

१. लपलजम्.

(૧) ગ્રામચેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગર્ભાવસ્થામાં, (૬) તગાડીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુધીના સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઈબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: ની ગ્રંથપાત્રી (એટલે કે એક વર્ષ સંખ્યાના આશ્રય વિનાની લાઈબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના મર્ટિફીકેટ ઉપગ્રંથી આ બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ રૂપા ફરવી. બીજા વર્ષ માં રૂ. ૦-૧૨-૦, ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે પર્ષ એકના ૩ ૨-૮-૦ (પોસ્ટલ સાથે)
છૂટક નકલ એક અંકના ૩ ૦-૬-૦ "

नियमो.

૧. વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
૨. "વસન્ત-ઓફિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને બધા જવાબદાર છે, અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
૩. કાર્કિ પક્ષ લેખનું અસહ લખાણ-એ લેખ "વસન્ત" માં દાખલ કરવાનો ના હોઈ, હોય તો હોય-પક્ષ એ લેખકને પાછું મોકલવાને અમે જવાબદાર નથી.

04424145

ગ્રન્થીકારો માટે ખાસ સુગવડ.

વસન્ત-પવનો સાહિત્યમેથી જીનોમાં બોલો પ્રચાર છે. પરંતુ અત્યાર સુધી પૂરું
જગા ન હોવાથી છટકી પુસ્તકોની જાહેર ખબરો લઈ શકાતી નહોતી. પોર્ટલ દરમ્યાં
દેશી, ગ્રામીણ, રંગ, આ, પવન, વસ્ત્ર, વસ્ત્રો, પરી, વસ્ત્રો, જે, અને, તે, જે, અને,
પૃથ્વી ઉમેરી જાહેર ખબરો ફાખડ કરવાનું અમે સ્વીકાર્યું છે આ અનુક્રમનાનો સાત ત્રણ
અન્યકારો ચક્રો નહિ એમ આશા છે.

உயரகூலம்

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂતૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ.

વર્ષ ૮, અંક ૧.

[માસિક,]

માઘ સંવત્ ૧૯૬૫.

દિગ્-દર્શન.

‘સેવાસદન’—આ તામના સ્ત્રીઓને કમતી એક સંસ્થા હાલ યોગાક મામથી
મુખાદ્ધર્મી રચપાઈ છે. એ મંથાતુ કાર્ય નહીં જોઈને તે વિશે લખવું
સેવાસદન. એવો અમાને ઇંગેલે દતો, પણ નહીં જોવાના એક બે પ્રશ્નો આપ્યા
હતાં તેનો લાભ દેવચાથી લઈ શકાયો નહિ—તા હવે, વિશેષ
વિશ્વ ન કરતાં, એની પત્રિકાઓ વગેરે ઉપરથી મેળવેલી માહિતીને આધારે એ સંજ્ઞાની
અન્ને બે શબ્દો લખના યોગ્ય ધારીએ છીએ.

સ્ત્રી અને પુરુષ એ મંમાદગ્યનાં બે પદ્ધતિ કહેવાય છે. સંમાદગ્યના ગતિમાં ઉભયની
મમાન આવશ્યકતા જણાવવા માટે આ રૂપક ઠીક છે; પરંતુ તેઓના સ્વરૂપ અને પરસ્પર
સંજ્ઞાની યથાર્થ મમજાણુ આપવા માટે વધારે માત્ર રૂપક તો તેઓને એક જ શરીરનાં
અંગ માનવાં એ છે. સ્ત્રી અને પુરુષ મર્વથા એકસરખાં હોઈ સગા જ હકના હકકાર
નથી, પણ એક ખીજથી જુદા પ્રકારનાં, અને એક ખીજની ન્યૂનતાની સપૂર્તિ કરનારાં,
હોઈ જુદા જુદાં કર્તવ્યનાં અધિકારી છે. ગઈ મહીના મધ્ય ભાગમાં આ મિદ્ધાન્તનું અંગેજ
કવિ ટેનિસને ‘પ્રિન્સેસ’ તામના કાવ્યમાં બહુ સ્મિત નિરૂપણ કર્યું હતું; એનું સ્ફુટન પૃથ-
ક્કરણ પુરસ્કર પ્રતિપાદન ક્રેય તત્ત્વગ ક્રોધે કરેલું છે; અને એને પોતાની પ્રૌઢ સંજ્ઞા અને
મોહક ગદ્યશૈલીથી શુભરાતમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું માન સ્વ. મણિલાલને છે. પુરુષ કરતાં સ્ત્રીમાં
કેટલીક વિશિષ્ટતા છે—અને જે એમ છે, તો એ વિશિષ્ટતાને અનુભવીને જ સ્ત્રીની કેળવ-

હીનું સ્વરૂપ રચાવું જોઈએ એટલું જ નહિ પણ એ વિશિષ્ટતાને જનસમાજના કલ્યાણાર્થે ખાસ ઉપયોગમાં લેવી જોઈએ. હજી સ્ત્રીકળવણીના યોગ્ય સ્વરૂપનો સર્વમાન્ય નિર્ણય અને તદ્દનુસાર એ કેળવણીની રચના થઈ નથી—એ નિર્ણય પ્રથમ થયા પછી જ સ્ત્રીકળવણીની શરૂઆત કરવી જોઈએ એવો ભૂલ ભરેલો મત મુંબાઈએ આપણામાં કોઈ ધરાવતું નથી, અને તેથી અત્યારે એના જે જે પ્રયોગો થાય છે તેમાંથી બોધ મળી ખરું જ્ઞાન આપણને ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત થતું જાય છે. તે જ રીતે સ્ત્રીની વિશિષ્ટતા ધ્યાનમાં રાખી એના જનસમાજના હિતાર્થે ઉપયોગ કરવાનો વિચાર પણ ધીમે ધીમે જ યથાર્થ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરશે: તે દરમિયાન એ દિશામાં શુદ્ધ બુદ્ધિથી જે જે પ્રયત્નો કરવામાં આવે તે ન્યાં સુધી સ્પષ્ટ રીતે હાનિકારક ન દેખાય ત્યાં સુધી તેને દરેક દેશહિતૈવીએ વધાવી લેવા જોઈએ. ‘સેવાસદન’ એ આ જાતનો એક નૂતન પ્રયત્ન છે અને એનો અમે આનન્દથી સત્કાર કરીએ છીએ.

મનુષ્યજીવન સેવા-આર્થે છે, અને એ સેવા એક વ્યક્તિ કરી શકે તે કરતાં અનેક વ્યક્તિઓ સાથે મળીને વધારે સારી રીતે કરી શકે: “જેઓ પોતે સારા હોય અને જેઓ સારા કામ કરતાં હોય તેવાંઓના સત્સંગ કરવો. દરેક જાતમાં એવી સ્ત્રીઓ હોય છે કે જેઓ પોતાની જાતિનાં ભૂપણરૂપ હોય છે, અને જેઓ ભક્તિ પવિત્રતા તથા સ્વાર્થત્યાગના દદાન્તરૂપ હોય છે. જાણે કે અદસ્યનાં દર્શન, શ્રવણ, આસ્વાદન અને સ્પર્શ તેમણે કયાં હોય નહિ થું.” આવી સ્ત્રીઓનું સાધ્વીમંડળ સ્થાપવું એ આ સંસ્થાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ છે.

સેવિકાઓના ‘નૈદિક’ એટલે સેવાપરાયણ જીવંતી ગુજરનાર અને ‘શુદ્ધસ્થ’ અર્થાત્ સંસારમાં રહી યથાશક્તિ સેવા કરનાર એવા બે વર્ગ છે. સેવા એ પણ એક કલા હોઈ તે શીખવી જોઈએ. તેથી સેવિકાઓ ઉપરાંત એક ‘સેવાર્થી’ઓનો વર્ગ રાખવામાં આવ્યો છે: પેદર વર્ષની અંદરનાં એ મંડળમાં દાખલ કરવામાં આવતાં નથી. પરંતુ તેઓને શિક્ષણ-મંદિરનાં વ્યાખ્યાનો સમજી શકવાને તેઓ લાયક થાય ત્યાં સુધી પસંદ કરેલી કોઈ ફક્ત-સ્કૂલમાં ભણવા મોકલવામાં આવે છે; તથા મોટી ઉંમરનાંઓને માટે, તેમને ખાસ અનુકૂળ પડે એવો અભ્યાસક્રમ ગોઠવી આપવામાં આવે છે.

વળી ‘સદનવાસી’ અને ‘બહારવાસી’ એવા એના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે—અને હિન્દુ મુસલમાન અને પારસી એ દરેક જાતની ‘સેવાર્થી’ઓને સદને નીમેલી પોતપોતાની જાતિની આશ્રમકમિટીએ યોજેલા આશ્રમોમાં રાખવાનું નક્કી કર્યું છે.

સેવાની ઇતિ શુદ્ધ અન્તરૂમાં સ્થિર છે; અને તેથી ન્યાં સુધી અન્તરૂ પવિત્ર ન થાય ત્યાં સુધી એમાં કૃત્રિમ રીતે એ ઇતિ-દાખલ કરી શકાતી જ નથી. તેથી સેવાસદનના સામાન્ય વ્યાખ્યાનોમાં નીચેના વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે:

- “ (૧) માનવજાતિની ઐકતા.
 (૨) જીવન એ ન્યામ.
 (૩) મેલિકાઓને માટે દયા તથા પરાપકારની ભાવનાઓ.
 (૪) કુમારિકા, પત્ની તથા માતાના આદર્શો.
 (૫) ગૃહ, પ્રજા અને માનવજાતિના પોષણવર્ધનમાં સ્ત્રીઓના સહધર્મીત્વાર.
 (૬) લોકસેવાનાં અને પરાપકારનાં કાર્યોનો અભ્યાસ.
 (૭) સેવાનો પન્થ.
 (૮) હાથે કરીને બેઠારેલાં દુઃખો.
 (૯) ગરીબોની હાલતો.
 (૧૦) ગરીબાઈના બદલાઓ.
 (૧૧) અહિંસા-અથવા મમ, વાણી તથા કર્મથી દયા તથા ક્રમા સખી અને ક્રોધને ઉપદ્રવ ન કરવો.
 (૧૨) મત્ત-વિચાર, વાણી અને કૃત્યમા.
 (૧૩) અતેય-પ્રમાણિકતા.
 (૧૪) અહમ્કાર.
 (૧૫) અપરિશદ-જીવનમાં સાદાઈ અને ત્રિચારમા રચના.
 (૧૬) શૌચ-મન તથા શરીરની શુદ્ધતા અને રચના.
 (૧૭) સંતોષ.
 (૧૮) તપ-આત્મનિશ્ચય, આત્મમાન, અને આત્મગાન.
 (૧૯) શ્વાધ્યાય-કામનો યોગ્ય વ્યય.
 (૨૦) ધર્મપ્રણિધાન.
 (૨૧) ઋષિમુનિઓ, સંતસાધુઓ, મહાન પુરોહિત તથા સાધ્વીઓના જીવનચરિત્રો.

(બજનો અને કીર્તનો ગેજ ગવાગે.) ”

ધાર્મિકતાના પાયા ઉપર જ મેવાની પ્રમાણત ન્યવાનો આ પ્રયત્ન નેઈ અમે ખુદ યદ્યપે હીએ.

મેવાના માર્ગોને ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યા છે: (૧) વૈદ્યકસેવા, (૨) શિક્ષણસેવા, અને (૩) લોકસેવા. એ ત્રણ પ્રકારને અમે કેવાં કેવાં કાર્ય સંબંધી કુશળતા મેળવવાની છે એ સદનતી પત્રિકામાં આપેલી નીચેની યદ્ય ઉપરથી સમજીએ. એ અમે અત્રે સવિસ્તર ઉતારીએ છીએ, જ્યાં સ્ત્રીઓનાં વિશેષ કર્તવ્ય તથા કુશળતાના સ્વરૂપ સંબંધી સૂચના વિચારોનો પણ અમારા વાચકને મારો અપાવ આવી શકશે —

“૧. વૈદ્યકસેવા.”

૧. બાનુ દાકતરો તરીકે—

- (૧) સદનમાં અને બીજો સ્થળે બાપણો આપવાં.
- (૨) ધર્મોદ્ધા દવાખાનાં ચલાવવાં.
- (૩) વગર શીએ દરદીઓને મુલાકાત આપવી.
- (૪) હરિપતાશોમાં જવું.
- (૫) લોકોને વૈદ્યક બાબતની સલાહ આપવી.
- (૬) નિશાળોમાં કન્યાઓની શારીરિક પરીક્ષા.

૨. સૂયાણીઓ તરીકે—

- (૧) બ્યારે બ્યારે જરૂર હોય ત્યારે કુટુંબોને મુલાકાત આપવી, સલાહ આપવી, તથા સેવા માટે હાજર થવું.
- (૨) મુલાવડખાનાં અને હરિપતાશોમાં સેવા કરવી.

૩. ઉપચારિક તરીકે—

- (૧) પોતાના કુટુંબમાં ઉપચારસેવા કરવી.
- (૨) પોતાના પડોશીઓમાં ઉપચારસેવા કરવી.
- (૩) ગરીબોમાં ઉપચારસેવા કરવી.
- (૪) હરિપતાશોમાં ઉપચારસેવા કરવી.
- (૫) ઉપચારિકઓનાં મંડળો સ્થાપવાં.
- (૬) મોંઘાના આરોગ્યની સંભાળ રાખવી.

૪. જનમુખાકારીનાં જોષક તરીકે—

- (૧) ગરીબોમાં અને તવંગરોમાં સ્વચ્છતા, આરોગ્યના સામાન્ય સિદ્ધાન્તો અને જન-વિષય દૂર કરવાના ઉપાયો ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવાં, તથા વ્યાવહારિક ક્રિયાઓ બતાવવી.

૫. તાત્કાલિક મદદ આપનાર તરીકે—

- (૧) અકસ્માતોમાં અને અડચણને પ્રસંગે બિમારો તથા જખમીઓને મદદ આપવી.
- (૨) એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવાં.

૬. બીજી રીતે વૈદ્યક સેવા કરનાર તરીકે—

- (૧) દવા વગેરે જોઈતી મદદ લાવી આપવી.
- (૨) આરોગ્યગૃહો અને આરોગ્યશાળાઓમાં મુલાકાતો આપવી.
- (૩) દવાપાણીના ફેરફાર માટે તજવીજ કરી આપવી.
- (૪) બિમાર સ્ત્રીઓ અને બાળકોને દિલાસો આપવો,

૨. શિક્ષણસેવા.

સામાન્ય કેળવણીના વર્ગો—

- (૧) સદનમા વર્ગો ચનાવવા
- (૨) કન્યાઓની હાઇસ્કૂલમાં યજ્ઞોત્તિ શિક્ષક તરીકે કામ કરવું
- (૩) પ્રાથમિક શાળાઓમાં યજ્ઞોત્તિ શિક્ષક તરીકે કામ કરવું

વિશેષ કેળવણીના વર્ગો—

- (૧) શાળાઓમાં અને બહાર વર્ગોને નીતિનું શિક્ષણ આપવું
- (૨) મહોળી ઉમ્મગની કન્યાઓને તથા સ્ત્રીઓને મદનમા સક્ષિપ્ત વ્યાવહારિક અભ્યાસ કરાવવા શીખવવા
- (૩) મહોળી ઉમ્મગની કન્યાઓ તથા સ્ત્રીઓ માટે ધરોમાં અને ચાતોમાં વર્ગો ચનાવવા
- (૪) ન્હાના બાળકોને બે મોઢાન શિક્ષણપદ્ધતિ પ્રમાણે શીખવવું
- (૫) જનાતાના વગા ચનાવવા
- (૬) ગૃહનીતિ શીખવવી
- (૭) મુક્ત કન્યાઓ અને ગૃહ કન્યાઓ શીખવવી
- (૮) કન્યાઓની શારીરિક કેળવણીની તપાસ કરવી
- (૯) બન્નો અને મોનો શીખવવા

વ્યાખ્યાન આપવાનું કામ—

- (૧) સેરામનમા અને બીજા મધ્યના મથળોમાં
- (૨) બાનુઓ અને જાળમના મેળાવગઓમાં

વાચવાનું અને લખવાનું કામ—

- (૧) પ્રાચીન અથવા અર્ધપ્રાચીન માહિત્યનાથી વાચી સંભળાવવું
- (૨) સાહિત્ય, શાસ્ત્ર અને કલા, અભ્યાસ અને લેખન

બીજા પ્રકારની શિક્ષણસેવા—

- (૧) પ્રાથમિક શાળાઓ અને કન્યાઓની હાઇસ્કૂલોને મુશ્કેલી આપવી
- (૨) એ શાળાઓના વ્યવસ્થાપક મહોળામાં કામ કરવું
- (૩) ગરીબોને પુસ્તકો, શી વગેરે ભણતરના માધનોમાં મદદ આપવી
- (૪) શાળાઓમાં મેળાવગઓની વ્યવસ્થા કરવી

૩. લોકસેવા.

ધર્મોદ્ધાર કામ—

- (૧) સાર્વજનિક અને ધર્મોદ્ધાર કામની વ્યવસ્થા

- (૨) સદાવ્રત.
- (૩) ગરીબોને મદદ.
- (૪) ગરીબોનું પાલન.
- (૫) ગરીબોને માટે શીવવાનું કામ.

૨. અનાથ બાળકો, વિધવાઓ, વગેરેની સેવા—

- (૧) અનાથાશ્રમોમાં કામ.
- (૨) અનાથોને ઘરમાં રાખવાં.
- (૩) વિધવાઓની રોગસેવા.
- (૪) અધિવાં, બહેરાં અને મૂંગાંની શાળાઓની મુલાકાત.
- (૫) રક્તપીત અને ગાંઠાઓની દસ્પિતાઓમાં કામ.

૩. વિશેષ પ્રકારની સેવા—

- (૧) મદ્યપાનનિષેધક કામ.
- (૨) નિવારણનું કામ.
- (૩) દેદ્રખાનાં અને દેદ્રીઓની ઉચોગશાળાઓમાં કામ.
- (૪) કારખાનાં અને મિલોમાં રોગસેવા.

૪. ધર્મનું કામ—

- (૧) મંદિરો, ધર્મગિયારીઓ અને મસીદોમાં સેવા.
- (૨) કથાઓ અને બજનો.
- (૩) હિંદુસ્તવન અને ઉપદેશ.
- (૪) ધાર્મિક ઉત્સવોની વ્યવસ્થા.

૫. લોકનાં મંડળો અને રમતગમતને લગતું કામ—

- (૧) બાલુઓનાં મંડળો સ્થાપવાં.
- (૨) કેન્યાઓનાં મંડળો.
- (૩) બાળકોની રમતો અને ગમતોની વ્યવસ્થા.

૬. ઘર અને સંસારમાં કલા અને વિશુદ્ધિ—

- (૧) ઘર અને સંસારમાં સૌન્દર્ય કલાનું શિક્ષણ.
- (૨) વિશુદ્ધિનો ઉપદેશ.

૭. બીજા પ્રકારની લોકસેવા.

- (૧) ઘરના અને સંસારના રિવાજો અને સંસ્થાઓની સુધારણા.

આખી મંરથા સન્વતીચન્દ્રમા આલેખેવી સુન્દગિનિવાસી 'મૈયા'—મંડળતું રમરણ કનવે છે, અને કવિને પોતાની ભાવના જગતમા જીવન્ત શક્તિ તરીકે કાર્ય કરતી જોઈને કાર્ષ્ણ્ય પણ આનન્દ થતો હોય તો ૨૧ ગોવર્ધનરામના આત્માને ખરેખર એથી આનન્દ થયા નિતા રહેશે નહિ એને વ્યવહારમા મુશ્કેલીની કલ્પના પાશ્ચાત્ય દેશોના જેવું એક મરગ આ દેશમા ઉભું કરવાની ઇચ્છાથી મિ મહાબારીના દિગ્મતવાન મગજમાં ઉદ્ભવી છે, કેટલાક ગજ-મહાગજનેલા તેમ જ દેશ માટે ઊંડી લાગણી ધનવના સામાન્ય સંપત્તિવાળા યોગ્ય મહાત્માઓના ઉદાર દ્રવ્યતાગથી એ પોપાય છે, અને મિ ગજ-જેવા કાર્યકુશળ અને શ્રમપરાયણ વિદ્વાનની દેખરેખ નીચે એ વ્યવસ્થા પામે છે.

અમે આનંભમા જ કહ્યું તેમ—ગ્રીઓને લગતી આ એક નવી જ સંસ્થા છે. અનેક સદ્ગુણ-વિષ્ણ પ્રયોગોદારા પ્રાપ્ત થતા અનુભવથી જ યથાર્થ જ્ઞાન બંધાય છે, અને સત્ય-પ્રાપ્તિના એ મહાનિયમને આ મંથા પણ અધીન છે જ. એમા ઘણી ઘણી ખામીઓ જણાતી આવશે અત્યારે જ અમને કેટલીક તો સ્પષ્ટ દીપ્ત છે—જેમકે નૈદિક મેવિકાઓની યોજના, એક સામાન્ય ધર્મમા વિશેષ ધર્મનો વિવચ, દત્તાદિ-પરંતુ અનુભવથી એમા મુધાન થશે હાય તો, આ મંસ્થા સ્ત્રીની નૈતિક *વિશિષ્ટતાના—એની સ્વાભાવિક મેનાપરાયણતા અને પદોપક્રાન્તિના—સંગીન પાયા ઉપર બંધાયેલી છે એટલું જ જોડું બન છે.

જળી એક સેવાપનાયણ મંસ્થા ઉપરાત એક શિક્ષણમંથા તરીકે પણ આ મેવામ-દનની કાંકરીઈ ધ્યાનથી નિહાળવા જેવી છે લગ્નોત્તર સ્થિતિમા સ્ત્રીઓતુ શિક્ષણ કેવી રીતે જરી રાખવું એ મહાપ્રશ્ન-જે ઘણા વખતથી ચર્ચાતો આવે છે અને જે સ્વ. દિવાન બહાદુર મણિભાઈ જસભાઈએ ખાસ કાગળથી આગળ આપ્યો હતો—તે આ મંસ્થામા કેવી

* પ્રમગોપાત્ત અત્રે, હેષા ંબૂ ઔદિ રિબૂઝમા લીધેનો એક ઉતારો નોની ગખવા જેવો છે —

The maternal character appears—(1) in the woman's impulse to place the centre of her life outside herself, (2) a remarkable capacity for governing in the sole interest of the governed, (3) an all-observing watchfulness and patience

તાત્પર્ય કે—સ્ત્રીના સ્ત્રીત્વ સાથે માતૃત્વ તો હમેશા જોડાયેલું જ છે પત્ની બને એ સ્ત્રી લૌકિક અર્થમા 'માતા'—છોકરગની જનની—બનો અગર ન બનો સ્વ. ગોવર્ધન-મે પણ કુમુદને 'મૈયા' (માતા)—'મધુરી મૈયા' કહી છે તેમા આ જ ઔચિત્ય રહેલું છે

સ્ત્રીના વિશિષ્ટ નૈતિક ગુણોમા એ લેખક ત્રણ ગુણો ખાસ કરીને ગણાવે છે (૧) પોતાના જીવનને પોતાની જાતની બદાર સ્થાપવાની સ્વાભાવિક શક્તિ, (૨) પાશ્વ-પાવકના સંબંધમા, પાવક-માતા તરીકે પોતાની જાતને ખૂરી જઈ કેવળ પાશ્વના જ હિત ખાતર પ્રવૃત્તિ, (૩) ચારે તરફ ધરી વળતી આખ—કાગળ અને ધી-જ.

સેવામદનની યોજનામાં આ મર્વ ગુણોને ઉપયોગમા મેવાનો બન છે.

રીતે નીવેડો પામે છે એ જોવાંશે; પરંતુ, વિશેષમાં, કેટલીક નવી શિક્ષણપદ્ધતિ જે સ્ત્રી અને પુરુષ બંનેને સરખી રીતે ઉપયોગી છે તે પણ આ સદનના શિક્ષણમંદિરમાં અગ્ર-
માવાય છે, અને તે કેટલે દરજ્જે શ્વેતકમન્દ થાય છે એ જોવાનો પણ સારો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રો. ગાંધીજી એમના રસાયનશાસ્ત્રના અભ્યાસને અંગે જર્મિનિની વિદ્યા સાથે સંબન્ધમાં આગ્યા છે, અને તેને પરિણામે એની કેટલીક નૂતન શિક્ષણપદ્ધતિ વિશે જાણીતા થયા છે, અને તેનો લાભ આ શિક્ષણમંદિરનાં વિદ્યાર્થીઓને આપવાનો એ બહુ સારો પ્રયત્ન કરે છે. મહેનત બચાવવી—અર્થાત્ યોડી મહેનતે ઘણું ઉત્પન્ન કરવું—એ સત્ર ઉપર વર્તમાન કાળનું ગાંધીજી યાન્ત્રિકશાસ્ત્ર રચાએલું છે, અને એજ સત્ર પશ્ચિમની પ્રજા-
ઓએ શિક્ષણપદ્ધતિમાં પણ દાખલ કરવા માંડ્યું છે. પણ મનુષ્યને એ સત્ર લગાડવામાં કેટલીક મર્યાદા અને સંભાળ રાખવી જરૂરી છે એમ અમારો નમ્ર મત છે. આપણા પ્રાચીન-
કાળમાં પણ બાલકોને કદલું વિષય સહેલાઈથી શીખવવાની ઇચ્છતાનો છેક અનાદર થયો નહોતો—તથાપિ આપણે ત્યાં કદિન રીતિની પણ કિંમત થતી અને તે ખોટું નહોતું. દરેક વિષય છોકરાંઓ સહેલાઈથી શીખી લે એમ કરવાના લોભમાં તેઓને ધાવણું બાળક રાખવાં કે 'પોચું પોચું' ખાતાં ઘરડાં માણસો જવાં કરી મૂકવાં એ ઇષ્ટ નથી. સંસાર સહેલાઈ અને આનન્દનો જ ભરેલો નથી; એની પગથીઓ તે સર્વેત્ર આગતા જેવી મનગમતી રચાઈ રહેલી નથી—તો મુગન્ધ કાંટા સર્વેતા મિથળવાળા આ નૈસર્ગિક ભવાટવીમાં પ્રયાણ કરવાને તેઓ યોગ્ય રહે એવી જ પદ્ધતિએ બાળકોને શિક્ષણ આપવું જોઈએ. તથાપિ, સેવા-
સદનની, સામાન્ય શિક્ષણ પદ્ધતિને એક નવા પ્રયોગ તરીકે અમે ખુશીથી જોતા રહીશું, અને આ આદ્યુત ઉદારતા દિગ્ધતિ ખુલ્લિ અને શ્રમથી પ્રવર્તાવેલી સંસ્થાને મદદ વિજય ઇચ્છીશું.

* ભાવનાસૃષ્ટિ.

(ગાત્ર.)

સુખમય સન્ધ્યાસમયે

ભમતો ભમતો હું આવિયો પળમાં

માનસસરને કપડે;—

અનુપમ લીલા નિહાળી તટ-જળમાં.

૧

(ઉદ્યોગ.)

જળમાં લહરિકુંડળ માંલ

હસીહંમ ઉજ્જવળકામ

કરતાં કલિ તરતાં જાય,—

ઉગે વ્યોમ શુદ્ધ સુહાસ.

૨

* આ જીવનમાં મનુષ્યની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થવા માટે ઉચ્ચભાવનાઓ (ideals) નિર્માણ થયેલી છે. એ ભાવનાઓની સમીપ મનુષ્ય જેમજેમ જાય છે, તેમતેમ દૂર તે ખસતી જાય છે, અથવા તે સિદ્ધ થઈ તો પોતાનું ભાવનાસૌન્દર્ય તજી દઈને સિદ્ધ થયેલી ભાવના તે જાંસ પામતી જણાય છે. (“ઉચ્ચભાવનાધ્વંસ”—એ વિશેનો લેખ મરહૂમ મણિલાલ દ્વિવેદીનો સર્વેના સ્મરણમાં હશે. હેમાંના સિદ્ધાન્તને સ્પર્શ કર્યા વિના અત્રે ઉપરની કલ્પના મૂકી છે.)

આ કાવ્યમાં એ જતાવવાનો પ્રયત્ન છે કે આ જીવનમાં ભાવનાઓનો સ્પર્શ કરતાં વાંત તે મનુષ્યના હાથમાંથી સરી જતી જણાય છે; પરંતુ આખરે ભાવનાઓનું સ્થિર મૌનદર્યા આ-ત્મજીવનમાં કોઈ ક્રમે ગયા પછી સાધ્ય છે. માનસસરની સમીપનાં કુસુમ ફળો, શુકતારા, અને જુવા—એ આ ભાવનાઓનાં પ્રતિરૂપ તરીકે લીધાં છે.

શુકતારા અને જાવા એ સૌન્દર્યની સ્મૃતિઓના પ્રમાણ સન્ધ્યામાં ગયા પછી, કવિના આત્માને પરમપુરુષ દિવ્યપાંજરામાં પૂરે છે, તે પાંજરું સફળદેહ અથવા સિદ્ધદેહને સ્થાને છે. અન્તે દિવ્યધામમાં સ્થિરભાવનાઓનો પરિચિત સંપર્ક થતા પ્લેક્ષાં આ પાંજરામાંથી પણ આત્મા છૂટા થઈ, ભોગાયતનની અપેક્ષા વિનાજ, છતાં કેવળ આધ્યાત્મિક પણ વ્યક્ત સ્વરૂપે, રહેલો જતાવ્યો છે. પૂર્વે વેરાઈ ગયેલી ભાવનાઓના પરમાણુમાંથી પાછી એ જ ભાવનાઓ, પણ સ્વસ્વરૂપે, ધડાઈને ઉપસ્થિત થયેલી આલેખી છે; તે આત્માને એ અતિપૂર્ણ શુદ્ધ સ્થિતિમાં અનુભવજોગ્યર થાય છે.

પર્વતના શિખર ઉપર રહીને તારામંડળ વગેરેનો દેખાવ વસ્તુતઃ હેવા જ પાછલી રાસના સમયમાં જાતે અનુભવેલો ચીતર્યો છે, અને તે વખતની કટલીક વૃત્તિયો પણ અનુભવ્યા પ્રમાણે પ્રતિબિંબિત એ વર્ણનમાં કરી છે.

તટ વન વિશે પુણ્યસુગન્ધ
વહતાં કુસુમ રમ્ય અનન્ત,
લોભકરંગ જળ તરુડળ.
ઝરતાં રસ દોસે સહુ ઘાર.

૨

(હાહશે.)

સુગન્ધ એહ, સુવર્ણ એ; સુરસ એહ કરીં જોર
જેએ મુજને, અવશ હું બન્યો કુસુમદળ ચોર.

૪

(હધાર.)

અડક્યો પાંખડી સુકુમાર;
ને જો. કુસુમ તો તે વાર
ચર્ધે ને શલ્ય માહિં વિલીન,
મુજને મૂક્યો અતિ દીન.

૫

ઉજ્જવળ જળ અડતાંવાર
પાખ્યાં લોપ તે તરુડળ.
આશાભંગ ચાતાં, મૂઠ
નાથું તરવ નાહિં મૂઠ.

૬.

* * * *
* * * *

(કટપતિ.)

અસંખ્યતારામણિહાર ધારતી
નિશા રમે જ્યોત ઉજ્જ્વલાતી;
તેને દહાલિશ્મનથી ન છોડતું
વિશાળ વણે ધરીં જ્યોત કાઠિલું;

૭

પ્રભાતઃતો દર રહું લપાઈને
જુવે ન જો કલિનિમગ્ન કાંઈ તે;—
હેવા અમોલા સમયે હું એકદા
સારી દર્ષ વિશ્વનીં સર્વે આપદા

૮

સૂતો જૈયા પર્વતશુંક્રમ એકથો
સુણી રહો શાન્તિ તણા જોડા સુરો;
નીચે પડી પર્વતમાળ કેટલી !
પાંડી રૂંધા ખીણ અસંખ્ય તેટલી; ૯

આછો સશી ઓમની ટાય ટેકોને
દીપાવતો ધુમ્મસગૂંછળાં નીચે;
અનન્ત તારા નિજ નિસર્ગમાં
નિમમ, દીપે તહિં ઓમમર્ગમાં. ૧૦

અન્ધો હું શું આંશ જ દિવ્ય લોકનો !
તારા તણા મંડળમાં હું એક કો !
એ ભાનમાં હું ક્રમણ કરી રહો
અપ્રાપ્ય એ લોક વિશે પ્રરી વળ્યો. ૧૧x

(હરિગીત.)

તાગમયિત એ ઓમ કરી રાણીને હું સોધતો,
દીડી મનોહર શુકતારા, ત્હાં ધસ્યો ધરી મોઢ જો !
મુજ હૃદય ધારું દિવ્ય મણિ એ પ્રેરિયો એ મોહથી
કર ઝડપમાં પકડી,—અને જો ! સર્ગ પડી ઝટ કર થકી ! ૧૨

(સૌરમ.)

સહસ્રકોટિ ખંડ અણુરેણુ સમ ખરી પડ્યા,
શન્ય વિશે જ અનન્ત તારારેણુ ગર્ભશમી. ૧૩

* * * *
* * * *

x સ્ત્રો. ૭ થી ૧૦ સંધીનું વર્ણન, પાછળ દીપમાં કલા પ્રમાણે, વાસ્તવિક દોડેલા દેખાવનું છે; સ્ત્રો. ૧૧ ના પૂર્વાર્ધની વૃત્તિ તે વખતના અનુભવનું પ્રતિબિંબ છે; ઉત્તરાર્ધમાંથી કલ્પના સૃષ્ટિ શરૂ થાય છે, અને શારીરિક નહિ પણ આત્માનું જ ક્રમણ અને પ્રવાસ આગળ ઉપર ચાલે છે. પૂર્વાર્ધમાંની વૃત્તિ તે વાસ્તવિક દ્રશ્ય અને કલ્પના પ્રવાસની વચ્ચેનું પગથિયું છે. સ્ત્રો. ૧૨ ના પૂર્વાર્ધની વાત માત્ર વાસ્તવિક અનુભવની છે,—“ તે તરફ ધસ્યો ” એટલા માગ સિવાય.

(મન્દાકીન્તા.)

પ્રાચી મૂળે કનકપગલાં શાં ઉપા ધાપતી જો ।
 આછો આછો મધુર અળતો પૂરતી ત્હાં રસીસો;
 ને સનેરી ધનશકલ આ ભૂમિ ને વ્યોમ વચ્ચે
 વહેતું ચાલે, ચડીં ઝટ તહિં હું વહું વ્યોમપન્થે. -૧૪

(ગીતિ.)

હાઈડા સરસી ધારું

સાવણની પૂતળી ઉપા દેવી—

એ લોભે મૃદુકરથી

સ્પર્શિ,—ને પીગળી ગઈ કે'વી ।

૧૫

* * * * *

* * * * *

* * *

(વપલતિ.)

ઉપા યદી એ અતિશે ગ્રીણી

પાંખો સજ્જ દિવ્ય અને નવીની

ઊડયો ન જીડયો મુજ આત્મપેખી

અદસ્ય કો લક્ષ્ય સુદર ઝંખી.

૧૬

અસંખ્ય તારાગણ્યક ભેદી,

ઋતેજે ધડવા ધૂમસમૃદ્ધ છેદી,

ઊડયો ન જીડયો ગગનો વટાવી,

અન્તે જોભો કો નવભૂમિ આવી.

૧૭

જોભો ત્હાં કો પરમસ્વરૂપ

પ્રચણ્ડ દીક્ષિ ધરતો અનુપ;

લીધો મ્હને પંજર માંહિ પૂરી,

આશ્વાસતો વાણી વદી મહુરી;

૧૮

धडपुं शरी-रश्मिथों पांजरुं ओ,
अवक्ष्य जीष्वा शणियातलुं ने;
न ओ म्हने जन्मनरूप वागे;—
आस्थो महापुरुष दिव्य भागै, १५

(सारको.)

हर्षो आस्थो ओ हूर, उज्ज्वल देशो जन्हा पड्या;
अनुपम ज्योत्स्नापूर रसतुं भूमि दिव्य ओ, २०

(इति.)

हर्षत दीकु अहलुत त्यांढे,
नयनो हारतुं मुज कंधे;
कुसुमो दिव्य देह धरंत
जिभां रिमतसुधा वरसंत; २१

ताराभंडजोनी राज्याँ
जिभा दिव्य मणियो आल्याँ;
अहलुत दिव्य काय न धारै
दीडी ते । उवा लटकाणी; २२

लज्जत रिमत तल्ली भृङ्ग-काय
रेखा पणपले पलटाय;
दर्पणु अलुईंहाभां नेर्घ
निज सौन्दर्य, रहेती मोढी । २३

जाले विश्व सपणुं त्यांढे
कौतुक प्रेगभावे कंधे
हेती रहुं निहाणी भृणों,
लटका ओम करती जिभा. २४

(अनुष्टुप्.)

काटीने पांजरामांथी मुजने भुकिओ तडि;
दिव्य ओ पुरुषे काधी आचा नेत्रा वडे कंधे. २५

(ખંડરિગીત.)

દિવ્ય એ સહુ મંડળી
એકલી તે દાણુ મળી,
સ્મિત મનોહર વેરતી
રચ્યો રાસરચના ત્હાં કરી. ૨૬

શુકતારા મુન્દરી,
સાથ સખિયોનો વળી,
દિવ્ય કુસુમો સહુ મળી,
ઊભી ઉપા ત્હાં ઊભળી. ૨૭

(લપન્તિ.)

અને મચી દિવ્ય જ રાસલીલા,
વાખ્યા મુરો વાદતણા રસીલા;
એ મુન્દરીઓ નવ તાલ ચૂકે,
વિભાસથી શા ચરણો જ મૂકે ! ૨૮

અનેક ત્હાં હું ધરીને સરીર
બળ્યો મહારાસ વિશે સક્ષીસ;
પ્રત્યેક એ મુન્દરીને અહંતો
રમી રહ્યો રાસ રસે વહંતો. ૨૯

(વસન્તતિવશ.)

આનન્દ એ સ્થિર સનાતનરૂપ દેતી
સૌન્દર્યમૂર્તિ નવ જો ! સરતી કરેથી !
આશ્ચર્ય એ મુજ મને ઊપન્યુ, અને જો !
સંદેહ એ જટ મહાપુરુષે જ છેલો. ૩૦

“હે વત્સ ! જો ખરી પડ્યા તુજ સ્પર્શ યાતાં
સૌન્દર્યના કણુ જ રાત્ર વિશે સમાતા;
દિવ્ય પ્રભાવ થકો એ અણુરેણુમાંથી
સૌન્દર્યસૃષ્ટિ રચ્યો મહે જ નવીન આદિ.” ૩૧

(અનુહાસ.)

સ્થાપી સૌન્દર્યની મૂર્તિ અહતાં ન જશે ખશી;
દિવ્ય આ માવના મૃષ્ટિ અદિયાં નિલ છે વશી.” ૩૨

રત્નાગિરિ ૭૭૬લો.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

તા. ૨૭-૧-૦૯

કોયલડી.

બહેનાં કોયલડી ।

મીઠી કોયલડી ।

બોલ, મધુર તુજ વેણાં,

બહેનાં કોયલડી ।

ભાડી એકલડી ।

બોલ બધિર દુનિયાનાં

કાનો કોયલડી ।

મ્હોર વીણી, વીણી, ટાવે બેસે ।

રસ રસ ચૂસે, નાચે, હીસે ।

એકલતા ધન્ય શું એવી ?

બહેનાં કોયલડી ।

કહે નાં કોયલડી ।

ગાનમય્યાની અમીય ધીરી ધારે,

પતિત પ્રાણના પાસ નિવારે ।

સાર્યકતા સોઢે શિર એવી,

બહેનાં કોયલડી ।

કહેનાં કોયલડી ।

પુણ્યાત્મા વન આંગણ શોધે,

પુણ્ય રવો અહીં મનગતિ રોધે,

એ વિરલા ! જગ કાણું,

બહેના કોયલડી ।

કાળા કોયલડી :

કાલી વાણી, તુજ, કાચે કાણું ।

મર્ગચરણનું છાચે ઉજાણું ।

તમ ક્યાં કહે આશિર વાણી । ।

કાળા કોયલડી ।

બહેનાં કોયલડી ।

મીઠી કોયલડી ।

આહ ઉઘા મુર દિવ્ય અર્ધહાથી ?

“ મ્હોર નીચા લૂમખતા ત્હાંથી । ”

એ રસમન્ત્ર કુંકરો,

બહેનાં કોયલડી ।

કહેનાં કોયલડી ।

ક્રદ્વા, પ્રેમ, વિનય તાં સંયમ,
રવ તુજ રેલે અનુપમ પંચમ
અમ મોરલી એ સુર વાજે,
બહેનાં કોયલડી !+

કહેનાં કોયલડી !

સુખાધ. } નરસિંહરાવ હરિલાલ કુવ.
તા. ૧૮-૧-૦૭

આશા.

(સદા સંસારની ધૂનમાં.)

સતી સિદ્ધેશ્વરી સંસારનો શૃંગાર આશા !
મનોબલ્લ વેગની ગતિવાહિની સંચાર આશા !
સ્વર્ગોધી સાથે સરી, પ્રયાણમાં એ સાથ;
અનન્તતા સહચારિણી, આશા અમર અવાસ.
વિયોગે યોગિની-સંયોગિની સાકાર આશા !
હૃદયની વાહિની, ઉદ્ધારિણી આધાર આશા !
ક્ષણમાં સખી સહ રાજતી, ક્ષણમાં કરે વિરોધ;
એ તુજ હર્ષોદર્પનો એકજ આવે ક્રોધ.
નિરન્તર મોહિની ઉત્સાહિની ઉર્મગ આશા !
સદા સહવાસિની પરગામિની સુમત્ર આશા !
જીવનવેલી ખેલતી સુરભિ સુમન પથરાય
આશા આશ્રિત મોહમાં પરાગ કે પમરાય
જીવનઆપાર હૃદયગારનો સુપરાગ આશા !
હૃદયના રાગનો અવિરાગ એ સુવિરાગ આશા !
તુજ તેજ છે જીવલું, તુજ સહવાસે વાસ;
યોગવિયોગ સખી તજ્યે, પ્રાપ્તિ ઇષ્ટ સુવાસ.
મનોબલ્લ વેગની ગતિવાહિની સંચાર આશા !
સતી સિદ્ધેશ્વરી સંસારનો શૃંગાર આશા !

સ્નેહજ્યોતિ.

કવિવરોની મોરલીને.

મીઠા અમીઠસે રસેલી, બરેલી, ઓ! કવિવરોની મોરલી!
ખેતી! તારા મધુરા, મધુલ જાને, અમ ઉર રસખસ કરી જાગે!
ઉંડેરા તુજ ગૂઢ હૃદય પ્રાન્તોભાથી—

હળવે ખેતી! દિવ્ય રસધાર રેલી જાગે!
તાપે તપેલા હૈડા આ અમ, 'ખળ્યા' 'ખળ્યા' યર્ષ રહ્યા,
હૃદયતાપ મમાવવા રસદ ખેતી!—

હુ હુ હવડી, સુખદ, અમોઝ શાંતિ વરસી જાગે!
સરલા, તન્ના,
ગળીરા ગાણા ગાગે!
વિભુની વિશુદ્ધિ વાગે!
પયમના ધર પૂરી—

પાયેને નસે ધાગે!
લળી લળીને ખેતી વિનવુ તુ સરન નસધારે રેલગે,
લાનિત્ય ભર્યા મુખડેથી હૃદયના પટ ખોલગે!
'રસ' 'રમ' કરી જાગે!

ના શ્રમ સાધ્ય રસ વગતી
ખેતી! ખજેના, ઝળેવા, તૃપાર્ત હૈડાને—

શ્રમિત કરવાની ધરી નથી!
: વહેલી વટેલી ધગતી ધગતીને શીતળ, નસસ કરો જાગે!
પછી ગમે તેમ વનસગે!

નહિતો, ખહેતી! તારા અનેરા અમૃતની,
અરસસ હૃદયે અવગણના યર્ષ જશે!

તુજ વગસતુ મિથ્યા થશે, હૈડા તનસતા રહી જશે!
અરજી ઉરે ધરી ખની, તૃપાર્તની પિપામા ટાળી જાગે!
ઉંડેના તુજ ગૂઢ હૃદયપ્રાન્તોભાથી દિવ્ય રમધાગ ગેલી જાગે!

હિન્દમાં વેપાર અને તેનાં સાધનો.

પુરાતન કાળમાં હિન્દુસ્તાનનો ખીજ દેશો સાધેનો વેપાર.

ધણાજી જૂના કાળથી હિન્દુસ્તાનનો વેપાર તેની પશ્ચિમે આવેલા દેશો સાથે ચાલતો આવેલો જણાય છે. સિંધુ નદી અને કાળા સમુદ્ર વચ્ચેની જાતો વચ્ચેનો વેપાર હિન્દુકુશ અને ઝોકસસ નદીને રસ્તે થઈ ચાલતો. શરૂઆતમાં થોડા વજનવાળા પથ્થુ કિંમતી પદાર્થોની લેવડદેવડ થતી હતી. ઇ. સ. ૫. ૭ માં સૈકામાં ઇરાની અખાત માર્ફતે હિન્દુસ્તાનનો પરદેશ સાધેનો વેપાર ખીલવા લાગ્યો. ઇરાની અખાતમાં થઈ વેપારીની મોટી સંખ્યા મેસોપોટેમિયા અને રસ્તે ઇજિપ્ત કે મીસર સાથે વેપાર કરવા લાગી. આ રસ્તે થઈને હિન્દમાંથી ચોખા, મુખડ, વગેરે ખીજ દેશોમાં લઈ જવામાં આવતાં. પહેલી સદીમાં એક લેખકના લેખ ઉપરથી આપણને માલૂમ પડી આવે છે કે તે વખતે હિન્દુસ્તાનમાંથી તેજના, જવાહીર, મજલીન, તેમજ સુતરાઉ કાપડ પરદેશ ખાતે ચડતાં, અને પરદેશથી સોનું, રૂપું, તાંબુ, પિત્તળ, ક્વાર્ઝ, સીસું, પરવાળાં, મુખ્યત્વે કરીને આયાત થતાં.

આ વખતે હિન્દુસ્તાન પરદેશ જોડે વેપાર કરવામાં કેટલું બધું કુશળ હતું, તેમજ તેની જાહેજલાલી કેટલી હતી, તેનો ખ્યાલ પ્લીની નામના લેખકના લખાણ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે.

પરદેશી માલ થોડો લેવો, અને પોતાના દેશમાંથી વધારે કિંમતનો માલ પરદેશ મોકલવાની ઇચ્છા હરેક ઇરાની પ્રજામાં હોય છે, એવું પ્લીનીના લખાણ ઉપરથી માલૂમ પડે છે. પુરોપમાંથી હિન્દુસ્તાન ખાતે ઘણા પૈસા તણાઈ જાય છે તેથી ફરિયાદ પ્લીની પોતાના લખાણમાં કરે છે જો કે આ વખતે આશરે ૪૫૮,૦૦૦ પૌંડનોજ માલ હિન્દમાંથી પુરોપ ખાતે ચડતો હતો.

પોર્ટુગીઝ.

૧૫ માં સૈકામાં ૧૪૯૮ ની સાલમાં વાસ્કોડગામા કાલીટ બંદરે ઉતર્યો. પોર્ટુગીઝ લોકોએ આરમ્ભ લોકોના વેપારને ધોક્કા પહોંચાડ્યો, અને વેપારમાં ફતવવા ખાતર કેટલીક જખરજસ્તી પથ્થુ વાપરી. તેઓ પોતાની વખારની આસપાસ સીપાહીઓના પેરા રાખતા. ઓરમઝના કિલ્લાની મદદ વડે ઇરાની અખાત દ્વારા તેઓ સહીસલામતીથી વેપાર કરવા લાગ્યા. ગાવામાં વસવાટ કર્યા પછી તેઓએ મરી અને સુંઠનો વેપાર હાથ કર્યો.

વલંદા અને ઇંગ્લેન્ડ.

વલંદા લોકોના કાફલા પથ્થુ ૧૫૯૫ થી ૧૬૦૧ ની સાલની અંદર હિન્દુસ્તાનમાં વેપાર કરવા આવવા લાગ્યા. પહેલી ઇન્ટર-ઇન્ડિયા-કંપની ૧૬૦૦ માં સ્થપાઈ. આ કંપની સ્થાપ-

વાનો સુદો એ હતો કે વલંદાઓ બધો વેપાર પોતાના હાથમાં કરી લે નહિ. ૧૬૦૮ ની સાલ સુધી તેજનાના બેટા સાથે આ કંપની વેપાર કરતી હતી, પરંતુ ૧૬૦૮ માં તેણે સુરતમાં વેપાર કરવાનું પ્રથમ શરૂ કર્યું.

સત્તરમી અને અઠારમી સદી,

સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં પોર્ટુગીઝ લોકોનો વેપાર પડી બાંચ્યો હતો, અને તેઓ ખીજી કંપનીઓનાં વહાણુ લુંટવાનો ધંધો કરવા લાગ્યા હતા. વલંદા લોકો અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે કેટલોક વખત સળડ સ્પર્ધા ચાલી; પરંતુ ક્રમે ક્રમે ઇંગ્લેન્ડે પોતાનો વેપાર જમાવ્યો, અને મદ્રાસ તેમજ બંગાળમાં વેપારની કેડીઓ સ્થાપી. ૧૮ મી સદીના પહેલા અર્ધમાં ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રેન્ચ લોકો વચ્ચે લડાઈ ચાલી અને રાબત મેળવવાની કોશિશ કરવા પાછળ વેપાર તો ક્યાંઈએ પડ્યો રહ્યો. ૧૮૧૩ ની સાલમાં કંપની વેપાર કરતી બંધ પડી. ૧૮૩૩ ની સાલમાં ચીન સાથે એકલા વેપાર કરવાનો કંપનીનો જે હક હતો તે પણ બંધ થયો.

સ્તાઓ સારા ન હોવાને લીધે દેશની અંદર વ્યાપારની વૃદ્ધિ કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી નડતી હતી. વળી આગગાડીના અભાવને લીધે, દેશી રાજ્યો વચ્ચે અંદરઅંદરના કલહને લીધે, તેમજ દેશી રાજ્યોના માત્ર ઉપરના કરને લીધે, તેમજ કેપ ઓફ ગુડ હોપને રસ્તેથી માત્ર લઈ આવવાનો હોવાને લીધે ૧૮૫૭ ની સાલ સુધી વ્યાપારની જોઈએ તેવી વૃદ્ધિ થઈ શકી નહિ.

૧૮૫૭ માં બળવો જાગ્યો તે વખતે આખા હિન્દુસ્તાનમાં માત્ર ૨૭૦ માઈલમાં જ આગગાડી ફેલાઈ હતી. બળવાના ઘણાજ કદુ અનુભવ પછી લસ્કર લઈ જવાની સમજૂતી કરવા ખાતર આગગાડીનો મોટા પાયા ઉપર પ્રચાર કરવાની દલાખણુ જરૂરી રાજનીતિ ઇંગ્લેન્ડેને સુઝી. આથી કરી વ્યાપારની પણ અતિશય વૃદ્ધિ થઈ, અને તેથી હિન્દુસ્તાનના લોકોની તેમજ ઇંગ્લેન્ડની આખાદીમાં સંગીત વધારો થયો. વ્યાપારની વૃદ્ધિ થવા લાગી તેમ તેમ હિન્દુસ્તાનનાં અંદરે સુધારવાની તેમજ માત્ર લઈ જનારી લાવનારી આગબોટોનાં કદ અને ઝડપમાં સુધારોવધારો કરવાની જરૂર પડી. સદ્ભાગ્યે ૧૮૬૭ માં સુએજની નહેર વ્યાપારને માટે ખુલી મૂકાઈ. કેપ ઓફ ગુડ હોપને રસ્તે યુરોપના માલને હિન્દુસ્તાનમાં આવતાં ત્રણ મહિના જતા; સુએજને ટુંકે રસ્તેથી હવે તે માત્ર માત્ર ૩ અઠવાડિયાની અંદર હિન્દુસ્તાનમાં આવી પહોંચવા લાગ્યો. ૧૮૫૭ ના બળવામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારને અંતર ખરચના બોજમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. તે ખરચ પૂરું પાડવા હિન્દુસ્તાનમાં આવતા ને ત્યાંથી પરદેશ જતા માલ ઉપર નકાત નાંખવામાં આવી હતી; પરંતુ યુરોપના તેમજ હિન્દના વ્યાપારને સળડ હરકત પહોંચવાથી આ રાજનીતિનો સરકારને ક્રમે ક્રમે ત્યાગ કરવો પડ્યો, અને ૧૮૮૦ ની સાલ સુધીમાં ઘણી ખરી આવકઅવકની ચીજો ઉપર લેવામાં આવતો કર કાઢી નાંખવામાં આવ્યો.

વેપારની ખીલવણી કરવા ખાતર હિન્દુસ્તાનમાં ૧૯૦૫ ની સાલથી વ્યાપારઉદ્યોગનું

ખાતું, ખોલવામાં આવ્યું છે, અને આ ખાતું ગવર્નર-જનરલની કાઉન્સિલના એક સભા સદના હાથ નીચે મૂકવામાં આવ્યું છે.

હિન્દુસ્તાનનો વ્યાપાર ખીલવવા ખાતર હિન્દુસ્તાનમાં જુદે જુદે સ્થળે ‘વ્યાપારી મંડળો’ સ્થપાયાં છે. કલકત્તા, મુંબઈ, કરાંચી, મદ્રાસ, રંગુન, કોચીન, કોમ્બોઈ, કાનપુર અને કાઠીઆવાડમાં આવાં મંડળો છે. વ્યાપારને લગતી બાબતોમાં સરકાર આ મંડળોના અભિપ્રાય પૂછે છે અને વ્યાપારને લગતા કેટલાક વાંધાના કૃત્યા આ મંડળો દ્વારા કરવામાં આવે છે. આ મંડળોના સભાસદોનો મોટો ભાગ યુરોપીયનોનો છે, કારણ કે પરદેશ સાથે ગંભીર વેપાર-અથવા તો કરોડો રૂપીઆનો ખર્ચ કરી નથી યોજનાઓ ઉભી કરનારી પેઢીઓ ઘણું બાગે યુરોપીયનોની બનેલી છે.

• હિન્દુસ્તાનનાં બંદરો.

હિન્દુસ્તાન મોટો દેશ છે છતાં તેના પ્રમાણમાં તેની અંદર બંદરોની ઝાઝી સંખ્યા નથી. ઇંગ્લંડની અંદર ઘણાં અને સગવડવાળાં બંદરો હોવાથી મોટી આગમોટાને કિનારે માલ લાવવાનું, અને ત્યાંથી માલ બરવાનું બહુ ફાવે છે. હિન્દુસ્તાનમાં—કલકત્તા, મુંબઈ, રંગુન, મદ્રાસ અને કરાંચી—એ ગણ્યાં ગાંધ્યાં મોટાં બંદરો છે,

હિન્દુસ્તાનનાં બંદરો મોટાં બંદરો કલકત્તા, મુંબઈ, રંગુન, કરાંચી, મદ્રાસ અને ચીતા-ગોંગીની—વ્યવસ્થા પોર્ટ કમિશનરો કરે છે, અને આ કમિશનરો ઉપર સરકાર દેખરેખ રાખે છે. વ્યાપારની ખીલવણી કરવા માટે બંદરોને સુધારવાનું કામ ‘પોર્ટ ટ્રસ્ટ’ નામનું મંડળ કરે છે.

કલકત્તા.

બ્યાસુધી સુએજની નહેરનો રસ્તો ખુલ્લો થયો નહતો, ત્યાંસુધી હિન્દુસ્તાનનો પરદેશ જોડેનો ઘણો ખરો વેપાર કલકત્તા બંદરેથી થતો હતો. ૧૮૫૭ ના બગવા પછી ફરકર આવવાજવાની સગવડ ખાતર ‘ઈસ્ટ-ઇન્ડિયા રેલ્વે ખોલવામાં આવી અને ૧૮૬૪ ની સાલથી આ રેલ્વે માર્ગે કલકત્તાથી દીક્ષી સુધી આ રેલ્વે દ્વારા વ્યાપારની અભિવૃદ્ધિ થતી ચાલી.

મુંબઈ.

શરૂઆતમાં મુંબઈમાં સારી ગોદો-ઝોંક-નહિ હોવાથી ચોમાસામાં દરીઆ માર્ગે ત્યાસતો વેપાર બંધ પડતો. ૧૮૬૪ ની સાલ પછી જળવપુર અને નાગપુર વચ્ચે રેલ્વે નાંખવાથી તેમ જ બોમ્બે-ખરાડા-ચેન્ન-સેન્ટ્રલ-ઇન્ડિયા-રેલ્વે લાઇન દીક્ષી તેમ જ આગ્રા સુધી વધવાથી અને તેની સાથે ૧૮૬૯ માં સુએજની નહેર ખુલ્લી મૂકવાથી અને મુંબઈના બંદરમાં ગોદો બાંધી સંગીન સુધારો થવાથી ફનીઆના એક મોટા અને અગત્યના બંદર તરીકે મુંબઈની ગણતરી કરવામાં આવે છે,

કરાંચી.

કરાંચી બદરથી માલની આવજા થાય છે, પણ તે બદરમા બીજા ઉદ્યોગની ઝડપબધ અભિવૃદ્ધિ થઈ હોય તેમ જણાતું નથી. જ્યારથી પંજાબ અને કરાંચીનું રેલ્વે માર્ગે જોડાણ થયું અને જ્યારથી બદરને સુધાગ્રામા આનંદુ ત્યારથી કરાંચી બદરની અગત્યમા વધારો થયો છે. કરાંચી બદરથી ઘઉં, તેલ કાઢવાના બી અને ઉન મોટા જથ્થામા પરદેશ ખાતે ચઢે છે.

રંગુન.

૧૮૫૭ ની સાન સુધી રંગુન બદર એમ માધારણ બદર હતું, અને ત્યાંથી પરદેશ ખાતે ચોખા મોઝલવામા આવતા. ગાંગરમાથી ચોખા મદવાની મીલોનો ઉદ્યોગ જાગવાથી, તેમજ ધાસતેનને સ્વચ્છ કાવાનો ઉદ્યોગ ચાલુ થવાથી રંગુન બદરની આબાદી એમદમ વધવા લાગી તેની ઉત્તરે રેલ નખાવાથી દેશના અદરના ભાગમા માન લઈ જવાતું વધારે સુતર થયું છે, અને રંગુન બદરની આબાદાનીમા મિત્રે દિવસે વૃદ્ધિ ચતી જાય છે.

મદ્રાસ.

મદ્રાસ બદરનો મિત્રો મોગી આગમોટોને આવવા જવા માટે ઘણો જ અગવજરેફો છે. બદર સુધા વાને ઘણી મહેનત કર્યા છતાં, હજુ જોઈએ તેની ક્ષેત્ર મળી નથી તેથી તે બદર માર્ગે ઝડપથી વ્યાપારની ખીનવણી થઈ શકતી નથી આમ જતાં પણ તે બદર દ્વારા થતાં વેપારની અદર ધીમે ધીમે વધારો ચતો જાય છે.

સુએજની નહેર ખુધી થયા પહેલાં હિન્દુસ્તાન સાથેનો લગભગ બધો વેપાર વહાણ માર્ગે કરવામા આવતો. સુએજની નહેર વ્યાપરને માટે ખુધી મુકાયા પછી આગમોટોને આ વવા જવાની સગવડ થઈ અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે બધો માલ આગમોટ દ્વારા આવવા જતા લાગ્યો. ૧૮૮૪ ની માલમા ૨,૮૮૪ આગમોટ, ૧૮૮૪ મા ૪,૩૭૭ અને ૧૮૮૪-૫ મા ૬, ૩૯૨ આગમોટ માર્ગે માન લઈ જવા લાવવામા આ ચો હતો.

હિન્દુસ્તાનમાથી હજેશ આગમોટોમા ઘણો માન પરદેશ ખાતે ચઢે છે, બીજા પ્રજા ઓની આગમોટો ક્રમે ક્રમે માન લઈ જવાની હરીફાઈમા આવતી જાય છે, અને હાલ જર્મનીની આગમોટો હિન્દુસ્તાનમાથી પરદેશ ખાતે માન લઈ જવાનું ઘણું કામ કરે છે ઑસ્ટ્રિયા, ફ્રાન્સ, અને નોર્વેની આગમોટો પણ વેપારની જણુમે લઈ જવાનો ધધો કરે છે.

હિન્દુસ્તાનનો પરદેશ જોડેનો વેપાર.

ઇંગ્લંડ સાથેનો.

પરદેશ જોડેના વેપારમા હિન્દુસ્તાનનો ઇંગ્લંડ સાથેનો વેપાર ઘણો છે. ઇંગ્લંડમા હિન્દુ-

સ્તાનના માવની અપત હોવા ઉપરાંત ઈંગ્લંડથી બીજા દેશોમાં હિન્દુસ્તાનનો માલ મોકલવામાં આવે છે. હિન્દુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્ય સ્થાપિત થયા પછી હિન્દુસ્તાનનો યુરોપ ખંડના બીજા દેશો સાથેનો વ્યાપાર ઇંગ્લેન્ડે માર્ફતેજ આલતો; પણ વ્યારથી સુએજની નહેરે યુરોપ ખંડની સધળી પ્રજાઓને વેપાર કરવા માટે ખુબી મુકવામાં આવી, ત્યારથી હિન્દુસ્તાનમાંથી યુરોપ ખંડની બીજી પ્રજાઓ પોતાને જોઈતો માલ પરભાર્યો લઈ જવા લાગી. હિન્દુસ્તાનમાં માલ મોકલવાની અંદર યુરોપ ખંડની બીજી પ્રજાઓ ઇંગ્લેન્ડ પ્રજા સાથે સખ દરીદ્રાઈમાં ઉતરી છે; પરન્તુ રંગેલા અને સફેદ સુતરાઉ અને ગરમ કાપડના, ધાતુના, સંચાકામના આગમીને લગતા સામાનના, તેમજ કાપવાનાં ઓળરોના વેપારમાં ઇંગ્લંડની સાથે હજી કોઈ પણ દેશ બાથ લાડી શકે તેવી સ્થિતિમાં નથી.

જર્મની સાથેનો હિન્દનો વેપાર.

જર્મની સાથે હિન્દુસ્તાનનો વેપાર, કમે કમે મારા પ્રમાણમાં વધતો જાય છે.

જર્મનીમાંથી હંમેશ વપરાશમાં આવતી અનેક ચીજો હિન્દુસ્તાન ખાતે આવે છે, અને તે ઘણી સસ્તી આવતી હોવાથી હિન્દુસ્તાનની ગરીબ વસ્તીમાં તેવી ચીજોનો જલદીથી ઉપાડ થાય છે. જે ઇંગ્લેન્ડ કંપનીનું ચપ્પુ આઠ આને મળે છે, તેવી જાંતનું-તેણું સાઈ તો નહિ જર્મની કંપનીનું ચપ્પુ અર્ધા કિંમતે એટલે કે ચાર આને મળે છે. દોરા, સોય, વગેરે અનેક ઉપયોગી અને સસ્તી ચીજો હિન્દુસ્તાનમાં જર્મનીથીજ આવે છે. જર્મનીએ ઇંગ્લંડ અને યુરોપ ખંડના બીજા દેશો ઉપર રંગના વેપારમાં મહાન જીત મેળવી છે. કદોડો રૂપીઆની થાપણથી જર્મનીમાં કોત્ર-ઠારની અંદરથી જાત જાતના રંગો બનાવી હિન્દુસ્તાન ખાતે મોકલવામાં આવે છે, અને તે રંગના વેપારમાં દરીદ્રાઈ કરવાનું સાલસ ઇંગ્લેન્ડ વેપારીઓ ઉઠાવવા માગતા નથી. જર્મનીમાં હિન્દુસ્તાનથી રૂ.આમણ, સણ, તેલનાં બીજાં, અને ચોખ્ખા ચઢે છે.

ચીન સાથે હિન્દનો વેપાર.

ઈંગ્લંડથી પ્રમાણમાં ઘણો થોડો તોપણ બીજેજ નંબરે હિન્દુસ્તાન અને ચીન વચ્ચે વેપાર ચાલે છે. અરસપરસ વેપાર કરતાં ઘણાં વર્ષે થયાં છતાં તેમાં વધારો થતો જોવામાં આવતો નથી. પહેલાં જાપાન અને હિન્દનો વેપાર ચીન માર્ફતે આલતો, પરન્તુ ૧૮૯૪ ની સાલ પછીથી જાપાન સ્વતંત્રપણે હિન્દુસ્તાન જોડે વેપાર કરવા લાગ્યું છે. અફીણ (ચીન સાથેનો અફીણનો વેપાર થોડાં વર્ષ પછી બંધ થશે) તેમજ સુતર અને સુતરાઉ કાપડનો ચીન સાથે મોટો વેપાર ચાલે છે. બ્યાંસુધી જાપાનીઝની માફક ચીનાઓ પોતાના દેશમાં કાંતવાવણવાની મીસો દાદરો નહિ, (અમુક વર્ષ પછી જે બનવું તદન શક્ય છે) લ્યાંસુધી હિન્દુસ્તાનનો તે પ્રકારનો વેપાર ધમધીકાર ચાલુ રહેવાનો દરેક સંભવ છે. ચીનથી હિન્દુસ્તાન ખાતે ચા, રંશમી કાપડ મોકલવામાં આવે છે.

જાપાન અને હિન્દુસ્તાન.

જાપાન અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચેનો વ્યાપાર ઘણોજ અને તે વળી ઘણી ત્વરાથી વધવા લાગ્યો છે ૧૮૮૬ ની સાલ સુધી તો જાપાન સાથે નહિ જેવો વેપાર ચાલતો હતો ચીન અને જાપાન વચ્ચે લાઘઈ થયા પછી જાપાન હિન્દુસ્તાન સાથે પોતાની આગખોટ દ્વારા પરબાર્યો વેપાર કરવા લાગ્યું, અને વેપારની સગવડ ખાતર મુબઈમાં એક જાપાનીઝ બંક ખોલી જાપાનમાંથી હિન્દુસ્તાનમાં મુખ્યત્વે કરી રેશમી માલ આવે છે, પરંતુ બર્માના લોકના શેા અને અનુમરી જાપાનીઝ માલ બનતો હોવાથી તેવા માલનો બર્મામાં જન્મ ઉઠાવ થાય છે જાપાન હિન્દુસ્તાનમાંથી રૂનો મોટા ઉપાદ કરે છે

ફ્રાન્સ.

ફ્રાન્સ અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચે જાણે વેપાર ચાલતો નથી, તોપણ ફ્રાન્સમાંથી ડોર ફીલ, દોગીઓ ટોપીઓ, તેમજ અને જાતના દારૂ હિન્દુસ્તાનમાં આવે છે

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ. (અમેરિકા.)

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ હિન્દુસ્તાનને પ્રથમ ધામતેજ ૫૩ પાઉન્ડ પણ બર્મામાં ધાસતેનના દ્રવા નીકળવાથી અમેરિકાનો ધાસતેનનો વેપાર થતો જાય છે

હિન્દુસ્તાનની આસપાસના દેશો સાથે ખુસ્કીને રસ્તે થઈને ચાલતો વેપાર.

હિન્દુસ્તાનમાંથી ટ્રેલી કિમતનો માલ આમપાસના મુનકમાં જાય છે, તેની ખરેખરી ગણતરી થઈ શકે તેવું નથી, તોપણ આશરે ૧૫ થી ૨૦ કરોડ રૂપીઆનો માન આસપાસના મુલકોમાં મોઝલવામાં આવે છે એનો અગમટો મદવામાં આવે છે

અફઘાનીસ્તાન, શાન સરધાનો અને ચીનના પશ્ચિમ ભાગ સાથે આવેલા વેપાર આવે છે આ દેશોમાં મુખ્યત્વે કરી સુતરાઉ કાપડ, લોદાનો સામાન, ખાદ, મીઠું ધાસતેન અને બીજી ટ્રેલીક ચીજો મોકલવામાં આવે છે

અફઘાનીસ્તાનમાં હિન્દુસ્તાનમાંથી કે પરદેસથી આવતા માન ઉપર ભારે જકાત નાખવામાં આવે છે, અને અફઘાનીસ્તાનમાંથી આવતી ચીજોનો વેપાર પણ કાલુષના અમીરની પરવાનગી સિવાય બાબ કોઈથી થઈ શકતો નથી

આપણા દેશનાજ બુદા બુદા વિભાગો વચ્ચે ચાલતો વેપાર.

બ્યારે રસ્તાઓ નહતા અથવા ખરાબ હાલતમાં હતા, તેમજ આગગાડીની સગવડ નહતી, તે વખતે પડખે પડખે આવેલા વિભાગો વચ્ચે પણ ઘણી મુશ્કેલીથી વેપાર ચાલતો આગગાડીના સાધનથી દૂરના ભાગોનો માન થોડા દિવસમાં મળી શકે છે અને તેથી એક

બીજા ભાગનો માત્ર અદલબદલ કરવાનું કહે છે. હિન્દુસ્તાનમાં એટલે કે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં અને તેમાં પણ ખાસ કરી ગંગા નદીની આસપાસના પ્રદેશમાં વહાણ અને હોદીઓ માર્દેતે માત્ર લાવવા લઈ જવાની સગવડને લીધે ઘણા જૂના કાળથી સારા વેપાર ચાલે છે.

વેપારી વર્ગ.

જુદા જુદા વિભાગોમાં જે મેળાઓ ભરાય છે, તેમજ મોટાં શહેરોમાં ગુજરી કે બજાર ભરાય છે, તેનો ઉદ્દેશ આસપાસ નીપજતા માત્ર અદલ બદલ કરવાનો છે. આ ઉદ્દેશથીજ ઘણા પુરાતન કાળથી હિન્દુસ્તાનના જુદા જુદા વિભાગોમાં અને શહેરોમાં મેળા કે બજાર ભરવાનો રીવાજ ચાલતો આવેલો છે. જૂના કાળમાં કેટલાંક સ્થળો જે ગણતરીમાં પણ નહતાં, તે હાલ ગંજવર વેપારનાં મથકો ગણાય છે. આનું કારણ ત્યાં ચાલતો ધમધોકાર વેપારજ છે જ્યાં જ્યાં આગગાડી થઈ છે, ત્યાં ત્યાં કે તેની આસપાસમાં ધણે ભાગે વેપારની વૃદ્ધિ થએલી જોવામાં આવે છે.

બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના થયા પહેલાં અને ખાસ કરી ચારે તરફ આગગાડીના પથ-સાઈ જવા પહેલાં વણુમારા લોકો પોંકો ભરી એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં સામાન લઈ જતા અને પાછા ફરતાં તે સ્થળે નીપજતો માત્ર બીજા વિભાગમાં પાછા લઈ જતા હિન્દુસ્તાનના દરેક પ્રાંતમાં જુદી જુદી વેપારી વર્ગની જતો છે. રજપૂતાના અને આસામમાં મારવાડી મુખ્ય વેપારી વર્ગ તરીકે ગણાય છે, મુંબઈ હસાસમાં પારસી, વાણીઆ, લહાણા, વહોલા, ખોજા, અને મેમણ એ વર્ગો વેપારમાં મગેલા છે અને વેપારની બાબતમાં તેઓની નજર સારી પડેલી છે. મદ્રાસ, માયસોર અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં લીંગાયત, ચેતી અને કુમાડી એ મુખ્ય વેપાર કરનારી જતો છે. બંગાળમાં બ્રાહ્મણો અને બીજા હલકી જત વેપાર કરે છે. બિહાર અને મુનાઈટ પ્રોવિન્સમાં વાણીઆ વેપાર ખેડે છે.

(અપૂર્ણ.)

ગંગાશંકર મલ્હિશંકર વૈષ્ણવ.

ચૌદ દિવસનો ધાર્મિક પ્રવાસ.

(અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૫૫૯ થી)

ખીજે દહાડે સવારે ઉઠ્ઠાન પહોંચ્યા. ત્યાં સ્ટેશનની પાસે જ એક રેલવે ખાતામાં નોકરી કરનાર માતિબંધુ અને સ્નેહી જનનુ દર્શન થવાથી તેને જ ઘેર મુકામ રાખ્યો. તે સ્ટેશનની પાસે હતો અને ત્યાં હવા ખુબી હતી તેથી જો કે તે વખતે પ્લેગ ચાલતો હતો તોપણ તેઓ ત્યાં જવાથી હરકત પડી નહિ. અહીં જ પ્રથમ ઘણું દહાડે વર્તમાનપત્ર જોયાં અને યોગ દિવસની ખબર નહિ જાણવાથી વખતમાં ફેટલા પછાત પડીએ છીએ તેનું ભાન થવાનો પ્રસંગ આવ્યો. તે ભાન એકદમ તો કદાચ ન થાત કારણ કે સાધારણ ખબરો યોગ દહાડા જાણી તોએ શું ને ન જાણી તોએ શું ? તો પણ હાલની પ્રતિષ્ઠા હાલની રહેવાની ને જીવનની પદ્ધતિ સાથે દરરોજ વર્તમાનના મંત્રમાં ન રહીએ તો બહુ જ પછાત પડી જઈએ છીએ. ઘણા હિંદુ ભાઈઓ હજી પણ આઠ આઠ દહાડે જ વર્તમાનપત્રો જોય છે. ખીજા વખતમાં જાણે તે લોકોને નવરાશ જ નથી મળતી. આ જૂલ છે. એક તારીખને બદલે ખીજ તારીખમાં આવના વખતમાં તો આમમાન જમીનનો ફેર ચર્ચ જાય છે. આજ ખાસ જાણવા લાયક ખબર “ મુંબઈ મમાચાર ” માં નજર નાંખતાં આચોતી નીચે પ્રમાણે માલુમ પડી.

એમ. એ. ની પરીક્ષાનું પરિણામ.

ફતેહવંત ઉમેદવારોના નામ.

ચેહેસો વર્ગ.

.....

ખીજો વર્ગ.

.....

.....

દરે મોહનલાલ પાર્વતીશંકર.

.....

ત્રીજો વર્ગ.

.....

.....

આ ખબર જાણવામાં પછાત પડવાનો ખેદ તે વખત લાગ્યો હતો અને વર્તમાનપત્ર બરાબર હાથમાં આવ્યું હોત તો તેમ ન જ થવા પામત. પણ થયું તે તો થયું જ, તેને

મુધારી લેવાનો સ્હેલો રસ્તો માત્ર તેમને તારથી અભિનંદન આપી સંતોષ પામવાનો જ હતો. ઉર્ફન તેજ દહાડે જોઈ બીજે દિવસે સવારે ત્યાંથી નીકળવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. ગાંધીઓમાં પ્રથમ સિદ્ધવડ ગયા. રસ્તામાં જોતાં જોતાં વિક્રમની ઉર્ફિયીનીની-જુના વખતમાં કળા અને કેળવણીના મથકને ખગોળવિદ્યાના સંબંધમાં આ આપણા હિંદુસ્થાનના ગ્રીનીચ (Greenwich) ની પ્રાચીનતાની સચોટ સાબીતી જૂનાં મેક્ષાં ધરા આપતાં માત્રમ પડ્યાં. વડ જતાં ક્ષિપ્રા નદી ઓળંગવી પડે છે. પૂજને અભાવે નદીના સાંકડા પટ પર એક ઠેકાણે નાનું નાવડું રાખી મૂકવામાં આવ્યું હતું. તેમાં બેસી સામે દીનારે બાધિલાં દોરડાંનો ખીન્ને છેડો જે નાવમાં રાખેલો હતો તે ઝાકી, તેને જતે ખેંચી સામે જવાડું હતું. તે પ્રમાણે ગયા ને થોડુંક ચાલ્યા એટલે સિદ્ધવડ પહોંચ્યા. ત્યાં ક્ષિપ્રા નદીમાં સ્નાન કર્યા બાદ ખીન્નું કાંઈ કરવાનું નહોતું. સિદ્ધવડ તરીકે હાલ જે વડ ઓળખાય છે તેમાં પ્રાચીનતા જણાઈ નહિ; કદાચ એમ હોય કે ત્યાં જ, તેની પાસે અસહનું વડ હોય. પરવારીને કાલિકા તરફ ગયા. ચાકેલા હોવાથી ત્યાં કાચું કોફી ખાઈ, તાઝા ચર્ષિ પાછા ફર્યા અને મહાકાલેશ્વરનાં દર્શન કરવા ગયા. તેમાં જવાનો રસ્તો એક બાંધ નીચેથી કરેલા અધારા નજીકથી જવા રસ્તામાંથી છે. તેમાં અંદરથી હવાની આવ જ ન હોવાથી બાફ બહુ મારે છે અને વધારે માથુસો હોય તો કદાચ ગુંગળાવવાનો પણ વખત આવે. અંદર દીવા, સારા રાખે છે એટલે જોવામાં કોઈ જાતની હરકત પડતી નથી. તે જોયા પછી હરસિદ્ધ માતા ગયા. રામધાટનો મોટો ઓવારો છેત્રો જોયો. આ ઘાટ ધણોજ પહોળો છે અને ક્ષિપ્રા નદીમાં આ ઠેકાણે જ નહાવાનો ખરો આનંદ છે. ચાણોદની પાસે આવેલા કન્યાળામાં નર્મદાનો જેવો ઉત્તમ ઘાટ છે તેવો જ રમણીયતામાં સરસ પણ તેનાથી પહોળો આ ઘાટ પ્રથમ જોનારનું મન હરી લે એવો છે. વખત મળત તો ફરીથી એકવાર ત્યાં બધા ખીન્ને દહાડે જાત. પછુ તે વખતે તો સર્વના રાજાનાં અસ્ત થતાં કોમળ કિરણોએ ત્યાંથી હવે ઘેર જવા જ સૂચવ્યું. પતંગનું પવિત્ર રતાશ પડતું બિગ્મ નીચે નીચે જતું હતું અને તે દક્ષિમ્યાદા પરથી હુબાં ખાતું હતું. તેથી મુંબઈમાં મહાલક્ષ્મી આગળ સાંજરે જેમ સર્વ સમુદ્રમાં સમાઈ જાય છે તે વખતની પેઠે જ આ દેખાવ હતિહાસની મર્યાદામાં હિંદના અનેક વીર પુરુષોનો અસ્ત સચોટ રીતે બાદ કરાવતો હતો. શુક્ર પક્ષની તેરસનો દહાડો હોવાથી સ્પર્શિત થતાં વારને જ નદીના મીઠા મધુર નાદ પર શયિતા શીતલ સુખકર રસ્મિઓએ રૂપેરી લેહેરો પાડી મૂકી અને તેના ચળ-કાટની ઝાંખી (after-image) ઘેર જતાં સુધી નજર આગળને આગળ જ રહી. સવારે વખત થયો એટલે ગાડીમાં બેસી અમદાવાદ આવવા રસ્તો પકડ્યો. સગવડ ખાતર વચમાં દાહોદના સ્ટેશન પર સાંજરે ઉતર્યા. ત્યાં એક નાગર સ્નેહીને ઘેર રાત્રિએ આરામ લઈ સવારે દરો પાછા ત્યાંથી નીકળી ડોકર વચમાં હતું એટલે ત્યાં ઉતર્યા. ડોકર તો અમારામાંના ધણા ખરા બે ત્રણ વાર જઈ આવેલા હતા એટલે ત્યાં કાંઈ ખાસ કર્તવ્ય કે પ્રથમ પ્રેક્ષણથી મન પર છાપ પાડનારું નીવડે છે તેવું નહોતું. તો પણ કાંઈક વિચિત્ર જોયું; રણછોડજીના મંદિરમાં જોઈએ તેવો બંદોષસ્ત રખાતો નહોતો. તે વિશે લખવા આ સ્થલ નથી. ત્યાંથી તા. ૧૧ મીએ એટલે ખીન્ને દહાડે બપોરે નીકળી અમદાવાદ સાંજરે આઠ વાગે, આઠમાં દશ કમે આવી પહોંચ્યા. કામ પૂરું થવાનો આનંદ થયો. પરવાર્યા, અને શ્રી શ્રીને તે વખતે ધરાયા હોવાથી એ સમપ્રતિમાં સંતોષ માન્યો.

શુ બાને યાત્રા ગણીશુ ? કે શુ પર્યટન કે પ્રવાસ કહેવો વધારે યોગ્ય ધારીશુ ? યાત્રાનો અર્થ જો એવો જ હોય કે માત્ર દેવ દેહેતા જ કરવા અને બીજી કાંઈ પણ ચીજ પર લક્ષ આપવું નહિ તો તો આ તે નથી જ પણ આત્મ હીરો-ધોવે-વર્ષિ-આ-યો-ને-ડેલે-હાથ-ઈ-આપ્યો-સહી કર્તવ્ય તો ઈષ્ટ નથી જ એટલું જ નહિ પણ જીતા વખતમા યાત્રાઓ રાખવનું પ્રયોજન કદાચ એવું હશે કે એ બાને માણસ બહાર નીકળે, સ્થિતિ સૌદર્ય જોય, જીદા જીદા રીત રીવાજો જોય, જાત જાતના મનનો જોય, ભિન્ન ભિન્ન લોકોના સમાગમમા આવે, બુદ્ધિ ખીલે અને વધારામા ધાર્મિકની સાથે માણસ કાંઈક વ્યવહારકુશલ પણ થાય ભણેલા લોકો ધણી વાર યાત્રા કરતા શરમાય છે પણ પ્રવાસ કરવો તેમને ગમે છે. કારણ શુ ? યુરોપ વગેરે દેશના લોકો પર્યટનને પ્રવાસથી થતા લાભ સાખીત કરી બતાવે છે અંગ્રેજ લોકો કહે છે કે પ્રવાસ સારી વસ્તુ છે હાવના સુધાનો કહેશે ‘ બગબર ’ ને તે કરવા ઈચ્છે તેમને યાત્રા કરવી ગમતી નથી. કાણુ શુ ? દિલ્લ બાઈઓને યાત્રાઓ પ્રિય હતી અને હજી છે તેઓ કહેશે ‘ હર ’ ને તે તિસ્તરવા માંશે તો પણ તેવા જ લોકો કેંગ્રેસ કે કોન્ફરન્સને વખતે, રાજકીય કે બીજી પરિપટ્ટામા માત્ર કરવાની મઝા ખાતર સભાસહો ભરીકે પોતાની સુહણી કરારી બહાગામ જવાનું પસંદ કરતા જણાશે અર્ધઘમ અવસ્થા બધી રીતે ખરબ છે. યાત્રાએ જવું ને સ્થિતિસૌદર્ય કે મનુષ્યની ક્યાને સમાજની જીદી જીદી વાતોનું નિરીક્ષણ ન કરવું અથવા તો તે કરવું ને પ્રથમનું કામ ન કરવું એ બન્ને ખરૂં જોતા અનિષ્ટ છે બન્ને સાથે બને તો સારૂ પ્રવૃત્તિમા પણ નિવૃત્તિની જરૂર છે આ વિશે એક નાની વાર્તા લાભદાયી નીવડશે તે નીચે પ્રમાણે છે

એક વખતે બી બી એન્ડ સી આઈ રેલવેની વી-મગામથી મુબઈ જતી સવારની ફાસ્ટ પેગેન્જર ટ્રેનમા એક હબ્બામા છ માણસો સાથે એકા એકા હતા તેમાના પાંચ જણ પાંચ સામાન વિશેષ હતો અને તે પ થી તેમ જ તેમના માધારણ વર્તન પ થી કાંઈક એટલું ભાસવું હતું કે દરેક જણ કાંઈ યોગી વતી સફર મારી આવેલો હોવો જોઈએ બાકી રહેલો છઠ્ઠો માણસ એક સાધારણ માન ધનવન્નાર માહિત્ય અને કાગામા પ્રવીણ મુબઈયુન વર્માઈનીને ગ્રેન્ડ એક્સપ્રેસ હતો તેણે માનસ-ચાત્રનો અભ્યાસ વિશેષ કરેલો હતો એટલે તેને જ્યાં જ્યાં ત્યાં નિરીક્ષણ કરવાની અને વાતચીત કરી જીદા જીદા લોકોમા શુ શુ જીદુ જીદુ હોય છે તે જાણવાની ધણી ઉત્ક્રાંચતી દિવસનો વખત હતો અને તે કેમે કેયો જતો ન હોતો તેથી આ છઠ્ઠો માણસે પોતાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરવા એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન મૂક્યો એણે પૂછ્યું ‘ બાઈઓ તમે બધા કાંઈ ઠેકાણે પ્રવાસ કરી આવેના હો એમ તમારા સામાન પગથી મને કાંઈક લાગે છે તો જો એમ હોય તો, (પ્રથમને મનોધીને) આપ શુ જોવા ગયા હતા અને શુ જોઈ આવ્યા તે મને કહેશો ? ’

તેણે ઉત્તર આપ્યો “ ખુશીથી કહીશ ”

બધાને સાભળવાનું મન થયું અને થોડીક એકન્ડમા તેણે વાત શરૂ કરી “ બાઈ, હું ડિંહી, આગ્રા, જેપુર, ઉદેપુર, અજમેર વગેરે સ્થળોમા મારા ખાસ કામ માટે ગયો હતો છેલ્લો અમદાવાદથી એકા છ સા મે શુ શુ જોઈું તે કહીશ તો તમને કદાચ આનંદ મળશે

ત્યાં મેં સુસલમાન બાદશાહોની બંધાવેલી જુદી જુદી મસીદો જોઈ. અમદાવાદ, તે રાજ-
ધાનીનું શહેર હતું તેથી આવી મસીદો જોવાનું મને ખાસ કુતૂહલ લાગ્યું. પંદરસેના સૈકામાં
બંધાયેલી જુમ્મા મસીદ, સોળસેના સૈકામાં બંધાયેલી સુલતાન મહમદ એગઝની રાણીના નામથી
બંધાયેલી મસીદ, અમદાવાદથી પાંચેક માઈલ દૂર સરખેજનો રોજો, શાહઅલમનો રોજો વગેરે
ઠેકાણે જઈ ત્યાં કાંઈ શરસી લખાણો હોય તેથી તો કાંઈ ત્યાંના બતાવનારાઓની મદદથી
ને કાંઈ પુસ્તકોની મદદથી એવી એવી જગ્યાઓએ જઈ મને કાંઈ ઇતિહાસનું જ્ઞાન મેળવવા
મન થતું હતું તેને મારી ઇચ્છા પ્રમાણે હું સંતોષાતું છું. હવે હું બેરીવલી પાસેની કેનેરી-
કેન્સ જોવા જવાનો છું. મારા સાંભળ્યા પ્રમાણે એ જુદા લોકોનું કામ છે. ત્યાં જઈ કાંઈ
લેખ હશે તો તે જોઈશ, અને એવા લેખો વાંચવાનો ખાસ અભ્યાસ કરેલો હોવાથી તે
ઉદ્દેશી જુદા વિષે જે કાંઈ જ્ઞાન મળશે તે સંપાદન કરવામાં આનંદ માનીશ. ત્યાંથી આગળ
જઈ એલફેન્ડા કેન્સ, એલેરા કેન્સ વગેરે જોતું છે.”

હવે ખીન્ન માણસે શું કહ્યું તેનો સાર કંઠમાં નીચે પ્રમાણે છે. “હું છ સાત વાર
નાના મોટા પ્રવાસોમાં જઈ આવેલો છું. દક્ષિણમાં જઈ હું તો ત્યાં ઠેક મરાસને ટીનીવેલી
કે ટ્યુડીકારીન, સંયુક્ત પ્રાન્તો તરફ જઈ હું તો ત્યાં, જ્યાં જઈ હું ત્યાં જુદી જુદી બક્તિ-
ઓના અને સમાજોના વિશિષ્ટ ગુણો, તેઓ શું ખાય છે શું પીય છે, તેમનો જીવસંસાર
સાધારણ રીતે કેમ ચાલે છે, અને ઠેકાણે ઠેકાણે યતાં બાપણો વગેરેથી માલુમ પડતી તે
લોકોની દરેક સાંસારિક બાબતની સ્થિતિનું જાને તેટલું જ્ઞાન મેળવવા પ્રયાસ કરું છું. દેવ દેહેશં
કે મોટાં મોટાં મકાનો કે ખંડીએશ જોવામાં મને કાંઈ આનંદ મળતો નથી. મને તો માત્ર
મનુષ્ય જુદે જુદે ઠેકાણે ને જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓમાં કેવી રીતે રહે છે તે જ અભ્યાસ
કરવાની દૃષ્ટિથી બહાર નીકળવું ગમે છે.”

ત્રીજા સદ્ગૃહસ્થને તરત પોતાની વાત ઘણી જ રસિક રીતે ને લંબાવીને કહી, પણ
અહીં તો તેનો સાર જ આપવો હવિત ધાર્યો છે. તેણે કહ્યું: “હું તો જ્યાં જઈ હું
ત્યાંનાં નાટકો જોઈ છું. ત્યાંનાં ચિત્ર કામો જોઈ છું અને સંગીતનો ખાસ શોખ હોવાથી
જુદાં જુદાં ઠેકાણાંનાં સંગીતનો ખ્યાલ મેળવું છું. તળાવ, નદો, પહાડ, ઉદ્યાનો વગેરે સૃષ્ટિના
સુંદર સ્થાનોનું પણ હું નિરીક્ષણ કરું છું. તેમ જ બ્યાવહારિક જ્ઞાન પણ ઘણા માણસોના
સંગમાં આવવાથી મેળવી, ક્ષણતા પ્રાપ્ત કરી તેને વખત આવે વખતે એમ હમેશ તૈયારી
રાખું છું.”

ચોથા સદ્ગૃહસ્થનો જવાબ કાંઈ શુષ્ક લાગ્યો. તેણે કહ્યું: “હું ઠેકાણે ઠેકાણે ઇમારતો
કામો કેવી રીતે ને કેવી શૈલીમાં બંધાય છે ને તે શૈલીને જુની ઝીસ અથવા ઇરાનની, કે
હિંદુસ્થાનમાં પણ જુની સુસલમાની કે જુદા લોકોના વખતની બાંધણીઓ સાથે કેટલે અંશે
સરખાપણું કે વિપર્યાયણું છે તે જોવામાં જ આનંદ માતું છું. ઠેકાણે ઠેકાણે થાંભલાઓ કેવી
રીતે ગોઠવેલા હોય છે, ને કોતરણી કામ કેવી રીતનું કરેલું હોય છે તે જ જોવામાં મને
રસ મળે છે. મોટી મોટી ઇમારતો જેની કે તાજ, તાજમેહેલહોટેલ, સુંબઘનો ટાઉન

હોન, વડોદરાનો લક્ષ્મીવિવાસ મેહેલ વગેરે વગેરેની મજબુતી ને સુદરતા તથા બન્યતા કેવી રીતે રચવામા આવી છે તે જ જોવામા મારે જરૂરનું જ્ઞાન મને મળે છે ”

છેલ્લાએ કહ્યું “હું હોન જ મશી જઈ આવ્યો છું ત્યાં કાશીવિશ્વનાથનું દેહેરું, ગંગા, પ્રયાગ, બદરિકેશ્વર, મથુરા વગેરે ધર્મના સ્થળોમા જઈ દેવદર્શન, સ્નાનાદિ સર્વ ધાર્મિક કામ કરી આવ્યો છું તે શિવાય બીજી વસ્તુઓ તગ્ગ લક્ષ આપતું મને ગમ્યું જ નથી. ”

આમ પાંચે જણની મનની વાતો બહાર નીકળી ગઈ એટલામા તો સ્ટેશન આ પુ ને ગાળી ઉભી રહી તેમાથી બે માણસ ઉતરી પડ્યા અને અન્ય પુરુષો ત્રણ નવા દાખન થયા વાત વિરે વાદવિવાદ વિશેષ થાય તેમ હતો પણ પેલા મારા મિત્ર કે જેણે મને આ વાત કહી બતાવી તેણે ત્યાં મઠ ન બોલતા પોતાના વિચારો મારા આગળ જ જાહેર થઈ અને તે એ હતા કે ગાંધીના પાંચે જણોએ જે જોયું તે સકુચિત દૃષ્ટિથી જોયું હતું પહેલાંને દત્તિજામનો શોખ હતો બીજાને સમાજસાક્ષનો નીજાને નાટ સંગીત ચિત્રમ્મ વગેરે મિત્ર કનાઓનો, ચોથાને ઇંગ્લેન્ડની મનોનો અને પાંચમાને માત્ર દેવદર્શનનો જ શોખ હતો દરેક માણસ પોતાને જ અગત્યની બાબતને લક્ષ આપતો જણાયો એકને બીજાની બહુ સાધા જણમા સાધારણને જણવા લાયક વસ્તુઓનું અજ્ઞાન હતું ખરું જોતા પ્રવાસ, પછી તેને મુસાફરી મ્હો કયાત્રા કહો તે એની રીતે થયો જોઈએ મનુષ્ય માત્રને સાધારણ અગત્યની બધી વસ્તુઓ જોવાય અને તે ઉપરાંત પોતાને ચાહે તેવી ખાસ બાબતોનો અભ્યાસ થાય આ કામ ઉત્તમ રીતે કરવાને માટે કેટલીક તૈયારીની પણ જરૂર છે અને તે જેની વધારે હશે તેનું મામ વધારે દીપ્તી નીમવાનો સબવ રહેશે પ્રવાસ એ ઇંગ્લેન્ડથી આપનારું મોટું સાધન છે તેમા સકુચિત દૃષ્ટિ નહિ નાખી દૈવ ને બધી બાબતોનું થોડું થોડું લક્ષ રાખ્યું હશે તો જ શ્રમ સફળ થયો ગણાશે એમનું મહેલું છે —

‘ The things to be seen as I observed are the courts of princes especially when they give audience to ambassadors the courts of justice while they sit and hear causes and so of consistories ecclesiastic the churches and monasteries with the monuments which are therein extant the walls and fortifications of cities and towns, and so the havens and harbours antiquities and ruins, libraries, colleges disputations and lectures where they are shipping and navies, houses and gardens of state and pleasure near great cities armories, arsenals magazines exchanges, burses warehouses exercises of horsemanship, fencing training of soldiers, and the like, comedies such whereunto the better sort of persons do reside, treasuries of jewels and robes cabinets and rareties, and to conclude whatsoever is memorable in the places where they go and let it appear that he doth not change his country manners for those of foreign parts but only pick in some flowers of that he hath learned abroad into the customs of his own country —Bacon's Essays No XVIII, “Of Travel”

(“નિરીક્ષણ કરવાની બાબતો આ છે:—રાજસભાઓ, ખાસ કરીને તેઓ એલચીઓને શ્રવણ કરે ત્યારે; કામ ચાલતું હોય તે વખતે કોર્ટો અને ધાર્મિક સંસ્થાઓનાં ન્યાયમંદિરો; હયાતી ભોગવતાં સ્મારક ચિહ્નો સહિત દેવસો ને મંદિરો; ગામો અને શહેરોની દીવાલોં ને કીણાઓ, તેમ જ ગોદીઓ ને બંદરો; પ્રાચીન વસ્તુઓ ને ખંડીઓ; બ્ધોં હોય ત્યાં, પુસ્તકાલયો, કોલેજો, વિવાદો અને બાપજોનાં સ્થલો; નૌકાઓ; મોટાં શહેરો પાસે રાજમેહેસો ને ઉધાનો, અને આનંદભુવનો; હથીઆરખાનાંઓ, સોદાના ખજાનો, ખજાનાઓ, સામાન ભરવાની વખારો; ઘોડાની કવાયત, પટા, લડવૈઓની કેળવણી વગેરે; હિંદુ વર્ગના લોકોને પસંદ પડતાં નાટકો; ઝવેરાત ને ઝભાઓના ખજાના; કવચિત્ત્વેવામાં આવે એવી વસ્તુઓના સંગ્રહ; ને છેવટે તેઓ બ્ધોં જાય ત્યાં જે કોઈ જેવા લાયક, પ્રખ્યાત હોય તે બધું”.....

“અને પરિણામે જાણાવતું જોઈએ કે માણસ પોતાના દેશની રીતભાતને બદલે પરદેશની ન ધારણ કરે, પણ બહાર જઈ જે કોઈ શીખી આવ્યો હોય તેનાં કેટલાંક પુખ્તો (સરસ વસ્તુઓ, રીત રીવાજો) પેતાના દેશના રીવાજોમાં રાખે.”)

વ્યાવહારિક જ્ઞાનમાં એક જોવા કુશળ અંગ્રેજ શીતસુદના પ્રવાસ વિશે વિચારો દર્શાવી અહીં વધુ કહેવાતું શું રહે ? માત્ર એટલું જ ફરીથી કહેવાની રત્ન લઈશ કે જે જો ખાસ વિચારથી માણસ બહાર નીકળે તેને અમલમાં મૂકતાં તેની સાથે નિરીક્ષણનો પ્રદેશ જેમ અને તેમ વિસ્તીર્ણ રાખ્યો હશે તો જ ખરો લાભ ને શ્રેય થશે.

અતિરુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.

કાર્યજનો વિનાશ.

સીપિઓ, પોલીઝિયસ, અને પેનીટિયસનો સંવાદ.

(લેન્ડોરની આ મુન્દર કૃતિનું ભાષાન્તર કાલક્ષેપ કરવાના કે બીજા ટાઈ હેતુથી કરવામાં નથી આ યુ, પણ એના રમથી રેલાતા અને માધુર્યથી છલમતા “ કાલ્પનિક સવાદો ” (Imaginary Conversations) તરફ સાહિત્ય-શ્રેણી અને દેશહિતૈષીઓનું લક્ષ ખેંચવાની કર્તવ્યમુદ્દિ-એ જ એ તરફની પ્રવૃત્તિનું કારણ છે. ગદ્યમાં હોવા છતાં એ સવાદોને પાશ્ચાત્ય સાક્ષરોએ કવિતામાં ગણ્યા છે તે પરથી એની ઉત્કૃષ્ટતાનો ખ્યાલ આવી શકશે. ભાષાન્તરમાં મૂળની ખુબી આનંદી અશક્ય છે, તો પણ યથાશક્તિ પ્રયાસ કીધો છે. રોમનોને હાથે અત્યંત ક્રૂતાથી તથા નીચપણાથી સત્તર દલાળની આગ વડે થયેલો કાર્યજનો વિનાશ, એ જગતના ઇતિહાસમાંનાં વણા અગત્યના અને જાણુવા લાયક બનારોમાંનો એક છે એનથી તરીકે કાર્યજના જર્જ આખ્યા પડી કાર્યજ જેવા હરીફથી રોમને ખાનિ છે એવા બચથી કેટલા પોતાનાં દરેક ભાણુને અન્તે કહેતો હતો કે ‘કાર્યજનો વિનાશ કર્યો જ ન્નેઈએ’ (Carthage must be destroyed.) રોમની રેનેટ તો વિચિત્રનું કારણ ગોધતી જ હતી એ મારણ મળી આ યુ રોમે કાર્યજના લોખને છૂટાપણાની આપેલી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થયો, કાર્યજના લોખ પાસેથી હથીઆગ લાઈ લીધા, અને કાર્યજનો વિનાશ કરવાનો નિશ્ચય જણા થો એ જાણુતા કાયજનિયનોને ધણો ક્રોધ અક્રોધ અને લડવાને બને તેટલી તૈયારીઓ મીધી એ વખતે તેઓએ અદ્ભુત શૌર્ય અને પરાક્રમ બતાવ્યું હતું સપ, સ્વાશ્રય, અને સ્વાર્થણનો ઉત્તમ દાખરો એ લોકોએ આપ્યો છે પરંતુ પોતાની અસહ્યતાનું તીવ્ર બાન પુરૂષ વર્ગમાં જ નહીં, પણ તેઓની સ્ત્રીઓમાં પણ હતું. યુદ્ધ પ્રસંગે હથીઆરને માટે પીત્તળ અને લોખની તગીને લીધે મોતું અને ૩૫૦ જૂઠીમાં નાખવામાં આખ્યા હતા, વહાણને માટે ભવ્ય મંદિરો અને ધર્મ મંદિરો તોડી પાડીને તેના ભાગડેલા અને સામ્રાજ્યો વાપરવામાં આયા હતા, અને દોરગાઓને માટે કાર્યજની સુન્દરીઓનાં શ્વેત ઉપયોગ થયો હતો. યુદ્ધમાં અન્તે કાર્યજનિયનો હાથો અને તેઓનો સ દાર હિસ્સાન શત્રુને શરણે ગયો. હિસ્સાનની સ્ત્રી પોતાના પતિનું કાયરપણ જોઈ ત્રાસ તથા ખેડ પામી અને પોતાના બાળકો સાથે અગ્નિમાં બળી મુઠાં બીજા ઘણાઓએ પોતાનાં પ્રાણ આપ્યા હતા આ મરણ બનાવથી સીપિઓના હૃદયમાં ઉડી અમર થઈ હતી શત્રુઓનું કુખ જોઈને તે આલ દ પામતો નહતો. પોતાના વિજયથી તે મગર થયો નહતો, ખુશામતીઆઓની પ્રશંસાથી તે છનકાઈ ગયો નહતો. કાર્યજના લોકોની વીરતા જોઈને એનું હૃદય લાગણીથી ઉભરાતું હતું. મ્હાલ્ય રોમને એવો વિનાશ પામવાનો પ્રમગ આવે ત્યારે રોમ પણ એની વીગતા બતાવે એ એની ઉત્કંઠા હતી આ સવાદના પાઠના ભાગમાં જે પૈસાદાર માણસોએ દેશના બાપાગમાં, દેશની કારીગરીને ઉત્તેજન આપવામાં અથવા ખેતીના કામમાં અથવા શહેરના શણગાર કે ઉપયોગમાં, અથવા ઉદ્યોગી અને ગરીબ માણસોને મદદ આપવામાં પોતાના પૈસાનો ઉપયોગ ન કરતા પરદેશી રાજાઓને પૈસા ધીરો હતા તેઓના તન્દ્ર કાયજનિયનો કેવી કરડી દૃષ્ટિથી જોતા હતા અને તેવા દેશદ્રોહીઓનો ન્યાય કેવી મક્ક રીતે ચૂનાવો હતો તેનું અસરકારક ચિત્ર આપ્યું છે આ સવાદ

પબ્લિયસ સીપિઓ ઇમીલીએનસ અને એના મિત્રા પોલીબિયસ અને પેનીટિયસની વચ્ચે થયેલા છે. સીપિઓ એક રોમન સરદાર છે, પોલીબિયસ એક ગ્રીક ઇતિહાસકર્તા છે. અને પેનીટિયસ એક શ્રીકૃતત્વચિન્તક છે.)

સીપિઓ—પોલીબિયસ, ત્હમારા માનને માટે ઉભો થતાં મહેં વિલંબ કીધો એવું ત્હમને જણાયું હોય, ત્હમારા પ્રવેશ વખતે ત્હમને નમન કરવા મહેં ઉઠ્યું ન જોયું હોય, તો તેથી ત્હમે મહેને કૃતમ્ ગણુશે નહીં—મહેને કદી પણ ત્હમે અભિમાની કહો એવો તો સંભવ જ નથી; ખીજા દિવસે કરતાં પણ આજને દિવસે તો મ્હારે અભિમાન રાખવાનું કારણ સૌથી ઓછું છે. આજના દિવસથી અમર દેવતાઓની શક્તિનું, દેવની અસ્થિરતાનું, ઔશ્વર્યની, અનિત્યતાનું, મનુષ્યની દુર્બળતા અને લઘુતાનું મહેને જ્ઞાન થાય છે. જમીન સ્થિર છે; તેના ઉપરનું થાસ કાચે તેલું આજે, આગલા સેંકડો યુગમાં તેલું આ યુગમાં, વાંકું વળે છે અને પાછું ટકાર થાય છે; આકાશ અધકારથી આશ્ચર્યહિત થાય છે, અને પાછું અધકારમુક્ત થાય છે; વાદળાંઓ જતાં રહે છે, પણ પાછાં થાય છે, અને ગગનપ્રદેશમાં વિજયના તમાશા જેવાં તરે છે. કાર્યેજ પડ્યું ! ફરી એ ઉદ્દેશ નહીં ! તુરંઈના નાદે આપણને આજે જણાયું છે કે આદાર દિવસ અને આદાર રાત્રિની આગ પછી એના છેદા અંગારા આજ હોલવાયા છે.

પોલીબિયસ—ઇમીલીએનસ, કદાચ મ્હારે અંદર આવવું જોઈતું ન હતું.

સીપિઓ—મિત્ર, ત્હમે આવ્યા તે ઘણું સાફ કીધું.

પોલીબિયસ—ત્હમે ખોલતા હતા તે વખતે મહેને પૂછ્યું ચોખ્ખું ન લાગ્યું કે કોના તરફ ત્હમે અભિમાન દાખવ્યું છે, અથવા કોના તરફ ત્હમે કૃતમ્ની થયા હો એમ છે.

સીપિઓ—કોઈના તરફ પણ હોય તો તે તેના તરફ કે જેનો હાથ મ્હારા હાથની છે; તેના તરફ કે જેના ખખા ઉપર મ્હારું ચિન્તા અને જાગરણથી અમિત થયેલું મસ્તક મહેં ટેકવ્યું છે. મિત્ર, કાર્યજના વિનાશને લીધે મ્હારું મન આકુળવ્યાકુળ થયેલું છે, મ્હારા વિચારો અસ્તવ્યસ્ત થયેલા છે. કેટલોક વખત એવો હોય છે કે તેમાં જો આપણે 'આપ-ણ'થી જ પૂરો સંતોષ મળીએ તો જે સ્થિતિમાં અગાઉ આપણે હતા તે સ્થિતિ ઉપર આપણે પાછા આવી શકીએ નહીં.

પોલીબિયસ—પેનીટિયસ કંઈ જણાતા નથી.

સીપિઓ—તે વખતે ત્હને એકાંતની જરૂર જણાવવાથી મહેં તેમને શહેર તરફ મોકલ્યા છે. ત્યાં-હા, ત્યાં આગળ પણ-કેટલાંક દુઃખ એવાં હશે કે જે ઓછાં કરવાને માટે સેનેટ તરફથી આપણને ઇપકો મળશે નહીં. પણ, જુઓ, એ પાછા આવે છે. પેનીટિયસ, ત્હમે ત્હમારી જ વાત કરતા હતા.

પેનીટિયસ—અને ખીજા શેની ? પોલીબિયસ, મહેને ખરેખર કહો કે શા વિષે ત્હમે આટલી ગંભીરતાથી અને હિત્સાહથી વિચાર કરતા હતા.

પોલીબિયસ—યોડાક ચોરો કે છુટારાઓને કહાડવા માટે કોઈ ગામનું બાળા નાંખ્યા પછી અથવા તો કોઈ ઉદ્યાનની ભીંત કુચ પછી, સરદારના તંત્ર આગળ અમલદારોની મેદની મહે' નેઈ છે; તે જગ્યાને પણ ધુન્નવી નાંખે એટલાં બધાં રણશીંગાંઓ એની પાસે ટુંકાતાં મહે' સાંભળ્યાં છે; લોકો તેનાં પરાક્રમ સાંભળે અને નિરાંતે ઉઘે તેટલા માટે સાંક પહેલાં પૂર્વ અને પશ્ચિમ સુધી પહોંચી જવાના હેતુ એટલી ત્વરથી દોડાવાતા યોડાઓને મહે' સગ દારના નિવાસ આંગળથી નીકળતા જોયા છે. એથી ઉલટું, યૌથી વધારે બળવાન અને વધારે વસ્તીવાળાં શહેરને, યૌથી વધારે દ્રવ્યવાન અને વધારે આગળ પડતાં રાજ્યને જેણે જમીન-દોસ્ત કાઢ્યું છે તેને એકાંતમાં, કંઈક ઉદાસીમાં અને એવી શાન્તિમાં ઉમેલા જેઉ છું કે જે હું બોલતો ન હોઉં તો તીડનો અવાજ પણ સંભળાય. રોમ મહે' નેયું હતું; હું ધારતો હતો કે મહે' સીપિઓને પણ જોયા છે; એ તો તેની માત્ર આકૃતિ હતી; તેના ખરા સ્વરૂપમાં મહે' તેને આજે જ જોયા.

સીપિઓ—ધણું હૃદય આજે બિન થયાં છે; ઘણું હૃદય એવાં છે કે જે હવે પછી કદી બિન થાશે નહીં. આ શું એક માણસે કાઢ્યું? એક માણસના મામથી શું આ થયું? પૃથ્વી ઉપર કે પાણી ઉપર કે ખાલી આકાશના અન્તરમાં કાંયો વાયુ એટલી ઝડપથી જતો રહે છે? તીરની અણીથી તે જતો રહે છે, અને પાછો આવતો નથી! સમુદ્ર સુધી તેને કૃપા નાંખે છે! સર્પનો દંશ તેને બંધ પાડે છે! એક એરી પાંદડું તેને દબાવી દે છે! આ પણી મ્હોટાઈમાં આપણે શી વસ્તુ છીએ? એ મ્હોટાઈ ક્યાંથી આવે છે? ક્યાં જાય છે? હે દયાળુ દેવો! આત્મારે કાર્યજ જેવું છે તેવું રોમ ન થાય? જે લોકો પણી ભડિતથી એને ચાલે છે, છવન પછી પણ જે લોકો એના તરફ પ્રેમથી અને મમતાથી જોશે, તે કદાચ એને એવી રિયતિમાં ન જોય કે જેથી એ કાર્યજ જેવું થાય એમ ઇચ્છવું પડે?

પોલીબિયસ—વિનાશ પામેલા કાર્યજને માટે સીપિઓના હૃદયમાંથી એક ઉડામાં ઉડો નિઃશ્વાસ નીકળ્યો છે: આ વાત કોણ માનશે?

સીપિઓ—મહારા પોલીબિયસ જેવા માનશે. એ ખીજને સાંભળવાનું નથી.

પોલીબિયસ—ઈમીલીએનસ, કાર્યજનાં ખાંડિયેર જેવા હૃદયે નીકળ્યા નથી.

સીપિઓ—ના, પોલીબિયસ. આગળ તાપથી દૂર રહેવાને માટે મહે' મહારો તંત્ર અહીં ખસેડ્યો ત્યાર પછી હું તે તરફ યોડા પર બેસીને કે ચાલતો ગયો નથી, તેમ જ તે તરફ નેયું પણ નથી. આટલે ઉચાણથી, અને ત્રણ માઈલ છેડેથી, હવાની ઉચ્ચતા ઓછી લાગે છે. મહારો આસપાસના મહેને સમજાવવા માંગતા હતા કે વાદળાંઓમાં દેવોનાં દર્શન થતાં હતાં; અને સુવર્ણનાં સિંહાસન ચોતરફ વીખેરાયાં હતાં; ભોંજેલા રથ અને પીતળના પૂલોના કકડા પૃથ્વી ઉપર પડતા હતા; ગરૂડો અને સિંહે, ડોહીન મત્સ્ય અને ત્રિશૂળ, અને ખીજાં શક્તિ અને સામ્રાજ્યનાં ચિહ્નો પળવાર દેખાતાં હતાં, અને પળવારમાં અદૃશ્ય થતાં હતાં; માણુઓ અને લાલ રંગ દેવોનાં મંદિર ઉપર છવાઈ રહ્યા હતા; તેઓના અવાજ પહેલાં બેળ

સેળ અને ખેસુરા સંભળાતા હતા; અને તેઓના ઉંચા પ્રકારના ઉત્સવ પછી તમારો પૂરો થયો. હું એ સમજું માનતો નથી. હું આકાશ તરફ મ્હારી દૃષ્ટિ રાખી શકતો નહોતો; એક કમાનનો કે નાટકશાળાનો કે મિનારાનો કડકગટ,—તેના કરતાં વધારે ઉંચી જતી એક અગ્નિની જ્વાળા,—આત્માર પહેલાં કોઈ મર્યું જ ન હોય એવું સામંતું જુમરાયું,—મ્હારી દૃષ્ટિ તે તરફ ખેંચતું. સત્તર દહાડા સુધી એવા ભયાનક દેખાવો અને અવાજો થતા કે કલાકે કલાકે નવું શહેર હુંડાતું હોય તેમ લાગતું. સપાટ છાપરાંઓ અને ઉંચાં મંદિરોમાંથી ધુમાડો નીકળ્યો,—અને હજારો મૃત્યુ પામ્યા, અને લાખો મૃત્યુને ખેળતાં આમતેમ દોડ્યાં,—તેને આંજો ઓગણીસમો દિવસ થયો.

દુઃખથી મ્હને ઘણી અસર થાય છે; વીરત્વથી મ્હને વધારે અસર થાય છે. જે પ્રજાને લોભને માટે અનેકવાર આપણે નિન્દી ચૂક્યા તે હથીયારને માટે પીતળ અને લોહાની તંગી હોવાને લીધે ભટ્ટીમાં સોતું અને રૂપું નાંખે; આપણી સામાં થવાને વહાણોનો કારલો તૈયાર કરવા સારૂ ભારતિયાઓ અને સાકાઓ વાપરવા માટે અત્યંત શોભાયમાન મહેલોને તેના માલિકો તોડી પાડે; જે દોરડાંથી શુભાભો તેને નવા બંદર આગળ ખેંચી ગયા તેની બનાવટમાં જેની અકેક છટને ખાતર રાખ્યો પોતાના મુકુટ છોડી દે તેવા વાળનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે; ઐસ્કૂબસના સરખા નીકળી આવે, પણ એની સ્ત્રીના સરખા નહીં,—એ સમજાવિતો વિચાર કરતાં મ્હાં મન, અને મ્હારાં અવયવો પણ, આશ્ચર્યથી અરિધર બની જાય છે. સ્વતંત્રતાદેવી ! નિર્ભય અને બ્હીકણને પણ જો તું આમ છંદગી કરતાં પણ વધારે બહાલી, મૃત્યુ કરતાં પણ વધારે બળવાળી, પવિત્રમાં પવિત્ર પ્રેમ કરતાં પણ વધારે ઉંચી લાગે છે તો બહાદુર અને પરાક્રમીને તું કેવી લાગવી જોઈએ ? ત્હાં નામ જ્યાં દ્વિપિત થાય એવે સ્થળે હું કદી પણ ત્હાં આવાહન કરીશ નહીં, અને મ્હારો અત્મા ત્હારા કરતાં કોઈ અકિતને વધારે ઉંચી ગણશે નહીં.

પૈત્રિયસ—કાયેન્ડનિયન અને મૂર લોકો સ્ત્રીનાં પાતિવ્રત્ય વિષે ખીજ પ્રજાઓ કરતાં વધારે કોમળ લાગણી ધરાવનારા છે. તેઓની સ્ત્રીઓ દારી કે રાખ થાય તેના કરતાં તેને મારી નાંખવાનું તેઓ પસંદ કરે છે. ઐસ્કૂબસે પોતાના દેશની રૂઢિ પાળી નહીં અથવા પળાવી નહીં એ શું નક્કી છે ?

પોલીબિયસ—નક્કી. એનું સૈન્ય તાજે યયુ' તે વખતે એની સ્ત્રી પોતાનાં બે બાળકો સાથે અગ્નિમાં બળી મુઠ્ઠા. બ્હીકણ લોકો જેને નિરાશા અને ઉન્માદ ગણે એવાં જ નહીં, પણ પુષ્પ અને અપૂર્વ ન્યાયનાં પણ કેટલાંક ગિરમરણીય કૃત્યો કરવામાં આવ્યાં. આપણે એ લોકોને લોભી કહેતા હતા, અને એ કહેવું ન્યાયયુક્ત નહોતું એમ, ઇમીલીએનસ, ત્હમો સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. મ્હેં પ્રત્યક્ષ જોયલી વાત હવે હું આપની આગળ નિવેદન કરીશ.

આજ જ્યાં રાખી હતી એવા શહેરના એક ભાગમાંથી મ્હોટી ખૂર્મા હમારા સાંભળવામાં આવી. એ ખૂબ બ્હીકની કે શોકની કે ધમકીની કે ઉતેજનની નહીં, પણ કોંઈની હોંય એવું હમને લાગ્યું. એથી ઉત્કેષાને ટાળાને વીખેરવાને માટે હમે એ તરફ ગયા. હમારા ધોમએ

સુવાળી ધૂળમાં અને અચ્ચને માટે જ્યાથી ફર્સજંદી કહાડી નોખ્યાથી છિદ્ર હતી તેમાં ઝળ દબને ઝંપવાવતા અને જે ગંધ હમને જણાતી નહોતી પણ સીપાઇઓ અને ધોડાઓના સૈન્યની ફૂંચથી કેટલાક આખા અને કેટલાક અડધા ઉધાડા થયલા છિન્ન બિન્ન અને અર્ધદગ્ધ શરીરોમાંથી આવતી હશે એમ હમને લાગ્યું તે ગંધને લીધે ધોડાઓ ઘણીવાર પાછા હઠતા અને નાક વાટે જોરથી સુસવાટો કરતા હતા, હમે નીકળ્યા તે અને જ્યાથી એ ખુમે આવતી હતી તે જગ્યાની વચ્ચે ઘણું ધોડું અન્તર હતું, તે પછી તે રસ્તામાં અનેક વસ્તુઓને લીધે થતા રોકાણના કારણથી અને ખીજા રસ્તાઓમાંથી આવતી ધૂળ અને ધૂમાડાને લીધે ત્યાં પહોંચતા હમને લગાગ વિલપ થયો હમે પાસે આવ્યા એટલે બે વૃદ્ધ પુરૂષો હમારી આગળ જમીન ઉપર પડપા, અને એમાં જે વધારે વયનો હતો તે નીચે પ્રમાણે બોલ્યો —

“હે રોમનો! હમારી વયને લીધે હમારૂં રક્ષણ થશે નહીં અને થવું જોઈએ પણ નહીં. આ દેશના હમે ન્યાયાધીશ છીએ, છીએ નહીં, પણ અત્યાર સુધી હતા, અને હમારી સઘળી શક્તિ વાપરીને ત્હમારી સામે થવાને હમાગ દેશબંધુઓને હમે દરમ્યાં હતા. હવે કાંઈ ત્હમારા છે.”

લોગોની ઉત્કંઠા તીવ્ર છતાં મૌનભરી હતી હમે કેટલાક આર્તરવ સાંભળ્યા, અને હવે તે વૃદ્ધ માણસના છોલા શબ્દો ખીજાએ એ-ખીજા દુ ખી માણસોએ-ઉપાડી લીધા.

આ પ્રમાણે કહેનારની જોડે જે હતો તેણે કહ્યું કે “હા, રોમનો! હવે કાંઈ ત્હમારા છે, અને દેશદ્રોહ અને પિતૃહત્યાને માટે ત્હમે ઘણી ભારે શિક્ષા ઢરો છો ત્હમારા ધોડાઓને ત્હમે આ દિશા તરફ ફેરવો, એટલે ત્હમે દેશદ્રોહી અને પિતૃધાતીઓને ત્હમારી નજર આ ગળ જોશો.”

હમે એક ન્હાના સંખ્યા યોગાનમાં પેશ, એ બજારની જગ્યા હતી, દુમનોના છાપરા ભાગી નાખવામાં આવ્યા હતા, અને લોદા અને સીમાના ચાપડાઓ બેચી કાઢવાને પાડી નાખેલા કેટલાક રતબતા પથરાઓ જોનારા પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને બેસવાના કામમાં આવતા હતા પાંચ માણસોને વધરતબ ઉપર ખીલા મારવામાં આવ્યા હતા, ખીજા બેને જીંત સાથે ઠોકપા હતા, તેનું કારણ એ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે વધરતબને માટે લાકડું હતું નહીં.

મહે પૂછ્યું — “શું તેના તેજ વર્ષમાં આ સાતે માણસોએ પોતાના બાપના ખુન કીધાં? એ શું બનવા જોગ છે?”

પહેલા જે બોલ્યો હતો તેણે જવાબ દીધો — “ના, એ સાતમાંથી એકેએ પોતાના માબાપનું ખુન કીધું નથી પણ જે લોકો ખુશીથી દ્રવ્યની મદદ કરવામાં દીધા હતા તેની પામેથી જ્યારે ભારે કર ઉધરાવવામાં આવ્યા ત્યારે શહેરના ધનાઢપ પુરૂષોમાં ગણાતા આ લોકોએ દેવતાઓના સોગત ખાધને કહ્યું કે હમારી પાસે સોનું કે રૂપું રહ્યું નથી તેઓએ કાચા સોગત ખાધા હતા.”

સ્થૂલ સૃષ્ટિ લય પામી જાય છે. આત્મજ્ઞાન શી રીતે મળે છે તે વીશે મુકોપનિષદમાં કહ્યું છે:-

“નામમાત્મા બ્રહ્મીનેન લભ્યો ન ચ પ્રમાદાત્તપસો વાપ્સલિજ્ઞાત્ ।

एतैरुपायै र्यतते यस्तु विद्वान् तस्यैव आत्मा विंशते ब्रह्मनाम”

(આત્મા વીર્યહીન, લૌકિક પુત્ર પશુ આદિ વિપય સંગ નિભિત પ્રમાદથી લભ્ય નથી, તેમ જ સંન્યાસરહિત તપ અથવા જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતો નથી. આ ઉપાયો-(બળ, અપ્રમાદ, સંન્યાસસહિત જ્ઞાન)-થી જે વિદ્વાન યત્ન કરે છે તેનો આત્મા બ્રહ્મધામમાં પ્રવેશ કરે છે; ધટના નાશ થયા પછી ધટાકાશ મહાન આકાશમાં સમાઈ જાય છે તેમ અવિદ્યાથી ઉપાધિ પ્રાપ્ત થઈ તે આત્મજ્ઞાનથી લય પામી બ્રહ્મમાં લય થાય છે.)

કોઠોપનિષદમાં કહ્યું છે કે આત્મજ્ઞાન પેદાથી કે ધણું અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થતું નથી, જેનું મન શાંત થયું નથી, જે દુરાચારી છે તેને વિદ્યાના જ્ઞાનથી પણ કોઈ દિવસ આત્મજ્ઞાન મળતું નથી. દરિયોથી પર વિપયો છે, વિપયોથી પર બન છે, મનથી જુદાં બુદ્ધિ છે, આત્મા બુદ્ધિથી પર છે, આત્માથી પર અવ્યક્ત, અવ્યક્તથી પર પુરૂષ છે, પુરૂષથી પર કંઈ નથી. આ પ્રદય પરાકાષ્ઠા છે. આત્મજ્ઞાન બુદ્ધિથી કે વાદવિવાદથી પ્રાપ્ત થતું નથી. અનુભવ થાય ત્યારે જ મળે છે. તેટલા જ માટે ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે અધિકાર વિનાના પુરૂષને આ જ્ઞાન આપવું નહિ. અનધિકારી પુરૂષને જ્ઞાન આપવામાં આવે તો તેનો દુરૂપયોગ થવાનો ભય છે. આ જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન મારે બુદ્ધિને અત્યંત ચપળતાની જરૂર નથી. પૂર્વે કર્મ હોય ને મણિગ્રહથી યોગ કરવામાં આવે તો જ્ઞાન મળે છે. વ્યવહારમાં અતિશય બુદ્ધિવાળા ગણ્યાતા તથા વિદ્વાન મનાતા બધા પુરૂષો આ જ્ઞાનને મારે યોગ્ય નથી.

એમર્સન કહે છે:-

“The soul in man is not an organ, but animates and exercises all the organs, is not a function like the power of memory, or calculation, or comparison, but uses these as hands and feet, is not a faculty but a light; is not the intellect or the will, but the master of the intellect and the will.”

બાવાર્થ:- (મનુષ્યનો આત્મા એક ઇન્દ્રિય નથી પણ સર્વ ઇન્દ્રિયોને જીવ આપે છે તથા તેના પર સત્તા ચલાવે છે; સ્મરણશક્તિ, અણુનાશક્તિ, તુલનાશક્તિ પેઠે ઇન્દ્રિયની ક્રિયા નથી પણ તેમને હાથપગ પેઠે ઉપયોગમાં લે છે, કંઈ શક્તિ નથી પણ અવભાસ છે, બુદ્ધિ અથવા ઇચ્છા નથી પણ બુદ્ધિ અને ઇચ્છાનો નિયામક છે.) શરીરમાં આત્મા અવસ્થિત છે તે શું છે તે પારખવા બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદમાં કહ્યું છે. “ સ एष नेति नेतिर्यात्मा ” શરીરની ઇન્દ્રિયો તથા અવયવો તો આત્મા નથી: એટલે એ શિવાય જે શરીરમાં છે તે આત્મા. પૃથક્કરણ ક્રિયાથી આત્મા એ શું તે પારખવાનો આ હુંકો રસ્તો દર્શાવ્યો છે. કોઈ પણ મનુષ્યને પુછશો કે મસ્તક, હૃદય, બુદ્ધિ, મન એ આત્મા છે? તો તેનો જવાબ નકારમાં મળશે. તો એ શિવાય મનુષ્ય શરીરમાં અવર્ણનીય છે તે આત્મા. આત્મા સ્થૂલ દેહ, સૂક્ષ્મ દેહ તથા સૂક્ષ્મ દેહથી જુદો તથા એ દેહનો દ્રશ્ય છે. અજમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞા-

નમય તથા આનંદમય કોયથી જુદો છે. અજેશાયર્વશીર્ષોપનિષદમાં ગણપતિને પરમાત્મારૂપ પ્રતિ-
પાદન કરી કહ્યું છે:—

“ત્વં ગુણત્રપાતીતઃ । ત્વમવસ્થાત્ર યાતીતઃ ॥ ત્વં દેહત્રપાતીતઃ ॥ ત્વં કાલત્રપાતીતઃ ॥”

આત્મા દેહની ત્રણ અવસ્થા, જન્મત્, સ્વપ્ન ને સુષુપ્તિનો સાક્ષી છે. સુષુપ્તિ એટલે
ગાદ નિદ્રા—સર્વ ઇન્દ્રિયો લય થઈ જાય છે ને જન્મત્ અથવા સ્વપ્નનો બ્યવહાર જણાતો નથી.
સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સુખ છે અને તે અનુભવ કરનાર આત્મા છે. તેથી જ ગાદ નિદ્રામાંથી
જાગ્યા પછી સ્મૃતિ થાય છે કે હું સુખે સુતો હતો ને કંઈ ખબર નહિ હતી. એ સુખ
ભોગવનાર કોણ? આત્મા—આથી આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે. સુષુપ્તિ એ અજ્ઞાનની
અવસ્થા છે. આત્માજ્ઞાનની અવસ્થા તુર્થા કહેવાય છે. એ અવસ્થાએ પહેાંચ્યાથી સર્વ જ્ઞાન
પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થયા પછી આત્મા આ મનુષ્ય દેહ અથવા સૂક્ષ્મ
કે કારણ દેહમાં રહે છે કે કેમ એ પ્રશ્ન થાય છે. ઉપનિષદમાં કહ્યું છે આત્મા હૃદયની અંદર
રહે છે, આત્મા એ કંઈ વસ્તુ નથી. આ શરીરના અવયવો તથા ઇન્દ્રિયો છૂટું થઈ જાય
છે ને નાશ પામે છે ત્યારે મનુષ્યનું મરણ થાય છે. આ દેહનું ચત્તન કરનાર જીવરૂપી મુખ્ય
પ્રાણ શરીરમાંથી જનો રહે છે ને શરીર સખ થાય છે. હાન્દોગ્ય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે
આત્મા દેહમાંથી જાય છે ત્યારે શરીર નષ્ટ થાય છે, આત્માનો નાશ થતો નથી. પ્રશ્ન ઉઠે
છે કે આત્મા પ્રથમ દેહનો સંબંધ મુકે છે તેથી શરીર નાશ પામે છે કે શરીર છૂટું થવાથી
જય પામે છે ને પછી આત્મા પ્રાણરૂપે શરીર સંબંધ મુકે છે? પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી દાકતર
બોએ વીજળીનો સહાયતાવડે પ્રયોગો કરી એ સિદ્ધાન્ત દાઢ્યો કે વનસ્પતિ તથા પ્રાણિ માત્ર
છૂટું થવાથી નાશ પામે છે, વીજળી લગાડ્યાથી થોડા કાળ સજીવનતા આવે છે ખરી. તે
જ પ્રમાણે મનુષ્ય દેહ આત્માને કામ નહિ લાગે એવો થવાથી આત્મા તેનો ત્યાગ કરે છે
ત્યારે મુખ્ય પ્રાણ જાય છે એટલે મૃત્યુ થાય છે. ચિદાભામરૂપ જીવ (ચિત્તદેહ) ખીન્ન
સ્થૂલ દેહમાં પ્રવેશ કરીને જ પૂર્વ સ્થૂલ દેહનો ત્યાગ કરે છે. (જુઓ બૃહદારણ્યક ઉપનિ-
ષદ—૪—અધ્યાયઃ હાન્દોગ્યોપનિષદ ૧ પ્રકાશક—૨ ખંડ) ગીતામાં કહ્યું છે:—

વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય

નવાનિ શૃહ્ણાતિ નરોડપરાણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણા-

ન્યન્વાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥

(મનુષ્ય જેમ જુનાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરીને ખીન્ન નવાં વસ્ત્રો પહેરે છે તેમ આત્મા
છૂટું શરીરનો ત્યાગ કરી ખીન્ન નવાં શરીરમાં વાસ કરે છે.) સર્પ જુની થએલી કાંચ-
ળીનો ત્યાગ કરે છે તેમ આત્મા શરીરનો ત્યાગ કરે છે તેથી આત્મા નષ્ટ થયો એમ કહેવાય
નહિ. આઉનિંગ કહે છે:—

“Thus fades the flagging body, and the soul is pulled down in the
overthrow.”

બાવાર્થ—(આ પ્રમાણે છૂટું થતું શરીર નાશ પામે છે, અને નાશમાંથી આત્મા ખેંચી
કંદાય છે.) આગળ કહે છે:—

“ See this soul of ours !

How it strives weakly in the child, is loosed
In manhood, clogged by sickness, back compelled
By age and waste, set free at last by death. ”

(આપણા આત્માનું અવલોકન કરો. બાળકમાં કેવા અલ્પ પ્રયાસ કરે છે, યુવાવસ્થામાં છુટો પડે છે, મંદવાડથી દબાઈ ઉત્તરાવસ્થા તથા ક્ષીણતાને લીધે પાછો હડે છે, અંતે મૃત્યુથી મુક્ત થાય છે.) મરણ પછી જન્મ છે એ બાબત નીચેનાં વાક્યો મનન કરવા યોગ્ય છે:—

Martius:—Dost know what 'tis to die ?

Sophocles:—Thou dost not, *Martius*,

And, therefore, not what 'tis to live;

To die is to begin to live. It is to end

An old stale weary work, and to commence

A newer and better. 'Tis to leave

Deceitful knaves for the society

Of Gods and goodness. Thou thyself must part

At last from all thy garlands, pleasures, triumphs

And prove thy fortitude what then 't will do—

—Beaumont and Fletcher's play of “*Sophocles*.”

(માર્શીઅસ:—મરવું એ શું તે તું જાણે છે ?

સોફોકલીસ:—મારશીઅસ, મરવું શું એ તું જાણતો નથી અને તેથી જીવવું એ શું તે તું જાણતો નથી. મરવું એટલે જીવનનો આરંભ કરવો. જુના વાસી કંટાળા ભરેલા કામનો અંત લાવવો અને નવીન વધારે સાફ ચર કરવું. દેવો અને સદ્વતંત્રની સંગતિ મારે પ્રપંચી હુઆઓને મુકી દેવા. અંતે તારે તારા સર્વ હારો, શોખો અને વિનયોથી જુદા પડવું પડશે અને ત્યારે તારી દૃઢતા શું કરશે એ બતાવવા દેજો.

—ભોમન્ટ અને ફ્લેચરનું ‘સોફોકલીસ’ નામનું નાટક.)

આત્મા તો અમર છે. સર્વ ધર્મોનો આ સિદ્ધાન્ત છે. આત્માનું અમરત્વ ગ્રહણ કર્યું તો પછી પુનર્જન્મ માન્ય કર્યા વિના છુટકો નથી. પુનર્જન્મ માન્યો એટલે કર્મમાં માનતા સામેલાગી આવી ગઈ. કર્મ માનવાથી દુનિઆના વ્યવહારમાં માલમ પડતા અનેક પ્રસંગો, મનુષ્ય સ્વભાવની ભિન્નતા, સંધનતા તથા નિર્ધનતા, શુદ્ધિત્વ તથા મૂઢત્વ, તેદુરસ્તી તથા રોગાધીનતાના પ્રભોનો નિર્ણય થઈ શકે છે. ‘એક જાડના બે ફળો, ખાટાં મીઠાં હોય’ એ બાળકાવ્યમાં વનસ્પતિના ફળ વિશે દર્શાવેલી ભિન્નતા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રથી સમગ્રતરી શકાય છે તે જ પ્રમાણે એક જ કુટુંબમાં જન્મેલાં બાળબહેનના સ્વરૂપ તથા સ્વભાવમાં ભિન્નતા તથા સંપત્તિમાં ન્યૂનાધિકતા ફક્ત શરીરવિધાથી નહિ પણ કર્મયોગને લીધે સમજ શકાય છે.

(અપૂર્ણ.)

મનમુખરામ કૃષ્ણમુખરામ મહેતા.

નાતભાઈઓની એક ખીળ પ્રતિ ફરજો.*

उत्सवे व्यसने चैव दुर्मिक्षे राग्याविल्लवे ।

राजद्वारे स्मशाने च यस्तिष्ठति स बांधवः ॥

આ જુના શ્લોકમાં નાતભાઈઓએ એક ખીળ તરફ કઈ કઈ ફરજો બજાવવાની છે તે આપેલી છે. “ઉત્સવમાં, આશ્વ વખતે, દુકાળમાં, રાજ્યમાં અધાધુધી પ્રવર્તે તે કાળે, રાજદ્વારમાં, અને સ્મશાનમાં જે આપણી જોડે બોલો રહે તે આપણો નાતભાઈ.” “રાજ્ય વિપ્લવે” ને બદલે ક્રેટલીક વખત “શત્રુવિગ્રહે” એમ પણ બોલવા લખવામાં આવે છે, એટલે ઉપલી યાદીમાં “કોઈ દુસ્મનની સાથેની લડાઈમાં” એ એક વિરોધ ફરજ ઉમેરવામાં આવે છે. રાહીવ્યવહાર અને ખેડીવ્યવહાર તે તો જાણે નાતના યાતિત્વનું લક્ષણ જ; એ ન હોય ત્યાં માણસોનો નાતને નામે ઓળખાતો સમૂહ બનવા જ ન પામે. પણ એ આવશ્યક ફરજો ઉપરાંત ખીજ ફરજો જે બજાવે તે નાતભાઈ તરીકે સારો. જે એ ફરજો બજાવવામાં આશુપાશુ કરે તે નાતભાઈ તરીકે ઉતરતો, એવી આપણા લોકની પ્રાચીન કાળની મમત હતી. એ ખીજ ફરજોમાંની મુખ્ય મુખ્ય ઉપસા શ્લોકમાં ગણાવેલી છે. એ ફરેક ફરજ વિષે ટુંક વિવેચન કરવું એ આજના વ્યાખ્યાનનો વિષય છે.

પ્રસ્તાવનામાં “તિથતિ” “જોડે બોલો રહે” એટલે શું તે જતા જોઈ લઈએ. એક પ્રાચીન સંપ્રદાયના કર્મકાંડમાં બંધુત્વ, ભાતભાવ, સાથીત્વ (fellowship) એ ભાવનાનું વિવરણ આ પ્રમાણે કરવામાં આવેલું છે. બંધુઓ મળે છે ત્યારે એક ખીળ હાથ મેળવે છે, એક ખીળને પગે લાગે છે, એક ખીળને બેઠે છે, બેઠવામાં દરેકનો હાથ સામાની પીઠ ઉપર દબાય છે, અને બંધુઓ સાથે જતા હોય છે ત્યારે એક સરખાં ડગલાંઓ વડે જોડે જોડે પગ ઉપાડીને ચાલે છે. હવે આ બધું સંગ્રામક છે. હાથ મેળવવા એ સંગ્રાનો અર્થ એવો કરવો જોઈએ કે બંને હાથ મેળવનાર માણસ એક ખીળને દરેક શુભ કાર્યમાં મદદ કરવા વચન આપે છે. પગે લાગવું એ સંગ્રાનો એવો અર્થ કરવો જોઈએ કે હું ત્યારે ત્યારે ઇશ્વરને પગે લાગીશ ત્યારે ત્યારે તને સંભારીશ અને તારે માટે પણ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરીશ. બેઠવામાં ત્રણ ક્રિયાઓ થાય છે: હૃદય હૃદયને અડકે છે, ખભો ખભાને અડકે છે; અને દરેકનો જમણો હાથ સામા માણસની પીઠ પર દબાય છે. આ ત્રણે સંગ્રાનો ભાવાર્થ ઉમદા છે. હૃદય હૃદયના સ્પર્શની સંગ્રાનો ભાવ એવો હોવો જોઈએ કે આપણે બંને એક ખીળ સાથે સમભાવ રાખીશું; એકનો હર્ષ, એકનો શોક, એકના મનોભાવ, તે જ ખીળના, એવું અર્થત રચીશું. ખભાને ખભાના સ્પર્શની સંગ્રાનો ભાવાર્થ એ કે દરેક ખીળને તેનાં શુભ કાર્યોમાં પૂરેપૂરો ટેકો આપશે. વાંસો યાજ્ઞડવાની કે દાળવાની ક્રિયા બતાવે છે કે હું તને ઉત્તમન

* અમદાવાદમાં બ્રહ્મશત્રિપ નાતના એક મેળાવડામાં આપેલું વ્યાખ્યાન. આમાંના ઘણા ખરા વિષયો ગુજરાત કાઠિયાવાડની તમામ ઉચ્ચ નાતોને વિચારવા જેવા હોવાથી આ વ્યાખ્યાન મસત જેવા માસિકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

નવીન વિચારના માણસો જે ખીન્ને ફરશર ઇચ્છતા જણાય છે તે એ કે રાખને ધેરથી સ્મશાન પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા સુધારાઈ ખાતાં તરફથી મહાજન તરફથી, કે દરેક નાત તરફથી, ગાડાં અને પગારદાર માણસો નીમીને કે એવી કોઈ રીતે કરવી. કેમકે હાલની રીત પ્રમાણે મોત થતાં વાંતજ સૌ નાતબાઈઓને ગમે તે વખતે અને ગમે તે કામ પડતું સુધીને સાત આઠ કલાક શુભાવવા પડે છે અને હેરાન થવું પડે છે તે ઇષ્ટ નથી. પરંતુ મને લાગે છે કે આવા વિચાર અત્યારે જેઓના મગજમાં સ્ફુરતા હશે, તેમને પોતાને જ તે વય અને અનુભવ પરિપક્વ થતાં ખોટા જણાયા વગર રહેશે નહીં. બાહુતી માણસોદ્ધાર આવી વ્યવસ્થા થાય એ વિચાર જ હિંદુ લાગણીને નાસદાયક થઈ પડે છે. પ્લેગમાં, કોઈ વ્યાસમાની સુલતાની આક્રમને યોગે, કે યુરોપ અમેરિકાની સુસાધરીમાં, આપણા કોઈ પણ સંબંધી કે એજાખી-તાની કદાચ આવી દશા થવા પામશે, એવી દહેસત જ હિંદુ હૃદયમાં કમકમી ઉપજાવે એવી છે. સગાં સંબંધી અને નાતબાઈઓને ખરેખર પારકા કોઈ—બ્રાહ્મણો પણ—રાખને સ્મશાન પહોંચાડે અને આંકિને સ્વાધીન કરે, એ પણ ન છુટકે જ ખમતું પડે એવું છે, ઇચ્છવા લાયક કે સુધારા તરીકે દાખલ કરવા જેવું નથી જ. કાઠિયાવાડના કોઈગામડામાં કોઈ નાગરનું મોત થાય છે અને એ ગામમાં નામોની વસ્તી બહુ ઓછી હોય છે, તો આસપાસના દશ દશ ગાંડે ઉપરથી નાતબાઈઓ ધાઈ આવે છે, અને મરનારને અવલ મળશે પહોંચાડી તેના તરફની પોતાની છેક છેવટની ફરજ આદા કરે છે. આ “જંગલીપણું,” કે આપણા વિખ્રમિત થયેલાં મગજમાં નવા અસ્પષ્ટ અપકવ વિચાર ચળવળવા માંડ્યા છે તે “જંગલીપણું” ? મારે આશય એવો નથી કે આપણે કેવળ જુના જુના આચારવિચારને જ વળગી રહેવું; તમે સૌ જાણો છો જ કે ઘણી ઘણી બાબતમાં મને નવા વિચાર વધારે પસંદ છે. પરંતુ નવા વિચાર જ બધી બાબતમાં ઉત્તમ છે એમ પણ માફ માનવું છે નહિ. અને માફ પોતાનું માનવું કે કોઈ પણ એક માણસનું માનવું શું છે, એ જોવાનો અત્યારે આપણો વિષય નથી. હાલનો પ્રમાણે સ્વતંત્ર આચારવિચારનો છે. સૌ પોતપોતાની મેળે સ્વતંત્ર અને નિર્બાક-સંપણે વિચાર કરે. સૌ મેળા મળીને બંધુબાવરી એક ખીજના વિચારની આપણે કરે, અને દરેકના મૂલ્ય અને અનુભવ વધે તેમ તેમ તેના ખીજતા જતા વિચાર પરિપાક પામે, તથા એવા પરિપક્વ વિચાર એક બે મગજમાંથી ઘણાં મગજોમાં પ્રસરી આખી નાતમાં જાય મેળવે, એ રીતે જ આપણી ઉન્નતિ છે. સ્મશાનનાં બંધુકૃત્રી કાચી વયના હોય, કે માંદા હોય, કે વૃદ્ધ હોય, તેમને શિર છે જ નહીં. પણ ખીજ જે કોઈ મરનાર તરફની છેલ્લી ફરજે આદા કરનાં ખયાય છે, તેમણે પોતે જ પોતાની જાતને સવાલ કરવો જોઈએ, કે આ તે અપ્રતી, તેમ તેમ જ અપ્રતી માફ સ્વાર્થીપણું, ખેતમાપણું, સુવાળાપણું કે બેલાગણીપણું ।

અધિકાર પોતાને પ્રાપ્ત થશે, માર

સને લીધે એક તરફથી મદદ કરવાનેથી અને તેજતરફથી અજોગાંત પાડવાં એ સ્મશાન તૈયારી હશે, તો પછી એ મદદ કયા રૂપમાં આપવી લેવી—મેટ તરીકે, ૧ ચાલતા બેસાંઓના કે શુભ, હુંફી સુદત માટે કે કોલમની, વગ વડે કે નવતિસેવાથી કે ખીજેના હોય તો એક એવા સવાસો કંઈ મહત્વના નથી. શ્રીમંતાઈનો મચ્છર કે દોર ન જોઈએ, નિર્ધનત્વે આવી બચ્ચું ધારતાંનાં ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થતાં અકુસીનતા અને હલકાઈ ન જોઈએ;—સ્નેહ આંશુભામણુ આપોઆપ સજ પડતાં કર્તવ્ય એવી રીતે બળવવામાં આવે કે તેથી સ્નેહ અનંત દિવો-ત્રીય

એવાં ધર્મી ગયાં છે. આ બાબતના નાતેનાતના જુદા રિવાજોની જરૂર જ રી છે ? દેશાચાર આપો દરતો જાય છે; જેમ આપણે પહેરવેશ, આપણા ખાનપાન, આપણા મોજશોખ, આપણા ઘરબાર વગેરે દેશાચાર પ્રમાણે દરતાં જાય છે, અને જુદી જુદી નાતોનાં પણ એક ખીજને. વધારે વધારે મજતાં થતાં જાય છે, તેમ આ પણ દરવાં છૂટ છે, અને દરવાં માંડ્યાં છે. અને જુનાના હિમાયતીઓ સવાલ કરે કે તમે મૈા નવા ઝમાનાના માણુઓમાં શું સ્નેહ નથી કે લાગણી નથી, તમે બધા આવા જડ અને એકલવાયા કેમ બાંધ્યા છો, તો તેનો જવાબ એટલો જ કે સ્નેહ અને લાગણી સ્વયંજ છે, માડીજયા દરેક માણુસમાં તે હોય છે જ, અને નવા તથા જુના ઝમાનામાં જે ફેર પડ્યો છે, તે જુનામાં સ્નેહ અને લાગણી છે અને નવામાં નથી, એ રૂપનો નથી જ. જુના નવામાં ફેર માત્ર એટલો છે કે સ્નેહ અને લાગણીના આ-વિર્ભાવના જે રસ્તા જુનાના છે તે નવાના નથી, નવાના છે તે જુનાના નથી. મોતને પ્રસંગે નવા ઝમાનાના માણુસોનાં પણ સ્નેહ અને લાગણી ઉસ્કેન્ધ છે જ, દિલાસો એમને પણ લોધ્યો છે, અને દિલાસો દેવાની ફરજ એઓ પણ સ્વીકારે છે. પરંતુ જુની ચાલી આવેલી રીતો તેમને કૃત્રિમ અને હૃદયહીન વમે છે. આવી સંસ્થિતિમાં જુના નવા વચ્ચેની ચર્ચા વધારથી એ પણ નકામું છે. સમય બદલાય છે, માણુસો બદલાયાં છે, દેશાચાર ફરતો જાય છે. જુની રીતો જવાની, અને જે નવી પ્રવર્તવાની તેમાં દરેક નાતનુ વ્યક્તિત્વ (individuality) જુની રીતોના કરતાં ઘણું જ ઓછું રહેવાનું, એટલું સિદ્ધ છે, તથા આ સંઘર્ષોનો મમય ચાલે ત્યાં સુધી જુના અને નવા વચ્ચે પરસ્પર અમતોય થવાનો એ પણ સિદ્ધ છે. તથાપિ આવા કારણથી ઉત્પન્ન થતો અમતોય આટલામાં જ ખંધારી રહે, વધી ન જાય, હૃદયજોડ અને અન્યોન્ય અનારથા અને અણુમો પેદા ન કરે, જુના નવાનો પિતાપુત્રનો સંબંધ જળવાઈ રહે—હોઈ દહોઈ ન થાય, માવતર કમાવતાર ન થાય—એ આવા સંઘર્ષોનો મમયનો વિકટ ધર્મ જુના અને નવા બંનેએ યથાશક્તિ પાળવાનો છે.

૭. “રાજ્યવિસ્તર” — રાજ્યના મોટા નદાના પવિર્તનના વખતમાં જે બંધુકૃત્ય કરે તે ખાંધવ. તમે કદાચ પૂછશો કે રાજ્યપરિવર્તનની વાતની અને એવા મમયના દર્શન્યોની હાલના નૃષ્ટિદેશ નેજાની તજેના સુભેદશાંતિના મમયમાં રી જરૂર છે ? આપણા કિત્તાઓ અને તિમતી ખુરજો તુટપાં છે, આપણી ગરીબોના જેવી પોળો અને પટારાના જેવાં મકાનો ફરી ગયાં છે, અને હવા, અજવાળું, બગીચા, કોડી માણુસ સાથે ચઢી શકે એવા દાદરો, અને ડઝન ગાડીઓ સાથે દોડે એવા રસ્તાઓનો સુખનો યુગ બેઠો છે, તે હવે સદાકાલ ચાલશે. એ જ યુગમાં આરંભ થવા પામેલી આપણી પ્રગતિ (progress) અપાટબંધ, અને વિસ્તર કે પરિવર્તન તોફાનેલી ખરાબીનો માઠો અનુભવ થયા વગર, વધતી જ જવાની, અને એ પ્રગતિમાં નાતોનો નાશ થવાનો, અને દેશભક્તિની લાગણીથી લાખો અને કરોડો માણુઓ બંધુભાવમાં જોડાવાના. પણ આ જાતનો વિશ્વાસ કેટલે અંગે સંગીન છે એ સવાલ બહુ મોટો અને રાજ્યદારી પુરોગે અત્યંત ગંભીરતાથી ચર્ચવાનો છે. મારા જેવા મામાન્ય માણુ-સને એ મહાભારત પ્રશ્નમાં ચંચુપાત કરવાનો પણ અધિકાર નથી, અને આપણા નહાનકડા વિષયમાં આપણે આતું મહાભારત દાખલ કરી દહ્યો એ પણ યોગ્ય નહીં. આપણે માત્ર આપણે દિશાસૂત્ર (clue) તરીકે લીધેલા સ્થોકનો અર્થ આગળ ચલાવીશું. અને સ્થોકના આ ખંડના અર્થ ઉપર આપણા દેશના ઇતિહાસથી થણો પ્રકાશ પડે છે. આપણા દેશમાં

ધણાએ રાજ્યપરિવર્તો યર્ધ ગયા છે, અને એ પરિવર્તોમાં નાતની સંસ્થા પોતાની અંતર્ગત વ્યક્તિઓનું સંરક્ષણ કરી કરીને બગવાન બનેલી છે. ઉત્તર દિલ્હી કાયસ્ય અને કાન્નિય નાતોના ઇતિહાસમાં આ જાણ્યતના પુષ્કળ પુગવા માહુમ પડે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસને જ લક્ષ્યે તો તેમાં પણ જોઇએ એટલો સ્પષ્ટ પુરાવો છે. દાખલા તરીકે ઈ. સ. ૧૨૮૮ થી ઈ. સ. ૧૪૨૦ સુધીના સવાસો વર્ષ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં લડાઇઓ, બખેરા, અને અધા-ધુધીનાં છે. આ સમયને “અમલુ યુગ” નું નામ આપીને ગોવર્દનરામ ત્રિપાઠી તેના વિષે પહેલી સાહિત્યપરિષદમાં બોલ્યા હતા કે, “વાણિયા બ્રાહ્મણના ઉદ્યોગ અથુહિલવાદપાટણમાં અશક્ત થતાં તેઓ પોતાનાં સર્વસ્વ લઈ અન્ય સ્થાનો શોધવા લાગ્યા. આજના કાળમાં ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં અનેક સ્થાનોમાં વાણિયા બ્રાહ્મણની અનેક જાતિઓ જોવામાં આવે છે, તેમાંની કેટલીક અથુહિલવાદપાટણની આસપાસ આવેલાં એક વેળાનાં નગરોમાંથી આવેલી છે. x x x ખડાવતા બ્રાહ્મણ વાણિયાનું મૂલ સ્થાનક ખડાવ કે ખડાવ જે હોય તે; x x x નાગર બ્રાહ્મણો અને નાગર વાણિયાનું મૂલ સ્થાનક વડનગર અને વિસનગર; ઝારોળા વાણિયાઓનું ઝારોળા; x x x દેસાવળ વાણિયાઓનું ડીસા; x x x શ્રીમાળા બ્રાહ્મણ વાણિયાનાં સ્થાન શ્રીમાળ અને બિજમાળ, x x x અને મોટા બ્રાહ્મણ વાણિયાનું મોટારા. x x x રજપુત રાજ્યોને આશ્રયે ઉદય પામેલાં ઉદ્યોગ અને વિદ્યાઓમાં વળગેલી આ જાતિઓ આશ્રયભંગ થયે અન્ય આશ્રય શોધવા નીકળી પડેલી દેખાય છે. અમદાવાદ એ સમયમાં બંધાયું નહતું. આંખાનેર, સુરત, મધુરા, કાશી વગેરે સ્થાનો સુધી આ ન્હાસતી ભાગતી જાતિઓ પ્રસરી ગઈ, પણ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં આખરે ફરેલી જણાય છે.” ડુંદેક રાજ્ય-પરિવર્ત-વખતે આવાં નહાનાં મોટાં અને ટુંકાં કે લાંબાં સમય ચાલતાં અમલો શરૂ થતાં; દરેક શહેર લૂટાનું કે ભાંગનું તે વખતે તેની વસ્તીનાં આવાં અમલો શરૂ થતાં; દરેક રાજ્ય કે સુલતાન, કે નવાબ, કે મુખના મોત કે પડતી કે બદલી વખતે પણ રૈયતમાં વસમસો ઉત્પન્ન થઈ હડતાળો પડતી, પોળોના દંવાજ દેવાતા, અને શું કરવું તેનો વિચાર ગદ્ગદન, કે બે ચાર નાતો સાથે મળીને કે દરેક નાત પોતપોતાને માટે કરતી, અને વિચાર પ્રમાણે તેનો અમલ પણ કરવો પડતો; દરેક શહેરમાં લસ્કરની કે કોઈ ઉમરાવોની કે વસતીના કોઈ પણ બગવાન ભાગની બે દિલીને વખતે પણ વતી ઓછી ખટપટ ઉત્પન્ન થઈ પોળોને અને નાતોને જનમાઝના રક્ષણ માટે સાવચેત રહેવું પડતું હોળી, મેળા, તામુત, ઉર્સ, અને બીજા તહેવારોના દિવસો વર્ગોવર્ગ વિશેષ રિકરમદીના દિવસો હતા; સવારી, સરગસ, વગેરે પ્રસંગો ઉપર ખાસ સાવચેતી રાખવી પડતી; અને ઘણી વાર કંઈ કાંઈ ન હોય તેમાંથીયે અકસ્માત રજમાંથી ગજ થઈ વાત વધી જતાં આખા શહેરમાં બેગ પડતી, હાહાકાર થઈ જતો, અને તબડતોળ જે હાથમાં આવે તે હથિયાર ચલાવી સૌને પોતાનું અને પોતાનાં વડાસાઓનું જતન કરવું પડતું. “રાજ્યવિખંડને યસ્તિશતિ સ ખાંધવ:” એ ટુંકા વાક્યમાં આપણા ઇતિહાસના હજારો વર્ષના આવા આવા લોહીસુવાણ અનુભવોનો અર્ક ખેંચાયેલો છે.

ડું આ ઉતારામાં એક નહાની અમલી બૂલ દેખાય છે. શ્રીમાળ અને બિજમાળ બે જુદાં જુદાં નગર નહોં. પણ એક જ નગરનાં બે નામ હતાં. જુઓ જોખમે ગેઝેટીયર-દિસ્તરિ ઓફ ગુજરાત બિજમાળ કે શ્રીમાળ કહેવું પરિશિષ્ટ અને એ પુસ્તકમાં બીજો મુલો ટેકાલો.

હવે યુગ બદલાયો છે એમ કહીને આપણે એચકેને નકામો ગણીને આપણી પ્રગતિ બંધાયે ધણા ધણા અનુભવોની માફક જ-ફેકી દઈએ, તો તે આપણી મજા. એને ફેકી દેવો કે રાખવો તે સૌ સૌના દિલની વાત છે. આપણી નાતની મંરથા હાલ તો એટલી બધી નબળી પડી ગયેલી છે, કે ન કરે નારાયણ પણ આમલી અધાધુધીનો શતાંશ પણ પાછો આપણા દેશમાં જણાવા પામે, તો એવા મમયમાં નાત તો પોતાની વ્યક્તિઓનું કશુંયે સંકલણ કરી શકે એવા તેના હોશ જણાતા નથી અને વળી આપણી હાલની ભાવનાઓ એવી છે કે રાજકીય બાબતોમાં આખી પ્રજા, કે આખો દેશ, કે આખું શહેર, કે આખું ગામ નીમેલા કાપદાઓ, અધિકારીઓ, આગેવાનો, અને પ્રતિનિધિઓદ્વારા કાર્ય કરે એ જ ઇષ્ટ છે, એવી બાબતોમાં ધર્મ, પંથ, નાત વગેરે વિભાગો ભેદ પાડે તે ઇષ્ટ નથી. પણ હજીયે નાતની સંરચાને કંઈકે બળવાન કરવી હોય તો તે આપણા હાથમાં છે. પરંતુ એની નબળાઈ ઉત્તરોત્તર વધવા દઈશું તો એક બે પેઢી પછી તો એનો પાછો ઉદ્ધાર કરવાની વાત છેક જ અસાધ્ય થઈ જશે. માટે નાતનું બળ વધે તે સાફ કે ઘટે તે માફ એ વિશે દરેક મમજી માણસે પુષ્ક વિચાર કરવાની જરૂર છે. ઘટે તે સાફ એ જ સિદ્ધાંત સ્વીકારીએ તો તો કશું કરવાની જરૂર નથી; જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દઈએ એટલે એની મેળે વખત વખતનું કાર્ય કરી લેશે. પરંતુ નાતનું સંરચા તરીકે બળ વધે તો સાફ એ સિદ્ધાંત સ્વીકારીએ તો તો નાતમાં અમુક વ્યવસ્થા, અમુક નિયમ, અમુક ધોરણ-મુજબ વિચાર થાય, તે ઉપરથી ફગવ, અને પછી ફગવ મુજબ અમલ, એવું કંઈકે દાખલ થવું જોઈએ. વ્યક્તિઓની નિરંકુશ મરજી ઉપર થોડો ધણો દાબ મુકાવો જોઈએ. પ્રાચીન અધાધુધીના વખતમાં લશ્કરી કાયદો (Martial Law) ચાલતો, નાતનો એક આગેવાન હુકમ કરે કે તે મુજબ એકદમ સૌ અમલ કરવા મંડી જતા, અને એમ આખી નાતના જનમાલ આખર સચવાતાં, એવો લશ્કરી કાયદો હાલ કાલને જોઈતો નથી; યુગી યુગી આજ્ઞાધીનતાની દિમાયત કોઈપણ કરવા નીકળે એમ નથી. મરંજી લાયકોના હાથમાં કંઈકે અધિકાર, અને બીજાઓના તરફની કંઈકે આજ્ઞાધીનતા, એ કોઈપણ બંધારણ રૂપી ઇમારત ચણવાને માટે આવશ્યક છે. હાલના ઝમાનાને પ્રિય પ્રગ્નસત્તાક બંધારણમાં વ્યક્તિઓની સ્વતંત્રતા બનતાં સુધી સચવાય અને તેની સાથે સમગ્ર જગ્યાના કામકાજ ચાલે એવી યોજના છે જ. એવું બંધારણ નાતો સ્વીકારે, સૌ નાતબાઈઓ મળે, હળી મળીને ચર્ચા કરે, તે ઉપરથી બહુ મતે ફગવ થાય, અને આગેવાનો અને કારભારીઓ પસંદ થાય, તે દરેકને સ્પષ્ટ કામ અમુક વખત સુધી અમુક બાંધેલા નિયમો પ્રમાણે કરવાનું સોંપવામાં આવે, એ પોતાના જ કરેલા ફગવો, કારભારીઓ, અને નિયમોને સૌ માન આપે, તથા નાતના મેળાવડાઓ વારંવાર થઈ દરેક બાબત પ્રસિદ્ધ રીતે ચતી જાય, તો આપણા પ્રાચીન કળયી ઉતરી આવેલી નાતની જીર્ણ સંરચાઓ પણ નવું બળ મેળવે, નીતિ, કેળવણી, સંસાર સુધારો, એક બીજાને ચટતી મદદ, વગેરે co-operation, decentralisation, local Governmentનાં ઉપયોગી કર્તવ્યો સારી રીતે અદા કરી શકે, ઝમાનાની પ્રગતિ (progress) માં અડચણ કરતા થવાને બદલે ઉલટી સહાયક થઈ પડે, પ્રગ્નસત્તાક રાજ્યસંરચાની પ્રાથમિક શાળા જેવી બને અને ખરી પ્રગતિનાં એક ઉપયોગી સાધન તરીકે ઝમાનાને અનુરૂપ થઈ રહે.

૪. “ સત્ત્વ વિમુક્તે ” દુસ્મન સાથેની લડાઈમાં બંધુકૂલ કરે તે બાંધવ. આ વિશે વધારે ચર્ચાની જરૂર નથી, કેમકે આ કર્તવ્ય અંધાધુંધીના મૈકાઓમાં મહત્ત્વનું હતું. જ્યારે રાજ્યો નિર્બળ હતાં, અને જાણી શકેલા ગુનેહગારને સજા કરવા અશક્ત હતાં, ત્યારે નાતભાઈઓ એકત્ર થઈ પોતાના બાંધવનું ઉપરાણું લેતા, તેના દુસ્મન સામે વેર રાખતા, અને કળે કે બળે વેર વાળવામાં જ ધર્મ સમજતા. હવે એવા ખાનગી વેર દેખવાનો સમય નથી, બળવાખોરોને માટે રાજ્યનું લશ્કર અને ગુનેહગારોને માટે રાજ્યનો કાયદો જોઈએ એટલા તૈયાર અને શક્તિવાન છે, અને સજા કરવાનો, બદલો વાળવાનો ધર્મ રાજ્યને શિર છે. આપણો ખાનગી વ્યક્તિઓનો ધર્મ એ છે કે બનતાં સુધી આપણો કોઈ દુસ્મન જ ન થાય એ પ્રમાણે આપણે વર્તવું, અને તે છતાં પણ કોઈ આપણને હેરાન કરતો આવે તો આપણે કાયદાનું કે રાજ્યનું રક્ષણ લેવું. વળી આબરૂ અને સ્ત્રીઓનાં શિષ્યજનાં રક્ષણના સવાલ જવલે ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા વખતે પણ આપણે સૌએ ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એ છે કે એવા નીચ દુષ્ટ માણસો કોઈ અમુક નાતના જ દુસ્મન નથી, સમગ્ર સુધરેલા સંસારના દુસ્મનો છે, અને એવાઓનો ધસારો જોના ઉપર થતો હોય તેનું રક્ષણ કરવાની માત્ર તેના નાતભાઈઓની ફરજ નથી, પણ બધા જ ગૃહસ્થોની છે. એક લક્ષ્યમાં નાતભાઈઓ જ રહેતા તેને બદલે હવે આપણે જોને જોમ કાઢે તેમ રહેતા ચપા છીએ, તો પાડોશી તરીકેની ધર્મબુદ્ધિ અને શહેરી તરીકેની કે ગૃહસ્થ તરીકેની ધર્મબુદ્ધિનો આવો વિકાસ થવો આવશ્યક છે.

(અંપૂર્ણ)

બળવંતરાય ક. ઠાકોર.

જાનાલાલ દલપતરામ કવિના

છપાયેલાં પુસ્તકો

કેટલાંક કાવ્યો

૨ વસન્તોત્સવ.

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ બે.

દરેકની કીમત આઠ આના.

થોડા વખતમાં છપાશે

૧. ઇન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર મૂળ સાથે.

મળવાનું કેટલું

છપવતાવ આમરગી મહેતા,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાઇટી.

અમદાવાદ

કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો

શુભવદમી—કર્તા મી છ ના મરી આ પુસ્તક એક દિવ્વ સસારી વર્તા છે પ્રેમ અને નતિના તત્વોને અન્ધી રીતે રૂચેલ છે નામગર ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ ઇનામ તથા લા. એરીએ ખાતે મળુર કરેલ છે કપડાની શેલીની બધા સાથે કી ૨ ૧-૧૨-૦

બે. શુદ્રિકા—આ દિવ્વ સસારી વાર્તા “સોટ આરજ”માં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે, તેમાં હીરાગૌરીનું અખડ પ્રેમ તેમજ પુત્ર દરનું પરિવ્રત તેમજ “કમગતિની સંઘનતા” ના ચિતારો છે કપડાની બધા મી દક્ષ ૨ ૧-૭-૦

દુશમન દારાબ—આ માં હારેમે મુંગમને રેહીને ખારની સંસારી અતી રસીવી વાર્તા. પહેલી આશનિ ખલાસ ચતા હાલમાં બીજી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. કપડાની બધા સોતેરી ન મો દી. ૨ ૧-૮-૦

આ સિવાય અમારે ત્યા તમામ પુસ્તકો મળી ૫૬ છે સસ્તીપત્ર મગાવતાં મોકલી આપીશુ

દી હફીદારાનો ફ.

પારસીબગર કોર, મુંબઇ.

વૈરાગ્યશતક અને વ્રહ્મજ્ઞાન.

પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. રા હરજીવન ત્રિશુવન ત્રિપાઠી.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦.

આ મંથમાં શ્રી બદ્ધદરિ કૃત વૈરાગ્યશતકના મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક, તેમજ પંચગવ્ય
કવિ હરિદાસજી દ્વિતી ભાષામાં કરેલું પર્યાયમક ભાષાંતર, તેના ઉપરથી ગુજરાતી
ભાષામાં વિવિધ છંદોમાં પ્રસિદ્ધ કૃતોએ કરેલું ભાષાંતર, તથા અંતના ભાગમાં વૈરાગ્ય
અને બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધી અનેક સાંત રસ પ્રધાન પદ્યોના સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.
મુમુક્ષુઓને આ મૂલ્ય ઉપયોગી છે.

તેજ કૃતો તરફથી તૈયાર છે છાપવાનાર સખી મદરમ જોડાએ છીએ.

૧. ૨૫મી શ્રીમીહવનાનંદની દીકરાઓ ગીતા દીકા માથે ગુજરાતી ભાષાંતર.

૨. પારસ ભાગનું ગુજરાતી ભાષાંતર.

લખો બવરયાપક "વસન્ત"

ઉપા કાન્ત.

એક રસિક નવલકથા.

જેને વિશે વિદ્વાનોના ઉચ્ચ અભિપ્રાયો આવ્યા છે સરથ ગુજરાતી ભાષામાં સખી
દેહી છે. લગભગ ૩૦૦ પાના.

કર્તા—શોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા, બી. એ.

બન્ધુ સમાજ.

હયાં કામળની પાકા પુઠાની કિમત રૂ. ૧-૦-૦

કથા પુઠાની ને હલકા કામળની રૂ. ૦-૧૨-૦

SELECTIONS FROM ENGLISH POETS.

With Notes.—Nearly 300 Pages.

Beautiful poems of various English and American authors

PRICE ૦-1૨-૦.

મંળવાનું કેકાણું.

શોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા.

બી. એ. બ્રિસ્ટોલ સેક્રેટરી.

સેવેસદન-મિશ્રામ બેરોડા—મુબમ.

મેધનાદ ઝોશીસ અમદાવાદ.

નગર

સુદરી સુમેષ.

૧.

તૈયાર છે બાળસ્વભાવની નવીન આવૃત્તિ.

મુગ્ધ અને વડોદરા કે. આ. તન્દ્રી મજુર
મગવાણી કેમણી—કર્તી જી. એમ. વૈષ્ણવ. બી. એ. બી. એસ. સી.
પ્રે. રા. ટ્રે. કોલેજ. અમદાવાદ
આ હસ્તક ઓ પુણ્ય દિશ્વક અને આશાપોને ખાસ ઉપયોગી છે. કિ. ૪-૮-૦.

કાવ્ય મંજરી.

‘x x જૂના કાવ્યે નો સારો સંપ્રદાય થયો હોય તો આ જ છે. x x’
પ્રિ. ૦ ટી. ૦ કે. ૦ મજુર

, ‘x x પસંદગી બધું જ સારી કરી છે. x x’
પ્રિ. ૦ બ. ૦ કે. ૦ મજુર.

‘x x મુજ્જાની કવિતાનો ઇતિહાસ ને કાવ્યો સબધી દિપ્તિવાળી વાંચકો ને આ
વ્યાસકોને ધન્ય સદાવબૂદ થઈ પડશે. x’ રમણભાઈ મ. નીલકંઠ
કવિતાના ઇતિહાસ ને વિવિધ વિવરણ સાથે પ્રાચીન કવિઓના ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યોનો સંગ્રહ
કિમ્બ ૩. ૧

જે. હાલકુમ. }
મુગ્ધ ના. ૩ }
જવાહર અમોઘ પટેલ

હૃદય રંગ.

(દ્વિતીય કિરણ-કાવ્ય.)

પ્રામદીક અને ધાર્મિક કાવ્યો કાવ્યનું પુરું ગાયકનાડ સરકારના કેમણી ખાતે એ
સાધ્યેની મટે મજુર કરેલ છે કે ચાર આના. પો. એક આનો
કે. રચનાર—

ભાઈશંકર કુમેરજી શુક્લ.
મોરબી નીવાસી સુ. વેરાવળ
અથવા એન. એમ. ત્રિપાઠી—બુકેસેલર્સ સુભઈ

શુદ્ધિપત્રક. વસન્ત પોષના અંકમાં.

પત્ર	પત્રિત.	આશુ.	શુદ્.
૫૪૬	૮	૯૨૫૫૬૬૬૬.	સપ્તમીવિધિ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

અહીં જમાનાની તકાત આપનારી તમામ આયુધધારીઓમાં

અંગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિપાને દૂર કરે છે.
- (૨) નબળા પડતાં શાન તંત્રીઓને પ્રુદ્ધિ આપે છે.
- (૩) ઘટતી જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) દોહીને સુધારી ઉમદ બનાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં થતા ધાતુ પાતને અટકાવે છે.
- (૮) શુભાવેલ પુરુષાત્વને પાણુ બદ્ધે છે.

ઉપર ગોળીની ડબ્બી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ.

સંવર્ણી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.

ચેહેરખાતી કરી

“ કામ શાસ્ત્ર. ”

નામનુ.

અમારું પુસ્તક વાંચો.

તે આરોગ્ય, દોહત અને આજાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનાર છે.

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સૂધીમાં તેની

ખાંચ લાખ કરતાં વધારે પ્રતો મફત વહેંચાઈ ચુકી છે.

તે પુસ્તક.

કેન્સર, મરદી, ગુજરાતી, દિન્દી, હુદું, હુદું (ગુજરાતી સિપીમાં), ખંભાલી અને તામિલ ભાષામાં તેવાર છે. તે હુદુ ભાષામાં છપાય છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

LITERATURE AND SCIENCE

It would have seemed strange to Virgil, stranger still to Dante, to suppose that there could be any antagonism or incompatibility between the scientific and the artistic mind. Poetry was the golden voice that alone could properly declare the highest and rarest perceptions of the brain and if man's thought could penetrate the secrets of nature, trace the origins of being, or tell the stars, it was the poetic spirit that could best apprehend the marvel. If the name of science, applied to a region of speculation and discovery, should come to be regarded as a positive sign of the exclusion for its purposes of the name of poetry, would have seemed the most perverse injustice to those high titles. It would have seemed an implication that one or other, poetry or science, was somehow false and inferior, whereas they really together represented truth at its most exquisite point, and the peculiar privilege of each was to join hands with the other on equal terms. If Virgil or Dante were here now to perceive the unchallenged assumption so widespread in these days, that science is not truly science unless it is free from all suspicion of poetic exaltation and that poetry is a place of dreams and divinations which are chilled by the touch of science, and on which side would the flame be laid? We see indeed attempts made to bridge the gap but for all that the literary mind and the scientific mind preserve on the whole towards each other a certain distance. It may perhaps still be said that literature is in possession the weight and dignity of tradition is all on the side of the humanities they stand for the ancient manner the civilized grace, the lush air thick with cold admonitions, the soft light and the velvet shadows of time. Into this grave retreat I make the lady figure of modern science, probing its calm, stalling its secular dignity, setting in an icy list in which its beauty can only shrivel up and die. That is one side of the picture, the other shows a radiant creature flinging open the doors and windows of a stale old garret and flooding it with invigorating air. Some of us see one side of the picture, some the other, and it may well seem as though the difference between the two temperaments must be fundamental. And yet it is impossible to acquiesce in the view that they must eternally fail to understand one another; if we feel that the clash has arisen only in modern times. It is not older than the birth of the scientific method and perhaps the fine, clear process which we know by that name will discover a way when it is just its hot youth, of reconciling the two ideals. Science is still perhaps over excited by the triumphant efforts it has made in the last two centuries to banish false pretensions timidity, superstition, from its operations. "Literature" is still perhaps affronted by the sense that its virtues as well as its vices have been included in the indictment. No understanding can be arrived at in so heated an atmosphere, or so long as it is still possible for the two parties to exchange taunts and challenges. But with growing goodwill both we may hope, will discover that the objects of their search are the same and that the same dangers beset them. Perhaps it may then be found that the antagonism which seems so deep-seated will have ceased to exist.

—“*Fine's Literary Supplement*”¹

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मयु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय पुरयो यथायमभ्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्.

વર્ષ ૮, અંક ૨. [માસિક.] ફાલ્ગુણ શવત્ ૧૯૬૫.

*હું' સમાજનું અંગ છું એવી ભાવના.

પ્રમુખ મહાશય અને સદ્ગુરુશ્રેય,

આપ મર્મને મારી પેઠે વિદિત છે જ કે 'ધી દિન્દુ યુનીયન' નામની સંસ્થા પ્રતિવર
આ, સમયમા કેટલાક તરફ વ્યાખ્યાને એતદેશીય ભાષામા આપને છે. તદર્થે વ્યાખ્યાનક્રમ
જે ગોઠનવામા આવે છે તેને આ ઝડતુનું નામ આપી 'હેમન્ત-વ્યાખ્યાનમાળા' કહે છે. આ
'હેમન્ત વ્યાખ્યાનમાળા' ની ઉપયોગિતા વિષે એ મત યર્ધ રાકે જ નહિ. કારણ કે તેમા
એતદેશીય ભાષાઓને સ્થાન મળેલું હોવાથી, ઇંગ્લેન્ડ નહિ ભણેલા એવાઓને પણ તેનો લાભ
મળી શકે; વળી ઇંગ્લેન્ડ વિદ્યાના અભ્યાસી જનોમા જે નવીન વિચારો, દ્રશ્યો, લાગણીઓ
ઈત્યાદિ અસ્તિત્વમા આવ્યા છે તેનો જનસમાજમા પ્રચાર કરવાનું પણ આ વ્યાખ્યાનમાળો
એક સાધન છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમા શુજરાતી ભાષાને પણ સ્થાન મળ્યું છે એ
જોટલી લાભપ્રદ વાત છે તેટલી જ આનેદની વાત છે. કારણ કે આધુનિક સમયમા દિનની
જુદી જુદી સમાજનેના મનુષ્યો એક બીજાના સળધમા આવે, એક બીજાને વિશેષ ઓળ-
ખના થાય, અને તેના પરિણામે તેઓ વચ્ચે આત્મભાવ ઉત્પન્ન થાય એ જ સર્વેશ કદ છે
ઉક્ત વ્યાખ્યાનમાળામા શુજરાતી વ્યાખ્યાનને માટે 'યુનીયન' ના મત્રી મીં આપેકે મહાન
એક મિત્ર માર્હત મહને આર્કેક દિવમ ઉપર સચના કરી. અને આમદપૂર્કે કહેવનનું કે આ

* આપુ માતની હેમન્ત વ્યાખ્યાનમાળામા ગ. ન. બહેચલાય નરનરું ત્રિવેદી બી.
એ, એચ. એલ. બી એ આપેલું ભાષ્ય.

સમયે અન્ય વ્યક્તિના અભાવે હમાર તે સૂચના માન્ય કરી પડશે આમ હોવાથી, જો કે આ કાર્યને માટે હું પોતાને અધિકારી ગણતો નથી તદ્દપિ તે સૂચના કર્તવ્ય સમાન ગણી મનીષરવાનું મહને પ્રાપ્ત થયું સમય ઘણો ચોરો હોવાથી, જે વિષય હાલમાં મહાગ મનું મન્યન કહે છે તે ઉપર વ્યાખ્યાન કરવાનું મહે કહેવરાવ્યું અને મહારે નિવેદન કરવાનું છે કે મહાર કાંઈ વિશાળ વાચન નથી અને મહારા અભિપ્રાયો પરિપક્વ હોવાનો કાંઈ દાવો કરતો નથી મહને જે માર્ગ આ વિષય ઉપર લાગ્યું છે તે હું આપ સમક્ષ રજૂ કરીશ હોમા સત્યાસત્યનો વિવેક કરી સદ્વસ્તુ શ્રદ્ધા કરવી અને અસદ્વસ્તુનો ત્યાગ કરવો એ આપનું કામ છે મહારે માટે તો આપ મર્વે શાત મનથી પૂર્ણપણે મહને સામળશો તો હૃતાર્થ થયો માનીશ

આપ મર્વને સ્મરણમાં હશે જ કે આજનો મહારા વિષય 'હું સમાજનું અગ્ર દુ એવી ભાવના'—એ છે આ વિષયના મહે નીચે પ્રમાણે ખડ પાડ્યા છે, જે અત્ર પ્રારંભમાં દર્શાવવાની મહને જરૂર જણાય છે પ્રથમ તો હું આ ભાવનાના સ્વરૂપ ઉપર યોરીશ પછી આ ભાવનાની મત્તા અને પછી તેની આવશ્યકતા ઉપર યોરીશ ત્યાર પછી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ ભાવનાનું અવલોકન કરવાનો કાંઈક પ્રયત્ન કરીશ અને અત્તમા એ ભાવનાનો નુગીન કર્યાંથી આધુનિક સમયમાં દિનદિન સમાજને શુર્તવ્યો પ્રાપ્ત થાય છે તે બાવ હારિક દૃષ્ટિથી યથાશક્તિ વર્ણવીશ

હું 'સમાજનું અગ્ર દુ' એ ભાવનાનું સ્વરૂપ,

પ્રથમ તો ત્યારે, હું સમાજનું અગ્ર દુ' એ ભાવનાના સ્વરૂપ ઉપર યોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે આ સબધમાં મહારે આપને પ્રારંભમાં જણાવવું જોઈએ કે આ વિષય સમાજના સ્વનું અગ્ર છે સમાજની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રગતિ અને હોમા પ્રવર્તતા કંડતી નિયમો સબધીનું જે શાસ્ત્ર તે 'સમાજશાસ્ત્ર' કહેવાય આપણા વિષયમાં સમાજની 'ઉત્પત્તિ' સબધી યોલવાનું પ્રાપ્ત થતું નથી સમાજની 'સ્થિતિ' અને 'પ્રગતિ' સબધી પણ સપૂર્ણ યોલવાનું નથી પરંતુ સમાજની સ્થિતિમાં સમાજ અને વ્યક્તિઓની વચ્ચે શુ સબધ છે, અને સમાજની પ્રગતિને અર્થે તે સબધ કેવા થવો જોઈએ—એ યથાર્થ બતાવવાનું આ વિષયનું પ્રયોજન છે

આમ હોવાથી, પ્રથમ 'સમાજ' શબ્દના અર્થ ઉપર વિચાર કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે 'સમાજ' એટલે શુ ? 'સમાજ'ના મહને બે લક્ષણો દોસે છે એક તો વ્યક્તિઓનો સમુદાય, અને બીજું તે વ્યક્તિઓ વચ્ચે એકીભાવ—અર્થાત્ અમહે સર્વ એક છીએ એવું ભાન બધા આ બે લક્ષણો હોય ત્યા સમાજ હોય જ રસ્તામાં કેટલાક મનુષ્યો વિના પ્રયોજન એકમ થયા હોય, અથવા અમુક જગ્યાએ અમુક કાર્યને માટે મળ્યાં હોય, તો તેટલા ઉપરથી જ તે સમુદાયને 'સમાજ' કહેવો યુક્ત નથી વિશિષ્ટ કાર્યને માટે મનુષ્યો હમેશા અથવા પ્રમગે એમ્હા મળતા હોય તો તેને માટે મડલો, કલબો, યુનીઓનો વિગેરેનો પ્રયોગ રથાને છે સમાજ શબ્દનો પ્રયોગ ક્યારે કરવો યુક્ત છે કે જ્યારે તેની વ્યક્તિઓમાં, અમુક કાર્યને માટે નહિ પરંતુ સામાન્ય રીતે ઇચ્છના ઘણા અર્ગ કાર્યોમાં 'અમહે' એક છીએ

એવો ભાવ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે. આમ હોવાથી, હિન્દુ, મુમવમાન, પારસી ઇત્યાદિની જુદી જુદી સમાજો છે એમ કહી શકાય, અને જ્યારે સમાજો વચ્ચે 'એકીભાવ' દૃઢ થાય, ત્યારે આ બધાની એક મહોદી સમાજ બને અને અને તેના તેઓ અંગ બને

એક ભાષા, એક દેશ, એક ધર્મ, સમાન આચાર વિચાર, મમાન રાજકીય હક અથવા પ્રતિબંધ વિગેરેને પણ સમાજના વક્ષણો કટનામ ગણે છે. દુનીયાની વિવિધ સમાજો પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કર્યાથી આ લક્ષણો ધણી મમાનેમા જોવામા આવે છે તદ્દપિ સમગ્રમા ગખવાતુ એ છે કે આ બધા તો 'એકીભાવ' ના સાધનો છે, સમાજના આવશ્યક લક્ષણો નથી આ બધા સાધનો હોય ત્યાં 'એકીભાવ' મત્વ ઉત્પન્ન થાય અને ચિરમાન ટકે એ વાત ખરી, પરંતુ આ સાધનો પૈકી કોઈ એકના અભાવે સમાજ બની શકે જ નહિ એ વાત સત્ય નથી ઉદાહરણાર્થે બ્રીટીશ પ્રજા અને તેના કોનોનીઝ જુદા જુદા દેશોમા નેકે છે, તદ્દપિ તેઓ એક જ મમાજના અંગ છે વળી, બ્રીટીશ પ્રજામા મેમન કથોલીક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ જુદા જુદા ધર્મના નાનનાતઓ છે, છતાં પણ તેઓ જુદી જાતી સમાજના નથી આ ઉપરથી પ્રતીત થશે કે વ્યક્તિઓનો સમુદાય અને તેમની વચ્ચે એકીભાવ એ મેન સમાજના આવશ્યક લક્ષણો છે

આ પ્રમાણે 'સમાજ' શબ્દનો અર્થ સમજ્યા પછી 'મમાજ' અને તેની વ્યક્તિઓ વચ્ચે શો સબંધ છે, તે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે આપમા કહેવું હોય તો તે સબંધ અગ્રી અને અગ્રનો છે સમાજ અગ્રી (Organism) છે, અને વ્યક્તિઓ તેના અંગ છે અન્ય શબ્દોમા 'હું મમાજનું અંગ છું એ ભાવના' 'અગ્રાગ્રી ભાવના' મહેવાય આ અગ્રાગ્રી ભાવનાનું સ્વરૂપ મમજવાને માટે અગ્રી અને અગ્રનો સબંધ મમજવાની આવશ્યકતા છે. તે મબવ નીચેના ઉદાહરણોથી મદજ લક્ષમા અવશે

૧. અગ્રી અને અગ્રનો મબંધ મમજવાને માટે મધમ ઉદાહરણ આપણે શરીર અને તેના અવયવોલું વધશુ શરીર અગ્રી છે અને માથ, હાથ, પગ ઇત્યાદિ અવયવો તેના અંગ છે શરીર અને તેના વિવિધ અંગો પ્રતિ દૃષ્ટિપાત કરતા પ્રથમ આપણને એ પ્રતીત થાય છે કે અંગો શરીરથી વ્યતિરિક્ત નહીને એકવા જુબી શકે નહિ, તેમ જ વર્ધિત પણ થઈ શકે નહિ હાથ શરીરનું અંગ હોવાથી જરૂર છે અને શક્તિવાન છે શરીરથી કાપીને તેને જુદો ગખીએ તો તેની શુ સ્થિતિ થાય તે વર્ણવવાની અત્ર આવશ્યકતા નથી જરા વધારે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોઈશુ તો પ્રતીત થશે કે શરીરની સુસ્થિતિ અને સમૃદ્ધિ મર્દ અગ્રોની સુસ્થિતિ અને મમૃદ્ધિ ઉપર આધાર મમે છે આખમા જરા કણુ પડશે હોય તો આખા શરીરને કેવું થાય છે? હાથ તે વખતે, આખતે હું જા માટે મદદ કરે એમ વિચાર કરતો નથી, પણ એકદમ આખતો કણુ કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે પગે વાંછી કગથો હોય તો આખા શરીરને કેવી વેદના થાય છે? હાથ, પગ અને મગજ કામ કરીને જે મેજવે છે તેનો લાભ શરીરના બધા અંગોને મળે છે દરેક અંગ પોતપોતાનું કામ કરે છે અને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે અન્ય અંગોને સહાયક થાય છે. પેટમા દુખ થતું હોય તો પગ ચારીને ડાકરને ત્યાં જાય, હાથ દવા લાવે, અને મુખ પાન કરે જમર પચાવીને મર્દ અગ્રોને પોષણના તત્વો મોમ્મે. દરેક અંગ ને સ્વમ પોતાનો જ વિમાન કરે અને બીજા અંગોને કાઈ પણ

સહાય ન કરે, તો શરીર અને અંગો ઉભયનો નાશ થાય. એક અંગ બીજા અંગને સ્વાભાવિક મદદ કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ વધારે ઉપયોગી અંગને માટે બીજું અંગ પોતાનો ભોગ આપવા પણ સુકતું નથી. હું ત્હમારા માથામાં મારવા ડાંગ ઉગામું તો એકદમ ત્હમારો હાથ રક્તભો આવશે અને ધા ઝીલી લેશે; પોતે દુઃખ ખમશે પણ બનશે ત્યાં સુધી માથાને વાગવા નહિ દે. આ ઉપરથી અંગી અને અંગનો સંબંધ શું તે પ્રતીત થયું હશે.

હવે આપણે આ સંબંધમાં જડ પદાર્થનું ઉદાહરણ લઈએ. ઈંટો, પથરા, લાકડાં ઇત્યાદિ અંગ છે અને તે બધાંથી બનાવેલું ઘર તે અંગી છે. દરેક અંગ પોતપોતાનું કામ કરે છે. બીંતોને માટે ઈંટો કામમાં આવે છે, થાંભલા બારણાં ઇત્યાદિને માટે લાકડાં કામમાં આવે છે, અને ભોંયપર જડવાને માટે પથરા કામમાં આવે છે. એ બધાં સાથે મળીને એક ઘર. બને છે ત્યારે તેની કિંમત અને ઉપયોગિતા કેટલી બધી વધી જાય છે ? એ બધાં અંગો વચ્ચેનો સંબંધ સુનો, મારી, ભોખંડા ખીસા, ચુક ઇત્યાદિ છે. આ સંબંધ મન્યૂત હોય તો ઇમારત લાંબા વખત સુધી ટકે, અને મન્યૂત ન હોય તો તે સત્વર પડી જાય. માટે, અંગી અને અંગના રક્ષણને અર્થે અંગો વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ ધણી મન્યૂત હોવાની જરૂર છે એ આ ઉપરથી દ્રશિત થાય છે.

હવે, રૂપી વસ્તુનું ઉદાહરણ આપ્યા પછી અરૂપી વસ્તુના ઉદાહરણને માટે, કોઈ પણ રાજ્યની રાજ્ય કંડવાની પદ્ધતિનું અવલોકન કર્યાંથી જણાશે કે રાજ્યનો કાર્યભાર ચલાવવાને માટે કેટલાંક મોટાં ખાતાં પાડેલાં હોય છે. જેમકે ન્યાયખાતું, મુકદ્દીખાતું, લશ્કરી ખાતું ઇત્યાદિ. દરેક ખાતાના પાછા વિભાગો હોય છે અને તેના વળી ઉપવિભાગો હોય છે. એક આંતરી આર પાંચ મુખ્ય શાખાઓમાંથી ધણી ન્હાની ન્હાની ઉપશાખાઓ ફૂટે અને તે ઉપ-શાખાઓની પાછી પેટા શાખાઓ થાય તેના જેવું એ છે. આ બધાં ખાતાંઓ પોતાને માટે નહિ પરંતુ એક જ રાજ્યને માટે કામ કરે છે. રાજ્યકારભાર સરળ ચાલવાને માટે મૂર્ખ ખાતાંઓ સારી રીતે ચાલવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે કાર્યવિભાગ કરી નાંખવાથી રાજ્યનું કામ ધણી સારી રીતે ચાલે છે. પરંતુ કાર્યવિભાગ પાડવાથી રાજ્યનાં જુદાં જુદાં ખાતાંઓ વચ્ચે સંબંધ નથી એમ કાંઈ નથી. :આ સંબંધ વિસ્તારપૂર્વક જણાવવાનું અત્ર પ્રવેશન નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે અંગીની સ્થિતિને માટે અંગોના સંબંધમાં કાર્ય-વિભાગ અને પરસ્પર સહાયકતા એ બે લક્ષણો આવશ્યક છે.

આ પ્રમાણે અંગી અને અંગનાં અનેક ઉદાહરણ આપી શકાય. એ સર્વમાં અંગી અને અંગનો સંબંધ દર્શાવનારાં મુખ્ય લક્ષણો ત્રણ છે. ૧. અંગોની સ્થિતિ અને સમૃદ્ધિ અંગીને લીધે છે. ૨. અંગી અને અંગો વચ્ચે 'એકીબાવનો' કાયમનો અને મન્યૂત સંબંધ છે. ૩. કાર્યવિભાગ અને પરસ્પર સહાયકતા એ નિયમાનુસાર અંગો વર્તે છે.

એ ભાવનાની સત્યતા.

આ પ્રમાણે 'હું સમાજનું અંગ છું એ ભાવના'નું સ્વરૂપ જોયા પછી એ ભાવનાની સત્યતા જોવાનો સમય પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ પણ વસ્તુનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજીને તેને મન:

સમક્ષ નિરંતર રાખવી તેને ભાવના કહે છે પ્રથમ તો કઈ વસ્તુની ભાવના કરવાની છે તે સમજવું જોઈએ તે સમજ્યા પછી તે વસ્તુ સત્ય છે કે અસત્ય છે તે જાણવાની આવશ્યકતા છે સત્ય હોય તો ભાવના કરવી કામની છે, અસત્ય હોય તો ભાવના કરવાનો શ્રમ નિર્ગર્ક છે. માટે હું સમાજનું અંગ છું એ ભાવનાનું સ્વરૂપ સમજ્યા પછી તે ભાવનાનો ઉદ્દેશ સત્ય છે કે અસત્ય છે તે જાણવું જરૂરનું છે

‘હું સમ જનું અંગ છું’—એ ભાવનાની સત્યતા બે પ્રકારે સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશું. એક તો આપણી સામાન્ય બુદ્ધિ, અને બીજી આમ જનોના પ્રમાણેથી

આપણે આપણી સામાન્ય બુદ્ધિથી વિચાર કરીએ તો આપણને માત્રમ પડશે કે વ્યક્તિ જોની સમાજ બનવી એ કુદ્રતી પ્રેરણા છે. આ પૃથ્વી ઉપરના મનુષ્યોનો મોટો વિભાગ સમાજમાં ગમે છે, સમાજથી વ્યતિચ્છિત રહેતો નથી વનવગદમાં છૂટા ધવાયા રહેનાર મનુષ્યો કાંઈ બહુ નંદરે પડતા નથી પૃથ્વી ઉપરની જુદી જુદી સમાજોનું અવલોકન કરવાથી માત્રમ પડે છે કે દરેક સમાજ ધણા માણસોની બનેલી છે અને એ પ્રમાણે જ મનુષ્યો સાથે રહેતા ન હોય તો બીજા મનુષ્યો તરફના ઉપદ્રવની તહેમને ધામ્તી રહેવાથી પોતાના જીવનનો કાર્યક્રમ સરળ અને ક્ષેત્રમંદ રીતે ચલાવી શકત નહિ આ પ્રમાણે કુદ્રતી પ્રેરણાથી, તેમ જ વ્યક્તિની મિથિ અને મુદ્દિને માટે સમાજની અગત્ય જણાવાથી મનુષ્યો સમાજમાં રહે છે અને સમાજના તેઓ અંશ બને છે પછી પરસ્પર સમાગમમાં આવવાથી ‘એકીભાવ’નો ક્રમે ક્રમે આવિષ્કાર થાય છે, અને તે ‘એકીભાવ’ એક દેશ, સમાન ધર્મ, સમાન આચાર વિચાર આદિ સાધનોથી જુદિને પામે છે. વળી, એક બીજા વચ્ચે વ્યવહાર બધાય છે અને કાર્ય-વિભાગ અને પરસ્પર સહાયકતાનો નિયમ અસ્તિત્વમાં આવે છે કેટલાક માણસો ખેતીવાડી જ કામ કરે કેટલાક લૂગા વણવાનું કામ કરે, કેટલાક સમાજના લોકોના નફાને સારૂ લદવાનું જ કામ કરે ઇલાદિ-ઇલાદિ જે જે સમાજે આપણે જોઈએ છીએ તેમાં ઉપરની મિથિ દૃશ્યમાન છે, અર્થાત્ અગી અને અગના સબધના ત્રણ લક્ષણો જે ઉપર બતાવ્યા તે ત્રણે સમાજમાં દીસે છે માટે સમાજ અગી છે અને જે વ્યક્તિઓની તે બની છે તે તેના અંગ છે

આ પ્રમાણે સમાજનો વિકાસ થતો જાય છે અને વ્યક્તિઓના જીવન સુખમય થતા જાય છે પછી સમાજનો બહારની સત્તાની સામે જવાબ કરવાને માટે, તથા સમાજની અંદર મુશ્કેલ શાંતિ અને સુખવસ્થા રાખવાને માટે, એક ગઠન ગાથવા રાજ્ય કરનાર મળી નક્કી થાય છે આ પ્રમાણે કાર્યવિભાગ ધર્મ જવાથી, અને વ્યક્તિઓને પોતાનો ઉત્કર્ષ કરવાની અનુકૂળતા નજ્ય તન્મયી કરી આપવામાં આવતી હોવાથી, વ્યક્તિઓ પોતાનો ઉન્નતિ સાધે છે અને સુખી થાય છે સુખનો સ્વાદ લીધા પછી વધારે સુખ મેળવવાની ઇચ્છા પ્રબળ થાય છે, અને પોતે મેળવેલી સપત્તિના બળથી પોતાની સાથે દગ્ધિદામાં ઉતરેલા માણસોને કચી નાખી પોતે વિજ્ય મેળવવા મનુષ્ય મથે છે. આમ ધીમે ધીમે વ્યક્તિવાદ (Individualism) નો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે અવ્યક્ત અવ્યબિચિન્તિ વ્યક્તિ (Absolute individualism) નો ધર્મ પણ સમાજમાં ટકી શકે જ નહિ દરેક માણસને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળે

અને તેની પ્રવૃત્તિ ઉપર કોઈ પણ જનતાનો અંકુશ ન સુધાય તો સમાજ કેમ ચાલે ? માટે દરેક માણસના જનન, માત્ર અને આખરનું રક્ષણ કરવાનું કામ માથે લઈ બીજા બાબતોમાં, આધુનિક સુધરેલી પ્રજાની રાજ્યપદ્ધતિમાં વ્યક્તિઓને રાજ્ય સ્વતંત્રતા આપે છે. રાજ્ય કહે છે કે અમે તો આટલી જ બાબતોમાં વચ્ચે પડીશું અને બીજા બાબતોને માટે Laissez Faire એટલે વચ્ચે નહિ પડવાનો સિદ્ધાંત સ્વીકારીશું; કારણ કે ઉપયોગવાદની દૃષ્ટિએ તેમ કરવાની આવશ્યકતા છે.

સુખ મેળવવાની ઇચ્છા વધારે ને વધારે પ્રબળ થતી જવાથી, અને અમુક અંકુશ સિવાય રાજ્યમાં વ્યક્તિઓને સર્વ પ્રકારની સ્વતંત્રતા મળવાથી, દરિદ્રાર્થના યુદ્ધમાં સશક્ત માણસો વધારે સશક્ત થાય અને અશક્ત માણસોનો પરાજય થાય એ સ્વાભાવિક છે. આમ થવાથી મજૂર વર્ગનું દારિદ્ર્ય વધતું જાય છે અને પછી સ્થિતિ એવી થાય છે કે લેબનર પાસે સહવારથી સાંજ સુધી મહેનત કરવાની લેબનર બધી કમાણી ચાપણવાળા પે તે લઈ લે છે અને મજૂરોને પેટભર આવાનું પણ મળતું નથી. આ અનર્થપરંપરા લાંબા વખત સુધી આસવાથી સમાજવાદ (Socialism) અસ્તિત્વમાં આવે છે. તે બીજાં આંતેમ ઉપર જાય છે. મજૂરોને ચાપણવાળાઓના વૃત્તમમાંથી મુકાવવા. અને સમાજના દ્રવ્યનો સરખો વિભાગ કરી તે દ્રવ્યની ઉત્પત્તિમાં જે માણસો શ્રેયો હોય તેમને સરખો હિસ્સો વહેંચી આપવા, તેમ જ રાજ્યના દરેક બાળકને શિક્ષણ આપવા અને લેબર આજીવિકાને અર્થ ઉદ્યોગક્ષેત્રો સ્થાપવા છતાં બીજા બાબતો સંબંધી સમાજવાદીઓ રાજ્ય પાસે માગણીઓ કરે છે. આ ઉભય વ્યક્તિવાદ અને સમાજવાદના ગુણદોષનું અવલોકન કરતાં આપણને જણાય છે કે 'હું સમાજનું અંગ છું' એ ભાવના સમાજવાદમાં સાક્ષાત્કાર થઈ છે, ત્યારે સમાજવાદમાં વિકાસક્રમના કુદ્રતી નિયમોની ઉપેક્ષા થયેલી છે. વ્યક્તિવાદમાં વિકાસક્રમના નિયમો જળવાયા છે, ત્યારે 'અંગભાવના' ની ઉપેક્ષા થઈ છે. આ ઉભય વાદના ગુણ ગ્રહણ કરતાં અને દોષ ત્યજતાં સાર એનીકળે છે કે બોસાંકવેટને કહે છે તેમ, "I must unite moral socialism with economic individualism". આપણે નૈતિક સમાજવાદને આર્થિક વ્યક્તિવાદ સાથે જોડી દેવો જોઈએ. અર્થાત આર્થિક દૃષ્ટિથી પોતાની ઉત્તિ સાધવાને અર્થે પ્રયત્ન કરવાનું દરેક વ્યક્તિને માથે રહેવું જોઈએ, પરંતુ આવા પ્રયત્નો કરવાને તે શક્તિવાન થાય તેટલા પુરતી મદદ તેને નૈતિક દૃષ્ટિથી મળવી જોઈએ. આ સ્થિતિ સૌથી ઉત્તમ છે કારણ કે તેનાથી વ્યક્તિ અને સમાજ ઉભયની હિત સંધાય છે. એકલો વ્યક્તિવાદ અથવા એકલો સમાજવાદ પરિણામે વ્યક્તિઓને અને સમાજને હાનિકારક થઈ પડે છે ત્યારે ઉભયના ગુણથી સુકત આ બોસાંકવેટનો મધ્યમ રસ્તો સર્વ રીતે સંતોષકારક સમાધાન આણે છે. હવે આપણે આ બાબત અંગી અને અંગના સંબંધની દૃષ્ટિથી જોઈશું તો તે પણ આપણને આજ માર્ગ ઉપર લાવે છે. કારણ કે અંગીની સમૃદ્ધિ પ્રત્યેક અંગની સમૃદ્ધિ ઉપર આધાર રાખતી હોવાથી પ્રત્યેક અંગે પોતે પોતાને માટે તો પ્રયત્ન કરવાનો છે જ પરંતુ તેની સાથે બીજાં અશક્ત અંગોને પણ જોઈતી મદદ કરવાની છે.

આ પ્રમાણે આપણે સમાજ અને વ્યક્તિઓ વચ્ચે અંગી અને અંગનો સંબંધ સત્ય છે એટલું જ નહિ પરંતુ ઉભયને માટે એપરસ્કર છે એ સામાન્ય સુદ્ધિથી તથા વ્યક્તિવાદ અને સમાજવાદના મુણ્દોષનું પથાશક્તિ નિરીક્ષણ કરીને જોયું. હવે તદર્થે આપજનોનાં પ્રમાણ આપવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રથમ તો અંગ્રીસ્ટોટલનું મહાવાક્ય 'Man is by nature a social being.' (મનુષ્યને સ્વભાવતઃ સમાજ વિના ચાલે એમ નથી) એ આપના સ્મરણમાં હશે જ.

પ્રો. ગીડિંગ્સ કહે છે કે—

"Human nature is not the unsocial egoistic nature. Self-interest is not the distinctively human trait; it is a principal animal trait which man as a animal after all still possesses and must cultivate if he would continue to live. Human nature is the preeminently social nature."

મહાત્મા હરબાઈ સ્પેન્સનો અભિપ્રાય નીચે મુજબ છે—

"Society is an organism not in mere fanciful analogy as in the 'Leviathan' of Hobbes, but really; and not morally only but physiologically as well; because in its constitution, there is a division of labor that extends beyond individuals to groups and organizations of individuals, there is a sustaining system made up of industrial groups, a distributing system made up of commercial activities, and a regulating system made up of religious and political agencies."

• આપણાં શાસ્ત્રો તરફ નજર કરતાં આપણને પ્રતીત થાય છે કે 'હું સમાજનું અંગ છું' એ ભાવનાના કરતાં આપણા ઋષિમુનિઓ ધણા આગળ ગયા હતા, અને કેવળ 'હું સમાજનું અંગ છું' એમ નહિ પરંતુ 'હું મનુષ્યનું અંગ છું' એ ભાવનાનો લેમણે સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો. પ્રમાણ તરીકે આપણાં શાસ્ત્રો કહે છે કે જીવ એ જ્ઞાનો અણ છે અને સમદ્ધિ એ જ્ઞાનનું અમિલ વ્યક્ત સ્વરૂપ છે. આમ હોવાથી અમુક જીવ ખીળ જીવોથી કાંઈ વ્યતિરિક્ત નથી, પણ લેમની સાથે સૂત્રે મળિયણાં દ્વ સૂત્રમાં મણકા સમાન મંકળાયેલો છે. ગીતા પણ કહે છે કે દૈશ્વઃ સર્વભૂતાના હરેસેનું તિલ્લિ—હે અર્જુન! ઈશ્વર પ્રાણી માત્રનાજ નહિ પરંતુ વસ્તુ માત્રના અંતર્ભાગમાં રહે છે. આપણા પૂર્વજો તરફથી આપણને આવો અમુક્ય અને ઉદ્ધત વારસો મળ્યા પછી આપણી સમાજની સુદૃઢતાને માટે, એકી-ભાવ'નો પ્રચાર કરવો પડે એ શું દુસ્સત કામ છે? છતાં પણ 'એકીભાવ' ની વૃદ્ધિને બદલે 'એકીભાવ'ની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, અને જ્યાં ત્યાં તારાં પાડવાનો વા વાય છે એ પણ કાળનો એક મહિમા છે.

આ પ્રમાણે આપણે, 'હું સમાજનું અંગ છું' એ ભાવનાની સત્યતા યુક્તિથી અને પ્રમાણોથી સિદ્ધ કરવા કાંઈક પ્રયત્ન કર્યો. એ સંજર્ધી જો જો કર્યું તેથી રૂપિત એ થાય છે કે—

૧. સમાજ અંગી છે અને આપણે તેના અંગો છીએ.
૨. સમાજની સમૃદ્ધિ વિના આપણી સમૃદ્ધિ સંભવતી નથી, કદાચિ સંભવે તો તે ચિરસ્થાયી નથી.
૩. સમાજની સમૃદ્ધિને માટે સર્વ અંગો સમૃદ્ધ થવાની જરૂર છે.
૪. દરેક વ્યક્તિએ પોતપોતાને સમૃદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરવો અને બીજી અશક્ત વ્યક્તિઓને જોઇતું માહાત્મ્ય આપવું.
૫. દરેક વ્યક્તિએ આન્ય વ્યક્તિઓ પ્રતિ એકાભાવ અર્થાત્ પ્રેમ રાખવો.

સમાજની સમૃદ્ધિને અર્થે આ એકાભાવ અથવા પ્રેમ કિપર જટલું જોવાય તેટલું મોટું છે. ઉપર સમાજના બે લક્ષણો વ્યક્તિઓનો સમુદાય અને એકાભાવ કહ્યાં છે તે સ્મરણમાં હશે. છટો વિગેરેને અરસપરસ મોટાબાર જગ મુનો તેમ વ્યક્તિઓને અરસપરસ જોડનાર એકાભાવ અર્થાત્ પ્રેમ. પ્રેમ એ એકાભાવને માટે બીજો શબ્દ છે, તેનાથી તે બિન્ન વસ્તુ નથી કહ્યું છે કે—“Love is the consciousness of the unity of myself with another” (બીજાની સાથે મહાની એકતાનું જો બાન તે જ પ્રેમ છે) પ્રેમને માટે શ્રાઉનીંગ કહે છે કે:—

‘There is no good of life but love—but love!
 “What else looks good is some shade flung from love,
 “Love gilds it, gives it worth
 “For the loving worm within its clod
 “Were diviner than a loveless God
 Amid his worlds, I will dare to say

માટે, આ એકાભાવ અર્થાત્ પ્રેમ જ્વત સેવવો અને અન્યમા તેના પ્રચાર કરવો એ કર્તવ્ય સમાજના અનુષ્ઠાને પ્રાપ્ત થાય છે.

(અપૂર્ણ.)

બહેચરસાલ નટરવજી દ્વિવેદી.

શ્રુતિસ્વરસિદ્ધાન્ત.

(અનુસન્ધાન ગત વર્તના પૃષ્ઠ ૫૭૨ થી)

પરંતુ હવે ત્રણે વ્યવસ્થાની સરખામણી કરિયે,—મહે' બનાવેલી ૨૨ શ્રુતિની, ૨૧ બધેએ કરેલી ૨૨ શ્રુતિની, અને ૨૧ બધેની ૨૪ શ્રુતિની, એમ ત્રણ વ્યવસ્થાની તુલના કરિયે. મહારી અદ્યપ્રતિ પ્રમાણે—

- (ક) આન્દોલનપ્રમાણના સ્વરપદા,
- (ઘ) આન્દોલનપ્રમાણના અન્ત-વિભાગના ધોન્ધામા,
- (ગ) Temperamentના તરની બાજતમા,
- (ઘ) ત્રિસંવાદમા,
- (ઙ) સ-પ સંવાદમા,

અને (ચ) મામલ્યવ્યથામા,—

આમ મર્ચ બાજતમા ૨૧ બધેની ૨૨ તેમ ૨૪ શ્રુતિની વ્યવસ્થા દ્વિરિત લખાય છે અને મહે' બનાવેલી ૨૨ શ્રુતિની વ્યવસ્થા મગ્ગમણીમા ચરિયાતી લખાય છે. સમિત્તે કાણો બતાવતે લખાણ યાચ એમ છે. તેથી દ્વેષમાં નિર્દેશ કરીને મતોપ માન્યુ

(ક) ત્રણે શ્રુતિમંડળ મગ્ગાવી જોતા લખાઈ આવશે કે મહે' બતાવેલા મંડળમા સર્વે મૂલે નાદશાસ્ત્રના ધોન્ધે મધપાયલા છે; કોઈ પણ સ્વરનું પ્રમાણ કદચ કે સ્વેચ્છિક નથી,

ગ. બધેની ૨૨ શ્રુતિમાળામા ૨,૪,૬,૮,૧૦, અને ૬ એ પાંચ શિવાય (સ તે ૧૧ જ છે તે બાદ કરતે) બાકી ૧૬ શ્રુતિયો કદંગા અશાસ્ત્રીય પ્રમાણની છે,

અને હેમના ૨૪ શ્રુતિમંડળમાં ૬,૮,૧૦,૧૨,૧૪,૧૬, અને ૬ એ આઠ શિવાય બાકીની ૧૫ શ્રુતિયો કદંગી તથા અશાસ્ત્રીય પ્રમાણવાળી છે.

(૬,૮) એ છે કે અશાસ્ત્રીય નથી, જો કે પગપગ મંજાએ અયોગ્ય છે—તે બાદ કરિયે તે ૧૪ શ્રુતિયો કદંગી છે.)

અને આ કારણથી મગીતમા સ્વીકાર્ય શ્રુતિના જે આત્મિક લક્ષણ—મધુન્તા, રગુન-શક્તિ, અને સ્વગભિઆગ્નિમામર્થ ગ. બધેએ કલાએ તે લખણ આ હેમની ૨૨ અને

૨૪ શ્રુતિની માગાઓમા શી રીતે મળવે તે સમજાવું નથી. એટલું જ નહિં પણ મુખ્ય સ્વરોના પ્રમાણ જ અશાસ્ત્રીય છે, તે શ્રુતિ તે સ્વગૂણતા સ્વગુણિત ના કરી સકે તે વાત તો દૂર જ રહી, પણ અનેક ગ્રંથો મુખ્ય સ્વરમા જ સ્વરત્વ મેલું જણાવું નથી.

૧. અર્થે ૨૪ શ્રુતિનું હાર્મોનિયમ અને ૨૪ શ્રુતિની “ગાણેશી” વીણા એમ વાદ્યો બનાવ્યાં છે એમ એઓ જણાવે છે. હેમા આ અયોગ્ય પ્રમાણની શ્રુતિયો વાગતી હશે તો તેથી ઉપરની શક્તિને બાધ આવશે નહિ કેમકે તાત્કાલીક ગમે તે ધ્વનિ તો ઉપજવાય હેમા મોટી વાત નથી પણ તે ધ્વનિમા ઉપરના લક્ષણ છે કે નહિ તે એક તો કર્ણપરીક્ષાથી કે અન્ય નાદશાસ્ત્રીય પ્રમાણની કસોટીથી નિર્ણય પામી સકે હવે આટલા ગ્રીણ પેટાભેદોને પ્રસંગે કર્ણપરીક્ષાનું ધોણુ હમેશા સાચું નીવડે નહિ, અને ભિન્ન ભિન્ન માણસની કર્ણ-પરીક્ષાશક્તિ ભિન્ન હોય—અને તેની સત્યાસત્યતા માટે કસોટી તો આખર નાદશાસ્ત્રીય પ્રમાણમા જ જડવાની અને તે કસોટીથી તો આ શ્રુતિયો આડી ગયેલી જણાય છે. ૧. અર્થેની ૨૨ શ્રુતિયો તો કર્ણપરીક્ષાથી પણ વ્યર્થ નીવડવાનો સભવ છે.

આ પ્રસંગે એક ન્હાની વાત નોંધી દેઈશું. ૨. અર્થે ૩૬ પ્રમાણ પ્રાચીન ત્રીનતર મનું બતાવ્યું છે પરંતુ એકદર પરીક્ષા કરતા જણાય છે કે ૩૬ તે ત્રીનતર મ છે. મે બતાવેલા ૨૨ શ્રુતિમંડળમા નીચે પ્રમાણે જણાશે —

મ	૩
ત્રીન મ	૩૬
ત્રીનતર મ	૩૬
ત્રીનતર મ	૩૬
પ	૩

૧. અર્થે પોતે ૩૬ નો ‘ત્રીનતર’ મ પ્રાચીનઅવસ્થા માટે સ્વીકારે જ છે, અને તે હાલનો સાર્થ ૧ છે એમ કહે છે, (નિબંધ ૫ ૧૨ છેલ્લું વાક્ય) અને હાલનો સાર્થ ૧ તે તો હેમને જ મળે ૩૬ છે. તેથી આ સ્વરોનું ઐક્ય શી રીતે ઘટાવાય તે સમજાવું નથી માટે જે પ્રાચીન ત્રીનતર મનું ગ્રંથ ૩૬ પ્રમાણ માટે (૨૫ ધ્યે) છે તે ત્રીનતર મનું જ છે એ તર્ક ખરો હશે અને સગીનપરિજ્ઞતાની પૂના તથા કલકતાની પ્રતોમા મતીયતમમાચરેત્ એમ જ પાઠ છે, તે ખરો ગણવો જોઈએ, તેને બદલે એ પાઠ ખોટો. ૧. અર્થે વિનાઆધારે હવે છે (નિબંધ ૫ ૪૮, ૪૯નોટ.) સગોનાં લક્ષણમા મ ત્રીનતર અન્યત્ર કહ્યું છે એમ આ પાઠ ના સ્વીકારવાનું કાણુ. ૨. અર્થે બતાવે છે પરંતુ તે લક્ષણ પ્રસંગે પણ મ ત્રીનતર જ ઉદિષ્ટ હોય અને ત્રીનતર એ બૃહ લખવા દાખવાની હોય—એમ કેમ ના મળવે? અથવા તો ૨૨ શ્રુતિમાનો ત્રીનતર મ ૩૬ પ્રમાણનો તે સ્થળે ઉદિષ્ટ હોય એમ પણ હોય. તેમ જ મતીયતરમાચરેત્ એમ પાઠ ના. અર્થે મેળે જ

દેવીને લીધો છે કે તે માટે આધાર કોઈ ખીજ પ્રતના પાઠમાં છે ? હોય તો પણ ઉપરનાં કાન્ધોથી 'તમ એ પાઠ પૂના તથા કંપકતાનો મિદ્ધ છે તે જ સ્વીકાર્ય છે.

(સ્વ) પ્રત્યેક સ્વગે વચ્ચેના અન્તરોમાં પણ ન બંધની ૨૨ તેમ જ ૨૪ શ્રુતિયોમાં એકધારુ ધોરણ નથી, જે અન્તરોએ તે ધણાખન નાદશાસ્ત્ર સ્વીકૃત ધો જોધી વ્યુદ્ધ છે, અને અદ્યતમ અવકાશો રૂઝ થી પણ ઓળ અનેક સ્થળે મ્હારી વ્યવસ્થામાં રૂઝનું જ ધોરણ સર્વત્ર (પ્રત્યેક સ્વ-ની આમપામ) મચવાયુ છે, અને—માત્ર રૂઝ ની નવી શ્રુતિનો પ્રમન બાદ કરતાં—કલિં પણ રૂઝ થી અદ્ય અન્તર છે જ નહિં x રૂઝ મા પણ રૂઝ નું અન્તર રાખ્યું છે તે નાદશાસ્ત્રના આધાનવાળું છે આમ ન બંધની વ્યવસ્થામાં માધુર્યવિરોધી પરિણામ આ કાલણથી પણ આવવાનો બચ છે. બધા અન્તરોના ઉદાહરણો આપતા વિસ્તાર થઈ જાય માત્ર બે આ નોર્થિયુ

૨૨ શ્રુતિમાં—

રૂઝ એ પ્રથમનું જ અન્તર રૂઝ થી ઓડ અને નાદશાસ્ત્રવિમ્બ છે,

તેમ—

રૂઝ+રૂઝ એ અવકાશ રૂઝ થયો તે પણ એ પ્રકારનો છે હેવા અને જરૂર

રૂઝ+રૂઝ એ અવકાશ રૂઝ નો થયો તે રૂઝ થી તો મ્હોરાએ પણ નાદશાસ્ત્રવિમ્બ છે

રૂઝ+રૂઝ એ અવકાશ રૂઝ નો થયો તે રૂઝ થી એ છે તેઈ અસામીય છે,

રૂઝ અને રૂઝ વચ્ચે અન્તર રૂઝ નું હોઈ ત્વેમા રૂઝ ની શ્રુતિ ખોમવાતુ પણ હેવ જ પરિણામ થયું

હેનની ૨૪ શ્રુતિમાં પણ—

રૂઝ, રૂઝ-રૂઝ=રૂઝ, વગેરે અનેક અવકાશ એ જ પ્રકારના છે પૂ અને રૂઝ વચ્ચે રૂઝ અન્તર છે ત્વેમા વળી પેટાકુતિ ખોમવાથી એ જ તરેહનું પરિણામ આપ્યું છે. એમ જ જાણ અજોખા પણ નોઈ વેવુ

(ગ) આમ રૂઝ થી પણ ઓળ અવકાશની શ્રુતિયો થઈ જાય છે, તેમ વળી બધું ઠેકાણે રૂઝ ના અપતમ અવકાશમાં શ્રુતિયો ખોસવાતુ અનિષ્ટ પરિણામ કાઠક બચાવવા

x આગળ ઉપર હું લખાવીય તેમ પૂ ના રૂઝ=રૂઝ, રૂઝ ના રૂઝ=રૂઝ, રૂઝ ના રૂઝ=રૂઝ, અને રૂઝ ના રૂઝ=, એ શ્રુતિક્ષોભા, રૂઝ તા રૂઝ જિત-તો છે અને રૂઝ કરતા રૂઝ જિત-તો છે, તેથી એ શ્રુતિયોનો વ્યુત્ક્રમ કરવો પડે, તે વ્યુત્ક્રમને પરિણામે રૂઝ ના અન્તરમાં શ્રુતિયો ખોસવા જેવું થયે આ અપવાદ પણ સમરજી છે

માટે શ્રુતિયોને આધી પાછી ખરીડી ફેરવી કાંઈક વિશાળ અન્તર કરવા ગયાછે. ઉદા—
 ૨૪ શ્રુતિમંડળમાં ઘ=૬ અને ઘ=૩ વચ્ચેનું ફેરવે અંતર વિશાળ કરવા માટે ઘ ને ૬
 ને બદલે ૬૬ કર્યોછે; નિ=૬ અને નિ=૩ વચ્ચે ફેરવે ના અવકાશને વિશાળ કરવા માટે
 નિ ને ૩ ને બદલે ૬૬ કર્યોછે.

આ પ્રકારના ફેરફારને લીધે શુદ્ધ-natural-સ્વરોનાં સ્થાન ખરીડાઈ temperament
 ના તત્વને અયોગ્ય પ્રવેશ આપ્યોછે.

મહારી વ્યવસ્થામાં એ temperamentના વ્યાપારને પ્રસંગ જ નથી મળ્યો. આ
 કારણથી સ્વરો બધાએ (શ્રુતિયો સહિત) સ્વાભાવિક સ્વસ્થાને રહી મધુરતાનું તત્વ શુદ્ધ
 રહેછે. અને રા. બવેની શ્રુતિયોનાં મંડળોમાં એ તત્વ કદ્યોછે. એમ શક્કા કોષ કોટે કે
 temperamentને પ્રવેશ ના આપવાથી સ્વરો વચ્ચેનાં અન્તરો જે લગભગ સરખાં થવાં
 ઇચ્છે તે લાંબાં ટૂંકાં રહેશે. પરંતુ આ અનિષ્ટતા નથી. અન્તરો લાંબાં ટૂંકાંથી પરિણામ
 એટલું જ આવે કે પિયાનો જેવા વાદ્યમાં આંગળિયોને ફરી વળતાં અગવડ પડે. પરંતુ તે
 યા્ય તોપણ ૧૨ સ્વરોની ચોજનામાં; ૨૨ શ્રુતિ યવાયો એ અન્તરો ટૂંકાં થઈ જઈ લાંબા
 ટૂંકાપણમાં બહુ ઘટારો થવાનો એટલે એ અગવડ ટળવાની. તેમ જ તારનાં વાદ્યોમાં એ
 અગવડને પ્રસંગ જ નથી. હેમાં તો સુસાધ્યતા છે. વળી આ અગવડ મહોટી નથી; આ
 અગવડની આગળ સુસ્વરતાનો ભોગ આપવો એ વાજબી નથી. માટે temperamentને
 પ્રવેશ ના આપનારી વ્યવસ્થા તે જ સુસ્વરતાયુક્ત અને શ્રેષ્ઠ ગણાય. અને તે રીતે મહેબતા-
 વેલી ૨૨ શ્રુતિમાળા જ શ્રેષ્ઠ બનશે.

(ચ) ત્રિકસંવાદ મુખ્યરીતે major triadનો જ છે. તે પાછળ બતાવ્યા પ્રમાણે—

સ ગ પ	} એ ત્રિકામાં સંભવે.
પ નિ રિ	
અને મ ઘ સ	

એ સંવાદમાં ૪:૫:૬ નું પ્રમાણ આવવું જોઈયે, તે કદારે સંભવે?

$$સ=૧ \quad (સ=૨) \quad રિ=૬ \quad (રિ=૬,) \quad ગ=૩.$$

$$મ=૪, \quad પ=૩, \quad ઘ=૬, \quad અને \quad નિ=૩$$

એમ હોય તો. હવે મહારી ૨૨ શ્રુતિમાં આ સર્વે પ્રમાણ છે, એટલે આ મહા-
 ત્રિકનો સંવાદ સર્વત્ર આવશે. એટલું જ નહિ, પણ એ શ્રુતિમંડળમાં ફેરવે નું પ્રમાણ બધે
 સંવ્રિત હોવાથી, પ્રત્યેક મુખ્ય સ્વરની આસપાસની શ્રુતિયોને યથાક્રમ સેધનું તો હેમાં પણ
 ઉપરનો મહાત્રિકસંવાદ આવશે.

રા. બવેની ૨૨ શ્રુતિયોમાં ગ (તીવ) = ૩ નહિ પણ ૬૬ છે; રિ=૬ નહિ—પણ
 ૬૬ છે; નિ=૩ ને બદલે ૬૬ છે; અને ઘ=૬ ને બદલે ૬૬ છે;—આ કારણથી ઉપરના

એકે ત્રિમ્બાં ૪૫૬ નો સંવાદ નથી સંધાતો આમ છે તો બીજી શ્રુતિયોમા તો મધ્યાધી
૪૪ સંભવે ?

હેમની ૨૪ શ્રુતિયોમા નિ=૧૬ છે તેથી ધ નિ રિ વાગા નિકમા મદાત્રિમ્સવાદ
નહિં મધાય બીજાં બેમા મધાગે

લઘુત્રિમ્ (minor triad) માટે મ=૧, નિ=૬ અને ધ=૬ બેધમે મહારી ૨૦
શ્રુતિમા આ છે તેથી તે મવા પલુ મધાશે ત બર્વની ૨૨ શ્રુતિમા ધ મમગ ૬ ને
બંને ૧૬ છે તેથી મ ધ સ ના નિકમા એ લલુ સવાદ નહિં સંધાય હેમની ૨૪ શ્રુતિમા

પલુ મમગ ધ ૬ ને બંને ૧૬ છે તેથી એ મ ધ સ ના ત્રિ માલલુ સવાદ નહિં મધાય

પાતુ ૧ બર્વેએ ૨૪ શ્રુતિમા ત્રિમવા હેમના પરિશિત ૨ ના ૧ મા મહમ્મા
બતાવ્યાછે—૨૪ ત્રિમ્બા (૧૮મોનિમ્ ટ્રાયડ) એમ મધાગુ મૂકીને—તે મવા ના મધમે છે તેમ
મધમે લગે પલુ એ મમ્મા ને ૧૩ ત્રિમ બતા વાટે તે હેમના ૪ ૨૪ શ્રુતિમ મનાં
પ્રમાણે મળી ગણતરી કે તા જણાશે કે—

એ ૧૩ ત્રિમ્બાધી—

માન ૪ ત્રિમ્બા ૪૫૬ નો મબન્ધ દેખાયછે

૩ ત્રિમ્બા નિ=૧૬ અને ધ=૬ એમ વાળી પ્રમાણ લખ્યે તો ૪૪ ૪૫૬
નો મબન્ધ મવાય છે

* ૧ ત્રિમ્બા વચનો નિ છે (૬) તેને બદલે ૬૩ જેટલો ગત ૧૬ નો મલ નરીન
સ્વર લખ્યે તો ૪૫૬ મધાય એમ છે,

અને બાકીના ૫ ત્રિમ્બા તો મહ પલુ સવાદ પ્રમાણની આશા જ નથી ૧૮મોનિમ્
પ્રમાણ જ હેમા જતા નથી

છે. કેમકે હેમનાં ત્રિકોનાં એકધારાં પ્રમાણુ છે જ નહિ; બધાંમાં જુદાં જુદાં છે. તેમ જ 'મેન્દ્રદાયક' વગેરે નાદશાસ્ત્રનાં નામ વાપરવાં અને વસ્તુ જુદી જ ઊપજાવવી એ વાજબી નથી.

(હ) સ-પ ભાવ સંબન્ધની બાબતમાં ત્રણ શ્રુતિમંડળ સરખાવતાં પણ મહારી ૨૨ શ્રુતિની વ્યવસ્થા અલ્પતમ ક્ષતિવાળી નીવડે છે.—

સંગીત પારિજાતમાં—

પઢ્જપચ્ચમમાવેન પઢ્જે જ્ઞેયાઃ સ્વરાવુધૈઃ ॥

(૩. બર્વેના નિબન્ધનું પૃ. ૩૮)

એમ ૧૨ સ્વરોમાં સ-પ ભાવ કહેા છે તેમ જ ૨૨ શ્રુતિમાં પણ એ સંબન્ધ પ્રવર્તેલો કહેા છે;—

પઢ્જપચ્ચમમાવેન શ્રુતીર્દ્વાર્વિજ્ઞાનં જગુઃ । .

(૨. બર્વેનો નિબન્ધ ૫૪ ૪૦.)

તો જે વ્યવસ્થામાં આ સંબન્ધ વધારેમાં વધારે જણાય તે જ શ્રુતિમંડળ સાચું ગણાય. ત્યારે ગણતરી ગણી જોતાં જણાય છે કે મહારી ૨૨ શ્રુતિઓમાં—સામાન્ય રીતે સર્વત્ર જ નો સંબન્ધ જડે છે (સ-પ ભાવ તે ૧ઃ ૩ જ છે) માત્ર નીચેનાં સ્થળોમાં ફરક કાઠક આવે છે:—

(૧) રૂપ, રૂ અને રૂપ ના રૂ ગણા દરે રૂ અને રૂપ થશે; તે ૨૨ શ્રુતિમાંના રૂ, રૂ અને રૂપ કરતાં રૂ નાં અંતર જેટલા જ ચડતા છે. અને રિ-ધ વચ્ચે સંબન્ધ રૂ કરતાં આટલો ચડતો છે તે અપવાદરૂપ સ્થિતિ વિશે આગળ ચર્ચા કરીશું એટલે આ સ્થિતિમાં દોષ નથી એટલું જ અહિં કહેવું બસ છે. એટલું ઉમેરીશું કે રૂ, રૂ અને રૂપ એમ સ્વરો સ્ત્રીકારતાં એ સ્વરોના દોષ પ્રમાણમાં જે સ્વરો આવે છે તે રૂ, રૂ, રૂ અને રૂ, રૂ, રૂ એ ત્રણ પ્રકારના ગ (તાર સમકતા) બરોબર આવી રહે છે;—એટલે આ ત્રણ પ્રકારના ધ રૂ જેટલા ચડતા રાખવામાં એકંદર સુસ્થિતતા જ છે.

(રિ-ધ ને આધારે જ આસપાસના બધાં સ્વરો છે તેથી આ ત્રણ ફરક ના ગણતાં એક જ ગણેા છે,)

અહિં એટલું યાદ રાખવાનું છે કે પ્રાચીનસંગીતશાસ્ત્રકારોએ આ સંવાદ બેધા છે તે નાદશાસ્ત્રના નિયમો લાગૂ પાડીને નહિ; પરંતુ કણ્ઠ સીક્ષાથી જ. હેમનો સંવાદ આખરે કણ્ઠ-સંવાદ જ છે. તેથી આ રિ-ધ વગેરે વચ્ચે રૂ ના સંબન્ધમાં જે રૂ જેટલો અલ્પતમ

તકાવત આવેછે તે ઉપેશાવિસય થાય એ અસંભવિત નથી અને નાંદાઅના બીજાં
ધો હો—માનુજા ઉપાસનો અવાલ વગેરે—ની પરીશ્રાધી આપના કમ્પાણી શ્રુતિયો ના હજ
એ એને આ કુરુ તે દૃપણુપ નથી થતો.

(૨) કુદ ના દોળ પ્રમાણે આવતાગી શ્રુતિ $\frac{1}{2} \times \frac{1}{2}$ તે મધ્ય સમકમા $\frac{1}{2} \times \frac{1}{2}$ થાય આ $\frac{1}{2} \times \frac{1}{2}$ અને $\frac{1}{2} \times \frac{1}{2}$ ની વચ્ચે આવશે કુદ ની નરી શ્રુતિ ઉમેરવાથી આ વિનિશ્ચય પરિણામ આવે જ, હેને પ્રતિરૂપ શ્રુતિ ના જડે એ નવાઈ નથી તેમ કુદ ફાનવુ શ્રુતિ છતા પીજે છેડેથી સબન્ધ જોઈશુ તો $\frac{1}{2} \times \frac{1}{2}$ તે $\frac{1}{2} \times \frac{1}{2}$ અર્થાત્ તાગસમકનો કુદ જ આવેછે, એટલે આ એક રીતે દ્રવ્ય નથી

(૩) જો નો ૩ તે ૩ થાય છે આ તો સમક્રમાંથી મધ્યમાં લાવતા ૩ થઈ, મ
(૪) કરતા ૬ જેટલો ચડતો છે

(જ) ૧૨૫ નો ૩ તે ૩૭૫—આ સિદ્ધિ માટે થોડો ખુસો છે જ. ૬ નો ૩ તે મ કરતા ૬૬૬ ચલતો આગો એને હેને પશ્ચિમે જ તે પીના મંગે જરાજગ ચલતા મ્યાનમા ખેસવાના, તેથી જ આ નુ મ્યાન અહિ ઉદ્ભવ પામ્યું છે

ના બંધની ૨૨ શ્રુતિમા સ-પ સુબન્ધ મેળનીશુ તો—

૩૬, ૧૮, ૧૬ ૩૬, ૭૫, ૩, ૩૬ ૧૬, ૪૨, ૫૧ ૬, ૧૬, અને ૩૬ એ તેર
ક્રુતિના દોઢા પ્રમાણની શ્રુતિયો હેમની વ્યવસ્થામાં મોડ રથજે જગતી નથી. અને જે ફરક
આવેછે તેનું સાંખીય સમાધાન પણ નથી મળતું માત્ર એમનું જ મંગેલે,— $\frac{૫}{૬} \times \frac{૬}{૫} = \frac{૬}{૬}$
તે ૩૭ નો દ્વિગુણ, આ તો કું કરતા ૬૩ ચડશે અને $\frac{૩૬}{૬} \times \frac{૬}{૩} = \frac{૩૬}{૩}$ તે ૩૬ નો દ્વિગુણ
એ ૩૬ ના-સાંખીયની વ્યવસ્થામાંની શ્રુતિ છે તેથી તે પણ બાદ કરીયુ તોપણ ૧૧ શ્રુતિયો
કદગી અને ખુનામાં વિનાની -હેલે

૨૧ ધ્વનિ ૨૪ સ્તિમાગા લઘ્ય ઉમા દોન પ્રમાણની સ્તિયો યુગીયુ તો ૩૬.
૩૬, ૩૬ ૬, ૩૬૬, ૫, ૩૬, ૩૬૬ ૩૬, ૩૬૬, ૬, ૩૬, ૩૬, અને ૩૬ એ ૧૫ સ્તિ-
યોની ૩ ગણી સ્તિયો ઉમના ૨૪ સ્તિમાગા નથી જાતી અને ૩૬ તે ૩ કરતા ૬
ચડતો છે, તે ૩૬ તે ૬ કરતા ૬ ચડતો છે, અને ૩૬ તે ચાચી ૨૧ સ્તિમા F bharp-
ને સ્થાને આવે છે, એટલે આ ત્રણના સમાધાન ઘણક છે તે જાણ કરતા ૧૧ સ્તિયો માટે
શાસ્ત્રીય સમાધાન નથી, અને સ્થાન તો નથી જ

આ ધારણે પણ ન બર્ષેની ૨૨ તેમ જ ૨૪ શ્રુતિની વ્યવસ્થા દર્શિત હરેછે

(અર્થ)

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

“જોઈએ છિયે”

આ જોઈએ ખબર નથી.—“સાહિત્ય અને વાર્તા” નામના માસિકના પ્રથમ (તેમજ દુર્લાભ્યે અન્તિમ) અંકમાં—ઈ. સ. ૧૯૦૮ ના જુલાઈના અંકમાં—આ વચન વિશે ભાષા-શુદ્ધિ સંબન્ધે મહેં ચર્ચા કરીને એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે ‘જોઈએ છે’ એમ હાલ કેટલેક સ્થળે પ્રયોગ બેવામાં આવે છે તે ઠીક નથી, ‘જોઈએ છિયે’ એ પ્રયોગ ઘટ છે, અને એ પ્રયોગ બહુભાગે પ્રચલિત છે. જે વસ્તુ જોઈતી હોય તે માટે આપણે શોધ કરીએ, જોઈએ, માટે તે વસ્તુ “જોઈએ”—તે આપણને જોઈએ;—એમ ‘જોઈએ’ હેતુ ન્યૂનરૂપ ક્રિયાપદ થઈ ગયું; અને તેથી સામાનાધિકરણ સાચવનારૂં રૂપ ‘છિયે’ એ જ હેતી સાથે જોઈએ; ‘છે’ એમ કરતાં ‘જોઈએ’નું ઉંડું સ્વરૂપ પ્રથમપુરુષ બહુવચનનું હોઈ ‘છે’ તે તૃતીયપુરુષ એકવચન હોવાથી, સામાનાધિકરણ તરે છે; એમ સવિસ્તર ચર્ચાથી મહેં એ લેખમાં બતાવ્યું હતું; અને મરાઠી વાઈજે, હિન્દી વાઈજે, સિંધી ધુન્ને, એમ અન્યભાષાઓમાંના એ ચર્ચના શબ્દોનાં વ્યાકરણસ્વરૂપના સામ્યથી પણ મહારી કદ્દપનાને પુષ્ટિ બતાવી હતી.

આજ એ લેખની પૂર્તિમાં એક વાત નોંધવાની આવશ્યકતા જણાય છે. કોઈ એમ શંકા કરે કે ‘જોઈએ’ એ મૂળમાં તો ‘જોવું’ ધાતુના પ્રથમ પુરુષ બહુવચન ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલું તે માટે વાદ નથી; પરંતુ એ શબ્દ ક્રિયાપદનું રૂપ તથા રૂઢિબળે અવ્યયનું જ રૂપ સ્વીકાર્યું છે. તેથી પછી હેતી સાથે ‘છિયે’ જ જોઈએ એમ આમલની જરૂર નથી, ‘છે’ આખ્યાયી સામાનાધિકરણ નૂટવાનો પ્રસંગ જ જતો રહે છે. આ શંકા પ્રથમદર્શને અર્થયુક્ત અને સમજા બાંધે છે. પરંતુ જરાક ઊંડા ઊતરિયે. “મહારી ચોપડી જોઈએ છે”,—એમ કહેવામાં ‘છે’ નો કર્તા તો ‘ચોપડી’ છે જ, અને ‘જોઈએ’ હેતુ અવ્યય ગણીશું તો વાક્યમાં હેતો સંદર્ભ શી રીતે બેસશે? ‘છે’ ક્રિયાપદનું હેતુ વિશેષણ ગણી અવ્યય ગણાય એમ ઉત્તર વળતે મળે. પરંતુ વાક્યાર્થ તપશ્ચિતાં ‘જોઈએ’ એ ‘છે’નું વિશેષણ છે ખરું? ‘જોઈએ’નો અર્થસંબન્ધ તો ‘ચોપડી’ સાથે વિશેષ છે. ‘ચોપડી’ને એ કોઈક રીતે વિશિષ્ટ કરે છે; તો એ અવ્યય હોઈ ‘ચોપડી’ નામનું વિશેષણ છે એ કદ્દપના વ્યાકરણશાસ્ત્રને અસંગત જેની જણાશે. ‘જોઈએ’ હેતુ ન્યૂનરૂપ ક્રિયાપદ ગણતાં બધી અગ્રણ્ય જતી રહે છે. ક્રિયાપદ તે કર્તાને વિશે વિધાન કરીને એક પ્રકારની વિશિષ્ટતા આપે છે; ‘યોગ્ય ચાહે છે’—એ વાક્યમાં ‘ચાલત ક્રિયાવાન યોગ્ય’ એમ વિશેષણકાર્ય (નૈયાયિક મતે ગમે તો, પણ એક રીતે) સિદ્ધ થાય છે. તો ક્રિયાપદ તરીકે ‘જોઈએ’ને સ્વીકારી હેતુ ન્યૂનરૂપ ગણવામાં સુધારિતતા આવશે. ન્યૂનરૂપ ક્રિયાપદો સર્વ ભાષાઓમાં સુવિદિત છે.

મહેં મહારા મજા લેખમાં કાનડી ભાષાના વેકુને અવ્યય કરી બતાવ્યો છે તે ખરું. પરંતુ એ સર્વ રીતે અવિચારી જ રહે છે, તેથી એ જુદો પ્રકાર છે. હેતુ અવિચારી વિશેષણ કહિયે તો પણ ચાહે, વેકુની જોડે ઓગુત્તરે (=છે), માવિહ (=હતું), મારીત્ત (=મશે)

એમ લાગી કામ ચાલેછે. વેળાગુત્તરે વગેરે થાયછે ત્યાં જ સંધિ થાયછે તે તો વાક્ય-સંધિ જ છે; પદસંધિ નથી. ‘નેધયે’ ઉપરથી ‘નેધશે’, ‘નેધતું’ હેમાં તો પદસંધિ જ થઈ રૂપાન્તર થાયછે; એટલે ન્યૂનરૂપ ક્રિયાપદના જ પ્રકાર છે. ‘નેધયે’ ને વેળુની પેઠે અવિકારી વિશેષણ પણ નહિ ગણાય, કેમકે ‘નેધશે’, ‘નેધતું’ વગેરે રૂપાન્તર હેનાં થાયછે.

પણ વળી એક શંકા છે. મહારા મૂળ લેખમાં—“ ‘નેધયે’ અવ્યયવત્ અથવા ન્યૂન-રૂપ,” “ ન્યૂનરૂપ-કાંઈક અવ્યય જેવું રૂપ-બની જઈને,”—એમ ‘નેધયે’ વિશે ‘મ્હે’ ઉચ્ચારણ કર્યાંછે. તો હવે હેને અવ્યય નહિ એમ કહેવાને હું તૈયાર કેમ થયોછું? ઉત્તર એટલો જ કે મૂળ લેખમાં અવ્યય જ એમ મ્હે નથી કહ્યું; ‘અવ્યયવત્’ અને ‘કાંઈક અવ્યય જેવું’,—એમ માત્ર ઉપલક્ષણ કર્યુંછે; તે પૂર્ણ ક્રિયાપદ જેવાં બધાં રૂપાન્તરો નથી થતાં એટલું દર્શાવવાને માટે જ; તેમ જ પ્રથમપુરુષ બહુવચનનું મૂળમાં રૂપ હોઈ ‘નેધયે’ તે તૃતીય પુરુષના એક વચનના કર્તા સાથે અન્વિત થાયછે તેનું સમાધાન બતાવવાને. બાકી હેને ન્યૂનરૂપ ક્રિયાપદ સ્થાપવા તરફ જ મહારી મુખ્ય ગતિ હતી.

‘નેધયે’ નું ભવિષ્યકાળનું રૂપ ‘નેધશે’ વર્તમાન કૃદન્ત ‘નેધતું’, એમ થવામાં જેમ ‘કરે’, ‘તું કરશે’, ‘કરતું’ તેમ જ ‘નેધયે’ માં ‘નેધ’ એ અંશ ક્રિયાધાતુ જેવો કદાચ ‘નેધશે’, ‘નેધતું’ એ રૂપ થયાં એમ માનવાને કશા બાધ નથીતો નથી. અહિં ‘નેધયે’ નું વ્યુત્પત્તિમૂલક સ્વરૂપ-પ્રથમપુરુષ બહુવચનનું—અલબત્ત લુપ્ત જ થઈ જાયછે. એ ‘નેધ’ એમ મૂળ ધાતુનો ભ્રમ; તે રૂપિતું ચમત્કારજનક પ્રાપ્ત્ય, વગેરેનું જ પરિણામ ગણાશે.

ખીજું;—‘નેધયે’ હેને અવ્યય ગણીશું તો ‘નેધશે’, ‘નેધતું’ એમ થયાક્રમ ભવિષ્યકાળ અને વર્તમાન કૃદન્તનાં રૂપ શી રીતે સંભવશે? ‘નેધયે’ અવ્યય જ થયો તો હેને રૂપાન્તર સ્વરૂપાસિદ્ધ બનેછે; અને કદી સંભવે એમ કદિપયે તો ‘નેધયે’ માની ‘યે’ (પ્રત્યયભાગ) જતો રહીને ભવિષ્યકાળનો ‘શે’ અને વર્તમાન કૃદન્તનો ‘તું’ લગાડવામાં બ્રૂણી ખીજું વૈયમ્ય ઉત્પન્ન થાયછે. ક્રિયાપદ ન્યૂનરૂપ—ગણતાં તે વૈયમ્ય નહિ નરે; કેમકે ક્રિયાપદ થયું એટલે એક પ્રત્યયનો ભાગ જાય, ખીજો લાગે, એમ વિધિ થાય જ.

આ કારણથી ‘નેધયે’ એ ન્યૂનરૂપ ક્રિયાપદ જ ગણવું ઉચિત લાગેછે; અને એ સ્વરૂપદર્શનમાં જેમ સત્ય છે તેમ સાધવ પણ છે. અને તેમ થયું એટલે ‘છે’ ને બદલે ‘હિયે’ એ પ્રયોગ જ—‘મ્હે’ સામાનાધિકરણ વગેરે કારણો બતાવ્યાંછે તેને યોગે-વાજબી ગણાયછે.

રત્નાગિરિ જિલ્લો.

તા. ૧૭-૧૧-૦૮.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

‘શું’ ની વ્યુત્પત્તિ.

આ વિશે સં. ૧૯૬૨ ના કાર્તિકના તેમજ સં. ૧૯૬૩ ના ફાલ્ગુનના ‘વસન્ત’માં મહેં ચર્ચા કરી કૌદશમ ઉપરથી ‘શું’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવી હતી. હેમાં એક ક્રમમાં પ્રવર્તતા ઉત્સર્ગ વિશે કાંઈક સુધારો કરવાની જરૂર જણાય છે. કૌદશ—પ્રા. ફેરિસ—પ્રા. શુભ. ફિસિટ—ચ.ચું—કચું—શું—એમ ક્રમ બતાવેલો તે તો બરેબર છે. પરંતુ ‘કચું’ ના આરંભના ‘ક’નો લોપ ‘અસ્વરિત પ્રથમશ્રુતિ (syllable)’ નો લોપ થાય છે, એ ઉત્સર્ગથી જાપજાયો હતો તે જરાક સંદેહવિગ્રહ છે. પ્રથમ તો એ ઉત્સર્ગનાં ઉદાહરણોમાં આરંભના સ્વરનો જ લોપ થતો જણાય છે. વૃમ્હા ઉપરથી ‘બૂખ’ જાપજવામાં ‘બુ’ નો લોપ પણ એ ઉત્સર્ગનું ઉદાહરણ નથી તે હું સં. ૧૯૬૩ ના ફાલ્ગુનના અંકમાં બતાવી ચૂક્યો છું.

ખીજી શંકા એ છે કે ‘કચું’ માં પ્રથમ શ્રુતિ હેવી અસ્વરિત લાગતી નથી.

આ કારણથી ‘કચું’ માંના ‘ક’ નો લોપ થવામાં ખીજો ઉત્સર્ગ પ્રવર્તતો હોવો જોઈએ. તે ઉત્સર્ગ ત્રીયે પ્રમાણે છે:—

“સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાંથી ગૂજરાતીમાં આવતાં કવચિત્ શબ્દોમાંના વ્યંજનનો નાશ થાય છે”.

અહિં ‘વ્યંજન’ શબ્દમાં કવચિત્ સસ્વર વ્યંજન (આખી વર્ણશ્રુતિ) નો સમાવેશ થાય છે.

ઉદાહરણ:—

સં.	પ્રા.	શુભ
દક્ષિણ:	દાક્ષિણો	ડાલો
આશ્વિન	અક્ષિણો	આસો
મુલશ્વન:	મુલશ્વણો	મખણો
ઝડાસીન:	ઝડાસીણો	ઉદાશ

નિમન્ત્રણ—(સાક્ષાત્તદ્ભવ)—નોતડું

ધત્તાદિ.

આ ઉત્સર્ગ પ્રમાણે ‘કચું’ માંના ‘ક’ નો લોપ થયો હશે એમ લાગે છે. ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં અને ‘કચું’ માં ભેદ એટલો જ છે કે એ બધાંમાંનો અનાદિ વ્યંજન હુમ થયો છે, અને અહિં આદિ વ્યંજન હુમ થાય છે. ધળા જેવું અપ્રાધાન્ય હોય તોનો જ લોપ

નાતભાઈઓની એક ખીજ પ્રતિ ફરજે.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૮ થી.)

૫. “રાજદાર” — રાજદારમાં બંધુકૃત્ય કરે તે બાંધવ. રાજદાર એટલે રાજાનું દાર. રાજ્યદાર લખ્યે તો રાજ્યનું દાર. રાજનું કે રાજ્યનું કાર્ય કરવામાં બંધુકૃત્ય કરે, મદદ કરે, તે બાંધવ. નાતનો એક માણસ રાજદરબારમાં અધિકારે ચઢે કે તેની સાથે તેના નાતભાઈઓ નહાના મોટા અધિકારો મેળવે; એક માણસ પાંચ પંદર વર્ષ સુખો, કે દિવાન, કે મહેસુલી અધિકારી, કે ન્યાયાધીશ, કે ખજાનચી, કે ખાનગી કારભારી થવા પામે કે તેના નાતભાઈઓમાંના સંખ્યાબંધ પોતપોતાના ગળ પ્રમાણે રાજ્યની નોકરીમાં દાખલ થવા પામે; લશ્કરી નોકરીમાં તો જે કોઈ માણસ પાંચ કે પાંચ હજાર જેટલા સિપાહો કે ઘોડે સવારોનો ઉપરી નીમાય, તે પોતાની ટુકડીના બધા જ માણસો ખનતાં સુધી પોતાની જ નાતના પસંદ કરે, અને કિલ્લો સાચવવાની, કે પ્રાન્તમાં જવપતો રાખવાની, કે સરહદ ઉપર થાણાં બાંધી પડાવ કરવાની, કે દુશ્મન સામે લડવાની જે કંઈ કામગિરી તેને સોંપવામાં આવે, તે એ પોતાના નાતભાઈઓના બાહુબળ વડે ખજાલે; અને તમામ દાખલાઓમાં આગેવાન માણસ જે જે જ્ય પરાજ્ય મેળવે તે તેની સાથે કામમાં જોડાયેલા તેના નાતભાઈઓમાં વત્તા ઓછા પ્રમાણમાં વહેંચાઈ જાય. આ આપણા દેશની પરાપૂર્વથી ચાલી આવેલી રીત હતી. અને સાપ જ્ય ને લીસોટા રહે તે ન્યાયે હજી પણ આપણા દેશની જુદી જુદી જાતો અને નાતોનાં કેટલાંક ટોળાંઓમાં નાતભાઈને હદ ઉપરાંત અને ગેરવ્યાજબી રીતે પણ લાભ આપવાનું વલણ માણસ પડે છે. નાતભક્ષિતી આ અવળી બાજુને, આ class distinctionsને હવે આપણે નાપસંદ ગણીએ છીએ, અને અવગણીમાં લેખીએ છીએ. અને હાલના સમાજની અનેક કમબલ સુવ્યક્ત અંગીની વ્યવસ્થિત રાજ્યપદ્ધતિમાં ખરો અધિકાર અને તેના સદુપયોગ દુરુપયોગનું જોખમ સેંકડો અધિકારીઓના લશ્કરને મરતકે જે મુદીબર માણસો હોય છે તેમનામાં જ સમાઈ રહે છે, તેમના હાથ નીચેના અસંખ્ય અમલદારોને તો માફ બાંધેલા ધોરણે ચાલ્યા કરવાનું હોય છે, એટલે તેમનામાં અમુક અમુક જાતની કેળવણી અને એવી કેળવણીના સામાન્ય રીતે સહચારી ગુણો ઉપરાંત ખાસ ગુણોની કે ખાસ વિશ્વસનીયતાની જરૂર ન હોવાથી, નાતભક્ષિતના અતિયોગ વિષેનો આપણો હાલનો અભિપ્રાય હાલના સમય માટે યોગ્ય જ છે. પણ આગસો સમય ઘણો જુદો હતો. અને આપણા શ્લોકના આ ખંડમાં આપણે નાતભક્ષિતની સવળી બાજુ જોઈ શકીએ છીએ. જે કાળે સુવ્યવસ્થિત રાજ્યપદ્ધતિ ન હતી, અધિકાર વિભાગ ન હતા, કામદાની કે ન્યાયની ચોખવટ ન હતી, નોકરીની રિધરતા નહતી, રાજ કે ઉપરીના ઘડી ઘડીના દુરંમ આગળ ગમે તેવા મોટા હોદ્દાના પણ તાબેદાર માણસને અચવાનું કે ન્યાય મળવાનું પણ સાધન ન હતું, અને સામાન્ય પ્રજાજનની ગણતરી જ ન હતી, જે કાળે અધિકારની નીસરણી ઉપર ગમે તે પગથિયે પગ કરવા પામે કે દુરત કાણ જાણે કેટલેયે અધિકાર અને તેની સાથે જ કાણ જાણે કેટલેયે જોખમ પ્રાપ્ત થતાં, તે કાળે દરેક અધિકારીને, રાજદારમાં દાખલ થવા પામનાર દરેકને, ખરાં અંગનાં માણસો

વગર છુટકો જ ન હતો, તેને સોંપેલું નહાવું મોટું કાર્ય બનવવા માટે યોગ્ય વર્ત્તા વિશ્વસનીય માણસોની સંપૂર્ણ કુમક વગર તેને ચાલવું જ નહીં, અને એ માણસો તે તેના નાતભાઈઓ જ હતા. વળી એ સમયમાં બધાં મેળવી શકે એવી સામાન્ય કેળવણી પણ નહતી. નાતેનાતની કેળવણી, નાતેનાતના શુષ્ક દોષ, નાતેનાતની આદતો, વગેરેમાં ભેદ હતો, એટલે નાતેનાતની યોગ્યતા પણ જુદી હતી; અને રાજા કે ઉપરી અધિક નાતના એક માણસને અધિક કામ સોંપે તેમાં તેની યોગ્યતા જોઈને પસંદગી કરવામાં આવેલી હોય, તો એવાં કામમાં મદદ કરનારા ઉત્તમ માણસો એને પોતાની નાતમાંથી જ મળી આવે, એમ હતું. દેશના કેઈ ભાગમાં વર્ષો સુધી એક જાતનું કામ એક નાતના હાથમાં રહ્યું હોય, તો તે નાતના લોકો એક સંપ થઈ જતા, અને રાજા ગમે તેવાં ફાંદાં મારે તો પણ બીજા નાતના કોઈને પણ પછી એમાં પગપેસારો કરવા જ ન દેતા, એમ પણ થતું.

+ ‘રાજદારે,’ ‘શત્રુવિગ્રહે,’ ‘રાજ્યવિપ્લવે,’ એ ત્રણમાંથી જેનો ગણવેલો હોય તેનો ગણાય એવો એક મોટો દાખલો સૌ દોડસો વર્ષ ઉપર જ કચ્છના ઇતિહાસમાં બનેલો કહેવાય છે. શુભરાતના સુખા સરસુલન્દખાન અને મોરખીના કહાનજીએ કચ્છ ઉપર ઈ. સ. ૧૭૨૮-૨૯ માં ચઢાઈ કરી ત્યારે રાવ દેશજીને તેમને દંડાવી પાછા કહાડવામાં મુખ્ય મદદ કરનાર લુવાણા ગાંધિનો શેઠ દેવકીયું નામનો રાવની માનીતી રાણીનો ખાનગી કારભારી હતો. રાવે તેને દિવાન બનાવ્યો, અને દેવકીયું ખેતી તથા વેપારને ઉત્તેજન આપીને, અને હુટાગ તથા આંત્રીઆઓનો નાશ કરીને કચ્છનો મુલક આબાદ કર્યો. પણ રાવના પાટવી લખપતજી ઉદ્દે લાખાજી સાથે તેને બે બનાવ થયો. લખપતજીએ ઈ. સ. ૧૭૩૮ માં દેવકીયુંનું પુત્ર કશયું. ઈ. સ. ૧૭૪૧ માં ધરગ રાવને કેદ કરી પોતે ગાદી નક્કી થયો, અને તેને પોતાની સત્તા બંધેલી લાગી એટલે ઈ. સ. ૧૭૪૬ માં દેવકીયુંના પુત્ર પૂંજી રોઠેને દિવાનગિરી પરત્વે બર તરફ કર્યો. રાવના નવા દિવાન રૂપસીયા નામના વાણિયાએ પાંચેઠ આગેવાન લુવાણાઓને રીબી રીગીને માર્યા અને તેમની લાખો રૂપિયાની મિલકત જપ્ત કરી. આથી રાવને અને લુવાણાઓને તેમ લુવાણાઓને અને વાણિયાઓને વિરોધ શરૂ થયો. ઈ. સ. ૧૭૫૦ લુવાણાઓને લાગ મળ્યો અને તેમણે વાણિયાઓ ઉપર કેર વર્ત્યો. દર વર્ષે પછી ગવ ગોડજી ગાદીએ આવ્યો. તેણે પૂંજી શેઠ તરફ ફતવ્વ વર્તેલુંક ચઢાવી એટલે પૂંજીને સિંધનો દિવાન ગિદુમલ લુવાણા હતો તેને મળી ગયો અને સિંધના મુલામ શાહ કહેલારાએ કચ્છ ઉપર ચઢાઈ કરી. રાવ નમી ગયો અને પૂંજીને પાછો દિવાન નીમ્યો. પણ બે ત્રણ વર્ષમાં તેણે તેને ઝેર દીધું. ગિદુમલે નાતભાઈનું વેર લેવાને પાછી ચઢાઈ કરાવી. આ ચઢાઈથી કચ્છને ઘણું તુકસાન થયું. ઈ. સ. ૧૭૭૨-૭૩ માં પૂંજી શેઠના પુત્ર દેવજીને પણ રાવે મારી નખાવ્યો. ઈ. સ. ૧૭૭૮ માં રાવ રાવધન ગાદીએ આવ્યો તેણે પૂંજી શેઠનો વેવાઈ દેવચંદ દિવાન હતો તેને મારી નખાવ્યો અને તે જ વખતે ધણા આગેવાન લુવાણાઓનાં ધરખાર લૂટી લીધાં. આ રાવ ગોડો નીકળ્યો. યોગ સમયમાં જ આખી પ્રજા તેનાથી બે દિલ થઈ ગઈ, અને અંજાર, મુંદ્રા, લખપત, અને બીજા ભાગો લુવાણા, સિયાણા, અને બીજા આગેવાનોની સરદારી હેઠળ સ્વતંત્ર થઈ ગયા. પછી દેવચંદ શેઠના ભાણેજ મેઘજી શેઠે મુખ્ય સરદારોનો એક સંપ કરી બુજ ઉપર ધસારો કર્યો અને રાવ રાવધનને કેદ કરી તેના બાઈ

૬.- "વ્યસને—વિપત્તિમાં બંધુકૃત્ય કરે તે બાંધવ. દુર્ભિક્ષની, સ્મશાનની, રાત્ર્યઃ વિપ્લવની, અને શત્રુવિરોધની ખાસ આદ્યતોના બંધુકૃત્યનાં સ્વરૂપ આપણે જોઈ ગયા. રાત્ર્યઃ દ્વાર અધિકાર મેળવવાના સ્થાન તરીકે ઉત્સવ રૂપ થાય, જોખમ વહોરવાના સ્થાન તરીકે વ્યસન રૂપ થાય, એ પણ આપણે જોયું. એટલે કે "ઉત્સવે વ્યસને ચૈવ ચસ્તિષ્ઠિતિ સ બાંધવઃ" એમ શ્લોકના પહેલા અને ચોથા પાદમાં એનો સામાન્ય અર્થ આવે છે, અને બાકીના બીજા અને ત્રીજા પાદમાં એ સામાન્ય અર્થના વિશેષ દાખલા આપ્યા છે. એ વિશેષ દાખલા આપણે પૂરા કર્યા. હવે આપણે સામાન્ય અર્થ લેવાનો છે કે કોઈ પણ પ્રકારના ઉત્સવ વ્યસન, ચંદતી, પરતી, મુખ, દુઃખ, હર્ષશોકમાં બંધુકૃત્ય કરે છે તે બાંધવ, તે નાત-બાઈ, તે ખરો નિકટનો ઓળખીતો અને સુહૃદ્. આપણા શ્લોકની વિગતો કાળકેશ્વરની સાથે ફરી ગઈ છે અને એના એ રૂપમાં સૌ કાળે ઉપયોગી ગણાવી અશક્ય છે. પરંતુ શ્લોકના અર્થનો ગર્ભ આ છે; અને આ સામાન્ય વસ્તુ કાળ કેશ્વર ગમે તેટલો યદ્ય જાય અને તેની સાથે આપણા સામાજિક જીવનની વિગતો ગમે તેટલી બદલાઈ જાય તો પણ દરેક કાળ ને સંસ્થિતિમાં મનનીય અને બોધક છે. કદાપિ નાતોનાં કુંડાળાં પણ—રોડી વ્યવહાર બેટી વ્યવહારનાં બંધનો પણ—આ ઝમાનામાં તુડી જાય, તો પણ મુરોપમાં જેવી રીતે નાતોની વ્યવસ્થા તુડી ત્યારે તેની જગાએ વર્ગો (classes) ની વ્યવસ્થા થઈ, તેમ આપણા દેશમાં ધારો કે વર્ગવ્યવસ્થા થવા પામે, તો તે કાળમાં પણ આપણા શ્લોકનો આ ગર્ભ—આ સાર એમાંની બંધુત્વની આ ભાવના એવી ને એવી માર્ગદર્શક અને બોધક રહેવાની એ નિઃસંશય.

આદ્યતો ઘણી જાતની હોય છે: નહાની કે મોટી, કુંડી સુદતની કે લાંબો વખત ચાલે એવી. આકસ્મિક અને ક્રમસ્તરીબદ્ધી આવી પડેલી કે મૂર્ખાઈ અગર પાપાચરણથી આવી પડેલી. અજાણસ, અવિચાર, હક, દુઃસંમ, વગેરે મૂર્ખાઈ કે અજાનના પ્રકાર ગણી શકાય. લોભ, સ્વાર્થ, ક્રોધ, દેવ, વેરબાવ, વગેરે વ્યભિચાર, અન્યાય, અપ્રમાણિકપણું, કપટ વગેરેની માફક ન પાપના પ્રકાર ગણી શકાય. વળી આકસ્મિક, અસહજજન્ય, અને પાપજન્ય એ ત્રણે જાતની આદ્યતો માધ્ય હોય તેમ અસાધ્ય પણ હોય. દાખલા તરીકે રોગઃ એ અકસ્માત થાય, કે અજાનથી થાય, કે પાપથી થાય અને મટે એવો હોય કે ન મટે એવો હોય. કોઈ સંબંધીનું મોત આકસ્મિક અસાધ્ય આદ્યતમાં ગણાય. મળની નિર્ધનતા મોટપણે અસાધ્ય અને નહાની ઉંમરમાં સાધ્ય ગણાય; બેંક (bank) ત્રુટતાં કે ધંધા વેપારમાં ખોટ આવતાં એકાએક થતી નિર્ધનતા આકસ્મિક કે અજાનજન્ય ગણાય; સંતોષિયાને ધંધામાં ગયેલી ખોટ અજાનજન્ય કે પાપજન્ય ગણાય. રોગિષ્ઠ, શક્તિહીન, કે સુખહીન, કે કોઈ રીતે ખામીયુક્ત પતિ, પત્ની, સંતાન, કે નિકટનું સંબંધી આકસ્મિક અસાધ્ય વ્યસન ગણાય. માણસ માણસના પ્રકૃતિ વિરોધ, હિતવિરોધ, અને વિચારવિરોધને લીધે પણ, વ્યસનો અને આદ્યતો ઉત્પન્ન થાય, જે ઘણીયે વાર મોટાં અસાધ્ય રૂપ પ્રકટે. જે પ્રજાઓ વચ્ચેના વિરોધમાંથી બચકર ઈર્ષા,

રાવ પૃથ્વીરાજને ગાદીએ બેસાડ્યો. રાવ પૃથ્વીરાજની ઉંમર નહાની હોવાથી બધો કારભાર તેનું મંત્રી મંડળ કરતું. આ "બાર બાઈની બિચારી" ની કારકીર્દિમાંથી ઈ. સ. ૧૭૮૧ માં ફતેહમદઅહ દિવાન થયો, જેની કાળેલિખત અને કુનેહથી પચાશે વર્ષે ૬૨૭ પાછું સાંતિ મેળવી આખાદ થવા પામ્યું. ખ. કે. કા.

દેવ અને લગાઈઓ ઉત્પન્ન થાય, અને એવો કોઈ જનાવ અસંખ્ય માણસોને મહાભારત વિપત્તિઓમાં લાવી મૂકે. દક્ષિણ આફ્રિકા ખંડમાં અત્યારે યુરોપીય સંસ્થાનિકો અને હિંદ વગેરે એશિયાના દેશોમાંથી ગયેલાં અગૌર વર્ણના લોકો વચ્ચે વિરોધ ચાલે છે, તેમાં આપણા દરેક દેશભાઈ અને તેના કુટુંબીઓને માથે કેવાં કેવાં વ્યસનો આવી પડે છે !

તમે કહેશો કે વ્યસનોનું આવું સર્વગ્રાહી દિગ્દર્શન સામાન્ય માણસની મતિને માર્ગ દેખાડવાને બદલે ઉલટું મૂઝવી નાખે છે, પરંતુ નીતિ અને સંસારજીવનના વિષયોમાં સર્વગ્રાહી યત્ન એ જ એક ખરો માર્ગ છે. વ્યવહાર માટે જોઈએ એવો સ્પષ્ટ સિદ્ધાંત સંજો કે નાસંજો, પણ સર્વગ્રાહી થવાના પ્રયત્નમાં ખુદિ, હૃદય, અને કટિવ્યના વિકસે છે, હુનિયા જેને ગણુતર, શાણુગણુ, કે ફિલસુફી કહે છે તેનો સંપર્ક થાય છે, અને કર્તવ્યનિષ્ઠ માણસો તેથી વધારે વધારે કર્તવ્યનિષ્ઠ બને છે. એથી ઉલટું એકગ્રાહી, એકદેશી, સંકુચિત દષ્ટિને સરસ અને સ્પષ્ટ ભાસના માર્ગ જડે છે ખરા, પરંતુ તેમાંના કેટલા બધા આગળ ચાલતાં, માન અને અનુભવ વધતાં, ખોટા, હાનિકારક, અને અમાલ હટે છે !

કુટુંબી, નાતભાઈ, ધર્મભાઈ, અને મ્હેન્દ્ર એ પ્રમાણે માણસોના વર્ગીકરણનો આપણા પ્રાચીનકાળનો વારસો છે. કુટુંબી, ઐજાખીતા, ધર્મભાઈ, દેશભાઈ અને માનવજાતિ એ પ્રમાણે હાલના કાળનું વર્ગીકરણ છે, અને એ વર્ગીકરણમાં ધર્મભાઈ અને દેશભાઈનાં સ્થાન અનિશ્ચિત છે કેમકે દેશ નહાનો હોય અને ધર્મનો વિસ્તાર મોટો હોઈ અનેક દેશોમાં હોય, ત્યાં ધર્મભાઈ કરતાં દેશભાઈ વધારે નિકટ, અને ઉલટી રીતિમાં એથી ઉલટું ગણાય એ સ્વાભાવિક છે. હવે આ બે વર્ગીકરણો પ્રમાણે પ્રાચીન કર્તવ્યખુદિ અને હાલની વચ્ચે તફાવત છે એ સૌને જાણીતું છે. મ્હેન્દ્ર પ્રતિ તિરસ્કાર કર્તવ્ય ગણાતો તે હવે આપણે અકર્તવ્ય ગણવાં શીખ્યા છીએ. “વસુધૈવ કુટુંબક” નો બૌદ્ધ સિદ્ધાંત હવે આપણને સૌને માન્ય છે. વળી દેશભક્તિ અને દેશભાઈઓ તરફ બહુભાવ એ નવા જમાનાની ભાવનાઓ છે. આફ્રિકામાં આપણા લોકો તરફની ત્યાંના ગોરાઓની ઝેરવર્તણુકનો આપણે ઉપર દાખલો લીધો છે, એવા રાજકીય વિષયમાં દેશભક્તિ અને રાજકીય બંધુભાવની દષ્ટિએ આપણે એમને એમના વ્યસનોમાં અને એવા બ્યમનનો કાયમનો હુપાય શોધવાના તેમના ન્યાય પ્રયત્નોમાં સહાય યત્ન જોઈએ. જાતિભક્તિ અને જાતીય બંધુભાવનો પ્રદેશ એથી ટુંકો છે. એ થોડાં માણસોને લક્ષે છે, પણ તેમ એ થોડાં માણસો આપણાં વધારે નિકટનાં સંગી અને સંબંધી હોવાથી તેમને માટે આપણી લાગણી વધારે ઉચ્ચે છે, અને તેમને માટે આપણે માથે વધારે કરવાપણું અને વળી પ્રસંગોપાત્ત નહીં પણ કાયમની જવાબદારી પ્રાપ્ત થાય છે. દેશભાઈઓ કરતાં, જેમ શહેરીભાઈઓ કરતાં, જેમ પોતાના લક્ષમાં વસ્તા ભાઈઓ વધારે, તે પ્રમાણે અને મોટી નાત હોય તે કરતાં આપણા જેવી નહાની નાતમાં જાતિભક્તિ અને જાતીયબંધુભાવ વિશેષ હોવાં જોઈએ, એ પણ દેખીતું છે. વળી પ્રાચીન વિચાર પ્રમાણેના વર્ગીકરણમાં જે સ્થાન નાતભાઈને આપવામાં આવે છે, તે સ્થાન હાલના વિચાર પ્રમાણેના વર્ગીકરણમાં ઐજાખીતાને આપવામાં આવે છે. આ પણ ખતાવી આપે છે કે બંધુભાવનાં જે કૃત્યો ઐજાખીતાઓ તરફ કર્તવ્ય છે તેવાં જ નાતભાઈઓ તરફ કર્તવ્ય છે. જાતિ રાખ્ધનો મૂળ અર્થ

ઝોળખીતા જ થાય છે એ હું આગળ ઉપર એક વખતે કહી ગયેલો છું. જીજ્ઞાસુ નાતના તો ઝોળખાણુ થાય અને પરિચયમાં આવે ત્યારે ઝોળખીતા થાય, પણ નાતભાઈઓ તો જન્મથી જ આપણા સાથી, સંગી, અને સંબંધી એટલે બધે દરજ્જે છે. કે પહેલા-મેળાપ વખતે પણ નાતભાઈ હોય એટલે ઘરવટ જેવો સંબંધ. પણ કરવો હોય તો યર્ષ શકે. નાત એટલે રોટી વ્યવહાર અને બેટી વ્યવહારથી પરસ્પર સંબંધ માણસોનું કુંડળું; અને તેમાં રોટી વ્યવહારના સંબંધ વિષે ઘણી ખરી નાતોમાં પહેલાં જેવી સંજ્ઞાઈ હવે જણાતી નથી, અને હાલ પંથુ જે છે તે ઝપાટાબંધ ઝાણી થતી જાય છે. પરંતુ બેટી વ્યવહારના સંબંધ વિષે હજુ એની એ સંજ્ઞાઈ ચાલે છે. બેટી વ્યવહારમાં પણ બંગાળાં અને પંજાબમાં કવચિત છુટ લેવાવા માંડી છે, અને ઉત્તર હિંદની કાયર્ય અને ખત્રી નાતોના સંમુહ પરસ્પર બેટી વ્યવહાર શરૂ કરી કાયર્યોની એક જ અને તમામ ખત્રીઓની એક જ એમ બે મહાભારત નાતોમાં બદલાઈ જવા માટે મથન કરી રહ્યા છે. આર્થ સમાજના મૂળ પુરુષ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, ને શૂદ્ર એમ ચાર નાતો જ રાખવી એવી વ્યાપક આદા પણ કરી ગયેલા છે. પરંતુ ગુજરાતમાં હજુ એ પવનનો મુસવાટ આથેથી જ સંભળાય છે. એટલે નાત શબ્દની ઉપલી વ્યાખ્યા ગુજરાત માટે હજી લગણુ ખરી છે. અને એ બધાં સુધી ખરી છે, ત્યાં સુધી નાતભાઈઓને ખાસ મિત્રોને બાદ કરતાં ઝોળખીતાઓમાં સૌથી વધારે નિકટના, અને દરેક માણસના નિકટના ઝોળખીતાઓમાં મોટામાં મોટી સંખ્યા તેના નાતભાઈઓની, એ વ્યાપ્તિઓ હલહલતા નવા વિચારના અને નાતના નામથી જ સુગાય એવા માણુ-સોને પણ સ્વીકારવી પડે એવી છે. અને ન સ્વીકારે તો છુટકા પણ ક્યાં છે ? પોતાના

૪ “હાલ આપણે નાત શબ્દનો અર્થ એવો કરીએ છીએ કે હિંદુ વસતીમાં રોટી વ્યવહારનાં અને બેટી વ્યવહારનાં કુંડળાં પડેલાં છે એ કુંડળાંની આંદર ઉમેલાં તે એક ખીજના નાતભાઈ; બહાર ઉમેલા તે નહીં. રોટી વ્યવહારનાં કુંડળાં કંઈકે જાંખાં છે અને વધારે જાંખાં થતાં જાય છે. પણ બેટી વ્યવહારનાં કુંડળાં હજી એવાં ને એવાં છે. જ્યને નાતની મર્યાદા એટલે મુખ્યત્વે બેટી વ્યવહારની મર્યાદા એમ કહેવું જોઈ નથી.

પણ આપણે નાત શબ્દ સંસ્કૃત ‘ગ્રાતિ’ શબ્દ ઉપરથી આવેલો છે અને એ ગ્રાતિ શબ્દનો મૂળ એટલે પ્રથમ પહેલો અર્થ તો એટલો જ કે ઝોળખીતા.

વેદકાળમાં નાત કે ગ્રાતિ હતી જ નહીં. ઉપનિષદકાળમાં ગ્રાતિઓ હતી પણ તે બધાં પછી નાતો નહીં. એટલે કે રોટી-બેટી-વ્યવહારનાં કુંડળાં પડી ગયેલાં નહોતાં. ગૌતમ બુદ્ધ થયો તે સમય સુધી એટલે ઈ. પૂ. ૫૦૦ સુધી નાતો નહીં. મનુસ્મૃતિમાં પણ બેટી વ્યવહારનાં કુંડળાં કંઈકે પડેલાં અને કંઈકે પડતાં એ પ્રમાણે જણાય છે. સારાંસર કે આપણી નાતો પૌરાણિક હિંદુ ધર્મ રચાયો તેને અંગે ઉત્પન્ન થઈ જામેલી સંસ્થાઓ છે.

નાતો બંધાવાનાં બાલ કારણો અનેક... આપણા લોકો વંશપરંપરા પોતાની મેળે એની રીતે વર્તીકે એ કુંડળાં બંધાયાં. તેનાં આતર કારણો મુખ્યત્વે ત્રણ સમગ્રી શકાય છે.

૧. લોકી અને ઇતિહાસ. ૨. સમય આચાર. વ્યવહારનું મળતાપણું. ૩. નિવાસસ્થળ.

ખ. ઈ. ૬૧.

ધર્મા અને કુટુંબના કોઈ નાતીલાની જ કન્યા આવે, પોતાના ધનની કે કુટુંબની કન્યા કોઈ નાતીલાને ત્યા જ જાય, અને આ પ્રમાણે ગમે તે નાતીલા સાથે શક્ય થતો સંબંધ થોડા વર્ષના એટલો વધે અને જામે, તેટલો પગ નાતના ગમે તેવા સુહૃદ સાથે થવાજ ન પામે. ખરે સુહૃદ, ખરો નાતીલો, ખરો ઝોળખીતો ગ્રણુ ? જે આદત વખતે સદાય થાય તે A friend in need is a friend indeed ખગ વખતે મિત્રતા પ્રકાશે તે માત્ર કહેવાનો નહીં પણ કરી બતાવનારો (in deed) સાચો મિત્ર ત સુહૃદવ્યસને ય સ્યાત, વ્યમનમા જે બધુકૃત્ય કરે તે જ ખરો બાધવ નાતભાઈઓ તરફની આપણી કુદરતી લાગણી તેમાના ડોળના વ્યસન વિરે સાબળતા જ આપોઆપ તેને ખરી મદદ કરવા પ્રેરાય, એ જ ખરી શાંતિમક્તિ અને બધુભાવ કુટુંબની મેવા સૌ કરે, માણસ જાતિની કે દેશની સેવા કુવાના અધિકાર અને શક્તિ વિરલાઓમા જ હોય, માટે નાતભાઈઓ અને ઝોળખીતાઓની સેવા કરની એ જ નિ સ્વાર્થ, પરોપકાર, અને ખા દાનધર્મની દેગવણીનું સાધન યૌ પોતપોતાના ગળ પ્રમાણે અવલખી શકે એવું છે.

વ્યસનોના ઉપર આપેના દાખનાઓ વિષે વિચાર કે તા જણાશે કે આસ્તિક અને અસાધ્ય શિવાયના ઘણા ખરા વ્યસનોનો કાયમનો અને સર્વસાધનાંશુ ઉપાય જે ટોળામા આપણુ ચાલે તે ટોળામાની ઉઠરતી પ્રજામા જ્ઞાન અને નીતિખગનો વધારો કરવામા છે. આગસ, અવિચાર, હઠ, અહકાર, ઈર્ષી લોભ, સ્વાર્થ, ક્રોધ, દ્રેપ, વેરભાવ, અનિચ્છા, અન્યાય, અપ્રમાણિક્ષણ, કપટ, સંકેતિયાપણુ, જુગાર, કુહડ, કુસંગ, વગેરે સર્વ જાતના અજ્ઞાન અને પાપ, જે દુનિયામા વ્યસનો અને દુખોમા પરિણમ્યા વગર રહેતા નથી, તે ઉઠગતી પેઢીઓની કેગવણી ઉત્તરોત્તર સુધરતી જાય તેમ તેમ જ ધગતા જાય સર્વ મમાન્સુધાન અને સર્વ ઉત્તરિતુ ખીજ દેગવણી જ છે મોટી નાતો અને નહાની નાતો યુજનગતમા હવે છોકરજી અને છોમરીઓની દેગવણી તરફ કઈક વિશેષ ધ્યાન આપતી થઈ છે, એ આ જમાનાનું શુભ ચિહ્ન છે પરંતુ આપણા ઘણા જાગેવાનો જે જે પગના લે છે તેમના આશય પ્રમાણેના દેગ હજી આપણને મજતા નથી, કેમકે પરિણામને જ મુખ્ય ગણવું, આપણુ પોતાનું મન, આપણી પોતાની કાર્ત્તિ, આપણી પોતાની સત્તા, એવા એવાને ગોણુ ગણવા, એવો નિ સ્વાર્થ હજી દેશમા જોઈએ એવો જાણ્યોતો નથી સારી કેગવણીને માટે મોટું બધું જોઈએ તેની સમજ પણ દેશમા હજી જોઈએ એટલી પ્રસરેલી નથી. અને પૈસાનું સાધન આવશ્યક છે ખરૂં, પરંતુ સારી વ્યવસ્થા અને મારી દેખરેખ અને સાત શિક્ષકો વધારે આવશ્યક છે, એ વાત તો ઘણી વાર લગભગ ભૂલી જ જવાય છે કેકેન એજ્યુકેશન સોસાયટી, ન્યુ ઈંગ્લીશ સ્કૂલ, અને ફર્ગ્યુસન કોલેજ જેવા આત્મભોગથી ઉત્પન્ન થયા તેને દેશ એક અવાજે વખાણે છે ખરો, પરંતુ એવા આત્મભોગની ખરી કદર દેશમા જોઈએ તેવી નથી, એમ કહીએ તો ખોટું નથી કેમકે ખરી કદર તે કોનું નામ ? જ્યારે પદર કે વીશ થોડ્ય માણસ પોતાની જાંઠગી સમર્પણુ કરી, સાલુ જીવનનું તપ વીકારી, માર્ગ પણ લોભપયોગી સરથા ન્યા આપે, તે પછી ખીજ પેઢીમા જ દેશ તરફથી તે એવા પાયા ઉપર મુકી દેવાની જોઈએ, કે તેને અવાવવા અને ખીલવવાને સાફ જોઈતા માણસોને માટે પુરતા પગાર વગેરેની, અને જોઈતી વસ્તુઓને માટે પુરતા દ્રવ્ય મચવ વગેરેની ઉદાર ગોઠવણો થઈ જાય,

તો જ એ મૂલ્ય પુરૂષના તપની દેશ કદર જાણી એમ કહી શકાય. આત્મભોગ અને તપો-
મય જીવન કોઈ પણ દેશમાં થોડાં જ હોય છે અને જોટલાં હોય તેટલાંતો ઉત્કૃષ્ટ લાભ
આપે તેવાય કે બ્યારે એમણે રમી આપેલાં કાર્ય થોડા સમયમાં વ્યવહારના નિયમાનુસાર
થતાં કાર્યોમાં દાખલ કરી દેવામાં આવે, અને દરેક પેઢીના આત્મભોગ અને તપ નવાં નવાં
કાર્યો ઉપાડી લેવા માટે છુટાં રહે ત્યારે જ. કુર્યુસન કોલેજ જેવી સંસ્થાને માટે પેટ્ટી દર
પેટ્ટી એટલા ને એટલા આત્મભોગ અને તપનો ખર્ચ કરવો, તે કરતાં તે પગારદાર માણસો
વગેરેથી ચલાવવાને માટે જોટલો દ્રવ્ય સંચય જોઈએ તેટલો તેને કરી આપવો, એ ઘણું
વધારે સસ્તું છે. કેમકે સ્વાર્પણ કરનારાં માણસો ઘણાં જ ઘણાં વિરલ અર્થાત્ મોંઘાં છે,
એ સમજ હજી આપણા દેશમાં જોવામાં આવતી નથી. શુન્યરાત કોલેજ જેવી એક સંસ્થા
યોગ્ય રીતે ચલાવવા માટે કેટલું દ્રવ્ય જોઈએ અને કેવી વ્યવસ્થા બાંધવી જોઈએ, તેની
પણ આપણામાં પુરતી સમજ દેખાતી નથી. એક વાર એક સંસ્થા શરૂ થઈ જાય છે તે
પછી તેને માટે આવતાં નાણાં વહેલાં મોંઘાં બંધ થઈ જાય છે, એટલે ઘણું કરીને તે આજ્ઞા
સાધનોથી જ શરૂ થવા પામી આદંભમાં જ પોતાનું કામ કરવાને જોઈએ એવી હોતી નથી,
અને વખત જતો જાય છે તેમ તેમ તેની યોગ્યતા વધવાને બદલે ઘટતી જ જાય છે.
થોડા વખત ઉપર છસો સાતસો છોકરાઓની એક મોટી હાઈસ્કૂલનો હેડ માસ્તર મુખ્યમંત્રીમાં
મને મળ્યો હતો અને તે હાઈસ્કૂલમાં તથા તેને આશ્રય આપનાર ઉદાર મંડળનાં ધણાં
વખાણુ કરતો હતો, ત્યારે મેં તેને કેટલાક સવાલો પૂછ્યા હતા. તેમાંથી એક મને પાડ્યો.
મેં પૂછ્યું, “હેડ માસ્તર માટે શો પગાર હરાવેલો છે ?” એમણે જવાબ દીધો, “હાલ
મને સવાસો આપે છે અને બસો સુધી વધારી આપશે.” મુખ્યમંત્રી જેવા સ્થળમાં છસો સા-
તસો છોકરાની હાઈસ્કૂલના હેડ માસ્તરને માટે બસોનો પગાર પુરવો ગણે, અને એ મંડળ
એવું ધનાઢ્ય અને વગવાણું, કે હાઈસ્કૂલ માટેના વાર્ષિક ખર્ચની જે નીમણૂક એમણે રાખેલી
તે કરતાં ત્રમણી રાખવી જોઈએ એટલી જ એમની ખાત્રી થાય કે તેટલી કરતાં એમને
વાર ન લાગે એવી વસ્તુસ્થિતિ હતાં પણ, એ જ દાખલો બતાવી આપવાને બસ છે, કે
કેળવણીને માટે કેટકેટલું જોઈએ છે, તે વિશેનો આપણા દેશમાં હજી જોઈએ એવો ખ્યાલ
નથી. તમે કહેશો આપણો દેશ ગરીબ છે, માટે આપણે કુલ નહિ તો કુલની પાંખડીથી
સંતોષ માનવો અને કામ રેડવું જોઈએ. પણ મને તો આપણો દેશ ગરીબ છે, એ જ
હલીલ આવા વિચારનું ખંડન કરવાને સૌથી વધારે સંગીન જણાય છે. જે સંસ્થા જે કામને
માટે હોય તે કામ માટેનાં પુરતાં સાધનની ગોઠવણુ તેમાં ન હોય તો જે કંઈ સાધનો અને
માણસો એ સંસ્થાદ્વારા ખર્ચાય છે, તેનાં પણ આજો વતો બગાડ જ થાય છે. એવી અચક્ક
ધૂરી લાવશત વગરની (inefficient) સંસ્થાઓને બગાડ માતબર દેશકલ્યાય હરવી શકે;
આપણા જેવો ગરીબ દેશ ન જ હરવી શકે અને તો પણ આ રૂપને બગાડ અત્યારે આ-
પણાં દેશમાં રથાને રથાને જોવામાં નથી આવતો શું ?

સર્વસામાન્ય લોકોપયોગી સંસ્થાઓની સ્થિતિ આપણા દેશમાં જ્યાં આવી છે ત્યાં
નાતોએ પોતાના સ્વાંગ લાભ માટે કરેલી કેળવણીના ઉત્તેજન માટેની ગોઠવણુ સતોષકારક
ક્યાંથી હોય ? નાત પાંચ પંદર શહેરોમાં વહેંચાયેલી હોય છે, તો સ્થાનિક સ્વાર્થ અને નાત

સમગ્રના સ્વાર્થ વચ્ચે હરીફાઈ ચાલે છે, અને અને કંતાલ છે. દોષ એક સ્થાનમા નાત કંઈ સંખ્યામા હોય છે, તો તેના આગેવાનોના હૃદયમા નાતની જ સ્વતંત્ર શાળા સ્થાપવાનો ખોટો અભિલાષ ઉત્પન્ન થાય છે નાતનો ક્ષણે ઉભો કરવા મહેનત થાય છે તો એ ક્ષાળાનો લાભ કોને ટેલો આપવો, એ બાબતમા નહાના મોટા અનુદાર વિરોધો ઉત્પન્ન થાય છે. સૌને સ્થાનિક લાભ, તાત્કાલિક લાભ, પોતાની સત્તા, પોતાનો મશ, અને એવું એવું બેઠકો છે આ અવિચાર અને આ અહંકાર, અને આ વિરોધ ઘટશે તેમ તેમ જ આપણે હાથે નિ સ્વાર્થ ઉપયોગી કાંચો થતા જશે અને નાતોએ કેળવણીના ઉત્તેજનાર્યે કરવાના કાર્ય દેશના કેળવણીના સામાન્ય બધા-બધે અત્યુદ્ધ મળીને કરવાના છે. નાતના છોકરાઓ માટે પુસ્તકો, શિષ્યવૃત્તિઓ, ધનામો, ધર્મશિક્ષણ અને શારીરિક કેળવણી અને સ્ત્રી કેળવણી, એ નાતોએ કેળવણીના ઉત્તેજનાર્યે કરવાના પ્રયાસના ખાસ વિષય છે. પુસ્તકો, શિષ્યવૃત્તિઓ, અને ધનામોને માટે એ પ્રકારના ફોડોની જરૂર છે સ્થાનિક નહાના નહાના ફોડો, અને એક મોટું આખી નાતને ઉપયોગી સર્વ સ્થાનોને માટે સામાન્ય ફડ નહાના નહાના ગામોમા બધા અગ્રેષ્ઠ નિશાળો હોતી નથી ત્યાં સ્થાનિક ફડ પણ હોય નહીં એમ માની લઈએ, તો એગ્રો વર્તમાનુષ્કર મૂલ અને હાઈરિફલવાળા શહેરોમા સ્થાનિક ફડ હોય, અને એવા જ દોષ એક શહેરમા નાતની સાથી વધારે વરતી રોય, તેમા આખી નાત માટેનું એક મોટું ફડ હોય. સ્થાનિક ફોડોમાથી તે તે સ્થાનમા કેળવણી લેત છોકરા છોકરીઓને ધનામ, શી, પુસ્તકો, અને શિષ્યવૃત્તિની મદદ જરૂરીયાત પ્રમાણે આપાય કસગત ક્રિકેટ, ગાળા, વગેરેના પ્રસંગો પાત્ર મેલાવણો યાદી શાળાનિક કેળવણીને ઉત્તેજન આપાય, અને મોગી ઉમરની એટલે નિશાળે જઈ ન શકે એવી પણ બહુવા ઇચ્છતી હોય એવી દસ દસ છોકરીઓના બે સવા બે વધા-કના વર્ગો કરી એવા એકથી ચાર વર્ગોને માટે નાતની વરતીના જ સત્તા મુકરર રથને આનીને બહુલી જાય એવી મહેતી રાખી સ્ત્રી કેળવણીને ઉત્તેજન આપાય એક મહેતીના પ્રમાણી આ પ્રમાણે સગવડ પડતા આઠ નવ કનાકમા રોજ ચાળીસ પચાસ મોટી ઉમરની છોકરીઓ બહુલી શકે બે સવા બે મનાકમા ત્રણ જુદા જુદા વિષયનું જ્ઞાન આપી શકાય, અને દરેક છોમરીને એકાતરે જ બહુવા આનવાનો નિમમ રાખીએ, x તો ચાનીસ પચાસને બદલે સે છોકરીઓ પણ એક જ મહેતી રાખવાથી વધારે કેળવણીનો લાભ મેળવી શકે નાત સમગ્ર માટેનું મોટું ફડ મેટ્રિક્યુલેશન પાસ થયેલ સોઝ વર્ષથી વધારે ઉમરના છોકરા છોકરીઓને કોલેજ કે કોર્સ પણ ધધાની ઉચ્ચ કેળવણીનો લાભ આપી શકે ધર્મશિક્ષણને નામે હમણા નકામો ખર્ચ અને મોટા પ્રયાસ થવા માડ્યો છે પરંતુ ખર્ચ અને પ્રયાસ કગ-નારના આશય પ્રમાણેના ફળ કેળવણીના બીજા અગ્રેષ્ઠ તેમ આમા પણ આપણને મળતા નથી. નીતિ અને ધર્મશિક્ષણ કાચી ઉમરના છોકરાઓને આપવાનું સૌથી મોટું સાધન પુસ્તકો, પાઠો, પરીક્ષાઓ, અને ધનામો નથી, તેમ તે અતિ કડક નિયમન (over strict discipline) પણ નથી, નીતિમાન, ધર્મિય, અને ફરેલ જુવાન સંજ્ઞાનોની નિગત

x એક દિવસ જે નવ શીખવવામા આવ્યું હોય તે બીજે દિવસે ઘેગ પાણુ તપાસીને પાકું કરવું, એ નિયમ આયુધપૂર્વક પાળવામા આવે, તો મોગી ઉમરની છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓ રોજ નિશાળે જવાને બદલે એકાતરે જાય તેથી કઈ તેમની પ્રતિતિ બાધી નડપથી ન થાય, અને નિશાળનો લાભ બેવડી મળ્યાને મળે

સોખત અને દેખરેખ અને તેમનો દાખલો, એ જ કાચી ઉમરના છોકરાઓનું ચારિત્ર્ય નીતિ અને ધર્મના પાયા ઉપર રચવાનું ઉત્તમ સાધન છે. વર્ગોમાં છોકરાઓ એકલા હોતા નથી, ઘેર રહીને ભણનારા છોકરાઓ ઘેર એકલા હોતા નથી, તો બોર્ડિંગ સ્કૂલોમાં પણ તે એકલા પડ્યા ન જોઈએ, અને રમત ગમત, ફરવા કરવામાં પણ એકલા, ન જોઈએ. ફિક્કટની રમતથી આઝાદીનતા, પોતાના સ્વાર્થ કરતાં પોતાની બાબતનો સ્વાર્થ મોટો ગણવો, એકસંધે, એક ઉદ્દેશ કામ કરવું, પોતાની બધી જ શક્તિનો એક ઉપયોગ કરવો, કાયદા ને અધિકારીઓને માન આપવું, જીતથી કુલાવું નહીં, હાર વખતે મિનિજ ન બોલો, છેક છેવટ સુધી મંડ્યા રહેવું, કિસ્મતને ગણકારવું નહીં, વગેરે મોટા ગુણો આપે છે એમ સહુ કહે છે. પણ તે ક્યારે? દરેક વીસ બાવીસ છોકરાનું ટાળું રમે ત્યારે ત્યાં આગળ એ રમત સારી રીતે જાણતો હોય અને આ સર્વ ગુણો માટે ખરો આગ્રહી હોય એવો કાંઈ પુખ્ત ભારતર છોકરાઓની રમતમાં સામેલ હોય, અને દરેકે દરેક પ્રસંગે છોકરાને ધટવું વચન, ધટવું ઉત્તેજન, ધટતી શિક્ષા, કરી કરીને આ સર્વ ગુણો તેમને પાડે, અને આ પ્રમાણે રમવામાં જે આનંદ અને જે જીવન છે, તે મરજી માફક ઉન્નતતાઈથી રમે તેમાં નથી, એવો દરેક છોકરાને દિવસે દિવસે જાતિ અનુભવ થઈ જાય, ત્યારે જ. છોકરાઓ એકલા રમે છે તેથી તો તેઓ સ્વાર્થી, મિનિજ, રીસાળ, અન્યાયી, દેવી, જુલમી, કપટી, અને ઉન્નત થઈ જાય છે. બોર્ડિંગ સ્કૂલોમાં પણ દર પંદર વીસ છોકરાએ એક જીવાન ભારતરની આવી નિર્દંતર સંગતિ હોય તો જ પરિણામ સાફ આવે, નહીં તો ઉલટું વધારે વિપરીત આવવાનો વધારે સંભવ છે. ફિક્કટ માટેનાં મેદાન અને સામગ્રી આપવાં, કસરત માટેનાં મકાનો બાંધવાં, બોર્ડિંગ સ્કૂલની ધર્માસરો ચણવી, અને તે દરેકની સાથે જે ભારતરો અને જે દેખરેખ જોઈએ તેનો પુરતો બંદોબસ્ત કરવો નહીં. એ કેવા પ્રકારનો બગાડ? અને એ બગાડનાં ફળ આપે થાય ત્યારે નીતિ અને ધર્મશિક્ષણને નામે નવા વિષય અને નવી ચોપડીઓ અને નવી પરીક્ષાઓ દાખલ કરી છોકરાઓનો બોલને વધારવો, અગર તો ચારિત્ર, નિયમન, અને વિનયને નામે મન્નજોને આતિ કટક કરી મૂકવી, અને નહાના છોકરાઓને નામે સૌ છોકરાઓને દાખી દેવા, એ ફળવણી વિગેની આપણી કેવી ગેરસમજ! સાચા ભારતરોનો મત્સંગ, સાચા ભારતરોની દેખરેખ, સારા ભારતરો ધડીએ ધડીએ ને પળે પળે કુમળા જીવનને સદાચરણ તરફ વાળી શોધ્ય ટેવો પાડે અને દરેક કામ કરતાં થતો આનંદ આખી આખીને કુમળું જીવન નીતિ અને ધર્મના નિયમો પ્રમાણે એની મેજે ખીલવું જાય એ જ ખરી ફળવણી છે. એવી ફળવણીને માટે લાખોનો ખર્ચ થાય તો તે લેખાસર છે, અને લાખોનો ખર્ચ કરતાંયે એવી ફળવણીની સંસ્થાઓ ન રચી શકીએ, તો એ સર્વમાં વતો એણે બગાડ છે. ઘેર રહીને છોકરાઓ બહુતા હોય તેમની દેખરેખ ઉપર જ તેમની ફળવણી કેવી નીવડે છે તેનો મોટો આધાર છે. રમત ગમતમાં અને બોર્ડિંગ સ્કૂલોમાં સારા માણસોની સોખત અને દેખરેખનું કેટલું મદદરૂપ છે તે ઉપર દર્શાવ્યું છે, અને એ જ વાત ધરમાં કુટુંબ વચ્ચે ઉછરતા છોકરાઓને પણ લાગુ પડે છે. રમત ગમતમાં અને બોર્ડિંગ સ્કૂલોમાં સંખ્યાબંધ છોકરાઓની સોખતના લાભ ગેરલાભ મળે છે એ વિશેષ છે, ત્યારે ધરમાં ઉછરતા છોકરાઓને કુટુંબીઓના રોદ અને દુઃખના લાભ ગેર લાભ મળે છે એ વિશેષ છે. વળી ધરની દેખરેખનો મોટો આધાર બંદોબસ્ત ઉપર છે. કુટુંબમાં ફળવણીમાં અને સમગ્ર બેંગ હોય તેનાં છોકરાં

છાકરીઓની ઉછેર અને ફેળવણીમાં ઘણો ફેર પડે છે. નાતના હિતચિંતકોએ આ મર્વ ધ્યાનમાં રાખવાની વસ્તુઓ છે, અને ગ્રામીણ દુરો અને નાતના સમગ્ર લાભનું મોટું ફડ ઉઠુ કંવા ઉપનાત સાર્વજનિક નિશાળોમાં, બોર્ડિંગોમાં, અને ઘેર ઘેર ઉછેરતા, પોતાની નાતના છાત્ર-સભ્યોની દેખરેખ વગેરે વિષે યત્નથી ફિક્ક રાખવાની છે, અને નહાની મોટી યોજનાઓ યથા-શક્તિ કરવાની છે. નાતના માણુમોને ધધે લગાડવા, અને તેમને બનતો લાભ આપવો, એ તરફ આગેવાનોનું લક્ષ વધતું જાય છે તેમાં કોઈ વખતે નાતભક્તિનો સદુપયોગ દેખાય છે, તો કોઈ વખતે ઉપર જોઈ ગયા તેમ નાતભક્તિનો અતિયોગ દેખાય છે. પણ નાતના મરજો અને નાતના આગેવાનો ફેળવણીના આપણે વર્ણવી ગયા તેવા કર્તવ્યો માટે પ્રયત્નશીલ થાય, તો તેમાં નાતભક્તિના અતિયોગનો પ્રમંચ જ નથી. અને લુલાણા જેવી મોટી નાતો તથા નાગર જેવી ખાનપાનમાં અતડી નાત પોતાની નાતના છાત્રનઓ માટે બોર્ડિંગો નિવાસ સ્થાનો, વગેરેની ગોઠવણુ કરે છે, તેવી દરેક મર્યાદા માટે હાથ નેટલું દ્રવ્ય, જેવી વ્યવસ્થા, અને નેટલા અને જેવા શિક્ષકો બમ મનાય છે, તે બહુ ઓછું દોષ અશક્ત મર્યાદાઓ જ હયાતીમાં આવે છે, અને ઉદા- પુરુષોના સદ્ગુણોએ અપાયેલા દ્રવ્યનો મોટે ભાગે બગાડ જ થાય છે, એ દૃષ્ટિ ફેળવણીના મૈ મમત્રુ હિમાયતીઓએ પ્રમનવવી ધરે છે.

૭. “ઉત્સવે” —ઉત્સવોમાં બહુકૃત્ય કરે તે બાધવ. લામાદિ કિત્તવોમાં વ ધોડો, મિજલસ, શક્તિમોજન, નાતજાતના રીત વ્યવહાર વગેરેમાં નાતીના સ્ત્રી પુરુષોના નહાના મોટા પણુ બહુકૃત્યોની જરૂર પડે છે. તે હજી નાતભાઈઓ કરે છે, પણ પહેલા જેવા નહિ. અને નાત જેમ “સુધરેલી” થાય છે અને હાલના જમાનાની દબલ વધારે પતી જાય છે, તેમ નાતીજાના એ બહુકૃત્યો ઘટતા જાય છે. એ ઉત્સવોમાં પહેલા ક તા ખર્ચાગપણુ વધુ છે. પહેલાના સપ અને ઉમંગ અને વિવેક ઘટયા છે, અને પહેલા પ્રનીત થતા તે સંતોષ અને આનંદ ઘણા ઘટી ગયા છે. ખર્ચાગપણુ વધુ છે તેના અનેક કારણુ છે. પહેલું, વધતી જતી મોઢવારી. પણ મુખ્ય કારણુ નથી. જન્મ, આગલી માદાર્ધ અને જુની રીતને વગળી નહેવાની ધર્મણુદિ ઘટયા છે, મૈને નવતર જબલ જોઈએ છે, અને ને મોધી પડે છે. ત્રીજું, મપ, ઉમંગ, અને નાતભાઈઓને માગેલી વસ્તુ આપવાની અને કામકાજના હાથો-હાથ મદદ કરવાની રીત એ ઘટયા છે, બહુ બાડે આણુવુ પડે છે, બાડુતી માણુમો પામે કરાવણુ પડે છે, અને તે મોધુ પડે છે. ચોથું, વિવેક ઘટયો છે, વરધોડા વગેરેમાં સૌ સામેયા ઉત્તમ મોઈ મહોએ ચઢીને માગે છે, પરગામના મિજબાનો વગેરેને માટે ઉતારાઓ આદિની ગોઠવણુ કરવી પડે છે, વગેરે, વગેરે અને એ મોધુ પડે છે. વેવાઈ મબધીઓને આપવા લેવાવા રીતગિવાજ દ્રવ્યસેબ અને અવિવેકને લીધે અત્યંત બગડયા છે, અને વધારે વધારે બગડતા જાય છે, અને વેલેવગી હુંબડીની માફક મારો માણુસ પણુ આવી રીતે એક વાગ હેરાન થાય છે, એટલે પોતાનો વારો આવતા તે તે બીજાને એ જ પ્રમાણે હેરાન કરે છે, અને બગાડનું વિષ આ પ્રમાણે આખી નાતમાં પ્રમત્રું અને વધતુ જાય છે. આથી પણુ વધારે દીક્ષગિરિની વાત એ છે કે માગા ન કંવા, વગેરે કે કન્યાનો વિકલ ન કંવો, અને કન્યાનું પસંદ નાતના રિવાજ પ્રમાણે પૂરેપૂર્ણ કંવુ, એ બાનતમાં આગળ જે દર ધર્મણુદિનો રેક હતો, તે પણુ આ સ્વતત્ર મગજને દ્રવ્યમમનાના જમાનામાં નૂટી ગયો છે, અને ઉન્ની

સુધારેલી નાતોમાં કોઈ ટેકાણે કન્યાવિક્રય તો કોઈ ટેકાણે વરવિક્રય હોયો દાખલ થઈ ગયો છે. દેવ, મંત્ર, વેદી, પ્રતિમાઓ, અને શિષ્ટાચાર, તરફ નારિતકતા પ્રવર્તે છે અને તે સાથે સંસારધર્મ અને સામાજિક નીતિ જે મદદના આધારની કશી જરૂર નહીં અને ક્રવંત્ર યુદ્ધિ-વાદથી સિદ્ધ થઈ શકે એવા સ્વાભાવિક ધર્મ (natural religion) ના શાસ્ત્રીય ભાગ છે, તેનું જ્ઞાન કેળવાયેલી ગણ્યાતી નાતોમાં પણ આટલું બધું ઓછું છે, એ હાલના ઝમાનાનો કહેવાતો “સુધારો” ખરી રીતે કેટલો પોલો અને એકદેશી છે, તે બતાવી આપે છે. આ જ્ઞાન વધવું જોઈએ: સંપ અને બંધુભાવ અને વિવેક વધવાં જોઈએ; અને ગ્રાતિભોજન વગેરેમાં આગલી રીતો અરૂચિકર થઈ છે, તેને બદલે નવા સમયને અનુરૂપ રીતો દાખલ થવી જોઈએ. આગલા સંતોષ, ઉમંગ, અને આનંદ આ રીતે પાછાં પ્રવર્તે, અને ઉત્સવોનાં બહુકૃત્ય નાતબાધઓ આ રીતે પાછા પ્રથમની માફક કરતા થશે. આપણા જીવનના ધીજી પાસાઓમાં તેમ આમાં પણ હાલનો સમય સંક્રાંતિનો છે, અને જુનું શું રહેશે અને શું જશે તે વિશે ધણી વાર મુંઝવણ થાય છે, અને જુના અને નવા બંને અંક-ભાય છે. જુની રીતો અને જુના અર્થ તો આલ્યા કરે છે, અને નવી રીતો અને નવા અર્થો પણ દાખલ થઈ જાય છે, એમ એવડો ભાર અને એવડી-હલામણુ વેડવાં પડે છે. એક કુટુંબમાં જ જુદા જુદા વિચાર અને અને જુદી જુદી રૂચિઓ હોય છે, અને શુભ પ્રસંગે સોનું મન ગાખવું એ વૃત્તિ સદાજ છે, એટલે કર્તા પુરૂષના હાથમાં લગામ રહેતી નથી. સારા ભણેલા ગણેલા ઈજનેરોના અડસદાના કરતાં ખરે એવડો ને તેવડો થઈ જાય છે, તો આપણા કુટુંબોમાં સારે ટાંકણે એમ થાય તેમાં નવાઈ નથી. ભાઈદલાણું કરતો અને દીકણું કરતો, જે જે પેલું ન રહી જાય, એવું એવું કહેવા અને ધ્રુવવા સૌ આવે છે, પણ દલાણું તો નથી કરવું, દલાણો દિવાળ ખોલો છે તે કરશે તો હું તો તમારે બારણે નહીં આવી શકું, એવું તો કોઈ કહેનાર જ નીકળવું નથી. અને સૌ પોતાનાથી વધારે પૈસાદારના જ દાખલા જુએ છે, અને તેની બરોજરી કરવાનો અડસ ડામે છે, દક્ષિણીઓ કહે છે કે ચાલ-શતીઓ કુલણુજી તો ખરા, તેનું સત્ય આવા પ્રસંગે જણાઈ આવે છે, સાદાધનો કે કુલ્લા-ચારનો, કે ગમ્મ ઉપરાંત ન કરવાનો, કે અયોગ્ય ન કરવાનો, કે સારો દાખલો ખેસાડવાનો ટક ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે, અને હું તો કરવા ધાડું તો કઈ પણ રિવાજ બગડે છે, અને મારા નાતબાધઓને ભારે પડશે માટે નહીં જ કઈ એવી ભાવના તો શોધી પણ જડે એમ નથી પરંતુ સમજી હિતચિંતકોએ જાણવું જોઈએ કે આમ દેખાદેખી જ વર્તવાથી હાલની રિથિતિનો નિરતાર નથી. જે વધારે સમજે તેને માથે વિશેષ ધર્મ: પહેલ કાઢવી, સોડોની બત્રીશીએ ચઢવું, ગેર સમજૂતીના ભોગ ચવું, દીકા અને હાંસીના વિષય થવું, દુઃખી થવું, પોતાના કુટુંબીઓને દુઃખી કરવાં—નાતનાં ખરાં હિતની ખાતર આ સર્વ વેડવાને તૈયાર આગેવાનો નહીં નીકળે, ત્યાં સુધી હાલના વિચાર અને અધ્યાધુધી અને અનીતિ આલ્યા કરવાનાં, અને ઉત્સવનાં મંગળ સમયોમાં અસખ્ય નહાની મોટીરીતે ખાટુંદિલ કર્યાં કરવાનાં. કેળવણી ખ્યને જમૂતિની પહેલી પેઢીમાં સંસારસુધારો જનમ્યો, ત્યારે સુધારકોનું નામ ધારણ કરનારા વટલેલ આચાર વિચારના નીકળ્યા. તેમણે વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્ય, વ્યક્તિ ન્યાય, વ્યક્તિ પ્રેમ વ્યક્તિશુભ અને વ્યક્તિલક્ષ્મી ભાવનાઓને જ જીવન-સર્વસ્વ માની; મતા-તરફમા (toleration) તેમણે પોતાના આચાર વિચાર માટે માગી, પણ સામાનાઓને એવી દાખા

આપવાની ઉદારતા તેમનામા ન જણાઈ, મૈકાઓના મગ્ગ દુક્કનો ઉદ્ધાર કરવો એ કેટલા ધર્મ, કેટલી મહાનુભાવતા, -ટલી મધ્યસ્થિ અને કેટલા સમયનું કાર્ય છે તેની કલ્પના મરખી તેમનામા માનુષ ન પડી, અને હિંદુ સ્ત્રીપુરુષોની ધર્મની પતિવ્રતની સુધીનતાની, અને કુટુંબસેવાની લાગણીઓની તેમણે ગભીર અવમાનના કરી ધર્મિ અને હૃદય સ્ત્રી પુરુષો “ સુધાગ ” ના નામથી જ ભરખતા થયા. સુનારના દુનમદની મામે મરસૂથનો દુગ-મદ ઉત્પન્ન થયો પન્તુ ધીમે ધીમે ગ્રાવણી અને વ્યગ્રિતિ વધતા ગયા છે ધર્મ, નીતિ અને દતિહાસનું ગાન વધતુ જાય છે, પેટીઓ સુધી મૂર્છાગત થયેતો દિહુ સમાજ પાઠો નવ જુવાન થાય એવા સુચિહન દેખાય છે, વિચારનો પ્રચાર, વિચાર પ્રભાવે આચાર રચવાની કર્તવ્યશુદ્ધિ, અને રનેહ, ચાગ્રિ, અને મરસકિત વિચ્ચતા જાય છે, અને આપણા પડેલા સુધાગેના, તેમ જ તેમના સામાવાગાઓના નીચા આદર્શ, ખોટી પદ્ધતિ અને એકદેશી સિદ્ધાંત ત્યજને ધર્મ, નીતિ અને દતિહાસના મનાતન પાયા ઉપર દિહુ મમાજને સુના વાના અનેક નહાના મોટા કૃત્યો ઉપાડી લેવાનો સમય આવી પહોંચ્યો છે, બાઈઓ, આપણા જીવનના ધાર્મિક, આર્થિક, માસારિક, નાજીય, દરેક પાસામા નવા પ્રમાણ જગકે છે, નવા વિમમ રુદે છે પરિવર્તનયુગ બેસી ચૂંચો છે અને તેના મહાવાયુના આશાનનક ઉત્પા-દન મોજ જીવાન મગન્નેમા પ્રસાદ બીજા ગપે છે, જીવાન હ-યોમા કર્તવ્ય જ્યોત પ્રગટે છે આપણા કીર્તિમગના મહાપુરુષો આદર્શતાગ્રેની માફક પોતાના સોમોતર પુરુષનો ચમગ કરી ના છે ધીકૃષ્ણ રામચંદ્ર, જનક, ભીષ્મ, યુધિષ્ઠિર, વ્યાસ વા મીકિ, વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ, યાગવલ્ક્ય, અગસ્ત્ય પાણિનિ પતંગરિ, મનુ જુદ્ધ અશોક, સમુદ્રસુમ, શકર, એ આગિના પગકમી વાઈયો અને અર્ધગભીર કૃત્યો દતિયુગના અધમામા દુખી ગયા હતા, તે પાજ અઝણોદ ધની દિલ્લુરેખાઓ માફક આપણને જગાડ છે કહાડ છે, ધર્મ, રનેહ, કર્તવ્ય અને જીવનના માર્ગ પ્રખોષે છે દિહુ ધર્મનો આત્મા પ્રવચનર્જીમાથી ઉગી પાજા જીવન મમાધિના શિખરો ત ક દૃષ્ટિ કરે છે હજી તો તે જીવનગિરિની નીચામા નીચી તજેગીમા સુનો છે પણ તેણે નિદ્રા ત્યજ છે આગસ મગી નાખ્યુ છે. નેત નેતામા તે ઉડી ઉભો થયો અને તજેગીની ખીજોમા વિચરવા માંડ્યો. અને ડગન તેને વિધો નાંશે, પન્તુ ડગને ડગસે તેના આગવા યુગોની સિદ્ધિઓ પણ તેને પ્રાપ્ત થશે ભાઈઓ, આજતા જમાનાના આશાવચન આ પ્રમારના છે એ આશાવચનોને અનુરૂપ જીવન જીવે !

ના-૧/કોટ
તા ૧૧-૧૦-૦૮

}

બજાવંતરાય ક. દાકર.

હિન્દમાં વેપારનાં સાધનો અને તેની ખીલવણી.

વેપારનાં યોગ્ય સાધનો વિના વેપારની ખીલવણી થવી અશક્ય છે. બ્રિટિશ સત્તા હિન્દમાં જન્મ્યા પછી વેપારનાં સાધનોમાં ક્યારે ક્યારે ને કેવા પ્રકારની વૃદ્ધિ થએલી છે, તે વિશે આપણે હવે થોડો વિચાર કરીશું; પરન્તુ તે બાબત વિશે કંઈ પણ કલા પહેલાં વેપારનાં મુખ્ય સાધનો ક્યાં ક્યાં છે, તેની અંગે નોંધ કરવી આવશ્યક છે.

૧. નહેરો અને નદીઓ.
૨. આગગાડી અને સડકો.
૩. તાર અને રૂપાણનાં સાધનો.

નહેરો વિષે—કોઈ પણ દેશમાં જુદા જુદા ભાગ વચ્ચેનો સંબંધદાર વધારવા માટે નહેરોનાં બાંધકામમાં પૈસા ખર્ચવો કેટલેક દરજ્જે આવશ્યક છે. જે નહેરો માત્ર લાવવા લઈ જવાના તેમજ ખેતરોને પાણી પાવાના એ બંને ઉપયોગમાં લઈ શકાય તે વધારે લાભ થાય; પરન્તુ નહેરોનો આ બંને પ્રકારે ઉપયોગ કરવો ઘણી વેળા સમજાવશરૂઆત હોતો નથી. હિન્દુસ્તાનમાં કેટલીક નહેરો એવી છે કે જે દ્વારા ખેતરોને પાક માટે જોઈતું પાણી પૂરું પાડવામાં આવે છે, એટલું જ નહિ પણ તે દ્વારા એક ભાગનો માત્ર ખીજ ભાગમાં લઈ જવામાં આવે છે. આવી નહેરો વિશે કેટલુંક વર્ણન અદિ" અરથાને નહિ ગણાય તેમ ધારી આપેલું છે.

ગોદાવરી અને કૃષ્ણાની નહેરો—મદ્રાસ પ્રદેશમાં આવેલી આ બે નહેરો ઉપર જણાવેલાં બંને કાર્યો કરે છે. ગોદાવરી નદીની નહેરની કુલ લંબાઈ (તેની શાખાઓની લંબાઈ સાથે) ૫૦૬ અને કૃષ્ણાની નહેરની કુલ લંબાઈ (તેની શાખાની લંબાઈ ગણતાં) ૩૭૨ માઈલ જેટલી છે. આ નહેરોની લંબાઈમાંથી ગોદાવરીની નહેરની ૪૯૩ માઈલમાં અને કૃષ્ણાની ૩૩૨ માઈલમાં, હોડી. અને મજલાઓ આવ જન કર્યાં કરે છે. આવી નહેરો દ્વારા ખેડૂતને બે પ્રકારે લાભ થાય છે. ખેતરોમાં પ્રુષ્કળ પાક થાય છે, અને સસ્તે બાવે ખીજ ભાગમાં તૈયાર પાક મોકલી શકાય છે. આગગાડી થયા પછી આ નહેરોનો ઉપયોગ કંઈકે થોડો થવા લાગ્યો છે, અને તેમાંથી મળતો નફો પણ કેટલેક અંશે ઓછો થયો છે, છતાં હજુ પણ તે નહેરોમાંથી દર વર્ષે ૮૦,૦૦૦ હોડીઓ માત્ર લાવવા લઈ જવાનું કામ કર્યું કરે છે.

કર્નુલ-કડપાની નહેર—માલબરેલી હોડીઓ આવ જન કરી શકે તેવી મદ્રાસ પ્રદેશમાં કર્નુલ-કડપાની ખીજ અગત્યની નહેર છે. આ નહેર ૧૯૦ માઈલ લાંબી છે અને બધા ભાગમાં તેની અંદરથી હોડીઓ આવ જન કરી શકે તેમ છે પરન્તુ તે નહેરનો સંબંધ દરિયા સાથે નહિ હોવાથી તે દ્વારા નહિ જેવો જ વેપાર ખેડાય છે.

બંગાળાની નહેરો—બંગાળાની નહેરોમાંથી કેટલીક વ્યાપારને માટે ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે. ઓરીસાની નહેર ૨૮૦ માઈલ લાંબી છે, (તેની સાખા મુઝા) અને તેમાંથી ૨૦૫ માઈલ મુઝામાં હોડીઓ આવ જ કરી શકે છે. મીઠનાપુરની નહેરમાંથી વ્યાપારી ૭૨ માઈલ પશુ હોડીઓ આવ જ કરી શકે છે.

ઓરીસાની નહેરમાંથી પસાર થતી હોડીઓ બંગાળાના ઉપસાનમાં જઈ શકે છે. આ બે નહેરો ઉપરાંત ઓરીસા કોસ્ટ અને હીલ્ડીની નહેરો-દ્વારા વેપાર ચાલે છે, પરંતુ આ બે નાની નહેરો દ્વારા વેપારની ખીલવણી ધારવા મુશ્કેલ થયેલી જણાતી નથી. બંગાળ-નાગપુર રેલ્વે થયા પછી નહેરો દ્વારા મળતા નકાની અંદર પણ ઘટાડો થયો છે.

મોત નદીની પ્રણી નહેરોની કુલ લંબાઈ ૨૧૮ માઈલની છે, અને તે બધીમા હોડીઓની આવ જ થઈ શકવાથી તે દ્વારા વેપાર ચાલે છે. આ નહેરો માર્ફતે વંપા મધ્યમ ચાલે છે, પણ મુગવમ્બાઈ-ગયા રેલ્વે થયા પછી નહેરોદ્વારા આવતી ઉપજમાં મોટો ઘટાડો થયો છે.

યુનાઇટેડ પ્રાવિન્સિસની નહેરો—૨૭૫ માઈલ લંબાઈની ગંગા નદીની અને ૧૦૦ માઈલ લંબાઈની આમ્બાની નહેરો પણ વેપારની અત્યંત સારવા લઈ જતામા ઉપયોગી છે, પરંતુ તે દ્વારા વેપાર ધમધોકાગ ચાલતો જણાતો નથી, કારણ કે દર મહિને તે નહેરો દ્વારા આશરે ૨૫૦ હોડીઓ આવ જ કરે છે. આ નહેરો માર્ફત મળતી ઉપજ કંતા તેને નીભાવવાનો ખર્ચ વધી જાય છે. આમ્બાની નહેરોમાંથી હોડીઓને પગાલ થયા ૧૫૦૪ ની માલથી બધ પાડવામાં આવ્યું છે.

પંજાબની નહેરો—જમના અને મહિન્દ નદીની નહેરોના અમુક ભાગમાંથી હોડીઓ માર્ફતે માલની આવ જ થાય છે. વેન્ટર્ને-જમના કહેવાતી નહેરોમાંથી મજા માર્ફતે સારો વેપાર ચાલે છે.

સિંધ—સિંધમાં કુલેવીની અને ક્રિટ્ટને-નાર. નહેરો માર્ફતે હોડીઓની આવ જ થઈ શકે છે.

અત્યાર મુઝામાં જે નહેરો વિશે કહેવામા આવ્યું છે, તે નહેરો ખેતરોમા પાણી પૂરૂ પાડવા ખાતર તેમ જ વેપારની મંદિતિ કરવા ખાતર વાપરવામા આવે છે, નીચેની નહેરોનો માત્ર વેપારની સરહદ ખાતર ઉપયોગ કરવામા આવે છે.

મદ્રાસ—બર્કાગદામ કેનલ-નહેરો-વ્યાપારની સરહદ ખાતર પાસના આવી છે. આ નહેર બાંધવામા લગભગ ૧ કરોડ રૂપિયાનું ખર્ચ થયું છે, અને તે મદ્રાસ શહેરમા થઈને પસાર થાય છે. આ નહેર દ્વારા દર વર્ષે ૨૦૦,૦૦૦ ટન માવતી આવ જ થાય છે. આ ઉપરાંત મદ્રાસ હાકાકમાં બીજી નહેરો પણ છે પરંતુ તે મંજૂર કંઈ ખામ કહેવા જેવું નથી.

ખગાળા—કલકત્તા અને ઇસ્ટર્ન-કેનલ-આ નહેરની કુલ લંબાઈ ૭૩૫ માઈલની છે. આ નહેર પાછળ ૬૮ લાખ રૂપિયા ખર્ચ કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તે નહેર ધણીજ ફળદાયક નીવડી છે, એટલે કે તે ધણીજ સારો નદી આપે છે. માણસ અને સામાનની આ નહેર માર્ગે જઈને જઈ શકે છે અને દરવર્ષે ખર્ચ કાઢતાં દોઢ લાખ રૂપિયાનો ચાકો નદી પડ્યો રહે છે.

નદીઆ-રીવર્સ-કેનલ-આ નહેરની લંબાઈ ૪૭૨ માઈલની છે.

ખર્ચા—નદીઓ અને નહેરોની કુદરતથીજ એવી ગોઠવણ છે કે ત્યાં ઘણો વેપાર જળ વાટે ચાલે છે. પેઝ-સીતાંગ, અને સીતાંગ-કર્મકોટો નામની બે નહેરો સરકારી ખર્ચે નીભાવવામાં આવે છે. પહેલી નહેરમાંથી દરવર્સે ૧,૪૦,૦૦૦ રૂપિયા આવે છે, છતાં તેને નીભાવવાના ખર્ચ કરતાં તે રકમ ઓછી આવે છે. બીજી નહેરમાંથી કંઈ પણ ઉપજ આવતી નથી. તેને નીભાવવાનો ખર્ચ લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ સરકારને દર વર્ષે કરવો પડે છે.

નદીઓ—નદીઓ એ વેપારની સંવૃદ્ધિનાં કુદરતી તેમજ ઘણાંજ ઉપયોગી સાધનો છે. હિન્દુસ્તાન જેવા વિશાળ દેશના જુદા જુદા વિભાગોમાં મોટી નદીઓ આવેલી છે, પરંતુ બાદમાંસ હોડીઓ ચાલી શકે તેવી બધી મોટી નદીઓ નથી. નર્મદા અને તાપી નદીના પટ ખડકવાળા હોવાથી, તેમજ તેમાં ઘણા વેગવાળાં પૂર આવતાં હોવાથી (તેના મુખ આગળના ભાગ સિવાય) તે હોડીઓ ચલાવવા માટે વરસના ઘણા ભાગમાં નકામી જેવીજ છે. સિંધુ, ગંગા અને બ્રહ્મપુત્રા તેના મુખથી સેંકડો માઈલ સુધી હોડીઓ અને નાની આગળ મોટાને આવ જન કરવા માટે લાયક છે, અને આ આવ જન લગભગ આખું વરસ ચાલ્યાં કરે છે. હુગલી નદી પણ આખું વર્ષ આગળોટા આવ જન કરી શકે તેવી છે. હિન્દુસ્તાનના પૂર્વ કિનારા તરફ વહેતી ત્રણ મોટી નદીઓ મહાનદી, ગોદાવરી અને કૃષ્ણાની અંદર અમુક અંતર સુધી આગળોટા આવ જન કરી શકે છે. આ નદીઓની કેટલીક શાખાઓમાં ખાસ કરીને ચોમાસામાં નાની આગળોટા ચાલે છે, અને હોડીઓ તે બારે માસ ચાલતી હોય છે. જરમામાં આગ્રકાન પ્રાન્તની અંદર મધુ અને કલદન નદીઓમાં વરસના ઘણા મહિનામાં આગળોટા દ્વારા માત્ર લાવવા લઈ જવામાં આવે છે. ઇસિવતીના મુખથી લગભગ ૫૦૦ માઈલ સુધી સ્ટીમરો-આગળોટા-આખું વરસ આવ જન કરી શકે છે, અને સ્ટીમ-લાંચ તેમ જ દેશી હોડીઓ ઘણી ત્વરથી આવ જન કરી શકે છે.

આ ઉપરાંત દેશના જુદા જુદા ભાગોમાં નાની નદીઓમાં તેમજ મોટી નદીઓની શાખાઓમાં હોડીઓ, મજલા, તરાપા વેપારની ખીજવણીને માટે દોડદોડ કરી રહ્યા છે, પણ તે બધાની ગણતરી વિશેષ દ્રવ્યપદ નહિ હોવાથી અત્રે કરવામાં આવી નથી.

સામાન્ય વિવેચન—આગગાડીનો ઇતિહાસ.

હિન્દુસ્તાનની આગગાડીનો ઇતિહાસ—ઈગ્ઝ-ડમાં બ્યારે આગગાડીઓએ દોડા દોડ કરી ચૂકી હતી, ત્યારે હિન્દુસ્તાનમાં તેનું નામનિશાન પણ ન હતું. ૧૮૪૫ માં ડોઈ બોર્ડ

ડિરેક્ટસે વેપારીઓની પેઢીની હિન્દમાં મોટા પાયા ઉપર આગગાડી ખોલવાની અરજીઓ શવર્નર-જનરલના અભિપ્રાય માટે મોકલી હતી. હિન્દમાં આગગાડીઓ ફત્તેહમંદ નીવડશે કે કેમ તે સંબંધે કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સને શરૂઆતમાં એટલો બધો શક હતો કે તેઓએ નાના પાયા ઉપર આગગાડીઓ ચાલતી કરવા પ્રયાસો કરવા બલામણુ કરી હતી.

આ મસલતનું પરિણામ એ આવ્યું કે અજમાયશ દાખલ આગગાડીની તથા શાખાઓનાં બાંધ કામ થર થયાં.

ઈસ્ટ-ઇન્ડિયા રેલ્વે કંપનીએ કલકત્તા (હાઉરા) થી મણીગંજ સુધીની ૧૨૦ માઈલ લેંદાની સડક બાંધવાનું, ગ્રેટ-ઇન્ડિઅન-પેનિન્સુલા-રેલ્વે કંપનીએ મુંબઈથી કલ્યાણ સુધી ૩૩ માઈલ-આગગાડીની સડક નાંખવાનું, તેમ જ મદ્રાસ રેલ્વે-કંપનીએ મદ્રાસથી અમ્બેલુ ૨૬ માઈલ-સુધી સડક કામ બાંધવાનું કામ શરૂ કર્યું.

૧૮૫૬ માં લોર્ડ ડેલહાઉઝીએ આખા હિન્દની અંદર આગગાડી દાખલ થવાની અગત્ય દાખવાદલીત માથે લખી જણાવી, અને તેમાં લોકને, રાજ્યને અને વેપારને કેટલા બધા લાભ છે, તે અપ્પ રીતે દર્શાવ્યું. દરેક પ્રેમિડન્સિનો મુખ્ય બંદર માથે તેમજ-જુદી જુદી પ્રેમિડન્સિનો એક બીજા સાથે આગગાડી દ્વારા મંબંધ જોડવાની યોજના કેટલી બધી અગત્યની છે, તે વિષે તેણે ધારુજ અમરકાંક સંગ્રેમાં લખ્યું. તેણે તીચેની યોજના ધડી દાદી હતી.

૧. કલકત્તાથી ભાદેર સુધીની એક આગગાડી.

૨. મુંબઈથી કલકત્તા-ભાદેર કાદનને મળે તેવી એક બીજી આગગાડી.

૩. મુંબઈ તેમજ મદ્રાસને જોડનારી એક આગગાડી.

૪. મદ્રાસથી મલબાર કિનારા સુધીની એક એથી ગાડી.

આ યોજના કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સને પસંદ પડી, અને ૧૮૫૮ માં આઠ રેલ્વે કંપનીઓ ૧. ઈસ્ટ-ઇન્ડિઅન; ૨. ગ્રેટ-ઇન્ડિઅન-પેનિન્સુલા, ૩. મદ્રાસ, ૪. બોમ્બે બરોડા અને સેન્ટ્રલ ઈન્ડિઆ, ૫. ઈસ્ટર્ન બેંગાળા, ૬. ધિ-ઇન્ડિઅન-એચ-(હાલની આઉથ રોહિલખંડ) ૭. મિંધ-પંજાબ, દિલ્લી-(હાલની નૌચ-વેસ્ટર્ન રેલ્વે) ૮. ધિ-ગ્રેટ-સંધર્ન-ઓર્ડ-ઈન્ડિઆ (હાલની માહિય-ઈન્ડિઅન-રેલ્વે)-ઉભી યઈ, અને તે કંપનીઓએ બધી મળી ૫૦૦૦ માઈલમાં લેંદાની સડક નાંખવાનું કામ માથે લીધું. આ કંપનીઓએ શરૂઆતમાં ૫૨,૫૦૦,૦૦૦ પાંડની ધાપણુ રોકી હતી.

હાલમાં જે જે આગગાડીઓ આપણા દેશના જુદા જુદા ભાગમાં દોડે છે, તેનાં તેન-જ તેની શાખાઓનાં આ ગાડીઓ મળ દતાં. ૧૯૦૫ ની સાલ સુધીની ગણતરી પ્રમાણે (છેવં પ્રજેક વર્ષમાં જે વધારો થયો છે તેની અદિ ગણતરી કરેવી તથી) આખા હિન્દ-

સ્તાનમાં ૨૮,૦૫૪ માર્કિસની અંદર આગમણી પ્રસરી ગઈ હતી, અને કલકત્તા, મુંબઈ, મદ્રાસ, કર્ણાટી, ચીતાગોંગ, અને રંગૂન તેમજ હિન્દુસ્તાનના બધા વિભાગોનાં બધાં અગત્યનાં અને મોટાં શહેરો આગમણી હાલ એક બીજાની સાથે જોડાઈ ગયાં છે.

આ મુખ્ય રેલ્વે ઉપરાંત નીચેની દેશી રાજવાડાઓની રેલ્વે પણ ચાલુ છે.

૧. નીકામ સરકારની રેલ્વે.

૨. કાઠીઆવાડના દેશી રાજ્યોની (મોરબી રેલ્વે રેલ્વે અને ભાવનગર-ગોંડલ, જૂનાગઢ-પોરબંદર રેલ્વે) રેલ્વે.

૩. બેલપુર-બીકાનેર રેલ્વે.

૪. પંજબની અંદર ચાલતી, પનીઆલા-હંડ, માસર, કોટલ, અને કાશ્મીરનાં રાજ્યોની-રેલ્વે,

૫. માલસોર સરકારની રેલ્વે.

હિન્દમાં આગમણી દાખલ થઈ ત્યારે એમ ધારવામાં આવતું હતું કે તેનો વરતી થણો લાભ નહિ લેશે, કારણ કે તે થણી ગરીબ છે, અને મુખ્ય તેનો ઉપયોગ માત્ર લાવવા કાઢી જવામાં થશે. આવી જાતના વિચાર બ્રહ્મદેશ હતા કારણ કે હિન્દુસ્તાનના લોકોનું પુરાતન કાળથી યાત્રા કરવા અને ધર્મના કે બીજા મેળાઓમાં જવાનું કષ્ટ વલણ જોવામાં આવે છે. હિન્દુસ્તાનમાં આગમણી થવા પહેલાં જ્યાં જ્યાં થણો પાકે થતો ત્યાં ત્યાં તે પાકેના મોટા બાગ પડેતા, પરંતુ હાલ આગમણીના માધ્યમથી જે વિભાગમાં ત્યાંના લોકોની જરૂરીઆત પૂરી પાડવા પડીતી આદી રેલ્વે પાકે થતા જુદા જુદા ભાગમાં અને થણે બાગે પડેલા ખાતે ચડાવી દેવામાં આવે છે. આથી કરી ભાવ પણ રહી રહે છે. આગમણીનાં સંચલનને અભાવે જ્યાં મુશ્કેલ પાકે થતો, ત્યાં ભાવ તરત પડી જતો અને લોકો મુખી રહેતા હતા પરંતુ જ્યાં પાકે થોડો હતો કે કુદાગ પડતો ત્યાં ભાવ ચડી જતા અને લોકો ધૂણા હેરાન થતા. આગમણીથી આ પ્રકારની અગવડો દૂર થઈ છે. પૈસા હોય તો હિન્દના ગર્ભે તે ભાવ-માંથી અથવા તો મુશ્કેલ કે અમેરિકાથી પણ અનાજ મેળવી શકાય છે.

આગમણીથી કેટલા બધા લોકો મુસાફરી કરી તેનાથી થતા અનેક લાભો ભોગવે છે, તેનો ખ્યાલ નીચેના આંકડા ઉપરથી સ્પષ્ટ આવશે. ૧૯૦૪ માં બધી ગાડીઓમાં ત્રીજા વર્ગના ઉતાડેઓની આખા વસંતી કુલ સંખ્યા ૨૦૦,૦૦૦,૦૦૦ હતી, અને સરેરાસ ગણતરી કારત્તાં ફરેક ઉતાડેને દર માર્કિસ દીઠ લગભગ ૨૬ પાઈ મુસાફરીના ખર્ચ તરીકે આપવી પડી હતી. ' દીપે દીપે સરોવર ભગ્ય છે, અને કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય છે ' તેનો અત્યુત્તમ દર્શાવ આગમણીના દર માર્કિસનો નજીવો, દેખાતો દર પૂરો પાડે છે. આ દર પ્રમાણે તે સાલમાં ત્રીજા વર્ગના ઉતાડેઓની કુલ ઉપજનો આંકડો ૯૯૦ લાખ રૂપિયાનો થયો હતો. તે સાલમાં (૧૯૦૪) બીજા અને પહેલા વર્ગના ઉતાડેઓની સંખ્યાનો કુલ આંકડો ૨૨૭,૦૦૦,૦૦૦ જેટલો થયો હતો અને તેમાંથી રેલ્વે કંપનીઓને કુલ ૧૧૭૬ લાખ રૂપિયાની ઉપજ

આરી હતી, એટલે કે બધું ગણતર એક વગ્ગની અદ્દ માધાનજી રીતે બધી રીતે લાભનાં મળી ૪૪૭,૦૦૦,૦૦૦ ઉતાડ્યોએ જાડી રીતે કંપનીને રીકેગના કુલ ૨૧૬૬ લાખ રૂપિયા આપ્યા હતા.

આ તો આપણે માત્ર ઉતાડ્યો વિશે જ કહ્યું. જો વગ્ગ માધની લાવ જ કરવામાં કંપનીઓને કેટલી ઉપજ છે, અને કુલ કેટલા દન માધની કેન્દ્રથી થાય છે, તે કહેવું હવે બાકી છે. ૧૯૦૪ની સાલમાં બધી રીતે કંપનીઓએ આનગાની માર્કેટ જેટલા બાનની રૂંદ બધી કરી હતી તેની ગણતરી ૫૦,૦૦૦,૦૦૦ દન જેટલી થઈ હતી.

માનના નજીક આ કંપનીઓને કુલ ૨૫ રૂંદ રૂપિયા ઉપજ્યા હતા. જો માધવ દીકરો દન માટે લગભગ પાંચે પાંચે બાકું આપવું પડે છે. પચ્ચીસ વગ્ગો બાકું કરતાં તે સાલમાં ૧૨,૩૬૧,૦૦૦ દન દાણા અને બીજા, ૮,૩૭,૦૦૦ દન મેલમાં, ૧,૫૮૪,૦૦૦ દન રૂ, ૧,૫૦૦,૦૦૦ દન મણ, ૧,૬૪૭,૦૦૦ દન મીઠા, ૧,૪૪૭,૦૦૦ દન ખાદ, અને ૧,૩૫૦,૦૦૦, દન લાકડા આગમગરી માર્કેટ લઈ જવામાં આવ્યા હતા આનગાનીઓને બગાળાની ખાણમાંથી વાગે દન મેલમાં જુદા જુદા વિધાનમાં જેથી વર્ષ જવાતા છે પરંતુ તેથી નજીક નજીક વિશે જોવાથી જાણવાથી મેલમાં મળાવવાનું સંતુ ૫૮૭, ૫૮૭ દાવ તે નજીક જોવાથી બગાળાના કાલમાંનો દેશના જુદા જુદા ભાગમાં મેલ ઉપર થતા માર્કેટ છે, અને હવે પાણી તે કાલમાંનો (નરમાં હવે વિશે જણાવે થશે તો) મોટા જથ્થામાં ઉપર થતા થશે.

આનગાનીથી વેપારને તેમજ ઉતા ઓને આવવા જવાની સનનદ થઈ છે, એટલું જ નહિ, પંચુ આખા દેશમાં હવેને માધિમાં પથઈ નજીક બિલ બિલ શાખાઓમાં ફરજે બે લાખો કામદારો અને વાળો મજૂર પોતનું ગુસ્સાન નવારે છે. ૧૯૦૮માં જે ગણતરી કરવામાં આવી હતી તે મુજબ આનગાનીના નોંધે તો કામદારોની કુલ મંખ્યા ૪૨૨,૦૦૦ જેટલી થઈ હતી આ મંખ્યામાંથી ૪૦૩,૦૦૦ દેશીઓની અને ૧૫,૦૦૦ યુગે પીચાન નેમ જ યુરેઝીઓની હતી આનગાનીના કોન્ટ્રેક્ટો, મજૂરો, વગેરેની તો આખા બીરકુલ ગણતરી કરવામાં આવી નથી. આ મંખ્યા તો લાખોની થતા જાય છે. દિનંદુ-ગ્તાનના સોડોની આગમગરીઓથી કેટલી મેલ જુદી છે, એ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે. જેમ જેમ આગમગરીઓનો દેશમાં વિસ્તાર થશે, તેમ તેમ મજૂર-વગેરે વધારે ને વધારે મેલ મળતી જશે, વેપાર અને ઉત્પાદનની આગમગરી થશે, અને અનેક પ્રકારના મન્યવહારમાં વૃદ્ધિ થશે.

સડકો—મેલમાં બાદશાહોએ વેપારની મજબૂત ખાતર મોર્ગ શરૂ કરી વગ્ગે પાકા ગ્રનાઓ બાધ્યા હતા આ ગ્તાઓમાંથી પસાર થતા જનમાનની સડીસવામતી ખાતર અમુક અમુક અંતરે ચોક્કસ મુકામાં આવી હતી, અને જે જે જમીનદારોની હદમાંથી ગ્તા પસાર થતા હતા, તેઓને ચોક્કસ મુકામાંથી ફરજ પાડવામાં આવી હતી આ જમીનદારોને અમુક કાલેવાની છૂટ આપવામાં આવી હતી. ગ્તાઓ ઉપર જાડ ગેપવામાં આવ્યા હતાં, અને સ્થળે સ્થળે અતરના માપના થામના તેમ જ વિશ્રામસ્થાનો અમુકમાં આવ્યાં હતાં.

મોગલ બાદશાહીના વખતમાં નીચેના રસ્તાઓ મુખ્ય હતા.

૧. મીરજનપુરથી દક્ષિણમાં જવાનો મોટો રસ્તો.

૨. આગ્રાથી અજમેર સુધીનો રસ્તો.

૩. અલાહબાદથી જમ્શેદપુર સુધીનો રસ્તો.

૪. મથુરાથી આગ્રા સુધીનો રસ્તો.

૫. ઇટાવાથી અલાહબાદ સુધીનો રસ્તો.

૬. ગડમુખતેસર, સુરાદાબાદ, બરેલી, સાંદી, અને ગાઝબરેલી થઈને બનારસ અને પટણા સુધીનો રસ્તો.

૭. ફીઝીથી અલીગઢ સુધીનો રસ્તો.

દિન્દમાં બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના થયા પછી ગ્રાંટોની હાસત બેઝીએ તેવી સારી ન હતી. ૧૮૪૧ થી ૧૮૪૮ ની સાલ સુધીમાં રત્તાને સારી સ્થિતિમાં રાખવાને માટે પૈસા સંબંધી ઘણી મુશ્કેલીઓ નડતી.

અધિકારી રસ્તાને સારી સ્થિતિમાં રાખવા મંડેનો અને નવા રસ્તા બાંધવા માટેના પૈસાને ઘોડો બાગ બ્રિટિશ સરકાર તરફથી, ઘોડો જમીનદાર તરફથી, અને ઘોડો રસ્તાને ઉપયોગ કરતા વેપારી તરફથી આપવામાં આવતો. ફેટલીક વેળા રાજ અને અગીર ઉમરાવો ફેટલીક મદદ લેખીસ રૂપે આપતા. ૧૮૫૪-૫૫ સુધી દરેક પ્રેસિડેન્સીની 'મીલીટરી બોર્ડ' રસ્તાની દેખરેખ રાખવાનું કામ કરતી, પરંતુ તે સાલથી દરેક પ્રાન્તમાં પબ્લિક વર્ક્સ ડિપાર્ટમેન્ટની સ્થાપના કરવામાં આવી, અને રસ્તા સંબંધે બધું કામકાજ તેને સોંપવામાં આવ્યું. આગ-ગાડીનો પ્રચાર થવાથી રેલ્વેના સુધી માલ સમવડથી લઈ જવા ખાતર સારા રસ્તા કરવાની ફરજ પડી, અને તેથી પણ રસ્તાઓ સુધારવા તરફ વિશેષ લક્ષ આપાનું ગયું. હાલમાં સરકાર પબ્લિક વર્ક્સ ડિપાર્ટમેન્ટ દ્વારા નવા રસ્તા બાંધે છે, જૂનાને સમારી સારી સ્થિતિમાં રાખે છે, અને જ્યાં ખાસ પૂલ બાંધીને અથવા બારે ખર્ચ કરી રસ્તા બાંધવાની જરૂર પડે છે, ત્યાં તેવા રસ્તાઓ ઉપર પસાર થતાં ગાડાં ગાડી ઉપર અમુક કર નાંખવામાં આવે છે.

મ્યુનિસિપાલિટીની સ્થાપના થયા પછી તેની હક્કના રસ્તાઓ સારી સ્થિતિમાં રાખવાની જોખમદારી તેઓના ઉપર નાંખવામાં આવી છે. દુકાળ વખતે જે પૈસા દુકાણીઓને નીભાવવા એકઠા થયેલા હોય છે, કે કરવામાં આવે છે, તેના ઘણા ભાગે તળાવો બોદાવવામાં કે રસ્તાઓ બાંધવામાં સરકાર તેમજ સ્થાનિક સરકાર અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ ઉપયોગ કરે છે.

(અપૂર્ણ.)

ગંગાશંકર મહિશંકર વખણવા.

“કાવ્ય એટલે શું ?”-

અમદાવાદના તા. ૭ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૯ ના ગેઝેટ પ્રેમાભાઈ હોયમા “ગુજરાત માહિત્ય મંભા” તરફથી “કાવ્ય એટલે શું ?”-એ વિષય ઉપર આપણા મુખ્યસિદ્ધ વિદ્વાન ગ. ગ. કેશવલાય હર્ષદનાય ધ્રુવ. ખી. એ.—એમણે ચર્ચા કરી હતી. તે સમયે ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપલ રા. ગ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી. ખી. એ. અધ્યક્ષમથાને ધિરાજ્યા હતા. ગુ. ગ. કેશવલાયે ચર્ચાના આરંભમાં જણાવ્યું કે એક અનુસૂચિ વિષય હમેશા વધારે રમ ઉત્પન્ન કરે એ સ્વાભાવિક છે, માટે આજનો વિષય બહુ જ પગિયત હોવાથી યમિક થવાનો ઓછો મભવ ગ્રહે છે, વળી રા. ગ. અણુભાઈ મહીપતગમ—એમણે પોતાના “કવિતા અને માહિત્ય” એ નામના પુસ્તકમાં આ વિષય વિશે કીટ ચર્ચા કરેલી છે, તેથી આ વિષયને અગે કાઈ નવીન કહેવાનું ગેરનુ નથી—તેમની ઇચ્છા માર ચર્ચા ઉપે એ શબ્દ કહેવાની છે. તેમણે આગળ ચાલતા કહેવું કે માહિત્યના દનિદામમાં કાવ્ય એ સાહિત્યનું અણીનું અંગ છે. કાવ્ય પદ્યને ણી જનતાના ખોગ વિચારે અવકાલ કલા મયેયા આપણે નેહએ ણિય. કેટલાક એવો મત ધરાવે છે કે “કવિતા એ જ કાવ્ય છે”.* કેટલેક અંગે તો માન મનન શક્તિને મદદ કરવાના હેતુથી જ તેનો ઉપયોગ કરવા હોય એમ જણાય છે. આજ પર્વત ઘણાક લખાણ જેવા કે અમરકોશ, મૃતિ, દનિકારિકા—માન કવિતામાજ લખાયેલા છે. પરંતુ તેને આપણે કાવ્ય કહેતા નથી. એક વખતે હું ખેડે ગયેતો હતો ત્યાં વડીલાતની પરીક્ષા માટે તૈયારી કરનાર એક મહાશયે અને મળીને આખા પીનરનાના ફેમદારી કાવ્ય કવિતામાં લખેલા વાચી મળગાયા હતા રમણશક્તિને મદદ કરવાને માટે ચાચેથી કવિતાનો એ એક તાને લખયો હતો.

* કવિતા નહિ જતા કાવ્ય હોય તેનાં ઘણા દષ્ટાનો છે.

(અ) બાણુની કાકળગ

(વ) અ. ગોનર્ધનનામનુ “વર્ષાવર્ષુન”

(કાવ્યમાધુર્યમાં)

‘ધન્ય ધન્ય ઓ ચિત મુજ તુ’

—ઈલાદિ—

આનુ કાવ્યત્વ કાઈ કટાનની ચ્ચતાને લીધે નથી પણ સાવને લીધે છે. આ ચાન માનાના મધિનો કટાષ તો તેના શ્રુતિમનાથી વિનિદ ઉપજનીને મનોહરનામાં વૃદ્ધિ કરે છે.

(ક) મી. નાનાયાયના “મૌભાઅવતી” નામના કાવ્યમાં—

“મોગનનો મન્ય હતો”

—ઈલાદિ—

આમાં હંદ નથી—ગમ નથી—નથાપિ કાવ્યત્વ છે.

વળી તેમના “કેટલાક કાવ્યો” માથી

ભાગ ૨ જાની “અર્પણપત્રિકા”

“શુક્રદેવ નમો નમ.”—

—ઈલાદિ—

બીજા કેટલાકના અભિપ્રાય પ્રમાણે—

“કવિતા કહીયે કંઈપના જનમનરંજન બાણ.”

શ. કેશવલાલે જણાવ્યું કે જેમ સ્મરણશક્તિને મદદ આપવા માટે લખાયેલી કવિતા એ કાવ્ય ન ગણાય તેમ વિનોદાયે લખાયેલી કવિતા એ પણ કાવ્ય ગણી શકાય નહિ. વિનોદ એ કાવ્યનું વ્યાવર્તક લક્ષણ ન કહેવાય પરંતુ માત્ર તેનું આનુવંશિક ફળ જ ગણી શકાય. કેટલાક લોકો એમ સમજે છે કે જેથી લોકોત્તર આનંદ આપણને મળે તેને કાવ્ય કહેવું. લોકોત્તર આનંદ એટલે સાધારણ કરતાં વિશેષ આનંદ.—અર્થાત્ દોષને લાખ રૂપીઆની બક્ષીસ મળી હોય તેથી જેટલો આનંદ થાય તે કરતાં પણ અધિક આનંદ તે લોકોત્તર આનંદ. અને આ લોકોત્તર આનંદ એ કાવ્યનું મુખ્ય લક્ષણ છે એમ એઓ સમજે છે, પરંતુ આ ભૂલ ભરેલું છે. કારણ કે આનંદ એ કાવ્યનું વ્યાવર્તક લક્ષણ નથી. પરંતુ માત્ર આનુવંશિક ફળ જ છે, આનંદમાં જ કાવ્યની કાવ્યતા અથવા ઉચ્ચતા સમાયેલાં છે એમ માનવું એ યોગ્ય નથી. હિન્દુસ્તાનીમાં “આનંદમંજરી” નામનો એક ગ્રંથ છે એમાં શાધા રીસાય છે અને કૃષ્ણ તેને મનાવે છે એ એક વાતની ઉપર આખી કરોળીઆની જગની માફક રાગ જગ પાથરેલી છે. આ ગ્રંથને કાવ્યને બદલે કોશનું અભિધાન આપ્યું હોય તો વધારે યથાર્થ ગણાય. તેમ જ “લીલાવતી”—“અમરકોશ” અને સોર્સીગિરાજનું “વૈદ્યજન” આદિ ગ્રંથોમાં અમરકાર છે પરંતુ કાવ્યત્વનું લક્ષણ સમાયેલું નથી. તેમ જ “સારીગમ”—સતારની, ગતો, ટપ્પા અને કુમરીઓ વગેરે સંગીત જેવા કે “ગીતગોવિંદ,” પ્રાર્થનાસમાજનાં કીર્તનો—જે શુદ્ધ આનંદ આપે છે તે, અને નાટકના અભિનય વગેરે કાવ્યત્વનાં ખાસ લક્ષણ ગણી શકાશે નહિ. આ બધાં લક્ષણો જેમ મશાલાથી રસોઈની દહેજતમાં વધારો મળે છે તેમ કાવ્યની કાવ્યતામાં અને મનોહરતામાં વધારો ઉત્પન્ન કરે છે અને તે કારણથી તેઓ કાવ્યનાં માત્ર ઉપકરણ જ છે; મુખ્ય અંગ નહિ. અમરકાર ઉત્પન્ન કરે તથા સભારંજનાયે લખાયેલી કવિતાઓ કાવ્ય નથી. દલપતરામનો “શરણસ વિજ્ઞાસ” તથા “જન્યુઆરી જાણને ફેશુ-આરી ફરી જોય” અને નવલરામની “ગિરજા આતુરી” તથા પંડિત ગદુલાસની રક્ષકનાં “યમક” ઇત્યાદિ લક્ષણોવાળાં કાવ્ય કાવ્ય નહિ ગણાય. વળી નીચેની કવિતામાં અલંકારનો દુરુપયોગ થયેલો જણાય છે:—

ધંટાતણા ચાર ટંકર વાખ્યા,
ઉચેર્ણી લોકો જન સર્વ બંધ્યા;
જાણે શ્રુતી ચાર તણા ઉચારે,
મુમુક્ષુ અગમ્યપણું ઉતારે.
પૂર્વે ઉચો શુક તણે સિતારો,
તેજસ્વી તે શોભિત શ્રેષ્ઠ સારો;
શું સર્વેનો તે સરદાર આગ્યો,
સેધી કરાવા શુભ વિધી લાગ્યો.
પરોઢિયે શીતળ વાણ વાળ,
તેથી પડે ટાક અને ધુળય;
કુશલ્યમાં જેમ જનો ન જાણે,
ખીંકે બધા લોકની કાલ કંપે.

ઇત્યાદિ—(દલપત કાવ્ય.)

વળી નર્મકવિતામાં “ દોળા ” ની કવિતામાં ઉન્નેશાવેશરનો દુઃખયોગ યોદે છે.

(દોળા.)

એવી કેવી તે આગ લગાડી,
તાગવળુ કાણુમું ખેલું દું દોળા. ૧
આને બળા તે આગ લગાડી,
આડી બધાથી દું લાડી, દા રે આગ આ.
વાડી બળે મર્ધ પાડી દું લાડી,
સાડી તજ રડું દડાડી—તાગાં એવીં ૨
તારી પાછને બનાવી તેં માંડી,
ગારી નાખી રૂડી બનાડી—દાં રે આગ માડી.
નાડી યધ ને આ છેક ૯૮ દડાડી.
માંડી કરી કેમ છાંડી. તાગાં એવીં ૩
કાડી દલેનું ન દેડ પોંચાડી,
આડી રડું બુમ પાડી—દાં રે આગ આ.
ભાડી મની કર મા મુળી માડી,
એ નર્મદ લે તું ડપાડી. તાગાં એવીં ૪

(નર્મદ કવિતા.)

આમાંકામદિકની પેંડ કેવળ બોધ—ગુણ બોધ—એ પણ શાસ્ત્રનું મુખ્ય લક્ષણ નથી. જેવાં કે “ શીખામળનાં પદો ” વગેરે. ને બોધ કેવળ બોધના ૯૮ રૂપમાં ન હોય પરંતુ ભાવ-પ્રવાદના રૂપમાં ગાણુ આવે મમાપેલાં હોય તો તેનાં બોધ એ શાસ્ત્રનું શબ્દાવ સમવશે.

x તોનનાના રણુઝાબાઈની એક કવિતા—

૫૬.

દું તો તને વાડ રે, આ તે શું કું રે;
હડી હીંગે બોળો, તે દોરો તે નમાર. ૧.
દહવાના ડટપા રે, આંખે મયો આંખે રે;
વિસાગે મેન્ના દિન દયાળ. દું તો તને. ૨.
માગ સળા મુરખ રે, છુદ્ધિ તારી ક્યાં બળી રે;
માયે તો બમનો ન હીકો શાગ;
મપાદાને દાકે રે, બધા માખના રે,
વિચારી ના જોયું રે, માર અમાન. દું તો તને. ૩.
મુનસા જનમ મેગમ્યો ને પુગમાં રે,
દંમા ઉપર પાડી દાખ;
જલ્દયો તને ત્યારે રે, આડે શે ના આવીયોડે;
તાની માની કુખે ના દીધો શમ. દું તો તને. ૪

જેમકે અંગ્રેજીમાં “મથેન્ટ ઓફ વેનીસ” માં “મર્સીફ” વિશે લીટીઓ અને હંમેશાની “Give thy thoughts no tongue.” ઇત્યાદિ લીટીઓ અને શકુન્તલના કણ્વકાવિના શકુન્તલાને સલાહ આપતા શ્લોકો—વગેરેમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે બોધ સંભાષણો છે તે ભાવપ્રવાહના રૂપમાં તેનું નિરૂપણ થયેલું છે માટે કાવ્યત્વવાળું છે. નદીએ નાદવા જાહેર્યે તેથી કસરત મળે અને મળ જાય. માટે કસરત એ નદીની આપેલી નથી. તેમ કાવ્યથી આનંદ ઉત્પન્ન થાય પરંતુ તે કાવ્યનું લક્ષણ નથી.

આ પ્રમાણે શુદ્ધ બોધ નહિ પણ ભાવપ્રવાહના ગૌણ ભાવે નિરૂપણ થયેલો બોધ જેમ કાવ્યત્વનું સાધન છે તેમ અલંકાર ન હતાં કાવ્ય હોય એ દાખલો પ્રેમાનંદના “નળાખ્યાનમાં” છે. હંસ નળ દમયંતીને યોગ કરી આપીને પોતાને ઘેર જાય છે ત્યારે તે પ્રસંગે આશ્વાસનના અર્થમાં લખાયેલી દશેક લીટીમાં સાદી વાણી અને અલંકાર કે ટાપટીપ વગરની રચના એ પૂર્ણ કવિત્વ સૂચવે છે.

“ ઈ. સ. ના સાતમા શતકમાં આગેદહ્ય વર્ણન કરવામાં કવિતા ગણાતી હતી. તેની વિરુદ્ધ વૈદર્ભી, ગૌડી, પાંચાળી ઇત્યાદિ રીતિવાદ—ધ્વનિવાદ—અનુમાનવાદ—વગેરે વાદ તથા રીતિઓ પ્રચલિત થઈ. પરંતુ આવા પ્રકારના ધ્વનિ કાવ્ય અથવા ચિત્રકાવ્યમાં ભાવ પ્રદર્શિત કરવા માટે વિવિધ પ્રકારની આ યોજનાઓ જ છે.

પશ્ચિમમાં ગાયનને કાવ્ય કહેવાય છે અને એનો મુદ્દો હૃદયક્ષોભ ઉપર રચાયો છે. વિદ્યા વગેરેમાં આપણે પશ્ચિમના આભારી છિયે ખરા પરંતુ હૃદયક્ષોભનો વાદ મારાથી કબૂલ રાખી શકાય તેમ નથી. કારણ કે હૃદયના ધ્વજકારામાં અને એ લાગણીના ધ્વજકારામાં આત્મકીર્તીનો જ ફેર છે એવું ડૉક્ટરો કહે છે. તેથી કવિતાના Rhythmને અને હૃદયના Rhythm બેઠે સરખાવવામાં આવે તે બંને યોગ્ય લાગતું નથી.

બીજા એરીસ્ટોટલનો અનુકરણ (Imitation) વાદ છે; ત્યારે બીજા સર્ગશક્તિ (Originality) થી ઉત્પન્ન થયું હોય તેને પણ કાવ્ય કહે છે.

વળી Subjective and Objective એ બે પ્રકારનાં કાવ્ય ગણાય છે. પહેલામાં કવિ પોતે જ પાત્ર હોય છે અને બીજામાં એ જુદાં જુદાં પાત્ર પાસે પદ્ય પાછળ રહીને નટ પૂતળાં નચાવે તેમ બોલે છે. બાયરનનો આર્થિક હૉરોર “આત્મલક્ષી” (subjective) કાવ્યનો દાખલો છે.

મગાં ને સંબંધી રે યુગવંશને સૌ મળ્યાં રે,
તરવાને ત્રીકમ નામ સંભાર;
બોતો ન લાગે રે, ઝટપટ માનજો રે;
હવે તું તો ગાફલ ન રહીશ શુભાર. હું તો તને. ૪
ગહાપિણુ તો ડોહોજ્યું રે, સ્વારથ સાથમાં રે;
પરમારથની ન જાણી પેર,
શણછાડ કહે છે રે, રાંડના તુને તુને તને રે;
વહી ગયો બળની દીન લેહેર. હું તો તને. ૫

૪ “It droppeth as the gentle rain from heaven,”

ખીલ ખે રુકશે છે:—“Idealistic” આદર્શિષ્ટિક અને “Realistic” રીઅલીસ્ટીક; ખીલમાં જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થતી હોય તો પણ આબેહૂબ ચિત્ર આપવામાં આવે છે. તેમ પહેલી જાતના કાવ્યોમાં પણ ઘણા ઘણાં દોષ જોડે તેમ છે.

૨. ૨. કેશવલાલે આગળ ચાલતાં કાવ્યનું સ્વરૂપ તપાસ્યું. તેમણે કહ્યું કે જે કાર્ય ખીલ કોઈ ઉપકરણથી ન થઈ શકે તે કાર્ય કાવ્યને કરવાનું છે. આ પ્રસંગે તેમણે શિષ્ટ-કાર, ચિત્રકાર અને કવિના કાર્યની તુલના કરી સમજાવ્યો હતો. તેમણે મહાત્મ્યું કે—

“સાહિત્યમાં પ્રથમ સ્થાન કાવ્યને મળે છે. જેની કૃતાર્થતા, સંસારચક્રને ગતિ આપનાર જે ભાવપ્રવાહો છે, તેનું અવિચ્છિન્ન પ્રતિબાગમ્ય પ્રતિબિંબ આપવામાં રહેલી છે. શિષ્ટ અને ચિત્ર આંગિક અભિનયના નિરૂપણથી ભાવનું મધુર દર્શન કરાવે છે ખરાં, પરંતુ તે દર્શન વિચ્છિન્ન એટલે તૂટક હોય છે. ભાવના અવિચ્છિન્ન પ્રવાહને એ કળાઓ સાક્ષર કરવા અશક્ય છે. એ તો કાવ્ય જ જોયર કરી શકે છે. શિષ્ટ અને ચિત્ર જે સ્વરૂપ દર્શક કરે છે તે એક જ કાણું અને એક જ અવસ્થાનનું હોય છે, એ અવસ્થાનના દર્શનની પૂર્વના અને પછીના સ્વરૂપથી તે આપણને સુગત કરી શકતાં નથી. અસાદ શ્રાવણની અમાવાસ્યાની રાત્રીએ આકાશ મેઘથી ઢાંધાઈ જઈ એવો અધાર ચક્રને ચાલુ કરી રહ્યો છે, તે પ્રસંગે એકએક વીતળીના અમકાસથી જનું પ્રતિનું વિચ્છિન્ન કાણિક દર્શન આપણે પામીએ છીએ, તેનું શિષ્ટ અને ચિત્રદ્વારા થતું ભાવદર્શન પણ કાણિક અને વિચ્છિન્ન હોય છે. સદ્ગત સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર રવિવર્માએ શેરેલું મલોવાચવાનના વસ્ત્રચેદન પ્રસંગનું ચિત્ર ઘણાંજે જોયું હતું. પતિની નમતા ઠાંકપા સાઈ પોતાનું અધુ અંગ વધાડું કરી અર્ધા વસ્ત્રચેદન દર્શવતી ભૂખ અને ધાકની મારી નિષ્પાપ હૃદયથી માદ નિદ્રામાં પડી છે. તેની પામે બાહીનું અધુ વસ્ત્ર જેણે રાત્રી રીંટણું છે એવો નળ બેઠો છે. તેના મુખ ઉપર ભરંસર રોપની ડાયા ઉપાઈ ગઈ છે તેને લીધે બાળ બૂલી સંકાનો બોન થઈ પડેલી દર્શવતીને અધાર ધનમાં ઉઘતી મૂકી આડ્યા જગતો દૂર નિશ્ચય નળ કરે છે. યદ્યપ્તએ મળી આવેલી પાળીથી તે વસ્ત્ર કાપે છે. ચિત્ર સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી જોનારે જોયું હશે કે વસ્ત્ર ચીરતાં પૂર્વ પ્રેમ સંભારી જાતેનાં એકલકે ધરેલાં હૃદય ચીરાયાની અસંખ્ય વેદના નળ ચાતુભયે છે. આ બધું પૂરેપૂર્ણ હૃદય-વેંધક છે. પરંતુ નળના મનના ભાવોની સંસૃષ્ટિનો પ્રવાહ જોયર કરવામાં તે નિષ્ફળ નીવડે છે. જેની ઝાંખી સાઈ તો પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનમાં નગર કરવી ચોખ્ય છે. એ ચિત્ર જુઓ અને આ નીચે ટાંકેલું કાવ્ય સરખાવો:—

“નજે સુતી દોડી સુંદરી, નિસ્વાસ મુકો એ નયણું ભરી;
કાણુ દિવસ આવ્યો થી હરી, એ દુઃખે પ્રાણ ન જાય નીસરી.
વૈદરબી વસુધાવદન પડી, દુઃખ નોતું દોડું એક ધડી;
ધણે દોહલે વરી મેં એહ, રૂએ રાગ જોધને દેહ.
નપથી નિરૂપતાં જોયું મૂખ, તારે મનમાં લાયું દુઃખ;
કળિ વળી તેનું ચિત ફેરવે, રાગ મનમાં દેવ મેળવે.

શી સગાઈ પરતનયાતણી, દુષ્ટ દમયંતી એ. 'પાપણી;
 શી પ્રીત છેલ્લે દીધો જોણીએ, હું વિના મચ્છ ખાધાં એણીએ.
 મલીન મન એતું નિરધાર, કો સમે માહારો કરે આહાર;
 ન ધટે એ સું રહેવું મળી, રાખને ઉપજાવે બુદ્ધિ કળી.
 તો સમે હદેની દાઝ, મુક વનમાં એકલી આજ;
 બુદ્ધબ્રહ્મ મન ગૂઝતણું, કળીને પ્રેર્યો કોધે ધણું.
 મનમાંહે આશંકા ગણે, એક વસ્ત્ર પેહેચું એ જણે;
 મધ્યે ચીર જાડું બળ કરી, થાય શબ્દ જનમે સુંદરી.
 હોય છુરી તો છેડું પટકૂળ, કળી ધયો કાંતું અનરથનું મૂળ;
 નજે લીધું છુરીકા શસ્ત્ર, વચેથી વેહેવું આડું વસ્ત્ર.
 કટકા એ પટકૂળના કરી, મૂકી નળ આલ્યો સુંદરી;
 ગયો ડગલાં સાતજ બરી, પ્રીત રંગામની સાંબરી.
 નળ વિમાસણ મનમાં કરે, એકેલી એ શાદીને મરે;
 વર્યો હું દેવતા પરદરી. વળી વનમાં સાથે નીસરી.
 કૈશીકગોહન એ માનની, કેમ વેદના સેહેશે રાનતની;
 ન ધટે મૂકી જાણું મને, નળ આજ્યો દમયંતી કને.
 દોહું મુખ અંતર પરજાવ્યો, સંભારી મચ્છ ને પાછો વગ્યો;
 કળી તાણે વાટ વનતણી, પ્રેમ તાણે દમયંતી બણી.
 વિચાર વાંતિનિધિમાં પડ્યો, આપાગમન દારિદ્ર્યે અદ્યયો;
 સાત વાર આજ્યો ફરી ફરી, તજ ન જનમે સાધુ સુંદરી.
 બળ પ્રળળ કળીતું યયું, પ્રેમઅંધન તુટીને ગયું;
 સર્પ કંચુકીને તજે જેમ, મેં દમયંતી તજવી તેમ.
 શ્વેત પત્રને જેમ પરદરે, પુનરપિ તે અંગી નવ કરે;
 જેવું હોય વમનતું અંન, તેવી માહારે એ સ્ત્રીજન.
 કો વેળા મુને મારે નેટ, હુંધે વાહાહું એહને પેટ;
 એહેવું કહીને મૂકી દોટ, ઉવાટે દોડ્યો. સાસોટ;
 ત્યાં લગે ધાયો ભૂષણ ન્યાં લગે ધમો પ્રાતઃકાળ."

આવી જ રીતે રા. રા. જગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાએ છપાવેલી કાદંબરીને શોભાવનારૂં ચિત્ર જુઓ. અને જે પ્રસંગનું એ ચિત્ર છે તેવું નિરૂપણ કાદંબરીમાં આણુ કવિએ કર્યું છે તે જુઓ. એક કાવ્ય છે તેથી બાવપ્રવાહ અવિચ્છિન્ન ગાયર કરે છે: પીજું ચિત્ર જ છે તેથી વિચ્છિન્ન ક્ષણિક અવસ્થાનતું જ દર્શન કરાવી વિરમે છે."

રા. રા. કેશવજીએ આગળ ચાલતાં કહ્યું કે “કાવ્ય એ હૃદયની લાગણીનો—ભાવનો સતત પ્રવાહ છે.” એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હૃદયની લાગણીનું નિરૂપણ કરવાનો છે. અને એનું સાધન શબ્દો—વાણી છે. ઉપકરણની યોગ્યતા ઉપર એની સફળતાનો આધાર છે. અર્થકાર વગેરે ભાવનો પ્રવાહ જોવાવવામાં ઉપયોગી નેટરે અંશે યાચ તેટલે અંશે ઉપયોગના છે. કોઈ વખતે અનેક ભાવો એકઠા થાય છે ત્યારે ‘મહાભારત’ જેવડું કાવ્ય થાય છે. ‘રામાયણ’ પણ તેમ જ છે. ‘મેઘદૂત’માં માત્ર એક જ ભાવ પોતે વિસ્તાર પામીને એ જ પાત્રદ્વારા નિરૂપણ થાય છે.

આટલું જોઈયા પછી સમય બહુ થયેલો હોવાથી તેમ જ વિષય ચર્ચાના રૂપમાં મૂકાયેલો હોવાના સંબંધથી રા. રા. કેશવજીએ આ વિષયની ચર્ચાની મર્યાદા કરી હતી.

એ ઉપર અન્ય મુદ્દાઓએ તથા પ્રમુખ સાહેબે કહેલી ચર્ચાનો સાર આવતા અંકમાં આપીશું.

[વચન—ઓફિસ,]

ધર્મવિચાર

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૫૨૬ થી)

મરણ પછી અન્ય સ્થિતિ છે એ કલ્પના દિંદુ ધર્મમાં ગાંધી છે. કર્મ પ્રભાવે મનુષ્ય પ્રેતલોક, પિતૃલોક, ચંદ્રલોક, સૂર્યલોક, ઇન્દ્રલોકમાં નહે છે ને પછી પાછો [ભૂતલોક, તથા આ પૃથ્વી પર જન્મ લે છે એમ પુરાણોમાં કથન કરવામાં આવેલું છે. અન્ય લોકના અસ્તિત્વની કલ્પના.] ભૂલોક, ભુવલોક (પૃથ્વી અને સ્વર્ગની વચ્ચેનો દેશ) તથા સ્વલોક (સ્વર્ગ) દિંદુ ધર્મમાં મનાયલા છે. ગાયત્રી, વેદમંત્ર તથા વેદાન્તમાં માન્ય કરેલા છે. ઝંદધર્મ, ઇશ્વરશીલ્પન ધર્મમાં પિતૃલોકનું અસ્તિત્વ માનવામાં આવે છે. ચંદ્ર, મંગળ વગેરે ગ્રહ મંડળમાં વસતિ છે એમ આધુનિક દેટલા વિદ્વાનોની કલ્પના છે. એ ગ્રહો જોડે મંજી યથો નથી એટલે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થયું નથી. હમણાં પરોક્ષ અનુમાનની સ્થિતિ છે. આગળ જતાં દુરબીન, વિમાન, હવામાં ઉડતા પક્ષિ આકાશના વાહનો, તાર વિનાના વીજળી સંદેશ જેવી અપૂર્વ શોધથી અહમંજળ જોડે સંબંધ થાય તો અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય. હાલ તો માત્ર કલ્પના છે.

ઐદિક નીચ વાંચના રહી ગઈ હોય તો મળુ પછી પિતૃલોક કે અન્ય લોકમાં જતાં

પહેલાં જૂત, પિશાચ, વગેરે સ્થિતિમાં વાસના તૃપ્ત થતા થતા લગી મનુષ્યના સૂક્ષ્મ દેહને રહેવું પડે છે એમ માનવામાં આવે છે.

ગીતામાં કહ્યું છે:—

યાંતિ દેયવ્રતા દેવાન્ પિતૃન્ યાંતિ પિતૃવ્રતાઃ ।

ભૂતાનિ યાંતિ ભૂતેઽપા યાંતિ મયામિનોઽપિ મામ્ ॥

(ઈદ્રાદિક દેવોનો ભક્તો ઈદ્રાદિક દેવલોકને પામે છે, પિતૃભક્તો પિતૃઓને પામે છે, જૂતોનું (વિનાયક, માનુષ આદિ) ચળન કરનારાઓ તે તે જૂતોને પામે છે પરંતુ મને ભજનારાઓ તો મને જ પામે છે.) જૂતલોકનું અસ્તિત્વ છે એમ દેવલોક વિદ્વાન્ લોક પણ માને છે, દેવલોક તો પ્રત્યક્ષ અનુભવના દાખલા રજુ કરે છે. આવા પુરાવાના દાખલા સત્ય હો કે મનકલ્પિત ભ્રમણા હો. અમેરિકા તથા ઇંગ્લાંડ જેવા સુધરેલા આગળ પડતા દેશોમાં પણ મંડળો રચવામાં છે ને જૂતલોક (Spirit world) નું અસ્તિત્વ સાબિત કરવા પુરતકો લખાય છે, બાપજી અપાય છે તથા પ્રયોગો કરવામાં આવે છે. દુનિયાના અર્વાચીન કાળના લોકો જૂતલોકમાં માનતા એ નિશંક છે. હાલમાં પણ દરેક દેશના લોકો જૂતયોનિના અસ્તિત્વમાં માને છે. આ માન્યતા કેવળ મૂર્ખાઈ છે એમ કહેવાય નહિં.

ગીતામાં કહ્યું છે:—

યં યં વાપિ સ્મરન્માર્ચં ત્વજ્યંચે કલેવામ્ ।

તં તમે વૈતિ કૌનેય સદા તદ્ભાવમાયિતઃ ॥

ભાવાર્થ:—(મનુષ્ય મરણ વેળાએ જે જે પદાર્થને સંભારતાં શરીરનો ત્યાગ કરે છે તે તે પદાર્થને જ પામે છે, કારણ કે સદા તે તે પદાર્થના વિચાર કરવાથી તે વસ્તુની તેનામાં વાસના લાગી રહે છે.) ઔદિક વિષયોમાં વાસના રહી ગઈ હોય તો શરીરનો નાશ થવા પછી સૂક્ષ્મ શરીર જૂત યોનિમાં રહે છે ને વાસના તૃપ્ત થાય ત્યારે સૂક્ષ્મ શરીરનો લય થાય છે. શ્રાદ્ધવિધિ તપાસીશું તો જણાશે કે જૂત પ્રેત દશામાં મૃત મનુષ્ય ન જીવે અથવા ચિર કાલ ન રહે તેટલા માટે વિધિપૂર્વક ક્રિયાઓ કરવાની ફરજ નાંખવામાં આવેલી છે. રૂઢિતથા ક્રિયા જોતાં જણાય છે કે શરીરના નાશ પછી ચોડા વખત સૂક્ષ્મ દેહ વાસના પ્રમાણે દુનિયામાં અથવા પ્રેત લોકમાં રહે છે એમ હિંદુઓ માને છે. સપિંડી કરણની ક્રિયા પણ સત્ય છે કે એ ક્રિયા મૃત પિતૃઓ જોડે મૃત મનુષ્યનું મેલન અથવા ઐક્ય થવા માટે કરવામાં આવે છે. એ ક્રિયા વિધિવત્ થાય તો મૃતનું સૂક્ષ્મ શરીર જૂતદશા પ્રાપ્ત કરતું નથી ને પિતૃલોકમાં જાય છે એવી પુરાણ, શાસ્ત્ર તથા રૂઢિની કલ્પના છે, પરંતુ ભાતના પિંડ પિતૃઓ

તથા મૃતને અર્પણ કરવામા આવે છે તે કેન્દ્ર અને તરી, નહિ પણ તેમની અપૂર્ણ રહી ગએલી વામનાઓની તૃપ્તિ માટે પિડરૂપી દાન શ્રાદ્ધાધિયારી તરફથી અર્પણ કરવામા આવે છે, કે જેથી પિતૃઓના આત્મા અમરતુ વામના લય પામે તૃપ્ત થઈ અન્ય ઉચ્ચ લોકમા કર્મ પ્રમાણે જાય

અર્થ તથા નર્મની રૂપના દરેક ધર્મમા સ્ત્રીકાઈ છે મનુષ્યનું નીતિમય જીવન થાય તેમલા માટે લાનન તથા ભયર સ્થાન કે પવામા આન્યા છે

[સ્ત્રી તથા નર્મની રૂપના] ખીન કહે છે —

‘ So long as earthly life is full of suffering so long there will be need for consolation, which the hope of heaven affords to the selfish ’

(જ્યાં લગી અદિષ્ટ જગતી દુષ્ટી ભરલી છે ત્યાં લગી અર્થની આશાથી દિનાઓ નમે તેમના માટે સ્વર્ગની રૂપનાની આશ હોવાની) એવા સ્થાના વાતવિ- દેવ એ બુદ્ધિ કેમુન આવા પાડે છે એ તથા ધર્મજનની લેખ । એ અર્થ તથા નર્મના વર્ણનો ઘણી સારી બાપામા રેલા છે જેવા કે રૂની, મીટન, સ્ત્રીન મોર્ગ, બનીઅન વગેરે એ વર્ણનો મનુષ્યની કે પનાસકિતના અપૂર્વ નમુના છે અર્થ તથા નર્મનું અસ્તિત્વ ખાનીએ તો પણ એ મ્યાનોના અનુભવનું અપૂર્વ યતુ નથી અનુભવતુ સ્વભાવ ધર્મ શરૂ ને થાય છે એમ ખાનીએ તો પુનઃજન્મ માનવો પર જીવંતી યોગ પુનઃજન્મમા માનતા નથી એને એ ધર્મમાં સ્વર્ગની રૂપનાનો નીતિશાસ્ત્ર જેને જ સબધ છે એમ માન્યા વિના આનતુ નથી હાંદુ, જરજોસ્ત તથા મુસનમાન ધર્મમા પણ આ રૂપના મનાયની છે બુદ્ધ ધર્મની દેવાચન તથા કામતામની રૂપના આ રૂપનાને મળતી છે

આ દુનિઆના સા । ક્રમે દરીએ તો અર્થ મજે ને પાપ દરીએ તો નર્મ મર્ગ એ મિદ્ધાન્ત મર્વમાન્ય છે નીતિમય જીવન ગાળવા માટે લાનન રૂપ તથા માર્થ શિવાય આ રૂપનાને બુદ્ધિ અનુભવ, અથવા અપગેહ જ્ઞાનથી સિદ્ધ કરી શકાય એમ નથી પાપ પુણ્યની વ્યાખ્યા મર્વ ધર્મમા સમાન છે એ પણ નીતિશાસ્ત્ર સાથે વિશેષ મળવ ધગમે છે

ઉત્ક્રાન્તિ નિયમ (Law of Evolution) ને ઉપનિષદ, વેદાન્ત, તથા બુદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્ત સાથે એક વિષયમા વિરૂદ્ધતા આવે છે ઉત્ક્રાન્તિ નિયમ પ્ર-

[મનુષ્ય પશુથી માણસ માનવામા આવે છે કે દરેક પ્રાણી જાત સુધરતી જાય છે અ- નિત્યમા અગ્રગતિ નિત્યતા જગ (Struggle for existence) મા નીમી શરૂ થાય છે] એવા પ્રાણીઓ રહે છે તથા અન્ય પ્રાણીઓ નાશ પામે છે. આ પ્રમાણે સર્જિની ઉત્પત્તિમાથી ક્રમ આન્યા કરે છે મનુષ્ય જાતિ પણ પહેલા કરતાં સુધરતી જાય છે, જે દેશના મનુષ્યો જીવનના અવગામાં ટકી શકે એવાં હશે તે જોશે

શ્રી ઉપયોગી અત્યુત્તમ ગ્રંથ. સૌભાગ્ય-શિક્ષાબિંધ.

આ પુસ્તકને રા. રા. રમણભાઈ મોદપતરામ નિલકંઠ, બી. એ. એલએલ. બી. (અમદાવાદ). રા. રા. કેશવલાલ નેશંકર ધોળકિયા, એલ. એમ., એન્ડ એસ. (રામપુર-ગેરિલખંડ) દ્વારા વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ, બી. એ. (અમદાવાદ) : રા. રા. અનંતરાય નાનાલાલ બુચ, બી. એ. એલએલ. બી. (ગુનાગઢ) રા. રા. શીવચંદર શા- મજી દલાલ, બી. એ. એલએલ. બી. (ન્યાયાધીશ માણાંવાદર રોડ) વગેરે અતિ ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપેલા છે.

‘સૌભાગ્ય-શિક્ષાબિંધ’ પુસ્તકમાં આવતાં પ્રકરણો.

(૧) સ્ત્રીની શ્રેષ્ઠતા. (૨) પુત્રોપર રાખવો. જો તો-પ્રેમ, અને તેઓને કષ્ટ કેળવણી સુખરૂપ થાય. (૩) પાતની પલ્લીપ્રત્યે કરજ. (૪) બાલકમયી નિપજતા બોટાં પાંચામ. (૫) કન્યાવિકલયથી થતું પાપ. (૬) લગ્નની વૃત્તિ. (૭) સામર્થ્યોએ વધુ તરફ રાખવું જોઈતું ઉમરા વર્તન. (૮) ‘કાન્તા’ (બોધદાયક વાર્તા). (૯) તરણીઓની સામરે. કેવી શરૂઆત સુખરૂપ થાય. (૧૦) તરણીઓએ સાસરમાં તરફ રાખવું જોઈતું ઉમરાવર્તન. (૧૧) પિયર પ્રત્યે રાખવો જોઈતો ઉચ્ચભાવ. (૧૨) સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનું ખરૂં તપ અને મત સું છે. (૧૩) તરણીઓની જોરમાન હોડાર પ્રત્યેની કરજ. (૧૪) ‘પૂષ્પા’ (બોધદાયક વાર્તા). (૧૫) તરણીઓની ચાહર પ્રત્યેની વતેણું કેવી જોઈએ. (૧૬) તરણીઓમાં ચલા, પાન, તમકુ વગેરે વસ્તુ જતું વ્યસન અને તેથી ભોગવતી પડતી પરાધીનતા. (૧૭) તરણીઓએ રખડવાપા થતા ગેરફાયદા; ચર્ચાઈ કેમ જાગવતી (૧૮) નાપમક કરવા જેવા ચાપો. (૧૯) સજારીઓની સમાજ મળતા લાભો. (૨૦) સારી નહારી સોખત તેની આસર અને પરિણામ. (૨૧) તરણીઓએ શું વાંચવું, વાંચનની મનપર થતી અસર. (૨૨) પરાધીન સત્તા. (૨૩) સ્વચ્છતા અથવા સુખડતાના ફાયદા. (૨૪) આરોગ્યતા જળવવા રાખવી જોઈતી ખાસ સંભાળ; જેડી સરમના ગેરફાયદા. (૨૫) અકાચ (રમેદંશની) (૨૬) પતિને વચ કરવાની વિધા. (૨૭) પાતની પતિ પ્રત્યે કરજ. ‘પલ્લી ધર્મ’ (૨૮) સમજાવી. (૨૯) ‘સુ- નંદા’ (બોધદાયક વાર્તા). (૩૦) તરણીઓની પરપુરજ પ્રત્યે ‘વતેણું’ કેવી જોઈએ; શ્રેષ્ઠ થાયી થાય. (૩૧) તરણીઓએ પાકલાસમાં પ્રવીણ થવાની જરૂર; તેપર દેઈ જોઈતું ધ્યાન અને જોતક માટે નાખવી જોઈતી સંભાળ. (૩૨) અદારવિદારમાં નિવનિતપણું જાગવવાની જરૂર. (૩૩) તરણીઓએ ઉઘળી ચલાથી થતા લાભ, આજસુ ચલાથી થતો ગેરલાભ; અવગણને વખતે શું કરવું જોઈએ. (૩૪) તરણીઓએ રાખવી જોઈતી ઉમરા શુદ્ધવસ્થા. (૩૫) તરણીઓએ કરકમરથી રહેવાથી થતો લાભ, દેખાદેખીથી દૂર રહેવું; ‘સંતાઈ’એજ ખરૂં ‘સુખ’. (૩૬) ‘નર્મદા’ (બોધદાયક વાર્તા). (૩૭) તરણીએ જે સદાચારમાં વહેતાં ઉઘળી થતો લાભ. (૩૮) અનુચિત (દુષ્ટ), પરાયકર કરવાં એજ પુણ્ય અને અવરને દુઃખ દેવું એજ પાપ. (૩૯) નારી નિત્ય પાક રહે. (૪૦) નારી નિત્ય પાક રખીએ. (૪૧) ‘સુદક્ષણી’ (એક પતિ પ્રેમી બાળાનું ખદબૂત પ્રેમ અતિ).

આ ગ્રંથ વિષયો ઉપરાંત અનેક નવી નવી શ્રી ઉપયોગી બોધક બાબતોના આ પુસ્તકમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. જેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને, પુત્રીઓને, બાગિનીઓને, પવિત્ર સુશીળ, શ્રેષ્ઠ, કષ્ટ-વ પંચવજુ જેવા પ્રજ્ઞતા હોય, સમારેનું સર્વોત્તમ સુખ-સ્ત્રીઓની રહે- મનો ઉચ્ચ ચલાતા હોય, સંસાર ઉચ્ચ અને સુખ પૂર્ણ જોવાને શ્રમ દત્ત પદાવતા હોય, આંખોને નીનિતું, -ધર્મસાર મહાવચાવી રીતીનું અન બચવાંઓન કેળવણી આપવાનું પૂર્ણ જ્ઞાન આપવ પ્રજ્ઞતા હોય, તેવા દરેક સજ્જનને આ પુસ્તક ધરમાં રાખવાની આ- વશ્યતા છે. કિંમત રૂપિયા સવા, પોસ્ટેજ-શુદ્ધ.

મણિવદર-કાઠિયાવાડ.

જોન. કે. લેખક, રાણપીરદ, હાલુર આશીસ.

વૈરાગ્યશતક અને વ્રહ્મજ્ઞાન.

પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. રા હરજીવન ત્રિભુવન ત્રિપાઠી.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦.

આ ગ્રંથમાં શ્રી ભટ્ટકરે કૃત વૈરાગ્યશતકના મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક, તેમજ પંજાબના પ્રસિદ્ધ કવિ હરિદયજી દ્વિતી ભાષામાં કરેલું પદ્યાત્મક ભાષાંતર, તેના હિપરથી ગુજરાતી ભાષામાં વિવિધ છંદોમાં પ્રસિદ્ધ કવિએ કરેલું ભાષાંતર, તથા અતના ભાગમાં વૈરાગ્ય અને બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધી અનેક શાંત રસ પ્રધાન પદ્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. હુમુમુઓને આ ગ્રંથ ઉપયોગી છે.

નેજ કતો તરફથી તૈયાર છે છપાવનાર સખી અદરશ બેઠએ છીએ.

૧ સ્વામી શ્રી સ્વીધનાનંદની ટીકાવાળી ગીત ટીકા માથે ગુજરાતી ભાષાંતર.

૨ પારશ ભાગનું ગુજરાતી ભાષાંતર.

લખો અદરશપતક " વસ ત "

ઉપા કાન્ત.

એક-રસિક નવલકથા.

જેને વિશે વિદ્વાનોના ઉચ્ચ અભિપ્રાયો આપ્યા છે સરખ ગુજરાતી ભાષામાં લખા-
રેલી છે લગભગ ૩૦૦ પાના.

કર્તા—લોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા, બી. એ.

૧-૬ સમાજ.

હયાં કાગળની પાકા પુઠાની કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

કથા પુઠાની ને હલકા કાગળની રૂ. ૦-૧૨-૦

SELECTIONS FROM ENGLISH POETS.

With Notes—Nearly 300 Pages.

Beautiful poems of various English and American authors

PRICE 0-12-0.

મળીવાનું ઠેકાણું.

લોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા.

બી. એ. અસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી

મેવાસન-મિરગમ બેરોડા—ગુણપ્ર.

મેવનંદ જોશી અમદાવાદ

નામર

સુદી સુમેશ

"

"

તૈયાર છે બાળસ્વભાવની નવીન આવૃત્તિ.

મુંબઈ અને વડોદરા કે. આ. તરફથી મંજુર.
મળવાનું ઠાણું—કર્તા છ. એમ. યેજ્ઞવ. બી. એ. બી. એસ. સી.
પ્રે. રા. ટ્રે. હાલેજ, અમદાવાદ.

આ પુસ્તક બી પુરૂષ શિક્ષક અને માત્રાપોતે ખાસ ઉપયોગી છે. કિ. ૧-૮-૦૦

કાવ્ય મંજરી.

“x x જુના કાવ્યોનો સારો સંગ્રહ યથો દોષ તો આ નહીં છે. x x”
પ્રેા. ૮૦-૩૦ નં. ૨.

“x x પસંદગી બહુ જ સારી કરી છે. x x”
પ્રેા. ૭૦-૬૦ હાકાર.

“x x ગુજરાતી કવિતાનો ઇતિહાસ ને કાવ્યો સંબંધી દિપ્તિશ્વ વાંચકો ને અ
જાણીતાને બહુ સદાયબૂત મદદ પડશે, x”
રમણભાઈ મં. નીલકંઠ.
કવિતાના ઇતિહાસ ને વિસ્તૃત વિવરણ સાથે પ્રાચીન કવિઓના ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યોનો સંગ્રહ.
કિમત રૂ. ૧.

નવન દાહરકુલ. }
મુંબઈ નાં. ૩ }
છવાણાક અમીચંદ પટેલ.

હૃદય રંગ.

(દ્વિતીય કિશ્કુ-કાવ્ય.)

પ્રાસાદીક અને પાર્થક કાવ્યો કાપડનું પુરું. ગાયકવાડ સરકારના કેશવજી ખાતાએ
વાપરેરી માટે મંજુર કરેલ છે. કિ. ચાર આના પેા. એક આનો.

ડે. રચનાર—
ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ.
ભારણી નીવારી મુ. વેરાવળ.

અથવા એન એમ ત્રિપાઠી—બુકસેલરે મુંબઈ.

वसन्त.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः-
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुरालान्न प्रमदितव्यम् ।
भूतैर् न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्,

पृष्ठे ८, अंके ३.

[भासिक.]

चैत्र, सप्तम १९६५.

लन्तः—प्रेक्षितं अन्तःशब्दं आपुर्भा पुनः ओम ओ, ओम् ओम् ओ

संसारमा ओमी यः ॥	६३
(ओमी गिष्ठा ओ ओ)	
विन्दमा वेपावना साधने नये तेनी जीववर्तु	१०२
(सः सः नशागः २२ भिक्षुः २२ वेपावः ओ ओ ओ ओ ओ ओ)	
५ सभाभन्तु अयं धुं जेही लावना	१०५
(सः सः अक्षेयः २२ २२ २२ २२ २२ २२ २२ २२)	
५ विन्दोरीना न्यान्त्रा	११३
(सः २२ विनायः)	
स्यनी वृत्ती	११८
(२२ विविदाय धर्मेणाः २२ २२ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ ओ)	
वमुनामे २५८	११५
(सः सः नमः १२ २२ २२ २२ २२ २२)	
ओम विनः	११६
(सः २२ नृसिद्धप्रसाद विविदाय ओ ओ ओ ओ)	
वि नृसिद्धप्रसाद कृत भवना	११७
(सः २२ नृसिद्धप्रसाद विविदाय सावना)	
नृसिद्धप्रसाद सावित्र्यविदो	११८
(सः सः नृसिद्धप्रसाद अक्षेयः २२ २२)	
विन्दोरीना विन्दोरी	११९
(सः १ लन्तुभराम मन सुभराम विविदाय ओ ओ)	
विन्दोरीना	
(सत्य ओम ओ २ — यमी)	
(वसन्त ओमिष)	

શારીરિક નિર્બલતાને લીધે તેમ જ પુરુષો પર તેમનો આધાર હોવાથી વ્યવહારમાં સામાન્ય રીતે પુરુષોએ તેમને પોતાનાથી કાંઈક ઉતરતી પંકિતની ગણી છે એ વાત જાણીતી છે. જગતમાં સર્વત્ર આવી સ્થિતિ હતી અને મોટે ભાગે હજી પણ છે. તેમાં સુધરેલા દેશો પેકો આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓની જે અધમ દશા જોવામાં આવે છે એવી બીજા સુધરેલા દેશોમાં ભાગ્યે જ હશે. પ્રાચીન કાળમાં એથી જુદી જ સ્થિતિ હતી. હાલમાં જોઈએ તો જોતાં તો ઐતિહાસિક ઉદાહરણ ન હોય તો કદાચ પણ ન શકાય કે આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓની કોઈ કાળે પણ ઉચ્ચ દશા હશે. જે દેશનો પુરુષ વર્ગ હાલ દુનીયાની શ્રેષ્ઠ પ્રજાઓ સરખું જ્ઞાન ધરાવે છે તે દેશની તે જ વર્ગની સ્ત્રીઓ કેવળ અજ્ઞાન છે, એવો વિરોધ કોઈ જ દેકાણે જરૂરે. આ અત્યંત ખેદની વાત છે, પણ છે એ તો નિઃસંશય છે. એ વસ્તુસ્થિતિ પર ડૉ. રાજાભાઈનો નિર્બંધ લખાયેલો છે.

આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓ અજ્ઞાન છે, તેમને ઘટતી સ્વતંત્રતા નથી, તથા તેમના પ્રત્યે પુરુષોને યોગ્ય માનની લાગણી નથી એ વાત સર્વ કોઈ સ્વીકારે છે. તેમને કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું, તેમને કેટલી સ્વતંત્રતા આપવી અને તેમને કેટલું સન્માન આપવું એમાં મતભેદ રહે છે. આ મતભેદનો અર્થ એ જ થાય છે કે સ્ત્રીઓ કાંઈક ઉતરતા પ્રકારનાં મનુષ્ય હોય અને પુરુષો અદ્વેતા પ્રકારના હોઈ સ્ત્રીઓને કેવી જતાવવી તેનો અધિકાર ધર્મરે જાણે તેમને જ આપ્યો છે. જમાનાના જમાનાથી સ્ત્રીઓને પોતાને આધીન રાખવાથી એ તો પુરુષોનો હક જાણે સામીત થઈ જાય છે. સ્ત્રીઓ મનુષ્ય છે માટે તેમના મનનો સ્વાભાવિક વિકાસ થાય એવું સર્વ શિક્ષણ તેમને મળવું જ જોઈએ; મનુષ્ય તરીકેનું (Moral Freedom) નૈતિક સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થઈ તેમનામાં જે સદૃશ્ય રહેલા હોય તે બદલે તેમનું યથાયોગ્ય સન્માન થવું જ જોઈએ.

૨. ડૉ. રાજાભાઈએ નિર્બંધના ત્રણ ભાગ પાઠ્યા છે.

૧. સ્ત્રીની ઉત્પત્તિ વિશેષ્ટવતા, સ્ત્રીજીવનનું મહત્ત્વ, સંસારમાં સ્ત્રીઓનું પદ, તેઓની ઉપયોગિતા, દેગ્રોત્તિમાં તેઓનો ભાગ.

૨. સ્ત્રીઓનાં પ્રાચીન અર્વાચીન પદ, વેદકાળ, રામાયણ અને મહાભારતનો સમય; પુરાણકાળ, મુસલમાનોનો સમય, અંગ્રેજોનો સમય.

૩. સ્ત્રીઓની પ્રતિષ્ઠા ઘટવાનાં, ઉચ્ચ પદેથી તેમની અધોગતિ થવાનાં, તેમની દુર્દશાનાં કારણ અને તેમની મહત્તા વધવાના તેમની ઉત્થતિના માર્ગ.

એ રીતે ત્રણ ભાગમાં નિર્બંધને વહેંચી વિષયને ઘણી સ્પષ્ટ રીતે, પ્રત્યેક બાબુએથી ચર્ચ્યો છે. તેમાં દર્શાવેલા અભિપ્રાય દૃઢ તથા વિચારપૂર્વક સ્વીકારેલા છે. આપણા દેશની સ્ત્રીઓ પ્રાચીન સમયમાં કેવી ઉચ્ચ પદે હતી અને કેવા ઉચ્ચ સદૃશ્ય તેમનામાં વસતા તે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી દૃષ્ટિ આપી આ પુસ્તકમાં સચોટ બતાવેલું છે. સ્ત્રીઓને કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ જોઈએ એ સંબંધી તેમના વિચાર મનન કરવા જેવા છે. “અમારું એમ માનવું છે કે ઇશ્વરે તેને જે કેળવણી આપવામાં આવે છે તેમાં અને ઇશ્વરે તેને કેળવણી

આપવામાં આવે તેમાં ભેદ રહેવાની જરૂર નથી. કેળવણીનો જે કોઈ વિષય પુરૂષને ઉત્તમ કરે છે તે સ્ત્રીને પણ ઉત્તમ કરી શકે. સ્ત્રી પુરૂષ બનેલા મનુષ્યમાં કેળવણીનો પાયો સમાનતાથી જ રચાવો જોઈએ માત્ર, પુરૂષને સામાન્ય કેળવણી ઉપરાત, કાંઈ હુજર, કળા વા કોઈ ઉદ્યોગની કેળવણીની આવશ્યકતા છે તે જ મુજબ સ્ત્રીઓને પણ, ધરમા રહીને તેઓ કરી શકે તેવા હુજર ઉદ્યોગ, કળા, કેળવણીની કૌશલ્યની આવશ્યકતા છે. ખાદી, પુરૂષોને બાપાજાન, ઇતિહાસ, જ્યોત્ષ્ણ, ગણિત, વિજ્ઞાન આદિની આવશ્યકતા છે તેટલી જ સ્ત્રીને પણ છે. ‘નારી પ્રતિષ્ઠા’ સાક્ષી શ્રી મહિનાય નમુનાઈ પણ જ્યારે સ્ત્રીઓના અભ્યાસક્રમમાં, બાપાજાન, ઇતિહાસ, જ્યોત્ષ્ણ, ગણિત, વિજ્ઞાન આદિની આવશ્યકતા બતાવે છે ત્યારે કેટલાક મુલ્યો તેમ જૂઠ્ઠાનો જેઓ હાથ દરેક નીચ વસ્તુમાં ભય જૂએ છે તેઓ સ્ત્રીઓને ઇતિહાસ જ્યોત્ષ્ણના શિક્ષણની, તત્સબધના જ્ઞાનની શી જરૂર છે એવો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે તે ખરેખર શોકજનક છે.” “સ્ત્રીઓને પોતાના આ જગતમાના કર્તવ્યની આખ ઉઘાડવા માટે, જન્મકાળથી માંડી મરણ પર્વત, પોતાના માતૃપિતા, ભાઈભાઈ, પાંત, પિતિના કુટુંબીઓ, આડોડીપાડોડી, ગામના લોકો, દેશના લોકો તંદ્ર પોતાની શી શી જો છે, ફનીઆમાં જન્મ પામ્યા પછી, જન્મ સાર્થક, સદગ કંવા માટે, પરમાર્થ મિત્ર સમજવા માટે કેળવણી ધણી જરૂરની છે અને જે કેળવણીથી સ્ત્રીઓ તરીકે, મન, આત્માને બળવાન, વિકાસમાન કરી પોતાના જીવિ તેમ પાંતૈક, આધ્યાત્મિક કર્તવ્યો બજાવવાને વધારે શક્તિમાન, વધારે લાયક થાય તે જ ખરી કેળવણી એમ આશ્ક કહેવું છે.” “કેળવણીનો ખરો હેતુ સદ્વિચાર અને સત્કાર્યથી પોતાના, તેમ પોતાના સસર્ગમાં આવતા સર્વ મનુષ્યોના આત્માને ઉજ્જવળ પ્રકાશમાન કરવા એ છે.” આવા અનેક સુચિચાર સુદૃઢતાથી અને નિર્ભય રીતે કહેવા, આ નાનકડા નિબંધમાં કામ લાગ નજરે પડે છે

સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા હોવી જોઈએ એ બાબત પત્તા લેખકના વિચાર પણ બાદ જીવ છે તેઓ લખે છે “x x x દરેક, પશુ, પક્ષી, મનુષ્ય, દરેક પ્રાણીના સપૂર્ણ વિમલ માટે સ્વાતંત્ર્ય આવશ્યક છે x x x x x કેટલાક માકડા વિચારતા, હુદ્દ મનના માણસો સ્વતંત્રતાનું નામ સાંભળી બચકે છે તેઓ કહે છે કે જગતનો વ્યવહાર જ પતંત્રતાનો છે અને પશુ કંચુક કરીએ છીએ કે મનુષ્યના સર્વ પ્રકારના વ્યવહારમાં પતંત્રતા નહેતી છે પતંત્રતા તે પતંત્રતા પંચરની છે, એક બાજુની નથી”

“સ્ત્રીઓને સ્વતંત્રતા મળે, તેઓ સ્વતંત્ર થાય તેનો અર્થ એવો નથી કે તેઓ સ્વતંત્ર, ઉત્કૃષ્ટ, ઉદ્ધત, ધૃષ્ટ બની, અનીતિ અને અધર્મના કામ ચરેચર રીતિએ કરે. સદ્વૃદ્ધિ અને સદ્ગુણના વિકાસમાં, અભિવૃદ્ધિમાં, સત્કાર્યમાં ફતેહ મેળવવામાં, સ્ત્રી પુરૂષને તેમની ચોખ્ખતા મુજબ છુટ રહે તેવું જ નામ સ્વાતંત્ર્ય અને તેવું સ્વાતંત્ર્ય જેટલું પુરૂષને અગત્યનું છે તેટલું જ સ્ત્રીને પણ અગત્યનું છે”

સ્ત્રીઓનું અજ્ઞાન દૂર થાય તો જ સ્વતંત્રતા પામવાને ચોખ્ખ તેઓ બની શકે સ્વતંત્રતા એ અધિકાર છે અને તેને માટે ચોખ્ખ થવા વગર તે મળી શકતો નથી અને મળે તો તેનો દુરુપયોગ થાય માટે સર્વથી પ્રથમ કંવાનું કાર્ય સ્ત્રીઓનું અજ્ઞાન દૂર કરવાનું છે.

અગ્નિરહિત અને યોગ્ય સ્વતંત્રતા પામેલી સ્ત્રીઓ યશો ત્યારે સન્માનની લાગણી તેઓ તરફ આપોઆપ પુરુષો તરફથી થશે જ. રા. રા. યજ્ઞભાષા કહે છે તેમ “સ્ત્રીઓની અયોગ્ય પરવશતા અને અગ્નિ એ જ તેમની અવનતિનાં મુખ્ય કારણ છે.” તે ઉપરાંત આપણા દેશમાં ચાલતા કેટલાક અનિષ્ટ સાંસારિક રીવાજો છે તે પણ સ્ત્રીઓની અવદશા કરનાર છે એમ લેખક કહે છે તે વાસ્તવિક છે. બાળલગ્ન, કન્યાવિક્રય, અસમાનવિવાહ, પડદા અને વિધવાનાં સંકટ એ એવા અનિષ્ટ ચાલમાં તેમણે ગણાવ્યા છે અને તેનાં પરિણામ વિસ્તારથી બતાવ્યાં છે. જ્યાં સુધી એ કારણો દૂર નહિ થાય ત્યાં સુધી સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધરવાની આશા મિથ્યા છે.

સ્ત્રીઓને ધરતું માન આપી તેમને યોગ્ય દશામાં લાવવાથી પુરુષોનો સ્વાર્થ તેમ જ પરમાર્થ એ સાધી શકાય તેમ છે. તેમના જે પ્રયાસો, તેમની જે પ્રવૃત્તિઓ, તેમની જે અભિલાષાઓ તથા તેમનાં જે કર્તવ્યો અપૂર્ણ. ઉત્સાહરહિત અને નિરાશાજનક થાય છે તે યથા-યોગ્ય થશે. તેમ જ જે અમાનુષ વર્તનથી પ્રાપ્તો અડધો બામ ખર્ચ મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી તે અન્યાય દૂર થશે. મદ ગણ્યાતા વગેરે ઉચ્ચ સ્થિતિમાં લાવનારા પ્રયાસ વિરુદ્ધ કોઈ વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે તેઓને જ્ઞાન આપશો, તેમને આપણા સરખા કરશો તો આપણું કામ કોણ કરશે. આ દલીલ જેવી અયોગ્ય, મનુષ્યનું આત્મિક સાંકટાપણું દર્શાવનારી છે તેવી જ દલીલ કોઈ કોઈ વાર સ્ત્રીઓ સંબંધે સાંભળવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ પુરુષ સરખું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પોતાની પદવી ચઢાવશે તો આપણી રસોઈ કોણ કરશે, આપણી દારી કોણ થશે, યથેચ્છ ઉપયોગનાં આપણાં રમકડાં કોણ બનશે, આપણે બહાદુરી દેાની આગળ બતાવીશું, અને આપણે સામાન્ય દેાના પર ચલાવીશું એવા પ્રશ્નો દ્વારા કોઈકે સ્વાર્થી પુરુષોના મનમાં ઉત્પન્ન થશે. તો તેઓને એટલો જ જવળ બસ છે કે કોઈ પણ મનુષ્ય પ્રાણીની શક્તિઓ હાથે કરીને અપરિપક્વ રાખવાનો સ્વાર્થ માટે પણ તેને હક નથી. ધૃષ્ટિરે એવો હક પુરુષોને આપ્યો જ નથી. ખીજું એ કે એવા મનુષ્યોની ગણતરીમાં ગોટી બૂલ એ છે કે તેઓ બૂલી જાય છે કે સ્ત્રીઓને ઘટિત પદવી મળવાથી તેઓ હાલ છે તેથી ચંદના પ્રકારની આત્મિક ઉન્નતિ વાળા થશે અને તેમ થવાથી તેમનાં સાંસારિક કર્તવ્યો વધારે સારી રીતે કરી શકશે. તેમની પદવી વધવાથી તેમનું સ્ત્રીત્વ જતું રહેવાનું નથી. માતા તરીકે, બગિચા તરીકે, પુત્રી તરીકે તેમ જ પત્ની તરીકે સ્ત્રીઓ પોતાપોતાની રસ જગત્વશે જ. યોગ્ય હક પ્રાપ્ત કરનારી સ્ત્રી પોતાનાં સંતાનોને, ભાંડુને કે પતિને રસોઈ નહીં કરી આપે ને ભૂખે મારશે એ કદપના જ હાસ્યજનક છે. એવી પત્ની પોતાના પતિનું મન નહિં સાચવે એમ શા પરથી માનવું? સ્ત્રી જાતિની લાગણીઓ, પ્રેમમયતા તેનામાંથી જવાનાં જ નથી. કોઈ દેશમાં એ પ્રમાણે બન્યું નથી, આપણા દેશમાં જે કાળમાં સ્ત્રીઓ પૂજ્ય ગણાતી તે કાળમાં તેમ બન્યું નથી તો એવો ભય નિરર્થક છે. કોઈ અપવાદ રૂપી દાખલા પરથી સામાન્ય નિયમ કરવાની જરૂર નથી.

સ્ત્રી અને પુરુષ મળાને જ સંપૂર્ણ જીવન થઈ શકે છે, એક વિના ખીજું અપૂર્ણ છે એ બાવના અંગ્રેજ કવિ ટેનીસને બહુ મનોહરતાથી દર્શાવી છે. તે જ કવિના કાવ્યનો આધાર

હાઈ આ પુસ્તકમાં બતાવ્યું છે કે કેટલાક મદ્યુષુ જે સ્ત્રીઓમાં નથી હોતા તે પુરુષોમાં હોય છે. અને કેટલાક જે પુરુષોમાં નથી હોતા તે સ્ત્રીઓ પુરા પાડે છે. અને એ અપૂર્ણતાથી જ બંનેને એક બીજાની સહાયતાની અપેક્ષા જીવનક્રમણમાં રહે છે. એ ટેનીસને બતાવેલાં સત્યની સાથે જ અંગ્રેજ તત્ત્વચિંતક મિલની ભાવનાથી પ્રેરાયેલા ઉદ્દેશ પણ નજરે પડે છે. જે સત્યપ્રિયતા, નિડરતા અને ખગ મનુષ્યત્વથી મિલે સ્ત્રીઓને થતા અન્યાયનું દર્શન કરાવ્યું છે તેમાં પણ સત્ય છે જ. એ એ અંગ્રેજ લેખકોનાં દૃષ્ટિબિન્દુ કાષ્ઠક જુદાં છે. અથવા મિલે ઉત્સાહના જીવ્સમાં જે મત્તો પ્રદર્શિત કર્યાં છે તેને શાંત દૃષ્ટિથી જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી ટેનીસને જનસમાજને પ્રિય લાગે તેવા રૂપમાં મૂક્યાં છે એમ કહીએ તો ચાલે. સ્ત્રીઓને જે પરવશ સ્થિતિમાં રાખવામાં આવે છે તે વ્યવહાર માટે મિલે જુદા ઉદ્દેશો હતા. ટેનીસને એમ સમજાવ્યું છે કે સ્ત્રી પુરુષમાં બિન્નત્વ છે પણ એ બિન્નત્વમાં એકત્ર રહેલું છે અને સ્ત્રી પુરુષ બંનેએ એકઠાં મળી કર્ત વ્યવસ્થામાં વિચરવાનું છે. બિન્નત્વ નથી એમ મિલનું કહેવું જ નથી તથાપિ સ્ત્રીઓ મનુષ્ય છે અને જેટલું સામાન્ય સ્ત્રી પુરુષમાં છે તેની-સ્ત્રીઓના મનુષ્યત્વની-પણ અવગણના થતી હોય એમ જણાય છે.

એકંદરે આ નિબંધની રચના યથાયોગ્ય છે. વિસ્તારમાં ઘણો ન હોવા છતાં વિષયનાં તમામ અંગ પાંપુર્ણ રીતે તેમાં ચર્ચનામાં આવ્યા છે. એમાના અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ એકની પણ વિરુદ્ધ કંઈ કહેવા જેવું નથી. વળી નિબંધની ભાષા શુદ્ધ, વાગ્તત્વિક અર્થ સખ્ય રીતે દર્શાવનાર તથા શિષ્ટ છે. અંગ્રેજ ભાષાના અભ્યાસનું પમાણ વધ્યા પછી એ ભાષાની છાયાથી મુક્ત શુદ્ધ શુભરાતી લખનાર યોગજ મળી આવે છે તેવી જ શુદ્ધ અંગ્રેજ વાંચકોના અનુકરણથી હિન, મંરકારી ભાષા લખવા માટે કાઈ પણ લેખક અભિમાન ધરાવે તો વાજળી કહેનાય. પ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરોને શોભાવે તેવી સૈદ્ધીમાં લખાએલા, આ આતિ મહત્વના વિષયની ચર્ચા કરનાના નિબંધના લેખકને અપૂર્ણ ધન્યવાદ ધરે છે અને તેમનું પુત્તક મોઝાઈની તરફથી છપાએલું છે માટે જ્વનંત્ર લેખ નહિ હોય એમ ધારો સુત વાચક વર્ગ પડું નહિ મુકે એવી આશા છે. એ પુત્તકના વાંચનથી વિચારશીન પુરુષોને વિચારવાનું ધણું મળે તેમ છે. દેશોદ્ધારના આ જમાનામાં આવાં પુસ્તકની આવશ્યકતા છે.

સૌ, વિ.ચા.

હિન્દમાં વેપારનાં સાધનો અને તેની ખીલવણી.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૮૬ થી.)

પોર્ટખાતું.

પોર્ટખાતાની કેટલીક હકીકત ધણી જાણવા જેવી છે, પરંતુ તે હકીકતને વેપાર જોડે સંબંધ નહિ હોવાથી અહીં આપવી યોગ્ય ધારી નથી. ૧૮૩૭ ની સાલ સુધી કાસદ માર્ફતે બ્રિટિશ સરકાર તેમ જ દેશી રજવાડા ટપાલ મોકલવાતા; આ કાસદ માર્ફતે જે કાગળો અને પાર્સલો મોકલવામાં આવતાં, તે સરકારી અમલદારોનાં હતાં. સાધારણ માણસને ખાસ મહેરબાની તરીકે તેવા કાસદ માર્ફતે નાણાં લઇને કાગળ કે પાર્સલ મોકલવા દેવાની વખતે દૂર આપવામાં આવતી. સાધારણ ગામ કે ગામડાંના લોકો એવીઆ સાથે કાગળ મોકલી મંદેશો પહોંચાવતા.

૧૮૩૭ માં લોકોને માટે પહેલી વહેલી પોર્ટઓફિસો ખોલવામાં આવી. આ વખતે કાગળ લઈ જવા માટે (હાલ જેમ મનિઓર્ડરના રોકડા પૈસા આપવા પડે છે તેમ) રોકડા પૈસા આપવા પડતા; અને હાલમાં મુબમ્બઈ કે કચ્છના જે કાગળ એ પૈસામાં મોકલી શકાય છે, તેટલા વજનનો કાગળ મોકલવા તેનાથી ૩૨ ગણું વધુ ભરવું પડતું, એટલે કે કલકત્તાથી મુબમ્બઈ મોકલવાના ૧ તોલા વજનના કાગળ માટે ૧ રૂ. આપવો પડતો.

૧૮૫૪ ની સાલથી હાલ જે ધોરણસર ટપાલખાતું ચાલે છે, તે ધોરણનો પાયો નખાયો. ૧૮૫૮ માં ટપાલ ખાતાના કાયદામાં જે જે ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે તેને અનુસરી હાલનું ખાતું ચાલે છે.

ટપાલ ખાતાની સગવડથી માણસો હજારો માર્ફલ પોતાનાં સગાં બહાલાં, મિત્રો, વગેરેને સારા નરસા સમાચાર મોકલી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ વેપારને પણ જાણે કાયદો થયો છે. આ ટપાલ માર્ફતે વેપારીઓ હુડીઓ, તોરણ, મનિઓર્ડર, વગેરે મોકલી શકે છે, અને જાવતાલ સંબંધે વજનવહાર આટું રાખી વેપારને લગતાં રોકડાં રોકાણો હકીકત મેળવે છે.

વળી ટપાલ માર્ફતે અનેક વેપારીઓ પોતાનાં માલના નમુના દેશ પરદેશ મોકલી શકે છે, અને પાર્સલ માર્ફતે પણ ધણી વસ્તુઓ મોકલવામાં આવે છે.

૧૮૭૬ ની સાલથી હિન્દુસ્તાન 'યુનિવર્સલ પોર્ટલ યુનિયન' માં જળ્યું, અને તેથી હુનીઆના ધણા ખરા ભાગમાં હિન્દુસ્તાનના ખાનગી માણસનાં કે વેપારીનાં કાગળો, પાકીટો, વગેરે મોકલી શકાય છે.

હિન્દમાં કાગળ મોકલવાનાં બાવમાં પણ ઘટાડો ચવાથી વેપારી વર્ગને મોટો લાભ થયો છે. આ ઘટાડો કેટલો અને કયારે થયો તે નીચે આપેલો છે.

૧૮૫૪-૧૮૬૯ સુધી.	૩ આનામા ૩ તોલા સુધી
૧૮૬૮-૧૯૦૫ (એપ્રિલ)	૩ " ૩ "
૧૯૦૫	૩ " ૩ "

વર્તમાનપત્રની અંદર વેપારને લગતી હકીકતો, કંપની અને ચીનેને લગતી જાહેર ખબરો, મીલોના, હુડીઓના, બેંકોના, સોના, રૂપા, દાણા, રૂ, વગેરેના ભાવ વગેરે અનેક ઉપયોગી બાબતો આવે છે. વર્તમાનપત્રો મોકલવાના ભાવમાં પણ સરકારે ધીમે ધીમે ઘટાડો કર્યો છે, અને તેથી પણ સાધારણ લોકોને તેમ જ વેપારી વર્ગને ઘણો જ લાભ થયો છે.

શરૂઆતમાં	૧ આનામા	૬ તોલા સુધી
૧૮૮૮ (ઑક્ટોબર)	૩ " "	૪ તોલા, (રજીસ્ટર્ડ વર્તમાનપત્ર)
૧૯૦૪ (જાન્યુઆરી)	૩ " "	૬ તોલા "

વર્તમાનપત્રો સિવાયના પાત્રોને માટે.

૧૮૭૮ સુધી ૧ આનામા ૧૦ તોના

૧૮૭૮ પછી ૩ આનામા ૧૦ "

પાસંદગતા ભાવમાં ઘટાડો થવાથી પણ વેપારી વર્ગને ઘણી સગવડ થઈ છે

શરૂઆતમાં વજન અને અંતર ધ્યાનમાં લઈ પાર્સલ માટે ભાવ ફગવવામાં આવતો, પરંતુ ૧૮૭૦ થી એક જ ધોરણ સ્થાપવામાં આવ્યું, એટલે કે ત્યારથી ૧૦ તોના માટે ૩ આના લેવાનું ફગવવામાં આવ્યું ૧૮૭૩ માં ૨૦ તોના માટે ૪ આના લેવામાં આવના અને ૧૯૦૧ (જુલાઈથી) (૪૪૦ તોલાના પાર્સલ માટે) ૨૦ તોના માટે ૨ આના લેવામાં આવે છે

મનિઓર્ડરથી, પૈસા મોકલવાની વી. પી. ધી માલ મગાવવાની તેમ જ તાગ મારફતે (૬૦૦ રૂ સુધી) મનિઓર્ડર કરી નાણા મોકલી સગવડ હોવાથી વેપારીઓને ઘણી મગવડ થઈ પડી છે.

તાર.

તાગનો ઇતિહાસ, તેના ભાવ, તાર ખાતાના અમલદાર, તાગ ઓફિસો, અને સરેરાશી સંખ્યા, તેમ જ તેમાંથી મળતો નફો, વગેરે અનેક બાબતોનું વિવેચન માત્ર તાર સબધે કહેવાનું હોય તો અગ્રધાને ન ગણાય

હિન્દુસ્તાનના લોકોની સુખસામગ્રીમાં તાર નખાનાથી કેટલો બધો વધારો થયો છે, તે બાબત એટલી બધી જાણીતી થઈ ગઈ છે, કે તે સબધે વધારે કહેવું એ નકામું ટાપણ કહ્યું કહેવાય. વેપાર ને તાગથી ખાત્ર લાભ થયો છે, તે વિષે જ આપણે અત્રે ઇશાગે કરીશું.

હિન્દમાં ૧૮૫૧ માં કલકત્તાનાં મેડિકલ કોમેજના રસાયનશાસ્ત્રી ડૉ. ડબલ્યુ. બી. ઑશો-
ધનસીએ તારના અખતર કરવાની સરકાર પાસેથી પરવાનગી મેળવી, અને તે જ સાલમાં
તાર માર્ફતે સંદેશા (ખાસ કરી વઢાણ ઉપર) મોકલવાનું શરૂ થયું.

આ સાલ ૮૨ માઇલ સુધી તાર મોકલવાની ગોઠવણ થઈ હતી; લૉર્ડ ડેલહાઉઝીએ
કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સની પરવાનગીથી ૩૦૫૦ માઇલમાં તારનાં દોરણં નંખાવ્યાં; અને ૧૮૫૫
ની ફેબ્રુઆરી માસથી તાર ઑફિસ માર્ફતે લોકોને સંદેશા મોકલવાની છૂટ મળી. હાલમાં
એટલા હિન્દમાં તારનાં દોરણં લગભગ ૬૦ હજાર માઇલમાં પથરાઈ ગયેલાં છે.

તાર માર્ફતે હિન્દના જુદા જુદા ભાગમાં થએલા પાકની સ્થિતિથી વેપારી નજીવીતા
રહે છે. રૂ, સણ, દાણા, વગેરેના પાક ઉપર આપણા દેશના વેપારનો મુખ્ય આધાર છે. ઉભા
પાકની સ્થિતિ ઉપરથી જ વેપારીઓ અમુક અમુક વખત સુધીના સોદા કરે છે. તાર માર્ફતે
દેશના જુદા જુદા ભાગોમાંથી જે માલની એકદમ ખપત હોય તેવો માલ તરત રેલ્વે માર્ફત
મંગાવી લે છે. વેપારીઓ તાર માર્ફતે સોદા કરી શકે છે, એટલું જ નહિ પણ તે માર્ફતે
પૈસાની અમુક રકમ (રૂ. ૬૦૦ સુધીની) મોકલી શકે છે. તાર માર્ફતે યુરોપ, અમેરિકા,
ચીન, જાપાન, વગેરે સ્થળોથી જોઈતી ચીજો માટે ઓર્ડર મોકલી શકાય છે, અને ઘણા
જ હુંક વખતમાં જોઈએ તેટલો માલ પરદેશથી આપણા દેશમાં આવી પહોંચે છે. ૧૮૦૩-૦૪
માં તારના સંદેશાની કુલ સંખ્યા ૭,૩૧૮,૩૮૦ જેટલી થઈ હતી. આમાંથી ૬,૫૦૦,૦૦૦
સંદેશા ભોઠો તરફના હતા. જુદે જુદે સ્થળે આવેલી મીસોના, મોનારપાના, રૂ, સુતર, દાણા,
વગેરેના ભાવ જાણવા માટે તેમ જ માલની લેવડ દેવડ કરવા માટે જુદા જુદા શહેરના વેપા-
રીઓ વચ્ચે દર કલાકે તારના સંદેશા ચલાવવામાં આવે છે.

ગંગાશંકર મણિશંકર વૈષ્ણવ.

ભાવના ઉંચા પ્રકારની વિશાળ અને ઉદાત્ત છે, હું સમાજનું અંગ છું એ ભાવના સંકુચિત અને ઉતરતા દરજ્જાની છે. ક્યુલ. પણ તેથી પ્રથમ ભાવના સેવવી જોઈએ અને બીજી ભાવના ત્યજવી જોઈએ એમ કંઈ ફલિત થતું નથી. અમુક સમયે અમુક ભાવના સેવ્ય છે કે અસેવ્ય છે તેનો આધાર તે ભાવનાની ઉચ્ચતા અનુચ્ચતા ઉપર નથી, પરંતુ તે સમયે સેવનાર વ્યક્તિની વિકાસક્રમમાં જે સ્થિતિ હોય તેના ઉપર આધાર રાખે છે. વિકાસક્રમની સરણીમાં પગથીએ પગથીએ જ મહત્ત્વામાં સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ રહેલી છે. એકદમ કુદકો મારવાથી પરિણામ આનિષ્ટ નિપજે છે. પ્રથમ મનુષ્યે ‘હું કુટુંબનું અંગ છું’ એમ સમજવું જોઈએ. સમજવું જોઈએ એનો અર્થ મનમાં સમજ્યા એવો નથી; પરંતુ વર્તન પણ તદ્દનુસાર થવું જોઈએ. ત્યાર પછી ‘હું સમાજનું અંગ છું,’ પછી ‘હું માનવ જાતિનું અંગ છું’ અને પછી ‘હું સમષ્ટિનું અંગ છું’ એમ ક્રમ છે. ક્રમે ક્રમે ગતિ કર્યા સિવાય એકદમ કુદકો મારવાથી શું આનિષ્ટ પરિણામ નિપજે છે તેના સંબંધમાં બી. William De Wilt Hyde કહે છે કે:—

“Socialistic and republic schemes, like the republic of Plato, which try to jump over the family to the community, in so doing leave out the very discipline and experience on which devotion to the larger community must rest for its foundation and inspiration.”

વળી, બીજી દૃષ્ટિથી જોઈએ તો આધુનિક સમયમાં ફનીઆની બિન્ન બિન્ન પ્રજાઓ શ્રેષ્ઠતા મેળવવાને માટે એક બીજાની સ્પર્ધા કરે છે. આ સ્થિતિ હોવાથી દરેક પ્રજાજનનું કર્તવ્ય આ સમયમાં પોતાની જ પ્રજા તરફ છે, અન્ય પ્રજા તરફ નથી. તેમાં જે પ્રજા નબળી છે તેના સંબંધમાં તો આ વિશેષે કરીને સસ છે. આપણે આપણી પ્રજા તરફનાં કર્તવ્ય ભૂલી જઈને સમષ્ટિભાવનાનો સ્વીકાર કરી સર્વ પ્રજાઓ પ્રતિ સરખા ભાવથી વર્તીશું, તો આપણી પ્રજાની નબળા સ્થિતિ કાયમ રહેશે, અને બીજી પ્રજાઓ આગળ વધેલી તો છે જ, પણ તેથી પણ આગળ વધશે. અધુરામાં પુરું આ પ્રજાઓમાં સમષ્ટિ ભાવના સમાન મહાન ભાવનાઓ ઉદિત થઈ નથી. તે તો Might is right અને Survival of the fittestનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકારે છે. ત્યારે આપણી હાલત શું થવાની? નબળા હોવાથી આપણે તો ક્યારાઈ જ જવાના. માટે આધુનિક સમયમાં આપણે માટે ‘હું સમષ્ટિનું અંગ છું’ એ ભાવના આવશ્યક નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ જે સર્વ પ્રકારે તદ્દનુસાર વર્તન થાય તો તે હાનિકારક છે. હાલમાં ‘હું સમાજનું અંગ છું’ એ જ ભાવનાની ખાસ આવશ્યકતા છે. પ્રથમની મહાન ભાવનાને માટે અધિકારી થયા હોઈએ છતાં એ આધુનિક સમયમાં તે સર્વશિ આચારમાં મુકવાની નથી. બીજી પ્રજાઓનો દેવ ન કરવો, હેમના મુલક ઉપર તરાપ ન મારવી, હેમની સાથે મનુષ્યને જાજે એવું વર્તન કરવું એટલું જ હાલમાં તો બસ છે; પરંતુ શુદ્ધિ, અંગમહેતુ અને ધનથી જે આપણે મદદ કરવાની છે તે તો આપણી સમાજને કરવાની છે, અન્ય સમાજને તે કરવાની નથી, એવું આધુનિક સમયમાં સ્પષ્ટ રીતે સમજવાની જરૂર છે. આપણા દેશનો કેઈ પણ માણસ પૃથ્વી ઉપરના સઘળા દેશના લોકોના લાભને સાફ આંક લાખ રૂપિયા-ધર્મોદ્ધમાં આપે એને ઉદારતા ન કહેવાય પરંતુ પોતાની

સમાજના મનુષ્યો પ્રતિ કર્તવ્યપરાયણતાનો અભાવ ન કહેવાય. ધરનાં છોકરાં ઘંટી ચાટતાં હોય ત્યારે ઉપાધ્યાયને આટો આપવાનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે આધુનિક સમયમાં 'હું સમાજનું અંગ છું' એ ન ભાવના આપણે એવવાની છે.

ત્રીજી અને ચોથી દલીલો દૂકમાં પતાવીશું. રાજ્યે કેટલીક વસ્તુઓ પોતાંને માથે લીધી છે એ વાત ખરી. છતાં પણ રાજ્ય સમાજને માટે કરવાનું સર્વ કંઈ કરી શકે નહિ. ઉપર જણાવ્યું છે તેમ યોગ અકુશો મુખી રાજ્ય સર્વ વ્યક્તિઓને સ્વતંત્રતા આપે છે, અને ઉપયોગવાદની દૃષ્ટિએ *laissez faire* એટલેકે વચ્ચે નહિ પડવાની નીતિ સ્વીકારે છે. એ વચ્ચે પડે છે તો તે ન દૃષ્ટિએ ત્યારે તેમ કરવાની ખાત્ર જરૂર જણાય ત્યારે, અને તે પણ ધણું થોડું; અને ત્યાં પર પ્રજાનું રાજ્ય છે ત્યાં તે, રાજ્ય આથી પણ ધણું થોડું કરે છે. માટે આવા દેશોમાં તો ખાસ કરીને વ્યક્તિઓને, પરસ્પર મદદ કરવાનું અને 'હું સમાજનું અંગ છું' એ સમજવાનું કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

ચોથી દલીલના સંબંધમાં—વિકાસક્રમ એ કુદરતી નિયમ છે એ વાત ખરી, પણ તેટલા માટે મનુષ્યપ્રયત્નની આવશ્યકતા નથી એ વાત ખોટી. કુદરતના નિયમોથી વિરુદ્ધ પ્રયત્ન કરીએ તો તે નિષ્ફળ જાય અને કેટલીક વખતે હાનિકારક નિવડે, પરંતુ કુદરતના નિયમોને અનુસરીને પ્રયત્ન કરીએ તો ફલસિદ્ધિ સત્વર પ્રાપ્ત થાય. બાળકને શિક્ષણ વિગેરે ન આપીએ તો અમુક ઉંમરે તેના શરીરની સાથે મન પણ અમુક વિકાસને પામે છે એ વાત ખરી; પણ ન્હાનપણથી થોડા શારીરિક અને માનસિક શિક્ષણ આપવાથી તે વિકાસ સત્વર અને વિશેષ થાય છે. કેટલીક વખત તો એ પ્રમાણે કરવાથી વિનાશ થતો અટકે છે. માટે મનુષ્યપ્રયત્નની આવશ્યકતા નથી એમ કહેવું ભૂલભરેલું છે. મનુષ્યપ્રયત્ન કુદરતી નિયમાનુસાર થવો જોઈએ એ સમજવાની જરૂર છે.

હવે પ્રત્યેક સમાજમાં કયો કુદરતી નિયમ કામ કરે છે તે જોઈશું તો આપણને માલમ પડશે કે એકીભાવ. માટે જે સમાજને ટકાવવી હોય અને આગળ લઈ જવી હોય તો પ્રયત્ન કરીને પણ એકીભાવ વધારવાની આવશ્યકતા છે.

એ ભાવનાનું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ.

આ ઉપરથી 'હું સમાજનું અંગ છું' એ ભાવનાની આધુનિક સમયમાં આપણા જેવા દેશમાં કેટલી આવશ્યકતા છે તે પ્રતીત થયું હશે. હવે આપણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી એ ભાવનાનું નિરીક્ષણ કરવાનો કાંઈક પ્રયત્ન કરીશું. લાલા લજપતરાયે આજુ વરસના મોડર્ન રીવ્યુના સપ્ટેમ્બર માસના અંકમાં 'Social efficiency' નામનો એક મનનીય લેખ લખ્યો છે. તેમાં તેઓ જણાવે છે કે 'હું સમાજનું અંગ છું' એ ભાવના યુરોપમાં ધણી યોગ્ય વર્ષો ઉપર ન ઉદિત થઈ છે. ગરીબોને કેળવણી આપવી તથા અન્ય પ્રકારની મદદ કરવી, તેમ ન અધિગાં, ખહેરાં, મુંગા, લુલાં, અપંગ અને નિરાશ્રિત મનુષ્યો તરફ સ્નેહ અને દયાની લાગણીથી વર્તવું એ સારકારો તો જણાતાં; પણ લોકો જે આવાં કાર્યો કરતા તે

તેમ કરવાની ધર્મની આજ્ઞા છે અને તે કર્યાથી પુણ્ય મળશે એવી વૃત્તિથી કરતા; સમાજના અંગ તરીકે ખીજાં અશક્ત અંગોને મદદ કરવાની મ્હારી ફરજ છે એ વિચાર અસ્તિત્વમાં આવ્યો નહોતો. પછી લાલા લજપતરાય કેળવણી સંબંધીનો ટૂંકો ઇતિહાસ આપે છે અને જણાવે છે કે કેળવણી પૂર્વે ગણ્યા ગાંઠ્યા મનુષ્યોને જ મળતી અને તેની કિંમત ધર્મની દૃષ્ટિથી અંકાતી. જે મનુષ્યોને તે મળતી તેમને રાંભામાં અને સમાજમાં સારા લાભ મળતા તેથી તે લોકો ખીજાને તે મળવા દેતા નહિ. રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ શિક્ષણનો પ્રચાર થવાની ધણી જરૂર છે એ વિચાર રાજ્યના સુકાન ચલાવનારાઓના તથા ધર્મગુરુઓના મનમાં પ્રવેશ્યો પણ નહોતો. એ વિચાર જ્યારે મુત્સદ્દી વર્ગમાં પ્રથમ ઉદ્ભવ્યો ત્યારથી તેમની અને ધર્મગુરુઓની વચ્ચે તુમુલ્લ યુદ્ધનો પ્રારંભ થયો. અંતે તેમાં મુત્સદ્દી વર્ગનો જય થયો. હવે કેળવણી શરૂઆત કરવામાં આવી છે અને તે મહત્ત્વ અપાય છે. પ્રજાનાં બાળકો એ તેની ત્યાગણ છે, અને પ્રજાની ભવિષ્યની ઉન્નતિ અને શતેહનો આધાર આ ચાપણનો સૌથી સારે રસ્તે નિયોગ કરવામાં રહેલો છે એ વિચારનો પ્રચાર હવે ઘણો ખડોળો થતો જાય છે. પછી લાલા લજપતરાય પશ્ચિમની પ્રજાઓના સમાજ સુધારાના પ્રશ્નોની માદી આપીને તે ઉપર વિવેચન કરતાં જણાવે છે કે આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણવાને લોકો તન મન અને ધનથી પ્રયત્ન કરે છે. તે પ્રશ્નો ઉપર મુદ્દા કાઢીને ક્લબોમાં મંડળોમાં સોસાયટીઓમાં જેસોરે ચર્ચા થાય છે અને છેવટે ચોક્કસ વ્યાવહારિક નિર્ણયો ઉપર આવ્યા પછી તે પ્રશ્નોને રાજકીય ક્ષેત્રમાં રખાન મળે છે, અને અંતે તદ્દનુસાર કાયદા ઘસાય છે. પશ્ચિમમાં કે જ્યાં ‘હું સમાજનું અંગ છું’ એ ભાવના દૃશ્યમાન થતી નહોતી તે ઉદિત થઇને આટલી બધી શક્તિગત થઈ એ વાત આપણે ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવી છે.

હવે હિંદુસ્તાન તરફ નજર ફેરવે. હિન્દુસ્તાનનો ક્રમ તેથી ઉકટો જ જણાય છે. પૂર્વે આ ભાવના હિન્દુસ્તાનમાં હતી એટલું જ નહિ પણ તેનાથી ઉચ્ચતર ભાવના ‘હું સમષ્ટિનું અંગ છું’ એ પણ હતી; તેનાં અનેક પ્રમાણો છે. આપણા ઋષિમુનિઓએ રચાપેલી સંસ્થાઓનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતાં આપણને પ્રતીત થશે કે આપણી સંસ્થાઓ ‘સમાજ ભાવના’ અથવા ‘સમષ્ટિભાવના’ના રહસ્ય ઉપર રચાયેલી છે. આપણા શાસ્ત્રકારોએ આપણને કરવાને ઉદ્દેશેલા પંચમહાયજનું રહસ્ય એ છે કે મનુષ્યે કેવળ પોતાને માટે જ જીવવાનું નથી, પરંતુ ખીજાઓનાં પ્રતિ તેનાં કર્તવ્યો છે. એક તો માબાપ પ્રતિ, ખીજું દેવ પ્રતિ, ત્રીજું અતિથિ પ્રતિ, ચોથું માનવજાતિ પ્રતિ, પાંચમું સર્વજ્ઞ પ્રતિ. મનુષ્ય સમષ્ટિનું અંગ છે તેથી વ્યતિરિક્ત વ્યક્તિ નથી એ સમજવાનો પંચ મહાયજનો ઉદ્દેશ છે.

ખીજું, આપણા ઋષિમુનિઓએ શુણ્ણ કર્મની દૃષ્ટિથી સમાજના બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાર વિભાગ કરી દરેકને પોતપોતાને કરવાનાં કાર્યો વહેંચી આપ્યાં અને તેમ છતાં તેઓ વચ્ચે એકીભાવનો સંબંધ કાયમ રાખ્યો. બ્રાહ્મણોએ ધનવાન થવું નહિ, આધ્યાત્મિક જીવન ગાળવું, અને તેનો લાભ સર્વ સમાજને આપવો; ક્ષત્રિયોએ સર્વ પ્રજાનું રક્ષણ કરવું; વૈશ્યોએ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવું પણ તે કેવળ પોતાના જ મોજશોખને માટે નહિ પરંતુ સમસ્ત પ્રજાને માટે; અને શૂદ્રે આ ત્રણે વર્ગની શુશ્રૂષા કરવી. આ ઉપરથી સમાજના ચાર વિભાગ ‘સમાજભાવના’ નાં ધોરણ ઉપર પાડેલા છે એમ પ્રતીત થશે.

નીળું, આપણી સંયુક્ત-કુટુંબ-સંસ્થા પણ સામાજિક તત્વ ઉપર રચાયેલી છે. એ સંસ્થાના શુભદોષ બતાવવાનું આ સ્થાન નથી. પરંતુ આ સંસ્થા નૈમર્ગિક રીતે મનુષ્યને વધારે ઉદાર અને કર્તવ્યશીલ બનાવે છે, અને ખીખા માણસોને મદદ કરવાનું શીખવે છે, એ વાત તો ઉપર ઉપરથી જોનારને પણ જણાયા વગર રહે એમ નથી. 'હું ને મ્હારી અલી અને મ્હારો કીકા'—એ સૂત્ર ઉપર રચાયેલી પશ્ચિમની કુટુંબ સંસ્થાના કરતાં આપણી કુટુંબ સંસ્થા સામાજિક જીવન ખીલવવાને વધારે અનુકૂળ છે એ તો મર્વ કોષ્ટકને માન્ય કરવું પડશે.

ચોથું. Village communities, આ ઉપર હું વિશેષ બોલવા માગતો નથી, પરંતુ આ સંસ્થા પણ આપણા લોકોના સામાજિક જીવનની સચોટ સાક્ષિ પૂરે છે.

આ ઉપરથી હિન્દુસ્તાનમાં પૂર્વે 'સમાજ ભાવના' હતી એ વાત સ્પષ્ટ થઈ. પરંતુ આ ભાવના ઘણા લાંબા વખતથી નષ્ટ થઈ ગયેલી છે એ વાત પણ એટલી જ સત્ય છે. આપણા ઉપર પર પ્રભાને રાન્ય દરવાનો વારો આવે એ જ શું બતાવે છે? પર પ્રભાનું શાસન એ જ આપણામાં સમાજ ભાવના નષ્ટ થવાનું સળગ પ્રમાણ છે. સદ્ભાવે હાલમાં ઘણા ધીટીય સરકારના શાંત અમલમાં તે ભાવનાનો થોડો થોડો ઉદય થવા લાગ્યો છે. આ સંબંધી લાલા લખપતરાયે આપણા દેશમાં કેટલીક સમાજભાવનાથી થયેલી પ્રવૃત્તિઓને અનુલક્ષીને પોતાના લેખમાં સવિસ્તર લખ્યું છે. એ બધું અત્ર આપવાનું પ્રયોજન નથી. અત્ર કહેવાનું એ છે કે એ ભાવના ઉદિત થઈ છે એ વાત ખરી પરંતુ રહેને જિંદગત કરવાને અને આપણા જીવનમાં રહેને ઉતારી દેવાને આપણે કટિ કસવી જોઈએ. આપણા રાન્યકર્તાઓ આપણી સમાજની બાબતોમાં વચ્ચે પડતા નથી, અને તે વાત એક દૃષ્ટિએ ઠીક છે; પરંતુ તેથી આપણી જવાબદારી જમણી વધે છે, અને આપણી સમાજના સર્વ પ્રશ્નોનો મતોપકારક ઉકેલ આપણવાનું કર્તવ્ય આપણને પ્રાપ્ત થાય છે એ વિસ્મરણ જોઈતું નથી.

કેટલીક વ્યાવહારિક સૂચનાઓ.

આ પ્રમાણે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આ ભાવનાનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી હવે આપણે આ વિષયનાં છેલ્લા અંગ પ્રતિ વળીએ. તેમાં આ ભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી આપણે રહેને કેવી રીતે આચારમાં ઉતારવી તે સંબંધી કેટલીક વ્યાવહારિક સૂચનાઓ કરીશું. પ્રથમ તો આ ભાવનાનું સ્વરૂપ જે ઉપર બતાવવામાં આવ્યું છે તે સંપૂર્ણ આપણી રોજગમાં ઉતરી જવું જોઈએ, અને તેમ કરવા પ્રયત્ન સેવવો એ આપણું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. તેમ થયા પછી તે સ્વાભાવિક રીતે આચારમાં ઉતરી જશે. તદ્વિપ્ત અત્ર કેટલીક સૂચનાઓ કરવી યોગ્ય જણાય છે.

આ બાબતમાં પ્રથમ પ્રશ્ન એ ઉદ્ભવે છે કે આપણા હિન્દુસ્તાન દેશમાં હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, ક્રિશ્ચીયન, યાહૂદી વિગેરે બિન્ન બિન્ન માતિઓ ભ્રમે છે તેની એક પ્રજા થઈ શકે ખરી? શા-માટે નહિ? વાસ્તવિક રીતે એક પ્રજા થઈ છે જ. માત્ર સુદૃઢ થવી બાકી છે. એક પ્રજા થવાને માટે આપણે ઉપર જોયું કે એકીભાવની વૃદ્ધિ થવી જોઈએ. તે એકીભાવને માટે એક દેશ, સમાન રાજકીય હિત, અને ઇએજ ભાષાને લીધે વધતો જતો સમાગમ એ અનુકૂળ સાધનો છે. જુદા જુદા ધર્મ અને જુદી જુદી માતિ એ પ્રતિકૂળ

વસ્તુઓ પણ છે. પરંતુ તેથી કંઈ ગમરાઈ જવાનું નથી. કાર્ય દુષ્કર છે ખરું પરંતુ અસાધ્ય નથી. આ બાબતમાં પ્રો. ગીડીઝ પોતાના *Principles of Sociology* નામના પુસ્તકમાં કહે છે કે:—

“In a nation that has an admixture of many races and nationalities in its demotic composition, the strong sense of dissimilarity long remains as an obstacle to complete assimilation.”

આમ હોવાથી આ વિવિધ જાતિઓ વચ્ચે એકીભાવ વધારવાનું આપણને હાલમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ બાબતમાં વિદુષી બાઈ એની બીસંટ કહે છે તેમ એક વાત એ યાદ રાખવાની છે કે દરેક માણસે હું ગુજરાતી છું, હું દક્ષિણી છું, હું મુસલમાન છું, હું માહુદી છું એવું અભિમાન ન રાખતાં ‘હું હિન્દીયન છું,’ હું હિન્દ માતાનો પુત્ર છું એવું અભિમાન રાખવું જોઈએ.

એ હિન્દ માતાની અર્થાત્ હિન્દુતાનની આધુનિક શું રીતિ છે? પંથ, દુષ્કાળ, કાસેશ આદિ રક્ષાસોએ આપણી સમાજમાં સદાને માટે ધર કર્યું હોય એમ દાસે છે. કદરતે આપણને પુષ્કળ અન્નસંપત્તિ આપી હતી, દૂધની પણ લીલા લહેર હતી, પરંતુ અનેક કારણોથી દેશમાં નિર્ધનતા અને દરિદ્રતા ફેલાઈ, અને હવે આપણા દેશ-બાંધવોમાંના દનરો આરે લાખોને દિવસમાં એકવાર પણ પેટ ભરીને ખાવા મળતું નથી. લાખો માણસોને એવા ખરાબ અન્ન ઉપર દિવસો કાઢવા પડે છે કે જે અન્ન સુધરેલા દેશમાં દોરોને પણ આપવામાં આવતું નથી. અનાજ દિવસે દિવસે મોઢું ચતું જાય છે, અને દૂધ અને ઘી પણ જોઈએ તેટલા જગ્યામાં ભેગ વગરનાં મળતાં નથી. આપણાં બાળકો દૂધ વિના શું કરશે? વળી લોકોની મોટી સંખ્યા તદ્દન અજાન છે. સ્ત્રીઓની રીતિ પણ સુધારવા લાયક છે. અનાથ બાળકોનું રક્ષણ કરવાને જોઈએ તેટલી સંસ્થાઓ નહિ હોવાથી ઘણા અન્ય ધર્મમાં વટલાઈ જાય છે. હલકી વર્ણના લોકોની રીતિ તો તદ્દન અધમ છે. આમ હોવાથી આધુનિક સમયમાં બગીચ પ્રવલ્લો કરવાનું આપણને પ્રાપ્ત થયું છે. શું આપણે આપણી દરજ્જા અદા નહિ કરીએ? નહિ કરીએ તો આપણી સમાજ અને આપણે, ઉભય અધોગતિને પામીશું. કંઈ બીજાને માટે તે કરવાનું નથી, આપણે પોતાને માટે તે કરવાનું છે—એમ આ વ્યાખ્યાન ઉપરથી સમજવાનું છે.

પ્રથમ તો ત્યારે આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજવી જોઈએ કે આ સમય આપણને માટે વૈભવનો સમય નથી. આપણા દનરો બાઈએ ભૂખે મરે અને આપણે વૈભવ ભોગવીએ—એ ‘હું સમાજનું અંગ છું’ એ બાવનાનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી ઉચિત લાગે છે? માટે વૈભવના પદાર્થોનો ત્યાગ કરી સાદાઈ સેવવી એ ધર્મ આપણને આધુનિક સમયમાં પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ છતાં વૈભવનો પ્રચાર વધતો જાય છે એ દાહના સમયનું અનિદ ચિન્હ છે. તેવી જ રીતે હવે આપણે આલસ્ય કે પ્રમાદ સેવવાનું નથી અને સમાજના પ્રભો પ્રતિ ઉદાસી : નતા રાખવાની નથી એ પણ સ્મરણમાં રાખવું ઘટે છે.

ખીજી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની એ છે કે આપણા વર્તન એવા પ્રમાણના ન હોવા ને ધ્યેય કે જે સમાજને હાનિકર્તા હોય કેટલેક અંશે કાયદો આવા કૃત્યો અટકાવે છે પરંતુ કાયદેસર રીતિએ નૈતિક દૃષ્ટિથી અયોગ્ય અને સમાજને હાનિકારક એવા કૃત્યો થઈ શકે ખરા અને તે ઘણા થાય છે આ અગભાવનાનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી આપણી પ્રવૃત્તિ આવા કાર્યો કરવા તરફ ન થવી જોઈએ

રીજી પ્રત્યેક પુરૂષની અને શિક્ષિત પુરૂષની તો ખાસ દ્વિવિધા પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ એક પોતાના અને પોતાના કુટુંબના પોષણને અર્થે ખીજી સમાજ હિતને અર્થે પ્રત્યેક શિક્ષિત પુરૂષે પોતાની પરિસ્થિતિ યોગ્યતા અને અધિકારનો વિચાર કરીને પોતાની સમાજને અનુકૂળતાની નિસ્વાર્થ સેવા કરવાનો દૃઢ સંકલ્પ કરવો જોઈએ અને અવગણનો સમય બધો આગસમા કે મોજ મજામાં ન ગણતા આ સેવાને અર્થ વ્યતીત ને જો જોઈએ પ્રત્યેક શિક્ષિત પુરૂષે તો અમુક પ્રમાણની સમાજ સેવા કરવાનું મહારે માથે નક્કી છે એમ માનવું જોઈએ આ વાત આપણામાના વણા ઐશ્વર્યોગે જે મંદે તેમા દેશ સેવાને માટે મહોળ મહોળ મનોરથો બાધે છે અને પ્રવૃત્તિમાં પા પછી તે સર્વ બની જાય છે હૈમંત્રી ખાસ સ્વયં સુખા ખવાની છે.

ચોથું ચોગ્ય વખતે ધન ઉપાર્જન કરવાની પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્ત થઈને જેમ રીઝાય થયેલા માણસો ગરખા મારીને અથવા ખીજી રીતે દિવસો નકામા ગાળે છે તેમ નહિ કરતા આપણે બધા વખત સમાજ સેવાને અર્પણ કરવો અને તેમા આપણે માથે લીધેલ કામ વધારે ને વધારે આગળ લઈ જવું

પાંચમું ઐશ્વર્યોગે અત્યંત હે છે એમને લણવાનું અભિમાન હોય છે સામાન્ય મનુષ્યોમા તે પ્રેમથી જગતા નથી વિગેરે વિગેરે આજ્ઞેષો જે વાનવાર ઘણા મહોળા માણસો તરફથી ગ્વામા આવે છે તે જો કે ત ન સમ નથી તદ્દપિ કટલે અંશે તો ખરા છે માટે, આપણે જ્યારે દેશમા જઈએ ત્યારે મહોળા મહોળા વાતો કરવાનું છોડી દઈ આપણા ખેડુતો અને ધર્તર સામાય લોકોમા મગવું હૈમને નજીક પુઝી હૈમની રિથિતિ જાણવા પ્રારંભ કરવો, હૈમને ચોગ્ય સલાહ આપવી અને જરૂર લાગે તો તે હકીકત છાપામાં મોકલવી

છઠું પ્રત્યેક સામાજિક પ્રશ્નને આપણા ધરનો પ્રશ્ન સમજવો જોઈએ આ સંબંધમાં આપણા ધરનાઓ તરફથી 'હોળાનું નાળાંએર થયું નહિ' જેના પગ પર પડે તે ઉછાગે' એની એવી દુનિયાદારીના ઉદાહરણતા તથા વ્યવહાર કુશળતાના નમુના તરીકે-કેટલીક નામ દોનીની શીખામણો મળે છે તે શિખામણો પ્રતિ તો ધરણ ઉપર પૂજ્યભાવ રાખવા છતાં પણ, દુર્લેક્ષ કરવું ઘટે છે નથી મેળવવું અમ્હારે એવું દુનિયાદારીનું ઉદાહરણ અને નથી પ્રાપ્ત કરવી અમ્હારે એવી વ્યવહારકુશળતા કે જે અમ્હને અમ્હારા સમાજ પ્રતિના કર્તવ્યોથી પરાક્રમ્ય કરે છે

માતમુ, હાલમા પ્રત્યેક જ્ઞાતિની ઉન્નતિને માટે ભિન્ન ભિન્ન મ'ડલો અસ્તિત્વમાં આવે

છે. આ મંડળોનો ઉદ્દેશ પોતાની સાતિની સુધારણા અને ઉન્નતિ કરવાનો હોય છે. આવાં મંડળોની વિરૂદ્ધ મ્હારે કાંઈ કહેવાનું નથી. સમસ્ત હિન્દી પ્રજાની ઉન્નતિને અર્થે આવા ઉદ્દેશ-વાળાં અનેક મંડળો સ્થાપવાની આવશ્યકતા છે. પરંતુ આ સર્વ મંડળોએ ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે અમ્હેં સર્વ હિન્દી પ્રજાનાં અંગો છીએ. તેથી પ્રત્યેક મંડળે હું ખીજનું હરીફ હું એ ભાવ સેવવાનો નથી, પરંતુ અમ્હેં સર્વ એક પ્રજાનાં અંગો છીએ એવો ભાવ સેવી પરસ્પર પ્રેમ વધારવાનો છે. પ્રત્યેક મંડળે એમ સમજવું જોઈએ છે કે અમ્હેં અમ્હારી ઉન્નતિ સાધીએ છીએ તે અન્ય સાતિઓને હલકી પાડવાને માટે નહિ, પરંતુ અમ્હારી ઉન્નતિથી હિન્દી પ્રજાની ઉન્નતિ થાય છે માટે. આમ હોવાથી, દરેક મંડળે પોતાની ઉન્નતિ સાધવાની છે એટલું નહિ, પરંતુ તેની સાથે અન્ય આવાં મંડળો પ્રતિબાત્-ભાવ સેવી તેમને સહાયક થવાનું છે-એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

ઉપસંહાર.

આ પ્રમાણે આપણે ‘હું સમાજનું અંગ છું’ એ ભાવનાનું સ્વરૂપ અંગી અને અંગનાં ઉદાહરણો લઈ જોયું. પછી એ ભાવનાની સત્યતા યુક્તિથી અને પ્રમાણોથી યથાશક્તિ સિદ્ધ કરી, આધુનિક સમયમાં તે ભાવનાની આવશ્યકતા જોઈ. પછી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તેનું નિરીક્ષણ કરી, હાલના સમયમાં તે ભાવનાને આચારમાં મૂકવાને કેટલીક વ્યાવહારિક સૂચનાઓ કરી. અંતે મ્હારે આપ સર્વને પ્રાર્થના એ કરવાની છે કે સર્વ મહાન બાબતોમાં જોમ સત્યશીલ અને ઐકનિક થવાની જરૂર છે તેમ આ બાબતમાં પણ છે. આપ એવા નથી એમ હું આશ્વેપ નથી કરતો પણ આવા મુશ્કેલી આવશ્યકતાનું સ્મરણ કરાવું છું. આ પ્રશ્ન એક ગંભીર પ્રશ્ન છે; અને ‘હું સમાજનું અંગ છું’ એ ભાવનાની સત્યતા આપણને પ્રતીત થઈ હોય, તો પછી તેને આચારમાં ઉતારવાને માટે કટિ કસવાનું જ પ્રાપ્ત થાય છે. ખીજો રસ્તો નથી. પરમાત્મા મ્હારા દેશબાંધવોને કર્તવ્યચુદ્ધિ અને પરમ શક્તિ આપે. જેથી તેઓ પોતાનાં સમાજ પ્રતિનાં કર્તવ્યો જાળવવા સદા તત્પર રહે. આરતુ.

બહેચરલાલ નરવરણ ત્રિવેરી.

સૂર્યની લગની.

૫૬.

(રાગ આશાવેદી)

લગની કાં સૂર્યની લાગીં મર્ચમુખી !

લગનીં સૂર્યની કાં લાગી ? મુવ પદ.

તું રહિ સ્થાવર એ ચળ પાળ્ય ફેરવે દૃષ્ટિ મહાગી ! સૂર્યમુખી ૦ ૧

શું એ દિઠું એવું એ અતિ ઉષ્ણમાં કે તું રહી અનુરાગી ! ? સૂર્યમુખી ૦ ૨

કમસિની એ મસિને રચળ જળમાં તપમા કયેં એ અભાગી ! સૂર્યમુખી ૦ ૩

હાલ હૃદય સંકુચાય બિણચે જતાં એણે એને ત્યાગી ! સૂર્યમુખી ૦ ૪

અવગુણ અન્ય બરે દેખો અતિશય દરિ મુજ પ્રેમ પદાગી ! !

તેથી આ લગની છે લાગી !

લાગી હો લાગી છે લાગી—

તેથી તેથી લગની આ મુજને છે લાગી ! !

૫

* તા. ૧૮-૯-૯૫. } હરિલાલ હર્ષરાય મુવ.

“ લેઇક વિક્ટોરીઆ ન્યાંઝા. ”

ઉગ્યો લાલ પ્રકાશ રમ્ય કરતો બાતું દિશા પૂર્વમાં,

ને રંગું જલ લેકનું^૧ ઉછળતું રાતા પીળા રંગથી;

હવે એ વિકસી રહ્યાં અવનવાં એતોલપણે ફરતા,

ઝાંખાં ચંદ્રક તારલા, ઉડી ઉપા, નીચી નમી પેલપૂલી.

સિખીલ^૨ કઠિ કંતી તપારી,

જવા યુગાન્ડા^૩ રટીમને^૪ બરીને;

ભોં ભોં કરી ફલેંગ^૫ ઉડાવતી એ,

દેખાવતી એ પ્રમુતી પ્રભાને.

* સમ્પાદક શ. રા. મુખનસ હરિલાલ મુવ.

(૧) લેક Lake=સરોવર.

(૨) સિખીલ=રટીમરતું નામ.

(૩) યુગાન્ડા દરદ આફ્રીકનો ભાગ.

(૪) રટીમ=વરાળ.

(૫) ફલેંગ=વાવટો.

આવે પશ્ચિમથી કુદી જળ પરે લાંબી વિનીક્રેડ^(૧) આ,
 ઉડે આગળ મોતીયાં સમં રૂડો વારિ-કુવારો ઉચો;
 આનન્દે ધખકી રહ્યું ઊછળતું સાંચાસમું કાળજી,
 જનપથે મરત મટે પિયુ ધર જતી કે સુન્દરી સ્વર્ગની.

આવે દૂરે રમતું એક જહાજ નાનું,
 દેખાય ને ઘડીકમાં નજરે ન આવે;
 અકે મૂઢી નયવતા જનની સમાન,
 ઉઝા ઉડે વૌચિથી એ જળસાક્ષિમાંથી.

નાગા કેવળ લોકતું દળ પછે નાનાં હલેસાં વડે,
 હોડીને હંકારતું ઝડપથી પાલી બૂમો જોરથી;
 જનવા હર્ષ ન ગાય જનન ધરવા ઘેટો તરન્તા^(૨) જહાં,
 મચ્છીને પકડી અને દૂર પછી કાચી ઉતું ખાય છે.

બાંજે ખેતર પુરથી મિસરના^(૩) વર્ષાકની ના રૂઢા,
 ઘોઘોઘો કરતી જતી દિન અને રાત્રિ બધી ઢનીલ આ;
 જનપથે ખે ત્રણ દિનમાં વહી વહી ખાલી થશે લેક હા,
 દીપું એક ઘટે નહિ અખુર છે કાલાન્તરો છે ગયા.

ઓહો જંગલી લોકના સુખ સટે મીઠા જળે આ ભયોં,
 ગજન્તો ગજાઈ ઉડું ઉદધિ આ વિસ્તારથી છે પડ્યો;
 આપી આ મધુરી કૃતિ નિરખતાં ઉદગાર આ નીકળે—
 શી બુદ્ધિ જગનાયની : અકસિતા, ન્યાયીપણું : છે બધે.

નૈરોબી,

સિટિશ હસ્ટ આફ્રિકા.

૧૯૩૩

(૧) વિનીક્રેડ=રટ્ટીમરતું નામ.

(૨) Floating islands.

(૩) Egypt.

(૪) The River Nile.

યમુનાનો ઉપકંઠ. ???

(A SONNET.)

(યસંતતિલકા.)

તહાં બ્યોમ રેલોં રવિચંદ્ર અતુલ તેજે,
મંજુ સરિત યમુના પ્રતિબિમ્બ રેડે;
તુષારબાષ્પઃકુસુમે રંજ રેલોં જામ્યાં,
ગુંજાર ગાન કરતાં શ્રમરો ભરપાહ. ૪

વારોં વૌચિંચોં વિલમી હસતાં મરીચિ,
ઊભાં ઉંચાં ગજતરૂ સિપને નમાતી,
ત્યાં ઉપકંઠ વહતો મૃદુ ગદ્યવાહ,
રેલી રસેયોં હસતો કર્ગે મંજુ ગાન. ૮

વિહંગ વારિયોં રમે ઉડોં બ્યોમ અકે,
મીઠો ધ્વનિ વિલસોંને વૌચિવારિ પ્રેરે;
વિપુલ વિષ્ણુપદનું પડોં સઘ વ્યૂહ,
આશુ મહિત રંમતુ યમુના સલિલ. ૧૨

તહાં સૈય અદ્રિ પરથી સરતી યમુના,
મંજુદગ્ધિમત ધરોંને વહતી ઉપામાં. ૧૪

બંધુમંડલ. }
લાડી. } નર્મદાશાંકર હરગોવિંદ શુક્લ.
તા. ૨૨-૧૧-૦૮ }

એક ચિત્ર.

ભગવાન સર્વનારાયણના ઉચ્ચ તેજને નહિ મણુકારતાં નીલમ વૃક્ષો પરસ્પર આશિર્વાદ કરી ઉભાં હતાં. આમ, મોગરો, બદામ છત્વાદિની મધ્યમાં શુદ્ધ સ્ફટિકનો એક ઉચ્ચો ઓટસો હતો. વૃક્ષોની પાછળ વિશાળ મેદાનમાં આશ્રમમાં અભયદાન પામેલાં હરિણા આનંદથી વાગોળતાં હતાં. આશ્રમની ગાયો તાપથી વિશ્રાંતિ લેવા ઝાડો નીચે સુખપૂર્વક સૂતી હતી. વૃક્ષોના મંડપથી થોડે દૂર એક ન્હાનું સરોવર હતું; કાંઠા ઉપર એ ત્રણ રત્નજડિત શિલાઓ પડી હતી. સ્વચ્છ જલમાં પ્રતિબિંબિત થતું આકાશ સરોવરનાં ઉદરમાં અનંતતાનું ભાન કરાવતું હતું. સરોવર ઉપરથી વહી જતી મંદવાયુની લહરી શુદ્ધ જલને હસાવતી હતી. પશ્ચીમો રંગ્યો ખડગો નગરે પરતાં હતાં. સમગ્ર વિશ્વ ભગવાન ઉષ્ણરશ્મિના પ્રચંડ તાપથી કંટાળી શાંતિમાં ઝૂકતું હતું.

આવી સંધિની શાંતિ ક્ષણવાર જ ટંકી. એ વૃક્ષો વચ્ચે એક તરૂણી હાથમાં બાલક લઈ ઉભી દેખાઈ; પછવાડે કોઈ આસાધારણ કંઠનો પુરુષ હતો. પેત્રી રામા સ્ફટિકના ઓટસા તરફ આવતી જણાઈ. એ ઝાડ વચ્ચે યદ્યને લાવણ્યની નદી વહેતી હોય તેમ તે રામાનું મન મોહક હતું. તે આ પૃથ્વી ઉપરની ન હતી; તે તો દૃષ્યવૃક્ષની મંજરી હતી, આપ્સરાઓમાં શિરોમણિ હતી. તેના હાથમાં આર પાંચેક માસતું એક બાલક હતું. તેના મનોહર ક્રમળા અવયવો ઉગતા નવપક્ષવેનું ભાન કરાવતા હતા. તેની પારદર્શક આમડી નીચે લોહીનું વહન સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. પોતાની માતાને અને સમગ્ર વિશ્વને હસતું હોય તેમ તેના સુખ પર રિપત ફરકતું હતું.

તરૂણી સમગ્ર બ્રહ્માંડને લેખતી ન હોય તેમ હંસગતિથી તે ઓટસા પાસે આવી. શુદ્ધ સ્ફટિકમાં પણ રાગ પૂરતી તે યુવતિ ઉપર ચડી અને તાપમાંથી વિશ્રાંતિ લેવા વનદેવી આવી હોય તેમ શીતળ શિલા ઉપર હસતી હસતી બેઠી. પેલો યુવાન તો આ બધો વખત તેની સાથે જ હતો. પિડ્ડજરાથી અને રમઝૂથી તેની આકૃતિ સૌમ્ય જણાતી નહતી. તેની ત્વંખો તીવ્ર અને વેધક હતી. તેના અવયવો સુશિષ્ટ અને દૃઢ હતા. આ ઉપવનને તે આજ અન્ય દૃષ્ટિથી જોતો હતો. ચાલતાં ચાલતાં પણ તેની દૃષ્ટિ તે રામાની ગતિ ઉપરજ હતી. એ લલિત ગતિમાં અને ચેષ્ટાઓમાં તે બ્રહ્માનેદ પીતાં શીખ્યો હતો.

બન્ને ઓટસા પર સ્વસ્થ થયાં. પેહું કુદરતનું રમકડું તો આ સર્વ નાટક જોઈ હસતું હતું. એ હૃદય વિમલતાને જ ઓળખતું હતું. એ નિર્દોષ આનંદ સ્ત્રીસનારાં ત્યાં જ હતાં.

‘આ બાલાના અવતારથી’ તરૂણી બોલી ‘મહારાજ સુખમાં થકિ થઈ છે.’ અનાદત નાદથી પરિચિત કણો ચમક્યા અને વૈષ્ણવીને વધાવવા મંડ્યા.

‘પ્રિયે’ તરૂણ બોલ્યો ‘આ બાલક આપણી સ્નેહમંધિ છે, આપણા આત્માનો વત્સલ અવતાર છે.’

શીત જલકણુ વહેતી મંદ લહરી તેમના મુખ પર છવાઈ શીર્ષ પાંદડાં ખડખડમાં, સાખાઓ પણ હલી ન હલી થઈ.

‘સ્નેહનું કળ અત્યંત મિઠ્ઠ હોય છે. બાવક એ અમ અબળાઓનું જીવન છે—પ્રાણનો આધાર છે.’ રૂપાની ઘંટડી વાગતી બંધ થઈ.

‘તારા નહન વનમાં પણ આવાં કંજો ફૂંબ છે’ મુનિથી બોલી જવાયું.

મેનકાના મુખ ઉપર શોકની છાયા પથરાઈ. તેને નહન વન પાદ આવ્યું. અર્ધ ઉધડેલ છીપ વચ્ચે મોતી જણાય તેમ તેની આંખમાં આંસુ ચળક્યું.

‘કેમ, બહાસિ ?’

તરણી એ લી શકી નહિ, નિર્દોષ બાનકની લવાડ મેખા પર આંસુ ખરી પડ્યું હૃદય યરકવા લાગ્યું.

‘ધિયે, આ શું ?’

સામા ગદ્ગદ કરે બોલી ‘આ બાલકને મ્હારે છોડવું—’ ફરી ફરવો મર્યો, મોઝ-માગર ઉછળ્યો અને માત્રા મટી.

‘બહાસિ મેનકા, તારું કહેવું હું યથાર્થ મમજી શકતો નથી.’

તરણી ગેતી ગેતી બોલી ‘અમ અમરાઓને આ બાલકને મ્વર્ગમાં લઈ જવા અધિકાર નથી.’

મુનિગજ અમર્યા. પૂર્વ નિધિતિ આખ આગળ તરી આવી. અભ્યામતા પત્નિપાકથી એકામ યુગેસુ મન રાગ અને ત્યાગ વચ્ચે ઝૂંબવો વાગ્યું.

મેનકાએ ચલાવ્યું ‘કારણ કે અમે દેવનગની નાવિકાઓ છએ.’

મુનિના કહ્યું તો અંતરમાં ઉતર્યા હતા. મત્રાપિટ થઈ આ શું કરું એ વિચાર રંગે રંગે વ્યાપી રહ્યો. મેનકાનું સ્વરૂપ એક ધડીમાં તણુવત જણાયું, કોપથી પડ્યું, ‘તું અહીં કેમ આવી હતી ?’

મુનિની હૃદયરાણી બોલી ‘જ્વામીના આદેશથી.’

‘દેવતાઓ એવો આદેશ શા માટે કરે ?’

‘તમાગ તપની પરીક્ષા કરવા માટે.’

મુનિનું મમાધાન ન થયું. ‘એ સાર્વિક મરવોમાં આવો દુષ્કાંડિય સંભવે ?’

‘તેઓ તો નિમિત્ત માત્ર છે. અત્યંત પવિત્ર હૃદયવાળાઓને જ પ્રભુના સ્થાનમાં સ્થાન મળે છે. પ્રભુને મારું ચરિત્રનારાઓ બધાં સુધી સર્વસ્વ ત્યાગ કરતા નથી ત્યાં સુધી તેઓને એ પદ હુલ્લભ છે. આવા ત્યાગની પરીક્ષા દેવો અમુક સમયે કરે છે.’ નંદનવનની કોકિલા ટહુકી તે ટહુકી.

ઉછળતું લોહી શમ્યું. અસરા નિર્દોષ બાણાર્ધ. માત્ર પોતાનાં તપમાં જ ખામી લાગી.

રવિભિંબ પશ્ચિમમાં લટક્યું. પવનનો સુસવારો વધ્યો. જલતરંગો ઉછળી ઉછળી મુનિનાં દર્શન કરવા લાગ્યા.

આંતરગાન આરંભ્યું ‘ત્રિશંકુને ગચ્છરીર સ્વર્ગમાં મોકલનાર મારી આ દશા ?!’ હૃદયનો વેરાળ્ય જમણા બેસથી ઉછળ્યો.

આ તાંદ્ર મેનકા શોકાતુર હતી. શાપની બહીકથી તેનું નૂર ઉડી ગયું. એ જીભ ક્ષમા સરખી પણ યાચી શકી નહિ. આ સ્થિતિ લાંબી ટકી નહિ. સૂર્યાસ્ત થયો અને સંધ્યા સમય વિશ્વમાં વ્યાપી રહી. કુંભેમાં, વાટિકાઓમાં, જંગલમાં, ઉપવનમાં અને વિશાળ આકાશમાં લાલાશ પ્રસરી ગઈ રાગની પાછળ અંધકાર તો સમય જ શોધે!

મેનકાથી રહેવાયું નહિ. જાગિને ચરણે ખાળકને મૂકી પ્રણામ કર્યા. ‘ક્ષ.....મા——’ વધારે શું બોલાય ?

ક્ષમા મળી ચૂકી. ‘તારો શો દ્રોણ ? જે થયું છે તે ચોક્કસ જ છે. હું તો મારી શુર યર્ધ. વિપત્તિઓની શિક્ષા ધણી મોંથી છે.’ બાળક હંચકી પાછું આપ્યું, મુખ ઉપર હાથ હવરાયા અને વિમુખ યર્ધ મુનિએ ચાલવા માંડ્યું.

નંદનવનની મોહિની ખાલક ધરી, રહી. જાત્રો શિથિલ થયાં, હૃદય શેવા લાગ્યું, અને ચક્રવાકીનો વિલાપ સમજતાં શીંડ્યું. યોદ્ધા એક મોતી પણ ખર્ચા ન ખર્ચા.

અંધકાર વ્યાપી રહ્યો. સમગ્ર નખતંજળ બેઈ રહ્યું. સકન્તો માળામાં મુખે સ્તર્તા હતું.

તથાપિ, પૂર્વ દિશામાં શાંત તેજનાં કિરણો સ્ફૂર્યાં.*

તા. ૬-૮-૧૯૦૮
ગામળદાસ કેસેવર
બાવનગર.

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બાદ.

* આ લઘુ લેખ ચારેક વર્ષ ઉપર લખ્યો હતો. તેમાં અત્યારે ઘણા ફેરફાર થઈ શકે તેમ છે અને કરવા ચોક્કસ પણ બાકે. છતાં, મારા એ સમયના વિચારો અસલ સ્વરૂપે રહે તે જ વધારે સારું લાગવાથી આમાં કંઈ પણ ફેરફાર કર્યો નથી. ફેરફાર જુઓ પણ મુદર હોય છે.

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બાદ.

કવિ નરસિંહ મહેતા કૃત ગરબા.

આપણી ગુજરાતી ભાષામાં કવિ વચવ ભટ્ટના રચેના ગરબા ઘણા પ્રસિદ્ધ છે, તે ઉપ-
રથી કેટલાક માણસનું એમ ધારણ છે, કે ગુજરાતી ભાષામાં પહેલ વહેવો ગરબાનો રાગ
આ જ કવિએ દાખલ કર્યો હશે પણ આ નીચે આપેલી નરસિંહ મહેતાની કવિતાના ગગ
ઉપરથી જણાશે, કે આર્ણ માનવું એ જરાબર નથી મહેતાના સમયમાં પણ ગરબાનો રાગ
આપણા પ્રાન્તમાં જાણીતો હશે, ને તેથી જ તેમણે આ કવિતા ગરબાના ગામાં બનાવી હશે.

ને કે, પાછળથી કેટલાક કવિઓની રચેલી કવિતા મહેતાના નામ ઉપર ચઢી છે ખરી,
પણ મહેતાની પોતાની રચેલી અને આવી નામ ઉપર ચઢી ગયેલી કવિતામાં એવો બધો
તફાવત છે, કે તે સ્પષ્ટ જણાયા વગર મહેતા નથી મહેતાની કવિતાની ભાષા, મન, મધુરી
અને કેટલાક મૂની ભાષાના શબ્દોથી રચાયેલી છે.

આની નામ ઉપર ચઢેલી કવિતામાંથી થોડીક કવિતા આપવાનો વિચાર છે, તે બનશે
તો આગળ ઉપર આપવામાં આવશે

જે હસ્તલિખિત પુસ્તકમાંથી નીચે લખેલી કવિતા આપવામાં આવી છે, તે પુસ્તકના
અક્ષરો કાના માત્ર સાચેના છે, તેમ જોડણી પણ ઘણે ભાગે શુદ્ધ છે તો પણ હાલના નમ-
યને અનુમરીને જોડણીમાં મહજ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે અનિયમિત વર્તમાનકાળના
લિપિપદને જીતકાળમાં મૂકવા પડ્યા છે, કેમકે તેમ કર્યા વિના ચાને તેમ ન હતું.

હોય આયતા ગરબાના ગગના દરેક ચ છુને છેડે ' હોય ' શબ્દ મૂકવામાં આવે છે,
તેને ઠેકાણે આ ગરબામાં શકત ' યો ' એક જ અક્ષર છે દરેક ચરણના અંત ભાગમાં આ
' હો ' અક્ષર હોવાથી તે જૂનથી નહિ, પણ તે વખતે તેમ જોનાતો હશે, તેમ જાણી અહીં
તે જ રીત લખે નાખી છે, વખતે તે સમયમાં તેની ગીતે ગાનામાં આવતું એ હોય.

ગરબો ૧ હો.

(ગોરમાના ગરબાનો રાગ)

શરદ નીશાએ શ્રી માહાનજ, કે વનમાં આવીયા રે હો,
મધ નીશાએ વગડી વેણ, કે જોખીકા ચાથીઓ રે હો
શ્રવણે મુણી મોલીના નાદ, કે વેળ્યાકુળ થયા રે હો,
જે જામ હુતુ પોતાને ધામ, કે તે તમ નિસર્થા રે હો.
જોયો પૂરણ નદ પરિવ્રલ્લ, કે સુધ સુધ સન્ન ટળા રે હો,
જુએ નયણા ભરી ભરી નાપ, કે જોખીકા મડ મળા રે હો,

વચન યોગ્યા શ્રી મહારાજ, કે કહો કેમ આવીયાં રે લો;
 વળતી યોગી પ્રજાની નાર, કે તમ આસરે આવીયાં રે લો.
 રંગબર રાસ રમારો નાથ, કે શરદ સોહામણી રે લો;
 ઉગ્યો સોલ કળાનો ચંદ્ર, કે અતિ રંગીઆમણી રે લો.
 પુરણ પ્રીત જોઈ પદિશ્વર, કે રૂઢીઆ ભીડીઆં રે લો;
 રંગબર રમવા માંડ્યો રાસ, કે કારજ સીધીઆં રે લો.
 વાજે તાલ પખાવ ને ઝાંઝ, કે વેણા વાંસળી રે લો;
 નાચે નરહરિ નંદકુમાર, કે ગોપીકા સહુ મળી રે લો.
 ચોકમાં, ફરતી પ્રજાની નાર, કે વચે રાધા હરિ રે લો;
 નવ સત સજ કે રાણુમાર, કે પાવલ ધુધરી રે લો.
 હમચી લે હરહની સાથ, કે તાલી લે હાથમાં રે લો;
 નાચે નરહર મદન ગોપાળ, કે જીવતીના સાથમાં રે લો.
 અંધીક દેવતા રહીને જોએ, કે પુષ્પ વધાવતારે લો;
 રો રો નરસંઆનો નાથ, કે મનમાં બાવતા રે લો.

પદ ૨ ગરબો.

(રામ કપર પ્રમાણે.)

વા'લા માત્ર વૃંદાવનને ચોક કે, વે'લા પધારજો રે લો;
 વા'લા માત્ર ગોકુલની પ્રજાનાર કે, વેહંજે બોલાવજો રે લો.
 અમને રમવાના છે કોડ કે, વા'લા ઝંગ બેઘડી રે લો;
 લેવા મુખડાનો મકરંડ કે, મળી તેવ તેવડી રે લો.
 સારી શરદ પુનમની રાત કે, સુંદર સોહામણી રે લો;
 અમને રાસ રમવાના કોડ કે, રંગબર ભામની રે લો.
 વા'લા માત્ર ગોકુલીએ પધાર્યા તે, અમને તારવા રે લો;
 વા'લા માત્ર લાકલડી સાહી તેડ ધેન ચારવા રે લો.
 હંતું જમનાજીતું નીર કે, ત્રદ રંગીઆમણું રે લો;
 રૂઢી બંસી બટની હાંદ કે, સુંદર સોહામણી રે લો.
 ફરતું ગાન કરે પ્રજાનાર કે, વચમાં વા'લમો રે લો;
 મળાયો પ્રજાવીનતાનો સાથ કે, તાલી લે હાથમાં રે લો.
 પ્રગટ્યું પૂરવ જાનમનું ધુણ કે, ત્રેડે તાપ હર્યો રે લો;
 નાચે નરસંઆ આનંદ કે, રસ વાળો ધણો રે લો.

પદ ૩. ગરબો.

(રાગ ગરબાઓ)

કે સમીઠા જઈને પોઆ કે, નાંજાના કાનમા રે લો,
મધાણ કુજ બુવનને દાર કે, ડભા હેરવા રે લો.
વાલે મારે લીધો હુલો હાથ કે, માંડ્યો ફેરવા રે લો;
ગીએ ઉછાળીને નાખ્યો કે, રાધાજના ઉગ્મા રે લો.
મધાણએ મંતાડ્યો કાંચલડી માહે કે, સુખના પૂનમાં રે લો,
ત્યાં હરિએ નાખ્યો હાથ કે, વળગા ઝૂમ થઈ રે લો.
રાધા રોળી વ્રજની નાર કે, અંગની સુધ ગઈ રે લો;
વાલે મારે રોળી વ્રજની નાર કે, ઝંગની રેલ વહી રે લો.
રસીએ લીધા નથના મોતી કે, કેતક ખેવવા રે લો,
નેતા નાક થઈ તપાસ કે, મધા નામને રે લો.
રસીઆ આપો નથનાં મોતી કે, નાક પેટેરીએ રે લો,
સહીએર જાણશે એવી વાત કે, ઘેગ જઈ સોપરો રે લો.
પગપ્યો જાણશે એવી વાત કે, ગદા થાપશે રે લો,
પરપ્યો પોકશે મારી રાત કે, આખ નતી થશે રે લો.
મોટી ખણુશે ગોરે ગાલ કે, મીઠી લાગશે રે લો,
નણુદલ જાણશે એવી વાત કે, જાણે ગઈ ગામડી રે લો.
જુઓ જોડાણીના ઢંગ કે, ઘેગ ઘેગ આડશે રે લો;
જોકે મારો શ્રી મહાગજ કે, જઈ કેશે માતને રે લો.
ખાપને લાડકડી છડ નાગ કે, ખીજ કા નહી રે લો,
લાવો લાવો પારીજાતકના ફૂલ કે, નાચને વધાવીએ રે લો.
નાચે નગમૈઓ સુખ દાસ કે, લીધા જોઈ નાથની રે લો,
સદા રમે છે રામ કે, લીલા પ્રકાશની રે લો.

છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ.*

બંગાળામાં સાહિત્યપરિષદો.

સંવત ૧૯૬૪ ના વૈશાખ માસના વસંતના અંકમાં મહારા મિત્ર રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પાસેએ ' મરાઠી લેખકોનું એથુ' સંમેલન' એ નામનો એક લેખ લખ્યો હતો. ત્હેમાં બંગસાહિત્યપરિષદ માટે ત્હેમને તે વખતે કંઈ હકિકત મળી નહિ શકવાથી એ સંબન્ધે તેઓ કંઈ લખી શક્યા નહોતા. હાલમાં મ્હને એ સંબન્ધે જે હકિકત મળી છે તે ગુજરાતી સાહિત્યસંવેદાને ઉપયોગી થઈ પડશે એવા હેતુથી એની સંક્ષિપ્ત નોંધ અત્રે રજુ કરું છું.

બંગાળી સાહિત્ય અન્ય દેશી ભાષાઓના સાહિત્ય કરતાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે છતાં તે ભાષાનું સાહિત્ય હજુ પણ બની શકે એટલું વિશાળ અને સર્વ પ્રકારે ખામી વગરનું બનાવવા માટે ત્યાંના વિદ્વાનો તન મન અને ધનથી જે પ્રયાસો કરી રહ્યા છે તે ખરેખર ધન્યવાદ્યોગ્ય અને અનુકરણીય છે. ત્યાંનું સાહિત્યક્ષેત્ર દૈવી રીતે ખેડાય છે તે હમણાં ત્યાં મળેલી બે સાહિત્યપરિષદોમાં થયેલા કામકાજ નીચે આપેલી સંક્ષિપ્ત નોંધ ઉપરથી સહજમાં જણાઈ આવશે.

ફેબ્રુવારીની શરૂઆતમાં બંગાળામાં રાજશાહી મુકામે બંગસાહિત્યસંમેલન (All Bengal Literary Conference) અને બેંગલ મુકામે ઉત્તરબંગસાહિત્યસંમેલન (North Bengal Literary Assemblage) થયાં હતાં. બન્ને સભાનું કામકાજ જોતાં મુખ્ય હેતુ બન્નેનો એક જ હતો. વંધતા જતા બંગાળી સાહિત્યને હરેક જાતના બની શકે તેટલા વ્યાવહારિક ઉપાયોથી શાસ્ત્રીય શોધ અને વિજ્ઞાનથી વિભૂષિત કરવું અને ત્હેને માટે જે જુરસો જોઈએ તે વિદ્વાનોમાં ઉત્પન્ન કરવો. આ શુભ હેતુ પાર પાડવા બંગાળી વિદ્વાનો, રાજાઓ, ધનાઢયો અને જમીનદારો એક સરખી રીતે મદદ કરવા આગળ પડ્યા છે. કલકત્તામાં બંગસાહિત્યસભાએ હમણાં પોતાના માટે એક મુંદર ભવન બંધાવ્યું છે અને થોડા વખત ઉપર એની વાસ્તુક્રિયા ઘણી ધામધુમથી કરવામાં આવી હતી. આ પ્રસંગે બંગાળાના વિદ્વાનોએ હાજરી આપી એતાજનોને માનામૃતનો સ્વાદ અખાડ્યો હતો. પ્રખ્યાત નવલકથાકાર બંદિમચન્દ્રની છબીની પધરામણી સભાસ્થાનના મુખ્ય ખંડમાં યોગ્યરીતે કરવામાં આવી હતી. આ શિવાય બીજું ધણું વ્યાવહારિક અને ઉપયોગી કામકાજ થયું હતું.

રાજશાહી મુકામે બંગસાહિત્યસંમેલનના પ્રમુખસ્થાને ડા. પી. સી. રૉય ખીરાબ્યાં હતા. ડા. રૉય એ એક પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી છે. એમના ભાષણમાં મુખ્ય ઉદ્દેશ બંગાળી સાહિત્યનું હવે વિજ્ઞાન તરફ વલણ કરાવવું એ હતો. દેશની સ્થિતિમાં આ પચાસ વર્ષમાં અદ્ભુત ફેરફારો થયા છે ત્હેને લીધે તથા દેશની આર્થિક ઉન્નતિને લીધે વિજ્ઞાનનો વિષય બધા વિદ્વાનોએ પ્રથમ હાથમાં લેવો જોઈએ એમ એમનું ફરી ફરીને કહેવું થયું હતું.

અધ્યક્ષના ભાષણ પછી વિવિધ પ્રકારના નિર્બંધો વંચાયા હતા. તે બધાની સંક્ષિપ્ત નોંધ આપતાં પણ વિસ્તાર થઈ જાય એ ભયને લીધે ફક્ત જે જે વિષયો ચર્ચાયા હતા તેમાંના મુખ્ય વિષયોનાં ફક્ત નામ આપીને જ સંતોષ માનીશું. એથનોલોજી (Ethnology)

ધ્યાવહારિક રસાયનશાસ્ત્ર (Practical Chemistry) વનસ્પતિશાસ્ત્ર (Botany) ખગોળ વિદ્યા (Astronomy) અને ખીજ એવા જ વિષયો ઉપર ઘણા નિબંધો વંચ્યા હતા. અને તેના ઉપર સારી રીતે બહાષોદ થયો હતો. સ્વાભાવિક રીતે આ વિષયો શ્રાતાજનોના કાનને નીચે અને સ્વાદમા શુષ્ક લાગે પણ સભામા શ્રાતાજનોએ એક ચિત્તથી અને આનંદથી સાંભળ્યા હતા જે બંગાળી સાહિત્યનું સાર કવિવિષય બતાવી આપે છે. બગવદ્ ગીતા મિત્ર સારથે સંબંધ ધરાવતા એક ગૃહસ્થે રંગના હુજર ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અને જાતે જાતના રંગોથી રંગેલા કપડા તથા સુતરના નમુનાઓ શ્રાતાજનોને તથા સભાસદોને બતાવી તેની પુરેપુરી સમજ આપી હતી કલકત્તેથી એક વૃદ્ધ બંગાળી પડિતે 'અમથના ઘટિકા યત્રો' ઉપર એક નિબંધ લેના વિષે માથે મોકલ્યો હતો અને વિકાસનોત્તે એ વિષય ઉપર સારી રીતે બહાષોદ થયો હતો.

ખગોળ મુકામે હતું બંગ સાહિત્ય મહેશ્વર તામિષ ૩૧ મી જાનેવારીને રોજ મળ્યું હતું ખગોળ શિક્ષકગણમા અને ઐતિહાસિક બનાવો માટે એટલા બગાણાના નવિ પાત્ર મુધરેલી હુનિયાના વિદ્યાર્થીઓ અને શોધખોળ કન્નારાઓને પુરેનો ખોનડ આપે એવું મ્થાન છે. એવા સ્થાનમા મળેલી આ સાહિત્યપનિદેનું પ્રમુખમ્થાન ગણુગના તમ્મલ પડિત જગદીશ્વર કે જેઓ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન વિદ્યાથી વિભક્તિ છે તેઓને આપવામા આવ્યું હતું.

આ સમેલને ઘણા ઉપયોગી અને આવહાનિક હાલો સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે કર્યા છે. બંગાળી સાહિત્યને દેશની આર્થિક અને હુજર વાગની મિથિતિ સુધારવામા ઉપયોગી થઈ પડે એવું હરેન્દ્ર નક્ષત્રની મહેનત લઈ કૃતુ એમ આ સમેલને દર્શાવેલું અને આ દેવું પાગ પાડવા માટે એક ન્દાનું પણ મળ્યુંત મળળ મલાસદોમાથી ચુની કાદવામા આવ્યું અને તેના કાર્યક્રમના નિયમો નવી કર્યા.

શા. પત્રી વિવિધ વિષયો ઉપરના નિમંત્રો વંચ્યામા એક પ્રખ્યાત ગ્રંથકારે ઘટો ઉપર ધાતુનો ઢેળ ચઢાવવાનો હુજર મુમલખાની નાજ્ય થયું તે દેલના દેશીઓ જાણુતા હતા એમ દાખલા આપી સાબિત કરી આપ્યું હતું માદગમા બવાયમેનના મ્દેશમાથી આની ઘટો મળે છે તે જણાવી આ ગૃહસ્થે એનો એક નમુનો સભામા બતાવ્યો હતો. ખીજ એવી પણ નાના પ્રકારના ધાતુના રંગોથી રંગેલી ભોગરામા મહાસ્થાન મઠના ખડિયેરમાથી ખોદી કાઢેલી કેટલીક ઘટોના નમુના આ ગૃહસ્થે ગ્જુ કર્યા હતા.

ભોગરામા મળેલી આ પનિદે જે જે દર્શાવે સાહિત્ય વૃદ્ધિ માટે પસાર કર્યા છે તે બંધા એટલા મહત્વના છે કે તે તમામ આ મ્થાને આવ્યા વગર આ લેખનો હેતુ પાગ પડે એમ નથી તેથી વિસ્તાગતો ભય બાબુએ મુછી નીચે મુજબ લેની નોંધ આપવામા આવે છે. આ દર્શાવેલો સાત વિભાગમા વહેંચી નાખી પ્રત્યેક માટે નીચે મુજબ કાવો કરવામા આવ્યા હતા.

૧ બંગાળી સાહિત્યની વૃદ્ધિ.

બંગાળી સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે એક ચોક્કસ ન્તેલ લેવા સમેલને મલામદોમાથી એક

ન્હાનું સરખું મંડળ નિમ્ન અને તે મંડળને ચાલુ વર્ષમાં ઉત્તર બંગાળના અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકોમાંનાં એકાદ બે પુસ્તકો કે જે ઐતિહાસિક બનાવેા માટે ઉપયોગી હકીકત આપતા હેય એવાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ સોંપ્યું.

ખીનું એક મંડળ નિમી પરિપદે લેને માટે એલું-હરાબુ' કે આ મંડળના સભાસદોએ બની રહે એટલા અસાધારણ ઉગ્રેષ્ઠ, દારૂની અને અરેબીક અન્યેના બંગાળી બાપામાં તરુનુમા કરી દર વર્ષે પ્રસિદ્ધ કરવા.

સભામાંના ત્રણ બંગાળી ગૃહસ્થોને ઉત્તર બંગાળના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન બંગાળી ગ્રન્થકારોના નામનું લેખના લખેલા પુસ્તકોની યાદી સાથે એક પત્રક તૈયાર કરવાનું કામ સોંપ્યું.

ત્રણ બંગાળી અને એક મુસલમાન ગૃહસ્થ મળી ચાર ગૃહસ્થોનું એક મંડળ સ્થાપી લેને ઉત્તર બંગાળના સંસ્કૃત, દારૂની અને અરેબીક ગ્રન્થકારોનું લેખના પુસ્તકોની યાદી સાથે સંપૂર્ણ રિપ્પણ કરવાનું સોંપ્યું.

બે બંગાળી અને એક મુસલમાન મળી ત્રણ ગૃહસ્થોને વાતચીતમાં વપરાતા ધરગણ્ય શબ્દોનો બંગાળી બાપામાં એક કોષ તૈયાર કરી પરિપદના મંત્રિ તરફ રજૂ કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું.

૨ પ્રાચીન શોધખોળ.

ઉત્તર બંગાળમાં આવેલી પ્રાચીન જગ્યાઓ જે ઐતિહાસિક, પ્રાર્થિક અને શિક્ષકાગ્રાની શોધખોળ માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવી હોય તેવી જગ્યાઓનું એક પત્રક કરવા માટે સાત ગૃહસ્થોનું એક મંડળ નક્કી કર્યું.

૩ અસહી રમરણચિહ્નોનો સંરક્ષણ.

પ્રાચીન રમરણચિહ્નોના રક્ષણ માટે છ ગૃહસ્થો અને એક મંત્રિની નિમનોઈ કરી અને ચાલુ વર્ષમાં આ મંડળે નિચે મુજબ કામ કર્યું એમ પરિપદે દરાબ્યું.

દિનાજપુરમાં મંગળ બરીના બગલ સ્તંભનો અને દિનાજપુરના મહાનગરની જમીન; હારીમાં બોગરામાં આવેલા અર્જશ્વરી દેવીના પ્રાચીન દેવાલયના છબ્બાદારનાં કામો હાથમાં લેવાં.

૪ પ્રાચીન શોધખોળનું સંમહુરથાન.

એન્નાસેણ, એન્થોપોસેણની શોધખોળ માટે પ્રાચીન નમુનાઓ ઉત્તર બંગાળના પ્રગબાઓમાંથી મળે તેટલાં એકઠાં કરવા સાથે પરિપદે પ્રગણવાર ન્દાનાં ન્દાનાં મંડળો નિમ્ન આ નમુના માટે એક કાયમનું સંગ્રહસ્થાન રાખવાનો દરાવ કર્યો અને લેને 'ઉત્તર બંગ સારસ્વત બવન' એવું નામ આપવાનું નક્કી કર્યું.

૫ આર્થિક સુધારા માટેની તજવીજ.

ઉત્તર બંગાળના પ્રાચીન અને અર્વાચીન હિસાબ હુન્નર અને વ્યાપારની રિયતિની સંપૂર્ણ

તપાસ કરવા માટે જરૂર પડે તે પ્રમાણે ખર્ચ કરવા અથવા પારિતોષિક આપવાના દંતવો તથા નિયમો પરિપક્વે પસાર કર્યા.

૬ શિષ્યામણુ,

સર્વાનુમતે એક એવો દશમ આ પરિપક્વે કર્યો કે પુસ્તકો, કાવ્યો, નાટકો અને વર્તમાનપત્રોમાં લખનારાઓએ ભવિષ્યમાં કોઈ વ્યક્તિને દુઃખ લાગે અને જાતિ જાતિમાં કસેશ ઉત્પન્ન થાય એવી અંગત દીકાઓ જેને માટે અતિહાસિક સાખીતિ રચુ થઈ શકે એમ ના હોય તેવી પોતાના લખાણમાં કરવી નહીં.

૭ શાળાઓ માટે પુસ્તકો.

છોકરા છોકરીઓની પ્રાથમિક કેળવણી વારતે સરળ બંગાળી ભાષામાં ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન અને ખીમ સાહિત્યના વિષયો માટે પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવી અને હેતુ પાર પાડવા સારું વિદ્વાનોને વિનંતિપત્રો મોકલવા એમ કરાવ્યું.

૮. પારિભાષિક શબ્દકોષ.

આ પ્રમાણે આ બે સભાએ દેશના ઉત્કર્ષ માટે જે શુભ કાર્યની શરૂઆત કરી છે તે ખરેખર પ્રશંસનીય છે. આ શિવાય ખીમ 'નેશનલ ઇન્ડિયન એન્ડ એડ્યુકેશન' જેવી હગજીની ઉભી થયેલી સંસ્થાએ પણ સાહિત્યરૂઢિ માટે ઘણા યોગ્ય પ્રયાસો કરવા માંડ્યા છે તેમાંના એકાદ બે પ્રયાસની નોંધ લઈશું તો તે અત્યંત ચર્ચપદ્યો નહીં. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દોના મથાર્થ શબ્દો બંગાળી ભાષામાં ઉત્પન્ન કરવા માટે બંગાળાના કેટલાક વિદ્વાનો એ શરૂઆત કરી છે. પણ જેટલી જોડએ તેટલી ત્વરાથી એ કામ આપનું નહિ હોવાથી હાલમાં આ સંસ્થાએ એ કામ કરવાનું પાતાના હાથમાં લીધું છે. ઘણાંકનું એકું કહેવું છે કે આનો કેવળ બંગાળી ભાષામાં કરવા કરતાં સંસ્કૃત ભાષાની પુરતી મદદ લઈ દિંદી ભાષામાં કરવામાં આવે તો હિંદુસ્થાનના તમામ લોકો એનો લાભ લે. આ માટે આ મંડળને સૂચના કરવામાં આવી છે પણ પરિણામ હજી જણાવું નથી. યોગ્ય સમયમાં વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દોનો બંગાળી ભાષામાં એકાદ કોષ બહાર પડવાની વાત સાંભળાયું તો એ માટે આશ્ચર્ય રાગે નહિ.

આપણા શુભરાતી વિદ્વાનો હવે પછીની સાહિત્યપરિપક્વમાં આ વિષય સંબંધી ચર્ચા કરી પાંચ સાત વિદ્વાનેનું એક મંડળ નક્કી કરી તે મંડળને આ કામ સોંપે અને તે મંડળ પ્રેમ અને ઉત્સાહથી તે સ્વીકારી એ કામની એકાદમ શરૂઆત કરે તો બે ત્રણ વર્ષમાં આવો એક કોષ જેની હાલતા સમયમાં ખુબ અગત્ય છે તે તૈયાર થઈ જશે અને તેથી દેશના ઉપર હૃદયનો કાયમનો ઉપકાર થશે.

સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે વિદ્વાનોમાં ગ્રંથ અને પ્રેમની આવશ્યકતા છે. સાહિત્યસેત્ર ખેડવા માટે એક નહિ પણ અનેક સાધનોની જરૂર છે અને જે આ સાધનો પૈકી એકાદ

સાધન જોઈએ તેનું મજબુત નહિં હોય તો ખેતીના કામમાં વિશેષ આવ્યા વગર રહેશે નહિં અને જરા વિશેષ પડ્યો કે કરેલી ખીજ બધી મહેનત નકામી થઈ પડે છે એટલા બેભાગમાં મળેલી સાહિત્યપરિપદે વિદ્વાનોને એક જીમના લખાણ ઉપર અંગત ટીકા નહિ કરવા જે શિખામણ આપી છે તે ઘણી જ યોગ્ય છે અને તે સરખી રીતે મારા ગુર્જર વિદ્વાનોને પણ લાગુ પડે છે.*

નાગપુર,
મધ્ય પ્રાંત.
૧-૩-૦૬

મન્વન્તરાય મણિરાય હુરકાળ,

૫૫

ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય.

(અનુલેખ.)

(મયોજન.)

એ સંબંધમાં આ લેખકે લખેલું ગયાંપત્ર મુદ્રાલયમાં ગયા પછી રા. રા. નરસિંહરાવનો લેખ ૨ ને (માર્ગશીર્ષા અંકમાં) જોવામાં આવ્યો.

પરંતુ, એ ' કંટાળા બરેલા ' સંજ લેખથી પણ તેઓની પૂર્વોક્તિ રિપતિ બહુ ' સુધ- સતી ' ન હોવાથી કેટલુંએક વક્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

પુનઃ જેમ પૂર્વે રા. નવસરામે કહ્યોછા અને રા. રમાજીબાઈએ મોઢેલા ' સ્વાતુભવ- સિક્ક ' અને ' સર્વાનુભવસિક્ક ' એ સમ્પ્રદાને દર્શિત કરાવી રા. નરસિંહરાવે ' આત્મલક્ષી અને પરલક્ષી ' એ સમ્પ્રદાં યોજેલા (વર્સેત. વ. ૪. અ. ૭. ૫. ૨૫૬), પરંતુ ' તે સચ- નાનો સ્વીકાર ' અજી સુધી બહુ લેખકોએ ક્યો જાણ્યો નથી, તેમ પણ તેથી વિપરીત પ્રકારે, પ્રસ્તુત નવીન લેખમાં વધારે પ્રાધાન્ય અપાયલા ' અધ્યાદાર ' ના સંબંધમાં, કદ ન થાય અર્થાત્ પ્રાપ્તિગાનથી સ્વીકાર ન થાય તેથી પણ કેટલુંએક વક્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

પુનઃ પ્રથમ લેખમાં ન્યાય વ્યાકરણદિ તત્ત્વદર્શિ શાસ્ત્રોની સ્વમતને પુષ્ટિ હોય એમ દર્શન

* રાજકોટમાં આવતી પરિવહ બરવાની દિલ્લયાલ માથે છે તે પ્રસંગે ઉપરનો લેખ અમારા કાઠીઆવારી બન્નુએને કેટલીક વિચારવા યોગ્ય સચના આપી ઉપયોગી થશે એમ અમે આશા રાખીએ છીએ.
તન્ત્રી.

નવી, નવીન લેખમા, તેઓની પણ 'બુદ્ધિના સાવનથી પરીક્ષા' રૂપ અશતા મિત્રણથી, તેઓના શુદ્ધરૂપમા શિથિનતા અને મક્કતા આદરવા જે પ્રયત્ન થયો છે તેથી પણ કેટલુંએક વક્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે

પુનઃ 'લુચ્છતુ' ત્યાયથી તે પણ ઉપેક્ષતા, 'આપ્ત ગ્રન્થોના તત્ત્વો બુદ્ધિના સાધનથી પરીક્ષા કરીને ઉપયોગમા' લેતા તેમાથી વિરુદ્ધ નિષ્કર્યો ખેચાઈ જાય તેવે પ્રમત્તે પણ કેટલુંએક વક્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે

જેમકે—'અધ્યાહાર'ના નિર્ગથ વિસ્તાનયવા પ્રસંગના આદિમા જ લક્ષણમા 'કથામાથી' 'અન્ય સ્થાનમાથી' એ શબ્દો (૫ ૭) આકાશા વિના, પણ 'પૂર્વોક્ત' રૂપ ઇલાશની ત્ર્યાર્થ સિદ્ધિ સાથે આણેના છે (૫ ૧૨)

અને જેમકે—પ્રથમ લેખમા અવિશિષ્ટ 'અનુત' માત્રની જ વાત હતી, તેની બુદ્ધિમા 'નિતાત' અને 'કેવલનિતાત' એમ અપૂર્વ અધિક નિવેશોરૂપ વ્યર્થ જામનો અગીકાર કાગો છે

અને જેમકે—પ્રથમ લેખમા માત્ર 'પૂર્વોક્તનો જ અધ્યાહાર' માની લઈ' પ દોરાનું સધાન પ્રવૃત્તિ હતી, તે સ્થિતિસ્થાન 'મિશ્રિતથી બદલી' આ બીજા લેખમા 'પૂર્વોક્ત' ને પણ અધ્યાહારના તત્ત્વમા પ્રવેશ કનવ્યો છે

અને જેમકે—તેમ કરતા—અધ્યાહારના લક્ષણના ભાગભૂત 'અનુમધાન' નો 'ખડ' કરી, 'સધાન' નો વિનક્ષણ રીતિએ ઉપયોગ કર્યો છે (૫ ૮), અને 'અનુ-મધાન' શબ્દના 'અનુ' ભાગમા 'વન અપ્રમિદ્યાર્થ' 'પૂર્વોક્ત' નું અનુમધાન કર્યું છે (૫ ૧૨)

અને જેમકે—પ્રથમ લેખમા 'અર્થાધ્યાહાર' ની વાત જ ન હતી તે 'પૂર્વોક્ત' વ્યર્થ 'નું આ બીજા લેખમા 'મધાન' કર્યું છે

અને જેમકે—તેમ કરતા—'અર્થાધ્યાહાર' ઉપર બુદ્ધિથી કષિતાર્થનો અધ્યારોપ કરી, દેવામા આ થો છે

એ દ્રશ્યા જે અને નિષ્પ્રયોજિકા અને અચારા -પનાઓ ના ન મિંદાવતા ન લેખમા 'ખેચી અણુધર્મ' છે તે દર્શાવવા પણ કેટલુંએક વક્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

શબ્દાર્થની 'ખેચતાણુ' વાદોઓ અકલ્પિત અર્થને મનાવવા કે પગેકાત અર્થને મિથ્યા દનાવવા કરે છે. અર્થનિર્ણયમાત્ર તેમ કરવું એ અપ્રશસ્ત છે

(અધ્યાહાર.)

આ બીજા નબના લેખમા મૂળ વિષયથી 'દૂર-દૂર-સૂર' લઈ ના ન-સિંહરાવે અગત (૧૮) પૃષ્ઠના લેખમા અગીઆર (૧૧) પૃષ્ઠ જોડ્યો ચિત્ર-ત્યાયમા અધ્યાહારના રૂપનું દર્શન કાગવા કર્યો છે, તેથી 'હેમના ચાર મુદ્દાઓમાથી' એ વિષય પ્રથમ વિચારશે

અંત 'સુતવર્ગ' ને ઉપક્રમ ઉપસંહાર બોતાં અનાયાસ જણાઈ આવશે કે આ અંકાં-પદ્ધતિનું બીજા બે મુક્ત સુખ્ય 'વાતો' (૧) પૂર્વાકિતની પુનઃ અનુક્રિત હોય ત્યાં અધ્યા-હારને પ્રસંગ છે, (૨) નિતાંત અનુક્રિતમાં અધ્યાહારના તત્ત્વને પ્રવેશ આપ્યો છે તે વાજબી નથી—એ બેને 'પ્રમાણબાધિત' નથી એમ સ્વીકારવામાં છે, અને બીજા લેખમાં (૩) 'અર્ધાધ્યાહાર' રૂપ એક નવી વાતને પ્રવેશ આપ્યો છે તે છે.

અત્રના પૂર્વના લેખમાં જે એક પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત ઉદાહરણ આપ્યું છે, તે એક જ આ ત્રણે વાતોને 'પ્રમાણબાધિત' અને નિર્મૂલ કરવા પૂર્ણબલ છે, એ સુતવર્ગને આપાતતઃ જ જણાય તેમ છે, તથાપિ કેટલાએકથી જે 'આમવાક્યની અન્ધ પૂજા' રૂપ નામને પામે તેની વાત એક દોરે રાખી, 'બુદ્ધિના સાધનથી પરીક્ષા' નામક પદ્ધતિને જે વાત ધારણ કરી શકે તેની પરીક્ષા તે જ ધોરણે કરી અપ્રાસંગિક નહિ કહ્યાય.

ઉપરની પહેલી વાતના સંબંધમાં રા. નરસિંહરાવના તેરમા પૃષ્ઠમાં અસુગ વાચકને વધારે શુભવાચનામાં નામે એવો "આ કારણથી—" આરંભાતો સંગ્રહાત્મક 'ગેરેઆદ' છે. એના પ્રથમ માધ્યમાં રા. નરસિંહરાવ ચોતાનું મૂલ વચન વિશિષ્ટ કરવા 'ગ્રોમ્ય કારણ' બોલતા નથી. છતાં બીજા વાક્યમાં અમુક અંશે તેને વિશિષ્ટ કરે છે. અને તુરંત જ ત્રીજા વાક્યમાં 'દ્વં તૃતીય' ઉપસ્થિત કરાય છે, જેમાં પહેલી વાતને 'એક' બીજી વાતનો એક ખાઈ જતાં ટેકવવાનો હતો એમ મૂલ તાત્પર્ય જાતને છે; જે બીજી વાત એ રીતિએ વિષયનું મૂલ પીક સિદ્ધ થાય છે, અને જે પૂર્વ લેખમાં દર્શાવ્યું છે તેમ અને પશ્ચાત્ લેખમાં દર્શાવાશે તેમ સર્વથા નિપ્રયોગ્ય અને તેથી અચાલ છે.

એમર્થપૂર્વપીઠ અનન્યસ્રવ્ય "નિતાંત નુક્રિત" એ શબ્દો અને તેનો અર્થ રા. નરસિંહરાવના જ શાસનથી અનુમન્યમાન છે. એનાં પ્રકાશક ઉદાહરણો તેઓ જે આપે છે તેમાં કોઈ એક ત્રિલક્ષણ તર્કશીલીથી 'ગાણ' અધ્યાહાર તો સ્વીકારે છે. અનુક્રિત એ અભાવાત્મિક હોતાં જેમ નિતાંત આદિ ન્યૂનાધિકત્વબોધક કોઈ વિરોધણથી વિશિષ્ટ કરી શકાય નહિ તેમ અધ્યાહારના પણ મુખ્ય-ગાણ એવા બેદો તર્કવિરુદ્ધ જ છે, કારણ તેમાં મૂલભૂત જે આકાંક્ષા તે ન્યૂનાધિકત્વના કોઈ શકતી જ નથી જેથી મુખ્ય-ગાણ એવા બેદોની કલ્પના કરવી પડે. આ અને અન્યત્ર સર્વ સ્થલે માત્ર એક 'પદાધ્યાહાર' થી જ મુખ્ય નિર્વાહ થાય છે ત્યાં આવી આવી એક એકથી અમંબલ બિન કલ્પનાઓ કોઈ એક સ્થલે અસ્થિરતાની સ્થાપક છે.

રા. નરસિંહરાવના આ બીજા નવા લેખમાં બીજી નવી વાત "અર્ધાધ્યાહાર" છે. એ સંબંધમાં તેઓ 'ધોણા કરે છે કે'—"નૈવાયિક અને મીમાંસક બંને મતનો સંશ્લેષ આ ચારે વિભાગમાં થાય છે...અને મીમાંસક મત પ્રમાણેના (૧) વિભાગને પણ શુદ્ધ અધ્યાહાર તરીકે મ્હેં સ્વીકાર્યો છે." (પૃ. ૧૫)

એ સંબંધમાં નિતાંત દિગ્ગીરી સાથે વક્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે કે અત્ર 'આત્મ મન્યોનાં

તરવોને' 'સમગ્રવામા ખામી' નિમ્નદેહ છે, અને તેથી 'બુદ્ધિના સાવનથી પરીક્ષા કરી ઉત્તર યોગમા' લેવાયેલ અર્થાધ્યાહાર પ્રમાણુમાધિતથી પણ અધિક છે

અર્થાધ્યાહાર - અધ્યાહારના શુદ્ધ તરવના અહણુ સાગ 'વાક્યાર્થમોધ' ની પ્રક્રિયા સમજવી આવશ્યક છે આ પાક્ષરમા તે આમ છે કે—વાક્ય એ શબ્દોના સમૂહાત્મક છે જે શબ્દ વા પદ ઉત્ત - ક્રુત થાય છે તેના ઉત્તન્કાયમા જ તેના અર્થની સ્પૂર્તિ ઓતારે થાય છે, અને પછી સમગ્ર વાક્યના અર્થનો ભોધ થાય છે, જે શાબ્દમોધ પણ કહેવાય છે અત્ર આ લક્ષવા યોગ્ય છે કે પ્રથમ પદમોધ અને પછી અર્થમોધ, અને અતે વાક્યમોધ કે શાબ્દમોધ અવે એક વાક્યમા પૂર્ણ કિવા યથાર્થ શાબ્દમોધ થવા કોઈ પદની આપદા હોય, અને અનુક્રિતના અને કારણોમાથી ગ્રામ્ એક દાણથી તે ઉત્ત ન હોય, તો શાબ્દમોધની સિદ્ધિસાગ તેનો અધ્યાહાર કવો પ્રાપ્ત થાય છે પૂર્વ રોખમા કહ્યું છે તેમ અને અત્ર પણ કહેવાયુ તેમ અધ્યાહારમા ખીજ આપદા અને અનુક્રિતનો સમુચ્ચય છે અને તે ઉભયમા કોઈ નિસિત્તા ઉચ્ચાવચ્ચ બેદો નથી નેથી તજ્જન્ય પ્રેધ વિભાગોની પ્રપનના ગૌરવમા ઉત્તરુ પડે ઉપગ જે શાબ્દમોધનો કમ કલો તે લક્ષમા તખ્ત ત્વરિત જ અવગત ઘશે કે જ્યા અધ્યાહારની પ્રાપ્તિ થાય ત્યા પ્રથમ પદનો જ અધ્યાહાર થાય અને તે અધ્યાહાર પદથી અર્થનો મોધ યદિ શાબ્દમોધ નિષ્પન્ન થાય છે એમ નિર્ધારિત મત છે "મીમાસા" પદાધ્યાહારને નથી ગણ્યતા, પણ પદજન્ય જે અર્થ તેનો જ અધ્યાહાર, આદિથી જ પદાધ્યાહારની અપેક્ષા વિના, માની લે છે, અને તેને 'અર્થાધ્યાહાર' કહે છે

એ રીતિએ જોઓ પદાધ્યાહાર માને તેઓને અર્થાધ્યાહાર માનવા જરૂર રહેતી નથી, અને જોઓ અર્થાધ્યાહાર સ્વીકારે છે તેઓને પદાધ્યાહાર માનવા અપેક્ષા જ રહેતી નથી

સુગ વાયકને એથી સપ્રમાણ જણારો કે ગ નગસિહારનો 'અર્થાધ્યાહાર' 'અત્યાર સદ્ધી ના જણેરો' છે, પદાધ્યાહાર અને અર્થાધ્યાહાર એમ બે જુદા માનવામા 'બુન ખવાઈ' ગઈ છે અને તન્મલક જે ચતુષ્પા વિભાગની કલ્પના કરાઈ છે તે મિથ્યાચુર્ના છે

(અધ્યાહારનો યૌગિકાર્થ.)

(૩) જ નરસિંહનંદ 'યૌગિકાર્થ' ને બદલે 'યોગાર્થ' પ્રાપ્ત છે ભાગ્ય-શુદ્ધિ આગે પોકાર કરનારના સુખમા એ અત્યર્થ છે (૨) ન કમલાચકરનો દોર ગદ્યતા ન ન સિદ્ધતવ લખે છે કે—'પોતામા જ પૂરા સમાયતો અન્ય સસર્ગનો ગન્ધ ના પામેલો (અર્થ) પ્રથમ બતાવવો' ઇત્યાદિ (૫ ૬) પરતુ પોતે તે ઉપદેશ ન પાનતા એમ્મ આરભમા જ (૫ ૭) 'યોગાર્થમાથી ઉપજતી કહેરો અર્થ' આપ્યો છે, અને 'પ્રથમ' ને બદલે અતમા (૫ ૧૨) 'અધ્યાહારનો યોગાર્થ' 'અન્ય સ્થળેથી ખેચી લાવવું' એમ આપ્યો છે (૩) અહીં દશ અક્ષરોમાથી પ્રથમના સાત અક્ષરોને યૌગિકાર્થ સાથે કઈ પણ સબધ નથી અધ્યાહાર એ અધિનામ ઉપગથી નામ છે હ નો અર્થ લઈ જવું આહ-એટલે લાવવું આણવું મધિ ઉપમર્ગનો અર્થ પ્રસ્તુતમા, એથી 'અધ્યાહાર'નો યૌગિક અર્થ 'પ્રસ્તુતમા આણવું' એટલો જ થાય.

(અધ્યાહારનું લક્ષણ.)

વૈગિકાર્ય સિદ્ધ થયા પ્રહી તેમાં એ આકાંક્ષા ઉપસ્થિત થાય કે—‘પ્રસ્તુતમાં આણેલું’ પણ તે શું ? અને ક્યાંથી ? આમાં પહેલી આકાંક્ષા યથાર્થ છે ઠાસ્યુ તે સંબંધમાં અનેકાની સંપ્રાપ્તિનો સંભવ છે. તેથી તે આકાંક્ષાના નિરાસાર્ય અને અનાકાંક્ષિત અન્ય સર્વ પદોની વ્યાવૃત્તિસાર લક્ષણકારોએ ‘આકાંક્ષિતપદ’ ને એક પ્રકારે ‘અશ્રુતપદ’ છે તેનો નિવેશ લક્ષણમાં કર્યો છે.

(૪) પરંતુ ‘ક્યાંથી ?’ એ આકાંક્ષા યથાર્થ નથી, કારણ વાક્યમાં અન્ય ઉક્ત પદો વ્યાંથી લાવવામાં આવ્યા હોય છે સાંધી જ અનુક્ત પણ આકાંક્ષિત પદો લાવાય છે. અને તે સ્થાન રા. નરસિંહરાવનું પૂજારથાન ‘શન્યકાર કે અનાકાર’ (પૃ. ૧૦; ૧૨) નહિ પરંતુ શબ્દાર્થ—જ્ઞાનરૂપ ભાંડાર છે, એ નિર્વિવાદ તેમ જ સુપ્રસિદ્ધ છે. અને ને અતિપ્રસિદ્ધ હોય તે સંબંધમાં આકાંક્ષાને અવકાશ નથી હોતો.

(૫) એથી લક્ષણકારોએ લક્ષણમાં ‘આકાંક્ષિતપદ’ ને શબ્દો રા. નરસિંહરાવના લક્ષણમાં અદ્વિત્યપદને પામ્યા છે તે—એ શબ્દોનો નિવેશ કર્યો છે, અને તેઓએ કે તેઓના વિમર્શકાર દોષ દીક્ષકારોએ પણ રા. નરસિંહરાવના પરમ કદ ‘અન્ય સ્થલે’ ‘કશામાંથી’ ‘અન્ય સ્થાનમાંથી’—ને શબ્દો રા. નરસિંહરાવની દૃષ્ટિ આગળ તરી રહેલ પૂર્વોક્તિરૂપ સ્વાર્થના (પૃ. ૧૨) સાધનસાર અનુસંધાવણા પ્રતીત થાય છે તે—એ વાર્તાવિક અનપેક્ષિત શબ્દોને લક્ષણપંક્તિમાં પ્રવેશ આપવા અદ્ય પણ અગત્ય ધારી નથી.

અધ્યાહારલક્ષણસ્થાપન સંબંધમાં રા. નરસિંહરાવની ક્રિયા ‘કરવાનું ન કરે, અને ન કરવાનું કરે’ એવા પુરુષવત્ત યદ્યર્થ છે.

(ન્યાયકોશનાં લક્ષણ.)

(૬) (પૃ. ૧૪-૧૫) ન્યાયકોશમાં મ. મ. ભીમાચાર્યે મોટે ભાગે પરમંયોગત વાચ્યોનો સંગ્રહ કર્યો છે. પ્રસ્તુતમાં, તેઓએ એ બિન અંયોમાં બિન શબ્દોમાં લક્ષણ પ્રાપ્ત થતાં તે ઉભય આધ્યાં છે. અધ્યાહારમાં એ અંશો અનુક્તિ અને આકાંક્ષા; તેમાં પ્રથમને ઉદેશી અશ્રુતપદાનુસંધાન અને દ્વિતીયને ઉદેશી આકાંક્ષિતપદાનુસંધાન એમ બિન લક્ષણોની રચના થઈ છે એ સ્પષ્ટ છે. અધ્યાહાર પદ ને એક દૃષ્ટિથી અશ્રુત કહેવાય છે તે જ બીજી દૃષ્ટિથી આકાંક્ષિત કહેવાય છે. એમ વસ્તુતઃ હોતાં, ‘એ એ એક જ એમ ભીમાચાર્યનો આશય જણાતો નથી’ (પૃ. ૧૫) ‘અકાંક્ષિતપદાનુસંધાન’ તે હેના પેટામાં અન્તર્ગત એક પ્રકાર છે’ હત્યાદિ સમગ્ર અને વચનો ‘ક્ષતિયુક્ત’ છે. ઉભય પદાધ્યાહારનાં જ લક્ષણ છે, અને ઉપર દર્શાવ્યું છે તેમ તેના વિભાગ નથી.

(અધ્યાહારના વિભાગ.)

(૭) આ પ્રસંગમાં અર્થાધ્યાહારના કલ્પિત અર્થને મનમાં રાખી, તથા અનાકાંક્ષિત

‘અન્ય સ્થાનમાંથી’ને પ્રાધાન્ય આપી વિભાગોનો જનતાબંધવ નિર્ધન વ્યાપાર કર્યો છે અને તે કલ્પિત વિભાગો ઉપરથી ઉપમહાગ્રા (૫ ૧૨) ‘એવી આલુવાનો શબ્દ. પૂર્વોક્ત હોવો જોઈએ પૂર્વે અનુસ્તનો અધ્યાહાર એ વચ્ચે જ અન્તર્વિરોધવાળું છે’ આદિથી આદિના કલ્પિત અર્થને સત્ય દેખાવ્યો છે એ અન્યોન્માથ્ય-દોષગ્રસ્ત હોવાથી ‘પ્રમાણબાધિત’ છે.

(૮) ન નરસિંહગવ સ્વમ્લિપ્ત અધ્યાહારવિભાગોમાં જ તથા ઘ પ્રમાણે અધ્યાહાર બાસ તો અતે કહે છે (૫ ૧૦) તે રીતિએ તો તેઓને વિભાગમાં ગ્રાહ્ય જ ન મળતું જોઈએ, કા જુ આભાસો વિભાગ તર્જન કરાતા નથી વસ્તુતરુ એ પ્રમાણના જે જિહ્વા રણો અપાયા છે તે પદાધ્યાહાર ॥ જ છે, અને તેમને આભાસ એટલે મિથ્યાજન કહેવા એ જ અયોગ્ય છે

(૯) પુન સર્વ તરોમાં પ્રસિદ્ધ ૭ કે વિભાગ રખાની પ્રયોજનતા અને પ્રવૃત્તિ ત્યાં થાય છે જે જ્યારે પગરપ મા ડોડિત્ય વિભાગક ધમેની મત્તા હોય અને વિભાગોથી કઈ વિશેષ ફતની સિદ્ધિ થતી હોય

૨ નરસિંહગવ કૃત અધ્યાહારના વિભજનમાં પ્રથમ તો પૂર્વે દર્શાવે તેમ ‘અર્થાધ્યાહાર’ એ વિભાગ તેના અર્થતા ભ્રમજનક છે અને પુન અધ્યાહાર નુ ફત જે મધ્યર્થ શામ્ભોધ તેમાં તે અધ્યાહાર—પદ કે પદો પૂર્વ ઉત્ત હોય કે અનુસ્ત હોય—તે પદ હોય કે તેથી ઉત્પન્ન થતો અર્થ હોય—ગમે તે કે ગમે તેમ હોય—તો પણ તેમાં કઈ પણ ફત પડતો નથી અથવા તે માનતું વિશેષાધાયક થતું નથી. તેથી અધ્યાહાર નસગમાં વિભાગ કલ્પના ‘પૂર્વાગામ્યોએ ઝી નથી અને તેથી નિર્ધીની વિકાસ નીતા ૨ ૧ ॥ અગમ્યા છે

(અનુસધાન.)

(૧૦) ન નરસિંહગવ અધ્યાહારના લક્ષણમાં આ પ્રધાનજૂત શબ્દના સંબંધમાં જોવાયે છે કે—“અતુ ઉપસર્ગ અતુસધાનમાં છે તેથી ફતિત થાય છે કે એ એવી આલુવાનો શબ્દ કે અર્થ પ્રસ્તુત વાંચની પૂર્વે આવી ગયો હોવો જોઈએ, (૫ ૧૨) અર્થાત્ અનુ’નો અર્થ પૂર્વોક્ત છે

પગલું ‘અનુ’નો અર્થ પૂર્વ થતો જ નથી, પણ તેથી કેવલ વિપરીત ‘પશ્ચાત્’ એમ થાય છે ‘સધાન’નો અર્થ જોડવું એમ છે, ‘અનુસધાન’ એટલે પાછળથી જોવું વાંચના આકાશિત અધ્યાહાર પદ નિયમેકરી ‘પાછળથી જોવાયું હોવાથી લક્ષણમાં ‘આકાશિત પદ—અનુસધાન’ એમ ગ્યના છે

એથી ન. નરસિંહરાવે અનુસધાનના સ્વમ્લિપ્ત વા બાતિપ્રયુક્ત અર્થ ઉપરથી અક્ષિત અધ્યાહારનું સ્વરૂપમિત્ત અભિત્તિક છે

(૧૧-૧૨) ૩ નરસિંહરાવે કલ્પિત ‘અતુ’ના વિભાગમાં જે વાત મેદનુ પણ ધ્યાન

એએ એવી છે તે એ કે—અધ્યાદારમાં પોતે માની લીધેલા ‘પૂર્વ’ ના અંશને અવકાશ આપવા ચારેમાં ‘પૂર્વ’ નો નિવેશ કર્યો છે, અને ‘અનુક્રિતનું અનુસંધાન’ એવા વિલક્ષણ પ્રયોગની ભીતિથી જાણે કે લક્ષણગત ‘અનુસંધાન’ પદનો ‘ખંડ’ કરવાં ‘ધૃષ્ટતા’ કરી કેટલેક પ્રસંગે ‘સંધાન’ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. શાસ્ત્રમાં અને વિશેષેકરી અસાનીઓને યથાર્થ બોધ આપવામાં આવી યુક્તિઓના ઉપયોગો ભયંકર છે.

(ઉદાહરણપરીક્ષા.)

(૧૩) કના ઉદાહરણના ‘ખુલાસા’ ઉપરથી (પૃ. ૮) ડા. નરસિંહરાવ એમ માનતા જણાય છે કે—પાછલા વાક્યમાં સંબંધાયેલો જે શબ્દ છે, તે જ એવીને પ્રસ્તુત વાક્યમાં આણાય છે,

એ વાત ચિંતનીય છે. પ્રથમ વાક્યમાં જે શબ્દ પ્રયોજાયો હોય છે તેનું પ્રયોજન—તેની શક્તિ તે જ વાક્યમાં ફીણ મઈ જાય છે. તેથી અન્યમાં અધ્યાહત શબ્દ ‘પૂર્વોક્ત’ એવી આણાયેલો હોતો જ નથી, પરંતુ નવીન જ હોય છે. તે પૂર્વવત્ કદાપિ હોય, પરંતુ તે જ છે એમ કહેવાઈ શકાય નહિ.

જેને ડા. નરસિંહરાવ નિતાંત અનુક્રિત સમજે છે, અને જેનો અધ્યાદાર તેઓ અસંભવી માને છે, તેવા પદનો પણ અધ્યાદાર એ જ કારણથી યથાર્થ થાય છે, અને તેવાં ઉદાહરણો પણ પ્રસિદ્ધ છે.

આજ કાંતિ થવાનું કારણ ‘અનુસંધાન’ પદના અર્થની ભ્રાંતિ કદબાય છે.

(૧૪) એના પેટામાં દર્તાના અધ્યાદારનું જે ઉદાહરણ છે તે (જ) વર્ગાંચ ઉદાહરણથી ભિન્ન નથી. ભિન્નવત્ ભાસવાનું કારણ માત્ર છિન્નભિન્ન વાંચો છે તે છે.

(૧૫) જ વિભાગને ડા. નરસિંહરાવ પોતે જ આભાસ કહે છે (પૃ. ૧૨). એટલે એ સંબંધમાં વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી, તો પણ જ નું ઉદાહરણ શુદ્ધશક્તિ ભાષા સંબંધમાં વિપત્તિ છે. કારણ, સંસ્કૃત ભાષામાં તો પ્રત્યયમાં માત્ર કર્તૃત્વનું જ નહિ પરંતુ કર્તા-કર્મ-સંખ્યા અને કાલ એ ચારેનું યોગ્યતા માનેલું છે. પરંતુ શુદ્ધશક્તિમાં તેમ ચાલે તેમ નથી. કારણ ‘ગયો’ એ પ્રયોગમાં હું, તું, તે, ત્રણેનો સંભવ છે. તેથી પ્રત્યયાર્થમાં ત્વમાદિનો અર્થ સંગ્રહીત છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. (૧૬) વસ્તુતઃ વૈયાકરણો પ્રત્યયમાં કર્તૃત્વની યોગ્યતા સમજે છે, નહિ કે પ્રત્યયાર્થમાં જ સંમતિ. (પૃ. ૯.) ડા. નરસિંહરાવ પોતે જ અગાઉ જતાં તે સંબંધમાં ‘વાદસ્ત ગણી સકાશે’ (પૃ. ૧૭) દ્વિતીય લખી એ મતને ‘લંગડું’ કરી નાખે છે, છતાં સ્વાનિષ્ઠ ‘પૂર્વાનુક્રમ’ને અવકાશ આપવા એટલે કે પોતે પણ નિતાંત અસ્વીકાર નથી કર્યો એવા ઉત્તરનો અવકાશ રાખવા બેઠે સ્વીકાર્યો લાગે છે. (૧૭) યુત્તઃ એ પ્રકારને ‘અનાકાંક્ષિતપદસંપાન’ એવી એક નૂતન સંજ્ઞા આપી છે. પરંતુ તે ‘સ્વ-

વિકૃદ્ધ' જણાય છે. જો પદ અનાકોક્ષિત હોય તો તેનું મંધાન કેવું ? એ સર્વ તો 'પોતાના જ અર્થને પોતે જ આલોપવિધેય કરે એવી પદવીનું' (પૃ. ૧૯) પરમોદાહરણ છે.

(૧૮) ગ વિભાગના ઉદાહરણનું વિવરણ કરતાં રા. નન્સિંહરાવ 'ખાશો કે નહિ ? અથવા શું કરશો ? હેવો ભાવ' અધ્યાહત થયાનું કહે છે. અત્ર 'શું કરશો' એવો ભાવ અધ્યાહત થતો હોય તો તે અર્થ પૂર્વોક્ત નથી. પૂર્વોક્ત તો માત્ર 'આવા' નો જ અર્થ છે. અર્થાત્ અત્ર પણ સ્વાકિત્વવિરોધ પ્રત્યક્ષ જ છે. (૧૯) વળી એ ઉદાહરણમાં 'તહમે' એ બહુવચન માનાર્થ છે, વ્યક્તિ એક છે; તેથી 'તહમે'ને બદલે વસ્તુબદ્ધ 'તું' મુકવામાં આવે તો અધ્યાહત પદ 'ખાશો' જ થશે. અર્થાત્ વ્યક્તિઓ, ક્રિયા આદિ સર્વ તે જ હોતાં મતાં પણ તે રા. નન્સિંહરાવના ગ વિભાગને બદલે ક વિભાગમાં જ જશે. અર્થાધ્યાહરના ભ્રાંતિગ્રાનમૂલિક આ વિભાગની કલ્પના છે, એ પૂર્વે કહ્યું છે, અને કર્તૃભેદ-બક્તથી વા કાસાદિભેદબક્તથી ક્રિયાપદના રૂપના ભેદ ઉપરથી ક્રિયા-અર્થનો ભેદ ન હોતાં પણ તેને અર્થાધ્યાહર માનવો એ સમીચીન નથી.

(૨૦) ઘ ભેદના પ્રુક્ષાસામાં એક નવી વાત 'કરિના બજને' ખેંચી આણી છે. તેનો અન્વય ક્યાં થાય છે એ સ્પષ્ટ મમજાતું નથી. (૨૧) એના ઉદાહરણો પદાધ્યાહરનાં ગણવામાં કઈ પણ બાધક પ્રમાણ નથી અને પોતે પણ આ વિભાગને અતિ આભામ જ કહ્યો છે, એટલે તે સંબંધમાં વિસ્તારવા અગત્ય નથી.

(અપૂર્ણ.)

ત્રીપાઠ,

તનમુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી.

૮-૨-૦૯.

દિગ્-દર્શન.

શુભરાત બહુનાંકયુલર સોસાઇટીને આ વર્ષે સાઠ વર્ષ પૂરાં થયાં તેની ખુશાલીમાં ગંધ તા. ૮ માર્ચથી આરંભીને ચાર દિવસ એની 'ડાયમન્ડ જ્યુબિલિ' શુભરાત બહુનાંકયુલર અર્થાત મલ્લિમહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો.

સોસાઇટીને

મલ્લિમહોત્સવ.

૪૫

સોસાઇટીના આંતરેરિ સેક્રેટરિ ડૉ. રા. લાલશંકર ઉભયાશંકર—જેમની સોસાઇટી પ્રત્યેની મમતા અને તે પ્રત્યે કરેલી દીર્ઘ સેવા ગુપ્તસિદ્ધ છે—તેઓએ એક ટુંકા પણ સમયોચિત બાપણમાં સોસાઇટીની વર્તમાન સ્થિતિ નીચે સુવળ જણાવી:—

“સોસાઇટીના લાઇફ મેમ્બર ૫૭૦ થયા છે, ૧૦૧ લાઇબ્રેરીઓ ૧૯૨૮૨ થઈ છે, સોસાઇટીનું રોકડ ફંડ લગભગ રૂ. ૯૦૬૦૦ છે. સ્થાવર મિલકત રૂ. ૨૦૮૯૮ ની છે. જંગમ મિલકત રૂ. ૪૯૦૦૦ ની છે. કુલ સોસાઇટીનું બંડોળ ગઈ તા. ૧ લી જાન્યુઆરીએ ૧૬૦૦૦૦ રૂ. ના ગુમારે છે. આ સિવાય જૂઠા જૂઠા હેતુઓ પાર પાડવાને સાઠ સોસાઇટીને ટ્રસ્ટફંડો મળેલાં છે તે રૂ. ૨૨૪૫૦૮ નાં છે. તેમાંથી તેના હેતુઓ પ્રમાણે કામ થાય છે. સોસાઇટીએ સાઠ વર્ષમાં આ પ્રમાણે શક્તિ મેળવી છે. એ શક્તિનો ઉપયોગ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી જનસમાજની નીતિ વધારવા, જ્ઞાન બંડોળ વધારવા, બાપાની અભિવૃદ્ધિ કરવા તથા સાહિત્ય વધારવામાં કરવામાં આવ્યો છે. આજ ગુપ્તમાં સોસાઇટીએ ૨૫૧ પુસ્તકો પ્રગટ કર્યાં છે.”

આટલું કહી રા. રા. લાલશંકરબાઇએ બે વિચાર—બહુ મહત્વના—ઓતાઓ આજનાં મુક્યા: બાપા એ વિચાર દર્શાવવાનું સાધન છે અને તેથી જે પ્રમાણમાં વિચારમાં વધારો થતો જાય તે જ પ્રમાણમાં બાપા પણ વધારે સમૃદ્ધ અને એ સ્વાભાવિક છે. અને તે કારણથી આજ પર્વન્ત સોસાઇટીએ કોય રચવાનું કામ કેમ ન કર્યું તેનો ખુલાસો થશે. બીજું શુભરાતી બાપાની સ્થિતિ અન્ય પ્રાન્તની બાપાઓ કરતાં જુદી તરેહની છે અને તેથી એના વિકાસમાં કેટલીક અડચણો નડે છે: કાળલા તરીકે, હિન્દુ પારસી બોબલ વગેરે વિવિધ કોમનાં માણસો એનો ઉપયોગ કરતા હોઈ એના ઘણાક પ્રશ્નોનું સર્વમાન્ય સમાધાન કરવું કઠણ પડે છે. “હિન્દુઓ સંસ્કૃત શબ્દોનું બરણું કરવા માગે છે, પર્શિયન શીખેલા પર્શિયન શબ્દોનું બરણું કરવા માગે છે—વગેરે.” છેવટે, પોતાનો મત જણાવી કહ્યું કે—“રાજ્ય, વિચાર, રીતમાત એ બધા ઉપર આધાર રાખીને બાપા બધાય છે. મારા વિચાર પ્રમાણે બાપાનું બધારણ જનસમૂહના અપમાં આવે તેવું થવું જોઈએ, જોઈણી મારે પણ તેમ થવું જોઈએ.”

* સોસાઇટીનું અધિકારિમંડળ એને ‘હીરમહોત્સવ’ કહે છે, પણ એ ‘તરજુ-મિયો’-શબ્દ અમને ઓછો કર્મપ્રિય લાગવાથી અમે એને મલ્લિમહોત્સવ કહ્યા છે.

સોસાહિતિ સામે જે વસ્તુ ચાર મ્હોટા આશ્વેષ કરવામાં આવે છે કે—તેણે આજ પર્યન્ત એક પણ કોપ બહાર પાડ્યો નથી, જોડણી મંબન્ધી સર્વમાન્ય નિયમો ધર્યા નથી, ‘તળપદી’ શૈલીને જ ઉત્તેજન આપ્યા કરીને બાપાને સંસ્કારવતી બનાવી નથી—એનો રા. ગ. લાલ-શંકરભાઈએ ઉપરના શબ્દોમાં બેશક એક વિચારવા લાયક ઉત્તર વાળ્યો છે. વળી, તેઓ સોસાહિતિની નાણાં સંબન્ધી સ્થિતિ વિષે માત્ર આંકડા આપીને જ આત્મસ્તુતિથી દૂર રહ્યા છે; પરંતુ ભવિષ્યમાં સોસાહિતિ સાહિત્યસેવાના નવા માર્ગો બધાંદશે તો તેમાં પણ રા. ગ. લાલ-શંકરે સંપાદન કરેલી ઉત્તમ આર્થિક સ્થિતિ સાધનભૂત થશે એ વાત ભૂલવા જેવી નથી.

પ્રમુખ તરીકે દિ. બ. અખાસાત્ર સાકરલાલ દેસાઈએ બાપણ આપ્યું. એ દેશહિતૈષી વિદ્વાનનાં બાપણો હરકોઈ શ્રોતા જિજ્ઞાસા અને માન પૂર્વક સાંભળે છે, અને સાંભળી વિચારવંત થઈ ઘેર જાય છે. બાપાના અલંકારની એ વિદ્વાને કદી દરકાર ગ્રાપી નથી: પણ સર્વ અલંકારનો અલંકાર—૬૬ આત્મનિશ્ચય—તે એમની વાણીને સમર્થ બનાવે છે, અને પ્રત્યેક વાક્ય પાછળ દીર્ઘ અનુભવ અને ગંભીર મનન રહેલાં છે એમ પગલે પગલે પ્રતીતિ થાય છે. સોસાહિતિની શરૂઆત શી રીતે થઈ ઇસાદિ જણાવીને, એના કામની તુલના કરવાની બાબતમાં એમણે એક ઉત્તમ—ઐતિહાસિક—દૃષ્ટિબિન્દુ રજુ કર્યું. તેમણે જણાવ્યું કે—

“જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા કાળ પ્રમાણે સોસાહિતિનો ઉપયોગ થતો ચાલ્યો છે. પ્રથમ કાળ અત્યંત અને વહેંચેને દૂર કરી જ્ઞાનનો ફેલાવો કરવાનો હતો અને તેથી તે વખતે ભૂતજનુ વગેરેને લગતાં પુસ્તકો પ્રકટ થયાં અને વધારાને માટે બુદ્ધિપ્રકાશ શરૂ કર્યું. પ્રથમ વીશ વર્ષ આ પ્રમાણે ક્રમ ચાલ્યો.....

તે પછી યુનિવર્સિટીની કેળવણીનો ફેલાવો થતા અંગ્રેજોનાં બાપાંતરો માટે પ્રયત્ન થવા લાગ્યો અને હાલ હજી તે દિશા ચાલે છે. મરાઠી, બંગાળી અને સંસ્કૃતમાંથી પણ બાપાંતરો થયાં છે. હુત્તર કળા માટે પણ પુસ્તકો થવા લાગ્યાં છે. આ પ્રમાણે વખત પ્રમાણે કામ થતું ચાલ્યું છે.”

ઈસાદિ કહીને સોસાહિતિએ કરેલા કામ માટે સન્નોય જનહેર કર્યો. એમના જ ગંભીર શબ્દો અત્રે ઉતારીએ તો—

“આ લાંબા વખતમાં કરવાનાં કામો રહી ગયાં હશે અથવા વહેલાં કરવાનાં કામો મોડાં પણ થયાં હશે; પણ મંડળીના કામની તુલના તેની પરિસ્થિતિ ઉપરથી કરવી જોઈએ. પોતે એ સ્થિતિમાં આવીને તેના તોલ કરવો જોઈએ. તે પ્રમાણે મિત્રદૃષ્ટિ તુલના કરતાં અપૂર્ણતાઓ રહેવા છતાં પણ કહેવું જોઈએ કે સોસાહિતિનું કામ અમંતોપકારક નથી.”

શાન્તિથી વિચાર કરી જોતાં દિ. બહાદુરના ઉપદ્રા અભિપ્રાય સાથે મળ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. ઘણી વાર એમ પૂછવામાં આવે છે કે શુભચતના ગદ્ય અને પદ્યનો ઉત્તમ ભાગ સોસાહિતિની બહાર જ રચાયો છે એ શું? અમને આ આશ્વેષમાં જે આશ્ચર્ય સમાવેલું છે તે બિનકુલ અસર કરતું નથી: અમારી સમજણ તો એવી છે કે જગતની પ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાઓ આસાધારણજનો માટે હોતી જ નથી: જેમ ધર્મના વિષયમાં સન્તો તે વર્ણાશ્રમઅવસ્થાની બહાર જ વિતરે છે, તેમ નિબંધ

કે ઇનામી કવિતા લખીને કાર્ગિલ કે મોર્ચિ નર્મદ કે મણિપ્રાસ જેવા ગદ્યભેદ યથાતું નથી અને જે ગદ્યને લાગુ પડે છે તે જ સવિશેષ રીતે પદ્યને પણ લાગુ પડે છે. શુ. વ. સોસાયટી જેવી સંસ્થાનું કર્તવ્ય તે વિવિધ માર્ગે સ્વયં ઉપજેલી અને પરિણામે વિજયવંતી નીવડેલી પ્રવૃત્તિઓને સુપ્રતિષ્ઠિત કરવાનું છે—દ્રવ્યની મદદથી એવું કામ વિદ્વાનો ઉત્પન્ન કરવાનું નથી, પણ સિદ્ધ વિદ્વાનોને દુરસદ સાધી આપીને નવી શોધખોળ કરવામાં તેઓનો ઉપયોગ કરવાનું છે; અને આપણી દેશની ખાસ સ્થિતિ વિચારતાં એની એક વિશેષ ફરજ એ છે કે સસ્તાં, સરળ, અને મનોહર પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરીને સર્વત્ર સાહિત્ય અને કેળવણીનો પ્રચાર કરવો અને એ રીતે આપણાં પશુતુલ્ય બન્યુજનોને મનુષ્ય બનાવવાં.

આગળ ચાલતાં, દેશી ભાષાની હાલની સ્થિતિ શાથી કંગાળ છે એ વિશે દિ. બ. અખ્યાસાસ્રબાઇએ ઊંડા મર્મગ્રાહી વિચારો દર્શાવ્યા, અને આને અંગે—

‘મૂળ મન્યો કેમ થતા નથી?’

—એ વિશે એમણે જે કારણોનિરૂપણ કર્યું તે ભાગે તેા એમની ભાષા અને વિચારના નમૂના તરીકે ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યમાં ચિરકાળ ટકશે.

જ્ઞાનની ખાખતમાં આપણી સ્થિતિ આપણા વેપારની સ્થિતિના જેવી જ માત્ર ‘દુકાનદારી’ ની છે એમ ખેદ દર્શાવીને, દિવાન બહાદુર કહે છે કે—

“ભાષાને સાહિત્ય તે શોક સમસ્તની વાણી છે. વિચારો, તરંગો અને લાગણીઓ પ્રમાણે શબ્દને રૂપ મળે છે. જેવી લાગણી તેવી હાથ આવે છે તથા મનની દૃષ્ટિ પ્રમાણે વિષય વિસ્તૃત થાય છે. રૂપિયાના રણકાનની પેઠે ખરી લાગણીના વિચાર ખરા આવે છે. સસની ભૂમિમાં સાહિત્ય પૂર્ણ પાકે છે; સ્વતંત્રતાનો તેને વાયુ મળવો જોઈએ, અદ્યટિત અંકુશની હાયાથી તેને દૂર રાખવું જોઈએ. દેશની ઉન્નતિની જોડે સાહિત્યની ઉન્નતિનો સંબંધ છે. રાજકીય, સાંસારિક, ઔદ્યોગિક તથા શિક્ષણ વગેરેની સ્થિતિ મુજબ તેની જોડે સાહિત્યમાં પણ મુધારો થાય.”

મૂળ મન્યોના અભાવ માટે દિ. બ. અખ્યાસાસ્રબાઇએ બતાવેલા ખેદમાં અમે પણ ભાગ લઈએ છીએ; પણ અમને લાગે છે કે દેશની આર્થિક ઉન્નતિના ક્રમમાં ‘દુકાનદારી’ એ એક આવશ્યક પગથીઈ છે અને તે જ રીતે સાહિત્યની ઉન્નતિ માટે પણ અપાનતરોની જરૂર છે.

∴

અમને તો હજી આ દિશામાં એટલું બધું કર્તવ્ય નજરે પડે છે કે એ કર્યા વિના મૂળ મન્યોની વાત કરવી તે અવિધ્યના કાષ્ઠપનિક તેજથી અંગાઈ રહી વર્તમાનનું સાચું પગલું ચૂકવા જેવું છે. હજી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ જગતના મહાન કવિઓ નવલકથાકારો તત્ત્વજ્ઞો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પ્રવાસીઓ વગેરેના મન્યોનું ગુજરાતી વાચકને શું બાન કરાવ્યું છે ? એણે આજ સુધી પદ્ધતિસર એક પણ અપાનતરમાળા ક્યાં રચી છે ? ભાષાન્તરોનું કામ સાહિત્યની ઉન્નતિ-અર્થે તમને નહયું લાગતું હોય તો લંડન-મીક-ઇટાલિયન

વગેરે બાપાના અભ્યાસે ઈંગ્લંડના સાહિત્યને કેટલો ઉપકાર કર્યો છે, લોક અને શૈક્ષણિક પરના તરંગબાધી ક્રાન્સ અને જર્મનિ કેવા નવાં થયાં છે ઇત્યાદિ વિચારે, ખૂંટ અધર્મના પરદેશી સાંચાનો ઉપયોગ કરીને કાપડ વણતાં આપણે શરમાતા નથી, બગ્ગે કાપડ વણવાની પાત્રાત્ય પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવામાં 'સ્વદેશી'નો વિજય માનીએ છીએ, તો સાહિત્યના વિષયમાં એ જ પ્રમાણે હજી કેટલોક વખત અનુકરણ કરવું પડે તો એમાં શું ખોટું છે ?

છેવટે, પ્રમુખશ્રીએ મમરત હિન્દુસ્થાનની એક ભાષા કહી પણ યદ્યપિ એ આશા સ્વમનુસ્ય જણાવીને શુન્દરાતી ભાષાના ઉદ્ધર્ષ માટે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર બતાવી અને તે માટે ભવિષ્યમાં શું શું કર્તવ્ય છે તે વિષે કેટલીક સૂચનાઓ કરી.

- (૧) હિન્દી કેળવણી અને સર્વ જાતનું જ્ઞાન દેશી ભાષામાં મળે તેમ થવું જોઈએ.
- (૨) જનસમાજમાંના મર્વને સામાન્ય જ્ઞાન મળવું જોઈએ; મરકાડ વગરનું એક પણ મનુષ્ય ન મેલેવું જોઈએ.
- (૩) શ્રીકેળવણી શ્રીઓની ગ્રિહિતિને અનુસાર આપવાની જરૂર છે. કાશ્મીરી કેળવણી છાંછી મળે છે. અંગ્રેજીની જરૂર નથી. અવકાશ હોય તો બન્ને તેનો ઉપયોગ કરે.
- (૪) સાહિત્યનો અર્થ નાટક કે કવિતા જ નથી, માણુમના મર્વ જાતના સિખિત વિચારોનો તેમાં મમાવેશ થાય છે. સાહિત્યના પ્રવાહને દેશકથાઓને રસ્તે વાળવાની હવે જરૂર છે.
- (૫) શુન્દરાતી ભાષાનાં મર્વ પુસ્તકોનો સંગ્રહ આ સોસાઈટીમાં થવો જોઈએ.
- (૬) શુન્દરાતી જૂનું સાહિત્ય ઉધર્ષ ખાય છે તે હરતગત હવામા કીક થાય તેટલી શુન્દરાતી સાહિત્યને હાનિ છે. શુન્દરાતી જૂના શિક્ષા, તામ્રપત્રો વગેરેનો પણ સંગ્રહ થવો જોઈએ.

ઉપશ્રી સૂચનાઓ પૈકી છેડી બે તો મર્વમાન્ય છે અને તે શુન્દરાત જ્ઞાનાંશુલર સો સાહિટિ માથે લઈ શકે એમ છે એટલું જ નહિ પણ એ મર્વાણું જ એ પરમ કર્તવ્ય છે; અને ભવિષ્યમાં એ તરફ વિશેષ લક્ષ અપાશે એમ સંપૂર્ણ આશા મેલે છે. જિવાન બકાકુરે દશવિધી સાહિત્યના સ્વરૂપની વિશાળતા પણ હવે સર્વજ્ઞ સ્ત્રીકારણ છે, અને યદ્યપિ તે કરતાં પણ એને વિશેષ વિશાળ માનીને મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ વધારે રકુટ અને ઉજાત કરવાનો સાહિત્યનો ઉદ્દેશ છે એમ કહીએ તો પણ—શુન્દરાત જ્ઞાનાંશુલર સોસાહિટિ જેવી મર્વા તો દેશકથાઓ કરતાં વધારે જિમી અને વ્યવહારસાધ્ય ઉદ્દેશ ભાગ્યે જ રાખી શકે એ ખુસ્તું છે. તથાપિ આ સ્થળે એટલું કહ્યા વિના ચાલવું નથી કે સાહિત્ય તે માત્ર કવિતા કે નાટક જ નથી એમ ભવિષ્ય માટે સૂચના કે સ્મરણ આપવું તે શ્રી. વ. સોસાહિટિએ આજ પર્વત કરેલું કાર્ય જેતાં જરા અસ્થાને કીમે છે. શ્રી. વ. મો.એ તેમ માનવાની જાન કરી નથી એટલું જ નહિ પણ નાટક કે કવિતાનો સાહિત્યમાં સમાવેશ એને માન્ય દરો કે ક્રમ એ વિશે પણ એણે પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો જેતાં રાંકા ઉપર છે । દિ. બ. અખ્યાસાલભાઈના ઓકિજવણી વિષેના વિચાર પરત્વે મતમેલનો અવકાશ છે. તથાપિ બ્યક્તિના પ્રશ્ન તરીકે આ પ્રશ્નને ન

વિચારતાં સંમસ્ત દેશના પ્રશ્ન તરીકે એને વિચારીએ તો દિવાન બહાદુરનો નિર્ણય મધ્યસ્થ અને સંગીન છે એમ કબૂલ કર્યા વિના ચાલશે નહિ. દેશમાં કેળવણી વિસ્તારવાની દિ. બહાદુરે જરૂર બતાવી તે પણ સર્વમાન્ય છે, પરંતુ સાક્ષાત્ નિશાળો ઉધાણીને એ કામ કરવું તે સોસાયટીના કર્તવ્યપ્રદેશની બાંહે છે કે કેમ એ વિષે શંકા રહેશે. દિવાન બહાદુરની પહેલી સૂચના—ઉચ્ચ કેળવણી પણ દેશી ભાષાદ્વારા જ આપવી જોઈએ—એ અતિ મહત્ત્વની તેમ જ અત્યારે સર્વ દેશમાં સ્વીકારાતી કેળવણીની પદ્ધતિને અનુસરતી છે; તથાપિ અંગ્રેજીદ્વારા ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાની ચાલતી રીત એવી ઊંડી જડ ધાલી બેઠી છે કે એને ફેરવવી સર્વથા અશક્ય છે. પણ ‘અશક્ય શા માટે છે?’ એમ જ્યારે અમે અમારા મનને વિશેષ પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ ત્યારે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ હજી આપણા જનસમાજમાં તેમ જ અધિકારિમંડળ સમક્ષ જોઈએ તેટલું વજન પ્રાપ્ત કર્યું નથી એવો ખેદજનક ઉત્તર સિવાય બીજો ખુલાસો મળતો નથી.

બીજો દિવસે ‘ભાષાશુદ્ધિ’ ઉપર ગુજરાત મેઈલ ટ્રેડિનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ રા. રા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી—એએએ ફેટલાક વિચારો દર્શાવ્યા. વિષય અપૂર્વ હતો, અને રા. રા. કમળાશંકરભાઈએ એ ઉપર બહુ જીતસાથી દટાટી અને નિઃશંકપણે ભાષણ કર્યું. એમણે શુદ્ધ ભાષા વાપરવાની આવશ્યકતા બતાવી, મમ્મટનું દોષનું લક્ષણ તથા દોષના વિશેષ પ્રકારો લઈ એનાં ઉદાહરણો આપ્યાં. એ ઉદાહરણો, આજકાલ પ્રસિદ્ધ થતી અનેક ચોપડીઓ સરકારી રાહ પોતા પાસે અભિપ્રાય માટે આવે છે તેમાંથી લીધેલાં હતાં; અને તેથી તે તે દોષો માત્ર દર્શિત નથી પણ હાલ લખાતી ગુજરાતી ભાષામાં ખરેખર નજરે પડે છે એમ જણાવ્યું. યુક્તચિંતિ સમક્ષ આવતાં પુસ્તકોનો મોટો ભાગ અર્ધશિક્ષિત લેખકોને હાથે લખાયેલા હોય છે એ જોતાં, રા. કમળાશંકરભાઈએ બતાવેલી ભૂલોમાંની ઘણીખરી વિદ્વજ્જનોને સ્વયં પ્રકાશ લાગે અને તેથી રા. કમળાશંકરભાઈએ ઉઠાવેલો શ્રમ નિરર્થક જણાય; પરંતુ વિદ્વાનો કરતાં અર્ધશિક્ષિત લેખકો જ—દ્રવ્ય કીર્તિ વગેરે વિવિધ લાલસાઓથી પ્રેરાઈ—ગુજરાતી ભાષાના પુસ્તકોમાં દિનપરદિન ઉમેરો કરતા આવે છે, અને ગુજરાતી ભાષામાં ફેટલાક દુષ્ટ પ્રયોગને રૂઢ બનાવતા જાય છે એ જોતાં રા. કમળાશંકરભાઈનું ભાષણ આપણી ભાષાને બહુ ઉપયોગી સેવા બજાવશે એમ અમને લાગે છે.

આરંભમાં તેઓ દોષનું લક્ષણ આપવા જતાં પ્રસંગોપાત્ત ‘લક્ષણ’ શબ્દના પ્રયોગ વિષે ફેટલુંક બોલ્યા અને શાળાપયોગી પુસ્તકોમાં લક્ષણને બદલે ‘વ્યાખ્યા’ શબ્દ પ્રયોજાય છે તે સામે ટીકા કરી. રા. કમળાશંકરભાઈ માટે પૂર્ણ માન સાથે અમારે એટલું કહેવું જોઈએ કે આપણા વડીલ ગુજરાતી લેખકોએ Definition માટે ‘વ્યાખ્યા’ શબ્દ કેવળ અકારણ યોજ્યો નહતો. અત્રત્ય નૈયાયિકોનો ‘લક્ષણ’-શબ્દ અને અંગ્રેજ ‘Definition’—Logical definition—તે સર્વથા સામાન્યાર્થક નથી. મિલ પરિપૂર્ણ સન્તોષકારક Definitionમાં એક નહિ, પણ એ શબ્દના અર્થમાં સમાતા બધા અસાધારણ ધર્મોનું પ્રકટીકરણ આવશ્યક માને છે; અને સંસ્કૃત નૈયાયિકોના ‘લક્ષણ’માં તો એક જ અસાધારણ ધર્મ આવે તો બસ એટલું જ નહિ પણ જોઈએ તે કરતાં અધિક વ્યાવર્તક—એક

ધર્મો હોય તો તેટલો અંશ પદ્ધતિવિચારના નિષ્પ્રયોગનું ગણાઈ આશ્વપને પાત્ર થાય છે આ કારણથી પ્રાચીનોએ 'આપ્પા' શબ્દ વાપર્યો હોય તો આશ્વર્ષ નહિ *

વસ્તુત આપણા નૈયાયિઓની 'લક્ષણ'ની સમજણ બરાબર છે કે મિલની 'Definition'ની બરાબર છે કે મિલની Definitionને મળતા અર્થના પણ અન્ય સરકૃત તત્ત્વ ઝોએ લક્ષણ શબ્દ વાપર્યો છે. ઇત્યાદિ વિચાર બાનાશુદ્ધિના વિષયની બહાર જાય છે, અને તેથી આપણી પૂર્વના લેખમાંએ વસ્તુવિચારના ગમે તે બૂલ કરી હોય પણ બાનાશુદ્ધિની જૂન તો તેઓએ કરી જણાતી નથી

સરકૃત અને ક્ષાત્રીમાંથી ગુરુગતીમાં આવેલા તત્ત્વમ શબ્દો મૂળ રૂપમાં લખવા બે-પ્રકારે એ નિયમ વિચારના મારો છે, પણ આચારના ઉત્તરતા પ્રશ્ન થાય છે કે આ બંને બાધાનુ ગુરુત્તર જ્ઞાન વિદ્યાનેમાં દુર્બલ છે તો સામાન્ય વર્ગના લેખકોમાં તો એની આશા કેમ રાખી શકાય? આ ઉપરાંત, સરકૃત શબ્દો પગલે પણ દિ બ. અજ્ઞાનાનનાંએ પ્રસુખ તરીકે જણાઈ હતાં તે સ્વેચ્છામાં રાખવા જેવું છે કે ગુરુગતી બાના તે નમૂના બાનાની કન્યા ખરી પણ તે હવે આગળા છોડીને છગી આનતા શીખી છે નાખના તરીકે 'પ્રજ્ઞાહાન' 'વિન્યા-અગ પર્વત' કત્યાદિ પ્રયોગ સ્થાપેનો ન મળાશકનો વાંધો આ વસ્તુસ્થિતિના વિચાર-લક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થએલો અમે ખાનીએ ડીએ બાનાના અનેક પ્રકારના મમામતુ અગ (ઉદાહરણ 'હાગ') પ્રત્યયરૂપે લેખાવા મારે છે અને આ વનણ આપણે છે પ્રાણિ-નિમા પણ નેપ્રત્યે ડીએ. વળા, બે રૂઢિને લઈ 'સત્ત સત્તર્વ' અને 'વચ્ચ વચ્ચજના') એવા પ્રયોગો નભાની લેવાય છે તો 'વિન્યાસ્ય પર્વત' કરેતા હમ અગ્રકાવવાતુ કાર્ત્તવ્ય કાણુ નથી એ રીતે તો 'કોન્સ્ટન્ટિનોપોલ' 'વિન્ડર્મિઆ' > 'ફ્રંકફર્ટ' ન કહેતા 'કોન્સ્ટન્ટાઇન-શહેર' વિન્ડરૂ સરેવર' કે રૂકરિયો' એમ પ્રયોગો જ કે ના પડે! બાના શુદ્ધિના આવા જેટલા અભાસદ બાદ કરતા—૧. કમળાશક બાધના દોષરૂપો અને એના આકૃતિગણ સાધાપત્રમાં નમિદ્ધ યગે ત્યાગે ગુરુગતી લેખકોને તેથી લાભ થયા વિના નહેશે નહિ

ત્રીજો દિવસે ન સમજાબાઈ મહીપતરામ નીવકર—એઓએ ગુરુગતી નાટકો અને નવ લકથાઓ ઉપર એક સંકેત અને ગુરુગતી સાહિત્યના પશ્ચિમથી ભરપૂર એવો નિબંધ લખ્યો. નવલકથાના કારણચિન્તનમાં, ઇંગ્લેન્ડમાં પ્યુરિટન લોકોએ નાટકશાળા બંધ કરી અને તેથી

* The only adequate definition of a name is as already remarked, one which declares the fact and the whole of the facts, which the name involves in its signification . . . Differents being seldom taken to mean the whole of the peculiarities constitutive of the species, but some one of those peculiarities only, a complete definition would be *per genus et differentias*, rather than *differentiam*. It would include with the name of the superior genus, not merely some attribute which distinguishes the species intended to be defined . but all the attributes implied in the name of the species —Mill's Logic

નાટકને સ્થાને નવલ-કથા ઉત્પન્ન થઈ—મનુજહંદપના સમારાધનનું એક દાર બંધ થતા ખીણું બિધક્યું—એટલી એક ન્હાની સરખી વાત ઉમેરવા ઉપરાંત એ નિબંધ ઉપર કંઈ કહેવાનું રહેતું નથી. ગુજરાતી નાટકો અને નવલકથાઓનું એમાં કરેલું ઐતિહાસિક અને સહયતાભર્યું અવલોકન સમગ્ર વાંચવા જેવું હોવાથી એ નિબંધ વસન્તમાં અંમે હવે પછી પૂરેપૂરો આપીશું.

એથે દિવસે સાક્ષર જનોનો એક મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો તેમાં નીચેનાં કાવ્યો ફોનોગ્રાફમાં ગાવામાં આવ્યાં હતાં.

૧. ઇશ્વર પ્રાર્થના.	ભોળાનાથ.
૨. અભિનંદન.	નરસિંહરાવ.
૩. વસન્ત. (આવો આવો વસંત વધાવો.)	કવિ દક્ષપતરામ.
૪. ગુર્જરીગિરા.	કવિ પ્રેમાનંદ.
૫. જય જય ગરવી ગુજરાત.	કવિ નર્મદાસંકર.
૬. શુભ્યવંતી ગુજરાત.	ખખરદાર.
૭. ગુજરાતની સુસારી.	નવલરામ.
૮. કારી. (ગગને આજ૦)	મણિપ્રાસ.
૯. વસંત રતુ ખીણો વનમાં—ગરબી.	કવિ દક્ષપતરામ.
૧૦. વીરની વિદાય.	પ્રેમભક્તિ.
૧૧. મહેમાનોને પ્રાર્થના.	કાન્ત.

“કાવ્ય એટલે શું. ?”

(જુઓ શાસ્ત્રનો અંક.)

[રા. કેશવલાલભાઈએ ચર્ચા ઉઠાવ્યા પછી તે ઉપર ગ. ગ. મહાનન્દભટ્ટ, રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ, તથા રા. ગ. મગનભાઈ ચતુરભાઈ એ ત્રણ ગૃહસ્થોએ કેટલુંક પોતાના વિચાર જણાવ્યા, તથા છેવટે પ્રમુખ રા. રા. કમળાશંકરભાઈએ ઉપસહારરૂપે કહ્યું. તે સર્વ એ ત્રણ ખંડમાં અત્રે આપીશું. રા. મહાનન્દભાઈ સભામાં તો ગદ્યમાં જ બોલ્યા હતા પણ પાછળથી તેઓએ નીચેના પદ્યમાં પોતાના વિચાર સમાવવાનું ઉચિત ધાર્યું છે તે ખુશીથી અત્રે સ્વીકારીએ છીએ.]

કવિનાં લક્ષણ.

(સંવેશાની રેણી)

કૃતિ.

લેખક માન લક્ષ દહને, સાભગ તુ લક્ષણ કવિના.
શીતળતા છે ચંદ્ર તણી, પણ તેજસ્વી કિંગ્મો રવિના. ૧
એની કૃતિની અદ્ભુત બાળા, જગજ્જનને મોહ પમાડે;
એની નજરે પડતા જનને, કાઢપુતળી પેઠે મ્માડે. ૨
હૃદયકમળથી ઉદભવ ધરતી, સુખકમળથી વેશ ધરતી;
હસ્તકમળથી વિરમતિ પળભગ, ચણુકમળથી નૃત્ય કરતી ૩
નેત્રકમળમાં વિદ્યમતી બાળા, હૃદયબાવને દર્શાવતી:
ચતુર ચિત્ત ચોરતી ચતુરા, જોતાના ઉગ હર્ષાવતી. ૪
એનાં અંગો સર્વ અતુલ્ય, કવિની કન્યા કોમળ સ્વરતી,
એના સરખું રૂપ ઉપગમવા, હું નવ સમભુ શક્તિ અવગની. ૫
સુખકમળ રેખીને ગયે, કોઈકે હસ્તકમળથી,
હૃદય કમળથી કોઈકે ગયે, કોઈકે ચણુકમળથી. ૬
નખ કે વેણી દત્ત નાસિકા, ચક્ષુ ચાર ચિત્તક કદાપી,
નજરે પડતા નેહ ઉપજશે, એક અંગ પણ બન્યું તથાપી. ૭
જે કંઈ જેની નજરે પડ્યું, વખાણુ તેણે તેનાં કરિયાં;
એક અંગના મોહનશક્તિ, વિરૂપ કરીને પાના બરિયાં. ૮
કવિ શિરોમણિ કાળીદાસે, ઉમથા રૂપે એને પરખી:
કોણએ એનો ભાવ વખાણ્યો, કોણએ એની કાવ્ય ન રાખી. ૯

કોણ ખરું ને કોણ ખોટું છે, મમ્મટ પણ મનગમતું બોલે;
 હું તો સમજું એક ખરો જ, સર્વે અગિ સરખાં તોલે. ૧૦
 ફરીરસતું કાવ્ય કરીને કોણ કહોને સ્વાદ બતાવે ?
 એનો જોણે અનુભવ કાઢો, મળ માનીને મુખ મલકાવે. ૧૧
 કવિના રસની કવિને સમજણ, પંડિત ખીજ પાણી વલોવે;
 બાળક મરુ રહ્યું રહે નહિ, કોઈ ન કહેશે કથમ એ રોવે ? ૧૨
 એ જ પ્રમાણે કાવ્ય કયું ને કવિ કયો તે અન્ય ન જાણે;
 અનુભવીનો અનુભવ સાચો, એનું કથલું સર્વ પ્રમાણે. ૧૩
 એક સ્વરૂપે રહેશે તેનું, સ્વરૂપ બતાવા સૌ મથશે;
 ધડિયે ધડિયે રૂપ બદલતા, કવિનાં રૂપને કો કથશે. ૧૪
 કવિ ધડિમાં અર્લક બનશે, ધડિમાં બાળક આંગણ રમતું;
 કાહું બોલી લોક હસાવે, નાચી કૂદી સૌને ગમતું. ૧૫
 વળા ધડિમાં વીર બનીને, સૌર્વ ધરે વાસવ કેડે;
 સ્વરૂપ દેખીને સખા રાચે, નૃત્ય કરે બની મરત અતેડે. ૧૬
 ધડીમાં મુઝા ચૌહ વર્ણની, બનીને યુવકોનાં મન લોભે;
 ધડીમાં એના હાવભાવથી, સ્વર્ગ અસરાસમ એ શોભે. ૧૭
 ધડીમાં ઝાતી યઈ ગુણવંતો, અગમ નિગમનો મર્મ જણાવે;
 ધડીમાં રસિક બની નવરંગી. રમા રાગનો બેદ જણાવે. ૧૮
 ધડીમાં અદ્ભુત રૂપ ધરીને, સ્વર્ગ મૃદુ પાતાળ હલાવે;
 ધડીમાં એના અત્કારથી, ગિરિ સરોવર વૃક્ષ ચલાવે. ૧૯
 વિધિની સૃષ્ટિ તણો એ દ્રષ્ટા, દેખે તેણું સ્વરૂપ સૂઝાવે.
 આતાને તદ્દપ બનાવી, કિમિયામરનું કર્મ બજાવે. ૨૦
 કવિતા રૂપી મંત્ર વંશીથી, મનગમતું એ જગત જગાવે;
 વૈકલને પણ વીર બનાવી, શર અરિરણુમાંથી ભગાવે. ૨૧
 સંન્યાસી શૃંગારી બતાવી, સ્ફુર્યને સંન્યસ્ત ધરાવે;
 બોળા જનને કંઈક ભગાવે, કપટીને કલ્પાન્ત કરાવે. ૨૨
 પાછા હઠતાને પડકારી, શક્તને નહું શર ચડાવે;
 બાળકનાં મન રંજન કરીને, નીતિ રીતિથી પાઠ પઢાવે. ૨૩
 હંધણસીની ઉંધ ભગાડે, આન્ત જનોને નિદ્રા લાવે;
 કવિતાવંશીનાદ સજ્જીને, અગાની પણ શીર્ષે હલાવે. ૨૪
 બાળક સુષુરો, સૂવક સુષુરો, સુષુરો વૃદ્ધ જનો વણ બીતે;
 ક્રોધ અગી યુવતી સુષુરો, સુષુરો માત બનેલી પ્રીતે. ૨૫

કાયર શરૂ જાનથી પુરા, અંદાજો પણ એહ વખાણે;
કવિતાવંશીનાદમન્ત્રમાં, સર્વે સરખી મોજ પ્રમાણે; ૨૬
કવિહૃદયના દર્પણમાં સૌ, પ્રતિબિમ્બ પડશે ને ફરશે;
જોનારા જન દિશ્-મુઠ યદને, નિજ હૃદયનાં દર્શન કરશે. ૨૭
દરેક ભાવનાં બિજ સ્વરૂપો, વાણી રૂપે વેશ ધરે છે;
ઓતા ઓત્ર પ્રવેશ યથેથી, ચક્ષુને એ દર્શન દે છે. ૨૮
દર્શનથી પછે મોહ પામીને, તદ્દય યદને વૃત્ત કરે છે;
કારણુ કાર્ય સફળ થાતાં પછિ, ઉત્તમ કવિનું જીર ઠરે છે. ૨૯

ભક્ત પણ કવિ છે.

ભક્તિ રસથી ભીના કવિ કો, પ્રેમમૂર્તિનું બાન કરાવે;
'દામોદ' ના 'સોહ' બનીને, આત્મસ્વરૂપ મુખ આગળ લાવે. ૩૦
આખ્યો રસ તે કદિ ન ભૂલે, ભક્તકવિપદવી એ રાજે,
ચાન્ત સરોવર લહરી એની, જગત જનોના હિતને કાળે. ૩૧
વસિંહ, બાપુ, ધીરાનાં પદ, ભોજ ભક્ત તણી આજુકધી;
નારાયણના ભક્ત કવિએ, ઉદાર્યા કૃટિલ કુપયથી. ૩૨
એને કવિમાં કેમ ન ગણિયે, ક્ષેમ જગતનુ એના ઉરમાં;
કવિનું કાર્ય યથાર્થ બજાવી, શ્રીલાલે ભક્તિ રણપૂરમાં. ૩૩
મોહક વાણી દોષ વગરના, અર્થભરી રસિકા રમણી;
શુંગારી કવિયોની કૃતિથી, મોજ જણાવે છે બમણી. ૩૪
એની કૃતિને કાળ્ય ગણીને, કવિપદવીમાં એને પરખું;
કવિના 'તરંગ' નથી એ 'જવાળા,' શીતળ પાણી સરોવર સરખું. ૩૫
વળા કુધારા વે'મ જગતના, આર્થ પ્રદેશે બહુ ફાટ્યા,
મૃદુ હૃદયના કવિના ઉરમાં, બાવળ રળ પ્રમાણે સાધ્યા. ૩૬
તેને નિર્મૂળ કરવા અવની, ગુજર દેશ તણીમાં ગળ્યા;
નર્મદને કવિ દલપત તેને, વે'મ યવન દેખીને ભાગ્યા. ૩૭
એકે ધીમા વળા ત્વરાથી, બીજાએ બહુ બાણ ચલાવ્યાં;
વે'મ કુધારા શીર્ષ કપાતાં, ધન્ય સહુએ શીર્ષ હલાવ્યાં. ૩૮
અહલુત કાર્ય કરીને પોતે, સ્વર્ગ થકી નજરે મ્યાણે;
ગોવર્ધન, ને બાળ, કલાખી, દૃષ્ટિ સમીપ આગ્યા ભારે. ૩૯
દિલગીર થાતા તો પણ આશા, ઉર વિષે સખળી ધારે;
છે કંઈ હજીએ, તેને દેખી, દૈં દિશનું વીસારે. ૪૦

નિર્ભળ હૃદય કવિનું દરપણુ, મુખકું તેમાં સર્વ નિહાળે;
 વરસોળ બનવાને હૃત્સુક, કાળો ધાર જુવે છે ગાશે. ૪૧
 શ્યામ ડામ, તો ચન્દ્ર વિષે છે, તો પણ સીતળ તેહ મુવાકર,
 ક્ષાર-પણુ, અર્ધવમાં છે પણ, ભેદ કહે એને રત્નાકર. ૪૨
 માટે મારા લેખક, બન્ધુ, લક્ષણ કવિનાં આમ વિચારે,
 સારાસાર વિચાર કરીને, કવિની પદિતમાં પગ ધારે. ૪૩
 હું છું વાચક, નથી કંઈ લેખક, સેવક લેખક મર્ગ તણો;
 ઉચર વાણી નિર્ભળ પાણી, પ્રક્ષાલક હું પાપ તણો. ૪૪

ઉપસંહાર.

દંબીથી નહિ કાવ્ય બને કદિ, સિદ્ધ બની કવિતા ન કરાયે;
 તે કવિતા લેખાય એવી જ્યમ, પુંખીમાં ખટ ખટ કંઈ થાયે. ૪૫
 કવિનું મન અતિ સરળ હોય છે, બાળક સાથે બાળક જેવું;
 ધરડા સાથે ધરડા જેવું, તરણ સાથ તરણ જન તેવું. ૪૬
 મર્વદેશો કવિ જ્ઞાન હોય છે, ગૃહગ્ય ગૃહબ્યવહાર મુખણે;
 મન્યાસત્રમ કેમ હોય છે, તે પણ પોતે પૂર્ણ પ્રમાણે. ૪૭
 રૂંક ગૃહોની રીત સુરીતે, જે પરિપૂરણ આપ પિછાણે,
 લાંડ લઈગા કેમ હોય છે, એથી કદિ ન રહે અજાણે. ૪૮
 આમ રોઈ પ્રતિભા પાડે તે, ઉરમાં ઉર્મી પ્રગટે તેની,
 રસપવાહમા મનને જેએ, અદ્ભુત શક્તિ જોતાં એની. ૪૯
 માત્ર શબ્દનો આડંબર કરી, જોતાને ગમ ન પડે તેવી;
 વાણી ન કદિ કવિ ઉચ્ચારે, અકળામણુ ઉપજાવે એવી. ૫૦

[૧૧. ૧૧. મહાનન્દ લક્ષ્—વસન્ત ઑદિસ.]

“નાતલાકાઓની એક બીજા પ્રતિ દુરજે” એમાં રહી ગયેલી એટી
બૂલોતું શુદ્ધિપત્રક.

પાત્રું	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૯	૩૩	લિયાળા	મિયાણા
૭૧	૯	ચાણગણ	ચાણપણ
૭૧	૨૯	કરતાં જેમ શહેરીબાઈઓ કરતાં, જેમ પેતાના લ- તામાં વસતા બાઈઓ વ- ધારે, તે પ્રમાણે	કરતાં જેમ શહેરીબાઈઓ વધારે, મુઆઈ જેવા લા- ખેલી વસતીના શહેરમાં શહેરી બાઈઓ કરતાં જેમ પેતાના લતામાં વસતા બાઈઓ વધારે, તે પ્રમાણે.
૯૩	૩	અમે, તેટલો	અમે, કે તેટલો
૭૩	૧૭	અપ્રમાણિકપણું	અપ્રમાણિકપણું
૭૪	૧	પુરવણા	પુરવોના
૭૪	૧૬	હાઈસ્કૂલમાં	હાઈસ્કૂલનાં
૭૫	૨૦	લતા મુકરર	લતામાં મુકરર
૭૫	૨૮	નકામો ખર્ચ	બરે ખર્ચ
૭૭	૧૭	પડતી	પકડતી
૭૭	૨૨	કારણ નથી	કારણ એ નથી
૭૭	૨૯	લેવાવા	લેવાના
૭૭	૩૫	મગજને	મગજ અને
૭૮	૩	નીતિ જે	નીતિ,—જે
૮૪	૪	બાગ છે,	બાગ છે,—
૭૮	૩૬	સામાન્યોને	સામાન્યોને
૭૯	૧	તેમનામાં ન	તેમનામાં જ ન
૭૯	૧૪	આકાશગનક	આકાશગનક
૭૯	૧૬	પુરવણો	પૌરવણો
૭૯	૨૧	પાછા	પાછો

તૈયાર છે બાળસ્વભાવની નવીન આવૃત્તિ.

મુદ્રક અને ગોપરા કે. આ. વરદાસી મંજુર

મળવાનું કેશાલ—કર્તા છ. એમ. વૈષ્ણવ. બી. એ. બી. એસ. સી.

પ્રે. ગ. કે. કૌશલ, અમદાવાદ.

આ પુસ્તક બી પુષ્પ શિક્ષક અને માતાપોતે ખાસ ઉપયોગી છે. કિ. ૦-૮-૦૦.

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિનાં

છપાયેલાં પુસ્તકો

૧ કેટલાંક કાવ્યો.

૨. વસન્તોત્સવ.

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ નો.

દરેકની કીંમત આઠ આના.

થોડા વખતમાં છપાશે.

૧. ઈન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમ્પ્રદાયોક્તિ ભાષાન્તર મૂલ સાથે.

મળવાનું છેકાણું.

છવનલાલ અમરશી મહેતા,

ચુકરાત વર્માકચુકર સોસાયટી,

અમદાવાદ.

કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો.

શુદ્ધલક્ષ્મી—કર્તા મી. જી. ના. મેશી. આ પુસ્તક એક દિવસ સંસારી વાર્તા છે.

પ્રેમ અને નીતિના તત્ત્વોને અચ્છી રીતે સુચેલ છે. નામદાર આવકવાડ સરકારના

કેળવણી ખાતાએ ધનામ તથા લાકણીઓ આટે મંજૂર કરેલ છે. કપડા

ની શોભીતી બધા સાથે કી રૂ. ૧-૧૨-૦૦.

બે મુદ્રિકા—આ દિવસ સંસારી વાર્તા "પોપટ સામ્રાજ્ય"માં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે,

તેમાં હીરોઈનીનું અખંડ પ્રેમ તેમજ પુરંદરનું પરિણત તેમજ "કર્મગતિની

સહનતા" ની વિધારો છે. કપડાની બધા કી રૂ. ૦-૭-૦૦.

દુશ્મન દારાબ—ખારમાં દારેલો મુળધનો શેરીઓ, પારસી સંસારી અતી

રસીલી વાર્તા, પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ થતાં હાલમાં બીજી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

કપડાની બધા સોનેરી નામો કી રૂ. ૧-૮-૦૦.

આ શિવાય અમારે ત્યાં તમામ પુસ્તકો મળી શકે છે. સચ્ચીપત્ર મંગાવતાં

મોકલી આપીશું.

ડી. લક્ષ્મીદાસની કું.

પારસીબજાર કોટ, ચુબંધ.

पुस्तक

इह सत्य सर्वथा भूताना मध्यस्थ सत्यस्य ज्ञानी भूतानि मनु यथा
यमस्मिन्मये तेजोमयोऽवृत्तमयं पुरुषो यथायथाव्याप्तं मात्स्यस्तेजोमयोऽवृत्तमयं
पुरुषोऽयमयं न योऽयत्नात्तेदममृतामिदं प्रक्षेदं केवम् । अत्रिपद

सत्याग्र प्रमदितव्यम् । धर्माग्र प्रमदितव्यम् । कुशलाग्र प्रमदितव्यम् ।
चूर्णं न प्रमदितव्यम् । राजाग्रप्रमदितव्यम् । अत्रिपद

पृष्ठे ८, अक्ष ४.

[आदिपद]

देवाग्र, अत्रिपद १५३।

લવાજમ.

(૧) લાઇસેન્સીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિધાયોગો, (૪) ઓઓ, (૫) ગુજરતી સા
જના માસતરો, (૬) તગાદીઓ તથા (૭) માગિક રૂ. ૧૫ મુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોરટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇસેન્સીઓને ખાસ બક્ષીસ નવી રચવાલી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દગની)
ગળ્યના આશ્રય વિનાની લાઇસેન્સીઓને એકા પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
બક્ષીસ તરીકે મોકલનામાં આવશે માત્ર પોરટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૧-૦ મોકલના
રૂપા કરવી ખીજ વર્ષ મા, રૂ. ૦-૧૨-૦ નીમના રૂ. ૧-૪-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના

રૂ. ૨-૮-૦ (પોરટેજ સાથે)

છૂટક નકલ એક એકના

રૂ. ૦-૬-૦ "

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની મહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે
- ૨ 'વસન્ત-ઓફિસ' ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે, અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે
- ૩ કોઈ પણ લેખનુ અસલ લખાણુ-એ લેખ 'વસન્ત મા દાખલ કરનાનો મા ક્યો, ક્યો
કે ન હોય-પણુ એ લેખકને પાછુ મોકલવાને અમે બધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

ગ્રન્થાકારો માટે ખાસ સગવડ.

વસન્ત-દત્તનો સંવલિતગ્રેમી જનોનાં બદોલો પ્રચાર છે પરન્તુ અત્યાર સુધી પ્રકાશ
જમા ન હોવાથી છૂટથી પુસ્તકોની જાહેર ખતરો લઈ દેખાતી નહોતી પોરટેજ કરમાં
દેરકાર થવાથી હવે આ પત્રના વજનમાં વધારો કરી સકાયો છે અને તેથી બે નવા
પૃષ્ઠ ઉમેરી જાહેર ખતરો દાખલ કરવાનું અમે રતીકાયું છે આ અગુજતાનો લાભ લેવા
અન્યકારો ચૂકો નહિ એમ આશા છે

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

ઇદં સત્યં સર્વેષાં ભૂતાનાં મધ્યસ્ય સત્યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ મધુ યથા-
યમસ્મિન્સત્યે તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષો યથાયમધ્યાત્મં સાત્યસ્તેજોમયોઽમૃતમયઃ
પુરુષોઽયમેવ સ યોઽયમાત્મેદમમૃતમિદં દ્રઢેદં સર્વમ્ । ઉપનિષદ્.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂયે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ્.

વર્ષ ૮, અંક ૪.

[ભાષિત્.]

વૈશાખ, સંવત્ ૧૯૬૫.

કર્મયોગ-૧.

ધર્મ અને તત્ત્વગાન—તાં પદ્મ રહસ્યો જેવાં આપણાં શાસ્ત્રમાં શોધાયાં છે તેવાં બીજાં
કોઈ પણ દેશનાં શાસ્ત્રોમાં શોધાયાં નથી એમ આપણે મહાત્મા અભિમાનથી માનીએ છીએ;
આપણાં શાસ્ત્રોમાં પણ—

“ ગીતા સુગીતા કર્તવ્યા કિમન્યેઃ શાસ્ત્રચિત્તરઃ ।

યા સ્વયં વચ્ચનામસ્ય મુલ્યવદ્વાક્ષિનિઃસૃતા ॥ * ”

—એમ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં સર્વ મત્યેષુ સન્દોહન થએલ કહેવાય છે, અને એ મહાન
અન્ધનો મહાન ઉપદેશ તે કર્મયોગ છે એમ આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. આ
દૃષ્ટિએ વિચારતાં, આજનો વિષય એવો વિચાર્ય નજીર અને રસપશુત લાગે છે કે
એનું નિરૂપણ કરવા વરતાં મન અને વાણી કષ્ટે એ વ્યાભાવિક છે. પણ બીજી દૃષ્ટિએ
વિચારતાં—આજના વિષય કરતાં વધારે નિકટ પડેલો, મહેલો, અને મરણ બીજો વિષય
જ નથી. જેમ પરમાત્મા ‘મર્ણાત્મીયાન્ મહતો મહીયાન્’ ‘મ્હોટાથી પણ મ્હોટા અને
ન્દાનાથી પણ ન્દાનો છે,’ તેમ આપણે આજનો વિષય—જે પરમાત્માને જ લક્ષે
છે અને એની જ પ્રાપ્તિનો રાજમાર્ગ છે—તે પણ એના જેવો જ મ્હોટામાં મ્હોટો
અને ન્દાનામાં ન્દાનો, કંઈમાં કંઈ અને મહેલમાં મહેલો છે. પરમાત્મા કોઈ વિ-

* ભાવાર્થ:—ગીતા કે જે સાક્ષાત્ વિષ્ણુભગવાનના નુપ્પકમગમ્યાંથી નીકળી છે તેને
સારી પેઠે આત્મતામાં ગાઈ લેવી—બીજાં લાંબાં લાંબાં શાસ્ત્રોનું કોઈ જ પ્રયોગન નથી.

હાનોનો જ નથી—વિદ્યાનોનો છે તેમ આજ્ઞાનો પણ છે; તેમ કર્મયોગ તે પણ પંડિતોએ જ ચર્ચવાનો વિષય નથી; સામાન્ય જનોનો પણ એ વિષે વિચાર કરવાનો અધિકાર છે—બધે કર્તવ્ય છે. આ બાબુ ઉપર હું આપનું ખાસ લક્ષ 'ખેંચવા માગું' છું કારણ કે ઘણાં માણસો આવા વિષયો તો માત્ર વિદ્યાનો માટે જ છે એમ સમજી એનાથી બહીને આધાર રહે છે; પણ વસ્તુતઃ આ વિષય તો આપણા 'જીવનનો રોડલો' છે; આધાર વિના ચાલે તો આ વિષય વિના ચાલે. આપણા જીવનને ટકાવવા કાંઈ ને કાંઈ કર્મરૂપી અન્ન તો આપણા શરીરમાં આપણે નાખતા જ રહીએ છીએ; ઉધમાં કોળીઆ બરીએ છીએ એટલે શું ખાઈએ છીએ—કાચું કે પાકું, ચોખ્ખું કે ધૂળભર્યું—તેનું આપણને ભાન રહેતું નથી. માટે જરા નજરત યદ્ય જોઈએ કે—આપણે ખાઈએ છીએ તે આપણા શરીરને માફક આવે એવું છે કે કેમ, એથી શરીર પોષાશે કે ફીણ થશે ?

આ જ્ઞાન-શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને—પરમાત્માએ આપણુ સર્વને—આપ્યું છે: એનો આપણે લાભ લઈએ.

મેં હમણાં જ કહ્યું તેમ—આપણે આજના વિષયને દૈન્ય માની ખેંચવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. 'કર્મયોગ'—આ મોટો જણાતો શબ્દ કર્મ અને યોગ એ બે શબ્દો મળીને થયેલો છે: અને બંનેનો અર્થ બહુ સહેલો છે. કર્મ—એટલે ક્રિયા—એ આપણે રાત-દિવસ ક્યાં જ કરીએ છીએ, એટલે એ તો આપણને સુપરિચિત છે. માત્ર યોગ શબ્દના અર્થમાં થોડુંક જાણવાનું રહે છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં 'યોગ' શબ્દ, સામાન્ય લોકો હાથમાં એ શબ્દનો જોયો અર્થ—પ્રાણની અમુક અમુક ક્રિયાઓ—સમજે છે તેવા અર્થમાં વપરાયેલો નથી: ગીતાના તત્ત્વજ્ઞાનમાં યોગ-શબ્દ તે તે શબ્દો સાથે જોડાઈ તેમાં અમુક વિશિષ્ટતા પૂરે છે,—જેમકે 'ભક્તિયોગ,' 'જ્ઞાનયોગ,' 'ધ્યાનયોગ,' 'કર્મયોગ.' .

શ્રી પુત્ર દ્રવ્ય સ્વર્ગ આદિ અનેક વિષયોને આપણે ભજીએ છીએ, તે ઉપર પ્રીતિ ખાંધીએ છીએ—તે ભજનને, તે પ્રીતિને પ્રભુ સાથે જોડવી તે 'ભક્તિયોગ' છે. આપણા જ્ઞાનના વિષય પણ અસંખ્ય પદાર્થો છે પણ તે સર્વનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે એમ સમજી આપણા જ્ઞાનનો પ્રભુ સાથે સંબંધ કરવો એનું નામ 'જ્ઞાનયોગ'. આપણે બહુ બહુ પદાર્થોનું 'ધ્યાન' અર્થાત્ એકાગ્ર ચિન્તન કરીએ છીએ, અને એ રીતે એ પદાર્થોના આત્મા સાથે આપણા આત્માની એકતા અનુભવીએ છીએ—પરંતુ એ જ એકાગ્ર ચિન્તન પરમાત્માનું કર્યું—મનની યત્નિ વિષયમાંથી રોકી પરમાત્મામાં જોડવી—એ 'ધ્યાનયોગ'; અને તે જ રીતે, આપણે પ્રતિજ્ઞા જ કરી ક્યાં કરીએ છીએ તેને પ્રભુ સાથે જોડવાં તેનું નામ 'કર્મયોગ' છે.

પણ તમે પૂછશો કે—આપણાં કર્મોને પ્રભુ સાથે શી રીતે જોડવાં ? એનો ઉત્તર કે એના આદિ અન્ત અને મધ્ય ત્રણમાં. પ્રભુ સ્થાપીને. આપણાં કર્મો પ્રભુમાંથી જ નીકળે છે અર્થાત્ હું-તું-ત્રી ગોમુખમાંથી બહાર આવતી કર્મરૂપી ગંગા એ ગોમુખમાં ઉત્પન્ન થતી નથી પણ વિષ્ણુના ચરણકમળમાંથી વહે છે—એ એક દૃઢ સમજણ રહેવી જોઈએ. બીજું,

કર્મ પોતે પણ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે, ગંગા પોતે પણ ભગવતી જ છે એ દૃષ્ટિ રહેવી જોઈએ. વળી, એ મર્વ કર્મો મ્હાત્મા સ્વાર્થ માટે કરવાનાં નથી—એમ કરવાનો મત તે તો ગોષ્ઠખર્ચમાંથી નીકળતી ગંગાને પાછી ગોષ્ઠખર્ચમાં જ પૂરવા જેવો મિથ્યા મત કહેવાય—પણ પરમાત્મા અર્થે કરવાનાં છે, આમનું રૂપક વાપરીએ તો, કર્મગંગાએ વિશ્વમહામયકર્મમાં બળી પરમાત્માનું નિવાસસ્થાન બનવાનું છે એ ત્રીજી સમજણ હોવી જોઈએ.

આમ ત્રિવિધ રીતે કર્મનો પ્રભુ સાથે યોગ કરવો એ ભગવદ્ગીતાનો મહાન ઉપદેશ છે અને રખેને કોઈ અદ્વૈતસિદ્ધાન્તીને મારી ભાષા દૈતવાદથી અંકાએથી લાગે, તે માટે મારે સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે આ કર્મયોગ તે ખરો અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત—જેને આપણે તત્ત્વજ્ઞાનનો શિરોમણિ માનીએ છીએ—નેનો વિરોધી નથી, પણ અનુગેધી છે.

‘પ્રકૃતિ’ અને ‘પુરુષ’—એ દૈત; એનો અદ્વૈતભાવ ત્રણ રીતે બની શકે એક તો પ્રકૃતિનો કક્ત નિર્ગેધ કરીને. આ રીતે કેવળ અક્તો દ્રશ્ય પૂરુષ જ રહે, અને કર્મ ભાવ બધું થઈ જાય. બીજી રીત તે ‘પૂરુષ’નો નિર્ગેધ કરીને આ રીતે કક્ત જ દ્રશ્યતાની પ્રકૃતિ જ રહે, અને તે પણ ચેતન્યના તેજને અભાવે અઅધ્યાત્મથી છવાઈ જાય. આમનો પ્રથમ સિદ્ધાન્ત તે આયમ્ય અને નિર્વેદમાં પરિણમે, અને બીજો સિદ્ધાન્ત અદિક છવનમાં દૈતકૃત્યતા માનનાર નારિનરના મતનું રૂપ લે. પણ આ બંને રીતથી જુદી જ ત્રીજી રીત અદ્વૈતમિદ્ધિની એ છે કે પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉભયનુ પરમાત્માના અદ્વૈત સાધવું. અર્થાત્, એક રીતે યોદ્ધાએ તો, પ્રકૃતિનો નિર્ગેધ ન કરવો, પુરુષનો પણ ન કરવો—અને કરવો ત્યારે બંનેનો કરવો. ઉભયમઆદક અને ઉભયબાધક એક તત્ત્વ-પરમાત્મા-ગા કરવો. આપણા કર્મના વિગતમાં આ નિદાન્ત ઉતારીએ તો—કહેવાનું કે પ્રકૃતિનો નિર્ગેધ ન કરવો, નિર્ગતિનો પણ ન કરવો, અને પ્રકૃતિમાં નિરુત્તિ સાધવી, અને નિરુત્તિમાં પ્રકૃતિ સાધવી, અર્થાત્ બેસી. શી મહામયગંગાના કહે છે તેમ—

“ કર્મણ્યકર્મ યઃ પર્યેદકર્મણિ ચ કર્મ યઃ ।

સ બુદ્ધિમાન્ મનવ્યેષુ સ યુક્તઃ કૃત્તનકર્મટત્ ॥ ”

જે પુરુષ કર્મમાં અકર્મ જીવે અને અકર્મમાં કર્મ જીવે તે જ પુરુષ સર્વ મનુષ્યોનાં બુદ્ધિમાન્-જ્ઞાની—છે, અને અખિય કર્મનો કરનાર કર્મયોગી પણ તે જ છે.

આમ અદ્વૈતદૃષ્ટિથી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાએ કર્મ અને જ્ઞાનનો, પ્રકૃતિ અને નિરુત્તિનો, અવિરોધ સ્થાપ્યો છે.

હજી એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન વિચારવાનો રહે છે—કર્મ ત્રણ સાથે જોડવાં, પણ તે કેવા જોડવાં? સારાં ખોટાં સર્વ? ઉત્તર કે—ખોટાં કર્મો તો ત્રણ સાથે જોડી શકાતાં જ નથી. અઅધ્યાત્મને તેજ માથે શી રીતે જોડાય? ત્યારે ખોટાં કર્મો માટે જવાબદારી કોની? મ્હારી પોતાની જ. ત્યારે આનો અર્થ શું એવો કે ખોટાં કર્મ તેટલાં મ્હાતાં, અને સાચાં તેટલાં પ્રભુતાં? બેસક એમ જ. પણ આ પ્રશ્નસા અને નિન્દાના વિભાગ માટે તમે કાન્ય

માગશે. તમે પૂછશો કે—આ વિભાગ તે માત્ર ભક્તનો વિનય જ છે કે એની ઉપપત્તિ થઈ શકે—એનું કારણ બતાવી શકાય—એમ છે ? કારણ સ્પષ્ટ છે કે જે કોઈ ખોટા કર્મ થાય છે તે ‘હું’માંથી જ—અહંતામાંથી જ થાય છે.

તુલસીદાસજીએ કહ્યું છે કે—

“ દયા ધર્મનો મૂલ છે પાપમૂલ અભિમાન ”—

અર્થાત્ ‘દયા’—આત્મભાવ—એ ધર્મનું મૂળ છે, અને ‘અભિમાન’ હુંબુદ્ધિ એ પાપનું મૂળ છે. અત્રે ‘દયા’—શબ્દનો અર્થ નેત્રનાં અશ્રુ જ નથી, પણ એ અશ્રુમાં અને અશ્રુની પાછળ ઝળકતો આત્મભાવ છે; અને ‘અભિમાન’—શબ્દ જે દયાના પ્રતિયોગિરૂપે—એટલે કે ‘દયા’થી ઉલટા અર્થમાં વપરાયો છે તેનો અર્થ ‘ગર્વ’ નથી, પણ ગર્વ આદિ સઘળી દુષ્ટ વૃત્તિઓનું બીજભૂત જે હુંપણું—અહંતા—તે છે. આ આત્મભાવ અને અહંતા વચ્ચેનો ભેદ લક્ષમાં રાખવાનો છે. જે સ્વયંપ્રકાશ ચૈતન્ય મહારા તમારા સર્વમાં—પ્રકૃતિ સુદાંતમાં—રહેલું છે અને જેને ઘટપટાદિની માફક વિવિધ ન કરી શકવાથી, હતાંસ્વયંપ્રકાશ અનુભવવાથી, આપણે ‘આત્મા’ કહીએ છીએ તેનું સર્વત્ર પ્રત્યભિગ્રાહ કરવું એને સર્વત્ર ઝોળખવો—‘ચીતવો’—એના સ્વીકારમય થવું—અર્થાત્ એના જ્ઞાનને શોભતાં મન વાણી અને કર્મ કરવાં, એનું નામ આત્મભાવ. એથી ઉલટી રીતે—તમારા સહાત્મી મહારી જ્ઞાતને સ્થાપવી, વિશ્વ સહાત્મી મહારા પિંડને મૂકવો, એક અખંડ ચૈતન્યને અજ્ઞાનથી ખરિત કરવું, અને તદનુસાર મન વાણી અને કર્મને સ્વાર્થપરામણ્ય કરવાં એનું નામ અહંતા.

અહંતા કેમ ટળે, અને આત્મભાવ કેમ ઉદય થાય ? આ પ્રશ્ન ઉપર આવીએ છીએ ત્યારે આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોનો મહિમા આપણને પૂરેપૂરો દેખાય છે. એમાં એક સાધન ન બતાવતાં અસંખ્ય સાધનો બતાવ્યાં છે, જેમાંનું કોઇને એક તો કોઇને બીજું તો કોઇને ત્રીજું એમ વિવિધ મનુષ્યોને પોત પોતાના સ્વભાવાનુસાર વિવિધ સાધનો ઉપયોગી થઈ પડે છે. દરેક મનુષ્યે પોતપોતાની ખામી અને સ્વભાવનો વિચાર કરીને તે તે સાધનો શ્રદ્ધાથી મેહથી કરવાં, એટલે વિચાર કરવાની પણ શક્તિ પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તો પરમ કૃપાળુ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ મનુષ્ય માત્રને ઉપદેશોલા કર્મયોગના ધોરી માર્ગે ચડવું. અનેક સત્કર્મો કરતાં કરતાં ઉત્તમ શીલ જન્મે છે, પણ તે જનમતા પહેલાં પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી કર્તવ્યનો નિર્ણય કરવાનો લોભ રાખવો વૃથા છે. જેને આ વિવિધની સ્વતંત્ર બુદ્ધિ જેને અંગ્રેજીમાં ‘conscience’ કહેવામાં આવે છે એના નિર્ણય ત્યારે જ પ્રામાણિક બને છે કે જ્યારે એ બુદ્ધિ રાગદોષાદિ દોષ ધરી મુક્ત થાય છે, અને સંસારના અનુભવથી પરિપક્વ બને છે. આ રિયલિટી પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણા શાસ્ત્રકારોએ વર્ણાશ્રમના ધર્મો રચી મૂક્યા છે. એ વર્ણાશ્રમધર્મોનું સેવન કરવું અને તે નિષ્કામ વૃત્તિથી પરમાત્મા ઉપર દૃષ્ટિ ગ્રાપ્તીને કરવું એ કર્મયોગનું રહસ્ય છે. એ ધર્મોના આચરણમાં કોઈ વહેમી કે જીલમી વ્યવસ્થાને અધીન થવા જેવું નથી. મનુષ્યસ્વભાવના અને સંસારતંત્રના પૂર્ણ અનુભવી, પ્રતિભાશાલી, અને પરોપકારી મહાત્માઓએ જગતના કલ્યાણાર્થે એ માર્ગો બતાવ્યા છે. તે કેટલીક વખત લાંબા અને વિકટ લાગતા હશે ખરા, પણ ધણાંએક હંકા અને સુગમ દેખાતા માર્ગો જ વસ્તુતઃ બ્રહ્મજ્ઞાનમણી ભરેલા નીવડે છે.

ત્યારે શું ગીતાનું તાત્પર્ય ચાલતી કદિએ ચાલ્યા કરવું એમ ઉપદેશવાનું છે ? નહિ જ. કર્મબંધનો નિર્ણય કેવલ સ્વતંત્ર બુદ્ધિ કરવો કેવો કઠણ છે એ જણાવવા, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને

“ કર્મણો હ્યપિ બોદ્ધવ્યં બોદ્ધવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણથ્થ બોદ્ધવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥ ”

—એમ કર્મ-વિકર્મ-અને અકર્મ ત્રણેની બાબતમાં ચેતતા ઝેલાનું કહ્યું છે, અને

“....શાસ્ત્રવિધાનોક્તં કર્મ કર્તુમિહાર્હસિ” —

—એમ શાસ્ત્રનો વિધિ અનુમંદવાની આજ્ઞા કરી છે. તે જ માથે કાર્યકાર્યનો નિર્ણય કરવા માટે પણ આત્મૌપચારિ (પોતાની જાત જેવી મ્હાભાની જાતને મળુરી વગેરે—) ધોષણ બતાવ્યાં છે. દરેક કૃત્યની માગસાંતાના વિવેક માટે પ્રકૃતિના ગુણોનું પ્રયક્ષણ કર્યું છે, અને એ ગુણો-મત્ત જગ અને તમસ-એનાં પ્રયત્નો પણ મુદ્દમનાથી વર્ણવ્યાં છે. વળી દેવી મંપત અને આમુરી મંપત એમ આપણી વૃત્તિઓના વિભાગ પાડ્યા છે તે પણ અમુક કૃત્ય આપણી દેવી સંપતને પોપે છે કે આમુરી સંપતને એ વિચારવા માટે છે.

કદ અર્ધ ગયેલા વર્ણાશ્રમ ધર્મમાં કેટલાક એવા પણ જણાશે કે જે દેવી સંપતને બદલે આમુરી મંપતને ઉપકારક થાય છે. એવા ધર્મોને મેલ મમજીને ફગ કહેા; અને શુદ્ધ ભાગને તારવી કાઢો એની મળ ઉજ્જવળતાને તમાગ આચરણમાં પ્રતિક્ષિત કરી અધિક ઉજ્જવળ બનાવો, અને મિથ્યા વાદવિવાદ ન કરતા તમાગ જીવનના દરખાસથી જ બનાવી આપો કે આપણા પ્રાચીન ધર્મમાં કેવી ખૂબી છે! અધિક શુ કહું ? *

* એક ન્હાની શાસ્ત્રીએલી અને વિદ્યાર્થીએલી સમા સમક્ષ પ્રશ્ન તરીકે “ કર્મયોગ ” ના વિષય ઉપર હું યોડુંક બોલેલો, તેનો અર્થ યોડોક વિસ્તાર કર્યો છે.

“ ગુજરાતી છાપો. ”

“ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોની રજૂઆત મુંબઈમાં ૧૮૨૨ના વર્ષમાં થઈ હતી. હિંદુસ્તાનમાં પેહેલું દેશી પત્ર બંગાળના સીરામપોર શહેરના એક મિશનરી ડૉક્ટર માર્શમેન અને મી. વૉટ તા. ૨૧ મી મે ૧૮૧૮ ને દિને કાઢાઈું હતું. અને તે બંગાળી ભાષામાં પ્રગટ કરાઈું હતું, તે પછી આ દેશમાં બીજું દેશી પત્ર “ મુંબઈ સમાચાર ” ઉત્તું કરનાર મરહુમ મેળેદ ફરદુનજી મરઝખાનજી હત, જેઓ સુરતના પેહેલા કદમી થયેલા દસ્તુર કાર્કસ ફરેદુન મુનજમીના નર્મીયા થતા હતા. તેઓ ૧૮૦૦ ના વર્ષને આસરે મુંબઈમાં મુકાં શ્રીરાજ પાસે એલમ શિખવાને આવ્યા હતા. મેળેદ ફરદુનજી આત્રાક જેહનના તથા ચપળ બુદ્ધિના હોવાથી તેઓએ મુકાં શ્રીરાજ પાસે શરસી અને અરબી ભાષાઓનું પુષ્ટ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. ઉપરાંત બીજા ધંધાગ્યામાં પડવાને લીધે તેમનો બાહેરનો અતુલ્ય પણ સારો હતો. તેઓએ એક ગુજરાતી છાપખાનું કાઢાવવા પોતાનું ધ્યાન દોડવ્યું. અને તે વખત પ્રમાણે તેના સંબંધમાં સારી દોશોય અને મહેનત કરવામાં આવી. ઇનસાફને ખાતર જણાવવું જોઈએ કે, ગુજરાતી છાપખાનું, ગુજરાતી પંચાંગ તથા ગુજરાતી વર્તમાનપત્રનો પાયો નાખનાર મેળેદ ફરદુનજી મરઝખાનજી હતા, પણ તેઓ આગમજ તેમના એક હમવતની મેળેદ છજીભાઈ બેદેરામજી છાપગર પાસે “ બૉરમે ફરિયર ” પત્રના માલેક મી. ઇયુક આંજળનેરે ગુજરાતી ટાઈપિ ઓટાવી પોતાના વર્તમાનપત્રમાં ગુજરાતી જાહેર ખબર આવે તેને માટે તે કામે લગાડવા હતા. ૧૭૯૭ ના વર્ષના “ ફરિયર ” પત્રમાં ગુજરાતી ભાષામાં જાહેર ખબરો પ્રગટ થયેલી મેં જોઈ છે. ૧૮૧૨ માં મેળેદ ફરદુનજીએ ઉપલું ગુજરાતી છાપખાનું સ્થાપ્યા પછી બીજો વર્ષ એટલે ૧૮૧૪ ના વર્ષની દીવાળીથી તેમાંથી રામચંદર નામના એક પ્રખ્યાત જોશીની મદદથી ગુજરાતી પંચાંગ* કાઢાવવા માંડ્યું હતું, અને તેની કીમત રૂપીઆ બેની રાખી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૨૨ માં ગુજરાતી ભાષામાં મુંબઈ સમાચાર પત્ર દર અઠવાડિયે એ છાપખાનામાંથી નિકળવા માંડ્યું હતું. તે કાઢાવવા આગમજ મુંબઈ સરકાર તેમ જ અહીંની દેશી પ્રજાની મદદ માગવામાં આવી. તે વેળાના મુંબઈના ગવરનર માર્કેટરડુઅર્ટ એક્ઝિક્યુટિવે તેની ૫૦ નકલ લેતી કાઢી, અને મુંબઈ મધે તે વખતે વસતા પેહેલે વાધેના ચાદ ભંજિ-જેએ અઢેક નકલ માટે તેના ધરાક થઈ આ ધંધાકા મધેના પેહેલા દેશી સુધારાના આ નવાં સાધનને ઉત્તેજન આપ્યું. દેશી પ્રજામાંથી હિંદુઓ, મોહોમેદનો અને પારસીઓએ તેને આસરો આપ્યો. આ સંધળી ગોઠવણ થયા પછી મેળેદ ફરદુનજીએ તા. ૫ મી જુન ૧૮૨૨ ને દિને મુંબઈ ગેઝેટ પત્રમાં પોને કાઢાવવા ધારેલાં વર્તમાનપત્રને લગતી મહેનતનર અગ્રેજી તેમ જ ગુજરાતીમાં લખાણથી ઉપાવી હતી. મુંબઈ સમાચાર પત્ર પોતાનો પેકલો દેખાવ તા. ૧ લી જુલાઈ ૧૮૨૨ ને મુબારક દિને આપ્યો હતો. એ દિવસ ગુજરાતી છાપાની મુંબઈમાં રજૂઆત થયાના દિવસ તરીકે નોંધ રાખવા જોગ છે. મુંબઈ સમાચાર દર અઠવાડિયે સોમવારે સહવારે નિકળવા માંડ્યું હતું. પ્રથમ ઘોડીક જાહેર ખબરો તથા અગ્રેજી વર્તમાનપત્રા ઉપરથી ઉતરી લીધેલી બાજતો આપવામાં આવી હતી. બાદ તેના માલેકની

* હાલ પણ આ પંચાંગ હયાતી બોગવે છે ને તેની ૩૦,૦૦૦ નકલો નીકળે છે.

નજર વધુ ઉપડતાં શુજરાત મધેના પોતાના મિત્રો મારરતે તેણે ત્યાંની ખબરો મંગાવવા માંડી. એથી અગ્રિય પત્રોને પણ મુંબઈ સમાચારમાંથી નવી ખબરો મંગવા લાગી, અને આવર નવાર તેના તરજુમા કરી તેઓ ઉતારો કરવા લાગ્યા. આસતે આસતે સમાચારમાં ખબર અંતર આવવા ઉપરાંત ગામ ખાતાંની અને મુખ્ય કરીને પારસીઓને લગતી જાહેર બાબતો ઉપર અધિપતિએ ચર્ચા ચલાવવા માંડી. પેદલી ચર્ચા મરણ પછવાડેના મોટા તથા નકામા ખર્ચોને લગતી હતી. તે પછી મુંબઈ સમાચાર વજન પામવા લાગ્યું. બાદ પારસીઓની સખાવતો, ધર્મનાં કામો, જાણીતા આસામીઓના મૃત્યુ, દેશ પરદેશની ખબરો વગેરે પ્રગટ થવા માંડ્યાં.

મુંબઈ સમાચાર નિકળ્યા પછી કંપીસોને લગતી તકરાર ઉભી થઈ. સને ૧૮૨૬ ના જુલાઈ મહિનામાં ભરચના દરતુર અસપંદ્યારજી કામદીને “કદીમ તારીખ પારસીઓની કસર” એટલે કંપીસો-નરયોસ્તી દીનમાં જાપ જ છે તે માટે એક કેતાબ સુરતમાં છપાવી. એ તકરારને દફો આપવા મુશ્કાં શીરોએ મુંબઈ સમાચારના અધિપતિ મોખેદ ફરદુનજી પણ તેઓના શાગિર્દ હોવાથી એ બન્ને સાહેબોએ તકરાર ઓરતવાર રીતે ચક્ષાવી એ તકરારને લીધે દર આઘવાળી સમાચારનું કદ વધીને બેવડું થવા માંડ્યું.

શેહેનશાહીઓ તરફથી દરતુર ફરદુનજી દોરાબજી જામારખ આસાના, કે જેઓ દરતુર અસપંદ્યારના મુંબઈના આડત્યા હતા, તેઓએ મુશ્કાં ફીરોજ સાથે તકરાર ચક્ષાવવા “અખબારે કંપીસે” નું શિક્ષાછપનું વર્તમાનપત્ર કહાડવા માંડ્યું. કંપીસી તરફથી એ જ મતક્ષબથી “એબતાલે કંપીસે” નામે ખીજું પત્ર કહાડવામાં આવ્યું.

તકરાર હેઠાં વર્ષે એટલે ૧૮૨૭ ના વર્ષની આખરીએ બંધ પડી અને તે સાથે આ બે પત્રો પણ બંધ થયાં.

શુજરાતી વાંચવાનો પારસીઓનો શોખ

—એ તકરારે પેદા કર્યો હતો. દર વર્ષે સુધી દર આઘવાળીએ મુંબઈ સમાચાર નિકળતું રહ્યું હતું. બાદ તા. ૨ જી જાનેવારી ૧૮૩૨ થી તે દરરોજ એકેકા શીટ ઉપર છપાઈ બાહેર પડવા લાગ્યું. પણ એક જ વર્ષ તેમ ચાલુ રહ્યું. ૧૮૩૩ ના વર્ષની શરૂઆતથી તે અઠવાડિયામાં બે વાર નિકળવા લાગ્યું. મોખેદ ફરદુનજી મરજખાનજીએ દર વર્ષે સુધી મુંબઈ સમાચાર ચક્ષાવ્યું હતું. જે અરસામાં તેમને ઘણી ખોટ અને નુકસાન આવ્યાથી તા. ૧ લી અક્ટોબર ૩૮૩૨ ને દિને તેઓએ તે શેકો ખરોદજી મેહેરજીભાઈ અને હોરમજી મેહેરજીને વેચ્યું હતું. તેઓના વંશમાં ચેલીસ વર્ષ સુધી તે રહ્યું. જે દરમ્યાન તા. ૧ લી નવેમ્બર ૧૮૬૦ થી તેના કદમાં વધારો કરી તે દરરોજનું કરવામાં આવ્યું હતું. તા. ૨૭ મી જુન ૧૮૬૬ થી તે હાલના માલેકના હાથમાં આવ્યું છે, અને પુરતા ટેકા તથા વજન સાથે એ પત્ર પોતાનું પોણી સદીનું પુરાતણપણું જાળવી રાખ્યું છે.

મરહુમ મોખેદ ફરદુનજી મરજખાનજીના એક શાગિર્દ મોખેદ નવરોજજી દોરાબજી માન હાથે પોતાના એ ઉસતાફના હાથ હેઠળ સારો અનુમવ મેળવ્યો હતો, અને તા. ૧ લી

સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૦ થી “મુંબઈ વર્તમાન” નામનું એક અઠવાડિક ગુજરાતી પત્ર કાઢાવવા માંડી ૧૩ માસ રહી તેનું નામ ફેરવી “મુંબઈના હલકાર અને વર્તમાન” કરી રાખ્યું હતું. જે પાછળથી અઠવાડીયામાં જે વારનું પત્ર રચ્યું હતું.

૧૮૩૩ ના નવેમ્બર માસમાં તેનું નામ ફેરવી ‘મુંબઈના ચાલુક’ કરી રાખ્યું હતું, જે અઠવાડીયામાં જે વાર પ્રગટ થતું હતું. એ પત્રમાં કેટલુંક સુધી પુર દિવસની સ્વતંત્ર લખાણ થતું હતું. એના લખનારે ગુજરાતી બાબતી જમક વધારવામાં બહુ સારો હિસ્સો આપ્યો હતો. તેમ જ તેની પાસે વિશેષણો તો સુમાર વિનાનાં હતાં, જેનો ખ્યાલ ‘ચાલુક’ ના આગલા અકામાંથી લેખકદ્વારા અલંકારિક લખાણના માત્ર આર ક્ષેત્રમાં વાંચી સંભળાવ્યાથી તમે બાલુઓ અને ગૃહસ્થોના મનમાં ઝટ આવી જશે. મી. નવરોજી દોશબજી ચાનદાજીએ એ “ચાલુક” પત્ર પોતાની હયાતીની આખેરી સુધી, ચલાવ્યું હતું. પણ પાછળથી તેની સ્થિતિ તથા વિચારોમાં કેટલોક ફેરફાર થયો હતો. “ચાલુક” નિકળ્યું તે જ દરમિયાનમાં “બાને જમશેદ” નિકળવા માંડ્યું હતું. મરદુમ મી. પેસાનજી માણેજી પોતીવાળાએ દર સોમવારે તા. ૧૨ મી માર્ચ ૧૮૩૨ થી એ પત્ર શિળા છાપમાં પ્રગટ કરવા માંડ્યું હતું. જે ૬ વર્ષ રહી બીજામાં છપાવા લાગ્યું અને તા. ૧ લી ઓગસ્ટ સને ૧૮૫૩ થી તે દરરોજનું ન્યુસપેપર થયું. તેના માલિક મુંબઈની પારસી પંચાયતના સેક્રેટરી હોવાથી પારસીઓને લગતી સંપણા ખબરો તથા જરૂરોસ્તી ધર્મને લગતી ધણીક સુનોમદા એ પત્રમાં શરૂઆતના જ સ્થાવરી હતી. તેના અધિપતિઓ તરીકે મરદુમ દસ્તુર એલજી દોશબજી સંજના, મરદુમ મી. ડોસાભાઈ દરામજી કરાદા મરદુમ મી. નવરોજી દરદુનજી વગેરે એ લાંબી સુદત સુધી કામ ચલાવ્યું હતું.

એ શરૂઆતથી જુના વિચારવાળા પારસીઓની લાગણીનું પત્ર ગણાય છે. “બાને જમશેદ” છાપખાનામાંથી સને ૧૮૩૮ થી “મુંબઈ દુરખીન” નામનું એક અઠવાડિક પત્ર મી. નરવાનજી ટેમુલજી તરફથી ચાલતું હતું, જે ૮ વર્ષ ચાલી બંધ પડ્યું હતું. તા. ૧લી ઓગસ્ટ ૧૮૪૪ થી “સમાચાર દરપણ” નામનું દરરોજનું પત્ર મરદુમ મી. ખુરશેદજી નોશરવાનજી કામાની મદદથી મી. નવરોજીજી આપ તથા દસ્તુરો કેકાબાદ મીનોએહેર મુલ્કાં શીરાજ અને અસપદવાર ફરામજી દબાડીએ પ્રગટ કરવા માંડ્યું હતું. જે લગભગ ૨૦ વર્ષ ચાલી સને ૧૮૬૮ માં “આખબારે સોદાગર” સાથે જોડાઈ ગયું હતું. હવે “ચિત્તાન દરપણ” તથા “પારસી રીફોર્મર” ની માત્ર નોંધ લઈ, આપણે “રાતગોસ્તાર” પત્રની તવારીખ જોઈએ. એ પત્ર તા. ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૮૫૧ ને દિને પંખવાડિયાનાં પત્ર તરીકે અને બીજો વર્ષથી અઠવાડિક પત્ર તરીકે મરદુમ મી. ખુરશેદજી નોશરવાનજી કામાની સહાયતા હેઠળ આસિરદાઈ પ્રોફેસર જદાદાભાઈ નવરોજીજીની કલમથી લખાતું નિકળવા માંડ્યું હતું ૧૦ વર્ષ સુધી તેની માલિકી શેઠા ખુરશેદજી નોશરવાનજી કામા, ખરશેદજી રસ્તમજી કામા, ડોસાભાઈ દરામજી કામા, સોરાબજી ચાવુરજી બંગાળી, નવરોજીજી દરદુનજી અને

• ફકરાઓ બાપબુમાં આપ્યા નથી.

× હાલના આપણા દિવંદના દાદા.

પેશતનજ રતનજ કોશાહને હસ્તક હતી, જેઓએ ૧૦ વર્ષના અરસામા રૂ. ૧૦,૦૦૦ ની ખોટ ખમી હતી મરહુમ મી. કરસનદાસ મુગજવાળું “સત્ય પ્રકાશ” નામનું હિંદુ પત્ર એ પત્ર સાથે સને ૧૮૬૧ માં જોડાયું હતું અને છેવટે તા ૮ મી માર્ચ ૧૮૬૮ ને દિને એ પત્રની માલેકી મેસર્સ બેહગમજ ફાફુનજની કંપનીના હાથમા ગઈ હતી, જે હજી સુધી છે. એ પત્ર પાગસીઓમા હિમતથી લખવાની પહેલ કાઢી, તથા ગુજરાતીમા લખાણ કરવાની એક નવી જ દબ તથા રૂઢી એ પદથી જન્મ પામી “અખબારે સોદાગર” તા ૧ લી જુન ૧૮૫૨ થી અફવાડિયામા ૩ વાર વેપારી અખર અંતર પ્રગટ કરવા માટે મરહુમ મી. દાદાભાઈ કાવસજીએ પ્રગટ કરવા માંડ્યું હતું, જે તા ૧ લી જાનેવારી ૧૮૬૦ થી ફરોજનું પત્ર થયું હતું અને તે જ કુટુંબમા હજી ચાલુ છે

મુખ્યમાં રસુજ પત્ર તરીકે “પારસી પત્ર” તા. ૧ લી જાનેવારી ૧૮૫૪ થી દેખાવ આપ્યો હતો, અને તે મી. દાદાભાઈ અરદેશર શેહેરીએ કાઢાડવા માંડ્યું હતું. એ પત્રની મતલબ જેઓ પોતાની જાહેર જાને બરાબર અદા નહિ કરે તેઓના સોગ કઢાડી ચિતાવવાની અને તે રીતે ખીલ્તઓમા દાખલો બેમાડવાની હતી એ પત્ર દશ મહિના સુધી ચાલી બંધ પડ્યું હતું ૧૮૫૭ માં તે પાલુ સંજવન કન્વામા આવ્યું હતું અને ૧૮૫૮ ના વર્ષના નવેબર મહિનાથી મી. નરારવાનજ દોનાબજ આપ અખબારે પોતાને હસ્તક તે લીધું હાલ તે “હિંદી પત્ર” ને નામે તેના રૂબ તરફથી જ ચલાવવામા આવે છે. “૫૪ માં “આપ અખબાર” નામે અફવાડિક પત્ર એમણે કાઢાડ્યું હતું. ૧૮૬૨ માં મેસર્સ કરસનદાસ મુગજ અને નાનાભાઈ ઈમતમજ ગણીનાએ “મત્સ દીપક” નામનું અફવાડિક પત્ર કાઢ્યું. જે ચાર વર્ષ ચાલ્યું હતું એ પછી “બામે નતીહત, ‘દેરને પાગસી’ બાનુઆન, “પારસી મિત્ર,” “સૂર્ય પ્રકાશ,” અને દોગતે હિંદ, પત્રો નિકળ્યા હતા

૧૮૬૫ માં સુંમઈ સમાચાન્નાથી મુખાનવાળાઓ સામે “સૂર્યોદય” નામે પત્ર ગૌ મનચેગજ હોરમજજ કામાની સહાયતા ટેકા નાડવામા આંચું

પણ તે ત્રણ વર્ષમા બંધ પડ્યું ૧૮૬૮ માં “લોકમીન” પત્ર એ જ ધાપખાના-માથી અફવાડિયામા એકવાર પ્રગટ થયા બાદ ૧૮૮૧ થી તે એ વાર પ્રગટ થાય છે એ પછી સન્ડે રીવ્યુ, ચન્દાપગસ્ત અને બોમ્બે ફોનીકલ પત્રો નિકળ્યા, જે પણ યોગ ધણા વરસ ચાલી બંધ પડ્યા

૧૮૭૧ માં “આરિયમિત્ર” નામનું અફવાડિક હિંદુ પત્ર નિકળવા માંડ્યું હતું જે બંધ પડવા પછી, સને ૧૮૮૦ થી “ગુજરાતી” નામે પત્ર નિકળવા લાગ્યું, જે હાલ ધણુ આગળ વધી બોહોળા આહકી સાથે ચાલે છે સને ૧૮૭૪ માં “સત્યમિત્ર” નામનું અફવાડિક પત્ર નીકળવા લાગ્યું જે બીજા હાથ બદલાઈ હજી સુધી ચાલુ છે છેવટે સને ૧૮૮૨ ની રાજઆતમા મી. શરામજ કાવસજી મેહેતાએ “કમસરેહિંદ” પત્ર કાઢાડ્યું, જેમા યોગુક પછી ઈંગ્રેજ આર્ટિકલો દાખલ થવા લાગી અને એ પત્ર હાલ મોટી આહકી સાથે ચાલે છે,

મુંબઈમાં આજ સુધીમાં ૩૨ હોટેલ અને ૪૧ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો પ્રગટ થયેલાં જણાય છે, જેઓનો મોટો ભાગ બન્ને સચાર વર્તની કારકીર્દી પછી બંધ પડ્યો હતો, એ સંપત્તિ ૪૨ પત્રો કાંઈ સારે હાથે લખાતાં નહિ હતાં. ઘણા ખરા તો બેવકુફ હાથે લખાતા હતા. તારી ભારી, ગાગમસોચ અને લોકોની નીચ નિંદા એટલી દૃઢ મુખી હપાતી હતી કે જાગે તે વાંચતાં આપણને કમકમાટ ધુટે. જાગે વખત તેના લખનારાઓને કાંઈ એવું પડતું. તો સાત માણસોને “મરથી ચોર” પોદરા, કાઝીકકઈ, ખટકોખલા, લંબારીકા, બેટું દોષી, વગેરે વગેરે વિશેષજ્ઞો લગાડવામાં આવતાં હતાં. કેટલાક આગલા લખનારાઓની ઉત્તરતી પંક્તીનો ખ્યાલ તમને આ ઉપરથી આવશે કે સને ૧૮૫૬ ના નવેમ્બર માસમાં એક પારસી અધિપતિએ રસ્તે બેઠેલા એક બધાં શ્રીકાઈ વેચનારના ખુમચામાંથી બેલેવડી ઉગાદી ખટપટ થતાં તે શ્રીકાઈવાળાને મારવાથી તેને ૩. ૨ નો દંડ થયો હતો. બીજા બે અધિપતિઓને રસ્તે ધાંધળા કરવા માટે દંડ થયા હતા. ૪૧ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાંથી ૩૨ ની હયાતી ખનમ થઈ છે અને હાલ ૯ હયાતી ભાગ્યે છે, જેઓ સારે હાથે લખનારા પત્રો છે. હાલકી પંક્તિના પત્રોને બાદ કરીએ તો હું ખાતરીથી કહું છું કે ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોએ આપણી દેશી ક્રોધમાં ઘણા ફાયદા, સુધારા તથા વધારા દીધા છે જે સંપત્તિ ફાયદા તથા સુધારા સંપત્તિ લોકોને આપનાની માફક ક્રોધન છે. હું હવે એટલી જ પ્રાર્થના કહું છું કે, દેશના સુધારા તથા અમલ વધવાનાં મનમુન દરિયાર વર્તમાનપત્રોનો જન્મ થાઓ.”

લાગપુર,
મધ્ય પ્રાન્ત.
તા. ૨૨-૩-૧૯૦૯.

મન્યન્તરાય મજિરાય દુરકાળ.

પ્રાસંગિક નોંધ.

મુંબાઈના 'નિલ્લ એનર્મ એસોસિએશન'ના પ્રમુખ તરીકે, આપણાં સત્તર કારખાનાં કારખાનાં વિષે બોલતાં, મિ. શાન્લભાઈએ નીચે પ્રમાણે આંકડા દાંડ્યા હતા:

૧૮૭૮ માં આપણા દેશમાં ૫૮ કારખાનાં હતાં;
 ૧૮૮૨ માં ,, ૧૩૦ ,, થયાં;
 ૧૯૦૮ માં ,, ૨૨૪ ,, થયાં તેમાં ૬૭,૮૨૦ ત્રાકો, અને ૫૭,૬૪,૩૪૬ ફિરકીઓ હતી.

છેલ્લાં પંદર વર્ષમાં મેંકડે ૧૫૦ ટકા ત્રાકમાં અને ૭૨ ટકા સાળમાં વધારો થયો છે. આખા દેશની ત્રાકો પૈકી મેંકડે ૭૨ ટકા, અને સાળ પૈકી ૩૦ ટકા મુંબાઈમાં છે. કુલ ૧,૦૨૦,૦૦૦ આ ધંધામાં કામ કરતા તેને બદલે—૧૯૦૭-૦૮ માં આ ધંધા ઉપર સવા બે કરોડ માણુઓનું મુત્તલાન ચાલ્યું છે અને તે ઉપરાંત, સોડવાના અને ગાંસડી બાંધવાનાં કારખાનાંમાં એક સાળ માણુસ કામે લાખ્યાં છે.

મયે વર્ષ આ કારખાનાંઓમાં મવા મત્તર કરોડ રૂપીઆની મૂડી રોકાએકી હતી (બ્યાન જુકી ચાપણ એ ઉપરાંત જુદી એમ એકપત્રકાર તમ્મથી બતાવવામાં આવ્યું છે.)—જે પદર વર્ષ ઉપરના આંકડામાં મેંકડે ૫૬ ટકા વધારો દર્શાવે છે. આટલું છતાં હજી આપણે ૨૬ કરોડ રૂપીઆનું વગરકાંતું ૩ પરદેશ ચક્રાવીએ હીએ, અને ૪૮ કરોડનું કાપડ પરદેશથી બોરીએ હીએ.

x x x x x x

'ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા'—૫૪માં એક આગળ પડતા મિત્રમાણેકે સુતર—કાપડનાં કારખાનાંઓની હાલની સ્થિતિ વિષે એક લેખ લખ્યો છે. તેમાં એ શુદ્ધરૂપે રૂની મોંઘવારી, પરદેશી માલનો જીવો, ચાંદી અને ચીનની ટુંડીની કિંમતમાં ઘટાડો, ટિન્ડુરયાનના કેટલાક ભાગમાં પડેલો દુકાળ, અને અનાજની મોંઘવારીને લીધે મજુરીના દરમાં વધારો—એ મુખ્ય કારણોને પરિણામે એ ધંધાની મુંબાઈની મિલોના નશમાં નીચે પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ઘટ બતાવી છે:

૧૯૦૫ માં નફો	૩.૪૭	કરોડ
૧૯૦૬ માં ,,	૩.૧૪	,,
૧૯૦૭ માં ,,	૧.૮૫	,,
૧૯૦૮ માં ,,	૧.૩૧	,, (જે કરોડ એન'ટના દમિસન સુદાં)

અનાજનો ભાવ ૪૦ ટકા વધી ગયો છે તેના કારણની તપાસ કરવાનું સરકારે કબ્જા કર્યું છે. મિ. ગોખલેએ એવો મત દર્શાવ્યો હતો કે સરકાર વધારે રૂપીઆ પાડે છે તેથી ભાવ વધ્યા

છે. કરાંચીવાળા મિ. વેએ અને ઇકોનોમિક જર્નલમાં મિ. કીન્સે આ મતને ટેકા આપ્યો છે. પરંતુ હિન્દુસ્થાનના ખ્યાનચીએ પોતાનો અભિપ્રાય એવો જાહેર કર્યો છે કે પૃથ્વીના બધા દેશોમાં ચીનોના ભાવ વધ્યા છે, અને હિન્દુસ્થાને પણ હવે સોના નાણું સ્વીકાર્યું છે એટલે તે દેશોને અનુસરીને જ એના ભાવ રહેવાના. મિ. કીન્સે ખતાવે છે કે આ અનુમાન ખરું નથી: કારણ કે ૧૯૦૩ થી ૧૯૦૭ સુધીમાં ઈંગ્લંડમાં અનાજનો ભાવ ૧૬ ટકા વધ્યો છે, અને હિન્દુસ્થાનમાં ૪૩ ટકા વધ્યો છે. સરકાર રૂપિયા પાડવા બંધ કરે તો ભાવ નમે ખરા; પણ આથી એક મુશ્કેલી એ ઉત્પન્ન થાય કે રૂપિયા પાડવાથી સરકારને ટંકચાળમાં જ નફા ચાય છે—જેનું સોનું લઇને બરી મૂકવામાં આવે છે—તે બંધ થઈ જાય; અને બીજું ચાંદોનો ભાવ ખેશી જાય, એટલે ચીન સાથેના વેપારને બારે ધક્કા પહોંચે—અર્થાત્ મિલોનો ખીસતો ઉદ્યોગ—જે આપારે કંદેલી સ્થિતિમાં છે તે આ કરતાં પણ વધારે બારે નુકસાનમાં આવી પડે. સરકાર દેશી કાપડ ઉપર શેવાતી જકાત કાઢી નાંખે અને પરદેશી કાપડ ઉપર દસ ટકા જકાત નાંખે એમ મિત્રવાળા માગણી કરે છે.

હજી આ ધન્ધો પડી ભાગ્યો ન હોવાય કારણકે ‘રેટરસમન’ પત્ર વિલાયતી કાપડની આયાતમાં ૮૪૬ કરોડનો થરાડો અને પરદેશથી અન્ને વણાટ માટે આવતા સૂતરમાં ૧૦૩૭ લાખનો વધારો, તથા સાંચાઓની આયાતમાં ૧૯૦૬-૦૭ કરતાં ૭૮ લાખ અને ૧૯૦૭-૮ કરતાં ૧૦ લાખ રૂ. નો વધારો ખતાવે છે.

× × × × × ×

ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયાના એક અખરપત્રીએ જાપાનથી પત્ર લખ્યો છે તે વાંચતાં જણાય છે કે—જાપાનમાં આપણી જેડે જ સગાં સંબંધીઓને શુભદાન ચલાવવામાં મદદ કરવાની રીત છે અને તેથી બટકતા બિખારીઓ યોગ્ય જોવામાં આવે છે, અને તેઓને કામે લગાડવા માટે કાયદો રચવાની જરૂર જણાઈ નથી. વળી, પ્રજાના સેંકડે ૬૫ ટકા ખેતીના ધન્ધામાં રોકાએલા છે. પરંતુ આપણી અને એની વચ્ચે કેટલોક તફાવત છે: ત્યાંના લોકો એક ધન્ધામાંથી બીજા ધન્ધામાં સહેલાઈથી જઈ શકે છે; તથા ખેતીમાં રોકાએલા ૬૫ ટકામાંના ૨૦ ટકા ખેતી સાથે બીજા ન્હાના ન્હાના ધન્ધા પણ કરે છે, અને ખેતીની પદ્ધતિ પણ સુધરેલી; અને શાસ્ત્રીય છે.

* * * * * *

કલકત્તાની આર્ટ મૂલવાળા મિ. હેવેલે હિન્દુસ્થાન રિન્ધૂમાં એક લેખ લખ્યો છે, તેમાં એમણે હાથે ચલાવવાની શાળાની મજબૂત હિમાયત કરી છે. આ જાતની શાળામાં યોગ્ય સુધારો કરી એનું સંરક્ષણ કરવું કે જતે, દહાડે વરણ યત્રની હરીશ્વરમાં એ મરી જશે એમ ધારી એવા સાંચાઓનાં કારખાનાં તરફ જ સંધણું લક્ષ આપવું—આ એક મોટો પ્રશ્ન છે. મિ.

હવેલતુ એમ કહેવું છે કે હાથે ચલાવવાની શાળા હજી દેશમાં પુરુષ છે અને એનું સંરક્ષણ કરવું નોંધએ મિ. હેવેલ કારખાનાં કાંતાં કૌટુંબિક ઉદ્યોગ સ્વતંત્રતા વગેરે કારણસર વધારે પસંદ કરે છે. એ કહે છે કે વીળળીની મદદથી દરેક કુટુંબ છૂટા છૂટા માલ પણ કિશિયત બાવે નીપજની શકશે અને મ્હોટાં કારખાના સહામે ટકી શકશે એમ મારી રીતે આશા પડે છે. ઑસ્ટ્રિયા વગેરે દેશોમાં દરેક કુટુંબ પોતપોતાને હાથે ચલાવી શકે એવી શાળા છે અને તે ક્ષતેહમન્દીથી કામ કરે છે. ત્યાંનાં ઘણા કુટુંબો કૃત્રિમ જ્વાલીર બનાવવાના હુજગનો બહોળા ધન્ધા કરે છે

*

*

*

*

કવકત્તામાં ગ્હેતા અમેરિકાના કૉન્સલ જનરલે હિન્દુધ્યાનમાં કપાશીઆના ધીનો ધન્ધો કરવા પોતાના દેશી બાઇઓને સલાહ આપી છે.

એના લેખમાં આપણને દિવગીની ઉપજાવે એવી મ્હોટી હકીકત એ છે કે છેવા બે વર્ષમાં હિન્દુસ્થાનમાં દૂધના ધીની કિંમત એકંટે ૧૨૫ ટકા વધી ગઈ છે અને તેથી ઘણા ખગ ગરીબ લોકોને તો એ પૌષ્ટિક ખોનાક મળતો જ નથી પહેલા ધી મોલુ હતુ એટલું જ નહિ પણ વિશેષમાં પરદેશ પણ તે મોકલી શકતુ ૧૮૭૬-૭૭ ની સાલ સુધી એશિયાના પૂર્વ અને દક્ષિણ કંઠે અત્રેથી વર્ષ દહાડે ૫૦૦ ટન ધી ચડતુ, અને ૧૮૭૯-૮૦ માં ૧,૨૩૬,૪૩૩ રતન ધી ચડવાની નોંધ છે. તેને બદલે ૧૯૦૭-૮ માં હિન્દુસ્થાને ૪,૦૬,૫૫૫ રતન ધી આયાત કર્યુ છે. આ મ્હોટા ફેરફારનુ કારણ દોની અડત જણાય છે

આ ધન્ધાનો લાભ આપણા પ્રાન્તમાં પણ કેટલાક શુદ્ધરથોને જણાયો છે અને તેઓ તે માટે કંપની ઉભી કરે છે અમેરિકાના કૉન્સલ જનરલની સલાહ અમલમાં આવે તે પહેલા આપણા લોકો ક્ષતેહમન્દ ધાય એમ અમે ધમ્મીએ છાએ.

પણ આ હકીકત વાચતા અમારું દૈયું જનાર્ધિ બાવ્યુ કે દેશમાંથી કેટલાક બધા ધન્ધા દિનપરદિન નાશ પામતા આવે છે! આર્થિક જગત્તિની ઘણી જરૂર છે.

[વસન્ત-ઑક્ટિસ.]

સરિતા.

(દરિગીત.)

મીઠી ઉવા છે વહી ગઈ, હજી રક્ત યોડાં વાળ્યાં;
 પ્રતિબિમ્બ નાખે પાણીમાં, કરી મિશ્ર રંગો અવનવા.
 ઉત્સાહોં પણ ગાંભીર્યધારી મુન્દરી સરિતા જતી;
 અવસોડોં લીલા સૃષ્ટિની, મન મગ્ન કાંઈ થતી થતી.
 કુમળા સમીરતા સ્પર્શથી, પક્ષી મુદિત થઈ કલરવે;
 ઝાકળ થકી લીલાં બનેલાં, જૂઠ્ઠાના ઓળા પડે.
 તુલુ, પત્ર તુલ તન પર તરે, તેથી વધુ તું શોભતી;
 નિશિ સ્થામતા મુયેં ધુએલી અધિક તેથી ઓપતી.
 થઈ સ્વચ્છ ને આનન્દનીની, નિજ તરંગ ઉછાળતી;
 ખગ ખગ થતા ધીમા અવાજે, ચળકતી ચાલી જતી.
 વિશ્રાંતિ લેવાને મસે, બહુ બગ કોનારે તરવરે;
 ગુણુદીન થઈ તુજ સંતતિનો ભક્ષ હપેં તે કરે.
 પૃથ્વી તણા રસકસ સુસી પૃથ્વીસમા ગુણુ ધારતી;
 નિજ ઉદર માંહિં અમંખ્ય પ્રાણી પોપતી ઔદાર્યથી.
 કે મેલ તુજ જલમાં ધુએ, કદિ કોધ તેથી નવ કરે;
 કરો પંક નીચે ઠારી દે કે, છોગથી હાંકી દોએ.
 નિશ્ચય કરી જે નીચરી, તેમાં કદી નવ ચૂકતી;
 નિયમિત રહી તુજ કમ મહિં ઉત્સાહથી આગળ જતી.
 બની આગલી તું પ્રતાપ વાળા ટેક ધારી શોભતી;
 તુજ શૌર્ય ને દાક્ષિણ્ય ભાળા, અવનિ આ સહુ શોભતી.
 સિંધુપતિ ને જઈ મળા, આનન્દથી બહુ કંપતી;
 ગુણુના નિધી ! અતુગુણુ કીધી, છે ધન્ય બેઉ દંપતી !
 નિધી મદો તનમય થતી, સહુ નિજ સ્થિતિનાં કંપતી;
 પુરવાસિનો ધોંધાટ સુણી, મમ મમ થતી જતી.

(માતિની.)

નહિં નહિં ખુશ યા તું, હર્ષલેલી સરિતા !
 નથોં જન સદૃષ્ટિ એવાં, તેથી ધારી જતી યા.
 જનનો તવ ઠારી જે, દોષ સોની હમારી;
 તું સમ ગુણુ મળ્યાના, દિવ્યતા ના સ્વીકારી.

નર્થી નર્થી ઉર રહૈનાં નિર્ભયાં તુંજ જોવાં;
 નર્થી નર્થી રમ બીનાં, શુષ્ક છે વેણુ જોવાં.
 નિયમિત નહોં રહેતાં, શૈર્ષ ધારે ન અંગે,
 નર્થી નર્થી જ રવધર્મી છે ન ઉત્સાહ અંગે.
 પણુ નગર કરી જો ! બ્યોમમાં રેખ પેલી !
 કંઈ ધન વૌખરાણુ, રક્તતા છે દરેલી.
 દિનકર પુર પ્રકાશે, ધોરતા જામ જ્યારે;
 અગણ્ય શુણુ સરિતા, મમ યાજે તુ ત્યારે !

બહેન હિયા.

રોહિણી-ચંદ્ર.

ગઝલ.

જાણા, મુંને પૂજે છે સુ રોજ “ સુ દીહુ તેં મુજમાં ” !
 કહોને આપ જ પ્રિય પ્રાણુ, તમે શું દીહુ છે મુજમાં ? જ્ઞાણા ૧
 હું તો ઘેરાઈ, બંધાઈ ચોપામ, નિરાધાર એકલી અહિં !
 હું તો બ્દીલાઈ, હેઠાઈ, બેઠાઈ, હવે રહું સુ મુજમાં જ્ઞાણા ૨
 તજે સ્વજન ખીજે ! ગંજે દુર્ગન, દુભાવિ દેખી !
 સદા બર્બા આમુ ! આ શું લુખી ? ગમ દેખો, કા' મુજમાં જ્ઞાણા ૩
 નહિ' કંઈ શુણુ, સુવામ, ન રગીલી હર્મીલી હું જરી !
 જોયો મોહ યાપ, ઉપજે પ્રેમ એતું બામે સુ મુજમાં ? જ્ઞાણા ૪
 જ્ઞાણા, નથી વનસ્પતિ અન્ય, હમતી તમને બેઈ—
 કદિ કદિ કુમુદા, ચંદ્ર ! ચહો શું, બોભાઈ મુજમાં ? જ્ઞાણા ૫

હરિલાલ હર્ષદરાય મુવ.

—ને.*

(હરિગીત.)

મુખ પર ધરીને પ્રેમ તું શું સ્મિત મધુર કરતી હતી !
 “ બહાલા ! મ્હને ના વિસરશો ” એવાં વચન વદતી હતી.
 “ હાથિને હાથની સાથ ગાળી સ્મરણ કરું હું આપનું
 રે ! આપનો વિયોગ એ કારણ મહા સંતાપનું. ” ૧

એ સ્મિત થકી, એ વચનથી, એ પ્રેમના ઉદ્ગારથી;
 ત્હેં છેતર્યો, હું છેતરાયો, ને રહ્યો મુખમાં રમી.
 ત્હેં ને કયું, ત્હેં ને કહ્યું, ત્હેં લખ્યું, તું ને દસી;
 તે સર્વ માન્યું સત્ય, ને ત્હારી છાંયી ઉરમાં વસી. ૨

સાચો મુકોમળ રનેહ ત્હારા અન્તરે પ્રકટયો નથી,
 મ્હારો વિયોગ જરાય ત્હારા હૃદયમાં ખટકયો નથી;
 તો પણ દુઃખો હુ, દુઃખો ત્હેં પ્રેમનાં વચનો થકી,
 દુઃખી ! ફરી દુઃખ એક વેળા, એક વેળા ફરી ! ફરી ! ૩

મોહનલાલ પાર્શ્વતીશંકર દવે.

* લેન્ડોરના એક કાવ્યના સ્મરણથી આ લખાયું છે. “ હું દુઃખી હતો, છતાં ત્યાં મુખી મ્હને ત્હારા ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો ત્યાં મુખી હું કેવો મુખી હતો; એ મુખ ગયું તે ગયું જ. ફરી એ આવશે નહીં. ” એટલો જ આ કાવ્યનો ભાવાર્થ છે. એથી વધારે હોડા અર્થ શોધવાનો નથી.
 મો. પા. ૬.

જૈન ધર્મ એ બૌદ્ધ ધર્મની શાખા નથી.

‘મહુમ પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકા- સુ વિશ્વમ દર A Brief History of the Indian peopleમાં જૈન માર્ગ વિષે લખે છે કે —

“ હિંદુમાંથી પણ બૌદ્ધ માર્ગ છેક જતો જોવા નથી. તેના ઉત્તમ મતોમાંના ધણા મત હજી હિંદુ ધર્મમાં સંચલન છે. વળી જૈન નામે એક વિશેષ પથ તેણે પાળ્યો મૂક્યો છે ”

ઉપરના લખાણુ ઉપ-થી જણાવે કે મગ વિશ્વમ જૈન ધર્મને બૌદ્ધ ધર્મની શાખા માને છે. જૈન ધર્મ એ બૌદ્ધ માર્ગની શાખા નથી પણ એક સ્વતંત્ર પથ છે અને બૌદ્ધ માર્ગની પહેલાંનો છે એમ હવે યુરોપીયન વિદ્વાનો પ્રેરિસગ હર્મન જેકાબી, હોલમેન વગેરે સ્પષ્ટપણે જણાવે છે તથાપિ આપણે તે મબધમા શિક્ષણની જાણુ માટે કેટલીક હકીકત અનુવાગમાં લાવવાની જરૂર છે. યુરોપીયન ઇતિહાસકારોને હાથે, આર્ય ધર્મના પન્ન મત્સ્યિક વચનોનો આશય નહિ સમજવાથી, ઇતિહાસ લખવામાં કેટલીકવાર ગે-મમજુતી ઉભી થવાનો મનન છે. યુરોપીયન ઇતિહાસકારો જાણી જોઈને કદી પણ વિગ્રહકારક હકીકત લખે નહિ એ સ્વીકાર્યા હતા જરૂરનાની સંજિમાં ઉઠેલા એ વિદ્વાનો પોતાના આશય સાથે અન્યના આ-શયને અજાણતા મેળભેળ કરી કે એ સુખનવા બેગનથી ?

વિદેશીય વિદ્વાનો કેટલીકવાર જન ખાઈ જાય છે પણ આપણે હમણા જનારી ચક્રીયુ કે જૈન ધર્મ એ બૌદ્ધ ધર્મની શાખા નથી પણ એક સ્વતંત્ર અને પ્રાચીન પથ છે

બૌદ્ધ ધર્મના અને જૈન ધર્મના વિશેષ મિદક્ષિતો મળતા આવતા હોવાથી, બને અદિના ધર્મને પ્રગપતા હોવાથી, ઇંદ્રબિન (ગાતમ) ગનુ- અને ગાતમ જુહના નામે એક ગગુ-વાથી, શાવક, શ્રમણુ, અર્હત, જુહ, સર્વજ, તીર્થંકર, તથાગત વગેરે શબ્દો અનં ધર્મમાં સા-માન્ય રીતે વપરાયેલા હોવાથી, બનેએ કર્મનો નિયમ સ્વીકારી જ્ઞાતિયુની મોસ લાક જવાની મધ્યસ્થ સત્તાનો નાશ કરવાને પુર જોઈથી પ્રયત્ન કરેલો હોવાથી, બને કાન્નિય વીની લગત તે વર્ષતના ધર્મ સામે એક સન્ધી હોવાથી, ધર્મ પ્રચારને માટે બનેને લગભગ એક જ ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયેલું હોવાથી—એ બને ધર્મને એક માત્રી લેવાની કેટલાક વિદ્વાનોએ જૂઝ કરી છે. પ્રમાણુજૂન પ્રાચીન શીલકોએ હાનમાં સ્પષ્ટ જનારી આપ્તુ છે કે જૈન માર્ગ એ બૌદ્ધ માર્ગ કરતાં પ્રાચીન અને સ્વતંત્ર પથ છે આ વિગતોમાં ઉતરતા પડેલાં બૌદ્ધ મંથોમાં આ-પેલી જુહના જન્મચન્નિની કેટલીક હકીકત મણેપમાં આપણે જોઈ જઈએ

જુહ એ કપિવવસ્તુ નામે નેપાળની દક્ષિણમાં આવેલા નગ-માં ઈર્ષ્વાકુ કુળમાં જન્મ્યા હતા (એ ગામને હાન નગર ખાસ કહે છે ને તે ગો-ખપુર પામે કોહાના નદી ઉપર આ-વેલું છે) જુહના પિતા રાજા મુદોહન સામ્ય કાન્નિ અન્નન ગાન્ની મહામાયા અને પ્રજાવની નામે બે કન્યાને પરણ્યા હતા તે દેહ જપ વગમની ઉમરે મહાખાવાને ગર્ભ જોઈ તે ગરે તેને સ્વપ્નુ આન્નુ કે સ્વર્ગના આરે જૂતો તેની ગમ્મશ્યા ઉપાડી મયા અને હિમાવયના કિખર

ઉપર એ સચ્ચાને મૂકી ત્યાં દિવ્ય સરોવરના પાણીથી સ્નાન કરાવી દિવ્ય વસ્ત્ર પહેરાવ્યાં અને રૂપેરી પર્વતના સોનેરી મહેલમાં સ્વર્ગીય સચ્ચામાં તેને સુવાડી. તે સતી હતી તેવામાં એક ઉત્તમ શ્વેત હાથી ત્રણ વાર મરતક નમાવી તેના ગર્ભમાં પેડો. આઠહું સ્વપ્નું આવ્યા પછી મહામાયા જાગી ગઈ. તેણે રાજાને સ્વપ્નનું વૃત્તાંત કહ્યું. તેણે ૧૪ જોશીઓને સ્વપ્નનાનો અર્થ સમજાવ્યા માટે બોલાવ્યા. તેમણે તેમનો અર્થ એ કહી બતાવ્યો કે રાણીને મહા ધર્મધુરંધર પુત્ર થશે. અંતે સવાનવ મહિને વનમાં ફરવા ગયેલી મહામાયાને સાલ વૃક્ષની નીચે ઉભાં ઉભાં વસંત રૂતુની પુનમને દિવસે પુત્ર બુદ્ધનો પ્રસવ થયો અને ત્યાર પછી સાતમે દિવસે એ મહામાયા સુજરી ગઈ. તેથી તે કુમારનું લાલન પાલન તેની ઓરમાન મા ગૌતમીએ કર્યું. બુદ્ધનો જન્મ થવાથી રાજાની સર્વ આશા સિદ્ધ થવાથી તેનું નામ સિદ્ધાર્થ પાડ્યું. બુદ્ધના જન્મ વખતે દેવતાઓએ આવી તેને વંદણા કરી અને કાલ દેવલક્ષ્મી જમીને સ્વર્ગમાં ગયેલા ત્યાં દેવતાઓ આ જન્મ વખતે જે આનંદ કરી રહ્યા હતા તે જોયો અને તે વાત પૃથ્વી પર આવી શુદ્ધોદનને કહી. બુદ્ધના જન્મ વખતે કપિલવસ્તુમાં કોઈ દરીદ્રી રહ્યું નહિ, જેને જોઈએ તે મળ્યું. બુદ્ધને નાનાપણથી જ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થઈ ધીમે ધીમે તે વૈરાગ્ય કેમ વૃદ્ધિ પામ્યો તે સર્વ વાત બુદ્ધશ્રવણમાં વિસ્તારથી લખી છે.

બુદ્ધને યુવાવસ્થામાં દંડપાણિની કન્યા ગોપા સાથે પરણાવ્યા. દંડપાણિ તેનો મામે થતો હતો. તેને એક રાહુલ નામે પુત્ર થયો. જરા, મરણ અને વ્યાધિનાં સંકટો જોવાથી રાજકુમાર બુદ્ધનો વૈરાગ્ય પ્રદીપ્ત થયો. તેણે લાગી થવાની પિતા પાસે રજા માગી પિતાને પાર વગરનું દુઃખ ચર્ચું. સાર પછી પિતાએ કુમાર નાશી ન જાય તેવી કંઈક તજવીજ કરી. નાનાપણથી જ બુદ્ધને માટે તેના પિતાને લાગી થઈ જરો એવી શીકર પેદા થઈ હતી; તેની એ ચિંતા ખરી પડે એવું લાગવાથી તેના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ. છંદકને લઈ ઘોડા પર ખેસી બુદ્ધ અરધી રાતે કપિલ વસ્તુમાંથી નાશી ગયા. શાક્ય રાજ્ય છોડીને વૈશાલી નગર ગયા ને લાંબી તે મહા ગુન્યમાં પેહા. લગભગ ૪૫ ગાઉ ગુધી ઘોડાપર ખેસી અનેમા નદીને તીરે ઘોડેથી નીચે ઉતર્યા. અને છંદકને ઘોડો સ્વાધીન કરી કપિલવસ્તુમાં પાછા જવા ફરમાવ્યું. આ બનાવથી રાજા શુદ્ધોદન, માતા ગૌતમી, પતિપ્રાણા ગોપા, અને સગાં સ્નેહીએ વિલાપ કરવામાં બાકી રાખી નહિ. ગોપાએ તે દિવસથી લાગિનીનો વેશ ધારણ કર્યો.

બુદ્ધ સાત દિવસ અનેમારને તીરે એક વનમાં રહ્યા. પછી કેટલેક દિવસે તે વૈશાલી નગરમાં ગયા ત્યાં કેટલોક વખત રહી પછી તે મગધની રાજધાની રાજગૃહમાં ગયા. ત્યાં હાલમાં જેને રત્નગિરિ કહે છે તેને આગળ પાંડવ રોડ કહેતા હતા ત્યાં એક ગુફામાં બુદ્ધ રહ્યા. રાજા બિંબિસારને રક્ષકાએ ખબર આપવાથી તેણે બુદ્ધ કોણ છે તે જાણવા માટે અનુચરો મોકલ્યા ને બીજું કેટલુંક કહેવાની સાથે અનુચરોને કહ્યું કે જો તે મૂર્તિ અંતરિક્ષમાં ઉડી જાય તો જાણજો કે તે જિન મૂર્તિ છે. રક્ષકાએ શોધી કહાડેલી તેની ગુફામાં રાજા ગયો. ત્યાં વાતચીતમાં જાણ્યાઈ આવ્યું કે આ તો મારા મિત્ર શુદ્ધોદનનો પુત્ર છે. શુદ્ધોદન પાસે પાછો જવાને તેણે બુદ્ધને પછી વિનંતી કરી પણ બુદ્ધે તેનું માન્યું નહિ. બિંબિસારે તેને રાજાનો અર્થ લાગ મહણ કરવા કહ્યું તે પણ તેણે માન્યું નહિ. બિંબિસારે

(શ્રેષ્ઠિકે) કહ્યું કે જ્યારે આપ પરમ જ્ઞાન મેળવા સારે રાજઝંહીમાં પધારી મને કૃતાર્થ કરાવે આમ કહીને રાજા પાડો નગરમાં ગયો. યુદ્ધ પોતાના છ વરસમાં ખીજની પાસેથી તથા જાત મહેનતથી ધણુ જ્ઞાન મેળવ્યું. ઉચ્ચિત્ત્વમાં તેને તેના બાગી ગયેલા પાંચ બ્રાહ્મણ શિષ્યો આવી મળ્યા. છ વરસ સુધી તે તેમણે ઉપસર્ગ સહન કરવામાં અને ધ્યાનાવસ્થામાં ગાળી નોખ્યા. છ વરસમાં એક દિવસ પશુ ઉધ્યા નથી. પશુ છ વરસ પછી તેમને ધર્મતાધન માટે શરીરની રક્ષા કરવાનું સૂઝ્યું છે. તે વખતે તેમણે અશાનમાં પડેલી મૃત સ્ત્રી. ધણુ એક તરફ પડેલું વસ્ત્ર લઈ પહેર્યું. યુદ્ધને સ્વપ્ન આવેલું કે દેવરાજ ધંત્ર ત્રણ તારની વીણા લઈ આયા છે. પહેલા તા માથી કંકણ શબ્દ નીચ્છ્યો. બીજો તા ન મ હોવાથી સ્વર જ નીચ્છ્યો. ત્રીજો તા ને ત્રીજા માથી ઘણો સારો સ્વર નીચ્છ્યો. આ સ્વપ્ન સુદૃઢ છે તે વિચારતા તેની નિગ્રહા ઉગી ગઈ તે ફરી ઉત્સાહી થયા અને જ્ઞાન મેળવવાનો પ્રયામ કરવા માડ્યો. સાથી નીકળી તેને પ્રથમ સુગન્ધતાને લાખી બોજાઈ પાગણુ કર્યું પછી તે નિર્જન જગ્યામાં દુર્વાસન ઉપર પદાસન વાળીને બેઠા, એમ ધ્યાનસમાધિમાં છેવે તેને વ ના ઝાડ નીચે અરુણોદય વખતે કેવળ જ્ઞાન ઉપજ્યું.

મૃગદાવમાં તેને આગ્રવ બ્રાહ્મણ દીન વદને મળ્યો. (જેણે ગયાજીને મરતે મુદ્દનો તિરંગા કર્યો હતો) તે બીજમ ગામમાં એક વાવરીની મ્હા માથે લપટાયો તેથી તેને એક પુત્ર થયો. પશુ આ આગ્રવ સાધુથી વાવરીની મ્હા અમતુટ હતી અને વાવવાગ તેને માગતી તેથી તે બાગીને મુદ્દ પામે આયો. મુદ્દે તેને ચોતાનો શિષ્ય મ્હાપ્યો. પ્રથમના ત્રણ વરસ મુદ્દે રાજઝંહીમાં ગાળ્યા. વાવવાગના ઉપદેશથી તેનું નવીનત્વ જતું રહ્યું તેથી લોકોએ તેના શિષ્યોને વાગવાર અપમાનિત કરવા માડ્યા તેથી મુદ્દ રાજઝંહી છોડીને બીજા ગયા. પિતાને મળવા મનિવશ્તુ તરફ જતા માર્ગમાં તે મહા રાજ્યમાં યોગ દિનસ રહ્યા અને તેમને મુદ્દ પથમાં મેળવ્યા. મનિવશ્તુમાં નદ, રતુન વગેરે બધાઓએ તેની પામે દીપ્ત લીધી આથી શુદ્ધોદનના દુખમાં બાકી રહી નહિ. શુદ્ધોદને લાથી મુદ્દ પામે નિયમ કર્યો કે પોઈના છોડાને પિતા માતાની અનુમતિ વગર તારા સંધમાં તુ દાખન મરીશ નહિ. પ્રસેનજીતના શાવરિત નગર તરફ જતા માર્ગમાં તે વૈશાલીમાં યોડા વખત જ્યો અને પછી રાજઝંહીમાં આવ્યો. સાથી વૈશાલીના મહાવનમાં આવ્યો. લા શામ્ય અને કળાઆ ન્યના કલ્યાણની વાત સામળી તેમને યુગ્રવવા ગયા. રાજઝંહીમાં તેણે બિબિસારની પટરાણી ક્ષેમાં રાણીને આરજ કરી સ્ત્રીને મોહકની લાલક કરાવી ત્યાર પછી મુદ્દ તીર્થર નામના હિંદુ દાસનેની સાથે ધર્મ સંબંધી વિચારોમાં પ્રગટ થયા અને તેના નેતા પૂર્ણ નામે બ્રાહ્મણને હરાવ્યો. જોત વનમાં તેના શત્રુ બ્રાહ્મણ તીર્થકરોએ તેને અપમાન પહોચાડવાને બારે તદખીર કરી હતી.

મુદ્દ પાસેથી જતા રહેલા તેના દેવદત્ત શિષ્ય અને બિબિસારના પુત્ર અજતશત્રુને બહુ બનતું તેથી એ અજતશત્રુ (કેષિક) મુદ્દની વિરુદ્ધ થયો હતો. તેણે તેના પિતા બિબિસારનું પુત્ર કર્યું બિબિસાર મુદ્દનો પ મ ભક્ત હતો. દેવદત્તે અજતશત્રુની મદદથી બીજો પથ ર્મ્હાપ્યો. પશુ દેવદત્ત યો. વખતમાં મુજરી જવાથી અજતશત્રુ મુદ્દને માનવા

લાગ્યો અને બૌદ્ધ ધર્મની વૃદ્ધિ કરવાં લાગ્યો. પણ તેણે રાજ્યલોભથી બુદ્ધતાં મૃત્યુની એક વરસ પહેલાં બુદ્ધત્વ વિહારક્ષેત્ર આપસ્તી છતી લીધું અને બુદ્ધતા જન્મસ્થાન કપિલવસ્તુનો તથા તેના વંશજનેનો નાશ કર્યો. ત્યાર પછી રાજ્યલોભથી અગતશત્રુએ ઉગ્ગિજ્ય લોકોનો નાશ કરવાને તૈયારી કરી પણ તેમાં તેઓનું એકમ તોડવા શિવાય તે કશુંયે નહિ. પછી તેણે રાજ્યબદ્ધને બદલે ઉગ્ગિજ્યોને છતી લેવામાં પાંધેલા ક્રિક્ષા પાટલીપુત્ર કે પાટ-ણમાં પોતાની રાજ્યધાની કરી. બુદ્ધ એક વાર પાટલીપુત્રથી ગંગા પાર થઈ કોટીઆમ ગયા હતા. પછી વૈશાલીના લીક્ષવિશ-વંશી રાજાએ બુદ્ધને જમવા નોતર્યો હતો તે તેણે નિમંત્રણ સ્વીકાર્યું નહોતું કેમકે તે પહેલાં તે અજપાલી વેસ્થાને લાં બોજન કરવાને વચન આપી ચુક્યા હતા. ૮૦ મા વર્ષની ઉમરે તે વૈશાલીના પર્વતની તળેટીમાં બેઠુર ગામમાં ગયા હતા. બુદ્ધ અંતકાળ સમે લાંબો વખત બોધ કર્યો. એ વખતે મલરાજાઓ તેને જોવા આવ્યા હતા. બુદ્ધે પોતાના બોધમાં શિષ્યોને એક ઠેકાણે કહ્યું હતું કે તમને ઠીક લાગે તેમ મેં ધરી કાઢેલા કેટલાક નાના નાના નિયમો કાળને અનુસરી કાઢી નાંખવા પડે તો કાઢી નાંખજો. તેના મૃત્યુ પછી સાતમે દિવસે મલરાજાણે સુગંધી કાષ્ઠથી તેના શબને બાળ્યું અને તેની રાખ રાજગ્રહી, વૈશાલી, કપિલવસ્તુ, અલકાપુરી, રામગ્રામ, ઉત્પલ્લીપ, પાવાપુરી, કુશીનગર વગેરે સ્થળના શિષ્યો લઈ ગયા. તેના ઉપર આનંદ નામના શિષ્યનો અત્યંત રાગ હતો, તેને મૃત્યુ વખતે બુદ્ધે સારા ઉપદેશ આપ્યો હતો. એ વખતે વૈશાલી નગરમાં સાધારણ રાજતંત્ર (સ્થાનિક સ્વરાજ્ય જેવું) ચાલતું હતું એમ બુદ્ધ ગ્રંથોમાં લખ્યું છે. બુદ્ધે વારંવાર રાજગ્રહીમાં ચોમાસાં કર્યાં હતાં. કોંગ્રાન્થ, આનંદ, અનિરુદ્ધ, દેવદત્ત, સારી-પુત્ર, મોદ્ગલાયન, વગેરે તેના શિષ્યો હતા. સારીપુત્રે દીક્ષા લીધા પછી એક બિશ્વક સમાજ સ્થપાઈ હતી તેને સંઘ કહેતા. સંઘની પવિત્રતા માટે જે સભામાં નિયમો ઘડવામાં આવ્યા હતા તે સભાનું નામ બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં “આવક સન્નિપાત” લખ્યું છે. ને એ નિયમોને “પ્રતિ-મેક્ક” કલા છે.

જૈનોના ૨૪ મા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર જે શ્રી બુદ્ધનાં સમકાલીન હતા તેમની સાધારણ હકીકત જૈન માર્ગે શુદ્ધરાતમાં પ્રચલિત હોવાથી ઘણાઓના જાણવામાં હશે તેથી આદિ તેમનું ચરિત્ર આપી વિષય લખાવવાની જરૂર જોઈ નથી.

હવે આપણે શ્રી મહાવીર અને શ્રી બુદ્ધની કેટલીક વાતો એકઠી તપાસીએ. મહાવીર કુંડ પર કુંડ આમકે ક્ષત્રિય કુંડનગરમાં સિદ્ધાર્થ રાજાને લાં વિશલાદે ક્ષત્રિયાણીને પેટ અવતર્યા હતા. આચારાંગ સૂત્રમાં કુંડ આમને એક સન્નિવેશ કહેવામાં આવેલ છે. (સન્નિવેશ એટલે મોટી મોટી વજુજરો કે સંઘને વિશ્રામ માટે ઉતરવાની જગ્યા.) સિદ્ધાર્થ રાજા વૈશાલી નગરના ચેટક (ચેટ) રાજાના બનેલી હોવાથી વધારે વજનદાર થઈ પડ્યા હતા. વાંદરા જેમ મુબાઈનું પડે છે તેમ કુંડ આમ એ વૈશાલીનું એક પડ હશે. આ વૈશાલી નગરી વિદેહ દેશમાં હતી. બુદ્ધ જે કોટીન આમમાં ગયેલા તે જ સિદ્ધાર્થનું કુંડ આમ. કોટીન આમથી બુદ્ધ વૈશાલી ગયા અને સાત ક્ષત્રિય કે જોઓ નિર્ગંધ ધર્મ (જૈન ધર્મ) પાળતા હતા તેના મુખીને પોતાના ધર્મમાં દાખલ કર્યો. વૈશાલીના સાધારણ રાજતંત્ર સંજોગે બુદ્ધ અને મહાવીર બંનેના

અર્થમાં લખાયું છે. પણ એક રાજા વિષે બુદ્ધ પુસ્તકમાં કાંઈ વૃત્તાત પુરૂં પાડવામાં આવ્યું નથી એક ગળ મહાવીર લગવાનનો મામે થતો હોવાથી વૈશાલીના રાજ્યમાં જૈન ધર્મ સારો ફેલાવો કર્યો હતો મહાવીર અને બુદ્ધ પોતપોતાના કુટુંબીઓને બોધ પમાડવા માટે સારી મહેનત લીધી હતી. શ્રેષ્ઠિક રાજાના બૌદ્ધ અને જૈન બંને અર્થમાં થોડા વખાણ કરવામાં આવ્યા છે એલણને પીઅરમાં જૈન ધર્મનો પરિચય હોવાથી તેને બુદ્ધ ધર્મ માનનાર પોતાના દીકરા અન્નતશનુ (કોણિક) ઉપર પ્યાર નહોતો બાપને મારી ગાદી ઉપર બેઠેલા અન્નતશનુએ એકરાજ સાથે લડાઈ કરી તેનો દેશ મગધ સાથે જોડી દીધા પછી જૈન તથા બૌદ્ધ ધર્મને એ એક મોટું ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત થયું હતું

વિદેહ મગધ અને અંગ દેશમાં મહાવીર સ્વામીએ પોતાની છદ્મગીનો ધણો વખત ગાળ્યો છે એ દેશના રાજાઓ એમના બક્ષ હતા ઉત્તરમાં ઠેક હિમાવચની તમેગી સુધી તેમણે મુસાફરી કરી હતી, જૈન ધર્મના બંને પવો (ચેતાબરી ને દિગબરી) તેમને એક સરખા બાવથી પોતાના છેલ્લા તીર્થંદર માને છે તેમણે મગધી પુત્ર ગોશાલો (બુદ્ધને મળેલો આશ્રવ પાછાણ) કે જેણે આશ્રવક પથ રચાવ્યો હતો તેના ઉપર વિનય મેળવ્યો હતો

યુરોપીયન વિકાનો, જૈન અને બૌદ્ધ બંને ધર્મમાં મુખ્ય મૂળ તરવ અહિંસા પ્રથમ ધર્મ છે તેથી, તથા કેટલાક નામે લગભગ એકના એક હોવાથી, એ બંને ધર્મો એક હોવાનું અથવા બુદ્ધની શાખા જૈન છે એમ માની લેવાને લલચાય છે બુદ્ધ હદવાક કુળમાં જન્મ્યા હતા તેમ મહાવીર પણ હદવાક કુળમાં જન્મ્યા હતા બુદ્ધને જે માતા હતી સારે મહારી રને પણ દેવાનંદ ને ત્રિશના જે માતા હતી બુદ્ધની માને જેત હાથીનું સ્વપ્ન આ યુ હતું, તેમ મહારીરની માને ૧૪ સ્વપ્નાનામાંના ૧ લા સ્વપ્નામાં જેત હાથીનું સ્વપ્ન આવ્યું હતું મહારીરના ૨૪પાકમાંના મુખ્ય ૮ જોશી હતા સર્વે બુદ્ધના સ્વપ્ન પાકમાં ૬૪ જોશી હતા બુદ્ધના તથા મહારીરના બંનેના જન્મમાં પછી દેવતાઓએ વંજા કરી હતી ને ઉત્સવ કર્યો હતો બંનેના જન્મ વખતે નગરનું કોઈ દરિદ્રી નહોતું મુદ્ધની સ્ત્રીનું નામ યશો ધરા હતું ને મહારીરની સ્ત્રીનું નામ યશોદા હતું બુદ્ધના ઓરમાન બાહનું નામ નં હતું ત્યારે મહારીરના મોગ બાહનું નામ નદીવર્દન હતું મહારીરના બાપનું તથા બુદ્ધનું બંનેનું નામ સિદ્ધાર્થ હતું બુદ્ધ મામાની દીકરી પરણ્યો હતો, ત્યારે મહારીરનો બાણેજ જમાલી મહારીરની દીકરીને પરણ્યો હતો. બુદ્ધનો જ્ઞાનદ ને મહારીરનો જોતમ બંને સરખા સગી હતા. બુદ્ધને તપસ્યામાં જેમ સુદર સ્વપ્ન આવેલું તેમ જ મહારીરને પણ કેટલાક સ્વપ્ન તેની અવસ્થામાં આવેલા વગેરે કેટલીક વાતો લગભગ મળતી આવે છે

આનો પુવાસો એટલો જ છે કે હિંદુઓમાં આવે પણ ધણા કુટુંબમાં એક મરખા નામે પાડવામાં આવે છે સમકાલીન ધર્મચાર્યોના સાસારિક રીત રીવાજો એક જ શાંતિમાં લગભગ સરખા હોય તેમાં નવાઈ નથી આવું મળતાપણ બ્યારે ધણુ થોડું છે સારે જ્ઞાન પણ વધારે છે વળી બુદ્ધના અર્થમાં નિઝય સાધુઓ (જૈન સાધુઓ) ની હકીકત આવે છે એ જ બતાવી આપે છે કે બુદ્ધની પછી આ જૈન ધર્મ ઉત્પન્ન થયો નથી

યુદ્ધ ઇક્ષ્વાકુ વંશના શાક્ય કુળમાં જન્મ્યા હતા ત્યારે મહાવીર જ્ઞાત કે નાથકુળમાં જન્મ્યા હતા. યુદ્ધ કરતાં મહાવીરે સખત ક્રિયા પાળી હતી. યુદ્ધના શિષ્યો અને મહાવીરના શિષ્યોનાં નામ એક સરખાં નથી. યુદ્ધ એ કપિલવસ્તુમાં જન્મ્યા હતા ને મહાવીર કુંડ આમમાં જન્મ્યા હતા. યુદ્ધનો જન્મ થયા પછી તેની મા મરી ગયાં હતાં ત્યારે મહાવીરની બર યુવાની સુધી તેની મા હવતાં હતાં. યુદ્ધે પોતાના પિતાની ઇચ્છા ઉપરાંત દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી ત્યારે મહાવીરે પોતાના માળાપત્ની ઇચ્છાને માન આપી તેઓ યુવરી ગયા પછી દીક્ષા લીધી હતી. યુદ્ધે પાછળથી શરીર સાચવવા વસ્ત્ર પહેરવા. માંડ્યાં હતાં ત્યારે મહાવીરે દીક્ષા લીધા પછી ફરી કદી પણ વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં નહોતાં. યુદ્ધે તપશ્ચર્યામાં છ વરસ ગાળ્યાં હતાં ત્યારે મહાવીરે સાડાખ્યાર વરસ ગાળ્યાં હતાં. યુદ્ધે વસ્ત્ર પહેરવાં માંડ્યાં હતાં, ત્યારે મહાવીરે વસ્ત્રનો પરિત્યાગ કર્યો હતો. યુદ્ધ કુશીનગરમાં નિર્વાણ પામ્યા હતા ને મહાવીર પાવાપુરીમાં નિર્વાણ પામ્યા હતા. યુદ્ધની પહેલાં મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા હતા. યુદ્ધે એક રાહુલ નામે પુત્ર થયા પછી દીક્ષા લીધી હતી અને મહાવીરે એક પ્રિયદર્શના નામે પુત્રી થયા પછી દીક્ષા લીધી હતી. એકનું ખર્ડ નામ શાક્ય મુનિ હતું ત્યારે બીજાનું વર્ધમાન હતું. પાછળથી એકે યુદ્ધના મુખ્ય નામે અને બીજા મહાવીરના મુખ્ય નામે ઓળખાયા હતા. બાકી જિન, અર્હત, સર્વજ્ઞ. સિદ્ધ, યુદ્ધ, મુકત વગેરે સામાન્ય નામે એ બંને ધરાવતા હતા.

યુદ્ધે કાળના ચાર મુખ્ય ને નાના આઠ ભાગ પાડ્યા છે ત્યારે મહાવીરે દેવે કાળના બે મુખ્ય ભાગ ને છ નાના ભાગ પાડ્યા છે. યુદ્ધે આઠણોએ ચાર યુગની ગોઠવેલી પદ્ધતિ ન્યારે કાળવિભાગમાં દાખલ કરી છે ત્યારે મહાવીર પ્રભુએ રાત્રિ દિવસના સ્વાભાવિક ક્રમ ઉપરથી ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એ બે મુખ્ય ભાગ પાડ્યા છે. યુદ્ધના સાધુઓ બિખારીનાં વસ્ત્રો પહેરતા ત્યારે મહાવીરના સાધુઓ નદિ જેવાં અદૃષ્ય વસ્ત્ર પણ પહેરતા અને દિગંબરી પણ રહેતા. જિનકલ્પી સાધુઓનો તો એ મુખ્ય આચાર હતો. યુદ્ધના યતિઓ બ્રુખરા લાલ રંગનાં કપડાં પહેરતાં ત્યારે શ્રી મહાવીરના યતિઓ ધોળાં વસ્ત્ર પહેરતા. યુદ્ધના યતિઓ ખતી શકે ત્યાં સુધી વનસ્પતિના ખેતરક ઉપર રહે છે, ત્યારે જૈનના યતિઓ તો હંમેશાં વનસ્પતિના ખેતરક ઉપર જ રહે છે. યુદ્ધના યતિઓ માથે વાળ રાખે છે ત્યારે જૈન યતિઓ તો હાથે લોચ કરી મુંઝા કરે છે. નાનાં પ્રાણીઓની દયા માટે યુદ્ધ કરતાં શ્રી મહાવીરે ઘણું કષ્ટું છે.

બનેનો વિચાર આઠણુ કરતાં દારીઓને ઉચ્ચ ગણવાનો હતો અને તેમાં યુદ્ધ કરતાં શ્રી મહાવીરે કાંઈક વિશેષ કષ્ટું છે. આ બને પંથોની આઠણુ ધર્મ સામેની લડાઈ એ જૂતા અને નવા જમાનાના લોકોની લડાઈ જેવી હતી. આઠણુ ધર્મે ન્યારે પોતાની જાતને જ ઉચ્ચ ગણી હતી ત્યારે શ્રી યુદ્ધ અને મહાવીરે તો સર્વ જાતીને ધર્મમાં ભેળવવા માટે એક સરખી ગણી છે અને જે સળવળાટ આઠણુ ધર્મમાં કેટલાંક વર્ષ થયાં ચાલતો હતો તેનો લાભ બનેએ લીધો હતો.

બોદ્ધ ગ્રંથોમાં ત્રિગંધ (જૈન) ધર્મનું નામ આપે છે પણ તેના સ્થાપનાર તરિકે યાત

પુત્ર (મહાવીર દેવ) હતા એમ લખ્યું નથી. તેવું કારણ એ જણાય છે કે યુદ્ધની પહેલાં જૈન ધર્મ ચાલતો હતો. (શ્રી મહાવીર પહેલાં ૨૩ તીર્થંકર થઈ ગયા હતા) એ ચાલતા આવેલા ધર્મેમાંથી શ્રી મહાવીર સુધારો કરી અન્ય ધર્મના અભ્યાસરને સખત ૪૮કો માર્યો. જૈનો ૨૪ તીર્થંકરને માને છે ત્યારે જૈનો ૨૫ તીર્થંકરને માને છે. જૈન મત વધારે ઉત્સાહી અને કાર્યસાધક હતો અને જૈન મતનું વલણ તત્ત્વચિંતન તરફ વધારે હતું. આથી જૈન ગુરુઓએ એ ધર્મને આખા એશિયામાં ફેલાવ્યો અને જૈન માર્ગ કાંઈ પણ ઘોંઘાટ કર્યા વગર હિંદની હદમાં જ ટકી રહ્યા. જૈન મતમાં સાધુ સિવાય સંસારની ગોઠવણ નથી એમ સંસારીની યોજના નહિ રાખવાથી એ ધર્મ હિંદમાં એક વાર પડ્યા પછી ઉભો થઈ શક્યો નહિ. પણ જૈન ધર્મનાં સર્વ સ્થાનકો તેા ચતુર્વિધ સંધ (સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા) ની ગોઠવણથી આવે પણ આખાદ સ્થિતિમાં ઉભાં છે. બ્રહ્મ દેશનો જૈનધર્મી માછી માછલી પકડતી વખત મનમાં એમ જોયે છે કે હું કાંઈ માછલી મારતો નથી. હું તો તેને માત્ર પાણીની બહાર કાઢું છું, પછી તે તેના કુદરતી મોતે મરી જાય છે. હું જાતે માફ તો પાપ લાગે. આમ જૈન ધર્મમાં દયા ઉતરી ગઈ છે. ચીનના જૈનો માંસ ભક્ષણ કરે છે. જૈનોની દયા અનુપમ છે.

શ્રી મહાવીરે ૪૨ વર્ષ ચારિત્ર પાળી ૭૨ વર્ષ પુરાં કરી ૭૩ મે વર્ષે નિર્વાણ પદ મેળવ્યું; ત્યારે યુદ્ધે ૫૦ વર્ષ ચારિત્ર પાળી ૮૦ વરસની ઉમરે એ પદ મેળવ્યું છે.

આમ સરખામણી કર્યા પછી વિદ્વાનોના આ વિષય સંબંધે કેટલાંક અનુમાન તપાસી ખોળા વિદ્વાનોએ તેના આપેલા રહસ્યોનો સાર તપાસીએ. આથી કદાચ કોઈ કોઈ સ્થળે ચર્ચિતચર્ચણ જેવું થશે તો પણ એક ધર કરી ગયેલી માન્યતા દૂર કરવા તેમ કરવું જરૂરનું છે.

જેઓ શ્રી મહાવીરને જ જૈન ધર્મના સ્થાપક ગણે છે તેઓ ભૂલ કરે છે. શ્રી મહાવીર એ ધર્મસ્થાપક નથી પણ ધર્મ સુધારક છે. જૈનના ૨૩ મા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથના સંતાનીઆલું વર્ણુન જૈન ધર્મમાં પણ છે.

જૈન અને જૈન ધર્મનાં વિદ્વાનોમાં ગોશાળાએ આજીવિક પંથ સ્થાપ્યો હતો. શ્રી મહાવીર અને યુદ્ધ સમકાલીન હતા એમ ન માનીએ તો અથવા એ જાને એક જ હતા એમ માનીએ તો પછી ગોશાળા જે શ્રી મહાવીરનો મુખ્ય શિષ્ય હતા તે સમકાલીન માની ન શકાય. પરંતુ ગોશાળાની વાત જાને ધર્મનાં પ્રુતક્રિયામાં આવે છે. જાને ધર્મ તે કાળે એટલે યુદ્ધના વખતમાં જો એક જ હોત તો ગોશાળાને એક જ ધર્મની વિદ્વાનોમાં લડત ચલાવવાનું રહેત પણ ગોશાળાએ તો જાને ધર્મ વિદ્વા પેતાની લડત ચલાવી છે.

યુદ્ધ અને મહાવીર એક જ હતા તે વાત હવે ઉભી રહેતી નથી. મહાવીર થયા જ નહોતા એમ માની લેવું એ તો યુદ્ધના અને હિંદમાંના અન્ય લખાણોથી વિપરીત છે. મહાવીરના અસ્તિત્વનો ઇનકાર થઈ શકે તેમ નથી. ઉલટું યુદ્ધના અસ્તિત્વનો ઇનકાર કેટલેક સ્થળે કરવામાં આવ્યો છે, વળી કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે મહાવીરના 'મુખ્ય શિષ્ય' ગૌતમ,

બૌદ્ધ ધર્મના સ્થાપક બુદ્ધ હતા. આપણે એ દાવાની તકરારમાં ઉતરવા માગતા નથી. અહીં કહેવાનું માત્ર એટલું જ છે કે બંને એક જ પુરુષ નહિ પણ જૂદા જૂદા (સમકાલીન) ધર્મપ્રચારક હતા. બુદ્ધ ન્યારે બૌદ્ધ ધર્મની સ્થાપના કરવામાં રોકાયેલ ત્યારે શ્રી મહાવીરે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ જોઈ પ્રાચીન જૈન ધર્મને નવું રૂપ આપ્યું.

હવે આપણે શ્રી બુદ્ધ અને મહાવીરનાં જન્મ-નિર્વાણનાં વર્ષો ઉપર આવીએ. શ્રી મહાવીરનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૯૮ માં અને નિર્વાણ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૨૬ માં થયાનું જૈન ગ્રંથો કબૂલ કરે છે. પણ બુદ્ધના જન્મ-નિર્વાણનાં વર્ષો નક્કી કરવાને તેમાં સ્પષ્ટ સાધન નથી. કેમકે હિંદમાં તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ આપવાનો જૂના કાળમાં રિવાજ જોઈ લેવાય છે, પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનમાં સ્થાપકોનાં જીવન લખાયેલાં જરૂતાં નથી.

આઈલેન્ડેની પાલી ડીકસેનેરીમાં બુદ્ધના જન્મની સાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૬૨૨ અને નિર્વાણની સાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૪૩ ની આપેલી છે. પણ મુરોપના વિદ્વાનોએ જે નવી શોધ કરી છે તેમાં જણાવે છે કે આ સાલોમાં લગભગ સો વરસ ઓછાં કરવાં જોઈએ. તેઓ જન્મ-મરણની સાલો ૫૫૭ અને ૪૭૭ આપે છે. પરંતુ ડૉક્ટર કનિંગહામ સીલોન અને બરમાના બુદ્ધ ગ્રંથો ઉપરથી બહુ ધારીક તપાસ કરીને બુદ્ધના જન્મ નિર્વાણની સાલ ૫૪૪ થી ૪૧૮ ની આપે છે. અંદ્રજીતની નક્કી થયેલી સાલો સાથે આ સાલો મળતી આવે છે અને આપણે હાલ બીજાઓની પેઠે એ સાલને ખરી માનીશું. આથી જણાશે કે મહાવીરના સમકાલીન બુદ્ધ, શ્રી મહાવીરની પહેલાં થયેલ નથી; તો બૌદ્ધ ધર્મની શાખા જૈન ધર્મ શી રીતે હોઈ શકે ? શ્રી મહાવીરની પહેલાં પણ જૈન ધર્મ આકતો હતો તે હવે આપણે બુદ્ધના ગ્રંથો પરથી જોઈએ.

બુદ્ધનાં પુરતકાં વારંવાર મહાવીરને માતૃપુત્ર કહી નિગ્રંથોના મગ્ગ તરીકે ઓળખાવે છે. નિગ્રંથ એ જૈનોના સાધુઓનું જીવન નામ છે. શ્રી મહાવીરના સમય પછી પણ એ નામ જૈનોના અર્થમાં વપરાતું રહ્યો પુરાવો અશોકનો ઈ. સ. પૂર્વેનો ૨૪૩ ની સાલનો લેખ પુરા પાડે છે. શ્રી મહાવીર પહેલાં ૨૫૦ વર્ષ ઉપર જૈનોના ૨૩ માં તીર્થંકર પાશ્વેનાથ થયા હતા તેમનો પરિવાર શ્રી મહાવીરે સુધારેલા જૈન ધર્મમાં દાખલ થયાનું ઉત્તરાધ્યયન સુત્રમાં જણાવ્યું છે. બુદ્ધના અંતર નિકાય નામે ધર્મગ્રંથમાં નિગ્રંથના કર્મ સિદ્ધાંત વિશે લખ્યું છે. કર્મની હકીકત, ક્રિયાવાદ, આ ક્રિયાવાદની હકીકત, દંડ, આત્માની નિરંજનતા, જીવદયા, યોગ્ય કરનાર આવકો વગેરે જે હકીકત નિગ્રંથ સંખ્યે બૌદ્ધ ગ્રંથોમાં લખાયેલી છે તે સર્વ જૈન ધર્મને લાગુ પડે છે. વળી ચાર વ્રતને બદલે શ્રી મહાવીરે પાંચમા વ્રતની યોજના કરી એ બધું એમ બતાવે છે કે બુદ્ધ પહેલાં નિર્વાણ પામેલા મહાવીરે જૈન ધર્મની સ્થાપના કરી નથી પણ જે જૈન ધર્મ અગાઉથી આશ્વો આવતો હતો તેમાં દેશકાળ મુજબ યોગ્ય સુધારો કર્યો છે.

તપશ્ચર્યાને જડવાદીઓ માત્ર કાચકદ માને છે અને કહે છે કે બુદ્ધ એવું કાચકદનું ધોરણ છોડી દીધું હતું. પણ એ વાત ખોટી છે. એટલું ખરૂં છે કે ન્યારે બુદ્ધે તપશ્ચર્યાને

ગૌણપદ આપ્યું હતું ત્યારે મહાવીરે તપશ્ચર્યાને વધારે ઉત્તમ ગણી તેની જરૂરીઆત બાર ઘંટને સ્વીકારી છે.

જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મની સાખા નથી પણ તે ત્યાર પછી નીકળેલો એક નવો પથ છે એમ જોઈ શકનારાઓને જે વિદ્વાનોએ યોગ્ય દલીલથી ઉત્તર આપ્યો છે તે તપાસી આ વિષય બધ કરીશું.

જૈનોએ વૈશેષિક તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરથી પોતાનો ધર્મ રચી કહાડ્યો છે એવી તેમની દલીલનો ઉત્તર એ છે કે જૈનોએ ન્યાય, માંખ્ય અને પૂર્વ મીમાંસાવાળી વૈશેષિક શ્રીકૃષ્ણનીને અભ્યાસ તો કેડે હરિભદ્ર સુરિના વખતમાં એટલે છટ્ટા મૈકામા કરવા માંડ્યો હતો. ક્રિયાવાદ અક્રિયાવાદ, સત્કાર્ય, અસત્કાર્ય ઇત્યાદિ બાબતો મેળવવાથી જણ્યુરો કે જૈન અને વૈશેષિકના સિદ્ધાંતોમાં મોટો ફેરફાર છે. વૈશેષિકનું તત્ત્વજ્ઞાન એ બાબતમાં જે કાંઈ કહે છે તે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન કણ્ઠસ રાખતું નથી.

બૌદ્ધ પુસ્તકો પાલીમાં લખાયાં છે ત્યારે જૈન પુસ્તકો પાલી પછીની પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયાં છે તેથી તે ધર્મ પાછળથી ઉત્પન્ન થયો એમ જોયો દલીલ કરે છે તેમને હવે ઉત્તર આપીએ. જે દોષ એવું સમજતા હોય કે જૈન શાસ્ત્રો જ્યારે લખાયા ત્યારે જ રચાયાં તો તેમણે તે માન્યતા દૂર કરવી. કેમકે જૈન સિદ્ધાંતો ઘણા કાળ પહેલાં ગ્યાયા હતાં અને મુખપાઠથી યાદ પણ રાખવામાં આવતાં હતાં. પરંતુ એ સિદ્ધાંતો જ્યારે પુસ્તકારૂપ કાગળમાં આવ્યાં ત્યારે જૈનોએ હમેશની રીત મુજબ તે વખતની પ્રચલિત ભાષામાં એ સિદ્ધાંતો લખી કહાડ્યા તેથી કાંઈ એમ કહવું નથી કે જૈનો પ્રાચીન નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે સંસ્કૃત ભાષા સાક્ષર વર્ગ પાછળથી તૈયાર કરી તેથી તે ભાષામાં લખાયેલા મંથોખાના સિદ્ધાંતો શું તે પહેલાં તે તે ધર્મમાં પ્રચલિત નહોતા? જૈનોએ કયા કાળમાં શાસ્ત્રો લખ્યા અને શા કાળથી લખ્યાં તે એક જૂઠ્ઠા વિષય તરીકે લખી રાકાય તેવું છે.

જૈન ધર્મ અને બુદ્ધ ધર્મના અર્થો વાંચનારાઓ, તે બેમાં મોટામાં મોટો તફાવત તપશ્ચર્યા વિષેનો જોઈ શકશે. બુદ્ધે જ્યારે માત્ર નીતિનો ઉપદેશ કરી તેમાં જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માની છે ત્યારે મહાવીરે નીતિ ઉપરાંત કર્મનાં દળીયા કાપી નાખી નિઃકર્મ થવા માટે સખન તપશ્ચર્યા કરાવી આત્મિક શક્તિને ઘણી મારી રીતે ખીવવી છે. એક વિદ્વાન મંથાગ વિષે લખતાં સખત ક્રિયામાં જૈનો અને બૌદ્ધ વચ્ચેનો ભેદ જતાવી આપે છે. વળી બીજા એક વિદ્વાન પણ તપશ્ચર્યા મંથાગે જૈન બૌદ્ધની સ્થિતિ સરખાવી જૈનના પ્રાચીનત્વની પ્રશંસા કરે છે.

બુદ્ધે સખત તપશ્ચર્યાથી પરમજ્ઞાન મેળવ્યું હતું તેણે પાછળથી એવી ગખત તપશ્ચર્યા ને ગૌણ પદ આપી નીતિને પ્રધાન પદ આપ્યું છે. જૈનોમાં પણ નીતિ પાળવા વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે પરંતુ એ પગથીએથી આગળ વધી તપશ્ચર્યાને પણ વખાણવામાં બાકી રાખ્યું નથી. શ્રી મહાવીરે ભગવાને કેવલ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી તે સખત તપશ્ચર્યાનો જ પ્રભાવ છે. તપશ્ચર્યાનું સેવન એ દેહોદ્રિયના હમન માટે, આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે, ને આત્મિક શક્તિની ખીલવણી માટે અવશ્ય જરૂરનું છે. દેહાદિ હમવાથી એટલે જડ વસ્તુ-અણુ ઉપર વૈરાગ્ય દાવી એતન છવને ઓળખી સર્વે છવપર સમભાવ રાખવાથી ચૈતન્યનું ખરું જ્ઞાન થાય છે

એમ જૈનો સારી રીતે સમજે છે. જે જે જૈનો પ્રખ્યાત પુરુષાર્થથી આત્મજ્ઞાન પામવાને અર્જાદિ ઉદ્દેશમાં મચી રહ્યા હતા, તેઓએ કેવલ પદના પ્રાપ્તિ કરી છે અને બીજાઓ પણ યથાકાળે તેવે જ રસ્તે કેવલની પ્રાપ્તિ કરશે. વિવિધ તપશ્ચર્યા વડે ધન ધાતી કર્મોનો નાશ કરી કેવલની પ્રાપ્તિ થયા પછી જ તીર્થંકરોએ જગતના છવોને દિતકારક બોધ આપ્યો છે. સંસારમાં તેઓ નીતિવાન હતા એટલું જ નહિ પણ સંસાર ઉપરથી ત્યારે ભાવ ઉઠી જઈ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો ત્યારે જ સંસાર છોડી આત્મ-અભ્યાસ માટે વનોપવન સેવવા ચાલ્યા ગયેલા. સંસાર છોડવો એટલે શું તે તેઓ બહુ સારી રીતે સમજતા હતા. એટલું કહી હવે વિરમીશું. ઇતિશમ.

પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ.

ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય.

(અનુસંધાન ૫૪ ૧૩૩ થી.)

(અધ્યાહારવિભાગકલ્પનોપસંહાર.)

(૨૨) અર્થાધ્યાહારના જ ખંડનથી જ અને જ બેદો ખંડિત થઈ જાય છે. તા. નરસિંહરાવના જ કથનથી જ અને જ બેદો આભાસાત્મક હોતાં (૫. ૧૨) મિથ્યા જ છે. એટલે પરિશેષથી જ રહે તે એકલ હોતાં વિભાગ કહેવાઈ શકાય નહિ. (૨૩) પુનઃ જ અને જ બેદને ' ખરા અધ્યાહાર ' ગણવામાં કારણ તા. નરસિંહરાવ જણાવે છે કે—“ પ્રસ્તુત વાક્યમાં હાજર ન હોવાને લીધે પૂર્વગત વાક્યમાંથી સજ્ઞ અથવા અર્થ આણવાથી પ્રસ્તુત વાક્યના અર્થબોધની પૂર્તિ થાય છે, તે (ક) અને (ગ) માં. ” (૫. ૧૨)

એ મત જે વાસ્તવિક ગણવામાં આવે તો—સંસ્કૃતમાં જે પાણિનિગ્રાહિપ્રણીત સૂત્રાત્મક લેખો છે, અને ઈશ્રેણમાં કથાઓમાં પ્રકરણોમાં, અને ગુજરાતીમાં તા. નરસિંહરાવ આદિની કવિતાના આરંભમાં જે મથાળાં હોય છે, જેથી સામ્યબોધ ઉત્પન્ન થતો મનાય છે, અને જેસાઝ ' પૂર્વગત નહિ એવા ' અનેક પદોના અધ્યાહાર કરવા પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વને તિલાંજલિ જ પ્રાપ્ત થાય.

આથી વાચક વર્ગને પ્રતીત થશે કે વસ્તુતઃ પદ કે અર્થ પૂર્વાકત હોય કે ન હોય તો પણ શુદ્ધ અધ્યાહાર થઈ શકે છે. તા. નરસિંહરાવે મીમાંસકાના અર્થાધ્યાહારને અન્યથા સમગ્રી અનપેક્ષિત નવીન વિભાગાદિમાં પ્રવૃત્તિ કરી છે; અને પોતે પ્રથમ લેખમાં પૂર્વાકિતમાં જ અધ્યાહારના પ્રસંગને સંકુચિત કરેલો, તે સુધારી પૂર્વાકિતનાં પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણોને અવકાશ આપવા નવીન વિભાગોની કલ્પના કરી, પુનઃ ' પોતાના અર્થને પોતે જ આલેખ વિષય કયો છે ' એમ દર્શ આલેખ ન કરી શકે તેસાઝ પોતે જ તેને આભાસ જણાવી દીધા છે.

(અન્ય પ્રયોગો.)

(૨૪) “હાય ! હાય” (પૃ. ૧૧) માંથી ‘હુ દુઃખી છું’ એ અર્થને વ્યંજનાનો વિષય ગણ્યો છે. પરંતુ “હા इति खेदे” એ ક્રેશવાક્યથી જ ‘હા’ ની ખેદાર્થતા અભિધા શક્તિથી જ આજ્ઞ થાય છે. એથી અત્ર અર્થગ્રહણ વ્યંજનારૂપ દ્રાવિડપ્રાણાયામનો શ્રમ વ્યર્થ છે. (૨૫) “ભોતીશાસ” (પૃ. ૧૨) રૂપ સંબોધનમા સંબોધન વિભક્તિનો જ વાચ્યાર્થ અભિયુજીકરણ થાય છે. ત્યાં પણ અભિધા શક્તિગમ્ય જ અર્થ છે. એ સંબોધમાં, રા. નર સિંહરાવની કલ્પનાશક્તિ ‘મુદર’ ગર્હ છે.

(અનુક્રિસ્વરૂપ.)

(૨૬) પૂર્વે કહ્યું છે તેમ ‘અનુક્રિત’ અભાવરૂપા હોવાથી તેને નિતાંત કે કેવલ નિતાંત એવાં પદોથી વિશિષ્ટ કરવી એ અશાસ્ત્રીય છે. કોઈ પણ જાતિની અનુક્રિત હોય પણ તે અનુક્રંત પદની આકાંક્ષા મદ્દજ પણ થાય તો તે અધ્યાહારવિષય થાય છે એટલે અનુક્રિતને વિશિષ્ટ કરવામાં કંઈ પણ લાભ નથી.

(૨૭) ઘટમાનય એ ઉદાહરણમાં સ્વં કૃત્રી રીતે અનુક્રિત છે એ સંબંધમાં વિવાદ છે તો તેવાને મધ્યખિંદુ કરી નિતાંતાદિ ખેદમાં ઉતરવું યોગ્ય નથી.

(૨૮) પુન કેવળ નિતાંત અનુક્રિતના ઉદાહરણમાં ‘નામ માત્ર’ થી વસ્તુસિદ્ધિ થતી નથી. ‘ઘોડો તો—’ એ અર્થોક્તિમાં રામાને-વસ્તાને-તો સંપૂર્ણ શાબ્દબોધ છે. પરંતુ શ્રોતાને અર્થોક્તિના કારણથી પૂર્ણ શાબ્દબોધોદય ન થતાં તે શ્રોતા શેઠ તુરંત જ ‘શું ?’ ઇત્યાદિથી સ્વ-આકાંક્ષાનું ઉત્થાપન કરે છે. તેના ઉત્તરમાં સેવક ગમાએ આકાંક્ષાની પૂર્તિ કરી જ હશે—અવાચક નહિ જ રહ્યો હોય—પરંતુ તે જાગની રા. નરસિંહરાવે ‘અનુક્રિત’ કરી એ ઉદાહરણ ‘કેવળ નિતાંત અનુક્રિત’ નું કરી ‘ઠોડી જેસાડુ છે.’ પ્રકૃત ઉદાહરણ માત્ર અર્થોક્તિનું જ ગણાશે. અત્ર કેવળ નિતાંત અનુક્રિત કોઈને ઇષ્ટ હોય તો તે રા. નરસિંહરાવને જ હશે; શેઠ અને રામાને તો હોવી જ ન જોઈએ, નહિ તો આટલી પણ ઉક્તિ-પ્રત્યુક્તિ ન થાત. અર્થોક્તિના પ્રસંગને ‘કેવલ નિતાંત અનુક્રિત’ રૂપે સમજણમાં ઉતારવું કઠિન પડે છે.

(૨૯) અંતિમ ઉદાહરણ રાજા-વિદ્વપકના સંવાદનું છે. (પૃ. ૧૭) તેમાં કર્તા અનુક્રંત છે. રામા-શેઠના સંવાદમાં ક્રિયા અનુક્રંતા હતી. (પૃ. ૧૨) એથી એ સંબંધમાં જે કહેવાયું છે તે પ્રસ્તુતમાં પણ લાગુ પડે છે. સંક્ષેપમાં, આ પણ અર્થોક્તિનું ઉદાહરણ છે.

અત્ર પ્રથમ પંક્તિમાં કર્તૃપદના અધ્યાહારની આવશ્યકતા કોઈ નિર્વિકલ્પક કે સંશ-પાત્રક અર્થેના નિર્દેશક પદનો અધ્યાહાર કરી પૂરાશે. જે એવા સ્થલોએ નિતાંત અનુક્રિતનો જ આગ્રહ હોય તો વસ્તાને જે નિર્વિકલ્પકજ્ઞાન અર્થમાં થાય છે તેના અભાવનો અનિષ્ઠ પ્રસંગ ગણેપતિત થશે.

(૩૦) એક પાસ ઘ નાં ઉદાહરણોમા ‘નિતાંત અનુક્રિત’ ખતાવાય છે (પૃ. ૧૧

ખીજી પાસ નિતાંત અનુક્રિતમાં અધ્યાહારના પ્રવેશને 'વાળખી નથી' કહેવાય છે (૫. ૧૮) ત્રીજી પાસ ઘ ના ઉદાહરણોમાં અધ્યાહાર માનાય છે (૫. ૧૦.)

૨ા. નરસિંહરાવ જ લખે છે કે—“ ઉક્ત કે અધ્યાહત ક્રિયા વિના, નિતાંત અનુક્રિત ક્રિયાનું વાક્ય અને જ નહિ.....અનુક્રિત ક્રિયા હોય તો વાક્ય લગડું રહે—એટલું જ ખરું છે.” (૫. ૧૮.)

અત્ર ઘના ઉદાહરણોમાં વાક્યત્વ છે તેની કોઈથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. ૨ા. નરસિંહરાવના કથન પ્રમાણે તે 'લગડું' ન રહે વાસ્તે ક્રિયાધ્યાહાર પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેઓના મત પ્રમાણે તે ક્રિયાઓ ' નિતાંત અનુક્રિતનો પ્રકાર' છે. (૫. ૧૧.)

આ વાક્યોના સમન્વયથી એક જ તાત્પર્યાર્થ નિર્ગમિત થાય તેમ છે તે એ કે “ નિતાંત અનુક્રિતમાં પણ અધ્યાહારને પ્રવેશ છે.”

૩ા. નરસિંહરાવ સ્વોક્તિવિરોધ વા સ્વપ્રતિગાહાનિના બચથી, તેને 'આભાસ' કહે તો તેથી સત્યવાક્યને અવાક્યત્વપ્રાપ્તિ રૂપ દોષ આવે છે, અને 'આભાસ ન' કહે તો તેમને દષ્ટ નિતાંત અનુક્રિતમાં તેમને અનિષ્ટ અધ્યાહારના બલાત પ્રવેશથી અનિષ્ટપ્રાપ્તિસંગ આવે છે. એમ આ પ્રસંગમાં ૨ા. નરસિંહરાવને ગયે ઉભયતઃપાશારજન્તુ પતિત થાય છે.

(અન્ય ભાષાઓમાંથી પ્રમાણ.)

(૩૧) ૨ા. નરસિંહરાવે અત્ર (૫. ૧૩) જે ઇંગ્લિશ ભાષામાંથી ઉદાહરણો આપ્યાં છે તે એકદેશી છે. નીચેનાં ઉદાહરણો પણ અધ્યાહાર (ellipses) નાં સ્વીકૃત છે, અને તેમાં પૂર્વોક્તિનો અંશ પણ નથી. એથી ૩ા નરસિંહરાવનું ' પોષક પ્રમાણ' સત્યતિપક્ષિત છે.

Prythee, peace—I pray thee, hold thy peace અત્ર I, hold અને thy ત્રણ અધ્યાહત છે. અને તે પદો—શબ્દો—પૂર્વાનુક્રિત જ છે.

Give you good night (Hamlet. 1. 1.) આદિ God એ અત્યુપયોગી અને ૩ા. નરસિંહરાવના મતે નિતાંત અનુક્રિત એવો શબ્દ અધ્યાહત છે.

સભાન્ય વપરતા Thanks એમાં I offer you my એટલાં બધાં ' પૂર્વ' અનુક્રિત પદો અધ્યાહત રહે છે.

(૩૨) આ પ્રસંગમાં પ્રથમ Psychology શબ્દનો પ્રયોગ કરી તેનો અર્થ માનસ-શાસ્ત્ર આપ્યો છે. એ ઉભય શબ્દોનો રહસ્ય અને પ્રસિદ્ધાર્થ મનરૂપ પદાર્થના જ સ્વરૂપ, ધર્મો, નિયમો આદિનું નિરૂપણ જે શાસ્ત્ર કરે છે તે છે. એથી એ શબ્દનો અત્ર ઉપયોગ અધ્યાર્થક છે. એ નામ ઉપરથી ઉત્પન્ન વિરોધણના અર્થની વાત જુદી છે.

સર્વ ભાષામાં અધ્યાહારની વિધમાનતા સ્વ-ભાવથી જ છે. અને તે વ્યાપ્તજનનો અ-શબ્દ શબ્દોદયનો વિષય મનાયો છે. અધ્યાહારવિષયમાં 'મનની ક્રિયા' થાય છે તે ઉપરથી

એમ કહેવાયું હોય તો ભૂમિતિશાસ્ત્ર (Geometry) અક્ષરગણિત (Algebra,) આદિ પણ Psychologyમાં ગણાશે, જેમ યત્ન અગ્રાત છે.

(અધ્યાહારની ઉત્પત્તિનું સૂક્ષ્મ કારણ.)

(૩૩) અથે વળી 'કેવળ નિર્તાત' વિવક્ષણ ઉક્તિ આવે છે કે—'ખરા અધ્યાહારની ઉત્પત્તિનું સૂક્ષ્મ કારણ વાક્યમાં અત્યુક શબ્દ ઉપર ભાર છે.' (પૃ. ૧૩)

વસ્તુત અત્યુક શબ્દ ઉપર ભાર એ વિધેયતા કિંવા મુખ્યપદતા દર્શાવવા મુકામ છે. રા. નરસિંહરાવના ઉદાહરણમાં (પૃ. ૧૪) 'લાડુ' એ પદ અનધ્યાહાર-ઉક્તિ-રહે ને 'કેટલા' એ ઉપર ભાર મૂકી બોલવામાં આવે તો પણ સમાન જ અર્થ સરે છે. તેથી 'અધ્યાહાર' અને 'ભાર' ની વચ્ચે 'સગાઈ' ની કલ્પના અનાધાર છે.

અધ્યાહારમાં વાસ્તવિક સૂક્ષ્મ કારણ 'લાવ' છે. અને તન્મલક સાધારણ કારણો પુનઃકિત્તુ નિવારણ (પૃ. ૧૪,) મંદોપપ્રિયતા (સુત્રાદિમા,) ભયાદિ (રા. નરસિંહરાવના ઉદાહરણો-ધોડો તો-ઈં,) અતિપ્રમિદતા (આતા-વંતા ઉભય સંમતા,) અને ક્વચિત્ અગ્નિ પશુ (ન્યૂનપદાદિમાં) યથાસંભવ હોય છે.

('ખાડીના મુદ્દાઓ.')

(૧) ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય એ શબ્દો ગુજરાતીમાં વાપરવાની પ્રથમ મૂચના પોતે કરી હતી એ દર્શાવવું એ રા. નરસિંહરાવના પ્રથમ લેખની પ્રવૃત્તિનું પ્રધાન પ્રયોજન હતુ, એ 'અપૂર્વનાનો હક' રા. નવલ્લરામને સેવાયો એટલે તે પ્રયોજન સાત યઈ ગયુ.

(૨) 'ઉદ્દેશ્ય' શબ્દની મેહેતાજીએને ઉદ્દેશી રા કમલાશંકરે આપેલી સમજણ—એ સંબંધમાં રા. નરસિંહરાવ આવે જણાવે છે કે તેના 'ફલિતાર્થને સંબંધે મતભેદ હમારા બેમા છે જ નહિ.' (પૃ. ૬) અર્થાત્ બીજા મુદ્દા સંબંધમાં પણ 'ઝગડો' સાત થયો.

'એ ફલિતાર્થ પ્રાપ્ત કરવાના ક્રમમાં ભેદ' રા. નરસિંહરાવ માને છે. યોગિકાર્થ ઉપરથી ફલિતાર્થ પ્રાપ્ત કરવાનો ક્રમ શાસ્ત્રીય છે. પણ સામાન્ય પાત્રોની યોગ્યતા દૃષ્ટિમા રાખી રા. કમલાશંકરે પ્રવૃત્તિ કરેલી એ તથા પોતે એ શાસ્ત્રીય ક્રમને સંલગ્ન રહી પ્રવૃત્તિ કરી છે એમ કહેતા નથી તેથી, તેઓના લેખમા 'શિથિલતા' આવી હોય તો તે અરુઘ્વતીદર્શન-ન્યાયથી વાધો લેવા યોગ્ય ન ગણાય—તે અપરાધ દુસ્થ જ છે.

મદીય પૂર્વલેખમાં ઉદ્દેશ્યના અર્થ 'વિચારવા યોગ્ય' સંબંધમાં જે લખાયું છે તે સંબંધમાં કોઈ કદાપિ વિશેષ સ્પષ્ટીકરણુ ઇચ્છશે. તે સંબંધમાં રા. નરસિંહરાવ 'એ જાણે પ્રાથમિક અર્થ, યોગાર્થ હોય એમ જાણ થાય છે' એમ લખી, 'એમ પ્રાથમિક અર્થ તો કોણે જાણ્યો નથી' કહ્યાદિ લખે છે. એ પણ 'ભેંચતાણુ' જ છે. ગ. કમલાશંકરે તે

અર્થ 'યૌગિકાર્થ' રૂપે આપ્યો હોય એમ માનવા કોઈ કારણ નથી, આરોપ કરવામાં કોઈ પ્રતિબંધ કરે તેમ નથી.

ટેલર વ્યાકરણમાંથી જે અવતરણ અપાયું છે તે 'વાચ્યવિન્યાસ' (જે Analysis સ્થાનીય છે તે) પ્રકરણમાં છે. એટલે તે અત્ર સંગત જ છે. ઉદેશ્યના અર્થક્રમદર્શનમાં અધિકારિપરત્વે તો 'વિચારવા યોગ્ય' એ એક પદ ગણી શકાય તેમ છે, કારણ, 'સર્વ બાબને સમાન હેવા 'માનસશાસ્ત્ર' પ્રમાણે પણ, 'વિચાર' એ કોઈ પણ ઉક્તિ-ઉદેશ્યની કે વિધેયની ઉક્તિ-યવામાં પૂર્વગત છે. જે 'વિચારવા લાયક' છે તે ઉદેશ્ય અને 'જે વિચારાયું' તે વિધેય, એમ અર્થબોધ થવામાં મૂલ્યાર્થક્ષતિકર કોઈ પણ જાતિનો બોધ થતો નથી. જે વિચારાયું તે કહેવાયું, એટલે જેને વિષે કંઈ કહેવાયું તે ઉદેશ્ય એમ અર્થ દ્રશિત થઈ શકે છે.

૨૧. નરસિંહરાવનો આ અર્થ ઉપર આરોપ, 'વિચારવાયોગ્ય' એ સામાન્ય સમજણ નહિ પણ યૌગિક અર્થ રૂપે આપ્યો છે એમ માની લઈ આરોપ કરવાથી, તથા સામાન્ય પાત્રને ઉદેશી જે કથનો હતાં તે ઉપર અસામાન્ય શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિનો પાત કરવાથી, યોગ હોય એમ ભાસ થાય છે.

(૩) ઉદેશ્ય શબ્દનો ૨૧. નરસિંહરાવે સુ-ધારેલો અર્થ—'સામાન્ય સમજણ' માં તો શિથિલતા ક્ષમ્ય છે, પરંતુ શાસ્ત્રીય ક્રમથી અર્થનિર્દેશમાં સ્વરૂપ પણ રખસન ભાંતિગાનને ઉત્પન્ન કરતું હોવાથી, તેવાં રખસનો પ્રતિ 'ઓખ્ય મીચી' રાખવી યોગ્ય નથી.

(૪) ૨૧. નરસિંહરાવ ઉપદેશે છે કે—'કોઈ પણ વિષયમાં અત્યંત દૃઢ સિદ્ધાંત કરી નાખનારાં વચનો વાપરવામાં લેખન છે.' (પૃ. ૬) પરંતુ તે ઉપર 'ક્રિયા પ્રાધાન્ય' સંબંધમાં લખતાં સ્વચ્છ રહ્યું જણાતુ નથી, એ પૂર્વના લેખમાં દર્શાવ્યું છે.

એ વિષય સંબંધમાં આ નવીન લેખમાં વળી એક નવીન પ્રમાણ 'મહારા સમાન્ય શુરુ' રામરામ શાસ્ત્રી બેડસે અમુક શીખવ્યું હતું એમ આપ્યું છે. અહીં પણ મહાભાષ્યાન્તપાઠક પ્રસિદ્ધ પૈયાકરણના સંબંધમાં 'એ શાસ્ત્રીનું અગાન હોય.' (પૃ. ૬) એમ કદપના પ્રકાશ કરવામાં 'મૂલતા' એક વાર અટકી નથી. 'વખતે મહારા સમજવામાં ખામી હશે' એ જે 'મેડિા મેડિા પણ સંશય' થયો છે એ જ આ વિષય સંબંધમાં નિશ્ચયાર્થ જણાય છે. વ્યાકરણના જ સંબંધમાં 'શબ્દવ્યુત્પત્તિકૌમુદી' જેવા ગંભીર નિબંધના લેખક મ. મ. રામરામ શાસ્ત્રી વાચ્યમાં ક્રિયા પ્રધાન છે એવું કોઈ મત શીખવવા ભૂલ કરે એ સર્વથા કદપનાને અગોચર છે.

(સિદ્ધાંતદર્શક ઉપસંહાર)

૨૧. નરસિંહરાવના લેખમાં, જે અનેક ભાંતિપ્રયુક્ત અને વિરુદ્ધાર્થ પ્રતિપાદક અરો

જાણાય છે તેમના બહુને અધરપર્યત, અન્યેને જાતિનિવારણ સાર નિર્દેશ કરી, જેઓ વા-
દવિવાદના નહિ પણ માત્ર સિદ્ધાંતના જ નિરાસુઓ છે તેઓ અર્થ, સરૂત શાસ્ત્રકારોએ બહુ
અર્થ પછી જે સામાન્યત સ્વીકાર કર્યા છે તે લક્ષ્ય રાખી પ્રસ્તુત વિષયને મળદ કયાય છે

અર્થાનુ મૂલ ઉદ્દેશ્ય-વિધેય સમૂહો હતા ત્યારથી આગળતા, વાંચપૃથક્કરણના
વિષયમા અન્ય ગેઈ સમૂહો કરતા એ પહેલો વિશેષ ઉચિત છે જેમ એક જ પુરુષ સબધ
બેદથી કાકો, મામો, માસો, આદિ પૃથક્ નામોથી વ્યવહારાય છે, તેમ જ સબધબેદથી
વ્યાકરણમા કર્તા ક્રિયાપદ આદિ સમૂહો, વાંચપૃથક્કરણ, શાબ્દબોધ આદિમા ઉદ્દેશ્ય વિધેય
ધર્માદિ, કોઈ સ્થલોએ લક્ષ્ય લક્ષણ આદિ તે તે સાક પ્રવર્તે છે

‘વાંચપૃથક્કરણ’ (Analysis) એ સરૂત મરણિમા પ્રજારાન્તરે જ્ઞાત જ હતું,
અને અપૂર્વ નરીન વિષય નથી, એ સરૂત શ્લોકોના અર્થ સીધવતા જે અન્યાદિ કરવાની
પ્રાચીન શૈલી છે તેથી અને ‘કથબૂતી’-ગીકોઆમા જે પ્રમરે અર્થલાપનિ । ઉત્પાખ્ય આ
પ્રાચીન ગ્નામા આને છે તેથી પનિચિતોને મિદ્ધ કરી આપુ પડે તેમ નથી

ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય એ સમૂહો પ્રતિયોગિ-સમૂહો હોવાથી તેઓના યથાર્થ સ્વાર્થ
માત્ર પ સ્પરની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી નિર્દુટ લક્ષણ કિલટ થાય એ અવાભાવિક છે તેથી
મામાન્ય વ્યક્તિઓને ઇષ્ટ અર્થ અવગત થાય તેમ કરવા નતા લેખમા ‘શિચિનતા’ આની
જન્ય તો તે સજ્જનોથી દૂપણીયા નથી

(૨) વાંચમા કર્તા ક્રિયાપદ આદિમા પ્રાધાન્ય ઝાઝને નથી કારણ સ્વરપથી જ તેઓ
પ સ્પરની આકાશા નમે છે તેની ક્રિયાપદ અને ક્રિયાના આશ્રયભૂત કર્તા અને વિષયભૂત કર્મ
એ ત્રણમાથી શાબ્દબોધ સાક એકની ઉક્તિ થાય તો શે । અન્યની આકાશા રહે છે જ
અને તેમાંથી જે અનુકંત હોય તેની શાબ્દબોધ સાર અધ્યાહારથી પૂર્તિ કરની પડે છે એમ
યથાર્થજનન, કર્તા કર્મ કે ક્રિયાપદ કોઈનો પણ અધ્યાહાર યદિ રહે છે.

પૂર્વે કહ્યું છે તેમ અધ્યાહારમા બીજ અનુકિત અને આકાશાનો સમુચ્ચય છે એથી
ગમે તે પનો અધ્યાહાર કરી લેવાતો નથી પરંતુ જેથી આપ્રાપ્તિપૂર્વક યથાર્થ શાબ્દ-
બોધ થાય તેવો જ શબ્દ જો અનુકંત હોય તો તે અધ્યાહાર કરવો પડે છે

શાબ્દબોધ જ્ઞાતા વર્તતા ઉભયની બુદ્ધિને અધીન હોય છે એથી બહુ વાર સ્પષ્ટાર્થમા
અમુક પદ અથવા બહુ પદો અધ્યાહાર રજા જાય છે કોઈ સ્થલે વર્તતા બુદ્ધિપૂર્વક કોઈ પદ કે
પદો ‘અનુકંત’ રાખે (જેમકે તા નરસિંહરાવના ધોડા અને વાધના ઉદાહરણોમા) તો ત્યા
નિતાત અનુકિતના બ્રમશ્વજના પડવા જેણુ નથી કારણ વસ્તુસિદ્ધ શાબ્દબોધ જ્ઞાતાને મોડો
વહેલો મેષોક્તિથી વા અધ્યાહાર વિધિથી સામ થશે જ નહિ તો શાબ્દબોધ જ નહિ બને,
અથવા જ્ઞાતાને સંશયાત્મક કે બ્રમાત્મક શાબ્દબોધ થશે.

અધ્યાહત પદની પૂર્વાકિત કે પૂર્વાનુકિત (સ્વરૂપે કે રૂપાન્તરથી) અધ્યાહારના સ્વરૂપમાં કંઈ પણ વિશેષાધાયિકા કે ન્યૂનતાપાદિકા ન હોવાથી લક્ષણમાં તેને પ્રવેશ આપવો કે તન્મૂલક બેદ કરવા એ અશાસ્ત્રીય પંથા છે.

જેને વિભક્ત્યાદિ લાઝમાં નથી તે ‘શબ્દ’ કહેવાય છે. તે વિભક્ત્યાદિયુત થતાં ‘પદ’ કહેવાય છે. પદના સમૂહથી વાક્ય થાય છે. વાક્યથી અર્થબોધ એ ફલ છે. અર્થબોધ યથાર્થ અને અમથાર્થ હોય છે. વાક્યનાં અગ્રો અપયથાર્થ વા દ્વિપિત હોય તો અપયથાર્થ બોધ થાય છે.

વાક્યનાં પદોથી પદાર્થબોધ અને અનંતર સમુચ્ચયાત્મક શાબ્દબોધ થાય છે. તેથી શાબ્દ-બોધમાં ન્યૂનતા રહેતી હોય ત્યાં અમુક પદ-અર્થબોધની અપેક્ષા રહે છે. અર્થબોધની ન્યૂનતા તદ્વાચક પદોની ન્યૂનતાથી થાય. તેથી ‘શાબ્દબોધ સાદું જ્યાં આંકાંક્ષા રહે ત્યાં પદાધ્યાહાર આવશ્યક થાય છે. તે અધ્યાહત પદના અર્થબોધથી શાબ્દબોધ નિષ્પન્ન થાય છે. કેટલાએકો તેને બદલે અર્થને જ આદિથી અધ્યાહત માની લે છે. એમ પદાધ્યાહાર અને અર્થાધ્યાહારનું અંતર છે, પરંતુ તેમાંનું કોઈ એક જ સ્વીકારવાથી ઇત્તસિદ્ધિ થાય છે.

એમ હોવાથી અધ્યાહારમાં પૂર્વે ઉક્તિ કે અનુકિત મૂલક, શબ્દ કે અર્થ મૂલક, લક્ષણ કે વિભાગોની કલ્પના નિષ્પ્રયોજના નિષ્ફળા અને અશાસ્ત્રી છે.

નકીયાદ,
૮-૨-૦૯.

}

તત્સુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી.

ગુજરાતી નાટકો અને નવલકથા.

મુંબાઈની યુનિવર્સિટીનો પહેલનહેલો “કોનવેન્શન” સને ૧૮૬૨ ની ૨૮ મી એપ્રિલે બરાલો અને સહુથી પહેલી બી. એ. ની પદવી મહાદેવ ગોવિન્દ રાનડે, રામકૃષ્ણ ગોપાળ બાંડારકર અને તેમના બીજા છ સહાધ્યાયીઓને આપવામાં આવી તે વખતે તે યુનિવર્સિટીના પ્રમુખ અને મુંબાઈના ગવર્નર સર બાર્ડેલ ફ્રેયરે મુંબાઈની યુનિવર્સિટીનો આરંભ તા. ૧૮ મી જુલાઈ ૧૮૫૭ ના રોજ થયો ત્યારથી થયેલા શિક્ષણક્રમનો વૃત્તાન્ત દર્શાવતાં કહ્યું હતું કે ૧૮૫૯ માં પહેલવહેલી મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા થઈ તેમાં હાજર થયેલા ૧૩૨ ઉમેદવારોમાંથી ફક્ત ૨૨ ફતેહમંદ થયા, અને એ પ્રમાણે ઘણી ઓછી સંખ્યા લાયક જણાવાનું કારણ મુખ્યત્વે એ હતું કે ઘણા ઉમેદવારો બીજા વિષયોમાં પ્રવીણ જણાયા છતાં તેમની માતૃભાષાનું તેમનું જ્ઞાન ઘણું અધુરું માત્રમ પડ્યું હતું. અને, યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થવા છત્તનાર વિદ્યાર્થીને સ્વભાષાનું જ્ઞાન અવસ્ય હોતું જોઈએ એવો આગ્રહ દર્શાવી તેમણે એ નવીન પદવીધારીઓને સંબોધન કરી કહ્યું હતું કે

“But while I trust that we may henceforward look for profound scholars among the educated Hindns and Parsees, I trust, that one of your great objects will always be to enrich your own vernacular literature with the learning which you acquire in this University.”

“પરંતુ હવે શિક્ષણ પામેલા હિંદુ અને પારસીઓમાં પરમ વિદ્વાનો ઉત્પન્ન થશે એવી હું આશા રાખું છું તે સાથે હું એવી પણ આશા રાખું છું કે તમારું એક મહોદું લક્ષ્ય એ રહેશે કે આ યુનિવર્સિટીમાં તમે જે વિદ્યા પ્રાપ્ત કરો છો તે વડે તમારી સ્વભાષાના સહિત્યને સમૃદ્ધિમાન કરવું.”

ત્યારબાદ એ યુનિવર્સિટીના મકાનનો પ્રાયો તા. ૨૯ મી ડિસેમ્બર ૧૮૬૮ ના રોજ નાંખવામાં આવ્યો ત્યારે તે વખતના પ્રમુખ અને ગવર્નર સર સીમર હિંડ્રસને પણ આ જ પ્રકારની આશા દર્શાવેલી કે.

“For many years this University may fulfil its high mission—enable the youths of Western India to cultivate the great gifts of mind with which God has blessed them—enable them to take part not only in the Government of their country, but enable them to take part in *adorning* the literature of their country, and thus furnish another evidence of the vast benefits that always accrue from a liberal and enlightened Government.”

“ ઘણું વર્ષો સુધી આ યુનિવર્સિટી પોતાનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ સફલ કરે-પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના યુવકો પોતાને ઈશ્વરે કૃપા કરી આપેલી મહોદી માનસિક શક્તિઓ કેળવે, અને પોતાના દેશના રાજ્યતંત્રમાં સામીલ થાય એટલું જ નહિ, પણ પોતાના દેશના સાહિત્યને શોભાયમાન કરે અને એ રીતે ઉદાર શુદ્ધિના તથા ગાંધીધર્મના રાજ્યથી કેવા વિશાળ લાભ થાય છે તેનું એવું વિશેષ પ્રમાણ દર્શાવે, આલું સામર્થ્ય યુનિવર્સિટી એ યુવકોને આપે.”

આ પ્રમાણે, આ દેશના સાહિત્યનો વિકાસ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય એ ઉદ્દેશ યુનિવર્સિટીના શિક્ષણના આરંભથી લક્ષ્યમાં રહેલો છે. વળી એટલું જ નહિ પણ આ દેશમાં યુનિવર્સિટીઓ રથપાયા પહેલાં પણ કેળવણીની વ્યવસ્થામાં એ હેતુ ઉદ્દિષ્ટ હતો. ઇસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના (Court of Directors) અનુશાસક મંડળે તા. ૧૯ જુલાઈ ૧૮૫૪ ના રોજ હિંદુસ્તાનની કેળવણી વિશે મોકલેલા આજ્ઞાવેખમાં લખ્યું હતું કે

“ As the importance of the vernacular languages becomes more appreciated, the vernacular literatures of India will be gradually enriched by translations of European books or by the original compositions of men whose minds have been imbued with the spirit of European advancement, so that European knowledge may gradually be placed in this manner within the reach of all classes of the people.”

“ આ દેશની ભાષાઓનું મહત્ત્વ વધારે સમજાતું જશે તેમ હિંદુસ્તાનની ભાષાઓનાં સાહિત્યમાં યુરોપનાં પુસ્તકોનાં ભાષાન્તરોથી વૃદ્ધિ થશે અથવા તો યુરોપના ઉત્કર્ષની ભાષાનાથી પૂર્ણ થયેલા ચિત્તવાળા પુરુષોના રવતઃ કલ્પિત ગ્રંથોથી આ દેશના સાહિત્યમાં વૃદ્ધિ થશે, અને એ રીતે યુરોપીય જ્ઞાન ધીમે ધીમે બધી જાતના લોકોથી પ્રાપ્ય થઈ શકશે.”

ઇંગ્રેજ શિક્ષણના આરંભમાંની આ હકીકતને આજના વિષય સાથે સંબંધ એ છે કે ગુજરાતનાં નાટકોનું અને નવલકથાઓનું સાહિત્ય ઇંગ્રેજ શિક્ષણ દાખલ થયા પછી જ ઉત્પન્ન થયેલું છે અને ઇંગ્રેજ શિક્ષણને પરિણામે જ થયેલું છે. ગુજરાતી ભાષામાં નાટક અને નવલકથાના લેખનની સ્થિતિ ઉપર દષ્ટિ કરતાં ઇંગ્રેજ શિક્ષણથી ગુજરાતી સાહિત્યની વિવૃદ્ધિ થવાની ને આશા રખાઈ હતી તે કેટલે દરજ્જે પરિપૂર્ણ થઈ છે એ પણ જોઈ શકાશે.

આપણી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના યુનિવર્સિટીના પણ પહેલાં સને ૧૮૪૮ માં થયેલી છે અને ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યને ખીલવવાનો જ તેનો ઉદ્દેશ છે. પરંતુ, નિસર્ગશક્તિવાળી કલ્પનામય કૃતિઓ ધનામની દરિદ્રાધથી કે કરારથી બહુપા રચાતી નથી તેથી સોસાયટીએ રચાવેલાં કે પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકોમાં નાટકો અને નવલકથાઓનું દર્શન થતું નથી. અને, સાહિત્યવૃદ્ધિનાં સામાન્ય બળો ઉપરથી એવી રચનાઓનું ને રૂપ બંધાયું છે તે આજ તપાસવાનું છે.

નાટકો અને નવલકથાઓને આ ઐતિહાસિક દર્શનમાં એકાં કરવામાં એક બીજી પણ અનુગતતા રહેલી છે. એ બંને પ્રકારની રચનામાં મનુષ્યોનાં કલ્પિત જીવનજીતાન્ત આપવામાં

આવે છે બન્નેમા પાત્રો દ્વારા મનુષ્યોના લક્ષણ (character) ના બધારણનું દર્શન કરાવવામા આવે છે આ રીતે બન્નેમા વાર્તામય વસ્તુ (plot) હોય છે અને બન્નેમા જનરવખાવના ચિત્ર હોય છે આમ છતાં પ્રાચીન સાહિત્યમા નાટકો ઘણા લખાયા અને નવનિધાઓ બીજાન લખાઈ નહિ એનું શુ કારણ?—એ પ્રશ્ન ઘણી વાર ચર્ચાઓ છે અને તેના ઉત્તર પણ અનેક રીતે અપાય છે ક્રીસના તેમ જ હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સાહિત્યમા આ રિવાજ જોવામા આવે છે એ બન્નેમા નાટકોની રચનાનો ઘણો પ્રચાર તથા વિકાસ થયો છે અને તેમના સૂત્રો અને નિરૂપો પણ બહુ વિસ્તારથી તથા વિગતથી રચાયા છે પણ, નવલકથાની રચનાનો ઉપયોગ થયો નથી અને તેથી તેના સૂત્રો કે નિયમોનો પણ વિચાર થયો નથી. આતુ એક મરણ એ ધારવામા આવે છે કે નવલકથાના પુસ્તકો ખપા વવાનું પ્રાચીનકાળમા સાધન નહોતું સાધારણ લોકસમૂહને વાચતા આવડતુ નહોતું અને છાપવાની કળા ન હોવાથી પુસ્તકો સખ્યાબધે નાઈ શકે તેમ નહોતું પરંતુ નાટકો તો બજવી ખતાવવામા આરતા અને તેથી બજેલા અને નહિ બજેલા સર્વ કાળને તેનો લાભ મળી શકે, સર્વ કાઈ તેને હોતેજન આપી શકતા, અને એ કારણથી જનરવખાવનો ચિત્ર નાટકોમા આમ મા આવવાનું અન્યગરોતુ વળણ થતુ પ્રાચીન સમયમા નાટ્ય લોકપ્રિય થવાનું એ કાણુ ખરૂં છે, પણ નવલકથાઓના અભાવનો એ ખુલાસો સંતોષકારક લાગતો નથી પ્રાચીન સમયમા પુસ્તકો ખપાવનાના માધન નહોતા છાપવાની કળા નહોતી સાધારણ લોકને વાચતા આવડતું નહોતુ તે છતાં નાટક સિવાય બીજી જાતના પણ પુસ્તકો લખાયા અને નવલકથાને એ અંતરાય થાથી નડ્યો એ સમજાતું નથી વધારે પ્રખ્યાત કારણ તો એ જણાય છે કે સર્વ દેશોના સાહિત્યમા ગદ્ય તથા પદ્ય ઘણું વહેલું ગયાયું છે, અને પદ્ય મટોડે ખપવાની મુશ્કેલીને લીધે મંત્રિત વગતના વિષયો પણ પ્રથમ પદ્યમા રચાતા આને લીધે ગદ્ય સાહિત્યના ઉદ્ભવને પ્રાચીન સાહિત્યમા પદ્યના પ્રમાણમા થોડું ઉત્તેજન મળતું નાટ્યમા ગદ્ય અને પદ્ય બન્નેનો સમાવેશ થાય છે પરંતુ, યોગ્ય સાર તે સર્વ પાંડે કે વાતુ હોવાથી નાટકને બીજા ગદ્ય સાહિત્યની મુશ્કેલી નડતી નહોતી વળી કોયેમા પદ્યમય ધ્યાઓમા અને આખ્યાનોમા વાર્તાઓ પ્રકટ થઈ શકતી તેથી કેવળ વાતારસ ઉપજવવા માટે કેઈ નવીન પ્રકારની રચનાની જરૂર જણાવેની નહિ ખાણુમટે પોતાના અર્ધ જુદિપ્રભાવથી વાર્તા માટે નવુ રૂપ ઘડ્યું હતું તેની જ મદદગરી એ નિશિષ્ટ પ્રકારની નવલકથા જ છે પરંતુ તેના સમય પછી સર્જન સાહિત્યની અવનતિ થઈ અને એ નસુનો અનુકરણ થયા વિનાનો રહ્યો.

અર્વાચીન યુરોપમા નાટકોનું રચન નવલકથાએ લીધું તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આચારવિચારના આધુનિક સુધારાને લીધે રીતજાતો બદલાઈ અને લાગણીઓના ળાલા આવિ ભાવ બદલાયા મનુષ્યનલક્ષણની સાધા ઘુ પણ બીણી બીણી અને જાતજાતની વિગતો નાટ્ય પ્રયોગ કે કવિતાને સાર અયોગ્ય થઈ પડી તેના વિસ્તાર અને તેની સાધારણતા માટે પદ્ય જ ઉચિત જણાયું નિયતા વ્યવહારમા અનેક પ્રસંગોની વિવિધતા દાખન થઈ હતી વેપાર રથી, કુશરથી સંવિચિત્તાની શૈલીથી અને પ્રવાસથી જીવનવ્યાપારનસુનાના અસુક વર્ગોથી બનેલો હોવા કરતા છુટક છુટક વિગતોના બરાબવાળો વિશેષતાથી દેખાવા લાગ્યો હતો, અને

એ વર્તમાન સ્થિતિ મોહનો વિષય થઈ પડી હતી તેથી તેના વર્ણન માટે એક નવા પ્રકારની ગદ્યમય રચના નવલકથારૂપે ઉત્પન્ન થઈ. નાટ્ય મિશ્રરુચિર્જનસ્ય વહુધાપ્યેકં સમારાધનમ્ । 'મિત્ર સ્વિઓના સામ્રાજ્ય' એક સરખું સમારાધન કરનાર (બધાને એક સરખી રીતે પ્રસન્ન કરનાર) તે નાટક છે, એ વસ્તુસ્થિતિ આવ્ય કવિતા સંબંધે નાટકની હતી. જુદી જુદી જાતનાં કાવ્ય પસંદ કરનાર સહુ કોઈને નાટકમાં પ્રસન્નતાનું કારણ મળતું. પરંતુ જીવનની મિત્રતા બહુ વધી જતાં મિત્ર મિત્ર સ્વિઓના સામારાધન માટે અનેક પ્રકારની નવલકથાઓ જરૂરની થઈ પડી. અલગત, એ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે નાટકની ઘટના કરવી એ બહુ કુશળ કવિનું કામ છે. માત્ર વાર્તાનું વસ્તુ લીધાથી નાટક થતું નથી; સમસ્ત કાર્યની એકરૂપ કલ્પના કરી તેનું બીજા રચાવું અને પછી તેનો ઉદ્બેદ કરવો, અનેક અંગોની સંધિ કરવી, જનસ્વભાવનું આલેખન કરવું, અને રસનિષ્પત્તિ કરવી: એ સર્વ સિદ્ધિ મહાશક્તિમાન કવિથી જ થઈ શકે છે. અને એ જ કારણથી, પ્રથમ જેઓ વાર્તાઓ રચવા સાદે કાવ્યના મંદ અનુકરણરૂપ કથાઓ અને આખ્યાનો લખતા હતા અથવા નાટકના મંદ અનુકરણરૂપ સંભાષણો લખતા હતા તેઓ નવલકથાના યુગમાં નવલકથાકાર થઈ ગયા છે. સામાન્ય શક્તિના લેખકો સહેલા માર્ગ તરફ ઝટ વળી જાય છે. નાટકનું કવિત્વ વિરલ છે અને દરેક જમાનામાં પ્રકાશમાન થતું નથી, એ પણ નાટકોનો જ્યોત પ્રમણમાં નાનો હોવાનું કારણ છે. જર્મનો એમ માને છે કે તેમની પ્રજામાં શેક્સપિયર હજી અવિધ્યમાં થવાનો છે.

ઉપર કહ્યું કે ગુજરાતી ભાષામાં નાટકો અને નવલકથાનું સાહિત્ય ઈંગ્રેજ શિક્ષણના આરંભ પછીનું જ છે. એ સંબંધે થકા થકે કે 'પ્રાચીન' ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રેમાનન્દનાં નાટકો મળી આવ્યાં છે. પ્રેમાનંદે અગીઆર નાટકો લખેલાં હોવામાં આવે છે, પણ તેમાંના ત્રણ જ હાલમાં હાથ લાગ્યાં છે: 'રોષદર્શિકાસત્યભાષાખ્યાન', 'પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન' અને 'તપત્યાખ્યાન'. પ્રેમાનંદે એ ગ્રંથોને 'આખ્યાન'નું જ નામ આપ્યું છે. પરંતુ તે સંસ્કૃત સાહિત્યગ્રંથોના નિયમાનુસાર ચણેલાં નાટકો છે. વિનયથી પ્રેમાનંદ પોતાને 'કવિ' નહિ પણ 'મટ' કહે છે અને પોતાની કૃતિઓને 'કાવ્ય' કે 'નાટક' નહિ પણ 'આખ્યાન' કહે છે. પ્રેમાનંદનાં આ નાટકોથી ગુજરાતી ભાષામાં નાટકનું સાહિત્ય થયું નથી અથવા સાહિત્ય પર ખીજી અસર થઈ નથી એ સુચિત છે. આ ત્રણ નાટકો વડોદરામાં હાથ લાગ્યાં ત્યાં સુધી પ્રેમાનંદે નાટકો લખ્યાં છે એ વાત પણ જાણુવામાં નહોતી. તેનાં બાકી રહેલાં નાટકોનાં નામ પણ હજી જાણુવામાં નથી. પ્રેમાનંદના ઘણા શિષ્યો હતા, છતાં તેમાંથી કોઈએ નાટક લખવા પ્રયાસ કર્યો નથી અને પ્રેમાનંદ પછી બીજા કોઈ પ્રાચીન કવિઓએ પણ એ દિશામાં કલમ ચલાવી નથી. એ રીતે પ્રેમાનંદે વાવેલો છોડ ગુજરાતી ભાષામાં ઉઘો નહિ. પ્રેમાનંદનાં કાવ્યો બહુ લોકપ્રિય થયાં છે. સાધારણ વ્યવહારની વાતચિતમાં તેમાંથી ઉદાહરણ લેવાય છે. જુના લેખકોએ તેનાં કાવ્યોનાં અનુકરણ કર્યાં છે અને અર્વાચીન લેખકોએ તેમાંથી ઉતારા કર્યાં છે. પરંતુ તેનાં નાટકોની એવી છાપ લેવા ઉપર કે સાહિત્ય ઉપર બીલકુલ પડી નથી. પ્રેમાનંદના પહેલાં પણ ગુજરાતી ભાષામાં કોઈ નાટક.

કાર થયા નથી. ગુજરાતી ભાષામાં અન્યો થયા માંડ્યા તે પહેલાં પંડિતોના શોખ મજબા-
વાના સાહિત્ય તરફ હતો, પણ, તે સમયમાં તે ભાષામાં નાટકો થયેલાં જાણવામાં નથી.
આ કારણથી પ્રેમાનન્દનાં તથા નાટકોથી ગુજરાતી ભાષામાં નાટકોનું સાહિત્ય થયેલું ગણી
શકાતું નથી. તેની કાંઈ પણ છાયા કે અસર વિના હાલનું નાટકસાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું છે.

હાલનાં નાટકો રચ્યાં તે પહેલાં આ પ્રાંતમાં ભવાઈની સંસ્થા હતી, પણ તેનું કાંઈ
સાહિત્ય નહોતું. ‘ભવાઈ સંગ્રહ’નું પુસ્તક લખાયું ત્યાં સુધી ભવાઈના બધા વેશ ભવેષ્યોને
મહોરે જ રહેલા હતા. એ રચનાઓમાં કવિત્વની કે કલાની કંઈ પણ ખુશી નથી. તેની
શૈલી સંસ્કાર વગરની છે અને ભાષા ગુજરાતી, મારવાડી અને દિંદુસ્તાનીના અશિષ્ટ મિશ્ર-
ણની બનેલી છે. ભવાઈઓ કોણે રચી તે પણ જાણવામાં નથી, પરંતુ તેમાંનાં પદ જુદા
જુદા કવોઓની કૃતિઓમાંથી સંગ્રહ કરી લીધેલાં છે એમ જણાય છે. સંસ્કૃત નાટકોમાં
સૂત્રધારને તેના નટો માનાયે ‘ભાવ’ કહેતા તે પ્રયોગ ઉપરથી ‘ભવાઈ’ અને ‘ભવેષો’
શબ્દ યથા છે એમ મહુમ દરિયાક દરેકરય કુવતુ મળતું હતું. પરંતુ, એ મિવાય સંસ્કૃત
નાટકોની રચનાને અને ભવાઈઓને કાંઈ બોલે સંબંધ જણાતો નથી, અને હાલનાં નાટકોને
અને ભવાઈઓને પણ કાંઈ સંબંધ નથી.

નાટકનું સાહિત્ય ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રુદ્ધિ પામ્યું નથી એમ પ્રથમ
કહ્યું છે. પરંતુ, એક વિચિત્ર હકીકત એ છે કે, ગુજરાતી ભાષામાં હાલનું સદુધી પહેલું
નાટક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની કરમાયથી લખાયું અને તે ૧૮૫૧ તરફથી પ્રસિદ્ધ
થયું હતું. એ પુસ્તકનું નામ “લક્ષ્મી નાટક” છે અને તે સને ૧૮૫૧ માં કવિ
દલપતરામને રૂ. ૫૦ નું ધનનામ આપી રચાયું હતું. શ્રીક નાટકકાર એરિસ્ટોફેનિસના
“પ્લુટસ” નામે નાટકના અંગ્રેજી ભાષાન્તર ઉપરથી મિ. કાન્સની સહયોગથી
એ રચેલું છે. શ્રીક પ્રગણામાંના ધનપતિ “પ્લુટસ”ને ટેકાણે ગુજરાતીમાં “લક્ષ્મી” ને
આણી છે. પણ પ્લુટસ પેઠે લક્ષ્મીને આંધળી કલ્પવામાં પ્રસિદ્ધિવિરોધનો દોષ રહેલો છે.
સમસ્ત નાટક નીતિબોધક અને તત્ત્વની મર્તિઓરૂપ પાત્રોવાળું રૂપક (allegory) છે,
અને સોના સાર એ છે કે ન્યાયથી ધન પેદા થાય છે પણ અન્યાયથી ધનનો નાશ થાય
છે. નાટક સર્વ ગદ્યમય છે અને ફક્ત છેવટે એક ગીત છે. એ પુસ્તક સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધિ
પામ્યું નથી અને હાલ વિસારે પડેલું છે. આ પછી કવિ દલપતરામે એક જ નાટક લખ્યું
છે, તે ‘મિથ્યાભિમાન નાટક’ છે. તે સને ૧૮૭૯ માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. એ પુસ્તક ગુજ-
રાતી ભાષામાં સારી પેઠે જાણીતું છે. રસાંધળાપણું નાકબૂલ કરતાં જીવસમ ભદના મિથ્યા-
ભિમાનથી થતો હારવરય કોઈ વાચકથી અજાણ્યો નથી. પરંતુ એ પુસ્તકમાં ધાર્મી ઉપ-
રાંત નાટકની વિશેષતા નથી. નાટકકાર તરીકે કવિ દલપતરામ ગુજરાતને જાણીતા નથી.
નાટકમાં ગમે તે રચે, અને ગમે તે પ્રસંગે રંગભે (વિદ્વષક) આવે અને પાત્રોના ઉપ-
હાસ કરે એ પદ્ધતિ કવિ દલપતરામે ભવાઈમાંના ‘રંગભા’ ઉપરથી લીધે આ નાટકમાં
દાખલ કરી જણાવે છે એ પદ્ધતિ પાછળથી ગુજરાતી નાટકોમાં દાખલ થઈ તે આના
અનુકરણ પરથી થઈ એમ લાગે છે. પરંતુ, વિદ્વષકને રચણ તથા કાલનું અન્તર કુદી ચક-

નાર સર્વવ્યાપી પુરુષ કદિ દલપતરામે બનાવ્યો નથી. તેમનું અનુકરણ કરનારાઓએ વિદ્વધ-
કને એવો બનાવ્યો છે. દલપતરામે તેને 'વિદ્વધક' નહિ પણ 'રંગશો' જ કહ્યો છે.

આ પછી સોસાઈટીએ 'વેણીસંહાર' અને 'પુર્ણવિવાહ' પક્ષની પૂરેપૂરી સોજ-
સોજ આના ફોટો અથવા રૂઢિદિગ્વિન્યસ' એ બે નાટકોનું મરાઠીમાંથી ભાષાંતર કરાવ્યું
છે અને 'ભાતિસંહાર' નામે નાટક રચાવ્યું છે. એ સિવાય બીજાં નાટકો સોસાઈટી તર-
ફથી પ્રસિદ્ધ થયાં નથી.

ગુજરાતી નાટકનો આરંભ કરનાર તો રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ જ છે.
'જયકુમારીનો જય' એ નામે નાટક તેમણે સને ૧૮૬૧ માં લખવા માંડ્યું અને સને
૧૮૯૨ માં બુદ્ધિપ્રકાશમાં તે કકડે કકડે પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યું તથા ૧૮૬૫ માં તે આખા
પુસ્તકના આકારમાં 'જયકુમારી વિજય નાટક' ને નામે બહાર પાડ્યું. એ પુસ્તકની પ્રતા-
વનામાં તેઓ લખે છે કે " ભવાઈ ઉપર અભાવ ઉપજવાથી પ્રથમ ગાઈ લક્ષ નાટક ઉપર
ગયું અને મનમાં એમ આવ્યું કે નાટકવિષય પણ ગુજરાતી ભાષામાં બેઠાવો જોઈએ. આ
વિષય ધણો અધરો છે, તેથી સામાન્ય સમજણવાળા લોકોનું મુખ તેમાં થયું કઠિણ છે;
માઝ પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્વાનોનાં નાટક આપણી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થવા ગાંડે, તેના
અગાઉ ઉપરના પ્રકારના લોકોનો તેમાં કાંઈ પણ પ્રવેશ થવાને સાધન મળે એટલા માટે
મેં આ પુસ્તક લખવાનું આરંભ્યું. " અને આ કારણથી તેઓ પ્રતાવનામાં લખે છે કે
કુદ્યગતાથી લખાયેલા નાટક સરખી વસ્તુ. નાયક અને રસભેદની રચના ન કરતાં સામાન્ય
લોકોને મમજણ પડે એવો વિસ્તાર તેમણે એ પુસ્તકમાં કર્યો છે. એ પુસ્તકમાં નાંદી,
સૂત્રધાર અને નટીનાં ભાષણ વગેરેથી સંસ્કૃત નાટકો ચરખો આરંભ કર્યો છે. પણ, તે પછી
સંસ્કૃત નાટકોનો નમુનો લીધો નથી. એ નમુનો લેવાય કે સંસ્કૃત (કે ગ્રીક) નાટકોના
નિયમો સમજાયા તો જ નાટક રચાય એમ નથી; પરંતુ રસ, વસ્તુસંકલ્પના અને પાત્રભેદ,
એ નાટકમાં આવરવક છે અને તે કેમ જાળવવાં એ નિયમો ધડનારનું લક્ષ્ય હોય છે. નાટ-
કની સંધિઓનાં અંગ ગણાવી સાહિત્યદર્પણકાર વિશ્વનાથ કહે છે,

રસવ્યક્તિમપેક્ષૈયપામજ્ઞાનાં સન્નિવેશનમ્ ।

ન તુ કેવલયા શાસ્ત્રસ્થિતિસમ્પાદનેચ્છયા ॥

" રસવ્યક્તિ ખાતર આ અંગોનો સંનિવેશ કરવાનો છે; પણ ફક્ત શાસ્ત્રમાં કહેલી
સ્થિતિ સંપાદન કરવાની ઇચ્છાથી કરવાનો નથી."

ઉપર કહ્યા તે અંશો સિદ્ધ થયા માટે નાટકોમાં બીજાનો કમશઃ ઉદ્ભેદ હોવો જો-
ઈએ અને નાટક તે કાવ્ય પણ હોઈ જોઈએ, એમ સંશ્લેષમાં કહીએ તો ચાલે. 'જયકુમા-
રી વિજય' માં બીજાના આવા ઉદ્ભેદને બદલે સંભાષણરૂપ વાર્તા છે અને તે ગદ્યજ છે.
કેટલીક ભાષામાં નાટકોમાંનાં બધાં સંભાષણ પદમાં હોય છે; સંસ્કૃતમાં નાટક ગદ્યપદમય
હોય છે પણ સારા નાટકકારની કૃતિમાં ગદ્ય કવિત્વવાળું હોય છે અને જ્યાં ગાય એમ-
જેક એકો પદ જાય છે, જ્યાં વધતો વધતો રસ સમગ્ર થાય છે, ત્યાં તે પદમાં-કવિ-

તામા નિકળી આવે છે 'જયકુમારી વિજય' ના મધ્ય ભાગમાં આ પ્રમારના કાન્ય સુધાને પ્રયત્ન છે, તે સિવાય જ્યાં પદ છે તે માત્ર સભાષણરૂપ છે નાયક નાયિકાના લાગણીપૂર્ણ તેમની પાસે વચાવ્યા છે અને તે પણ ગદ્યમાં છે જયકુમારી ગરીબ કુટુંબની પણ સુશિક્ષિત કન્યા છે અને તેના ગુણથી આકર્ષાઈ પ્રાણલાય નામે ધનવાન અને કેળવણીથી પુરુષ કેટલીક મુશ્કેલીઓ છતાં આખરે તેની સાથે લગ્ન કરે છે એ કથાનો સાર છે આ પુસ્તકથી રા ન રણછોડભાઈની નાટકકાર તરીકે ખ્યાતિ થઈ એટલું જ નહિ, પણ, કેટલાક કાળ સુધીને માટે એ પુસ્તકથી ગુજરાતના નાટકની રચનાનો આકાશ રચાયેલ. પ્રેમવશ થયેલા નાયકનાયિકાઓ પાતા વચ્ચે થાણુ અતર છતાં અનેક વિદ્વો તરી જઈ આખરે લગ્ન કરી સુખી થાય — એ જ વાર્તા આ પછી રચાયેલા અને બજાવાયેલા નાટકોમાં સમાઈ હતી, અને, નાયકનાયિકા વચ્ચેના અતરની કલ્પનામાં અને તેમને નડેલા વિદ્વોની કલ્પનામાં જ એ સર્વ નાટકોની એક ખીજાથી ભિન્નતા હતી આ સર્વ પ્રવાહને વહેતો મરવાતું માન ગ ગ. રણછોડભાઈને ધર છે આરબમાં સ્વધાર પડી વિદ્યાર્થ પ્રવેશ કરે અને નાટકનો સમારંભ સમગ્ર ન શકવાથી મૂર્ખાઈ બરેલા પ્રતો કરે એ પદ્ધતિ પણ આ નાટકમાં મુકેલા એના પ્રમંગના અનુભુથી થઈ છે પણ નાટકના સાહિત્યમાં ૧ ન રણછોડભાઈની સહુથી વધારે ખ્યાતિ આ પછી સને ૧૮૬૬ માં પ્રસિદ્ધ કરેલા 'લલિતા દુ ખદરૈક નાટક' માટે છે. એ તેમની પ્રથમ રૂતિ પેટે સુખમય પરિણામવાળું નથી, પણ દુ ખમય પરિણામવાળું કરુણરસ નાટક (tragedy) છે. બાળનગ્રથી અને વરમાં ગુણને બદલે કુળ જોવાથી કેવા ભાગ પરિણામ થાય છે, એ દર્શાવવાનો એ નાટકનો હેતુ છે એમાં આરબમાં સ્વધાર નગી વગેરે આનતા નથી અને સરકૃત નાટકોને નમુનો નાટકની રચનામાં લીધો નથી. 'મધુરેણ સમાવયેત્' — 'મધુરથી સમાપ્તિ કરવી,' એ સ્વર અનુસાર સરકૃત નાટકોમાં અતે કરુણરસ આવતો નથી, તેથી આ નવો માર્ગ ગ્રહણ કરવામાં રા રા રણજોડભાઈએ યોગ્ય હિમત ધારણ કરી છે દુ ખમય અન્તવાળું નાટક ગ્વી તેમાં કરુણરસ જાગવનો એ અનરૂ પણ છે, અને આ હિમત અને રસિકતાના અભાવથી તેમનું અનુકરણ કરનારાઓ આ માર્ગ જુધા ગ્રહણ કરી શક્યા નથી 'લલિતા દુ ખદરૈક' પ્રસિદ્ધ થતા જ જુ લોકપ્રિય થઈ પડ્યું સુબાઈની "ગુજરાતી નાટક મંડળી" એ લાખા વખત સુધી એ ખેન ભજવ્યો, અને તેમાં દરેક પ્રસંગે એતાઓની મહોની દઢ ભરાતી, એ સર્વ સુવિદ્ય છે એના નામ 'નંદનકુમાર' ની કુળજાત એટલી લોકપ્રસિદ્ધ થઈ કે 'નંદન' એ અંજાઈની પ્રાકૃત ભાષામાં મૂર્ખતાવાચક અને અધમતાવાચક શબ્દ થઈ પડ્યો હતો એક વેળા એ ખેલ જોઈ એક ડોસી પર એવી મજાણુત અસર થઈ હતી કે તેની પોતાની છોકરીનો વિવાહ જેની સાથે કરેતો તે નંદનકુમાર જોવો જ છે અને તેની સાથે છોકરીનું લગ્ન કરતા તે લલિતા જોવી જ દુ ખી યગે એમ તેને લાગ્યું અને તેણે ઘેર જઈ વિવાહ તરત તોડી નાખ્યો આ રીતે 'લલિતા દુ ખદરૈક' જનવિચારમાં પ્રમંગ અસર કરાવનાર થયું અને નાટકસાહિત્યમાં પણ પત્નીની દુ ખી સ્થિતિ ચિતરવાનો નમુનો અનુકરણ કરનારાઓને એ નાટકથી મળ્યો અવળત, ઉપર કહ્યું તેમ તેમણે જુધા એવી દુ ખી સ્થિતિનો સુખમય અત કલ્પ્યો અને કરુણરસમય અતની ધમ્મા તેઓ કરી શક્યા નહો.

ખીજના ઉદ્ભેદમાં, પાત્રોની કલ્પનામાં અને કાવ્યવર્ણમાં 'લલિતા દુ ખદરૈક' 'જયકુ

મારી વિનય' ક્રાંતિ ધણું ચઢવાનું છે. લાંબાં ગદ્ય બાપણોની શૈલી એમાં પણ કાયમ છે અને તે સાથે લાંબાં પદ્ય વર્ણનોની શૈલી દાખલ થઈ છે. નાટકની રચનાને આવો વિસ્તાર હિત નથી. નાટકસાહિત્યની દોરી એ રીતે રા. રા. રણછોડભાઈના હાથમાં આવી તે પછી તેમણે સંસ્કૃત નાટકોનાં બાપાન્તરરૂપ 'માલવિકાગ્નિ મિત્ર', 'વિક્રમોર્વશી', 'રત્નાવલિ' વગેરે ગુજરાતી નાટક રચ્યાં તેમ જ સંસ્કૃત પુરાણો પરથી 'નળદમયંતી', 'હરિશ્ચંદ્ર', 'બાણાસુર મદમર્દન' વગેરે નવીન નાટકો લખ્યાં અને ગુજરાતી નાટકસાહિત્યને વિવૃદ્ધ કર્યું. નાટકોની રચનામાં તેમનો એક દૃઢ આગ્રહ હતો કે પ્રાકૃત વર્ગની અધમ રચિત આતર નાટકમાં અધમતા આણવી નહિ, પણ, લોકસમાજ ઉત્તિ અદ્ય કરી શકે તે માટે ઉત્તિસાધક અંશે નાટકમાં દાખલ કરવા, આ નિયમ ઘણો સ્તુત્ય હતો, અને, પાછળથી યોગેસા બીજા લેખકોએ તે જાળવ્યો નહિ, તથા નાટકમંડળીઓએ એ પ્રયોગ માટે રચાવેલાં નાટકોમાં તેનો કેવળ અનાદર જ થયો એ બહુ શોચનીય છે. ગુજરાતી નાટકસાહિત્યની વૃદ્ધિ થઈ નહિ, તેમાં ઉચ્ચતા આવી નહિ, એનું આ એક મહોલું કારણ છે.

આ રીતે ગુજરાતી નાટકસાહિત્યનો આરંભ હિંદુ સંસારમાં સુધારો કરવાની બાવનાથી થયો, અને બીજા બેમાં પણ આવી મળ્યાં.

દક્ષિણની નાટક મંડળીઓ ગુજરાતમાં આવીને ખેલ બજાવતી હતી તેની અસર નાટકમંડળીઓ ઉપર અને નાટકના લેખકો ઉપર થઈ હતી. ઉપર કલા પ્રમાણે રા. રા. રણછોડભાઈનાં નાટકોની બજાર અસરને લીધે દક્ષિણી નાટકોની ઝાંઝી છાપ સાહિત્ય પર પડી નહિ. દક્ષિણી કંપનીઓ ગુજરાતમાં ખેલ કરતાં એવી રીતે રાખતી કે પાત્રો ગદ્યમાં મરાઠીને બદલે હિંદીમાં બોલે, પણ, પદ્ય એ પ્રમાણે સહેલાઈથી બદલાય તેમ ન હોવાથી તેમનાં ગાયન મરાઠીમાં જ ગવાતાં. આ શૈલીની અસર ગુજરાતની નાટક મંડળીઓ પર થઈ હતી. મોરબી નાટક મંડળીનાં નાટકોમાં આરંભમાં કેટલાંક વર્ષ સુધી પાત્રોની ગદ્ય બાપા હિંદી હતી અને ગાયનો ગુજરાતીમાં હતાં. અસત્ય, હવે એ શૈલી જતી રહી છે.

ઈંગ્લેન્ડ અને સંસ્કૃત નાટકોનો અભ્યાસ અને તેમની છાપા ગુજરાતીમાં આગવાની ઇચ્છા એ કારણે તો પ્રથમથી પ્રવર્તતું હતું જ. અને, નાટક મંડળીઓએ નાટકના વિષયોની શોધમાં પુરાણ કથાઓ તથા રજપુત, મુસલમાન અને મરાઠા રાજ્યના સમયનાં વૃત્તાન્ત લેવા માંડ્યાં તેથી ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ મળી, અને અભ્યાસથી પણ નાટક સાહિત્યને ત્રેરકબળ મળ્યું.

સંસ્કૃત નાટકોનાં બાપાન્તર ઉપર કલાં તે સિવાય રા. રા. જીવેરીલાલ ઉમિયાસંકરે યજ્ઞિક કૃત અને રા. રા. દલપતરામ પ્રાણાજીવન અખ્ખર કૃત "શાકુંતલ" નાં બાપાન્તરો, મહેમ મણિલાલ નજીભાઈ કૃત "આલતી માધવ" અને "ઉત્તરરામ ચરિત" નાં બાપાન્તર, અને રા. રા. કેશવલાલ હર્પદરાય કુવ કૃત 'સુગ્રાહસ' નું બાપાન્તર એ વિશેષ વિદ્વતા વાળાં છે.

પુરાણ કથાઓ પરથી કરેલાં નાટકોમાં કવિ નર્મદાસંકર કૃત "દ્રૌપદી દર્શન," "રામ જનકી દર્શન" અને "બાલકૃષ્ણ વિનય" એ વગેરે નાટક યથાં. પરંતુ કવિ નર્મદાસંકરનું એ પ્રારંભ કવિત્વ ન હોવાથી તે તેમની બીજી કવિતા જેટલી પ્રસિદ્ધ પામ્યાં નહિ.

ઐતિહાસિક નાટકોમાં રા. રા. ગણપતરામ રામરામનું “પ્રતાપ નાટક” મુખ્ય છે, મહુમ હરિલાલ હર્ષદરાય દ્રુવ રચિત ‘આર્થોલકર્ષ’ નાટક રાષ્ટ્રીય ભાવનાની નિશ્ચયિત્વ બળ દર્શાવે છે. તે નાટકમાં તેમ જ તેમના ‘વિક્રમોદય’માં કેટલાંક સારાં કાવ્ય છે, પણ નાટકની બીજી વિશેષતા નથી.

‘મોટા માધવરાવ પેશવા’નું નાટક મરાઠી પરથી ગુજરાતીમાં રા. રા. ગણપતરામ વેણીરામ ઓઝાએ સને ૧૮૭૧ માં પ્રસિદ્ધ કરેલું. પણ, અસલ મરાઠી નાટકોમાં ભાષાન્તર તે પછી થયાં નથી. મરાઠી સાહિત્યની છાપ ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર બહુ ઓછી બેઠી છે.

મુંબાઈની ‘પારસી નાટક મંડળી’ માટે મહુમ કેપ્પશર નવરોજી કાવરાજીએ સને ૧૮૬૯ માં ‘બેનન અને મનીન્દ્ર’નું નાટક રચ્યું હતું, અને સને ૧૮૮૩ માં શેરિકનના “સ્કુલ ફોર સ્કેન્ડલ” પરથી તેમણે “નિન્દાખાતું” નામે નાટક રચ્યું હતું. આ પ્રમાણે તેમણે કેટલાંક નાટકો રચ્યાં પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્ય પર તેની કાંઈ અસર યર્ષ નહિં. હાલના પારસી લેખકોનો જોસ ‘નવલકથા’ ઉપર છે, નાટક ઉપર નથી.

મહુમ નવલરામ લક્ષ્મીરામના “વીરમતિ” નાટકમાં કેટલાંક સારાં ભાવણ અને સારાં કાવ્ય છે, પરંતુ સમગ્ર નાટકનું વસ્તુ સંકલિત ચાપ અને રસમય બને એવી રચના તેમાં નથી. મોલીપરના “મોક ડોક્ટર” ઉપરથી તેમણે રચેલું ‘મટનું બોખાતું’ હાસ્યરસની નિબંધિત બહુ સારી રીતે કરે છે.

સમાજની અને વ્યક્તિની નીતિનો બોધ કરનારા કેટલાંક નાટકો પણ થયાં, પરંતુ તે કાં તો ઉપદેશના ભાવણ રૂપ અને વસ્તુસંકલનાની તથા રસની પુખ્તી વિનાનાં થયાં છે, અથવા એ નીતિને ત્યાજ્ય દર્શાવવાનો હેતુ નાટકમાં સમજા કરવા સારૂ જે કવિકૌશલની જરૂર છે તેને અબલાવે અન્યથાત્માં અનીતિની પુષ્ટિ કરનારાં થયાં છે. મહુમ પાનાચદ આનંદજીએ રચેલા ‘અભિચાર ખંડન’ નાટકનો હેતુ સારો છતાં એક પ્રવેશમાં નિર્લક્ષ્ય અનીતિનો પ્રસંગ અને તે પછી બીજા પ્રવેશમાં ‘જ્ઞાનસર્વોગમ’નું તેવો અનીતિની દુષ્ટતા દર્શાવનારું ભાવણ-એવી રચનાથી અનીતિનું વાંચન ફેલાય એટલું જ પરિણામ થયું છે મતિ નતા દર્શાવનારું ચિત્ર ચોતે પ્રકટ રીતે મલિન હોતું જોઈએ નહિં, માત્ર સૂચનાથી મલિનતા દર્શાવાય અને તેનાં કેવાં અનિષ્ટ પરિણામ આપેરે ચાપ છે એ કુશળ વસ્તુસંકલનાથી દર્શાવાય તો જ નાટકથી નીતિબોધ યર્ષ થકે.

આટલાં પ્રેરકબળો છતાં ગુજરાતી નાટકસાહિત્ય ઉન્નતિ પામ્યું નથી એ કપ્પલ કરવું જોઈએ. એનું એક કારણ ઉપર કહ્યું તેમ એ છે કે નાટકનું કવિત્વ બહુ વિરલ છે અને તેમાં કુશલતા સંપાદન કરવી એ બહુ દુર્લભ છે. બીજું કારણ એ છે કે ભજવાતાં નાટકોમાં છેક પ્રાકૃત વર્ગની રચિત સંપાદન કરવાનો હેતુ હોવાથી હજી ભાવના કશવામાં આવી નહિં. સંભાષણના રૂપમાં કદાચી લખી તેમાં વિષયવાસનાને ઉદ્દીપ કરવી, અને તે રીતે હાસ્ય ઉપજાવવું કે દોષ પાત્રને ઉપદેશક બનાવી તેની પાસે રહાપણનાં ટાહેલાં કરાવવાં એ નાટકનો ઉદ્દેશ થઈ પડ્યો છે. સત્યદર્શન કહી જતાવતું નહિં અને ઉપદેશ કોષ પ્રસંગે સ્પષ્ટ ન મુકતાં સમજનારને આખા નાટક પરથી ચોતાની મેજે કાઢી લેવા દેવો-એ રીતિ અધરી ન મુકતાં સમજનારને આખા નાટક પરથી ચોતાની મેજે કાઢી લેવા દેવો-એ રીતિ અધરી હોવાથી નાટકને ઉપદેશકને ભાવણ કરવાનું સમારથાન બનાવવામાં આવ્યું છે. “મઘપાન દુઃખદર્શક ચંદ્રસુખી નાટક” માં મઘપાન નિષેધનું જસે પાનાતુ ભાવણ છે તે કેવી રીતે ભજવાય એનો ખ્યાલ પણ આવી શકતો નથી. ભજવવા માટે નાટકો રચવાનો ન હોય

તો નાટક અને નિબંધમાં શો ફેર રહ્યો ? વળી નાટક તે કેવળ વાર્તા જ નથી, વાર્તા કરતાં નાટક બહુ વધારે સુંકુલ અને બહુ વધારે આટ રસવાળું છે. વાર્તા કહેનાર કરતાં નાટકકારની પદ્ધતી ઘણી ઉચી છે. એ બુદ્ધી જવાયાથી નાટકની કલાની અવગણના થઈ છે. સંભાષણમાં વાર્તા મુખ્યાં અને ગદ્ય ભાષણ કરતાં પાત્ર ચાકે લાં તેને ગાવા માટે પદ્ય મુકવાથી નાટક ચાલે છે, એ સહેલો માર્ગ જરૂરથી ઉચ્ચ લક્ષ્ય વિસરાઈ ગયું અને ઉચી પ્રતિભા નાટક માટે અભિલાષા થઈ જ નહિ. ખીલું કાંઈ લખી શકે નહિ તે નાટક લખે એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ. એથી પણ સહેલો નવલકથા લખવાનો માર્ગ નિકળ્યો ત્યારે જ અંચકર્તૃત્વપદના આ ઉપાસકોએ નાટકનો કેડો મુક્યો.

આ દશામાં એક જગ્યાએ સનસ્થાન ગુજરાતી નાટકસાહિત્યમાં પ્રાપ્ત થયું છે. કુશળતાથી કરેલી સંકલના, જનસ્વભાવનું રસિક ચિત્ર અને કવિત્વમય ભાવનો અનુપ્રવેશ મહુમ વિહાર મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદી દ્વારા “કાન્તા” નાટકમાં જ જોવામાં આવે છે. ખરેખરી સર્વાનુભવસિક કવિતા એ નાટકમાં જ જોવામાં આવે છે; કવિના હૃદયની વિશેષતા ટંકાયેલી રહે એવી રીતે પાત્રોનાં હૃદયનાં ભાવપૂર્ણ ચિત્ર આપવાની શક્તિ એ નાટકમાં દક્ષિણેશ્વર થાય છે અલખત, એ કવિનો એ પહેલો પ્રયાસ હતો અને તેમાં આરંભની કૃતિના દોષ હતા, પરંતુ નાટકકારનો વિશેષ શુદ્ધિપ્રભાવ તેમાં અસંદિગ્ધ હતો. “સુદર કંપનાનો વિલાસ, સર્વ દીરોનો સુખનો ઉલટ અભિલાષ, સર્વાનુભવનો કૌસલથી સ્વીકાર, સુધિલીલનું અનેક રૂપે દર્શન, સ્વચ્છિ વર્ણન તરફ વલણ, એ સર્વ મહાસર્વાનુભવ રસિકતાનાં લક્ષણ એ કૃતિમાં હતાં. શૌચનીય એ હતું કે એ નાટક સને ૧૮૮૪ માં લખ્યા પછી રા. મણિલાલે નાટકલેખન મુકી દીધું અને ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉગેલા સૂર્યને અસ્ત પમાડી દીધા.

વિશેષ શુભવાળું ખીલું એક નાટક તે પછી પ્રસિદ્ધ થયું. બાલુ જ્યોતિર્નિન્દનાથ ટાંગેર દ્વારા “અશ્વમતિ” નાટક પરથી મહુમ નારાયણ હેમચન્દે ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરેલું તે રા. રા. નરસિંહરાવ જોગાનાથે સુધારી કવિત્વમય રૂપમાં મુક્યું છે. એમાં પણ ઉચું સર્વાનુભવસિક કવિત્વ છે. પરંતુ એ પુસ્તક માત્ર ભાષાન્તર હોવાથી ગુજરાતી સાહિત્ય તે માટે વિશેષ દાવો કરી શકે નહિ. એજ અન્ધકારના ‘પુરવિદ્યમ’ નાટકનો પણ મહુમ નારાયણ હેમચન્દે ગુજરાતીમાં તરજુમો કર્યો છે.

રોકસપિયરનાં નાટકોનાં પણ ભાષાન્તર કે પ્રતિકૃતિઓ ગુજરાતીમાં થયાં છે. રા. રા. મગનલાલ દરિલાલ પરીએ સને ૧૮૬૨ માં Comedy of Errors ઉપરથી વસ્તુ લઈ ‘આશ્ચર્યકારક બૂલવણી’ નામે નાટક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે અને “કાઠીઆવાડી” ના ઉપનામથી લખનાર રા. રા. નંભેશ્વર પ્રાણયંકર દ્વેએ ‘જુલિયસ સીઝર’ અને ‘ઓથેલો’ એ બેનાં ભાષાન્તર કર્યાં છે અને All's well that ends well ના વસ્તુ ઉપરથી “ચંદ્ર-રમણ” નામે પ્રતિકૃતિરૂપ નાટક રચ્યું છે.

રેમ્બુમિ ઉપર ભજવાતાં નાટકો વિશે પ્રથમ કહ્યું છે એ નાટકોમાં ઉચ્ચ આદર્શ મદદ થાય તો પ્રેક્ષકોની રચિ પણ ઉચી આવે અને લેખકોની ઉચ્ચ માર્ગ તરફ દષ્ટિ પણ ચાલે એમાં શક નથી. આ સંબંધ કહેવું જોઈએ કે ભજવાતાં નાટકોમાં કેટલીક કૃતિઓ સારા અંશવાળી થઈ છે. મહુમ ડાહ્યાભાઈ ધોળયાનો નાટકના સાહિત્યની ઉત્પત્તિ કરવાનો પ્રયાસ સુવિદિત છે. ‘કાઠીઆવાડી નાટક મંડળી’ ના બ્યવસ્થાપક રા. રા. વિશ્વનાથ જોએ

એડ્યુએટ છે તેમનો પણ એ ખાસ હેતુ છે, અને એ આચાર્યનક ચિહ્ન છે ' મોરખી નાટક મંડળી ' ના અને ' ગુજરાતી નાટક મંડળી ' ના ખેલના કેટલાક મંચો સુરસ છે અલખત, જે ગાયનો દસ દસ વાર " વન્સ મોર " ના પોકારને લીધે ફરી ફરી ગાનામા આવે છે તે તો બહુધા જુદા જ છે તેમા માત્ર પ્રાકૃત રચિની તુલિ હોય છે. નાટકોની રિયતિ સુધારવા માટે " વન્સ મોર " ની વ્યવસ્થા નાજુદ કરવાની જરૂર છે એથી મલસેપ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ, નાટકનું રસરૂપ રચાવામા ભારે ક્ષતિ થાય છે પ્રેમ કે ક્રોધના એનાએ વચ્ચેના ઘડી ઘડી ખેલાવાથી, આવેશથી આપ્યા જતા પાત્રે ફરી ફરી એનો એ અભિનય કરવાથી, રંગભૂમિ ઉપર કેવળ કૃત્રિમતા પ્રવર્તી રહે છે મનુષ્યના પ્રસંગ પણ ' વન્સ મોર ' થવાથી ' મરવાનું નો એક જ વાર હોય છે ' એ સાધારણ સત્ય પણ ખોટું હરે છે પાત્રના કુશળ અભિનય કે સંગીતથી પ્રસન્નતા થતા ' વન્સ મોર ' નો ઉદ્દગાર થાય ત્યારે પાત્ર ડોકુ નમાવી ઉપકાર માને અને નાટક અગાડી ચાલે એ જ યોગ્ય રીતિ છે

રંગભૂમિ ઉપર કદી મદી સારા મ ય મુકાય છે એ ઉપર કહું, પરંતુ એકલા છુટક કાપોથી નાટકનું સમગ્ર રૂપ થતું નથી બધી મકપના કવિત્વપૂર્ણ હેવી જામએ નીરસ અને પ્રાકૃત અંગોનો સર્વથા પહિાગ થવો જોઇએ પ્રયોગની પણ નાજમા બહુ ખામી છે, અને ને ભાગમાં પડદાઓથી કે - ગભૂમિની શોભ થી પુતી નથી પરંતુ એ વિષયમા આપારે ઉતરીશું નહિ

નાટકમંડળીઓના નાટકોમા કવિત્વ નહિ અને લેખકોના નાટકોમા નાટ્યત્વ નહિ એવી જે હાન બહુધા રિયતિ છે તે દૂર થઈ ગુજરાતી નાટકસાહિત્યમા અવનવી સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે, અને વિશેષ બુદ્ધિચક્તિવાળા નાટકકર્તા ગુજગતી ભાષામા લિપ્ત થશે એ આશામા જ હાન તો સતોય આનવાનો કે

૨.

હવે નવન્યા તત્ત્વ નજર મરીએ નવલકથાઓનું સાહિત્ય પણ ઇંગ્રેજ શિક્ષણ પત્રી ગુજરાતી ભાષામા લિપ્ત થયું છે, અને ઇંગ્રેજ નવન્યાઓની આકૃતિ લઇને જ ગુજરાતી નવલકથાઓ ન્યાઈ છે " પ્રાચીન " ગુજરાતી સહિતના સમયમા એ પ્રકારની કથાગ્યના મણવામા નહોતી સરકૃત સાહિત્યમા પણ નવલકથાનો નમુનો નથી અને નવલકથાના નિયમે નથી. ગદ્યમા એના કલ્પનામય લેખેલું રચન સરકૃત સાહિત્યમા હતું ખરૂં, પણ, તે લેખો નવલકથાના નમુનાના નહોતા. સાહિત્યદર્શનકારે " શ્રવ્ય " કાવ્યની વ્યાખ્યા કરતા કહ્યું છે કે —

શ્રવ્ય શ્રોતવ્યમાત્ર તત્ત્વગદ્યમય દિવા ।

' જ (કાવ્ય) માત્ર સાંખ્યવાતું (નાટક પોદે દસ્ય — જોવાનું નહિ) હોય છે તે શ્રવ્ય તે પદ્યમય અને ગદ્યમય બે રીતનું હોય છે '

અને ગદ્ય કાવ્યની વિશેષ વ્યાખ્યા કરતા કહ્યું છે કે —

વૃત્તચન્દોગ્જિત ગદ્ય મુક્તક વૃત્તગન્ધિ ચ ।

મવેદુત્કલિકાપ્રાય ચૂર્ણક ચ ચતુર્વિધમ્ ॥

આદ્ય સમાસરાહિત વૃત્તમાગયુત પરમ્ ।

અપદ્મર્ધસમાસાદ્ય તુર્વ્ય ચાન્ત્યસમામકમ્ ॥

“ગદ્ય વૃત્તબંધ વગરનું હોય છે, તે “મુક્તક,” “વૃત્તગન્ધિ,” “ઉત્કલિકાપ્રાય” અને “ચૂર્ણક” (એ) ચાર પ્રકારનું હોય છે. (તેમાંથી) પહેલું સમાસ વગરનું (‘સાદુ’). બીજું વૃત્તરચનાના થોડા ભાગવાળું, ત્રીજું ધણા સમાસવાળું (‘દદ અક્ષરવાળું’) અને ચોથું થોડા સમાસવાળું (‘કઠોર અક્ષરવાળું’).

કથાયાં સરસં વસ્તુ ગદ્યૈરેવ વિનિર્મિતમ્ ।

કાચિદગ્ર ભવેદાર્યા કાચિદ્વક્ત્રાપવક્ત્રકે ॥

આદૌ પૈર્નમસ્કારઃ સ્વભાવેર્વૃત્તચોર્તનમ્ ।

આલ્પાયિકા કથાવત્સ્પાત્કર્તૃશાદિકીર્તનમ્ ॥

અસ્થામન્યકથાનાં ચ વૃત્તં પદ્યં કાચિત્કાચિત્ ।

કથાંશાનાં વ્યવચ્છેદ આશ્વાસ ઇત વ્યવતે ॥

આર્યા વક્ત્રાપવક્ત્રાણાં છન્દસા યેન કેનચિત્ ।

અગ્રાવદેશેનાશ્વાસપુલ્કે ભાવ્યર્થસૂચનમ્ ॥

“કથા”માં વસ્તુ (plot) રસવાળું અને ગદ્યમાં રહેલું હોય. ટાઇ ટેકાણે આપ્યાં હોય, કોઇ ટેકાણે વક્ત્ર કે અપવક્ત્ર (નામના છંદ) હોય, શરૂઆતમાં પદ્યમાં નમસ્કાર હોય અને ખસ (શક પુરુષ) વગેરેનું ચરિત્ર આપેલું હોય. “આલ્પાયિકા” કથા જેવી હોય, તેમાં કવિના વંશ વગેરેનું વર્ણન હોય, અને તેમાં બીજા કવિઓનું ચરિત્ર હોય અને કોઇ ટાઇ ટેકાણે પદ્ય હોય. કથાના અંશોનો ભાગ “આશ્વાસ” નામે રચાય છે. આશ્વાસના આરંભમાં આપી, વક્ત્ર કે અપવક્ત્રમાંના કોઈ છન્દથી બીજા ગમે તે બદલે ભાવી અર્થનું ધ્યયન કરવામાં આવે છે. ‘સાહિત્યદર્પણ’માં ‘કાદમ્બરી’ ને ‘કથા’ કહી છે અને ‘દર્પચરિત’ ને આલ્પાયિકા કહી છે. દંડીના મત પ્રમાણે કથા અને આલ્પાયિકામાં કંઈ ભેદ નથી.

આ રીતે આ ‘ગદ્ય કાવ્યો’માં પદ્યની છાપ ધણી રહેલી છે. તેમની વાક્યરચનામાં પદ્યના ઝાઝા વધતા અંશ હોય છે દાત્રની નવલકથાના જેવી પદ્યથી કેવળ શુદ્ધી મળતી બાધાની રચનાઓ ‘ગદ્ય કાવ્યો’માં નહોતી; કેમકે વૃત્તબંધ સિવાય કાવ્યના બીજા અંશ તેમાં વિદ્યમાન હતો. નાટક કે કાવ્યમાં કથાનો નાયક (hero) ધીરોદાત્ત, ધીરોદત્ત, ધીરશક્તિ કે ધીરપ્રશાન્ત હોવો જોઈએ એ નિયમ કથા અને આલ્પાયિકામાં શિથિલ કર્યો છે, અને ખલ પણ હા નાયક (villain) તરીકે તેમાં આવી શકે છે. કાવ્ય અને કથા કે આલ્પાયિકા વચ્ચે આ કરતાં વધારે અંતર કલ્પાવું નહોતું. નવલકથામાં કાવ્યરસ બહુ ઓછો હોય છે પણ કથા અને આલ્પાયિકા કાવ્ય સરખાં ગદ્ય રસવાળાં હતાં.

આ પ્રકારની સંસ્કૃત સાહિત્યની કથા કે આલ્પાયિકાના નમુના વર્તમાન યુગની નવલ-કથાની ઉત્પત્તિના કારણભૂત થયા નથી. ‘પ્રાચીન’ યુગરાત્રી સાહિત્યમાં કથાના એ પ્રકાર ઉદ્ભવ પામ્યા હતા: ‘આલ્પ્યાત’ અને ‘વાર્તા’. પ્રેમાનંદનાં ‘આલ્પ્યાનો’માં દેવકથાના પ્રસંગ હતા; પુરાણોમાં કહેલી અદ્ભુતતાના અંશવાળી કથાઓ એ આલ્પ્યાનોમાં વર્ણવી છે; મનુષ્યોના વ્યવહારોમાં દેવોના પ્રભાવવડે અઐકિક વૃત્તાંત બને, એવી તેમાં રચના છે. સામળ-ભટ્ટની ‘વાર્તાઓ’ માં એવી દેવકથાને બદલે માનવકથા છે અને પુરાણોમાંના પ્રસંગ તેમાં નથી. આલ્પ્યાનો અને વાર્તાઓ એ બંને શાખાઓ પદ્યમાં હતી, અને કથા વર્ણવવી એ બંનેનો ઉદ્દેશ હતો. સામળભટ્ટના પહેલાં ઇસવી સનના સોળમા સદ્દમાં જન્મીસરનાવહરાજ

નામે કપીરપથી લેખકે 'રસમંજરી'ની 'વાર્તા' પદ્યમાં લખી દત્તી અને તે એ રીતે પહેલો વાર્તા લખનાર છે. પ્રેમાનંદના પહેલા પદ્ય વસ્તો, તુલસી, એમણે દેવકથા લખેલી. પદ્મ, 'આખ્યાન' અને વાર્તા'ની શાખાના પ્રવર્તવિનાર તો પ્રેમાનંદ અને સામગ્ર ભટ્ટ જ છે.

યુરોપની ધ્યાઓમાં 'રોમેન્સ' અને 'નોવેલ' એવા જ એ પ્રકાર છે તે વચ્ચેના કેટલોક ભેદ આ 'આખ્યાન' અને 'વાર્તા' વચ્ચે છે. 'રોમેન્સ' માં ખાસ અમાનુષ કે ઐતિહાસિક હોય છે અને તેમાં અતીતિક ચમત્કારોવાળો અદ્ભુત જ્વાલત હોય છે. 'નોવેલ' માં વર્તમાન સમયના સાંસારિક મનુષ્યોની લૌકિક જીવનકથા હોય છે. સામગ્રભટ્ટની વાર્તામાં 'દેવ' ની નહિ પણ 'જૂત પિસાચ'ની અમાનુષ ધ્યા કદી કદી આવે છે ખરી, પરંતુ, એકદરે તેની 'વાર્તા' 'રોમેન્સ' કરતા 'નોવેલ' ને વધારે મળતી છે. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનમાં સામાન્ય સાંસારિક પાત્રો નથી અને તે 'રોમેન્સ' ને વધારે મળતા છે.

વર્તમાન ગુજરાતી નવલકથા આ 'આખ્યાન' કે 'વાર્તા'ના નમુનાને આધારે પણ રચાઈ નથી. 'રોમેન્સ' અને 'નોવેલ' ના મિશ્રણથી શરૂ થઈ દાનવી ગુજરાતી નવલકથા 'નોવેલ' નું રૂપ મેળવી શકી જાય છે. 'નવલકથા' માં 'નવલ' એ શબ્દ છે એટલે 'નોવેલ' ઉપરથી ઉત્પન્નવેલું છે અને મરફૂત ના 'નવલ' નો અગ્રમ તેને આપી દેવામાં આવે છે. અનન્ય, 'નવલ' એ મરફૂત શબ્દ તેના 'નવનમ્યા' નો કાષ્ટ વિરોધ અર્થ થતો નથી અને મરફૂત ભાષામાં 'નવલકથા' એવો શબ્દ પણ નથી, પરંતુ એ શબ્દ ગુજરાતી ભાષામાં હવે 'નોવેલ' ના અર્થમાં રૂઢ થયો છે, અને તે સમે વાંધો લેવાનું કાષ્ટ ઠાણું નથી. ઇંગ્રેજ પ્રોફેસર (નોવેલ) શબ્દ છટાનિયન પ્રોફેસર (વાત-જ્વાલત) ઉપરથી થયો છે અને તે ઉપરથી ઇંગ્રેજ ભાષામાં 'નોવેલ' નો જ લાક્ષણિક અર્થ થયો છે તે જ 'નવલકથા' નો ગુજરાતીમાં સંગ્રહવાનો છે.

ગુજરાતી ભાષામાં પહેલવહેલી લખાયેલી નવલકથા તે 'દરજીધેતો' છે તેના કરતાં મહુમ શાબ નદયકર તુલસીકરે તે પ્રસિદ્ધ કરતા પ્રતાપનામાં લખ્યું હતું કે, 'આ પ્રાંતના ઘણા ખરા લોકોને ગુજરાતી કવિનામાં લખેલી વાર્તાઓ વાચવાનો ધણો શોખ છે પણ હજી સુધી એની વાર્તાઓ પદ્યમાં લખાયેલી ગુજરાતી ભાષામાં ઘણીજ યોડી છે, આ છે તે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ નથી આ ખોટ પૂરી પાડવાને તથા અગ્રજ ગાયા તથા વાર્તાના જેવા ગુજરાતીમાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાને આ પ્રાંતના માણસો એનકેસનત હમ્પેક્ટ મેદેરનાન રસત સાહેબે મારી અગ્રજ પોતાની મરજી જણાવી તથા એવી એક વાર્તા જનાવવાને તે સાહેબે મને કહ્યું. તે ઉપરથી આ પુસ્તક મે રચ્યું' આ પુસ્તક સને ૧૮૧૮ માં પ્રસિદ્ધ થયું, અને તે આ રીતે ઇંગ્રેજ નમુના ગુજરાતી ભાષામાં લખાય કરવાના ખાસ ઉદ્દેશથી લખાયું હતું. અગ્રજ રતો વિરોધ હુદિપ્રમાવને લીધે એ પુસ્તક ધણું સ્થિર અને ચિત્તાકર્ષક બન્યું છે. અલબત્ત, ગુજરાતી ભાષામાં એ પ્રકારની એ પહેલી રચના હતી અને અગ્રજ રતો એ પ્રથમ પ્રયાસ હતો, તેથી તેમાં ટેલિક ખામી હતી. મહુમ નવલકથાને દર્શાવ્યું છે તેમ એમાં કેટલાક વર્ણન 'તાલમેલીયા' અર્થાત્ કૃત્રિમ છે, તેવજી અગ્રજની પ્રથમ વર્ણનશક્તિ એ પુસ્તકમાં જણાઈ આવે છે. એમાં શક નથી રચનાના વર્ણન ધણે ઠેકાને માત્ર પુસ્તકમાં વાંચેલી હકીકતપરથી લખેલા હોવા છતાં આભેદુષ છે અને વસ્તુચિત્તન બજાનાર કદી શકે નહિ કે અગ્રજરે આ રચના જોયું નહિ હોય એ અગ્રજા કરેલું રામની સ્વામીનું વર્ણન વાચ્યા પછી તે લખતા સુધી અગ્રજરે કદી સ્વામી જોયેલી હતી નહિ એ વાત માનવી અધરી પડશે. અગ્રજની રચના દોષનવાળી છે, તેમાં વાર્તા મ સારો જગવાનો છે એકનો એક મનુષ્ય જુદે જુદે નામે દેખા દેતો નથી, પણ, પાત્રભેદ જણવાય એવી રીતે

શુદ્ધ શુદ્ધ મનુષ્યોના સ્વભાવ ચીતરવામાં આવ્યા છે; એમાંનાં વર્ણનો સચિત્ર છે; બાપા સાદી પણ અર્થવાહક છે, અને શૈલી સખળ તથા અસરકારક છે એ અન્યમાં 'સેમેન્સ' અને 'નવલકથા' બંનેના અંશનું મિશ્રણ છે. આ પછી અન્યકર્તાએ બીજું કોઈ પુસ્તક રચ્યું નહિ એ શોચનીય છે. ઇંગ્લેન્ડમાં હેમિલ્ટન નામે વક્તાએ આખી છાંદગીમાં એક જ ભાષણ કરેલું પણ તે બહુ સાફ કરેલું તે વખતથી તેને 'single-speech orator' (એકજ ભાષણવાળા વક્તા) નું ઉપપદ આવેલું. તે પ્રમાણે રા. બ. નંદરા'કરને 'single-novel novelist' (એકજ નવલકથાવાળા નવલકથાકાર) નું ઉપપદ આખી શકાય. 'રાણકદેવી' ની કથા આ જ પ્રકારની લખવાનો તેમનો ઇરાદો હતો, પણ, રાણકદેવીની કથા બીજા લેખક તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા પછી તેમણે એ વિચાર મુકી દીધો હતો.

આ નમુના પ્રમાણે રા.સા. મહીપતરામ રૂપરામ કૃત 'વનરાજ આવડો' અને 'સપ્ત જોસંગ' ની તથા રા. રા. અનંતપ્રસાદ ત્રિકમલાલ કૃત 'રાણકદેવી' ની કથાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ, પણ તે સિવાય એ પ્રકારની ઐતિહાસિક જ્ઞાતિના પાયા ઉપરની બીજી કથાઓ રચાઈ નથી. ઇતિહાસના પાયા વગર પણ તેના આભાસવાળી કથા રા. બ. દરગોવિંદાસ દારકાદાસે 'અંબેરી નગરીનો ગર્વવસેન' એ નામે લખી છે તે આ અંશ સિવાય બીજી કેટલીક રીતે આ કથાઓને મળતી છે.

ઐતિહાસિક જ્ઞાતિનો ઉપરથી થયેલી આ કથાઓ પહેલાં બાટ ચારણોને મહોડે રહેલી કથાઓનો બંડાર મોજુદ હતો અને 'ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડ દેશની વાર્તાઓ' અને 'ગુજરાતની શુની વાર્તાઓ' નામનાં ઉપયોગી પુસ્તકોમાં એ વાર્તાઓનો સંગ્રહ થયેલો છે. પરંતુ એ સાધનો નવલકથાઓ માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવ્યાં નથી.

'કરણધેવી' પ્રસિદ્ધ થયે તેજ અરસામાં રા. સા. મહીપતરામ રૂપરામે 'સાસુ વહુની લગાઈ' નામે શ્રદ્ધાસંસારની કથા પ્રસિદ્ધ કરી હતી. સાંસારિક જ્ઞાતિની એ પહેલી જ નવલકથા છે. તેમાં સામાન્ય હિંદુ કુટુંબમાં રહેતાં એ પુરુષના સ્વભાવ અને લાગણીઓનું આલેખન છે.

ઉપર કહ્યું તેમ નવલકથાની રચનાનો આરંભ યત્ન નાટકરચના તરફ વલણે જોઈ શકાય અને નવલકથાની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ તથા વધતી જાય છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના અન્યાયમાં ૯૫ નાટકો છે અને ૨૧૨ વાર્તાઓ છે. એકંદરે સંખ્યા લેવામાં આવે તો નવલકથાઓનું પ્રમાણ એથી પણ બહુ વધારે નિકળે. નવલકથાને ઉદ્ભૂત કરનારાં યજ્ઞાં બહો પ્રવર્તિત થયાથી ગુજરાતી ભાષામાં નવલકથાના સાહિત્યની આવી અતિથય વૃદ્ધિ થઈ છે. આ સર્વમાં પ્રથમ બળ તે ઇંગ્લેન્ડ નવલકથાઓનાં પરિચયરૂપ હતું. એને પરિણામે ઇંગ્લેન્ડ નવલકથાઓનાં ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર થયાં, પ્રતિકૃતિઓ (adaptations) થઈ, અને તેમના નમુનાની નવી કથાઓ યદ્યપિ આ રીતે મેડોઝ ટેલરની સીતા, તારા, પાંડુ-રંગ હરિ, વગેરે કથાઓના, અને સ્કૉટની ક્વેનટીન ડરવાડ વગેરે કથાનાં ભાષાન્તર થયાં. મિ. જહાંગીરચાહ તાલેયારખાંએ મેડોઝ ટેલરની કથાઓનો કાંઈક નમુનો લઈ 'મુદ્રા અને કુલીન', 'રત્નલક્ષ્મી' વગેરે કથાઓ લખી. એ પુસ્તકો દર્શાવે છે કે પારસીઓ પણ શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા લખવા ઇચ્છા કરે તો લખી શકે છે. રેવનોલ્ડસની કથાઓ ઉપરથી 'જનનાનખાનાની બીબીઓ' વગેરે લખાયાં છે. ઇંગ્લેન્ડ નવલકથાઓનાં ભાષાન્તર કરવામાં અને તે કથાઓ ઉપરથી વસ્તુ લઈ પ્રતિકૃતિરૂપ કથાઓ રચવામાં સફળ થવાને પ્રયાસ પારસી

લેખકોએ કર્યા છે. મદુંમ મિ. કેમરાજ નવરોજી કામરાજ, મિ. બામનજી નવરોજી કામરાજ અને બીજા ધણા પારસી લેખકોએ આ પ્રકારની કથાઓ રચી છે. અલગત, આ પ્રકારની કથાઓમાં ભાષા કે શૈલીના કંઈ પણ ગુણ નથી અને નૈસર્ગિક ઉત્પાદક ચર્મિ દર્શન નથી; માત્ર વાર્તા તરીકે જ તે વચ્ચાઈ છે અને વખણાય છે, જ્યાં બાયાન્તર નથી હોતું ત્યાં તેમાં પારસી સંસારનું ચિત્ર હોય છે અને યુરોપીય સંસારનાં ચિત્રપરથી મૂળ લીધેલું હોવાથી તેમાં કૃત્રિમતાના ધણા અંશ હોય છે. પારસી વાચકોમાં આ વાર્તાઓનો ધણો પ્રસાર છે અને આ વાર્તાસાહિત્યને વહેતું રાખવા જેટલી સેવા આ લેખકો બજાવે છે એમાં સંક નથી. બંગાળી નવલકથાઓ ઉપરથી પણ કેટલાક લેખકોએ બાયાન્તર કર્યા છે અને એ બાયાન્તરકર્તાઓમાં સુખ્ય મદુંમ નારાયણ હેમચન્દ્ર છે. રા. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ, રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ખેરી, મદુંમ કૃષ્ણચંદ્ર દોલતરામ એ વગેરે લેખકોએ પણ બંગાળીપરથી બાયાન્તર કર્યા છે. બંગાળી નવલકથાની છાપ આ બાયાન્તરો દ્વારા ગુજરાતી નવલકથાના સાહિત્ય ઉપર પડી છે. રા. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથે લખેલા 'મુકુલમર્દન' નામે સ્વતંત્ર કંપનાની નવીન કથામાં તેમ જ બીજી નવીન કથાઓમાં આ છાપ જણાઈ આવે છે. મરાઠી નવલકથાઓની કાંઈ પણ છાપ ગુજરાતી ભાષામાં પડી નથી. બાયાન્તર સિવાય બીજું પ્રવર્તક બળ તે સંસાર સુધાસની બાવનારૂપ હતું. મદુંમ કરસનદાસ મુગજી, મદુંમ કેશવલાલ મોતીલાલ, રા. રા. ભવાનીશંકર નરસિંહરામ વગેરેએ એ ઉદેશથી કેટલીક કથાઓ લખી છે. ત્રીજું બળ તે રાષ્ટ્રીય ભાવનાના ઉદયરૂપ હતું અને તેને પરિણામે થયેલી કૃતિઓમાં પ્રથમ તે રા. રા. હનુમારામ સુરેશ્વર દેસાઈકૃત 'દિંદ અને જિજ્ઞાસા' છે. રા. રા. હનુમારામ દરિયાલ પંડ્યાએ પ્રસિદ્ધ કરેલું છે 'શાદ્ધમરી'નું બાયાન્તર પણ પ્રેરકબળ યથા પડ્યું અને તેની અસરથી એ નમુનાની કેટલીક કથાઓ રચાઈ. રા. રા. દોલતરામ કિરપારામકૃત 'કુમુભાવલી' ને આ વર્ગમાં સુકી સહાય.

પરંતુ, ગુજરાતી ભાષાના નવલકથા સાહિત્યમાં બેઝ પદવીએ પહેલેથી અને એ સાહિત્યના ઉત્કલ્પક કીર્તિસ્તંભરૂપ થયેલી કૃતિ તે મદુંમ જીવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી રચિત 'સરસ્વતીચંદ્ર' છે. ચોતા જોને તેની યોગખાણ આપવાની જરૂર નથી. એ પુસ્તકની રચના સર્વેને સુવિદિત છે. એ પુસ્તકથી નવલકથાસાહિત્યમાં વિશેષ સમૃદ્ધિ પામ્યાનો દાવો કરવાનો ગુજરાતી ભાષાને આધાર મળ્યો છે. એ વાર્તાના ચાર ભાગમાં નવલકથાનું કુદલતાવાળું સ્વરૂપ પ્રથમ ભાગમાં છે. બીજા ભાગમાં સામાન્ય દિંદુ સંસારનું ચિત્ર છે, પણ તેમાં ભાવના કરતાં વારતવિક્રતા વધારે છે. ત્રીજા ભાગમાં દેશી રાજ્યોના રાષ્ટ્રીય ઉદય સાધેના સંબંધનું નિરૂપણ વિશેષ અને કથાભાગ યોગ્ય છે. ચોથા ભાગમાં નવલકથાનું સ્વરૂપ બદલા લુપ્ત થઈ ગયું છે એમ કહીએ તો ચાલે. તેમાં મન્યકર્તાના અનેક વિષય ઉપરના મહાન વિચારોનો સંમંદ વિશેષે કરીને છે. નવલકથા ભાષામાં અને સાહિત્યમાં કેટલું બધું બળ પ્રવર્તાવે છે તે 'સરસ્વતીચંદ્ર' ની પ્રસિદ્ધિથી આપણ સર્વેને દૃષ્ટિગ્રસ્ત થયું છે. કર્તાને એ પુસ્તકથી સાહિત્યમાં મહાન પદવી મળી છે એટલું જ નહિ પણ સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદમુંદરી, કુમુદમુંદરી, ગુણમુંદરી, વિદ્યાવ્યતુર, જુદિધન, ચન્દ્રાન્ત, વગેરે પાત્રોનાં ચિત્ર વર્તમાન જમાનામાં વિચાર અને ભાવનાના બધારણનાં, ચર્ચાનાં, તથા ઉદાહરણનાં સાધનરૂપ થયાં છે. આ પુસ્તકથી નવલકથાસાહિત્યને કેટલું નવું પ્રેરક મળ્યું છે તે અનેક અનુભવોનાં તેની છાપ પડેલી જોતાં જણાઈ આવે છે. 'સુન્દર અને વિદ્યાનંદ', 'વિક્રમની વીસમી સદી' વગેરે કથાઓમાં આ પુસ્તકની છાપ દૃષ્ટિગ્રસ્ત થાય છે. એ અક્ષર હજી પ્રવર્તમાન રહેશે એવો સંભવ છે.

માસિકોમાં અને વર્તમાનપત્રોમાં કથાઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે અને એ વ્યવસ્થા તરફથી બેઠનાં પુસ્તકરૂપ નવલકથાઓ બહાર પડે છે એ પણ એક ગ્રેરક બળ થઈ પડ્યું છે. 'ગુજરાતી' પત્ર તરફથી બહાર પડેલી વાર્તાઓ આ પ્રકારની નવલકથાઓમાં સુખ્ય છે.

'છુપી પોલીસ'ની (Detective) વાર્તાઓનું સાહિત્ય પણ ઇંગ્લેન્ડ કથાઓને આધારે થવા માંડ્યું છે. માસિકોમાં તેવી વાર્તાઓ લખાય છે તેમ છુટક પુસ્તકો પણ તે પ્રકારનાં પ્રસિદ્ધ થાય છે.

મુસલમાન અને પારસી લેખકો ઇંગ્લેન્ડ પરથી માત્ર બાબાનતર ઠરવાને બદલે નવીન કથાઓ રચવાના પ્રયાસમાં લાખલ થયા છે એ શુભ ચિન્ન છે. મી. કરીમઅલી રહીમઅલી નાનજીઆણીનું 'દુનિયા દર્પણ' અને મી. મહેરજીભાઈ માણેકજી રતુરાનું (નાટકરૂપ) 'વાનપ્રસ્થ' શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં છે, અને કથાસાહિત્યમાં આ પ્રકારના અંશથી એક નવી પુષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે. મુસલમાન લેખકો તો ગુજરાતી ભાષા શુદ્ધ સ્વરૂપે લખવાની કદી વિરુદ્ધ હતા જ નહિ, અને પારસી લેખકોએ પણ 'પારસી ગુજરાતી' નો આગ્રહ હવે મુકી દેવા માંડ્યો છે અને જોડણીની શુદ્ધતા તથા વ્યાકરણના નિયમોની આવશ્યકતા સ્વીકારવા માંડી છે. પારસી લેખકોની નવલકથા કેળવવાની વૃત્તિ આ રીતે સાહિત્યને બહુ સહાયતા કરશે એમ આશા રહે છે.

આપણા સંસારજીવનમાં romantic (કૌતુકભરેલી વિચિત્રતામય) અંશ ઓછા છે તેથી લાગણીની તીવ્રતા યોગી છે અને જીવનવ્યવહારની સાધારણતા વધારે છે, એ સ્થિતિ નવલકથાસાહિત્યના ઉત્કર્ષનો અવરોધ કરનારી છે એ લક્ષણો રાખતું જોઈએ. બાળસમય વગરે સંસ્થાઓ પ્રેમપ્રસંગનાં ચિત્રને ઉત્પન્ન થવા દેતી નથી, નાતની વ્યવસ્થા પ્રવાસને રોકે છે, અને પ્રેમ પેડે પ્રવાસ પણ નવલકથાના સાહિત્ય માટે આવશ્યક છે. આપણી પ્રજાની ગરીબાઈ જીવનમાં અદ્ભુતતાતો ઉદ્ભવ થવા દેતી નથી. શક્તિની અશિથિલતાથી જીવનમાં એકમાર્ગીપણું (monotony) વ્યાપે છે અને વિવિધતા આવતી નથી. આપણા જીવનમાં આ સર્વે વિષયો સંબંધે વિકાસ થશે તેમ અલબત્ત નાટક અને નવલકથાના એ અનંતરૂપ પણ દૂર થશે અને એ સાહિત્યની વૃદ્ધિને વધારે અનુકૂળતા મળશે. પ્રજાજીવનના સર્વે અંશો એક બીજા સાથે સંકળાયેલા છે. આપણા માનવતા પ્રમુખ દી. બ. અબાલાભાઈએ આરંભના બાથણમાં કહ્યું હતું તેમ પ્રજાજીવનના અનેક અંશોનો એક બીજા સાથેનો સંબંધ (inter-dependence) લક્ષમાં લઈ રાષ્ટ્રીય, સાંસારિક, નીતિવિષયક, ઉદ્યોગવિષયક, સાહિત્યવિષયક, સર્વે ભાવનાઓનો સાથે ઉદ્ધાસ થવો જોઈએ. અને તે પ્રમાણે આપણું પ્રજાજીવન જેમ ઉદ્ધાસ પામશે, જેમ વિસ્તાર પામશે, તેમ આપણું સાહિત્ય પણ એ નવી વૃદ્ધિ અનુભવશે. નાટક અને નવલકથાની રચના માટે નૈસર્ગિક ઉપાદેક શક્તિ (originality) ની જરૂર છે અને તે આપણે આપણા પ્રયાસથી ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. પણ ન્યાં એવી શક્તિ હોય ત્યાં તે ઉગી નિકળે એવી અનુકૂળતા આપણે કરી શકીએ છીએ. અંકુર અનેક રથે છે, અને વૃદ્ધિ થતાં જેમ સર્વ પ્રકુલ થાય છે તેમ આપણા પ્રજાજીવનમાં વિવિધ અંશોનું ચોપણુ થતાં આપણી પ્રજાના હૃદયનો પણ વિકાસ થશે અને વિસિદ્ધ શક્તિઓ ખિલી નિકળશે. પ્રજા એ કૃષા સત્વર કરે એવી યાચનાથી સમાપ્તિ કરીશું.

રમજીભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો.

શુદ્ધલક્ષ્મી—કર્તા મી. જી. ના. મેથી આ પુસ્તકે એક હિંદુ સંસારી વાંતા છે.

• પ્રેમ અને નિતિના તત્વોને અચ્છી રીતે મુલેલછે નામદાર ગાયકવાડ સરદારના કેળવણી ખાતાએ ધનામ તથા લાખચેરીઓ ખાતે મળુર કરેલ છે. કપડાની શે બીલીબવાઇ સાથે કી રૂ. ૧-૧૨-૦

બે મુદ્રિકા—આ હિંદુ સંસારી વાંતા 'જોષ્ટ સાહજ'માં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલછે, તેમાં હીરાગૌરીનું અખડ પ્રેમ તેજજ પુરંદરું પ્રતિવિત્ત તેમજ "કર્મગણિની રહનતા" નો વિતાવો છે કપડાની બધાઇ કી રૂ. ૨-૦-૦

દુગમન દાગમન—આમાં દારેશે મુમુક્ષુ શેઠીએ, પારસી સંસારી અતી રસીવી વાંતા પહેલી આજની ખત્રાસ થતા લાલખાળીથી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. કપડાની બધાઇ એનેરી નામે કી રૂ. ૩-૧-૮-૦

આ શિશુ અમારે ત્યાં તમામ પુસ્તકો મળી શકે છે સચીપત્ર મળાવતા એકલી આપીયુ

શ્રી લક્ષ્મીદાગની કુ.
પારસીખમર કોટ, મુમુક્ષુ

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિના

છપાયેલાં પુસ્તકો

૧ કેટલાંક કાવ્યો.

૨ વસન્તોત્સવ.

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨.જો.

દરેકની કૌમત આઠ આના.

ઘણા વખતમાં છપાશે

૧. ઇન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર મૂલ સાથે.

મળવાનું કેટલું

અમલતાલ અમરશી ગહેતા,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.
અમદાવાદ-

સ્ત્રી ઉપયોગી અત્યુત્તમ ગ્રંથ. સૌભાગ્ય-શિક્ષાબિંધ.

આ પુસ્તકને રા. રા. રમણભાઈ મંદિરતરામ નિલકંઠ, બી. એ. એલએમ. બી. એ. (અમદાવાદ) રા. રા. કેસવલાલ નેશંકર ધોળકિયા, એલ એમ. એન્ડ એસ. (રામપુર-રોહિલખંડ) ફો. વિદ્યાગોરી રમણભાઈ, બી. એ. (અમદાવાદ) રા. રા. અનંતરાવ નાનાલાલ ખૂચ, બી. એ. એલએમ. બી. (જૂનાગઢ) રા. રા. શીવસંકર શા-નજી દલાલ, બી. એ. એલએમ. બી. ન્યાયશીલ (ભાણુવાર રીડ) વગેરે અતિ ઉચ્ચ અભિપ્રાય આપેલા છે.

‘સૌભાગ્ય-શિક્ષાબિંધ’ પુસ્તકમાં આવતાં પ્રકરણો

(૧) સ્ત્રીની શ્રેષ્ઠતા. (૨) પુત્રીપર રાખવો જોડતો પ્રેમ, અને તેઓને કાઢી કુળવૃદ્ધિ સુખરૂપ થાય. (૩) પાતળી પત્નીપ્રત્યે ફરજ. (૪) બાલકોની નિષ્કળતા બોટાં પાછાંબો. (૫) કન્યાવિકલ્પથી થતું પાપ. (૬) લગ્નની ઉત્તમ સ્થિતિ. (૭) સાસરામાંથી વધુ તરફ રાખવું જોઈતું ઉમા વર્તન (૮) ‘કાન્તા’ (બોધદાયક વાર્તા). (૯) તરણીઓની સાસરે કેવી શરણાત સુખરૂપ થાય (૧૦) તરણીઓએ સાસરામાં તરફ રાખવું જોઈતું ઉમાવર્તન. (૧૧) પિયર પ્રત્યે રાખવો જોઈતો ઉચ્ચભાવ. (૧૨) સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનું ખરું તપ અને વન થું છે. (૧૩) તરણીઓની આરમાન હોકારાં પ્રત્યેની ફરજ. (૧૪) ‘પુણ્ય’ (બોધદાયક વાર્તા). (૧૫) તરણીઓની આદર પ્રત્યેની વર્તણૂક કેવી જોઈએ. (૧૬) તરણીઓમાં ચઢાં, પાન, તમાકુ વગેરે વગરું જતું બચસર અને તેથી ભોગવતી પડતી પરાધીનતા. (૧૭) તરણીઓએ રમણવાળી થતા ગેરફાયદા; અર્થાદા કેમ ભગવતી. (૧૮) નાપસંદ કરવા જેવા ચાચો. (૧૯) સત્તારીઓની સત્તાથી ભગતા લાગો. (૨૦) સારી નહારી સોખત તેની બચસર અને પરિશ્રામ. (૨૧) તરણીઓએ શું વાંચવું, વાંચનની મનપર થતી બચસર. (૨૨) પરાણા મુત્તાર. (૨૩) સ્વચ્છતા અથવા સુધડતાના ફાયદા. (૨૪) આરોગ્યતા જળવવા રાખતી જોઈતી ખાસ સંભાળ; બોલી શરમતા ગેરફાયદા. (૨૫) અટકાવ (રોજિદારી). (૨૬) પતિને તરફ કરવાની વિદ્યા. (૨૭) પત્નીની પતિ પ્રત્યે ફરજ, ‘પત્ની ધર્મ’ (૨૮) સમપદી. (૨૯) ‘સુ-નંદા’ (બોધદાયક વાર્તા). (૩૦) તરણીઓની પાપુરજ પ્રત્યે વર્તણૂક કેવી જોઈએ; શ્રેષ્ઠ ચાચી થવાય. (૩૧) તરણીઓએ પાકાભાઈમાં પ્રવીણ થવાની જરૂર; તેપર ફેરું જોઈતું પાન અને બોરાક માટે રાખવી જોઈતી સંભાળ. (૩૨) અદારવિદારમાં નિષ્કલિપ્તજીવન ભગવતી જરૂર. (૩૩) તરણીઓએ ઉલ્લાસી થવાથી થતો લાભ, આગસું થવાથી થતો ગેરલાભ; અવગણને વખતે શું કરવું જોઈએ. (૩૪) તરણીઓએ રાખવી જોઈતી ઉમાગૃહમંચર્યા. (૩૫) તરણીઓએ કરકસરથી રહેવાથી થતો લાભ, રેખાદેખીથી દૂર રહેવું; ‘સંતોષ એજ ખરું સુખ.’ (૩૬) ‘નર્મદા’ (બોધદાયક વાર્તા). (૩૭) તરણીઓએ સદાચારમાં વહેલાં ઉઠવાથી થતો લાભ. (૩૮) અનુગ્રાહ (દયા), ધરેપકાર કરવા એજ ‘પુણ્ય’ અને અવરને દુઃખ દેવું એજ પાપ. (૩૯) નારી નિત્ય પાક ૧ લો. (૪૦) નારી નિત્ય પાક ૨ બીજો. (૪૧) ‘સુલક્ષણ’ (એક પતિ પ્રેમી બાળાનું અદ્ભૂત પ્રેમ અર્થિત)

આ સુખ્ય વિષયો ઉપરાંત અનેક નાની નાની સ્ત્રી ઉપયોગી બોધક બાબતોનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ થઈ ગય છે. જેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને, પુત્રીઓને, ભગિનીઓને, પવિત્ર સહીય, શ્રેષ્ઠ, કર્તવ્ય પનાયજી જીવ્યા છુટ્કા દોષ; સંસારનું સર્વોત્તમ સુખ-સ્ત્રીભતી-નહે-મતો ઉત્તમ ચઢાંતા દોષ, સંસાર ઉચ્ચ અને સુખ પૂર્ણ જોવાનો શુભ હેતુ ધરાવતા દોષ, સ્ત્રીઓને નીતિનું, ધરસંસાર ચલાવવાની રીતીનું અને બચસરોને કુળવૃદ્ધિ આપવાનું પૂર્ણ જાન આપવા છુટ્કા દોષ, તેવા દરેક સંજોગને આ પુસ્તક ધરમાં રાખવાની આ વર્યાકોતા છે. કિંમતે રૂપિયો સગા, પોરોજન મુંઝાં.

ભણાવર-કાકિયાવંડ.

એન. કે. વજીવ, ટાપ્પીસ્કં,

કાપૂર ઓરીમ.

કાવ્ય મંજરી.

‘૪ x ગૂનાં કાવ્યો તો સારો મંથર થયો હોય તો આ જ છે x x’

પ્રેમ લીંડો કેવળ ગજવ

x x પમદગી મહુ જ સારી કરી છે x x’

પ્રેમ જ

‘x x ગુજરાતી કવિતાનો ઇતિહાસ ને કાવ્યો સમગ્રી દિપ્તિ વાંચકો ને આ
જામકોને પણ સદા જૂનું ઘણું પડશે, x’

રમણભાઈ મં. નીલકંઠ

કવિતાના ઇતિહાસ ને વિગતવાર સિરખ સાથે પ્રાચીન કવિઓનાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યોનો સમઠ

કિંમત રૂ. ૧

જેન દાદરકુન,

સુમધ નાં ૩ }

જીવાણાઈ અમીચંદ પટેલ

ઊપા કાન્ત.

એક રસિક તવલકથા.

જો વિશે નિહાનેના ઉચ્ચ અભિપ્રાયો આવ્યા છે સરખ ગુજરાતી ભાષામાં લખ્ય
ધેની છે સગમગ ૩૦૦ પાના

કર્તા—ભોગીન્દ્રગવ રતનલાલ દિવેદીયા, બી. એ

બન્ધુ સમાજ

ઉપા કાગળની પાકા પુસ્તક કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

કાચા પુસ્તકો ને હલકા કાગળની રૂ. ૦-૧૨-૦

SELECTIONS FROM ENGLISH POETS.

With Notes—Nearly 300 Pages

Beautiful poems of various English and American authors

PRICE ૦-12-૦

મળવાનું ઠેકાણું.

ભોગીન્દ્રગવ રતનલાલ દિવેદીયા.

બી એ બસિસ્ટ સેક્રેટરી
સેવાગદન-નિરમામ બેકરોડ—મુંબઈ

મેળનાં કોઈસ અમદાવાદ

નામર
ગ્રંથી મુબેય

રૂ.

૩

કૃદ્ય રંગ.

(દ્વિતિય કિરણ-કાવ્ય.)

પ્રાસાદીક અને ધાર્મિક કાવ્યો કાપણું પુરું. ગાયકવાડ મરહારના કેળવણી ખાતાએ
લાઈબ્રેરી માટે મળુર કરેલ છે. રૂઠિ ચાર આના, પો એક આનો

૩. રચનાર—

ભાઈશંકર કુળેરજી શુક્ત.

મોરબી નીવાસી સુ. વેંગવળ

અથવા એન એમ ત્રિપાઠિ—શુકસેતસં મુંબઈ.

વૈરાગ્યશતક અને વ્રહ્મજ્ઞાન.

પ્રસિદ્ધ કરનાર રા. ૧ હરજીવન ત્રિલુવન ત્રિપાઠી.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦.

આ ગ્રંથમાં શ્રી બલ્લુદરિ કૃત વૈરાગ્યશતકના મૂળ સંસ્કૃત શ્લોક, તેમજ પંજમના
પ્રસિદ્ધ કવિ હરિદયજી દ્વિંદી બાપામાં કરેલું ચતુર્થાત્મક બાપાનંતર, તેના ઉપરથી શુદ્ધરાતી
બાપામાં વિવિધ છંદોમાં પ્રસિદ્ધ શ્લોકો કરેલું બાપાંતર, તથા અતના બાગમાં વૈરાગ્ય
અને વ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધી અનેક શાંત રસ પ્રધાન પદ્યોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.
મુશુશુઓને આ ગ્રંથ ઉપયોગી છે.

તેજ હતો તરફથી તૈયાર છે હાવાનંતર સખી ગ્રંથરચ જોઈએ છીએ.

૧. રવામી શ્રીચીદમ્બનાનંદની દીકરાણી ગીતા દીકા માયે શુદ્ધરાતી બાપાનંતર.

૨. પારસ બાગલું શુદ્ધરાતી બાપાનંતર.

લખો વ્યવસ્થાપક " વસન્ત "

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આપું જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

❖ આગ્રેસર છે. ❖

❖ આ ગોળીઓ:- ❖

- (૧) પાચન શક્તિની નિષ્ક્રિયતા દૂર કરે છે
- (૨) નનળા પડતા ઘાન તત્ત્વોને પુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) ઘટતી જતી રક્તશુદ્ધિ શક્તિને સતેજ કરે છે
- (૪) શેઠીને સુધારી ઉમદા જનાવે છે
- (૫) તામત વધારે છે
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે
- (૭) રક્તનાશ થતા ધાતુપાતને અટકાવે છે
- (૮) અભારેલ પુરુષાત્વને પાછું જણે છે

૩૨ ગોળીની ડબ્બી એકનો રૂ ૧

સવળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયભાંથી મુક્ત રહેવા માટે
મહેરખાની કરી " કામ શાસ્ત્ર. " નામનું

અમારું પુસ્તક વાંચો

તે આરોગ્ય, દોલત અને આજીવનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનાર છે

૨૨ આશુચિઓમાં બહાર પડી આજ મુઘીમા તેની

પાંચ લાખ કરતાં વધારે મફત પ્રતો વહેંચાઈ ચુકી છે.

તે પુસ્તક,

કેચેડ, મસકી, ગુજરાતી, હિંદી, ઉર્દૂ, ઉર્દૂ (ગુજરાતી વિષિમાં) બ્રાહ્મી અને તામિલ
ભાષામાં તૈયાર છે તે લગુ બાબમાં જણાવે છે

વિના મૂલ્યે.

ટપાલ ખર્ચ સીધા વગર મોકલવામાં આવે છે
વધશાસ્ત્રી

1-12-08

આંચ, કાલબાદેવી રોડ

મુ'બક્રી

મણિશકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

THE NOVEL

Every novel which is a true picture of any part, however humble, of humanity, should be an exciting and inspiring "Tell me a story," says the child, and listens rapt in attention, unconscious that while the story teller carries on the tale his own mind is being widened by new thoughts and charged with new ideas. We are all children when we sit with the open novel and go off into the land of the other folk. We come back, when we close the book, with a wider experience of humanity, with new friends, new loves, and new enemies. I think that the strongest defence of fiction should be the fact that the true presentation of humanity from any point of view must tend to the inculcation of certain virtues—sympathy, pity, and an ardour indistinguishable when once it has seized the soul, for justice. This is a great claim for fiction, yet I advance it in favour not only of the great works which move a whole nation, but of the humble stories whose only merit is their plain unvarnished truth. What made *The Vicar of Wakefield* popular? What preserves it? It is not a great work, it deals not with ambitious and great passions, it treats simply of a single family undistinguished, one of the crowd, yet so truthfully and naturally that we cannot wish it to be forgotten.

In these days the most important teacher—the most widespread, the most eagerly heard—whether for good or evil is the novelist. Between Russia the East and California in the West, it is the novelist who teaches. He is the fount of inspiration: he gives the world ideas, he makes them intelligible; sometimes, in rare cases, he so touches the very depths of a people that his words reverberate and echo as from rock to rock and from valley to valley far beyond the ear of him who listens. In these cases he makes history, because he causes history to be made.

—Sir Walter Besant

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) મુજરાતીઓ, (૬) ગામતરો, (૭) તળાવીઓ તથા (૮) માસિક રૂ. ૨૫ સુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અનુરૂપ) રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા કૃપા કરવી. ખાન વર્ષમાં, રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ એક અંકના રૂ. ૦-૬-૦ „

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઓફિસ”-ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઓફિસ” અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે. અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૩ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ-એ લેખ “વસન્ત”માં દાખલ કરવાનો શરતો, જે કે ન હોય-પણ એ લેખકને પાછું મોકલવાને અનો ખાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

ગ્રન્થકારો માટે ખાસ સગવડ.

વસન્ત-પત્રનો સાહિત્યપ્રેમી જનોમાં જડોળો પ્રચાર છે પરંતુ આત્માર સુધી પહોંચી જાય ન હોવાથી જુદાં જુદાં પ્રકારનાં જાહેરો સર્વ સજાતી નહોતી. પોસ્ટેજ દરમાં ફેરફાર થવાથી હવે આ પત્રના વજનમાં વધારો કરી શકાયો છે. અને તેથી બે નવાં પૃષ્ઠ ઉમેરી જાહેર ખર્ચનો દાખલ કરવાનું અમે સીકાવું છે. આ અનુકૂળતાનો લાભ લેનાર ગ્રન્થકારો ચૂકરો નહિ એમ આશા છે.

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य मत्स्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यद्वा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यद्वायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ.

પૃષ્ઠ ૮, અંક ૫.

[આશિષ.]

અવેક, સંવત્ ૧૯૬૫.

કર્મયોગ:-૨.

આપણે ગયા અંકમાં કર્મયોગનું તત્ત્વ એના સાદા અને મગ્ગ સ્વરૂપમાં ગદ્યાશક્તિ
વિચાર્યું. એમાં આપણે જોયું કે—પરંપરામાં દષ્ટિ સ્થાપી કર્મનિષ્ઠ રહેવું, અને પોતપોતાની
પ્રકૃતિનો વિચાર કરી અધિકાર જોઈ કર્મઆનિર્ભય કરવો એ એ મહાન ઉપદેશનું સદશ્ય છે.
એ ઉપદેશની મહત્તા એ છે કે મનુષ્યજાતિના અમુક જ વર્ગને—ગાંધીને કે રાંકને, વિદ્વાનને
કે અભજનને, સ્ત્રીને કે પુરુષને જ તે લાગુ પડે છે નથી. મનુષ્ય માત્રને—અને તે પણ મર્વ દેશમાં
અને મર્વ કાળમાં લાગુ પડે છે એ ઉપદેશ છે. અને એમ છે નો—એમાંથી વર્તમાન કાળમાં
આપણે—દિનદિનવાંચી આપ્યેજનોએ—શો માગ મેળવ્યું કરાવે છે એ વિચારનું સ્વાભાવિક
રીતે પ્રાપ્ત થાય છે.

આલસ્ય-વિપાદ-ચિન્તા શંકા આદિ આત્મશોષક વૃત્તિઓને દૂર કરી, હયમ-હ-
ત્સાહ-આનન્દ આદિ આત્મવોષક વૃત્તિઓ પ્રજાનાં દાહક કર્તવ્ય—જે એક મુલ્ય લે છે.

ગઈ ઐતિહાસિક પરિવર્તના પ્રમુખ મિ. મુધોનરે મન્યામની બાબત ઉપર જે એકદેશી
આલોપ કર્યો હતો* તેમાં તો આપણે નહિ સંમત થઈએ, પરંતુ તે માથે એ પણ સમ-
જમાં ગંभीરું કે—

*“The ascetic ideal, which holds in contempt this world and its interest, has
exercised for centuries past a dominating influence on the Indian mind.....

The downfall of our industries, arts and trade, is as much due to this cause,
as to the heavy disabilities and restrictions imposed upon them by the economic
and fiscal policy of England and other countries”

“ન કર્મણામનારમ્ભાભૈર્કર્મ્યં પુરુષોઽક્રુતે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥ ” મ. ગી.

—“ માત્ર કર્મ કરવાં માંડી વાજવાથી માણસ નિષ્કર્મદશા પ્રાપ્ત કરતો નથી, તથા સંન્યાસ —કર્મત્યાગ—એટલાથી જ એ સિદ્ધિ પામતો નથી. ”—એવું ભગવદ્વચન છે. અને જે એ વચન માત્ર ઉચ્ચારીને ખેશી ન મૂકેતાં આપણા સમસ્ત દેશના જીવનમાં એનું સતત સ્મરણ રાખવા—રખાવવાનું આપણું કર્તવ્ય છે, તો એટલું સ્પષ્ટ છે કે કહેવાતા ‘ખાવાઓ.’ અને ‘કપડાં’—જેઓ વસ્તુતઃ નિસ્વેચુષ્ય કે સત્ત્વગુણની દશાએ પહોંચેલા નથી પણ નિદ્રા આસ્રિય અને પ્રમાદથી ઉપજતી તમોગુણની જ દશા ભોગવે છે—તેઓની સંખ્યામાં જેમ અને તેમ ઘટાડો કરવો. આપણા અજ્ઞાન દરિદ્ર અને વિવિધ ધન્યા વગરના દેશમાં, એ જાતિના લોકને ‘જાઓ ! મરુતો કરો.’ એમ તિરસ્કાર કરીને બારણેથી કાઢવા—એટલાથી કાર્યસિદ્ધિ નથી. અન્તર્ગત વર્ગ (Depressed Classes) નો ઉદ્ધાર કરવાનો આજ કાલ જે યત્ન થાય છે તેવો જ, બધકે તે કરતાં પણ વિશેષ મહત્ત્વનો, યત્ન આ બાવાઓના અને રૂકીરાના ઉદ્ધાર માટે કરવો જોઈએ. નારા પામેલી અને નારા પામતી જતી ગ્રામસ્થાઓને સજીવન કરવા તથા પરસ્પર-સહાયક નાણાં ધીરનારી પેઢીઓ સ્થાપવા આપણે સરકારને વારંવાર કહીએ છીએ; પરંતુ તે જ પ્રમાણે, બાવાઓની અને રૂકીરાની જન્માતોમાંથી જે ધાર્મિક જીવન બાંધી ગયું છે તે ફરી લાવવાનું અને તેઓના ધાર્મિક જીવનમાં ઉપકારક થાય એવી કેળવણીની સંસ્થાઓ ઉભી કરવાનું કામ આપણે માથે નથી ? તન્દુરસ્ત શરીરમાં શહેલા બાગને બહાર ફેંકી દેવાનું સ્વાભાવિક વલણ હોય છે; તદનુસાર, ન્યારે એ જન્માતોમાં ખૂંધે ધાર્મિક જીવન આવશે ત્યારે એના કુટુંબ અંશો એની મેળે જ સંધ બહાર થઈ જશે—અને એ રીતે, અત્યારે અતિશય બારે થઈ પડેલી એ વર્ગની સંખ્યા ધીમે ધીમે ઘટતી જશે. એ જીવન રૂકી જમત કરવા માટે તે તે જન્માતોને હાથમાં લઈ તેઓમાં સંસ્કૃત અને અન્ય દેશી ભાષાઓની કેળવણીની સંસ્થાઓ દાખલ કરવાનો યત્ન કરવો જોઈએ. દેશમાં ઉત્પન્ન થએલી ઔદ્યોગિક જગતિને અંગે, તેઓ આગળ દ્રવ્ય અને કુટુંબમુખની હાલતો ધરીને તેઓને આલસ્ય અને પ્રમાદ ત્વજીવી ઉદ્યોગી કરીએ એ છેક ખગ્ન નથી, કારણ કે એટલે અંશે આપણે તેઓને તમોગુણમાંથી કાઢી એથી ચઢીઆત્મા એવા રજેગુણમાં પ્રવેશ કરાવીશું; પરંતુ ખૂંધે કર્તવ્ય તો એ જ છે કે આપણા દેશનું સંન્યાસાશ્રમનું માહાત્મ્ય આપણે તદ્દત વીસરી ન જતાં એ મહાસંધ આગળ જ્ઞાન ત્યાગ અને પરોપકારની સત્ત્વગુણી ભાવના સદા કાયમ રાખીને જનસમાજને એ વર્ગનો લાભ અપાવવો.

વળી શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાએ નિન્દેલો ‘કર્મ—અનાદંબ’ તો હોય તે માત્ર બાવાઓમાં અને રૂકીરામાં જ છે એમ નથી. કેળવાએલા વર્ગને કેળવાએલી—સામાન્ય કરતાં ચઢીઆત્મી—કચોટીએ તપાસીએ તો એની પણ મ્હોટી સંખ્યા ‘હું મ્હારા દેશનો રોટલો દેશને યોગ્ય બાંધો આપીને ખાઉં છું કે કેમ ?’ એ પ્રશ્નનો સન્તોષકારક ઉત્તર આપી શકે એમ નથી. હિન્દુસ્થાનની તીન્નેરીનાં નાણાં બહુ જ મ્હોટે ભાગે આપણા અબજ દેશબંધુઓના પંડોરાનાં બનેલાં હોય છે; અને એમાંથી જ આપણી કાલેજને અને કચેરીઓનાં ખર્ચ માટે

છે * આ ધ્યાનમાં મળીએ તો આપણા કેળવણીએ વર્ગનો મોટો ભાગ અમલ્ય વર્ગ પ્રત્યેનું પોતાનું દેવ બનાવવા લાગે છે એમ કહેવું કઠણ પડે.

આપણા જેવાજ આત્માને ખાઈ જનારા બીજા દોષો તે વિનાશ ચિન્તા શંકા આદિ છે. આપણા કેળવણીએ જાનોમાંના ધણીએને દેશ પ્રત્યે લાગણી તો હોય છે, પણ તેઓ એવી વર્તણૂક ધિતિ જોઈને એવા વિપાદમા-ખેડમા-રૂખી જાય છે કે તેઓને કાર્ક પણ કર્તવ્ય કંવા જેવું લાગતું નથી. દેશનું અગ્નિ, એનું દાનિય, એનો ક્રોધ-આદિ, પ્રતિબંધ-કાનો દગ જેઈ તેઓના માત્ર શિથિય થઈ જાય છે, અને તેમા પણ વ્યંગે પરિભ્રમતા દેશો માથે પોતાના દેશને મરખાવે છે સાથે તો એ એ વચ્ચેનું અંતર જોઈ, એક પગલું બંધવાની પણ તેઓમાં હાથ મેલેલી નથી વળી, દેશમાં ટોઈ ટોઈ સ્થળે અનિદ પ્રવૃત્તિઓ થતી જોઈ એના બવિધ્ય માટે ચિન્તા કંનારો વર્ગ પણ છે. પણ ચિન્તા એ મેગનો પ્રતીકાર નથી એ એ આ વિચારે છે? વળી એક વર્ગ એવો પણ છે કે જે કાર્યકાર્યના મંદયમાજર દુન્યો-હે છે—દાખલા તરીકે, મચાનુધાનના પ્રશ્નમા—ગાતિયધારણનો લાભ વર્ષ સ્ત્રીગવણી વગેરે તે તે મુધાન કંવા, કે બચે એ મુધાન મોગ થાય પણ પ્રથમ તો ગાતિનોજ નાશ કંવા? એક રીતે કંતા, ગાતિબંધનો દદ થાય છે બીજી રીતે કંતા, મુધાન થતો નથી બીજે દાખલો લઈએ—શાગામાં જુના જુના ધર્મનું સિનાયુ આપના જતા ધર્મોપચાર વચે છે ન આપવાથી ધર્મગ યતા થાય છે, આ પગ્ગ વિગેધી દલીલો વચ્ચે કર્તવ્યમદ થઈ ઉભો નેનારો એક વર્ગ છે.

આ સર્વ દોષનો પ્રતીકાર એના વિગેધી મુજબા નેતો છે આગમ ખખેલી ઉદય કહે—દામ ક્યાંતો આનંદ જુદો જ છે, જેના ગ્વાનુ આગરુ માણુએ લાભ જ નથી. વિપાદ ત્વજ ઉત્સાહી બનો—અપ્રેશનો ઉદાર કદી પણ અશમ્ય નથી. ઉત્સાદથી જાપાને

* "The influence of higher education is expected to elevate the national life proportionately to its height and depth. The writer in *East and West* to whom I have referred estimates Rs. 4 per head as the annual cost of primary education. That of collegiate education ranges from over Rs. 250 per head in Government institutions to, perhaps, a third of that sum in private colleges—say, an average of Rs. 100 per head. That is to say, 25 pupils can be educated in a primary school for what it takes one young man to undergo University education. The State cannot spend so much on one person except in the belief that the influence of the one man will more than compensate for the loss of opportunity of primary education of 25 children. In other words, State's support of higher education rests on the condition that higher education has an essential altruistic foundation as its basis and as its outcome. On the portals of a University and in the hearts of every University man should be engraved the motto "Freely you have received, freely give." Original research, altruistic service, and the always selfless work of teaching—these are the ends to which Universities exist, and their claim to the support of the state depends on their due fulfilment"—K. Narayana.

દુંક, સમયમાં કેટલું. સાધ્યું છે એ તમે જાણો છો નહીં. જર્મની આજની ત્રીસ વાગીસ વર્ષ ઉપર દરીયાઈ યુદ્ધમાં કામ લાગે એવી એક પણ નૌકા બાંધી શકતું નહતું; આજ ઇંગ્લાંડને એ કામમાં જર્મનીની દરીયાઈ કરવી પણ સુરકેસ થઈ પડી છે. આપણે જૂનકાળમાં જગતને વ્યવહાર અને પરમાર્થ ઉભયમાં ઉપયોગી થતું પુષ્કળ જ્ઞાન આપ્યું છે તો ભવિષ્યમાં એ જ મહત્ત્વ ફરી કેમ નહિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ ? કદાચ કોઈને આ આશા મિથ્યા લાગતી હશે. પણ વર્તમાનમાં દૃષ્ટિ ડૂંધી રાખીને પોતાની શક્તિના સ્વરૂપનો ખ્યાલ બાંધવો એ બહુ જ ભ્રમજનક વિચારપદ્ધતિ છે; જૂન અને ભવિષ્ય ઉભય પરત્વે એ ખોટી છે. સર વિશ્વમ જો-એને સંસ્કૃતમાં નાટકો છે એમ કહેવામાં આપ્યું ત્યારે એ માની પણ શક્યો નહતો કે એ નાટકો શેક્સપિયરનાં નાટકો જેવી રચનાનાં હશે; અને માત્ર ભવાઈનો જ પરિચય ધરાવનાર એ ત્રણ પેઢી ઉપરના આપણા પૂર્વજોને કલિદાસ કે ભવજૂતિનો કશો જ ખ્યાલ નહતો. તે જ પ્રમાણે ૧૮૫૬ ના બળવા પહેલાંના લોકોને વર્તમાન વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ વિશે વાત કરી હોત તો તે કોઈક બીજી જ દુનીઆની વાત જેવી સમજત. જગતની વિવિધ પ્રજાનો દત્તિકાસ આપણને કોઈ પણ સમય સુખ્યત્વે કરી સીખવતો હોય તો તે એ છે કે મનુષ્યની ઉત્તમતા અને અધમતાની શક્યતાને સીમા નથી. જો કાલ્ય પગ જેટલી બેસી રહી દિનપરદિન અધિક ને અધિક અધમતા પ્રાપ્ત કરવાનું આપણામાં સામર્થ્ય છે, તો તે જ રીતે કમ્બર કસી કર્તવ્યપરાયણ થઈ દિનપરદિન અધિક ને અધિક ઉત્તમતા મેળવવાનું સામર્થ્ય પણ આપણામાં કેમ ન હોય ? આમ વિચારો, ઉત્સાહી થવું—એ અર્થ કામ કર્યા બરાબર છે.

ચિન્તા એ મનુષ્યના આત્માનો એક તીવ્ર શ્રેણ છે—અને તે ગયા અંકમાં બતાવેલી અહંતાનું જ ચોખ્ખું પરિણામ છે. કર્તવ્ય કર્યા પછી, હિન્દુસ્થાનનું શું થશે, એ દિલ્લે આપણને શાની ? જે માણસ કર્તવ્યપરાયણ છે તેને તો એવી દિલ્લે મંજૂરી જ નથી. એ તો વર્દસ્વર્ણના ‘Solitary Reaper’ ના જેવો પોતાના કર્તવ્યમાં એવો મસ્ગૂલ છે કે એને તો બીજા શું કરે છે તે જોવાની પણ ડુરસદ નથી. આપણું કર્તવ્ય જૂહી પ્રજાની દિલ્લે આપણે પોતાને માથે બેસાડી એ મિથ્યાભિમાન છે. સતત સ્મરણમાં રાખવું કે આપણા દેશની દિલ્લે પ્રજાને છે: ભારતવર્ણના કલ્યાણ માટે નરનારાયણ તપશર્પા કરે છે.

ચોથો દોષ—શંકા—તે પણ કર્તવ્ય ચૂકવનાર એક શક્તિ છે અને એનો પ્રતીકાર શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાએ શ્રદ્ધાપૂર્વક કર્તવ્ય કર્યા જતું એ બતાવ્યો છે. વિચારની ખરી કસોટી આચાર છે, અને તેથી કર્મકાર્યના વિચારમાં શુચાર્ધ ન પડતાં અનુભવી મહાત્માઓ ઉપર શ્રદ્ધા રાખી તેઓને બતાવેલે માર્ગે પ્રયાણ કરવું, અનુભવ લેતા યાત્રી, અને એ અનુભવથી પોતાની જૂલો સુધારતા જવું; અર્થાત્ વિચારને એકલાને મહત્ત્વ ન આપતાં, આચારથી વિચારને શુદ્ધ કરતા રહેવું—આ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉપદેશીલા કર્મયોગનું સુખ્ય તાત્પર્ય છે.

આમ, આલસ્ય વિવાદ ચિન્તા શંકા આદિ દોષો ત્યજી ઉદ્યમ ઉત્સાહ આનન્દ શ્રદ્ધા

આદિ ગુણો ઉપજવવાનો બોધ વર્તમાન સમયે આપણને કેવો ઉપયોગી છે એ આપણે જાણવું. પણ એ ઉપરાંત એક બીજું મહત્ત્વનું તાત્પર્ય પણ હાવના સમયમાં આપણે ખાસ યાદ રાખવાનું છે. અર્જુનના હૃદયમાં જિજ્ઞાસા વિચારો આવવા માંડ્યા હતા ‘અધિર ખરડા ભોગ’ ભોગવવા એને ગમતા નહોતા, એના સગાં સંબંધીઓ માટે એને દયા ઉપજી હતી. પણ હજી એ વિચારો, વસ્તુતઃ એના આત્માથી—અને તેથી એના અધિકારથી—કેટલા દૂર હતા તેનું એને ખાતર ન હતું. કર્તવ્ય કરતાં કરતા જ આગળ વધાય છે એ જૂની જઈ વચન કર્તવ્ય ઓળંગી જઈ, સહસા બ્રાહ્મણની ભાવના સિદ્ધ કરવાનું એને મન થયું હતું. એવે પ્રસંગે, શ્રીકૃષ્ણે એને ઉપદેશ કર્યો તેનો સાગ એ તીકણે છે કે એક સારી અને એક ખોટી એની બે ભાવના વચ્ચે વિરોધ આવી પડ્યો હોમ ત્યારે તો નિર્ણય કવો સહેલો છે, પણ ન્યાયે બને મારી ભાવના વચ્ચે પમંદગી કરવાની હોય ત્યારે જ વિકટ પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવે પ્રસંગે અધિકાર ઉપર દૃષ્ટિ ગમવી—અર્થાત્ ભવિષ્યથી ખેંચાઈ જઈ વર્તમાન કર્તવ્ય બૂબુ નહિ હવે, આ જ ઉપદેશ આપણી હાવની દશાને લાગુ પાડીએ તો તે એ છે કે પ્રવેશમેવાના મોટા નામથી અંતર્ગત જઈ, આપણી નિહટ પડેલા હમેશના કર્તવ્ય ચૂનવા નહિ સ્વદેશસેવાની ભાવના દૃષ્ટિ આગળ ગમવાની ના નથી કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે ખરી પ્રવેશમેવા તે આપણા નિત્ય કર્મ કરનાથી જ સંધાય છે જે ગત દિવસ ‘પ્રવેશ’ ‘સ્વદેશ’ એમ નામ ઉચ્ચાર્યા કરે છે તે જ ખરે પ્રવેશમેવક નથી પણ જે એક પિતા તરીકે, પુત્ર તરીકે, ભાઈ તરીકે, મિત્ર તરીકે, પાડોશી તરીકે, મુસાફર તરીકે, દુકાનદાર તરીકે, અમલદાર તરીકે, એમ વિષ વિષ રૂપે કુટુંબમા ગેરીમા બજારમા કચેરીમાં પોતાનું કર્તવ્ય યથાર્થ બજાવે છે એ જ ખરે પ્રવેશમકત છે આપણી અને આપણી ભાવનાની વચ્ચે ગમ્ય મરુદેશ પડેલો નથી વચવો પંચ ન્હાના મોટા અસંખ્ય સુન્દર કર્તવ્યથી છવાએલો છે, તેમાં યદને જ આપણે આપણા નિહટ મ્યાન તરફ પ્રયાણ કરવાનું છે. આ સત્ય મનઃ જાય તો વિદ્યાર્થીઓ, ગૃહસ્થ અને પ્રજ્ઞાન બનતા પડેલા, નજીકીય કર્તવ્ય પોતાને માથે ખેંચી લેવાની લાવમા કંઈ છે તે ન કરે. તેમ જ સામાન્ય પ્રજ્ઞાન કેટલીકવાર, પોતાનું ખરું કર્તવ્ય વિસારે નાખી પ્રવેશમેવાને નામે મિથ્યા શક્તિનો બ્યય કરે છે તેમ ન કરતાં પોતાના અદ્ય પ્રવેશમા કર્તવ્ય બજારી દેશને વધારે ઉપયોગી થાય આ જાતની સંગીન કર્તવ્યભાવના દેશમા ઉપજવવાની અત્યારે ઘણી જરૂર છે—કારણ કે અત્યાગનો સમય એવો છે કે રાત્રિ ગઈ છે, અને પ્રભાત થયું છે.

બ્રિટિશ ગમ્ય એ આપણા દેશના કલ્યાણનો નવો ઉપકાર છે. આપણા જળહનતા તેજેમય દિવસો તો પ્રાચીન કાળમા ગયા, પણ મધ્યકાળની ધોર રાત્રિ વ્યતીત યદને દેશમાં પ્રાત કાળનાં કિરણો ફરી ફટતા અત્યારે જ દેખાય છે. માગ આ વિચારમાં કોઇને સ્વદેશ-ભક્તિની ખામી લાગતી હોમ તો એને મારો આટલો જ નમ્ર ઉત્તર છે કે—સ્વદેશ સૌને વ્હાવો છે: પણ સ્વદેશભક્તિને નામે અસત્ય વ્હાણું નથી. બ્રિટિશ રાજ્યના આગમન પહેલાં ‘દેશનું ભવિષ્ય’ એ વિચાર પણ કોઇને સૂઝતો હતો? પગ તળેની બૂમ ઉપરાંત બે ડગલાં પણ કોઇની દૃષ્ટિ દૂર જઈ શકતી? અરે! જે ભગવદ્ગીતા માટે અત્યારે આપણે આટલું બધું અભિમાન ધનવીએ છીએ તેનું જ્ઞાન પણ કેટલા યોગને હતું! અને તેથી કહેવું જોઈએ કે

ચોતરફ વ્યાપી રહેલો અન્ધકાર દૂર થઈ કર્તવ્યના માર્ગ ઉઘડતા હવે જ આપણને નજરે પડે છે: એક અન્ધારી રાત્રિએ લૂટારૂ-અને દિ'સ પ્રાણીઓથી ભરેલા જંગલમાં ફસાઈ પડેલા વટેમાર્ગીને પોતાના જન માલના રક્ષણ ઉપરાંત ભાગ્યે જ કાંઈ પણ કર્તવ્ય હોય છે: અને સર્વોદય થતાં, માર્ગ સૂચીને જે આનન્દ થાય છે તેવો જ આનન્દ અત્યારે ખરા દેશસે-વકને થવો જોઈએ.

પ્રમાતના ધંદાનાદ દૂર દૂરથી શ્રવણે પડે છે, અને

“ મિત્રો જનાન્ યાતયાતિ ક્રુવાળઃ ”—ખ્ર. સં.

—અર્થાત્ પ્રભુ પોતે આપણને, આનન્દ અને હિસાદથી સજ્જ થઈ, હજ લઈ, પોતપોતાને સોંપેલા કર્તવ્યક્ષેત્રમાં શ્રમ કરવા, ખીજ રોપવા, અને દેશની સમૃદ્ધિ, વધારવા ખોલાવે છે,

“ કાવ્ય એટલે શું ? ”

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૧૪૪ થી.)

રા. રા. દેશવત્સાને કાવ્યના સ્વરૂપ વિશે જે વિહ્વાભરેલું નિરૂપણ કર્યું છે તે મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે એકંદરે સંમતિને યોગ્ય છે. તેમણે કરેલી વ્યાખ્યાનો સાર એ છે કે ‘ ભાવનો સતત વાણીમય પ્રવાહ તે કાવ્ય. ’ રા. રા. કેશવભાસના ભાષણ પછી જે અર્થ થઈ છે તેમાં કાવ્યના એ લક્ષણ સામે વાંધો લેવામાં આવ્યો નથી પણ એ લક્ષણ પરથી જે અનુમાન કરવામાં આવ્યાં અને કેટલાંક ઉદાહરણો લઈ એ લક્ષણને આધારે જે રીકા કરવામાં આવી તે સામે વાંધો લેવામાં આવ્યો છે. આ રીતે રા. રા. કેશવભાસે કરેલી વ્યાખ્યા વિશે કંઈ ગેરસમજુત થઈ લાગે છે અને સંશ્લેષમાં ફરી અવલોકન કરવાથી કેદાર ગેરસમજુત દૂર થઈ શકશે.

પ્રથમ તો કાવ્ય માટે ભાષ આવશ્યક છે. જ્યાં ભાવનું અસ્તિત્વ ન હોય ત્યાં કાવ્યત્વ હોઈ શકતું નથી. માત્ર કાવ્યના ખાસ આકારથી, પદમય રચનાથી, કાવ્ય થતું નથી, એ સિદ્ધાન્ત સ્વીકારવાની કોઈ ના પાડતું નથી, પણ તે સિદ્ધાન્ત મથાર્થે રીતે લાગુ નહિ પાડવાથી જ જે કાવ્ય નથી તેને કાવ્ય કહેવાની ભૂલ થાય છે. જે કાંઈ વાક્ય પદ્યમાં ગોઠવેલું હોય,—ભાષણ કર્તાએ ગોળેલા શબ્દમાં કહેતાં, જે કાંઈ કવિતા હોય,—તે કાવ્ય જ હોય એવો આગ્રહ કરવાથી આ વિષયમાં વિવેક રહેતો નથી. આ માટે, ભાવનું મહત્ત્વ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે. ભાવ તે વિચારવિષયક વ્યાપારથી ભિન્ન છે. મનના વિચારવિષયક વ્યાપાર પણ આપણને આશ્ચર્ય પમાડે તેવા હોય છે, પણ તેટલા પરથી તે કાવ્યયોગ્ય ભાવ હોતા નથી. સુકેશિદ સરખાની ગણિત વિદ્યા, સંકેતચાર્ય સરખાતું તત્ત્વગાન, ન્યુટન સરખાનું પદાર્થવિ-

જ્ઞાન આશ્વર્ષજનક છે એમા શક નથી, પણ, તે કારણથી તેમના લેખ કાવ્ય કહેવાતા નથી. અને એ લેખને ગદ્યને બદલે પદ્યમા મુક્યા હોય તો પણ તે કાવ્ય કહેવાય નહિ. કારણ એ છે કે ભાવમય વ્યાપારના એ લેખ નથી ભાવમય વ્યાપાર વિચાર-વિષયક નહિ. પણ વિકાસ-વિષયક હોય છે. ખીજી રીતે કહીએ તો કાવ્ય તે જુદીની નહિ. પણ હૃદયની કૃતિ છે મનના વ્યાપારોમા આ ભેદ ક્યા પડે છે તે આપણે નક્કી કરી શકતા નથી, શરીરવિજ્ઞાનથી તે ગમ્ય નથી, પણ તેટલા પરથી એ ભેદ નથી એમ ઠરતુ નથી મુરોપમા જડવાદ પ્રબલ હતો તે જમાનામા એક ખગોળવેત્તાએ કહેલું કે મેં આકાશમા બધે દુરખીન ફેગવી જોયું છે પણ કોઈ ઠેકાણે ઈશ્વર દેખાયો નથી, માટે ઈશ્વર છે નહિ. ભાવની ઉત્પત્તિનું સ્થૂળ સ્થાન નક્કી થઈ શકે નહિ માટે તે ઉત્પત્તિ થતી જ નથી એમ કહેવું એ આના જેવી જ ભ્રાન્તિ છે. ભાવ એ વિચારથી જુદા પ્રકારનો અનુભવ છે એ આપણે વાસ્તવિક રીતે જાણીએ છીએ. અને તે મામે આપણે એમ પણ જાણીએ છીએ કે બધા મનુષ્યોમા તે એકસરખી ગાંઠતા વાગેા હોતો નથી ઈર્ષ મનુષ્યો આજ ભાવપગયણ અને ઈર્ષ મનુષ્યો વધારે ભાવપગ-યણ હોય છે જેઓ ભાવપગયણ ન હોય તેઓ આપણા ગમે તેટલા માનને પાત્ર હોય તો પણ તેમને ભાવપગયણ કહેવા, ને કાવ્યત્વ વગળી તેમની કૃતિને કાવ્યનું નામ આપતું એ સ્વાધર્થ નથી તેમના મુદ્ધિવ્યાપાર મહાન હોય તો તેમની જુદીની મહત્તા સ્વીકારી જોઈએ અને એ તેમને માન આપવાનો ખરો માર્ગ છે, પણ, તે કાવ્યથી તેમને કવિ કહી શકાય નહિ. અને તેમને કવિ કહેવામા તેમને ખરૂં માન આપાતુ નથી એજ પ્રમાણે કોઈ વિચારો પદ્યમા જણાવેલા હોય તે આપણને ગમે તેટલા સાન, ગમે તેટલા ખન, ગમે તેટલા ઉંડા લાગતા હોય તો પણ તેટલા પગથી તે પદ્ય તે કાવ્ય છે એમ કહી શકાય નહિ. તે વિચાર ભાવમય છે કે નહિ, એ મુખ્યત્વે જોવાનું છે. કાવ્યત્વ મળ્યે વિચારનું મૂલ્ય જોવાનું નથી પણ ભાવની ખુબી જોવાની છે બાણ કર્તાએ

૪૧ તણા ચાગ ઝગ વાગ્યા
ઉઘોર્મી લોમે જન સર્વ જગ્યા,
જાણે શ્રુતી ચાગ તણા ઉચારે,
મુમુતુ અજ્ઞાનપણ ઉતારે

એ વગેરે પદ્ય ઉદાહરણાર્થે કહ્યા હતા અને તેની ભાવહીનતા દર્શાવી હતી. આપણુ પછીની ચર્ચામા એક ગૃહસ્થે આગ્રહ કર્યો હતો કે આ પદ્યમા શ્રુતિ મોક્ષ અને જ્ઞાનની વાનો છે તે જતા તે કાવ્ય ન કહેવાય તો ઘણુ અચગુ થાય પરંતુ અમુક રચના કાવ્ય છે કે નહિ તે જોવા માટે તો તેમા ભાવ છે કે નહિ એ જ મહોળી કસોટી છે. 'ચાર શ્રુતિના ઉચ્ચારથી મુમુક્ષુ જનો પોતાના અજ્ઞાનપણનો ત્યાગ કરે છે' એ વાક્યના અર્થનું ધર્મજ્ઞાન મળ્યે ગમે તેટલું મૂલ્ય હોય પરંતુ એ વાક્યમા કોઈ ભાવ મળાયેલો નથી એ વાક્યમા માત્ર જુદીનો વિષય છે. 'ઘડીચાલના ચાર ટકોરા વાગ્યા એટલે બધા ઉઘોર્મી લોકો જગ્યા' એમા પ્રાત કાળે બનતી સામાન્ય હકીકત કહી છે, એ હકીકતના કચનમા કોઈ ભાવ છે કે કાવ્યત્વ છે એમ કોઈ ઘડી ભગ પણ કહેશે નહિ. આ એ વાક્યમાર્થને 'જાણે' શબ્દથી જોડી ઉત્ત્રેક્ષા અવધાર આપ્યો છે, પણ આપણકર્તાએ કહ્યું છે તેમ અર્ધો અવધારનું કોઈ સ્થાન

નથી, અલંકાર વડે શોભાવવા જેવો કાંઈ ભાવ નથી તેમ જ અલંકારમાં કાંઈ અમત્કાર નથી, બીજા વાક્યાર્થનું પ્રથમ વાક્યાર્થ સાથે સરખાપણું કદપવામાં કાંઈ સચિરતા રહેલી નથી. આ પદવાળા વર્ણનમાં આ પ્રકારના ઘણા અલંકારની રચના છે તેમાં પણ આ જ પ્રમાણે અકેક પ્રસંગની હકીકત કહી તેને અકેક અલંકારની ચીઠ્ઠી ચઢોડી છે. આવા અલંકારના સંગ્રહમાં કાંઈ કાવ્યત્વ રહેલું નથી. અલંકારનો કોપ બનાવવામાં આવે, અને અનેક વસ્તુઓ તથા પ્રસંગોને કોલું કોલું સામ્ય આપવું એ તેમાં દર્શાવવામાં આવે, મુખ્યને કમળ સાર્યે સરખાવવું, હોદને પરવાળા સાથે સરખાવવા, હાથને દંડ સાથે સરખાવવા, દાંતને મોતી સાથે સરખાવવા, ગતિને સિંહના જેવી કહેવી, કીર્તિને ધોળા કહેવી, વર્ષાખિન્દુને આકાશનાં ચાંસુ કહેવાં—એ વગેરે અલંકારની તૈયાર સામગ્રીનો સંગ્રહ કરવામાં આવે, તે તે કોપ તે કાવ્ય બાને નહિ. ભાવનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ હોય અને ભાવમંદતાથી રંગાયેલી દૃષ્ટિએ અમુક અલંકારની કદપના થાય ત્યારે અલંકારની વધાર્થતા હોય છે તે બિના કેવળ કૃત્રિમ અલંકાર ધરી કહાડાથી કાવ્યત્વ આવતું નથી.

ભાવની વાસ્તવિકતા કાવ્યમાં હોવી જોઈએ, અર્થાત્ કાવ્ય રચનાર કવિને ભાવનો અનુભવ થયો હોવો જોઈએ, એ પ્રજાન અંશ લક્ષમાં નહિ. રાખ્યાથી ભાવ વગર માત્ર સભા રંજન ખાતર, ચતુરાઈ ખાતર, અમુક જાતની શબ્દરચના આણવા ખાતર, અમુક જાતના અલંકાર આણવા ખાતર, અમુક જાતના બુદ્ધિવિષયક વિચારો દર્શાવવા ખાતર અથવા એવા કોઈ ભાવહીન હેતુ ખાતર કરેલા પદોને કાવ્ય કહેવાની ભૂલ થાય છે. રસનું સ્વરૂપ જોઈશું તો પણ આ જ વાંત શકિત થાય છે. જીવનમાં વિવિધ અનુભવથી મનુષ્યના ચિત્તમાં જે સહજતાવાળી ઇતિઓ ઓંધાય છે તેને સ્થાયી ભાવ કહે છે. કવિ પોતે અનુભવેલા ભાવનું એવું ચિત્ર આપે છે કે જેથી એ સ્થાયી ભાવનો સાક્ષાત્કાર થાય, એ સ્થાયી ભાવ જંગમ થઈ સહજતાનો ઉદ્ઘાસ થાય ત્યારે રસની નિષ્પત્તિ થાય છે. આ પ્રમાણે રસ તે હૃદયના ભાવનો જ વિગ્રહ છે, અને કવિને પ્રથમ ભાવનો અનુભવ થયો હોય ત્યાર પછી કાવ્ય રચતાં રસનો પ્રસંગ આવે છે. માત્ર ચતુરાઈ વાપરી કે યુક્તિ કરી શબ્દો કે વાક્યો ગોઠવવામાં આવે એમાં ભાવનું અસ્તિત્વ હોતું નથી. ભાવનો અનુભવ આપોઆપ થાય છે, તે વિપજાવાતો નથી. કવિને પોતાને ભાવ અનુભવ થયા વગર સભાને રંજન કરવાને પદ્ય ગોઠવી કહાડે તેમાં રસ હોય નહિ, કેમકે ત્યાં મજામાં કવિનો ભાવ જ હોતો નથી. અલંકાર વગેરેની કદપના તે માત્ર ભાવને પ્રકાશિત કરવાનું અને શોભાવવાનું સાધન છે. ભાવ ન હોય ત્યાં એવાં એકલાં સાધનથી કાવ્ય થતું નથી.

ભાવના વાણીમય પ્રવાહથી કાવ્ય થાય છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભાવ બીજી રીતે પણ પ્રકટ થાય છે, ચિત્રમાં રંગ અને રેખાની રચનાથી ભાવ પ્રદર્શિત થાય છે, શિલ્પ કૃતિમાં આકૃતિઘટનાથી ભાવ પ્રદર્શિત થાય છે, સંગીતમાં સ્વરસંવોદથી ભાવ પ્રદર્શિત થાય છે, પણ કાવ્યમાં વાણીના વિલાસથી ભાવ પ્રદર્શિત થાય છે. કવિના હૃદયમાં ઉદ્ભૂત થયેલા ભાવ અમૂર્ત હોય છે તેને મૂર્ત રૂપ આપવા સારૂ કવિ વાણીનો આશ્રય લે છે. ભાવથી પ્રેરિત થયેલો કવિ ભાવ પ્રદર્શિત કરવા સારૂ ચક્રિયાથી નસુના લઈ ભાવમંય મૂર્ત રૂપ વાણીમાં ફેરવે છે. ચિત્રકાર, શિલ્પકાર કે સંગીતવિદાયક પણ ભાવ પ્રદર્શિત થાય એવાં મૂર્ત રૂપ રચે છે.

પણ તે વાણીમય નથી હોતા કવિના મૂર્ત રૂપો વાણીમય હોય છે આ કારણથી કાવ્યનું લક્ષણ દર્શાવતા કહેવામા આવે છે કે કાવ્ય તે અમુક વિશિષ્ટતાવાળો શબ્દ છે. શબ્દ અને અર્થ તે કાવ્ય ૮ શબ્દવાળો અર્થ તે કાવ્ય એ વિગે સરકૃત વિવેચનમા મતભેદ છે શબ્દનો અર્થ તે પણ શબ્દની પેઠે રમનો વાદ-ત્રે, પરંતુ કાવ્યના મૂર્ત રૂપમા અર્થની પાલી શબ્દની બરાબરીની ગણવી કે તેથી ઉતરતી ગણવી એ નક્કી કરવું કઠણ છે તેથી આ મતભેદ થયો છે પરંતુ ગમે તે પ્રકારના શબ્દની અનાથી અથવા ગમે તે પ્રકારના અર્થના મૂંઝવણથી 'કાવ્ય' ચતુ નથી રસવડે આનંદ આપે એવા શબ્દ અને અર્થથી કાવ્ય થાય છે નહીં હોય એવી શબ્દરચના સુજી હોય તેથી વિનોદ થાય અથવા અર્થસમૃદ્ધ વિચારવત હોય તેથી જ્ઞાન મળે પણ તે કાવ્ય કહેવાય નહિ આ રીતે શબ્દથી કાવ્ય થાય છે એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ એવો નથી કે શબ્દના ઝડકમકથી કે હિબા અવળા અને આગ્ર વચ્ચે એ રીતે શબ્દો ગોઠવ્યાથી કાવ્ય થાય કાવ્યનો ચમત્કાર ભાવમા છે સ્વચ્ચક્રિતમા છે, શબ્દ ગોઠવવાની ચતુરાઈમા નથી વાક્યનો અર્થ પસંદ પડતો છે કે એ કાવ્યની કસોટી નથી પણ અલૌકિક ભાવવાળો છે કે કેમ એ કસોટી છે રસમગ્ધાધરમા જુઓ કે તેમ 'તારે વેગ પુર જન્મ્યો' 'ને ધન આપીશ' એના વાક્ય સાંભળી માણસને હર્ષ થાય પણ તે માટે એ વાક્યો કાવ્યમય ન કહેવાય 'કાવ્યનો આનંદ એથી જુદા જ પ્રકારનો છે

ચિત્ર વગેરે કળાઓના વિધાનમા ભાવનું દર્શન માત્ર એક અમુક પ્રસંગનું જ આની શરૂ છે, એક ચિત્રનો ખીલ ચિત્ર માથે સખધ થઈ શકતો નથી, પરંતુ કાવ્યમા તો ભાવનો સતત પ્રવાહ ચાલુ રહે છે, એક પ્રસંગ પુરો થઈ રહે એવે કાવ્ય પુરું કરવું પડતું નથી પણ ખીલે પ્રસંગ કોની કોને માખી શકાય છે વાણીના પ્રભાવથી કાવ્યમા આવું સાતત્ય જળવી શકાય છે

કાવ્યમા ભાવ વંદ છે એમ કહેવાથી તેમા ઉચ્ચારણ આન્દોનન હોય છે અર્થાત્ ૮ શબ્દ સરખી શબ્દચત્તા હોય છે એ અંશનો પણ કાવ્યની વ્યાખ્યામા સમાવેશ થાય છે એમ કદાચ કહી શકાય ભાવ અને લાગણીઓની પાપા ઉછળીને વહેતા પ્રવાહ પેઠે કે ભર્મિમાના પેઠે એક પછી એક ન્યનાધિક પ્રાપ્ત્ય ક્રમમા અનુભવગમ્ય થાય છે, તેમ જ ભાવ અને લાગણીઓના આવેશથી શરીર કંપાવમાન અને દોનાયમાન થાય છે તે આપણે જાણીએ છીએ હૃદયગમ ભાવણ કરતા વક્તાઓના શરીર આમથી તેમ હિંમે છે, રસમય કાવ્ય વાચતા આવેગપૂર્ણ થઈ આપણે ઉઠીને રવા માડીએ છીએ, સંગીતથી રસમગ્ધ થતાં પુરૂષો સ્ત્રીય ધૂણાવે છે આ સર્વ દર્શાવે છે કે ભાવ સાથે આદોનન સંકળાયેલું છે. ભાવ શબ્દમા પ્રકટ થતા શબ્દરચના પણ એ આન્દોલન સમૃદ્ધ કરી લે છે અને જન્મ જેવી રચનામા ગોઠવાય છે, અવખત ભાવની ગાટતા ન હોય ત્યાં આન્દોનન જુદું હોય છે અને આજા ભાવ વાળાં કાવ્ય ગદ્યમા હોઈ શકે છે, પરંતુ તે ગદ્યમા પણ કાઈ તાવખન્ધ હોય છે એવા ગદ્ય કાવ્ય કવિતાની સીમા ઉપર હોય છે.

જન્મ આ રીતે ભાવનું આન્દોલન જળવે છે તે સાથે કવિતાની વાણીની અનૌકિકતા પણ જળવે છે, જન્મ કવિતામા જન્મ સાધારણ સ્પષ્ટીન વાસ્તવિકતાનો પ્રવેશ થનો અટકાવ.

નારી આડ (‘ a perpetual barrier against reality ’), રૂપ બને છે. હન્દની રચના પ્રાકૃત વાસ્તવિકતાનું અકાચ્યત્વ તરત પ્રકટ કરી આપે છે અને એવી વાસ્તવિકતાને કાંબીથી દૂર રાખે છે. જેટલું વાસ્તવિક હોય તેટલા બધાનું કવિત્વમાં રથાન નથી.

નિત્યના જીવન બ્યવહારની સાધારણ ક્રિયાઓ ગમે તેવી આબેહુબ ખતાવવામાં આવે તો પણ કાવ્યમાં કે ચિત્રમાં શોભે નહિ. વાસ્તવિકતામાંથી જે ભાવનું ઉદ્દીપન કરે છે તે જ કવિતામાં અને ચિત્રાદિ કળાઓમાં અવકાશ પામી શકે છે.

કાવ્યના સ્વરૂપ વિશે આનું વિચારપૂર્ણ વિવેચન આપણા વિદ્વાન બાપણકર્તાએ કર્યું અને આવી મનનયોગ્ય ચર્ચા ઉદ્દ્યુત કરી તે માટે તેમનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે.

[શ્રી. રા. રમણલાલ મહીપતરામ.—વસન્ત—આદિસ.]

પ્રમાદી નાવિક.

મનોહર તરંગ આ ઉપર ચન્દ્રિકા વિસ્તરે,
શુધાધવલ અન્તર્ધી અખક સાથ વિધુત સરે;
વહી પવન મન્દ મન્દ જડ અંગ. જાગ્રત કરે,
નહી વિધુર અન્તરે તદપિ કાંઈ આશા કરે !

x x x

હતો ચરસ મૂલથી સરતનો જરાએ નહીં,
નહીં સફરલાભની પ્રગટતી સ્પૃહાએ મહીં;
સદૈવ શુખતાવમાં સ્વજનસંગ માટે જતો,
કૃતાર્થ સહચારથી પ્રણયથી હમેશાં હતો !

ધૈર્ય સકલ ખંડના નવનવે કિનારે અમે,
હવાઈ ફરિયાદ કેક નિરખ્યા ચમત્કારને;
શશી સહિત રાત્રિઓ મહિં અનેક ગોષ્ઠી કરી,
ગયા દિવસ તે બધા ! નહિં જ આવવાના ફરી !

ગયા, વખત આવેતાં સ્વજન સર્વ છૂટા ગયા,
ધણા સરમાં અને સરત જીતવાને ગયા;
રહી પ્રિયતામા સખી નિકટ આજ નૌકા પરે,
ગણી ઉભય અર્થ સર્વ જટકર્તા, મહાસાગરે !

ભર્યાં દિલ વિલાસથી, મધુર કૈંક ગાનો કર્યાં,
તર્યાં જલધિમાં અને વિરલ ટાપુઓમાં રૂપાં;
જતાં નિકટ બન્દરો નિરખતાં હસેસે વહી,
“ ન હોય સુખનાવતી કદર બન્દરોને,” કહી ।

ધણી વખત યાત્રતાં નિજ કરે સુવાડી મને,
પ્રિયા ઉભય નાવને ચલવતી ધરીને કને;
કદી ગહન અન્ધકાર પ્રસર્યા પછી જાગતો,
તથાપિ ગણુતો નહીં, સદયની ક્ષમા માગતો ।

અહો હૃદયહીનતા ! અવધિ છેક કાઢિન્યતી ।
વ્યથા ન મમજી શક્યો પ્રિયતમાસુખે દૈન્યતી ।
દશપિ લઈ આંકમાં રસિક કૈં કથાઓ કહ્યું,
ગણી પગિસામિ ચિત્ત ફૂતફૂલ માની લાડું ।

કહે કરણુ એકદા, “ નવ જગ” કિનારે સખે ।
ગર જનસમાજમાં? જડ જલે યવાશે રખે । ”
હતાં સંજલ નેત્ર એ, મુજ ભરેલ નિદ્રાલસે
પડ્યો તરત જીવમાં । સ્મરણુ તે નહાવાં ખસે ।

× × ×

કગલ રજની મહી ગગનગર્ભમાં રૂખતી,
દગે દગ ઉડાડતાં ચડી અનેક તારાસતી,
હતી સિથિલ નાવલી સ્થિર, જગ ન દીવી ક્રિયા,
પડ્યો તરત જલપતો જલધિમા પ્રિયા । હા પ્રિયા ।

સખેલું, ઈ. સ. ૧૮૯૧ માં }

કાન્ત,

રાણુકદેવી કાવ્ય.

પ્રથમ ખંડ.

પ્રાસ્તાવિક.

હમણાં એક ઉત્સાહી ને વિદ્વાન લેખકગણ ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા યત્ન કરી રહ્યા છે. આ સમુદ્ગમચનમાંથી જ કોઈ કવિવર ઉદ્ભવશે એવી આશા રસિકજનો રાખે છે. જો કે હાલ તો કોઈ સમર્થ કવિ દૃષ્ટિમર્યાદામાં દેખાતો નથી છતાં હાલ જે અનેકાનેક છૂટા છવાયા પ્રયત્નો કાવ્યક્ષેત્રમાં થાય છે તે જ મહાકવિની ઉત્પત્તિનું પ્રારંભચિન્હ છે. ધૂમાડો સારી પેઠે થયા પછી જ ભડકો થાય છે. બાલ દૃષ્ટિએ ધૂમાડા ને ભડકા વચ્ચે સામ્ય નથી દેખાતું છતાં એ બન્ને એક જ પિતાનાં બાળક છે, એક ખીજનાં પ્રતિસ્પર્ધી દેખાવા છતાં અન્યોન્ય સહાયક છે. અગ્નિને પ્રારંભે ને અંતે ધૂમાડો હોય જ છે. જ્યારે અગ્નિ પ્રગ્વલિત થઈ ખીલી નીકળે છે ત્યારે એ જ ધૂમાડાની રજકણો સદમ તનખા રૂપે અવસ્થાંતર પામે છે.

એક વખત એવો હતો કે જ્યારે મહારી બાળકપુદ્ધિને એમ લાગતું હતું કે આ લેખકો જે કવિતા કરવાના હાસ્યાસ્પદ પ્રયત્નો કરે છે તે માત્ર મિથ્યા કીર્તિશોધક પામર જીવો હશે. નવીન કિશોરાવસ્થામાં (૧૪ થી ૧૭ સુધીની ઉંમરમાં) પદ્ય લખવાના મહેં પ્રયાસ કરેલા અને માલ વિનાની હજારેક લીટી જુદા જુદા વિષયો પર ચીતરી કાઢેલી, પરંતુ વધતા જતા અભ્યાસને લીધે, અશ્રેષ્ઠ, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી મહાકવિઓનાં કાવ્યો જાણુવા વાંચવાથી મદને મહારા જુદા પ્રયાસ પ્રત્યે ઘણો જ અભાવ થયો. એમ ખાતરી થઈ કે મહારી પદ્ય-રચના કવિતા નથી અને ગમે તેટલો વિકાસ થયા પછી પણ એ કવિત્વના ઉત્તમ ગુણયુક્ત થનારી નથી. આવી ખાતરી થયાથી એ પ્રયાસ લગભગ છોડી દીધો અને ત્યાર પછી ઘણો વખત સુધી હાલના નવીન પદ્યલેખકો પ્રત્યે મહારી દૃષ્ટિ બહુ માનભરી નહોતી.

હમણાં કેટલોક વખત થયાં આ માનસિક અવસ્થાનો અંત આવ્યો છે. હમણાં હમણાં એવી વૃત્તિ થઈ છે, કેટલેક સુસ્થળેથી એવો બોધ મળ્યો છે કે માતૃભાષાની સમૃદ્ધિ વધારવા યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવો એ ધર્મ્ય કાર્ય છે. એ ધર્મ્ય કાર્યમાં કીર્તિની અપેક્ષા કે ઉપેક્ષાનો પ્રસંગ જ નથી. ગુર્જરીમાતાનું નવું સાહિત્યમંદિર ચણાય છે તેમાં યથાશક્તિ ઉદ્યમ કરી સહાય આપવી એ પ્રાયેક ગુર્જર પુત્રનો ધર્મ છે. કીર્તિની લાલુતા રાખવી, એ મંદિરમાં વદા કારીગર થવાની આશા બાંધવી એ મૂર્ખતા છે. આપણાથી વધારે ન બને તો બે ઈંટ પણ ચૂકવી એ જ ધર્મ છે. કંઈ ન બને તોયે માટીના ટોપલા ઉંચકી કારીગર કને લઈ જવામાં પણ ધર્મ છે. ઉત્તમ કાર્ય આપણાથી ન બને માટે કંઈ પણ ન કરવું એ બાલિશતા છે, મૂર્ખતા છે, અધમતા પણ છે.

આવો માર્ગ સુઝતાં તે પ્રમાણે અનુસરવા આગ્રહ ઉત્પન્ન થયો. દબાઈ ગયેલી હૃદય-વૃત્તિ ઉત્તેજિત થઈ. સાહિત્યસેવકા પ્રત્યે પ્રીતિ થઈ, મમતા થઈ, અને માનની વૃત્તિ ઘણી જ

વધી. આમ થતાં પધરચતાનું મૂકી દીધેલું કાર્ય ફરી હાથમાં લેવા મનોરુચિ થઈ અને તે રોકવી તે યોગ્ય લાગ્યું નહિ.

આવી પવિત્ર ભાવનામાંથી રાણકદેવી કાવ્યનો જન્મ થયો છે. એ બાળક વધીને મોટું થાય એ અદર્યાધીન છે. એ કાવ્ય રતુતિપાત્ર થશે કે નિંદાપાત્ર થશે એવો વિચાર કરવા જરૂર જણાઈ નથી. રતુતિ નિન્દાની એ પગલે ઉપેક્ષા જ છે. અદપશકિત પ્રમાણે સાહિત્ય-મંદિરમાં બે ઈંટ મૂકવા જેવો જ આ પ્રયાસ છે. કવિ ઉપકવિમાં લેખાવાની વૃત્તિનો છટો પણ નથી. માત્ર ધર્મ્ય કાર્ય સમગ્ર આ કાવ્યનો આરંભ કર્યો છે.*

ઉપોદ્ધાત.

મૈદંધ્ય, લાવણ્ય, મતીત્વ અને અદ્ભુત જીવનરુચિ એ સર્વ કાવ્યને જોઈતાં સાધન સતી રાણકદેવીનું ચરિત પુરાં પાડે છે. આખા ગુજરાતમાં એના જેવી રૂપવતી, ગુણવતી, ભાગ્યવતી, ભાગ્યહીન, સ્ત્રી ખીજી કોઈ મળી નથી. થઈ હશે તો તે પ્રસિદ્ધિમાં આવી નથી. આ કારણથી રાણકદેવી સંબંધી કાવ્ય લખવાનું મુક્યું. વળી ઘણી નાની વયમાં મેં ગણકદેવીનો મોડખી કંપનીનો નાટક જોયેલો ને પ્રથમ નાટક મેં એ જ જોયેલો તેથી એ મતી સ્ત્રીના સરકાર હૃદયમાં જડ થાતી ખેદા છે.

કલ્પિત કરતાં ઐતિહાસિક વસ્તુ હમેશાં વધારે અસંગ્રાન્ક હોય છે અને ગણકદેવીને નાવિકા કરવાનું એ પણ એક કામ્ય છે. રાણકદેવીનો મથાપ દત્તિદામ કંઈ છે નહિ પણ જે છે તેમાં પ્રસંગોપાત્ત આ કાવ્યના ઉદ્દેશને અનુકૂળ ફેરફારો કરવા પડે. એ ફેરફારો કવિ-તામાં દોષ રૂપ નથી.

આ કાવ્યના કેટલાક ભાગ પાઠી ખંડ કરવા ધાર્યું છે. ને દરેક ખંડમાં દશવીંશ દર્શન આવશે. મેજક લેન્ટર્નની પેટા માક એકેક દર્શન એકેક ચિત્ર આવશે. આ ચિત્ર ઘણાં જ ટૂંક હોવાથી અને થોડાં ઘણાં એક ખીજથી વ્યવસ્થા હોવાથી વાચકનો કંટાળો દૂર કરવામાં સહાયજીવ થશે.

દર્શન—૧.

પ્રસંગ—

(ગિરનારની ટોળીમાં એક ન્હાના મકાનમાં રાણકદેવી હુડમત કુંભારને ત્યાં શાંત જીવન ગાળે છે તેનું ચિત્ર છે. રાણકદેવીની ઉમર આશરે ૧૧ થી ૧૩ મુધીમાં કલ્પેલી છે. માટીનાં વાસણ તથા જાત જાતનાં સુંદર રમકડાં ને પુતળાં બનાવી આ રંક કુટુંબ પ્રજાપતિ

* આ લાંબી પ્રસ્તાવના લખવાનો ઉદ્દેશ માત્ર એટલો જ છે કે મને સુએલો માર્ગ ખીજને પણ મુજાડવો. હાલ કેટલાક યુવકો જેઓમાં માતૃભાષાની સેવા કરવાની કેંક શક્તિ છે તેમનું તે પ્રતિ ખીલકુલ લક્ષ નથી. એવા કેટલાકનો મને સમાગમ પણ થયો છે. હમણાં હમણાં વધેલાં જ્ઞાનથી કવિતાનો તેમ જ અન્ય સાહિત્યનો આદર્શ એટલો બધો ઉચ્ચ થઈ ગયો છે કે ઉત્સાહી લેખકોમાં તેથી કેંક કામરતા આવી જાય છે, આવી નિર્ભય ચિત્ત-વૃત્તિને રોકવા ને મથાશકિત પ્રયત્ન કરવા સર્વ કોઈને ઉત્તેજવાને અર્થ જ આ પ્રસ્તાવના લખાઈ છે. આશા રહે છે કે ઉદ્દેશ મળે થશે.

નામ સાર્થક કરે છે. રાણકદેવીની વૃદ્ધ, બલી, 'માં આવી સુંદર કન્યાને આવું મેલું કામ કરતાં વારે છે તેનો આ બાળા યથાર્થ ઉત્તર આપે છે.)

(વસન્તવિવદા.)

સૌરાષ્ટ્ર સુંદર રસાળ પ્રદેશ મધ્યે,
ઉત્તમ સુંદર ગિરિ ગિરનાર સળે;
શા શાંત મોહક મનોહર ભવ્ય લાગે,
શું તેથી રમ્યગિરિ આ ગિરિનાર* કાવે ?

(અનુષ્ટુપ.)

સૃષ્ટિસૌંદર્યની શોભા, દીસે આદ્યુત આ રથળે;
વિશ્વનુ* વધ્યું સૌંદર્ય, સંચ્યું+ હાં વિધિયે હશે.

(માલિની.)

ગિરિવર ચરણે કા, બ્રુપડું રમ્ય દીસે;
હૃડમત કરી કા ત્યાં, કુંભકર્તા વસે છે.
શુણ્ણિપલ બલી બાયાં, દિવ્ય કન્યાની સંગે;
સૂર્ય સુખ રચીને, દિન કે નિર્ગમે છે.

(શિખરિણી.)

બલી ભાળા બાયાં, રૂપવતી આતિ દિવ્ય દુહિતા;
મૃતિકાની નિત્યે, વિધ વિધ નવી વસ્તુ રચતાં.
મૃતિકાની સર્વે, બની સકળ આ સૃષ્ટિરચના;
શું કન્યાને માતા, વિધિકૃતિતલું હારખ કરતાં !

(અનુષ્ટુપ)

બાળાને વારતી માતા, માટીમાં હાથ રંગતાં;
માતા—“ રહેવા દે ! મીઠી મહારી ! કામ આ કરવાં બુંડાં. ”
રાણકદેવી—“ વૃદ્ધ તું માવડી લહેરો, છૂર્ણુ દેહ દમે ક્યમે;
“ રહું જોઈ શુવા હું તો, ધિક્ક મહે* ધરી કામને.

“ માટીના હાથ માટીમાં, અંતે તો બળા આ જશે;
“ બલે તો મિત્રતા બાવિ, આજથી વધતી રહે.
“ મહેને માંતા ! ગમે આવી, માટીની સૃષ્ટિ માંડવી;
“ નિઃસત્ત્વ સત્ત્વ* યોજીને, કલ્પનાને રખાડવી. ”

* ગિરિઓમાં નારીરૂપ. સુંદરતા મોહકતાં વિગેરે 'શુણ્ણને' લીધે.

+ વિશ્વ રચાતાં વધેલાં સૌંદર્યનો દગલો અદ્ધાએ* આ રથળે ક્યો હશે અને એ સૌંદર્યનો દગલો એ જ ગિરિનાર પર્વત એવી ઉત્પેક્ષા.

x પુતળાં રમકડાં બનાવીને વિધિકૃતિનું અનુકરણ કરવાથી.

દર્શન—૨.

પ્રસંગ—

(રાણુકદેવી પોતાના મકાનથી થોડે છેટે પ્રાતઃકાળની લીલા નિહાળતી હતી છે તેવામાં સિદ્ધરાજ જયસિંહનો માનીતો વૃદ્ધ આરોઠ ત્યાં આવી પહેચિ છે. રાણુકદેવીનું અલૌકિક રૂપ જોઈ તે અકિત થાય છે અને તે કુંભારની છોકરી છે જાણી વિસ્મય પામે છે. મહારાજ સિદ્ધરાજને યોગ્ય આ કન્યા છે એવો મનમાં નિશ્ચય કરી રાણુકદેવી સાથે તેના પિતાને મળવા જાય છે.)

(દ્રુતવિશ્લંબિત છંદ.)

લક્ષિત રંગલીલા નભમંડલે,
નિરખતી હતી બાળ ઉપા સમે;
પદપ્રહારથી રેણુ ઉસડતો,
તુંગ એક દીડો ધસી આવતો.

(અનુષ્ટુપ.)

પડ્યો અર્ધધર્યો હસ, સમીપે શ્વેત માટીનો;
કુંળી અંગુલિથી બાળા, આરંભે પ્રિય કાર્ય તે.
ચંભાવી અન્ન એવે તો, વૃદ્ધ કેા ઉતર્યો નીચે,
દેખી અદ્ભુત લાવણ્ય, બની સ્તબ્ધ ઉભો રહ્યો.

(વપબતિ.)

અહો! દીસે અદ્ભુત બાળકી આ,
હશે વિધાતાની સ્વયંકૃતિ એડું
શું સ્વર્ગથી ઉતરી આજ આવી ?
સર્વેશની શક્તિપ્રમાણુભૂતા.

(અનુષ્ટુપ.)

જારોઠ વચન—“ પ્રભુની લાડકી કન્યા ! બાળા ! બોલ તું કાણુ છે ?
“ તાતને માત ક્યાં તારાં ? એકલી રંક વેપ છે.”

(વપબતિ.)

રાણુકદેવી—“ દીસે પહેલું સુંદર વામ ન્હાનો.
“ વસું હું ત્યાં માતપિતાની સજે;
“ પ્રજાપતિ આ સ્થળમાં પ્રસિદ્ધ,
“ છે તાત મ્હારો નથી રંક છેક.”

* જીવ વગરનાં પ્રાણીઓ અર્થાત્ રમકડાં.

‡ બીજાં સાધારણ મનુષ્યો અહાના સેવક વર્ગને હાથે ધડતાં હશે એવી ઉત્પ્રેક્ષા.

૧ સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વર આવું પણ રૂપ ધરી શકે છે તેનાં પ્રમાણુ, સામિતી રૂપ, સર્વ શક્તિમાન છે માટે જ આવું ધરી શકે.

(ખંડ નારાય.)^૧

“ દિવ્ય દેહધાગિણી,

“ શું કન્યકા કુંભારની ?

“ ન માનું વાત બાળની.

“ હશે જ સુખ ભેદ કે.”

(ઉપનતિ.)

“ પશું દીરો પંકે જ પંકમાં આ,

“ શું સંભવ્યું પંકજ પંકમાં આ ?^૨

“ વિરોધિતા વિશ્વ વિશે વિધાતા,

“ રચી હશે શા ગૃહ હેતુથી ત્હે ? ”

(દ્રુતવિલંબિત.)

ચકિત ચાચુ ગુર્જરનાથનો,

ધરીક લુપ્ત વિચાર વિશે રહ્યો;

હરખથી હસતે વદને વધો^૩

“ લઈ જશે મીઠી ! તાત કેને મ્હને ? ”

(અનુષ્ટુપ.)

હા ! કહીને, પુરોગામી બની એ મુગ્ધ બાલિકા;

શોકમિશ્રિત નિઃશ્વાસ, કન્યકા હૃદયે દ્રવે.

(દ્રુતવિલંબિત.)

કુતુહલે વળી શોકની ડાપ શી ?

સમજી શું પત્રટાતી દશા હશે ?^૪રવિ કરે જડ ચેતન^૫ જનમનું,યુગલ આલ્યું વિચિત્ર^૬ વિચોક્તનું.

નરહરિલાલ ત્ર્યંબકલાલ.

૧ નારાયની એક લીટીના એ સરખા ભાગ કરી પહેલો આક્ષર દરેક આમ બનેલી લીટીનો અનુક્રમતા પ્રમાણે છોડી દધને કે રહેવા દધને.

૨ કમળ સરખી સુંદર આ કન્યા કુંભારના ધરના કાદવયાં પડી છે તો ખરી પણ શું એ ત્યાં જ ઉત્પલ થઈ હશે ?

૩ આવી કન્યા સિદ્ધરાજને મેળવી આપવાથી મ્હને મોટો લાભ થશે તેથી હર્ષ.

૪ શણકદેવીનું ભવિષ્ય સુખરૂપ નથી અને તેવાં ભવિષ્યની સરખાતનું આ પ્રથમ પ્રકરણ છે.

૫ ચુવિકિંગણુ વટે જેમ ચેતનવાળાં પ્રાણીઓ જન્મે છે તેમ જડ સદિ પણ જનમીને પ્રક્રમ થાય છે.

૬ વિચિત્ર યુગલ-તૃદ્વં જારોટ ને સુંદરબાળા.

ધર્મવિચાર.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૯૬ થી)

નરી સ્થન દૃષ્ટિએ સૃષ્ટિની સ્થિતિ જોવામા આવે છે તે ઉપરથી પ્રશ્નો ઉદ્ભવે છે કે
સૃષ્ટિ શી રીતે તથા ક્યારે ઉત્પન્ન થઈ, કેવી રીતે તથા ક્યા લગણુ
માયાવાદ સૃષ્ટિ નહેશે તથા નાશ પામશે આ પ્રશ્નો પુરાતન કાળથી મનુષ્ય
જાતિને મુઝા છે તથા તેનુ સમાધાનદરેક ધર્મમા કરવામા આવ્યુ છે

આરથા અથવા શ્રદ્ધા બાળુ પર સુદી ક્યા ધર્મમા ઉપવા નેત્રાનુ ખરેખર સમાધાન છે એ
પ્રુદ્ધિથી વિચારતા સંકટ આવે છે. એક ઈશ્વરે પોતાની ઇચ્છાનુસાર સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી એ
શ્રદ્ધાથી માન્ય કરેા તો દીક, નહિતર પ્રુદ્ધિ કમુલ કમ્તી નથી ને દૈતપણુ આવે છે સૃષ્ટિ
પોતાની મેગે ઉત્પન્ન થઈ એમ કહીએ તો અકર્તૃત્વ દોષ આવે છે ઈશ્વરને અનંત મર્વ
શક્તિમાન કહ્યો તો ઇટલીક શક્તિનુ સમાધાન થઈ શકે છે પણુ સર્વ શક્તિઓનુ સમાધાન
થનુ નથી આ પ્રશ્ન વિશે વેદાતના સિદ્ધાન્તો તપાસીયુ તો સમાધાન થશે પન્માત્મા અથવા
પરબ્રહ્મની સ્તુરણાથી વિવર્તે રૂપ આ મર્વ દૃશ્ય મુગ્ધિતો આલિર્બાન તથા લય થાય છે ને પન્
બ્રહ્મમા અતર્ધાન થઈ જાય ૭ તમાન અથરા નદીમા પથ્થર નાખવાથી પાણીના ડુગા
થાય છે ને પછી જેટલી શક્તિથી પથ્થર નાખ્યો હોય તેટલી શક્તિનુ પ્રાપ્ત્ય હીજુ થાય એટલે
પાણીમા જે ડુગા થયા હોય તે ધીમે ધીમે ઓઝ થતા લય પામે ૭ ને પાણી અસવ
શાત સ્થિતિમા આની જાય છે તે જ પ્રમાણે પન્બ્રહ્મ અથવા અદ્દેહની સ્તુરણાથી દૃશ્ય સૃષ્ટિનો
આલિર્બાવ અથવા ભાસ થાય છે ને અતે લય થાય ૭ જડ નેતન સૃષ્ટિ પાણીના કુડાળા
પડેમ એક રીતે સવાયમાન થઈ દેખાય છે પણુ એ સ્થિતિ વાસ્તવિક નથી વ્યવહાર દૃષ્ટિએ
આ ભામમાન જડ નેતન જગત ખરે લામે છે આ જગત આપણે જોઈએ છીએ તે સત્ય
નથી તથા અસ્તિત્વમા નથી એમ કમ કહી શકાય ? ૭ પણુ ખરે ને નથી પણુ ખરે વ્યવહાર
દૃષ્ટિએ છે, પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ નથી એટલા જ માન જગતને માયારૂપ કંધુ છે માયા
એટલે બાન્તિ (Illusion) વ્યમ અથવા બાહ્યગરના ખન (હિદ્રજન) પન્મ છે સ્વપ્ન
દશામા ક્દી નહિ જોએયી, અનુભવેની વ્યવહારકામિ જોવામા આવે છે, અનુભવામ ૭ પણુ
જગત દશા પ્રાપ્ત થઈ કે સ્વપ્નામા જોએલી સૃષ્ટિ મિથ્યા હતી તે ૭ એ ખાની થાય છે.
બાહ્યગરને તમારો ચાવતો હોય ૭ તે વખત તો સત્ય લાગવાનો પણુ ખેન પુગે થયા પછી
શાત વિચાર કરતા દરેક ખેવ હાથચાલાગીનો હતો એ નિશ્ચય થાય છે, તે જ પ્રમાણે વ્યવહાર
પ્રસંગ વ્યવહારમા હીન હોઈએ ત્યા લગણુ ખન વારે છે ને વ્યવહારમાથી વિગ્રત થઈ
વિચાર કરીયુ તો સર્વ મિથ્યા પ્રખ્યરૂપ સ્વત સિદ્ધ થશે માયાવાદમા સૃષ્ટિનુ અસ્તિત્વ નથી
એમ કલ્પના નથી. પણુ પગમાર્થ દૃષ્ટિએ જગતની માયા મિથ્યા તથા જમણા રૂપ છે એ
કલ્પના છે આ વાતના પ્રતિપાનથી ડુનિઆના નીતિમય જનન પર ઘણી અમન થાય છે.
પગમાત્મા હીન થનુ, મોક્ષ પામવો, નિર્વાણ મેગણુ એ માપ દૃશ્ય પન્મીકારી સૃષ્ટિ
માયારૂપ મિથ્યા આભામ ૭ એ કલ્પના અથવા સિદ્ધાન્ત દદ થશે તો વ્યવહારમા મનુષ્યોનુ
જીવન નીતિમય તથા ઉચ્ચ થયા ઝિના મહેગે નહિ. જગત મિથ્યા ૭ એ સિદ્ધાન્ત જે મનુ

ધ્યને થયો તેને લોભ મોહ મદ મત્સર ધર્મો ગર્વ વગેરે નડવાનાં નહિં. ધીમે ધીમે નટ થશે તથા દુઃખ, દયા, મૃદુતા, સતોષ વગેરે સદ્ગુણો દૃઢ થશે. વ્યવહારમાં માફ તારૂં, અસત્ય, પાપ કર્મો તરફ અકૃચિ તિરસ્કાર એવા પુરૂષને થવાનો. એવા સત્યપુરૂષનું ઔદિક જીવન વ્યવહાર દૃષ્ટિએ વિચિત્ર લાગવાનું પણ અતે એવા પુરૂષનો વ્યવહારમાં પણ જ્ય થવાનો. એવા પુરૂષને જે પરમાનંદ થાય છે તેની સાધારણ વ્યવહાર લીન પુરૂષને તો કલ્પના પણ થઈ શકશે નહિં.

પુનર્જન્મ કલ્પના જ છે કે સત્ય વાદ છે ? મનુષ્યનો પુનર્જન્મ હોવો જોઈએ કે નહિ ?

પુનર્જન્મ થાય છે કે નહિ ? દુનિઆના કેટલાક ધર્મો પુનર્જન્મમાં માનતો

[પુનર્જન્મ] નથી. હોંદુ ધર્મમાં પુનર્જન્મની કલ્પના માનવામાં આવે છે. આત્માના

અસ્તિત્વમાં માનીએ ને પુનર્જન્મમાં ન માનીએ તો સૃષ્ટિના આરંભ

કાળથી અસંખ્ય આત્માઓ થયા તથા સૃષ્ટિના અંતકાળ લગણુ અસંખ્ય આત્માઓ થશે એમ માનવું પડશે. મનુષ્યની જીંદગી એક જ હોય તો આ બધો વ્યવહારનો પ્રપંચ યોજવાની શી જરૂર ? મનુષ્યનું આયુષ્ય ૬૦ થી સો વર્ષ લગણું ગણીએ તો તેટલા વર્ષોનો નકમો કરી દરેક મનુષ્ય તે પ્રભાણુ જીવન કેમ નથી યોજતા ? આયુષ્યની પણ નિશ્ચયતા ક્યાં છે ? દુનિયાના વ્યવહારમાં લીન થઈ અનેક આશાઓ, તર્કોના કિશ્કાઓ, દુઃખ પ્રપંચથી સ્વાર્થ સાધવા તથા લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવા અનેક સુકિતઓ યોજતી એ શા માટે ? એમ નિર્માણુ હોય કે મનુષ્ય જન્મ્યો કે અમુક વર્ષ લગણુ જીવવો તો વ્યવહાર પ્રપંચ સમજી શકાય પણ જીંદગી અનિશ્ચિત છે. જન્મતાં બાળક મૃત્યુ પામે છે અથવા થોડા વર્ષનું ઘઈ દુનિઆનો સ્વાદ ચાખ્યા વિના મરણ પામે છે અથવા પૂર યૌવનમાં સર્ગા સંભંધીને સુકી મૃત્યુ પામે છે. તો આ દુનિઆમાં જન્મતું પ્રયોજન શું ? ને એક જ જન્મનું પ્રયોજન તથા સાબ શું ? યજ્ઞાંડ સૃષ્ટિ તથા પરમહંસ દૃષ્ટિથી વિચારતાં સદજી કલ્પના ઉદ્ભવે છે કે મનુષ્ય દેહનો એક જન્મ હોઈ શકે નહિ.

આકલિંગ કહે છે:—

" Truly there needs another life to come !
If this be all and other life await us not for one
I say it is a poor cheat, a stupid bungle
A wretched failure. I, for one, protest
Against it, and I hurl it back with scorn. "

[ખરેખર અન્ય જીંદગી હોવી જોઈએ: ફક્ત આ એક જ જીંદગી હોય ને બીજી જીંદગી રાદ જોતી નહિં હોય તો, હું મારે માટે કહું છું કે આ જીંદગી વંચના છે, મુર્ખાખ ખરેશો ઘોટાળો છે, કંગાલ નિરાશા છે. હું એનો નિરોધ કહું છું ને ધિ:કારથી પાછી ફેંકી દઉં છું.] એક જન્મના હુંક વખતમાં આત્મા તથા પરમાત્માનું પૂણું જ્ઞાન તથા અનુભવ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિં. બાળકને જ્ઞાન અપાતાં વખત લાગે છે. કમપૂર્વક જ્ઞાન અપાય છે, એકી વખતે સર્વ વ્યવહાર ચોખ્ખા બાપા જ્ઞાન અપાતું નથી. જેમ જેમ બાળક ઉંમરે મોટું થતું

જાય છે તેમ તેમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં યોગ્યતા વધતી જાય છે તે જ પ્રમાણે મનુષ્યને એક જીવંતીમાં વ્યાવહારિક અથવા પારમાર્થિક જ્ઞાન બધું મળી શકતું નથી પુરાણોમાં ચોર્યાસી લક્ષ (અસંખ્ય) જન્મ મનુષ્યના માન્યા છે ક્રિયાઓ કર્મ પ્રમાણે એમાંથી ઓછાવધતા મનુષ્યને ભોગવવા પડે છે પ્રારબ્ધ કર્મ એજ હોય તો યે । જન્મમાં મનુષ્ય મોક્ષ પામે છે દુનિઆના મહાન અદ્ભુત શક્તિ ધરાવનારા બાળકના દાખના બુદ્ધિશીલ અતૈકિકતા લાગશે પાંચ છ વર્ષના બાળકને ગાયનનું અપૂર્વ ગાયન તથા નહિ શીખેલી બાપામાં આવડે એ ગત જન્મમાં ગાયનની પૂર્ણતા મેળવેલી એ સિદ્ધ કરી નથી આપતું ? કઈ ન્યૂનતા રહી હશે તે પ્રાપ્ત કરવાને આ જન્મ ધયા હશે એમ કેમ નહિ માનવું ? શ્રીમત્ શકરાચાર્યના જીવનનો વૃત્તાંત શુ સચવે છે ? મધ્ય વયમાં આટલું અગાધ જ્ઞાન કેમ પ્રાપ્ત થયું ! ઇશ્વરી અશપણ ખરો ને પૂર્વ જન્મમાં ધર્મ તથા શાસ્ત્ર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું એ પણ ખરૂં બીજા અદ્ભુત શક્તિ ધરાવના । પુરુષના દાખવાઓ પણ પુનર્જન્મ સિદ્ધ કરે છે.

આત્માનું અમરત્વ તથા પુનર્જન્મનું અસ્તિત્વ માન્ય થયું તો કર્મવાદમાં માન્યા વિના છુટકો થતો નથી એક જ માઆપથી જન્મેના પુત્ર પુત્રીનું સ્વરૂપ

[કર્મવાદ] અવભાવનું મગતાપણુ અથવા ભિન્નતા, ભૌતિક કાંજોથી સમગ્રવી શમ પણુ એ જ જાતના સંયોગોમાં મુકાએના ઉઠરેલા તથા ફેગવાએના

પુત્રોની વ્યાવહારિક સ્થિતિમાં ધનપ્રતિષ્ઠા, ધર્મવૃત્તિ આચરણમાં ભિન્નતા શી રીતે હોઈ શકે એ પ્રશ્નનો નિર્ણય વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના નિયમોથી થઈ શકતો નથી એ જ માઆપના પુત્રોમાં એક વિદ્વાન ને બીજો મૂર્ખ, એ ધનવાન અને બીજો રક એક ધાર્મિક ને બીજો નાસ્તિક, એ દયાળુ અને બીજો ક્રૂર એવા અનેક દૃષ્ટાન્તો જોવામાં આવે છે આ ભિન્નતાનું સમાધાન ક્ષત વિદ્યુત્ત નશાત્મ અથવા શરીરવિધાથી થઈ શકતું નથી જરૂરવાદી મહેશે કે એના મગજનું બધારણુ સાફ હોવાથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી શકે છે ને તેથી ધન મેળવી શકે છે તે બીજાના મગજનો પદાર્થ મજબુત નહિ હોવાથી બુદ્ધિ તીવ્ર હોતી નથી ને તેથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી ને દ્રવ્ય મળતું નથી આ નિર્ણય ખરૂં શકાતું સમાધાન નથી આ સમાધાન માટે કર્મવાદની આવશ્યકતા છે કર્મની કલ્પના માનવાથી શકાઓનું સમાધાન થાય છે - તેટલા માટે કર્મ કેવા પ્રકારના છે તે જાણવાની જરૂર છે કર્મ ત્રણ સુખ્ય પ્રકારના મનાયલા છે.

(૧) પ્રારબ્ધ (૨) સચિત (૩) ક્રિયાઓ પ્રારબ્ધ એટલે દરેક મનુષ્યે સદિઓમાં અનેક જન્મોમાં કરેલા ક્રમાં જે ફળ આપવાને પ્રવૃત્ત થાય છે તથા જેને લીધે પુનર્જન્મ લેવો પડે છે તેનો સમૂહ તે મનુષ્યનું પ્રથમ કર્મ મ્યારે શરૂ થયું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકાય એમ નથી એટલેા તે સ્વેચ્છાપરિગ્રહ (Assumption) કરવો જોઈશે સચિત એટલે ગત જન્મોમાં પાપ પુણ્ય કર્મો દરેક મનુષ્યે કર્યા હોય તથા ભોગવ્યા વિના લા રોય તેનો સમૂહ-ક્રિયાઓ એટલે ચાનુ જીવનમાં જે નિત્ય નૈમિત્તિક પાપપુણ્ય ક્રમાં કરીએ છીએ તે પ્રારબ્ધ કર્મનું ફળ ભોગ યા વિના છુટકો થતો નથી સચિત તથા ક્રિયાઓ કર્મની પન્માં આના જ્ઞાનથી નિગતિ થાય છે પ્રારબ્ધ કર્મની ખતમ અમર ક્રિયાઓ શુભ માનો જાય

આતિ પ્રબળ હોય તો ઓછી થઈ શકે છે. એને પુરુષાર્થ કહે છે. વ્યવહારમાં પુરુષાર્થનું મહત્વ અતિશય છે. પુરુષ પ્રયત્ન તથા પુરુષાર્થ વિના ચલન, ગમન વગેરે શરીરની ક્રિયાઓ થઈ શકતી નથી. વેદાન્તમાં પુરુષાર્થને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે. ધાર્મિક પુરુષાર્થ કર્યાથી પ્રારબ્ધને પણ કંટાળે-અંશે ફેરવી શકાય છે. પુરુષાર્થ એટલે ધર્મ તથા નીતિ નિયમો પાળવા તનમનધન અર્પણ કરી શુભ પ્રયાસ કરવો તે. તેટલા જ માટે સર્વ ધર્મોમાં નીતિને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. જોષ્ઠએ તો સ્વતંત્રત્વચમત (Doctrine of free will) કહો અથવા પુરુષાર્થ કહો. ગમે તે નામ આપો પણ ભાવાર્થ એક છે. સ્વતંત્રત્વચમતનું સ્વતંત્ર ચલન નથી.

ટેનીસન કવિએ કહ્યું છે:—

"Man can half control his doom"

(મનુષ્ય પોતાનું નિર્માણ અર્ધ ભાગે કાચમાં રાખી શકે) ટેનીસન કવિ પણ કહેતો નથી કે મનુષ્ય પોતાનું સર્વ ભવિષ્ય પોતાની મેજે ધરી શકે છે. સ્વેચ્છામતની કંઈ દર સ્વીકાર્યા વિના છુટકો થતો નથી. કેટલીક અવધિ સુધી સ્વેચ્છામતનું સ્વતંત્રપણું સ્વીકારાય પણ ત્યાર પછી સ્વેચ્છાની જગ્યા રહેતી નથી. કંઈ અદૃષ્ટ આનિર્વચનીય યોગનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડે છે. વેદાન્તમાં નસીબ, કીસમતમાં શ્રદ્ધા રાખી હાથ પગ જોડી બેસી રહેવું એ માન્ય નથી. ભગવદ્ગીતા, યોગવાસિષ્ઠમાં પુરુષાર્થ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તથા નસીબ પર આધાર નહિ રાખવા સમ્પત વચનોના પ્રદાર કરવામાં આવ્યા છે. વેદાન્તનું પુરુષાર્થ તે વ્યાવહારિક પુરુષાર્થ એકલું સમજવાનું નથી પણ પારમાર્થિક પુરુષાર્થ પ્રધાનપણે સમજવાનું છે તથા ગૌણપણે વ્યાવહારિક સમજવાનું છે.

નસીબ અથવા કીસમત પર શ્રદ્ધા રાખી કંઈ પણ કર્મ કર્યા વિના બેસી રહેો તો શરીર શી રીતે ચાલી શકે તથા શી રીતે વ્યવહાર કરી શકે? ક્રિયાના [નસીબ; કીસમત] નિયમ પ્રમાણે કર્મ તો એની મેજે થયાં જ જાય છે. હાથપગ જોડી બેસી રહેવામાં પણ કર્મ ને ક્રિયા સમાવલાં છે.

ગીતામાં કહ્યું છે:—

"નહિકચિત્ ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્વકર્મકૃત્ ।"

(કોઈ પણ મનુષ્ય કાંઈ માત્ર પણ કર્મ કર્યા વિના રહેતો નથી.) શારીરિક કર્મ ક્રિયા ચલન, આક્રમ્યન વગેરે થયા કરે છે. કર્મેન્દ્રિયો, યાનેન્દ્રિયો કર્મ કર્યાં કરે છે. નિદ્રામાં, સ્વપ્નમાં, સુષુપ્તિમાં પણ કર્મનો પ્રવાહ સંદોદિત ચાલ્યાં કરે છે. વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક પુરુષાર્થથી મનુષ્ય પોતાની જીંદગીનો નૈસર્ગિક અથવા પ્રસંગાધીન પ્રવાહ કેટલીક દહ સુધી જીવી દિશામાં ફેરવી શકે છે. પુરુષાર્થનું પ્રાપ્ત્ય માનવામાં નહિ આવે ને નસીબમાં જ આરથા રાખવામાં આવે તો દરેક મનુષ્ય પોતાનાં કરેલાં કુકર્મો માટે જવાબદાર નથી એમ બચાવ કરી શકે.

પણ આવા જવાબ જનસમાજ અથવા નબળાંતા કમ્બુ કરતા નથી, નીતિનિયમો ભગ માટે સમાજ શિક્ષા કે છે તથા કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરવા માટે રાજ તરફથી સજા કનવામાં આવે છે. જનસમહના રક્ષણ માટે યોજાયના નિયમો પ્રમાણે દરેક મનુષ્યને વર્તવાની ફરજ છે જ્યારે વ્યવહારમાં નસીબ પ્રમાણે મનુષ્યના કમા થાય છે એમ માન્ય કરનામાં આવતું નથી તો પરમાર્થ દિગ્ગે મનુષ્ય કમ નસીમાધીન છે એમ કેમ મ્હુન થાય ? ગમે તેવા નીચ કુળમાં જન્મ હોય, દુષ્ટ સંયોગોથી મનુષ્ય ઘેરમનો હોય, સગતિ પણ ખગળ હોય તો પણ પુરુષાર્થથી (એટલે સદ્વર્તનથી) નીતિનિયમ પાળવાથી, ધાર્મિક આચરણથી, ધર્મશાસ્ત્રના અભ્યાસ, મનન તથા નિદિધ્યાસનથી વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક નમીબ સુધારી શકે છે

નસીબવાદનો વિચાર કરતા જ્યોતિષશાસ્ત્ર મત છે કે મ ? મનુષ્યનું આયુષ્ય નિર્માણ થયેલું હોય છે શી રીતે ? અહોની અમર મનુષ્ય પડે હોઈ શકે ને [જ્યોતિષશાસ્ત્ર] થાય છે - શી રીતે ? એ વિચારોનું ચોક્કસ મનન મ્હુ યોગ્ય છે જ્યોતિષશાસ્ત્રનો પાયો ગણિતશાસ્ત્ર પર આવેલો છે તથા જોઈતા ત આ છે તે આવેલોમન તથા અનુભવથી બનેલી છે મહાન નસિઓ તથા શાસ્ત્રીઓ હમ્મરો વર્ષ પૂર થઈ ગયા તેમના અનુભવ તથા અવલોકનથી ન્યાયના જ્યોતિષના અનુભવ થયો છે પશ્ચિમ તથા પૂર્વના જડવાદોએ જ્યોતિષને વહેમ ગણે પણ ત્રિશાસુ એને વહેમ તરીકે કાઢી નાખતો નથી. પૃથ્વી સૂર્યમંડળ તથા અહોનો અસખ્ય ગાડનો આ તર છે એ ખરૂં પણ બે પશ્ચિમના ખગોળશાસ્ત્રમાં માનવામાં આવે છે કે દરિયાની બરતી તથા ઓર સૂર્ય તથા ચંદ્રાધીન છે વર્ષાદ સૂર્યના ત્રિ જોની શક્તિથી સમુદ્રનું પાણી ઉચ્ચે આકર્ષાઈ ચીમ પાણી રૂપ આરે છે વનસ્પતિ જ. એતન પ્રાણિઓનું જીવન સૂર્ય પર આરામ ગણે છે તો સૂર્ય તથા અન્ય અહો મનુષ્યના શરીર તથા જીવન પર અસર કે તથા મનુષ્ય કે તથા જીવન અહોધીન હોય એ અમલવિત મ કહી શકાય ? મનુષ્યના જન્મમાં જન્મત અહોની ગિયતિ હોય છે તે પ્રમાણે મનુષ્યનું આયુષ્ય, શરીર નષ્ટિ તથા વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક સુખ દુખ કળી શકાય એમાં અસભવિત શુ છે ? જન્મ કાળ બતાવતો તોધ્યો હોય ને ગણિતમાં ભુન નહિ હોય તો જ્યોતિષના ફળાદેશમાં ભુન પડવાનો સભવ ધણો ઓછો છે બનકે નથી એમ કહી શકાય અહોકુળી પગથી જીવનનો નકસો કહી શકાય આયુષ્ય પણ અચૂક કહી શકાય અહોની સ્થિતિ મનુષ્યોના વલણો અન્ય છે પુરુષાર્થથી તથા ધર્મ તથા નીતિ પ્રમાણે ક્રિયાઓ કરીને કેટલીક આખતમાં જીવનમાં ફેર અઈ શકે છે આયુષ્ય વધી શકે છે તથા વ્યાવહારિક જીવન પણ બદલાય છે તે જ પ્રમાણે ખરાબ વર્તનથી માઠી અમર થાય છે તેટલે જ આશે જ્યોતિષના ફળાદેશમાં ક્રિયાઓ કરીને ઓછો વધતો ફેર પડે છે ને તેથી ફળાદેશના વર્તમાન ફળ પડવાથી જ્યોતિષ અસત્ય છે એમ કહેવામાં આવે છે શાસ્ત્ર તો સત્ય છે. જ્યોતિષીનું જ્ઞાન તથા અવલોકન શક્તિ ખરાબર નહિ તેથી ફળ પડે છે પ્રશ્ન પુછનાર કયા દેશ તથા કુટુંબમાં જન્મેલો છે તે પ્રથમ જાણ્યું હોય તો પરિણામમાં બીન-કવ ફેર આવે નહિ અહો પગથી મનુષ્યના શરીરશક્તિ સ્વભાવ, આયુષ્ય, વ્યાવહારિક સુખ દુખ, ધર્મવૃત્તિ વગેરે સુખ્ય બાબતો અચૂક કહી શકાય છે આ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી દરેક મનુષ્ય પોતાની ખાત્રી કરી શકે એમ છે

ધર્મજ્ઞાન તથા અધ્યાત્મજ્ઞાન શી રીતે પ્રાપ્ત થાય ? તત્ત્વશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્રના અધોના અધ્યયનથી ધર્મજ્ઞાન મેળવી શકાય. આત્મજ્ઞાન માટે પ્રથમ [ધર્મજ્ઞાન તથા અ. ધર્મજ્ઞાન થતું જોઈએ ને પછી રાગદોષ અથવા હૃદયોગનું જ્ઞાન તથા અધ્યાત્મજ્ઞાન શી રીતે અનુભવ થાય અથવા દૃઢ ભક્તિ ભાવમાં લીન થાય તો એની મેળે મેળવાય.] પરમ ઉચ્ચ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

ગીતામાં કહ્યું છે:—

• અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનાર્પદર્શનમ્ ॥

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तंमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥

(આત્મજ્ઞાન પર નિત્ય નિષ્ઠ રાખવાથી તથા તત્ત્વજ્ઞાનાર્થે દર્શનથી અર્પે જ્ઞાન મળે છે આથી ઉચ્ચ હોય તે અજ્ઞાન છે.)

મુંડકોપનિષદમાં વિદ્યા એ પ્રકારની કહેવામાં આવી છે.

“શૌનકો હૃદૈ મહાશાલોઽક્રિસં વિધિવદુપસન્નઃ પપ્રચ્છ ।

કાસ્મિન્નુ ભગવો વિજ્ઞાતે સર્વમિદં વિજ્ઞાતં ભવતીતિ । તસ્મૈત હોવાચ ।

દ્વૈ વિદ્યે વેદિતઃપે इति हास्य यद्ब्रह्मविदो वदन्ति परा श्रेयापरा च ॥

તત્રાપરા ક્ષત્રવેદો યજુર્વેદઃ સામવેદો ડધર્વવેદાઃ શિક્ષા કાલ્પો વ્યાકરણં નિરુક્તં છન્દો યોતિષમિતિ । અથ પરા યપા તદક્ષરમગ્નિગમ્યતે”

(મહાન શાનક કપિએ આગિરા કપિ સમીપ વિધિપૂર્વકે આવીને પ્રશ્ન કર્યો કે ‘ હે ભગવન શું જાણવાથી આ માર્ગ જાણવામાં આવે છે । તેને કૃતર આપ્યો. ‘ એ વિદ્યા જાણવાની છે, જેને જાણ જાણનારા પરા તથા અપરા કહે છે; અપરા એટલે ક્ષત્રવેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અધર્વવેદ, શિક્ષા (શબ્દોચ્ચાર,) કલ્પ (કર્મવિધિ) વ્યાકરણ, નિરુક્ત (શબ્દાર્થ જ્ઞાન,) છન્દ તથા યોતિષઃ પરા એટલે જેથી તે અટાર (આત્મજ્ઞાન) જાણવામાં આવે છે.)

મુંડકોપનિષદમાં કહેલી અપરા વિદ્યા એટલે આપણે વ્યવહારમાં ધર્મશાસ્ત્ર તથા વિદ્યા-જ્ઞાન કહીએ છીએ તે. પરા વિદ્યા એટલે આપણે ચામજ્ઞાન કહીએ છીએ તે. પરા વિદ્યા કેમ પ્રાપ્ત થાય તે વિશે એ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે:—

“ન ચક્ષુષા ગૃહ્યતે નાપિ યાચા નાન્યદેવૈસ્તપસા કર્મગા વા ।

જ્ઞાનપ્રસાદન વિશુદ્ધસત્ત્વઃ તત્ત્વસ્તુ સં પરપતે નિષ્કલં વ્યાપમાનઃ ॥” -

(આત્મજ્ઞાન અસુધી વાચાથી અન્ય દન્દ્રિયોથી તપથી અથવા અમિહોનાદિ કર્મથી પ્રાપ્ત થતું નથી; જ્ઞાન પ્રસાદથી વિશુદ્ધ અન્તઃકલ્પવાજો યોગ્ય પુરુષ એકાગ્ર મને ધ્યાન કરવાથી આત્માને જોઈ શકે છે.) તેટલા જ માટે મનન તથા નિદિધ્યાસનને મુખ્ય સાધન ગણવામાં આવ્યાં છે. આનું નામ જ રાગદોષ અથવા ભક્તિયોગ.

ગીતામાં કહ્યું છે —

“શ્રેયો હિ જ્ઞાનમપાસામ્જ્ઞાનાદ્જ્ઞાન વિશિષ્યતે ।

ધ્યાનાત્કર્મફલત્વાગસ્ત્વાગાચ્છાતિરનન્તરમ્ ॥”

(અભ્યાસથી જ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે, જ્ઞાનથી ધ્યાન શ્રેષ્ઠ છે, ધ્યાન કરતા કર્મફલત્વાગ શ્રેષ્ઠ છે, કાન્થુ ત્યાગથી શાંતિ થાય છે) હૃદયોગની ક્રિયાથી શરીર, કમન્દ્રિયો તથા મન સ્થિર થઈ ધ્યાન કરવાને અનુકૂળ સ્થિતિ આવે છે ધ્યાન તથા સમાધિ કરવાને હૃદયોગ સાધન છે મન્યાસી અથવા આરાઝો હૃદયોગની સાધનાથી શરીરને કામુખા ગમી શકે પણ મન શુદ્ધ નહિ થયું હોય તથા ક્રોધ મોહ વગેરે નાશ થયા નહિ હોય તો તેવાને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું નથી

૫ મ દશા પ્રાપ્ત કરવાને શરીર સુખ, શુદ્ધિ વિષમ અને ધર્મશાસ્ત્રજ્ઞાન તથા સુઝાપ નિરામા કયેરી ૫ । વિદ્યા જ્ઞાન આવશ્યક છે આ ગર સામગ્રી મ્હિ દશામાં ઉત્તમ પ્રમુખે મળી શ છે ? ચાર આશ્રમધર્મ ક્રમવાગ પાઠનાથી કે એકમ જાગમ્પણુમાથી મન્યામ મદણુ માથી ? હાંદુ ધર્મમાં ચાર આશ્રમો મનુષ્ય માટે યોજેના ૯ (૧) બ્રહ્મચર્ય, વિદ્યાભ્યાસ શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા અનુકૂળ આશ્રમ (૨) ગૃહસ્થાશ્રમ વ્યવહારમાં પડી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી સ્ત્રી પુત્ર સુખ ભોગરી ઉત્તર દશામાં જ્ઞાન મળે તથા પરમાર્થ કામ્ય તેની મામગ્રી એમ્હી કરવા અનુકૂળ (૩) વાનપ્રસ્થાશ્રમ વ્યવહાર છોડી હઈ એકાંતવાસમાં રહી મનન કરવાની દશા (૪) સન્યાસ સાધાણુ ગીતે આ ક્રમ પ્રમાણે આશ્રમ ભોગન્યાથી મનુષ્યના જીવનનુ માર્ગ થાય છે તથા અન્ય જન્મમાં આગળ વધવાને યોગ્ય જ્ઞાન તથા અનુભવ મળે છે જાગમ્પણુથી મન્યામ મદણુ કરી ઉચ્ચ ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એ તો ગહાનુ અધિમરી હોય ત્યાર જ પળી શકે દુનિઆમાં જાગના અજાની તથા માન નામના સન્યાસી તો દેશને ભોગન રૂપ છે યોનાનુ - પાગમ્પું કર્યાણ મરી શક્તા નથી વાનપ્રસ્થ તથા સન્યાસ આશ્રમ દરેક મનુષ્યથી પાળી શકતો નથી બ્રહ્મચર્ય તથા ગૃહસ્થાશ્રમ યોગ્ય મળે પાળી શકાય તો મનુષ્ય આત્મ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય દશામાં આવી શકે છે મૂઠત સ્થો છે —

શેશવે ડમ્પસ્તરિય સ્વાયોને ધનસપ્રહા ।

વાર્હકે નિરૂત્તે પ્રાપ્ય ગૃહં ઇત્ત હરિ મનેન્ ॥

(જાગમ્પણુમાં વિદ્યાભ્યાસ કરવો, યુગાવરથામાં ધનમમદ કરવો, હૃદયગ્થામાં નિરૂત્ત થઈગૃહની અદર જ હસ્તિન ભજન કરવું) વ્યાનકારિક જીવિની કુખના તથા કમોટીના અન્ય પ્રમગેથી તરેહ તરેહના અનુભવ મળે છે તથા ઇન્દ્રિયશક્તિ દર થાય છે દુનિઆનો ત્યાગ કરી જગતમાં કે એમનતમાં જતા રહેવાથી કઈ લાભ નથી એ તો એમ જાતની મન નિર્બંધતા છે કુટુંબને ત્યજ દેવું જીવિના કર્તવ્યોથી દર નહેવું દુનિઆની પ્રગતિ પર તિ રકા થી જોવું તથા પ્રાણી માનના દિત માટે કઈ પ્રયામ કરવો નહિ એ હટ માર્ગ નથી. આવા વર્તનથી ગ્વાયંવનુતા વધે છે તે ૫ માર્ગ જુદિને જલદે મદ્ધચિત્ત ગ્વાત્મતામખિંદુમાં નર્વ

વિચાર પ્રવેશ કરે છે. હુનિઆમાં રહેવું પણ હુનિઆને વગગતું નહિ, સર્વ જગત્ પ્રતિ પ્રેમ દૃષ્ટિથી જોવું તથા વર્તવું, સ્વાર્થ કરતાં પરમાર્થને વધારે એવરકર ગણવો. આતું નામ જ સ્વાર્થત્યાગ. આ જ ઉચ્ચ માર્ગ છે. હિંદી કવિત પ્રમાણે

“ધ્યેમેસે ધ્યાન લગાવે, સોઈ પ્રભુકા ખંદા”

વ્યવહારમાં રહી ધ્યાન કરી શકે તે જ પ્રભુનો ખંદા છે.

ગીતામાં કહ્યું છે:—

“યસ્તુ કર્મફલત્યાગી સ ત્યાગીત્વાભિધીયતે”

(જે પુરૂષ નિત્ય કર્મ કરે છે પણ તેના ફળનો ત્યાગ કરે છે તે જ ખરો ત્યાગી છે.) આવા ત્યાગીને હુનિઆમાંથી જઈ એકાંતવાસ કરવાની જરૂર નથી. વ્યવહારમાં રહીને ત્યાગ કરી શકે છે.

અર્વાચીન અંગ્રેજ કવિ કહે છે:—

Stand not aloof nor apart,
Plunge in the thick of the fight;
There in the street and the mart,
That is the place to do right;
Not in home cloister or cave,
Not in some kingdom above;
Here on this side of the grave,
Here we should labour and love.

(તટસ્થ તથા આધ્રા હોવા રહો નહિ, ઝડપીના વચમાં મહોલા અને ખજાનમાં ઝપલાં, પરમાર્થ કરવાની એ જગ્યા છે; નહિં કોઈ મઠ તથા ગુફામાં કે ઉપરના કોઈ રાજ્યમાં પણ આ હુનિઆમાં અહીંઆ આ જાંદગીમાં પ્રેમથી કામ કરવું જોઈએ.)

(અપૂર્ણ.)

મુંબાઈ, ગીરગામ. }
તા. ૧૫-૧૧-૧૯૦૮ }
દિવસર.

મનમુખરામ કૃષ્ણમુખરામ મહેતા.

રસાયનશાસ્ત્રનો ખેતીમાં ઉપયોગ:

ખેતી અને ઉદ્યોગ એ બને એક જ માથાપનો—સંતાન છે અને પ્રજાના કલ્યાણમાં તે બંને ટેકા રૂપ છે તો પણ—તેમની વચ્ચે ઘણા લાખા વખતથી વિરોધ જોવામાં આવે છે. વિજ્ઞાન અને વ્યાવહારિક જ્ઞાન એ બન્ને જો યોગ્ય વખતે વચ્ચે પડ્યાં ન હોત તો ખેતી અને ઉદ્યોગનો વિરોધ, ઉદ્યોગના પ્રવાહ અડધથી આલતા હોવાથી વધી જત. આ વિરોધ રાખાવવાના મંગળ કાર્યમાં રસાયણશાસ્ત્રે ઘણો આગળ પડતો ભાગ લીધો છે.

રસાયણિક શોધખોળ અને ખેતી એ બે વચ્ચેનો સંબંધ બતાવવામાં જર્મનીનો પ્રોફેસર લિબિગ પહેલો વહેલો હતો. તેણે ૧૮૪૦ માં બે પુસ્તક પ્રગટ કર્યાં જેમાં,—અર્વાચીન ખેતીની પરિપક્વતા કેવી રીતે થઈ છે, અને અમુક ક્ષેત્રજળવાળી જમીનમાં વધતી જતી વસ્તીને પુરતો ખોરાક કેવી રીતે મળે છે એ તેણે સારી રીતે સમજાવ્યું છે.

લિબિગે કૃષિશાસ્ત્ર સંબંધી પોતાના નવા વિચાર જણાવ્યા એટલુંજ નહિ પણ તેણે કૃત્રિમ ખાતર બનાવવાની તદ્દન નવી નવી રીતો પણ ચોષ્ટ: અને જ્યારે આ ખાખત રાસાયણિક ઉદ્યોગમાં હાથ ધરવામાં આવી ત્યારે જોઈતાં સાધનો તૈયાર હતાં અને ફક્ત તે યોજનાનો અમલ કરવાનું બાકી રહ્યું હતું. લિબિગે જણાવેલા સિદ્ધાંતો નીચે પ્રમાણે છે—

૧. ક્ષીણ છોડના પોષણને માટે Inorganic (ઇન્ઓર્ગેનિક-નિરિન્દ્રિય) અને ખનિજ પદાર્થોની જરૂર છે.

૨. છોડને, કાર્બોનિક એસીડ, એમોનીઆ, નાઇટ્રીક એસીડ, પાણી,—મૅગ્નેશીઆ, પોટાશ, સોડા, ફોસ્ફોરિક એસીડ, ગંધકનો તેજાબ, સીલીસીક એસીડ, સુનો અને લોદુ; એ પદાર્થોની જરૂર છે.

આ ઉપરાંત કેટલાક છોડને મીઠું જોઈએ છીએ.

૩. જમીન, પાણી અને હવાનાં જે તત્ત્વો છોડના જીવનને સાર જરૂરનાં છે તે વચ્ચે તેમ જ પ્રાણીઓ અને છોડનાં પોતાનાં તત્ત્વો વચ્ચે એવી જાતનો સંબંધ છે કે તેમની આંતર શક્તિને ટેકો મળે તે સાર તે વખતે ખનિજ પદાર્થોનું રૂપાંતર જે રાસાયણિક ક્રિયાથી થાય છે તેમાંની એક પણ ન થાય તો તે છોડ કે તે પ્રાણી વધી શકે નહિ.

૪. મનુષ્ય અને જનાવરનાં મળમૂત્ર ખાતર તરીકે વપરાય છે તેમાં જે Organic (ઓર્ગેનિક-સેન્દ્રિય) તત્ત્વો રહેલાં છે તેમને કીધે વતરપતિના જીવન ઉપર કંઈ પણ અસર થતી નથી. પણ તે ખાતરમાંના કાર્બનનું કાર્બોનિક એસીડ, અને નાઇટ્રોજનનું એમોનીઆમાં રૂપાંતર થવાને કીધે છોડનાં તત્ત્વોમાં આડકતરી રીતે ફેરફાર થાય છે. છોડ અથવા પ્રાણીના અવશેષનું ઓર્ગેનિક ખાતર બને છે. તેને બદલે જમીનમાં તે ખાતરના જે ઇન્ઓર્ગેનિક સંયુક્ત પદાર્થો થાય છે તે વાપરી શકાય.

સારી રીતે ઉછેરેલા છોડની રાખનું પ્રયક્ષરણ કર્યા પછી તે છોડને ક્યા ક્યા ખનિજ પદાર્થોની જરૂર છે તે લિખિતે જણાવ્યું, અને કેટલાક છોડને અનુકૂળ જમીનમાં, તે શોષી શકે એવા સર્વ પદાર્થો છે એમ નક્કી થયું ત્યારે છેવટ એવું અનુમાન નીકળ્યું કે ખેડાયેલી જમીન સંતોષકારક પાક આપી શકતી નથી, અથવા તો હમેશની હવાપાણીની સ્થિતિમાં પણ પાક ઓછો ઉતરેલો જાય છે એ બધાનું કારણ છોડને પોષણ કરે એવા ખનિજ પદાર્થો ઓછા છે એ હોયું જોઈએ. આ હકીકત ઉપરથી, ખાતરનો, ફરતા ફરતી પાકનો તથા જમીન પડતર રાખવાનો ખરો ઉપયોગ સમજવાનું થયું સહેલું થઈ પડ્યું. જમીન પડતર રહેવાથી અદ્રાવ્ય (ગળી ન જાય એવો) ખનિજ પદાર્થોનાં તરવો છુટા પડવાનો જમીનને વખત મળે છે અને અતે પાક સારો ઉતરે છે. પરંતુ આ ત્રણે ઉપાયો પુરતા માલૂમ પડ્યા નહિ અને તે ઉપરથી એમ સાબીત થયું કે જુના વખતથી ચાલી આવેલી રીતોથી જે ખનિજ પદાર્થો પુરા પડતા હતા તેનાં કરતાં પાકને લીધે વધારે ખનિજ પદાર્થો ઓછા થતા હતા એટલે જમીન નબળી પડી જતી હતી. નાનાં ખેતરોમાં પાકનો બધો અવશેષ ખાતર રૂપે જમીનમાં પાછો જાય છે કારણ કે બધો પાક તે ખેતરનો ઘણી ખાય છે; અને તે કારણથી સ્વાભાવિક રીતે વિભક્ત થવાની ક્રિયાને લીધે તે ખેતરોની ફળદ્રુપતા સત્તવાય છે. પરંતુ જ્યારે ઘણા મજમૂત વગેરે ખીજ કામમાં વપરાય છે અને તેમને બદલે તેમની ગરજ સારે એવા ખીજ પદાર્થો જમીનમાં પાછા જતા નથી ત્યારે જમીનની ફળદ્રુપતા ધીમે ધીમે ઓછી થતી જાય છે. પહેલાં જે દેશોમાંથી રામમાં અનાજ આવતું તે દેશો હાલ ઉજ્જડ થઈ ગયા છે એ દાખલા આપીને લિખિતે પોતાનો વાદ ખરો છે એ સાબીત કરી આપ્યું. વળી ખેતીની હાલની પદ્ધતિ—જેથી છોડને પોષણ કરે એવા ઘણા અગત્યના પદાર્થો જમીનમાંથી હમેશને માટે ઓછા થતા જાય છે—તે બતાવીને પણ તેણે સાબીત કર્યું કે ઉપર બતાવેલાં માઠાં પરિણામ હવે પછી પણ આવ્યા વગર રહેશે નહિ. પરંતુ આપણા વ્યાપારી જીવનની ખીલવણી એટલી બધી થઈ છે કે ખેતી-વાડીની અસલની પદ્ધતિ પર હવે પછી આપણાથી કામ કરી શકાશે નહિ; તેટલા માટે ખરો રસ્તો એ રહ્યો છે કે પહેલાં વનસ્પતિ કે પ્રાણીઓ મારફતે જમીનને જે ખાતર મળતું હતું તે જ ખાતર, નવાં સાધનો ઉપજાવી કાઢી, ફરતી કે કૃત્રિમ રીતે તૈયાર કરવું. યુનો અને સીલીસીક ઍસીડ, એવા પદાર્થો દરેક પ્રદેશમાં મળી શકે છે; પણ ખીજ જે પદાર્થો વિષે તેમ નથી તેમ જ જેમની ખરેખરી ખોટ માલૂમ પડે છે તેવા પદાર્થો બાડા વગેરે લીધે મેંધા પડતા હોય તો પણ છોડને કામમાં આવતા હોવાથી તે બનાવવાનું કામ આપણે હાય ધરવું જોઈએ. લિખિત અને તેના અનુયાયીઓની શોધખોળ—પરથી એમ માલૂમ પડ્યું છે કે પાકને લીધે જે પદાર્થો જમીનમાંથી ઓછા થાય છે તે પુરા પાડવા સારૂ જમીનમાં જે રાસાયણિક ક્રિયાઓ થાય છે તેથી ફૅસફૅરિક ઍસીડ અને પોટાશ એ બે પદાર્થો—જે છોડને ખાસ જરૂરના છે—તે જલદીથી મળતા નથી. આ ઉપરાંત ઍમોનીઆ અને નાઇટ્રિક ઍસીડ જેવાં નાઇટ્રોજનવાળાં ખાતર પણ ઘણાં જરૂરનાં છે.

જમીન નબળી પડી જાય છે અને તેને લીધે ખેતીનો પાક ઘણો ઓછો થઈ જાય છે એવું લિખિતે પુરવાર કર્યું તે ઉપરથી ઉપજેલા ગરારાને લીધે, નવા સિદ્ધાંતવાળા બેદ ઉમંગી પુરોએ આપણી સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિમાં ઘણો ફેરફાર થાય એવાં અનુ-

માન કાઢવા અને સૂચનાઓ કરી છોડને પોષણ કરે એવા, સફેદના ગદ્દીશોનાં મળમૂત્રના જે પદાર્થો—ખેતીવાડીના કામમાંથી હમેશાં ઓછા થતા અથવા તેમની કીમત ગણી કાઢીને તે પુર પોએ છેવટ એમ અનુમાન કર્યું કે મળમૂત્રનો સમૃદ્ધ કચ્ચામાં જો સીના લોડા જેવી જ સાવચેતી રાખવામાં આવે તો જ બચવાનો માર્ગ રહે. આ ઉપરથી સ્ટેટરના કચ્ચાનું અને એવા પદાર્થોનું ખાતર બનાવવાની અમળ્ય યોજનાઓ તૈયાર થઈ અને આ યોજનાઓને અમલમાં લાવવાને ઘણા પૈસાનો બચ થયેલ પણ વધારે હોંશિયાર માણસોએ સિખિંગના સિદ્ધાંતોની શાન્ત મને પરીક્ષા કરી અને યોગ્ય વખતમાં બોળી કાઢ્યું કે પૃથ્વીના અમુક ભાગમાં એકલા થયતા કોન્યા જેવા ખનિજ પદાર્થોનો ઉપયોગ કચ્ચાથી, છોડને પોષણ કરનારા પદાર્થો, ધાતુ ઓળી યુગ્મવબ્જવાળા સાધનો, તૈયાર કરી શકાય. ફોસ્ફેટ, મોડીરમ નાઇટ્રેટ, અને પોપાઇના ખાતર ટેકાએ ટેકાએ નીકળવાથી તેમ જ દવામાંના અખુટ નાઇટ્રોજનને જુરો પાડી તેનો ઉપયોગ કરવાની મોવખોશથી ઉપર જાણાવેલા વિચારનું મમર્શન થયું.

આવી રીતે પૃથ્વીમાંથી નીકળતા કાચા પદાર્થોનું જોડતા રૂપમાં રૂપાંતર કરી તેને ઉપયોગમાં આણવું એ ગમાલખિક ઉદ્યોગની એક ઘણી અગત્યની શાખા છે અને મેટ સિટનમાં પડેલ વડેલા ફોસ્ફેટનો ઉપયોગ સ્થપાવાથી તેની બનાવટ વિશે દ્વ પ્રથમ વિવેચન કરે છું.

દારૂકાના ખાતરથી ખેતીમાં લાભ થાય છે એ વાન લાખા વખતથી મેટ સિટનમાં જાણીતી છે. આમ હોવાથી ખીન્ન દેશોમાંથી મેટ સિટનમાં ઘણા દાઢકા આપાત થાય છે. સિખિંગના મિદાનોની પુરેપુરી કલ કરવામાં મેટ સિટન પડેલ વડેલું હતું અને દારૂકાનું ખાતર આટલું બધું ઉપયોગી કેમ થઈ પડે છે તેનું કારણ સિખિંગે એમ જાણા યુ કે જેવી રીતે ગ્વાનો નામના ખાતરમાં જનદીથી પિગલે તેવો ફોસ્ફેટ છે તેવી જ રીતે દારૂકાના ખાતરમાં પણ આવા ફોસ્ફેટ છે. નૉર્ફોલ્ક અને સ્કોટ્લેન્ડની જમીનમાંથી નીકળતા કોરપોનાઈટ નામના ખનિજ ફોસ્ફેટને કાગમાં લેવા સાથે તેમાં તેજળ નાખી, તેના કાચા મોનોફોસ્ફેટમાં રૂપાંતર કરવાની સિખિંગે બવામણુ કાપી હતી. આ રીત ખેતરમાં અખનન કરવાથી, રત્તેદમંદ નીવડી હતી અને તેથી તે સુધાર ફોસ્ફેટના ઉદ્યોગનો પાયો થઈ પડી હતી. આને લીધે મધ્યકને તેજળ બનાવવાના ઉદ્યોગમાં પણ ઘણા વધારો થયો હતો. આવી રીતે મેટ સિટનમાં સુધાર ફોસ્ફેટનો ઉદ્યોગ ઉભો થયો અને તે ગ્રાપાટાબધ સર્વ સુધરેલા દેશોમાં પ્રસર્યો. મુરોપ અને અમેરિકામાંના કારખાનાને જોડતા કાચા પદાર્થો માટે તે વખતની ખાતર ઘણી ઓળી મળતી હતી અને તેથી આખી દુનિયામાં ફોસ્ફેટ માટે ખોજ થવા માગી. આ ખેડકેટલી બધી કલપથી કરવામાં આવી તે, દુનિયામાં કેટલો ખનિજ ફોસ્ફેટ કાઢવામાં આવ્યો તેના આકાશ પગથી સમજારો

ટન. મુનાસ્ટ્રેટ સ્ટેટસને વિશે નીચે પ્રમાણેની દર્શકતા છે —

સને ૧૯૦૦ માં ૨૮૦૦,૦૦૦ } ૧,૫૧૫,૦૦ ટન.

સને ૧૯૦૫ માં ૩,૮૦૦,૦૦૦ } ૨,૦૦૦,૦૦ „

આ પૈકી નીચે પ્રમાણે ફોસ્ફેટ પ્રદેશ ખાતે ચક્રો દતો:—

સુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાંથી	આલબર્ટીઆ અને ટ્યુનીસમાંથી
સને ૧૯૦૦ માં ૬૨૦,૦૦૦ ટન.	૪૪૦,૦૦૦
સને ૧૯૦૫ માં ૯૩૫,૦૦૦ ટન.	૮૦૦,૦૦૦

ઉપર જણાવેલા ખનિજ ફોસ્ફેટનું સુપરફોસ્ફેટમાં રૂપાંતર કરવાને, ૩,૦૦૦,૦૦૦ ટન ગંધકના તેજાખની જરૂર પડી હતી. આ આંકડા ઉપરાંત ટોમસ અથવા તો બેઝીક સ્લેગમાં જે ધણો ફોસ્ફેટ નીકળે છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જોઈ છે.

વધારે ટકા ફોસ્ફેટવાળા પિગ જાતના લોહામાંથી બેસેમર કન્વર્ટરમાં (Bessemer Converter) ટોમસ અને ગીલક્રાઈસ્ટે શોધી કાઢેલી રીતથી પોલાદ બનાવવાનું સહેલું થઈ પડ્યું. લોહાની કાચી ધાતુમાં જે ફોસ્ફરસ હોય છે તેનું આ રીતથી ફોસ્ફેટિક એસીડમાં રૂપાંતર કરવામાં આવે છે અને ધાતુના રસમાં જે સુનો નાખવામાં આવે છે તેની નેડે આ એસીડ મળી જઈ બેઝીક ક્વોડ્રિપ્લોસ્ફેટ (Basic Quadriphosphates) બને છે. ધણું ખર્ચ જમીનમાંથી નીકળતાં બધાં ફોસ્ફેટ ટ્રાઇફોસ્ફેટના રૂપમાં હોય છે અને તે પાણીમાં પીગળી શકતા નથી: પરંતુ આ ક્વાડ્રિફોસ્ફેટ, સાઈટ્રીક એસીડ જેવા નરમ (weak) ઓર્ગેનિક એસીડમાં દ્રાવ્ય છે એટલું જ નહિ પણ જમીનની અંદર યતા ધણી જ ધીમા યસાયણિક ફેરફારોમાં બનતા વધારે નરમ એસીડમાં પણ દ્રાવ્ય છે. આમ હોવાથી જો ક્વાડ્રિ ફોસ્ફેટનો—ખાતર તરીકે ઉપયોગ આવે તો પાક ધણો સારો ઉતરે.

જુની બેઝીમરની રીતમાં ફક્ત જે લોખંડની કાચી ધાતુમાં ફોસ્ફરસ નહોતો તે જ કામ આવતી અને તેથી જર્મનીમાં જે કાચી ધાતુઓ ઘણા પ્રમાણમાં નીકળતી તેમાં ફોસ્ફરસ વધારે ટકા જેટલો હોવાથી તેની કીમત ઘણી ઓછી ઉપજતી. આ કારણને લીધે ટોમસ અને ગીલક્રાઈસ્ટની રીત જર્મન લોહાએ એકદમ પ્રબલ્ય કરી અને તેમાં જર્મન ધાતુરોધક શાસ્ત્રીઓએ યોગ્ય સુધારા કર્યા.

આને લીધે, ઈ. સ. ૧૮૭૯ માં જર્મનીમાં ૭,૨૪૦,૦૦૦ ટન કાચી ધાતુ કાઢવામાં આવી અને ૨,૭૩૦,૦૦૦ ટન પિગ જાતનું લોહું તૈયાર કરવામાં આવ્યું. પણ ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં આ ધણે વધવાથી ૨૬,૭૦૦,૦૦૦ ટન કાચી ધાતુ કાઢવામાં આવી. (આમાંની ૨૧,૦૦૦,૦૦૦ ટન ધાતુમાં ફોસ્ફરસ હતો) અને ૧૨,૪૭૮,૦૦૦ ટન પિગ જાતનું લોહું બનાવવામાં આવ્યું. આ પૈકી ૮,૦૦૦,૦૦૦ ટન ધાતુ ટોમસ અને ગીલક્રાઈસ્ટની રીતે બનાવવામાં આવી હતી. આ રીતથી કારખાનામાં ૧,૫૦૦,૦૦૦ ટન જેટલો બેઝીક સ્લેગ નીકળ્યો. તેમાંના જેમાં ૧૮ કે ૨૦ ટકા ફોસ્ફેટિક એસીડ હતો તે સત્તા અને ઉપયોગી ફોસ્ફેટિક ખાતર તરીકે જર્મનીમાં વપરાયો. આ ખાતરનો મુખ્ય ઉપયોગ પોલાણના ક્ષાર સાથે મિશ્રણ કરવામાં થયો. જર્મનીના પોલાદ બનાવનારાઓને આ સ્લેગમાંથી ઘણી ઉપજ થઈ. ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં આખી દુનિયામાં ૨,૭૦૦,૦૦૦ ટન જેટલો ટોમસ ફોસ્ફેટ બન્યો હતો. એવી ગણતરી કરવામાં આવે

છે કે એક સાલ થકુનો પાક રા એકર જમીનમાંથી ઉતારીએ તો જેટલો ફોસ્ફરસ ઓછો થાય તેટલો ફોસ્ફરસ ૪૦૦ કીલોગ્રામ સફેદ માથી મળે

ફોસ્ફેટ વિષે ઉપર પ્રમાણે વિવેચન કર્યા પછી હવે હું છોડને જોઈતા ખીજ અગત્યના પોટાશ નામના પદાર્થના ઉત્પન્ન વિષે વિવેચન કરું છું. લિબિગના સમય પહેલાં પણ લોકોની રાખના ખાતરથી મળતા કાષ્ઠ અનુભવથી જાણવામાં હતા, પણ જગલ ઓછા થઈ જવાથી, તેમજ ઉદ્યોગમાં પોટાશનો ખર્ચ વધી જવાથી ખેતી માટે જોઈએ તેટલો પોટાશ મેળવવાનું અશક્ય થઈ પડ્યું. ફોસ્ફારમાંથી પોટાશ મેળવવાને ગ્રેટબ્રિટનમાં વોર્ડ જે અજમાયેશ કરી તે વેપારી રીતે જેતા ફ્રોડમદ નીવડી નહિ. આયોડીન અને આર્સેન કાઢતી વખતે સીવીડ અથવા કેન્પમાંથી જે નકામો પ્રવાહીપદાર્થ નીકળે છે તેમાંથી ફ્રાન્સ અને રફોલેન્ડમાં પોટેરીયમ ક્લોરાઇડ અને પોટેરીયમ શેફ્ટ મળી શક્યા ખરા પણ ઘણા થોડા પ્રમાણમાં જે બ્રીટિશ જમીનમાંથી ધણે પોટાશ શોરી લે છે તે પોટાશ મેળવવાનું એક મોટું સાધન છે આ પોટાશ શુગર મેલાસીસમાં પાછો આવે છે આ મેલાસીસમાં ઘણી ખાટ હોય છે પણ તેનો સ્વાદ ખારો હોવાથી તે ખાવાના કામમાં આવતો નથી પણ તેનો પ્રેમન્ટેશનથી આંદોલિત બનાવવામાં આવે છે અને આંદોલિત ગાળી લીધા પછી તેમાંથી બાકી રહેલા પ્રવાહી પદાર્થનું બાષ્પીકરણ કરવાથી અને તેને બાળી નાખવાથી પોટાશ મળી આવે છે સાગ બ્રીટિશના પાકથી જમીનમાંથી દર એકરે ૧૦૦ કીલોગ્રામ પોટાશ ઓછો થાય છે માટે બ્રીટિશ ગ્રામમાં આપણને જ્યાંય પોટાશ મળી શકે એ દેખીતું છે આંગ્લેન્ડના બ્રીટિશવાળા જગ્યામાં ૧૦ વરસમાં દરવર્ષે ૪૫૦૦ ટન જેટલો પોટાશ નીકળ્યો હતો પણ આ દેખીતા અને યદ્યપિ લાભને અંગે ધણું નુકસાન થયું, કારણકે બ્રીટિશ ઉગે તે સાગ જરૂરના પોટાશના ક્ષાર જમીનમાંથી ઓછા થવાથી ગ્વાનો અને સુપરફોસ્ફેટ ધણું નાખતા હતા પણ તે જમીનની ફળદ્રુપતા એટલી બધી ધનિ ગઈ કે અત્યે ખાટ બનાવવાના ઉદ્યોગને જગરો ઘોઘો લાગ્યો. લિબિગના સિદ્ધાંતો ખરા છે એવું ખેડૂતને પણ સ્પષ્ટ માલૂમ પડ્યું સૌંદર્ય ગાર્ડનમાં મધર લિકર્સ (નકામો પ્રવાહી પદાર્થ) માથી પોટાશના ક્ષાર વિષે બવાઈ અને મર્લ પોતાનો લાભો અભ્યાસ પુરો કર્યો તે અરસામાં એટલે સને ૧૮૫૭ મા રૂફરેટ આગળ પોટાશના ક્ષારની ખાજો નીકળી સિધવની ખાજો ખોદતા સને ૧૮૫૨ મા અગ સિધવ ઉપર ખીજ મીથાક્ષારોના મોટા યગ્, વગેરે હતા આ યગ્માં પોટાશમ ક્લોરાઇડ, મેંગ્નેશમ ક્લોરાઇડ અને પોટાશમ સફેદ હતા આ પૂરા સ્વાદવાળા અને રંગવાળા ક્ષારો સિધવ તરીકે વાપરી શકાય તેવા ન હોવાથી તેને નકામાક્ષાર તરીકે ગણી કાઢ્યા અને સિધવ માટે જેટલો કામ કાઢવો પડતો તે બાગ કચરા તરીકેનાખી દેવા પડતો

આ વખતે હું રૂફરેટની બ્રીટિશ ફેક્ટરીમાં રસાયણશાસ્ત્રી તરીકે કામ કરતો હતો લિબિગનો ઉમગી અનુભવો હોવાથી તે વખતે બ્રીટિશના પાકની પ્રતિપત્તિ તેના જગ્યામાં જે બારે ઘટાડો થયો, હવે તે વિષેના વિચારોથી માફ જગલ તર હવે તે કારણથી આ નકામા ક્ષારનો અભ્યાસ કરવાનું મેં ત્યાં કર્યું ત્યાં ક્ષારમાં ક્યા ક્યા રસાયણિક તત્વો છે તે બીનરીથ રોજ અને મારીડે નકી હવે હવે મારા અભ્યાસમાં મને માલુમ પડ્યું કે ઉદ્યોગ

અને ખેતીમાં આ દ્વાર કામ આવે તેવા છે. ઘણી મુશ્કેલીઓ અને વિધ્નો વેઠ્યા પછી સને ૧૮૬૧ માં મેં દરરોજ ૫ ટન નકામા દારુનું કામ કરી શકે એવી પોટાશના દારુની ફેક્ટરી સ્થાપી. આ કારખાનામાં પોટેશમ ક્લોરાઇડ ઉપરાંત પોટેશમ નાઇટ્રેટ બનાવવામાં કામ આવે એવું પોટાશનું ખાતર પણ તૈયાર થતું. મારી યોજનાઓ વ્યાવહારિક અમલમાં આવી તે પહેલાં મને કંઈ પણ આશ્રય મળ્યો નહોતો; પરંતુ મારા કારખાનાની શરૂઆત સર્વ ઠેકાણે જણાયા પછી બીજા ધણાં કારખાનાં સ્થાપ્યાં તેથી મારી આબરૂ મારા ધાર્મી કરતાં વધારે વધી. સને ૧૮૬૨ની આખરે સ્ટ્રાસ્ટર્ટમાં ચાર પોટાશની ફેક્ટરીઓ હતી, અને મારા ખાર તથા પોટાશ બનાવવામાં વૉસ્ટર અને યુનીબર્ગ તથા લીસલર-ટાઉન્સેન્ડવાળાઓ વધારે અનુભવી હોવાથી તેમજ તેમની પાસે મુડી પણ વધારે હોવાથી આ ઉદ્યોગનો ધણો વિસ્તાર થયો. આ ચાર કારખાના વધીને ૧૮૬૪ માં ૧૮ થયાં તેમાં ૧૩૯,૦૦૦ ટન નકામો દારુ વપરાતો હતો. આજ વર્ષમાં ડ્યુક ઓફ ઓન્ડાહટની લીઓપોલ્ડશાહની પોટાશની ખાણ પણ જડી. સને ૧૮૭૨ માં આવી ૩૩ ફેક્ટરીઓ હતી તેમાં ૫૦૦,૦૦૦ ટન નકામો દારુ વપરાતો.

ખાણમાંથી દારુ કાઢવાનો ઉદ્યોગ પહેલાં શકત સરકારના હાથમાં હતો; પણ ઈ. સ. ૧૮૬૫ ના માધ્યમે ઓક્ટોબર ૧૯એ ખાનગી ગૃહરચો પણ આ ધંધો કરવા લાગ્યા; તેમાં ખાનગી મુડી પણ રોકાવા લાગી અને આદર્શમાં ઘણી ફેરફાર અને ઘણો નફો મળવાથી ખાણો ખોદવાના અખતરાનો પ્રચાર વધતો ગયો, અને નવા દારુનાં ઘર શોધાવા લાગ્યા. પહેલાં એમ ધારવામાં આવતું હતું કે પોટાશના દારુનાં ઘર શકત માગેબર્ગ-હામ્બરગટની ખીણના નાના પ્રદેશમાં જ માલૂમ પડે છે; પછીથી એમ માલૂમ પડ્યું કે હાનોવર, મેક્લેન બર્ગ અને શુરીન્બીયા પ્રદેશ સુધી પણ તે ઘરો પથરાયેલાં છે, દક્ષિણમાં પણ આ ઘરો જડે છે એવું જ્યારે ખાત્રીપૂર્વક માલૂમ પડ્યું ત્યારે બીજા દેશોમાં જેમ સોનાની ખાણો ખોદવાની ધૂન ભરાઈ ગઈ હતી તેમ જર્મનીન પણ સદા કરવાના અને નવી દમ્પનીઓ ઉભી કરવાના પ્રસંગો આવ્યા. હવે ઉપરાંત સદા થવાના પરિણામે અને નુકશાનકારક અને હવે ઉપરાંતના હતપતને દાખી દેવાને સારૂ ગયે વર્ષ પ્રશીયામાં પોટાશના દારુની ખાણ ખોદવાનો હક સરકારે ખાનગી વેપારીઓ પાસેથી છીનવી લીધો અને પ્રશીયન સરકારે જે સઘળા દારુની ઘરો ખાનગી ગૃહસ્થાના હાથમાં ગયા તથા તે સર્વ પોતાને કબજે કરી લીધા છે તેમજ વળી તે વખત સુધીમાં જે કોલસાની ખાણો ન માલૂમ પડેલી હોય તે સર્વ લઈ લીધી છે. સને ૧૮૭૨ થી ૧૯૦૭ ના સુધીનાં વરસમાં ખાનગી પોટાશની ખાણોનાં સંખ્યા ૫૦ સુધીની થઈ છે. વળી બીજા ૨૬ કારખાનાવાળાઓએ સુરંગો ફોડવાનું કામ શરૂ કર્યું છે. અને ૫૦૦ નવી પોટાશની કંપનીઓએ થાણું ખરૂં શરૂ કરી રીતે પ્રયોગનું કામ કર્યું છે.

કાચા પોટાશના દારુનું હતપત અને વેચાણ સને ૧૮૭૨ માં ૫૧૪,૦૦૦ ટનનું હતું તે વધીને સને ૧૯૦૫ માં ૫,૧૨૯,૦૦૦ ટનનું થયું હતું. આની કીમતનો આંકડો ૪,૨૫૦,૦૦૦ પાઉન્ડ થયો. આ દારુના જે ઉપયોગ થાય છે:—તેમાંથી ખાણો પાસેની ફેક્ટરીઓમાં પોટેશમ ક્લોરાઇડ, સફેદ અને કાબોનેટ, મેગ્નેશમના દારુ, એમીન, વગેરે ગુદા પદાર્થો તૈયાર કરવામાં આવે છે. અંધવાતો તે દારુને કુદરતી સ્થિતિમાં જ ખાતર તરીકે

વાપરવામાં આવે છે, પોટાશની સર્વે ખાણુ વાળાઓએ એકત્ર યદને એક સીન્ડીકેટ કર્યું છે. જે ઉત્પન્નની હદ નક્કી કરે છે, મેગ્નેશિયમ ભાગની વહેંચણી કરે છે, જુદા જુદા તૈયાર થયેલા પદાર્થોની કીમત આક્રિ છે, અને પોટાશનાં ખાતર દાખલ કરવાનું તથા જુદાજુદા દેશોમાં ખાતાઓ સ્થાપી અને રાસાયણિક શોધખોળને ઉત્તેજન આપી આ ખાતરની ખપત વધારવાનું ત્રત 'આદરી' તેમાં કામ કરે છે.

પોટાશના ક્ષારના કુલ ઉત્પન્નમાંથી ૧૬ ટકા જેટલો ભાગ રાસાયણિક ઉદ્યોગમાં અને બાકીનો ૮૪ ટકા જેટલો ભાગ ખેતીમાં વપરાય છે, આમાંનો સૌથી મોટો ભાગ જર્મન ખેડુતો વાપરે છે. પોટાશના ક્ષારના ખાતરની ખપત ૧૮૭૯ માં ૪૩,૦૦૦ ટન, ૧૮૯૯ માં ૮૦૩,૦૦૦ ટન અને ૧૯૦૫ માં ૧,૬૮૫,૦૦૦ ટનની હતી. બ્રિટીશના પાકને લીધે પોટાશના ક્ષારનો ઉપયોગ ઈ. સ. ૧૮૬૨ માં શરૂ થયેલો હોવાથી, શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી ખાતર નાખવાથી શેા શયદો થાય તે નીચેના અને ૧૮૬૨ અને સને ૧૯૦૭ ની સાલના આંકડા પરથી જણાયું છે —

સને ૧૮૬૨ માં કારખાતામાં ૧,૫૮૦,૦૦૦ ટન બ્રિટીશ વપરાયો હતો તેમાંથી ૧૨૫,૦૦૦ ટન ખાંડ નીકળી હતી. (આ લેખે ૧૦૫ ટન બ્રિટીશમાં એક ટન ખાંડ નીકળે) આ વર્ષે ખાંડ પરદેશ જતી નહોતી; પણ ઉલટું ૯૦૦૦ ટન જેટલી ખાંડની આયાત કરવામાં આવી હતી.

અને ૧૯૦૭ માં ૧૪,૧૮૬,૦૦૦ બ્રિટીશ વપરાયો તેમાંથી ૨૨,૪૨૦૦૦ ટન ખાંડ નીકળી (આ લેખે ૬૩ ટન બ્રિટીશમાંથી એક ટન ખાંડ નીકળે) આ વર્ષે ૧૧,૪૩૦૦૦ ટન જેટલી પરદેશ ખાતે ચડાવવામાં આવી હતી.

જર્મની શિવાય જે બીજા દેશોમાં પોટાશનું ખાતર મોટા પાયાઉપર વપરાય છે તેમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ પહેલે નજરે છે. એટ્રીકીટનમાં પણ આ ખાતર મોટા જથ્થામાં વપરાય છે અને આયર્લેન્ડમાં આની ખપત વધવાનો સંભવ છે કારણકે સમુદ્ર ઉગાડવામાં અને તે દેશની મોટી ખીણોને ખેડવા લાયક બનાવવામાં આ ખાતર ઘણું કામ આવે એમ છે. વળી સિંદ-લક્ષીપના આ અને કોકોના વાવેતરમાં તથા ઑસ્ટ્રેલીયાના રોરડીના ખેતરોમાં પણ પોટાશનાં ખાતર વપરાય છે.

જર્મન પોટાશના યથેના વિસ્તારના સંબંધમાં અને જે ઘણી ખાણો હજી પણ ચાલે છે તે બાબતના ઉપરના આંકડાપરથી જણાયું કે પૃથ્વીના બીજા કોઈપણ ભાગમાં આવા મોટા થશે ન મળી આવે તો પણ આખી પૃથ્વીને પુરો પડે એટલો પોટાશ જર્મનીમાંથી જ મળી શકે.

સાંકળમાં જેઠાલાલ શાહ,

“ગુજરાતી છાપો.”

(-અનુસન્ધાન ૪૯ ૧૫૪ થી.)

મી. બદમનજી બહેરામજી પટેલ. એએએ ગ્રાનપ્રસારક મંડળી તરફથી સને ૧૮૯૪-૯૫ ની. મોસમમાં તા. ૨-૭ અગ્રેલ. ૧૮૯૫ ને. દિને. આપેલું બાપણુ પ સું.

વિષય:—મુબઈનાં ઇંગ્રેજ તથા ગુજરાતી છાપાની શરૂઆત, અને તેની તવારીખ—
એ મેં ગયા અઠ્ઠમાં જિતાવું. હવે ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ માટેના આ એક અગત્યના પ્રકરણ સંબંધી એ શબ્દો કહી આ લેખ સમાપ્ત કરીશ:—

પ્રજામાં વાંચનની અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરનાર અને ગ્રાનનો પ્રસાર કરનાર સાધનોમાં વર્તમાનપત્રો અગ્રસ્થાને આવે છે. વળી જીવનની જરૂરીયાત મીજોમાં પણ વર્તમાનપત્રો પ્રજામાં અદૃશ્ય એક અગત્યનું સ્થાન જોમવે છે. હાલમાં એકપણ સુશિક્ષિત ઘર એકદલ એ વર્તમાનપત્રો વગર જોવામાં આવશે નહિ. સમાજમાં વર્તમાનપત્રોએ આટલું બધું ઉચ્ચસ્થાન શી રીતે પ્રાપ્ત કર્યું? તેનાં કારણો તથાસત્તાં જણાવ છે કે વર્તમાનપત્રોએ પ્રજાની ધણી અગત્યની શેવાઓ બજાવી છે, દેશની આર્થિક સંસારિક, ધાર્મિક અને રાજકીય સ્થિતિનું બાન કરાવનાર વર્તમાનપત્રો છે. દેશમાં તથા પરદેશમાં બનતા વિવિધ પ્રકારના પ્રસંગોની દર-રોજ ખબરો આપણને વર્તમાનપત્રોથી મળે છે. વર્તમાનપત્રોએ આપણને ખોટું રસ્તું જતા અટકાવ્યા છે, સાહસિક બનાવ્યા છે, ધર્મ તરફ લક્ષ દોરાવ્યું છે. એ સિવાય વર્તમાનપત્રોએ પ્રજાની તથા દેશની ધણી જાતની ધણી શેવા કરી છે છતાં તેના ઇતિહાસ તરફ આપણું ડેટલું બધું દુર્લભ છે! આજથી ૬૦, ૭૦ વર્ષ ઉપર વર્તમાનપત્રોનું નામ નહોતું તે વખતે આપણી તથા આપણા સાહિત્યની સ્થિતિ કેવી હતી તે તો બ્યારે સાહિત્યનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ લખ્યારો ત્યારે જણાશે. વર્તમાનપત્રોની ઉત્પત્તિ ક્યારથી; દોનાથી કેવા સંજોગોમાં થઈ તથા તેની શરૂઆત કરનાર મહત્ત્વો કોણ હતા, તેમણે તેમના આ સાહસમાં શી શી વિ-પત્તિઓ વેડી હતી એ શું સાહિત્યના ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ નથી?

મદારા એક બંગાળી મિત્ર શ્રીયુત એસ. સી. સન્નાલ, એમ, એ હાલમાં હિંદુસ્થાનના ઇંગ્રેજ તથા દેશીવર્તમાનપત્રોની શરૂઆતનો ઇતિહાસ લખે છે. આ પુસ્તકના કેટલાક પ્રકરણો કલકત્તા રિયુમાં આપી ગયા છે. તેઓએ ધણી મહેનતથી એ સબંધી ધણી રસીક અને જાણવાનો હકિકત મેળવી છે તેમનું એ પુસ્તક બહાર પડશે તેમાં મુબઈ ઇલાકાના વર્તમાનપત્રો, સંબંધી-હકિકત અપાઈ છે તેથી વિશેષ હકિકત માલમ પડશે. હાલ તો મદને મુબઈમાં ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોની શરૂઆત થઈ તે વખતની જ હકિકત મળી છે તે સાહિત્ય શેવકોને, તેમાં વિશેષ કરીને સાહિત્યના ઇતિહાસ લખનાર મહત્ત્વને ઉપયોગી થઈ પડશે એમ ધારી આપી છે. સને ૧૮૯૫ની ૨ જ એપ્રિલે મુબઈની ગ્રાનપ્રસારક મંડળી આગળ મી. બદમનજી બહેરામજી પટેલે “મુબઈના ઇંગ્રેજ તથા ગુજરાતી છાપાની શરૂઆત અને તેની તવારીખ” ઉપર એક બાપણુ આપ્યું હતું. આ બાપણની એક નકલ પ્રસંગાનુસાર મદારી પાસે

આત્માથી હૈમાંથી શુદ્ધતાથી વર્તમાનપત્રો સંબંધી આપેલી હકીકતનો ઉતારો ઉપર કહી ગયા તે હેતુથી આપેલ છે. મી. બહમનજીના આ બાપણમાં માસિકો સંબંધી કંઈ પણ હકીકત નથી. વર્તમાનપત્રોના ઇતિહાસ સાથે માસિકોની શરૂઆતનો ઇતિહાસ પણ લખાવવાની જરૂર છે હમણાં યોડાક વખત ઉપર સ્ત્રીઓમાં માસિક જે જુનામાં જુનું માસિક છે તેની ૫૦ વર્ષની જ્યુબીલીનો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો તે વખતે જો કંઈ આ સંબંધે બોલાયું વંચાયું હોય તો તે ઉપયોગી યદ્દ પડશે અને તે ઉપરથી એકાદ વિદ્વાન એ સંબંધેની વિશેષ હકીકત એકઠી કરી વખતસર પ્રગટ કરશે તો આપણાં સાહિત્ય તરફ એક અગત્યની દરજ્જા બળ-વેલી ગણાશે. મી. બહમનજી શીવાય બીજા એક પારસી ગૃહસ્થ મી. ડોસાભાઈ શરામજી કાકાજીએ સને ૧૮૪૫ માં Bombay 'Students Library and Scientific Society' આગળ "History of the Bombay Press" ના વિષય ઉપર એક અગત્યનું બાપણ આપ્યું હતું, આ બાપણ સોસાયટીના કામકાજના વાર્ષિક અહેવાલમાં અથવા કાર્યક્રમની નોંધના પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ થયું હશે પણ પ્રમાણ કરતાં પણ હૈની નકલ મળતી નથી તે જો કોઈ મહેનત લઈ મેળવશે અને હૈમાંની હકીકત પ્રસિદ્ધ કરશે તો કંઈ વિશેષ હકીકત મળી શકવાનો સંભવ છે. કમનશીએ મી. બહમનજી પટેલ હમણાં બે વર્ષ ઉપર (૧૯૦૭ માં) સ્વર્ગસ્થ થયા છે એટલે એ તરફથી આ સંબંધે કંઈ વિશેષ હકીકત મળી શકે એમ નથી. વળી મરહુમ મી. પટેલે ફક્ત મુબઈના જ વર્તમાનપત્રોનો ઇતિહાસ આપેલો છે. મુબઈ શીવાય શુદ્ધરાતના બીજા જગ્યાં કે અમદાવાદ, મુંબઈ વિગેરે સ્થળોમાં તે આસામાં કે તે પછી નીકળેલા વર્તમાનપત્રો અને માસિકો સંબંધીની હકીકત જો મેળવી શકાય તો તે પણ ઉપયોગી યદ્દ પડશે એમાં સંશય નથી.

મનવન્તરાય મણિરાય દુરકાળ.

આપણી પ્રાચીન અને અર્વાચીન શિક્ષણપદ્ધતિની તુલના.

(અગ્રેજી ઉપરથી.)

આપણી પ્રાચીન અર્વાચીન શિક્ષણપદ્ધતિની તુલના કરી જોતાં આપણને સદજ માનુષ પડી આવશે કે આપણા પૂર્વજોએ તે વખતને અનુસરીને પર્વત કરેલી કેળવણીની પદ્ધતિ કોઈ પણ રીતે ખામી ભરેલી નહોતી. પાશ્વિમાલ વિચારો પ્રમાણે દરેક પ્રકારનું જ્ઞાન માત્ર પોતાનો મનુષ્ય તરીકેનો ધર્મ બજાવવા ખાતર જ નહીં પરંતુ પોતાનું શુદ્ધજ્ઞાન ચલાવવા અને પોતાની જીવનની મુશ્કેલી બનાવવા ખાસ અગત્યનું છે. પણ આપણા ભારતવર્ષમાં અસલ અનાજ જ્યાંબંધ પાકતું અને તેથી આપણા દેશમાં કેળવણી માત્ર પોતાના બંદુ પોષણને માટે જ નહીં પણ મનુષ્ય તરીકેની પોતાની દરજ્જા બજાવવામાં મદદરૂપ યદ્દ પડે તે માટે જ જરૂરી ગણવામાં આવતી હતી. એ તો નિર્વિવાદ છે કે હાલ અસહજના કરતાં ભોદાની મોટી સંખ્યા કેળવણીના લાભ લે છે, પરંતુ કેળવણી લેવાનો આશય અને કેળવણીનું સ્વરૂપ બંને ઉતરતી પંક્તિનાં યદ્દ ગયાં છે. શું આપણે હાલની કેળવણીથી પરિપક્વ યજ્ઞેશ વિદ્વાનેને આગળના ઉચ્ચતમ અને જ્ઞાનનિધિ મહાત્માઓ કે જ્ઞાનનાં પરોગાન મુધારા અને કેળવણીને ઉચ્ચમાં ઉચ્ચે સિમરે પહોંચેલા દેશો પણ કરે છે, તેમની સાથે

સરખાવી શકીશું ? બાલ્યવયમાંથી કંઠાવાની ચિંતા ઉત્પન્ન થવાથી આધુનિક શિક્ષણપદ્ધતિનો આશય નિષ્પાત્રે હલકો થઈ ગયો છે.

કેટલાકનું કહેવું એમ છે કે બ્રાહ્મણોની કુળવણીની અસલ રીતિથી માત્ર યાદશક્તિ જ ખીણે છે અને આધુનિક રીતિ તો વિચારશક્તિનો વિકાસ કરે છે. બ્રાહ્મણોએ યાદશક્તિને જ કુળવવામાં બહુ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી હોય એમ લાગે છે કારણ કે તે વખતે હાલના જેવાં છાપખાનાં નહોતાં જૂઠાકાગળું જે ચોક્કસ ધણું જ્ઞાન આપણને હાથ ઉપલબ્ધ થાય છે તેને માટે આપણે તેમનો પૂરું આભાર જ્ઞાનવો ધરે છે. તે જ્ઞાનાની વસ્તુસ્થિતિ જોતાં માત્ર યાદશક્તિનો જ વિકાસ કરવો તે યોગ્ય હતું એટલું જ નહીં પણ છાપખાનાંને અભાવે જે સુરક્ષી ઉભી થાય તે દર કરવાનું સુખ્ય સાધન પણ તેજ હતું.

જો આપણે આ પદ્ધતિને જૂઠા બંરેલી કંઠીશું તો તેજ દોષ આપણી હાલની રીતિમાં પણ દષ્ટિગોચર થશે, કારણ કે માણસની વિચારશક્તિને કુળવણી મળે તે પહેલાં તેની યાદશક્તિ પૂરું રીતે ખીણવી જોઈએ એ સિદ્ધાંતની સત્યતા માટે એ મંત થશે નહીં. વળી બ્રાહ્મણોની અસંસની પદ્ધતિ જો કે યાદશક્તિને જ કુળવતી તોપણ તેનાં પરિણામરૂપે બહાર પડેલા અંશે વિચારશક્તિથી પરિપૂર્ણ જોવામાં આવે છે. ખરી રીતે તપાસતાં દિગ્દંજેવા દેશમાં નાનપણમાંથી વિચારશક્તિનો વિકાસ કરવાથી દોષ પણ પ્રકારનો લાભ થયો નથી. આપણા દેશમાં માઆપો કુળવણી પામેલાં હોતાં નથી. આપણું નૈતિક વાતાવરણ ધીમેધીમે હલકા પ્રકારનું થતું જાય છે અને આવા પ્રસંગો વચ્ચે આપણા બાળકોનાં દામજ મનપર વિચાર શક્તિની અસર અકાળે દૃઢ થવાથી વૃદ્ધ અને ઘડએલા માણસો તરફની માનની પૂજ્ય સાગળીનો સર્વત્ર અભાવ જોવામાં આવે તો આશ્ચર્ય જેવું નથી. આપણી પ્રાચીન પદ્ધતિ લોકોના મોટા ભાગની યાદશક્તિનો વિકાસ કરતી અને ઉંડા ઉતરી શકે એવા મહાપુરુષોની વિચાર શક્તિ પણ ખીણવતી. મતઝબ કે હાલની પદ્ધતિ દરેક માણસની વિચારશક્તિ ખીણવાનો પ્રયાસ કરે છે તે આપણા દેશને જરા પણ લાભપ્રદ નથી જ વસ્તુ પોતે નજરે પણ જોઈને હોય અથવા જે બાળતપર પોતે સ્વતંત્ર વિચાર ચલાવ્યો ન હોય તે વિશે એક ન્હાના બાળકને વાદવિવાદ કરતો જોઈને કોને હસવું નહીં આવે ? તે ખીચારો પોતાની આગળ હમેશાં વારંવાર બોલાતી બાળત એકદમ બાલ્યવયનાવ પ્રમાણે એકદમ મદણ કરી શકે છે અને આને વિચારશક્તિનો વિકાસ થએલો ગણવામાં આવે છે ! !

આપણા પૂર્વજોએ હદાપણ વાપરીને ગુરૂએ શિખવેલી દરેક બાળતપર પૂરું શ્રદ્ધા રાખવાની આજ્ઞા કરી હતી કારણ કે જ્ઞાનની પૂરું સ્થિતિએ પહોંચ્યા પહેલાં ગુરૂના ઉપદેશ પર સંશય થાય તે અયોગ્ય જ ગણાય. ગુરૂએ કહેલી જે કેટલીક બાળતો પ્રથમ આપણને સમજતી ન હોય અથવા કેવળ અસંભવિત જ લાગતી હોય તે આત્રંગ ચાતતાં આપણી બારે અનવધી વચ્ચે આપણા મગજમાં કેવી રીતે ઉતરી જાય છે તેનો દરેક માણસને અનુભવ દરો જ.

બ્રાહ્મણોની અસંસની પદ્ધતિ પ્રમાંજે વિદ્યાર્થીઓનાં માઆપો તરફથી ગુરૂનું માત્ર ગુરૂનું જ્ઞાન માત્રે એનો અંદોજરત કરવામાં આવતો હતો. શિખવવાને માટે શી શેવામાં આવતી નહીં

અને ગુરુને પગાર પણ મળતો નહીં. આધુનિક રીતિ પ્રમાણે ઉપરની બન્ને બાબતો હાલ પ્રચલિત છે. આ ઉપરથી વિચાર કરતાં પ્રાચીન પદ્ધતિ આપણને યોગ્ય અને સંતોષકારક લાગે છે. હાલમાં શ્રીમંત. અને ગરીબને એક-સરખી શી આપવી પડે છે અને નિયમિત પગાર મળવાથી ઘણા ખરા શિક્ષકોના મનમાં “પૌંચ કલાક સિખવવા માટે પગાર મળે ને વધારે વખત કામ શા માટે કરીએ ?” એ વિચાર દૃઢ થઈ ગયો છે. જ્યારે અસલના શુ-રૂએ પોતાનાથી બને તેટલો વખત વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપવામાં બ્યતીત કરતા.

હાલની મુધરેલી શિક્ષણપદ્ધતિમાં ધાર્મિક શિક્ષણને પાણીચું આપવામાં આવ્યું છે, જ્યારે પૂર્વે શિક્ષક અને ધર્મોપદેશક એ બંનેની ગરજ બ્રાહ્મણો સામ્રાજ્ય દત્તા. આથી ઉભય પક્ષને લાભ થતો. બ્રાહ્મણોને પોતાના નિર્વાહને માટે જોઈતાં સાધન પુરાં પડતાં અને વિદ્યાર્થીઓને એક જ ગુરુ પાસેથી એ પ્રકારનું જ્ઞાન મળી શકતું. આથી વખત અને પૈસાનો વ્યર્થ વ્યય થતો અટકતો.

હાલના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના શિક્ષકની સિખવવાની રીતિમાં દોષ કાઢવામાં કુશળ માણુ મ પડે છે અને તેનું કારણ શિક્ષકો જાણ દોવાથી તેમની વચ્ચે સરખામણી કરવાનો તેમને પ્રસંગ મળે છે એ જ છે. બ્રાહ્મણોની અમ્રજની રીતિ પ્રમાણે ગુરુ તરીકે એક જ જણ હતો અને તે સર્વગુણસંપન્ન ગણાતો. એક જ શાળામાં અનેક શિક્ષકો દોવાથી વિદ્યાર્થીઓના મનમાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે શિક્ષક માટેનો પૂજ્યભાવ રહેતો નથી. તેમનાં મન બાહ્યકાં થઈ જાય છે. એકના એક વિદ્યાર્થીની જૂદા જૂદા-શિક્ષક તરફ જુદી જુદી વર્તણૂક જોવાથી આ બાબતની સત્યતા જણાઈ આવે છે.

ગુરુને જ ઘેર રહી વિધિપુરઃસર બ્રહ્મચર્ય પાળી વિદ્યા સંપાદન કરેલા મુવક્તું ચારી-રિક બંધારણ કેવું હોય તેનો વિચાર માત્ર કરતાં જ આપણું હૃદય આનંદથી ફેટકું ઉભરાઈ જાય છે ? પોતાને ઘેર રહી અસંખ્ય વિદ્યો વચ્ચે અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીની શાંતનીય સ્થિતિ સહુ કોઈને વિદિત છે. ગુરુની પરિચર્યામાં નિશ્ચિત અવિભક્ત ચિત્તે રહેનાર, હરેક વખતે છુટી હવામાં ફરનાર અમ્રજના વિદ્યાર્થીને હાલની કસરતશાળા ક્રીકેટ, હોકી, ફુટ બોલ વિગે-રેની જગા પણ જરૂર દેખાતી નહીં. આ ઉપરથી એ ખાનવાલું નથી કે તે વખતે ચારીરિક કેળવણી તરફ મુલ્ય લક્ષ આપવામાં આવતું નહોતું. જો કે વિદ્યાર્થીને ફરજિયાત કસરત કરવા અથવા ક્રીકેટ રમવા જવાનું નહેલું તો પણ હાલના વિદ્યાર્થીની જે શાંતનીય ચારીરિક અવનતિ થઈ ગઈ છે અને તેથી તેને ક્ષા વિના એક દિવસ પણ માસનું નથી તે અસલ જોવામાં આવતી નહીં.

હાલમાં (professions) શિક્ષકવૃત્તિના) શિક્ષકો મળી સમ્પ્રતો નથી એમ કહેવામાં આવે છે. આ મુરકેલી અસલ પણ આપણા પૂર્વજોને જણાઈ હતી અને તેનો નોંધે પ્રમાણે ઉપાય યોજવામાં આવ્યો હતો. સર્વે કોઈના ચાર વર્ગ પાઠશાળામાં આવ્યા હતા. પહેલો વર્ગ બજારનાર અને બજારવાનાર બ્રાહ્મણોનો, બીજો મુદ્દ કરનાર અને સર્વેનું રક્ષણ કરનાર ક્ષત્રિયોનો, ત્રીજો વેપારી વૈશ્યોનો અને ચોથો ચાકર તરીકે કામ કરનાર શૂદ્રોનો હતો. આ ઉપરથી એમ નથી ધારવાનું કે પક્ષપાતી અને સ્વાર્થી બ્રાહ્મણોએ હેઠા અથવા ચોથા વર્ગને માત્ર શુભામંત્રીનાં

રાખવાનો વિચાર કર્યો હતો. બ્રાહ્મણો વિદ્યામાં અને ધાર્મિક જ્ઞાનમાં એટલા બધા આગળ વધ્યા હતા કે પોતાના સ્વાર્થને ખાતર તેમની તરફ આવી રીતે વર્તે એ અસંભવિત જ હતું. છેલ્લા વર્ગના શુદ્રોને જાહેરી પર્યંત ચાકર તરીકેની હલકી પંક્તિએ ઉતારી પાડવા માટે કેટલાક પ્રાચીન પદ્ધતિને દોષિત ગણે છે પરંતુ આધુનિક પદ્ધતિ તો દરેક જાણુને—બસે તેનો પગાર મોટો હોય વા ટૂંકો પણ તેને—નોકરીની પરાધીન સ્થિતિમાં લાવી મૂકે છે.

અસહ્ય ચારે વર્ગના અભ્યાસ માટે હાલના જેવી શાળાઓ હોય એમ જણાતું નથી. દરેક જાતનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું અને તે બીજાઓને શિખવવું તે માત્ર બ્રાહ્મણોનો જ ધર્મ અને હક હતો. શુદ્ર બ્રાહ્મણ વિદ્યાર્થીઓને તેમના ભલાને માટે જ માત્ર નહીં પણ જનસંભાળના લાભ ખાતર અભ્યાસ કરાવતા. અને આ પ્રમાણે શિક્ષકો પણ તૈયાર થતા. આ શિક્ષકો શુદ્ર તરીકે કામ કરતા નહીં પણ કયાવાર્તા વાંચીને લોકોમાં વિદ્યાનો પ્રસાર કરતા. આથી દલકા વર્ણના લોકો કે જેમને લખતાં કે વાંચતાં આવડતું નહોતું તેમને પણ જ્ઞાન અને ઉપદેશની પ્રાપ્તિ થતી અને તેઓ સાધારણ ધાર્મિક અને નૈતિક સિદ્ધિઓ જાણવાને શક્તિમાન થતા. તે વખતના મોટા મોટા કવિઓમાં કેટલાક દલકા વર્ણના પણ હતા કે જેમને બ્રાહ્મણોની માફક કોઈ પણ શુદ્રોએ અભ્યાસ કરાવ્યો નહોતો. તત્કાળના કેટલાક ઉચ્ચ વિચારો કે જે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વવેત્તાઓએ માત્ર યોગ્ય વખત ઉપર જ માન્ય રાખ્યા છે તે અસહ્યના હિંદુવાસીઓ સાધારણ ગણતા. જ્ઞાનનો આટલો બધો પ્રસાર કોણે કર્યો હતો ? બ્રાહ્મણોએ જ, અને તે માટેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેમને જ ધટે છે. પાછળથી આ પદ્ધતિની ધીમે ધીમે અધોગતિ થઈ અને બરણ પોપણના સાધન તરીકે ગણાવા લાગી. પાછળથી ધર્મગ્રંથો બ્રાહ્મણોએ કેટલાક બહેનો લોકોમાં ફાખલ કરી દીધા એ ખરું, પણ એટલું તો આપણે સર્વે માન્ય રાખવું પડશે કે નિયમિત રીતે શાળાઓ ચલાવ્યા વિના અસહ્યના બ્રાહ્મણોએ જ પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે હાલની પદ્ધતિ કરતાં ઓછે ખર્ચે લોકોના મોટા ભાગમાં કેળવણીનો પ્રસાર કર્યો હતો.

હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે જ્યાં નિશાળો હોય ત્યાં જ માત્ર લોકોના યોગ્ય ભાગને કેળવણી મળે છે અને દલકા વર્ણના લોકોમાં ધાર્મિક અને નૈતિક વિચારો ફેલાવવાને માટે કોઈ પણ જોડવણુ ચમકેલી નથી. તદ્દન ન્હાનાં ન્હાનાં ગામડાંઓમાં અજ્ઞવાળી રાત્રે કયા અને બજારીયાંથી લોકોમાં જ્ઞાનનો પ્રસાર કરતી મંડળીઓનો હાલની પદ્ધતિમાં અંશ પણ જેવામાં આવતો નથી. આપણા પ્રખ્યાત લોકશ્રિય મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે આધુનિક પદ્ધતિની આ ખામી જોઈ છે અને તે દૂર કરવાના ઉપાય તરીકે જે માણસો ગરીબ લોકોમાં જઈ બાપણો કરી જ્ઞાનનો ફેલાવો કરે તેમને ઉત્તેજન આપવા માટે મોટી બક્ષીસો આપવાની જોડવણુ કરી છે. પરંતુ આ પ્રમાણેનાં બાપણો આગળની કથાઓનાં જેટલી ટકી અસર સાંભળનારાંઓનાં મન પર કરતાં નથી. વળી આવાં બાપણુ સાંભળનારાંઓમાં યોડી ધણી કેળવણી તો હોવી જોઈએ જ અને તે ગામડાંનાં લોકોમાં હોવી અશક્ય છે. હાલની સામાન્ય સ્થિતિ જોતાં આપણને એમ પણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે સ્ત્રીઓ અને મનુર વર્ગના ઘણા માણસો આ બાપણોનો લાભ લઈ શકતા નથી. બ્રાહ્મણોની પ્રાચીન પદ્ધતિમાં આ દોષનો કેવળ અભાવ જ હતો.

છેવટે આપણા દેશના હાલના સંજોગો ધ્યાનમાં લેતાં પ્રાચીન પદ્ધતિ આપણામાં પાછી દાખલ કરી શકાય એમ નથી. તો પણ કેળવણી પામેલા વર્ગને તે પદ્ધતિમાંથી ઘણા જ સાર ગ્રહણ કરવાનો છે. આપણી પોતાની સંસ્થાઓના લાભો આપણા શિવાય અન્ય માણસો ખરી રીતે કળી શકે નહીં. આ આપણી સંસ્થાઓને વગર વિચાર્યે હસી કાઢવામાં આવે અથવા તેની અયોગ્ય ટીકા કરવામાં આવે અને આપણે મૌન્ય ધારણ કરી સાંભળ્યા કરીએ તો આપણો ધર્મ બળવવામાં આપણે ઘણા જ પછત કહેવાઈએ. અંગ્રેજ કેળવણી અને તેના પરના ચળકતા ઓપથી અંતર્ધ નિષ્ઠને આપણે એમ માનવાનું નથી કે અત્યાર સુધી આપણે બ્યર્થે જીવેલી ગણી છે. ઉડો વિચાર કરી જેતાં આપણા જૂતકાળ માટેની માનભરી લાગણીથી આપણામાં સ્વદેશભક્તિનો જુસ્સો જગૃત થાય છે અને આપણા જૂતકાળના સાહિત્યના બહોળા ખજાનામાંથી જે કોઈ પણ બધું શોધ કરી આપણા જૂતકાળને માટે પૂન્ય લાગણી ઉત્પન્ન કરે એવી કેટલીક જાણતો પ્રકાશમાં લાવશે તો તેણે દેશની એક મહાન સેવા બજાવી ગણાશે.

કાશીરામ અંબાશંકર જાની.

બગીચામાં.

(ગઝલ.)

- બગીચો આ હમારો શો, સુભગ સૌન્દર્ય વાળો છે !
 સુગન્ધીદારને સારો, મદને આનન્દ બઢાયો છે. ૧
- પ્રભુ શાં રમ્ય વસો તે, ફળે પુલે ઝુકી રહે છે !
 શીળો છાયા પ્રસારીને, મદને શી શાન્તિ એ દે છે ! ૨
- ધીરો ધીરો પવન વાતો, મગજને તર બનાવે છે;
 કળીને પુષ્પને સુખી, મધુર સંસ્કાર લાવે છે. ૩
- બમર શો આ પ્રભુ બેસી લવે છે પ્રેમની વાતો !
 મધૂરું ગુંગતો શું એ ? અલૌકિક પ્રેમી છે આ તો. ૪
- જવા દે પ્રેમની વાતો, મહુ એ તો દુઃખી છે;
 જગતમાં સર્વે સ્થળમાં હા ! દગસ્ત્યાજ બિચારી છે. ૫
- જશે આ ભુંગ પણ બહી, અને એ પ્રેમ પણ જશે;
 અવર પુષ્પો ચુસીને એ, બાંબિયારી સુખી થાશે. ૬
- અરે ! એ સુખ તે શાનું ? બટકતો બામટો એ છે,
 મધુરાં ગુંગતો કરતો, પછી એ સામટો દે છેદ. ૭
- બળા એ ભુંગની રીતિ, બળા ફાલ વારની પ્રીતિ;
 સુનિશ્ચય પ્રેમ જેનો છે, ન તેને છે કશી જાતિ. ૮

- તરને વેલડી ખાઝે, અને શી પ્રેમથી રાચે ! ૧૦
- નહીં છોડે કદો એને, અવરનો સ્નેહ ના માચે ! ૧૧
- બુઝો આ સારસી કેવી, સંરળને શુદ્ધ છે સ્નેહી ! ૧૨
- પતિવ્રતધર્મ એ પાળે, અને સન્માર્ગ ના છોડે ! ૧૩
- અહા ! શાં પંખીઓ પેલાં, ઉડે છે હર્ષથી ઘેલાં ! ૧૪
- કરે ક્ષણ એ કેવાં ! ન વિનંતાથી દબાયાં છે ! ૧૫
- અરે ! આ આપણે કેવા, અનન્ય અન્વારમાં રહેતા ! ૧૬
- પ્રીતિને હર્ષ સ્વાતંત્ર્યો, સદુ બલિદાનમાં દેતા ! ૧૭
- કસાયા સ્વાર્થના ફેરે, કપટ કારિત્યમાં મોહ્યા ; ૧૮
- અહ્યા ચિન્તા તણે ચાકે, દુઃખમાં અન્યને રેખા ! ૧૯
- તરમે જર નેહને કહાણે, અરે ! છે તે ઘણાં સાધાં ; ૨૦
- નહીં તે સ્વાર્થવાળાં છે, કપટ કુકર્મથી કાળાં ! ૨૧
- હૃદય તેનાં કુળાં શાં છે, નથી જર એ તરમે જેવા ; ૨૨
- રમે છે શાં ! હસે છે શાં ! મુખ્યો પંખીઓ કેવાં ! ૨૩
- અરે એ પંખીઓ મહારાં ! મેહને લાગે ઘણાં બહારાં ; ૨૪
- રમાડુ પ્રેમથી તરમને મુલ્ય વેળા વહે કાળાં ! ૨૫
- નહીં હું બન્ધમાં નાંખું, નહીં હું સાંકળે બાંધું ; ૨૬
- તરમેતે ખેલતાં બેઠું, તરમારે આત્મ આરાધું ! ૨૭
- સુખે કરજો, સુખે હરજો, સુખે સદુ સાચ સંચરજો ; ૨૮
- સુખે સ્વાતંત્ર્યમાં રહેજો, સદુપદેશ સુખે કરજો ! ૨૯
- પ્રહણ પેત્રા યુવારાતું, મલિન સું-વેગથી શરતું ! ૩૦
- સ્ત્રીને શસ રૂડો શો, બળી નીચે મુખે સરતું ! ૩૧
- અહા ! શું મિટ છે પાણી, સુધાની શી ચૂતી લ્હાણી ! ૩૨
- જીવનના જેવડી ઝેરી, જરી ખાંસ નહીં ત્યાંહી ! ૩૩
- પિતા માતા તણી પ્રીતિ, બગિનીની બલી માયા ; ૩૪
- સતી સ્નેહાળ ને સાચી, સરળ સન્માર્ગિણી નવા ! ૩૫
- સદુના સ્નેહને સંચી, અરણ્ય બ્યારે જશે વહેતું ; ૩૬
- અહા ! મીઠાશ તેની શી ! હૃદય આનન્દશે કેવું ? ૩૭
- પરન્તુ આ ક્ષણિક વિષે, ક્ષણિક સુખો બિઝાયા છે ; ૩૮
- અને દુઃખો તણા વેરા, ભયંકર મેઘ ધાયા છે ! ૩૯
- ક્ષણિક છે સર્વની પ્રીતિ, ક્ષણિક છે સર્વની માયા ; ૪૦
- સદુ સંસારનાં સર્વો, ઉપર છે પ્રભુની ધાયા ! ૪૧
- ખિલેલાં પુષ્પ કદમ્બો, અને પંક્ષી મરી બસે ; ૪૨
- સગાં સ્નેહી ઇળાં જશે, તરને છોડી ખસી જશે ! ૪૩

- ૧) ચિરાશે ત્યાં હેંદય તહાઈ, હેંદય તહોઈ થશે ખાઈ; ૨૧
અને આ આત્મ આખામા, જવાસો ધોર અન્ધાઈ. ૨૨
જગત પેરાન ત્યાં ચાશે, હેંવન નિજગ બધુ જાશે,
વિષમ અગ્નિની જ્વાળામાં, જળીને ખાખ તું ચાશે. ૨૭
- ૨) જુડી સંસારની માયા, જુડી આ આપણી કાયા;
જુડી જંગળ લોકોની, જુડાં છે રંકને રાયા. ૨૮
સમજ સૌ સ્વપ્નનાં જોતું, સમજ મુગતબિલુકા જોતું;
હિંસે પહેલાં ઘણું સાઈ, પછી ખોડ પડે કોતું! ૨૯
તજ દે નિન્દ એ ગાદી, તજ દે એ વિષમ ઝાડી,
અને તજ રનેહ સંસારી, બધી જમણા હિંસે ખાડી. ૩૦
સહુ રનેહી થકી થેયા, હશે તો તુ ભયે હોળે! ૩૧
પગ્તુ રનેહીના રનેહી, તરક તુ જાગીને જો! જો! ૩૨
નહીં એ રનેહ અજવાનો, નહીં એ રનેહ ટળવાનો,
ભજે જે ભક્તિથી તેને, ભજ તેને જ મળવાનો. ૩૩
નહીં ત્યાં રાય કે રંક, નહીં નર-નારીના બેદો;
નહીં ત્યાં કારમાં કૃત્યો, નહીં ત્યાં મર્મના હેદો. ૩૪
પ્રભુ આગ્યો તહો પાસે, ત્રિવિધ તાપો ટળી જાશે;
કરીશ કર્તવ્ય મ્હારાં ને, પછી હું-તુ ભળી જાશે. ૩૫

બ્રહ્મનસાલ પાર્વતીશંકર દવે.

“ શું ” ની વ્યુત્પત્તિ.

(સંચાપન.)

૧. ૨૧. નગસિંહરાવ “ કીદૃશ ” એ પદને ‘ શું ’ તુ મૂલ દર્શાવી એ ઉત્પત્તિમાં બે ઉત્સર્ગ બતાવે છે. (વસન્ત વ. ૮. અ. ૨.) પગ્તુ તે ઉભયમાંનો એક પણ પ્રકૃતમાં સંભવતો નથી, તેનાં નીચે, લખેલાં કારણો, એ સંબંધમાં નિર્ણય કરતા પહેલાં, લક્ષમાં લેવા જોવા છે.

૧. કીદૃશ ઉપરથી “ શું ” ની ઉત્પત્તિમાં, ચારવર્ગિ અવયવ-સ્વર કે સસ્વર વ્યંજનનો લોપ ઉત્સર્ગ રૂપે મનાય, તો મંડકૃતમાં તત્સમાન કીદૃશ, ચાદૃશ, તાદૃશ એ સમૂહો છે, જે ઉપરથી પણ, એ ઉત્સર્ગ મત્ત હોય તો, તુલ્ય ન્યાયથી પરિણામે “ શું ” જ ઉત્પન્ન થતું જોઈએ. પરંતુ તેમ અન્યત્ર ચર્ચુ નથી.

૨. જે બીજો ઉત્સર્ગ બતાવ્યો છે તેમાં ઉત્સર્ગ માની લઈ તેની સમર્થના સારૂ ઉદા-

હરણો શોધી કાઢ્યાં છે કે ઉઘાહરણો ઉપરથી ઉત્સર્ગ 'ખનાવ્યો' છે, તે નિશ્ચયાત્મક સમ-
ભવું નથી, પરંતુ આટલું તો સ્પષ્ટ છે કે—પાંચ ઉઘાહરણોમાંના ચાર તો 'દધાન્તવૈ-
પમ્ય-દોપ' થી હુદ્ છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમાંના કેટલાએકોની વ્યુત્પત્તિ પણ ભૂલ
ભરેલી છે.

(૧) યલો—દક્ષિણ ઉપરથી યલો એમ રા. નરસિંહરાવે લખ્યું છે પરંતુ ખલુ કરી તે
દક્ષ ઉપરથી છે.

ઉત્સર્ગમાલા અનુસાર દક્ષિણ ઉપરથી માત્ર દક્ષિણી એટલો જ અપભ્રંશ થાય.

(૨) સખણો—એ સુલક્ષણ કરતાં સક્ષણ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયો હોય એમ બાસે છે.

સુલક્ષણ ઉપરથી ગુર્જરાતીમાં સલખણ થયાનું શાસ્ત્રી મંજલાલ જણાવે છે (ઉ. મા.
૧. આ. પૃ. ૧૦૪.)

(૩) ઉદાશ (સ)—એ તો સાક્ષાત્ તત્સમ છે. એથી માત્ર સ્વપ્રકટિત ઉત્સર્ગને 'ટેકા'
સારૂ 'ઉદાસીન' એ શબ્દ પ્રતિ દબિવલન થયું અનુમાનાય છે.

(૪) નોંતડ—એ રા. નરસિંહરાવના મત પ્રમાણે સાક્ષાત્ તદ્ભવ હોય તો ક્રોધાત્-
પ્રિતા ઉત્સર્ગમાં ઉઘાહરણ રૂપે કેવી તકે પ્રણાલીથી તે આકર્ષી આણાયો છે એ અતર્ક્ય છે.

એ રીતિએ 'શું' ની વ્યુત્પત્તિમાં ખીજે ઉત્સર્ગ પણ સંભવતો નથી.

*

*

*

ગુર્જરાતીમાં 'શું' એ પૃચ્છાવિષયના અર્થમાં સર્વનામ રૂપે (૨) કેવાના અર્થમાં
વિશેષણ રૂપે અને (૩) કેવલ પ્રશ્નાર્થમાં અવ્યય રૂપે પ્રવર્તે છે.

સંસ્કૃતમાં એ ત્રણે અર્થમાં વર્તતો એવો કોઈ એક શબ્દ નથી, તેથી એ ત્રણ બિનાર્થ
શબ્દોનું મૂલ પણ બિન્ન સંભવે છે.

રા. નરસિંહરાવે 'શું' નું મૂલ કોટ્ટણ દર્શાવ્યું છે, એ માત્ર વિશેષણ 'શું' નું છે.
અવ્યયરૂપ 'શું' ને તે સહ સંબદ્ધ કરવા ને કલ્પના, વિશેષણના અવ્યયરૂપે ઉપયોગનાં
સંસ્કૃત ઉઘાહરણો આપી, કરી છે (વસન્ત વ. ૪. અ. ૧૦. પૃ. ૩૯૯-૪૦૦.) તે કિલ્લા
અને હુદ્દા છે, કારણ ગુર્જરાતીમાં 'શું' એ વિશેષણ રૂપે અને અવ્યય રૂપે આતિ
ભિન્નાર્થક છે.

કિં એવું સંસ્કૃતમાં પ્રશ્નાર્થક અવ્યય છે. ગુર્જરાજાપાતત્ત્વનું શાસ્ત્રી મંજલાલ ઉક્તિસં-
ગ્રહમાં કિં ઉપરથી ગુર્જર અપભ્રંશ 'શું' થયાનું લખે છે. તેઓએ તત્ત્વ ક્રમ દર્શાવ્યો નથી,
પરંતુ એક સુર વિદ્વાન તે કિં-ક્યમ-અ્યમ-સ્વમ- 'શું' એમ હોવાનું સચવે છે, તે પણ
'વિદ્વાન મિત્રોએ' વિચારણીય છે.

મુબારક,
સંવત ૧૯૬૫.
વૈશાખ શુદ્ધ ૧૩.

}

તત્ત્વમુખરામ મનઃમુખરામ ત્રિપાઠી.

શ્રુતિસ્વરસિદ્ધાન્ત.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૬૩ થી.)

(ચ) છેવટે ગ્રામ વ્યવસ્થાના ધોરણુમા પશુ એ જ રીતનુ પરિણામ આવેછે. આપણા મંગીતમાં ત્રણ ગ્રામ સ્વીકારાયાછે, પૃજ, મધ્યમ, અને ગાન્ધાર—બીજા અનેક મળવે, પરંતુ બહુધા આ ત્રણ ગ્રામોમા શ્રુતિધોના સ્થાનમાં અપતમ ફક્ત આવશે એ વગેરે કારણોથી એ ત્રણ જ ગ્રામ વ્યવહારપાત્ર ગણાયાછે, એમ લાગેછે. પૃજથી મક્ક શરૂ કરવાને બદલે મ થી અથવા ગ થી શરૂ કરિયે અને જે મક્ક સ્વર કલિત થાય તે યથાક્રમ મધ્યમ અને ગાન્ધાર ગ્રામ,—એમ ગ્રામનુ સૂચક સ્વરૂપ છે. મક્ક સ્વરો વચ્ચે અન્તરો બધાં મળ્યા નથી, તેથી ગ્રામ બદલાતા નવા મક્કનો સ્વરોના સ્થાન બદલાય એ કેવળ આભાવિક જ છે. છતાં ગ. બધે હેને ૨૨ શ્રુતિની વ્યવસ્થાના એક ખાસ દ્વપણ તરીકે ગણેછે એ મમત્રી મકાનુ નથી. ઉદાહરણ લઈએ. મ ફે છે તે સ મ્થાને મૂકીયું તો દેના મ ને મ્થાને ફે×ફે=ફે આવશે, તેમ જ દેના ઘ ને મ્થાને ફે×ફે=ફે આવશે આ ફે ને નિ=ફે કરતા ફે઼ ઊતરે, અને ફે તે નિ=ફે કરતાં ફે઼ ઊતરે. અર્થાત્ મધ્યમ ગ્રામમા પૃજ ગ્રામના નિ કરતા ફે઼ જેટલા ઓછા સ્થાને મ વાગશે, અને તાઃ મક્કના નિ કરતા ફે઼ ઓછે સ્થાને ઘ વાગશે. આ પરિણામ સ્વર સમકતા સ્વરૂપથી જ મિદ્ધ છે એટલે એ માટે ઉપાય જ નથી. રા. બધે એમ લક કહેછે કે પોતાની ૨૪ શ્રુતિમા ગ્રામવ્યવસ્થામા આ પ્રકારનુ દ્વપણ નથી આવતું પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ એમ છે ખરી ? આ માટે હેમની ૨૨ શ્રુતિમાળા તથા ૨૪ શ્રુતિમાળા, અને મ્હારી ૨૨ શ્રુતિમાળા સરખાવતા, ગ્રામ બદલાતા જે પરિણામ આવે- છે તેનો સાર, બધી ગણતરી કરી જોતાં, નીચે પ્રમાણે આવેછે—

(૧) રા. બધેની ૨૨ શ્રુતિમાં—

મધ્યમ ગ્રામમાં—યાઃ સ્વરોને હેમના શ્રુતિમણ્ડળમા સ્થાન જડતુ નથી;

ગાન્ધાર ગ્રામમાં—(ત્રીજા ગ ને પૃજ લેતા) પાત્ર સ્વરોને સ્થાન જડતા નથી,

ગાન્ધાર ગ્રામમાં—(શુદ્ધ ગ વાળામાં) ત્રણ સ્વરોને સ્થાન જડતા નથી,

(સ્થાનવ્યુત તો પાત્ર સ્વરો થાય છે),

અને કંઠગો પ્રમાણે તથા ફક્ત પશુ કંઠગા આવેછે તે તો વળી શુદ્ધ જ.

(૨) રા. બધેની ૨૪ શ્રુતિમાં—

મધ્યમ ગ્રામમાં—ત્રણ સ્વરો હેમની ૨૪ શ્રુતિમા નથી જડતા, અને હેમા ફક્ત કંઠગા છે.

ગાન્ધાર આમમાં—પાંચ સ્વરો હેમના શ્રુતિમંડળમાં જણાતા નથી; અને હેમાંના એ સ્વરો વિચિત્ર ફરકવાળા છે.

અને (૩) ગદ્દે બતાવેલા ૨૨ શ્રુતિમંડળમાં—

મધ્યમ આમમાં—એ સ્વરો જ (૩૬ અને ૩૬) સ્થાન ન જડનારા છે. (પણ હેમના ફરક દૃઢે જોડલા જ છે. તે શાસ્ત્રીય અને અસ્પષ્ટ-તમ હોઈ મૂળ સ્વરો ઉપર જઈ સકાશે અને આમ સમવાશે.)

ગાન્ધાર આમ (૫ ગ વાળા) માં—માત્ર એક જ સ્વર ૩૬૫ ને સ્થાન જણતું નથી.

ગાન્ધાર આમ (૬ ગ વાળા) માં—એ સ્વરોને જ (૩૬ અને ૬૬ એ બેને જ) સ્થાન જણતું નથી, પણ આ બંને પણ પોતપોતાના સંભવનીય સ્વરો જોડે દૃઢ ના જ ફરકવાળા છે તેથી ઉપર કહ્યું તેમ તે સ્વરો લઈને આમ રચી સકાય.

આ રીતે આમવ્યવસ્થાના ધોરણમાં પણ રા. બંદની શ્રુતિમાળાએ વિનયિની નથી નીવડતી; મ્હારી શ્રુતિમાળા જ અસ્પષ્ટ ફરકવાળા હોવાથી હટ ગણાય એમ છે.

પરંતુ રા. બંદને પૂર્ણ ન્યાય આપિયે. હેમણે આમવ્યવસ્થા ૨૪ શ્રુતિમંડળમાં શ્રુતિની સંખ્યાનાં અંતરોને ધોરણે બતાવી છે, તે રીતે હેમની આમવ્યવસ્થા હિંદુ હશે અને આ આન્દોલનપ્રમાણની ગણતરીના ધોરણે નહિ હોય-એમ માનિયે. પ્રાચીનોએ સંગીત ગ્રંથોમાં આમવ્યવસ્થા બતાવતાં અમુકસ્વર અમુકશ્રુતિમાં જઈને બેસેછે એમ લક્ષણ આમનાં બતાવ્યાં છે, એ ખરું. પરંતુ એ વિશે પૂર્ણ ખુલાસો મળતા સુધી સંશયની દૃષ્ટિ રાખવી પડે છે. રા. બંદેએ સંગીતગ્રંથોની આમવ્યવસ્થા બતાવી છે તેમાં હેવાં સંશયનાં સ્થળ કેટલાંક છે. ખરી વાત એ છે કે પ્રાચીનોએ પોતાની તીક્ષ્ણ અવલોકિતને આધારે જ વાંચના ઉપર સ્થાન સ્થાપીને શ્રુતિયો દર્શાવીને, શ્રુતિયોની સંખ્યાના તદાવતોથી જ ગણના આમ માટે કરેલી જણાય છે; નાદશાસ્ત્રધારે આન્દોલનપ્રમાણેનું ધોરણ ઉપયોગમાં આણ્યું નથી. તેથી આ બે માર્ગ વચ્ચે બેદ આવે છે.

પરંતુ નાદશાસ્ત્રના ધોરણનો માર્ગ જ ખરો છે એ નિર્વિવાદ છે. છતાં રા. બંદેએ શ્રુતિ-સંખ્યાના અંતરવડે આમવ્યવસ્થા બતાવી છે તે જોતાં તેમાં પણ આમ બદલાતાં સ્વરોનાં સ્થાન બદલાયા વિના રહેતાં નથી. લંબાણુ થાય તેથી બધી ગણતરી આપી નથી. પરંતુ હેમણે નિબંધના ૫૪ ૮૦-૮૧ મે જે નિયમો દોહરામાં બતાવ્યા છે તે પ્રમાણે શ્રુતિયો માંડી આમ બનાવી જોતાં જણાય છે કે—

ગાન્ધાર આમમાં—માત્ર છ અને નિ સ્વસ્થાને રહે છે, બાકીના ચાર સ્વરોનાં સ્થાન બન્ને શ્રુતિ જોડલાં વધી ગય છે;

મધ્યમગ્રામમાં—એક સ્વરનું સ્થાન એ શ્રુતિ જેટલું ફરે છે.

પરંતુ આ ફરક તે બસ નથી. વિશેષ ફરક તો સ્વરપ્રમાણની કસેટીથી જોડે. તે એ રીતે કે રા. બવેના નિયમે રચાયલા ગ્રામના સ્વરોનું સમક તે ગ્રામના મેરુચાને રહેલા સ્વરને યથાક્રમે રિ ગ મ પ વગેરેનાં પ્રમાણોથી શુણ્ણતાં જે સમક ફરે છે તેથી બિન્ન જ જાણજે. અર્થાત્ ખરા ગ્રામથી બિન્ન સમક આ શ્રુતિમંજ્ઞના અંતરના ધોરણથી ગ્રામ થયેલું સમક જણાયછે એટલે એ નિયમ સ્થૂલ છે એમ પણ નહિ કહેવાય; એ નિયમમાં સલાહ જ નથી જડતો. તેથી એ નિયમની અચલતાનો કસ્પિત મહિમા રા. બવે ગાયછે તે મ્હારી અરૂપ મતિને તો અયોગ્ય લાગેછે.

આ સર્વ પરીક્ષાથી જણાશે કે રા. બવે પોતાની ૨૪ શ્રુતિની વ્યવસ્થા માટે—

(૧) વાદી, અનુવાદી, સંવાદી, અને વિવાદી વ્યવસ્થામાં બંધ બેસતાપણું;

(૨) ગ્રામરચનામાં સુવ્યવસ્થા;

(૩) પ્રાચીન શ્રુતિ વ્યવસ્થા કાયમ રહી તેમાં સુધારણા;

અને

(૪) પાશ્ચાત્ય નાદચાર સાથે મેળ;

એમ અહમુત દાવા કરેછે તેને પુષ્ટિ મળતી નથી, એટલું જ નહિ, પણ એ પ્રત્યેક બાબતમાં હેમની વ્યવસ્થા દૂષિત જ જણાઈ આવીછે. માટે “આજ સુધી હિન્દુસ્તાનમાં શ્રુતિસિદ્ધાન્ત વિશે જેટલાં મતો પ્રચલિત હતાં અને હાલ છે તે બધાં મતોથી પૃથક્ વ્યાવૃત્તિ થઈ શકે, અને બધાં મતો કરતાં આ મતમાં ફેરલું લાખવ છે તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે તે માટે” પોતાના મતનું “જ્યાં સુધી ચાસ્તીય રીતવા યોગ્ય ખડન નહિ થાય ત્યાં સુધી બધા મતરૂપી ગણોનો ધસ છે—ગણેશ છે—” એમ વિશ્વલક્ષ આડમ્બરથી પોતાના મતના “ગણેશ મત” નામનો ખુલાસો આપેછે, તેમાં આડમ્બર શિવાય બીજું નજરે પડતું નથી.

એ દાવામાં—અહ, અંશ, અને ન્યાસની બાબતમાં પણ પોતાની વ્યવસ્થાની શ્રેષ્ઠતા કહીછે. તે વિશે પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાયછે. કેમકે—

મ્રદ્—એટલે જે સ્વરથી કોઈ રાગનો આરંભ થાય તે સ્વર.

ન્યાસ—એટલે જે સ્વર ઉપર કોઈ રાગની સમાપ્તિ થાય તે સ્વર;

અને

મંદાસ્વર—એટલે કોઈ રાગમાં જે મધુર (અર્થાત્ કામલ) સ્વર ઉપર કાંઈક વિશેષ

કાળ યોગાય, અથવા હેમાં જે સ્વર વારંવાર લેવાય, તે સ્વર;

આમ લક્ષણ છે. તો રા. ખવેની ૨૪ શ્રુતિનાં હેતુઃશું નહું આપ્યું કે નથી પ્રાચીન ૨૨ શ્રુતિમાં નહોતું તે હેમાં પ્રવિષ્ટ થયું? જૂની ૨૨ શ્રુતિનાં સ્થાન કાયમ રાખીને બે નવી ઉમેરી ૨૪ નથી બનાવી; પણ ઘણી ખરી બધીનાં સ્થાન ફેરવી નાંખીને ૨૪ શ્રુતિ રચાઈ; તો તે ઉપરથી તો એમ થાય કે ૨૨ શ્રુતિમાં જે ગ્રહ, ચંદ્ર, ન્યાસ, આવે તે તદ્દન ખોટા હોઈ ૨૪ શ્રુતિમાંથી બીજાં તે જ ખરા. પરંતુ પ્રાચીન વ્યવસ્થામાં આટલું બધું દ્વિપણ નેવાની દિશ્મત તો રા. ખવે પણ નહિ કરે. રા. ખવેએ આલાપની અંદરના ગ્રહ, ચંદ્ર, ન્યાસની વાત કરીછે તે ખરું. પણ આલાપ તે રાગની અંદરનો જ ભાગ છે, રાગના સ્વરૂપની ખજાર આલાપ જઈ ના સકે; તેથી આલાપના ગ્રહ, ચંદ્ર, ન્યાસ કહેવામાં વિશેષ બેદ કે સાર્થક્ય નથી. રા. ખવેના આ અદ્વાદિક સંખ્યેના અપૂર્વ હક ઉપર અશ્રદ્ધાની દૃષ્ટિ રાખિયે તો ક્ષમ્ય ગણાશે.

હવે પ્રાચીન ગ-નિ વિશેનો રા. ખવેનો સિદ્ધાન્ત જોઈએ. એ સિદ્ધાન્ત એમ છે કે પ્રાચીન શુદ્ધ ગ-નિ તે હાલના કોમળ ગ-નિ છે; અને પ્રાચીન તીવ્ર ગ અને તીવ્ર નિ તે હાલના શુદ્ધ ગ-નિ છે. આ સિદ્ધાન્ત બહુ અંશે ખરા જણાયછે. સંગીતપારિજતના સ્વરસ્થાપન પ્રકરણ ઉપરથી જે સ્વરો આપણે ઉપજાવ્યા તે જેતાં જણાશે કે પ્રાચીન શુદ્ધ ગ તું વીણામાં સ્થાન ૩૦ ઇંચ ઉપર, અને શુદ્ધ નિ તું સ્થાન ૨૦ ઇંચ ઉપર છે. (રા. ખવેએ પણ તેમ જ અર્થ લેઈ સ્થાન આ બેને આપ્યાં છે.) અર્થાત્ ગ=૩૦ અને નિ=૨૦ એમ પ્રમાણ છે. તે હાલના કોમળ ગ-નિ જ છે. એટલે એ સિદ્ધાન્તનો આ ભાગ તો પૂર્ણાંશે ખરા જણાયછે.

હવે બીજો ભાગ-હાલના ગ-નિ શુદ્ધ તે પ્રાચીન વ્યવસ્થામાં ક્રિયા? તે પ્રશ્નના ઉત્તરનો છે. પ્રાચીન તીવ્ર ગ-નિ એમ સામાન્યરૂપે કહેલું ખરોબર છે. પણ પ્રાચીન ૨૨ શ્રુતિમાંના ક્રિયા સ્વર આ છે તે તપાસતાં રા. ખવેના સિદ્ધાન્તમાં જરાક સફકાને સ્થાન મળે છે. કેમકે હાલના ગ-નિ (શુદ્ધ) તે તો રા. ખવેને મતે પણ ૩૦ અને ૩૫ યથાક્રમ છે, (હેમના નિબંધનું પરિશિષ્ટ ૧ અંક ૩ ખાતું ૨૭ જુવો; ત્યાં ગ ના ઇંચ ૭૬ અને નિ ના ૧૧૬ આપ્યાં છે; એટલે સ્વર પ્રમાણ ઉપર કહેલાં આવે છે). અને રા. ખવેએ પારિજતના સ્વરસ્થાપનમાંથી તો—

તીવ્ર ગ (૭૫ ઇંચ-એટલે ૨૮૫ ઇંચ)=૩૬ અને તીવ્ર નિ (૧૭ ઇંચ-એટલે ૧૯ ઇંચ)=૩૬ એમ પ્રમાણ ફક્ત થાય એમ કહ્યું છે. તો આ અસંગતિનું સમાધાન કાંઈ જણતું નથી. આ વિરોધ ઉપરાંત-પોતાની ૨૨ શ્રુતિમાં રા. ખવે આ ગ-નિ (હાલના શુદ્ધ) તે પ્રાચીન અંતર ગ તથા કાકલી નિ એમ મતાવે છે તે વિરોધ સફકા ઉત્પન્ન થાય છે. કેમકે રા. ખવેએ આપેલી વ્યવસ્થા પ્રમાણે પ્રાચીન સ્વરોમાં તીવ્ર પ્રમાણે રિયતિ છે:—

स्वरानां प्राचीन नाम	तीव्रदि स'शा-भेदे' स्थायेली २२	तृतीयां आन्दास-	टीप
	धीप्राचीननाम	श्रुतिभां स्थान	नप्रभाण
शुद्ध ग	ग शुद्ध	ग शुद्ध	६
साधारण ग	तीव्र ग	म नी १ ली श्रुति	५ —
अंतर ग	तीव्रतर ग	म नी २ ७ श्रुति	 <div style="display: flex; align-items: center;"> <div style="margin-right: 10px;"> १२५ १२४ १२६ </div> <div style="font-size: 3em;">}</div> <div style="margin-left: 10px;"> १२५ १२४ १२६ </div> </div>
भृङ्ग म	तीव्रतम ग	म नी ३ ७ श्रुति	
शुद्ध म	म शुद्ध	म शुद्ध	
शुद्ध नि	नि शुद्ध	नि शुद्ध	६
द्वैशिक नि	तीव्र नि	स नी १ ली श्रुति	१५
आक्षी नि	तीव्रतर नि	स नी २ ७ श्रुति	 <div style="display: flex; align-items: center;"> <div style="margin-right: 10px;"> १२५ १२४ १२६ </div> <div style="font-size: 3em;">}</div> <div style="margin-left: 10px;"> १२५ १२४ १२६ </div> </div>
भृङ्ग स	तीव्रतम नि	स नी ३ ७ श्रुति	
स	स	स	

x આ પ્રમાણેનો વ્યુત્ક્રમ કરવાનો છે; ક્રમકે ૩૨ તે ૧૬ થી ગતરતા પ્રમાણમાં છે. (પાછળ મ્હારી ૨૨ અંતિ માળાની ચર્ચા જુઓ.)

૬ આ પ્રમાણેનો પણ વ્યુત્ક્રમ કરવાનો છે, કેમકે ૬૬ તે ૧૩૫ કરતાં ઊતરતા પ્રમાણ-
માં છે. (પાછળ મ્હાની ૨૨ અતિ માળાની ચર્ચા જુઓ.)

* આ વ્યુત્ક્રમ વિશે પાછળ (વસન્ત સં. ૧૯૬૫ પૃષ્ઠ ૫૬૮ પૈરા ૩ માં) ધારો કર્યો જ છે. વ્યુત્ક્રમ સ્વીકારવો કે કેમ એમ ત્યાં સંદિગ્ધ વચન છે. પરંતુ વ્યુત્ક્રમ સ્વીકારવો જ જોઈએ, તે આ પ્રમાણેની ઈચ્છાથી મુદ્રિત બતાવ્યાથી સ્પષ્ટતાથી સિદ્ધ થશે.—

અંગ્રેજી ૨૧ સુતિમંડળમાં—

E sharp (ગ તીવ) નું પ્રમાણ $\frac{123}{128}$ અથવા ઘોડીથી અંતર $35 - \frac{123}{128} = 20\frac{1}{128}$ ઇચ;

F flat (મ કોમળ) નું પ્રમાણ અર્થાત યોડીયી અંતર $34 \div \frac{3}{2} = 22\frac{1}{2}$ ઇંચ;

એટલે ૩૬ ઇંચની ઘાંટીની વીજામાં આ પ્રમાણે રિપતિ આવે:—

સ
૦૫ ૧૮ ૨૭ ૨૮ ૩૬
સ

એટલે કે પ્રથમ F flat અને પછી E sharp એમ યાવ; ૦૫નું છેદું કાઢી ઉલટું

ઉત્તરમાં કહી સકાશે કે સમસ્ત્વર મંડળમાં કોમળ ગ—નિ ને શુદ્ધ સ્થાને મુકવાથી major triad નો ખરો સંવાદ અસાધ્ય થશે, અને minor triad પ્રાપ્ત થશે; તે પછી સ ગ પ અને ફે નિ રિ માં minor triad નો સંવાદ આવશે અને મ ધ સ માં major triad નો સંવાદ આવશે. આમ ધોરણોનો સંકર થશે.

પછી આ સ્થાને વળી ઉત્તર દેઈ સકાશે કે સમસ્ત્વરમાં પ્રાચીનોએ હાલના શુદ્ધ ગ—નિ નથી લીધા, પરંતુ ૧૨ સ્વરના મંડળમાં તો એ પછી આવશે એટલે એ ૧૨ સ્વરમંડળમાં major triad તેમ minor triad બંનેને પ્રવેશ મળશે; તેથી સમસ્ત્વરમાં કોમળ ગ—નિ રાખ્યા તો બહુ બાધ નહિ આવે.

કોમળ ગ—નિ ને શુદ્ધ સ્થાને ગણવાથી બીજો લાભ એ છે કે ૨૨ શ્રુતિમંડળમાં બહેચણી ખરોખર થઈ સકે છે. શુદ્ધ હાલના ગ—નિ લઈએ તો તે ગ અને મ વચ્ચે તેમ જ નિ અને સ વચ્ચે અવકાશ ફેર હોવાથી એ અદ્ભુતપ્રકારમાં ચાર શ્રુતિયોનો સમાસ અસંભવનીય બને છે; (આ વિશે રા. ખવેંએ ચોમ્પ ચર્ચા કરી છે); તેથી કોમળ ગ—નિ ને શુદ્ધસ્થાને લેતાં એ અવકાશ ફેર નો એટલે વગલાવડનો મોટો બને છે; તેથી હેમાં ચાર ચાર શ્રુતિયો ગોઠવી સકાય.

તેમ વળી હાલના ગ—નિ શુદ્ધને જ લઈશું તો પછી સ, રિ, ગ, મ, ધ, નિ એ ૭ સ્વરની ત્રણ ત્રણ શ્રુતિયો અને પ ની ૪ એમ વ્યવસ્થા થઈ જશે, અને ઉદાત્તાદિક વર્ગને અંગે આવેલા સમશ્રુતિકના નિયમનો ભંગ થશે. આ કારણથી પછી પ્રાચીન ગ—નિ તે હાલના કોમળ એમ વ્યવસ્થા હીક લાગે છે.

આમ વ્યવસ્થા થવાથી રા. ખવેં બતાવે છે કે સ—રિ—ગે—મ—પ—ધ—નિ એ હાલનો કાફીનો કાઠ છે તે પ્રાચીન શુદ્ધ કાઠ હતો એમ જણાય છે.

આ વિશે એક પ્રાસંગિક સૂચના પ્રધુર્ણુ:—

રા. ખવેંને મતે પ્રાચીન રિ—ધ પછી હાલનાથી જુદા છે (જે કે તેમ નથી એ હું હવે તરત બતાવવાનો છું). તો પછી સ—રિ—ગે—મ—પ—ધ—નિ—એ પ્રાચીન શુદ્ધ સપ્રક હાલનો કાફીનો કાઠ કેમ બનશે? તેમ જ હાલનો શુદ્ધ કાઠ તે પ્રાચીન ચંકરામરણનો કાઠ એમ કહેવામાં પછી રિ—ધ ને હાલનાથી જુદા કલ્પવાની સાથે વિરોધ આવે છે.

પરંતુ આ રિ—ધ હાલના અને પ્રાચીન ભિન્ન ભિન્ન નથી.

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિના

છપાયેલાં પુસ્તકો

૧ કેટલાંક કાવ્યો.

૨. વસન્તોત્સવ.

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ જે.

દરેકની કૌંમલ આઠ આના.

ચોક્કા વખતમાં છપાશે

૧ છન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર મૂળ માથે.

મગધાનું કેશવ

જીવનકાલ અમરશી મહેતા,
ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાઇટી,
અમદાવાદ

કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો

ગૃહલક્ષ્મી—કર્તા મી. જી. ના. મેથી આ પુસ્તક એક હિંદુ સમાજી વર્તી છે.
પ્રેમ અને નીતિના તત્ત્વોને અચ્છી રીતે સુવેશ્વરે નામગર માધ્યમ સરમ
રના કેળવણી ખાતાએ ધનામ તથા લાઈબ્રેરીઓ માટે મજૂર કરેલ છે ૪૫૬
ની ગોળીતીજાખાસ સાથે ઠી ૨ ૧-૧૨-૦

બે મુદ્રિકા—આ હિંદુ સમાજી વર્તી “પોકેટ સાઇઝ માં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે,
તેમાં હીનાગૌરીનું અખંડ પ્રેમ તેમજ પુરંદરનું પતિવ્રત તેમજ “કર્મગિની
સદ્ગતિ” નો ચિતારો છે ૪૫૭ની જાણ ઠી ૩ ૦-૭-૦

દુઃખમન દાગળ—ધારમા દારેનો મુગધનો જોડો, પારમી સંસારી અતી
રસીલી વર્તી. પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ થતા હાલમાં બીજી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.
૪૫૮ની જાણ સોનેરી નામો કો. ૨. ૧-૮-૦
આ સિવાય અમારે ત્યાં તમામ પુસ્તકો મળી શકે છે સુચિપત્ર મગધાના
મોકલી આપીશું

ડી લક્ષ્મીદાસનો કુ.
પારસીબગર ડોટ, મુબમ

હૃદય રંગ.

(દ્વિતીય કિશક—કાવ્ય :)

પ્રાસાદીય અને પાર્શ્વિક કાવ્યો કાવ્યનું પુરું. ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ લાખબેરી માટે મંજૂર કરેલ છે. રૂ. ચાર આના. પો. એક આના.

કે. રચનાર—

ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ.

ચારણી નીવારી શુ. વેરાવળ.

અથવા એન એમ ત્રિપાઠી—બુકસેલર્સ મુંબઈ.

કાવ્ય મજરી.

“ x x જૂના કાવ્યોનાં સારાં સંગ્રહ થયો હોય તે જાણ છે. x x ”

પ્રી. ટી. કે. મળ્લર.

“ x x પંતજી અહુ જ સારી કરી છે. x x ”

પ્રી. જી.

“ x x ગુજરાતી કવિતાનાં ઇતિહાસ ને કાવ્યો સંગ્રહી દિપ્તિ વાંચકો ને આ વ્યાસકોને ધણું સદાવશ્ય થઈ પડશે. x ”

રમણનાથ મં. નીલકંઠ.

કવિતાના ઇતિહાસ ને વિસ્તૃત વિવરણ સાથે પ્રાચીન કવિઓનાં ઉલ્લેખ કાવ્યોના સંગ્રહ.

કિમત રૂ. ૧.

એન હાઈરુક્લ.

મુંબઈ નાં ૩

છપાણાથ અમોચક પટેલ.

ઉપા કાન્ત.

એક રસિક નવલકથા.

જેને વિશે વિદ્વાનોના ઉચ્ચ અભિપ્રાયો આવ્યા છે સરત ગુજરાતી બાળકો સહી છે. લગભગ ૩૦૦ પાના.

કર્તા—લોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા.

અન્ડે સમાજ.

ઉચ્ચ કમળની પાકા પુઠાની કિમત રૂ. ૧-૦-૦.

કાચા પુઠાની ને હલકા કમળની રૂ. ૦-૧૨-૦.

SELECTIONS FROM ENGLISH POETS.

With Notes.—Nearly 300 Pages.

Beautiful poems of various English and American authors

PRICE 0-12-0.

મળવાનું દેકાણું.

લોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા.

ગેવનાથ કોશીસ અમદાવાદ.

પી. એ. આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી.

નાગર

સેવાસહન-ગિરગામ બેકરોડ—મુંબઈ.

સુન્દરી સુખાધ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

ચાલુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

❀ અગ્રેસર છે. ❀

❀ આ ગોળીઓ:- ❀

- (૧) પાચન શક્તિની નિષ્ક્રિયતા દૂર કરે છે
- (૨) નવળાં પડતાં ગ્રાન તત્ત્વોને પુષ્ટિ આપે છે
- (૩) ધટતી જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે
- (૪) લોહીને સુધારી ઉત્તમ બનાવે છે
- (૫) તાકાત વધારે છે
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે
- (૭) સ્વપ્નામાં થતા ધાતુપાતને અટકાવે છે
- (૮) અભાવેલ પુરુષત્વને પાછું બાંહે છે

૩૨ ગોળીની કળી એકના રૂ ૧

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે
મહેરબાની કરી “ કામ શાસ્ત્ર. ” નામનું.

અમારું પુસ્તક વાંચો.

તે આરોગ્ય, દૈન્ય અને આગાહીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનાર છે

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ મુઘીમા તેની

પાંચ લાખ કરતાં વધારે મફત પ્રતો વહેંચાઈ ચુકી છે.

તે પુસ્તક.

છાંદો” મરાઠી, ગુજરાતી, હિંદી, ઉર્દુ, ઉર્દુ, (ગુજરાતી ત્રિપિમા) નમ વી અને તામિલ
ભાષામાં તૈયાર છે તે લઘુ ભાષામાં છપાય છે

વિના મૂલ્યે.

ટપાલ ખર્ચ લીધા વગર મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી

1-12-08

આંચ, કાલબાદવી રેડ

અંબઈ

મણિરાકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

INDIAN INDUSTRIALISM.

"If he (the workman) requires education in moral earnestness, believe me the representatives of capital require it in an equal or greater degree. I am not referring merely to the necessity for the technical training of foremen and managers, which must be taken as an elementary axiom in any scheme of industrial organisation." I refer to the moral training which will make joint-stock enterprises an honest success instead of a sham—an opportunity for the collective production and distribution of wealth, instead of a shelter for the perpetration of unwholesome of all kinds. If industrialism is to be a selfish game of grab, or the ascendancy of the most unprincipled men in the population, we shall be much better without it. The worship of wealth in itself is not ennobling, but all the noblest qualities of mankind may be developed and exercised in building up a code of honour, probity, and justice in its acquisition. Wealth stands as a token for all the advantages of our material life and some of the opportunities for higher culture and self advancement. In the acquisition of wealth, therefore, there is a common motive and the possibilities of a common standard of high conduct. There are opportunities for the development of stability of character, of grit and self restraint, and incomparable means for the reconciliation of clashing interests and the exercise of a true and benevolent charity. Such charity springs from heartfelt sympathy and works for ultimate and lasting good rather than a temporary alleviation of evil. The hard facts of business make you realise the real difficulties of others in dealing with men, and the insight and self discipline which they give must operate to dispel the mists of unreality in which our aspirations are wrapped in so many directions. We are compelled by the sheer force of circumstances to search out facts and not idly dream away actual advantages in a vain search for the unattainable."

—Mr A Yusuf Ali, I.C.S.

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સમાજો, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) ઓઓ, (૫) ગ્રન્થાલયો
જાના માસતરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂા. ૧૫ સુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂા. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ નવી રચણાતી (એટલે કે એક વર્ષ અગતીના
શબ્દના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકોદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પ
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂા. ૦-૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી બીજા વર્ષના, રૂા. ૦-૧૨-૦, ત્રીજામા રૂા. ૧-૪-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂા. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ એક અંકના રૂા. ૦-૬-૦ "

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓદિસ" ની મહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓદિસ" અને વ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે. અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે
- ૩ કોઈ પણ લેખનુ અમલ લખાણુ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો બાક્યો, હેતુ
કે ન હોય-પણ એ લેખકને પાછુ મોકલવાને અમો બધાના નથી.

વ્યવસ્થાપક.

ગ્રન્થાકારો માટે ખાસ સગવડ.

વસન્ત-પત્રનો સાહિત્યપ્રેમી જનોમાં બહોળો પ્રચાર છે. પરન્તુ અત્યાર સુધી, પૂછામે
જગા ન હોવાથી છૂટથી પુસ્તકોની જાહેર ખર્ચો લઈ શકાતી નહોતી. પોસ્ટલ દરમ
ફરકાર ચત્રાથી હવે આ પત્રના વજનમાં વધારો કરી શકાયો છે. અને તેથી એ નવા
પૃષ્ઠ ઉમેરી જાહેર ખર્ચો દાખલ કરવાનું અમે સ્વીકાર્યું છે. આ અનુકૂળતાનો લાભ લેવ
ગ્રન્થકારો ચૂકશે નહિ એમ આશા છે.

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यद्वा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

वर्णनपद्.

સત્યાન્ન પ્રમાદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમાદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમાદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યે ન પ્રમાદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ર્યાં ન પ્રમાદિતવ્યમ્ ।

વર્ણનપદ.

વર્ષ ૮, અંક ૬.

[આસિક,]

આપાડ, સંવત્ ૧૯૬૫.

રસપ્રભુતા.

(૫૬.)*

ધુંદડા ભરી ભરી પીઓ કો, રસનાં સરોવરો છલકાય !
રસનાં સરોવરો છલકાય, સિકકું મન દેખી મલકાય !—ધુંદડા

આભ ભર્યું ધુમે આનંદે, બોલે ચંચુ તિલ.
બડી બડી રસખિન્દુ હલખમા, અમકાવે સહુ ચિત્ત
અતર ભરી ભરી સીઓ કો, આત્મા હારી જશે જગકાવ !—ધુંદડા

હુંજે હુંજે કુલકાં ડાલે, ચૂમે લગ્નિત વમન્ત.
વનવન પવન વહે રસ ભરતો, લીલા દસે અનન્ત
બોલે ભરી ભરીને હોય કો, હૈયે નહું નવું દિવ્યકાવ !—ધુંદડા

હાપે હાપે મેલી હાપે સાગરને બંદગ;
નયને તપને તેજ નયવતાં, વસી હોડિ અન્ધાર.
હુબકી ભરી ભરી કાદો કો, તેજે નયન નયન રંગાય !—ધુંદડા

કણ કંણમાં મણિ મણિ વિલસે છે, બિન્દુ બિન્દુ અભાડ;
રસઝાંઘક રજ રજમાં નિરખે ભર્યો દિવ્ય ગમકાંડ;
નયનો ભરી ભરી નિરખો કો, રસ રસ ચણે ચણે નિવરણ !—ધુંદડા

* “ મગા દેને હૈયે કયા વાર તેરે ખાજ ધુપરવાયે ” એ ગડગી ધુનમાં.

સરોવરો છલકે છલકાતાં રસજીવનને અર્થઃ
 ધન્ય જીલે રસ રાજહંસ કો, ભગ ઊભાં રહે વ્યર્થ !
 આત્મા ભરી ભરી ઝીલો કો, પ્રભુની રસપ્રભુતા પથરાય !—
 શુંટણ ભરી ભરી પીઓ કો, રસનાં સરોવરો છલકાય !

મદ્રાસ:

૯-૬-૧૯૦૯.

અરદેશર ક. ખખરદાર.

અનાજની મોંઘવારી

લાલ દેશમાં સર્વત્ર અનાજની મોંઘવારી ચાલે છે. અનાજના ભાવમાં સેંકડે ૪૦ ટકાનો વધારો થયો છે. લોકનાં મન અત્યવસ્થિત થયાં છે. લોકનિયુક્ત સભાસદોએ ઇખીરી-યલ ધારાસભામાં સરકારનું ધ્યાન આ પ્રશ્ન તરફ ખેંચ્યું છે અને સરકારે તેની તપાસ કરવાનું કમુલ કર્યું છે એ સર્વ ઠીક છે; પરંતુ તપાસને પરિણામે એકાદ ન્હાના વર્ગના લાભાર્થે, ખેડૂતો જોએ આ દેશની વસ્તીને સેંકડે ૮૦ ટકા જેટલો ભાગ છે તેમના હિતને ગેરવ્યાખ્યાની નુકસાન ન થાય તે તરફ સરકારે અને વિશેષે લોકનિયુક્ત સભાસદોએ લક્ષ્ય રાખવું જોઈએ છીએ.

ના. ગોખલે મોંઘવારીનું કારણ સરકારે રૂપિયા વધારે પાડવાથી રૂપિયાની કિંમત ઘટી જવાનું જણાવી, ગર્ભિત રીતે સરકારને વધુ રૂપિયા નહિ પાડી રૂપિયાની કિંમત વધારવાનું સૂચન કરે છે. દેશની વધતી જતી જરૂરીયાત કરતાં સરકાર વધુ રૂપિયા પાડે છે કે કેમ તે શંકાભરેલું છે. ટંકશાળો બંધ કરી સોનાનાણું દાખલ કરતી વખતે, સરકારે રૂપિયાની જે કિંમત, સોનાના ચલણમાં આંકી છે તેમાં આજ સુધી ફેરફાર થયો નથી. રૂપિયાની છત વધારે હોવાથી જો તેની કિંમત ઘટી ગઈ હોત તો તેમાં ફેરફાર થયા સિવાય રહે નહિ. ગઈ સાલ જે જુજ ફેરફાર થવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો તે એકંદરે રૂપિયાની છત વધારે હોવાથી આવ્યો હતો કે સ્ટેટ સેક્રેટરી અને ઇંગ્લાંડના વેપારીઓ પાસે રૂપિયાની દુર્ગીઓ વધારે હોવાથી આવ્યો હતો તેનો નિર્ણય થાય નહિ ત્યાં સુધી રૂક્ત તેટલા જ ઉપરથી સરકારે વધારે રૂપિયા પાડ્યા છે એમ ટક્કી શકાય નહિ. તેમ જ અનાજના ભાવ વધવાથી જ તેવા અનુમાન પર આવી શકાય નહિ. ટંકશાળાઓ બંધ કરતા પહેલાં રૂપિયાની જે કિંમત હતી તેના કરતાં લાલ વિશેષ છે. પરંતુ ટંકશાળાઓ બંધ કરી રૂપિયાની કિંમત વધાર્યા પછી અનાજના ભાવ ઘટવાને બદલે દિનપ્રતિદિન વધ્યા જાય છે. એટલે રૂપિયાની

કિંમત ઘટવાને લીધે નહિ પણ અન્ય કારણોને લીધે અનાજના ભાવ વધ્યા હોવા જોઈએ. ગત દશ વર્ષથી દેશના એક અથવા અન્ય ભાગમાં હમેશા દુષ્કાળ હોય છે જે ભાગમાં દુષ્કાળ નથી હોતો ત્યાં પણ વર્ષાદે માફકસર નહિ વર્ષવાથી અને જમીનનો કસ ચૂસાઈ ગયેલા હોવાથી અનાજની નિપજ ઘટી ગઈ છે ઘણી જગ્યાએ ખેતીમાં તુકસાન હોવાથી ખેડુતો ખેતીનો ધંધો પડી મુકી અન્ય ધંધાઓમાં લાગ્યા છે અદ્વીષ્ટ તબાકુ, શણ, કપાસ, સન્સવ વિગેરેનું વાવેતર અનાજ કરતા વધારે ફાયદાકારક હોવાથી, તેની ખેતી વધી છે એટલું જ નહિ પણ ખેડુતો પોતાનું સઘળું ધ્યાન મુખ્યત્વે કરીને તેવા પ્રકારની ખેતીમાં જ રોકે છે અનાજની ખેતી કરે પણ તે નામની જ આ અને આવા પ્રકારના અન્ય કારણોને લીધે જ અનાજના ભાવ વધેલા હોવા જોઈએ, રૂપિયાની કિંમત ઘટવાથી નહિ

રૂપિયા વધારે પાડવાથી રૂપિયાની કિંમત ઘટી છે એમ વાદ અર્થે કહ્યું હતીએ તો પણ શું તેથી કરીને રૂપિયા પાડવાના બધ કરી રૂપિયાની કિંમત વધુ વધાવવાનો માર્ગ ચીકારવા યોગ્ય છે? વસ્તીનો મોટો ભાગ ખેડૂતનો છે કરતા અસલ યોગ્યથી તેમની સ્થિતિ દયાજનક તો હતી જ તેમાં ગત દશ વર્ષથી વારંવાર દુષ્કાળ પ વાથી તેઓ તદ્દન પાપ માન ધર્મ ગયા છે ટંકશાળાઓ બધ થવાથી તેમના ઉપરના કા અને દેવામાં લગભગ ૪૫ ટકાનો વધારો થયો છે પ્લેગ જનિત અવિશ્વાસ અને જમીન મબધી કાયદાથી તેમની આજ ધટી ગઈ છે દુષ્કાળ અને પ્લેગને લીધે મજૂરીઆત વર્ગ ઘટી જવાથી ખેતીનું ખર્ચ વધ્યું છે આવી સ્થિતિમાં રૂપિયાની કિંમત વધુ વધાવાથી ખેડૂતોડિપનના ક મા અને તેમના દેવામાં વધારો થશે અને તેઓ તદ્દન પાપમાન ધર્મ જશે

રૂપિયાની કિંમત વધારવામાં સરકાર, સમગ્રી નોંદર વગે શાહુકારો અને વિદેશીય કારખાનાવાળાઓનું જ હિત સમાયલું છે તેમના સિવાય અન્ય વર્ગોને રૂપિયાની કિંમત વધવાથી કાયદો નથી આપણી નિતો અને અન્ય કારખાનાવાળાઓને તો તેથી તુકમાન જ છે જે વેપારીઓ કમ્પત માનતા વિનિમયમાં જ રોકાયેલા છે તેમના હિતને રૂપિયાની કિંમત અસર કરતી નથી છુટકે મજૂરી કરી આજીવન મેળવનારના સખધમાં પણ તે જ પ્રમાણે છે સરકારી નોકર વર્ગ અને શાહુકારોની સખ્યા જુલ છે. ખેડુતો કરતા તેમની સ્થિતિ મારી છે. જુલ પગાંના સરકારી નોકરોને મોઢવારી બચ્ચુ આપી તેમને થતું તુકસાન અટકાવી શકાય તેમ છે સરકાર નવીન કર લઈ પોતાની ખોટ પુરી કરવાને શક્તિવાન છે અને જો નવીન કરનો બોલો ખમવાને લોકો અશક્ત હોય અથવા તો સરકાર નવાન કા નાખી શકે તેમ ન હોય તો, સૌથી ઉત્તમ માર્ગ એ જ છે કે સરકારે પોતાનું ખર્ચ ઓછું કરવું પરંતુ રૂપિયાની કિંમત વધારી આડકતરી રીતે ખેડુતો ઉપરના કન્યા વધારો કરવો એટલું જ નહિ પણ તેમના દેવામાં પણ વધારો કરવો એ કાઈ પણ રીતે ઇષ્ટ નથી.

હિંદુસ્તાનમાં કરનો બોલો એકલા ખેડુતો ઉપર જ પડે છે શાહુકારો, નોકરો અને અન્ય વેપારીઓ તેમના સાધન અને પ્રાપ્તિના પ્રમાણમાં નામનો જ કર આપે છે કાઈ પણ કા આપતા નથી એમ કહીએ તો પણ ચાને, ત્યારે સુગન્ધથી થતા સવગા શયદા મોટે ભાગે શહેરના લોખે શાહુકારો અને વેપારીઓ જ બોગવે છે આવી એક ત-શી ગત્યવ્યવસ્થા

અને ખેડુતોની નિર્ધન. લાચાર સ્થિતિથી જ્ઞાત હોવા છતાં, રૂપીઆની કિંમત વધારવાને ગર્ભિત રીતે સરકારને સૂચના કરવામાં ના. ગોખલેનો શું ઉદ્દેશ હશે તે સમજી શકાતું નથી. આપણા ખેડુતો સાધનહીન, અવાદ્ છે. પોતાના લાભ સંભાળી શકે તેવી તેમની સ્થિતિ નથી. તેમની સ્થિતિ અને દુઃખોથી વાકેફ થવું અને તેમનું હિત સંભાળવું એ આપણા રાજકીય નેતાઓનો ધર્મ છે. આ ધર્મનો લાગ અથવા તે તરફ તેમનું દુર્લક્ષ્ય અક્ષમ્ય છે. પોતાના હિત, અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાને વાસ્તે પણ તેમણે આ ધર્મનું પાલન કરવામાં શિથિલતા બતાવવી જોઈતી નથી. અન્ય વર્ગોની આખાદીનો આધાર ખેડુતોની આખાદી ઉપર નહેલો છે. આપણા રાજકીય નેતાઓ જનસમૂહના હિત તરફ દુર્લક્ષ્ય રાખે છે એવો સંસ્કાર તથા દેશના અન્ય વિરોધીઓ તરફથી તેમના ઉપર આરોપ મુકવામાં આવે છે. બડી ધારા સભાના સભાસદો ના. ગોખલે અને ના. દાદાભાઈએ અનાજની મોંઘવારીના સંબંધમાં જે ઉપાયો સૂચવ્યા છે તે આ આરોપ સત્ય કરાવવાને સાધનભૂત થવા સંભવ છે.

વિદેશીય વેપારીઓ પણ રૂપીઆની કિંમત વધારવા પગભેર થઈ રહ્યા છે. ઇંગ્લેંડના કારખાનાવાળાઓ તરફથી રૂપીઆ પાડવાના બંધ કરી રૂપીઆની કિંમત વધારવાની માગણી થઈ ચૂકી છે. હિંદુસ્તાન સરકાર ઉપર હાલમાં જે મોકલી આપેલા ખરિતામાં શી ભલામણ કરવામાં આવી છે તે જણાવું નથી. પણ રૂપીઆ પાડવાનું બંધ કરી રૂપીઆની કિંમત વધારવાની ભલામણ કરવામાં આવી હોય તો અત્યંત વિકટ સંયોગોમાં આપણાં વર્તમાનપત્રો અને આપણા રાજકીય આગેવાનો ખેડુતો અને દેશના ઉગતા ઉદ્યોગો પ્રત્યેનો પોતાનો ધર્મ ચૂકશે નહિ એવી આશા છે.

ના. દાદાભાઈ અનાજની મોંઘવારીનું કારણ અનાજ પુરુકળ જરૂયામાં પરદેશ જતું હોવાનું જણાવી અનાજની નિકાસ ઉપર જકાત નાંખવાની સૂચના કરે છે. આ સૂચના અમલમાં મુકવામાં આવે તો તેથી પણ ખેડુતોને તુકસાન જ છે. પ્રથમના કરતાં હાલ અનાજ પરદેશ વધારે જતું નથી એમ સરકાર તરફથી બતાવી આપવામાં આવ્યું છે. અનાજ પરદેશ જવાથી અત્રે મોંઘવારી થઈ છે એમ માનીએ તો પણ તે પરદેશ જતું આટલાની ખેડુતોને તેમના માલના પુરા પૈસા ઉપજાવવા ન દેવા એ અન્યાય જ કહેવાય. ના. દાદાભાઈની સૂચના સરકાર અમલમાં મુકે એમ લાગતું નથી. તેમ તે ના. ગોખલેની સૂચના જટલી ખેડુતોને તુકસાનકર્તા નથી. એટલે તે સંબંધી વિશેષ વિવેચન નહિ કરતાં અત્રેથી જ વિરમવું ઇષ્ટ ધારું છું.

અંબાઈદાસ કાલીદાસ પટેલ,

જૈન ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

જિન ભગવાનને માનતા । તે જૈનો કહેવાય છે જિન શબ્દમા જિધાતુ છે િ (To conquer) એટલે જીતવું નામ દેઈ, મોદ દત્તાદિ અતગ્ગ યજુઓને જીતના । પરમાત્મા તે જિન એવા વીતરાગી જિનોએ બતાવેના અદિસાદિ મતને અથવા સયમાદિ માર્ગને જૈન ધર્મ કહે છે

જગતને અબાવસિદ્ધ અનાદિ માનનાર જૈનો જૈન ધર્મ પણ અનાદિ માગથી ચાલ્યો આવતો માને છે દિવમ સન્નિના સ્વાભાવિક ક્રમ ઉપ થી તેમજે એ આખા દાગવકના બે મુખ્ય ભાગ પાયા છે ઉત્તરપિણી અને અવસરિણી જે માગના ઉત્તરોત્તમને વસ્તુઓ ઉચ્ચ રિયતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તે ચીનીના માગને ઉત્તરપિણી કહે છે અને જે દાગમાં ઉત્તરોત્તમને વસ્તુઓ ઉત્તરતી રિયતિમા આપે જાય છે તે માગને અવસરિણી કાગ કહે છે એ દેશ મુખ્ય દાગના છઠ્ઠ વિભાગ પાયા છે અને તેને માગવકના આ । પ્રવામા આને છે આજે ૬૦ નામની અવસરિણીના પાચમો દુષ્ટ નામનો દુષ્ટ આગ નાતે છે એ આ નાના નાગે લગભગ ૨૪૩૩ વરમ પતાવે યથા છે એ મારો ૨૫ ૨૧૦૦૦ વ મનો છે

આ અવસરિણી કાગના ચોથા આ ને છે દાગના જૈન ધર્મના પ્રવર્તકશ્રમા ભગ વત મહાવીર યથા હતા એ વર્તમાન ચોવીસીના ચોવીસમા તીર્થંક ગણાય છે તેમની પહેલા બીજા ત્રીસમ તીર્થંકરો યથા ગયા હતા અતીન માગમા પણ એવો ચોવીસીઓ યથા જઈ છે, અને અનાગત માગમાં પણ એવી ચોવીસીઓ યથાલી છે એમ જૈનોનું માનવું છે એ તીર્થંક બતાવેતો મારા લામો વખત આપ્યા મરે છે વળી કોઈવા મર્યાદા ને દેશમાગ નુજમ તેમા મુધારો વગરો મરવાની વરુ લામે તો મુધારો વધારો પણ યથા મરે છે પ । જૈનો પોતાના જૈન માર્ગને અનાદિ કાગથી ચાલ્યો આવતો માને છે

જૈનોની આખી દુનિયામા માત્ર વીમ લાખ માલમની મખ્યા નેવાથી પૃથ્વીના કોઈ કોઈ ભાગમા તો જૈન ધર્મનું નામ પણ બોલે જાણતા નહિ હોય કેટલાક ભાગના લોકો જોએ જૈન ધર્મનું નામ જાણે છે, તેઓમાના યથા ખ । બૌદ્ધ પંથની માત્ર જૈનપંથ એ સાખા છે, એમ માની જૈન એ એ સ્વતંત્ર પંથ છે એમ માનતા નથી કોઈ કહે છે કે દિદુદ્ધ-નની રિયતિમાથી કેવલો મરો કાઢી નાખી તેમાથી જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ ઉપજાવી કદાવામા આપ્યું છે એમ જોને જેમ હીક પડે તેમ અનુમાન આપી લે છે

અર્વાચીન માગના દતિદાસમરો લેથમીજ, વેજર વીનસન, એટ્લીન્સ્ટન વગેરે એ જૈન ધર્મને બૌદ્ધ ધર્મની સાખા ગણી છે પણ પ્રેહિન્સ બાયે Religions of India મા ૩૫૫ જણાવી દીધું છે કે એ વિષયમા મને મર્યાદા જ્ઞાન નથી પ્રેહિન્સ વેજરે History of Indian Literature નામના ગ્રંથમા એમ મતવને જણાવ્યું છે કે જૈન ધર્મ નવધી અમારું જે કઈ જ્ઞાન છે તે અન્ય દા । જાણવામા આવ્યું છે આમ મ ગ બાવથી આ વિષયમાં પોતાની અજ્ઞાપ્રતિતી કમુન કરના । વિજ્ઞાનોના મતોને ઉપવાની વરુ નથી કાતવા

યૂરોપીય વિદ્વાનો પ્રેફેસર હરમન જોદાબી લેખ્યેન વગેરેએ હવે જૂઠા જૂઠા પ્રમાણથી સાબીત કર્યું છે કે, જૈન ધર્મ બૌદ્ધ ધર્મ પહેલાનો છે.

હિંદમાં ચાલતા જુદા જુદા દર્શનોમાંથી એક દર્શનવાળા જૈન ધર્મ કે બૌદ્ધ ધર્મની શાખા હોય એમ જણાવતા નથી. પરંતુ એ બંને જુદા જુદા ધર્મ હોય એમ વિવેચન કરે છે. માધવ સર્વદર્શનસંગ્રહ, શંકરદિગ્વિજય, બાદરાયણના વેદાંતસત્રતું બાખ્ય, રામાનુજ શારીરકમીમાંસા, વરામિહિરની જૃહત સંહિતા, હનુમાન નાટક, મહાભારત, રામાયણ વગેરેમાં જૈન ધર્મ સંબંધી જુદા જુદા ઇસારાઓ નજરે પડે છે. ઈ. સ. ની પહેલાં ૨૭૦ વરસ ઉપર પતેન્દ્રિય થયા અને તે પહેલાં સમયે વૈયાકરણ પાણિનિ થયા. તેમણે શાકટાયન વ્યાકરણનો આધાર અષ્ટાધ્યાયીમાં લીધો છે. એ શાકટાયન દિગંબર જૈનોના મત મુજબ તેમના આચાર્ય હતા. ખુદના ધર્મ ગ્રંથો મહાવગ્ગ, મહાપરિનિવાન સૂત્ર, દીર્ઘનિકાય, માધનિકાય વગેરે ધર્મપુસ્તકો ઉપરથી પણ જૈન ધર્મની પ્રાચીનતા સાબીત થાય છે.

“ જૈન ધર્મ એ બૌદ્ધ ધર્મની શાખા નથી ” એ મથાળાનો વિષય વૈશાખ માસના “ વસંત ” માં પ્રગટ થઈ ગયેલ હોવાથી તે વિષે અહીં વિશેષ કહેવાની જરૂર રહી નથી.

આજે ચાલતા જૈન શાસનના નાતક મહાવીર ભગવાન ગણાય છે. તેઓ ઈ. સ. પૂ. ૫૮૮ ના વસંત (ચૈત્ર) માસના શુક્રવરના રોજ અંગલવારે ધડી પપ ને ૧૧ પળે, ઉત્તરા દ્વાદશી નક્ષત્રના ખીન્ન પાયામાં ચંદ્રચોગ હતો ત્યારે જંબુ દ્વીપના ભરતખંડમાં ઇક્ષ્વાકુ વંશની ચાતુકુળ શાખાના ક્ષત્રિય વર્ણમાં, સિદ્ધાર્થ રાજાનાં રાણી ત્રિશલાની કુખે ક્ષત્રિય કુંડ ગામમાં જન્મ્યા. ગત બોલોના અત્યંત ઉત્તમ કર્મોને લીધે જન્મ વખતનો સપ્તમેા જ્ઞેગ મણી સુંદર હતો. જન્મસમયે સર્વ જીવોને ચાતા ઉપજી દેવતાઓએ મોટો મહોત્સવ કર્યો અને સર્વત્ર આનંદવરતારા રહ્યો. વિદેહ દેશના મહારાજ એટલેના મહાવીરદેવ બાણેજ થતા હતા. ગર્ભે આવ્યા પછી સર્વે રીતે રાજ્યમાં તેમજ પ્રજામાં ધન ધાન્ય અને સુખશાંતિની વૃદ્ધિ થતાં પ્રથમ નામ વર્ધમાન પાડવામાં આવ્યું હતું. પણ પાછળથી તેમનું પરાક્રમ જોઈ દિવ્ય પુરુષોએ તેમનું નામ મહાવીર (Mighty Hero) આપ્યું હતું.

શ્રી મહાવીર ભગવાનના પાછલા સત્યાવીર્ય ભરેલું જૈન શાસ્ત્રોમાં સુંદર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. જેની સંખ્યા ન આપી શકાય એટલાં બધાં વર્ષો પહેલાં વર્તમાન એશિયાના પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવ ભગવાન (જેમને હિંદુઓ પણ માને છે તેમ) ના પુત્ર, ભરત, ચક્રવર્તીને ત્યાં મહાવીર ભગવાનનો જીવ પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થયેલો હતો. તે વખતે તેમનું નામ મરીચિ કુમાર હતું. તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનનો સંસારની, અસારતા વિષેનો અને મોક્ષનાં સાચત સુખો સંબંધી ઉપદેશ સાંભળી વૈરાગ્યભાવ આવવાથી મરીચિ કુમારે દીક્ષા લીધી. સાધુની ક્રિયા તથા સદ્વર્તન પાળવાનું કામ અત્યંત હુશ્કર છે. જીખ, તરસ, તાપ, ટાઢ વગેરે અનેક દુઃખો સહન કરવાં પડે છે; અણવાણું પગે ચાલવું પડે છે; સુખંતો આહાર મળે તો જ બોજન લેવાય છે; એક રાત્રી પાઈ તો ઠીક, પણ એક સોય પણ પોતાની પાસે રાખી શકાતી નથી; રાગ, દવ, ક્રામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ ઇત્યાદિ અંતરંગ શત્રુઓને જીતવાની જરૂર

પડે છે, ઈદ્રિય ૮૮ થઈ મનને વશ કરવાને અત્યંત શ્રમ લેવો પડે છે, ચિત્તને જ્ઞાન ધ્યાનમાં તથાન કરવું પડે છે માધુપણમાં ત્યા ધરખાન - બાઈડી છોડરા હોતા નથી કે રોગ કે બધા આવી પડતા કાઈ ચાકરી બરદાસ થાય એમાં જાન માન મલીદા ખાવાનું કે નુખશયામાં સામારિક સુખો ભોગવવાનું મળતું નથી વેશધારી માધુઓએ કહેણ આપ્યા પાળી શકતા નથી મેહાપુરના વેશધારી દાબિજ પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં જે સરેણુ હોય તેટલું જ સિદ્ધ કરી શકે છે વેશીના ગેશીઆ બરવા કે લોદાના ચણા વાવવા જેવો સખત સાધ્વાચાર પાળવાનું મનીચિથી બની શક્ય નહિ અખત આચાર પગાવનારો માધુમાર્ગ છોડી દઈ મન કલ્પિત નવો વેશ ધારણ કર્યો, પણ પોતાનો ભક્તિભાવ તો દાદા નરપત્તાય પ્રતિ ચાતુ નાખ્યો. કાળને અવસરે કાળ કરી બીજા કટવાક બધા કરી તે દેવતા થયા ત્રણ લોકમાંના ઉર્ધ્વ લોકમાં બાર દેવ તોક નવ ઐવેચક અને પાત્ર અનુત્તર વિમાન છે, એમ દેવતાઓ નિવાસ કરીને ગુડે છે તેમાંના દશમાં પ્રાણુત નામે દેવતામાં દેવતાનું સુખ ભોગવી આયુષ્ય પુર થયે મનુષ્ય લોક મા મહાવીર દેવ ઉત્પન્ન થયા

જીવની જ્ઞાન ગતિ છે મનુષ્ય, દેવતા, તિથય અને નાનની આ વાન ગતિમાંની માત્ર એક મનુષ્યની ગતિમાંથી જ મોક્ષ મળી શકે છે દેવતાના નુપો મનુષ્યો તો ધણા વડી-આતા હોવા છતાં તેઓ મોક્ષ મેળવી શક્યા નથી અટા ! મનુષ્યનું જીવન બધો ઉપયોગી છે !

મહાવીર સ્વામી યથામણે યુવાન થતા યશોદા નામની નવ્વમાં નાનની દીકરી સાથે તેમનું લગ્ન થયું યશોદા મળીને દયાળુ, અતિથિનો સત્કાર કરવાવાળી, ધાર્મિક શ્રુતિવાળી, પતિમાં જ પરિનિમ્ન, મધુર બારિણી મણાત સતી હતી તેને ત્રિવર્ણના નામે એક પુત્રી થઈ હતી.

આ અમાન મમાના સાગ મેળવવા માટે મમ્મરી મનુષ્યોનું મન જેની અગાધ તૃષ્ણા નામે છે ! માતૃપિતાની અપૂર્વ પ્રીતિ, યશોદા જેવી સુદૃઢ સ્ત્રીની પતિપાલયતા અને નાન્ય વૈભવ, એ મરણ સુખ હોવા છતાં પૂર્વ સરખરોને લીધે ભગવાન મહાવીરનું મન શાશ્વત નુખ મેળવના તરફ ખેંચાતું હતું આ અસાર સસાન, આ અસાન અધિકાર, આ અમાર લક્ષ્મી ઈત્યાદિ વિચારો વ્યારે તેમના હૃદયના ઉગ્રાણમાં પશ્ચિમણ કરતા ત્યાગ મોહનું કાણુ આચ્છાદન છેદાઈ જતું અને ત્રણ જાનને જેરે તેમનો આત્મા પોતાના આ અતિમ ભવના કટવાક વિચારમાં હોડા ઉતરતો તે વખતે તે આત્મા મહાવિદેહી દશા ભોગવતો, પન્ન માતૃ પિતાને દુર્ભ થાય એવું ઘાઈ પણ કામ તેની દયાતી સુધી નહિ કરવાની પ્રતિજ્ઞા તેમને માખાપની દયાતી સુધી સસારમાં ગ્રેવાની ફાળ પાતી હતી. જૈન ધર્મમાં વિનય-નુજાના બહુ વખાણુ કર્યા છે ટટલેક ઠેકાણે જોમ અલ્લિસાને ધર્મનું મૂળ કહ્યું છે તેમ વિનયને પણ ધર્મનું મૂળ કહેવ છે માખાપની સેવાનું શન એ બતાવ્યું છે કે ૧૪૦૦૦ વરસ સુધી દેવતાઈ સુખ ભોગવે તેમણે માતૃપિતા મરી ગયા પછી વડીન બાઈ નંદીવર્ધનની આજ્ઞા લઈ ૩૦ વરસની ઉંમરે સસારનો ત્યાગ કરી દીક્ષા લીધી કર્મ ખપાવવા સાગ્યાન વસ સુધી ઉમ તપ કર્યું તેમાં તેમને પાર વગરના પન્નિસહ સદન કરવા પાયા.

આરે જગલના પરુઓ રીતકાળમાં ટાલ સદન નહિ થવાથી મુશ્કામ પેશી જતા હતા,

ત્યારે આ રાજકુમાર ક્ષત્રિય વીર ખુલે શરીરે શીત પરિસદ સહન કરતા. જ્યારે મનુષ્યો અત્યંત તાપથી અકળાઈ જઈ શરીરસુખ માટે શીતોપચાર કરતા ત્યારે પ્રગંઢ તાપમાં તપેલી નદીની વેળુમાં આ મહાવીર દેવ ધ્યાનારૂઢ થતા. બમરા, ગાખી, ડાંસ, ગચ્છરાદિના ડંરાથી જંગલના પશુઓ જ્યારે આગતેમ આરકતાં હતાં અને નદી, નાળાંનાં શીતોદક શોભતા પ્રતાં ત્યારે મહાવીર દેવ એ ડંસોની કશી પરવા ન કરતાં એ બમરાઓને પોતાના શરીરમાં ધર કરવા દેતા હતા. આવા ધીર મહાત્મા બાર વરસમાં કદિ પણ સૂતા નહોતા.

અંતે રાગ દોષની પરિણતિને તદ્દન નાશ થતાં, આત્મસ્વરૂપને સંપૂર્ણતાએ ઝોળાખતાં, સાદજનનંદ સ્વરૂપમાં કેવલ્ય-જ્ઞાનની સાક્ષાત્કાર વરસે મહાવીર દેવને પ્રાપ્તિ થઈ. કેવલ એટલે એક, સંપૂર્ણ જ્ઞાન. સર્વ જાતનો બેદ ટળી જઈ એકાત્મબાવથી અબેદાનંદ નિજ સ્વરૂપમાં લીન-તાવાળું જે અનંત જ્ઞાન ધાપ તે કેવલ જ્ઞાન કહેવાય છે.

અમણુ બગવંત મહાવીર પ્રભુ સર્વસુ થયા, જિન ગયા, યુદ્ધ થયા, સર્વ વાતના જાણુ થયા. ત્યાર પછી તેમણે જન હિતાયં દેશોદેશ ફરી ધર્મોપદેશ આપવા માંડ્યો અને પોતાના મત તરફ ધણુ મનુષ્યોને વાળ્યાં. આજની સાયન્સને લગતી પદાર્થવિજ્ઞાનની તેમણે ધણી વાતો કરી છે, જે કે પાછળથી દેશદાણ જોઈ રાણપણાની સામવણી ખાતર અગર સ્મારણ સક્રિયના કમન્ડેરથી કેટલીક હકીકત આગામીએ રાસ્ટ્રોગામી કહાડી નાંખી છે. શ્રી મહાવીર દેવે ૧૫ દ્રવ્યની હકીકત કહી હંમેશાં આસતી વિશ્વરચના બતાવી છે. તેમાં ધર્મોસ્તિકાપ તથા અધર્મોસ્તિકાગની હકીકત કહી ગતિ અને અસર્ગજનો નિમગ્ન મર્મમાં કહી બતાવ્યો છે. શબ્દનો વેગ ઠેક લોકના છેડા સુધી છે અને જે વચમાંથી આડગળો દૂર કરવામાં આવે તો લોકને એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી અવાજ સાંભળવામાં હરકત ન આવે, એમ કહી મર્મમાં હાસની ટેલીઆથી પ્રદર્શિત કરી છે. ઝાડો પેશાળાદિ ચાંદ પ્રકારની ચીજોને જે બે ધડીમાં ડેકાળે ન પડી જાય તો પછી ગણિતપ્રમાણુ એટીએ નહિ પણ બુદ્ધિપ્રમાણુ એટીએ તેમાં પાર વગરના જંતુઓ ઉત્પલ થઈ, ફુનિયાને રોમ મરત કરી મુકશે અને મરડી ફેલાશે. એમ ચાંદ સ્થાનિકિયા સમૃદ્ધિજાણુ જીવોની એટલે રોગપ્રસારક જંતુઓની (germs) હકીકત પ્રદર્શિત કરી, ગંદકી અને રોગથી બચવાનો બોધ કર્યો છે, કે જોવો બોધ હાથ આરે તરફ પ્લેગ ફાટવાથી ડાકટરો કરવા માંડ્યા છે. આપવાસ, ચાનિશોજનતાગમ, ઉખજુ જળપાન વગેરે બાળ-તોની જરૂર બતાવી ધર્મ સાથે તંદુરસ્તીને લગતી કેટલોક હકીકત તેમણે પ્રકાશિત કરી છે. નવ તત્ત્વોનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કરી જૈન દીલસુકીને તેમણે જોયો દરજ્જે અપાવ્યો છે. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિમાં જીવ છે, એમ જે હમણાં જ ફુનિયાના વિદ્વાનોના જાણવામાં આવ્યું છે; તે વાત અઢી હજાર વર્ષ ઉપર તેમણે પ્રગટ કરી તે જીવોની પશુ ક્ષમા પાળવા દરમાન્યું છે.

સર્વેથી ઉત્તમ અને સુંદર બાબત તો એ છે કે (Universal brotherhood) વિશ્વવ્યાપક બાતબાવને ફેલાવવાને તેમણે આખી જીંદગીમાં બાકી રાખ્યું નથી. સર્વ જીવોને પોતાના સમાન ગણી સર્વે ઉપર સમાન બ્રહ્મ સખવે, કોઈ પણ પ્રાણીને હણુશો માં, હણુશો તો હણુનું પડશે, છેલ્લો તો છેલ્લું પડશે, સર્વે જીવને સાતા બહાલી છે અને અસાતા અજા.

ખામણી છે, સુખ બહાલુ હુ ખ અજખામણું છે, માટે સર્વે જીવને સમાન ગણી બધા સાથે પ્રીતિભાવ ગમ્મવો કોઈ સાથે વેર બાધવું નહિ, ત મામે સપસપીને રહેવું એમ બ્રાતૃભાવ વધારવાનો ઉપદેશ આપ્યો, અને એ રીતે અદિસા ધર્મની સ્થાપના કરી અહિંસા એ જૈનોનો મુદ્રાલેખ (Motto) છે મોક્ષ મેળવવા માટે એક નાનામા નાના જીવથી તે મોટામા મોગ સર્વે જીવ સુધીની દયા પાળવી ને કોઈને હુ ખ દેવું નહિ એમ શ્રુતમાવી તેમણે માત્ર મનુષ્યોને નહિ પણ પશુ પક્ષી, વનસ્પતિ સર્વ જીવને જૈનો તન્મુથી શાંતિ સંપત્તિ સ્વરાન્ય બદ્યુ છે તેમના બતાવેલા માર્ગે જો આનવામા આવે તો મિત્રતાના સ્વરૂપમા યુરોપમા જે અગણિત સૈન્ય રાખવામા આન્યુ છે તે રાખવાની જરૂર પડે નહિ ગત ભવથી જ તેમને એવું મન થયું હતું કે જગતના જીવોમા સર્વજ્ઞ બ્રાતૃભાવનો વધારો કરવા માટે શ્રમ લેવો આવા શુદ્ધ અંત કરણના સુદૃઢ ધરિદાથી તેમણે તીર્થંકર નામ કર્મ ઉપાર્જન કર્યું હતું “ સરી જીવ કરે શાસન રસી, ધસી ભાવ દયા મન હુવમી એ પદ એ મહાવીર ભગવાનના ઉદ્ધાર ધરિદાના સ્મરણમા જૈનો આજે લલારે છે

સમાન ભાવથી તેમણે પ્રગટ કર્યું હતું કે યથાયોગ્ય વર્તન ખખનાર ગમે તે વર્ણનો મનુષ્ય કે સ્ત્રી મોક્ષ મેળવી શકે, ગમે તે ધર્મ પાળનારો બ ય સાધુ કે ગૃહ્યથ પણ મેળ્ય મેળવી શકે, એમ તેણે જૈન ધર્મમા રથજે રથજે ઉદા ભાવનાવાળું ઉત્તમ ધોગણું દેખાડી આપ્યું છે

આજસુ પ્રમાદી કે નિરૂધમીને ધિક્કારી ઉદ્યોગીને ઉત્સાહીતા શ્રી મહાવીરે વખાણુ કર્યો છે ભવ્ય જીવો જો પ્રખળ પુરુષાર્થ દેરવે તો યથામજે મોક્ષ મેળવી શકે એવા પુરુષજ ઉદા દન્યો જૈન સત્રોમા છે દાનમા જૈનોમા શાખામતોમા ઉદ્યોગ અને સપનો કષ્ટિક અભાવ હોવાથી અગાઉની પેઢે વણી વિશેષ જાતો જૈન ધર્મ પાળતી પણ નથી પ્રથમ જૈનોમાં ક્ષત્રિયોનો ઘણો જથ્થો હતો જૈનોના આ ચોરીસીના બધા તીર્થંકરો ક્ષત્રિય જુગમા જ ઉત્પન્ન થએના છે પરંતુ દાનમા જૈનોમા વૈશ્યસમુદાય વાણિયા, પાટીદાર ભાવસાર વગેરે વર્ણ છે ચારે વર્ણમાથી ગમે તે વર્ણવાળા હાલ એ ધર્મ પાળતા જોવામા આવતા નથી ઉત્તર ધ્યયન સત્રમા શ્વપાક-અમારની જુગમા અવતરેલા હરિકેસી મુનિનું વૃત્તાત આપવામા આન્યુ છે

શ્રમણ ભગવત મહાવીર દેવે કર્મ અને પુનર્જન્મનો સિદ્ધાંત સ્વીકારી સ્પષ્ટ રીતે તેનું વર્ણન કર્યું છે, પરંતુ કર્મનું ફળ આપનાર અન્ય મતની પેઢે સૃષ્ટિના કર્તોને માનેલ નથી. કેમકે જૈન મત સૃષ્ટિના કર્તોનો સ્વીકાર કરતો નથી તે કહે છે કે કર્મનું ફળ પોતાની મેળે સ્વયં સિદ્ધ અદલું કરાય છે સામાન્ય રીતે મનુષ્યશરીરના સુખ્ય ત્રણ ભેદ માન્યા છે, તેજસ, કાર્મણ ને ઔદારિક અન્ય સળધને લઈને આહાર અને વૈકલ્ય શરીરની પણ વ્યાખ્યા આપી છે મનુષ્ય ઔદારિક શરીરને છોડે છે એટલે વ્યવહારભાષામા બોલીએ તો મરણ પામે છે ત્યારે તેજસ અને કાર્મણ શરીર બે આત્મા સાથે હોય છે કરેલા કર્મોથી એટલે કર્મવર્ગ જીવી બનેનો કાર્મણ શરીરનો ભાગ, આત્માને કરેલા કર્મોને યોગ્ય ઠેકાણે ધમડી જાય છે ને ત્યાં તેજસ શરીર આહાર લઈ નવો દેહ ધારણ કરે છે એ નવા ઔદારિક શરીરમા કાર્મણ શરીર અને તેજસ શરીર વાસ કરે છે, પછી ક્રમે ક્રમે પૂર્વ સરકાન સગતિ અને શ્રમ

મુજબ તેમની રચના રચાયે જાય છે. કર્મના ત્રણ પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા છે; સત્તા, અંધ અને ઉદય. આ પ્રકારે સંચિત, ક્રિયામણુને પ્રારબ્ધ ને મળતા છે.

જ્યારે સકળ કર્મથી આત્મા મુક્ત થાય છે ત્યારે ઉર્ધ્વ સ્થાને જ્યાં સિદ્ધાલયની રચના રચાયેલી છે ત્યાં સ્થિત થાય છે. ચૈદ રાજલોકની અથ ભાગ ઉપર એક સિદ્ધાલય આવેલું છે. ચૈદ રાજલોક મનુષ્યાકારે કહેલ છે.

જ્યારે દેવલોક ઉપરનો ભાગ ગ્રીવા એટલે ડોકને આકારે કહી ત્યાં નવ ઐવેયકમાં વસતા દેવોની વાત કરવામાં આવી છે. તે ઉપર પાંચ અનુત્તર વિમાન કહેવામાં આવ્યાં છે ને છેલ્લો બરાબર મરતકના ઉપલા પૃષ્ઠને આકારે તે સ્થાને સિદ્ધાલય કહેવામાં આવ્યું છે. સિદ્ધાત્મા જન્મ મરણથી છુટી જાય છે. કોઈ પણ જાતની વાસના તેને રહેતી નથી ને તે અવલ્લે, અગ્નિ, અરસે, અદ્રસે, અમૂર્તે અનંત અનંત આત્મિક સુખની લહેરમાં આનંદમય સ્થિતિ ભોગવે છે. જિન ભગવાને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને-એ સાશ્વત સુખ શોધવાને મહેનત કરવી એ જૈનોનું પરમ કર્તવ્ય હશે.

જ્ઞાન, કર્મ અને આરિત્ર એ રત્ન ત્રણનું પાલન કરનારા જીવો મોક્ષ મેળવી શકે છે. દયા મૂળ ધર્મ હોવા છતાં મહાવીર દેવે જૈન ધર્મમાં જ્ઞાનની ઉત્તમતા દેરાવી ફરમાવ્યું છે કે, પદ્મ નાળં તથા દયા, પહેલું જ્ઞાન ને પછી દયા. જીવને અનંત કાળથી ભવ ભ્રમણ કરાવનાર જો કોઈ હોય તો તે અજ્ઞાન છે. માટે પ્રથમ અજ્ઞાનનો (માયા અથવા અવિદ્યાનો) નાશ કરવાને બાર દષ્ટને બલામણુ કરી છે.

(અપૂર્ણ.)

રાજકોટ

તા. ૧૭-૫-૦૮.

પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ.

લિપિ.

મહારાજ જ્યેષ્ઠ ૧૯૬૪ ના અંકમાં પ્રકટ થયેલા લેખ ઉપર આવશ્યુ ૧૯૬૪ અને કાર્તિક ૧૯૬૫ ના અંકોમાં અનુક્રમે રા. નરસિંહભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ અને રા. સુનીલાલ ગોવર્ધનદાસ શાહ તરફથી ચર્ચા પ્રકટ થઈ છે. જાને જે દેવનાગરીનો પક્ષ લીધો છે. વળી સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવનો આર્યધર્મપ્રકાશ, વૈશાખ ૧૯૬૪ નો અપૂર્ણ લેખ જ્યેષ્ઠ અને આષાઢમાં પૂર્ણ થયો છે.

રા. નરસિંહભાઈ કહે છે કે “બંગાળના મુસલમાન લેખકો હિન્દુ લેખકોમાં ભળી ગયા છે. આમ બાપાના ઇષ્ટ અને શમ્ય વક્ષણને તે બંધુઓએ માન આપ્યું છે, તો લિપિના વક્ષણને માન નહિ આપે ? દેવનાગરી શમ્ય છે માટે તે ઇષ્ટ છે.” બંગાળના મુસલમાન લેખકોએ ત્યાંના હિન્દુ લેખકો સાથે ભળી જઈ બંગાળી બાપા સ્વીકારી છે, નો તે અભિનંદનીય છે; પણ તેમ કરતાં લેખણે બંગાળી લિપિ જ સ્વીકારી હોવી જોઈએ. બપે, બંગાળી લિપિ દેવનાગરીને મળતી* આવતી હોય, પણ તે ઉપરથી એમ સાર ખેંચવો કે લેખણે દેવનાગરી લિપિ સ્વીકારી છે એ તો તર્કશક્તિનો વ્યુત્ક્રમ નહિ તો ખીન્નું શું ? દેવનાગરી લિપિ હું વાંચી લખી શકું એટલી જાણું છું; છતાં બંગાળી બાળપોથી પણ હું ઉઠેલી શકતો નથી.

વળી રા. નરસિંહભાઈ ઉમેરે છે કે “હું શમ્ય હોત તો તેને અહણુ કરવી એ હિન્દુ-ઓનું હું કર્તવ્ય માનત. બધુઓ, આ હક્કનો પ્રશ્ન નથી, માત્ર કર્તવ્યનો છે.” મહે* મહાગ લેખમાં, ગુજરાતી લિપિ છે તે જ સારી છે, અને તહેને જ ચાહુ ગખવા, સચલું છે. હું લિપિનો પક્ષ લીધો જ નથી. છતાં હક્ક અને કર્તવ્યનો પ્રગટો મ. નરસિંહભાઈ ક્યાંથી ઉપસ્થિત કરે છે તે તો અગમ્ય રહે છે.

હું લિપિ શમ્ય છે એવી એક ગૃહસ્થ તરફથી સચના થઈ છે. રા. વિનાયક નંદશંકર મહેતા,* આઈ. ડી. એસ., “મોડર્ન રિવ્યુ”ના સપ્ટેમ્બર ૧૯૦૮ ના અંકમાં નાગરી અથવા અરબી લિપિની બલામણુ કરે છે. સાથે ઉમેરે છે કે જે લિપિનો સ્વીકાર કરવો હોય તે લિપિ આખા હિન્દની દરેક શાળામાં ફરજિયાત ખીજ બાપા તરીકે શિખવવી જોઈએ. ખરે-ખર ! કેળવણીખાતું જ્યાં સુધી આ પ્રશ્ન હાયમાં લે નહિ સાં સુધી આપણી ચર્ચા એ કંઈક અંશે પરિણામશન્ય બાસે છે.

સરકારને મન દેશી લિપિઓમાંથી હું લિપિ જ શક્ય છે; સરકારી રેકૉર્ડના કાગળ ઉપર અંગ્રેજી લિપિ ઉપરાંત માત્ર હુંનો જ ઉપયોગ થયો છે. આ પ્રમાણુ શક્યતા કઈ દિશામાં છે એ જ દર્શાવવા અર્થે છે-તહેનો પક્ષ લેવા અર્થે નથી.

* બંગાળી અને ગુજરાતી લિપિઓ દેવનાગરી સાથે સરખાવીએ તો ગુજરાતીનું સરખાપણું વધારે જણાશે.

એ જ રીતે રા. નરસિંહભાઈ ખીજે માર્ગે ફાઈ, ગુજરાતી લિપિ સેરણ છે એવી મહારી દલીલના ઉત્તરમાં કહે છે કે “ રા. કરીમ મહમદ મારતરને હિસાબે તો દેશી કારી-ગરીને ઉત્તેજન આપવું નિરર્થક છે. આપણે લખી દક્ષિણી કામ લેવાનું છે, પુરતના લાભને ધાવાનું નથી, એ આપણે લુલી જવું જોઈતું નથી. ” ‘લિપિ’ અને ‘સ્વદેશી’ અસંબંધ પ્રશ્નોનો સંભોગ કેવી રીતે બન્યો એ કંઈક અંશે ચમત્કાર ભાસે છે.

આવાં પ્રમાણો અંગ્રેજીમાં argumentum ad hominem કહેવાય છે. ફાઈમાં વધીલો કંઈ જ દલીલ ન જરૂર ત્યારે એનો ઉપયોગ કરે છે. પક્ષકાર અને સામાન્ય પ્રેક્ષકવર્ગ પક્ષ-વાદીના વાક્યાતુર્યથી સંતુષ્ટ થાય છે; પણ તેની કંઈ પણ અસર જડજ ઉપર થાય ખરી કે ?

તર્કશાસ્ત્રના આ પ્રવાહમાં આગળ તથાતાં રા. નરસિંહભાઈ, જાણે કે પ્રસક્ત પ્રમાણ (axiom) ઉચ્ચારતા હોય તેમ, કહે છે કે દેવનાગરી ‘હ્રસ્વ’ ‘શક્ય’ છે. હ્રસ્વતા તો અમુક વ્યક્તિઓ માની ખેડા છે. દેવનાગરી એ સંસ્કૃત લિપિ છે; હિન્દમાં આવેલા આર્ય સમૂહોની એ લિપિ છે. આ આર્ય પ્રજા પ્રથમ ઉત્તર હિન્દમાં જ વસી હતી. માત્ર ઐતિ-હાસિક યુગ પછી જ તેણે વિધ્યાચળ ઝોળાંએ હતો. દક્ષિણની પ્રજાઓ, પ્રાચીન સમયમાં ચીનની ઉત્તરે પુરાનિયલ પ્રજામાંથી અલદેશ, આસામ અને વિધ્યા અને પૂર્વ ધાટના વચ્ચેના પ્રદેશ માર્ગે ઉતરી આવેલી છે. આ પ્રમાણે ઉત્તર અને દક્ષિણ હિન્દની જેમ પ્રજાઓ ભિન્ન છે, તેમ તેમની લિપિઓ પણ ભિન્ન છે. “ નાનરી પ્રચારિણી સભા ” ની તા. ૨૪-૧૨-૦૫ ની મીટિંગના પ્રમુખ મિ. રમેશ ચંદ્ર દત્તે પણ એ જ મત સ્વીકાર્યું છે:—

“ One common alphabet for the whole of Northern India and those por-
tions of Western India which are in touch with the Sanskrit Language.”

આ પ્રમાણે આર્ય અને દ્રાવિડ પ્રજા ઉપરાંત દશમા શતકથી મુસલમાનો ઉમેરાયા છે. તેઓ વળી મનુષ્ય જાતિની મૂળ પ્રજાઓનો ત્રીજેજ વિભાગ છે. હિન્દમાં આવેલા મૂળ મુસલમાનોમાંના ઘણા સેમિટિક (Semitic) પ્રજામાંથી હતા. તેમણે અરબી લિપિને હિન્દમાં આણી ઉઠું તરીકે જન્મ આપ્યો છે. લિપિઓના આ શંભુમેળામાં દેવના-ગરીનું પ્રમાણ કેટલું અલ્પ છે ? ત્યારે એ કેવી રીતે ‘હ્રસ્વ’ થાય ? ‘શક્ય’ તો નથી જ. અશક્યતા માટે અલ્પારાધ્યુધી ચાલુ આવેલા રાજકીય વિરોધો નડશે; તે ઉપરાંત ધાર્મિક વિરોધ ધારીએ તે કરતાં વિરોધ મહત્વનો છે. કુરાનનો ઉઠું તરજુમો મુસલ-માનો ક્યવાતે મને વાંચે છે; પણ ગુજરાતી તરજુમો તો માત્ર એક જ મહારા સાંભળવામાં આવ્યો છે. ધર્મનું કોઈ પણ પુરતક—અને આ વ્યાખ્યા મુસલમાનોની નજરમાં અતિ અતિ વિશાળ છે—ઉઠું સિવાય ખીજી લિપિમાં હાવવું એ અધર્મ લેખાય છે. ઉઠું ભાષા અને ગુજ-રાતી લિપિ કેટલીક વખતે જોડાઈ હોય પણ ઘણા ધર્મચુસ્ત મુસલમાનોને તે પસંદ નથી. વળી મુસલમાનોનો મોટો ભાગ ધર્મનાં પુસ્તકો સિવાય ખીજું નહિ જવું જ વાંચે છે.

દેવનાગરીની હ્રસ્વતા અને શક્યતા કટલા પ્રમાણમાં છે તે નીચેના કાણક ઉપરથી કંઈક વધારે પ્રસક્ત થશે:—

*૧. હિન્દમાં વસતી પ્રજાઓ અને તેમના પ્રદેશ:-

પ્રજા.

પ્રદેશ.

૧. કૉલિરિયન (જંગલી)

૧. સેન્ટલ.

૨. કૉલ.

} પશ્ચિમ બંગાળા અને ખંડાડી મુલક.

૨. દ્રાવીડિયન.

દક્ષિણ હિન્દ.

૩. આર્યન.

ઉત્તર હિન્દ.

૪. ઇન્ડો-ચાઇનીઝ

પૂર્વ બંગાળા.

(મૉન્ગોલિયન.)

૫. મુસલમાન.

૬. પારસી.

૭. યુરેઝિયન.

૮. માલ્દી.

૯. સીરિયન દિશ્ચિયન

} થોડા ઘણા પ્રમાણમાં આખા હિન્દમાં

*૨. લિપિ,

પ્રદેશ, અને

વસતી.

લિપિ.

પ્રદેશ.

વસતી.

૧. હિન્દી. ગંગા નદીની આગુબાજુ.

૮,૧૦,૦૦૦૦૦.

૨. બંગાળી. બંગાળાના ઉપસાગરની ઉત્તરે.

૪,૨૦,૦૦૦૦૦.

૩. ઉરિયા. બંગાળાના વાઘ્ય ખુણામાં.

૮૦,૦૦૦૦૦.

૪. આસામિઝ. આસામ.

૧૫,૦૦૦૦૦.

(બંગાળા, ઉરિયા, અને આસામિઝ હિન્દીને ઘણી મળતી આવે છે.)

૫. મરાઠી. દક્ષિણના પશ્ચિમ ભાગમાં.

૧,૮૦,૦૦૦૦૦.

૬. ગુજરાતી. ગુજરાત.

૧,૧૦,૦૦૦૦૦.

૭. પંજાબી. સિન્ધુનદીના ઉત્તરના ભાગમાં.

૧,૮૦,૦૦૦૦૦.

૮. સિન્ધી. સિન્ધ.

૨૫,૦૦૦૦૦.

(સિન્ધી લિપિ ઉર્દુનું જ અંગ છે; પંજાબી તો ક્રેણુ જાયે.)

૯. પુસ્ત (શરસીનો વિભાગ.) પંજાબના ઉત્તર ભાગમાં.

૧૦. કાશ્મીરી. કાશ્મીર.

* અને કોઈક સાગાઓમાં ચાલતી Manual Geographyને આધારે છે.

૧૧. નેપાળી.	નેપાળી.	
૧૨. ઉર્દુ.	ઉત્તર હિન્દ અને સઘળા મુસલમાનોની સામાન્ય લિપિ તરીકે.	
૧૩. તામીલ.	હિન્દના અધિ ખ્રિસ્તીમાં.	૧,૬૦,૦૦૦૦૦
૧૪. મલાયલમ.	„ નૈરૂત્તી „	૫૫,૦૦૦૦૦.
૧૫. કેનેરીઝ.	મૈસુર અને આબુબાલુના પ્રદેશમાં.	૧,૦૦,૦૦૦૦૦.
૧૬. તેલુગુ.	તામીલ અને ઉડિયાના પ્રદેશની વચ્ચે.	૨,૦૦,૦૦૦૦૦.
૧૭. બંગ્લીઝ.	હિન્દના ઈશાન ખ્રિસ્તીમાં.	૬૦,૦૦૦૦૦

(૧૯૦૧ ના વસ્તી પત્રક પ્રમાણે)

૨૯,૪૦,૦૦૦૦૦.

* હિન્દની આ પ્રમાણે લગભગ ત્રીસ કરોડની વસ્તીમાં આશરે સો બાબાઓ (languages) અને તેના વિભાગો (dialects) પ્રચરિત છે. દ્રાવીડિયન સંપ્રદમાં ૫,૫૦,૦૦૦૦૦ અને બર્મિઝ સંપ્રદમાં ૧,૩૦,૦૦૦૦૦ ની વસ્તી છે. વળી દરેક પાંચ માણસે એક મુસલમાન છે. પારસી, માલુદી, ક્રિશ્ચિયન વિશેષમાં. આમ બાદબાકી કરતાં શુદ્ધ નાગરીનું પ્રમાણ અતિ અલ્પ છે. નાગરીને મળતી લિપિઓને નાગરીમાં સમાવવી જોઈએ નહિ.

આ પ્રમાણે નાગરી હિન્દની એક લિપિ તરીકે માન્ય થાય એ અસંભવિત છે. તો પણ દેશમાં જો એક લિપિ હોય તો લાભ થયો છે. આ સ્થાન આત્મારની વસ્તુ સ્થિતિ તપાસતાં અંગ્રેજી લિપિ લે તેમ લાગે છે. રા. નરસિંહભાઈ કહે છે કે “ અંગ્રેજી બાબા તો થોડા અંગ્રેજી જાણનારાની સામાન્ય બાબા છે, પણ બેરાં હોકરાંનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ; મોટો ભાગ તે બાબા જાણતો નથી. ” આ મત વિરુદ્ધ એ મત અગ્રે દાંડી શકશે: આ અવતરણુ સા. શ્રી નરસિંહરાવના લેખમાંથી લીધાં છે:—

જોન. મિ. જર્જિસ સંકરન નાયર મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના કોનવોકેશનમાં, માર્ચ ૧૯૦૮ માં આપેલા બાવણમાં કહે છે કે:—

“ In the existing conditions of the country, fellowship and co operation in the interests of progress must come through English education which alone is potent to create solidarity.”

મિ. એચ. નારાયણરાવ, બી. એ., બી. એલ., “ ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, ઇસ્ટર્રેટે વીકલી ” ના તા. ૧-૨-૦૭ ના અંકમાં લખે છે કે:—

“ Our wealth of words is often redundant, and it also pertains to the affairs of the unseen world. The English Language economises its synonyms and develops its power of differentiating between nice shades of meaning. It adapts itself to the growing complexity of progressive thought, while our languages have been content to provide more words than the ideas demand.”

* સંખ્યાઓ Manual of Geographyને આધારે છે.

અંગ્રેજીમાંથી પદ વા ગદ્યના ભાષાન્તર કે તા નડતી મુશ્કેલીઓ જેણે અનુભવી હશે તેને આ સત્ય તાદૃશ થશે

અંગ્રેજીએ હિન્દની એક ભાષા તરીકે જાણ્યે અજાણ્યે મ્યારનુંએ ગ્યાન લઈ લીધું છે કોન્ગ્રેસ, અસંખ્ય કોન્ફરન્સ, ઈત્યાદિ હિન્દની મુખ્ય સંસ્થાઓએ એ બાત વાપરી સ વતા કઈ દિશામાં છે એ પ્રત્યક્ષ દર્શાવુ છે જોતા પ્રવાહમાં વળવું એ લાલકારી છે અંગ્રેજ હિન્દની એક ભાષા થઈ છે, અને યોગ્ય સમય થયે એક નિપિપણુ થાય, તો શી હગ્ગત ? જે ગુજરાતી છોડી, નાગરીનો અપકાર કરવો હોય તો અંગ્રેજી શી ખોટી ? આધુનિક 'સ્વદેશી' સળવળને તે નહિ ભાવે, પણ—

‘ઓગણુ અવધિ જરી પ્રીત તણી, શને નહિ સામટી ?’

જે તેમ થાય, તો અંગ્રેજના વિશાળ સાહિત્યનો ઉપયોગ કરી સમીચ નાગરી નિપિમાં તે વાખ મળશે ?

શ મુનીસાલ સાહના વિસ્તીર્ણ અર્થાપનમાંથી માત્ર એ- દલીલ જડ છે ‘દેવનાગરી નિપિથી પરિચિત ગુજરાતી વર્ગ (મરાઠી) વર્તમાનપત્રો વાચતા માનૂમ પડે છે, બ્યારે મરાઠી વર્ગમાંથી તો ઘણા જ યોગ માણુમે ગુજરાતી પત્રો વાચતા હશે એમ ધારી શકાય ” આ શકાનો ખુનાસો ત્રીયુત ન-સિદ્ધનવે ક્યાનોએ આપી દીધો છે “દેવનાગરી જાણનારા મહારાષ્ટ્રના લોકોને ગુજરાતી અક્ષરો વાચતેજુ અમ કે ભ્રમ ઉત્પન્ન થતો નથી ’ મ. મુનીસાલ કંતા ન ન-મિહગવનો મનાહી બારાનો અભ્યાસ નિમગ્ન થવાને છે વળી મ મુનિલાને મુખાર્ધના ગુજરાતીઓને મ હી પેપરો વાચતા એવા હશે. ગુજરાતમાં તો તેવું કઈ જણાતું નથી મુખાર્ધમાં વિપિને લીધે નહિ પણ જાણતા પગિયવને લીધે આ પરિણામ આવે છે.

ખુ મુખાર્ધમાં જ, ઘણી ખરી જાહેરખબરો તથા નાખતા પાટિયા, વળી દક્ષિણી લખાઓમાં પણ, ગુજરાતીમાં જ છે એ મ્હારી પ્હેના લેખમાં જણાવેલી વ્યવહારિક દલીલ ન મુનીસાન મુકી ગયા લાગે છે

ઘડી ભગ આપણા સઘળા વાધાઓ ખેચી લઈ દેવનાગરી માટે અનુમતિ આપીએ. તો પણ શંકા રહે છે કે હિન્દના ખીજ પ્રાતો તેમ કરમે ? આપણે એ લિપિથી જાત છીએ, અને આપણો ઉછરતો શિશુવર્ગ સાળાઓમાં ત્હેનો અભ્યાસ કરે છે પણ તેણુ, તામીલ, અને ઉર્દૂ નિપિવાળાનુ શુ ? “લેવા ગઈ પૂત જ્યાર ખોઈ આવી ખસમ આપણુ છે તે આપણે ગુમાનીશુ, અને ખીજનુ છે તે આપણુ કરી સકીશુ નહિ.

પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્રના વિકાસનું સામ્ય કંઈક કામ લાગશે: ઈંગ્લેન્ડે, અદારમા સૈકાના મધ્યમાં, અપ્રતિબંધ વ્યાપાર (Free Trade) નો એક સિદ્ધાંત રિખયનો બોધ થયેલો કીધો અને લગભગ એક સદીની પાશ્ચિમીમાં લડત ચલાવી વ્યાપારીતિમાં તેનો સ્વીકાર કરાવ્યા છતાં યુરોપ અને અમેરિકાએ ગણકાર્યું નથી; જર્મની અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં એટલો પ્રત્યા-ધાત થયો કે આખરે ઈંગ્લેન્ડે પણ ૧૯૦૫ માં ન્યુકેસલના કોલસાની નિકાસ ઉપર નગ્નાત નાંખી પાછું પગલું ભર્યું છે. હવે ઈંગ્લેન્ડમાં મનાવા લાગ્યું છે કે આખી દુનિયા અપ્રતિબંધ વ્યાપારીતિ સ્વીકારે નહિ ત્યાં સુધી તે શક્ય નથી—અશક્ય છે, હાનિકારક છે.

જો અર્થશાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે અનુભવસિદ્ધાંત હોય તો સાહિત્યશાસ્ત્રમાં અપવાદ કેમ યાય? દેવનાગરીને આપણે હિન્દની એક લિપિ કરવા મથીએ છીએ; અને તેથી સર્વહિન્દ તેનો અંગીકાર કરે નહિ ત્યાં સુધી આપણો એકલાનો જ સ્વીકાર અકારણ છે.

દેવનાગરીની સંભવતા, આ પ્રમાણે સમજતાં, એ ‘શક્ય છે,’ ‘માન્ય છે,’ ‘હૃદ્ય છે,’ છત્યાદિ, છત્યાદિ માત્ર કમણા જ છે. ગુજરાતી જ માન્ય છે; એ જ હૃદ્ય છે. આપણા ઉચ્ચ રતા સાહિત્યને વિકસાવો; મરાઠી, બંગાળીના પ્રમાણમાં નહિ જેવું છે. ઉત્સાહી શુદ્ધરથોને અન્ય ભાષાઓનો અભ્યાસ કરવા દો: માતૃભાષામાં ઉમેશ્વા દો. તેમના કર્તવ્ય જ્ઞાન માટે આપણે તેમને સહાય અભિનંદીશું. સામાન્ય વર્ગ માટે ગુજરાતી જ રહેવા દો. દેવનાગરીની અભિલાષા મૃગજાળવત છે. એ મનહર સરોવર કંઈતાં આપણું જેવું તેવું તળાવ બસ છે. એને જ મુધારો—વિકસાવો. આસ્તુ.

એડિન્સ્ટન હાઇસ્કૂલ.

મુખાઈ.

1
>
)

કરીમ મહમદ.

કુમારિકાઓનો વિનોદ.

(ઉપનતિ)

“ ચાલો સખી મો, મગને કિનારે,
“ વિનોદ ગોષ્ઠી કરીશુ વધારે,
“ આ પર્વદિને ગૌત ગાઈ રૂઝ,
“ વિતાડીશુ મોદ વિશે સુસન્ધા ”

(શાર્દૂલ)

આવા કોકિય પક્ષીના સ્વગસમા સમદો મધુન અતિ,
વાયું સાથ મળી જઈ, વટતરનીચે સુણાતા હતા,
શાખાભારથકી લગી પડી અને ગર્ભીરતા ધારતા,
એવા દુમ નીચે હતી સરકતી એવી સાડી ઘણી
ઝંકાંગે નુપુરો તણા અતિ વણા, કંઈ હતા આવતા,
પાવેના મૌખિકા મન્દ, ભૂમિથી થાના નળાતા હતા,
કિન્તુ પાદપ એ તણી ગર્ભીરતા જોના ન દેતી મુખો,
સન્ધ્યાના શુભ દર્શ માન કરવા, જતો હતો સર્વ ત્યા
ધેતુઓ તણુ વૃન્દ પાત યજ્ઞને આશુ જતુ આમમા,
પાળી સાડી ધરી હતી પૃથિવીએ સર્વશની લાજમા,
ધાની રૂહેતું હતુ સર્વેલ સરનું રંગો સુનેરી-પીળા,
વાયું મન્દ અતીવ ઉદ્ભુત કરે કાસાગ માદિ વીચિ

(શિખરિણી)

અને આવી સવ બહિર લઈને તે તરઘટા,
કુમારી કન્યાઓ વય ઉપગથી જાસતી હતી,
• શીધી તાળી એકે, રમત મદિ બીજી સખી પ્રતિ,
મડુ એ કન્યાઓ, અર્તોવ રિમત ફેલાવતી હતી.
હતી એકા કન્યા ચતુર અતિ તે મંડલો વિશે,
જણાવું છું એ સખીજન તણુ નેત્રપદમા,—
સડુ મધ્યે ચાલે, અતિ ગર્ભીરતા ધારી વદને,
કદા દસ્યાદસ્ય રિમત હતું જણાવું મુખ વિશે.

(સગ્ધરા)

સાડી ઝોટી શુભાળી નુપુર પદ્મયે ધારિયા તા રૂપાળા,
હસ્તે ધારેલ રૂઝ વલયકલ્પ હતા, રંગ ચારો સુનેરી,
ગોળાકારી જણાવું વદન રચિત તેવું, હતા કેસ શુધ્યા,
મધ્યે સેથી શુભાળી પરવતલ્લમા ખીણુ જેવી જણાતી.

ચાંદ્રો રાતો ક્યોંતો ખીણુ મુખ નિકટે, ધારતો ચારતા તે,
ને આલાનુખ કેરી વદન ગર્ભોસ્તા તે વધારી રહ્યોંતો;
કિન્તુ ચાંચલ્ય તેમાં અતોવ હતું જાણીતું સમાયું મુગ્ધ,
આવી કાસારકંઠે રમતોં ગમતોં એ મંડલી સૌ સખીની.

(વસન્તતિલકા.)

ગાળાકૃતિ કરોં ઉભીં રહ્યોં મંડલી તે,
લાગી પસંદગી થવા ગીત ચાર કેરી;
ગાવા વિવિધ ગરબા ધરતોં સ્વછંદ,
સંવાદ કોઈ કરવા વર્ગોં કોઈ ઇચ્છે,
છંદના વળી ધરત હાદશ માસ ગાવા,
ને વાર સાત, તિથિ પંદર કોઈ ઇચ્છે;
શૂંગારોં ગીત પતિપત્ની તણી પ્રીતિનું,
ગાવા અભિલપિત કોઈ સખી જ થાય.

(અનુક્રુષ્.)

ધણી ચર્ચા રીતે એવી, પસંદગી વિશે થતી,
હસીને ફૂદતી સર્વે મોહનિમમ આલિકા;
વદી ત્યાં નેત્રોં સર્વેની પેલી મુંદર આલિકા,
આશ્ચર્યા જ હતું જેનું નવલું નામ શોભતું.

“ રસણું રાધિકા કેઈ ચાલો ગાઈ, સદું સખી । ”
હસી બોલી સખી સર્વે-“ ગમે એવું સદા તને । ”
“ રીસાજે એવોં રીતે તું બલે તારા પતિ થકી,
“ સંયુક્તા તો થયા પહેલાં, ધન્ય ! ઇચ્છા બદું બહી । ”

આશ્ચર્યા થઈ લલિતતા, નીચું નેઈ જરા હસી,
વળી બોલી સખી પ્રત્યે-“ કહે, શું લમ તે હશે ? ”
હસી બોલી સખી એકા-“ વાઃ વાઃ ધન્ય ! સખી તને,
“ લમની વાત કહેવામાં શું તું ના શરમા જરા ? ”

કહે ઉચ્છૃંખલા એકા-“ કહેવા દો મને જ તે, ”
રહી ધીમે વદી તે ત્યાં-“ જાણુજે તે અનુભવે;
“ નહોં વણુચ મુખેથી, એવી તો વાત લમની,
“ હર્વે-શોક થતો હોશે જાણે તે તો અનુભવી । ”
હસી સર્વે મુણી આવું, લાગી પાછી ક્રોડ વિશે,
અસ્તંગતે દિવાનાયે, ગૃહે ચાલી ગઈ સદુ.

તા. ૧૪-૧-૧૯૦૯

અમદાવાદ.

સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

ધર્મવિચાર.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૯૬ થી.)

મૂર્તિપૂજા ધણી જીના કાળથી દરેક ધર્મમાં માન્ય થયેલી છે. વેદકાળમાં તથા વેદના મંત્રમાં મૂર્તિપૂજનનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલું છે એમ આધુનિક (મૂર્તિપૂજન.) મૂર્તિપૂજકો કહે છે. આર્યસમાજવાળા કહે છે કે વેદમાં મૂર્તિપૂજન પ્રતિપાદન કરેલું નથી. એ તકરાર ધણે ભાગે શાબ્દિક છે. વેદકાળમાં વરુણ, અગ્નિ, વિદ્યુત્, ઇન્દ્ર, સૂર્યને દેવ તરીકે માની આરાધના કરવામાં આવેલી જોઈએ છીએ, ભૌદ્ર, જૈન, એસીરીઅન, ક્રાકડીઅન ધર્મમાં મૂર્તિપૂજા સ્વીકાર્ગ છે. જે મનુષ્યની બુદ્ધિ વિકાસ પામી નથી તથા ધર્મશાસ્ત્રમાં ઉંડા ઉતરી અભ્યાસ તથા મનન કર્યું નથી એવા મનુષ્યને મન સ્થિર કરવાને કંઈ પણ પ્રત્યક્ષ, પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાની જરૂર છે. પાપાણ્ય, સુવર્ણ, રજત કે અન્ય ધાતુની પ્રતિમા કે ઈશ્વરી અંશવાળા અવતારની અથવા દેવી શક્તિ (માતા) ની, અથવા કલ્પિત દેવ અથવા દેવીની આરાધના કરી પુણ્ય વડે પૂજા કરી ધણી મનુષ્ય સંતોષ પામે છે. આ પ્રતિમાપૂજનથી કંઈ હાની થતી નથી. પ્રતિમા પદ્માભાના બોધ માટે માધન કે પે. સૂત્રવાદધતિકાન્યાયે અગાનીઓને કાંઈક અવલમ્બન માટે મૂર્તિપૂજા પ્રથમ પગથીઆ કેપ આવશ્યક છે. પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં મૂર્તિપૂજા મુકી દેવી જોઈએ એ એક માર્ગ છે. ભાગવતમાં કહ્યું છે:—

મૃચ્છિલાધાતુદાર્વાદિ મૂર્તિર્વાંચસ્વરુદયઃ ।

હિંદવંતિ તપસા મૂઢાઃ પરાં જ્ઞાતિ ન યાતિ તે ॥

(જે મૂર્તિ લોકો મૂર્તિકા, ધાતુ, પાપાણ્ય કે કાચની મૂર્તિઓને જ ઈશ્વર કેપ જોઈ છે તે કેપેસ પામે છે ને જ્ઞાતિને પામતા નથી.) વિક્ષિપ્ત દૃષ્ટિએ જોતાં મૂર્તિપૂજા એ ભાગીદારી અથવા એકા લાગે છે.

મનુષ્યને ઈશ્વરનો અવતાર માનવામાં આવ્યો તો તેની આરાધના તથા પૂજા ધાય એ સ્વાભાવિક છે. રામ, કૃષ્ણ, જાતમયુદ્ધ, કાઠરિટ, એરોએરટર, આ- (અવતાર) દીશ્વરને ઈશ્વરી અવતાર અથવા પેગમ્બર તરીકે પૂજવામાં આવે છે. બીજા પણ અન્ય અવતારો ધણી ધર્મમાં માન્ય થયેલા છે. ઈશ્વરી શક્તિની પણ પૂજા ધાય છે. જેવા કે સિવ, વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, માતા, મહાન ભક્તો તથા ધર્મરથાપકો પણ ઈશ્વરી અંશવાળા પુરુષો તરીકે પૂજાય છે, જેવા કે રામદાસ, તુકાગમ, એકનાથ, નરસહી મહેતા, કબીર, નાનક, શેકગચાર્ય, વજ્રનાથ્ય, સદગુરુદેવ. મનુષ્ય કેપ ઈશ્વરી અવતારના અપૂર્વ જ્ઞાન, સદ્ગુણ, શુદ્ધ વ્યાવહારિક જીવન માટે અનહદ પૂજ્યભાવ આવે એ સ્વાભાવિક છે. એ નિયમાનુસાર દુનિઆના મહાન પુરુષાવતાર જેવા કે રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, કાઠરિટ, મદમદ ઈશ્વરગંધ કેપ પૂજાય છે. એ યોગ્ય છે. પણ ઈશ્વરગત્વારમાં પૂજ્યભાવ રાખી બેસી નહિ રહેતાં તેમના એવા મહાન અંશેના સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને તથા તેમજે રથાપેલા નીતિનિયમો પ્રમાણે વર્તન કરવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અવતારોમાં મનુષ્યભાવ કદાપી વ્યવહારમાં મનુષ્ય નિત્ય કર્મ કરે છે, ભોગ ભોગવે છે, હાથ છે, સ્નાન કરે છે, જાત જાતના પોશાક તથા આશુપણ પહેરે છે, ખોરાક ખાય છે એ બધી ક્રિયાઓ અવતાર માનેલા પુરુષની ભૂતિ પ્રતિ કરવી તથા ભૂતિ પાસે કરાવવી એને મનુષ્ય-સ્વાભાવરોપણ (Anthropomorphy) કહે છે. આ આરોપણનું કારણ ભક્તિભાવ છે. ઉચ્ચ ધાર્મિક ગિરુધી માની પુરુષને આ ભક્તિમાર્ગે ગ્રાહ્ય નથી. વ્યવહારહીન સાધારણ બુદ્ધિના પુરુષો માટે ભક્તિમાર્ગે સહેલો તથા સમજી શકાય એવો છે. શાસ્ત્રના જોડા અગમ્ય સિદ્ધાન્તો સમજવાની આ માર્ગમાં આવશ્યકતા નથી. તેટલા જ માટે દુનિયામાં જ્યાં જોશો ત્યાં ઈશ્વર અથવા ઈશ્વરના અવતારમાં માન્યતા રાખી ભક્તિ કરવી એ સાધારણ ધર્મ છે.

ઈશ્વરની અનેક શક્તિને પણ દેવાંશ માની આરોધના કરો. તેમાં બાધ નથી. દરેકની પ્રકૃતિને અનુકૂળ લાગે તે દેવ અથવા દેવીનું પૂજન કરો; એથી મન શુદ્ધ થવાનું તથા પારમાર્થિક લાભ થવાનો; પણ ભૂતિપૂજકની સ્થિતિમાં સ્થાયીભાવે બેસી નહિ રહેતાં ઉચ્ચ જ્ઞાનમાર્ગે સમજવા પ્રયાસ કરવો એ ઉચ્ચ પક્ષ છે. માની ભક્તિ તથા ધર્મસ્થાપક મહાન ગુરુ પ્રતિ પૂજ્યભાવ રાખવો એ તો દરેક મનુષ્યનો ધર્મ છે. ભક્તોનાં ભજનો તથા ધર્મ સંબંધી બોધવચનો તથા ગુરુઓના સિદ્ધાન્તો તથા વચનો મનન કરવાં તથા તે પ્રમાણે વર્તન કરવું એ પણ ઉચિત છે.

વ્યવહારમાં કંઈ જડ વસ્તુ કે ચેતન પ્રાણી આપણને ગમ્યું તે માટે લાગણી થાય છે તો ઈશ્વરનો અંશ જેમાં માનવામાં આવ્યો તે પ્રતિમાની પૂજા કરવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે. ઈશ્વર સર્વશક્તિમાન, સર્વવ્યાપક માનવામાં આવ્યો તો : ભૂતિમાં પણ શા માટે ન આવી શકે? આમાં આસ્થાને સ્થાન છે, કેવા અત્યંત પ્રેમ તથા પૂજ્યભાવથી મનુષ્યો ભૂતિના દર્શન કરવા આતુરતાથી દોડે છે. હજારો ગાઉની મુસાફરી કરે છે તથા પૂજ્યભાવથી વિધિ-પૂર્વક પૂજા કરે છે! જેનું મન તથા બુદ્ધિ વિકાસ પામ્યાં હોય ને ભૂતિ વિના ઈશ્વર કહો કે પરબ્રહ્મ કહો તેની માનસિક કલ્પના, યજ્ઞન, તથા ધ્યાન કરી શકેતો હોય તેને જ ભૂતિની જરૂર નથી. બલે તે નિરંજન નિરાકાર પરમાત્માનું માનસિક દૃષ્ટિથી દર્શન કરી માનસિક પૂજન મનન તથા નિદિધ્યાસન કરે પણ ભૂતિપૂજક પ્રતિ ધિક્કારથી જેવું બેધએ નહિ. કુવાના દેડકાને કુવાના પાણી શિવાય વિશાળ તળાવ નદીની કલ્પના આવવી શકે નહિ. નદીમાં રહેલા દેડકાને કુવામાં પૂરવામાં આવે તો સંકોચ લાગે છે. તેમ બુદ્ધિ તથા જ્ઞાન સંકુચિત હોય તેને ભૂતિપૂજા બસ છે. વિદ્વાન બુદ્ધિશીળ લોકો ભૂતિપૂજકની સ્થિતિમાં જ રહી આગળ વધતા નથી એ નવાઈ છે. માનીને ભૂતિ કલ્પનાની જરૂર રહેતી નથી.

વિદ્યાભ્યાસ માટે જેમ ગુરુની જરૂર પડે છે તેવી જ રીતે ધર્મ જ્ઞાન માટે ગુરુ વિના જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. અંથો વાંચી, એક જાતનું જ્ઞાન મળી શકે પણ (ગુરુની આવશ્યકતા.) ધર્મનાં ઉદાં રહસ્યો જે અનુભવ વિના સમજી શકાતાં નથી તે જ્ઞાનવા ગુરુ બેધએ.

મુંડકોપનિષદમાં કહ્યું છે:

“તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સં ગુરુમેવાભિગच्छेत् समित्वाणि: श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्”

(આત્મજ્ઞાન માટે વિદ્યાન બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ પાસે જ જવું જોઈએ.)

એના પર ટીકા છે:—

“शास्त्रज्ञोपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यात् ।”

(શાસ્ત્રજ્ઞ હોય તો પણ સ્વતંત્રપણે બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પલ કંઈ નહિ.)

ગુરુ કેવો જોઈએ તથા કેટલી જાતના ગુરુ હોય છે એનું અખખા, ધીરા તથા નીચંત બંધોએ વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. કેટલાક ધર્મોમાં ગુરુપરંપરા જનમથી ચાલી આવે છે. બાલક હોય તો પણ ગુરુ તરીકે પૂજ્ય માનવામાં આવે છે. કેટલાક ધર્મમાં શિષ્યપરંપરાથી ગુરુ પદ આવે છે. કેટલાક ધર્મમાં પમંદગીથી ગુરુ નીમવામાં આવે છે. રાની, શુદ્ધ આચારજીવાળો, દયાળુ ગુરુ હોય તે પોતાના શુભ વડે માનને પાત્ર છે. ગુરુના પુત્ર પ્રતિ એક જાતનું સ્વાભાવિક માન આવે છે પણ પુત્ર બાલક હોય તેને ગુરુની માદી અથવા પદવી પર બેસાડી ધર્મ જ્ઞાન હોય કે નહિ હોય તો પણ ગુરુ તરીકે પૂજા કરવી એ ધર્મજ્ઞાનના વિષયમાં હાન્યજનક ભાગે છે. રાજા બાલક હોય તો મત્તા પ્રબળથી માન આપવાની ફરજ પડે છે પણ ધર્મના વિષયમાં વિદ્યા તથા જ્ઞાન નહિ હોય એવા બાલકની પૂજા કેમ થાય? એ તો અધ આસ્થા તથા શુભામંત્રીની કહેવાય. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના આચાર્યો વસપદંપરાથી આચાર્યો તરીકે પૂજાય છે. શંકરાચાર્યો મંન્વાસી હોવા જોઈએ એ નિયમને લીધે શિષ્યપરંપરાથી આચાર્ય તરીકે માન્ય થાય છે. રોમમાં કેપોલીક પંથના મુખ્ય ગુરુ પોપ (Pope) ની કાર્ડિનલોના મન પ્રમાણે પમંદગી થાય છે.

હોમ, પરા, હવન, અગ્નિહોત્ર, સંધ્યા, પૂજા, નિત્ય કર્મ વગેરે કર્મકાંડ પાળવાથી નિય-

મિતપણું, દૃઢતા, એકાગ્રતા, મન ગિરતા, પૂજ્યભાવ આવે છે. કર્મકાં-

(કર્મકાંડ.) ડથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. સાધારણ બુદ્ધિવાળા બ્યવહારમાં લીન

પુરૂષ માટે કર્મકાંડની વિધિ ઠીક છે. જ્ઞાન મેળવવા માટે પગથીઆ

રૂપ સાધન છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા મન તથા શરીરની અનુકૂળ ચાંત સ્થિર રિયતિ જોઈએ તે સાવવા કર્મકાંડ કર્યા શિવાય જ્ઞાન મળી શકે જ નહિ એ વિચાર ખરો નથી. બાહ્યચાળી પુરૂષને કર્મની આવશ્યકતા નથી. વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યો પછી શુદ્ધ આચારજી પ્રમાણે જીવન ગાળવાથી તથા ધર્મજ્ઞાન મેળવ્યાથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તત્ત્વજોધનાં સાધનો વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ, ઉપનતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા, સમાધાન, તથા મોક્ષેન્ધ છે. આ સાધનો સિદ્ધ થયાં તેને જ્ઞાન થતાં મુશકેલી નથી. જ્ઞાનીને કર્મકાંડનું બંધન રહેતું નથી. ઈન્ધિયા થાય તો નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ કરે, નહિંતર ધ્યાન તથા યોગ આવરણુ કરે.

પુષ્પથી પૂજા કરવી તથા મંત્રજાળનથી પ્રાર્થના કરવી એનું પ્રયોજન શું? શું દેવ,

મૂર્તિ અથવા ઈશ્વરને શુભામત પમંદ છે? સર્વશક્તિમાન ઈશ્વર

(પૂજા તથા પ્રાર્થના.) છે એમ માતો તો ઈશ્વરને પુષ્પ મળી શકતાં નથી કે મનુષ્યે

અર્પણ જોઈએ? ઈશ્વર સર્વજ છે તો આપણે પાપ કરીએ છીએ

તે ઈશ્વરને જાહેર કરવાની જરૂર શું છે? તમે પાપ કરો તો તેના ફળ શા માટે તમારે જોગવવાં નહિ? જોઈએ! શું પ્રાર્થના કરે તેને ઈશ્વર માફી આપે છે? મનુષ્યના શુભો ઈશ્વરમાં કદાચ ઈશ્વર પક્ષપાતી હોઈ શકે એ કલ્પના કરવી હાસ્યજનક તથા સ્વર્થચના નથી? ઐહિક સ્વાર્થ માટે પ્રાર્થના કરવી એ એક જાતનો મનનો રોગ છે. ઉચ્ચ જ્ઞાની ઐહિક સ્વાર્થ સાધવા પ્રાર્થના કરતો નથી. પરમાત્માના દર્શન તથા અનુભવથી સ્વાભાવિક નિકળતા મનના પ્રેમાળ ઉદ્ધારો એ ખરી પ્રાર્થના છે. દૈત્યમાં માનો તો પ્રાર્થના કરવી ઉચિત છે. જોણે અદૈત્ય ગ્રહણ કર્યું તે પુરુષ યાચના કરશે નહિ. એવા પુરુષને સર્વ કાર્યમાં પ્રાર્થના દેખાશે. ખરી પ્રાર્થના એટલે સ્વાર્થત્યાગ, સ્વાર્થ મુક્તિ દઈ ઉચ્ચ પારમાર્થિક કૃત્યો કરવાં.

મેક્સમ્યુલર એક પત્રમાં લખે છે:—

"It is not enough to believe and pray, we must work and try to make ourselves useful"

(શ્રદ્ધા રાખવી અને પ્રાર્થના કરવી એ બસ નથી. આપણે કામ કરવું જોઈએ ને ઉપ-યોગી થવાને પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.)

એમર્સન, કારલાઇલ તથા આર્ટીંગનો અભિપ્રાય પણ આવો જ છે.

પદ્યમાં મન્ત્ર અથવા જાનનો ભિન્ન રાગમાં ગાવાથી ખરી પ્રાર્થના થતી નથી. શુદ્ધ અંતઃકરણથી સદ્વર્તન કરી પરમાર્થનાં કૃત્યો કરવાં એ ખરી પ્રાર્થના છે. જ્યાંકાંકાં મન શુદ્ધ થયું નથી તે વ્યવહાર તથા પરમાર્થમાં સરકર્મ કરવાને બદલે પાપ કર્મ કરે છે ત્યાં લગણુ ગમે તેટલી પ્રાર્થના કરે તે મિથ્યા દમ્ભ તથા સ્વર્થચના છે.

એડવીન આરનોલ્ડ શુદ્ધ ધર્મના સિદ્ધાન્તોનું પદ્યમાં કથન કરતાં કહે છે:—

Seek

Bought from the helpless gods by gift and human,
Nor bribe with blood, nor found with fruits and cakes;
Within yourselves deliverance must be sought.

Light of Asia—

(દાન ને યાચનાથી નિરૂપાય દેવો પાસે કંઈ ચાઓ નહિ, રક્ત (મર) રૂપ લાંચ આપો નહિ, જળ ને ખોરાક આરોગાવો નહિ, તમારા અંતરમાં સ્વતઃ મુક્તિ મેળવો.)

પૂર્તિના દર્શન કરવા દેવાલય તથા મંદિરમાં નિયમિત વખતે દરરોજ જવું એ મનનો નિશ્ચય બતાવે છે. એવા પવિત્ર સ્થાનોમાં ગયાથી પવિત્ર વિચાર આવે (દેવદર્શન તથા છે. વ્યવહારમાં શુંચાએલા મનુષ્યને આ દુનિઆ શિવાય અન્ય દુનિઆ બક્ષિતમાર્થ.) તથા સર્વનિયામક પરમાત્માની શક્તિનું જ્ઞાન કરાવવા દેવાલયો સાધન રૂપ છે. એવા પવિત્ર સ્થળોમાં કયા કીર્તન થતાં હોય તે શ્રવણ કર્યાથી જ્ઞાન લાભ થાય છે. એક ટેવ પડી હોય તેમ દર્શન કરવા જવું ને ત્યાં પણ વ્યવહાર વિષ-

યના વિચારો તથા વાતો કરવી એથી પારમાર્થિક લાભ મળતો નથી શેહેરના દેવાનયો વગેરે એકાંત સ્થાનમાં પર્વત પર અથવા નદીકિનારે પ્રાચીન દેવાલયો આવેલા છે તે ઇશ્વર અથવા પરમાત્માની મૌનતા, અગાધ શક્તિ, જગતનું મિથ્યાત્વ, વૈનમ્ય, શાંતિ, એકાગ્રતા વગેરે શુભ વિચારો મનુષ્યના મનમાં લાવે છે જગતના પ્રખ્યાત પ્રાચીન દેવાલયો જોઈને મૂર્તિ આનંદાશ્રય પામે છે ઇંદ્રિયના પુરાતન પિરમીડો, દોષ તથા પેન્ટેટાઈનના દેવાલયો, હિંદુ-ગ્રંથાના બ્રાહ્મણ, બુદ્ધ તથા જૈન ધર્મના પુરાતન દેવાલયો તથા ખ્રીસ્તીઓ, પર્વતમાં મોતરી કાંદેલી ગુફાઓ, તેમાં મોતરેલી મૂર્તિઓ તથા લેખો જોઈને કોનામાં પૂજ્યભાવ આવતો નથી ? આવા પવિત્ર સ્થાનોના દર્શન કરવા યાત્રા કરવી ઉચિત છે રૂકંત દર્શન, પૂજન, તથા ભક્તિ માર્ગમાં મોતર પામી અટકતું એ ઉચ્ચ માર્ગ નથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા યથામતિ પ્રયાસ કરવો જોઈએ જ્ઞાની એટલેથી વિરામ પામતો નથી પણ આત્મા પરમાત્માનું અભિનત્વ પ્રસક્ત અનુભવવા પ્રયાસ કરતો રહે છે, સત્કર્મો કર્યા હોય છે, પ્રેમ ભાવથી જગત તથા મર્વ જગત એતન સૃષ્ટિને નિહાળે છે તે પ્રેમાત્મા દૃષ્ટિથી પરમાત્માના બિંદુરૂપ બ્રાહ્મ તરીકે માની તેવા જ ભાવથી મર્વ પ્રતિ વર્તન કરે છે, પરમ પર પ્રાપ્ત કરવાને નિર્વિઘ્નપ ધ્યાન ધરી માધન મેળવવા સદા પ્રયત્ન કર્યા કરે છે

ધર્મ જોડે નિકટ સબંધ ધરાવનાર નીતિશાસ્ત્ર છે જગતના ધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં મતફેર માધ્યમ પરથી પણ નીતિશાસ્ત્રના નિયમો સર્વામાન્ય છે ધર્મશાસ્ત્રોમાં (ધર્મ તથા નીતિનો નૈતિક સિદ્ધાન્તો જણાવેલા છે તે સર્વ ધર્મમાં સમાન છે ચોરી કરની શંકા) નહિ, અસત્ય બોલનું નહિ, જીવ કર્મ કરવું નહિ, પ્રેમભાવ રાખવો વગેરે નિયમો મૂર્વમાન્ય છે બ્રહ્મા ધર્મના વિશેષ નિયમો છે પણ મુખ્ય નિયમો તો સામાન્ય છે હિંસા કરવી નહિ એ મુદ્દ તથા જૈન ધર્મનો વિશેષ સિદ્ધાન્ત છે, હિંદુ ધર્મમાં પણ હવે એ સિદ્ધાન્ત માન્ય થયો છે

ધર્મનો વિષય વિશાળ છે અગાધ સમુદ્રમાંથી ચતુષ્પાત કરી પાણીનું ટીકું લઈ સત્ત્વ તથા રહસ્ય જતાવવા અ પરપ્રાસ છે મધુદ્રમાંથી મોતી તારક (diver) (સમાપ્ત) ની મદદ વિના મળી શકે નહિ તેમ ધર્મ વિષયમાં ગુરૂ વિના સત્ય મળી શકતું નથી આ લેખમાં વૂટક વિચારો પ્રદર્શન કર્યા છે તે સમુદ્રમાંથી બરતીના જોરને લીધે કિનારા પર ધસી પડે આવેલા કચરામાં સીપ, મીઠી, તથા ખાગ્ય વીણી કાઢી સંગ્રહ કરવા જેવું છે લેખમાંના વિચારો નવીન કંઈ નથી મોળા અયોમાં આ સર્વ વિચારો વિસ્તારથી ચર્ચાએલા છે આ વિષયમાં મતફેર હોય તે ટાળી સત્ય શોધન કરવા પ્રયાસ કરવાની દરેક મનુષ્યની ફરજ છે હવે કેટલાક વિષયોનું વિશ્લેષન માત્ર કર્યું છે, કેટલીક શકાઓનું અમાધાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે લેખ પૂર્ણ નથી દોરો આદર દર્શી હાન આટલેથી અટકીયું

ટેનીસન કહે છે તેમ —

" This life of mingled pains and joys to me
Despite of every faith and creed, remains the mystery "

(દુઃખ અને આનન્દ મિત્ર આ જીવન આટલા પન્થ અને મત છતાં મારા મનને શુભ રહે છે.) કે સમાધાન થાય છે એ દરેક મનુષ્યના મનની સ્થિતિ પર આધાર રાખે છે.

આહર્નિગિના શ્લોકોઃ—

I shall be glad

If all my labours, failing of aught else,

Suffice to make such in road and procure

A wider range for thought.

(મારી સર્વ મહેનતથી, કંઈ નહિં તો પણ જ્ઞાનમાં પ્રવેશ તથા વિચારનો વધારે વિકાસ થાય તો હું આનન્દ પામીશ.)

મુંબઈ, ગીરગામ.
તા. ૧૫-૧૧-૧૯૦૮
રવિવાર.

મનમુખરામ કૃષ્ણમુખરામ મહેતા.

કાવ્ય એટલે શું ?

અર્થાં.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૨૦૧ થી.)

આપણા દેશમાંજ કાવ્યનાં અનેક લક્ષણ બધામાં છે એ ઉપરથી સમજાય છે કે કાવ્યના લક્ષણનો આધાર તે તે કાળની વિદ્યાએ આપેલી દૃષ્ટિના ઉપર રહે છે. આ સર્વ જુદાં લક્ષણો છતાં એક વાત સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે એ સર્વ કાળમાં કવિનું જનમંડળમાં મહાન સ્થાન હતું. તત્વવેત્તાના કરતાં પણ કવિનું પૂજન વધારે પ્રિય હતું.

દલપતરામ નર્મદાશંકરાદિનો કાળ હાલ નથી, એટલે તેમના વખતમાં કાવ્યનું લક્ષણ ને બધાનું હતું તેનો આ વખતમાં વખતે સ્વીકાર ન થાય તો તે ઉપરથી એ જાણનાના એ કવિ નહોતા એમ કહેવું ઠીક નથી. અત્યારની દૃષ્ટિએ એમનામાં અધિક નૂતનતા લાગે તેથી એમના સમયમાં એમની પ્રતિજ્ઞાને કોઈ રીતે વાંધો નથી.

અત્યારની ઉચ્ચ સ્થિતિ અનુસાર કાવ્યના લક્ષણની પરીક્ષા કરવાની છે અને કાવ્યનું 'લક્ષણ' "બાવતું નિરૂપણ" એમ બાપણકર્તા તરફથી આપવામાં આવ્યું છે અને એ લક્ષણ તે આજની આપણી દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ લાગે છે કે કેમ તેટલો જ પ્રશ્ન છે. મને લાગે છે કે આ લક્ષણ ધણે અંશે ટોપવાળું છે. ક્યાં ક્યાં આ લક્ષણની આપણને ખામી જણાશે તે બતાવવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. મારું પોતાનું લક્ષણ બધાવાનો આ પ્રયત્ન નથી કારણ કે આ પ્રસંગે એમ કરવું અનુકૂળ નથી. મારા લક્ષણનું માત્ર સૂચન જેવું જ આપને જણાશે.

પ્રથમ તો બાપણુ કૃતિને પોતાને જ આ લક્ષણ અધિકૃત જણાવે હતું અને તેમાં એમને વધારો કંવાની જરૂર પડી હતી. કારણ કે બાપ તે શાણુક પણુ હોય છે. તેવા બાવને કાવ્યમાં ધ્યાન નહીં આપવા મતન પ્રવાહવાગે બાવ એમ દીકામા એમને ઉમેરે કરવો પડ્યો હતો. પણ જે મતન પ્રવાહવાગે બાવ કાવ્યમાં એમના જ કહેવા પ્રમાણે લખે તો પછી ગ્રંથમાં અને બાપણુકૃતિનાં એવા બાવમા કશો ભેદ નથી. એટલે ગ્રંથનું નિરૂપણુ તે કાવ્ય એવું લક્ષણ વધારે મમજી શકાય તેમ થયો. એના માલુમની જ નાથે સંબંધ હોવાનું કાઠી કાઠણુ નથી. એનો વધાર્ય અને મળ અર્થ પ્રવાહ છે.

આટલા સુધાગથી પણુ એ લક્ષણ મૂકેલું થયું નથી. કારણ કે સર્વ એમને કાવ્ય કહી શકાય નહીં. નીચા બાવના પ્રવાહવાગે જીવન આપણે જોયા છે સતત છીં અને કોપથી મહિન દુઝિવાગા, માણુઓના પનિય આપણને થયો છે તેમજ કેવળ સ્વમંગલના તંગે ચીતરી તેમાં ગ્રંથમાં અને પોતાને કવ્ય માનતાં જીવન પણ આપણાથી અગત નથી અને આવા બાવમય ગ્રંથનું જીવન છે તેમના વંખને જે કાવ્ય કહીશુ તો કવિતા તરફની જે પૂજ્યશુદ્ધિ આપણે મર્વ કાગમા લેઈ છે તે રહેડી મુગ્ય છે, અને મર્વ જ આપણી કવિ-બાવનાને કવ્ય કહીએ છે. માટે એ ગ્રંથ સર્વ રમ નહીં પણ ઉચ્ચ ગ્રંથ કહેવા પડે અને આ દોર એટલો ગ્રંથ છે કે રમણુભાષને પણ રસાતમક કાવ્ય તરફ યોક્ષતા દીકામા ઉચ્ચ ગ્રંથના આત્માવાણું કાવ્ય એવું કહેવું પડ્યું.

આટલું લક્ષણ પણ વધારિય નથી કાણુ કે જગણને સુસ્થિત કંવા તેને કાર્યના ઉપ-નર્દી મુકતાં કારણના ઉપર મુકવું વધારે યોગ્ય છે નહીંતો અમુક માનુનના સાગ વિચારની ચોરી કરી વર્ધ કોઈએ લખી કારેતો ઉચ્ચ વિચાર કવિતામા મણુરો. લેખના ગળ રૂપે વિચાર-ર તો આપણને મળે પણ એથી એના લેખકના ઉપર આપણો પૂજ્યભાવ કવળ અગ્યાને જ થશે અર્દી રમણુભાષના એક વિચાર ગાયે નું મમત થાડી હુ ક કવિ કોણુ એનો જે પ્રથમ નિશ્ચય થાય તો પછી એનો સંખ તે અવશ્ય કરિતા જ હોવી જોઈએ એ ગ્રંથ છે. માટે કાવ્યનું લક્ષણ કવિ આત્મા ઉપર જ આધિત ક-વામા તેની દરતા છે. ઉચ્ચ આત્માનો આવિર્ભાવ તે સગ કાવ્યમા જ થાય છે. બાપણુકૃતિનો "કવિતા" અને "કાવ્ય"ના ભેદ સંકાશીત છે.

બાપણુકૃતિનું બાવનું નિરૂપણુ એ કાવ્યનું લક્ષણ સ્વીકારવામાં અનેક પ્રશ્ન ઉઠે છે. પ્રથમ તો બાવ કોનો ? વાચકના મનમા જે ઉદ્ભવ્યો તે કે લેખકના મનમાં જે ઉઠેલો તે ? વાચકના અધિકાર ઉપર કાવ્યનું લક્ષણ મુકવામાં બાપણુકૃતિએ જ પોને વાધો લીધો છે, કાણુ કે એ સારી રીતે સમજે છે કે દરેક લેખ સર્વને સંગ્રો આનંદ આપી શકતો નથી. પણ જે બાવ તે વાચકનો એમ કહેવામાં દોર છે તો તે લેખકનો એમ કહેવામા પણ એટલો જ દોર છે કાણુ કે ધણુક પોતાની ગિયિત વધાર્ય સમજી શકતા નથી તે પણ એમ કહે છે કે એમ તો ઉચ્ચબાવ—અતિ ઉચ્ચભાવ—ચીતરો છે પણ કોઈ મમજી શકવું નથી તે તેમા અમારો દોર નથી ! જે વાચકના સ્વચ્છંદી બાવ ઉપર આપણે વિશ્વાસ મૂકી કાવ્યનું લક્ષણ બાધી શકીએ નહીં તો લેખકના પણ સ્વચ્છંદી તર્ક અને સ્વમ જગ ઉપર આપણે કાવ્યનું લક્ષણ બાધી શકીએ નહીં.

આવી વિચિત્ર સ્થિતિમાંથી નીકળવાનો એક જ ઉપાય છે. જો લેખક પોતે જ સ્થિતિમાં છે તેજ સ્થિતિનો આબેહુલ ચિતાર આપે તો તે અવશ્ય વાચકના મન ઉપર પણ પોતાની સ્થિતિના જેવી જ છાપ પાડે છે.

આવા કવિના ભાવ સરળ અને સ્પષ્ટ હોય છે. તે ભાવ ગમે તેવો ઉચ્ચ હોય છતાં તે કવિનો મથાર્ય સ્થિતિનો ચિતાર હોઈ સરળ અને બન્ધતાવાળો હોય છે. કવિનો ભાવ તે સત્ય સ્વરૂપ છે કારણ કે તે મૂર્તિમાન છે એના ચિતારના રંગ ખુદિ પુરતી નથી કારણ કે હોય તેવી રંગિત મૂર્તિના ચિતારમાં ખુદિને અવકાશ નથી પણ સરળ આંટી ઓગળવા વિનાના હૃદયનો જ એ ભાવ છે, જ્યાં ખુદિ અડપણું કરવા જાય છે ત્યાં મૂર્તિને ખેડાળ કરે છે. આવો ચિતાર તે વાચકના મનમાં એવો જ જ્વલિત ભાવ ઉપજાવે છે. પણ આ વિચારની સાથે કાવ્યનું લક્ષણ ભાવ કે રસના નિરૂપણનું બદલાઈ જઈ કવિ આત્માના આવિર્ભાવનું ચાય છે અને તેથી લક્ષણને ઉપર સરળ પ્રમાણે કારણના ઉપર મૂકવામાં હેતુ રહ્યો છે.

અમુક લખાણ તે ઉચ્ચ આત્માના આવિર્ભાવનું દ્રશ્ય છે કે કેમ એની કસોટી સામાન્ય ખુદિના ઉપર પણ મૂકી શકાશે અને ખુદિ નિયમથી દોરવી શકાય છે તેથી સહૃદય જવા અસ્થિર, અમર્યાદ અને ધણે અંશે વિવાદસ્પત કસોટીના દોષથી તેને યુક્ત કરી શકાશે. આ પણમાં કોને સહૃદય ન કહેવો? જો આખા યુગ્યતમાં માત્ર લેખક અને એનું ભક્તમંડળ એટલાજ સહૃદયની કોટિમાં આવે તો એવા કવિનું આપણને કામ પણ શું છે? પોતાના વિશુદ્ધ પ્રેમની દૃષ્ટિએ આખા જગતને આત્મામાં સમાવી દેતા મહાત્માની ઉચ્ચતા તો સર્વમાન્ય છે અને એ પ્રેમ જ એની કસોટી છે. આ પ્રેમનો સતત વહેતો પ્રવાહ શૃંગારમાં દર્શન દે છે. આ શૃંગારમાં વિપવાસકિતને અવકાશ નથી અને શૃંગારની જે અસાધ્યતામાં અધોગતિ થઈ છે તે શોચનીય છે. એ જ પ્રેમ કશુંનું રૂપાંતર ધારણ કરે છે, અને તેથી જરા વિરળતામાં પ્રસરતો પ્રેમ વીરરસ રૂપે વહે છે. વીરરસનું મૂળ તો પ્રેમમાં જ છે. એ શત્રુના નાશમાં આનંદ માનતો નથી પણ પ્રેમ વસ્તુના રક્ષણમાં જ એની દૃષ્ટિ છે. શત્રુનો પરાભવ થતાં એના ઉપર પ્રેમ અને દાયાથી એ જીવે છે. પ્રેમ વસ્તુનું રક્ષણ થઈ કે તરત જ એનો વિનાશક ભાવ આટકી જાય છે. આ ત્રણ રસજ પ્રેમના આવિર્ભાવ છે અને ખીજા રસો એના પોષક નહીં હોઈ ઉચ્ચ આત્માના ભાવ ખની શકતા નથી. માટે કવિતા આ ત્રણમાંથી ગમે તે એક ભાવવાળી જ હોવી જોઈએ. ખીજા રસ છે તે સ્વતઃ કાવ્યલવણા થઈ શકતા નથી, વખતે મુખ્ય ત્રણ ઉચ્ચ આવિર્ભાવના પોષક બને. પણ આ સર્વ આવિર્ભાવનું શરીર વિચાર રૂપે જ બંધાય છે એટલે લેખકનો વિચાર શૃંગાર, કરણ કે વીર રસ પોષક છે કે કેમ એ જ પ્રશ્ન ઉપર કાવ્યની કસોટી રચાય છે. પણ એ વિચાર નિરૂપણમાં ઉચ્ચ આત્માનો જ આવિર્ભાવ છે કે પછી પારકાના કોષક સારા વિચારને ખુદિયાતુર્યથી પોતાનું સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે તે અનેક રીતે ખોળા કાઢવામાં આવે છે. પ્રથમ તો જો તે આત્માનો જ આવિર્ભાવ હશે તો તે સ્વાભાવિક અને પોતાની ઉચ્ચતા સાથે સંકલિત હોવાથી તેમાં ભાવની વિરહતા હોતી નથી. વળી એવા આવિર્ભાવનો લેખક કાંઈક એવી સરળ બન્ધતા વાળી કળાનો સ્વભાવે જ સ્વીકાર કરે છે. તેમાં ક્ષણે ક્ષણે નવીનતા રચવાની ઉત્કંઠાથી કેટલાક કહે છે તેમ બ્યંગ્ય ઉપજાવી કાઢવાનો પ્રયાસ જ હોતો નથી.

ધણી ઊંડી કાઈ હૃદયના ઉપર છાપ પડી હોય અને તે છાપ બમારે લેખનું સ્વરૂપ ધાગ્યું કે ત્યારે કવિએ નવી સૃષ્ટિ ગ્રસ્તી કરેવાય છે; આધારણુ માણુમના મન ઉપર પડેલી વિગ્લ છાપ એ સ્વરૂપ ધાગ્યું કરી શકતી નથી, મારે એવી ગાદ અને ઊંડી છાપના પડિ-
છામે લખેલો લેખ તે કાવ્ય એ લક્ષણુ પણ ઉપરની જ ટીકાને પાત્ર છે. દરેક ભાવની છાપ એ કાવ્ય નથી. તેમજ ઊંડી છાપજ ઉપરથી કાવ્યની ગ્યના થાય છે એ વાત પણ સત્ય નથી. ઉત્તમ આત્માનો ભાવ જ ઉત્તમ હોય છે. સૃષ્ટિમાં બધા બધાં એની દૃષ્ટિ પડે છે ત્યાંની સર્વ ઉચ્ચતા એના આત્માની ઉચ્ચતાના તાવળધમા જ મમાઈ ગ્દે છે અને બધાં એનો આવિર્ભાવ થાય છે ત્યાં ઉચ્ચતાનું જ ચિત્ર દોઝાય છે.

ધ્વનિ વગરનો સ્પષ્ટ અર્થવાળો લેખ તે કાવ્ય કહેવાય નહીં કાવ્ય કે એમાં ચમત્કાર હોતો નથી માટે ઊંડા ભાવ તે ધ્વનિમાં ચિત્રાવો જોઈએ—કવિતા જરા જરા સ્પષ્ટ જરા કંઈક અસ્પષ્ટ ધ્વનિવાળી જોઈએ એમ કહેવું પણ ઘણું બૂલ બરેલું છે. ધ્વનિનો અર્થ સૂચન છે, એ ધ્વનિને કાવ્યના જીવનની સાથે કળા સંબધ નથી. ધ્વનિ એ તો કળાનો ભાગ છે. ધ્વનિ હોવાથી જ લેખ કાવ્ય નથી તે તેટલા જ ઉપગ્રથી કાવ્ય બની જતું નથી. તેમજ જો કાવ્ય હોય તેમાં ધ્વનિ ન હોય તો તે કદિ તેથી દબક બનતું નથી જો ધ્વનિથી જ કાવ્ય બનતું નેમ તો મારા માણુમોની બીજાસ ગાગો સદા ધ્વનિ દારા જ દેવાય છે અને તેથી એમનો એવો નીચ આવિર્ભાવ તે ઉત્તમોત્તમ કાવ્ય જ ગણ્યો ધ્વનિમાં ચમત્કાર નથી પણ કવિના પ્રસ્તુત દર્શનમાં જ-વિચારમાં જ-ચમત્કાર છે. ચમત્કારનો અર્થ વિરમય પમાડે અને કોઈએ ન કહ્યું હોય તેવું નથી પણ પગ્મ આત્માદ મારે વાચકને શાન્તિ આપે તેવું છે. એ દર્શન જો સ્પષ્ટ અર્થમાં અને સૂચન વગર કરી શકાય તો અવશ્ય તે કાવ્ય ઘણું જ ઉત્તમ છે પણ એવી રીતે સરળતાથી સ્પષ્ટ દર્શન કગવી શકાતું હોય ત્યાં પણ આડકતરાતી રીત વાપરી ધ્વનિના પડ્યા આકાશમાં પાડવાથી તે કદિ ઉચ્ચ કાવ્ય બનતું નથી એવા ગગને તો કાવ્ય અને કળા ઉભયની દાની જ થાય છે. સાગ કહીએ એવા માણુમો પણ આવે જ પ્રમાદ કરે છે. સાહિત્યકર્તાનો અર્થ આપણને અવગોળ સમજાવો જણાય છે. ચમત્કાર એ પણ એવી જ રીતે અવિવેકથી વપગાય છે.

પણ ધ્વનિ, ચમત્કાર, પ્રતિમા, પ્રસાદ ઇત્યાદિ કળાના અંગ છે અને એ કવિતાના આવશ્યક છે પણ એ સંબધે બોલવાને વખત નથી.

[રા. રા. મગનભાઈ અતુરભાઈ.—વસન્ત—એપ્રિલ.]

૧ લે દિવસે દર્શાવેલા વિચારો સંક્ષેપમાં—

૧ સ. મહાનન્દની આક્ષેપયુક્ત ચર્ચા પર ટીકા.

૨ ગુજરાતી બાષામાં કાવ્યશાસ્ત્રને લગતાં પુસ્તકો નથી; પરંતુ સંસ્કૃતમાં અનેક ગ્રન્થો રચાયા છે અને એ વિષય બહુ સારો ચર્ચાઓ છે. મમ્મટનો ‘કાવ્યપ્રકાશ’ એ પ્રાદ્ય ગ્રન્થ છે અને મમ્મટે કાવ્યનું લક્ષણ આપ્યું છે તે અમને ઇષ્ટ છે. ‘તદ્વદ્યોષો શદ્ધાર્પણસુગુણ-વનલંકૃતો પુનઃ કાવિ’ એ એમનું લક્ષણ છે. એ પ્રમાણે શબ્દ અને અર્થ બંને દોષરહિત, ગુણયુક્ત અને બહુધા સાલકાર હોય તો કાવ્ય થાય; કવચિત્ સ્ફુટ અલકાર ન હોય તો આલે. દોષની નિન્દા ધણા આલકારિકાએ કરી છે. દણ્ડીએ કહ્યું છે કે ‘તદત્ત્વમપિ નેવેક્ષ્યં યાદ્યે દુષ્ટં કચંચન । સ્વાદુપુઃ સુન્દરમપિ શિત્રેષ્વેકેન દુર્મગમ ॥’ અર્થાત્, અદ્ય પણ દોષનો અનાદર કરવો નહિ; કેમકે ગમે તેવું સુંદર શરીર હોય તે પણ કાઠના એક પણ ડાઘાથી કદરૂપું થાય છે. ભામહ ધણો પ્રાચીન આલકારિક છે અને એના ગ્રન્થમાંથી જોતાં મમ્મટ જેવાએ પણ પોતાના ગ્રન્થમાં કર્યા છે, તે પણ દોષ વિશે એવા જ વિચાર દર્શાવે છે. તે કહે છે કે ‘સર્વથા પદમવ્યેકં ન નિગાયમવચત । ચિલ્કમના હિ કાવ્યેન દુઃસુતેનૈવ નિવ્યન્તે’ ॥ એટલે એક પણ અવધ-દોષયુક્ત પદ કવચિત્ પણ પ્રયોજવું નહિ; જેમ કુદ પુત્રથી પિતા નિન્દાય છે, તેવી રીતે કુદ પદથી કવિ નિન્દાય છે. મમ્મટ પછીનો પંડિત જગન્નાથ પણ કહે છે કે રમણીયાર્થપ્રતિવાદકઃ શદ્ધઃ કાવ્યમ્ અર્થાત્, કાવ્યમાં શબ્દ અને અર્થ બંને અમલકારજનક હોવા જોઈએ. મમ્મટે સુગુણો એ વિશેષણ વાપરી કાવ્યમાં રસ હોવો જોઈએ એમ સૂચવ્યું છે; કેમકે ગુણ એ રસના ધર્મ છે. કાવ્યનો આત્મા રસ છે, શબ્દ અને અર્થ એનું શરીર છે. જેમ આત્મા વગરનું શરીર-શબ વર્ચ્ય છે, તેમ રસ વિનાના શબ્દ અને અર્થ એ કાવ્ય નથી એમ મમ્મટનો આશય છે. રસાત્મક વાક્ય એ કાવ્ય એ વિશ્વનાથના લક્ષણ કરતાં મમ્મટનું લક્ષણ વિશેષપ્રાણી છે આ પ્રમાણે કાવ્યમાં રસ હોવો જ જોઈએ અને શબ્દ અને અર્થ દોષરહિત અને ગુણયુક્ત હોવા જોઈએ; બહુધા અલકાર પણ હોવા જોઈએ. અંગ્રેજીમાં પણ એક લક્ષણ એ જ પ્રકારનું છે કે ‘Poetry is the overflow of powerful feelings’—કાવ્યમાં પ્રબળ મનોભાવનો ઉભરાઈ જતો પ્રવાહ હોવો જોઈએ. કાવ્યકર્તામાં કેવા મુજો આવરયક છે તે વિશે વિચાર કરીશું તોપણ લક્ષણ સમજશે. ‘શક્તિર્નિપુણતા લોકસાહકાવ્યાયવેક્ષણાત । કાવ્યજ્ઞશિક્ષયામ્યાસ દતિ દેવુસ્તદુદ્ધવે ॥’ એટલે કાવ્ય બનાવનારમાં ત્રણ ગુણ હોવા જોઈએ. ૧ શક્તિ એટલે પ્રતિભા. પ્રતિભા એટલે અપૂર્વ બુદ્ધિ. ‘પ્રજ્ઞા નવનવોન્મેષશાલિનો પ્રતિમા મતા’ (નવા નવા ઉન્મેષ-અકુરથી-સ્ફુર-ણથી હમેશ શોભતી પ્રજ્ઞા તેને વિદ્વાનો પ્રતિભા માને, છે.) ૨ લોક, શાસ્ત્ર અને કાવ્યના પરિશીલનથી ઉત્પન્ન થતી નિપુણતા. કવિએ સૃષ્ટિનું નિરીક્ષણ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી કરવું જોઈએ, બહુશ્રુત હોવું જોઈએ અને કાવ્યેનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. ૩ કાવ્ય કરી કે સમજી જાણતા હોય તેના ઉપદેશથી કાવ્યનો અભ્યાસ અર્થાત્, ઉત્તમ કવિઓ અને સહૃદય પુરુષોનો સમાગમ. આ ત્રણ ગુણો હોવા જોઈએ, એકનો પણ અભાવ ન જોઈએ એ દર્શાવવા મમ્મટે

દેહુઃ પદ વાપર્યું છે, હેતવઃ કહ્યું નથી. એ બધા એકલા મળીને કાવ્યને ઉત્પન્ન કરવાનું એક કારણ થાય છે, જુદાં જુદાં કારણો નથી. ત્રણ ગુણોનો સમુદાય હેતુ છે એમ સમજવાનું છે. કેટલાક આયકારિકો એકલી પ્રતિભાજ વર્ણવે છે, અન્ય બે ગુણો વર્ણવતા નથી. સર્વના મત પ્રમાણે પ્રતિભા તો આવશ્યકજ છે કવિની કદમના ઘણા જોયા પ્રકારની હોવી જોઈએ. બધા કંઈ કવિ યદી શકતા નથી. નહાં કાવ્ય કરવા કંઠા ન કરવું એ ધણુ સાર છે બામહ કહે છે કે 'નાકવિત્ત્વમધર્મોય વ્યાપયે દળ્લનાય વા। કુરવિત્ત્વ પુન સાક્ષાન્મૃતિમાહુર્મનોષિણ ॥' એટલે કાવ્ય ન કરવાથી કંઈ અધર્મ થતો નથી, કે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થતો નથી કે હંડ થતો નથી, પરંતુ કુકાવ્યને તો વિદ્વાનો માક્ષાત્ મરણુ કહે છે. અર્થાત્, કુકાવ્યથી પચાસ શરીરનું મરણુ થાય છે.

બીજો દિવસે દર્શાવેલા વિચારો.

હાલમા બે 'સ્કૂઓ' છે, બે પ્રકારના વિચારો ચાલે છે. કેટલાકને બહુ સગા કવિતા રચે છે, કેટલાકને અર્થચમત્કૃતિ વગરની કવિતા રચતી નથી. આગવે પ્રસંગે કહ્યું હતું તેમ શબ્દ અને અર્થમા ચમત્કાર ન હોય, રસની જમાવટ યદી ન હોય તો તે કાવ્ય કાવ્યપદને યુક્ત નથીજ. રસ હમેશા વ્યગ્ય હોય છે અને એ વ્યગ્ય અર્થ વાચ્ય અર્થના કંઠા વધારે ચમત્કારવાળો હોય તો તે કાવ્ય ધ્વનિકાવ્ય કહેવાય છે અને તે ઉત્તમ કાવ્ય છે આનો અર્થ એમ નથી કે વ્યગ્ય અર્થ કોઇથી સમજાય નહિ એવો જે કાવ્યમા હોય તે કાવ્ય ઉત્તમ. જે સમજાતું નથી તે કાવ્ય જ નથી. હાલ કેટલાક એવા જ્ઞેયબદ્ધ લખાણો જોવામા આવે છે કે તેનો અર્થ સમજવો અધરો ધઈ પડે છે. એવા પવો તેમના બનાવનારને ગમે તેવા ચમત્કારવાળા લાગે તો પણ તે કાવ્ય નથીજ. પ્રસાદ અને મધુર ગુણુ જેમા હોય તેજ ઉત્તમ કાવ્ય છે. પ્રમાણુયુક્ત કાવ્યનુ લક્ષણુ બામહ એવુ આપે છે કે 'આશ્વિદ્વરદનાવાલપ્રતીતાર્ય પ્રસાદપદ' અર્થાત્, જે કાવ્યને વિદ્વાનથી માકીને સ્ત્રી અને બાળકો સુધી ગ્પટ મનજે તેજ પ્રસાદગુણુયુક્ત કાવ્ય છે ને તેજ ઉત્તમ કાવ્ય છે જે કાવ્યમાથી બાળક અને સ્ત્રીઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણુ અર્થ કાઢે છે અને વિદ્વાન આજે જ્યારે વાચે છે ત્યારે ત્યાંજે તેમા નનીન ચમત્કૃતિ જુએ છે તેજ ઉત્તમ કાવ્ય છે. કાવિદાસના કાવ્ય આજ કારણથી નૈર્લય અને માર કરતા વિશેષ લોકપ્રિય થયા છે. કાવ્ય કંઈ શાસ્ત્ર નથી કે તેના પર ટીકા થાય તેજ સમજાય. પ્રહેલિકા જેવા કાવ્યો જે ટીકા વિના સમજતા નથી તેને બામહ એટલાજ માટે નિન્દે છે કે કાવ્યાન્વયિ ઘરીમાનિ વ્યાખ્યાનમ્યાનિ શાસ્ત્રવતઃ। ઇત્તવ સુધિયમિય હન્ત દુમ્મયસો હતા. ॥ અર્થાત્ વ્યાખ્યાનમ્ય-ટીકાથી સમજાય એવાજ કાવ્ય કંઈ ઉત્તમ કાવ્ય નથી. આ ઉપરથી સમજશે કે વાચ્યાર્થ તો તરત સમજવો જ જોઈએ, વ્યગ્ય અર્થ વાચક પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે સોધી કાઢે. જુદી જુદી વખતે વાંચવાથી જેમા કંઈ નવીજ ખુબી જણાય તેજ ઉત્તમ કાવ્ય હાવના કેટલાક કાવ્યો તો ઘણા કિંચદ છે. એવા પદકારો એમ માનતા હોય કે અમે તો અમારા પોતાના આનન્દને અર્થે આવા કાવ્યો બનાવીએ છીએ તો બને. તેમના કાવ્યો તેઓ પોતે વાચી હર્ષ પામે. લોકોને તો તે કદી પ્રિય થનાઝ નથી જ. જો તેઓ લોકોને માટે લખતા હોય તો તેઓ સમજી પણ ન શકે એવા પવો રચવાથી કંઈ અર્થ સરવાનો નથી.

[રા. રા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી.—વસન્ત-એપ્રિલ.]

વીરપૂજા.*

દરેક મનુષ્યની માનસિક વા નૈતિક સમૃદ્ધિ જન્મથી એકસરખી હોય છે કે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની, તેઓની પ્રકૃતિમાં સમાનતા હોય છે કે વિશિષ્ટતા, સમાનતા હોય તો દરેકનું કુદરતી વલણ નીતિ તરફ હોય છે કે અનીતિ તરફ, તે વલણ તેવા પ્રકારનું હોવાનાં કારણો ક્રીયાં ક્રીયાં છે, નીતિ તરફનું જે વલણ હોય તો તેને યોગ્યતા, અનીતિ તરફનું હોય તો તેને રોકવાના ઉપાયો શા શા છે, મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં સમાનતાને બદલે જે ભિન્નતા હોય તો તેવા વિશિષ્ટ સ્વભાવનાં પૂર્વગામી કારણો ક્રીયાં ક્રીયાં છે, એ કારણોની પ્રવૃત્તિને આપણે દોરવી શકીએ કે નહીં, —એ પ્રશ્નો ધણા ગંભીર અને મનન કરવા યોગ્ય છે, પણ એ ઉડી ચર્ચામાં ઉતરવું અત્યારે જરૂરનું નથી. એટલું તો નક્કી છે કે આ ભૂમિનો પ્રકાશ જોવા પછી અમુક કાળે મનુષ્યનો સ્વભાવ અમુક અમુક પ્રકારનો ઘડાધણો આપણા જોવામાં આવે છે; તે સ્વભાવમાં કંઈક વિશિષ્ટતા હોય છે જેને લીધે તે વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિઓ કરતાં જૂદી પડે છે; એ સ્વભાવ નાના પ્રકારના ગુણોનો અનેલો હોય છે; ક્રાંધિનામાં નિરપહું, સત્ય, શાન્તિ, અક્રોધ, દયા—એ સારિવક ગુણો વધારે જોવામાં આવે છે, તો ક્રાંધિનામાં દંભ, કાપ-રૂપણું, અહંકાર, દૂરતા આદિ તામસ ગુણો ખાસ નજરે પડે છે; જેનામાં સારિવક ગુણોનું બાહુલ્ય દેખાય તેને આપણે સદ્ગુણી કહીએ છીએ, જેનામાં તામસ ગુણો વિશેષ દીઠામાં આવે તેને દુર્ગુણી કહીએ છીએ. ભગવદ્ગીતામાં એ એ પ્રકારના ગુણ-સંધને માટે દેવીસંપત્ત અને આસુરી સંપત્ત એવાં નામ આપ્યાં છે. દેવીસંપત્તના ગુણોની વિભૂતિ બ્યારે જનહિતના માર્ગમાં વા દેશકલ્યાણને અર્થે સફળ રીતે પ્રયોજવામાં આવે ત્યારે તેવા વીરનરોની જે કદર થાય છે, તેને જે માન આપવામાં આવે છે, ઉદ્ધારક અને તારક તરીકે તેનો જે સત્કાર થાય છે તેનું નામ વીરપૂજા.

એ વીરપૂજા માનવ હૃદયને સ્વાભાવિક છે. દરેક દેશમાં અને દરેક કાળમાં વીરનરની પૂજા એાછી કે વત્તી પણ થાય છે. અનારયાના કાળમાં પણ ફ્રેંચ લોકોએ પોતાના વૉલ્ટરને અપૂર્વ આવકાર દીધો હતો, અદારમાં સતકેની નાર્સિકતામાં પણ બૉરનેલ જેવાએ 'જેન્સ-નની વીરપૂજા કીધી હતી. આ સંસારના વિવિધ માર્ગમાં, સુખ દુઃખના પળે પળે બદલાતા રંગમાં, અસ્તોદયનાં અહોનિશ દ્રવ્યોં ચક્રમાં, મનુષ્યના હૃદયમાં ઉડી અને સચોટ રહેલી વીરપૂજા એ જ એક મહત્ત્વનું અવલંબન છે. મનુષ્યના પોતાનામાં વીરત્વના ઉંચા ગુણો જેટલે અંશે હોય, તે ગુણોની કદર તેને જેટલે અંશે હોય, તેના પ્રમાણમાં તે ગુણો જેનામાં વધારે સ્પુટ થયા હોય, વધારે પરિપાક પામ્યા હોય, સફળ કાર્યને માટે વધારે આનુકૂળ બન્યા હોય તેવા વીરનરને યોગ્ય સન્માન આપી શકે છે.

સાહિત્યરસિક ઇંગ્લાંડમાં શેક્સપીયર જેવા વીરનરની કવિ તરીકે-કુદરત અને મનુષ્યના છૂપા બેહો ખોલનાર તરીકે-હદ બહારની પૂજા થાય છે. 'હોમર અને 'ટેન્ડી જેવા કવિઓને

* આ લેખ લખાવાને ઘણો વખત થયો. એમાં કાલોઝલિના સિદ્ધાન્તો સંલેપમાં આવી જાય છે. મો. પા. ૬.

હીંધે ગ્રીસ અને ઈટાલી પડતીમા આખ્યા ત્તા વાણીતુ બમ ધનવે છે,—ખોલી શકે છે, ત્યાં રશિયાનો દેશ વૈભવ, સત્તા, મૈનિક બમ, એ મયગુ દોવા છતા કવિઓને અભાવે મુગા નક્ષમ જેવો લાગે છે, —એમ જે દેશને માટે વીરપૂજક કાર્યોને કલ્પે હતુ તે જ દેશનો વીર પુરુષ કાકિન્ટ લોયો દૉસ્ટોય અભારે તેની ક્રાન્સ અને ઈંગ્લાન્ડની કૃતિઓને ટક્ક મારે એવી અનુપમ નવનકથાઓથી જ નહીં, પણ એક ખનિ-પત્ની વ્રત પાળવાના કે શત્રુ તન્દ્ર પણ હામા રાખવાના તથા ઉપકાર કન્વાના વગેરે અત્યુત્તમ બોધ માત્રથી જ નહીં, પણ વિગલ સાહુતાને હીંધે અપૂર્વ સ્વાર્થત્યાગને હીંધે, વિચાર, વાણી, અને વર્તનનુ સામ્ય જાગવી તખવાની અદ્દ્યુત શક્તિને વીરે ૮૦ વર્ષની જદ વયે પણ આખા યુરોપનુ ધ્યાન ખેંચી રહ્યો છે, અને અન્ય જનોના અનુકરણને માટે ઉત્તમ દાખવો આપી રહ્યો છે ।

વીર જનોના ઉદાર ચરિતોતુ અનુકરણુ એમા જ વીરપૂજનની સફળતા છે. વીગતના યુ-
હોનુ ખીજ રૂપે અસ્તિત્વ હોય ત્યાં જ વીરપૂજન મ્ભવે છે, એ યુહોનો વિકામ થાય ત્યાં જ વીરપૂજનની દિવ્ય જાવના આ રણુ ઉડા અન્તરગા વમે છે એમ કહી શકાય. વીગતને અનુકર પ્રમગે આપણે મરી જવા દેએ, આપણી ઉદાત્ત ભાવનાઓને એના પ્રમગેએ આપણે કૃતિમા ન ઉતાગીએ ત્યાં જ એ ભાવનાઓને ખરી મેલુ કદે ।

‘ પુખ્ત કંઠો મન ધર્મ,
“ કૃતિ વિગે નર તે ધર્મ,
“ સુપ્રસનો જે મર્મ,
“ આ જીવને શરો શુ ખે ? ’

વીરપૂજનની આપણા દેશમા ખોટ નથી આપણા મૃત્યુ પામેલા સમ્બન્ધીઓને શ્રાદ્ધ-
તર્પણાદિથી આપણે મનુષ્ય કરીએ છીએ, એટલુ જ નહીં પણ તેમને પગરો-પગને આવવા,
તેમની ઉદાર કૃતિઓને સ્મરણુમા રાખવા, તેમના અધુન ન્દેના કામોને પૂરા કન્વા, તેમના
જીવનની ઉચ્ચ આશાઓ અને હમેદોને જા લાનવા આપણે ટલુક છીએ, તેવી જ રીતે
આપણા દેશના વીર પુ-ગોને માટે આપણે અભિમાન નખીએ છીએ, અને તેમનુ અનુકરણુ
કરવાનો આપણો ધર્મ સમજીએ છીએ. આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ તરફ નજર કરીએ તો
નમચંદ્ર અને શ્રી કૃષ્ણ જેવા વીરગે વ્યામ, વાન્મીકિ આદિના વીરચરિત કાવ્યો વડે ઈશ્વ-
રના અનંતા તરીકે પૂજ્યા છે, અને જાતમજુદ, શકગચાર્ય વગેરેને પણ તેવુ જ માન
મળ્યું છે, મનુ, યાજુર્વલ્ક્ય જેવા ઋષિ મુનિઓને આપણે મહાત્માઓ તરીકે-પ્રભુના દિવ્ય સદેશ
લાવનાર તરીકે-પૂજીએ છીએ, અને તેમના એવા નિર્મોયો આશર્વચકિત ચણે છીએ,
કવિદાસ, ભવશૂતિ જેવા કવિઓ તન્દ્ર પણ આપણે અપૂર્વ ભક્તિભાવથી નિહાળીએ છીએ,
અને તેમની કૃતિઓમાં દોષ મંભવે જ નહીં એવુ માનીએ છીએ.

તો પણ એ વીરપૂજનો જેરસો વર્તમાનકાળમા કન્કે મન્દ પડયો છે. આપણા પૂર્વ-
જોની આશાઓ આ કાળમા આખ મીચીને પાળવાને બદલે આપણે તેની યોગ્યતા વિષે વિ-
ચાર કરીએ છીએ. કૃતિ સ્મૃતિઓને આધાર મખવા કરતા આપણી હુકી બુદ્ધિ ઉપર આ-
ધાર રાખવો આપણને વધારે ગમે છે. સાચાથી પ્રસિદ્ધ યતી ઈશ્વરશ્રા કરતા મૃતિના સાથે

નિયમોથી સ્પષ્ટ જણાતી ધર્મશાસ્ત્ર વધારે ભરોસાપાત્ર અને વજનદાર છે, એ દલીલ જે કે વિધવાવિવાહ જેવા વિષયમાં સ્વીકારવા યોગ્ય આપણી ધર્મની અને ન્યાયની બુદ્ધિને જણાતી નથી, એ સ્વીકારથી લક્ષ્મીને ઉચ્ચો આદર્શ નહીં સમજાવ્ય એવી બહીષ્ક આપણને રહે છે, તો પણ બાળલક્ષ જેવા વિષયમાં એ જ દલીલ આપણે ખુશીથી સ્વીકારીએ છીએ. આ પ્રમાણે ભૂતકાળના વીરનરોનાં વચનો ઉપરની થકા જેમ અમુક હદમાં નિયમિત થયલી છે, તેવી જ રીતે વર્તમાનકાળના વીરનરોની પૂર્વ પણ આપણે અમુક મર્યાદામાં રહીને જ કરીએ છીએ. એ વીરનરોને આપણે હવે ધર્મના અવતાર તરીકે, અથવા ધર્મી પ્રેરણાવાળા મહાત્મા તરીકે, અથવા પ્રભુના દિવ્ય મંદેશા લાવનાર તરીકે પૂજતા નથી, પણ તેમને સાક્ષરો, સુધારકો, દેશભક્તો-એવાં એવાં નામ આપીને જ સંતોષ માનીએ છીએ. તો પણ નરસિંહમહેતા અને તુકારામ, પ્રેમાનંદ અને દયારામ, નર્મદાશંકર અને નવલરામ, નંદશંકર અને ગોવર્ધનરામ જેવા લેખકો તરફ, કપીર, નાનક અને ચૈતન્ય, દયાનંદસરસ્વતી, કેશવચંદ્રસેન, અને રાજરામમોહનરાય જેવા ધર્મ-અને સમાજસુધારકો-તરફ, શરૂવીર શિવાજી અને પ્રતાપસિંહ જેવા પરાક્રમી પુરુષો તરફ, મહાદેવ એવિન્ડ ચનાડે અને દાદાભાઈ નવરોજી જેવા દેશદિ-તંત્રીઓ તરફ આપણે જે લાગણી ધરાવીએ છીએ તે વીરપૂજનો જ એક પ્રકાર છે તેની કોણ ના પારી શકે? સ્વાર્થત્યાગના સંભવ વિષે આપણા હૃદયની થકા જ્યાં સુધી નહ, યર્ષ નથી, સ્વાર્થજુના ઉત્તમ નમુનામાં પણ કંઈક સ્વાર્થ બુદ્ધિ શોધી કાઢવા જરૂરી “ઝીણી ન જર” જ્યાં સુધી આપણી ધર્મનથી ત્યાં સુધી અનેક પ્રકારની અવનતિ પ્રાપ્ત થયલી હોવા છતાં દેશના ઉદયની આપણે આશા રાખીએ તો તે બ્યર્થ કોણ કહેશે ?

એ વીરપૂજ અત્યારે અનેક રીતે મર્યાદિત થયલી આપણા જોવામાં આવે છે ત્યારે પૂર્વકાળમાં એનો વેગ અનહદ હતો એનું કારણ શું ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટે પૂર્વ-કાળમાં આપણા લોકોની સ્થિતિ કેવી હતી તે વિષે કંઈક વિચાર કરવો જરૂરનો થઈ પડે છે. અનેક વર્ષ સુધી એક માણસને ભોંવરામાં ડૂબી મૂકેલો હોય અને પછી તેને એકએક આ વિશ્વના પ્રકારમાં લાવવામાં આવે તો તે વખતે તેની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની થાય તેનો ખ્યાલ કરે ! તેનું હૃદય બાળકના જેવું ખુલ્લું, નિર્વિકારી, અને શુદ્ધ છે; તેની બુદ્ધિ પુષ્પ ઉમરનાં માણસ જેવી કરેલ અને પ્રાંત છે. આ વિશ્વની વિવિધ વસ્તુઓ જોતાં તેમાં તેને અધોષ્ટિક ચમત્કાર લાગે છે, તે દરેકમાં દિવ્યતાનો અંશ તેના જોવામાં આવે છે, આશ્ચર્યથી ચકિત થઈને તે તે વસ્તુઓને તે અકલ્પ્ય ભક્તિભાવથી નમન કરે છે. પ્રાચીન આર્ય લોકોની સ્થિતિ પણ એવી જ હતી. અનન્ત આકાશ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારાઓ, નદી, સાગર, સરોવર, વૃક્ષ, લતા, પુષ્પ, પ્રભાત, સંધ્યા, વર્ષા, એ સમગ્ર જોતાં તેઓને અનહદ આશ્ચર્ય ઉપજતું, એ દરેક વસ્તુઓમાં તેઓને દિવ્યતા જણાતી, દરેકનો દેવ હોવો જોઈએ એમ તેઓને લાગતું. ઇન્દ્ર, અગ્નિ, પૂષ્પ, વરુણ, મિત્ર, પર્જન્ય, ઉષા, અશ્વિન-એ નામથી તે તે દેવોની તેઓ સ્તુતિ કરતા, ક્રોધે જણાવેલી ત્રણ સ્થિતિમાંની જે અનેકેશ્વરવાદ (polytheism) ની સ્થિતિ તે તેઓની હતી.

દરેક વસ્તુમાં તેઓએ દિવ્યતા જોઈ તે શું ખોટું હતું ? આ સંસાર ચમત્કારભર્યો જ છે. અનેક વિજ્ઞાનની શોધ ખોળ ચલા પછી વર્તમાન કાળમાં પણ શું એ ચમત્કાર નહ થયો

છે ? કાર્ત્તવિરૂપના અભિપ્રાય પ્રમાણે આપણે માત્ર વિદ્યાનનાં ઉપરચોટીયા જ્ઞાનથી “ વિજ્ઞાની, ” “ વરાળ, ” “ શુદ્ધતાકર્ષણ શક્તિ ” એવાં એવાં નામો આપીને એ દિવ્ય વસ્તુઓના વિચાર કરવાનું, તેઓનો અમતકાર જોવાનું સામર્થ્ય જોઈ જોડા છીએ, આવા શબ્દ માનથી આપણે કંઈ મોટું જ્ઞાન જોળવું હોય તેમ માની લઈએ છીએ, અને કુદ્ર વિદ્યાનની અરૂપ શોધોથી તેની પછાડી અજ્ઞાન અને અવિદ્યાનો જે ગાઢ અન્ધકાર વ્યાપી રહ્યા છે તે ભૂલી જઈને વિદ્વાતાની જોટી ખુમારી આપણે રાખીએ છીએ. “ વિજ્ઞાની ” ને “ વરાળ, ” આ શક્તિ ને તે શક્તિ, એવાં એવાં નામ આપણે આપ્યાં, અને તેટલાથી સંતોષ માનીને તે તે વસ્તુઓની દિવ્યતા તરફ આપણી આંખો મીંચી. પણ એ નામનો અર્થ શું, એ શક્તિઓ એટલે શું, એ ક્યાંથી આવી, એનું મૂળ કારણ શું, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર વિજ્ઞાન શું આપી શકે છે ? પ્રકૃતિના નિયમો અમુક પ્રકારના છે એટલું કહીને વિજ્ઞાન અટકે છે, અમુક પદાર્થનાં આ લક્ષણો છે એટલું બતાવીને એ થંભે છે, પણ એ નિયમો એ જ પ્રમાણે હોવાનું કારણ શું, પદાર્થમાં અમુક પ્રકારના જ શુણ્ણ શાયી અને ક્યાંથી આવીને વસ્યા; તેના જવાબ મિચાડે વિજ્ઞાન તે ક્યાંથી આપી શકે ? અને એ જવાબ તત્ત્વજ્ઞાનથી પણ ક્યારે અપાયો છે ? વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનની જોટી ધમપછારથી વસ્તુનું મૂળનું દિવ્ય સ્વરૂપ કદાપિ નષ્ટ થતું નથી. એ દિવ્યતા જોનારને આપણા આ “ સુધરેલા જમાના ” માં પણ આપણે માન આપીએ છીએ, અને તેને “ કવિ ” કહીને તેનાં કલ્પદર્શિતવની આપણે દર દર કરીએ છીએ.

પ્રકૃતિની દરેક વસ્તુમાં આવો પ્રભાવ જોવામાં આવે તો પછી મનુષ્યનું તો પૂછવું જ શું ? અને તે મનુષ્ય જ્યારે તેઓનો અગ્રણી હોય, વીરનરના ઉદાત્ત ગુણો તેનામાં જોવામાં આવતા હોય, જે જે ગુણો તરફ તેઓનો આગ્ર પ્રેમ છે તે તે એ પુરુષમાં પગકાજ પામ્યા હોય ત્યારે તેના તરફ તેઓનો ભક્તિભાવ અપૂર્વ હોય તેમા શી નવાઈ ? એ ઉપરાંત, કાળ-બળનો વિચાર કરો. જે મનુષ્ય પોતાની જીંદગીમાં મોટામા મોટા ગણાયો હોય તે તેના મરણ પછી દશ ગણો મોટો થાય છે, તેની મોટાઈ માપી શકાતી નથી, ઇતિહાસ કે તોંધ પોથીને અભાવે એ મોટાઈનો ખરો ખ્યાલ આણવાને માટે લોકની સ્વચ્છન્દ ધૂમતી કસપ-નાશકિત એ જ એકલું સાધન રહે છે, અને ત્રીસ કે ચાળીસ વર્ષમાં તો તે મનુષ્ય ઇશ્વરના અવતાર તરીકે પૂજાય છે.

પ્રાચીન કાળની એ હદ બહારની વીરપૂજા સાથે વર્તમાન સમયની ખાંધી હદમાં રહેતી વીરપૂજા સરખાવતાં સ્વાભાવિક રીતે પ્રશ્ન ઉઠે છે કે એ ઉદાત્ત બાવના આપણામાંથી શું ધીરે ધીરે નષ્ટ થવા માંડી છે ? જો એમ હોય તો કદાચ એક સમય એવો પણ આવે કે જ્યારે એ વીરપૂજા આપણામાંથી તદ્દન નષ્ટ થઈ હોય ! પણ એવો ભય રાખવાનું કંઈ કારણ નથી. હાલના સમયમાં આપણા વીરનરોને આપણે ઈશ્વર તરીકે પૂજતા નથી તેનું કારણ આપણી વીરપૂજાની બાવના મન્દ પડી છે એમ નહીં, પણ આપણે આદર્શ વધારે ઉચો થયો છે, સદગુણોની પરાકાષ્ઠાનું આપણું ધોરણ વધારે સખ થયું છે, ઈશ્વર સમ્મનની આપણા વિચાર વધારે પ્રૌઢ થયા છે એ છે.

પૂર્વ કાળમાં ખાલણોને આપણે જોડલા બાવથી પૂજતા, આચાર્યોને અને મહારાજોને

જેટલું માંમ આપતા તેટલું હવે નથી આપતા તેનું કારણ પણ કંઈક એવું જ છે. ખોટા વીરો ન્યારે ઉધાડા પડે ત્યારે જ ખરા વીરનરનો યોગ્ય સત્કાર થઈ શકે. દક્ષિણ કે બોજનની લાલસાવાળા, ઉત્તતિ અટકાવનારા, પરસ્પરના વિરોધમાં મમ રહેનારા બૂદ્ધિવોને યોગ્યથી શકીએ ત્યારે જ ખરા બૂદ્ધિવોનું યોગ્ય સન્માન કરી શકાય. વિધાને જેણે કારે મૂકી હોય એવા, અનીતિમાં પ્રવૃત્ત થયલા; પરધન અને પરસ્ત્રીથી ચિત્તમાં વ્યગ્ર થનારા પાપી મહાત્માઓનો તિરસ્કાર થાય ત્યારે જ ખરા મહાત્માઓની વીરપૂજા શક્ય થાય. બાળકમના તથા લાંબ કાઠવાના, રોવા કૂટવાના, મરણ પછીનો ખોટા અરથ કરવાના વગેરે અનિષ્ટ રીવાજોને દૂર થયલા જેવાનું ધ્વજીએ તો તે એટલા જ માટે કે સારા રીવાજોની આપણે વધારે સારી રીતે કંદર કરી શકીએ, અને તેને વધારે દૃઢ અને મજબુત બનાવી શકીએ.

“The history of the world is nothing but the history of the great men who have lived and worked in it,”—જગતના મહોટા માણસો, તેનાં જીવન અને વર્તનનો ઇતિહાસ તે જ જગતનો ઇતિહાસ છે,—એમ આપણે કમુલ ન કરીએ, વીરનરોની પ્રવૃત્તિ શીવાય સામાજિક ઉન્નતિને અર્થ ખીજા અનેક બળોની અપેક્ષા રહે છે એમ આપણે માનીએ, તો પણ વીર પુરુષોનાં જીવનચરિત્રની ઇતિહાસ ઉપર ધણી હદી અસર થાય છે તેની આપણાથી ના પાડી શકાશે નહીં. કાળની જરૂરીયાત પ્રમાણે એવાં માણસોની ઉત્પત્તિ આપોઆપ થઈ આવે છે એમ ધારવું બૂલ બરેલું છે. કાળને તો ધણીએ જરૂર હોય, કાળ તો ધણોએ યોગ્યતા યોગ્યતા કરે, તે છતાં વીરપુરુષ ન જ આવે એવા કામલા પણ જગતના ઇતિહાસમાં ધણી વાર બન્યા છે. અમુક વખત—અમુક પ્રકારના સંજોગો,—અને વીરનર, એ બેનો સંગમ્ય ઇન્ધન અને અગ્નિ બેવો છે. અગ્નિના સ્પર્શ વિના એ ઇન્ધન કદી પણ સળગી શકતું નથી. અગ્નિ હોય છતાં ઇન્ધન ન હોય એવું પણ બને છે. વીરત્વના ગુણવાળા પ્રજા વિના વીરનરની વીરતા નકામી બન્ય છે. લોહી કાષ્ટમાં અગ્નિ પ્રબલિત થતાં વાર લાગે છે, તેમ જ મંદવીરત્વવાળી પ્રજામાં વીરનરની વીરતા એકદમ બળુકી રહેતી નથી. કાષ્ટ સુકાં હોય પણ અગ્નિ ન હોય, પ્રજા—સૈન્ય તૈયાર હોય પણ તેના સેનાપતિ તરીકે કોઈ વીરનરનો ઉદ્ભવ ન થયો હોય એવી સ્થિતિ પણ સંભવિત છે, અને તેવે કાળે કાળની સળગવાની શક્તિ નકામી બન્ય છે.

યોગ્ય સમય ઉપર જ એક પ્રસિદ્ધ વિદ્વાને કહ્યું હતું તેમ આપણા પૂર્વનો સુધારો ગ્રીસ અને રોમ યદને ઇંગ્લાંડ દેશમાં, તાંથી અમેરીકામાં, અને ત્યાંથી જાપાનમાં જઈ વસેલો છે તે ધણી ટુંકા વખતમાં આપણા દેશમાં પાછો આવશે એવું અનુમાન કંઈક ખરૂં લાગે છે. હિંદુસ્થાનમાંથી પશ્ચિમ તરફ દોરાયેલો સુધારાનો પ્રવાહ પાછો એશિયા તરફ વળવા લાગ્યો છે, અને આપણા દેશ તરફ એ આવી પ્લેચિ એ દેશની વર્તમાન સ્થિતિ જોતાં સંભવિત લાગે છે. તે સમયનો પુરેપુરો લાભ લેવાને માટે પ્રજામાં જોઈએ તેટલું વીરત્વ હોય તો પણ તેને દોરવવા માટે નેતા તરીકે વીરનરની જરૂર પડશે. એ વીરનર એની મેજે મળી આવશે એ ધારણા ધણી પ્રિય લાગે એવી છે, પણ તે વાસ્તવિક છે ખરી !

એવા વીરનરમાં અનેક ગુણો હોવા જોઈએ. વિમલાત્મતા—શુદ્ધ હૃદય—હોવું જોઈએ. સૈન્ય

શું છે તે શોધવા અને તપાસવા જેટલી નિરીક્ષણશક્તિ હોવી જોઈએ, તે સત્યને વળગી રહેવા જેટલી હીમત અને સ્વાર્થત્યાગ હોવાં જોઈએ, અનેક અંતરાયો તોડી પાડીને હાથમાં લીધેલું કામ પાર પાડવા જેટલી ખંત હોવી જોઈએ, ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કે:—

“ વિઘ્નૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ

મારવ્યમુત્તમજના ન પરિત્યજન્તિ ॥ ”

(“ વિઘ્નો વારંવાર નડવા છતાં ઉત્તમ જનો શરૂ થીધેલું કામ છોડી દેતા નથી. ”)
ધર્મસેને લખ્યું છે કે “ The characteristic of heroism is its persistency ”
(અભિનિવેશ—દૃઢ આગ્રહ, ખંત, એજ વીરત્વનું ખાસ લક્ષણ છે.)

બુદ્ધિબળ તેનામાં હોવું જોઈએ. કાર્યાધિના મત પ્રમાણે બુદ્ધિ એ કંઈ એવી વસ્તુ નથી કે તેના કશ્પનાશક્તિ, અરણ્યશક્તિ, વિચારશક્તિ એવા જૂદા જૂદા ભાગ પાડી શકાય. એક જ વસ્તુ જૂદા જૂદા વ્યાપારમાં રોકાતા તેને જૂદાં જૂદાં નામ ધરતા હોય તે જૂદી વાત છે, પણ વાસ્તવિક રીતે જોતાં એ વિભાગ ખગ નથી. વળી, એ માને છે કે માનસિક બળ અને નૈતિક બળ એ એકે પછી અવતર વસ્તુઓ નથી, પણ એક જ શક્તિ જૂદી જૂદી રીતે આવિર્ભાવ પામે છે. એ વિષયમાં ખરૂં શું તે નિર્ણય કંવાવું કામ માનસ શાસ્ત્રનું અને તત્ત્વ જ્ઞાનનું છે.

સદસદ્ધ વિચારશક્તિ પણ ઘણી જરૂરી છે. કાર્યાધિના મત પ્રમાણે પાપ પુણ્ય એ એવી વસ્તુ નથી કે એન્ધામ જેવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ (pathologists) માને છે તેમ તેથી ઉદ્ભવતાં સુખ દુઃખ અને બળરમાં શાક તોળાવતા હોઈએ તેવી રીતે તોળાવીને તેના વળન પ્રમાણે તેની કીંમત કરીએ. પાપ તે પાપ જ છે, અને કદી પણ નકરવું જોઈએ; પુણ્ય તે પુણ્ય જ છે, અને સર્વથા કરવું જ જોઈએ. સ્વર્ગની ઉજળી અને અનન્ત ભૂમિ તે પુણ્યનું ફળ સચવે છે, ત્યાં અનેક અસલ દુઝોની નરકની ભૂમિ તે પાપનું ફળ સચવે છે.

નિર્ગભિમાન એ ગુણ પણ અત્યન્ત આવશ્યક છે. હું કંઈકે મ્હોટો છું, મ્હારી સરળાએ સ્તુતિ કરવી જોઈએ એવો વિચાર વીરનરના હૃદયમાં કદી પણ ઉદ્ભવતો નથી. વીર પુરૂષ પોતાનાં મહત્ત્વનો શંકો કદી પણ રાખતો નથી. આસપાસના સંનેગોની બાંધી હદમાં પૂરાઇ રહ્યા રહ્યા પણ એનો વિશાળ આત્મા નિર્ભિમાનપણે પોતાના કર્તવ્યમાં મગ્ન રહે છે.

વર્તમાન સમયમાં દાદાભાઈ નવરોજી, સર ફીરોઝશાહ મહેતા, અને સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી જેવા, દેશભક્તોની પૂજામાં દેશના ભાવી ઉદયનાં ચિહ્ન કે’ને નહીં જણાય ? એ વીરપૂજા એક ઉચ્ચ પ્રકારની મનોભાવના તરીકે જ ન રહેતાં આપણી કૃતિઓમાં પણ ઉપર જણાવેલી વીરનરની ગુણસમૃદ્ધિના બળ વડે મજબૂત રીતે ઉતરે એટલું જ આપણે ઇચ્છીશું. તથાસ્તુ !

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

રેતીનું ધર.

વિશાલ વિસ્તીર્ણ કાલસાગરનો પલ્લવંટ, દૂર દૂર લહરતો,
 ઊડો ઘેર ઊછળતો,
 ગંગાની કોરને ચૂમતો,
 મહામોજ, અને ન્હાની, ન્હાની લહરી, લહરીમાં,
 હિરાકણિના તણુખા ઊડતાં,
 ' તારામણિના તેજ રેલતા,
 અલ્પાણના બેદ ઊકલતા,
 સંસાર સમજતો,
 જૂત બેદાતો, ને ભવિષ્યને જગાડતો,
 મહોદધિને આરે, વાલમાં રમતાં
 રેતીનાં રાજ્ય રમતાં,
 ગૃહસ્વામી સામ્રાજ્યનો અધિપતિ
 હું થતો.
 તે થતી સમ્રાજી.
 વાલના મણ્ડપમાં પલ્લ, તે અમી રેલતી,
 સુગન્ધ બરતી, સામ્રાજ્ય સ્થાપતી.
 પવન વાય તે સુગન્ધ લેથી લેના.
 એક ઝપાટો આળ્યો,
 ' ફટકું મોતી ને રજ વિખરાણીજ,
 રનેહ અમ્હારો મૂનો મૂકી. '
 વાવાઝોડે વેરાન કરી મૂક્યું.
 દેવનન્દિનીને આડે કરી લીધી.
 વનઝાડને ઓશીંગણ સોંપી,
 દેવ દેવ મહાદેવ ! ફૂલને રસબર, સૌરભ બર કરજે ?*

સુખ્યાઈ.

અરવિન્દ.

* સ્વ. નરસિંહરાવ હરિલાલ ધ્રુવનું આ કાવ્ય તેમજના બાઈ રા. રા. સુમનસ તરફથી આદિ પ્રસિદ્ધિ માટે મળ્યું છે.

“કવિતાપ્રવેશ.”

‘કાવ્યમાધુર્ય’ ના સંગ્રહકર્તા શ્રી અંગરિયાનો ઉદ્દેશ એ પુસ્તકને સામાન્ય સાક્ષર-ભૂમિમાં પ્રવેશ કરવા હૃદયપૂર્વક કાવ્યરસિકો માટે સામગ્રી ઉપસ્થિત કરવાનો હતો. આ નવીન સંગ્રહ-હેમણે હેમના સહકારી મિત્ર મિ. કરીમ મદમદની બેઠે મળીને—તૈયાર કરવામાં પુનરુક્તિનો દોષ નથી તે આ પુસ્તકના હેતુપર્યયનમાં બતાવાયું જ છે. અને તે દૃષ્ટિથી આ સંગ્રહ સર્વથા અભિનન્દન આપવા લાયક જ છે. આ સંગ્રહની રચનાના ધોરણની પરીક્ષા કરવામાં કાલક્ષેપ કરવાની જરૂર જણાતી નથી. હેમાં સંગ્રહ કરેલાં કાવ્યોની પસંદગીમાં પણ દૃષ્ટિ કાઢનારને માર્ગ જણશે. પણ એ વિષય કાર્યમાં એકદર પરિણામ ઉપર લક્ષ આપવું વાજબી છે. તે આપે કહેવાને અડચણ નથી કે આ એ જવાન માણસ વિજયી જ નીવડયા છે.

આરબમાં ‘ગુજરાતી કવિતાનું ટૂંકું ઇતિહાસ દર્શન’ (ટૂંક ટૂંક પણ ૪૫ પૃષ્ઠ), અને અન્તમાં ‘કવિયોની જીવનનોંધ’ વડે, તેમ જ શબ્દકોશ, કાવ્યોની બે તરફની અનુ-ક્રમણિકા, —ઇત્યાદિ વડે આ સંગ્રહને ગુણપ્રદ તેમ જ ઉપયોગી કર્યો છે. શ્રી અંગરિયા ગુજરાત પ્રજામાં સાક્ષરવર્ગમાં હવે જાણીતા થયા છે, —અને યોગ્યતા સાથે જ. મિ. કરીમ મદમદ જરાક હજી સંતાપકા દતા તે હાલકાલ માસિકોની બાગિચામાં સવિનય ડોકિયાં કરે છે. હેમની યોગ્યતા એટલામાંથી પણ જણાઈ ગઈ છે. હેમને વિશે દોષ એક કાદવા વિના રૂદે-વાતું નથી. તે એ કે ‘ઇતિહાસ દર્શન’ ને પૃ. ૩૯ મે લખ્યું છે કે મુમલમાનોમાં મિ. નાન-નિયાણી શિવાય બીજા કોઈ ગુજરાત સાહિત્ય તરફ લક્ષ આપતા જણાતા નથી, એ વચનને પોતે પોતાની માહિત્ય તરફની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિથી અને અત્યાર સુધીની કૃતિથી ખોડ પાડે છે, એ જ દોષ જણાય છે. પરંતુ મિ. કરીમ મદમદ થમં મુસલમાન છે, પણ બાકી મર્વરી તે ગુજરાતી સંસ્કારવાળા જ હોવાથી ગુજરાતી એ હેમની માતૃભાષા જ છે એટલે આ બાબતમાં હેમને માફી આપી મકારો.

પુસ્તકની એકદર યોજના વિશે કંઈ કહેવાનું બાકી રહેતું નથી. માત્ર એક જાનતા જણાય છે. શબ્દકોશથી જે કાર્ય ના યાવ તે કન્નારી ટૂંકી ટીકા રચણે થયે ખુલાસા માટે આપી હોત તો વિદ્યાર્થીઓને ખાસ લાભકારક વાન જનત. ઉદાહરણ તરીકે કાવ્ય ૧૦૨

§ પ્રાચીન અર્વાચીન કવિયોમાંથી હાલકુલો માટે ચૂરી કરાયેલો સંગ્રહ. તૈયાર કરનાર હિન્દુમતજ્ઞાલ ગણેશજી અંગરિયા એમ. એ. અને કરીમ મદમદ એમ. એ., એસ. ટી. સી. ડી. ઈ. સ. ૧૯૦૮.

× શબ્દકોશ કાંઈક ઉતાવળમાં થયો જણાય છે. તેમ કેટલાક શબ્દોના અર્થો વિશે જરાક શક રહે હેતું જોવામાં આવે છે.

ઉદા—ક્ષીરાબ્ધિ—(ક્ષીર=પાણી) + અબ્ધિ (=દરિયો) =એ નામનો દરિયો. ‘સાર’ ને બદલે ‘ક્ષીર’ ભૂથમાં હશે એમ હોય, તો ‘એ નામનો દરિયો’ એ અર્થ ‘ક્ષાગ-બ્ધિ’ ને વિશે મંભવતો નથી.

“રાણકદેવીનો વિલાપ”,* હેનો અર્થ સમજવો વિદ્યાર્થીને તો શું પણ ખીજને પણ વિષમ છે. હેમાંના પ્રાચીન રાષ્ટ્રો કોશમાં પણ નથી ખતાવ્યા.

કાબ્યોનો સંગ્રહ વગેરે ગુજરાતી લિપિમાં રાખી ઉપોદ્ધાત તથા ઇતિહાસદર્શન દેવનાગરીમાં છાપીને લિપિ સંબન્ધે આ પુસ્તકને ગંગાજનમની ખનાવ્યું છે તે પણ એક આકર્ષણ જ ગણવાને અડચણ નથી. વખતે વચ્ચુપ્રવેશોમુશલપ્રવેશઃ એ ન્યાયે આ માર્ગે દેવનાગરી લિપિ ગુર્જર સાહિત્યમાં સર્વવ્યાપિની થાય એમ ડા. અન્નરિયાનું જીવનનું સ્વપ્ન કાલાન્તરે ફલીભૂત થઈ પ્રત્યક્ષ દશામાં આવીર્ભાવ પામે એ મહાઆકાંક્ષાએ આ પ્રવૃત્તિ કરાવી હતી તો અસંભવનીય નથી. પરંતુ આશ્ચર્ય જરાક એ લાગે છે કે આ મિ. કરીમ મહમદ અને રા. અન્નરિયા એ એની વચ્ચે લિપિ સંબન્ધે મત અને રચિતો ભેદ છતાં, આ ટેકાણે એકસંશય-હુલ્લેખ હોવો ‘મિયાં મહાદેવનો’ સંયોગ થયો છે. સાહિત્યસેવાને અર્થે ન્હાની વાતમાં મત-ભેદને કોરાણે મૂકવામાં એક પ્રકારનું ઔદાર્ય આથી સ્પષ્ટ થાય છે.

અસ્તુ. હવે ‘ઇતિહાસદર્શન’ ના અતિ ઉપયોગી, રસિક, અને મહત્વના ભાગ તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ. આરંભમાં લખ્યું છે:—

“હિતર હિન્દમાં વસતા આર્યોનો એક રામુદાય મારવાનું રણ ઝોળાંગી કમ્બળા રણ અને ખંભાતના અખાતની તરફ હિતરી આવ્યો. ભદ્રાંડ ગુર્જર નામના પુરુષની સરદારી હેઠળ તેઓ આ નવા મુલકમાં આવ્યા હતા. તે હેમનો અદિ’ પ્રથમ રાજા થયો. હેના નામ ઉપરથી આ હેમનો નવો વસાવેલો દેશ ગુર્જરાત કહેવાયો. આ ખનાવ છૂઠા સૈકાની શરૂઆત (ઈ. સ. ૫૦૮) માં બન્યો. ગુર્જરાતનું અપભ્રંશ ગુજરાત થઈ ગયું.”

આ વ્યુત્પત્તિદર્શન તથા ઇતિહાસદર્શન વિશે કાંઈક અદ્ધા શિથિલ રહે તો આશ્ચર્ય નથી. “કમ્બળા રણ અને ખંભાતના અખાતની તરફ” એ દેશવર્ણનમાં ૨૫૯ મર્ધાંકના અભાવે દેશના સ્થાનનો નિર્ણય થતો નથી; ‘આ નવા મુલકમાં’ એ પણ તેટલું જ મોંઘમ છે. “તે હેમનો ‘અદિ’ પ્રથમ રાજા થયો.” ‘અદિ’ એટલે ક્યાં? અને એ રાજાની રાજધાની ક્યાં હતી? રાજ્યની વિસ્તાર સીમાઓ શી હતી? એ સર્વ શિથિલ વર્ણન છે. અને એ દેશને “નવો વસાવેલો” કહેવાથી તો જાણે તે પૂર્વે ગુજરાતના મુલકમાં જંગલ જ હોય, વસતિ પણ કાંઈ ના હોય હોવો બાસ થાય છે;—જે ઇતિહાસની વિરુદ્ધ જ સંભવે છે. હાના પદ્ધતિમાં અન્ય સ્થળે વધારે સુસ્થિત વર્ણન મળે છે. ‘ગુર્જરાત’ નહિ પણ ‘ગુર્જરા’ એમ નામ મૂળમાં હતું; એ ગુર્જરાનો પ્રદેશ હાલના ગુજરાતની ખૂબ પ્રથમ હતો, અને

* આ દુહા જાણે એક જ વ્યક્ત કાવ્ય હોય એમ આપ્યા છે તે વસ્તુ સ્થિતિથી વિરુદ્ધ હોઈ અર્થબોધમાં ક્ષતિ કરે એમ થાય છે. રાણકદેવીને જૂતાગદમાંથી લઈ ગયા ને તે વદવાણુ પહેચી ત્યાં સૂધીમાં જુદા જુદા ક્રમમાં બોલાયલાં એ વચનો છે તે રીતે ખતાવવું જોઈતું હતું.

x સં. ૧૯૬૪ ના જ્યેષ્ઠના ‘વસન્ત’માં મિ. કરીમ મહમદનો લિપિ વિશેનો લેખ હેમનો મત ૨૫૯ રીતે જણાવે છે. રા. અન્નરિયાની દેવનાગરી મારેની ભક્તિ સુપ્રસિદ્ધ છે.

પાછળથી હાનના ગુજરાતનો સમઢ હેમા થયો, અને હાનના ગુજરાતનું નામ ગુર્જરા અથવા ગુર્જરદેશ ઈ સ ના દસમા સૈકાથી વધારે પ્રાચીન કાળ સુધી જાય એમ નથી, તે પૂર્વે તો હાલના ગુજરાતનું નામ લાટ દેશ હતું, જે દેશ છેક ઉત્તરમાં આનંતપુર અથવા આનંદપુર (હાનના વનગ) સુધી ગણાતો હતો. વગેરે વાતો ત દેવદત્ત ગમકૃષ્ણ ભાણુકર એમ એ. એ. સળળ દલીલો સાથે ગ્રાપિત કરીછે, તેના પ્રકાશમાં ઉપરની વાત મને જિતગે જનક વાર લાગેછે ઉપરના મત માટે આવાગ શોછે અને તેમા સળળતા કેટલીકે તે જણાયા વગર આ વિશે વધારે કહેવું અશક્ય છે ત દેવદત્તે નીચે પ્રમાણે વાતો સ્થાપિત કરીછે —

(૧) ગુજરાતનું મૂળ નામ ‘ગુર્જરા’ હતું, (ગુર્જરાનું જ્ઠા ગણુ થયું, જ્ઠા એ લોમ કાયમ સ્થપાયા તે દેશ), ગુર્જર મળળ, ગુર્જરજીમિ, ગુર્જરદેશ વગેરે નામ પશુ હતા

(૨) ગુર્જર જાત્ય તે આર્ય નહિં પણ સીથિયન ઉત્પત્તિની હતી

(૩) એ ગુર્જર જાત્ય હિન્દુસ્તાનમાં (ગુજરાતમાં નહિ પણ ભ તખામાં) પ્રથમ છૂટા સૈકાના આરંભમાં દાખલ થઈ

(૪) હાલનું રૂઝૂમતમાં તે મૂળનું ગુર્જરા અથવા ગુર્જર મળળ હતું, એટલું જ નહિં પણ એ ગુર્જરાનો પ્રદેશ તે કગ્તા ચિરનીયું હતો, અને એકવાર કનોજ મા હેમની રાજધાની હતી, ઈ સ ના ૧૦ મા સૈકાના આરંભમાં આ પ્રદેશમાં તે પૂર્ણ સત્તા ધાત્યુ કગ્તા હતા મહોદય યંશનો મહીપાન નજન ઈ સ ૮૧૪-૧૭ ના અરસામાં થયો તે ગુર્જર રાજ હતો હેના સમયમાં કાઠિયાવાડ ઉપર હેની આજુ વર્તેલી હતી (જે કે તે ગુર્જર દેશમાં દાખલ નહોતો)

(૫) આનુમ્ય વશના તગ્ગઓ હાલના ગુજરાતમાં પ્રવિષ્ટ થયા તેવાર પછી હાનના ગુજરાતનું નામ ગુર્જરના તરીકે જણાયછે ત્હા સુધી ગુજરાત તે લાટ દેશ તરીકે જ ઓળખાયલોછે—જે છેક ઉત્તરમાં આનંતપુર આનંદપુર—(વનગ) સુધી ફેલાયતો હતો અને આનુક્રમના વખતમાં પશુ દક્ષિણ ગુજરાત તો કેટલોક વખત સુધી લાટ દેશને નામે જ ઓળખાતો હતો

આ સર્વ સાપીત કરવા માટે એટલા જઘા પ્રમાણો સળળ રીતે ચર્ચાને ગ દેવદત્તે ખતાવ્યા છે કે અહિં તેના પશુ આપતે અતિ વિસ્તાર ચર્ચાજાય એમ છે માટે આ વિષયમાં ‘કવિતાપ્રવેશ’ ના કર્તાઓ તત્કાલી પ્રમાણુ ઉપરિચિત થાય અને તે પછી પ્રાચીન શોધના પ્રવીણ સાક્ષરની પરીક્ષા નીચે આ પ્રથ જિતરે તેવારે જ ઉપરના એ શુદ્ધચેના મતની છાનના થઈ સકે હાય તો ગ દેવદત્તના સ્થાપેના નિર્ણયો સ્વીમર્થ જણાયછે

આ વિશે આટલો ઇસારો કરી, હવે એક બીજા પ્રથ વિશે બોનવાની જરૂર ઉત્પન્ન

× તા ૧૩ મી નોવેમ્બર ૧૯૦૨ ને દિવસે (જાણ્યામાં રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીની મુખાઈની સાખા આગળ) ‘ગુર્જરા’ વિશે વાચેશો નિમન્ધ બુલો.

થાય છે; ‘હતિહાસદર્શન’ માં કવિતામાં વપરાતા છન્દના પ્રસંગમાં પૃ. ૪૩ એ નીચે પ્રમાણે અગમ્ય વચન જોવામાં આવે છે:—

“બાળાશંકર અને મણિલાલે x x x ગુજરાતીમાં ગઝલો લખવા માંડી. અત્યાર સંધી માત્ર એ ગઝલો લોકપ્રિય થઈ સકી છે; ભૈરવી અને સોહિની. હામાંની બીજી તો ઘણું ભાગે હરિગીતને મળતી આવે છે. ફક્ત ગાતો વખતે જ ફેર જણાય છે. ભૈરવીની લાંબી સાધારણ એ ચરણની હોવા છતાં કેટલીક વખતે ત્રણ અને ચાર ચરણ પણ જોવામાં આવે છે. વળી એ સાથે વારાફરતી સાખીને મિશ્ર કરી. સંગીતની ખૂબીમાં વધારો થઈ સકે છે. આ ગઝલનું ભૈરવી નામ ગુજરાતી છે. અસલ દારસીમાં હેનું નામ જુદું છે.”

આ સાથે પુસ્તકને અંતે આપેલી છવનનોંધોમાંથી ધીરાની નોંધમાંનું નીચેનું વાક્ય પણ ધ્યાન ખેંચે છે:—

“હેણે કાફીનો નવો રાગ ગુજરાતીમાં લખલ કીધો.” (પૃ. ૧૪૧)

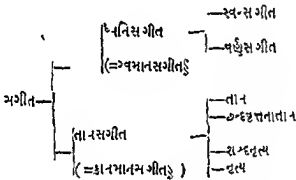
આ ઉતારેલાં વચનોમાં પદચર્યા અને સંગીત એ બેનાં ઉપાદાન કારણો કેવળ ભિન્ન છે એ વાતનું ખેદકારક વિસ્મરણ થયેલું જોઈ આશ્ચર્ય લાગે છે. છન્દ અને રાગ એ બે તત્વતઃ ભિન્ન વસ્તુઓનો અભેદ કરવામાં કેટલી મૂલગત અસમ્યક્તા સમાગલી છે તે સુઝાનું પણ અનેકવાર ભૂલી જતા જોઈ હસવા જેવા પ્રકાર જોવામાં આવે છે. બીજી સાહિત્યપરિષદ વખતે રા. ખવેંએ બાપણુ આરમ્ભતાં એક શ્લોક અમુક રાગમાં ગાયો. તે વખતે મહારી પાસે બેઠેલા એક વિદ્વાન મિત્રને મ્હેં પૂછ્યું—“આ કિયો રાગ ગાય છે, ખખર પડે છે?” તો તરત ઉત્તર મળ્યો:—“શાદૂલવિહીરિત”! કાંઈક હાલે જ પ્રકાર ઉપરનાં વચનોમાં જણાઈ આવે છે. જે ગઝલ ભૈરવીમાં ગવાય, તે જ ગઝલ સોરઠમાં એ ગવાશે અને કાફીમાં એ ગવાશે, અને બીજા અનેક રાગમાં ગાઈ સકાશે; તેમ જ હરિગીતના માપને મળતી ગઝલ કાંઈ સોહિની રાગમાં જ ગવાય એમ નથી—ગમે તે જુદા જુદા રાગમાં ગાઈ સકાય.

આ સંગ્રહ કર્તાઓ કહે છે કે અમુક ગઝલ “હરિગીતને મળતી આવે છે ફક્ત ગાતો વખતે ફેર જણાય છે.” એ મળતાપણું અને એ ફેર શાથી? તે પરીક્ષા કરી જોશે તો જણાશે કે મળતાપણું પદચર્યાનું છે,—છન્દનું છે, અને ફેર છે તે હરિગીત જે પરિચિત રીતે ગવાતો સાંભળ્યો હશે તે ગાનરૂપ અને સોહિનીમાં ગાય તો સોહિની રાગ એ બેમાં ફેર. તેમ જ અમુક ગઝલનું “ભૈરવી નામ ગુજરાતી છે, અસલ દારસીમાં હેનું નામ જુદું છે”—એમ જે કહ્યું છે તે પણ શું સચવે છે? એ જ. કે દારસીમાં જે નામ છે તે હેના પદખન્ધનું—છન્દનું—છે; અને “ભૈરવી નામ ગુજરાતી છે”—એ તો આજ જ બપડું. ગુજરાતીમાં એ ગઝલનો ઉપયોગ કરનારા કોઈ લેખકોએ હેને મથાણે ‘ભૈરવી’ એમ લખેલું તે એટલા જ માટે કે ભૈરવીમાં ગાઈ સકાય; છન્દ એ સંભવે જ નહિ; પછી અગાનથી હેનું ભૈરવી નામ છન્દ તરીકે કોઈ લઈ પડ્યા હોય તો ઉપાય નહિ; છન્દ અને રાગનાં સ્વરૂપ તેથી બદલાશે નહિ—માત્ર આમ બોલનારની હાસી જ થશે.

આ પ્રકારના જમનું ઉદ્દાટન મ્હેં આજથી ચાર પાંચ વર્ષ ઉપર રા. ન્હાનાલાલ

દલપતરામ કવિનો “ગુજરાતી કવિતા અને મગીત” એ મધ્યાગનો લેખ શરૂઆત તથા ચૈત્ર સ. ૧૯૬૦ ના ‘વસન્ત’ માં આરંભે તે ઉપર ઈ સ ૧૯૦૪ ના જૂન—જુલાઈના ગુમારમાં ચર્ચા લખી હતી તેમાં પ્રસંગવશાત્ કહ્યું હતું * તા ન્હાનાવાલે પણ ‘માર’, ‘નમેરી’, ‘રામગ્રી’ વગેરે ‘રાગ’ને ‘વૃત્ત’ કહેવાની જૂઠ્ઠી કરેલી હતી તે પ્રસંગે મેં આ પ્રશ્નનો સ્પર્શ કર્યો હતો પરંતુ હેતુ સન્નિવૃત્ત સ્વરૂપદર્શન તો ઈ સ ૧૯૮૮-૮૯ માં ‘કવિતા અને સંગીત’ એ વિષયના નિબંધમાં મેં કર્યું છે (સુદર્શન પુ ૧૪ અંક ૫ જુલો) તા ન્હાનાવાલેના ‘વસન્તોત્સવ’ કાન્ય ઉપર ઈ સ ૧૯૮૮ ના જાન્યુઆરીના અંક ૧-૩ માં મેં ચર્ચાપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું તેમાં આ પ્રશ્ન વિશે માત્ર સહજ ઇશારો કર્યો હતો સુદર્શન ૧૯૮૮-૮૯ માં કરેલી ચર્ચામાં કાંઈક વિશેષ સુચનવશાત્ ઉમેરીને ૧૯૦૪-૫ માં ‘વસન્ત’ માં ઉપર કહેલા મુદ્દાને લેખમાં આ પ્રશ્નનો ખુલાસો કર્યો છે તેનો કાંઈ ખ્યાલ આવવા માટે તે ચર્ચામાંથી ટૂંક જ ઉતારો આપવો અસ્થાને નહિ ગણાય.—

સંગીતના ભેદ તથા પેટાભેદ નીચે પ્રમાણે છે —

* ‘વસન્ત’ મ ૧૯૬૦ ના આપાઠ માસનો અંક ૫૪ ૨૧૩ જુલો.

જે સ્વમાન અને કાલમાન એ બે વચ્ચેનો સ્વરૂપભેદ જૂની જગ્યાને લીધે જ કાગેક, harmony (સ્વરસંવાદ) ના અર્થમાં ‘તાનબંધ’ એમ શબ્દ ગ્રંથ ગોવર્ધનભાઈએ યોજ્યો હાજો તે તાનના મવાદમાં જે બંધ બેસતાપણાનો સંતોષ થાય છે તે જુદી વસ્તુ છે તે જ સંવાદ ઉદ્દિષ્ટ હોઈને ‘તાનબંધ’ શબ્દ યોજ્યો હોય તો જુદી વાત છે પરંતુ harmony (સ્વરસંવાદ) ના અર્થમાં હોય તો તો ઉપર કહેના જમનુજી ગણતરુ પરંતો ‘તાનબંધ’ ને બદલે ‘સ્વ બંધ’, અને ‘તાલભંગ’ ને બદલે ‘સ્વરભંગ’ કહ્યું હોત તો ચાનત, અથવા જે સ્વ એક ખીજાને મગતા વ્યાપે તે સ્વરોના તાન=tension સમાન હોય, માટે તે અર્થમાં ‘તાન’ લેઈ ‘તાનબંધ’ કહ્યું હોય તો પણ ચાને

આ માત્ર પ્રસંગવશાત્ અહિં નોંધ કરી છે ઈ સ ૧૯૦૫ માં માહિત્યપરિવહન વાગેલા નિબંધમાં ગોવર્ધનભાઈએ ‘તાનબંધ’ શબ્દ પ્રથમ ઉપયોગિત કર્યો જણાય છે મેં એ શબ્દ ‘જેણી’ (ઈ સ ૧૯૦૫) ની પ્રસ્તાવનામાં માત્ર ગોવર્ધનભાઈનો કરીને તે પ્રસંગ માટે વાપર્યો હતો

આદિ સ્વરસંગીત તે જ શુદ્ધ સંગીત છે, જેને લૌકિક વ્યવહારમાં સંગીત કહેવાય છે તે. સ રિ ગ મ પ ઘ નિ એ સહ સ્વરના (તથા હેના પેટાભેદ કોમલ તીવાદિના) અનુક્રમ, સંખ્યા, વગેરેને લઈને રચનાન્તરથી થતું મધુર સ્વરૂપ તે જ સ્વરસંગીત.

વર્ણસંગીત—એટલે વર્ણાનુપ્રાસ (અક્ષરસમાર્ષ, અથવા પદલાલિત્ય, તથા યમક (rhyme); તાલ—આપણી ગીતકલામાં સ્વીકારાયેલા સર્વ તાલ—એકતાલ, ત્રિતાલ, ઝંપા, વગેરે; તેમ જ પાશ્ચાત્ય ગીતકલાના તાલ;

છન્દ, જ્વરતા તાલ—માત્રામેળ છન્દોના તાલ, તેમ જ અક્ષરમેળ જ્વરતાના સ્વતઃસિદ્ધ શબ્દ વૃત્તમાં સમાયેલા તાલ;

શબ્દ વૃત્ત—rhythm, મધમાં તેમજ પદમાં આવતું;

વૃત્ત—વૃત્ત કલાનું વૃત્ત.

આ ઉપરથી જણાશે કે છન્દ તથા જ્વરતામાં સમાયેલા તાલ તે જ સંગીતના વિશાળ અર્થમાં પણ સમાસ પામશે; પણ છન્દ તથા જ્વર તે તો સ્વરૂપતઃ તેથી પણ ખંડારની વસ્તુ છે. હેમાં તો માત્ર સ્વરોના લઘુચુત્વમૂલક માત્રાસ્વરૂપ ઉપર જ આધાર છે. અને શુદ્ધ સંગીત (જેમાં જ લેરવી, સોહિની આદિક રાગિણી તથા રાગો આવે) તે તો સ્વરોના ધ્વનિ-નાદ-ના પ્રમાણસ્વરૂપ ઉપર—સ રિ ગ મ પ ઘ નિ એ સ્વરઘટના ઉપર બધાયેલું છે. દૂકામાં રાગોનું ઉપાદાનકારણ નાદશ્રુતિ છે, અને છન્દનું ઉપાદાનકારણ વર્ણશ્રુતિ છે.

વર્ણશ્રુતિ અને નાદશ્રુતિ બંનેમાં માપનું આધારભૂત પાત્ર તો સ્વર જ શક્ય છે; બંનેનું જાતે સ્વરવિના ઉચ્ચારણે અશક્ય છે, તેથી છન્દને માટે માત્રાનું માપ તે જેમ સ્વરની જ લઘુચુત્વતાનું છે, તેમ જ રાગમાં સરિગમ વગેરે સુરોમાં રહેલી નાદશ્રુતિનું માપ પણ સ્વરમાં જ સંભવે. પરંતુ છન્દના સંબંધમાં સ્વરના ઉચ્ચારણમાં કેટલો કાળ રોકાયે છે તે મપાય છે, ત્યારે રાગના સંબંધમાં તે તે સ્વરના ધ્વનનમાં નાદનાં આન્દોલનો (vibrations) ની સંખ્યાને આધારે રચાયેલાં પ્રમાણ મપાય છે.

આ વસ્તુગત ભેદ કાંઈક વધારે પ્રત્યક્ષવત્ થવાને માટે એક કાલ્પનિક દૃષ્ટાન્ત લઈએ. એમ ધારો કે એકેક ઈચની લંબાઈના અને તેટલી પહોળાઈના ચોરસનું એક માપ, અને

* આટલે સુધીનો ભાગ મ્હારા ઈ. સ. ૧૯૦૪-૫ ના લખાણમાંથી સાર છે. તે પ્રછે આવનારું વિષયરેફાટન હાલ નવું ઉમેરું છે.

§ આ શબ્દોનો વિશેષ ખુલાસો “શ્રુતિસ્વરસિદ્ધાન્ત” નું અવલોકને ‘વસન્ત’ માં આવે છે ત્યાં જુવો. ‘વસન્ત’ સંવત ૧૯૬૫ ના કર્તિકનો અંક, પૃ. ૪૪૯. વર્ણશ્રુતિ= syllable; નાદશ્રુતિ=નાદની અસ્પષ્ટ મધુર પરિમિતિ (unit).

તેથી બમણી લ'આઈ. પણ તેટલીજ પ્લેઝાઈનું બીજું માપ; હેવા કડકાઓની જુદી જુદી રચનાઓને જાણે જુદા જુદા બન્ધ ગણી જુદાં જુદાં નામ આપિયે.

ઉદાહરણ:—

૬૪ લ'આઈ—૧ ૧ ૨ ૧ ૨ ૧ ૧ ૨
(ક) □ □ □ □ □ □ □ □

(જ) □ □ □ □ □ □ □ □

૬૪ લ'આઈ—૧ ૨ ૧ ૧ ૧ ૨ ૧ ૨

હામાંનાં (ક) ને ગમક બન્ધ એમ નામ આપિયે અને (જ) ને વિલાસબન્ધ એમ નામ આપિયે. આ દ્વારં તે જન્દનું પ્રતિબિમ્બ ગણી સકાય.

હવે એ જ મોરસ કડકાઓમાં લાલ, લીલા, પીળા વગેરે રંગ જુદા જુદા ક્રમ, બ્યુલમ, વગેરે દેગ્ધારની ગોઠવણમાં પૂરિયે, અને તે ગોઠવણોને જુદાં જુદાં નામ આપિયે;

(ગ) લાલ, લીલો, પીળો, લીલો, પીળો, લાલ, જૂરો, કાળો;

(ઘ) લીલો, લીલો, પીળો, લાલ, લાલ, લીલો, કાળો, જૂરો.

હામાંનાં (ગ) રચનાનું નામ મોહક લહરી, અને (ઘ) નું નામ ચંચલલહરી; એમ પાડિયે; તે આ લહરીરચના તે રાગનું પ્રતિબિમ્બ ગણી સકાય.

હાવાં બે જાદાં જુદાં શાસ્ત્ર જાણે હોય, તે જ ગમક, વિલાસ વગેરે બન્ધનો વિષય તે અને મોહક, ચંચલ વગેરે લહરીનો વિષય તે પરસ્પરથી ભિન્ન જ થાય એ સ્પષ્ટ જણાશે, ગમક બન્ધમાં મોહક લહરી પૂરિયે માટે હેને મોહક બન્ધ નહિં કહેવાય, બન્ધ તો ગમક જ રહેશે. હેમાં બીજી લહરી પણ મૂકી મકાશે. એક જ બન્ધમાં જુદી જુદી લહરી મૂકી સકાયે, માટે કાંઈ બન્ધ તે લહરીથી નહિં જોળખાય, અને લહરી તે બન્ધથી નહિં જોળખાય; તે જ રીતે એક જ જન્દમાં જુદા જુદા રાગ પૂરી સકાય* માટે કાંઈ રાગ તે જન્દ ના કહેવાય, અને જન્દ તે રાગ ના કહેવાય.

આ ઉદાહરણમાં કસ્પિત જ ચોળનાઓ લેવી પડીછે અને તેથી કાંઈક અમથી સમ-

* દરેક જન્દ બધા રાગમાં ગાઈ સકાય એમ વખતે નથી સંભવતું. તેનાં કારણો રાગોનાં કેટલાંક મુક્ત સ્વરપમાં છે; જેમકે અચુક રાગમાં અચુક સ્વર અચુક રીતે આવેછે, બહુ વાર તે સ્વર ઉપર ડાહ્યું નથી અથવા વધારે વાર કરવું પડે છે;—ધત્વાદિ; જે કોઈક જન્દના બન્ધમાં સ્વરોની માનાના નિયમને લીધે સધાતું કઠણ પડેછે; ધત્વાદિ, આ ઝીણી વાત વધારે ચર્ચવાની જરૂર નથી. આ કેવળ આકસ્મિક સ્થિતિ છે; તે ઉપરના સામાન્ય તત્ત્વને બાધ આજે એમ નથી.

આમ એમ વખતે હશે. પરંતુ આ સ્થળે દર્શાવવાના બોલને માટે હેમાં સામર્થ્ય પૂરું છે. અ. ઉદાહરણમાં જે પ્રકારનો પરસ્પર બેદ બન્ધ અને લહરી વચ્ચેનો સંબંધ છે, તે પ્રકારનો (તે જ સ્વરૂપનો નહિ, પણ ત્હને મળતો કાંઈક) બેદ છન્દ અને રાગની વચ્ચે છે.

માટે જેમ 'લુગ્ગી રાગ' એ વચન હાસ્ય ઊપગમે એમ છે, તે જ પ્રમાણે વિ. પરીતકમર્મા "ભેરવી ગઝલ" અને "સોહિની ગઝલ" એ વચનો પણ અર્થહીન, બદ્ધ અનર્થમય જણાય છે.* તેમજ ધીરાએ 'કાફી' નો નવો રાગ દાખલ કર્યો એમ નહિ પણ કાફી રાગમાં ગાઈ સકાય હેવી એક નવી ચાલતું પદ દાખલ કર્યું, એટલું જ કહેવામાં સાર છે.* કાફી રાગ તો ધીરાની પૂર્વે ધણી કાળથી વ્યવહારમાં હતો.

આ પ્રમ ચર્ચામાં વખતે કાંઈ દૃઢ વચનો બોલાયાં હશે તો તે માટે રા. અંબારિયા તથા મિ. કરીમ મહમદ ક્ષમા કરશે એમ આશા છે; કેમકે આ જોવા જઈએ તો અતિ સરલ વિષય-સંગીત અને છન્દના સ્વરૂપના દક્ષા ખખખા નવા વિષય-માં શિક્ષિત જનો પણ પુનઃ પુનઃ જોયાં આવે છે તે જરાક અસલ લાગે હેતું છે. અને આટલું જરાક અપ્રિય વચનોનું જોખમ જે હીધું છે તે એટલા જ માટે કે જે વિદ્યાર્થીવર્ગને માટે આ પુસ્તક રચાયું છે તે વર્ગમાં આ મૂલતરવો વિશે કેવળ પાયાથી જ જૂલ્સ ભરેલા વિચાર બધાઈ નય તે સંવેદ્યા અનિદ છે, અને જાને તો તે પરિણામ થતું રોકવું એ કલેન્દ્ર છે. એ વર્ગની દૃષ્ટિએ કદાચ આ ચર્ચા બાગ્યે પડશે. પરંતુ રા. અંબારિયા તથા મિ. કરીમ મહમદની માન વિષયમાં જાણીતી ઉદારતા અને સત્ત્વ સ્વીકારક વૃત્તિના ઉપર એટલો વિશ્વાસ રાખી સંકારો કે બીજી આશ્ચિત્તિ વખત આ મહરવની જૂલ્સનો ધટતો સુધારો દાખલ કરશે, એ રીતે તેમ જ પોતાના સંપર્કમાં આવતા વિદ્યાર્થીઓના મનમાં આ વિશેનો ભ્રમ પેસવા નહિ* દે અથવા પેટેલો કાફી નાંખવાનો પ્રયત્ન કરીને, સુરજ આણુશે; એ આશા બ્યર્થ નહિ* મણાય.

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ જોશનાથ.

* ગઝલ હોઈ ભેરવીમાં ગવાય, અથવા સોહિનીમાં ગવાય, એમ ધમ્માધીન વાતનું નિર્દેશન હોય, તે વાત જુદી છે. અને ત્હમાં વિશેષ મુદ્દો પણ નથી જણાતો. ઉપરનાં વચનો-માં તો છન્દને જ રાગનું નામ આપવાનો હેતુ હોય છે.

* ધીરાનાં પદ જે ચાલમાં ગવાય છે ત્હમાં રાગ કાફી છે કે કેમ તે પણ સંશયની વાત છે. કેટલોક ભાગ તો ગાડસારંગની છાયાવાળો જણાય છે, પરંતુ કાફીનો ભાગ પ્રધાન છે એ ખરું.

ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ-વિષયોની યાદી.

[ત્રીજી સાહિત્યપરિષદ ગજદોષમાં આવતા બાદપદ-આશ્રિત મામમાં મેળવવાનો હકાવ દેવામાં આવ્યો છે. એ પરિષદ મેળવવા માટે નીમેલી કારોબારી કમિટિના મેમ્બરો રીઓ તરફથી સૂચના રૂપે વિષયોની નીચેની યાદી બહાર પાડવામાં આવી છે. તન્વી.]

વિષયોની યાદી.

આ યાદી સૂચના રૂપ ન છે, એમાં ગણ્યવેલા કદેક વિષય ઉપર લેખ આવશે ન એમ માનવાનું નથી. એથી ઉદ્ભવે એ ઉપરાંતના પણ ગુજરાતી વાદમયતા ગમે તે વિષય લખવાની સૌ દોષને છૂટ છે, માત્ર એવી આશા ગણવામાં આવે છે કે જે દોષ વિષય મોકલવામાં આવે, તે જેમ અને તેમ સંગીત અને ચંદુલી પદ્ધતિના દેવા તન્ન લેખકો ધ્યાન આપશે, કેમકે પરિષદના ઉદ્દેશોની સિદ્ધિને આધાર લેખોની મંથ્યા અને વિષયોની વિવિધતાના કદમાં તેમના ગુણ અને વિદ્વતા ઉપર વધારે છે.

૧. ભાષા અને ભાષાશાસ્ત્ર:

ક. મામાન્ય: આ વિભાગમાં ગુજરાતી વ્યાકરણ (લિપિ, નેદણી, બ્યુત્પત્તિ, વાક્યગતિ, સમાસ વિચાર વગેરે) ની હાલની સ્થિતિ કે તેના કોઈ પણ અંશના દત્તિદાસનું સાચીય વિવેચન.

ખ. પ્રાંતિક અને કોમ કોમની બોલીઓ —

પ્રાતિક બોલીઓ—જેવી કે જાણવાડી.

કોમ કોમની બોલીઓ—જેવી કે કાઠી, માગણી, બીલી.

સગદ ઉપરની બોલીઓ—જેવી કે ગુજરાતી, માગણી, કન્ની.

અને તેઓના ગુજરાતી માથે મળવ.

ગ. રાકટ ગ્રીયમન, બીગ્સ, હર્નેલ, આદિ નિદેશી ભાષાશાસ્ત્રીઓના ગુજરાતી ભાષા અને તેના દત્તિદાસ વિષેના વિચારોની ચર્ચા.

ઘ. અષ્ટાદશ ભાષા અને સાહિત્ય.

ક. ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રીઓ—જેવા કે હેમચંદ.

ચ. નરસિંહ મહેતાની કે અન્ય કોઈ પ્રાચીન ગુજરાતી લેખકની ભાષાનું ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ નિરીક્ષણ.

છ. કોમ, પંખાયા, આદિ.

જ. ભારતવર્ષ સાર એક ભાષા અને એક લિપિ.

૨. સાહિત્ય:

ક. દત્તિદાસ દૃષ્ટિથી ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રદેશ કે ખંડનું વિવેચન.

સંદર્ભ દૃષ્ટિથી ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રદેશ કે ખંડનું વિવેચન.

ધર્મ અને ફિલસુફીની દૃષ્ટિથી ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રદેશ કે અંતુ વિવેચન.

ખ. છંદઃશાસ્ત્ર. (મેટ્રિક્સ) ઉદાહરણ. ઢાળ, દેશીઓ, વગેરે જુના પ્રયોગો તેમ જ હાલ વપરાશમાં આવતા નવા છંદસ પ્રયોગોની ચર્ચા.

ગ. અલંકાર શાસ્ત્ર—સંસ્કૃત.

„—પાશ્ચાત્ય.

ધ. સંસ્કૃત કાવ્યો, નાટકો, વગેરેનાં ભાષાંતરોની સાહિત્ય ચર્ચા.

ઙ. દેશજ્ઞ સાહિત્ય: લોકગીત, લોકકથા, ભજનો.

ચ. સંસ્કૃત, અંગ્રેજી આદિ સાહિત્યની ગુજરાતી ઉપર અસર.

છ. બંગાળી, મરાઠી, હિંદી, તામિલ, આદિ ભાષા અને સાહિત્યની પ્રગતિનો ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની પ્રગતિ સાથે મુકાબલો.

૩. કલા:

- ક. સંગીત
- ખ. ચિત્રકલા
- ગ. શિલ્પ
- ધ. સ્થાપત્ય
- ઙ. નૃત્ય અને નાટ્ય
- ચ. ગૃહ કલાઓ.

૧. એક કે વધારે કલાતું વિવેચન, ઇતિહાસ, આદિ.
૨. એક કે વધારે કલાનો સાહિત્ય સાથે સંબંધ.
૩. એક કે વધારે કલાનો પ્રભુજીવન સાથે સંબંધ.
૪. પાશ્ચાત્ય કલાઓની આપણી કલાઓ ઉપર અસર.

૪. વિજ્ઞાન:

- ક. ભૌતિકશાસ્ત્રો.
- (નેચરલ સાયન્સ.)
- ખ. માનસ શાસ્ત્રો.
- (મેન્ટલ અને મોરલ સાયન્સ.)

૧. એક કે વધારે શાસ્ત્ર (કે તેના અમુક અંગ, પ્રદેશ આદિ) નું વિવેચન. ઇતિહાસ, આદિ.
૨. આપણું કોઈ પ્રાચીન શાસ્ત્ર અને તેમાં પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર વચ્ચે મુકાબલો.
૩. ખોટની (ઉદ્દભિજ્ઞ.) બાયોલોજી, ફીઝિયોલોજી (ઈન્દ્રિય વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર,) માનસશાસ્ત્ર (સાઇકોલોજી,) નીતિ, રાજ્યનીતિ, વ્યવહારશાસ્ત્ર (બુરીસ્પ્રુડન્સ,) આદિ ગુજરાતી વાક્યમયમાં કેટલા ખેડાયાં છે, અને કેમ વધારે ખેડાય વગેરે વિષયોની ચર્ચા.

૫ કેળવણી .

ક. મામાન્ય ચર્ચા.

ખ પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ, ઊંચી, અત્યંત, ઔદ્યોગિક, ખેતીની અને ગામડી, ઘાતરી અને આરોગ્ય વિષયક, ઇન્જનેરી, વેપારી, નાવિક, નીતિ અને ધર્મની-પરે કેળવણીના વિવિધ વિભાગોની ચર્ચા.

ગ કેળવણીમા ગુજરાતી ભાષાનો ઉપયોગ વધારવાની ચર્ચા.

૬. ઇતિહાસ .

ક. પુરાણ વસ્તુશાસ્ત્ર-જેવાં કે નિષ્કશાસ્ત્ર, ઉન્નિરેખન વગેરે.

ખ રાજકીય ઇતિહાસ અને ભૂગોળ.

ગ સામાજિક ઇતિહાસ નાનો, પથો, ધર્મો, સ્થાવરો વગેરેના ઇતિહાસ.

૭ ધર્મ અને ફિલસૂફી

ક. હિંદના ધર્મ, દર્શનો, ધાર્મિક અને તાત્વિક, સંસ્કૃતિ, એતુ મામાન્ય કે એના કોઈ પણ એક અથવા નિરીક્ષણ.

ખ, પાશ્ચાત્ય ધર્મ અને ફિલસૂફીની આપણા ઉપર થતી અસર

ગ ગુજરાતના ધર્મો પથો, સંપ્રદાયો, આદિના સિદ્ધાંતો, કર્મકાંડ, સાહિત્ય આદિનું નિરીક્ષણ.

ઘ આચાર્યો, સાધુઓ, ગોરજીઓ, પીરો, ફકીરો વગેરેના જીવન અને વચનામૃત.

૮ ગુજરાતી વાઙ્મયની પ્રગતિને અને પરિપક્વતા ઉદ્દેશને લગતા વ્યવહાર પ્રશ્નો

પરિશિષ્ટ.

કાઠીઆવાડને લગતા વિષયોની ખાસ યાદી

ક

૧. શ્રીકૃષ્ણ અને હારિકા.

૨. જોતોના મંદિરો, ગિરનાર, યત્રુજ્ય અદિ.

૩. કાઠીઆવાડના સાધુઓ, ભગતો, પીરો, આચાર્યો વગેરે.

૪. સદ્ગુણનંદ સ્વામી.

૫. દયાનંદ સરસ્વતી.

૬. કાઠીઆવાડનું અદ્ભુત (રોમાન્ટિક) સાહિત્ય.

વાતાંઓ, દુહા, મેરઠા, કવિત, બજનો, વગેરે.

કાઠીઆવાડી કહેવતો.

૭. કાઠી, ચારણી, હાલારી, જાલવાડી, વગેરે બ્રાધઓ અને બોલીઓ

૮. કાઠીઆવાડમા થયેલા સંસ્કૃત, ફારસી, લેખકોના અરિત્રો, લખાણો વગેરે.

૯. નરસિંહ મેહતા, ભોજા ભજત, કાળીદાસ (વસાવડ), વગેરે.

૧૦. કાઠીઆવાડના રાજ્ય રીત પ્રચાર્તાઓ.

૧. અશોક, રૂદ્રદામા વગેરેનાં લેખો.
૨. વલ્લભી સામ્રાજ્ય.
૩. માંગરોળ આદિ પ્રાચીન સ્થળોની ઇમારતો અને ખંડિયરો.
૪. મહમદ ગઝનવી અને સોમનાથ પદ્ધતિ.
૫. કાઠીઆવાડનો રજપુત સમયનો, મુસલમાની સમયનો, મરાઠી સમયનો ઇતિહાસ.
૬. કર્નેલ વોકરના જમાનાનું કાઠીઆવાડ.
૭. કાઠીઆવાડના મોટા રાજાઓ, કારબારીઓ, સેનાપતિઓ.
૮. કાઠીઆવાડના ખારવટીઓ.
૯. કાઠીઆવાડીઓની સફરો, તેમણે સ્થાપેલાં મંદિરો.
- કાઠીઆવાડ અને જંગલો, જાવા વગેરે.
૧૦. કાઠીઆવાડમાં આવી વસેલા પરદેશીઓ.
૧૧. કાઠી, રખારી, આહીર, મીયાણા, મેર, મેવા આદિ કોમોના ઇતિહાસ, રીત રીવાજ વગેરે.
૧૨. ખોળ, મેમણ આદિ કાઠીઆવાડની મુસલમાન કોમોનો ઇતિહાસ, રીતરીવાજ વગેરે.
૧૩. કાઠીઆવાડના ઇતિહાસ અને વેપાર નાગરો, ખાલજો, વાણીઓ, ભાટીઓ, હુવાણા આદિ કોમોનું સ્થાન.
૧૪. કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતની પરસ્પર અસર.
૧૫. કાઠીઆવાડની રમતો, જાહેર વિનોદો, તેહવારો વગેરે.

બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર,
ભાનુસુખરામ નિર્મલરામ મહેતા,
બળવંતરાય વજ્રેશંકર છાયા,
મંત્રીઓ.

દલપતરામ ભગવાણ શુક્લ,
પ્રમુખ.
અમૃતલાલ રણછોડદાસ બક્ષી,
વિપ્રમુખ.

[પરાન્ત-ઓફિસ.]

નહોનાલાલ દલપતરામ કવિના

છપાયેલાં પુસ્તકો

૧ કેટલાંક કાવ્યો

૨ વસન્તોત્સવ

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨ જો.

દરેકની કીમત આઠ આના.

થોડા વખતમા છપાશે

૧ ઇન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર મૂન સાથે.

મળવાનું કેટલું

જીવનવાચ અમરશી મહેતા

ગુજરાત વર્નામ્યુવર સોસાયટી.

અમદાવાદ

કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો

દલદલમી—કર્તા મી છ ના મેશી આ પુસ્તક એક દિવસ સમારી વતા છે
પ્રેમ અને નીતિના તત્વોને અમ્મી રીતે મૂલ્યે છે નામદાર ગાયકવાડ સરમ
રના મેજાથી ખાતાએ દનામ તથા લાઠીએથી આટ મજુર કરેન છે કપડ
ની શેલીતીબધાઇ સાથે ખે ૩ ૧-૧૨-૦

જે શુદ્ધિકા—આ દિવસ સસારી વાર્તા પોકેટ સાઈઝ મા છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેત
તેમા હીમગૌરીનું અખડ પ્રેમ તેમજ પુરુષનું પતિનશ્વર તેમજ કમગતિની
સહનત ના ચિતારો છે કપડાની બધાઈ કી કમ્પ ૩ ૦-૭-૦

—હુમમન દારાબ—પ્રારમા હાથેના મુનછેને શેરીએ પારમી સંસારી અન
રસીલી તારી પહેલી આજીત અલાસ થતા હાતમાં બીજી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે
કપડાની બધાઈ મોનેરી નામો કી ૩ ૧-૮-૦
આ ચિતાર અમારે ત્યા તમામ પુસ્તકો મળી શકે છે સુચીપત્ર મંગાવવા
મોકલી આપીશું

ડી ૧-મીદાશનો કુ
પારસીબાગર ડાહ, મુબઇ

હૃદય રંગ.

(દ્વિતીય કિસ્સો-કાવ્ય,)

પ્રાસાદીક અને પાર્થક કાવ્યો કાવ્યકર્તા પુરુષ. ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ સાહ્યેરી માટે મંજૂર કરેલ છે. રી. ત્યાર આના પો. એક આનો

દે. રચનાર—

ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ.

મારળી નીવારણી મુ. વેરાવળ.

અથવા એન એમ ત્રિપાઠિ—બુકસેલર્સ મુંબઈ.

કાવ્ય મંજરી.

'x x જુના કાવ્યોનો સરો સમઠ યથો હોવ તો આ જ છે. 'x x'

પ્રી. ટી. કે. ગજાર.

'x x પસંદગી મુ. જ સારી કરી છે. x x'

પ્રી. બ.

'x x ગુજરાતી કવિતાનો ઇતિહાસ ને કાવ્યો સંબંધી દિપ્તિવાળી વાંચકા ને અભ્યાસકોને ધણું સરખાવૂં ધષ્ટ પડશે. x'

સ્વામીનાથ મં. નીલકંઠ.

કવિતાના ઇતિહાસ ને વિવિધ વિષય સાથે પ્રાચીન કવિઓના ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યોનો સમઠ કિમત રૂ. ૧

દે. કાવ્યકર્તા.

મુંબઈ નાં ૩

}

છવાસાઈ અમીચંદ પટેલ

ઊર્ધ્વા કાવ્ય.

એક રસિક નવલકથા.

નવે વિશે વિદ્યાનેતા હવે અભિપ્રાયો આપ્યા છે સરલ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી છે. લખાય ૩૦૦ પાના.

કર્તા—ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા, બી. એ.

મનુ સમાજ.

ઉર્ધ્વા કાવ્યની ખાસ પુંક્તની કિમત રૂ. ૧-૦-૦

કાવ્ય પુંક્તની ને હલકા કાવ્યની રૂ. ૦-૧૨-૦

SELECTIONS FROM ENGLISH POETS

With Notes—Nearly 300 Pages.

Beautiful poems of famous English and American authors

PRICE 0-1-0.

મળવાનું છેકાણુ.

ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા.

બી. એ. અમિરટ્ટ સેફરી
સેવાસન-મિરગમ બેરોડ—મુંબઈ

સેવાસન બેરોડ અમદાવાદ

નાગર મુંબઈ મુંબઈ

આતંક નેત્રી ગોળી મો.

આહુ જમાનાની તાકાત આપતારી તમામ બોધધિઓમાં

✧ અગ્રેસર છે. ✧

✽ આ ગોળીઓ:- ✽

- (૧) પાપ્યન સક્તિની વિશિષ્ટતા દૂર દરે છે.
- (૨) નબળાં પક્ષતાં જ્ઞાન તત્ત્વોએને પ્રુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) ધટતી જાતી સ્મરણ સક્તિએ સતેજ દરે છે.
- (૪) લોહીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- (૫) તાબાત વધારે છે.
- (૬) મર્મરચાનોની સક્તિએ ઉત્તેજિત દરે છે.

૩૨ ગોળીની ૫૫૧ એકતા ૩ ૧

સવળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયભાંથી મુક્ત રહેવા માટે.

ਅਭੇਦਯਾਨੀ ਚਰੀ

“કામ શાસ્ત્ર.”

नामिदुः

અમારૂં પુસ્તક જાંચો.

તે આરોગ્ય, શેષત અને આજીવનના ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનાર છે

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સુધીમાં તેની

પાંચ લાખ કરતાં વધારે મરુત પ્રતો વહેચાઈ ચુકી છે.

ते पुस्तक.

કચ્છ, મરાઠી, ગુજરાતી, હિંદી, ઉર્દૂ, ઉર્દૂ. (ગુજરાતી ચિપમાં) બ ગ્રામી બને તામિલ
બાષના તૈયાર છે તેલ'ગુ બાષામાં લખાય છે

विना भुङ्ग्ये.

ટપાલ ખર્ચ લીધા વગર મોકલવામાં આવે છે.

वैद्यशास्त्री 1-12-08

प्रांश, हास्यदेवी श.८.

अर्थ

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—દ્વારિયાપાઠ

THE PERFECTION OF HUMANITY.

The origin of the individual is divine, the origin of the human race is divine. The progress of the individual is eternal, the progress of the race is eternal. The perfection of both is in the Divine Life of God. That is our faith. And the work men of good will have to do—between these two points of origin and end—is to organise themselves into collective labour for the good of the whole through love of the whole and with faith in this divine beginning and in this divine end. Therefore we do not bid men look only to the past for inspiration of life as many do, nor only to the future for the inspiration of life as others do. We bid men look at the present humanity where no vain struggle is going on but where God and man are labouring together. There is not a single event, not a single piece of work now doing, not a single thought now thinking which is not part of God's work for the endless and perfect life of the whole of Humanity. Throw yourself into the present with that faith burning in your heart, and be sure you will then cease to complain, cease to be hopeless, cease to be so self-tormented.

—Rev. St. J. Ford A. Brock

वसन्त

इदं सत्य सर्वेषां भूताना मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा
यमस्मिन्मन्त्रे तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो यथायमप्यात्म सत्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

वसन्त

सत्यप्रि प्रमदितव्यम् । धर्मात् प्रमदितव्यम् । पुत्रलाभ प्रमदितव्यम् ।
मृत्यु न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रयत्नोप्या न प्रमदितव्यम् ।

वसन्त

वर्ष ८, अ० ७.

[भासि]

अधिक आयः, मयत् १८५५

तन्नी—रोहिण्य, अ नन्दस्य भापुता सुव. मेम मे मेद मेद नी.

निदि

२४

(स रा नरसि भासि रोहिण्य ५८४)

रोहिणी लूनन इने कवननी रजा

२५३

(स रा लुभा दितिव सुव)

सोदर्यो ही हनीने

२५५

(स रा नरसि दशव जालामाय भी को ली नव)

वेतुर डी ।

२५७

(स रा ' डान्त ' भी मे)

निश्चय्य प्रेम

२५८

(सो सुभति)

प्रभा १०

२५९

(सो भूता)

अ. मित्रने नन्दसिने

२६०

(स रा अतिदुष्टस्य कर कभगास कर निवेदी जेम मे मेदने भी)

वीरागना मीदेवी

२६१

(स रा अरदेशर व अणरेशर)

नन्दस्य भामान्य स्वस्थ

२६२

(स रा रोषाबाव मलय इ राव)

' वदश्य ' अने ' विधि ' — पूरव डी

२६३

(स रा नरसि दशव जालामाय भी को ली नव)

विधिदशवजालामाय

२६४

(स रा सान्यद मलय राव जेम मे)

લવાજમ.

(૧) લાઘણેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) નિઘાઈઓ, (૪) ઓઓ, (૫) ગુજરાતી યા
ગાના માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુધીના સર્વ પગારદારો
માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉછરતી લાઘણેરીઓને ખાસ બક્ષીસ નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ બાદની)
ગળ્યના આશય વિનાની લાઘણેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર
બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા
કૃપા કરવી બીજા વર્ષ માટે રૂ. ૦-૧૨-૦, ત્રીજા માટે રૂ. ૧-૪-૦

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૬-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ એક અકના રૂ. ૦-૬-૦

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની મહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ" ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને બ્યવસ્થાપક
જવાબદાર છે અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે
- ૩ કોઈ પણ લેખનુ અસલ લખાણુ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો થાક્યો, હોય
કે ન હોય-પણુ એ લેખકને પાછુ મોકલવાને અગો, બધાતા નથી.

બ્યવસ્થાપક.

આયોનિક ફાર્મસી

માં

બનતી સાધારણ ઉપયોગની દવાઓ.

ફીવર ડાન્સ—જ્વરલિન્ડ દરેક જાતના તાવ ઉપર લાગુ પડે છે
ફીજી સસ્તી અને અમરગ્રાંથ દવા છે રૂ. ૦-૪-૦

જર્મીસાઇડ—જીવિપનાયક ચેપી કે ઝેરી જંતુના વિષને
ઠાપી નાંખે છે રૂ. ૦-૮-૦

બ્લેક ચ્યુરિફાઇંગ સોલ્યુશન—ક્રોશોપક, લોહી વિકાર ઉપર
બધીજ બસતરેક રૂ. ૨-૧-૦

લીવર સોલ્યુશન—ઝાડાની ઠબજીઆત વગેરે દુર કરે છે પેટ
સાફ આવે છે અને ભુખ લાગે છે રૂ. ૧-૦-૦

એન્ટિસેપ્ટિક મલમ—ચાંમડીના દરેક રોગ ઉપર ઠેઠાતું અટકાવી
જલદી રૂઝ આવે છે રૂ. ૦-૮-૦

એ ઉપરાંત દત્તાનૌ મલમ, ખીંગનો મલમ, મેસેર પેન વગેરે સધળી જાતની,
અકસીર દવાઓ બનાવવામાં આવે છે

વધુ ખજાર માટે તથા નમુના માટે લખો —

(ડૉ. મજબરની) આયોનિક ફાર્મસી

ગીરગામ—સુબધ

વસન્ત.

इदं सत्य सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो यश्चायमध्यात्म सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

उपनिषद्

સત્યાષ્ટ પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માષ્ટ પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાષ્ટ પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાધ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

उपनिषद्

વર્ષ ૮, અંક ૭.

[આસિદ્ધ.]

અધિક આવક, સવત્ ૧૯૬૫.

લિપિ અને ૨૧૦ નરસિંહરાવ

કેટલાક વખત ઉપર ૧૦ નરસિંહરાવે નિપિ મળે એ વિનંત નેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે
એ સમય લેખને આશય એવો છે કે દેશમાં એક નિપિ કંવી ઈદિ પણ નથી, શક્ય પણ નથી.
કેટલાક અંગો ખગ છે, પણ કેટલાક અશોભા સંક છે તેથી તે ખગ ચર્ચા કરવી યોગ્ય લાગે છે

કાશીનાગરીપ્રચારણી મળા ઉર્દૂના વિરોધને માટે ઉભી થઈ હતી એ ખગ, તથાપિ
આમુક કાર્ય અમુક હેતુ સિદ્ધ કરવાનેમાટે કરવામાં આવે છે, તે હેતુ સિદ્ધ થતા, વળી આ-
ગળ ખગલુ બરી બીજે ઉભેનો હેતુ મિદ્ધ કરના કષ્ટચાપ એ ઈદિ નથી એમ તો કહી શકાય
નહિ. દેશમાં એક નિપિ કરવાનો હવે તહેનો હેતુ છે ને તે જ કાળુથી કલકત્તાની 'એક
નિપિવિસ્તારપત્રિક' અપાઈ છે મૂળનો હેતુ મિદ્ધ થયે આગળ ન જ જવું એમ કહી
શકાય નહિ

'સરતખત તે એક દેશ નહિ', પણ એક ખગ છે', તે કારણથી 'તહેમતી બિજ બિજ
બાપાઓમાંથી કોઈ નવી એક મહાન બાપા ઉત્પત્ત થવી, અથવા તો સર્વમાધારણુ બાપા
એમાંની એકાદ પણ થવી એ બહુધા અસંભવનીય લાગે છે,' એમ ગ૦ ન-મિદ્ધરાવ માને
છે. ધાર્મીન કાળમાં આટલા સાધનો ન હોવા છતાં જો દેશમાં એક સરકૃત બાપા પ્રચરિત
હતી અને પછી સાહિત્યની સેવાને અભાવે ખગવિખત થઈ ગઈ તે દેશમાં જો યોગ્ય પ્રયત્ન
કરવામાં આવે તો હજી શું દેશમાં એક બાપા ન થઈ શકે? વિચાર-સાધનને માટે દેશમાં
અગ્રેજી બાપા પ્રવર્તમાન થશે એ જોટલું ગ૦ ન-મિદ્ધરાવને શક્ય લાગે છે તહેના કરતા કોઈ
ઉર્દૂ જેવી નવીન બાપા કાળે કરીને લાગતમાં ઉત્પત્ત થશે એ મહેને વધારે શક્ય લાગે છે
માનવી ચોતાની માતૃબાપા સદગતમાં છોડી શકશે નહિ, વધુ ધીમે ધીમે એની મેજે ખડનાગે.

સિન્ધમાં અંગ્રેજ અમલદારને હિન્દી જાણનાર પદાવાળો ન મળ્યો. માટે તે હમેશાં નહિ મળે ને અંગ્રેજ જાણનાર જલદી જ મળશે એમ માનવાનું કારણ નથી. વળી હિન્દી જાણનાર જ મળવો જોઈએ એમ નથી પણ ધીમે ધીમે ફરફાર થતી નવી ભાષાનો જાણનારો પદાવાળો તો ગમે ત્યાં ને ગમે ત્યારે મળશે.

“ પરિણામ એ આવે કે અન્તે દેશની ભાષા એક થાય—ભારતમાતાનાં સર્વ સંતાન એક શબ્દે માતો જય જોલાવતાં થાય, એવા મહારા શબ્દોને અસંભવિત માની લેખક જણાવે છે, કે: ‘ એ પરિણામ શું આપણી પ્રત્યેક સ્વતંત્ર ભાષાના—શુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે ભાષાઓના—જીવનને માટે સર્વથા ઈષ્ટ છે? એ જ ભાષાઓનાં આત્મવિલક્ષણ સાહિત્યનો લોપ શાન્ત મને જોવામાં એ ભાષા તરફ ત્હેના જોલનારાઓની ભક્તિને લાઘવ નથી પહોંચતું? ” જો એ ભાષાઓ પોતપોતાની આત્મવિલક્ષણ યુખીઓ લેઈને નવીન ઉદ્ભવતી ભાષામાં બળી જાય તો મ્હને લાગે છે કે એવું જોલનારાની ભક્તિને લાઘવ નથી જ પહોંચતું. અને કહેવું જોઈએ કે દેશકાર્ય જો તેથી શક્ય હોય તો કંઈક કંઈક સમર્પણ કરવું પડે અને વિચાર કરીશું તો જણાશે કે સર્વ સ્થળે એ પ્રમાણે થતું આવે છે. ઉત્તર પર ચડેલા સર્વ દેશોને પોતપોતાને ભક્તિની અને અભિમાનની સામગ્રીનો કંઈક કંઈક લાગ કરવો પડ્યો છે. આમાં આપણે તો સિપિ સજ્જવાની છે, ભાષા નહિ. એટલે ભાષાભક્તિના લાઘવનો પ્રશ્ન જ આવતો નથી.

આપણે ૩૦ નવસિંહરાવની સાથે એકમત થઈ માનીશું કે “ ઉદ્યોગની વૃદ્ધિ, જ્ઞાનની વૃદ્ધિ, સહૃદયતાનો ઉત્કર્ષ વગેરેની સિદ્ધિ ” આદિ “ સ્વદેશાભિમાનને અનુકૂળ બીજાં ધણાંએ સાધનો છે.” પણ ભાષા એક હોય તો એ સાધનો સાધતાં સરળતા થાય કે હાલના જેવી સ્થિતિમાં?

તેઓ લખે છે, કે: ‘ બિન બિન પ્રદેશની ભાષાઓ પરસ્પર સમજાવાની સરલતા ’ ‘ એક લિપિથી થશે એમ માનતે મ્હને બહુ આંચકો લાગે છે. માત્ર લિપિથી અર્થબોધ શી રીતે થાય? ભાષાનું સ્વરૂપ અચૂતવત્ હોય ત્હાં સુગમતાને પ્રવેશ, મળવાનો? ક્યાં બંગાળી ભાષા દેવનાગરીમાં લખી હોય તેથી હું શુજરાતીમાં લખેલા લેખ જોઈલી તો ન સમજી શકું, પરંતુ બંગાળી લિપિમાં લખ્યા હોય ને દેવનાગરીમાં લખ્યો હોય એ બેમાં કંઈ જ ફેર ન પડે એમ માનવાને હું તો સ્પષ્ટ ના પાડીશ. ઉદાહરણ તરીકે ત્રિવિનાય બુધોપાધ્યાયની એક બંગાળી કવિતા શુજરાતી લિપિમાં નીચે મુકું છું:

યમુનાકુલે.

વેલા જય સખિ સંધ્યા આસિ છે,

ધરતે ચલ.

યમુનાર કુલે એકલો જસિયા

કિ હવે ફલ.

નિહુર સે શ્યામ દિરિવે કિ આર?—

જ્યાં પથપાને એથે વારવાર
નિશિદિનમાન ફેલિસ ના, ઓઝો !

નવનન-૧.

દિન એથે જાય, સંધ્યા આસિ છે,
શુદેતે ચય.

તોડ બાલવાસા પાપાણુ બિને કે
બૂલિતે પારે ?

મમન કુસુમ નિહર બિને કે
દમિતે પારે ?

હેરિ' તોડ મખિ મજા બપાન,
મનિન નેવ, કાદિ જે પનાણુ
મન બૂનિયા આ છે મે, હલ
દિવાલે જારે !

તોડ બાલવાસા પાપાણુ બિને કે
બૂલિતે પારે ?

તોડ દુખે સખિ આકુલ પવન,
કાદિ છે કુવ !

નામે ના મધુન, નીતવ વિવાદે
મઠિલકુત !

કાદિ છે યમુન, કાદે દેડશુનિ,
ધેરે આમે જેન સવે બાલુતુનિ'
મુછાલે તોડ મવિન બપાન,

બામાથે કુવ

તોડ દુખે મખિ આકુલ પવન,
કાદિ છે કુલ !

મે ત હો ગિયા છે બૂનિયા સકય
અનેગ કયા,

નિહર સે ચેર, પાપાણુ મજા
બાજે ના બપા.

તુઈ કેન તવે દિવસમખિની
કાદિયા કાગસ ઓલો વિશદિની,
વિરદ-અનસે મમથે જે જાવિ

હતાનું સેવન કર્યાથી સત્ત્વ તત્ત્વોનો હોય નથી થતો એમ બતાવવાને ૨૦ નરસિંહરાવ લખે છે, કે: “દેવનાગરી લિપિમાં લખ્યાથી ખરા સખ્દો લખાશે અને ગુજરાતી લિપિમાં લખ્યાથી સખ્દોનું સત્ત્વ બદલાઈ જશે કે બગડી જશે એમ કંઈ અન્તર્ગત મહત્ત્વનું તત્ત્વ ઉપરિચિત થતું નથી.” શું બધાને એક જ પ્રકારનાં સત્ત્વ અને મહત્ત્વનાં તત્ત્વો હોતાં હશે કે? જો-હણીમાં શુદ્ધ વાંચન અને અર્થબોધ પ્રાપ્ત કરવાનો છે, તેથી જુદા જુદા પ્રકારની જોડણીથી જુદા જુદા પ્રકારનું વાંચન અને અર્થબોધ થાય છે. માટે શું લિપિ ફેરવવાનો ઉદ્દેશ માત્ર વાંચન ને અર્થબોધ છે? બંને લિપિમાં એક જ તરેહનું શુદ્ધ વાંચન અને અર્થબોધ શકી શકે છે, છતાં શુદ્ધ વાંચનને અને અર્થબોધને માટે જ જાણે દેવનાગરી લિપિ કરવાનો આ પ્રયત્ન ન હોય તેમ તેઓ બોલતા જણાય છે. જે હેતુ સાધવા આ પ્રયત્ન થાય છે તે તે ગુજરાતી લિપિથી શકીલૂત નથી જ થવાનો. સમર્થ નૈયામિકો પણ કેવે ત્યાગે ત્યાગે છે તે આપણને આથી ઠીક જણાવતું મળે છે.

હવે ૨૦ નરસિંહરાવ ગુજરાતી લિપિની સુંદરતા પર આવે છે. ‘આખાને બાવે તે મનને ભાવે’ એ ખરૂં છે, તથાપિ આભિમાનિકી વૃત્તિને લીધે પોતાનું હોય તે ગુરૂત બાવે. હબરીને પોતાનું છોકરૂં બાવે કે ગોરાનું? ગુજરાતી લિપિ હબરીનું છોકરૂં છે એમ કહેવાનો આશય જ નહિ, પણ પોતાનું તો બાવે જ. સંસ્કૃત વાંચતાં દેવનાગરી બાવે ને ગુજરાતી વાંચતાં ગુજરાતી લિપિ બાવે ત્યારે એ બે લિપિમાં સુંદર કયી? અને આનો જામું સુખી સંતોષકારક નિર્ણય લાવી ન શકાય ત્યાં સુધી “આ સુંદરતાના રસિક અંશને લાગતી લિપિ-પ્રચારની અર્ચામાં સ્થાન જ મળતું જણાતું નથી” એવી રા. નરસિંહરાવને ખેદ કરવાનો નથી. વળી ખરેખર સુંદર હોય તોપણ કેટલીક વખત ત્હેનો ત્યાગ કરવો પડે છે, ગઈ સાસમાં જ ખંડાગાને સુંદર લાગતા પોશાકને ત્યજવાની એક લેખકે સૂચના કરી હતી ને ત્હેમાં ત્હેજણે જણાવ્યું હતું કે સુંદર લાગતા પણ વસ્તુતઃ *offensive* (સ્ત્રીઓને શોભા આપે એવા) પોશાક ત્યજતી વખતે ત્હેની સુંદરતા તરફ નજર કરવાની નથી, ને આપણાં કેટલાંક ગુજરાતી કુટુંબોએ સુંદર ગુજરાતી પોશાક ત્યજ્યો છે ત્યારે સુંદરતાનો વિચાર ડમારે થયો છે?

કંઈકે કંઈકે સુંદર ને પ્રિય લાગતું હોય ને પણ ત્યાગ કરતું પડશે એવો આ પ્રશ્ન છે. જાતીય ગદનના ઘણા પ્રશ્નો આવા જ છે. ને હું તો એમ માતું છું કે આ પ્રશ્ન પણ જાતીય ગદનનો છે.

અંતે એમ ફરી જણાવું છું કે એક લિપિ યવાથી સંધાઈ ગયું એમ માનવાનું નથી. એથી તો માત્ર એક વિદ્વદ્વર થાય ને તેથી કંઈકે સરલતા થાય; પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો એક બાપાનું વલણ પકડે. પ્રથમ પ્રયત્ન લિપિનો ને તે પ્રયત્નમાં સફલ થયા પછી બીજો.

રા. કરીમ મહમદે જણાવેલું, કે “ત્યારે સહેજ સવાલ થાય છે કે સરળ લિપિ કઈ ? જનસમાજ આપોઆપ સમજે તે કે આપણે માથાકુટ કરી સમજવીએ તે ?” મહેં તુરત જ કબુલ કરેલું કે ‘આપોઆપ સમજે તે લિપિ સરળ.’ અને તુરત જ પાછળ ઉમેરેલું, કે “પણ ત્યારે શું આ બધો પ્રયત્ન સરળ લિપિને માટે છે કે છુટ લિપિને માટે ?” આ હકીકતની પુષ્ટિમાં મહેં દ્વાનન્ત આપ્યું, કે “બજારમાં અંગ્રેજી માલ કદાચ સસ્તો મળે, પણ આપણે સસ્તો માલ લેવાનો છે કે જે માલ અન્તે દેશને લાભ કરે તે ? રા. કરીમ મહમદે ભારતરને હિસાબે તો દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવું નિર્ણય છે.” લોકો સરળ લિપિ આપોઆપ સમજે ને સસ્તો માલ આપોઆપ ખરીદે, પણ ઈષ્ટ લિપિ અને ઈષ્ટ માલ લેવા માટે તો લોકના વલણને વાળવું પડે છે. હકીકત મહેં દ્વાનન્તથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો ને લોકના પર લિપિનું કામ છોડી દેઈએ, તો તે હિસાબે બજાર માલના સમ્બન્ધમાં પણ લોકના વલણને માન આપવું જોઈએ ને તેથી જ મહેં કહેલું, કે “રા. કરીમ મહમદે ભારત-રને હિસાબે તો દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન આપવું નિર્ણય છે.” આમ કહેવામાં હજીયે માનું છું કે મહેં “બોલે માગે ફટાર્ક” દલીલ કરી નથી. રા. કરીમ મહમદે વિચાર કર્યો હત, તો સમજાત: હજીયે કરશે તો સમજાશે. એ પ્રમાણુ *farquharism* તા *loquacious* નથી. ‘પક્ષકાર અને સામાન્ય શ્રેષ્ઠકર્મ પક્ષવાદીના વાદ્યાતુરથી સન્તુષ્ટ’ થતો હોય તો પોતાને જાણ માની એડેલો પ્રતિપક્ષ પક્ષવાદીના તર્કોને રૂઢ કરે; અન્તરાય નથી.

દેવનાગરી સમ્ય છે, એમ હું માનું છું તે સમ્બન્ધમાં રા. કરીમ મહમદે બહુ આંકડા આપી જણાવે છે કે તે લિપિ સમ્ય નથી. ભારતમાં જુદી જુદી ભાષાઓ બોલતા લોકના આંકડા આપ્યા છે, પણ તે પરથી તો હવે મ્હને જ મ્હારો હકીકત સમજાવતાં સરળતા થઈ છે. ભારતની આસરે ત્રીશ કરોડ, વસતિમાં હિન્દી અને મરાઠી બે ભાષાઓ તો દેવ-નાગરીમાં વંચાય છે જ, એ બે ભાષા બોલનારા લોકની સંખ્યા ૧૦,૫૦,૦૦૦૦૦ છે; વળી એ લિપિમાં, પ્રયત્ન થાય તો, બંગાળી, ઉરિયા, આસામિઝ,* ગુજરાતી અને પંજાબી સહેલથી મળી શકે ને ત્યારે એ લિપિ વાંચનાર લોક સંખ્યા ૧૮,૬૫,૦૦૦૦૦ થઈ શકે. બીજી કોઈ લિપિ આટલા લોકો સરળતાથી વાંચી શકે એવી નથી. ઉર્દુને જણનાર લોકસંખ્યા રા. કરીમ મહમદે આપી નથી, અને દ્રાવિડિયન કુળની બધી ભાષાઓ બોલનારની સંખ્યા ૫,૫૦,૦૦૦૦૦ જણાવે છે. હિન્દમાં સો ઉપગ્રંથ ભાષાઓ છે, પણ એક લિપિ ઈષ્ટ હોય તો તો દેવનાગરી જ ઈષ્ટ છે, કારણ કે તે જ સમ્ય છે.

અંગ્રેજી ભાષા દેશભાષા થશે એમ હું માનતો નથી; રા. કરીમ મહમદે માને છે ? મ્હને લાગે છે કે ના. ત્યારે મ્હારો અન્ને કદાચ ત્હમનો પોતાનો મત તોડવા શા માટે વ્યર્થ વ્યય કરતા હશે ? અને તે પણ નિષ્ફળ ?

જો. મી. જરિટસ શાંકર નાયરનો અભિપ્રાય પોતાની પુષ્ટિમાં ટાંકે છે, પણ તે ઝો-

* બંગાળી, ઉરિયા, અને આસામિઝ હિન્દીને ઘણી મળતી આવે છે.

(રા. કરીમ મહમદ.)

નરેખ્ય તો એમ જ કહે છે કે અંગ્રેજ કેળવણીદ્વારા ભારતની ઉન્નતિ થઈ શકશે. તેઓ નથી કહેતા કે દેશભાષા અંગ્રેજી થવી જોઈએ ને નથી એમ પણ કહેતા કે દેશલિપિ રોમન થવી જોઈએ.

વળી મી. એચ. નારાયણરાવનો અભિપ્રાય પણ પોતાની પુષ્ટિમાં ટકે છે મી. નાન-યણુગવે એમ તો કહ્યું જ નથી કે અંગ્રેજી ભાષા કે રોમન લિપિ દેશમાં પ્રચલિત કરવી જોઈએ એ તો માત્ર એમ જ જણાવે છે કે અંગ્રેજી ભાષા જોઈએ એટલા સંખ્યા વાળી, જોઈએ તેવા ભાવો દર્શાવનારી છે, ને દેશી ભાષાઓ ખામીવાળી છે અંગ્રેજીના જેટલી ખેડાશે, ત્યારે દેશી ભાષાઓ પણ તેવી થશે, નિનસાનું કંઈ કારણ નથી.

“અંગ્રેજી ભાષા તો યોગ્ય અંગ્રેજી જાણનારાની સામાન્ય ભાષા છે, પણ બેંગા હોક-ગનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ, મહોટા ભાગ તે ભાષા જાણતો નથી.” એ મહારા કથન પર ૨૦ કરીમ મહમદે આ બધી સલામતાઓ આણી છે, પણ તેઓ કંઈ અન્યથા મિદ્ધ કરી શકે છે ?

૨૦ કરીમ મહમદ જણાવે છે, કે ‘અંગ્રેજીએ હિન્દની એક ભાષા તરીકે જાણ્યે અજાણ્યે ક્યારનું સ્થાન લીધું છે’ ક્યાં કંગ્રેસો, કોન્ફરન્સોને બલો ના યોગ્યોમાં કે જનસમૂહમાં ?

૨૦ કરીમ મહમદના પ્રયાસથી પણ મદને સમાધાન નથી થતું ને હજી માની શકું કે કેવનાગરી લિપિ જ ભારતમાં ઈષ્ટ છે, કારણ કે તે જ રાજ્ય છે

રૂઝમહેલ
તા ૨૫-૭-૦૮.

}

ન. ઇ. પ.

ડૉ. કુવના જીવન

અને

કવનની રેખા.

માનનીય સભાપતિ,

અને માહિત્ય પ્રિય બન્ધુજન,

કવીશ્વર દયપતરામબાઈના પુત્ર તા. ન્હાનાકાલ કવે છે, કે

“નયન ઉડડ્યુ પેહુ ઓજસ્વી નવય પ્રભાતનુ,
જગત્ ભરતું, બહાલા ! જો તેજ જિતરે તાતનુ !
નવ વમન્તાનિલના પમરે પનગ અતૌકિક,
વિરલ વિજીતિ વર્ષે મુરનાથ આધિપતિક !

સમગ્ર જગતમાં, બન્ધુઓ, ઓજસ્વી પ્રકાશી નિકળવા માંડ્યું છે, દેશે દેશ અને ગામે ગામ અવવગાટ ચાલી ગ્યો છે. કાઈ નવીનજ તેજ મર્વેત્ર વ્યાપી રહ્યું છે, આ મહારો દેશ, આ મહારી

ભૂમિ એવી જાતીય ભાવના ઉદ્દીપી છે, અને પોતાને ઉન્નત સુસ્થિત અને સુંદર બનાવવા સર્વત્ર પ્રયાસો આદરણ કરવા છે. ‘ગૂજરાત સાહિત્ય સભા’ એ ‘ગુર્જર સાક્ષર જ્યન્તી’ નો આ ક્રમ થોડો, ગૂજરાતના સાહિત્ય સેવકોના રત્ન ચરિત્રની નિરીક્ષા કરવાનો, તહેમતું મૂલ્ય સમ્બંધવાનો અવસર આપ્યો છે. સર્વ દેશમાં મહા પુરુષની જ્યન્તીઓ પ્રતિવર્ષ ઉજવાય છે. અહિં પણ તેવો પ્રયાસ આરંભાયો છે. ગૂજરાતીના વધતા જતા અભ્યાસને અને તે પ્રતિ લોકરુચિ વૃદ્ધિ પામતી જવાને આધારે ‘કાવ્ય શાસ્ત્ર’, ‘સાહિત્ય રત્ન’, અને ‘કવિતા પ્રવેશ’, તથા ‘કાવ્ય મંજરી’ આદિ અનેક કાવ્યસંગ્રહો પ્રસિદ્ધિ પામતા જાય છે. કાવ્યોની અને કાવ્યોના કર્તારીની, આમ ધીમે ધીમે, પીછાન જનસમાજને અપાતી જાય છે. અસ્તુ.

આજે આપણે, સામાન્ય વર્ગમાં સુરતના એક પ્રસિદ્ધ વકીલ, અને ગાયકવાડ સરકારના એક મોટા અધિકારી તરીકે, સારી પેઢે ઝોળખાતા, વર્તમાનપત્રના વાચકો અને રાજકીય વિષયોમાં ચિત્ત રાખનારાઓમાં ‘ગૂજરાત દર્પણ’ ના એક વજનદાર લેખક તરીકે અને આપણી રાજદ્વારી હીલચાલોમાં ઉત્સાહથી ભાગ લેનારા તરીકે સુપરિચિત, પર બહુદા નિદાનોમાં ‘રડોફોમ’ ના ભરાયલી આઠમી ઓરિયન્ટલ ટ્રેન્ઝેસમાં ગાયકવાડ સરકારના ઉપરિચિત પ્રતિનિધિ તરીકે અને ભાષાશાસ્ત્રમાં પ્રાચીન ઇતિહાસના શોધક તરીકે એમ્દની પ્રવીણતા અને વિદ્વતાથી સન્માન પામેલા, અને ગૂર્જર સાક્ષર વર્ગમાં આર્થિકર્થેક વ્યાયોગ, પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય રત્નમાલા, વસંત વિલાસિકા તથા કુંજવિહાર આદિના કર્તા અને ‘ચન્દ્ર’ માસિકના તન્ત્રી તરીકે સુપ્રસિદ્ધ, સ્વદેશાભિમાની સદ્ગત સાક્ષર શ્રી હરિલાલના જીવનની રેખા અવલોકવા ભોગા થયા હિયે.

એકમા આપણા માનનીય સમર્થ સાક્ષર વિવેચક સદ્ગત નવલરામભાઈએ એક મિત્રના હરિલાલ ક્રુવ વિષયક પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહ્યું હતું, કે

“ સર્વ સામગ્રીથી ભરેલા વહાણ જેવી, ક્રુવની માનસિક સમૃદ્ધિની સ્થિતિ છે; તેથી તે જે બા’રે ઉતરશે ત્યાં યશ દાખવશે અને રિજ્યો પ્રકાશશે; અને જે જે રંગમાં આપણે આ બહુશ્રુત, બહુરુપી, બહુવ્યવસાયી ને જોઈએ હિયે તે તે રંગમાં તે ખીલી નિકળેલ જોઈએ હિયે. ”

કોઈકે કહેશે, બન્ધુઓ, કે નવલરામભાઈએ પક્ષપાતમાં આમ કહ્યું હશે. પરન્તુ આ પક્ષપાતમાં નથી, આ પરિહાસની ઉક્તિ નથી, પણ આ એક ગમ્ભીર વચન છે તેમ્હનું, એને નિરીક્ષી, સાશ્વર્થ ત્હેની સત્યતા અનુભવીશું.

આ સ્વદેશપ્રેમીને જન્મ આપણી “ગૂજરાત”ના એક સ્વદેશભક્ત, સ્વરાજ્યભક્ત, અને સ્વધર્મકુટુંબમાં, શુભ ગ્રહોમાં મેષ રાશિના સર્પમાં, અને કર્ક રાશિના ચન્દ્રમાં પુષ્ય નક્ષત્રમાં, કવિ નર્મદની પેઢે સર્વોદય પછી પન્દર ધરિયે અને બત્રીસ પળે વિ. સં. ૧૯૧૨ ના.

* ગુજરાતસાહિત્યસભા તરફથી યોજાયેલા ‘ગુર્જર સાક્ષર જ્યન્તી’ ના ક્રમાનુસાર તા. ૨૯-૬-૦૯ ને મંગળવારે રહોજના છ માગે, પ્રેમાભાઈ હોલમાં, સ્વં સાક્ષર હરિલાલ દર્પણાય ક્રુવની જ્યન્તી ઉજવવામાં આવી હતી : તે પ્રસંગે આ લેખ ગા. રા. સુમનસ હરિલાલ ક્રુવે ગા. રા. રમણભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠ બી. એ., એલ્. એલ્. બી., એઓના પ્રમુખપણા નીચે વાંચ્યો હતો.

તન્ત્રી.

વૈશાખ માસમા, શુક્ર વક્ત્રમા પછી અને સનિવારે ઈ સ ૧૮૫૬ ના મે માસની તા ૧૦ મી એ ગાયકવાડી રાજ્યના ઉત્તર પ્રાંતમા દહેગામ પ્રગણના, અમદાવાદની બાદશાહતવાળા સુલતાનો સામ્રે ટકર લેનારા શ્રી રજપૂતોના બીહોલ અથવા બહિયન ગામમા, તેમ્હના મોસાળમા થયો તેમ્હના માતૃપક્ષી જ્ઞે કે આવા ગામમા અથવા કસબાના વતની હતાજ, છતા તેઓ છોટા વડોદરા અથવા બડોદરાથી મૂળ આન્યા હતા, અને આપણી જીવનકથા વિષયના માતામહ પરસદરાય પરજીરામના એક બીજી ત્રીજી પેઢીના વડીને, સ્થાનિક જાન્ય કલહનમગમા શર ભાગ બળવેલો હતો એવી કુળઆખ્યાયિકા છે આ કુટુમ્બની બહિયનમા તથા બીજા ગામોમા દાક્ષ પશુબ્દોળી ખેતી છે, અને તેઓ આખરદાર સ્થિતિ ભોગવે છે

ધણજ થોડાં કુટુમ્બો પોતાની કુવપરમ્પરા લાળા કાળ સૂઝી જાણી શકે છે પરંતુ આ અત્રિતાયમ્ના અો તેમ્હના પિતાશ્રીના પરિશ્રમના પ્રયાસને લઈ આપણે સર્વે તેમ્હના પૂર્વજોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણી શકીએ છિયે વર્તમાન સંતતિ સૂઝી ગણતા અઠ્ઠાવીસ પેઢી થાય છે તેમા સાત પેઢીમા તો, વિ સ ૧૫૮ થી તે કુટુમ્બ 'ગોધરાના દુ' (મ કુવ) નામથી, એ જાળ આગખાતુ અને લખાતુ આવ્યાના લેખી દાખના જાણવામા આવ્યા છે તે પૂર્વના દાખના ઉજ્જયિનીના તીર્થ ઉપાધ્યાયને ત્યાની વડીમા વિ મ ૧૭૫ અને ૧૭૬૮ ના જુવ હરેરામ ઇન્દુના છે તેમ્હને તેમા પોતાના સ્વદસ્તે લેખ શરસી બારામા તેમજ સ્વભારામા, ગુજરાતીમા, પ્રસસ્તાતરે, લખેના છે ત્યાર પછી આ હરેગમના પુત્રી બાઈ લાડકારના વિ સ ૧૭૮૭ મા અને અન્ય કુટુમ્બીઓના વિ સ ૧૭૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૧૮૦૦ ના નામિમ્ના તીર્થ ઉપાધ્યાયની વડીમા દાખના મળે છે તે ઉપરથી, આ સમયમા, આ 'ગોધરાના દુ' કુટુમ્બનો વિસ્તાર એક તરફ ગોધરા, બીજી તરફ નદિયાદ-અમદાવાદ અને ત્રીજી તરફ ઐગ્યાખાદ (દક્ષિણ) મા માનમ પી આવે છે અને ત્યાર પછી પાછા વિ સ ૧૮૧૦ મા ઉપર કથિત હરેરામ (વિ મ ૧૭૫-૧૮) ના એક બાઈ આત્મા મ, જે પોતે યાત્રાએ ગયેના ત્યારે વિ સ ૧૭૮૭ ના શ્રાવણ સુદ ૧૧ નો લેખ પશુ મળી આવે છે તેમના ચિરંજીવી અમે મ અને તેમના ત્રણ પુત્રો અને બીજા બાઈ દયારામના ચિરંજીવી હજીવનદાસ (આપણા અત્રિતાયમ્ની શાખાના વલિ,) અને તેમ્હના પાંચ પુત્રો, અવન્તી-ઉજ્જયિનીની યાત્રાએ ગયેલા ઉપાધ્યાયની વડીમા લેખ લખતા જાણાય છે, અને તેમા હજીવનદાસબાઈ લખે છે, કે 'અવતીમાપુરી તીરે આ ખાન થી બાબુખાનજ સાથે જત્રા કીધી' આ પ્રમાણે આ કુટુમ્બની વિધ વિધ સ્થાનમા

* એ પેઢેલા, તેઓ નડિયાદ પાસે ઉત્તરમણના વતની હતા આ બડોદરા તે આમ જિયારા પાસે મેહેવાસી છે તે પરસદરાયના બાપ બાપુજી અને તેમ્હના દાદા ગણુજીની પત્નીના બાઈ કેવળરામ, આમજિયારાના કાર્યભારી હતા તે ત્યા ઉપર સચવેલા પ્રમગમા મરાયા, અને તેમ્હના બહેનને, પોતાના પુત્ર દયામજી વગેરે સાથે સ્થલાન્તર કરવું પડતા—બાપુજી અન્યે વિ સ ૧૮૪૬ મા આવી બહિયેલમા વસ્યા તે વખતે પરજીરામની ઉમ્મર ૨૦-૨૨ વરસની હતી, અને આ સૌ શ્રી રેવાબાઈ (દલિલાનના માતૃશ્રી) વિ સ ૧૮૨૬ ના શ્રાવણ વૉ સાતમે, ત્રીસ વર્ષની વયે મૂર્ચ્છી ગયા એટલે તેમ્હનો જન્મ વિ સ ૧૮૮૬ મા અર્થાત ઉપ રના બનાવ પછી પચાસ વર્ષ થયો હતો (અન્દ—પુ ૪, અ ૭)

વિસ્તૃત યદિ ગયેલી શાખાઓએ, એક સરખી રીતે, આવાં તીર્થોની યાત્રા ઉપરની પ્રીતિથી, પોતાની ધર્મભક્તિ પ્રથિત કીધી છે.

આ લેખોથી વળી આ કુટુંબના વિસ્તારમાં તેમ્હનું સાહસ, તેમ્હના રચન અને કુટુંબનું નામ જાળવી—જેડી રાખવામાં, તેમ્હનો સ્વભૂમિ, અને સ્વકુળનો પ્રેમ, અને ગર્વ, તેમ્હના સ્વભાષા ઉપરાન્ત શરસીના પરિચયમાં તેમ્હનું શિક્ષણ, તેમ્હના શરસી જ્ઞાન અને બાળી કુટુંબના સમ્બન્ધથી તેમ્હનો. સુસદી દરજ્જે આદિ સમગ્ર શકાય છે. પણ આ કુટુંબની ધર્મભક્તિ અને તેમ્હનો રાજકીય સમ્બન્ધ અધિકાર આટલેથીજ આટપતો નથી.

ઉપર કથિત યાત્રિક બન્ધુઓ આત્મારામ, તથા હરેરામ ધ્રુવના પિતા ઇન્દ્રજીથી વડીલ પન્દરમા પુરુષ, છબીલદાસજીના ભાઈ, નાગજીભાઈ કરીને હતા. શ્રી વજ્રભાથાર્ય સમ્પ્રદાયના સ્થપાતા ધર્મ-મહા-મન્દિરના ધુરન્ધર ભક્તરત્નઓ ચોર્યાશી વૈષ્ણવો અને બસો બાવન વૈષ્ણવો, પોતાના ધર્મનિષ્ઠ ચરિત્રોથી પંકાઈ ગયા છે. તેમાંના બસો બાવન વૈષ્ણવોમાંના આ નાગજીભાઈ છે—અને તે વૈષ્ણવોની કથામાં, એમ્હની પણ અદ્ભુત કથા છે. તે કથાનો અર્થ વિસ્તાર ન કરતાં, એટલુંજ કહેવું બસ છે, કે અદ્યપિ પણ આ વૈષ્ણવ રાજની ગાદી, અને તેમ્હનું મહાન ગોધરા (પંચમહાલ) માં મોજૂદ છે—અને તેનું એટલું માન છે, કે કોઈ પણ ગોસાંઈજીનું બાળ પધારે છે, તેનાથી, તે ગાદીને પૂજા, આર્તિ, નિવેદન કીધા વિના નૈવેદ્ય લેવાય નહિ. આ કુટુંબે પણ તે વડિલની ગાદીને માન આપી આપણા ચરિત્રનાયકના પિતા શ. સા. હર્ષદરાય મહેતાજીસાથે પોતાના વડિલોધી પ્રાપ્ત થયેલાં ઘર, જમીન, ખેતર, પાદર, વાડી, વજ્રા વિ. ની દશપન્દર હજારની ઇસ્તિયામત, તે ખાતે અર્પણ કીધી છે; અને તેમ્હનો દાખલો લેઇને બીજા કુટુંબીઓએ પણ તેમ કીધું છે. એટલે ગોધરામાંની તો ધ્રુવકુલની તમામ મિલકત, તે ગાદી ખાતેજ, પડે છે. શ્રી વજ્રભાથાર્ય સમ્પ્રદાયના સ્થાપન કરનારનો સમય વિ. સં. ૧૫૫૪ થી ૧૫૮૭ નો છે—અર્થાત્ લગભગ તે જ સમય પરમ વૈષ્ણવ શ્રી નાગજીભાઈ અને તેમ્હના ભાઈ છબીલદાસજીનો પ્રાપ્ત થાય છે. આ વૈષ્ણવ ધર્મ, તે કાળથી, આ કુળમાં ઉતરી આવ્યો છે; અને તેમ્હની ધર્મનિષ્ઠા અવિચ્છિન્ન પરમ્પરાથી અબાધિત જણાઈ છે. શ્રી નાગજીભાઈની કથામાં તેમ્હને ભટ અને દેસાઈ કરીને વર્ણવેલા છે. પણ તેમાં તેમ્હનું ધ્રુવ પદ જણાતું નથી. તથાપિ સાક્ષર બાળાશંકર ઉગ્રાસરામ કન્થારિયાના શોધમાં એક “ ધ્રુવ ચાલિસા ” નામે ઢળ બાયાનું વૈષ્ણવ કાવ્ય મળી આવ્યું છે. તે વૈષ્ણવ ભક્ત આવ ધ્રુવ હતા તો તેમ્હનું હોવું જોઇયે એમ કલ્પના લેવામાં આવે છે; તો ‘ ધ્રુવ ’ ઉપનામની શરૂઆત ગઈ સાત પેઢીથી બીજી પન્દર પેઢી ઉપર ચડી વિ. સં. ૧૭૫૯ થી વિ. સં. ૧૫૫૪ એ જઈ પહોંચે છે. પણ આ આગળના સમયમાં તેની સાથે દેસાઈ પદ પણ જણવામાં આવે છે. કુળાધ્યાયિકા એવી જણવામાં આવી છે, કે આ કુટુંબ પ્રથમ ધ્રુવ, દેસાઈ અને મજનુન્દાર એ ત્રણ વતનનું બોક્તા હતું. ગુજરાતના વલ્લભી વંશના રાજાઓનાં તાત્રપટોમાં બીજા અધિકારિયોની સાથે આધિકારણિક (ન્યાયાધીશ) ના નામને જોડીને ‘ ધ્રુવ ’ પણ નામ આવે છે. (મહારાજ શ્રીધરસેનનાં વિ. સં. ૨૫૨ (ઈ. સ. ૫૭૦-૭૨ વિ. સં. ૧૨૯ નાં તાત્રપટોમાં આ નામ જણાય છે.) અને બહુચના ગુજર્ અને સુરત નવસારી તરફના રાષ્ટ્રકૂટ આદિ વંશના, રાજના તાત્રપટોમાં ‘ રાષ્ટ્રપતિ વિપયપતિ ’ નામ આપવામાં આવ્યાં છે, તેનાજ પર્ચાય વાચક “ દેશપતિ ” દેસાઈ, વંશી નામ

છે. (ગૂજર્ ૩૬, ૨, અથવા પ્રશાન્ત રાગ ૧ નું શક સ ૪૧૫ ઈ. સ. ૪૯૩ વિ મં. ૫૫૦ તુ તાત્ર ૫૮, દીકા સહિત, ઇન્ડિય એન્ટિક્વરી પુ. ૧૭ સને ૧૮૮૮ ના ૫ ૧૮૩ થી ૨૦૦ મા પ્રકટ થયેલ છે.) આ જૂના સ્થાનિક અધિકારવાચક પદો પૈકી ધ્રુવ અને દેશ-પતિ પદ આમ આ કુટુંબમા કઈ નહિ તો આજથી ચાર શતક ઉપર ૨૫૮ જણાય છે. આ બે પદો પ્રાચીન સ્વરાજ્યના છતાં 'મજસુન્દાર' પદ મુસલમાની સમ્બન્ધ દાખવે છે, અને તે તે વારાતુ છે.

આ કુટુંબનો પ્રારંભ થી નાગજીભાઈ ઉપર પાચમા પુરુષ ધ્રુવ ચતુર્જન્મસથી જ છે,—એટલે લગભગ વીસ પેઢીએ આ શતક જણાય છે, તો પાચ પેઢી માટે એક શતક ગણતા, આ એકન્દ્ર સત્તાવીસ પેઢીઓને પાચ શતક માનતા આપણા ચરિત્રનાયકના કુટુંબના મૂળ પુરુષનો ઉદ્ભવ વિ સ. ૧૪૫૬ લગભગ આવે છે તો એ વેળાએ આપણા દેશના અતિ પ્રાચીન રાજ્યો તો લય વિવય થઈ જ ગયા હતા, પણ વાયવ્ય દિશાએથી પ્રવેશ પામેલા મહા-મુદ્દિધન નબલવિધવ કાગિયોના વાત્સલ્યે રત્નપુત્રસ્થાનના રાજ્યસ્તંભો દોદગા કરીને ગૂજ-રાત, માળવા, અને દેવગિરિના, અનુક્રમે મોગડી, પગ્માર અને યાદવોના નબલ અન્ત-ન્યસ્ત કીધા—ને લગભગ એક શતાબ્દી થવા આવી હતી હતી હતી અમદાવાદમા બાદશાહાત ખી થઈ ન હતી હતી વડોદરામા ગાયકવાડીનો અસર ન હતો અને ભરૂચ સુતની નવાબીના સ્વમા પણ ન હતા. માત્ર આવડા વનનજ અને તેના પ્રધાન જાબ અથવા ચાપાના વિ મ ૮૦૨ મા સ્થાપેના બે નગર, અણહિલપુર પાળુ અને ચાપાનેગ તે વેળાએ રાજસત્તાના કેન્દ્ર હતા તે બે ગભ્યસત્તાઓ કઈ કમની વિરોધી, અને લડીને જુદી પડેલી છતાં પાછી (સોળ)કી અને ચૌહાણ) લડીને જુદી પડતા, પાછી અને નાથ પાખવાની હતી પાટણમા દિલ્હીની બાદશાહતના મુખાઓનો તે વેળાએ અમલ હતો, અને ચાપાનેરમા એજ દિલ્હીના એક વખતે મહાનગર, પણ તે દિલ્હી લેનાર મુસનમાન સત્તાથી નજ થયેના અહિં ચાપાનેરમા આવી વસેલા ચૌહાણો રાજ્ય કર્તા હતા, અને આ ચાપાનેગ આ કુળનું ગોધન પટેલા મૂળ સ્થાન છે, તે તે ગ્ધાન પડતા સુધી તેમ્હનુ તે સ્થાન રહ્યું, અને ત્યાર પછી ગોધરા નજીક હતા, તે ગોધરા થયું વચમા કદાચ લુણાવાડા, વાડાંસીનોગ થયા હોય તો કોણ જાણે! પણ આ અતિ પ્રાચીનકાગથી, પછી કાતો ચાપાનેરથી, કે ગોધરાથી, પણ આ ધ્રુવ, દેમાઈ, અને મજ-સુન્દારી વતન આ કુટુંબમા હોવાની કુળાખ્યાયિકા છે ખાસ કરીને મુસલમાની વાનમા ન્યારે મહાસો ઈન્દ્રે અપાતા હતા ત્યારે તે ઇન્નવાગાઓને કુમતિસદાગ વિગેરે નામથી ઓળખતા હતા તે પ્રસંગે રૈયતના રક્ષણ માટે અને સરકારના હકની દેખરેખ વ્યારે, આગમના નિયમને અનુસરીને, સ્થાનિક પ્રતિષ્ઠિત અગ્રણીઓને આમો માટે પટેલ, અમીન, અને મહાતો માટે દેસાઈ, મજસુન્દાર એવા અધિકાગિયો નિમતા હતા. દેસાઈઓને રૈયતની અને રાજ્યની આ-બાદની જોવાની હતી, તથા લાવણી, મહેસૂલની વ્યવસ્થા સંભાળવાની હતી, અને મજસુન્દારોને આ સમ્બન્ધિ હિસાબની ચોક્કસી રાખવાની હતી આમ આ બંને હોદા મહત્વના અને વિશ્વાસના હતા. એ જ મુજબ આપાતી નિકાસી, વેપારી, રાદદારી, જકાતનો બન્દોબસ્ત 'ધ્રુવ' નામના અધિકારીનો હતો ત્યારે આ ત્રણે અધિકાર આપણા ચરિત્રનાયકના કુટુંબના પુરુષો તરફ દશે ત્યારે મહેસૂલો, હિસાબી, અને જકાતી કાગ્યાર તમામ તેમના તરફ હતાં, તેમનો કેવો મોભો દશે તે સહજ જણી શકાય તેમ છે.

પરન્તુ મિત્યામાન, અને સ્વધર્મને બાધક વ્યવસાયના બહુ લોભી નહિ એવા આ કુટુંબને દેસાઈ મજમુન્દારી સંવેળા જ છોડી દીધાની કુળ આખ્યાયિકા છે. તે આખ્યાયિકા આપણને જણાવે છે કે તેમ્હણે પોતાના મિત્રો, અગ્નિતો તરફ જવા દીધી, તે ત્યાં હાલ તે તરફ છે. પ્રથમ પુરુષ અતુર્ભુદાસ પછી એક શતક પછી છઠ્ઠા પુરુષ છબીલદાસજીના વખતમાં માત્ર દેસાઈ પદ છતાં, મજમુન્દાર પદ નથી—તો તે સમ્બન્ધ તે સમયે છૂટી ગયેલો અટકળી શકાય છે, અને ત્યાર પછી બે શતક પછી, યાત્રિક ‘ધ્રુવો’ માત્ર પોતાનું તે જ નામ કુટુંબના બાવીસમા અને પછીના પુરુષાદિકો રાખી રહ્યા છે. તો પરમ વૈષ્ણવ શ્રી નાગજીભાઈના કુળનાઓને ધર્મવ્યવસાય વિશેષ રચિકર હોઈ, રાજદારી વ્યવસાય, દેસાઈ બાગનો તેમ્હણે આ બસો વર્ષમાં જતો કર્યો લાગે છે. એટલે આ કુટુંબને હાલના અંગ્રેજ અમલમાં, ખીજાં વતનો બન્ધ થઈ ગયાં તેમ ધ્રુવ વતન પણ હવે આ ચાલતા જમાનામાં બન્ધ થઈ ગયું છે. તો પણ, તેમ્હણે અવિચ્છિન્ન સંઘડી, સ્ત્રીકારી, પકડી રાખેલું, અતિ પ્રાચીન ધ્રુવ નામ-જ તેમનામાં કાયમ જોઈ આનન્દ પામવા જેવું છે.

જે ધર્મનિષ્ઠ અથવા ધર્મભક્તિ પરમ વૈષ્ણવ નાગજીભાઈના ચરિત્રમાં આપણે વાંચીએ છઈયે, અથવા દેસાઈ મજમુન્દારનાં વતનના ત્યાગમાં, કે તીર્થયાત્રાના અતુરાગમાં જોઈયે છઈયે—તે જ નિષ્ઠા અને તેજ ભક્તિ આપણા ચરિત્રનાયકના પિતા રા. સા. હર્ષદરાયમાં પૂર્ણ પ્રકાશી નિકળેલી જણી છે. ઘણી જ બાલાવસ્થાથી કથા વાર્તા ઉપર ગ્રેમ, યોગી અને સાધુઓ ઉપર પ્રીતિ, ભક્તિ, અને તેમ્હની સેવા કરવાની ઉત્કંઠ ઇચ્છા, અને જગન્નાથ બદ્રિ-કેદાર આદિ પવિત્રસ્થાનોની યાત્રાઓ તેડું પૂર્ણ દર્શન કરાવી રહ્યાં છે. પરમ વૈષ્ણવ છતાં, વેદાન્તજ્ઞાનમાં નિષ્ણાતતાથી, તેમને જનકાદિક પ્રમાણે એત સંન્યાસી લોકો ગણીતા હતા. અવિચળે પ્રમાણિકપણા, અને અખંડિત સત્યની તેઓ પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ મનાતા હતા. નિરંતર પ્રસન્ન વદન, સૌમ્ય, શાન્ત, મધુરવાણી અને ધીર, ગમ્ભીર સ્વભાવ, વિગેરે ઉત્કૃષ્ટ ગુણોને લીધે, રાજ્ય અને પ્રજા, સમસ્ત જન સમાજની પ્રીતિ અને માન તેમ્હણે સમ્પાદન કર્યો હતો. અકલુપિત રાજ્યભક્તિયે અને નિર, સ્વતન્ત્ર વર્તને, પ્રજાનું હિત કરતાં પણ, તેમ્હણે પોતાના રાજ્યની સેવા કરતાં, તેમનાથી માન, પ્રતિષ્ઠા, અને અધિકાર મેળવ્યાં હતાં. રા. સા. હર્ષદરાયનો જન્મ વિ. સં. ૧૮૭૩ ના જ્યેષ્ઠ વદી આઠમ ને રાનિવાર, તા. ૭ મી જૂન સંને ૧૮૧૭ ને દિને તેમ્હના મોસાળના ગામ અલિણામાં થયો હતો. તે વખતે તેમનું વતનનું સ્થાન ગોધરા હતું, પણ તેમ્હના વડીલને રાજકીય કારણોને લીધે તે છોડવું પડ્યું હતું. તેમ્હના પિતાશ્રી મેહતાબરાયજીના તીર્થરૂપ તે ઉપર કહેલા વિ. સં. ૧૮૧૦ માં અવન્તિયાત્રાએ બાખીથી બાણુખાનજીની સાથે ગયા હતા તે શ્રી હરજીવનદાસભાઈના એક પુત્ર બાઈચિન્દભાઈના પુત્ર હતા. જેવા શ્રી નાગજીભાઈ પ્રથમ પરમ વૈષ્ણવ થઈ ગયા હતા તેવા આ શ્રી બાઈચિન્દભાઈ પરમ રાજદારી અને સુદ્ધવીર થઈ ગયા છે. વિ. સં. ૧૭૫૯ વાળા હરેરામજીના શરસી લેખથી અને વિ. સં. ૧૮૧૦ વાળા તેમ્હના ભત્રીજા હરજીવનદાસચરિ, તેમ્હને બાપી ખાનદાનથી નિકટનો સમ્બન્ધ જણાવમાં આવ્યો છે, અને આ સમ્બન્ધથી વધારે કસોટી આ બાઈચિન્દભાઈના સમયમાં થઈ હતી, અને તેનાં પરમ્પરા પરિણામે આ કુટુંબ અમદાવાદના ઉત્સર્ગે આવી પડ્યું છે તે જોવું જોઈશે.

વિ. સં. ૧૮૨૯ માં કુટુંબ વૃદ્ધાથી મેળવેલી ગાદિતીની નોંધથી જણાવમાં આવે છે,

કે સદરહુ શ્રી ભાઈચિન્દભાઈ શરીરે કદાવર, અને દમામવાગા, તેજસ્વી, પ્રતાપવાન, સ્વતન્ત્ર અને નિરપ્રહી મહા પુરુષ હતા અમદાવાદમા પેશવાઈ વિ. સ ૧૭૮૭ માં રાજ થયી હતી ગુજરાતના સુબા સર યુવન્દાસ સાથે વિશ્રાંત આપાએ, પેશવાની પાસે સુબાઓની મદદની માગણી કરવાથી, મહોટી ફોજ સાથે આવી તદ્દ કરી દરાવ કર્યો, અને તરત જ ત્યાર પછી બીનુપુત્રની લદાઈમા બાજુતર પેશવાની મહોટી ફોતેદ થયી હતી પરન્તુ દિલ્હી સરકારના અમદાવાદના સુબાઓ, ગાયકવાડો સેનાપતિ દાબાડે અને બીજા મરાઠાઓ અને પેશ્વા વચ્ચેની પરસ્પર ન્હાની મહોટી લદાઈમા અને ફેરફારિયોમા હજુ મુલક થાળે પડ્યો ન હતો. આ કુટુંબ સાથે સમ્બન્ધ ધનવતા બાબીઓ પણ આ સમયના ઇતિહાસમા ઉપયોગી ભાગ ધરાવતા હતા વિ. સં ૧૭૦૮ માં પિલાજીતર ગાયકવાડના ઇષ્ટ મિત્ર પાદરાના દેસાઈએ તેમ્હના બાઈ માનોજીરાવને તેગવી વડોદરા લીધુ હતુ તે શેરખાન બાબી પાસેથી જ અને વિ સ ૧૮૧૧-૧૨ માં દામાજીરાવ ગાયકવાડ અને રઘુનાથરાવ પેશવાની સ્વારીમા અમદાવાદ શહેર જેના તાબામા હતુ, અને જે તે સમયે પાનણુપુર તન્દ હતા જે જવામદખાન સાથે પ્રતિષ્ઠિત ક્ષેત્ર થયો, તે પણ એક બાબી જ હતો આ બાબીઓ અને વિ સ ૧૮૧૦ વાગા ઉન્નયિની ગેરના શ્રી હરજીવનદાસજી તે રા ભાઈચિન્દભાઈના પિતાવાગા બાબુખાનજી શા મગબન્ધિ હતા તે જાણવામા નથી પણ આ બધી માનમાર આપાનેર, ડોહાઈ, બીનુપુર, વડોદરા લગભગ થતી હતી, તે આપણા ચરિત્રનાયકના કુટુંબનો પ્રદેશ હતો પણ આ ચારમામા બાબીઓની સત્તા બહુ અમર્યાદિત થયેલી હાજે છે, અને ગોધરા પચમહાલ સિન્ધિયા મરાઠાનેા પ્રદેશ થયેલો હતો, તેમા આ કુટુંબ બાબીઓતુ મિત્ર હોવાથી, તેમને અને ગોધરામા નિભાવવા પડિતને જમાવટ થાય જ નહિ માટે વિ. સ ૧૮૧૦ પછી, ઘણુ કરીને આ પડિતને અને રા ભાઈચિન્દભાઈને વિરોધ થવાથી, તેઓ તેનો તિરસ્કાર કરીને ગોધરાનો ત્યાગ કરી ત્યાથી ચાલી નિકળે છે, તે વાડાસિનેારના બાબીની બાહેધરીથી લુણાવાડાના દિવાન થાય છે પણ રાજનો અને તેમ્હનો વિશ્રલ થવાથી રાજ તેમ્હને હુની લઈ દે દરે છે આ પ્રસંગ ગુજરાત પેહેલા રાજ્યએ આ 'ધ્રુવરાજ' ને કહ્યુ કહેવાય છે, કે હું તમ્હને દે દર તો તમ્હાફે કોણુ? ત્યારે તેમ્હણે એવો જવાબ દીધો જાણાય છે કે હુ તો લસ્કર મારા શુઝામા લેખને ફર છઉં અને થયુ પણ તેમ જ "ગોધરિયા રાજ" ભાઈચિન્દભાઈના ઉપ પ્રમાણેના હાવ થવાની સાથે જ, બાબીના સાતમેા ઘોડેરવારોના લસ્કરે આવી લુણાવાડાને ઘેરા લાલ્યો અને પોતાના મિત્રને છોડાવી તેમ્હનો હુટેલો સામાન પાછો લીધો આ રાજ્યએ ત્યાર બાદ ઘણોએ અનુનય કર્યો પણ આ વીર હુરશતેનો અનાદર કરી ચાલી નિકળ્યા. અને પોતાની જગાએ પોતાની માતિના બાપુભાઈ મુનશીને સ્થાપ્યા આ રાજ્ય તરફથી મળેલી પાનખી કુટુંબમા છેક ૧૯૦૪-૫ સુધી કામમ હતી, તે પછી, ગોધરાની મહોટી આગમા, આ કુટુંબના બીજા લસ્કરી, મદદારી, અને દખારી સામાન વિગેરે સર્વે નાશ પામ્યુ! ભાઈચિન્દભાઈને બાબીતુ લસ્કર પોતાની સાથે જ તેડ્યુ ગયુ. ત્યા તેઓ બાબી પાસે કેટલાક વર્ષ રહ્યા, અને બાદ વડોદરાના ગાયકવાડને અને કડીના મદદારરાવને વિરોધ પડવા પ્રસંગે, તેઓ પોતાની સિપાહસાતારી મદદ કડીવાળાને આપવા ગયા હતા. પણ મદદારરાવના અનિશ્ચિત સ્વભાવને લીધે તેમ્હનો બન્દોબસ્ત ન થતા, તેઓ ત્યાથી ચાલી આ-આ, અને પછી તેના પગજય માથે મદદારરાવ પડ્યા (વિ સ. ૧૮૫૮). થીયુત ભાઈચિન્દભાઈ

પાછા વાડાસિનેાર ગયા, ત્યાં કંઈ મુદત રહ્યા, અને પછી જંબુઆના દિવાન થયા. બીજી આ-
ખ્યાયિકા એવી છે, કે તેઓ સિન્ધિયા સરકાર તરફથી પંચમહાલના કુમાવિસદાર થયા. કોઈ
કહે છે, કે તેઓ મોત આવ્યે, પોતાની ૭૦-૭૨ વર્ષની વયે શુભરી ગયા અને કોઈ કહે
છે, કે જંબુઆના દેસાઈઓ સાથે અદાવત થવાથી તેમને મારી નાંખ્યા અને બીજી કુલ
ગાથા છે, કે પંચમહાલના ખટપટિયા લોકોએ તેમના ત્રતાપથી ત્રાસ માની, તેમને બોળ-
નને માટે બોલાવી, વિષ દઈ મારી નાંખ્યા અને તે બનાવ બનતાં, થોડી મુદતે, તેમના
પુત્ર મેહેતાબરાયને, પોતાના બે પુત્રો, એક આ ચરિત્રનામકના પિતા, તે ન્હાના પુત્ર રા. સા.
હર્ષદરાય, અને તેમના મ્હોટા બાઈ જીજીબાઈ અને તેમના બેહેન બાઈ ઇચ્છા સાથે ગોધરા
હમેશને માટે છોડવું પડે છે. આ બનાવ ક્યારે બન્યો તેની ચોક્કસ સાલ નક્કી નથી થતી; પણ એવી
એક કુળગાથા છે ખરી કે શ્રી મેહેતાબરાયજીનાં પત્ની બાઈ યમુના (કોઈ મૂળીબાઈ પણ નામ આપે છે.)
ને સિન્ધિયાના ભયથી ગોધરાથી પોતાના બાઈ સાથે નાસેડે (?) આવવું પડ્યું હતું, અને
તેમણે અહીંથી આવી પોતાના કનિષ્ઠ પુત્ર રા. સા. હર્ષદરાયને જન્મ આપ્યો હતો. આ જન્મ
ઉપર વિ. સં. ૧૮૭૩ માં જાણવામાં આવ્યો છે. તેમને જે પાંચ સત વર્ષના લેઈ આવ્યા
હોય તો આ કુટુંબ વખાનું માર્યું વિ. સં. ૧૮૭૮ કે ૧૮૮૦ માં અમદાવાદમાં આવી વસ્યું
હોય-અર્થાત્ ઈન્ડિય રાજ્યના અમદાવાદમાં દાખલ થયા ને તરત જ થોડે વર્ષે મેહેતાબરાયજી
પોતાની ૬૫ પાંસઠ વર્ષની વયે, વિ. સં. ૧૯૦૫ માં લગભગ ગત થયાનું કહેવાય છે. અને તેમને
૧૦-૧૨ વર્ષના મુકી રા. બાઈચિન્દબાઈ દેવલોક પામ્યા છે તો તેમનો તે સમય વિ. સં.
૧૮૫૦-૫૨ આવે. પણ ઉપર કહીના મહારરાવણો પ્રસંગ વિ. સં. ૧૮૫૮ નો છે. અને
ત્યાર પછી તેમના વાડાસિનેાર વિગેરેની કારકીર્દીનાં એકાદ બે વર્ષની વયે દેવલોક પામ્યાની
પણ આખ્યાયિકા છે.) ગણતાં તે સમય વિ. સં. ૧૮૧૦ નો આવે તો તેમાં આઠ દશ વર્ષની
બૂલ લાગે. તો પણ રા. બાઈચિન્દબાઈવાળા બનાવની આ બીજી સાલ ખરી લાગતાં, તે વખતે
કાંતો મેહેતાબરાય ૧૦-૧૨ ને બદલે ૨૦-૨૨ વર્ષના હોય, અગર તો તેઓ ૬૫ ને બદલે
૫૫ વર્ષે શુભરી ગયા હોય. આ બીજા પ્રકારને, તેમના બીજા પુત્રના વિ. સં. ૧૮૭૨, અને
તેમના વિ. સં. ૧૯૦૬ માં માત્ર ૩૭ વર્ષની વયે શુભરી ગયેલા મ્હોટા પુત્રના વિ. સં. ૧૮૬૮
માં જન્મથી બાધ આવતો નથી. પણ એકદમ પાછે એક શતકમાં વિ. સં. ૧૭૫૯ માંના
હૈદરામ વિગેરે ધ્રુવે અને તેમના પુત્ર પૌત્રોની જીજીબાઈથી વિ. સં. ૧૮૫૯ માં મેહેતા-
બરાયની કંગાલીમાં અસ્ત થાય છે. જે બાબીઓ માટે તેમના પિતા અને પિતામહ લડેલાં હશે,
અને જે બાબીઓએ તેમની પણ સખી હતી, તેઓ આ મેહેતાબરાયના થતા નથી! મેહે-
તાબરાયમાં તેમના વડીલોનું તેજ ન હતું. તેથી તેમને અને તેમનાં પત્નીને પોતાના વતનથી
નાસી છુટવું પડ્યું અને પાછા તેમના આ પ્રસંગમાં જ જન્મેલા પુત્રદાર, તે જ અરસામાં
સ્થપાતી નવીન રાજ્યસત્તાના રાજ્યછત્ર નીચે, પાછા પુનઃ સતેજ થવાનો વખત આવ્યો!
આ સત્તા તે વિ. સં. ૧૮૭૪ ના બદના કિલ્લામાં દાખલ થયેલા ઈન્ડિય લશ્કરની રાજ્યસત્તા
હતી, અને આ પુત્ર તે આપણા ચરિત્રનામકના પિતા રા. સા. હર્ષદરાય હતા.

(અપૂર્ણ.)

મુનમસ્ હરિલાલ ધ્રુવ.

સૌન્દર્યની દેવીને.

૦(ઘોળ)

આ શો અદ્ભુત દિવ્ય પ્રકાશ આ !

દેવી ! રેલાવતી ચોપાસ,

નિગ્નત ગમ

રમે દેવી ! વિશ્વમા

૧

દેવી ! સૌન્દર્યની અધિદેવતા !

સર્વ સૃષ્ટિ વિશે તુજ ગુ-

તાણું બહે પૂર

અઝૌકિક વેગથી.

૨

જનતા ગગડી અનન્તતા-આગણે

ગોળ પ્રહારના અનાધાર,

મનુ લેની પાર

ગાળે પૂર બિજળું.

૩

અણુરેણુ અનન્ત આકાશમા,

મર્વ વિશ્વ વિશે, તરે લેહ,

તારિ પણુ તેહ

બહે પૂર ઉજળું.

૪

સ્વામ ગળની તણા આવામને

ધોળે દોમુદીથી પૂર્ણચન્દ્ર

ગાળે ત્હાં મન્દ

અઝૌકિક પૂર એ.

૫

તારાચમકિત તિમિરદુઃસને

ધારી વિશ્વ જે શાન્તિ-ઉછમ

પણુ, ત્હાં અર્ભમ

બહે ગૂઢ પૂર એ.

૬

* 'રામ લક્ષ્મણ વનમાં સીધાવતા'—એ પ્રમાણે ચાલ.

x આકાશ=ether.

જ્યહાં રજનીતણે વાસ ના વસે

હેવા બન્ધ જ ને સર્વલોક

ત્યાહાં વહે ઓધ

આમલ એહ પૂરનો.

૭

સૃષ્ટિ પૂર્વે નિબિડ અન્ધકારનું

વ્યાપ્તું દશદિશ આદે પૂર,

તહિં પણ નર

વહે દેવી ! તાહરું.

૮

દેવી ! તું તો જીવનનું જીવન સાચું;

તુજ તેજ વડે વિથતેજ;

પ્રગટ સત્ય એ જ

નિરખ્યું તુજ નરમાં.

૯

ઊડે ગરુડ હોડા નીલ બ્યોમમાં,

રવિકિરણે કરંતો ભક્ષ,

શેષે નિજ લક્ષ

સંતત તુજ નરમાં.

૧૦

ધન્ય જીવન, જો દીનદાસ હું

મધ એહ ગરુડ-આરુહ

નિરખ્યું અતિ ગૃહ

નિરન્તર પૂર એ.

૧૧

રતનાગિરિ.

તા. ૨૮-૬-૦૯.

}

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ

વિધુરકુરંગ.

શશી નિરખતો, અને ગગન મધ્ય ઊડી કરી
સુદર દગથી કુટુંબરત તારલાઓ ફરી;
સુધા વરસતી બધે, નહિ જ ભગ્ન હૈયા પરે:
રે, તંરફડે, કરે નહિ જ, દેહ શાથી ધરે !

પ્રિયા, પ્રિયતમા ગતા ! જન્મત સર્વે આંખું થયું:
ગર્ભ સુખઃ ગર્ભ બર્ધ્નઃ ન પણ જીવવાનું ગયું !
તજી ગર્ધ વિલાસિની નિજ કુરંગને, શાવને,
સુતો મૃદુલ બાલ તાતચરણે, ન માતા કને !

હતી દહિન બૂમિ શૃંગખનને સુવાળી જરા,
મહેલ રસનામયી શયન પાસના કાંકરા,
દિમે રજકણો શમ્યા રખલિત બાળપથી પાસમા,
કરે તદપિ સૈત્યનું હરણુ ઉખલુ નિશ્વાસમાં !

નહીં હૃદયની બણી હૃદય એહ હાવાં વળે
નહીં નયનને ફરી નયન તે પ્રિયાના મળે:
કુરંગ હતભાગ્યને બલચ્ચરણયાત્રા રહી
કર્પાં કાળી એકલાં વિવશ ગુણ્ય અંગો વહી !

દિશા કંઈ ભાવિષ્યની ન કંઈ ભૂત તે સૂચવે :
પડી વિકટ વર્તમાન કુહરે રહેવું હવે
પડી ઉચરવું રડી ઉચરવું કયું સર્વદા:
પ્રિયા ! હૃદયદેવતા ! પ્રિયતમા ! સખી નર્મદા !

કદી સ્મરણુ આવતાં રુધિરનીર નેને ઝરે:
દયા સ્વજનને થતાં વદન પાસ પાણી ધરે;
નહીં સ્વજન તે, સખી ! સ્વજન એકલી વું હતી:
સહસ્રશત શયમાં હૃદયની પચારી થતી !

કાન્ત,

નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ,

(હરિભી.)

પ્રકટી ગગને સત્રી દેવી પુરોજ ખીલ્યો શશી
જગતની મહી ચાન્તી દેવી ગહી સધળે વશી
જનસમુદ્ધ તે નિદ્રાદેવી-વશે બનીને રહો
તર ઉપરથી કોપીલાએ મૃદુસ્વર છે કર્યો— ૧

(અનુષ્ટુપ.)

શાન્તી માંહી સ્ફુર્યું સર્વે બન્યું જે કંઈ આજ તે
વિચારોએ કુખી જાતાં સ્મરણાં જુત કાજ ને— ૨

(તેતક.)

સહુ સ્વાર્થ થકી પ્રભુ આ જગમાં
વંચતાં શુચી પ્રેમ ન કો સ્થળમાં
ધસા સ્વાર્થ વિના પ્રિતિ તું કરતો
તવ કાં નવ એ જગ ફેલવતો— ૩

(અનુષ્ટુપ.)

આતિ વિચાર વેગેથી પડ્યો જે શ્રમ ચિત્તને
તેથી લંદ્રા જસ લાગી અણુ સ્વપ્નેજ ચિત્તને— ૪

(વસન્ત તિલક.)

દીદી ઉભી મધુર ચાર કુમારિ એક
હરતે મહી કુસુમ માળ સુવાસ તેજ
પાસે રમે વિવિધ જોડી કુટુમ્બીઓની
ત્યાં અર્પવા કુસુમ માળ ચહે કુમારી— ૫

(હરિગીત.)

ગર્ધ પ્રથમ ઉભું પતિ પતિનું જોડણું ત્યાં “ બાલિકા—
નિઃસ્વાર્થ પ્રેમની દેવી ” દેખી સ્થંભી ઉભી ત્યાં જરા
નિઃસ્વાર્થ કે નિર્દોષ પ્રીતિ દંપતીની ગણાય ના
એવું નિહાળી દેવી ખસી ત્યાં પુષ્પ એ અરખ્યા વિના— ૬

(વસન્તતિલક.)

ત્યાંથી ગર્ધ ભગિની બાંધવ જોડી માંહે
બન્ધુથી ખ્હેન બહુધા કંઈ સ્વાર્થ ચાહે
તેવુંજ કંઈ વીર ખ્હેની થકી ચહે છે
તે સ્વાર્થ દેખી મૃદુલા ગર્ધ ન્હાથી ખીજે— ૭

(હરિગીત)

ત્યાં પુત્ર માતા સંગમાં ફરતા હતાં આનંદમાં
પણ પ્રશ્ન કરતાં સમજી ગઈ કે સ્વાર્થ છે તે મંગલ
માતા ગહે નિજ પુત્રને શ્રીમંત બનવા સુખ કૃતે
ને પુત્ર પણ માતાથી સેવા સ્વાર્થો બનીને નિત્ય લે— ૮

(અનુશ્લષ)

સહુમા સ્વાર્થને દેખી નિરાશા થઈ દેવીને
જતીતી પાત્રી ત્યા સ્થળી એક જોડહું દેખીને— ૯

(હરિણી)

સમીપ રંગતા આબ્યાં છે એ પિતા સહ પુત્રી તે
નિગ્ધી યુવતિ સ્થબ્યાં એહ પુછ્યું પિતૃ કોણએ
પિતૃ બદલ તે દેવી બોલી નહિં અહિની હુ છુ
મ્હુ પ્રભુ ગ્રહે છુ નિ સ્વાર્થા પ્રીતી તણી દેવી હુ— ૧૦

(હરિગીત)

જોયા મનુષ્ય બહુ છતાં ના કોઈ સ્વાર્થ વિના દીકું
કિન્તુ તમોને દેખી આશા આવી તે લાગે મીકું
પુત્રી । નહિં નિ સ્વાર્થ પ્રીતિ તાત ઉપર તહારી છે
પણ તાતના પુત્રી પ્રતિના પ્રેમની બલિહારી છે— ૧૧

(સિખરિણી)

અતિ પ્રેમે અર્પે કુસુમ સમી બાળા કર થકી
પિતૃને-પુત્રીના કુસુમ તણી માળા હનખથી
કરી તે કર્તવ્યે હકી ગઈજ દેવી નબ પડે
પિતા પુત્રી દેખી સમજી મધજી તે ઉર ધરે— ૧૨

(અનુશ્લષ)

થતાં પુરૂં મીકું સ્વપ્ન ગઈ તદા હડી અને
સ્મરું સર્વે પ્રભુ પર્યો પ્રશ્નનોજ થયો મ્હને— ૧૩

તા ૮-૫-૧૯૦૯ } સૌ. સુમતિ,
વાગ રાની

પ્રભાત.

સખી જોને કે'લું દિસે આકાશમાં રે

રમ્ય પ્રભાતમાં રે—સખી.

કીલ કીલ કરતાં ઉડતાં પક્ષી

આનંદ તણી મન તેને ભર્મી

શાં શોભે નવપક્ષવ તરૂની ઝુંડ આં રે—રમ્યં સખી.

અરણ્ય તણે ઉદય થયો છે

નભ રાતું કે'લું શોભે છે

ગાયો ડોસે આનંદની મધુ દહેરમાં રે—રમ્યં સખી.

નદીનું જળ પૂર વહે છે

નારીઓ ત્યાં નીર બરે છે

સરોજ પ્રસૂતિ દીસે છે સોદામણાં રે—રમ્યં સખી.

મયૂર સર્વે કળા કરે છે

મેઘ તણી મન આશ ધરે છે

ભાતુદેશન થાએ હાવે આભમાં રે—રમ્યં સખી.

કાચલનો રહુકાર શું આવે ?

દેવ તણું શું સંગીત થાએ ?

ઉર ઉભરાએ સુણી એ આનંદમાં રે—રમ્યં સખી.

સર્પિ કેરી શાભા કે'વી

પ્રભાતની છે ઝોર જ ખુખી

લીલા વર્ણી, નહીં જાએ વિશ્વમાં રે—રમ્યં સખી.

સૌ. મૃદુલા.

એક મિત્રને જન્મ દિવસે.

(તોડ)

કઈ વર્ષ ગયા કઈ વર્ષ જશે, તવ જીવન આપુ વ્યતીત થશે,
કઈ કાર્ય કર્યા કઈ કાર્ય નહી, પણ ધર્મપનથણું તું ન બન્યો. ૧

શિશુકાગ વિષે હમતા રમતા, અતિ સ્નેહથી માતપિતા રોજ્યા,
નિજ બાઈ અને ભગિની ગણુમા, નવ રાખી વિનોદની કાઈ સીમા. ૨

રમતા જમતા બટુ કલેશ કર્યા, પણ અન્તમા નહિ રોડ ધર્યા,
વધુ કાગ જતે બહુ ખેદ થયો, દુઃખ વળગી જ નિશાન તણી. ૩

વડોસો વડતા ચોખ પ્રેમગમે, ગણુતો વિષ તુલ્ય તુ ઉગ વિષે,
પણ કાગતણા બગનો મહિમા । વિષ પીયૂષ એ સમજ્યો ગણુતા. ૪

(દ્રુતવિવચ્ચિત)

સુખો મનોહર જીવન ગાળતો,
શિશુ જનો સદુ બનુ વિચાન્તો,
શુભ પિતાસમ નિત્ય તુ ધાળતો,
વડોલખામ્ય કદી ન ઉઘાપતો ૫

(ઉપભતિ)

ઉદાનમા ને નદીતીર પામે, હસે મહો મયગતો વિનામે,
ગાયોતણા યુથ નિહાળો પ્રેમે, બાંધા અતિ ધાર્મિક શુદ્ધ મુઝે ૬

જોતો મરો પશિતણા તુ વ્યોમે, કંઠોરમા જે ઉડતા તુન્ગે,
• ને જોતો જોત ઋતુ પ્રમાણે, સુખે સુતો નવિ વિષે વિરામે ૭

(ખાનગી)

ઝટ-ઝટ ઝટ ચાલી આ મરો કાગ તારો,
ખટ પટ નવો જાગી જ્યા પરીક્ષા પોંડાની,
નવન નવન જોવા પુત્રકે ત્યા પડ્યા ને,
સ્મરણ-ભરણ કીડુ ખામ મેટીક કાગે. ૮

(તોડ)

અતિ કાન્ત થયે અતિ હર્ષ થયો, મનમા જઈ ગર્વ વળી ઉપજ્યો,
મમજ્યો નહિ કે તવ જ્ઞાન હનું, ઉદ્ધિ મહો બિન્દુમયુ તરું. ૯

મુનિવર્સિટિ-ઉત્તમ-કેળવણી વધુ પ્રેમ, ઉમંગ, ખુશીયો લોધી;
પણ જ્ઞાન વિશેષ જ પ્રાપ્ત થયે, નવ બાવ સ્કુપો ચિત્તમાંથી ધીમે. ૧૦

ગયું શૈશવનું હસવું રમવું, ગયું જોર શરીરનું સર્વ નવું;
ગયું સર્વ કુતૂહલ સ્થિતિનું, ગયું પ્રાચીનનું તવ માન ધણું. ૧૧

ગયું ત્યાં ગુરુનું વર્ણો પૂજ્યપણું, ગયું હેત સુખન્ધુ જુના પરનું;
ગયું શુદ્ધ પ્રભાકરોય આર્યપણું, ગયું મંદિર દેવનું બાન બધું. ૧૨

પણ ગૌરવ ને ગર્ભારાધિ વધ્યાં, વર્ણો નૂતન કાંઈ વિચાર થયા;
નવજ્ઞાન અમૃત પાન થતાં, તવ કલ્પિત બ્રાન્ત કુન્દેશ સમ્યા. ૧૩

અફસોસ ! ગયો ગુરુપ્રેમ, ખરે ! પણ બુદ્ધિ વધી સ્વવિચાર થયે;
કંઈ આર્યપણું ગયું હાથ અરે !-પણ-વસુધૈવ કુટુમ્બ થયો ગણતાં. ૧૪

(અનુક્રમ.)

ઉપાકાળ ગયો તારો, આર્વાયો સર્વ મધ્યમાં;
તારા જ્ઞાન-પ્રકાશથી, દીપ્તિ આપ તું આ દેશમાં. ૧૫

(હરિગીત.)

જન્મદિવસે આ જ તુંને વીનતું હું હેતથી,
નિશ્ચિત થઈ ને દેશહિતનાં કાર્ય કર ઉજાસથી;
તુજ માર્ગમાં કંટક નહે, તુજ શત્રુઓ સામા પડે,
તો એ અનેરી આશા મારી આટલી ન વિસારતો. ૧૬

કહ્યો મોટી પદવીએ ચડે તો જૂલતો મિત્રો નહીં,
અસ્તિ ગર્વમાં ન તણાઈ જતાં નમ્રતા તું મેલજો;
દેશોએ પર પ્રેમ રાખી દેશવત્સલ તું થજો,
શ્રીકૃષ્ણ ને શ્રી રામના આ દેશને દીપાવજો. ૧૭

અલિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી.

વીરાંગના કર્મદેવી.*

(ખંડ હરિગીત.)

૧.

અંગના !

વીરાંગના !

કર્મદેવી વીરાંગના !

સ્ત્રીધર્મદેવી વીરાંગના ! *

લાવણ્યમયી રમણી બની શુ આજ માણી વીરાંગના ?

ક્યા કુમુદી

કોમળ બની,

ક્યા યુગ્મ તે કાટાભર્યો ?

આ રંગ શો ન્યારો ધર્યો,

ઓ રંગપૂતાણી વીરાંગના !

અંદા તપે નિશું અરે વીરાંગના ?

ઉકળે આગીસરિતા અરે વીરાંગના ?

ક્યા ચાલી ઓ વીરાંગના ! કો જાલી આ તરવાને ?

શુ સિક બચના યુદ્ધ જૂએ કાળ દેશોદારને ?

૨.

અંગના !

વીરાંગના !

કર્મદેવી વીરાંગના !

ત્રિપુકાળ જોવી વીરાંગના !

મધુરી, સ્ત્રીવી, શાત કાતા આજ એવી વીરાંગના ?

* પૃથુરાજને હરાવી શાહાશ્વતિ ધેરી દ્વિધીપતિ થયા પછી તેણે રંગપૂતાણી તરફ પોતાની દૃષ્ટિ દેવી અને પૃથુરાજની સાથે યુદ્ધમાં અપૂર્વ પરાક્રમ બતાવી માર્યા ગયયા તેના ઇષ્ટ મિત્ર મેવાડના રાણા સમરસિંહના ગમ્ય ઉપર હુમલો લઈ જવા તેણે પોતાના પ્રિય અનુચર કુતુબુદ્દિનને એક મ્હોડુ સૈન્ય આપીને મોકલ્યો. એ વેળાએ મૃત સમરસિંહની વિધવા ગણી કર્મદેવી અપૂર્વ વીર્ય ધારણ કરી યુદ્ધમાં જાતે પડી અને કુતુબુદ્દિનને આંખેર આગળ ધેરીને તેને પગભથ્થુ પમાડી તેણે નહસાડી મૂકી દેરાનું સ્વાતંત્ર્ય અખંડ રાખ્યું એ અદ્ભુત બનાવને ઉદેશી આ કાવ્યની પ્રેરણા થઈ છે.

રંગ મ્હેલ સુખાસને
 યુવતિ રસમાં ખેલતી,
 તથા સર્વ વિલાસને
 તે યુદ્ધક્ષેત્રે રેલતી
 આ ચાહી કેવી વીરાંગના !

ક્યાં કંકણો આજૂવણો વીરાંગના ?
 ક્યાં સાજ આ મોહાતણો વીરાંગના ?

તે ગાન મધુર આજ આ બદલાય શું વીરહાકમાં ?
 વીરાંગના ! તુજ હૃદય શું રિપુદમનના રાગમાં ?

૩.

અંગના ?
 વીરાંગના !
 કમંદેવી વીરાંગના !
 દૃઢ દુર્ગ જેવી વીરાંગના !
 શૌર્યસંહવિતી, ઉમ, પ્રભાવિશાલ વીરાંગના !

ઉન્મત્ત સરિત ધસી
 જળ પૂર્ણવેગ ધુમાવતી,
 નિજ બળ પ્રચંડ કરી
 સાગર ગગન ઉછળાવતી:
 એવી કરાલ વીરાંગના !
 મેવાડ શું પરતંત્ર થાય, વીરાંગના ?
 શું વીરભૂમિકણી હુંદાય, વીરાંગના ?
 શું યવનકિંકર કુટુમ્બિન ન્યધ્વજ ઉડાવશે,
 જ્યાં સમરસિંહતણી શ્રેણી સિંહણ સમર ધૂળવશે ?

૪.

અંગના !
 વીરાંગના !
 કમંદેવી વીરાંગના !
 એ વિરઝપ્રતિમા વીર્યગગ વીરાંગના !
 રણમાં ચઢ્યો
 થરો પડ્યો
 પૃથુ સાય પતિ મેવાડનો;

પુણ્યભૂમિ
ધૂળ ચૂમી
ખમે કંઈ કંઈ તાડનો,
ત્યાં શો નવલ ઉત્સાહનો
તું બરે રંગ વીરાંગના!—

શું દેશનો સૌભાગ્યબાનુ ડૂબી જશે ?
વીરાંગના ! શું અધઃપત્તન લેખી યશે!—
ના, રજપૂતાણી નહિ ડરે !

ગો ઝાટનો તે નૌરવ માખર ઉછળતો ઉછડે અરે !
વીરાંગના ! આંખેરમાં તુજ કીર્તિકેતુ જ દગ્ધરે !

૫.

અંગના !
વીરાંગના !
કંઈદેવી વીરાંગના !
શુભિધકંઈદેવી વીરાંગના !
મહાચક્રિતપ્રકાશિની વીરાંગના !
દેશપ્રેમ વિલસિની વીરાંગના !
બળવંત રિપુ રમદોળનારી મહાબાવ વીરાંગના !

રણુમાં જઈ
વિજયિની થઈ,
તેરમી સદૌ ઉજ્જવલી:
સૌભાગ્યરતિ ત્યાં નીકળી
લે હાસ્યહાસ વીરાંગના !

સાગર બલે ભૂમિને ગળે વીરાંગના !
તુજ કીર્તિ અક્ષય ના ચળે વીરાંગના !
અમ ભૂતશૌર્ય તુંમાં મળે વીરાંગના !
રે તુજ પરાક્રમની ગીતા ધરધર ગવાશે ભારતે !
વીરાંગના ! તુજ પ્રાણમંત્ર જ ધૂમશે બર ક્યાર તે ?

મદ્રાસ }
૧-૭-૧૯૦૯ } અરદેશર ફ. ખબરદાર.

જૈન ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૨૫૦ થી.)

જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ સત્તત્રત્વનું પાલન કરનારા જીવો મોક્ષ મેળવી શકે છે. દયા મૂળ ધર્મ હોવા છતાં મહાવીર દેવે જૈન ધર્મમાં જ્ઞાનની ઉત્તમતા ઠરાવી દરમાખ્યું છે કે પદમં નાળં તઝો દયા, પહેલું જ્ઞાન ને પછી દયા. જીવને અનંત કાળથી ભવભ્રમણ કરાવનાર જે કોઈ હોય તો તે અજ્ઞાન છે. માટે પ્રથમ અજ્ઞાનનો (માયા અથવા અવિદ્યાનો) નાશ કરવાને બાર દધને બલામણુ કરી છે.

ખરેખરા તત્ત્વોનું યથાર્થ જ્ઞાણપણું તેનું નામ જ્ઞાન. તત્ત્વો નવ છે. જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ ને મોક્ષ.

જેનું લક્ષણ ચૈતન્ય છે ને જે પ્રાણને ધારણ કરનારો છે તે જીવ. પાંચ ઈન્દ્રિય, મન-બળ, વચનબળ, કાયબળ, આસોઆસ અને આયુષ્ય એ દશ પ્રાણ કહ્યા છે. પૃથ્વી, પાણી આદિ એન્ડ્રિયને સૌથી ઓછા ચાર પ્રાણ છે અને સંઘી પંચેન્દ્રિયને સૌથી વધારે દશ પ્રાણ છે.

જીવોના સૂક્ષ્મ અને બાહર એવા બે ભાગ પાડ્યા છે તેમ જ એન્ડ્રિયમાં એન્ડ્રિયથી માંડી પંચેન્દ્રિય સુધી પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત એવા બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. પર્યાપ્ત છે. આહાર, શરીર, ઈન્દ્રિય, આસોઆસ, બાપા ને મન. એન્ડ્રિયને પહેલી ચારે, પંચેન્દ્રિયને છને બાકીનાઓને પાંચ પર્યાપ્તિ હોય છે. સંઘી પંચેન્દ્રિય ને મન હોય છે ને અસંઘીને મન હોતું નથી. ઝાડો, પેશાબ, ખાળ, ગરર વગેરેમાં જે રોગપ્રસારક જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે ને અસંઘી સમૂર્ષિમને મન હોતું નથી છતાં તે આઠ પ્રાણના ધણી છે. તેથી જે તેવા જીવોની ઉત્પત્તિ થાય તેવો વખત જે મનુષ્યની ગદ્ગલતથી આવે તે મનુષ્યને સમૂર્ષિમ મનુષ્યોની હત્યાનું પાપ લાગે એટલે સુધી ધર્મમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

અજીવનું લક્ષણ અચેતન છે તેના ૧૪ બેદ છે: ધર્માસ્તિકાય (Motion ?) અધ-ર્માસ્તિકાય (Attraction) આકાશસ્તિકાય (Space) પુદ્ગલસ્તિકાય (Matter) અને કાલ (Time) એ પાંચ અજીવ દ્રવ્ય અને છતું જીવ (Līngi) દ્રવ્ય એ છ સંઘિતા બંધારણમાં જરૂરનાં દ્રવ્યો છે. પહેલા ત્રણના સૂક્ષ્મ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ (Atom) એમ ચાર ભાગ કરવામાં આવ્યા છે.

જે શુભપ્રકૃતિરૂપ કર્મથી જીવને સુખ મળે છે તે પુણ્ય કહેવાય છે. અજ્ઞાન, જ્ઞાન, વજ્ઞાન, મનશુભસંકલ્પરૂપી દાન, શુભવચનરૂપી દાન, કાયાસેવારૂપી દાન અને નમસ્કાર વંદનાથી થતું દાન એમ નવ પ્રકારે પુણ્ય બંધાય છે. ને ૪૨ બેદ ભોગવી શકાય છે.

જે અશુભપ્રકૃતિરૂપ કર્મથી જીવ દુઃખ ભોગવે છે તે પાપ કહેવાય છે. પાપનાં ૧૮ સ્થાનક છે. જીવહિંસા, અસત્ય, ચોરીકરવી. અશ્વહત્યર્થ, પરિમદ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ, દેવ, ક્રોધ, અભ્યાખ્યાન, પેશુન્ય, પરપ્રવાદ, રતિ, અરતિ, માયા મૃત્યા અને મિથ્યા દર્શન સહ્ય એ પાપ ૮૨ પ્રકારે ભોગવાય છે.

જેના વડે જીવેઆ પાપ આવે છે તે આશ્રવ, પાપ આવવાના રસ્તા તે નાળાં-ગળાળા, ને આશ્રવ તે તળાવ રૂપ જાણી લેવું હુકામા શુભાશુભકર્મહારૂપ આશ્રવ

જેનાથી આવતા કર્મ અટકે તે સંવર. મોક્ષના અભિલાષી જીવે આ તત્ત્વને વધારે સારી રીતે સમજી તે પ્રમાણે વર્તવાનો પ્રયાસ કરે છે પાપ સંમિતિ, ત્રણ ગુમ્મિ, બારીશ પરિસદ્, દશ પ્રકારના યતિધર્મ, આર બાવના અને પાપ પ્રકારનું ચાગ્નિ એ પાંચ બેદ સવરના છે

ધર્મોસમિતિ એટલે ઝાઈ જીણા જીવની પણ વિરોધતા ન થાય એમ જોઈને યત્ન પૂર્વક નાનવુ બાવાસમિતિ એટલે વિચારીને જોનવુ એવા સમિતિ એટલે પાટ પાટ-લાદિ પ્રમાણેને લેવા મૂકવા પન્નિચાયનિકા મમિતિ એટલે દોષવાળી વસ્તુને નિર્જીવ સ્થાને પગડી આવવી અને આદાનનિક્ષેપજીવસમિતિ

કદપના તજ, મમતા સજ, મનના સર્વ દ્રવ્યોનો નિગ્રેધ કરવો તેમનો ગુમ્મિ જોવાનો નિયમ કન્વો જેમ અને તેમ થોડુ જોવાવુ તે વચન ગુમ્મિ, શરીની ચેદાનો ત્યાગ અથવા આવી પ'તા ઉપસર્ગ કે હુ જોથી રગમગી નદિ જતા અચળ રહેવું તે કાયગુમ્મિ

જૂખ, તન્સ દાહ તાપ દશ, વજ, અરતિ, સ્ત્રી, ચર્ચા, નૈપિધિદી, શયા, આકોશ, વધ, યાયા, અગાભ ગેગ, તૃણરપર્ણ, મેલ, સત્કાર, પ્રજા, અગાન, સમ્યક્ત્વ વગેરે સંબંધી યતા પન્નિહો મમતાભાવથી સહન કરવા

કોધ, માન માયા, લોભ, એ ચાર કપાયને પાતળા પાળી ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, અને નિર્દોષતા ધારણુ કન્વી બાર પ્રકારે તપસાધના કન્વી અને પ્રથમના પાપ મહાનત પાગવા તે દશ પ્રકારે યતિધર્મ કહેવામાં આવે છે

સ સાન ઉપન્થી મોહ ઉતાની ધ્યાન મમાધિમા ચિત્તને તથીન કન્વા માટે અનિસતા, અશન્જીતા, મમારજાનના, એત્યભાવના, અન્યત્વભાવના, આશ્રવ, મંવર, નિર્જરાનોડ, જોધિ ખીજ અને ધર્મભાવના બાવવી

જે વડે કર્મદેશ થકી વિશેષ ક્ષય પામે તે નિર્જરા નિર્જરા તપથી થાય છે અને તપના જન્માલ અને જ આખ્યતર જે છે અનશન, ઉણોદરી, વૃત્તિસંશેપ, કાયકરેશ, રસત્યાગ, સંલીનતા એ બાલ તપ છે અને પ્રાયશ્ચિત વિનય, વૈયાટલ, આધ્યાય, ધ્યાન અને કાયોતસર્ગ (કાઉસગ) એ જ આખ્યતર તપ છે

જે વડે જીવની માથે લાગેલા કર્મનો લોહ-અગ્નિ કે ફીગ-નીગની પેડે સબંધ થાય છે તે બધ કહેવાય છે

સર્વથા કર્મનો ક્ષય તેવું નામ મોક્ષ છે જૈન મતની ઉદારતા એટલે સુધી છે કે સ્ત્રી પણ મોક્ષ મેળવી શકે છે, ગૃહસ્થના વેશમા પણ મોક્ષ મળે ને અન્ય ધર્મજ્ઞાના વેશમા પણ મોક્ષ મળે છે. (જે કરુણી બગાને કલા મુજબ ઉત્તમોત્તમ હોય તો)

આમ નવ તત્ત્વ વગેરે બાબતમા જે જાણપણુ કરવું અને જ્ઞાન તથા અજ્ઞાન (માયા અવિદ્યા) ને બરાબર જોગપવા તેનું નામ જ્ઞાન કહેવાય છે એ જાણપણુ કર્યા પછી તે

વાત પર પ્રીતિ થવી એટલે જિનતરવોમાં રૂચિ થવી તેનું નામ દર્શન અથવા સમ્યક્ અદ્વા કહેવાય છે; અને પાપકારી યોગનો ત્યાગ તે ચારિત્ર કહેવાય છે ચારિત્રના મુખ્ય પાંચ ભેદ છે, અને તે પાંચ મહાવ્રત કહેવાય છે.

જાણી જોઇને તો નહિ પણ પ્રમાદથી એ સર્વથા ત્રસ કે સ્થાવર કાષ્ઠિ પણ જીવની દિ'સા ન કરવી તેને અદિ'સાવ્રત કહે છે. સર્વથા સત્ય બોલવાને સત્વ્રત એટલે સત્યવ્રત કહે છે. કાષ્ઠિ પણ પ્રકારનું સર્વથા અદતાદાન ન લેવું એટલે ચોરી ન કરવી તેને અસ્તેયવ્રત કહે છે. દિવ્ય અને ઔદાત્મિક શરીર સંબંધી કામના સર્વથા ત્યાગને બ્રહ્મચર્યવ્રત કહે છે. સર્વથા સર્વ પદાર્થો પરથી મૂર્છા-મમતા-મોહનો ત્યાગ કરવો તેને અપરિમદવ્રત કહે છે.

પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિથી અદિ'સા વ્રતનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે. હાસ્ય, ક્રોધ, ભય, ક્રોધાદિના ત્યાગથી સત્યવ્રતનું રક્ષણ કરાય છે. ઉપાત્રયાદિ વસ્તુ પણ આગ્રા વિના પાપરથી નહિ, તૃણ પણ આગ્રા વિના લેવું નહિ, મજેલી વસ્તુના સમાન ખર્ચો માટે સંવિભાગ કરવા ઇત્યાદિથી અસ્તેય વ્રતનું રક્ષણ કરવું. સ્ત્રી નપુંસક કે પશુનો વાસ હોય કે ભીંતને આંતરે પણ તેમનો વાસ હોય ત્યાં સાધુઓએ રહેવું કે ઉતરવું નહિ, રાગથી સ્ત્રીની કથા કરવી નહિ કે સ્ત્રીઓનાં અગોપાંગ પણ નીરખવાં નહિ, પૂર્વના કામ ભોગને સંભારવા નહિ, અતિ આહાર કે સ્નિગ્ધ આહાર ક્ષેવે નહિ, કે શરીરને શણગારવું નહિ, માત્ર કાયા ટકે ને સંજમ ભાર વહન થઈ શકે એટલા જ માટે આહાર લેવાની જરૂર છે, તે સિવાય કાયા નિભાવવાનું બીજું પ્રયોજન નથી, એમ સમજી નવવાડ વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું; પાંચ ઈદ્રિયોના વિષય (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ને ગંધ) માં મનને જતું અટકાવવા પ્રયાસ કરી મનોરુ કે આગેનારુ ચીજો ઉપર રાગકેય ન રાખવાથી પાંચમા અપરિમદ વ્રતનું રક્ષણ કરવું.

કર્મની પરિણતિનો નાશ થયા વગર મોક્ષ મળવાનો નથી. તેમાં જો કર્મ શિથિલ છે તે પ્રબળ પુરુષાર્થથી તેનો ઉદય થયાં પહેલાં સત્તામાં જ (એ કર્મના દળીઆંગો) નાશ કરી શકાય છે; માટે પુરુષાર્થની પુરેપુરી જરૂર છે. કર્મ પ્રમાણે ચયાં કરે છે એમ માની બેસી રહેવાનું નથી.

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર ને અંતરાય એ આઠ કર્મ છે. સ્થૂલ દષ્ટાંત લઘુએ તો આંખ જેમ પાટો બાંધેો હોય ને બીજી ન દેખાય તેમ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ તેના જોર મુજબ જ્ઞાન થવા દે નહિ. દર્શનાવરણીય કર્મ જ્ઞાનના પોળીયાની પેઠે શુદ્ધ દર્શન થવામાં અટકાયત કરે. દર્શન થવામાં અટકાયત કરે. દર્શન એટલે અદ્વા. પાછળના વખતમાં અદ્વાના જે પ્રકાર ગણવામાં આવ્યા છે. ઓષ અદ્વા અને તરવ અદ્વા. જ્યારે અન્ય ધર્મીઓ તરૂંથી તરવાર, જીવન, બય વગેરેનો ઉપયોગ કરી ધર્મ મનાવવામાં આવતો હતો ત્યારે ભક્તિ અને અદ્વા (દર્શન) નાં તત્વોનાં ઉડા મૂળ નાંખનારાઓને જૈન ધર્મની દયાથી કેટલેક અંશે આભારી છે. કણ્ઠાટક તથા દક્ષિણમાં ભક્તિ ને અદ્વાના તત્વોના ઉડા મૂળ નહિ બેસવાથી જ જૈન ધર્મનો તે ભાગમાંથી લગભગ નાશ થયો. ઓષ અદ્વા પરથી કેટલીક વાર અધ અદ્વા પર જો જતું રહેવાય છે તો દુરામદી થવાય છે. સામાન્ય રીતે જ શિષ્યોને ફરમાવે છે કે ધર્મ એ આવી ચીજ છે; તેમાં શંકા કરનાર અને ભક્તિ-

બાન નહિ નાખના નર-નય છે, ધર્મગુણોએ ડટેલી હકીકતને યગ-સકાએ માની
યેવી અને તેમા કશો તકવિતક પ્રશ્નોત્તર ન્વો નહીં—એવા દુઃખાનથી થતી શ્રદ્ધા તે
એા શ્રદ્ધા કરેવાય પણ ખામ તત્વો વિચારીને, કરેલી હકીકત સળધી તકવિતક કરી
પ્રશ્નોત્તર કરી ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધા કરવી તેનું નામ તત્ત્વશ્રદ્ધા છે હાનના યાતિ અને મુનેદના
તેમ જ વિચારવતનતા અને ઉચ્ચાન્વતત્રતાના કાગમા તત્ત્વશ્રદ્ધા વિશેષ જરૂરની છે.
મધ અને અરીહો ખન્ડેલા ખાગ મમાન મુખ કુખ દેવાનાઈ વેદનીય કર્મ કર્યું છે. મોહ-
નીય કર્મથી મનુષ્ય મોહદશામા વેનર્જ નય છે વિચાર, કપાય, સ્ત્રી, ખાગો ધર્મશિખા
જીવની મમતા એટલી બધી વધી નય છે કે મનુષ્યજન્મની દુર્જનતાનું સહેજ પણ બાન
રહેતુ નથી મહિરપાનથી છાકી ગએના જીવના જેની મોહનીય કર્મથી મનુષ્યની દશા પાય
છે આપુય કર્મ દેહ રૂપી બધન માટે એ જેડી સમાન છે નામ-કર્મ ચાગે ગતિમા અ-
વતાન લેવનરે છે. ગોત્ર-કર્મ ઉચ નીચ કુળમા અવતાન લેવનરે છે આત્મનય-કર્મ દાન,
ભોગ ઉપભોગ કે લાભમા હિત લેના દેતું નથી આ આરે કર્મનો નાશ થયા યગ મોક્ષ
મળે નહિ જ્ઞાન દર્શન, ચારિત્ર અને તપ એ ચાગ બાબતો આ કર્મોને નાશ મરે છે

સાધુઓએ સર્વથા સપૂર્ણ ચાત્રિ પાગવાનું છે શૂદ્ધ્યો એ ચાત્રિ દેશથી પાગે છે
શૂદ્ધ્યોએ પ્રથમ તો શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુ અને શુદ્ધ ધર્મનુ સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ જેણે
રાગ દ્વેષને જીતી લીધા છે, જે ત્રણ લોકમા પૂજનીય ગણાય છે, અને જે વધારિયત તત્ત્વાઈ
વાદી છે, તેવા અર્હત બાવાન તે શુદ્ધ દેવ છે પાચ મહાનતને પાગનાત, નિર્ગમ બિદ્યા-
સરીથી કાયાનો નિર્વાદ ચનાવનાન, સમતાના પરિણામચાગા, શુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા
અને પગિસદ કાય કરેશાદિ ધીન્થી સહન કરનારા ધીગ પુરુષા તે શુદ્ધ ગુરુ છે દુર્જિતિમા
પડતા પ્રાણીને બચાવનાર દામા, માર્દવ, આર્જવ, નિર્ગમતા, તપ, મયમ, સાત્ય, ક્ષાત્ય, આ-
કિચન, બ્રહ્મચર્યાદિ શુભો ધાન્ય કરનાર ધર્મ તે શુદ્ધ ધર્મ છે એ ત્રણ બાબતોને બરાબર
જાગીની ભકિત કરનારે સમકિતના સમ, મવેગ, નિર્વેદ અનુભવા ને આગ્રધા એ પાચ લક્ષણ
ધ્યાનમા ગણવાના છે.

સમકિતની પ્રાપ્તિ થયા પછી શૂદ્ધ્યોએ બાન નત જાણવા-આદ વાની જરૂર છે

જે ઇન્દ્રિયથી માડીને પચેન્દ્રિય નુષીમાના નિપત્તી જીવોને તેમ જ બાન યગરના
અપરાધી જીવોને પણ જાણી જોઈને કદી હજીવા નહિ, એ આ ત્રતનો મુખ્ય માર છે દિસાનો
પગમાઈથી અર્થ કરીએ તો ગચાદિક કપાય બાવોનું ઉત્પન્ન થતું તેનું નામ દિસા છે જે
પુરુષ બાલ દિમા યોડી કરે છે પણ અતઃગ પરિણામો દિસા બાવમા વિષ્ણુ ગમે છે તે
તીવ કર્મ બધનો ભાગી થશે જે બે પુરુષ મળીને દિસા કરે તેમાથી જેના પગિણામ (મ-
નના ભાન) તીવ કપાય રૂપ થયા હશે તેને દિસાનુ દ્વગ અધિક ભોગવતુ પડે શૂદ્ધ્યોએ
બની શક્તી રચાવ જીવોની પણ ન્યા કરી જોઈએ. ચરમા પશુઓ હોમવા એ દિમા જ
છે અચાદિકના આદારમા અનેક જીવ મરે છે તેથી તેને બદલે એક મોગ ભારે જીવને
મારી ખાવો એ દીક છે એવો કુતક કદી કરવો નહિ જો કે બધા જીવ મરખા છે તથાપિ
એકેન્દ્રિયની અપેક્ષાએ અન્ય પ્રાણીના યાતમા અધિક દિસા છે એકેન્દ્રિય જગતા અનત ગળી
પુરુષાર્થના ધણી અને વધારે પ્રાણના ધણી બીજ પચેન્દ્રિયાદિ જીવો છે તો તેવા જીવો માર.

વામાં ઘણું પાપ છે. રોગ કે દારિદ્રાદિ દુઃખોથી અતિશય દુઃખી હવને જે મારી નાંખવામાં આવે તો તત્કાલ તે દુઃખથી છુટી જશે એમ કદી માનવું નહિ, કેમકે એક તો કોઈ હવ શરીરત્યાગથી છુટી શકતો નથી. વળી અત્યંત દુઃખથી પીડાતો હવ પણ કેટલીક વાર સાંજે થઈ જાય છે. મરી ગયા જેવા દેખાતા હવો પાછા સાંજ થયાનું જેવામાં આવે છે; તો પછી જેનું ભવિષ્ય જે હવ જાણતો નથી તે તેને દુઃખથી છોડાવવાને બદલે મારી નાખે એ દીક નથી. હિંસા હમેશાં તેનું જળ આપ્યા વિના રહેતી નથી. આ તેમ જ ખીજનું મતો પાળવામાં સમજણ માટે ચાર દરજ્જા પાડવામાં આવ્યા છે. અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર ને અનાચાર. કાયદાશાસ્ત્રીઓના શબ્દમાં આ ચાર પાયરીને ગોઠવવા ધારીએ તો Intention (ધરિદા), Preparation (તૈયારી), Attempt (ચત્ન), અને Complete crime (સંપૂર્ણ ગુનો) એમ ગોઠવી શકાય. આ ક્રિયામાંની એકે ક્રિયા પ્રતિધારી આવકોને તે તે પ્રત સંબંધે કરવાની ના પાડી છે.

ખીજનું પ્રત જૂઠું નહિ બોલવા વિશેનું છે. વર કન્યા સંબંધી, દોર દાંખર સંબંધી, જમીન વૃક્ષ સંબંધી, ચાપણ સંબંધી વગેરે જૂઠી જૂઠી બાબતોના સંબંધમાં જૂઠું બોલવું નહિ. કદિ પણ ખોટી સાક્ષી પુરવી નહિ. કોઇને પ્રાસકો પડે એવું કહવું સત્ય એકદમ નહિ બોલતાં હજવે તળવે તેને કહેવું. કોઈના મન પ્રકાશવા નહિ. કોઇને વિશ્વાસઘાત કરવો નહિ. ખોટી સલાહ અને ખોટા ઉપદેશ દેવો નહિ. અસત્ય બાપણથી કપાય થાય છે ને તેથી તેમાં હિંસા રહેલી છે.

ત્રીજું પ્રત ચોરીત્યાગનું છે. ધન, ધાન્ય, પશુ, દાસ, દાસી, ધરબાર, જમીન વગેરે જૂઠા જૂઠા પદાર્થોમાંના કોઈની ચોરી કરવી નહિ. દોરેલું, પડી ગએલું, છુટાઈ ગયેલું કે તેનું ખીજા પ્રકારનું કથું લેવું નહિ. ચોરને ઉત્તેજન આપવું નહિ. ચોરાક માસ રાખવો નહિ ખોટાં તોક્ષાં માપાં રાખવાં નહિ. સારી વસ્તુ દેખારી નરસી આપવી નહિ. લાય લેવી નહિ. હુટકાટ કરવી નહિ.

સ્વસ્ત્રીમાં સંતોષ રાખવો એ મૃદસ્ત્રીઓનું બ્રહ્મચર્ય પ્રત છે. અશ્વજન્યર્યનાં બધાં સ્થાનોમાં હિંસાને સહબાવ છે. કામરૂપ પરિણામથી પુરૂષ સ્ત્રી બંનેના ભાવપ્રાણનો ઘાત થાય છે. પરસ્ત્રી કે વેસ્થાગમનથી શ્રાવકે દૂર રહેવું જ જોઈએ. સ્પૃહા વિરુદ્ધ મૈથુન, કામ-ભોગમાં સ્વસ્ત્રીસંબંધે પણ તીવ્ર અભિજ્ઞાપા, અન્ય સાથે કામચેષ્ટાશુકલ વાર્તાલાપ, દાસ્ય, એકાંત ઇત્યાદિ અતિચારોથી દૂર રહેવું.

મોહના ઉદયથી ભાવેનું મમત્વરૂપ પરિણામનું તે મૂર્છા છે. ને મૂર્છા એ પરિમિદ છે. જે કોઈ પુરૂષ સર્વદા નમ્ર એટલે પરિમિદોથી રહિત હોય, પરંતુ અંતરંગમાં મૂર્છાનો સહબાવ હોય તો એ પરિમિદવાત કહેવાય. હેતુ, સુવર્ણાદિ ધાતુ, નાણું, ધાન્ય, પશુ, દાસ, દાસી ઇત્યાદિ વસ્તુઓમાં મમતા રાખવી એ પરિમિદ છે. અસંતોષ, અવિશ્વાસ, આરંભ ઇત્યાદિથી દૂર રહેવું. રાત્રિભોજનથી દ્રવ્યને ભાવે લાભ હોવાથી રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કરવો.

દશે દિશામાં નિર્ભય કરેલી સીમાનું ઉક્ષધન ન કરવું એ દિગ્વિરતિપ્રત કહેવાય છે.

ગૃહસ્થોએ દરરોજ શક્તિપૂર્વક ભોગ ઉપભોગ વસ્તુનું માન (બજેટ) કરવું. દાતણ, દુધાલ કુલ્લ, વિશેષન, સ્નાન, વસ્ત્ર, ધુપ, કાવા, કવાથ, સુખળી, અન્ન, શાક, દૂધ, ઘી સુખવાસ, શય્યા ઇત્યાદિ વસ્તુની જરૂરીઆત નહીં કચી જરૂરીઆત વધારી દેવી નહિ. દુકામા ઉપજ અર્ચનો તેમ જ આસપાસનો સર્વ વાતનો વિચાર કરી બજેટ કરી ઇચ્છાનો પ્રદેશ દુકા કરવો એ ઉપભોગ પરિભાષ્યનત કહેવાય છે. વગર લેવે દેન નાહક પાપ કર્મનો ઉપદેશ કરવો, હિંસક આધિકરણો એકઠા કરવા, મેઘનું છુટ્ટ ઇચ્છુ, ગ્રીસ કચી, ઇન્ધ્ર અને અનિદ્રની કલ્પનાઓમા કે ચિંતામા મુઝાઈ રહેવું એ અનર્થદંડ છે તેનો ત્યાગ કરવો તે અનર્થ દંડવિમરણ નત કહેવાય.

આર્ત રોદ ધ્યાન છોડી સંસારની ચિંતા મૂની પાપકારી કર્મો છોડી એક મુહૂર્ત કે અમુક વખત સુધી સમતા ધાન્ય કરવી તે સામાયિક નત છે. સામ્યભાવ વગર એટલે રાગ રૂપના ત્યાગ વગર નિજ સ્વરૂપમા મગ્ન થવાનું નથી, અને નિજ સ્વરૂપમા તટ્ટીનતાના પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય તો તે સામાયિક વ્રત અમૂલ્ય છે. દિગ્ગતમા જે પરિભાષ્ય કયું છે તેનો દિન રાત્રિ સખધે મક્ષેપ કરવો તે દેશાવકાશિકનત છે. પાક્ષિકાદિ દિવસોમા ઉપવામ ૨૧ બધા વખત આત્માને ધર્મકચ્છીમા તટ્ટીન કરવો તે પોષધનત છે. અતિથિને નિર્ગોળ આહાર, પાત્ર વસ્ત્રાદિ દાન દેવું, અનાથ નિગદાર છવોને બચાવવા એ બાગમુ અતિથિમવિભાગ નત છે. દાન, શીન, તપ ને ભાવના એ ચાર બાળતો જૈનોમા વિશે. અગત્યતા ધનવે છે.

ઉપેખના ધર્મ ગૃહસ્થ અને સાધુ બનેનો છે. મહાખનાનો અર્થ સમાધિમળ્ય કે સંન્યાસમળ્ય પણ થાય છે. જ્યારે શરીર કોઈ અસાધ્ય રોગથી કે વૃદ્ધાવસ્થાથી અસમર્થ થઈ જાય, દેવમનુષ્યાદિકૃત દુર્નિવાર ઉપસર્ગ આવી પડે કોઈ પણ દુકામથી ધાન્યાદિ ભોજ્ય પદાર્થ મળવા મુશ્કેલ થઈ જાય, અથવા ધર્મનો વિનાશ કરનાર કોઈ વિશેષ કારણ આવી મળે, ત્યારે પોતાના શરીરને પાકા પાન સમત્ર કે તેન વિનાના દિવા મમાન જાણી પોતાની મેળે જ વિનાશની સંમુખ જઈ મન્યામ ધાન્ય કરવો. જે મળ્યુમા મોઈ પ્રકારનો મહેલ હોય તો અમુક મર્યાદાપૂર્વક ત્રિતરંગ કરી મતનખ ૫ ગુણ ભાવને શુભ લેસ્થામા મળ્યુ સાધી લેવું નતી શ્રાવક બાગ્વતથી ચડતી શ્રેણીમા આવકની ૧૧ તિમા ધાન્ય કરી શકે એમાની ૧૧ મી પ્રતિમા એ શ્રમણ્યૂત પ્રતિમા છે. પહેલી પ્રતિમામા જ તેમને જુગાર, માસબક્ષણ, મદિરાપાન, વેસ્થા મળ્યુ ચિકાર, ચોરી અને પન્છીગમન એ સાત વ્યસનનો ત્યાગ કરવાનો છે.

તપની બાળત સાધુઓને વિશેષ આદગ્વાની છે. તે આવકને પર્વ, આહમપાખી, ઉપવાસ, એકાશનાદિ કરવાના છે. મહિનામા છ પોષધોપવાસ કરનારા આવક ઉત્તમ આવક ગણાય છે.

(અપૂર્ણ.)

પાપટલાલ કેવળચંદ શાહ.

“ ઉદ્દેશ્ય ” અને “ વિધેય ”.

સંવત ૧૯૬૫ ના પૌષના ‘ વસન્ત ’ માં રા. તનસુખરામનું ચર્ચાપત્ર વાંચી કાણુવા એમ થયું કે મૌન રાખવું. પરંતુ અન્તે એક બે વાતો વિશે બોલવાનો નિશ્ચય કર્યો; મૌનના ઇચ્છાનું કારણ દર્શાવતાં એઓને અપમાન લાગી જાય માટે તે વિશે મૌન ન રાખું છું.

રા. તનસુખરામના એ ચર્ચાપત્રમાંની બહુ એક દલીલોનો ઉત્તર માર્ગશીર્ષ સં. ૧૯૬૫ ના ‘ વસન્ત ’ માં મ્હારા લાંબા લેખમાં આવી જાય છે. માટે તે વાતોની પુનરુક્તિ નહિ કરું.

(૧) રા. તનસુખરામ મ્હારા લખાણમાં એક પૂર્વાપરવિરોધનો મહાગમ્બીર દોષ ઉઘાડે પાડવાની ઉત્સુકતાથી કહે છે:—

“ ઉપક્રમમાં પોતે analysis સારું ‘ વાક્યપૃથક્કરણ ’ શબ્દ પ્રયોગ્યો છે, અને ઉપસંહારમાં તે ન ઈંગ્લિશ શબ્દ સારું ‘ વાક્યરચના ’ શબ્દ પ્રયોગ્યો છે, એ વિરુદ્ધ છે. ”

આ અર્થસત્યથી લોજીના મન ઉપર ખોટા ભાસ યત્નો બધા છે. વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે જેમ ઉપક્રમમાં રા. હમજાશંકરનો હાથ યોજ્યો તે શબ્દ ‘ વાક્યપૃથક્કરણ ’, મ્હેં સ્વીકાર્યો છે, તેમ ઉપસંહારમાં ‘ વાક્યરચના ’ શબ્દ મ્હેં મૂક્યો છે તે મ્હારો કરીને નહિ, પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૯૮-૯૯ માં શાળાપત્રમાં મરદમ માધવલાલભાઈએ એ શબ્દ વાપર્યો હતો ત્હોને અત્યુલ્લક્ષીને તે વખતના ‘ સુદર્શન ’ માંથી કરેલા ઉતારામાં (મ્હારા લખાણના ઉતારામાં) એ શબ્દ આવ્યો છે. ‘ સુદર્શન ’ ના મ્હારા લેખમાંથી ઉતારો ઉપક્રમમાં પણ મ્હેં આપ્યો છે ત્હાં પણ એ રીતે ન ‘ વાક્યરચના ’ શબ્દ મૂક્યો છે. ‘ વાક્યરચના ’ એમ મથાળાથી તે વખતના શાળાપત્રમાં માધવલાલભાઈના લેખ આવતા હતા. આટલી હદીકત જણાવ્યા પછી વધારે બોલવાની જરૂર ન રહેતી નથી.

માત્ર એક વાત ઉપર લક્ષ્ય ખેંચવા જેવું છે. ઈ. સ. ૧૮૯૯ નો મ્હારો ‘ સુદર્શન ’ માંનો લેખ ના જોયો હોવાને લીધે વખતે એમ સંજવે કે માધવલાલભાઈનો શબ્દ—‘ વાક્યરચના ’—હેમનો કરીને મ્હેં લખ્યો કર્યો હતો તે ઇતિહાસ રા. તનસુખરામના જાણમાં નહિ હોય; (જો કે ન્યાયપુરસ્સર વાદમાં ઊતારનારનું સત્યશોધનને અર્થે કર્તવ્ય તો એ ન કહેવાય કે જે લેખમાંથી ઉતારો આપ્યો હોય તે મૂળ લેખ પૂર્વાપરસંબંધ ઇત્યાદિનું પૂરું જ્ઞાન મેળવવા માટે જોઈ લેવો જોઈયે). તો બહુ તો એમ દોષ ખતાવાત કે ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં ‘ વાક્યરચના ’ શબ્દ વાપર્યો હતો અને નવ વર્ષ પછી ‘ વાક્યપૃથક્કરણ ’ એમ પ્રયોગ કર્યો; પણ એમ કરવાને બદલે રા. તનસુખરામના આક્ષેપથી તો એમ ભાસ થાય છે કે એક ન વખતના, એક જ, લેખમાં આરંભમાં એક શબ્દ યોજ્યો છે અને અન્તમાં બીજો યોજ્યો છે. આ વાદપદ્ધતિમાં ચોખ્ખા સંબાળથી નિરીક્ષણની અથવા તો પ્રમાણિકપણાને પૂજ્ય ગણનારી ન્યાયવૃત્તિની શિયિલતાની કલ્પના કરિયે તો ક્ષમ્ય ગણાશે.

(૨) એક બીજા અર્થસત્ય વિશે હવે બોલું છું. રા. તનસુખરામ પોતાના ચર્ચાપત્રના અન્તિમ વાક્યમાં કટાક્ષકારા મ્હારા વર્તનમાં દોષ ખતાવવા જાય છે; અને શાળાપત્રના લેખ

સખન્ધી સૂચનાપત્ર (ઉદ્દેશ્ય વિધેય બાબતનું) ૧૮૮૫ માં શાળાપત્રને ના મોકલ્યતા ‘સુદર્શન’ ને મહે’ મોકલ્યું—એ મહારા મમત વ્યવહારનિયમનો ભગ સૂચવેછે, એમ દેખાડવાનું કરેછે.

અહિં પણ વસ્તુરિચિતિ જુદી જ હતી એ મહારા સૂચનાપત્ર-ઉદ્દેશ્ય વિધેય બાબતનું—કાંઈ છૂટક એક જ ન્હાનુ લખાણ નહોતું, પરંતુ “શુભ્રાતી ભાષા” એ સર્વસંગ્રહક મથાળા નીચે અનેક પ્રશ્નોની છૂટક છૂટક ચર્ચાનો સતત લેખ ‘સુદર્શન’ માં અકે અકે ચાલુ રીતે આવતો હતો ત્હેમા અગમ્યત હતુ એ લાખો લેખ શાળાપત્રમાં આવી સમે જ નહિ’ એ લેખમાં ચચના બધા પ્રશ્નો શાળાપત્રની ચર્ચામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલા હતા

અર્થમત્યોનો આશ્રય કરવામાં કેટલો અન્યાય છે તે વાતનું વિસ્મરણ વખીલોને થાય, પરંતુ ન્યાયાસન ઉપર મેશી નિર્ણય આપનારને હાથે આમ થાય એ ગ્રામનીય વાત છે

(૩) ઉદ્દેશ્ય=વિચારવા યોગ્ય—એ ન કુમળાશકન્ના અર્થદર્શનને ટેકવી રાખવાને ન તનસુખગમ ટેનરકૂત શુભ્રાતી ભાષાના વ્યાકરણમાંથી ઉતારો આપેછે ત્હેમા ‘વિચાર’ એ શબ્દ છે તે ઉપનાત આ ઉદ્દેશ્યના અર્થદર્શનને મદદ મળે હેવુ કશુ જણ્યાનું નથી એ ઉતારા માં ઉદ્દેશ્યને મખન્ધે ‘વિચા વા લાપક’ એમ ફલિત કરનારુ એક પણ વચન જણ્યાનું નથી તેથી ઉલટું ‘ક્રિયા વિશેના વિચાર’ મનમાં હોયછે એમ પણ કહી ક્રિયાનો સખન્ધ પણ વિચાર જોડે એ ઉતારાના વચનમાં જણ્યાજ્યોછે. તો પછી ઉદ્દેશ્ય=વિચારવા યોગ્ય’ એ અર્થને શી પુત્રિ આ ‘પ્રકાશક અવતરણ’ થી મળી મકેછે તે અગમ્ય જ વાત છે.

(૪) ૩ તનસુખગમ કહેઠ—

‘અત્ર પોતાના ઉદાર્થમાં ‘ઉદ્દેશ’ અને ‘નિર્દેશ’ તથા ‘ઉદ્દેશ્ય’ અને ‘લક્ષ્ય’ બુ બિન્ન છે. જેમ ઉદ્દેશ્યની પ્રતિયોગિ-સંગા વિધેય છે તેમ ‘લક્ષ્ય’ ની ‘વિધેય’ નહિ’ પણ લક્ષણ છે ”

ક્રિયાપદ ઉપરથી ચતા નામોના અર્થ ત્રિસિદ્ધ યર્થ જાયછે, અને તેથી નામના રૂદાર્થ મૂળ ક્રિયાના અર્થથી જુદા હોયછે,—એ તત્ત્વનો આધાર આ વચન માટે એઓ બતાવેછે, અને “ઉદ્દેશ્ય—જે પદાર્થ તરફ ઉદ્દેશ નિર્દેશ, બતાવવાની ક્રિયા થાય છે તે’—એમ મહે’ જે સરન અર્થ બતાવ્યોછે ત્હેના ઉપર આ હેમની ટીકા છે

તો એટલું જ કહું છું કે આ સન અર્થ બતાવતા ‘જે પદાર્થ તરફ ઉદ્દેશ, નિર્દેશ થાય છે’ એમ કહ્યુંછે ત્હા ‘ઉદ્દેશ’ અને ‘નિર્દેશ’ એ શબ્દો આકારમાં નામ જેવા છે, પરંતુ અર્થમાં ઉદ્દેશન નિર્દેશન—ના વ્યાપાર એમ ક્રિયાસ્થક ધાત્વર્થવાચક,—જ છે માત્રે ઘનુ પ્રત્યય છે તે રા તનસુખરામને પરિચિત જ હોવો જોઈએ એટલે અહિં રૂદાર્થમાં બધાર્થ મયેના અર્થમાં ‘ઉદ્દેશ’ ‘નિર્દેશ’ એમ પ્રયોગ છે જ નહિ તેથી આ સર્વ ગીકાનો પ્રહાર બર્થ જાય છે “બતાવવાની ક્રિયા” એ વચનની સાથે આ શબ્દો આપ્યાછે તે ઉપરથી ‘ઉદ્દેશ’—‘નિર્દેશ’ નો અર્થ પણ ધાત્વર્થ જેવો ફલિત થાયછે એ સ્પષ્ટ છે ‘સહચરિત પગિભાસ’ ને મળતું જ બીજા આ અર્થગ્રહણમાં પ્રવર્તેછે તે રા તનસુખરામ જેવા વિદ્વાને જૂલી ના જવુ જોઈએ

‘લક્ષ્ય’ નો પ્રતિયોગી ‘વિધેય’ એમ મહેં કોઈ રીતે કહ્યું કે સ્વયં પશ્ય નથી, તેથી એ વિશેનો રા. તનસુખભાષનો નિષેધ આકારણ્ય છે.

“પર્યાય શબ્દો રૂઢ અર્થમાં લેવાયછે, નહિં કે યોગિક” —એ પ્રસિદ્ધ તત્ત્વનો આશ્રય રા. તનસુખરામ કરેછે. પરંતુ રૂઢાર્થનું મૂળ યોગિક પશ્ય હોયછે, યોગશ્ચિ હેવો પદાર્થ પશ્ય છે, એ વાત યાદ રાખીશું, તો આ પ્રસંગે ‘ઉદેશ’ ના અર્થના પ્રદર્શનમાં યોગિક અર્થનો ક્રમ દર્શાવવામાં કોઈ જાત્યનું મહાપાતક તો નહિં ગણાય.

(૫) રા. તનસુખરામ કહેછે:—

“પુનઃ ‘જે તરફ લક્ષ છે તે પદાર્થ’ એ ઉક્તિ પશ્ય સંદિગ્ધ છે. કારણ ઉદેશ્ય-વિધેયભાવરથજે વિધેય આકાંક્ષાપૂર્તિ કરતું હોવાથી વિધેય પ્રતિ જ લક્ષ અધિક હોયછે.”

વિધાન કરનારનું લક્ષ વિધેય તરફ વધારે હોયછે તે ખરું; પરંતુ તે લક્ષ સ્થપાયા પછી વિધાન કરવા માટે શા પદાર્થ તરફ લક્ષ હોયછે તે પ્રશ્નને સ્પર્શીને મહારું વચન પ્રવર્તેછે; એ જો વિચારાય તો આ દીકાને પ્રયોજન રહે નહિં.

(૬) ‘વાચ્યમાં જેને લક્ષીને ક્રિયામાં સમાયણા અર્થનું વિધાન થાયછે’ તે ઉદેશ્ય —એ મહારા વચનમાં અભ્યાસિ દોષ છે, કેમકે ‘તે કોણી છે’ એ પ્રકારનાં વાચ્યનો સંગ્રહ નહિં થાય, એમ રા. તનસુખરામે જણાવ્યુંછે, તે: વાજબી છે એમ સ્વીકારવાને મદને સંકાય નથી. ક્રિયાર્થ જ વિધેય હોય હેવા વાક્યોનો પ્રસંગ હોવાને લીધે આ છતર વિધેયનો સંગ્રહ કરવાનો આ વચનમાં રહી ગયો એ જિનતા જ ગણવી.

“ક્રિયામાં સમાયણા અથવા વિશેષણાદિક છતર પદના અર્થનું: વિધાન થાયછે” —એમ પૂર્તિ કરવાને હું તૈયાર છું. આ પ્રાસંગિક જિનતા મૂળ પ્રશ્નને કોઈ રીતે બાધક બનતી નથી એટલું યાદ રાખવું જોઈયે.

(૭) વાચ્યમાં પ્રાધાન્ય કતાને કે: ક્રિયાને —આ પ્રશ્નને અંગે રા. તનસુખરામ ત્રણ વાતો કહેછે:—

(ક) આ પ્રશ્નનો જિહાવોહ કોઈ સ્થળે નથી, કારણ વાચ્યનાં સર્વ અંગ તુલ્યબલ છે;

(ઘ) શાસ્ત્રકારોમાં જે એ મત છે તે વાચ્યસંબન્ધમાં નહિં, પશ્ય ‘આખ્યાત’ ની શક્તિ સંબન્ધ છે;

અને (ગ) વાચ્યાર્થમાં શાબ્દબોધના આકાર વિશે મહારું વચન વૈવાકરણ્ય મત વિશેનું ખરુંછે; પણ તેનું ખીજ ‘વાચ્યમાં ક્રિયાના પ્રાધાન્ય’ થી અન્ય જ છે.

(ક) વિશે એટલું જ કહીશું કે આ પ્રશ્નનો જિહાવોહ કોઈ સ્થળે નથી, એમ છે તો ‘વાચ્યનાં સર્વ અંગ તુલ્યબલ છે’ એ મત રા. તનસુખરામે કોઈ પ્રમાણને આધારે નહિં, પણ પોતાના બુદ્ધિબળથી જ ઉત્પન્ન કર્યો દરો, એમ માનવું. એ મતમાં તથ્યસા એટલો જ છે કે એકંદર વાચ્યાર્થ માટે સર્વ અંગ આવશ્યક છે, —પૂર્ણ અર્થ માટે. પરંતુ તેમાં પણ

કર્તા અને ક્રિયા એ બે વસ્તુતઃ મુખ્ય પાયા છે, અને તે બે વચ્ચે પ્રાધાન્યગૌણતાનો પ્રશ્ન છે જ તે હું મ્હારા સંભાન્ય ગુરુ રાજનરામ શાસ્ત્રી બેદાસ કનેથી શીખેલું બૂલી જવાને તૈયાર નથી. વધારે શું કામ ? રા. તનમુખગમે જ કહ્યું છે કે ઉદેશ્ય કરતાં વિધેય પ્રતિ લક્ષ અધિક હોય છે,—તો જ્યાં ક્રિયા વિધેય સ્થાને છે ત્યાં અર્થાત્ જ ક્રિયાનું પ્રાધાન્ય આવશે.

મનુષ્યના શરીરનાં બધાં અંગો હોય નો પૂર્ણ શરીર થાય, પરંતુ તે ઉપરથી એમ નહિં કહેવાય કે સર્વે અંગો સગળા મદત્વનાં છે, અથવા કોઈ યન્ત્ર હોય તદ્દમાં ન્હાનામાં ન્હાનો ખીયો પણ જરૂરનો હોય છે,—માટે એ યન્ત્રનાં સર્વ અંગ તુલ્યબલ છે એમ કહેવું યથાર્થ નહિં અને.

(જ) ‘આપ્ત્યાત’ સંબન્ધે વાત કંઈક અપ્રામગિક જ લાગે છે, ચૈતસ્તજ્જલપવતિ ઇત્યાદિ-મા તિષ્ ઇત્યાદિ પ્રત્યયોપી કર્તૃત્વ, ક્રિયા, અથવા કૃતિ દર્શાવાય છે એ જુદા જુદા મતોનો અર્થ બિયકુલ સંબન્ધ જણાતો નથી. એ પ્રશ્નનો પ્રમંથ ન છતાં મ્હેં એ સંબન્ધી “વૈયાકરણોત્ત મત પ્રકાશ્યુ” નથી એ દ્રષ્ટ્યુ તો નહિં જ ગણાય. વિશેષ, આ શાસ્ત્રીય વિષયમાં મ્હાને કરતાં વધારે યોગ્યતાવાળા વિદ્વાનોનું જ અર્થિં કામ છે.

(ગ) કુમ્મજારોઘટકરોતિ એ વાક્યમાથી—કુમ્મકારકર્તૃકો ઘટકર્મકોવ્યાપાર. એમ બોધ થાય છે, કે ઘટકર્મકાગ્રિયાવાન્ કુમ્મકારઃ એમ બોધ થાય છે એ બે પ્રશ્ન જુદા છે; એ બે મત ભેદ છે, અને તેથી એકમા ક્રિયાનું અને બીજામા કર્તાનું પ્રાધાન્ય આપોઆપ શક્તિ થાય છે એ સ્પષ્ટ છે પછી હેનું બીજા અન્ય જ છે—એટલું જ. તનમુખગમ કહીને બેશી રૂંદે છે તેથી રાજનરામ શાસ્ત્રી બેદાસ કનેથી ઉપર કલા પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરેલું અને શ્રુદ્ધિમાં પણ જોતરતું તત્ત્વ સદમા માત્ર જ. તનમુખરામની આગાથી જ છોડી દેવાશે નહિં. અલબત્ત કાંઈ ચોખ્ખ પ્રમાણુ બતાવાય તો જુદી વાત છે. બાપી નૈયાયિક અને મીમાંસક મત આ પ્રમાણે જુદા જુદા છે અને વૈયાકરણોએ મીમાંસક મત ખીકાર્યો છે—એ વાતને જ. તનમુખગમ નિગ્રહાર તો કહી મક્તા નથી.

રા. તનમુખરામ અન્ય બીજાનું પ્રદર્શન કરશે અને તેથી મમાધાન થશે તો જુદી વાત છે.

(ઠ) અધ્યાહારમાં પૂર્વોક્તના તત્ત્વને પ્રવેશ આપવા વગેરેથી જમ થઈ ગયો છે એમ રા. તનમુખગમનું કહેલું છે. આ સંબન્ધની હેમની ચર્ચાનું નિરાકરણ માર્ગેશીર્થના ‘વમન્ત’ માંના મ્હાને લાખા લેખમાંની મવિસ્તર ચર્ચાથી થઈ જાય છે. માટે પુનરુક્તિ નહિં કરુ. પૂર્વોક્તનો

હું આમ જ્ઞાદારે ‘આપ્ત્યાત’ નો વિષય મ્હે ચર્ચ્યો જ નથી એમ રા. તનમુખરામ જણે છે, તો પછી—“આપ્ત્યાતની શક્તિ ‘કર્તા’ માં છે એમ વૈયાકરણો (નહિં કે નૈયાયિકા) માને છે”—એમ કહી ‘નહિં કે નૈયાયિકા’ એમ મ્હારા વચન ઉપર આક્ષેપ મકવાનું પ્રયોજન જ જણાતું નથી. નૈયાયિકા કર્તાનું પ્રાધાન્ય માને છે—એમ જ મ્હે કહેલું છે. તે અને આપ્ત્યાતનો પ્રશ્ન જુદા છે એ તો પોતે જ સ્વીકારે છે, તો “નહિં કે નૈયાયિકા” એ નિરેષ અર્થ જ અને છે. માત્ર ‘કર્તા’ શબ્દ આવ્યો એટલે આક્ષેપનું કારણ ઉત્પત્ત થયું એમ કહી લીધું જણાય છે. પરંતુ એ આત્મવાની પ્રવૃત્તિ જ થઈ છે.

અર્થ અનુસંધાન અને આકાંક્ષા એ બે પદાર્થોમાંથી (ખાસ એવું ઉપસર્ગમાંથી) આપો-આપ આવેછે; ખરા અધ્યાહાર તે પૂર્વોક્તના જ છે, આકાંક્ષા અધ્યાહારભાસ છે; વગેરે યોજના મહે' સંકારણ એ લેખમાં બતાવીછે તે તરફ લક્ષ બેંચવું બસ છે.

માત્ર એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે અલક્ષ્યકારણમાં ઉપમાલક્ષ્યકારણનાં અંગોમાંથી કાંઈ અનુકત હોય તો તેનો અધ્યાહાર થાયછે એમ રા. તનસુખરામ કહેછે તે તો અધ્યાહારની વાચકતાને અતિ દૂર ખેંચી લઈ જવા જેવું થાયછે. ખરું જોતાં એ વ્યજ્જના વ્યાપારનો વિષય છે,—અધ્યાહારનો નહિ.

કિં પશ્યસિ મુદ્ધુઃ સંતે—ઇત્યાદિ શ્લોક ઉતારીને રા. તનસુખરામ હેમાં સ્પૃહ્યતિ એ અનુકત પદનો અધ્યાહાર સ્વીકૃત છે એમ કહેછે; પરંતુ આ હેમના વચનનો અર્થ જ સમજી સકાય એમ નથી. જરા વિશેષ પ્રકાશ આપનારું શિક્ષણ આપશે તો તે જ્ઞાન સેવાને હું તૈયાર છું.

(૯) અન્ય લેખકનાં વચન ઉતારવામાં જોડણી ફેરવવાની પદ્ધતિ બાબત મહે' મરહૂમ હ. હ. ધ્રુવના પુત્રે જોડણી ફેરવ્યા બાબત બોલતાં 'પિત્રદ્રોહ' વચન કેવી રીતે વાપર્યું છે તે સહજ સમજાય એમ છે. મહે' હેમાં દ્રોહનો સ્વીકાર કર્યો એમ કાંઈને પણ લાગે નહિ. પરંતુ જોડણી ફેરવવાની કૃતિને અપરાધરૂપ ગણના દૃષ્ટિબિન્દુથી જ એ દ્રોહ શબ્દ વપરાયો હતો એ કહેવાની જરૂર હવે તો જણાયછે. કેમકે રા. તનસુખરામ હેમાં દ્રોહનો સ્વીકાર મહે' કર્યો એમ સરલ બુદ્ધિથી માની લેતા જણાય છે! વ્યજ્જ્યાર્યનું ગ્રહણ કરવાની અનિચ્છા અથવા અસંકિતમાં જ આ વૃત્તિનું નિદાન હશે કે કેમ તે વિશે શોધ કરવામાં લાભ નથી તેમ એ મહારું કર્તવ્ય પણ નથી. સાદિત્યસેવાની મર્યાદાની ખંદારની એ વાત છે.

(૧૦) “હ. હ. ધ્રુવના આત્માના શોભ સંબન્ધમાં લખી તેઓને કિશિયન મતાનુસાર જીર્વગતિ પ્રાપ્ત થયાનું ધારી લીધુંછે. જ્ઞાન્તં પાવં (? વાપવં)”.

રા. તનસુખરામનું આ વચન જોઈને પ્રથમ તો રમૂજ જ ઊપજી હતી. પરંતુ એ દીકા જે વિશે છે તે મહારું વચન તપાસતાં પછીથી આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું કે ‘જીર્વગતિ’ વિશેનું અનુમાન શા આધારે એએએ કરી લીધું હશે. મહારું વાક્ય આટલું જ છે:—

“તે પિત્ર દ્રોહથી હું નથી ધારતો કે હ. હ. ધ્રુવનો આત્મા—રા. કેમજાણકરની પેઠે—સુખ્ય થશે.”

આ વાક્યમાં ‘જીર્વગતિ’ ક્યાં સંતાઈ છે તે જણતું નથી. રા. તનસુખરામની તીવ્ર બૂદ્ધિશોધનશક્તિને જ એ જડે એમ છે. અને જરૂર પછી તે કલ્પનાને કિશન મતની માની લીધીછે તે માટે યોગ્ય આધાર કશો પણ નથી. આ પ્રશ્ન વિશે વધારે ચર્ચા કરતાં વિષયાન્તરતા થાય અને કેટલીક અસચ્ચિત્ત દીકા કરવી પડે એમ છે, તેથી મૌન રાખુંછું. કલ્પિત અર્થ સ્થાપી તેમાં વળી આમડછેટ જોદો દોષ જોનાર માણસ પોતાના જ પડખાયાથી અકારણ બડકનારનું કાર્ય કરેછે.

‘જીર્ણગતિ’ શબ્દ ના તનસુખરામે શા અર્થમાં અર્થિ વાપવાં છે તે બહુ અપે તો નથી જ પણ મંજુભટ્ટના અર્થગતિને દષ્ટ ગણના કિયો ધર્મમત છે તે પ્રશ્ન કંગવાની પ્રેરણા કંગારુ પ્રસ્તુત વચન છે એમ કહેવું પડે છે

અગ્રેષ્ઠ એટલું સર્વ અસ્પૃશ્ય એ વૃત્તિ ના તનસુખરામની આ અર્થમાં અન્યરૂપે એક એ રચને પ્રગટ થાય છે પણ જ્ઞાનના નાભ્યમાં સ્પર્શસ્પર્શની છોછને પ્રવેશ આપવો એ અતિ મંકુચિત દષ્ટિનું પગિણામ કહેવાય અગ્રેજ અમનદારને અડકીને ઘેર જઈ માથા-બોળ સ્નાન કંગારાઓની આચાનનિદા માટે ખુનામો મળી સકશે પણ આ જ્ઞાનામાં જ્ઞાનના વિષયમાં આ પ્રકારની દષ્ટિ નાખનારને તો પોતાના એકલા સ્વરૂપમાં જ સંકોચાઈ રહેવું પડશે, અને એ વૃત્તિનું નિદાન તો અગમ્ય જ ગણાશે આ વૃત્તિને પૂર્ણ વિશ્વાસ આપે તો તો ના તનસુખરામે વામ્યપૃથક્-સ્થનો વિષય પણ ત્યાજ્ય ગણવો જોઈએ, કેમકે તે વિષય જે રૂપે જોઈએ ઝિયે તે તો કેવળ અગ્રેષ્ઠ જ છે

હવે કશું લખવા લાયક બાકી રહ્યું જણાવું નથી આત્મસ્વાનાદિક આગેપ મહારા ઉપર મૂકવાનું જે સાંનન્ય જતાવાયુ છે તે વિશે જ્ઞાન જ ઉચિત છે

આ ત્રણેક માસથી ચાલતી અર્થો જે વાચતા હશે તે પણ હવે કટાણશે માટે હેમની ક્ષમા માગી મંપૂર્ણ કુદુષ

નાગિગિ નિપે }
તા ૯-૨-૦૮ } નરસિંહરાય લોળાનાથત

—પૂરવણી—

અ લેખ લખીને મોકલી દીધા પછી ગ તનસુખરામનો દ્વિતીય લેખ ચૈત્ર અને વૈશાખ (સં. ૧૮૬૫) ના ‘વસન્ત’ ના અકામાં આવેલો દીરો હેમા અનેક વૃથા આલેપો છે જેનો પરિહાર કરવા એક તો વ્યર્થ શ્રમ તથા કાલક્ષેપ થઈ વાચકનો કટાંગો વધારવાનું થાય એમ છે હેમાની એક મહત્વની વાત અને એક એ ગૌણ પ્રતો વિશે ટંકામાં અવ-બોક્કન કરીને ૬ સંતોષ માનીશ

(૧૦)

અધ્યાહારનું સ્વરૂપ જતાવતા ન તનસુખરામ જતાવે છે કે પદાધ્યાહાર અને અર્થાધ્યાહાર એ બે જિજ્ઞ વિભાગ નથી, એક જ વસ્તુનાં જિજ્ઞ જિજ્ઞ દષ્ટિથી જોયેલા સ્વરૂપો છે,--“અ-ધ્યાહારની પ્રાપ્તિ થાય ત્હા પ્રથમ પદનો જ અધ્યાહાર થાય, અને તે અધ્યાહાર પદથી અર્થનો બોધ થઈ શાન્દેભોધ નિષ્પન્ન થાય છે એમ નૈયાયિકોનું મત છે. મીમામંકો પદાધ્યાહારને નથી

ગણતા, પણ પદબંધને જે અર્થ હોતો ને અધ્યાહાર, આદિથી ને પદાધ્યાહારની અપેક્ષા વિના, માની લે છે, અને હોને અર્થાધ્યાહાર કહે છે.”

આ સ્વરૂપપરીક્ષા બહુ સંભવનીય, ચાતુર્વ્યુક્ત અને ચર્ચા બાંધે છે. અને આ નવીન પ્રકાર માટે રા. તનસુખરામનો બહુ ઉપકાર માનવો જોઈએ. માટે આ પ્રસંગે એક શ્રીષ્ઠી શરૂ કરી પૂછું તો તે દોષદર્શન માટે નહિ પણ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે મુકુંદ એમ કહેવાની જરૂર નહિ રહે. એ શરૂ કરી એટલી ને છે કે જે આ રીતે અધ્યાહારનાં બિન બિન દૃષ્ટિયાં જોયેલાં સ્વરૂપ તે ને પદાધ્યાહાર અને અર્થાધ્યાહાર છે, જે વિભાગ નથી, તો—

અધ્યાહારો દ્વિવિધઃ । શબ્દાધ્યાહારઃ । અર્થાધ્યાહારઃ । એમ શાસ્ત્રી લીમાચાર્યે સા માટે વિભાગ પાડનારું વચન કહ્યું હશે ? દ્વિવિધઃ, એ શબ્દ રા. તનસુખરામ બતાવે છે તે સ્વરૂપને અનુકૂળ જણાતો નથી.

તેમ ને અશ્રુતપદાનુસંધાનમ એમ લક્ષણ અધ્યાહારનું આરંભમાં આપીને પછી અધ્યાહારનો વિભાગ શબ્દાધ્યાહાર કહેતા તે દેશોએ ટીપનો આંક મૂકી સત્ચારાદિસતપદાનુસંધાનમ એમ ખુલાસાની ટીપ લીમાચાર્યે આપેલી છે તેથી—“અધ્યાહારમાં જે આંશો—અનુક્રિત અને આકાંક્ષા; હેમાં પ્રયમને ઉદેશી અશ્રુતપદાનુસંધાન અને ક્રિતીયને ઉદેશી આકાંક્ષિતપદાનુસંધાન, એમ બિન લક્ષણોની રચના થઈ છે” એ રા. તનસુખરામનું સ્વરૂપનિર્દેશન પણ વાસ્તવિક હોવા બાબત સંશય રહે છે.

(૨.)

I pray thee, peace=I pray thee, hold thy peace; ઇત્યાદિ ઉદાહરણો રા. તનસુખરામે આપ્યાં છે તે ખરા અધ્યાહારનાં નથી, પરંતુ રૂઢિના બળે પ્રાપ્ત થયેલાં એ ઉદાહરણો ‘હે’ બતાવેલા અધ્યાહારના (ઘ) વિભાગવાળા અધ્યાહારાભાસનાં ઉદાહરણો જેવાં પણ તેથી પણ ઉત્કટ પ્રકારનાં છે. આપણી બાપામાં હેવાં અનેક ઉદાહરણો નડશે. જેમકે—

(૧) “ પારકી ત્હારે શિર પડી છે ? ત્હારી તું સંભાળ્ય ને. ”

(૨) ત્હારે શી પડી છે ।

અહિં ‘ ચિન્તા ’ ‘ દિકર ’ વગેરે શબ્દો રૂઢિબળે પ્રયોગમાંથી લુપ્ત થયેલા રૂઢિબળે ને બોધવિધાયક થાય છે.

હું આ પ્રકારનાં ઉદાહરણોથી જણાવે છે કે અમુક શબ્દ ને અધ્યાહાર માટે આવશ્યક નથી—તે અર્થની પૂર્તિ એ અર્થના કોઈ પણ શબ્દથી થાય છે. તેથી પદાધ્યાહાર અને અર્થાધ્યાહાર તે એક ને એમ રા. તનસુખરામ બતાવે છે તે સંશયવિધાયક થાય છે. જેમણે બતાવેલું સ્વરૂપ મૂળ દર્શનોમાં હશે; પરંતુ હેનો વિસ્તાર અને ફેરફાર આ રીતે થઈ છે.

(૩) ત્હાડુ કાગું થાય !

(૪) જા ! અહિંથી કાગું કર્યું !

આ ઉદાહરણોમા ઉપર પ્રમાણે 'મ્હો' એ શબ્દ રૂઢિબળે હુમ્મ થઈ તે ન બને સમઝી લેવાયછે

(૫) હેણે એ વચન સાંભળી નીચુ ધા યુ

અહિં 'માયું' એ શબ્દ એ જ પ્રમાણે હુમ્મ છે પૂર્વોક્ત શબ્દો આ નથી પરંતુ 'કાગું મ્હો' 'નીચુ માયુ', ઇત્યાદિ પ્રયોગ અને વાગ્યામા પ્રથમ બોનાઈ રૂઢિબળે પગિચિત એટલા થઈ ગયેલા કે પૂર્વકાળમા બોનાચના તે જ પૂર્વોક્તતા એમ માનક ગણતા અધ્યાહારના આભામ તરીકે (૬) વર્ગમા નવેશ આ પ્રમાણે મળી સકે

આ પ્રકારના ઉદાહરણ રા કેશવલાલ ધ્રુવે અધ્યાહાર ની વાત કરતા નહિ પણ અન્ય પ્રસંગે, બતાવ્યાછે, તે નોંધવા લાયક છે ગાયત્રી ત્રિષ્ટુપ વગેરે હન્દોના નામ નારી જાતિ ના છે ત્હંનુ ગરણ એઓ બતાવેછે કે 'ગાયત્રી વાર ત્રિષ્ટુપ વાર એમ અસા હતુ તે દૂકામા 'વાક' શબ્દ, 'અધ્યાહાર રહેતો એમ ન કેશવલાલ નેટે (પદ્યચત્રાના પ્રકાશ-સુદ્ધિપ્રકાશ જન્યુઆરી ૧૯૦૮ પૃ ૧૭ પૈરેઆક ૨) આ પૂર્વોક્ત ન હતા અધ્યાહાર એ વાતનુ મમથન ઉપર કહ્યું તેમ એમલુ જ કે રૂઢિબળે 'વાક' શબ્દ અનુક્ત રાખ્યો, હતા એ જાણે ત્હા છે જ એમ લાગે છે ગાયત્રી વાર એ અત્યંત સાહચર્યને લીધે એ વચનના સરકાર પૂર્વોક્તને સ્થાને નેટે ખીજા ઉદાહરણ પણ આપેનાછે ભૈરવી રાગિણી, ભૈરવ રાગ, વગેરેના બોલતા ભૈરવી ભૈરવ, એમ જ મોનાચઢે આ પ્રકારેના અધ્યાહારના પ્રકાર કહેવાને બદલે એકઠેપના પ્રમાણે એમ પણ કહેવું ઉચિત થશે પૂર્વોક્તનો અધ્યાહાર થાય, તેમ અહિં પગિચિત રૂઢ અગતો લોપ થઈ અનુક્ત થાયછે અધ્યાહારમા ઉત્તર વાક્યમા અનુક્તને ઉત્તરવત મનાયછે, તો હામા એક જ વાક્યમા ઉક્તને અનુક્ત કરી નખાય છે પરંતુ તે અનુક્તનો બોધ થવા માટે શો વ્યાખ્યાન પ્રવર્તેછે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે અધ્યાહારાભામ એમ કહીને ખુલામો આપવો પડશે અથવા તો રૂઢિબળે વ્યવજ્ઞાનોજ વિષય છે એમ વધારે ઉચિત જણાશે ના તત્સમુખતામ દ્રુપદાદિ પ્રસંગે અનુક્ત ગહેલા ઉપમાના દિક્તો અધ્યાહાર કહેછે ત્હા તો વ્યવજ્ઞાનો જ પ્રવર્તેછે, અધ્યાહાર નહિ એમ શંકા નહિ કદાચ કે અધ્યાહાર કાર્વ જુદી શબ્દ શક્તિ નથી, માટે અધ્યાહારના પ્રકાર તે વ્યવજ્ઞાનાનો જ વિષય છે, અભિધા લક્ષણની ખંદાર દોઈને કેમકે તારતમ્ય એ છે કે ઉક્ત શબ્દોમા વ્યવજ્ઞા શક્તિ રહીછે, અનુક્તમા નહિ. અને અધ્યાહારનો વ્યાપાર તો રામચર્યની પૂર્તિનો જ પ્રથમ પગનાનોછે અર્થ વ્યવજ્ઞા દોય શબ્દ નહિ માટે શબ્દાધ્યાહારમા તો વ્યવજ્ઞા નહિ જ પ્રવત પણ અર્થાધ્યાહારમા પણ અસુક અર્થના શબ્દનો અધ્યાહાર થઈ વાક્યની સુપૂર્તિ થાયછે. એટલે ત્હા પણ વ્યવજ્ઞા ના દોય વાક્યનુ બધારણ એ અધ્યાહારનો વિષય છે

(૩.)

Analysis (વાક્યપૃથક્કણ) એ વિષય સરકૃત મરણિમા પ્રગતિનરે રાત જ હતો

વગેરે થીંગડાં મારવાનાં ફાં ફાં રા. તનસુખરામ વ્યર્થે મારેછે. સ્વેદોદાના અન્તયાદિક કરવાની શૈલી,—વગેરેથી કદી એમ સાબીત નહિં થાય કે એ વિષય સ્વતન્ત્રરૂપે આપણાં શાસ્ત્રોમાં ચર્ચાએ હોતો. આટલા લૂલા પુરાવા ઉપર જ રા. તનસુખરામનું આ પ્રશ્ન માટે બળ છે તે ઉપરથી જ જણાઈ આવેછે કે એ વિષય નવીન જ છે. આપણાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં બધું હતું એમ વૃથા અભિમાન કરવામાં શો લાભ ?

(૪.)

વાક્યમાં કર્તા, ક્રિયાપદ આદિમાં પ્રાધાન્ય કોષ્ટને નથી વગેરે વચનો કહી રા. તનસુખરામ કહેછે—

“યથાસંભવ કર્તા, કર્મ, ક્રિયાપદ કોષ્ટનો પણ અધ્યાહાર થઈ સકેછે.”—આ ઉપરથી જણાયછે કે અધ્યાહાર કર્તાનો થઈ સકે, ક્રિયાનો નહિં—એ રા. કમળાશંકરની કલ્પના તો રા. તનસુખરામને પણ સ્વીકાર્ય નથી જ. એ ઉપરથી એ પણ જણાઈ આવેછે કે રા. કમળાશંકરે એ વચનમાં અધ્યાહાર અને અનુક્રિત વચ્ચે ભ્રમ કરી નાંખ્યો હતો.

રત્નાગિરિ

તા. ૧૩-૬-૦૯.

}

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

નાઇટ્રોજનવાળાં ખાતરો.

ખેતરને ખાતર માટે જોઈતા પદાર્થો પૈકી ફૉસ્ફેટ અને પૉટાશ વિશે આપણે ઉપર કહી ગયા; હવે ત્રીજી જાતના પદાર્થો—એટલે કે નાઇટ્રોજનવાળાં ખાતરો—વિશે કહીએ. નાઇટ્રોજનવાળાં ખાતરનાં અત્યાર સુધી હાથ આવેલાં બે સાધનો પૈકી એક એમોનીઅમ સલ્ફેટ છે, અને તે કોલસાનો કોક. અથવા તો ગ્રાસ, ખનાવતી વખતે વધારાના પદાર્થ તરીકે મળે છે. એમોનીઅમ સલ્ફેટ ઉપરાંત આ જાતના ખાતરોનું બીજું સાધન સીલીના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં મળી આવતું સોડીયમ નાઇટ્રેટ છે.

ગ્રાસ લીકર (ગ્રાસ ખનાવતી વખતે મળતા પ્રવાહી પદાર્થ) માંથી એમોનીઅમ સલ્ફેટ ખનાવવાની રીત ઐટલીટનમાં સને ૧૮૫૦ ની સાલથી અમલમાં મૂકવામાં આવી અને આ રીતે ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં ૯૭૦૦ ટન એમોનીઅમ સલ્ફેટ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી શેલ (shale) નું Dry distillation કરતી વખતે, તથા ધાતુ ગાળવાની બઠૂઓ, કોલસાના ચુલાઓ, અને ગ્રાસ ખનાવવાના સંચાઓ (generators) એ સર્વેમાંથી નીકળતા નકામા ગ્રાસ પાછા મેળવવાની રાસાયણિક ક્રિયા કરતી વખતે વધારાના પદાર્થ તરીકે એમોનીઆ તૈયાર થવા માંડ્યો. આ કારણથી ઐટલીટનમાં સને ૧૮૦૬ માં બધું

મળી ૨૯૩,૦૦૦ ટન ઑમોનીયમ સલ્ફેટ બન્યો. આ બાબતમાં જર્મની, ગ્રેટ બ્રિટનથી ફક્ત બીજો નંબરે હતું. ત્યાં કોલસાની ભઠ્ઠીઓમાંથી સને ૧૯૦૬ માં ૨૩૫,૦૦૦ ટન ઑમોનીયમ સલ્ફેટ બન્યો હતો. તે જ સાલમાં આ બે સિવાયના બીજા બધા દેશોમાં કુલ ૧૯૦,૦૦૦ ટન ઑમોનીયમ સલ્ફેટ તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. મોન્ડની રીતથી એકી વખતે પાવર આસ અને ઑમોનીયા બને છે, અને જો કે બધે કેકાણે મોન્ડની રીતનો ઉપયોગ વધતો જાય છે તો પણ ઑમોનીયા એ બીજા પદાર્થો તૈયાર કરતી વખતે ફક્ત એક વધારાના પદાર્થ તરીકે મળે છે એ વાત આપણે ભૂલી જવી જોઈએ નહીં. આમ હોવાથી ગયા વર્ષે જેવા ઉદ્ભવે તો ઑમોનીયા વેપારમાં નુકશાન થાય એવા સંજોગોનું ઉત્પન્ન ખરેખર ઘણું જ ઘટી જાય; આમ હોવાથી ખેતીના કામ માટે પુરતા જથ્થામાં ઑમોનીયા મળી શકશે એમ ખાતરી રાખી શકાય નહિ.

ઑમોનીયમના કારના ઉત્પન્નમાંથી મળી શકે તે કરતાં વધારે જથ્થામાં નાઇટ્રોજનવાળાં ખાતરો તૈયાર કરવાની જરૂર જણાવાથી સોડીઅમ નાઇટ્રેટના વિસ્તીર્ણ પડતો ઉપયોગ થવા માંડ્યો (સને ૧૮૩૦ ની સાલથી જ દક્ષિણ અમેરિકાના પશ્ચિમ કિનારામાં આવેલા ચિલીના ઉચ્ચ પ્રદેશમાં સોડીઅમ નાઇટ્રેટ ઘણું મળી આવતો હતો; પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૬૦ ની સાલ સુધી તો તેમાંથી ફક્ત રસાયણ શાસ્ત્રમાં કામ આવે એવા પદાર્થો તૈયાર કરવામાં આવતા હતા (એટલે કે આ નાઇટ્રેટ ખેતીમાં વપરાતો નહોતો), આ જ વર્ષમાં ચિલીમાંથી ૬૮,૦૦૦ ટન સોડીઅમ નાઇટ્રેટ પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી ધીમે ધીમે આ પદાર્થ ખેતીના કામમાં લેવામાં આવ્યો. સને ૧૯૦૬ માં ચિલીમાંથી ૧,૬૦૦,૦૦૦ ટન સોડીઅમ નાઇટ્રેટની નિકાસ થઈ. આ પૈકી ૧,૨૦૦,૦૦૦ ટન નાઇટ્રેટની યુરોપમાં આયાત થઈ. આનો પ્રથમો ભાગ દારૂગોળો રસાયણને લગતા તથા સજીવી હોંટ એવા પદાર્થો તૈયાર કરવામાં વપરાયો અને બાકીના સેંકડે ૮૦ ટકા જોટલો ભાગ ખેતીમાં કામ આવ્યો. જર્મનીમાં હવા પાણીની અચૂક સ્થિતિને કીધે તથા ત્યાં બીટરૂટનો પાક ઘણો થવાને કીધે ત્યાં સૌથી વધારે સોડીઅમ નાઇટ્રેટ વપરાયો. આ દેશમાં સને ૧૯૦૬ માં ૫૯૦,૦૦૦ ટન નાઇટ્રેટની આયાત થઈ. ફ્રાન્સ આ બાબતમાં બીજો નંબરે છે. અને ગ્રેટ બ્રિટનમાં સૌથી ઓછો નાઇટ્રેટ વપરાય છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટમાં નાઇટ્રેટની ખપત ઝપાટાબધ વધતી જાય છે તે નીચેના આંકડા પરથી જણાશે:—

વર્ષ	નાઇટ્રેટની આયાત.
૧૯૦૧	૧૭૭,૦૦૦ ટન.
૧૯૦૬	૩૬૪,૦૦૦ ટન.

યુરોપમાં સને ૧૯૦૧ માં સોડીઅમ નાઇટ્રેટનો ભાવ દર ટને ૭ કે ૮ પાઉન્ડનો હતો તે વધીને હાલ ૧૦ પાઉન્ડનો થયો છે; કારણ કે તે તૈયાર કરવાનું ખર્ચ વધ્યું છે એટલું જ નહિ પણ તે બનાવનારાઓનું એક મંડળ બન્યું છે. આ પ્રમાણે યુરોપમાં ઉધોગો અને ખેતી માટે સોડીઅમ નાઇટ્રેટની આયાત કરવા સારૂ દર વર્ષે ૧૨,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ ખર્ચવા પડે છે. ચિલીનો સોડીઅમ નાઇટ્રેટ એ નાઇટ્રોજનવાળાં ખાતરો બનાવવામાં પાયા તરીકે ગણ્યો હોવાથી, ઑમોનીયમના કારની કીમત પણ દર ટને ૧૦ પાઉન્ડથી વધીને ૧૨૫

પાઉન્ડ થઈ છે. ખેતીમાં સોડીઅમ નાઈટ્રેટનો ઉપયોગ વધતો જવાને લીધે ઉપરજણાવેલી ભારે રકમમાં પણ વધારો થવાનો સંભવ છે અને તેથી ખેતીનું કામ ઘણું ખર્ચાળ અને ખોળા રૂપ જણાયા વગર રહેશે નહિ. પરંતુ આ ઉપરાંત, જેમ પેડમાંના ગ્વાનોનાં પટખૂટી ગયાં તેવી જ રીતે આ નાઈટ્રેટનાં ઘર પણ ખૂટી પડવાનો ભય તો ઉભો જ છે. ચિલીમાંના નાઈટ્રેટના ઘરના વિસ્તાર સંબંધી જુદા-જુદા અનુભવીઓ જુદો જુદો મત ધરાવે છે; તેમ છતાં ભાવમાં વધારો થતો જાય છે તેની સાથે સાથે આ ઘર ૩૦ કે ૫૦ વર્ષમાં ખૂટી જશે એ હકીકત પણ આપણે ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. આવા ઘર ખીજે ઠંડાણેથી જરૂરે એ ઘણું અંશે સંભવિત નથી; કારણ કે જે પ્રકારની હવા અને જૂતળ રચનાને લીધે ચિલીમાં આ મોટા ઘર બંધાયેલા છે તે પ્રકારની હવા અને જૂતળ રચના આખી દુનિયામાં ખીજે ઠાંઈ પણ ઠંડાણે હોય એમ જણાતું નથી.

લિબિએ જેમ પોતાના વખતમાં ચેતવણી આપી હતી તેવી જ રીતે જમીનની ફળદ્રુપતા સાચવવાને ઘણાં જ આવશ્યક જણાતાં નાઈટ્રોજન વાળાં ખાતર નહીં મળવાથી સમસ્ત મનુષ્ય જાતને નુકશાન થવાનો ભય છે એવી હાલના વખતમાં આપણા પ્રમાણ રૂપ અને બાહોશ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી સર ઉવિલિયમ કુક્સે જે ચેતવણી આપી છે તે ખરી છે એમ ઉપર જણાવેલી હકીકતથી સારી રીતે સમજાશે. આ વિદ્વાને સને ૧૮૯૭ ની સાલમાં ઘડુંના વેચાણપરથી ગણતરી કરીને બતાવી આપ્યું કે હાલ જે પ્રમાણે ખેતારની ખપત વધે છે તે પ્રમાણે જો ૩૦ કે ૪૦ વર્ષ સુધી ચાલુ રહે અને જમીનની ફળદ્રુપતામાં તે પ્રમાણમાં વધારો ન થાય તો આ સમયને અંતે જોઈએ તેટલો ખોરાક ભાગ્યે જ મળી શકશે. જમીનની ફળદ્રુપતા વધારવા સાથે નાઈટ્રોજન વાળાં ખાતરોનો મોટો જથ્થો વાપરવાની ખાસ જરૂર છે. આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવાની જરૂર સર ઉવિલિયમ કુક્સે બતાવ્યા પહેલાંથી જ ઉપર દર્શાવેલા ભયને દૂર કરવાના ઉપાયો ખોળી કાઢવાનું કામ ઘણું શોધ ખોળ કરનારાઓ ચલાવતા હતા.

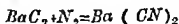
વાતાવરણમાં નાઈટ્રોજન ઘણા પ્રમાણમાં છે એવું રચરચું ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં નક્કી કર્યું ત્યારથી જ આ નાઈટ્રોજનને જુદો પાડી તેને ઉપયોગમાં લેવાના પ્રયત્નો જારી છે. ફર એકર પરની હવાનું વજન ૪૦,૦૦૦ ટન હોય તો હવામાંથી કુલ ૪ ટ્રીલીયન ટન નાઈટ્રોજન મળી શકે એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે. વિષુદ્ધવાદના તણખા વખતે હવામાંના નાઈટ્રોજન, ઓક્સીજન જોડે મળે છે અને તેનો નાઈટ્રીક ઑસીડ અને છે એવું પ્રીસ્ટલીએ સને ૧૭૭૫ માં બતાવી આપ્યું. તેમજ પછીથી વીજળીના ઝળકારા થતા હોય તે વખતે વાતાવરણમાં નાઈટ્રીક ઑસીડનું પ્રમાણ વધે છે તે પણ તેણે પુરવાર કર્યું. વળી એસેડીફીકેશન અને નાઈટ્રોજનના સાદા મિશ્રણમાં વિજળીનો તણખો પસાર કરીએ તો હાઈડ્રોસાઈઝેનીક ઑસીડ બને છે એવું ઈ. સ. ૧૮૬૯ માં બર્થેલેટને માલૂમ પડ્યું. ત્યાર પછી શાઉન્સ અને વેગ, તથા બુન્સન અને પ્લેકરે બતાવી આપ્યું કે કોલસા અને ચાલખીના સાદા મિશ્રણને ખૂબ ગરમ કરી તેમાં નાઈટ્રોજન પસાર કરીએ તો સાઈએનોજન અને આમોનીઆ બને છે. આ રાસાયણિક ક્રિયાને હુવર ઉદ્યોગમાં મોટા માપાપર કામમાં લેવા સાથે મારગેરાઈટ અને સુરડીવલે, પછીથી સોલ્વેએ અને સુખ્મત્વે કરીને લુડવીગ મોન્ડે, બેરીટા (બેરીયમ ઓક્સાઈડ) અને કોલસાના મિશ્રણમાં નાઈટ્રોજન પસાર કરી મોટા અખંતરા કર્યા; પણ

બારે ઉખ્ખાનના ટકી શકે એવાં સાધનો તૈયાર કરવાનું કામ અશક્ય હોવાથી આ બધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા ગયા સૈકામાં થયેલા વિદ્યુત્પ્રવાહ સળધીના મોટા સુધારા આ મુશ્કેલી દૂર કરવામાં સહાયબૂત થયા છે. વાતાવરણમાંથી મોટા વિજળીના અબકારાનાં જેવાજ અસરકારક વિજળીના તાર ડીનેમોની મદદથી તૈયાર થાય છે, અને પહેલા નહિ મળેલા એવા બારે ઉખ્ખાન મેળવવામાં વર્નર સીમન્સ અને સર ઉવીલીઅમ સીમન્સની વીજળીની ભૂમિકા કામ આવે છે. જુદી જુદી જાતના વિદ્યુતના તણખાથી વાતાવરણના ઓક્સીજન અને નાઈટ્રોજનને એકઠા કરી નાઈટ્રિક ઑસીડ બનાવવાના પ્રયત્નો કરવામાં આન્યા હતા, પરંતુ ઑટમો સ્ટેરીક પ્રોડક્ટસ કંપની (હવાના તરવો જુદા પાડનાર મળ) એ નાઈટ્રોગારાના ધોધ આગળ કરેલા તથા એવા બીજા જાતના અખતરાથી જે મોટી આશાઓ રાખવામાં આવી હતી તે હજી શીખૂત થઈ નથી પણ સીમન્સ અને હાર્ટે પહેલા કરેલા અખતરાઓ અને બેડીથી એનીલીન અન્ડ સોડાટ્રીકની માથે સાથે શોન્હૅરે કરેલા તે અખતરના વધારાને અંગે બકેન્ડ અને આઈડે પાચ વર્ષ ઉપર શોધી કાઢેની રીતને લીધે જ આ પ્રશ્નનું નિગકરણ કરવાનો અવલોકન તરો હાથ લાગ્યો કે પરંતુ આપણાશક્તિ પ્રદેશમાં વાસ્તવ એવી સ્થિતિ આવે છે કે સહેલી રીતો કન્તા દેખીતી લાખા અને કટાળા બરેલી રીતો આખરે વધારે ફોલ્ડમ ઉતરે છે

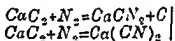
ઈ સ ૧૮૮૪ માં મોઈસા અને વીન્સને એક નવી જાતની શોધ કરી આ રીતને લીધે વીજળીની ભૂમિકા મદદથી બારે જગ્યામાં કૅશમ કારબાઈડ તૈયાર થયા માટે આવી રીતે તૈયાર થયેલા કૅશમ કા બાઈડનું ત્યાં પછી અંગ્રેજીલીન બનાવવામાં આવતું મોઈસાનું પુસ્તક પ્રગટ થયા પછી મેં આ બાબતનો સભાગ પૂર્વે અભ્યાસ કર્યો ત્યારે મને માન્યમ પડ્યું કે કૅશમ કારબાઈડ અને બેરીઅમ કા બાઈડ એ બને પદાર્થો ફક્ત દીવા કઠવામાં નહીં પણ બીજા કામમાં પણ વાપની શકાય મારગદર્શક અને સુગ્રીવલે તથા મુખ્યત્વે કઠીને માંડે કરેલા પહેલાના અખતર તપાસી જોવાથી મને માન્યમ પડ્યું કે આલ્કનીમાં પણ નાઈટ્રોજન પસાર કરીને સાઈએનોજન અને બીજા સચુકત પદાર્થો તૈયાર કરતા પરોલો જ આલ્કલીનો કાર્બાઈડ તૈયાર કરી શકાય મોઈસાએ જણાવ્યું હતું કે કાર્બાઈડમાં નાઈટ્રોજન બળી શકતો નથી પણ તેથી ઉપર ઈ સ ૧૮૮૫ માં વેરીન દ્રવ્ય અચર બિહલીસના પ્રેમી-ડિંગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા એક લેખમાં મેં જાતની આપ્યું કે કારબાઈડમાં નાઈટ્રોજન પસાર કરવાથી સાઈએનોઈડ, અંમોઈડ અને એવા બીજા વધારે કદાચ નાઈટ્રોજનના સચુકત પદાર્થો એક પછી એક તૈયાર કરી શકાય છે. તે જ વર્ષની રાષ્ટ્રગીતમાં ડાક્ટર ઍન, કરોતી સાથે કરેલા કૅશમ કારબાઈડ અને બેરીઅમ કારબાઈડ સળધીના અખતરાઓ એટલા બધા ફોલ્ડમ ઉતર્યા કે માર્ય મહિનાની આખરે આલ્કબી અને આલ્કબાઈડનું અર્થના વર્ગની ધાતુના કાર્બાઈડની સાથે વાતાવરણમાં નાઈટ્રોજનનો, સમેશ કરવાના “પેટન્ટ” મેળવવાની હમે આરજી કરી. પરંતુ પહેલાના પ્રયત્નોમાં જેમ ઝડપથી અને સતોષકારક રીતે ફોલ્ડમ બળી હતી તેમ આગળ પર આજુ રહ્યું નહીં પણ તે અખતરની ખીનવણી કન્તા ઘણી અડચણ પડી ઉદાગમાં કામ આવે એવા મોટા પાયા પર આ રસાયણિક ક્રિયાઓ કરવા સાફ હમે સીમન્સ અને હાર્ટકની જાણીતી પેટીની સાથે બન્યા આ પેટીએ યોગ વખત પર નાઈટ્રોજનનું

Fixation કરવા તરફ પોતાનું ધ્યાનદોરવ્યું હતું. આ કામ માટે જોષ્ઠીબારે સુડીએકેડી કરવા સાફ ત્રાહિત માણસોની મદદ લેઈ એક નવું મંડળ ઉભું કર્યું. આ મંડળનું નામ ‘સાઈએનાઈડ ઇસલશાહી’ રાખ્યું અને આ કામને અંગે પહેલાં મળેલા સર્વ પેટંટો આ મંડળને નામે “ટ્રન્સ્ટર” કર્યા.

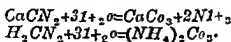
એકાદશ રૉરેસ્ટની સોનું કાઢવા સંબંધીની “સાઈએનાઈડ” રીત દાખલ થવાને લીધે સને ૧૮૯૫ ની સાલના અરસામાં પોટેશમ સાઈએનાઈડની, ખપ અને કીમત ઘણી જ વધી ગઈ. આમ હોવાથી હમે સાઈએનાઈડ અને ફેરો સાઈએનાઈડ જે નાઈટ્રોજનના ઘણા ઉપયોગી સંયુક્ત પદાર્થો છે એવા બનાવાનું લક્ષમાં રાખ્યું. જેરીઅમ કારબાઈડમાં નાઈટ્રોજન ઘણી સહેલાઈથી નીચે પ્રમાણે મળી જાય છે:—

માટે જેરીઅમ કારબાઈડ હમને આ કામ માટે બરોબર લાયક જણાયો. વળી, ઉપર પ્રમાણે મલતા જેરીઅમ સાઈએનાઈડનું ઘણી સહેલાઈથી પોટેશમ પ્રોસાઈએનાઈડ અને સાઈએનાઈડમાં રૂપાંતર પણ કરી શકાતું હતું. આની સરખામણીમાં પહેલાં તો કેદશમ કારબાઈડ ઘણા ઓછા કામ લાગે એમ જણાયો કારણ કે તેમાં નાઈટ્રોજન પણ એકઠો થઈ શકતો પણ સાઈએનાઈડો ઘણા યોગ્ય જગ્યામાં તૈયાર થતાં પરંતુ તે વખતે થતી કિંમત વધારે બારીક નિરીક્ષણ કરતાં માત્રમ પડ્યું કે કેદશમ સાઈએનાઈડ ઘણા જ યોગ્ય તૈયાર થતો હતો એ ખરૂં પણ તેની સાથે સાથે કેદશમ સાઈએનેમાઈડ પણ બનતો હતો; જેમકે

હવે કેદશમ સાઈએનેમાઈડનું ઘણું સહેલાઈથી કેદશમ સાઈએનાઈડ બને છે અને તે હમે પણ તૈયાર કરીએ છીએ પરંતુ જેરીઅમ કરતાં કેદશમનો Atomic Weight ઘણા ઓછા હોવાને લીધે કેદશમમાસાઈએનેમાઈડ (આણુભાર) ની મદદથી વાતાવરણમાંના નાઈટ્રોજનમાંથી બારોબાર એમોનીયા જેવા નાઈટ્રોજનના સંયુક્ત પદાર્થો પણા ઓછે ખર્ચે તૈયાર કરી શકાય, અને આ સંયુક્ત પદાર્થો ઘણી સારી રીતે ખાતર તરીકે વપરાય. વધારે અખતરા કરવાથી હમારા આ અનુમાનને ટેકો મદ્યો કારણ કે કેદશમ સાઈએનેમાઈડમાં તથા તેમાંથી તૈયાર થતા એકલા સાઈએને માઈડમાં પાણીનાખી બારે દબાણ (High pressure) માં આ મિશ્રણને ગરમ કરીએ તો બધા નાઈટ્રોજનનો એમોનીયા બને છે. આ ક્રિયા માટે નીચેના સમીકરણ બતાવી શકાય:—

આવી રીતે વાતાવરણમાંના નાઈટ્રોજનમાંથી એમોનીયા અને એમોનીયાના ફાર બનાવવાની ઘણા વખતથી બોળવામાં આવતી રીત હાય આવી છે? ઉપર જણાવેલી સાદી રાસાયણિક ક્રિયાનો વિચાર કરતી વખતે મારા પુત્ર, ડાક્ટર આલ્બર્ટ ફ્રેન્કને માત્રમ પડ્યું કે અનુકૂળ સ્થિતિમાં એમખા કેદશમ સાઈએનેમાઈડને છોડના પોપણ માટે ખાતર તરીકે વાપરી શકાય. આ અનુમાન ખરૂં છે કે નહિ તે નક્કી કરવા માટે વ્યવહાર પ્રયોગો કરવાની

૧૮૨૨ જાણી. અને તે સંબંધી ગ્રામસ્ટેડનના પ્રેફેસર વાગનરે અને પોસનના પ્રેફેસર ગરલેશે સને ૧૮૦૧-૨ માં અખતરા કર્યાં. બંધ વાસણમાં તેમ જ ખેતરમાં જુદી જુદી રીતે ઘણા નિકષ પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા ત્યારે એમ માલૂમ પડ્યું કે જે કેદશમ સાધ્ય-નેમાઈમાં ૨૦ ટકા જેટલો નાઇટ્રોજન હોય તે ખાતર તરીકે એમોનીયમ સલ્ફેટ જેટલું જ કામ આવે અને તેથી જો ખરી જગાએ તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો છોડને તે ઘણું જ પોષણ કરતા થઈ પડે. ત્યાર પછી ખીજે વર્ષે પણ જુદા જુદા ખેતીના ફાર્મ અને મથ-કોમાં વ્યાવહારિક રીતે આ પ્રયોગો ફરી કરવામાં આવ્યા અને તે ફત્તેહમંદ ઉતર્યા; તેથી જોને હમે “કાલ્કરટીકરટોફ” અથવા “નાઇટ્રોલાઇમ” નામ આપ્યું હતું તેને એમોનીયમ સલ્ફેટ અને ચિલીના મુરાખાર સાથે ખાતર તરીકેની હરીફાઈમાં ઉતરી શકે એવા હેતુથી હમે તેના ઉત્પત્તની ખીલવણી અને સુધારા કરવાનું કામ હાથપર લીધું. આને માટે જોઈતા કાચા પદાર્થો—ચુનો, કોલસા અને વાતાવરણમાંનો નાઇટ્રોજન—એમે તે જગાએ સહેલાઈથી મળી શકે તેમ છે; પરંતુ આટલા મોટા જથ્થામાં શુદ્ધ નાઇટ્રોજન મેળવવાને વધારે તપાસ કરવાની ૧૮૨૨ જાણી. ગરમ કરેલા તાપમાન ભૂકા પર હવા પસાર કરીને તેમાંના નાઇટ્રોજન અને ઓક્સીજનને જુદો પાડવાની રીત હમે પહેલાં પ્રયત્ન કરી હતી પરંતુ તેમાં ઘણા વાંધા જણાયા, કારણ કે તે રીતે બનેલા “ટ્રાપર આક્ષા-ઈડ” ના તે વખતના વધારે જીમમાનમાં યતા Reductionને લીધે આ રાસાયણિક ક્રિયા વચ્ચે વચ્ચે બંધ પડી જતી; આમ હોવાથી હમે લીકવીફિકેશન (ઝોગળવું) અને ફેકેશનલ ડીસ્ટીલેશનની મદદથી લીન્ડેની રીતે હવાના તત્વો જુદાં પાડવાનું શરૂ કર્યું. આ રીતમાં પણ પહેલાં વહેલાં ઘણી અડચણો નડી; કારણ કે દર કલાકે ૩૦૦ કંચુખીક મીટર જેટલો નાઇટ્રોજન પુરેા પડે તે સાથે હમારે ઘણાં કામતી સાહિત્યો તૈયાર કરવાં પડ્યાં.

છેલાં પાંચ વર્ષમાં હવાના તત્વો જુદાં પાડી મોટા જથ્થામાં નાઇટ્રોજન મેળવવાની બન્ને રીતો હમે ઘણી ખીલવણી કરી છે; બન્ને રીતથી આ કામ સારી રીતે થાય છે. ફક્ત આ બેમાંથી કઈ રીતે કામ કરવું તેનો આધાર રચાનિક સ્થિતિ પર રહે છે.

કેદશમ સાધ્યનેમાઈડ બનાવવા સાથે જોઈતો બીજો કાચો પદાર્થ કેદશમ કાર્બાઈડ છે. ૮૦ ટકા જુદા હોય એવા બળદ—કેદશમ કાર્બાઈડના ૧૦૦ કીલોમાં ૩૫ કીલો નાઇટ્રોજન બળી શકે છે. પણ વ્યાવહારિક તો ફક્ત ૨૫ કીલો જ બળી શકે; એટલે કેલ ૧૨૫ કીલો “નાઇટ્રોલાઇમ” તૈયાર થાય તેમાં ૫ મો ભાગ નાઇટ્રોજન હોય છે. આવી રીતે એક ટન નાઇટ્રોજન માટે ચાર ટન કેદશમ કાર્બાઈડ જોઈએ છીએ. આટલો કેદશમ કાર્બાઈડ બનાવવાના ખર્ચે ઉપર ત્યાર પછીની બધી ક્રિયાઓનો આધાર રહેલો છે. દર કીલોવોટ ઈચ્છિરે કાર્બાઈડ ફેક્ટરીમાં બે ટન કેદશમ કાર્બાઈડ બને છે; આ લેખે ૪ ટન કેદશમ કાર્બાઈડ માટે ૨ કીલોવોટ ઈચ્છિર શક્તિ જોઈએ. ૨ કીલોવોટ ઈચ્છિર તે ૨-૬૬ હોર્સપાવર ઈચ્છિરની બરાબર છે. બીજા કામ માટે. ૩૬ હોર્સ પાવર ઈચ્છિર ઉમેરતાં કેલ ૩ હોર્સ પાવર ઈચ્છિર જેટલી શક્તિ આપણને જોઈએ. માટે એમોનીયા અને મુરાખાર એ બે જુદાં નાઇટ્રોજનવાળાં ખા-તર સામેની કેદશમ સાધ્યનેમાઈડની હરીફાઈમાં બીજાની શક્તિનો ખર્ચ ઘણો અગત્યનો ભાગ બળવે છે. સફળ થઈએ એવી રીતે ખેતીના વ્યવહાર કામમાં “નાઇટ્રોજન” દાખલ

કરવા સાર એમોનીયા અને સુરોખારમાં નેટલો નાઇટ્રોજન છે તેટલો જ નાઇટ્રોજન તેટલો જ ખર્ચ અને બને તો તેથી ઓછે ખર્ચે યુરો પાડવાની જરૂર છે.

ઓછે ખર્ચે કાર્ય શક્તિ મળી શકે તે માટે બેન્દઈતી પાણીની શક્તિ જર્મનીમાં નથી અને તેથી ત્યાં તે ઘણી ખર્ચાળ પડે છે માટે છટાલીમાંના સૌથી મોટા કારખાઈના કારખાના બેડે “સાઇએનેમાઈડ ફેસલશાફ્ટ” કમ્પની એકત્ર થઈ. તે આખા મંડળનું નામ “સોસાએટા જનરલ પર લા સાઇએને માઈડ” સમ્યુ” અને બધા પેટન્ટો આ નવા નામે ચલાવ્યા. મોટા જથ્થામાં ફેશમ સાઇએનેમાઈડ તૈયાર કરવા સાર ઈ. સ. ૧૯૦૫ ની આખરે જ્યાં આગળ પેરકારા નદીની જળરી પાણીની શક્તિ મળી શકતી હતી એવા થીયેનોડી એટલી શહેરમાં પહેલ વહેલું કારખાનું કાઢ્યું. ત્યાં પહેલાં દર વર્ષે ૪૦૦૦ ટનનું ઉત્પન્ન થતું તે હાલ સાધનો વધારી દર વર્ષે ૧૦,૦૦૦ ટન પાકે પદાર્થ તૈયાર થાય એવી રીતે કયું છે. વળી ત્યાર પછી ટર્ન આગળના કારખાઈના કારખાનાની સાથે તથા એએસટાની ખીણમાં આવેલા સાન મીશેલ આગળ પણ ફેશમ સાઇએનેમાઈડ બનાવવાનાં કારખાનાં સ્થપાયાં છે. આઝીઆટીક સમુદ્રની બીજી બાજુએ દાદમાશીઆમાં આવેલા ગ્રીબીનીકો શહેરમાં, થીડમમાં અને મુખ્યત્વે કરીને આલમીસામાં—જ્યાં ૫૦,૦૦ હોર્સ પાવર નેટલી પાણીની કાર્ય શક્તિ મળી શકે તેમ છે ત્યાં કેટલાંક કારખાનાં બંધાય છે અને બીજાં કામ કરે છે. ક્રાન્સમાં “નોટ ડેમ ડી બેન્દઈન આગળ” સોસાઈટી ક્રાન્સ ડી પ્રોડ્યુક્ટસ એએસટે ૪,૦૦૦ ટન ફેશમ સાઇએનેમાઈડ તૈયાર થાય એવી ફેક્ટરી બાંધી છે અને આ મંડળને ક્રાન્સની સરકારે પરવાનગી પણ આપી છે. સ્વીટઝર્લેન્ડમાં પણ હોન વેલી આગળના કારખાનામાં “સોસાપટી સ્વીસ ડી પ્રોડ્યુક્ટ એએસટે” આ પદાર્થ બનાવવાનું શરૂ કયું છે. વળી યુનાઈટેડ સ્ટેટસમાં નાયગારાના ધોધની દેનેચ તરફની બાજુએ ૫૦૦૦ ફે ૧૦૦૦ ટન પદાર્થ દર વર્ષે બને એવી એક ફેક્ટરી બંધાય છે અને આ કામ યુર થશે ત્યારે દર વર્ષે ૬૫ હજાર ટન ફેશમ સાઇએનેમાઈડ તૈયાર થાય એવી રીતે તેમાં વધારો કરવાનો છે. વળી જાપાનમાં કીયુસ્ક્યુકીપમાં એક કારખાનું બંધાય છે. તેમાં દર વર્ષે ૪૦૦૦ ટન ફેશમ સાઇએનેમાઈડ બને એવી ગાઢવણુ કરી છે. ગ્રેટ બ્રિટનમાં પણ ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં “નોર્થ પેરટર્ન સાઇએનેમાઈડ કમ્પની” સ્થપાઈ હતી. તેલુમકે લેન્ડ-આઈડ કમ્પની પાસેથી લાઉન્ડર ફાઉન્ટર આવેલા ઓડી શહેર આગળ ૫૦,૦૦૦ હોર્સ પાવર નેટલી કાર્ય શક્તિ લીધી છે અને ત્યાં ૧૨,૫૦૦ ટનથી શરૂ કરી તે ૫૦,૦૦૦ ટન સુધી વધી શકે એવી એક મોટી ફેક્ટરી બંધાય છે. જર્મનીમાં પાણીની કાર્ય શક્તિ મળી શકતી નથી તો પણ ત્યાં દર વર્ષે ૨૦૦ ટન અને ૬૦૦૦ ટન ફેશમ સાઇએનેમાઈડ બનાવી શનાય એવાં કારખાનાં સ્થપાયાં છે; અને આદ્ર નદીની પાણીની કાર્ય શક્તિ કામમાં લેવાય એવી રીતે આવેરીઆમાં દર વર્ષે ૧૫,૦૦૦ ટન સાઇએનેમાઈડ બને એવું કારખાનું પણ બંધાય છે. જ્યારે ઉપર જણાવેલાં સર્વે કારખાનામાં ધમધોકાર કામ ચાલશે, ત્યારે બહુ મળી ૨૫૦,૦૦ ટન ચિંચીના સુરોખારમાં નેટલો નાઇટ્રોજન મળે તેટલો નાઇટ્રોજન આપણને ફેશમ સાઇએનેમાઈડમાંથી જ મળશે.

(અપૂર્ણ.)

સાંકળચંદ જેસજાલ શાહ.

હૃદય રંગ.

(દ્વિતીય કિસ્સો-કાવ્ય)

પ્રાસાંગિક અને પાર્શ્વિક કાવ્યો કાવ્યનું પુરું. ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ
ભાઈબેરી માટે મજુર કરેલ છે, કે આર આના પેલ એક આનો

કે રચનાર—

ભાઈશિંદર કુબેરજી શુક્લ.

ગોરખી નીવારી મુ વેરાવળ

અથવા એન એમ ત્રિપાઠિ—બુકસેલર્સ મુબઈ

કાવ્ય મંજરી.

' x x જૂનાં કાવ્યોનો સારો સંગ્રહ થયો હોય તો આ જ છે x x

પ્રાં. ટી. કે. ગજર

' x x પસંદગી બહુ જ મારી કરી છે x x '

પ્રાં. બ

' x x ગુજરાતી કવિતાનો ઇતિહાસ ને કાવ્યો સળખી દિપ્તજી વાયકા ને આ
બ્વાસકોને ઘટ્ટું સહાયરૂપ થઈ પડશે. x '

રમણભાઈ મં. નીલકંઠ

કવિતાના ઇતિહાસ ને વિવિધ રિંગણ સાથે પ્રાચીન કવિઓનાં ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યોનો મંથન

' કિમત રૂ. ૧

એન હાઈરકમ.

મુબઈ નાં ૩

}

છવાસાઈ અમીચંદ પટેલ

ઊપા કાન્ત.

એક રસિક નવલકથા.

જને વિશે વિદ્યાનેના હમ્ય અભિપ્રાયો આપ્યા છે સગલ ગુજરાતી ભાષામાં લખા
યેલી છે લગભગ ૩૦૦ પાના

કર્તા—ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા, બી. એ.

બન્ડ સમાજ

ઉચ્ચ કાગળની પાકા પુઠાની કિમત રૂ. ૧-૦-૦

કાચા પુઠાની ને હલકા કાગળની રૂ. ૦-૧૨-૦

SELECTIONS FROM ENGLISH POETS.

With Notes—Nearly 300 Pages

Beautiful poems of various English and American authors

PRICE 0-1'-0

મળેવાનું ઠેકાણું.

ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા.

મેષનર કોમીસ અમદાવાદ

બી. એ. અમિરટ્ટ સેક્રેટરી

નગર

સેવામદન-મિરગામ બેકરોડ—મુબઈ

સુદરી મુબઈ

"

કરવા સાર એમોનીયા અને સુરાખારમાં જેટલો નાઇટ્રોજન છે તેટલો જ નાઇટ્રોજન તેટલા જ ખર્ચ અને બને તો તેથી ઓછે ખર્ચે પુરો પાડવાની જરૂર છે.

ઓછે ખર્ચે કાર્ય શક્તિ મળી શકે તે માટે એઈટી પાણીની શક્તિ જર્મનીમાં નથી અને તેથી ત્યાં તે ઘણી ખર્ચાળ પડે છે માટે ઇટાલીમાંના સૈધી મોટા કારખાંખડિનાં કારખાનાં જેડે “સાઇએનેમાઈડ કેસલસાફ્ટ” કંપની એકમ થઈ. તે આખા મંડળનું નામ “સોસાએટા જનરલ પર લા સાઇએનેમાઈડ” રાખ્યું અને બંધા પેટન્ટ આ નવા નામે જાહેર કર્યા. મોટા જગ્યામાં કેશમ સાઇએનેમાઈડ તૈયાર કરવા સાર. ઈ. સ. ૧૯૦૫ ની આખરે જ્યાં આગળ પેરકાર નદીની જળરી પાણીની શક્તિ મળી શકતી હતી એવા પોર્થોનોલી ઓર્ટા શહેરમાં પહેલ વહેલું કારખાનું કાઢ્યું. ત્યાં પહેલાં દર વર્ષે ૪૦૦૦ ટનનું ઉત્પન્ન થતું તે હાલ સાધનો વધારી દર વર્ષે ૧૦,૦૦૦ ટન પાકો પદાર્થ તૈયાર થાય એવી રીતે કર્યું છે. વળી ત્યાર પછી ટર્ક આગળના કારખાંખડિના કારખાનાની સાથે તથા એએસટાની ખીણમાં આવેલા સાન મીશેલ આગળ પણ કેશમ સાઇએનેમાઈડ બનાવવાનાં કારખાનાં સ્થપાયાં છે. આટ્રીઆટીક સમુદ્રની ખીણ બાજુએ દાલ્માસીઆમાં આવેલા રોમ્બીનીકા શહેરમાં, ફીડિમમાં અને યુખ્યત્વે ઠરીને આલર્મીસામાં—જ્યાં ૫૦,૦૦ હોર્સ પાવર જેટલી પાણીની કાર્ય શક્તિ મળી શકે તેમ છે ત્યાં કેટલાંક કારખાનાં બંધાય છે અને બીજાં કામ કરે છે. ફ્રાન્સમાં “નોટ ડેમ લી એન્દોઈન આગળ” સોસાઈટી, ફ્રાન્ક્રીઝ લી પ્રોડ્યુક્ટસ એએસ ૪,૦૦૦ ટન કેશમ સાઇએનેમાઈડ તૈયાર થાય એવી ફેક્ટરી બાંધી છે અને આ મંડળને ફ્રાન્સની સરકારે પરવાનગી પણ આપી છે. સ્વીટ્ઝર્લેન્ડમાં પણ હોન વેલી આગળના કારખાનામાં “સોસાઈટી સ્વીસ લી પ્રોડ્યુક્ટ એએસ” આ પદાર્થ બનાવવાનું શરૂ કર્યું છે. વળી યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં નાયગારાના ધોધની કેનેડા તરફની બાજુએ ૫૦૦૦ કે ૬૦૦૦ ટન પદાર્થ દર વર્ષે બને એવી એક ફેક્ટરી બંધાય છે અને આ કામ પુરૂ થશે ત્યારે દર વર્ષે દસ હજાર ટન કેશમ સાઇએનેમાઈડ તૈયાર થાય એવી રીતે તેમાં વધારો કરવાનો છે. વળી બપાનમાં કીયુસ્કુઝીપમાં એક કારખાનું બંધાય છે. તેમાં દર વર્ષે ૪૦૦૦ ટન કેશમ સાઇએનેમાઈડ બને એવી ગોઠવણ કરી છે. ગ્રેટ બ્રિટનમાં પણ ઈ. સ. ૧૯૦૬ માં “નોર્થ વેસ્ટર્ન સાઇએનેમાઈડ કંપની” સ્થપાઈ હતી. તેણે બેન્ડ-આઈડ કંપની પાસેથી હાઉન્ડર ફોર્ડ પર આવેલા ઓગ્રી શહેર આગળ ૫૦,૦૦૦ હોર્સ પાવર જેટલી કાર્ય શક્તિ લીધી છે અને ત્યાં ૧૨,૫૦૦ ટનથી શરૂ કરી તે ૫૦,૦૦૦ ટન સુધી વધી શકે એવી એક મોટી ફેક્ટરી બંધાય છે. જર્મનીમાં પાણીની કાર્ય શક્તિ મળી શકતી નથી તો પણ ત્યાં દર વર્ષે ૨૦૦ ટન અને ૬૦૦૦ ટન કેશમ સાઇએનેમાઈડ બનાવી શતાબ એવાં કારખાનાં સ્થપાયાં છે; અને આલ્ઝ નદીની પાણીની કાર્ય શક્તિ કામમાં લેવાય એવી રીતે બાવેરિઆમાં દર વર્ષે ૧૫,૦૦૦ ટન સાઇએનેમાઈડ બને એવું કારખાનું પણ બંધાય છે. ત્યારે ઉપર જણાવેલાં સર્વે કારખાનામાં ધમધોધાર કામ ચાલશે, ત્યારે બધું મળી ૨૫૦,૦૦ ટન ચિત્રીના સુરાખારમાં જેટલો નાઇટ્રોજન મળે તેટલો નાઇટ્રોજન આપણને કેશમ સાઇએનેમાઈડમાંથી જ મળશે.

(અપૂર્ણ)

સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ.

દ્વિતીય રંગ

(દ્વિતીય દિશ્વ-કાવ્ય)

પ્રાસાંગિક અને પાર્થક કાવ્યો કાવ્યનું પુરું ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ
લાઈબ્રેરી માટે મળુર કરેલ છે કે આર આના પો એક આનો .

કે રચનાર—

લાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ.

ગોળી નીવાશી મુ વેરાવળ

અથવા એન એમ ત્રિપાઠિ—બુધસેલર્સ મુબઈ

કાવ્ય મંજરી.

૧ પ્રે જૂનો કાવ્યોનો સાગ મંમદ યથો હોવ તો આ જ છે x x'

પ્રેાં દીં કેં ગજજર

૨ x x પસદગી ખલુ જ સારી કરી છે x x'

પ્રેાં બ

૩ પ્રે x ગુજરાતી કવિતાનો ઇતિહાસ ને કાવ્યો સબધી દિ'પણુ વાયકો ને ગા
બપાસકોને મઝ સહાયજીન યધ પડશે. x' રમણભાઈ મં નીતકડ

કવિતાના ઇતિહાસ ને વિમ્નન વિવગ્ધ સાથે પ્રાયોન મવિોના ઉત્કૃષ્ટ મળ્યોનો મ મદ
કિમત રૂ. ૧

જેન લાઈરક્રમ.

મુબઈ નાં ૩ }

છવાસાં અમોચક પટેલ

ગ્રીષ્મ કાન્ત.

એક રસિક નવલકથા.

જેને વિશે વિદ્વાનોના ઉચ્ચ અભિપ્રાયો આ પા છે સરલ ગુજરાતી ભાષામાં લખા
યેલી છે લગભગ ૩૦૦ પાના.

કર્તા—ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા, જી એ
બન્ક સમાજ

ઉચ્ચ કાવ્યજની પાકા પુઠાની કિમત રૂ

કાવ્યા પુઠાની ને કલકા કાવ્યજની

SELECTIONS FROM ENGLISH.

With Notes—Nearly 300

Beautiful poems of various kinds

1-12-08

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

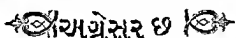
ભોગીન્દ્રરાવ રૂ

જી એ આ

સેવામદને-નિરમ

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આહુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

✽ આ ગોળીઓ:- ✽

- (૧) પાચન શક્તિની સિક્કિયાને દૂર કરે છે.
- (૨) નબળા પડતાં શાન તત્ત્વોને પ્રુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) ઘટતી જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે
- (૪) શોષીને સુધારી ઉપદ્ર બનાવે છે
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે

હર ગોળીની કંથી એકનો રૂ ૧

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક ભયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.
મહેરબાની કરી “ કામ શાસ્ત્ર. ”

અમારૂં પુસ્તક વાંચો

તે આરોગ્ય, શોભા અને આત્માશીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનાર છે

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સુધીમા તેની

પાંચ લાખ કરતાં વધારે મફત પ્રતો વહેંચાઈ ચુકી છે.
તે પુસ્તક.

૭૩૭ મગદ્દી, સુજરાતી, દિ હી, ઉડ, ઉડું, (ગુજરાતી લિપિમા) મગદ્દી અને તામિલ
ભાષામા તૈયાર છે તેમજ આપામાં ૭૦૦૫ છે

વિના મૂલ્યે.

ટપાલ ખર્ચ લીધા વગર મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી 1-12-08

ગ્રાંથ, કાલબાદેવી ગેડ
સુબર્ષ

મણિશકર ગોવિંદજી.
જામનગર—કાલિયાવાડ

वसन्त

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा
यमस्मिन्सत्ये, तेजामयोऽन्नतमयं पुरुषो यथावमध्यतमं सात्यस्तोजीमयोऽमृतमयं
पुरुषोऽयमेव स याव्यमात्मदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

सत्यान्नं प्रमदितव्यम् । धर्माश्च प्रमादितव्यम् । कुशलान्नं प्रमदितव्यम् ।
भूत्ये न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्

पृष्ठे ८, अंक ८.

[भाषा.]

आ. १५, स. १५ १८६५

तन्त्री—ब्रह्मेष्टं अनन्तरं आपुनार्थं तुव जेभ मे मे१ मे१ पी	
विषय दार्ष्टिक्य	५३३
(स. ५ नरसिंहराज कोजागाय जी मे सी जे. १)	
दिनस्थिति	३७६
आयुर्वेद	२४५
(स. ७ दशम्य मनी ११२ जे. १)	
शु. अने मरिधि	३५३
(स. ३ रत्नवाट । दैनन्दा मरिधा)	
मन्त्र नमः	३५४
(स. ३ ब्रह्मवाट ब्रह्मराज तुव जी मे जे. १ (१५ १)	
सी. १	३५५
(स. ३ सु. १)	
मन्त्र धनतु लामा य स्वस्ति	३५६
(स. ३ पो. १५ १५५ ६ रा. ६)	
निम्नवर्तिता	३५७
(स. ३ नरसिंहराज कोजागाय जी मे सी जे. १)	
दिनस्थिति नो मुस्तार दत्तिता	३
(स. ७ निम्नवर्तिता कनेयावाट तुव जी मे जे. १)	
कुनी व्यति	३५८
(स. ३ नरसिंहराज कोजागाय जी मे सी जे. १)	
स. ५ उपरि निम्नवर्तिता व्यति	३५९
(स. ३ ६ रा. ६ १५ ५. ५)	

લવાજમ.

(૧) લાઘવરીઓ, (૨) સમાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) ઓઓ, (૫) ગુજરાતી શાળાના માસ્તરો, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ મુઘીના સર્વ પગારદારો આદિ વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઘવરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દરની) શાળાના આશ્રય વિનાની લાઘવરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા કૃપા કરવી. બીજા વર્ષ માં, રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય મર્વ આદિ વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ફૂટક નકલ એક અંકના રૂ. ૦-૬-૦ "

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની મહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ "વસન્ત-ઓફિસ" ની મહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને વ્યવસ્થાપક જવાબદાર છે. અન્ય મર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૩ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ એ લેખ "વસન્ત" માં દાખલ કરવાનો મા કર્યો, હોય કે ૧ હોય-પણ એ લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બાધાતા નથી.

વ્યવસ્થાપક.

આયોનિક ફાર્મસી

માં

બનતી સાધારણ ઉપયોગની દવાઓ.

ડીવર ડ્રેસ—જ્વરચિન્હ દરેક જાતના તાવ ઉપર લાયક પડે છે.
ધણીજ સસ્તી અને અસરકારક દવા છે. રૂ. ૦-૪-૦

જર્મીસાઇડ—જીવનવિનાશક. ચેપી કે ગ્રેણી જીવન વિખતે કાપી નાખે છે. રૂ. ૦-૮-૦

બ્લેક મ્યુરિક્સાઇંગ સોલ્યુશન—રક્તસોષક, લોહી નિકાર ઉપર ધણીજ અસરકારક દવા. રૂ. ૧-૦-૦

લીવર સોલ્યુશન—કાઠની કબજીઆત વગેરે દુર કરે છે. પેટ સાફ આણે છે. અને લુપ લાગે છે. રૂ. ૧-૦-૦

એન્ટિસેપ્ટિક ગાંધી—ચાંમડીના દરેક રોગ ઉપર કહેાતું અટકાવી બલદી રૂઝ આણે છે. રૂ. ૦-૮-૦

એ ઉપરાંત દગજનો મલમ, ખીલનો મલમ, કોમેસ પોગ. વગેરે સઘની જાતની અકબીર દવાઓ બનાવવામાં આવે છે.

વધુ ખર્ચ માટે તથા નમુના માટે લખો:—

(પ્રો. ગજજરની) આયોનિક ફાર્મસી
મીરમમ—મુંબઈ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मनु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमव्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतामिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ધૃત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાધ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ.

વર્ષે ૮, અંક ૮.

[માસિક.]

બીજો શ્રાવણ, સંવત્ ૧૯૬૫.

દિવ્ય યોગિની.*

(ઉપનતિ.)

હિમાદ્રિના ચેત અમૃત્ય મુકુતો
પરે દુહા દન્ડધનુષ્યરજો,
એ નરગમ્ભીની અતિ ઉચ્ચ શયે
કો કન્યકા દિવ્ય લેખા સૌં સોહો । ૧

અનન્ત આશય, દિગન્ત સવ
ભરી પ્રભાસી નહોં એક મરે
લાવણ ના શાકર્તી અંગે-
દિવ્યપ્રભા એ બા દુકુલ હેતુ. ૨

બોલી હોંએ એ અનિમેષ નેને,
સુરે દો ગૂઢ જ તારવ, ત્હેને,
તથાપિ દરથો સદુ જામ કેમ
પ્રત્યક્ષ કન્યાનયને પડેલા. ૩

એ મુન્દરી અદ્ભુત દર્શનોએ
તપીન રહેલી કંઈ ગૂઢ બોએ,
લેખાણુ બેડી બા અનન્તતાનાં
ગૂંથે અમોઘાં કંઈ રત્ન ધાનાં. ૪

* 'સત્ય' ના તરવની મૂર્તિના રૂપકની આ કલ્પના કરી છે.

અન્તઃ સ્વરૂપે નિજ દષ્ટિ પ્રેરી
જોતી રહી આત્મછબિ અનેરી;
અદસ્ય કો દર્પણ મોહિં દૂખી
પ્રત્યક્ષ જોતી નિજબિમ્બધૂખી; ૫

જો બિમ્બ કો અદ્ભુતશક્તિયોગે
અન્તર્મુદાથી લઈ ખેચી પોતે
સુરપદ મુકે નિજ સંમુખે એ,
ને જોતી રૂહેતી સ્મિતથી મુખે એ. ૬

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

અલબ દર્શન સુન્દરો એ તણું
મયો રહ્યા-કર્યા-મનુજને પણું;
ગિરિતટે ચઢતા શ્રમ કંટથી,
તદપિ દર્શન દિવ્ય થતું નથી. ૭

(હપમતિ.)

ચઢી પ્રયાસે વિરલા જતો ત્યાં
સૂક્ષ્મોત્તી નીચે રહ્યો નેન પ્રેરે;
ને સુન્દરીનાં સહુ અંગ મોંઘાં
મુવણુરંગી ધુમસો જ ઘેરે. ૮

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

ધુમસમાં પડો છિદ્ર કદી કદી
નગર આવતો તેજતણી નદી;
વિઘ્નરૂપ થતી તદિં કન્યાકા,
પ્રમટ અર્ધ જ એમ થતી પ્રલા. ૯

(ધન્દ્રવન્ત.)

માની લિખે દર્શન પૂર્ણ હોને,
માને મનુષ્યો દોહો સુન્દરીને;
વાંકાં પડેલાં પ્રતિબિમ્બ ધૂમે,
કન્યા જ એ એમ ગણી શું ધૂમે. ૧૦

એ ધૂમથી સુન્દરતા અનેરી
કન્યા તણાં અંગ વિશે બરેલી
જોઈ સકે ધન્ય મનુષ્ય કોઈ,
જા જોતી ૧૧

(દ્રુતવિલમ્બિત.)

કવિતદેવી કદી પ્રિય ભક્તને,
નિજ વિમાન ચઢાવો, લઈ કને,
જોડો જઈ ગિરિશૃંગ જ મુક્તા,
અલબ દર્શન સુન્દરીનાં ચતાં. ૧૨

(ધન્દ્રવલ્લ.)

એ દિવ્ય બાલા તણું પૂરું તેજે,
દીપંત સૌન્દર્ય તપ્તાં જ રહેજે
પ્રત્યક્ષ થાતું અચલસ્વરૂપે,
ને ધન્ય ભક્તો રમમાંદિં રૂબે. ૧૩

ને દિવ્ય એ સુન્દરીની ઊર્મિને,
આ મર્ત્યલોકે લઈ આવો ધીમે,
આછાં જ આછાં પ્રતિબિમ્બ પાડે,—
તે જોઈ હું થાઉં કૃતાર્થ કહારે ? ૧૪

રત્નાગિરિ, } નરસિંહરાય લોખાનાથ.
તા. ૧૨-૭-૦૯

દિગ્-દર્શન.

એક જણના દ્રવ્યથી જે કામ ન થઈ શકે તે અનેક જણનું દ્રવ્ય એકઠું કરીને કરી શકાય—આ હેતુથી અર્વાચીન કાળમાં એકા અને કંપનીઓ બની આવતી સાહિત્ય-કરવામાં આવે છે. એક જણના દાનથી જે લોકોપકાર ન બની શકે તે અનેક જણનાં દાન એકઠાં કરીને કરી શકાય—આ સમજણથી વિવિધ પ્રકારનાં ધર્મોદ્દેશ રચાય છે. રાજ્યકાર્યમાં પણ ધણાં મગજોનો ઉપયોગ લેવાના હેતુથી લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપલ કૌન્સિલોનાથી માંડીને પાર્લમેન્ટ અને મન્ત્રિમંડળ પર્યંતની રચના એ જ ધોરણે બનેલી છે. પણ આ સંઘબળનો મહિમા જે અત્યારે પશ્ચિમ દેશોમાંથી અત્રે ઊતરી આવતો દેખાય છે તે વસ્તુતઃ આપણા પ્રાચીન પૂર્વજોને અજ્ઞપણે નહતો. આત્માના ધાર્મિક અને વ્યાવહારિક એક માટે કેવળ વ્યક્તિના પરાક્રમ ઉપર આધાર ન રાખતાં, તેઓએ એની સિદ્ધિ માટે વળાશ્રમની સંસ્થાઓ રચી તે. તેઓની આ જાડી દૃષ્ટિનું જ પરિણામ હતું. એ સંસ્થાઓના અવાન્તર વિશેષ રૂપે યજ્ઞસમારંભો અને તે પ્રસંગે મળતા વિદ્વત્સભાજો, માધુ-સંન્યાસીઓના મંડો અને ગચ્છો, યાત્રાનાં તીર્થો અને પર્વો, વશિષ્ઠ-કારીગરોનાં સાર્થો અને શ્રેણીઓ, ગામ અને શહેરનાં પંચો અને મહાજનો—ઇત્યાદિ અનેક સંસાધાઓ અસ્તિત્વમાં આવી; પરંતુ કાલક્રમે એમાંની ઘણી ખરી

અને અન્ય કાળના સાહિત્યને પણ એ એ જ રીતે પોતામાં ગ્રહે છે, અને રૂપાંતર પમાડે છે. પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમના સાહિત્યના અભ્યાસે તેરથી સોળ-સત્તરમા સૈકાની વચ્ચે યુરોપના વગેરે દેશોમાં ઉજ્જવળ સાહિત્ય ઉપજવ્યું તેમાં આ ગ્રહણ અને રૂપાંતર ઉભય અંશો પ્રતીત થાય છે; અને તે જ પ્રમાણે, આપણા પોતાના પ્રાન્તમાં મહા કવિ પ્રેમાનંદે પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઉપયોગ કરીને જે આખ્યાનો અને નાટકોની વાડી ખીલાવી છે તેમાં પણ એક પાસથી એ સાહિત્યનું પુષ્કળ પાન જણાઈ આવે છે અને બીજી પાસ, રંગે રંગે ગુજર, અને ગુજરી વાણીનું અભિમાન ધરાવનાર, આ કવિના અન્તરૂમાં પ્રવેશ થતાની સાથે, પ્રાચીન કાળ રૂપાંતર પામી ગયો છે, અને તેથી મહાભારતાદિકનાં પાત્રોને એણે પોતાના સમયનાં સ્ત્રી પુરુષો જેવાં કર્યાં છે—જે એનું દ્વયજી નથી પણ બ્રૂયજી છે.

ત્યારે હવે, આ મનનને પરિણામે આપણા સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ કરવાનાં મુખ્ય સાધનો શાં શાં હયાં અને તે સાહિત્યપરિવહ દ્વારા કેટલે અંશે પ્રાપ્ત કરી શકાય એવાં છે એ જોઈએ.—

(૧) પ્રથમ તો જનસમાજની વાસનાઓ વધારે વિવિધ વિશાળ હોડી અને ઉદાત્ત બનવી જોઈએ. તે માટે અત્યારે હિન્દુસ્થાનમાં જે અનેક પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે તે આપણા પ્રાન્તમાં જીલાવી જોઈએ, અને એનાં બહેણુ અહીં તહીં મન્દ મન્દ બહેતાં જણાય છે તે વધારે વિપુલ અને પ્રબલ થવાં જોઈએ. આનો અર્થ એવો નથી કે આપણા રાજકીય સાંસારિક ઔદ્યોગિક મેળાવાડાઓમાં ચર્ચાતા વિષયો ઉપાડી લઇને તે ઉપર જે લેખો લખાય તે જ ખર્ચ સાહિત્ય; પરંતુ એ અને બીજી અનેક પ્રવૃત્તિઓદ્વારા જનસમાજની વાસનાઓ ખીલે છે અને એમાં જ્યારે કવિની પ્રતિભાનું કિરણ પડે છે ત્યારે એનાં અસંખ્ય ચિત્રો બંધાઈ એનાં નેત્ર આગળ તે ખડાં થાય છે. આ ચિત્રો ખડાં કરવાનું તો સાહિત્યપરિવહના હાથમાં નથી, પણ આ વાસનાઓ તરવરતી કરવા માટે તે તે વિષયો ઉપર પ્રબળ અને પ્રતિષ્ઠિત લેખો ઉત્પન્ન કરાવી જનસમાજમાં એ લેખો રમતા કરવા એટલું ધર્મ તો સાહિત્યપરિવહના પ્રદેશમાં છે જ. પરંતુ હજી એ પરિવહની સંરચા એટલી પ્રાદ્ય થઈ નથી કે એટલે સુધી એ પોતાનો હાથ લંબાવી શકે. માટે અત્યારે તો તે તે પ્રવૃત્તિઓને અંગે જે પરચુરણ લેખો બાપણો તથા વર્તમાનપત્રોના આર્ટિકલો પ્રકટ થાય છે એટલાથી જ આપણે સંતોષ માનવો પડશે.

(૨) આપણા સાહિત્યનું બીજું પોષકબળ આપણા દેશનું પ્રાચીન સાહિત્ય અને આપણો પ્રાચીન ઇતિહાસ છે. પ્રેમાનંદના સમય કરતાં આપણા સમયમાં પ્રાચીન સાહિત્યનું ગાન ઘણું વધ્યું છે, છતાં એ ગાન જોઈએ તેવું ફલદ્રુપ નીવડ્યું નથી, એનું કારણ આપણા પ્રાચીન સાહિત્ય પરત્વે આપણી મમતવશુદ્ધિની મન્દતા હોય એમ જણાય છે. જેમ જેમ પ્રાચીન વધારે શોધાતો જાય અને ગુજરાતીમાં ઉતારાતો જાય તેમ તેમ આપણી બાયાનું ઐતિહાસિક સાહિત્ય વધતું જાય એટલું જ નહિ, પણ સાહિત્ય શબ્દનો વિશેષ અર્થમાં પણ આપણો જૂનો ઇતિહાસ આપણા સાહિત્ય ઉપર કેવી અસર કરે એનો ખ્યાલ ફ્રાન્સે રાસમાલા અને ટોડર-રાજસ્થાન જેવા ગ્રંથોએ ગુજરાતી તેમજ અન્ય ભાષામાં પ્રેરેલા સાહિત્ય ઉપરથી આવી શકે છે. અને સંસ્કૃત ગ્રંથો પરત્વે જે સાચું છે તે જ દ્વારસી તવારીખ માટે પણ ઘણીક રીતે ખર્ચે છે. વળી કચ્છ કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતની વિવિધ જૂની દન્તકથાઓ વાર્તાઓ, ગીતો, કહેવતો, તેમજ જુદી જુદી ગાતિઓની ઉત્પત્તિ પરાક્રમ વગેરેના ખરા ખોટા પૌરાણિક અને સાંપ્રદાયિક હેવાલો—જે સંસારસુધારાસમાજનો ઉદ્દેશ સુધારાનો હોવાથી એના કાર્યપ્રદેશમાં નથી આવતા, પણ સાહિત્યના પ્રદેશમાં તો બેશક આવે છે જ—તે સર્વે એકઠાં કરી પ્રસિદ્ધ કરવાની ઘણી જરૂર છે.

(૩) આપણા સાહિત્યનું ત્રીજું પોષક બળ પશ્ચિમ દેશોના મહાન ગ્રંથોના આધાર-રેખાથી લાવવાનું છે. ગ્રીસ ગ્રેક ઇંગ્લેન્ડ ફ્રાન્સ જર્મની સ્પેઇન ઇટલિ વગેરે ભૂમિનાં સાહિત્યો (આ સાહિત્ય શબ્દના અર્થમાં ઇતિહાસ આગ્રિ તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેનો પણ અમે સમાવેશ કરીએ છીએ) એના ઉપેક્ષા એ વર્તમાન ગમ્યમાં કોઈપણ જીવંત પ્રગ્નને લાભકારી નથી. અને તેથી મંસારસુધાગમમાજના પરદેશગમનના કનવની જેટલી મદદતા છે તેટલી જ મદદતા અંમે સાહિત્યપરિપક્વતા આ વિષયની માનીએ છીએ. કોઈ પણ પ્રગ્ન અન્ય પ્રગ્નથી અવગત્વી પોતાનો જીવનનિર્વાહ કરી શકે જ નહિ એમ અમે ઉપર જણાવ્યું છે, પરંતુ વિશેષમાં એટલું ઉમેરીએ છીએ કે એવું જીવન સક્રમ હોય તથાપિ તે ઇષ્ટ નથી-કારણ કે એમાં વિકાસ નથી. જેમ કોઈ પણ પ્રગ્નની પ્રગ્ન તરીકેની વિશિષ્ટતા હુમ થાય એ ઠીક નથી, તેમ એના સાહિત્યમાં પણ કોઈક વિવશજ્ઞતા જોઈએ જ, પરંતુ સર્વ પ્રગ્નઓના અન્તરૂપા જે મનુષ્યત્વ રહેલું છે તેનો વિકાસ તો સર્વ પ્રગ્નઓમાં એક સમયે જ માર્ગે જ આવે, અને તેથી જેમ ભિન્ન પ્રગ્નઓ એક ખીજનું મનુષ્યત્વ સ્વીકારીને પરસ્પર વર્તન કરે એ ઇષ્ટ છે, તેમ એમનાં સાહિત્યો પણ પરસ્પર વાત કનતા હોય તેમાં જ તેઓની વ્યાપકતા અને એકાકાર મનુષ્ય-આત્મા સાથેનો મંબન્ધ પ્રકટ થાય છે. માટે જે કૃષ્ણમંડુકતા આપણે આપણી અન્ય પ્રતિભા ત્યજવા લાગ્યા છીએ તે સાહિત્યમાંથી પણ ફર દેવી-અન્ય પ્રગ્નઓના મહાન ગ્રંથો ગુજરાતીમાં ઉતરાવવા પ્રથમ જે અનુકન્થ દેખાશે તે જતે કદાચે અર્ધાનું રૂપ લેશે-મેધ ગર્જશે તેથી ખીજમાં માત્ર પડશે પડીને જ નહેશે નહિ, કોઈક સ્થળેથી મિંહ નીકળી આવી રહ્યો ત્રાફકો.

(૪) જનમમાજની કેળવણી અને ઉચ્ચ વર્ગનો સાહિત્યવિષયક પ્રેમ એ પણ સાહિત્યને પોષનાગ મહાન સાધનો છે. બહોળો વાયક વર્ગ એ ગ્રંથકાગને ઉત્તેજનરૂપ છે એટલું જ નહિ, પણ કેળવાયેલું જનમમાજનું હૃદય સાહિત્ય પ્રત્યે તૃપ્તિથી ઉછળે છે ત્યારે સાહિત્ય પોતે પોતાની મેળે રૂપ ધરી લે છે. જેમ બાળકને રોદથી કોણ આવતું જોઈ માતા એને આસિંગવા ધસે, તેમ સરસ્વતીરૂપી પોતે જનસમાજના ઉત્સુક હૃદયને જોઈ એને પ્રેમથી મળવા ધસે છે. વળી જેમ એક પાસ જનસમાજના કેળવણીનો નિરનાર વધવાની જરૂર છે, તેમ ખીજ પાસ ઉચ્ચ કેળવણી લેતા નિવાર્યાઓમાં પણ ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ વધારવાની આવશ્યકતા છે.

હવે, આ ઉપર જણાવેલી બાબતોમાંની કેટલી સાહિત્યપરિપક્વ સાધી શકે એમ છે એનો વિચાર કરીએ છીએ તો એમાંની પટેલી તો ઉપર જણાવ્યું તેમ સાહિત્યપરિપક્વતા કાર્યપ્રદેશની બહાર જ છે. ખીજ એ પણ સાહિત્યપરિપક્વ જતે સાધી શકે એમ નથી, કારણ કે સાહિત્યપરિપક્વ એ એક આગન્તુક મેળાવડો છે, સ્થાયી સંસ્થા નથી. તથાપિ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિ જેવી સંસ્થાને ઉક્ત કાર્યમાં પ્રેરણા આપકતરી રીતે એ બહુ ઉપકાર કરી શકે. સોસાયટિ આ કામ કેટલેક અંશે કરે છે જ, પરંતુ સાહિત્યપરિપક્વ ગુજરાતના સર્વ માશૂરોના અભિપ્રાયરૂપે એ કાર્યની સવિશેષ ઇષ્ટતા જણાયે તો સોસાયટિને પોતાના કામમાં અનુમોદન મળવાથી આનન્દ થાય, અને લોકમત અનુકૂળ છે એટલી હુદ્દિ થતાની સાથે અત્યારે એ જેટલા ઉત્સાહથી પોતાનું કામ કરે છે તેથી દશગણા ઉત્સાહથી કરે. જૂનાં રડોથી અત્યારે નિર્વાહ આવે છે, તેમાં સાહિત્યવિષયક લોકોત્સાહ વધી અમુક અમુક કાર્ય માટે નવાં રૂડો ઉમેરવામાં આવે તો પ્રાચીન પુસ્તકોની હસ્તવિખિન પ્રતો, શિક્ષાસેઓ, તામ્રપટ્ટો,

સિક્કાઓ વગેરેનું સંગ્રહસ્થાન કરવાનું, તેમજ જૂનું સાહિત્ય અને ઇતિહાસ બહાર લાવવાનું, તથા ખાસત્ય સાહિત્યને અત્રે ઉતરવાનો વિશાળ પ્રયત્ન આદરવાનું બહુ સારી રીતે બને. છેલ્લી બાબત જનસમાજની કેળવણી વધારવાની તે તો સાહિત્યપરિપક્વતા પ્રદેશથી સર્વથા બહાર છે, તથાપિ ઉચ્ચ કેળવણીમાં ગુજરાતીને યોગ્ય સ્થાન અપાવવાનો શ્રમ તો એ સંસ્થા જ કરી શકે એમ છે. સર્વ કેળવણી માતૃભાષાદ્વારા જ આપવી જોઈએ એ સત્ય સર્વાનુભવે સ્વીકારાયા છતાં એનો વ્યવહારમાં અમલ થાય એ સંભવ તો અમને અમારા હૃદય નકાળમાં નજરે જ પડતો નથી, તથાપિ અત્યારે ગુજરાતીના અભ્યાસનો મેટ્રિક્યુલેશન અને એમ. એ. વચ્ચેનો ગાળો પૂરાવવા સાહિત્યપરિપક્વ જેવું ગંડળ આગ્રહ ધરે તો પાંચે દસે વર્ષે પણ એ લડત સફળ થયા વિના રહે નહિ. સરકાર લોકમતનો મહિમા વધારવા માટે અનેક સંસ્થાઓમાં પ્રજ્ઞતા પ્રતિનિધિઓ મારે છે અને તદનુસાર યુનિવર્સિટીના ફેલોની કેટલીક સંખ્યા પસંદ કરવાની આપણને સત્તા આપી છે. તો ભવિષ્યમાં એવી પસંદગી કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે-ઈંગ્લંડમાં જેમ તે તે સમયના મહાન પ્રત્યેક ઉદાર ટેરિફ રિફોર્મ-હોમરૂલ વગેરેને આગળ લાવીને એ કસોટીએ પ્રતિનિધિઓની પસંદગી કરવામાં આવે છે, તેમ અત્રે પણ સામાન્ય વિદ્વતા કે નૈત્રી કે એવા જ ખીચા નિરાકાર અને અપ્રામાણિક ધોરણે ફેલોનું નિયોજન ન કરતાં ગુજરાતી ભાષાને મેટ્રિક્યુલેશન અને એમ. એના વચ્ચે ગાળામાં દાખલ કરાવવાનો ખરા હૃદયથી શ્રમ કરે એવી આખ્ખી શરતે જ ફેલોની પસંદગી થવી જોઈએ. આમ સખળ અને જવાબદાર લોકમત ઉત્પન્ન કરવાની ફરજ સાહિત્યપરિપક્વતા છે.

અમારે મતે સાહિત્યપરિપક્વતા ભાષા ઉપરાંત ભાષાના આત્મા પરત્વે શાં શાં મુખ્ય કર્તવ્યો છે એ બતાવ્યાં. અમને આશા છે કે દિ. બ. અખ્યાલાલ સાકરલાલ જેવા પુખ્ત કરેલ વજનદાર અને વિચારશીલ સ્વદેશહિતચિન્તકના પ્રમુખપણા નીચે આવતી પરિપક્વ ઉપત્તી દિશામાં કાંઈક સંગીન કાર્ય સિદ્ધ કરી શકશે. સ્વ. ગોવર્ધનરામ અને રા. કેશવલાલ દ્રુવ પછી એ વર્ગમાં રવાનાવિક્ષે રીતે જ રા. નરસિંહરાવનું નામ સ્ફુરે છે—તથાપિ જ્યાં સુધી દિ. બ. અખ્યાલાલ સાકરલાલ રા. રા. લાલરાજર ઉમિયારાંર રા. મ. રણુછોડભાઈ ઉદયરામ વગેરે વડીલ જનોની શાન્ત અને અનુભવી વિચારશક્તિનો લાભ મળી શકતો હોય ત્યાં સુધી તે લેવો એમાં આર્થતા છે એટલું જ નહિ પણ જનસમાજની સમગ્ર શક્તિનો સદુપયોગ છે. પ્રથમ ઉત્સાહી યુવકવર્ગના મગજમાં જન્મ પીત્રેલી આ સંસ્થા પાસેના મધ્યમ વયના વિદ્વાનોમાં પ્રસરી અને હવે એ અનુભવી વૃદ્ધજનોને પણ પોતામાં સંગ્રહે છે એ જોઈ જનસમાજની અખંડતાનો મહિમા જાણનાર તેમજ દરેક કાર્યમાં ઉત્સાહ વિદ્વતા અને હડાપણની ત્રિપુટી મેળવવાની જરૂર સમજનાર કોઈ પણ માણસ આનંદ પામ્યા વિના રહેશે નહિ. આ વિષય ઉપર આપણાં વર્તમાનપત્રોમાં ઘણો ખેદકારક વિવાદ ચલ્યો છે: એ બેશી ગએલી ધૂળ ફરી ઉરાડવાની, એ ફૂગેન્ધી પંક ફરી ઉછળતો જોવાની અમારી બિલકુલ ઇચ્છા નથી. છતાં એટલું તો કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે રા. નરસિંહરાવે એમના પત્રમાં દાખવેલાં સામાન્ય ગુરુભક્તિ અને આર્થતા આપણે ધણાંએ શીખવા જેવાં છે—અને આટલા ખેદકારક વિવાદને અન્તે પણ જો એ ગુણોની છાપ આપણા નવીન ગુજરાત ઉપર પડશે તો એ લાભ થોડો નથી.

આદ્વાન્ટિસ અથવા કુશદ્વીપ.

આર્યન પ્રજાને ઉદ્ભવ થયો તે પહેલાં આ પૃથ્વીના જે વિભાગોમાં જમીન હતી અને જેમાં તે સમયની મનુષ્ય જાતિ વસતી હતી તે સંબંધી કેટલુંક જ્ઞાન ધિઓસૌરીના લેખો ઉપરથી તથા તેને સહાયભૂત થાય એવા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના શોધથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલું છે તે જાણવાથી કેટલીક પુરાણની કથાઓ પણ વિરુદ્ધ થાય છે એટલે તે દેશ અથવા જૂમિ ક્યાં હતી તથા તેમાં નિવાસ કરનારાં કેવાં મનુષ્યો હતાં તે જાણવા માટે આ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની શોધ પ્રમાણે એવી માન્યતા છે કે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ પ્રથમ દ્વીપુરીઆ કરીને દક્ષિણ મહાસાગરમાં પાસિફિક તથા હિન્દિ તથા આદ્વાન્ટિક મહાસાગરોનાં જળ દાલમાં જ્યાં ઉછાળા મારે છે ત્યાં એક કાળમાં જૂમિ હતી અને તેના છેડાઓ ઉપર દિશામાં છેક ઓનલેન્ડ અને કામર્યારટકા સુધી પોહોચેલા હતા તેમા થઈ છે. તે દેશ કાળના ક્રમમાં નાશ પામ્યો અને ત્યાર પછી નવી જૂમિ જળમાંથી નીકળી તેને તેઓ આદ્વાન્ટિસ કહે છે. નાશ પામેલી જૂમિમાંથી બચી ગયેલાં મનુષ્યો આ નવા પ્રદેશમાં વસ્યાં અને તેનો પણ જ્યારે નાશ થયો ત્યારે તે ઉપર વસનારાં મનુષ્યો વળી નવીન પ્રદેશમાં વસવા ગયાં, જે કે આપણી પૃથ્વીનો વર્તમાન જૂમિભાગ છે. આવું ટુક વર્ણન માત્ર હવે જે વાત વર્ણવવાની છે તેની સમજ માટે આપવાનું ઉચિત ધારેલું છે. કારણ કે આ નામો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ પાડેલાં છે તેમાં કંઈકે કંઈપણ છે અને કંઈકે પ્રાચીન ઇજીપ્ટ તથા ગ્રીસના લેખોનો આધાર પણ છે.

આંહી એટલું કહેવાની જરૂર છે કે ધિઓસૌરીના લેખોએ આ નામો જનમંડળને સરલતાથી સમજી શકાય એટલા માટે યદ્યપ્ત કરેલાં છે, પરંતુ શુભ વિધાના અન્યોમાં તેવાં નામો નથી. તે નામો આપવાથી વાંચનારાઓને ગુચવારો થાય માટે આ પ્રચલિત નામો જ આપવામાં આવેલાં છે. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ મનુષ્યનું મૂળ ઉત્પત્તિસ્થાન દ્વીપુરીઆમાં માને છે એ વાત એક અંશે શુભ વિધાને પણ માન્ય છે કેમકે તે વિધાના અન્યોમાં મનુષ્યની અમુક સ્થિતિ એ જૂમિ ઉપર થયેલી છે એમ જાણાવેલું છે. મનુષ્ય જેવું અત્યારે જોવામાં આવે છે તેવું શરીર તેમ જ માનસિક બધારણુવાળું પ્રથમથી નહતું. દ્વીપુરીઆની પણ પહેલાંના સમયમાં મનુષ્ય માત્ર વરાળના ગોટા જેવા પદાર્થનું હતું એટલું જ નહિ પણ તેનું કદ પણ ઘણું મોટો હતું. વળી તેની બુદ્ધિ પણ ઘણી યોડી હતી પણ તેનામાં આંતર શક્તિઓ જન્યત્ર હોવાથી તે ઘણું કાર્ય કરતી. શંકરને ત્રીજું નેત્ર શસ્ત્રોમાં અર્પણ છે અને તેમાં જે શક્તિઓ આરોપેલી છે તેવું તેમ તેને અનુકૂળ શક્તિ સહિત આ મનુષ્યોમાં હતું એટલે તેઓને વિચારશક્તિ તથા તર્કશક્તિ હજી પ્રાપ્ત થઈ નહતી. પણ એવાં શરીરધારીઓને મનુષ્ય કહેવા કેટલાક લોકો આનાકાની કરે તો દ્વીપુરીઆવાસીઓને કહેવામાં એટલી આનાકાની કરવા જેવું નથી. તેઓનાં શરીર વિશેષ સ્થૂલ થયાં હતાં અને પૃથ્વી ઉપર પગ ધરી ચાલે, દોડે, એવી સ્થિતિમાં આવ્યાં હતાં. અમુક કાળ તેઓનાં શરીર અર્ધનારી હતાં પણ

હીમુરીઆમાં તેઓ વસતા હતા તેટલામાં. જ સ્ત્રી અને પુરુષ એવાં બિન શરીરચય લાગ્યાં હતાં અને પ્રજાની ઉત્પત્તિ પણ સ્ત્રી પુરુષના વ્યવહારથી થવા લાગી હતી. અગર જો કે હજી મનશક્તિ ખીલી નહિ હતી તો પણ જે કાંઈ તેઓમાં પ્રદર્શિત થઈ હતી તેથી ચોતાનો વ્યવહાર ચલાવતાં હતાં એટલે મનુષ્યની મૂળ ઉત્પત્તિ એ દેશમાં થઈ એમ કહેવું એટલે અંશે ખોટું ગણાશે નહિ. આંહી એક અગત્યની વાત જણાવવી જોઈએ કે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના મત પ્રમાણે મનુષ્યનું મૂળ વાનર છે અને વાનરમાંથી ક્રમે ક્રમે સુધરતાં સુધરતાં વર્તમાન કાળમાં જોવામાં આવે છે તેવાં મનુષ્યો થયાં છે એ સિદ્ધાન્ત ગુપ્તવિદ્યાના મતથી કેવળ વિરુદ્ધ છે એટલું જ નહિ પણ ગુપ્ત વિદ્યાના મત પ્રમાણે તો વાનર મનુષ્યમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં છે. આ વાત હાલમાં જર્મનીના એક એ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ પણ પ્રતિપાદન કરેલી છે અને ભવિષ્યમાં સિદ્ધ થશે એમ આશા છે.

હીમુરીઆનો કેટલોક કાળે નાશ થયો તેવામાં તેના ઉત્તર ભાગના મહાસાગરમાંથી કેટલાક ભાગમાં જમીન ઉપર નીકળી આવી હતી અને તે એક નવો ખંડ થયો હતો. “એસ્પ્રલ પીરીઅડ” માં બરફ જથાળાં ઉત્તરના પ્રદેશમાંથી દક્ષિણમાં ધસી આવી તે દેશને પાપમાલ કરી નાખે છે અને તેમાં વસતાં મનુષ્યોને અન્ય પ્રદેશમાં જઈ નિવાસ કરવો પડે છે; એવા બનાવ બનેલા છે એવું વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ સિદ્ધ કરેલું છે અને તદનુસાર વર્તમાન કાળનાં મનુષ્યો વખતો વખત ઉત્તર એસિઆ તથા ઉત્તર યુરોપમાંથી દક્ષિણ તરફ આવેલાં છે અને ત્યાર પછી પૂર્વ તેમ જ પશ્ચિમ તરફ ફેલાયા છે એમ કહેવામાં આવે છે. પરંતુ પૂર્વ મોહોટો કોઈ ખંડ હતો અને તેનો જળપ્રલય થવાથી હાલ જે જમીનનો ભાગ જોવામાં આવે છે તે વસેલો છે એવું પણ કાળ સુધી માનવામાં આવતું નહતું. પછી જેમ જેમ વનસ્પતિ તથા પ્રાણી વિદ્યાનો અભ્યાસ વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યો અને અમેરિકાની હાલની શોધ પછી યુરોપીઅન લોકો જઈ વસ્યા અને તેઓમાંના વિદ્વાનોએ ત્યાંની સ્થાનિક સ્થિતિ જોઈ શોધ કરવા લાગ્યા ત્યારે કેટલાક ખુલાસા થઈ શકે નહિ એવી વાતો તેઓના જોવા તથા જાણવામાં આવી. કેટલીક પ્રકારની વનસ્પતિ જે યુરોપ તથા આફ્રિકાના પશ્ચિમ કાંઠાના પ્રદેશમાં જોવામાં આવે છે તેવી જ અમેરિકાના પૂર્વ કાંઠાના પ્રદેશમાં હતી તેમ જ કેટલાંક પ્રાણીઓ પણ પક્ષી આદિ-પણ તેવી જ રીતે મળતાં આવતાં જોવામાં આવ્યાં. એટલું જ નહિ પણ ધર્મ સંબંધી માન્યતા, ઈમારતોની બાંધણી, ધર્મની કેટલીક ક્રિયાઓ વગેરે એવાં સમાન જોવામાં આવ્યાં કે તેનું કારણ શોધવાની આકાંક્ષા થઈ. આ શોધકોની માન્યતા તો એવી જ હતી કે કોલંબસે અમેરિકાનો માર્ગ શોધ્યો ત્યાં સુધી એ દેશની કોઈને ખબર પણ નહતી, તેમ તેઓના જોવામાં જે ત્યાંના વતનીઓ આવ્યા તે એવી જંગલી સ્થિતિમાં હતા કે તેઓની પાસે કોઈ વહાણ અથવા સમુદ્ર પાર જવાનું એવું સાધન જણાતું નહિ હતું કે જે વડે તેઓ આ કાંઠા સુધી પોહોંચી પાછા જઈ શકે અને તે ઉપરથી આ વનસ્પતિ પ્રાણી વગેરેનું એ દેશમાં જવાનું કારણ નિશ્ચય કરી શકાય. આ વાતનો ખુલાસો માત્ર એક રીતે થઈ શકે એમ હતું, કે જો કોઈ પણ સમયે આદ્યાન્ટિક મહાસાગરમાં જમીનનો મોહોટો ભાગ પાણી ઉપર હતો, એમ સિદ્ધ થઈ શકે તો જમીન માર્ગે આવવા જવાનો વ્યવહાર થયો હોય એમ માની શકાય. આ વાતની માન્યતા કરવા માટે કોઈ સાફ પ્રમાણ જોઈએ

અને તે અગર જો કે પ્રાચીન ભાષાના અભ્યાસીઓના જાણવામાં હતું, પણ તે પુરાણી કથાની ગપ ગણી તે વાત ઉપર કોઇનું બહુ લક્ષ રહ્યું નહતું.

ગ્રીસ દેશનો મહાત્મ તત્ત્વવેત્તા પ્લેટો દતો તેણે એવું લખેલું છે “ પીલસ ઓવ હરક્યુલીસ ” એટલે જીઅરાટરની સામુદ્રધુનિની પેલી પાર મહાસાગરમાં પોસાઇડોનીસ નામનો એક વિસ્તારવાળો દ્વીપ હતો તે તેના સમય પૂર્વે સુમારે દસ હજાર વર્ષ ઉપર જળ પ્રલય થવાથી સમુદ્રમાં ખેસી ગયો હતો અને ત્યાંના લોકો સારાં મુધરેલાં દતાં આ લખાણ ધણાનાં વાંચવામાં આવેલું પણ તેના ઉપર વજન નહિ રાખતાં જુના લેખકો એવી ઘણી વાતો માની નહિ શકાય તેવી લખી ગયા છે તેમાંની આ પણ એક છે એમ ગણી હસી કહાડતા. પરંતુ ગ્રીસ વિદ્યામાં એક નિયમ એવો સિદ્ધ છે કે તેવી વાતને મત્ત માનવાનું એ વિદ્વાનોને ક્યુમ્મ કરવું પડે એવાં પ્રમાણો સમયાનુસાર તેઓની પાસે આવી પડે છે અને અતે તેની ખાત્રી કરવા તેઓને મયન કરવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે અને અતે જે વાત હસી કહાડતા હોય છે તે સત્ય માનવી પડે છે. * એસિઆ માઇનર, ઇજીપ્ટ, પીર, યોલીથીઆ, એક્સીડા, મધ્ય એસીઆ ઇલાદિ દેશોમાં હાલમાં તાજેતર જે જે નવીન શોધો થઈ છે તેની હકીકત જાણવાથી આ વાત ખરી છે એમ જણાઈ આવશે. એ પ્રકારની આ આટલાન્ટિસની પણ હકીકત બની. ઘણી ચર્ચા થયા પછી ગ્રેટબ્રિટન, જર્મની, તથા યુનાઇટેડસ્ટેટસની સરકારે નિશ્ચય કર્યો કે આટલાન્ટિક મહાસાગરની ઊંડાઈ સંબંધી શોધ કરાવવી અને તે સમુદ્રમાં જમીનની સ્થિતિ કેવી છે તે જાણી તે ઉપરથી વિદ્વાનોને નિર્ણય કરવાનું સોંપવું. તેઓનાં વહાણો આ કાર્ય કરવા માટે આખા મહાસાગરમાં ફર્યા અને તેઓએ જે શોધ કરી તે ઉપરથી એવું જણાયું કે બ્રિટિશ ટાપુઓની દક્ષિણ દિશામાં દક્ષિણ અમેરિકા સુધી અને ત્યાંથી અગ્નિ કોણમાં આફ્રીકાના પશ્ચિમ કાંઠા તરફ ખીલ આસપાસના સમુદ્રના તળાચા કરતાં જમીન ઘણી જ ઊંચી છે તેની ઊંચાઈ નવ હજાર ફુટ જેવામાં આવી અને તે જમીનને લગતા કેટલાક ભાગ જે એગ્રેસ, સેન્ટ પૉલસરોક્સ, ઍસેનશન અને ત્રિસ્ટન કુન્હાના ટાપુઓની પાસે આવે છે ત્યાં છેક સમુદ્રના પાણીની સપાટી સુધી ઉપર આવેલા છે. વળી તે સંબંધી જૂરતરવેતાઓએ વિશેષ એવો પણ નિર્ણય કર્યો કે એ જમીનની સર્વ પ્રકારની સ્થિતિ જોતાં તેમાં પર્વતો, ગાળાઓ અને પાથર મેદાન જણાય છે અને તેવી રીતનું જમીનનું બંધારણ જૂરતરવિદ્યાના નિયમ પ્રમાણે બની શકે નહિ એટલે એ જમીન કોઈ સમયે સમુદ્ર ઉપર હોવી જોઈએ અને પાછળથી ડુબી ગયેલી હોવી જોઈએ. મી. ગાર્ડનર નામના એક અગ્રેજ જૂરતરવેતાએ બ્રિટિશ ટાપુની સ્થિતિને આ વહાણમાં ગયેલા વિદ્વાનશાસ્ત્રીઓના શોધ સાથે મેળવી એવું સિદ્ધ કર્યું કે અત્યારે જે કૉનસ્ટાંટ, સેડીલીના ટાપુ, આનલ ટાપુઓ, આયર્લેન્ડ અને બ્રિટની છે તે પૂર્વે કોઈ જમીન ઉપર પડેલો હશે તેના શિખરો રહેલાં છે. વળી એ જાણ જામની જમીન ઉપર જે માટી છે તે કાઢાડી તપાસતાં જણાયું કે એ જમીનમાં કોઈ સમયે જ્વાળામુખી પર્વત ફાટ્યો હશે અને તેમાંથી નીકળેલ રસ, માટી ઇલાદિ ત્યાં જમી ગયેલ છે. આ વાત પ્લેટોના લખવાને ટેકા આપ-

* આ વિષય સંબંધે જેઓને ખાત્રી કરવાની ઇચ્છા હોય તેઓએ “ સાયન્ટિફિક ફોરોઅરેસન ઓફ ધ સીક્રેટકોડીન ” તથા “ આકશ કેમીસ્ટ્રી ” ના લેખો અગ્રજમાં છે તે વાંચવા.

નારી મળી આવી. પ્લેટો લખે છે કે પોસાઇડોનીસનો ટાપુ બૂકંપ જેવા સહિના બનાવેથી ખેતી ગયો અને તેની માટી વગેરે એટલાં. ઉપર છે કે કોઈ વહાણુ એ સમુદ્રમાં ઢંકરી શકતાં નથી. વર્તમાન કાળના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ, પછી આ વાતને એટલી બધી વજનદાર મણવા લાગ્યા કે તેઓ એમ પણ કહેવા લાગ્યા કે જે વખતે એ પ્રદેશ સમુદ્રમાં ખેતી ગયો હતો ત્યારે અત્યારે જેટલો તે ઊંડો ગયો છે તેટલો નહિ હોય પણ સમુદ્રની સપાટીની નજીક હોવો જોઈએ માટે પ્લેટોનું લખણું ચર્ચા છે કારણ કે એવી જમીન પાછળથી કમે કમે તીચે ઉતરતી જાય છે એવું બનવાનો સંભવ છે. આ પ્રમાણે જુદા જુદા દેશના વિદ્વાનોએ સ્વતંત્ર શોધો કરી એવું સિદ્ધ કરી આપ્યું કે આટલાન્ટિક મહાસાગર અનાદિ કાળથી સમુદ્ર જ છે એમ નથી, પણ ત્યાં કોઈ સમયે જમીન હતી અને તે ઉપર પૂર્ણ વસતી તથા મુખ્ય રેલાં મનુષ્યોથી બરપૂર શહેર, ગામો વગેરે હતાં.

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીના શોધોની ગતિ બહુ મંદ હોય છે તેનાં મુખ્ય બે કારણો છે, એક તો એ કે કોઈ વિદ્વાનના મનમાં એક અનુમાન સિદ્ધ વાત લાગે તો પણ તેની પ્રત્યક્ષ સિદ્ધિ માટે જોઈતાં સાધનો તત્કાળ મળી આવવાની મુશ્કેલી હોય છે એટલે એવી શોધ કરવામાં વિશ્વભ્રમ થાય છે; અને બીજું એ છે કે કોઈ પણ સ્થાપિત થયેલી માન્યતાની વિરુદ્ધ માન્યતા ઠરાવવી એમાં ઘણી અડચણો આડી આવી પડે છે. પૂર્વની માન્યતા રાખનારા વિદ્વાનો પોતાનો મત એકાએક ફેરવવા પુશી હોતા નથી અને કેટલીક વાર તો કાંઈક સમય પર્વત હરી પણ કહાડે છે. આવી પરિસ્થિતિને લીધે ગ્રુમ વિધાના ગ્રંથોમાં આવી પ્રલંબ પામેલી બુદ્ધિનું જે વર્ણન છે તેને મળતું યથાર્થ સિદ્ધ થવામાં કેટલોક કાળ વ્યતીત થશે એ સ્વાભાવિક છે; તો પણ અત્યાર સુધી જેટલી શોધ થઈ છે તે એ ગ્રંથોની સત્યતા દર્શાવવા પૂરતી છે માટે એ ગ્રંથોમાં તે પ્રદેશ ક્યાં અને કેવો હતો તે લખવામાં આંચકા આવતાં કારણ નથી.

લીમુરીઆ ખંડ જે સમયે નીકળી આવ્યો તેનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે વર્તમાનકાળમાં જે ભાગમાં ગોખીનું રણ છે ત્યાં તથા ટીબેટ અને આંગોલીઆના દેશો છે ત્યાં તેમ જ તેની દક્ષિણ દિશામાં મહાન સમુદ્ર હતો તેમાંથી હિમાલય પર્વતો ઉપર નીકળી આવ્યા અને તેની દક્ષિણમાં સીચોન, સુમાત્રા તથા ત્યાંથી માંડીને પૂર્વમાં દૂર જણાતા ઑસ્ટ્રેલીઆ અને તાસમાનીઆ તથા ઇન્ડોનેઝિયા ટાપુ સુધી તેમ જ પશ્ચિમમાં મદાગાસ્કર અને આફ્રિકા ખંડનો કેટલોક ભાગ તેમ જ આગળ જતાં બન્ને બાજુએ ઉત્તરમાં નોર્થવે સ્વીડન તથા સૈબીરીઆને કામસ્ચાટકા એટલી બધી જમીન એક ખંડની બહાર આવી તેને આ ગ્રંથોમાં શાલમલી કહેવામાં આવે છે. આ બુદ્ધિ ઉપર વસનારી મનુષ્ય જાતિ વિશે આંહી કાંઈ જણાવવાનું નથી તેથી એટલું જ જણાવવાથી બસ થશે કે એ સમયનાં મનુષ્યો જેને રાક્ષસ કહેવામાં આવે છે તેવા કદના હતા, તેમ આકૃતિમાં પણ રૂપવાન નહોતા, પણ જેવી રાક્ષસની શક્તિ આપણા જણવામાં છે તેવા હજી તે થયા નહતા, કારણ કે તેઓની મનઃશક્તિ ખીલતી આવતી હતી અને તેની ખોટ પુરી પાડવા સહિના નિયામકોએ તેમનામાં દિવ્ય દષ્ટિ ખુદી કરી હતી. જ્યારે મનનું બળ વધ્યું અને તેને લીધે એ દિવ્ય દષ્ટિથી દસ્તગત

થયેલી શક્તિઓનો દુરપયોગ કરવા લાગ્યા ત્યારે તે મનુષ્યો આપણે જે રાક્ષસોની કથા સાંભળીએ છીએ તેવાં થયાં. તો પણ એટલી વાત કહેવી જોઈએ કે તેઓનાં શરીરના કદનાં જે વર્ણન આપેલાં છે તે ઉપરથી રામાયણમાં કુંભકર્ણ ઇત્યાદિ રાક્ષસોનું તથા હનુમાનાદિક દિવ્ય વાનરોનું જે વર્ણન આપેલું છે તેમાં બહુ અતિશયોક્તિ છે એમ કહેવાપણું રહે તેમ નથી. પૃથ્વીની સ્થિતિ બદલાતી ગઈ તેમ મનુષ્યનાં શરીરમાં પણ ફેરફાર થતો ગયો. એમ કરતાં લાખો વર્ષો ગયાં ત્યારે તે દેશનો પ્રલય કાળ થવાનો સમય આવ્યો. આ દેશોનો વારાફરતી અગ્નિ તથા જળથી પ્રલય થાય છે એવો સૃષ્ટિનો અનિવાર્ય નિયમ છે તે પ્રમાણે લીમુરીઓની પહેલાંની ભૂમિ જળથી લય પામી હતી એટલે આ વખતે અગ્નિનો પ્રદાપ થવા લાગ્યો. છુટા છુટા ભાગમાં જ્વાળામુખી ઢાટી નીકળવાથી અને ધરતીકંપ થવાથી એ મહાન ખંડનો પ્રથમ તો કટકા કટકા થવા લાગ્યા અને ત્યાર પછી કોઈ કોઈ ભાગમાં એ જ કારણથી સમુદ્રનાં પાણી વધી આવવાથી જમીન ઉપર પાણી ફરી વળ્યું અને હાલમાં જે છુટા છુટા ટાપુઓ રહ્યા છે તેમાંના મલાયેસિયા, પોલીનેસિયા, ઑસ્ટ્રેલેસિયા, ઇન્ડો, માડાગાસ્કાર, ઝીનલેન્ડ, એસ્થુર્યન વગેરે ટાપુઓ અને કાંઈકે મુરોપ એસીઆ ખંડનો ભાગ છે.

લીમુરીઓનો ભગ થયો તેવામાં આટલાન્ટિસ બહાર નીકળવા લાગ્યો હતો. તેનો એકંદર વિસ્તાર એશિયા ખંડનો ઉત્તર ભાગ જે ધણું કરી કાયમ ટકી રહ્યો હતો તે ત્યાંથી પૂર્વમાં ચીન તથા જાપાન છેક અમેરિકાના પશ્ચિમ કાંઠા સુધી ઉત્તર પાસીરીક મહાસાગરમાં ફેલાયેલા હતા. દક્ષિણમાં હિંદુસ્તાન, સીયોન, મલાયાનો દ્વીપકલ્પ, બ્રહ્મદેશ સુધી, અને પશ્ચિમમાં ઇરાન, અરબસ્તાન, મેસોપોટમિયા, ભૂમધ્ય સમુદ્ર અને આફ્રિકાની ઉત્તરનો ભાગ મળી છેક આટલાન્ટિક મહાસાગરમાં યઈ ઉત્તર તથા દક્ષિણ અમેરિકાનો કેટલોક ભાગ અંદર આવી જાય, એટલા વિસ્તારવાળો આ ભૂમિ હતી. તેને એ પ્રાચીન ગ્રંથમાં કુશદ્વીપ નામ આપેલું છે.

આટલાન્ટિક મહાસાગરમાં કરાવેલી માપણી ઉપરથી એ સ્થાને કોઈ સમયે સુકી જમીન હતી એ વાત નિશ્ચય કરવામાં આવી, અને તેને વિશેષ ચોક્કસ કરવા માટે જૂસ્તર-વેત્તા, પ્રાણી વિદ્યાના અભ્યાસ કરનારા અને વનસ્પતિ વિદ્યાના અભ્યાસ કરનારાઓ પ્રમાણે શોધવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે તો હતાં જ પરંતુ તેની ચર્ચા સમજ પડતી નહિ હતી. કારણ કે અમેરિકાના પૂર્વ કાંઠાના અને મુરોપ તથા આફ્રિકાના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર કેટલીક જલતની જમીનનું બંધારણ તથા જીવતાં અને વર્તમાન કાળમાં નાશ પામેલાં પ્રાણીઓ તેમજ વૃક્ષો તથા વનસ્પતિ એવાં મળતાં આંતરતાં હતાં કે તેનો ખુલાસો કરી શકાતો નહતો. તે જ્યારે પેલી માપણીથી આટલાન્ટિક ભૂમિનું અસ્તિત્વ સપ્રમાણ થયું ત્યારે સર્વે વાત હસ્તામયકવંત રખાઈ યઈ આવી. એથી કરી એમ જણાયું કે કોઈ પ્રાચીન સમયમાં આફ્રિકા, આટલાન્ટિસ અને અમેરિકા એવા જોડાયેલા હતા કે પગરસ્તે તે ઉપર આવ જ યઈ શકતી એટલે એક સરખાં પ્રાણીઓ તથા વનસ્પતિ તેમાં થતાં હોવાં જોઈએ, પણ જ્યારે વચમાંની જમીન જળ મય યઈ ગઈ ત્યારે બે બાજુની જમીન ઉપર એક જ જાતનાં પ્રાણીઓ તથા વનસ્પતિ છુટાં પડી રહી ગયાં તેને લીધે અત્યારે જે સમાનતા જણાય છે તે સમજ શકાય છે.

આટલાન્ટિસની ઉપર કદી તેવી સ્થિતિ સ્થાપિત થઈ એટલે તે પ્લેટોના લેખ પ્રમાણે માત્ર એક દ્વીપ હતો અને જે વાત લોકો હસી-કાઢાડતા હતા તે ચર્ચાર્ય છે. એમ મનાઈ એટલું જ નહિ પણ તેથી વિશેષ માનવા લાગ્યો કે યુરોપ, આફ્રિકા અને અમેરિકા જોડાયેલા હતા. વળી ભૂમધ્ય સમુદ્ર પણ તે સમયે નહતો પણ ત્યાં સુકી જમીન હતી તેથી તે જમીનના સંબંધથી એસિઆ પણ જોડાયેલો હતો એમ મનાવા લાગ્યું. ખાદીઆ, ઓગીલોન, નીનીવેહ ઇત્યાદિ પ્રાચીન સ્થળોના સ્થાનમાંથી ખોદી કઢાડેલા પ્રાચીન લેખો જે પાકી ઈટ જેવી પાટલીઓ ઉપર લખાયેલા છે તેને વાંચવામાં આવ્યા છે. તેમાંથી ઘણી હકીકત મળી આવે છે. એમાં મુખ્ય વાત એ છે કે પશ્ચિમમાં એક મોહોટી વિસ્તારવાળી ભૂમિ હતી તેનો જળપ્રલય થયો અને તેમાંથી તેઓના મૂળ પુરુષને ઈધિરે બચાવી લીધો. આવી જ હકીકત ચીનના લોકોના પ્રાચીન લેખોમાં છે. આવી જ કથા આર્યન લોકોમાં છે; આવી જ કથા સેમેટીક લોકોમાં છે. આવી દંતકથાનું મૂળ આધુનિક શોધકો ખ્રિસ્ત ધર્મના અનુયાયી હોવાથી તેના ધર્મપુસ્તક વ્યાખ્યાનમાં જેનીસીસ નામનો જે વિભાગ છે તેમાં આપેલી કથા સાથે મેસતી કરવા બનતો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ સ્ક્રીટ-એલીયટ નામનો એક લેખક જેણે “આટલાન્ટિસની કથા” એ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે તે જણાવે છે કે ઘણા પ્રાચીન કાળમાં આર્યન પ્રજાના પ્રથમ ભાગનાં લોકો પોતાનું મધ્ય એસિઆમાંનું વતન છોડી દક્ષિણમાં ગયા ત્યારથી તે છેક ગ્રીક અને રોમન લોકો-જેઓ આ આર્યન પ્રજાના ચોથા વિભાગના પણ પેટા વિભાગનાં લોકો હતા તેઓનો ઇતિહાસ જાણવામાં આવે છે. તે દરમ્યાનની લાખો વર્ષોની હકીકત અને તેટલા સમયમાં મહાન સુધારા ઉદભવી નાશ પામ્યા તેનો ઇતિહાસ આપણા જાણવામાં કિંચિત્ માત્ર આવેલો છે. તે પછી તેની પૂર્વ ઇર્ષગયેલાં લોકો તથા તેના નિવાસ સ્થાનની હકીકત વિશે આપણે અત્યંત હોશિયે તેમાં કંઈ નવાઈ નથી.

શુભ વિદ્યાના લેખો આ હકીકત પુરી પાડે છે અને તેનાં લખાણ સ્પષ્ટ જણાવે છે. અત્યારે આ પૃથ્વીનો જે ભાગ સુકી જમીન છે તે કાલાન્તરમાં વખતો વખત ફેરફાર થતાં થતાં આ સ્થિતિએ પેહિંચેલો છે. આર્યન લોકોની પૂર્વ મહાન સુધરેલી અને વિદ્યાકળામાં નિપુણ પ્રજા થઈ ગયેલી છે, પરંતુ તેઓનાં પાપ કર્મને લીધે તેઓનો દેશ જળપ્રલયમાં ડુબી ગયો તે સમયે તે જ પ્રજામાંના જે ધાર્મિક સદાચરણી લોકો હતા તેઓ તેમાંથી બચી જવાથી અત્યારની પ્રજા થયેલી છે અને આ બધો વિસ્તાર આટલાન્ટિસના શેષ ભાગનો છે. તેઓ પોતાના પૂર્વજોની વિદ્યાકળા પુરેપુરી લાવી શમ્યા નહિ કારણ કે વિકાસક્રમના નિયમાનુસાર આ પ્રજાની મનશક્તિ ખીલવાની હતી એટલે તેઓની આંતર શક્તિ ક્રમે ક્રમે મંદ પડતી જતી હતી. આટલાન્ટિસના લોકોના કળા હુન્નરમાં તેવી આંતર શક્તિનો ઉપયોગ થાય એવી યોગ્યતા હતી જેના દાખલા આપણે આપણાં શાસ્ત્રોમાં જોવામાં આવે છે. તેમાં મુખ્ય કરી એક એવી શક્તિ તેમણે પોતાને સ્વાધીન કરી હતી કે જેનો ઉપયોગ કરી તેઓ પોતાનાં નિત્યના વ્યવહારનાં કાર્યો કરતા હતા. રામાયણમાં લખેલું છે તેવી રીતે વિમાન ચલાવવામાં તેમ જ રાવણ પોતાની લાંઠા નગરીમાં અગ્નિ, વરણ ઇત્યાદિ દેવોને પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરાવવામાં જે શક્તિનો ઉપયોગ કરતો હતો તે આ હતી. લોકોમાં જે સુવર્ણની છત જણાવેલી છે તે પણ આ દેશમાં હતી. મી. ડોનેલી સંખે છે કે ચીર તથા

મેક્સિકોમાં અને બીજી તરફ આફ્રિકાના પશ્ચિમ કાંઠાના મુલકમાં મુવર્ણ છે તેથી, એ વાત માની શકાય છે કે આટલાન્ટિસમાં પણ મુવર્ણ સારી પેઢે મળતું હશે અને અમેરિકાના દેશોમાં દેવાલયો મુવર્ણથી મહેલાં હતાં તેમ આ દેશમાં પણ હોવાં જોઈએ. આ વાતના ટેકામાં શુભ વિધાના ગ્રંથ ઉપરથી લીધેલી હકીકત જોતાં જણાય છે કે આ દેશના લોકોને જેને આજે આપણે કિમીયો કહીએ છીએ તેવી વિદ્યા મુવિદિત હતી અને તેથી તેઓ જ્યાંજ્યાં મુવર્ણ તૈયાર કરી શકતાં તેઓની દૃષ્ટિમાં તે ધાતુ બહુ મૂલ્યવાન નહતી, પણ તેના સૌંદર્યને લીધે ઇમારતો, દેવાલયો, મેહેલો વગેરેના સુંગાર માટે તેનો ઉપયોગ કરતા. સ્થંભો, કીનારીઓ, દીવાલો વગેરેને શોભામયમાન કરવા તેના ઉપર મુવર્ણ ચઢાવતા; અને તેની સાથે બીજી ધાતુની મેળવણી કરી વર્ણ બીજી પણ ઘણી સુંદર દેખાવવાળી ધાતુઓ બનાવતા. આ વાતનાં પ્રમાણ પુરાણોમાંથી પણ મળી શકે છે. કારણ કે ઘણી જાતનાં મુવર્ણનાં નામો રાજાઓના મેહેલની શોભાના વર્ણનમાં મળી આવે છે, અને તેવી ધાતુઓનું અસ્તિત્વ અત્યારે નહિ હોવાથી પુરાણીઓ સર્વ પ્રકારને મુવર્ણના નામથી ઓળખાવે છે.

ઉપર જણાવેલ ડોનેકી નામનો ગ્રંથકાર આ વિષયની વિગતવારની પદ્ધતિથી શોધ ઉપર વધારે આધાર રાખે છે તે પણ એમ માને છે કે વર્તમાન કાળમાં જે શોધો થઈ છે તે ઉપરથી ઇજીપ્ટમાં, મેક્સિકોમાં, પીરમાં અને આફ્રિકાના પશ્ચિમ કાંઠાના વસનારા લોકોમાં જે કાંઈ પ્રાચીન મનુષ્યોના નમુના મળી આવ્યા છે તે મેળવતાં સર્વ કાંઈ સમયે એક જ જાતના લોકોમાંથી છુટા પડેલા હોય એમ જણાય છે. તેઓની મુખ મુદ્રા એક બીજાને ઘણે ભાગે મળતી આવે છે અને તેઓનાં શરીર અંકિત કરવાની રીતિ મેળવતાં એક સરખી જણાય છે. તેઓની ધર્મની માન્યતા, ઇમારતો બાંધવાની શૈલી, દેવાલયની બાંધણી, પીરામીડના આકારની ઇમારતો, તળાવો વગેરે બાંધ કામોમાં પણ ઘણું મળતાપણું છે. એ ઉપરથી એવું સિદ્ધ થાય છે કે પૂર્વ આટલાન્ટિસનો ખંડ હતો. શુભ વિધાના ગ્રંથમાં વિશેષ કહેવામાં એવું આવે છે કે આટલાન્ટિસ ખંડ તેઓ માને છે એટલો જ નહિ પણ આગળ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તેવો વિસ્તારવાળો હતો અને અત્યારે જે આફ્રિકા, અમેરિકા, યુરોપના દેશો છે તેમાંના કેટલાક તો તે સમયે હજી પાણીમાં હતા. પરંતુ જ્યારે આ પૃથ્વીના જળ સ્થળના ભાગોમાં ફેરફાર થવા લાગ્યો અને જુની સુકી જમીન જળમય થઈ તથા નવી સુકી જમીન નીકળી આવવા લાગી ત્યારે આ લોકો જેઓને જે જે દિશામાં જવાનું અનુકૂળ પડ્યું તે તે દિશામાં નીકળી ગયા અને એક કુટુંબનાં મનુષ્યો જેમ આપત્તિકાળમાં છુટાં છુટાં વિખેરાઈ ગયે છે તેમ આ લોકની રિયતિ થઈ. વળી એવી પણ હકીકત જણાવેલી છે કે આખો ખંડ કાંઈ એક દિવસે પાણીમાં બેસી ગયો નહતો પણ ધીમે ધીમે તેના છુટા છુટા ભાગોનો નાશ થયો હતો અને આખા દેશનો નાશ થવા લાગ્યો તેના આદંબરથી અંત સુધી કાળ ગણીયે તો લગભગ દસ લાખ વર્ષ થયાં હતાં. તેમાંનો સર્વથી છેવટ રહેલો ભાગ એ પ્લેટોએ જણાવેલો પોસાઇડોનીસ હતો, જે આજથી લગભગ અગાચાર હજાર વર્ષ ઉપર નાશ પામ્યો. આ ટાપુનો ભાગ હાલના આટલાન્ટિક મહાસાગરમાં ઘણો જાયો પાણીની અંદર છે અને તેમાં થઈ રીમરો ચાલી શકતી નથી કારણ કે કેટલીક વનસ્પતિ તેમાં ઉગેલી

છે તે સ્ત્રીમરેના સ્કુના પડદામાં ભરાઈ તેને ચાલતાં અટકાવે છે. આ વાત વહાણવટીઓના અનુભવથી સિદ્ધ થયેલી છે.

એ દેશમાં વિદ્યા, કળા, હુન્નર ઇત્યાદિ બહુ સારી સ્થિતિયે પોહોંચેલાં હતાં એવું તો અત્યારના શોધથી પણ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ ગુપ્ત-વિદ્યાના અન્ય ઉપરથી તો એટલે દરજે કહેવામાં આવે છે કે તેની સ્થિતિએ આપણો હાલનો સુધારો પોહોંચવાને હજી ઘણો લાંબો કાળ જશે. તેઓની અને વર્તમાન સ્થિતિમાં જે ભેદ છે તે સુખ્યત્વે કરી મનશક્તિનો છે. તેઓને આંતર શક્તિ હતી એવું આગળ કહેવામાં આવ્યું છે; તેથી કરી તેઓને ડાઈ પણ જાતના સંછિના નિયમોની શોધ કરવા માટે અત્યારે જેમ અનેક પ્રયોગો કરી સિદ્ધાન્તો સ્થાપિત કરવા પડે છે તેવી જરૂર પડતી નહિ. સંછિના નિયમ તેમને જાણે સ્વાભાવિક રીતે હોય તેમ જાણાયેલા હતા અને માત્ર તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો તેની જ યોજના કરવાની હતી. અત્યારે મનશક્તિ ખીલવાથી તકે કરી સંછિના નિયમોની પૃથક પૃથક શોધ થાય છે અને તેને ઉપયોગમાં લેવા માટે ફરી વિશેષ પ્રયોગો કરવા પડે છે. વરાળ, વિદ્યુત, મારકોનીયે શોધેલ ઇથરના તરંગો, રેન્ડોને શોધેલાં “એક્સ” કિરણો, રેડીયમ, “એન” કિરણો ઇત્યાદિ શોધોને લોહિપયોગી કરવા ઘણી જુદી ચલાવવી પડે છે. હાલ યોગ સમયથી વાયુરથ કરવા તથા તેને ચલાવવા જે શ્રમ શરીરનો તેમ જ જુદીનો લેવાય છે તે આપણે જાણીયે છીએ. આ સર્વ વાત તેઓને બહુ સરળ હતી, કેમકે તેઓની આંતર શક્તિથી તેઓ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કાર્ય કરી શકતા હોઈ લિટને “કર્મીમ રેસ” નામની એક નવલકથામાં “ત્રિલ” નામની એક શક્તિનું વર્ણન આપેલું છે તેવી શક્તિ આ લોકોને સહજ સાધ્ય હતી અને તેના બજારી પોતાનાં ઘણાં કાર્યો તેઓ કરી શકતા હતા. એ લોકોના શુદ્ધ વંશજોમાં ચીનના કેટલાક મધ્ય ભાગના લોકો છે અને જાપાનના લોકો છે. તેઓની હુન્નરકળામાં દક્ષતા પ્રસિદ્ધ છે. પણ તેઓ ધીમે ધીમે તેમની પછી જે પ્રજા થઈ તેમાં ભગતા જાય છે, અને તેમ થવાથી તેઓમાં મનશક્તિ પણ ખીલતી જાય છે. બન્ને મળવાથી જે પ્રજા થશે તેનો નમુનો અત્યારના જાપાનીસ લોકો છે. ચીનાઓનો વારો ધીમે ધીમે આવતો જશે.

(અપૂર્ણ.)

હલેરાય મહીપતરાય ઝોઝા.

“ શુક અને પારધિ. ”

લાગીને નબ બિબ આ રવિતણ મિન્ધુ મહો જાય છે,
તાનઓ મુખ કાદતા ગગનમા કે મદ દેખાય છે,
પક્ષીઓ વગતા વને ક્વરવે ગમીગ ગાણ ઉડે,
લીલા છે પ્રભુની, અહો ! અમીભરી રેની બરે જંગવે. ૧

જોડું, અહો ! શુકતણ લીલી આમગણે,
બેસી મધુર ચણુ કંઈ મોગ કુંણા,
આપે લીધે નમણી નાનુક ચંચળી એ,
આવી કમંતું નમતો ગમમા કીરે છે. ૨

કો વેગ તો શુક ઉગી જગી દર જાતો,
જાતી ઉગી જડપથી તડી મીઠી મેના,
જેતો જુગવા પતિચંચુથી મોગ પ્રેમે,
આ ન્વાદથી ચણુતી એ જગી પ્રેમશિક્ષા ૩

પગું વિષે ક્યા કદીય મગતુ મુખ જ નવું,
મીઠા પ્યાનામા એ અંગ ! વિપબિન્દુ ભળા નહી,
અહો ! હરે ક્યારે જાન ઉગ વિદાસે મુદિત યે,
કદુ અશુ ઉન્હા કુપર્ષ સંગતા પાપથુમહો. ૪

આપે કૃતાન્ત સંગિઓ ફૂં પાનધિ ત્યા,
ભેઈ કમાન શન્ને ટિકતો ઉભો છે,
આનદ આ શુન્તઓ નવ પીગમારે,
પાપાણુ શા કમિ એ ઉન્ને, અરેરે ! ૫

અરેરે ! સ્વાર્થાને હૃદય નવ કોટી પ્રીતિ વમી,
મદા તેને ભેપે જાતી ધીકતી સ્વાર્થસાડી,
મરો, કાગે, મૂટા પગી નવ મને કાઈ પ વાડું
મને કાંઈ સિદ્ધિ જમ જમ દીતે એ જ બમણા. ૬

પ્રપંચી પાપી, જો ! કુદરત મીઠી, જો કરતા,
ખીજનાં લોહીથી કયમ ઉર હમે તૃપ્ત બનતા !
કદી મ્હાર્ મ્હાર્ જગત સારો ખાય બરતા,
ધીના મ્હેમાનો ! તમ નહિ મ્હે કં જગતમા. ૭

જેવી કમાન કચી લીધી કણુ સુધી
છોડ્યુ ચઠાવી શરને ફરે પારધિએ,
વાગ્યુ અરે ! સર્ગમા મુદ પમિજીના,
અવી નીએ તડજતી પડી, હણ ! મેના. ૮

પડેલી પંખિણીના એ, ઉપાડી મૃત દેહને;
કુલાતો હર્ષથી હૈયે, પાશધિ તો ગયો ગૃહે. - ૯

ત્યાં એકલો શુક રહ્યો તરનીજ ડાળે,
આંસુ ભર્યાં નયનથી હુસકી રૂવે છે;
પાશધિને પ્રિયતમા ગૃહ તો જુવે છે,
દષ્ટિ પડે તહીં સુધી સ્થિર તાકી રે છે. ૧૦

રતનલાલ ગોવર્ધનદાસ ચારવાળા.

*ભરત—રમણી.

(૨તા: મન્દ કાન્તા.)

—ચાને ? સ્વાણી ! વિશદવણી ! તું ધર્મી આમ સ્ત્રી !
દેખું દૃષ્ટે કરજીનવણી ! દીન નિઃશ્વાસ-ગીન્દી ! !
ના ઉત્સાહે લલિત પદ તે સ્ફૂર્તિ સૌભાગ્ય દાણે !
મ્યાં શુંગારે મધુર ઝળકે ! આંસુદાં છાની નાંખે ! !

૨.

રૈતું, સો'તું મુખ ગરીબકું, આ ઉણું તરતું મા'મું !
કે'તું રે'તું અશ્નિ રસિકકું પંખિકું પીડ રામું !
હું એ શું એ થર થર કરે, ચિત્ર આલેખું હૈયે
ચીરાતેરે, રુધિર ગળ તે, રૂસકાંથી ફાંડેએ ! ! !

૩.

મા'રી મા'રી ભરતરમણી ! તું પડી.....!
હું એ બાંધ્યો કંઈ કંઈ પડ્યો બન્ધનેરે અસાધ્ય !
પાછો થાઉં પુરુષ રણમાં ધૂમતો વીર વેગે—
તારા ધ્યાઉં પદ સુમધુરા આત્મ ઉત્તેજતાં જે ! !

હરિલાલ હર્ષદરાય દુવ.

* સંપાદક રા. સુભનસ. હ. દુવ. સ્વ. ડૉ. હરિલાલ દુવતું આ કાવ્ય તેમજના પુત્ર રા. રા. સુભનસ તરફથી અહિં પ્રસિદ્ધિ માટે મળ્યું છે. ગાયકવાડ સરકારની સેવામાંથી અ-પાસ્ત થયી, સુરતમાં તેમજના મરણ પૂર્વે ત્રણેક માસ પર વકિલાત કરવા આવ્યા હતા તે સમયે આ કાવ્ય રચાયું હોય એમ તેની તારીખ અને વસ્તુ ઉપરથી સમજાય છે. બન્ધને=રાજકીય સેવા. અર્થ સુગમ છે.

સાંજ.

સાંજની શોભા તે રૂડી દીસતી રે લોલ
પશીઓ વળે છે નિજ ધામ
જન વીરામીઆ રે લોન
ચાનો બેઠેની પ્રભુ શુભ ગાથએ રે લોલ

વૃક્ષ વેલી દિસે આતી શાતીમા રે લોન
પોયણી થાએ છે મન મમ
અન્ન આવશે રે લોલ

ચાતો

અમેરીયુ નાચતી આનદમા રે લોન
વાટડી જુએ છે નિજ નાથ
ઝટ પધા મે રે લોન

ચાતો

વાટ ઘાટ બાગ નથી ગુન્યતા રે લોન
જન ત્યા બમે છે બગ્ગુર
શાન્ત ને થયા રે લોન

ચાતો

વીરગ ગગ થાય અતિ આબમા રે લોન
મય દરી સૂર્ય થાય અસ્ત
ફૂતી અનુપ છે રે લોન

ચાતો

મુદ્દા દિમે છે વળી વાલીમા રે લોન
લીના લીવા તરુ કેગ મુજ
શાન્ત તન મે રે લોન

ચાતો

પૂર્ણ ગન્ધ આજ છે પ્રકાશીઓ રે લોન
ઉડુમ્બે ઊણુ છે આગસ
જગ દીપાવીયુ રે લોન

ચાતો

ઉપકાર પ્રભુનો અમાપ છે રે લોલ
લીના છે પ્રસારી જગ માલી
આમી ના જડે રે લોલ

ચાતો

સૌ. મૃદુલા.

જૈન ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

(અનુસન્ધાન ૫૯ ૩૨૧ થી)

વિભાગ—શ્રમણ બગવંત મહાવીરના વખતમાં જૈન મતમાં કશા વિભાગ પડ્યા ન હોતા. અવિભક્તપણે એક સમય જૈન તરિકે તે વખતે જૈનોએ પોતાનું નામ જાળવી રાખ્યું હતું. હવે પછી જૈનોએ એ હકીકત લક્ષે લઈ એકત્ર થાય તો જૈનોની જાળોજલાલીમાં કાંઈ બાકી રહે નહિ. મહાવીરસ્વામી નિર્વાણ પામ્યા પછી કેટલેક કાળે દિગંબરી અને શ્વેતાંબરી એ મુખ્ય બે વિભાગ પડ્યા. હાલ ગુજરાત કાઠીઆવાડ, મુંબઈ, રજપુતાના, માળવા ને પંજાબમાં જૈનોનો ધણો ભાગ વસે છે, તેમાં મુખ્ય ત્રણ ભાગ ગણાય છે. દિગંબરી, શ્વેતાંબરી ને દુંદીઆ કે સ્થાનકવાસી: જો કે આ ત્રણે વર્ગ અન્ય ધર્મ પાળનારી પોતાની નાતમાં બોજન તેમ જ કન્યા વહેવાર પણ રાખે છે. તેમાં વાંધો લેતા નથી તેનું કારણ માત્ર એ જ છે કે જૈન ધર્મનું ઉદાર ધોરણ એવું છે કે જેમ અને તેમ કલેશ, 'કંકાસ કે કુસ'પથી દૂર રહેવું. જો કે હાલમાં કેટલેક સ્થળે કેટલાક વિદ્વંસતોથી પોતાને ધર્મમાં દૃઢ શ્રદ્ધાથી માની કેટલોક કલેશ ઉભો કરવા મંડ્યા છે. આ ત્રણે વિભાગો પોતપોતાને એક ખીજાથી પ્રથમ મનાવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; પણ એવા પ્રયત્નમાં વખત ગાળવા કરતાં થી મહાવીર પ્રભુનાં જનહિતનાં તથા આત્મહિતનાં દુરમાનો અમલમાં મૂકવાને વખત તથા શક્તિ વ્યય કરે એ વધારે સાફ ને ઘણું જરૂરનું છે. એ ત્રણે વિભાગો આવી શાટકુટ પડવાનું કારણ મહાવીર બગવાન નિર્વાણ પામ્યા પછી કેટલીક મુદતે બચ'કર દુકાળ પડ્યો તેને માને છે. શ્વેતાંબરી વિભાગના સ્થાનકવાસી જૈનો ૩૨ સૂત્ર માને છે, સારે બાકીના ૪૫ માને છે. દિગંબરીઓ અંગ ઉપાંગને માન આપે છે. પરંતુ તેઓએ ઇતિહાસ પુરાણ અને ગ્રંથો રચી તે ઉપર પોતાની વિશેષ માન્યતા દર્શાવી છે. તેઓનાં પુરાણ, ઇતિહાસ અને તત્ત્વવિવેચક ગ્રંથો બેશક વાંચવા જેવા છે. દિગંબર જૈન સંપ્રદાયની એક બે શાખાઓ સ્ત્રીઓનો મોક્ષ માનતી નથી. તેમ કેવળ જ્ઞાન થયા પછી કેવળી આદાર કરે એ વાત પણ માનતી નથી. શ્વેતાંબર અને દિગંબર સંપ્રદાયમાંથી ખીજા કેટલાક ઉપસંપ્રદાયો નીકળ્યા છે. આ બધાં વિભાગોમાં મૂળ તરવોનાં સંબંધમાં મતભેદ નથી. તેઓ સઘળા સાત કે નવ તત્ત્વ માને છે. ૨૪ તીર્થંકરને માને છે, અહિંસા ધર્મ એકે અવાજે કબુલ કરે છે, સમ્યક્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર અને તપને સ્વીકારે છે—વગેરે લગભગ ઘણી બાબતમાં મળતા છે. મતભેદ માત્ર મૂર્તિ પૂજામાં અને સાધુની કિયાની નાની નાની બાબતોમાં જેવામાં આવે છે. દિગંબરીઓ મૂર્તિને આખોથી શયુગ્ગરતા નથી ને સાધુઓને નમ્ર સ્થિતિમાં જ રહેવું એમ માને છે. શ્વેતાંબરીઓ મૂર્તિને આખોથી શયુગ્ગરે છે. અને સાધુઓને નમ્ર રહેવાની ના પાડે છે. અને દુંદીઆ તો મૂર્તિને ખીલકુલ માનતા નથી.

મહાવીર સ્વામીના વખતમાં સાધુના આચાર સંબંધને લઈને જિનકલ્પી અને થીવર-કલ્પી એ બે ભાગ હતા. જૈન સાધુઓનો આચાર ઘણો સખત છે. તેમાં પણ જિનકલ્પીના આચારથી તો અવધિ છે. જિનકલ્પી સાધુઓ વસ્ત્રપાત્ર રાખતા નથી. પગમાં કોટી વાગ્યો

કે આંખમાં કાણું પડ્યું તો તે કાઢતા નથી. ગમે તે રોગમાં દવા કરાવતા નથી. ગમે તેવી આપત્તિમાં પણ હાતા નથી. દેહ સંબંધી સદગ્ધ પશુ જ્ઞાન તેમને ટોણું નથી ને તે વિદેહી દશા ભોગવે છે.

શાસ્ત્રસંક્ષેપ—બાળ દુકાળીમાં મગધમાંથી કેટલાક સાધુ કહ્યુંક ને દક્ષિણમાં ગયા. તેમણે દક્ષિણમાં જૈન ધર્મ ફેલાવ્યો. દક્ષિણમાં જૈનધર્મની જાહેરાતના સ્થિતિ પહેલા સૈકાથી દશમા સૈકા મુધી ન્દી મહુગ ત્રિચિનાપોલી વગેરે ધણા અગ્રણ્ય ગામઓ જૈનીઓએ જ નીમેલા હતા. આખું દક્ષિણ હિંદુ એ કાગે જૈન ધર્મી હતું એમ કહેતુ એ અતિ શયેક્ષિત જેતુ નથી. આજનાપિગાયતો મૂળે જૈન હતા. દક્ષિણમાં આજે એક એવી જાત છે કે જે પોતાને જૈન કયાય તરીકે ઓળખાવે છે જો કે કોઈ જૈન કદી પણ કયાનનો ધધો કરી શકે નહિ પાંતુ આ તો ધણી પેદી ઉપર તેના આપદાદા જૈન હશે તેથી તેઓ પોતાને જૈન કયાય કહેવડાવે છે. ધંતર, મંતર, જાદુ, મહિત, ઉપામનાદિ સાધનોથી અન્ય ધર્મીઓએ દક્ષિણના જૈનો પોતાના મતમાં આપદા અવળુ બેસમુલા નામે રથગ આગળની જૈન જાહેરાતનાથીની નામિતીમાં આજે દક્ષિણમાં દયાત છે.

અંદરુમ નામના વખતમાં બાળ દુકાળીને સમયે પ્રથમ સંવ પાટલીપુત્ર કે પટણામાં મધ્યો હતો. પાટલીપુત્રમાં મળેલા સયે તે કાળની જરૂર મુજબ જે શાસ્ત્રમિદાન તારવી નક્કી કર્યા હતા તે અગાડની પેઠે મુખ પાડે રાખવામાં આવતા હતા. જાહલો પશુ વેદ મુખપાડે ગાખતા કેટલેક કાગે સ્મરણશક્તિ કમજોર થતા વજ્રબીપુરમાં દેવદર્શિમણિમાં અમણના ઉપરીપણા નીમે એક સભા બોલાવવામાં આવી અને જરૂર જોટણું અને સમાસ-દેઓ રવીકારેલુ જાન પુસ્તકારૂંદ કરવામાં આવ્યું આ બનાવ મદાવીર મવત એસે ઈ. સ. ૪૬૭ મા બન્યો. તે વરસ એ કામ આધ્યુ. જે અગાડે હતુ તેમાંનુ દેશાગ મુજબ જરૂર જોટણું પુસ્તકમાં લખી દહાડ્યુ જે સાચો દાવ પ્રચલિત છે તે તે વખતે પુસ્તકારૂંદ થયેલાની નકલો છે એમ માનવામાં આવે છે. સાચો પુસ્તકારૂંદ કરનારને મોરો ઉપકાર કર્યો છે.

અમણ બમવંત મદાવીરપ્રતુએ બાર અંગ (આદ પૂર્વ તુદા) નું જે જાન તેમના શિષ્યોને, આખું હતું તેની ગણધરોએ બાર અંગમાં યોગ્ય શુંથણી કરી. એ રીતે ગાજુ-રોની ન્યનાવાળા સાચોનો પાટલીપુત્રમાં મળેલી પહેલી મમાએ તે કાળે અનુમરી યઈ સકેતો સંશ્રદ કયો. કેટલેક આજ તે સમયે બોલો હતો તે મુખપાડના સંશ્રદમાંથી જરૂર જોટણું થીયુત દેવદર્શિમાઅમણે પુસ્તકારૂંદ કર્યું અપ્પાનગ, સુતકૃતાગ, કાણુગ, સમવર્ધાગ, ઈતિ બાર અંગ મુખ્ય છે. જેમાંનું દક્ષિણ નામે અંગ આજે મગનું નથી.

જૈન સાચોનો બોધ ચાર પ્રકારે થયો છે. એ દરેક પ્રકારને અનુયોગ કહે છે. ૧ ચા-જ્ઞાનુયોગ એમાં આચાર્યાદિ બાજતોનો મુખવેશ થાય છે. આચાર્યાગાદિ સુત એનુ દર્શન છે. ગણિતાનુયોગ એમાં ગણિત ને જ્યોતિષનો મુખવેશ થાય છે. અંદરુમસિ આદિ સુતો એનુ દર્શન છે. ધર્મ કયાનુયોગ એમાં મદાન પુરુષોના જીવનચરિત્રોને કયાઓનો મુખવેશ થાય છે પ્રથમ બુધિકાના બાગ જીવેલા દિત અર્થે આવી કયાએ ઉપયોગી છે. સત જ, અંતગાદિ સુતો આ અનુયોગનુ દર્શન છે દ્રવ્યનુયોગ એમાં દ્રવ્યાદિ મિદાનિનો મુખવેશ થાય છે.

પદાર્થ વિજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્વરૂપ આ અનુયોગમાં વિશેષ છે. સ્વતંત્રતાંગાદિ સત્તા આ અનુયોગનાં દર્શનો છે. દ્રવ્યાનુયોગે લક્ષ્યાભેલા કેટલાક ગ્રંથો વાંચવા વિચારવા લાયક છે.

જૈન સત્તા છુપા રાખવાની કે છપાવીને પ્રસિદ્ધ નહિ કરવાની પ્રથા શા કારણસર પડી હતી તે સમજાવું નથી. એક એક સૂત્રની ઘણી નકલો જૈન ધર્મથી અજાણ્ય અન્યધર્મી લક્ષીઆઓ પાસે લખાવવામાં આવે છે તે તેમાં કેટલી વાર ઘણી ભૂલો રહી જાય છે. તે શોધન કરી સત્તાદિ ગ્રંથો દેશકાળને ઉપયોગી થાય તેમ જ અન્ય જિજ્ઞાસુ વિદ્વાનને પણ ઉપયોગી થાય એવી રીતે પ્રગટ કરવાની જરૂર છે. આ કાળ જુદા પ્રકારનો છે. જે બૌદ્ધ અને વેદ ધર્મની હરિશ્ચંદ્રિયામાં કેટલાક કાળ સુધી જૈન ધર્મે શ્વેત મેળવી હતી, તે બૌદ્ધ અને વેદ ધર્મના પંરિતો પોતાના ધર્મનો પ્રકાશ દૂર દેશાવરમાં કરે છે અને થીએસોફી, ક્રીમેશનરી, વગેરે મંડળો બ્રાત્વભાષ વધારવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છે ત્યારે સંપૂર્ણ બ્રાત્વભાષ ફેલાવનારા શ્રી મહાવીરના સિદ્ધાંતોનો પ્રસાર કરવાને જૈનો લાઝ ક્યો પ્રયત્ન કરતા જણાતા નથી એ અપ્રસોસની વાત છે.

જૈનો માત્ર અદિસાના ઉપદેશથી જગતમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા નથી પણ ખીજી ઘણી બાબતો એવી છે કે જેથી જૈનીઓની કીર્તિ મશહુર છે. ઐશ્વિક, કૌશિક, કૃષ્ણ, રામચંદ્ર, સંપ્રતિ, કુમાળપાળ, જેવા ઉદારચરિત રાજામહારાજાઓ, જગદુશાહ, દયાલશાહ, વસ્તુપાળ, તેજપાળ, સંત્રામ, સોની ઇત્યાદિ ધનવાન અને સખાવતે બદાદુર શેરીઆઓ ભદ્રબાહુ, રઘુશીભદ્ર, સિદ્ધસેન દિવાકર, જીતપ્રભુસુરિ, હરીભદ્રસુરિ, હેમચંદ્રચાર્ય, પશોવિજયજી, ઉમારવાનિજી, કુંદકુંદાચાર્યજી, સંમેતભદ્રજી, ધર્મસિંહજી, ધર્મદાસજી, વગેરે મુનિ મહારાજાથી જૈન સંઘની શોભામાં યોગ્ય વધારો થયો છે.

જૈનોએ વિદ્યાના વિષયમાં પોતાની કીર્તિ અમર કરી છે. અમરકોષ, સિદ્ધદંભ, પ્રાકૃત બાલાનું વ્યાકરણ, યોગશાસ્ત્ર-ઈત્યાદિ પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો અન્ય વિદ્વાનોમાં પણ સારી રીતે વખણાયાં છે. ગુજરાતનો ઇતિહાસ જૈન સાધનોથી તૈયાર થઈ શક્યો છે. તામિલ અને ઉર્જીટકી બાલાઓનું વ્યાકરણ અને સાહિત્ય જૈનોએ તૈયાર કર્યું છે. ૧ લા સૈકાથી ૧૨ મા સૈકા સુધીનું કેનેરી સાહિત્ય જૈનોએ જ તૈયાર કર્યું છે. વ્યાકરણ, કોષ, કાવ્ય, છંદ, ગ્રંથલંકાર, નીતિ, ન્યાય, ઇતિહાસ, જ્યોતિષ, વૈદ્યક, વગેરે વિષયોમાં ઉચ્ચ ગ્રંથો લખી જૈનોએ અમરત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે. જૈન ધર્મસ્થાનકો નગરે જોનારાઓ શિક્ષણાશ્રમો એકે અવાજે વખાણુ કરે છે. જૈનોએ મહા મહેનતે લખેલા ને જાળવી રાખેલાં ઉત્તમ પુસ્તકોના ભંડારો પાટણ, ખંભાત, જસમીર, લાંબડી, વગેરે જુદે જુદે સ્થળે જોવામાં આવે છે. જૈનો શાંત વર્તણૂકવાળા છે ને સરકારને ખીજી કોમ કરતાં તે ઘણી ઓછી તસ્દી આપે છે તેનું કારણ તેમના ઉત્તમ ધર્મસિદ્ધાંતો છે. સને ૧૮૯૧ ના મુંબઈ ઇલાકાના જેલ રીપોર્ટ ઉપરથી જણાય છે કે ૧૫૦૯ દિંદુએ, ૬૦૪ મુસલમાને, ૪૭૭ ખ્રીસ્તિએ, ૨૪૫૯ પારસીએ, ૪૮૧ જ્યુએ ભ્યારે તે તે વર્ષના એક કેદીનું પ્રમાણુ આવે છે, ત્યારે ૬૩૧૫ જૈનોએ માત્ર એક જૈન કેદીનું પ્રમાણુ આવે છે. સને ૧૯૦૧ ના મુંબઈ ઇલાકાના જેલ રીપોર્ટમાં ૭૩૫૫ જૈને માત્ર એક કેદીનું પ્રમાણુ આવે છે, જૈનોનાં પ્રતો તપાસવાથી જણાયું આવશે કે આ પ્રતો તથા પ્રાયશ્ચિતો તેના પીનલકોઠા દોષ તન મન ધનની ચડતી કરનારા છે અને એવા નિયમોથી ' જ ' ને જ

મેવાડના મહાગણા જેવા દિંદુપતિ નૃપશિરોમણિએ અને અકબર જેવા મહાન મોગલ પાદશાહેએ ડવડયા મંબધે તથા ધર્મગ્રામકોની ન્તા મંબધે દ્વાર પડવાના ઢેનોને બચ્ચા હતા.

ઢેનો દમેશા સવારે ને ગ્રાએ એ ત્રાર પ્રતિકમણ કન્તા ખાસ બાવના બાવે છે કે —

સમ્મામિ સવ્વ જીવાણં, સવ્વે જીવા સમનું મે ।

મિત્તાં મે સવ્વ મૂણ્ણુ, ચેર મજ્ઞ ન કેણામિ ॥

બરા છવોને હું કામા કડ હું અને એ બધા ડવે માનપડ કામા કરો. માટે બધા પ્રાણીઓ માથે મિત્રતા છે. કોઈ પણ ડવ સાથે મારે વેગ બાવ નથી

આદા । આ કેવી ઉત્તમ બાવના છે । એવું શ્રાવમે અને જગતના બીજા છવોનું વર્તન થતાં એ વર્તન જગતને કેટલું બધું વાળકર્તા થાય । હાલમા ઢેનો જૈન ધર્મ સંનંધી ગોણુ બામનોને અધિક મહત્વની મમનને અને માધનમા આગ્રહ મળી, સાધ્ય વચ્ચુ કે મુખ્ય બામતો ઉપર વશ આપવામાં કાર્ક કમઃજગડવામા બનવા લાગ્યા છે. તેથી જુદા જુદા મંપ્રાયો વચ્ચે કદાગ્રહ વધે છે. એક જૈન પ્રજા તનિકે તે વડુ જાન કરે છે છતાં માધનમાં દડ આગ્રહ મળી માધ્ય વચ્ચુ અને ધર્મનો ઉદેશ કષ્ટકે વિમગ્ના લાગ્યા છે તેથી એક અવિમગ્ન સમગ્ર જૈન પ્રજા તનિકે તે દુનિયાની પ્રજાને પોતાના પમ પવિત્ર ઉત્તમ ધર્મનો પ્રકાશ પાડવાનો ઉદ્ધોગ કરી શકતી નથી ધર્મ એ એક નેશન-એક પ્રજા બનાવવામા ધણી ઉપયોગી ચીજ છે અને તેમાં પણ મંપૂર્ણ જાતુબાવ દેવાવનારા સિક્ષાતો ધગવનારો જૈન ધર્મ માગ નમ્ર મત મુગળ ધારે તો પ્રજાકીય છંદગી (National Life) ના બધાંજીનું બીજાઓ કન્તાં થડું ઉત્તમ કામ કરી શકે તેમ છે. પણ અફઝોસ કે જૈન ધર્મના ચારે તીર્થેલુ લક્ષ તે તન્દ જડું નથી. ધર્મની ક્ષેત્રનો આધાર એકત્રતા ઉપ- છે. અંદર અંદર મત મતાંતર અને શાખાઓ વધવાથી ધર્મને, નાન્યને, દેશને, આખાને લાભ નથી. સમ-બાવી સમકીતી ડવ શુદ્ધ ધર્મનું સ્વરૂપ મારી રીતે સમજ શકે તેમ છે.

થી મહાવીર બગવાને ગ્યાપન કરેલા અહિંમામતની ક્ષેત્ર કેટલી બધી થઈ છે તે હું પંડિતપ્રવર તિવડના ચબ્દોમાં જ કહીશ. પૂતાના એ પ્રસિદ્ધ કલિદાસજ પંડિતે વડેજા જૈન કોન્દન્સના મંડપમા કહ્યું હતું કે “ જૈન અને વૈદિક એ બન્ને ધર્મ જો કે પ્રાચીન છે; પરંતુ અહિંમા ધર્મનો પ્રજેના જૈન ધર્મ છે. જૈન ધર્મ પોતાની પ્રમગતાથી વૈદિક ધર્મ ઉપર અહિંસા ધર્મની નહિ બ્રમાય એવી ઉત્તમ દાપ મારી છે. વૈદિક ધર્મમા અહિંમાને જે રચાન મન્યુ છે તે જૈનીઓના સસર્મને લીધે જ છે. અહિંમાધર્મના મંપૂર્ણ શ્રેયના દકદાર જૈનીઓ જ છે. અરી દગ્ગર વડે પડેલાં વેદવિધાયક યજ્ઞોમા દગ્ગરો પશુઓનો વધ થતો હતો. પંડુ ચોવીશ સો વર્ષ પડેલા જૈનોના છેઘાં તીર્થેક થી મહાવોન્સવામીએ બ્યારે જૈન ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કર્યો ત્યારે તેના ઉપદેશથી લોકના ચિત્ત આ ધોગ નિર્દય કર્મથી વિરક્ત થવાં માંડ્યાં અને ધીમે ધીમે રોમના ચિત્તમા અહિંમાએ પોતાનો અધિકાર સ્થાપન કર્યો. આ સમયના વિચારથીત વૈદિક વિદ્વાનોએ ધર્મની ન્હાને લીરે પશુદિસા મર્વે બધ કરી અને પોતાના ધર્મમાં અહિંમાને આદરપૂર્વક રચાન આપ્યું ” વગેરે કહી અહિંમા પ્રજેના જૈન ધર્મને બનાવ્યો છે.

જૈન સિવાય અન્ય ધર્મોમાં પણ અદિ'સા ને પુણ્ય અને હિંસાને ખસિશેષ છે. સંવૃત્તિમાં કહેવામાં આવ્યું છે ત્યારે જૈન ધર્મમાં તો સ્થળે સ્થળે અદિ'સાને જ પ્રાધાન્ય મળે છે. વિચારવા ધર્મનું ખર્ચ અને શુદ્ધ અંગ અદિ'સાને જ માન્યું છે ને સર્વાંગે સંપૂર્ણતાથી એ બાબત આગળ ધરવામાં આવી છે. બીજા ધર્મો હિંસા ન કરવી એમ કહે છે પણ હિંસા કોને કહેવી તે યથાર્થતાથી જાણતા નથી અને તેથી જ તે ધર્મમાં કાંઈને કાંઈ રૂપમાં હિંસા થાય છે. અને તે તે ધર્મના ઉપાસકો જીભની વૃત્તિ માટે કે કામકોષાદિ વિષયોના પોપણ માટે ગુપ્ત અથવા પ્રગટ રૂપે હિંસા કરે છે. દાખલા તરીકે, ખ્રીસ્તી લોકો હિંસાનો અર્થ મનુષ્યનું મૃત્યુ એટલો જ કરે છે અને પોતાના નશ્વર શરીરને અર્થે ગાય કે બગદા જેવા શત હજાર રીતે પરાધિકારી પશુઓના ધાત કરવામાં 'કુર્ચ' માનતા નથી. એ જ પ્રકારે બૌદ્ધ, મુસલમાન, આદિ અનેક ધર્મ છે કે જે હિંસાને ખુરી સમજે છે છતાં પણ હિંસાથી અલિપ્ત નથી. વર્તમાન સમયમાં વિદ્યાની ઉન્નતિ થવાને લીધે લોકોનાં ચિત્ત દિનપ્રતિદિન પદ્મપાતરદિત્ત અને યથાર્થ મર્મ સમજવામાં ઉત્સાહી થવા લાગ્યાં છે. ધર્મનો ખોટો પદ્મપાત ધીમે ધીમે અંત-ધાત થવા લાગ્યો છે. એવા સમયમાં એવા નિગામી જીવોને જે હિંસાનો મર્મ સમજવામાં થતી બુદ્ધ પ્રમાણુદ્વારા બતાવવાનો જૈનોતરણી પ્રપત્ત થાય તો સંભવ છે કે તેઓ હિંસાનું લક્ષણ જાણી અદિ'સા તત્વના મર્મજ થાય.

અત્રી હજાર વર્ષનો એક હિંસાના વિષય સંબંધીનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો આપણને તત્ત દેખાઈ આવશે કે શ્રીમદાવીરના સિદ્ધિતોનો છે તે રૂપે અગર બીજો રૂપે વિજય થયો છે. આજે અદિ'સાની વિજયપતાકા આરે તરફ રમુગટ કરતી ઉડી રહી છે. કોઇને કોઈ રૂપે દરેક વર્ણમાં દયા, દાન, અને અદિ'સાની પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે.

અદિ'સા ધર્મનો આટલો બધો વિજય થવાનું કારણ એ છે કે મદાવીરપ્રભુએ આખા જગતનું બહુ ધી રીતે યાય તે દેખાડવા સાથે લોકોને આત્મોદ્ધારનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડ્યો. મોદામાર્ગ માત્ર અમુક હંચ વર્ણને માટે જ ખુલ્લો છે અને તે માર્ગ પ્રાપ્ત કરવામાં કોઈ મધ્યસ્થ વ્યક્તિની જરૂર પડે છે એવા સિદ્ધાંતને તેમણે તર્ક બુદ્ધિ અને પ્રમાણુદ્વારા તોડી નાંખ્યો.

સપ્તમાં કોઈનો નાશ થશે ત્યારે જ ખર્ચ મોક્ષગુણ મળશે એમ ખરો જૈન માને છે. ખરા સાધુ સંસારની સર્વ લપન છપન છોડી દઈ પવિત્ર ધ્યાનની સ્થિતિએ પહોંચી આત્મ-દયાથી સાધે છે. અને ખરો જૈન ગૃહસ્થ નીતિનિયમથી પરમાર્થસદિત અર્થ સાધી સમ-બાવથી સામત મુખની આશા રાખે છે. x

સંકેત,

તા. ૨૩-૬-૦૮.

પોપટલાલ દેવળથંક શાહ.

x ૧૯૦૬ ના નવેમ્બરમાં પ્રસિદ્ધ વિદ્વાની એની બિસાંટ બાવનગર પધારેલાં ત્યારે ત્યાં યાઓશીકલ સોસાયટીની ગુજરાતની બધી શાખાઓના નો મેળાવડો થયો હતો તેમાં આ બાપુ આપવામાં આવ્યું હતું.

મેવાડના મહાર
દશાહે

શ્રુતિસ્વરસિદ્ધાન્ત.

(અનુસંધાન ૫૪ ૨૪૦ થી)

આમ હવે ગ બવતા રિ—ઘ ના સિદ્ધાન્ત ઉપર મહત્ત્વ રીતે અવાયછે. હેમને મતે—
હાલના ‘ નેચરલ ’ રિ ક્રમ પ્રાચીન રિ ધણે ઓછો છે, અને હાલના ‘ નેચરલ ’
ઘ ક્રમ પ્રાચીન ઘ થોડો વધારે છે.

ગ બવેએ પાગિજાતના સ્વરસ્થાપન પ્રકરણનો અર્થ કરવામા સ્ખલન કર્યોછે, તેને
પરિણામે જ આ હેમનો સિદ્ધાન્ત આગ્યોછે, અને તેથી તેમા પણ સ્ખલન આગ્યુછે. એ
પ્રકરણમા રિ નું સ્થાન સપયો પૂર્વભાગે એમ કહ્યું છે હેનો અર્થ સ્પષ્ટ એ જ છે
કે સ—પ વચ્ચે પૂર્વ, મધ્ય, અને ઉત્તર એમ ત્રણ સમ્યા ભાગ થાય તેમાંના પૂર્વ ભાગે
એટલે પ્રથમ કે ભાગને અતે રિ મૂકવો. એટલે સ ૩૬ ઇમે અને પ ૨૪ ઇમે, તેથી રિ
૩૨ ઇમે આવશે એટલે હેનું પ્રમાણ $\frac{36}{32} = \frac{9}{8}$ થશે, હાલના રિ નું જ સ્થાન પ્રમાણ આવશે

અને ઘ નું સ્થાન સ— પયોર્મધ્યદેશે કહ્યું છે તો સ ૧૮ ઇમે પ ૨૪ ઇમે, તો
તે બેની વચ્ચે—એટલે વચ્ચેાવચ ગણિયે તો ૨૧ ઇમે આવે, (રા. બવેએ તેમ જ માની
ઘ = $\frac{1}{2}$ લીધો છે) પરંતુ રિ નો $\frac{9}{8}$ સવાદ જ્યાં થાય તે સ્થળે (મધ્ય દેશના તે શુભાગમા)
ઘ મૂકવાનો છે, એ સવાદ તે સ—પ ભાવનો સબન્ધ છે,—પહ્લજપચ્ચમમાયેન પહ્લજે જોયા
સ્વરા તુષ્ટે એમ આ પ્રકરણમા મામાન્ય મત છે તેથી અર્થાત્ ઘ ને ૨૧ ને બદલે ૨૧ $\frac{1}{2}$
ઇમે મૂકીશુ તો ૩૬-૨૧ $\frac{1}{2}$ = $\frac{51}{2}$ પ્રમાણ હાલના ઘ નું છે તે મધાગે, અને રિ ($\frac{9}{8}$) અને
ઘ ($\frac{5}{4}$) વચ્ચે $\frac{9}{8} \times \frac{5}{4} = \frac{45}{32}$ જેટલો જ સદૃશ ૬૨૬ આશુનારો સવાદ આવશે
major third ઘ = $\frac{5}{4}$ લેવાથી સચવાય છે, વગેરે કારણથી આ $\frac{45}{32}$ જેટલા કન્કને ઉપેક્ષ
ગણી સકાશે કલ્પમંવાદ $\frac{5}{4}$ થી મતોપ આપી સંકશે

સ્વરસ્થાપન પ્રકરણમા સ્વરોનો અનુક્રમ આરોહક્રમ ફેરવીને આડો અવગો લીધોછે, તે
ઉપગ્રંથી જણાય છે કે નિશ્ચિત સ્વગે પ્રથમ બતાવી તેને આધારે નહેવા અનિશ્ચિત સ્વરો
સ્થાપવા—એ હેતુ હોવા જોઇયે આ હેતુ રા બવેએ પણ સ્વીકાર્યો જણાય છે, માત્ર હેનો
ઉપયોગ ક્રમમા એ આડા ગયા છે હવે રિ પ્રથમ અને ઘ પછી બતાવ્યો છે, અને રિ નું
સ્થાન અસંદિગ્ધ ૩૨ ઇમે છે, તો ઘ નું ગ્ધાન રિ ના કલ્પમંવાદને આધારે કરવાનું છે,
એટલે મધ્યદેશે જ્યાં ઘ સબન્ધાય ત્યાં—એમ અર્થ લેઈ ૨૧ $\frac{1}{2}$ ઇમે ઘ સ્થાપવો
જોઇયે રા બવેએ ઉપરો ક્રમ લઈ ઘ ૨૧ ઇમે—‘ મધ્યદેશે ’ એ શબ્દનો અનિશ્ચિત અર્થ છે
તે બહી જઈ, નિશ્ચિત અર્થોઅર્થ એમ અર્થ લેઈ ૨૧ ઇમે—સ્થાપી, પછી ઘ ઉપરથી
સંવાદ વડે રિ સ્થાપવો એમ કહાયુ છે તે ઉપરના ધોનસે બુદ્ધ્ય ભરેલું છે અને ઘ ના સવાદ
ઉપરથી રિ સ્થાપવાનું કહાવ્યા છતાં પોતે રિ ને મૂકે છે તો એ સંવાદ કદગો તૂટે હેવે સ્થાને।
(ઘ = $\frac{1}{2}$ છે તો રિ— $\frac{1}{2} \times \frac{9}{8} = \frac{9}{16}$ થાય, પણ હેમણે તો રિ = $\frac{9}{8}$ મૂક્યો છે.)

વળી ઘ ના સ્થાન ઉપર અવલમ્બીને બીજા મણા સ્વરો રહ્યા છે;—

મેરુ અને ઘ વચ્ચે તીવ્ર ગ,

ઘ અને સ્ત વચ્ચે તીવ્ર નિ,

અને તીવ્ર ગ ઘ ઉપર આધાર રાખનાર છે, તે તીવ્ર ગ ઉપર મ તીવ્રતર (°તમ) નો આધાર છે, તીવ્ર ગ અને સ્ત વચ્ચેના પ્રથમ ડું ને અન્તે મ તીવ્રતર (°તમ) છે;

એટલે તીવ્ર ગ દ્વારા તીવ્રતર (°તમ) મ નો આધાર પણ ઘ ઉપર છે.

આમ સ્થિતિ હોઈ, ઘ=૨૧ ઈંચ રા. ખર્ચે પ્રમાણે લેતાં

(૧) ઘ ૨૧ ઈંચે—૧૭ પ્રમાણ;

(૨) તીવ્ર ગ—૨૮૬ ઈંચે—૩૫ પ્રમાણ;

અને (૩) તીવ્ર નિ—૧૮ ઈંચે—૩૬ પ્રમાણ;

એમ ત્રણ ખોટાં સ્થાનપ્રમાણો પ્રાપ્ત થાય છે—નાદશાસ્ત્રવિરુદ્ધ;

અને માત્ર તીવ્રતર (°તમ) મ તું સ્થાન ખડું આવે છે; ૨૫ ઈંચે—૩૬ પ્રમાણ.

અને મ્હેં કહ્યા પ્રમાણે ઘ ૨૧૬ ઈંચે લેવાથી

(૧) ઘ—૨૧૬ ઈંચે—૩૬ પ્રમાણ;

(૨) તીવ્ર ગ—૨૮૬ ઈંચે—૩૫ પ્રમાણ;

(૩) તીવ્ર નિ—૧૮૬ ઈંચે—૩૬ પ્રમાણ;

આવી ત્રણ ખરાં સ્થાન પ્રમાણ પ્રાપ્ત થાય છે; અને માત્ર તીવ્રતમ મ તું સ્થાન ૨૫૬ ઈંચે આવતાં ૩૬ પ્રમાણ મળીને ભૂલ્ય આવે છે, તેથી ૨૫ ઈંચ લઈ ૩૬ પ્રમાણ સાધવું પડે છે.

આમ આ બે માર્ગમાંથી મ્હારા માર્ગમાં જ ઝોઝી ભૂલ્ય અને વધારે લાઘવ આવે છે. આમ એકંદરે જોતાં ઘ=૩૬ અને રિ=૬૬ એ જ ખરાં સ્થાન પ્રાચીન વ્યવસ્થામાં છે એમ જણાય છે.

રા. ખર્ચેએ મૂળ પાયામાં જ ચૂક કરી છે તેહનું કારણ આ પ્રમાણે લાગે છે. શુદ્ધ રિ તું સ્થાન સપયો: પૂર્વમાગે એમ પારિભ્રમત બતાવે છે, ત્હાં પૂર્વમાગેનો અર્થ મ્હેં પાછળ કહેલો ‘પ્રથમ ડું પૂર્ણ થતે’ એમ છે તે ભૂલી જઈને ‘પૂર્વભાગમાં’ એમ કેવળ મોઢમ અર્થ રા. ખર્ચેએ લીધો છે. પરંતુ આમ કરીને (પારિભ્રમતની કારિકામાં સ્વરોનો ક્રમ ફેરવ્યો છે તેહનું સહસ્ય પણ ભૂલી જઈને) ઘ સિદ્ધ માની તે ઉપરથી રિ તું સ્થાન સ્થાપવા ગયા છે; “સ્થાપવા ગયા છે” કહેવાતું કારણ એ જ કે તેમ કરીને પણ ડું નો સંબન્ધ રિ-ઘ વચ્ચે એ સાધી સમ્પા નથી. બલે; આમ કરીને ૩૩ ઈંચ ઉપર રિ સ્થાપ્યો છે, તો ૩૩ ઈંચ તે તો સ-પ વચ્ચેના અન્તર (૩૬-૨૪=૧૨ ઈંચ) ના બરાબર પ્રથમ અતુર્યોંશિ આવશે. આ સ્થાન જો પારિભ્રમતને સંમત હોત તો તો સ-પયો: પૂર્વમાગે એમ કહેવાને બદલે પ્રથમ અતુર્યભાગ

પૂર્ણ થતે એમ જ શા માટે ના કહેત ? સ્વ-પયોસ્તુર્યમાનેષ્વ એમ લખત તો હેની એજ આ ૩૩ ઈચનું નિશ્ચિત સ્થાન બતાવાત. આટલા ઉપરથી જણાશે કે રા. બવેનું અર્થ-ગ્રહણ દ્વિત છે.

સ્વરસ્થાપનકારિકાઓનો અર્થ કરવામાં નીચેનાં ધોરણ વાપર્યાથી ખડુ પરિણામ આવેછે:—

(ક) * ઉત્તરમ, * ऊर्ध्वम्, * मध्ये,—એ શબ્દો જ્યાં જ્યાં એ કારિકાઓમાં છે ત્યાં ત્યાં “ તે તે બાજુ પૂર્ણ થતે ” અને “ તે તે સ્વરોની વચ્ચેવચ ” એમ યથાક્રમ અર્થ લેવાનાછે;

(ખ) मध्यदेशे, पूर्वभागे એમ જ્યાં જ્યાં શબ્દો છે ત્યાં ત્યાં એ સામાન્ય ભાવના શબ્દોનો અર્થ સ્થાનના મોખમ વર્ણન તરીકે લેઈ, કર્ણસંવાદથી સંધાતા યોગ્ય સ્થાને, એમ અર્થ કરવાનાછે.

આ નિયમને બે અપવાદ છે—

(૧) રિ શુદ્ધને વિશે પૂર્વમાગેનો અર્થ ચોક્કસ (‘ પૂર્ણ બાજુ પૂર્ણ થતે ’ એમ) લેવાથી ખડુ સ્થાન મળેછે. તો આ ઢેકાણે ચોક્કસ અર્થ લેવો. (ખડુ જોતાં આ અપવાદ નથી,—કેમકે પૂર્વમાગમાં જ્યાં રિ નું શ્રવણ કર્યુંને લાગે ત્યાં—એમ સામાન્યરૂપે અર્થ લેઈને શ્રવણ પૂર્વમાગ પૂર્ણ થતે થાયછે તેથી ત્યાં—એમ વ્યવસ્થા બંધ બેસેછે.)

બરો અપવાદ તો આ છે:—

(૨) મ તીવ્રતર (*તમ) ને વિશે પૂર્વમાગોત્તર છે, ત્યાં ઉત્તરંતો અર્થ ચોક્કસ લેતાં ખીજી અવ્યવસ્થાઓ આવેછે, તેથી ત્યાં શ્રવણના આધારે રૂપક ઈચને બદલે રૂપ ઈચે એ સ્વર સ્થાપવાનો છે. (આ વિશે કારણો વિસ્તારને બંધે અદિ* આખ્યાં નથી.)

અર્ચગ્રહણનાં આ યોગ્ય ધોરણો ના સામ્યવ્યાપી રા. બવેની દ્વિત સ્વરમાળા કદગી બનીછે, તેમાં રિ-ઘ (શુદ્ધ તેમ જ ક્રામજ) નાં પ્રમાણો તો ખાસ ધ્યાન ખેંચનારાં છે. હેમની સ્થાપના પ્રમાણે—

$$\text{ધ}=\frac{1}{\sqrt{2}}-\text{રિ}=\frac{1}{\sqrt{2}}$$

$$\text{^ધ}=\frac{1}{\sqrt{2}}-\text{^રિ}=\frac{1}{\sqrt{2}}$$

આમછે. આ વ્યવસ્થામાં અનેક દ્વિષણોને પ્રવેશ મળેછે:—

(૧) xરા. બવેને મતે ઘ સિદ્ધ હોઈ તેના સંવાદ ઉપરથી રિ ઉપજવાયછે; અને ^રિ સિદ્ધ હોઈ તે ઉપરથી (સંવાદ સંબંધથી) ^ધ ઉપજવાયછે. (આ મતમાં બૂલ્યો છે તે તો સ્વર સ્થાપન પ્રકરણ સવિસ્તર ચર્ચાય તો જ બતાવી સકાય). અધ્યાત-ધ = $\frac{1}{\sqrt{2}}$, તો રિ = $\frac{1}{\sqrt{2}} - \frac{1}{\sqrt{2}} = 0$ આવવો જોઈયો.

x નિબંધ ૫૪ ૪૦ છેલ્લો પેરેગ્રાફ જુવો.

તેમજ,

$\text{રિ}=૩૬$, તો $\text{ધ}=૩૬ \times ૩=૧૦૮$ આવવો જોઈયે.

પરંતુ હેમનો રિ તો ૩૩ છે, અને ધ ૩૬ છે; એટલે કે પ્રમાણમાં આવતાર રિ અને હેમના રિ વચ્ચે, $૬+૩૩=૩૯$ નો ફરક આવશે; અને ૩ પ્રમાણપ્રાપ્ત ધ અને હેમના ધ વચ્ચે $૩૬-૩૩=૩$ નો ફરક આવશે.

આ ફરકનાં પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ રીતે કદમાં અને અશાસ્ત્રીય છે. અને મ્હેં સ્વીકારેલી વ્યવસ્થામાં તો રિ-ધ ત્રણે પ્રકારના (ફ્લેટ, નેચરલ, શાર્પ) વચ્ચે ફરક આવે છે તે શાસ્ત્રીય છે નું અન્તર આવે છે. અને મુખ્ય રિ-ધ માં હોય એટલે બાકીના બે રિ-ધ માં એમ હોય જ, કેમકે નેચરલ રિ-ધની જોડે ૩૩ અને ૩૬ ના સંબંધે આસપાસના સ્વરોશાર્પ તથા ફ્લેટ રહેલા છે:—

$$\begin{aligned} \text{રિ}=૩૬, \text{ધ}=૩૬; & \quad ૩૬ \times ૩=૧૦૮; \\ & \quad ૧૦૮+૩=૧૧૧; \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{રિ ફ્લેટ}=૩૩; \text{ધ ફ્લેટ}=૩૬; & \quad ૩૩ \times ૩=૯૯; \\ ૯૯+૩=૧૦૨; \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{રિ શાર્પ}=૩૩, \text{ધ શાર્પ}=૩૬; & \quad ૩૩ \times ૩=૯૯; \\ ૯૯+૩=૧૦૨. \end{aligned}$$

રા. બવેનો શુદ્ધ રિ અને કોમળ ધ એ બે વચ્ચે સંબંધ—જે શુદ્ધ ધ જોડે હોવો જોઈયે તે ૩ સંબંધ છે. (રિ=૩૩; ધ=૩૬).

આમ ગૂંચવણ અકારણ કરી નાંખી છે.

(૨) સ-પ સંબંધ સાચવવા માટે ધ=૧૦૮ ઉપરથી રિ=૩૬ ઉપજાવવો તો પડે; પણ તેમ કરવાથી ૬ ના ઇચ્છ ૩૧ કે આવશે (૩૬+૩૧=૬૭); એટલે તે તો પ અને સ વચ્ચેના પ્રથમ ૬ એટલે ૩૨ ઇચ્છની બહાર જશે, અને પારિજાત તો એ ૬ (પૂર્વભાગ)ની અંદર સ્થાન રિનું કહે છે; (અર્થાત્ પૂર્વભાગ પૂર્ણ થતો; રા. બવેના અર્થગ્રહણ પ્રમાણે તો ૬ ની અંદર કહિંક). આમ વિપરીત પરિણામ આવશે. તે ટાળવાને રા. બવે વિના કારણ છેક ૩૨ થી એક ઇચ્છ અંદર જઈને ૩૩ ઇચ્છે રિ ને બેસાડે છે !

રા. બવેનો શુદ્ધ રિ-ધ વિશેનો નિર્ણય જેમ અયોગ્ય છે તેમ જ કોમળ રિ-ધ વિશેનો પણ છે તે આ સર્વ ચર્ચાથી જણાશે. પણ આથી પણ વિશેષ, રા. બવેનું કોમળ રિ-ધ વિશેનું એક વચન છે. નિબંધના પૃષ્ઠ ૬૪ માના છેલ્લા વાક્યમાં શુદ્ધ રિ-ધ નાં સ્થાન પ્રાચીન અર્વાચીન વ્યવસ્થામાં ભિન્ન છે એ ખોટો નિર્ણય બતાવીને પછી એઓ ઉમેરે છે—

“ બાકી પ્રાચીન રિ-ઘ કોમલ તે અર્વાચીન રિ-ઘ કોમલની સમાન છે. ” ,
પરંતુ હેમને જ હિસાબે વસ્તુસ્થિતિ કેવળ જુદી છે:—

હેમની અવસ્થા પ્રમાણે—

	પ્રાચીન	અર્વાચીન.
રિ કોમલ	૧૬	૧૬
ઘ કોમલ	૧૬	૬ છે.

(૨. અર્વેના પરિશિષ્ટ ૧ અંક ૩ નાં કોષક ૨૬ તથા ૨૭ માં ખતાવેલાં સ્થાનના ઈય ઉપરથી આ ગણતરી બપજે છે.)

આમ પ્રાચીન અર્વાચીન કોમળ રિ-ઘ માં:સમાનતા તો જતી રહે છે. તો હેમનું ઉપરનું સમાન હોવાનું વચન અગમ્ય જ રહેશે.

ત્હારે આ સમગ્ર અવલોકનનો ઉપસંહાર કરીને કહીશુ કે—

(૧.) પ્રાચીન ૨૨ શ્રુતિયોનાં સ્થાન ૨૧ અર્વેનાં ગ્રાપેલાં સ્વીકારવાથી અનેક અભ્યવ-
સ્થાઓ અને નાદશાસ્ત્રનાં ધોરણો સાથે પ્રતિકૂલતા આવે છે;

(૨.) હેમની ૨૪ શ્રુતિયો સ્વીકારતાં પણ તે જ ફળ થાય છે, અને તેથી હેમણે એ
‘ વ્યવસ્થા ’ માટે જે વિલક્ષણ દાવા કર્યા છે તે ખરું જોતાં સાચા નથી નીવડ્યા,
એટલું જ નહિ પણ એથી વિરુદ્ધ જ પરિણામો નજરે પડે છે;

(૩.) નાદશાસ્ત્રના ધોરણે પ્રાપ્ત થયેલી, ૩૬ ના અન્તરથી સમ સ્વરોમાંથી બપજલેલી,
૨૧ શ્રુતિના મંડળમાં વચમાં એક શ્રુતિ ૩૬ ના પ્રમાણની ઉમેરીને જે ૨૨
શ્રુતિનું મંડળ થાય તે જ પ્રાચીન ૨૨ શ્રુતિયોનું સુધટિત પ્રતિબિમ્બ ખતાવે છે;
અને એ વ્યવસ્થામાં ગ્રામાદિક સર્વ પ્રકારો બદુધા દ્વપણરહિત મધાય છે;

(૪.) ઉપર નંબર (૧)–(૨) માં કહેલાં વિષયગામી પરિણામોનું મૂળ કારણ એ છે કે
સંગીતપારિજાતમાંની સ્વરસ્થાપનની કારિકાઓનો અર્થ ૨૧ અર્વેએ જુદો જ
કર્યો છે, અને તેથી સ્વરોનાં સ્થાન ખોટાં આવ્યાં છે. હેના ખરા અર્થ—યોગ્ય
ધોરણો વાપરીને—કર્ષાથી નાદશાસ્ત્રમાં સ્વીકૃત પ્રમાણોવાળાં સ્થાન ૧૨ સ્વરોનાં
સંધાય છે.

આ મૂલકૃતિ ઉપરાંત બાકીની ૧૦ શ્રુતિયોનાં સ્થાન મૂકવામાં પણ અદ્યતન અન્તરને
અવિભાજ્ય રાખવાનું ધોરણ હોડી દેવાઈ, અયોગ્ય રીતે વિભાગ થયા છે, તે બીજું કારણ છે.
(જો કે એ અન્તરને વિભાજ્ય ખતાવવા માટે કાંઈક વિશાલતા આપવાની કૃત્રિમવત્ કૃતિ
થઈ છે ખરી; એ ઉદ્દેશથી જ એ કૃતિ યદ્ય એમ વખતે નહિ કહેવાય, કેમકે મૂળ ૧૨
સ્વરોનાં સ્થાન જ ખોટાં આવવાથી અન્તરો પણ બદલાયાં છે.)

નીચાનીઓ ઉપરથી નક્કી કરેલા કાળ ઉપર બહુશઃ પૂરું આધાર મુકી શકાય છે, પછી યર ગમે તે ખનિજનો ખનેલો હોય.

જે સ્થિતિમાં યરો બધાયા હતા તેની તે સ્થિતિમાં જ જે તે યરો રહ્યા હોત એટલે કે જે એ યરો પૃથ્વીના તક ઉપર સાવ સપાટ પ્રસરેલાં હોત તો પછી આપણે માત્ર છેક ઉપરના એટલે છેક અર્વાચીન યરનું જ અવલોકન કરી શકત અને તેની નીચેના યરો કેવા પ્રકારના છે તે જાણવાને કંઈ પણ સાધન આપણી પાસે રહેત નહિ. જે કંઈ કરી શકત તે માત્ર ઉંડા કુવા ખોદીને જેઈ શકત તેટલું જ. પણ ઉંડામાં ઉંડી ખોદાયેલી ખાણ ત્રણ કે ચાર હજાર ફૂટથી ઉંડી નથી અને વળી આટલા જાડ યરનું કંઈ પણ અવલોકન કોઈ કોઈ જ સ્થળે થઈ શકત. પણ સ્થિતિ તેવી નથી. પૃથ્વીના યરો સપાટ પ્રસરાએલાં નથી. અને તેમ પ્રસરાઈ શકે તો પછી અનેક યરો યવાનો સંભવ રહેતો નથી. કારણ કે જે ઉંચા પ્રદેશોમાંથી ધસડાઈ આવેલો કોપ સપાટ યરમાં સતત બધાતો જાય અને તેમાં કંઈ ફેરફાર થાય નહિ તો પછી સમુદ્રના પ્રવાહી આચ્છાદનની બહાર નીકળતો ઉચ્ચ ભૂમિપ્રદેશ સમુદ્રને તળાવે સપાટ યરમાં પ્રસરાઈ જવાથી ભૂતળ ઉપર ચારે મેર જલપ્રસય થઈ સમુદ્ર પ્રસરાઈ જાય અને નવા યરોને યવાનો અવકાશ રહે જ નહિ પણ પૃથ્વીના ગર્ભમાંની ઉષ્ણતાથી ઉત્પન્ન થતા ધરતીકંપ અને જ્વાળામુખીઓથી અને પૃથ્વીના ઉંડાં યર્ગાં અને તેને લાઇને સતત સંક્રાંચાતા ખાણ પડને લાઇને સપાટ પ્રસરાતા યરો ઠેકાણે ઠેકાણે ઉંચા નીચા થઈ જાય છે જેથી સમુદ્ર અને સ્થળ વચ્ચેનો ભેદ કાયમ જળવાઈ રહે છે.

આ પ્રમાણે ભુસ્તર વળી જવાથી અને તેમાં વચ્ચે વચ્ચે ટૂટ પડવાથી નીચેના યરો ફટલેક ઠેકાણે બહાર ધસી આવે છે અને તે ઉપરના યરો લગભગ ઉભા થઈ જઈ જુના યરો ઉપર નમેલા રહે છે. જેથી કરી તેમની ઉંચી થયેલી સપાટીના ખુણા ઉપર આપણે કરી શકીયે છીયે અને તે યરોની સવિગત તપાસ કરી શકીયે છીયે. આમ થવાથી માત્ર ત્રણ કે ચાર હજાર ફૂટની ઉંડાઈના ભુસ્તરનું જ્ઞાન મેળવવાને બદલે આપણે હજારો ફૂટનું અવલોકન સહેલાઈથી કરી શકીએ છીયે. આમ જીવની નીચાનીઓવાળા યરોની જાડાઈ લગભગ ૭૫૦૦૦ ફીટ એટલે લગભગ ૧૪ માઈલ જેટલી મપાઈ છે.

ભુસ્તરના આ યરના બનેલા દર્શતરના એટલે ભુસ્તરકાળના પાંચ મુખ્ય ભાગ કરવામાં આવેલા છે:—

- (૧) અતિ પ્રાચીન યુગ, એટલે જે યુગ બહુ જ જુના પત્થરોનો બનેલો છે કે જેમાં બહુ જ યોડી બરફે જીવપદાર્થોની કંઈ જ નામ નીચાની માલૂમ પડતી નથી.
- (૨) પ્રાથમિક યુગ કે જે યુગમાં બહુ જ પ્રાથમિક અવસ્થાના જીવો મળી આવે છે.
- (૩) દ્વિતીય યુગ કે જે યુગમાં જીવની અવસ્થા જરા આગળ વધેલી હોય છે.
- (૪) તૃતીય યુગ કે જે યુગમાં મનુષ્ય શીવાયના હાલના બીજા સર્વ પ્રાણી-વનસ્પતિઓ માલૂમ પડે છે.

(૫) ચતુર્થ યુગ જે અર્વાચીન કાળની સાથે સંબંધ રાખે છે અને જે કાળ મનુષ્યના પ્રવેશ પછીનો છે

આ મુખ્ય વિભાગના પ્રત્યેકના ક્રમવાર પેટાવિભાગ ક્રમવાર આવ્યા છે અને આ ક્રમોના વળી ધરોની રચના પ્રમાણે પેટા વિભાગ કરાયેલા છે

પ્રત્યેક દેશમાં મળી આવતા ધરોનું અને તેમાં મળી આવતી જીવની નીચાનીઓનું અવલોકન કરી તે ધરોને ઉપરના દર્શાવેલા મુખ્ય વિભાગમાં ક્રમવાર અને ચ્યના પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવે છે અને જુદા જુદા દેશની નીચાની ઉપરથી જણાઈ આવતા સમકાલીન ધરોની તુલના કરવામાં આવે છે ભુસ્તરશાસ્ત્રનો મંપૂર્ણ વિજ્ઞાનરીતે અભ્યાસ પ્રથમ યુરોપમાં અને મુખ્યત્વે કરી ઈંગ્લેન્ડમાં કરવામાં આવ્યો છે અને ઈંગ્લેન્ડમાં સ્વાભાવિક રીતે અતિ પ્રાચીન કાળથી માંડીને ચતુર્થ યુગના છેક અર્વાચીન દાગ સુધીના સર્વ કાળના ધરો મળી આવવાથી ઈંગ્લેન્ડના કરેલા વિભાગો ભુસ્તરશાસ્ત્રમાં ઘણું ખરૂં પ્રત્યનિત છે

પ્રત્યેક દેશના ધરોને ઈંગ્લેન્ડ અને યુરોપના ધરોની સાથે સરખાવવા ટ્રટલીકવા બહુ મુશ્કેલી આવી પડે છે પરંતુ તે દેશના ધરો ઉપરથી તે દેશનો ભૂસ્તર ઇતિહાસ ઉપરથી-ટીથો આલેખી શકાય છે અને તે દેશની ભૂસ્તર સ્થિતિ જુદા જુદા કાળમાંથી હતી એવે જાણ સ્થગ કેવી રીતે વહેંચાયેલા હતા, મુખ્ય મુખ્ય પર્વતો મ્યારે બહાર પડી આવ્યા અને તે દેશના આધુનિક ભૂતગતના મુખ્ય મુખ્ય સ્વરૂપો કીવા કાળમાં પૃથ્વીના કીવા ફેરફારોથી બની આવ્યા તે વિશે કંઈક હુક હેવાન લઈ શકાય છે

તો આજના લેખનો ઉદ્દેશ હિન્દુસ્તાનના ભૂપૃષ્ઠની આધુનિક સ્થિતિ ભૂસ્તરના જુદે જુદે કાળે કેવા કેવા ફેરફારોથી પ્રાપ્ત થઈ તે બતાવવાનો છે

હિન્દુસ્તાનના ભૂસ્તરનો વિચાર કરતા સ્વાભાવિક રીતે તેના ત્રણ મુખ્ય ભાગ થઈ શકે છે અર્વાચીન કાળના મટોડાના જાગ ધરથી છનાથેલો ગંગા અને મિધુ વચ્ચેનો પ્રદેશ હિન્દુસ્તાનનો મધ્ય વિભાગ છે આ મધ્ય પ્રદેશની દક્ષિણનો વિભાગ દ્વીપક'પ વિભાગ તરીકે ઓળખાય છે અને ઉત્તરનો વિભાગ બાલ દ્વીપકેષ્પ વિભાગ તરીકે ઓળખાય છે હિન્દુસ્તાનનો મટોડા ભાગ દ્વીપકેષ્પ વિભાગમાં સમાઈ જાય છે આ વિભાગમાં પશ્ચિમ તરફ સમુદ્રમાં જોડેલી મુખ્ય નદીઓ નર્મદા અને તાપ્તી છે અને પૂર્વ તરફ જંગલોના ઉપસાગરમાં જોડેલી કૃષ્ણા, મહા નદી, કાવેરી અને ગોદાવરી છે સલાદ્રિ પર્વતની દાર ઉત્તરમાં સુગતથી માંડીને દક્ષિણમાં ઠેક ટપ કોમગીત સુધી પ્રસરેલી છે અને સાતપુરાની દાર પૂર્વ પશ્ચિમ નર્મદાને દક્ષિણ કીનારે આવી રહી છે અને ગંગાપુતાનામાં અન્વલી પર્વતો આવ્યા છે

દ્વીપકેષ્પ વિભાગનું ભૂસ્તર ઘણું ખરૂં અતિ પ્રાચીન કાળના પત્થરોનું અનેલું છે અને તેથી તેના મુખ્ય પ્રદેશ અતિ પ્રાચીન છે અને ફક્ત વચ્ચે વચ્ચે જ કોઈ કોઈકે ઠેકાણે તેનું ભૂસ્તર પ્રાચીન કાળ પછી સમુદ્રતળીયે આવેલું હતું હવે જો આ પ્રદેશના ભૂસ્તર ધરોનું એક પછી એક નિરીક્ષણ કરીએ તો ભુસ્તર ઇતિહાસની પ્રાથમિક સ્થિતિ બીજા સર્વ

દેશોના ઇતિહાસની જોમ ધણે અંશે તમેામય છે. આ પ્રાચીન જૂસ્તર દ્વીપકલ્પમાં સર્વત્ર પ્રસરેલું હોતું જોઇએ અને તેના ધોવાયેલા ભાગોથી થયેલો ધારવાડનો ક્રમ જે જે ઠેકાણે હાલ પ્રસરાયેલો છે ત્યાં તે વખતે સમુદ્ર હોવો જોઇએ અને આ પ્રાચીન સમુદ્રના થરોનો હાલનો ધારવાડ-ક્રમ થયેલો છે. આ સમુદ્રમાં વારંવાર જ્વાળામુખીઓ ફાટેલા હોવા જોઇએ કારણ કે જ્વાળારસના પત્થરો ધણા આ ક્રમમાંથી માલૂમ પડી આવે છે, આ થરોમાં જીવની નીચાનીઓ માલૂમ પડતી નથી. આ થરો પાછળથી સંક્રાન્તિ દબાયેલા છે અને આ થરોના ધોવાવાથી હાલનો કડાપાનો ક્રમ બનેલો છે. પરંતુ આટલા ઉપરથી ધારવાર ક્રમ વખતના પ્રાચીન કાળમાં જળ અને સ્થળની વહેંચણી કેવી રીતની હતી તેનું બરોબર અનુમાન થઈ શકતું નથી. ધારવાડ ક્રમની ખાસ કિમત તેમાં રહેલા ખનિજોને લઇને છે. મધ્ય પ્રાન્ત અને બેલારીમાં આવેલી કીમતી અને ચોખી લોઢાની ખાણો, સીંગ બુમિની તાંબાની ખાણ અને કોલારની ક્વૉર્ટઝની રેખાઓમાંથી મળી આવતી સોનાની ખાણો માટે આ ક્રમ નાનીયો છે.

કડાપા ક્રમના પેટા વિભાગો બીજવર, ગ્વાલીયરના તળેના અને કલ્હાગડી કૃષ્ણાના ઉપ-રના થરો છે. કડાપા ક્રમ વખતે જળ સ્થળનું કંઈક અનુમાન થઈ શકે છે. કડાપા અને કલ્હાગડીના પ્રદેશની દક્ષિણ પશ્ચિમનો દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો ભાગ હંચી જમીન હતો અને સમુદ્ર દ્વારા જ્યાં બંગાળનો ઉપસાગર છે તેના પૂર્વ છેડાથી માંડીને ઠેક ઉત્તરમાં નીજમના રાજ્ય અને મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં પ્રસરેલો હતો. આ સમુદ્રની મર્યાદા બરોબર શી હતી તે જાણી શકાતું નથી પણ પશ્ચિમ બંગાળ અને છોટા નાગપુરમાં જમીન હોય એમ લાગે છે. અને આ જૂનીપ્રદેશ ઠેક ગંગાના પ્રદેશથી પ્રસરેલો હોવો જોઇએ. જુદેલખંડમાં પણ જમીન હોય એમ લાગે છે. અને બીજવરનો સમુદ્ર તેની દક્ષિણે આવેલો હોવો જોઇએ. આ સમુદ્ર નર્મદા અને સોન નદીની ખીણોમાં અને પાછળથી જુદેલખંડના ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગમાં ગયેલો હતો અને આ ઠેકાણે ગ્વાલીયરના થરો જન્મ્યા હતા.

દિમાલયનો પ્રદેશ પાછળથી હંચો આવવાને લઇને અને ગંગા સિંધુનો પ્રદેશ બહુ જ જડા મટેડાનો હોવાને લઇને અને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના મોટા ભાગમાં દ્વિતીય યુગને અંતે ટ્રેપના થરના ચર પ્રસારવાથી આ જગ્યાઓમાં પ્રાચીન કાળમાં શી સ્થિતિ હતી તે કહેવું સાવ અશક્ય છે. એટલે આપણા ઉપરના અનુમાનોથી પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ વિષે ધણો જ ઝંખો ખ્યાલ આવી શકે છે. કડાપા ક્રમને અંતે એટલે વિંધ્યા ક્રમની શરૂઆતમાં પૃથ્વીતલમાં મોટા ફેરફાર થયા હતા. આ વખતે અરવલ્લીના પર્વતોની દાર હંચી આવી હતી, આ દાર ઠેક ગંગાના પ્રદેશમાં થઈ દિમાલય સુધી પહોંચી હતી. તેના શેષ નામ રૂપ હાલની અરવલ્લીની ટેકરીઓ છે. આ દારની એક ટાપા સોન અને નર્મદાની દક્ષિણે ઉભી થઈ હતી. આ મોટા ફેરફાર પછી દ્વીપકલ્પમાં અત્યાર સુધી બીજો એવો મોટો કંઈ ફેરફાર થયો નથી અને જે કંઈ ફેરફાર થયો છે તે માત્ર પૃથ્વીની ધીમે ધીમે ઉચે નીચે જવાની ગતિથી થયેલો છે.

આ પ્રમાણે અરવલ્લી પર્વતો દ્વીપકલ્પની ઉત્તરની સીમા થઈ રહ્યા હતા. આ પર્વતોની

પશ્ચિમે આવેલો રજપુતાનાનો પ્રદેશ જમીન અને સમુદ્રમાં વારે વારે બદલાયા કરતો હતો પણ તેની પૂર્વ બાજુએ કોઈ દિવસ સમુદ્ર આવી શક્યો નહોતો.

આ પ્રમાણે જ દ્વીપકલ્પનો દક્ષિણ પૂર્વનો કિનારો આ કાળથી ડેઠ અત્યાર સુધી લગભગ સ્થિર રહ્યો છે આ પછીના મધ્ય કાળમાં દ્વીપકલ્પની અંદર જમીન ઊંચી નીચી થઈ હતી. વખતે સમુદ્ર અંદર આવી જતો અને વખતે જમીન સમુદ્રમાં ધસી જતી પણ જે કંઈ સામુદ્રિક જીવોની નીચાનીઓ દ્વીપકલ્પમાં માણૂંમ પડી આવે છે તે સર્વ હાલના દરિયા કીનારે અને તે વળી આધી આધી હોવાથી એમ સંદેહ અનુમાન થાય છે કે સમુદ્ર અને જમીનની મર્યાદામાં બહુ ફેરફાર દ્વીપકલ્પમાં થયો નથી.

અરવલ્લી પર્વતો અને પૂર્વ કિનારાની હદ આ પ્રમાણે વિધ્યા ક્રમના કાળમાં થઈ છે એમ નક્કી કરી શકાય છે. પણ આ કાળ યુરોપના ક્રમોના કયા સાથે સંબંધ રાખે છે તે બરાબર નક્કી કરી શકાતું નથી.

વિધ્ય-ક્રમના ઉપરના થરો એટલે બંદાર, કેમોર અને જેવાના થરો યુરોપના પ્રાથમિક યુગના ડેવોનીયન ક્રમ સાથે મળતા હોય એમ લાગે છે. આ પ્રમાણે વિધ્ય ક્રમ પ્રાથમિક યુગના વચ્ચલા કાળમાં લગભગ હોય એવું અનુમાન થઈ શકે છે. ડેવોનીયન પહેલાના સૈયુરીયન ક્રમની નીચાનીઓ પંજાબની ઉત્તર પશ્ચિમે અને મધ્ય હિમાલયની ઉત્તર પશ્ચિમે અને ઇરાવતીની પૂર્વની ટેકરીઓમાં મળી આવતા હોઈ ત્યાં તે વેળા સમુદ્ર હોય એમ ધારી શકાય છે અને પૂર્વ હિમાલયમાં અને આસામમાં આ સૈયુરીયનની નીચાનીઓ ખીલકુલ નહિ હોવાથી દ્વીપકલ્પ આ સમયમાં ડેઠ ઉત્તર પૂર્વમાં ત્યાં સુધી વધેલો હોવો જોઈએ.

વિધ્ય ક્રમના થરો વિધ્ય પર્વતની હારમાં બહુ મળી આવતા હોવાથી નેમનું નામ પડ્યું છે. આ વખતના પત્થરો બહુશઃ રેતીના બનેલા છે અને તેમાં વચ્ચે ચુનાના પત્થરો મળી આવે છે. તેના ઉપરના થરો બંદાર રેવા, અને દેમોરના નામથી ઓળખાય છે અને નીચેના કાર્તુલ, ભીમા, સોન સનેરી, વિગેરેથી ઓળખાય છે. આ ક્રમના થરોમાંથી હીરા મળી આવે છે પનાની ખાણ રેવાના થરોમાંથી નીકળે છે. આ ક્રમમાંથી બાંધકામના ઘણી ઊંચી જાતના પત્થરો મળે છે.

(અપૂર્ણ.)

વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ.

‘શું’ ની વ્યુત્પત્તિ.

રા. તનસુખરામનું ચર્યાપત્ર આ વિષય ઉપર સંવત ૧૯૧૫ ના જ્યેષ્ઠના ‘વસન્ત’ માં આવેલું જોઈ શોધી શકાય તેવું પ્રાપ્ત થાય છે.

કૌદરો ઉપરથી ‘શું’ ની વ્યુત્પત્તિ સ્થાને એઓ વાંધા એ કાઢે છે કે કૌદરોમાંથી અ-વાન્તર રૂપો થતાં પ્રથમ અવયવનો લોપ (‘કશું’ માંથી કનો લોપ) થાય છે એમ માનીશું તો ‘તુલ્ય ન્યાયથી’ ‘ઈદરો, યાદરો, તાદરો’ એ શબ્દોને પરિણામે પણ ‘શું’ ન ઉત્પન્ન થવું જોઈએ. પરંતુ ભાષાના સંબંધમાં હાવાં હિસાબી ધોરણો વાપરવાં, તુલ્ય ન્યાય પ્રવર્તાવવો, એ કેવળ અર્થોગ્ય અને વસ્તુસ્થિતિ—ભાષાના બંધારણના વિલક્ષણ વિષયોની વસ્તુસ્થિતિ—થી કેવળ વિરુદ્ધ છે. હેવાં ધોરણ વાપરિયે તો તો ભાષામાં નિયમ, અપવાદ, પ્રતિપ્રસવ વગેરેને સ્થાન ન નહિ મળે. ભાષાનાં રૂપો તે કાંઈ સંચારમાં—એક ધારા સંચારમાં—ધકી કાઢવી આશ્ચર્યની નથી, એ વાતનું સ્મરણ કરાવવાની જરૂર પડે છે એ ખેદની વાત છે. અમુક ઉત્સર્ગ અનેક રૂપોને સંબંધે પ્રવર્તે તો દોડા માટે તે તે પ્રસંગ સ્થાનમાં તે પ્રવર્તે જ એમ નિયમ ના હરી સકે. ઉદાહરણ તરીકે અસ્વરિત પ્રથમ યુતિનો લોપ એ ઉત્સર્ગ ન સમજાયે. ઘટિચંદ્ર ઉપરથી ચુજરાતીમાં એ ઉત્સર્ગ ન પ્રવર્તતાં ‘અછડું’ થયું, અને હિન્દીમાં એ ઉત્સર્ગ પ્રવર્તી જૂઠા થયું. આ પ્રકારનાં અનેક ઉદાહરણ આ વિષયના નિરીક્ષકોને જરૂરી.

વ્યંજન—સ્વર રહિત અથવા સ્વર વ્યંજન—નો નાશ; એ ઉત્સર્ગ વિશે ‘દધાન્ત-વૈપમ્ય’ નો લોપ રા. તનસુખરામ બતાવવા મળે છે. મહે આપેલાં પાંચમાંથી ચાર ઉદાહરણો એ લોપથી દૂષિત છે એમ એઓ કહ્યે છે. અને એ માટે આધાર એઓની પાસે સખળ જણાતો નથી:

‘હાલો’ શબ્દ દક્ષિણ ઉપરથી નહિ પણ દક્ષ ઉપરથી “ખડુ કરી” છે એમ એઓ કહે છે; ‘સખણો’ એ મુલક્ષણ કરતાં સક્ષણ ઉપરથી થયો હોય “એમ બાસે છે,” આમ એઓનું વચન છે;

અને ‘નોતડું’ શબ્દનો નિમગ્નજનમાંથી ઉત્પત્તિક્રમ એઓને જણાતો નથી એટલો જ બાધ છે;—આ રીતે ‘ખડુ કરી,’ ‘બાસે છે,’ ઇત્યાદિ વચનોથી જે ઉદાહરણોને પોતે સંદિગ્ધ રીતે વાંધાબરેલાં કરાવે છે તે સામગ્રીને દધાન્તવૈપમ્ય લોપના આરોપમાં વાપરવી એ અ-પરિહીત છે. તે ઉપરાંત આશ્ચિન ઉપરથી ‘આસો’ થયો તે વિશે આ વ્યંજન લોપની પ્રવૃત્તિ વિશે હેમનાથી વાંધો લેવાતો નથી. તો બીજા ઉદાહરણો ઉપર કહ્યાં તેમાં પણ મહારી વ્યુત્પત્તિને વિશેષ સખળ આધાર હોય તો અર્થાત્ જ તે સર્વમાં પ્રવર્તે તો એ ઉત્સર્ગ જ હોઈ એ ઉદાહરણો અદૂષિત જ ગણવાં જોઈએ. માટે એ ચાર ઉદાહરણો વિશે કાંઈક સંભવપરીક્ષા બતાવું છું:—

દક્ષિણ ઉપરથી રા. તનસુખરામ ‘ઉત્સર્ગમાલા અનુસાર’ દક્ષની (? દક્ષિણ) ઊપ-જાવે છે. રા. તનસુખરામને આ વિષયમાં પ્રાકૃત વ્યાકરણોની અવગણના કરી, (તે વ્યાકર-

લોને આધારે જ, પણ કાંઈક શિથિલ રીતે સ્વામ્યથી) ઉત્સર્ગમાળાનો જ આશ્રય કરવો પડ્યો છે તે આશ્રયની વાત છે. આમ કરવામાં વળા એઓની નિયમોને સંચારૂપ ગણવાની શૈલી આવે છે. કેમકે દક્ષિણ ઉપરથી દાહિન રૂપ પ્રાકૃતમાં સુવિદિત છે. સિદ્ધહેમચન્દ્રના ૮-૨-૭૨ માં સ્પષ્ટ પ્રમાણે દાહિન અને દક્ષિણ એમ વૈકલ્પિક રૂપ છે. હિન્દમાં રહેના એ શબ્દ ‘જમણું’ એ અર્થમાં પ્રચલિત છે, તે પણ સૂચવે છે કે દાહિન રૂપ પ્રાકૃત પછીની બાપાઓમાં ઊતરતું આવ્યું છે. માટે દક્ષિણ જ રૂપ સંભવે એ સંકુચિત દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરવો પડશે.

દક્ષ ઉપરથી તો દક્ષો જ થાય; હકાર તો દક્ષિણમાં જ ફરતો થાય છે. એટલે દક્ષ ઉપરથી ‘ડાહો’ એમ કહવામાં હકાર માટે ખુલાસો જડતો નથી. આ કારણથી દક્ષિણનો જ આશ્રય કરવો પડશે. દાહિન—જ લોપ થઈ, દાહિઓ—ડાહો (દ નો ડ થઈ) એમ ક્રમ લેવામાં સ્પષ્ટ સુસંભવ જ જણાયો.

‘સખણો’—એ શબ્દ સુલક્ષણ ઉપરથી નહિ પણ સક્ષણ ઉપરથી થયેલો રા. તનસુખરામને બાસે છે. પણ એ બાસ નિરાધાર છે. સક્ષણનો અર્થ પ્રથમ તો અતિ અપ્રમિદ અને કૂટ રીતે પ્રાપ્ત થાય એમ છે; સક્ષણ=કુરસદવાળો, ”અથવા ‘તાબામાં રહેલો’ એમ કહી શકાય. (આપ્ટેના કોશમાં સક્ષણ=being at leisure, અને ક્ષણ=leisure; dependance, servitude; એમ અર્થો આપ્યા છે તે શિવાય બીજા અર્થ કામ આવે એમ નથી.) આ અર્થ ઉપરથી ‘સખણો’=શાન્ત રીતે રહેલો, અડપલાં કર્યા વિનાનો,—એ અર્થ આણવો એ બહુ જ ક્ષિપ્ર માર્ગ છે. આ ઉપરાંત મુરત તરફ હજી પણ ‘સખણો’ ને બદલે ‘સલખણો’ એ શબ્દ બોલાય છે, તે વિચારીશું તો સુલક્ષણ એ જ વ્યુત્પત્તિ ખરી જણાયો. સક્ષણ ઉપરથી ઊપજવવામાં માત્ર શબ્દનાં બાહ્ય સ્વરૂપ ઉપરથી ભૂળ શોધવાની અશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ જ સૂચવાય છે.

ઉદાસ શબ્દ શુદ્ધ સંસ્કૃત છે તે રા. તનસુખરામના કહેવાથી આજ મહારા જાણ્યામાં આવ્યું તે સ્વીકારવાને સંકોચ નથી. એ ઉપરથી એટલું તો જણાયો કે મહારા ઉત્સર્ગને ટેકા સારું ઉદાસીન શબ્દ તરફ મહારું ‘દૃષ્ટિવલન’ થયું એ રા. તનસુખરામનું અનુમાન નિરાધાર છે. હવે ઉદાસ એ ઉદાસીન કરતાં સરખામણીમાં ઓછો પ્રસિદ્ધ શબ્દ છે, તો સંભવ વધારે એ જ છે કે ઉદાસીન ઉપરથી ‘ઉદાસ’ શબ્દ આવ્યો હોવો બોધ્યે. શકારતું તાલવ્ય પણ પણ ‘સીન’માંના સીના ઇકારને પરિણામે થયું હોઈ આ અનુમાનને વધારે પુષ્ટિ મળે છે.

નિમન્ત્રણનો જ હુમ્મ થતાં—અવાન્તરક્રમ નિમન્ત્ર, નમન્ત્ર, નમન્તર, નવન્તર, નોતરુ આમ કોઇ પણ આ વિષયના અન્વેષકને જડે એમ છે; અને પ્રાકૃતદ્વારા નિમન્ત્રણ થાય તેથી સાક્ષાત્ તદ્ભવ મહે’ કહેલો છે. રા. તનસુખરામને જે અતર્ક્ય છે તે ક્રમ હવે બતાવ્યા પછી વધારે પ્રકાશની જરૂર નથી.

આમ ઉપરનાં ચારે ઉદાહરણો દૃષ્ટાન્તવૈયમ્ય દોષથી દૂરિત નથી, એ જણાવ્યા પછી, ફરજક કરડિયો—કડિયો, પરિવિષ્ પરીશયું પીરસયું, પીસયું, વગેરે બીજાં પણ ઉદાહરણોના

નિર્દેશ કરીશું તો—ઉત્સર્ગ માની લઈ ઉદાહરણો નથી સોધી કદાચાં, પણ ઉદાહરણોમાંથી ઉત્સર્ગ દર્શિત થતો જોયોછે, એ સદજ જણાઈ આવશે.

‘શું’ વિશેષણ તે અવ્યયરૂપ ‘શું’ અનેછે તે માટે મન્દં મન્દં વાયો વિચલતિ ઇત્યાદિ ઉદાહરણાતું સામ્ય મહેં બતાવ્યુંછે તે રા. તત્ત્વસુખરામને “કિલ્લણ, દુર્ઘટા, કલ્પના” લાગેછે. ગુજરાતીમાં ‘શું’ વિશેષણરૂપે અને અવ્યયરૂપે અતિનિર્ગાઈ છે—એમ એઓ કહેછે. પરંતુ એઓ કાંઈ કારણ બતાવતા નથી કે ઉદાહરણથી પ્રતિપાદિત કરતા નથી. “શું? એમ થાય કે?”—ઇત્યાદિમાં અવ્યય રૂપનાં ઉદાહરણ મહેં આપ્યાંછે તે ઉપરથી એ જણાશે કે વિશેષણરૂપ ‘શું’ ઉપરથી જ અવ્યયરૂપ ‘શું’ થયુંછે. તે ઉપરાંત અવ્યયરૂપ ‘શું’ માટે ‘શું’ ધારોછો? ‘શું’ કહોછો? ઇત્યાદિ અર્થ ઉદ્દિષ્ટ હોઈ અન્ય ભાગનો લોપ થઈ ‘શું’ એટલું જ કહી અવ્યય થયો હોય એમ મહેં વૈકલ્પિક કલ્પના બતાવીછે, તે વાત લક્ષમાંથી કદી નાંખવી ના જોઈએ. ગમે તે રીતે પણ અવ્યય ‘શું’ અને વિશેષણ ‘શું’ એ બંનેની ઉત્પત્તિ એક જ મૂળમાંથી છે હેમાં સંશય નથી. અને તે કીદશ ઉપરથી સંબંધિત બહુ રીતે જણાય છે, તે માટે હવે વધારે પ્રમાણુની જરૂર નથી જણાતી.

પણ હવે ‘એક સુઠ વિદ્યાર’ બીજી વ્યુત્પત્તિ સૂચવેછે એમ રા. તત્ત્વસુખરામ બતાવે છે. તે નીચે પ્રમાણુ:—

કિં—કમ્—અમ્—અમ્—શું. આ વ્યુત્પત્તિક્રમમાં ‘અમ્’ એ ચાલુ શામ્યરૂપનો આશ્રય લઈ તે દ્વારા પરિણામી રૂપ બતાવવામાં ઐતિહાસિક અસંભવ ઉધાડો જ છે. પ્રાકૃત-માંથી ગુજરાતીમાં આવતાં આ પ્રકારનો ક્રમ અત્યાર સુધી પરિચયમાં આવ્યો નથી. સંસ્કૃત પ્રાકૃત,—પછી હાલતું શામ્ય—અને પછી હાલનો સર્વલોકપ્રચરિત પ્રયોગ—એ ક્રમમાં રહેલા અસંભવને વધારે ઉધાડો પાડવાની જરૂર જ નથી. તે ઉપરાંત આ વ્યુત્પત્તિ પ્રથમ દર્શને જ કૃત્રિમતાની છાયાવાળી છે એ વ્યુત્પત્તિ રસિકજનોને સદજ જણાઈ આવે એમ છે. વળી શો, શી, શું વિશેષણ માટે કિમ્ ઉપરથી આ અવ્યયાકાર વ્યુત્પત્તિ નિરુપયોગી થશે. અને કીદશ ઉપરથી બતાવેલા સર્વ સાધારક્રમે તથા એ માટેનાં પ્રમાણુ વિચારતાં, તેમ જ તે માટેના રા. તત્ત્વસુખરામના વાંધાનો ઉપર બતાવેલો નિદેશ જોતાં આખર કીદશ ઉપરથી જ વ્યુત્પત્તિ સુધારિત સ્થાપવાને બાંધ જણાવેલા નથી.

રત્નાગિરિ,
તા. ૨૦-૬-૦૯.

નરસિંહરાવ લોખાનાથ.

સાહિત્ય ઉપર વિવેચનની અસર.*

૨૧. જ્યોત્સનારાય કેસાણુરાય કામરે, માહિત્યસભામાં અપાયલા એક ભાષણ સમયે, જણાવ્યું હતું કે ઋણીથી ઉત્પન્ન થતો અસન્તોષ આદરણીય છે, સન્માનપાત્ર છે ગુજર્જર ભાષાના સાહિત્યની જે હાલ સ્થિતિ છે, જગાણી, મતારી આદિ ભાષાઓના સાહિત્યની સમૃદ્ધિ જોતા ગુજર્જર સાહિત્યની જે અવદૃશ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેથી સર્વ સાહિત્યસેવકને કરુણા સાથે અસન્તોષ થાય એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. મારા ધારવા મુજબ આ અસન્તોષ સર્વત્ર પ્રસારતો જાય છે પરંતુ તેનો ઉદ્ભવ સાહિત્ય ઉપરની પ્રીતિને લીધે છે એટલે તેનું પગિણામ, સાહિત્ય સખન્ધની જાગૃતિમાં, સાહિત્યની સેવામાં, સાહિત્યની ઉન્નતિમાં, સાહિત્યના લાભમાં આવવાનું એ નિ સંશય છે.

અસન્તોષ થવાના કારણ છે અર્વાચીન ગુજર્જર માહિત્ય કાર્તિમાન દશામાં નથી. ગુજરાતી સાહિત્યની હાલની સ્થિતિ વિષે એક સામાન્ય અભિપ્રાય બાધીએ તો તેજ અભિપ્રાય બાધી સકાય કે સામાન્ય રીતે, બુધા, મધ્યમપક્ષિતા પુસ્તકો, મધ્યમ પ્રકારના લેખો પ્રકટ થાય છે લેખકો યથા છે, મહાન ગ્રંથકારોની સખ્યા સ્વરૂપ છે, સાહિત્યમાં કામ કરનાર કદાચ મળી આવે છે પરંતુ કળાકુશળ તો ભાગ્યેજ મળી આવે છે. સાહિત્યમાં અભિવૃદ્ધિ થતી જોવામાં આવે છે પરંતુ સાહિત્યમાં બધું દબ્યમાન થતું નથી ચલતું થાય છે, પરંતુ ઉત્કૃષ્ટતા જોવામાં આવતી નથી એક ઉચ્ચ આશયને, ઉચ્ચ પ્રયત્નને વળગી રહેવા કરતા લેખકો પ્રસિદ્ધિને વધારે પસંદ કરે છે પ્રસિદ્ધિની લેખકો ઉપેક્ષા કરતા નથી, પ્રસિદ્ધિને માટે તેઓ શક્ય મારે છે. અસર કેમ થાય એજ તેમની અપેક્ષા હોય છે. વિચારનો વિકાસ થાય, પ્રમાણ થાય, સાહિત્યસમાજને લાભ થાય એજ દીર્ઘ છે એમ માનવાને બદલે લેખકો માત્ર પ્રસિદ્ધિ, મિથ્યા કાર્તિ મેળવવાને માટે પ્રયાસ કરે છે

સામાન્ય પ્રકારના જ લેખો જો પ્રકટ થાય છે તો, તેની, જનસમાજની અભિરુચિ, જનસમાજના અભિપ્રાય ઉપર ખરાબ અસર થાય છે અભિરુચિની ઉત્કૃષ્ટતાને આથી હાનિ પહોંચે છે ઉત્તમ દૃષ્ટિગોચર થતું નથી, ઉત્તમ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી એટલે ઉત્તમની અપેક્ષા, ઉત્તમની માગણી થતી પણ બધું પડે છે ઉત્તમ સાહિત્ય જ ધણે ભાગે પ્રસિદ્ધ થતું નથી કારણ કે ઉત્તમની કોઈને ગણના કે અપેક્ષા રહેતી નથી લેખકની વાયક ઉપર અસર રહે છે તેમ વાચકની ભવિષ્યના લેખકપદ પણ સામાન્ય રીતે અસર રહે છે

આવી મુશ્કેલ, આવી શોકજનક સ્થિતિમાં, લેખક તેમ વાચક બન્નેને માર્ગદર્શક થઈ પડે, સાહિત્યને ઉન્નત કરે, સાહિત્યનું બળ વધારે તેવા વિવેચનની, સંગીત નિર્ણયની જરૂર રહે છે

કાયદાઓમાં જેમ એક ખાસ નકી નિયમ હોય છે તેમ સાહિત્યમાં ખરૂં વિવેચન ટાંચે

* ગુજરાત સાહિત્યસભામાં ૨૧ ૨૨ સપ્ટેમ્બર મહાપતરામ નીલકંઠ પિ એ એલ-એન. બી. ના પ્રમુખપણા નીચે વક્તવ્યો

કહેવું, ખરો નિર્ણય કયો, તેના સંબન્ધમાં કશું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય નહિ. કોઈ પણ પુસ્તકની ઉત્કૃષ્ટતાની પરીક્ષા માત્ર વ્યાકરણના નિયમના પાલન અને શૈલીની શુદ્ધિ, અશુદ્ધિથી થઈ શકે નહિ, શૈલીની ઉત્તમતા સાથે લેખની ઉત્તમતા ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ છીએ. શુદ્ધ, પ્રૌઢ, સંસ્કારી શૈલીમાં ઉચ્ચ પ્રકારના લેખ લખાય એ તો સર્વથી ઉત્તમ જ છે પણ એવું ઘણીવાર બને છે કે ઘણાં પુસ્તકો જેમાં વ્યાકરણાદિ દોષો ન આવે તેને માટે માત્ર, ખાસ લક્ષ આપવામાં આવ્યું હોય છે તેમાં કેટલીકવાર ખરી મહત્તા હોતી નથી. આવાં પુસ્તકો ઘણાં પ્રકટ થાય તો પણ સાહિત્યને તેથી લાભ થતો નથી. ઘણીવાર એમ પણ બને છે કે વ્યાકરણાદિની શુદ્ધિ થોડી જળવાઈ હોય તેવા લેખોમાં મહત્તા જોવામાં આવે છે.

ત્યારે ખરું સાહિત્ય કોને કહેવું? તેની પરીક્ષા કેવી રીતે કરવી, પ્રતિભા એ કેવી વસ્તુ છે અને સૌન્દર્ય એ શું છે અગર ક્યાં છે તે કોણ કહી શકે? આ બાબતમાં મતભેદ પડશે. સાહિત્યમાં પણ કેટલાકને જે સુંદર લાગે છે, તે બીજાને શુષ્ક લાગે છે, બીજા ઉપર તેની કોઈ પણ અસર થતી નથી. કેટલાકને અમુક લેખમાં પ્રતિભાનાં ચિહ્ન દેખાય છે તો કેટલાકને તેજ લેખમાં કોઈ પણ પ્રસંસાપાત્ર માત્રમ પડતું નથી. એકજ પુસ્તક ઉપરનાં જૂઠાં જૂઠાં અવલોકન આપણે જોઈએ છીએ, આપણે વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણને આ બાબતનું સત્ય માત્રમ પડે છે.

જનસામાજ સમગ્રની ઉન્નતિ માટે ચર્ચાની, હીલચાલની આવશ્યકતા છે. ચર્ચાની, હીલચાલની ખામી, એ જનસમાજની મુશ્કેલી, જનસમાજની અધોગતિ સૂચવે છે તેમ સાહિત્યમાં ઉચ્ચ વિવેચનની ન્યૂનતા એ સાહિત્યની પણ અવનતિ સૂચવે છે એમ માઈ માનવું છે. જીવનના દરેક વિભાગમાં, દરેક વિભાગના આરોગ્યપૂર્ણ જીવન માટે વિશિષ્ટ વિવેચનની હમેશાં આવશ્યકતા રહે છે. ધરનાં દરેક કમકાજ ઉપર, સાંસારિક, રાજદારી તેમ ધાર્મિક બાબતો ઉપર ચર્ચા ચાલે છે. સુંદર ગૃહકલાઓ, ધર્મને લગતી મતભેદની બાબતો, રાજદારી વિષય ઉપર વિવેચન થાય છે, ચોખ્ખાચોખ્ખું દોહન કરવામાં આવે છે, સત્યમાર્ગનાં સંશોધન થાય છે તે મુજબ સાહિત્યમાં પણ ચર્ચાની આવશ્યકતા છે.

વિવેચનના સંબન્ધમાં, નિરીક્ષણના સંબન્ધમાં એક વખત સાહિત્યસભામાં ડૉ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ક્રુવે જે વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા હતા તે સાથે હું સંમત થઈ શકતો નથી. ગુજરાતસાહિત્યસભામાં ડૉ. મહાનંદ લાદે, ગુજરાતી સાહિત્ય વિષે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું ત્યારે પ્રમુખપદેથી ડૉ. કેશવલાલે જણાવ્યું હતું કે સાહિત્યમાં નિરીક્ષણનું, વિવેચનનું પદ ગૌણ છે અને હાલ, આ દેશના અનેક પ્રકારની ભિન્નતાના, કુસંપના સમયમાં વિવેચન ન હોય તો પણ હરકત જેવું નથી. સાહિત્યમાં વિવેચનનું પદ ગૌણ છે એ હું સ્વીકારું છું. ગ્રંથ લખવા અને ગ્રંથ આદિનાં વિવેચન લખવાં એમાં વિવેચનનું પદ ગૌણ છે છતાં ઉત્તમ વિવેચન સાહિત્યજીવનને, લોકોની અભિરુચિને ઉચ્ચગામી કરે છે. જગતિ, ચર્ચા, હીલ-આલ વગરનું સાહિત્યજીવન મૃતપ્રાય છે એમાં કશો પણ શક નથી. ભિન્નતા, કુસંપ વિષેના

ગ. કેશવલાનના વિચારમા કરુણાનો, અનુકંપાનો, એકતાની સિદ્ધિ માટેની લાગણીનો ગમે તેવો સ્તુત્ય આધારોવા હોય તો પણ તે ઈષ્ટ હોય એમ હું ધારતો નથી. જીવનના દરેક વિભાગમા, દરેક કામ ઉપર વિવાદ, ચર્ચા, વિવેચન થાય છે પતિપત્ની, પિતાપુત્ર, ઘરના કામકાજમા, સગા હાલા કુટુંબના કામકાજમા, નજરકર્તા અને નમ્મ રાજપ્રકરણમા, તત્ત્વ-વેત્તાઓ પરસ્પર તત્ત્વજ્ઞાનમા, વિદ્વાનો, નિધા, સાહિત્ય, કલા, કૌશલ, ધર્મ આદિના વિષયમા, અમલદાર અને નોકર પોતાના કામકાજમા, ઈન્સાફ કરનાર અને વકીલ કોર્ટમા, એમ ધરમા, કુટુંબમા, કચેરીઓમા, દંપતીઓમા, સભાઓમા, પરિવહોમા, ધર્મમંદિરોમાં વિવાદ, ચર્ચા, વિવેચન થાય છે અને દરેક વિષયમા યોગ્ય, પ્રામાણિક, સત્યપૂર્ણ, નિર્ભય, સમ્યક્તાપૂર્વક વિવેચન થાય છે તો તથી જનમમાજને લાભ થયો છે અને થાય છે એ નિર્વિવાદ છે ઘર, કુટુંબ, કચેરીઓ, સભાઓમા તેમ રાજમંદિરો અને ધર્માનયોમા પ્રામાણિક ચર્ચા, વિવેચન, બન્ધ થાય તો આપણે ધરના, કુટુંબના નિયમિત વ્યવહાર એકદમ બન્ધ કરવા પડે, સભાઓ, પરિવહો, કચેરીઓ, દરબારો આદિ એકદમ બન્ધ કરવાની આપણને ફરજ પડે.

સંશોધનમા, લેખનમા, જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિમા મનુષ્યને પરસ્પર વિચાર પ્રદર્શિત કરવા પડે છે અને ઘણીવાર મતભેદ થાય છે આ મતભેદ, મતભેદથી ઉત્પન્ન થતી ચર્ચા ઘણી અગત્યની છે કારણ કે મનુષ્ય માત્ર અપૂર્ણ છે અને જેટલે અંગે, ચર્ચાથી, વિવેચનથી એક બીજાના વિચાર બહુ તેઓ અપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરે એ વધારે પ્રશંસાપાત્ર છે. સપૂર્ણ તાત્ત્વ સ્વરૂપ કેવું હોઈ શકે સપૂર્ણતા ક્યા સેલી છે, સપૂર્ણતા કેની રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય, સંશોધન તેમ લેખનમા શું ન્યૂન છે, સંશોધન, લેખન, સાહિત્ય તેમ યોગેશી વાચનની અભિરુચિનો વિકાસ, તેની ઉત્પત્તિ, તેની અભિવૃદ્ધિ કેની રીતે થાય તે વિવેચનદ્વારા દર્શાવવામા આવે તેમા અનિષ્ટ શું છે એ હું સમજી શકતો નથી

બ્યારે કોઈ પણ મનુષ્ય લેખન-તરીકે, શિક્ષક-તરીકે, પોતાના વિચાર જનસમાજ ઉપર દર્શાવવા માગે ત્યારે તેમા આજી અમાજી કેટલું છે, સ્વીકારવા જેલું તેમ ફેંકી દેવા જેલું કેટલું છે, તેણે લખેલું સર્વ રીતે સપૂર્ણ છે કે ન્યૂનતાવાળું છે તે તેણે, તેમ જન સમાજના સંશોધન જ્ઞાનવાણી તેમ અજ્ઞાન મનુષ્યોએ જાણવાની જરૂર નહે છે આ બાબ તની જે વિદ્વાનો, લોખને સમજી આપે, સાહિત્યને લગતી, લેખન અને વાચનને લગતી લોખની અભિરુચિને સત્યથે ચઢાવે, સન્માર્ગ દર્શાવે તેઓ જનસમાજની એક રીતે ઉત્તમ સેવા ઉઠાવે છે * નિરીક્ષણ, વિવેચન એ આ મુજબ જનસમાજની, સાહિત્યની એક ઉત્તમ પ્રકારની સેવા છે

સાહિત્ય ચર્ચામા, સાહિત્યના વિવેચનમા, ઘણું શીખવા જેલું, ઘણું શ્રદ્ધા કરવા લાયક

* Every critic who can discern between good and bad, between true and false, between literature and merely printed stuff, can direct popular taste, and every person with brain to think with, reason to judge with, and speech to express his opinions with, is a critic if he wills to criticise — Jean Roberts

હોવા છતાં સાહિત્યમાં વિવેચકના પદને ઉતારી પાડવામાં આવે છે તેને માટે કેટલાંક ખીન્ન કારણો પણ હશે પરન્તુ તેનું એક કારણ મનુષ્યસ્વભાવ છે. માનવ સ્વભાવ, રીકા, ચર્ચા, વિવેચનનો શું પણ શીખામણ, સભ્ય બોધ પણ સહન કરી શકતો નથી, મનુષ્યસ્વભાવમાં કાંઈક વક્તા, કાંઈક આગ્રાહ રહેલી છે. ધણું મનુષ્ય એવાં હોય છે જેઓ, ખતાવ્યા વિના સૂઝે તો સીધે માર્ગે ચાલ્યાં જાય પણ માર્ગે ખતાવવામાં આવે, તેમને કોઈ પણ પ્રકારની સલાહ આપવામાં આવે તો તેઓ તે માર્ગ, તે સલાહથી ઉંધું જ પગલું ભરે. સહનશક્તિની આવી ખામી, આવી આગ્રાહ, સામાન્ય મનુષ્યોમાં જોટલી હોય છે તેના કરતાં પોતાને વિદ્વાન, પોતાને પંડિત માની બેઠેલા લોકોમાં વધારે જોવામાં આવે છે એ દિલ્લગીરી ભરેલું છે. હિક મિનિમનું વિવેચક તરીકેનું ચિત્ર આપતાં, ડૉ. જોન્સને વિવેચકની કેટલીક ખામીઓ ઠીક ખતાવી છે પરન્તુ તેમ કરતાં સમસ્ત વિવેચકવર્ગની હાંસી કરવામાં ડૉ. જોન્સન પોતાના પાંડિત્યના અભિમાનને, મનુષ્યસ્વભાવને ધણું અધીન થઈ ગયા છે, અને સાહિત્યમાં વિવેચકનું કામ ગૌણ છે, એ વાત તો બાજુપર રહી પરન્તુ તે કામ ધણું હલકું છે એવું હિક મિનિમનું નિરાશાજનક ચિત્ર તેના વાચકો આગળ તેઓએ રજુ કર્યું છે. મિથ્યાભિમાની પડિનો જ, કૃતિતોષોબી લેખકોજ વિવેચન સહન કરી શકતા નથી. સુઝ લોકો, સુઝ લેખકો, ખરા પંડિતો તો હમેશાં ચર્ચાનો, વિવેચનનો સત્કાર કરે છે. એક રીતે જોઈએ તો એમ પણ ખરું લાગે છે કે જેઓ લેખકો વા વક્તા તરીકે જનસમાજ પર કાંઈ ઇસાવવા માગતા હોય, જેઓ ઉપદેશક તરીકે ખડાર પડતા હોય, જેઓ કાંઈ કહેવા માગતા હોય તેમણે સાંભળવું પણ જોઈએ, તેઓએ સાંભળવાને, જાણવાને તત્પર રહેવું જોઈએ. જે લોકો, જે પંડિતો, જે વિદ્વાનો પોતાને સર્વજ્ઞ ધારી વિવેચનનો, ચર્ચાનો, સચ-નાઓનો આનાદર કરે છે તેઓ ગમે તેવા મોટા પંડિત હોય, ગમે તેવા મોટા વિદ્વાન હોય, પરન્તુ આ તેમનો દુર્ગુણ તેમની વિદ્વતાને, તેમના પાંડિત્યને વિપ્લવકર્તા થઈ પડે છે.

સોક્રેટિસ ઓસોનો શાળામાં શણે દિલસુદ ગણ્યો તો તેનું એક કારણ હતું. તે જાણતો અને કહેતો કે હું કશું જાણતો નથી. આ જગતની મદાન રચના, જગતના વિવિધ પ્રકારના ચમત્કારો, જગતના જૂઠા જૂઠા સજ પદાર્થોનું સૌન્દર્ય, એ એટલાં મૂઠ છે કે તે સર્વ રીતે જાણવાની કોઈ મનુષ્ય પ્રગલ્ભતા કરે તો તેની સુઝજનમાં ગણના થાય નહિ. મનુષ્યે, સુઝજનોએ તો હમેશાં કાંઈક જાણવાને, કાંઈક શીખવાને, કાંઈક સમજવાને તત્પર રહેવું જોઈએ. જે મનુષ્ય ગમે તે સ્થાનથી, ગમે તે વ્યક્તિથી જ્ઞાન મેળવવાને તૈયાર હોય છે તેજ વારતવિક જ્ઞાન મેળવી શકે છે. સંસારને લગતી, ધર્મ અને રાજપ્રકરણને લગતી ચર્ચામાંથી, મનુષ્યને જેમ ધણું શીખવાનું મળે છે, તેવી જ રીતે સાહિત્યને લગતી ચર્ચામાંથી, વિવેચનમાંથી, લેખકો, સંશોધકો, તેમ સામાન્ય રીતે જનસમાજને ધણું શીખવાનું, ધણું માર્ગદર્શક જ્ઞાન મળી શકે છે. †

† કવિ વર્ડસ્વર્થને પણ વિવેચનની ધણી હલકી કિંમત હતી.

‡ Thus it tends, at last, to make an intellectual situation of which the creative power can profitably avail itself. It tends to establish an order of ideas, if not absolutely true, yet true by comparison with that which it displaces; to make the best ideas prevail. Presently, these new ideas reach society, the touch of

વિવેચનને કનિષ્ઠ પક્ષિએ લાવનાર, અધમ પક્ષિના વિવેચકો છે, આવા વિવેચકોમાં, તેમના પોતાનામાં કંઈ માલ હોતો નથી અને માત્ર, મોટા માણસો, મહાન લેખકો આદિ ઉપર દીકા કરીને જ તેઓ પોતાનું મહત્વ દર્શાવવા દ્રાક્ષાં માર્યા કરે છે. ડિઝરાયલીએ “લોથેર”માં આવા વિવેચકો વિષે લખતાં જણાવ્યું છે કે “There is always both in Politics and Literature, the race, the Denises, the Oldmixon, Curles, who flatter themselves, that by systematically libelling, some eminent person of their times, they have a chance of descending to posterity.” આનો બાવાર્થ એજ છે કે મહાન પુરુષો ઉપર દીકા કરવાથી આપણે પણ મહાન થઈ જઈશું એમ અધમ પક્ષિના વિવેચકો વિચારે છે. § આવા વિવેચકોને કદી શકાય કે કંઈ, લખાયેલું કે બોલાયેલું હોય તેના ઉપર પોતાની બુદ્ધિ મુજબ અભિપ્રાય આપવો. દીકા કંઠી એ સહેલી વાત છે, નવું ઉત્પન્ન કરવું અને ઉત્પન્ન થયેલા ઉપર ચર્ચા કંઠી એમાં ચર્ચાને ગૌણપદ છે તેનું કાઠણ પણ આજ છે. નહિ તો, ઉચ્ચ પ્રકારના વિવેચનોમાંથી સામાન્ય વર્ગને તો શું પણ લેખકોને, નવું ઉત્પન્ન કરનારાઓને પણ ધણું શીખવા જેવું હોય છે. કોઈ પણ મથળે, વા કોઈ પણ સમયે વિવેચનની કિંમત, વિવેચનની અગત્ય ઓછી મનજવામાં આવે છે અગર થકી જતી જોવામાં આવે છે તો તેનું કારણ એજ છે કે ખરા વિદ્વાનો, વિવેચક તરીકે, સાહિત્યમેદા બળવવા બહાર પડતા નથી અને અજ્ઞાન જનો વિવેચક તરીકે બહાર પડે છે.

હવે ત્યારે, વિવેચન શું, તેના ઉદ્દેશ શા છે, વિવેચનનો કેવો દુરુપયોગ થાય છે, વિવેચકના ધર્મ શા તે જણાવવા સાથે, સાહિત્યપર તેની કેવી મનજૂત અમર રહે છે તે જણાવવાની જરૂર છે. વિવેચક બ્યારે પોતાના ધર્મ યથાસ્થિત રીતે બળવે ત્યારે તેની સત્તા ધણી લાભકારક થઈ પડે છે. વિવેચન બ્યારે પ્રતિપક્ષ સ્થિતિમાં નથી હોતું તેમ બ્યારે તેનો દુરુપયોગ થાય છે ત્યારે તે નુકસાનકારક થઈ પડે છે.

અયોગ્ય, અપ્રમાણિક, અસમ્ય, આલોપપૂર્ણ વિવેચન લાભ કંતાં નુકસાન ધણું કરં છે એમ સર્વ સુચરજન સ્વીકારે છે. તેવાં વિવેચન પણ મહાન લેખકોની કીર્તિ ઉપર કંઈ પણ અસર કરી શકતાં નથી અને ઉલટાં, આખરે હાર્યાપદ થાય છે, સમજ્ય તે વિવેચન, મહાન લેખકોના વિચારો, તેમની ઉચ્ચ કલ્પના, તેમના ઉચ્ચ વિચારોનું ઉદ્ધયન, એ સાથે ટકા શકતાં નથી અને અન્તે ક્ષોભ પામે છે. સાધારણ, સામાન્ય વિષયો, સામાન્ય લેખોની ચર્ચામાં જ સામાન્ય પક્ષિના વિવેચકો ફાવે છે અને પોતાના ખેચા પ્રિય શબ્દો,

truth is the touch of life, and there is a stir and growth everywhere. Out of this stir and growth come the creative epochs of literature—*Matthew Arnold*.

§ આવા કોઈ વિવેચકપર જ શુરસે યદને ડૉ. જોન્સને પણ કહેલું હોયું જોઇએ કે “He whom nature has made weak and idleness keeps ignorant may yet support his vanity by the name of a critic.”

એ ચાર પ્રિય વાક્યો, એ ચાર પ્રિય વિચારો વડે, વક્તા યા લેખકોનાં, વાંચકો કે ગેરવાંચકો વખાણુ વા નિન્દા કરે છે. આવા વિવેચકોની સાહિત્ય ઉપર સારી અસર થઈ શકતી નથી.

કેટલાકે તો, વિવેચનનો અર્થ જૂલ કાઢવી, ખાત્ર દોષ બતાવવા, ખીજનાં છિદ્ર ભેવાં, એવો જ હોય એમ સમજે છે. કેટલાકે, વિવેચનમાં કોઈ મધ્યમ માર્ગ જોતા નથી. કોઈ પણ લેખને ચુંધી નાંખે. કે તેનાં બને તેટલાં ગુણગાન કરવાં એ અંતિમ માર્ગ તેઓ ગ્રહણ કરે છે. વિવેચકે વખાણુવાની તેમ દોષ બતાવવાની આવશ્યકતા છે એ ખરી વાત છે પરંતુ વખાણુવા તેમ દોષ બતાવવા સિવાય પણ તેને બીજી અગત્યની અને ખારીક બાબતો ઉપર પણ લક્ષ આપવાનું છે. તેણે વિવેચનના વિષય પર જેટલા દર્શાવી શકાય તેટલા વિચાર દર્શાવી તેમાં ઉત્કૃષ્ટ, સામાન્ય, નહિ તો નિકૃષ્ટ કેટલું છે તેનું નિરૂપણ તેણે કરવું જોઈએ.

જોવામાં આવેલું, સાંભળેલું, અનુભવાયલું, કહેવાયલું, લખાયલું, વંચાયલું. એ સમજાવું સ્પષ્ટીકરણ પુનઃ વિસ્તાર સાથે, વિશેષ પ્રકાશન સાથે કરવું તેમાંનું ઇષ્ટ-અનિષ્ટ બતાવવું જ ને વડે લોકોની સચિ શિષ્ટ, સંસ્કારી અને, સાહિત્યની ઉન્નતિના માર્ગનું સચન થાય તેને વિવેચન કહી શકાય. જેમ મુવલું અમિવડે શુદ્ધ થાય છે, તેની ક્રાન્તિ, તેની કિંમત વધે છે, તેમ સાહિત્ય વિવેચન વડે શુદ્ધ થાય છે, તેની મજબૂતા વધે છે.

વિવેચકનો વિશિષ્ટ ધર્મ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, અમુક વિષયનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવું, લેખકના વિચાર વધારે સ્પષ્ટ રીતે બતાવવા, સારા લેખકો પ્રત્યે લોકોની અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવી, ઉત્તમ લક્ષ્ય અને ઉત્તમ વિચારોનો * પ્રચાર કરવો એ છે પરંતુ તેની સાથે તેનું એક લક્ષણ ઇન્સાફ કરનારનું પણ છે. તેણે પ્રમાણની ગુજના, આલવણી, પરીક્ષા, વિવરણ કરવું જોઈએ છીએ, આ પછી તેની કિંમત કરવી જોઈએ છીએ. આ પછી તેણે ચુકાદો આપવો જોઈએ છીએ. ઇન્સાફ કરનારનું પદ જેમ ગંભીર, અને જવાબદારીવાળું છે તેવી

જ ઉક્તાનુક્ત દુરુક્તર્થ વ્યક્તકારિત્વ વાર્તિક ।

અર્થ:—કહેલા, ન કહેલા, ખોટી રીતે કહેલા અર્થોને સ્પષ્ટ કરે તે વાર્તિક.

કોઈવાર મતભેદ થયે, એક શાસ્ત્રઉપર અનેક વિચારો પ્રચલિત થયા હોય ત્યારે, જે કોઈ સારાસારવિવેકવિચક્ષણ જુદિમાન વિદ્વાન તે પૂર્વ વિષમાન વિચારોની ગુજના કરી, તેમાં ઉક્ત શું છે, અનુક્ત શું છે, તથા દિરુક્ત વા દુરુક્ત શું છે, તેની સમગ્ર રહિત યથાર્થ વ્યવસ્થા કરે છે, તે યથાર્થ વાર્તિકકાર છે.—મન:શુભરામ.

* In general, its course is determined for it by the idea, which is the law of its being; the idea of a disinterested endeavour to learn and propagate the best that is known and thought in the world and thus to establish a current of fresh and true ideas.—*Matthew Arnold*.

જ રીતે વિવેચકનું પદ ટોટલું જ ગંભીર, તેટલું જ જવાબદારીવાળું છે. જનના આગળ જેમ પ્રજાને ન્યાય મળવાનો મહત્ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તેવી જ રીતે વિવેચક આગળ લેખકને ન્યાય મળવાનો પ્રશ્ન ઉભો રહે છે. પ્રથમમા, મનુષ્યની મિલકત, તેનું જીવન, તેની પ્રતિષ્ઠાનો સવાલ રહે છે. વિવેચક આગળ લેખકના બુદ્ધિસામર્થ્ય, નિરીક્ષણ, સાહિત્યની અભિવ્યક્તિ, માહિત્યના અવિષ્યનો પ્રશ્ન રહે છે. જનનું કામ જેમ મુશ્કેલ છે તેવી જ રીતે વિવેચકનું કામ પણ મુશ્કેલ છે. વિવેચનની અસર લેખકો પર ધણી રહે છે અને રહેવી નેહમ્બે.

જે કંઈ લખાય છે કે બોલાય છે તે ઉપર જનસમાજનો સામાન્ય અભિપ્રાય તો બંધાય છે પરંતુ તે અભિપ્રાયના ખરા માર્ગદર્શક વિવેચકો હોય છે અને તે સખખથી વિવેચકનો અભ્યાસ અને જ્ઞાન બહોળાં હોવાં નેહમ્બે. તેનું હૃદય કરુણ, વિશાળ હોયું નેહમ્બે.

વિવેચકનાં મુખ્ય લક્ષણોમાંનું* પ્રથમ લક્ષણ માત્ર ધારવા મુજબ એ છે કે જે

* But you who seek to give and merit fame,
And gently bear a critic's noble name.
Be sure yourself and your own reach to know
How far your genius, taste and learning go,
Launch not beyond your depth but be discreet
And mark that point where sense and dulness meet—Pope
But where's the man who counsel can bestow,
Still pleased to teach and yet not proud to know
Unbias'd or by favour or by spite,
Not only prepossess'd, not blindly right,
Though learn'd, well-bred, and though well-bred, sincere,
Modestly bold and humanely severe,
Who to a friend his faults can freely show,
And gladly praise the merit of a foe.
Bless'd with a taste exact, yet unconfin'd,
A knowledge both of books and human kind.
Generous converse; a soul exempt from pride,
And love to praise with reason on his side.
Such once were critics, such the happy few,
Athens and Rome in better ages knew.
The mighty Stagyrte first left the shore,
Spread all his sails, and durst the deep explore,
He steer'd securely, and discover'd far,
Led by the light of the moonian Star,
Poets a race long unconfin'd and free,
Still fond and proud of savage Liberty,
Received his laws, and soon convinced 't was fit,
Who conquer'd nature, should preside o'er wit—Pope.

વિષયનું વિવેચન કરવાની કોઈ પણ વિવેચકને ઈચ્છા હોય તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન તેને હોવું જોઈએ. ઇતિહાસના વિવેચકને ઇતિહાસનો, સાહિત્યના વિવેચકને સાહિત્યનો, ધર્મગ્રંથોના વિવેચકને ધર્મગ્રંથોનો, વિજ્ઞાનના વિવેચકને વિજ્ઞાનનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ, સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોવાં જોઈએ. કેટલીક વખતે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી કે સામાન્ય રીતે ઘણા વિવેચકો એવા જોવામાં આવે છે કે તેઓ પોતે અમુક વિષયનાં માત્ર મૂળતત્ત્વ જ જાણતા હોય છે, કે કદાચ કશું પણ જાણતા નથી અને તે વિષયનું વધારે સાફ જ્ઞાન ધરાવતા માણસના પુસ્તક, લેખ, વા વિષયમાં માથું મારવા જાય છે, તેપર ચર્ચા, તેપર વિવેચન કરવા લાગે છે. કેટલાક વિવેચકો જેઓએ નરસિંહ મહેતા, ઝેમાનન્દ આદિ મહાકવિઓનાં કાવ્ય પૂરી રીતે વાંચ્યાં હોતાં નથી તેઓ તે કાવ્યોની વાતો યા લખાયલાં વિવેચનો સોભળી મા વાંચી, તેપરથી જ અને ઘણી વખત ખીજના અભિપ્રાય ઉપરથી જ તે કવિઓ ઉપર ટીકા, વિવેચન કરવા ખેસી જાય છે. આવા વિવેચકો, ખરા અભ્યાસી આગળ ખરા વિદ્વાન આગળ દેવા મોંઘા પડે છે તે ઘણી વખત આપણા જોવામાં આવે છે. માણસને બોલવા પહેલાં જાણવાની, વિવેચન કરતાં પહેલાં અભ્યાસની, જ્ઞાનની ઘણી જરૂર છે. અમુક વિષયમાં પોતાનું જ્ઞાન કેટલું છે તે વિવેચકે પ્રથમ તપાસવાની જરૂર છે.

જે વિષય પર, વિવેચકને, વિવેચન કરવાની ઈચ્છા હોય તે વિષયના ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન ઉપરાંત, પોતાની માતૃભાષાની કોમળતા, મૃદુતા, કમનીયતા, સુન્દરતા, રસિકતા અને બળનું તેને જ્ઞાન હોવું જોઈએ. જીવનનાં તેમજ સૈદ્ધાંતી સુન્દરતાનાં લક્ષ્ય જાણવાની તેને આવશ્યકતા હોવાથી આ બંને જ્ઞાનની તેને અપેક્ષા રહેવી જોઈએ.

ખીજું લક્ષણ એ છે કે, વિવેચક જેનું નિરીક્ષણ કરે, જેથી તે તપાસ કરે તેનું તેણે કહી દેવું જોઈએ. રાજદારી તેમ ખીજી વ્યવહારની બાબતોમાંતો ઠીક પરંતુ સાહિત્ય જેવી પરમ ઉચ્ચ, પવિત્ર, દિવ્ય બાબતમાં પણ જેઓ જોણનું જોઈએ તે ન જોણે, ત્યાં પણ ખુશામત, પક્ષપાત, અભિમાન, અન્યાયવૃત્તિ રહે સત્સપરાયણતા, સ્વાતંત્ર્ય ન રહે તે લજ્જાસ્પદ છે. * આપણને જે ખર્ચ લાગે તે, પરાયે, જાહેર હિતને માટે, સમ્યક્તા સાથે છતાં નિર્ભયપણે કહી દેવું એ સદ્ગુણની આપણા સામાજિક જીવનમાં ખામી માલમ પડે છે. દિન્દુરયાનના લોકોના સંસર્ગમાં આવનાર વિદેશીઓને પણ આ ખામી માલમ પડી આવી છે. કોઈની પુંક પાછળ નિન્દા કરવામાં, ચાકી યુગલી કરવામાં, કોઈનાં પરાક્ષ વખાણુ થતાં સોભળી, તેનું બુકું બોલવામાં આપણે બોધા કુશળ નથી, તેમાં આપણો બોધો સમય જતો નથી પરંતુ જે કાંઈ જાહેરમાં કહેવાની, જાહેરમાં બોલવાની, જાહેરમાં સૂચના કરવાની આપણી ફરજ હોય છે તે ફરજ જાળવવામાં આપણે પાછળ પડી જઈએ છીએ.

• But criticism, real criticism, is essentially the exercise of this very quality; it obeys an instinct, prompting it to try to know the best that is known and thought in the world, irrespective of practice, politics and everything of the kind; and to value knowledge and thought as they approach this best, without the intrusion of any other consideration whatever—*Matthew Arnold*.

આપણે તે દરજ્જા બમ્બવતા જ નથી. આપણા કહેવાતા આગેવાનોમાં પણ આ સદ્ગુણ જોવામાં આવતો નથી તો નવા જમાનામાં તે સદ્ગુણ અનુકરણ રૂપે પણ જોવાની આશા પણ નિરર્થક જ છે. પ્રમાણિકતા, નિખાલસપણું, સ્વાતંત્ર્ય, જીવનના દરેક ઉદ્યોગમાં, દરેક વ્યાપારમાં જરૂરનું છે. સાહિત્યમાં તેની વિશેષ અપેક્ષા, વિશેષ આશા રાખી શકાય છતાં, સાહિત્યમાં પણ મિથ્યાભિમાન, ઈર્ષ્યા, પક્ષપાત, ખુશામત, વ્યાવહારિક કુશળતા (જલ), કપટ, દલિગોચર થાય છે એ અત્યંત ખેદજનક છે. વિદ્વાનો જ્યાં જોલણું જોઈએ ત્યાં જોલણતા નથી, ન જોલવાનું હોય ત્યાં જોયે છે, જે કહેવાનું હોય છે તે નથી કહેતા, ન કહેવાનું હોય તે કહે છે, વખાણવા જેવું હોય ત્યાં ચૂપ રહે છે, અથવા નિન્દા કરે છે, ન વખાણવા જેવું હોય ત્યાં વખાણ કરે છે, વખોડવા જેવું હોય છે ત્યાં મૂગા રહે છે.

સત્યથી જ અસત્ય દબાઈ જાય છે, ન્યાયથી જ અન્યાય પર અંકુશ રહે છે. અસત્ય તથા અન્યાયને એકદમ શેકવામાં આવતાં નથી તો તેનો પ્રચાર વિશેષ થાય છે અને યજ્ઞીએ અન્યન્ત અનિષ્ટકારક ધર્મ પડે છે. સાહિત્યમાં અસત્ય અને અન્યાયના પ્રવેશનો પ્રતિરોધ કરવો એ વિદ્વાન વિવેચકનું કર્તવ્ય છે અને તે તેમણે જૂનવું જોઈતું નથી.

ઉચ્ચ પ્રાપ્તિથી જ્યાં કાંઈ જોણું માત્રમ પડે ત્યાં વિદ્વાન વિવેચકોએ તો પોતાનો અસન્તોષ નિર્ભયપણે દર્શાવવો જોઈએ. પ્રાપ્તિથી ન્યૂન હોય ત્યાં મૂગા રહેવાથી વિવેચક પોતાના કર્તવ્યથી વિમુખ થાય છે. સાક્ષરશ્રી મન મુખતમે રજી કરેલા ચરકૃદ્દાશિકતાં વચનોમાં શુશ્રૂષાહકતાનું લક્ષણ ગમે તેવું હોય પરંતુ અમે તે વચનોનો સ્વીકાર કરી શકતા નથી. એ વચનોથી કહેવાયલું છે કે:—

દૃષ્ટાં કિમપિ લોકે સિમ્ત નિર્દોષ ન નિર્ગુણમ્ ।

આવૃણુ ધ્વમતો દોષાન્નિવૃણુધ્વ ગુણાન્નુયાઃ ॥

અર્થાત્, આ લોકોમાં નિર્દોષ અને નિર્ગુણ એવું કાંઈ જોવામાં આવતું નથી માટે દોષોને દોષો અને ગુણોને પ્રકટ કરો.

અમારો તો એવો અભિપ્રાય છે કે શુશ્રૂષુ પ્રસિદ્ધ કરવા તે સાચે દોષ અને ન્યૂનતા પણ બતાવવાં અને સાહિત્ય તથા જીવનનાં ઉચ્ચ લક્ષ્ય હમેશાં જનસમાજ આગળ રજી કરવાં.

નિરીક્ષકમાં, પરીક્ષકમાં, વિવેચકમાં, મિથ્યાભિમાન, ગર્વ એ દુર્ગુણ હોવા જોઈએ નહિ. ધણી વિદ્વાનો પોતાના જ્ઞાનથી પ્રમત્ત, મસ્ત રહે છે. તેઓ એમ સમજે છે કે અમુક વિષયમાં તો અમારો જ અધિકાર છે, અમે જ અમુક બાબત તો કરી શકીએ. તેઓ કેટલીક બાબતમાં કાંઈકે સીમા બાંધી બેસે છે, અમુક વિચાર, અમુક નિર્ણય તેઓ કરી

એક પછી અન્ય કોઈ વિચાર કરતા જ નથી. અન્ય વિદ્વાનો, અન્ય લેખકો પ્રત્યે તેઓ ઈર્ષ્યાની, નિરંકારની દૃષ્ટિથી જુએ છે.

ઉદારચરિત, ન્યાયવૃત્તિપરાયણ વિદ્વાનો પણ જોવામાં આવે છે. ગમે તે પંક્તિના લેખકમાં કોઈ પણ સદ્ગુણ જોઈ તેઓ તેની કદર કરે છે. ગમે ત્યાં પણ સારું જોઈ તેઓ પ્રસન્ન થાય છે. સંકુચિત વિચારના, ક્રુદ્ધ હૃદયના મિથ્યાભિમાની વિદ્વાનો જ અન્ય વિદ્વાનોની ઉન્નતિ જોઈ શકતા નથી, ત્યાં તેમના કરતાં આગળ વધવાનો યત્ન તેઓ જુએ છે, ત્યાં તેઓ ખીજાને ઉતારી પાડવાનો, દલકા પાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ વિદ્વાનોએ સમજવાની જરૂર છે કે જ્ઞાનની પરિસ્થિતિ એક વ્યક્તિ માત્રમાં આવી જતી નથી. મિથ્યાભિમાની વિવેચક નિષ્પક્ષપાતથી, ન્યાયશુદ્ધિથી વિવેચન કરી શકતો નથી.

ઈન્સાફ કરનારે, ન્યાયાધીશે, પરીક્ષકે, વિવેચકે, કોઈ પણ સંબન્ધથી, કોઈ પણ લાઙ્ગ્યથી દોરવાઈ જતું ન જોઈએ. નિઃસ્વાર્થ અને ન્યાયપરાયણ વિવેચન જ સાહિત્યની સેવા બનતી શકે છે. આત્મન્ત સહેલાઈથી ખુશ થઈ નાંચ અગર ગહા મુરકેલીએ કોઈની કદર કરી શકે—પ્રશંસા કરી શકે, એવા મનુષ્યો પણ વિવેચક તરીકે નિષ્ણ નીવડે છે. વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમાં હાલ પ્રકટ થતાં વિવેચન, અભિપ્રાય, સત્યશીલ, ન્યાયપરાયણ, વિશ્વસનીય નથી હોતા તેનું કારણ એ છે કે વિવેચકો, મિત્રના, કે અન્ય કોઈના કૃપાકટાક્ષ માટે, અગર કોઈના ઉપર મેહેરબાની કરવા માટે, કોઈ ક્રુદ્ધ સ્વાર્થ માટે જોટલી દરકાર રાખે છે—જોટલી લેખની સાદાસારતા માટે, સાહિત્યની ઉત્કૃષ્ટતા માટે, સત્ય માટે દરકાર રાખતા નથી.

(અપૂર્ણ.)

ડાહ્યાલાલ લક્ષ્મણ પટેલ.

કૃત્ય રંગ.

(દ્વિતીય કિરણ-કાવ્ય.)

પ્રાસાદીક અને ધાર્મિક કાવ્યો કાવ્યકૃતિ પ્રકૃતિ માયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ
લાઈબ્રેરી માટે મળુર કરેલ છે. કિં ચાર આના પો. એક આનો

૨ રચનાર—

લાઈશિંકર કુબેરજી શુક્લ.

મોરબી નીવારી મુ. વેરાવળ

અથવા એન એમ ત્રિપાઠિ—બુકસેલરે મુબઈ

કાવ્ય મંજરી.

' x x જૂના કાવ્યોને સારો સંપદ થયો હોય તો આ જ છે x x '

શ્રી ૦ ટી ૦ કે ૦ મળજર

' x x પસંદગી થઈ જ સારી કરી છે x x '

શ્રી ૦ જ

' x x મુજબની કવિતાનો કલિકાસ ને કાવ્યો સંબધી દિપ્તિવા વાચકો ને અ
બ્યાસકોને ધણું મદાયજી થઈ પડશે. x '

રમણભાઈ મં ૦ નીલકંઠ

કવિતાના કલિકાસ ને વિરૂદ્ધ વિચરણ સાથે પ્રાચીન કવિઓના ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યોનો સંપદ

કિમત રૂ. ૧

જેન હાઈડ્રુક.

મુબઈ નાં ૩ }

છવાશાઈ અમીચંદ પટેલ

લિપી કાન્ત.

એક રસિક નવલકથા.

નવે વિશે વિદ્યાનોના કવ્ય અભિપ્રાયો આપ્યા છે સરખ મુજબની લાખામાં લખા
યેલી છે સમભગ ૩૦૦ પાના

કર્તા—લોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા, બી એ

બન્ડ સમાપ્ત

ઉચ્ચ કામગીરી પાકા પુકાની કિમત રૂ. ૧-૦-૦

કાચા પુકાની ને હલકા કામગીરી રૂ. ૦-૧૨-૦

SELECTIONS FROM ENGLISH POETS.

With Notes—Nearly 300 Pages

Beautiful poems of various English and American authors

PRICE 0-12-0

મળેવાનું ઠેકાણું.

લોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા.

બી એ અસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી

સેનામન-નિરમામ બેરોડા—મુબઈ

મેથનાક એડીસ અમલાતક

નગર

મુંબી મુબઈ

"

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિના

છપાયેલાં પુસ્તકો

૧ કેટલાંક કાવ્યો.

૨. વસન્તોત્સવ.

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨. જો.

દરેકની કૌંમલ આંક આના.

ધોડા વખતમાં છપાશે.

૧ ઇન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમજાવેલી ભાષાન્તર મૂલ સાથે.

મુગ્ધાનું ટેકાડું.

છવનલાલ અમરશી મહેતા,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાધી.

અમદાવાદ.

કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો.

ગૃહલક્ષ્મી—શ્રી. જી. ના. મેધી આ પુસ્તક એક હિંદુ સંસારી વાતા
પ્રેમ અને નીતિના તત્ત્વોને અચ્છી રીતે મૂલ્યલે નામદાર ગાયકવાડ સ
રના કેશવજી ખાનાએ જનામ તથા લાંબેગીઓ માટે મજબૂત કરેલ છે. ૪૫૩
૧ની શે બીલીખવાઈ માથે કી ૨. ૧-૧૨-૦

જે મુદ્રિકા—આ હિંદુ સંસારી વાતા "પોર્ટ સ્પ્રિંગ"માં છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે,
તેમાં હીરાગૌડીનું અખડ પ્રેમ તેમજ પ્રવૃદ્ધનું પતિવ્રત તેમજ "કમળાની
સહનતા" ના ચિતારો છે ૪૫૩ની જ પાછ કી. ૩૩૨ ૨. ૦—૭—૦

હરિમન દારામ—ખા.માં દારેમે યુગમનો શેઠીએ, પારમી સંસારી અતી
રસિકી વાતા. પહેલી આજની જલામ ચતાં હાલમાં બીજી પ્રમિદ્ધ કરેલ છે
૪૫૩ની જ પાછ સોનેરી નામો કી. ૨. ૧-૮-૦

આ સિવાય અમારે ત્યાં તમામ પુસ્તકો મળી રહે છે ચરણપત્ર મંગલતા
મોકની આપીયુ

ડી હરમીદારાનો કું.

પારસીખતર કેદ, મુંબઈ.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ.

આવું જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

❀ અગ્રેસર છે ❀

❀ આ ગોળીઓ:- ❀

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિપાને દૂર કરે છે.
- (૨) નબળા પડતાં શાન તત્ત્વોને પ્રુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) ધટલી જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે
- (૪) શોષીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે
- (૫) તામત વધારે છે.
- (૬) મર્મરચનાની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે

૩૨ ગોળીની ઠળી એકનો ૩ ૧

સધળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લાયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.
મહેરબાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર. ”

કું

અમારૂં પુસ્તક વાંચો.

તે આરોગ્ય, દૈન્ય અને આબાદીને ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનાર છે

૪૨ આયુષ્ક્રિયામાં બદ્ધાર પડી આજ સુધીમાં તેની

પાંચ લાભ કરતાં વધારે મુક્તિ મળે તો વહે આઈ ચુકી છે.

તે પુસ્તક.

કોમ્પેન્ડ, મરાઠી, ગુજરાતી, હિંદી, ઉર્દુ ઉર્દુ, (ગુજરાતી લિપિમાં) બંગાલી અને તામિલ

• ભાષામાં તેનાર છે. તેલચુ ભાષામાં છપાય છે

વિના મૂલ્યે.

ટપાલ ખર્ચ લીધા વગર મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્યશાસ્ત્રી

1-12-08

કાંચ, કાલેબાદેવી ગેટ.

મુંબઈ

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિનાં

છપાયેલાં પુસ્તકો

૧ કેટલાંક કાવ્યો.

૨. વસન્તોત્સવ.

૩ કેટલાંક કાવ્યો ભાગ ૨:જો.

દરેકની કીંમત આઠ આના.

ચોક્કા વખતમાં છપાશે.

૧. ઇન્દુ કુમાર નાટકનો પહેલો અંક.

૨. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતાનું સમજાવેલું ભાષાન્તર મૂલ રાથે.

મળવાનું કેશવ.

૩ છવનલાલ અમરશી મહેતા,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર એસાઇટી.

અમદાવાદ.

કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો.

શુદ્ધવક્રમી - કવિ મી. છ. ના. મેથી. આ પુસ્તક એક દિવસ અમારી વાંચના.

ગ્રેમ અને નીતિના તત્ત્વોને અચ્છી રીતે ગ્રથેસહ નામદાર ગાયકવાડ મ. ડ. રના કેશવજી ખાનાજી, ઇનામ તથા હાઈલેંગીઓ માટે મંજુર કરેલ છે. કપડાની યોગીનીજવાઈ સામે છી ર. ૧-૧૨-૦૦.

જો મુદ્રિકા - આ દિવસ સંસારી વાંચના "પોકેટ આઈડ"માં છપાવી પ્રમિદ્ કરેસહ, તેમાં હીરગૌરીનું અખંડ ગ્રેમ તેમજ પુરંદરનું પતિવ્રત તેમજ "કમગતિની સહનત" ના ચિતારો છે. કપડાની જવાઈ છી. કલ ર. ૦-૭-૦૦.

દુરાશય દારાબ - ખાનામાં દારેમે ગુજામો રોહિણી, પારની સંસારી અતી રસીલી વાંચના. પહેલી આરતિ ખલામ થતાં દાસના બીજી પ્રમિદ્ કરેલ છે. કપડાની જવાઈ સોનેરી નાગો કો. ર. ૧-૮-૦૦.

આ સિવાય અમારે ત્યાં તમામ પુસ્તકો મળી રહે છે. સ્વીયેય ખાનાનાં મોજી રાખીય.

ડી હરમીદારાનો ફં.

પારસીખતર કેટ, અંખડ.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां सर्वस्य सत्यस्य सर्वणि भूतानि मधु श्रद्धा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यच्चाद्याध्यत्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

वपनि १२

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્મોન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૃત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચ ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

વપનિ ૧૬

વર્ષ ૮૬, અંક ૬.

[માસિક.]

ભા. ૫૬, મ. ૧૩ ૧૯૧૫.

તબ્ની—પ્રેક્ટર આનંદશક્ત બાબુભાઈ કુલ જે. એ. એ. એ. એ. એ. એ.

૫ ડિસેમ્બર સા. યમજી	૩૫૬
(૨૧ મે અરેસ્ટર ૨ ખખરદાર)	
નાનુદાસવાળા ખાતરો	૩૬૩
(૨૧ મે સા. અરેસ્ટર ૨ ખખરદાર સાદ એમ એ)	
૫. ૫ મેસોબિની આગળ	૩૬૬
(૨૧ મેસોબિની આગળ ૨ ખખરદાર સાદ એમ એ)	
૫. ૫ મેસોબિની આગળ	૩૭૧
(૨૧ મેસોબિની આગળ ૨ ખખરદાર સાદ એમ એ)	
સાદિયા અને તેના બે	૪૩
(૨૧ મેસોબિની આગળ ૨ ખખરદાર સાદ એમ એ)	
સાદિયા અને તેના બે	૪૦૬
(૨૧ મેસોબિની આગળ ૨ ખખરદાર સાદ એમ એ)	
૩૧ મુબના છબન અને કબરની રેખા	૪૧૨
(૨૧ મેસોબિની આગળ ૨ ખખરદાર સાદ એમ એ)	
સાદિયા અને તેના બે	૪૧૭
(૨૧ મેસોબિની આગળ ૨ ખખરદાર સાદ એમ એ)	
સાદિયા અને તેના બે	૪૨૩
(૨૧ મેસોબિની આગળ ૨ ખખરદાર સાદ એમ એ)	
૩૧ મુબના છબન અને કબરની રેખા	૪૨૭
(૨૧ મેસોબિની આગળ ૨ ખખરદાર સાદ એમ એ)	

લવાજ્ઞા.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) નિયામકો, (૪) સીઓ (૫) સુચારીકાના માસિકો, (૬) તાલુકાઓ તથા (૭) માસિક ફો. ૧૫ સુધીના સર્વ પમારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ઉપરની લાઇબ્રેરીઓને 'આમ બક્ષીસ' નવી સ્થપાતી (એટલે કે એક વર્ષ અંદરનો) શબ્દના આશય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર બક્ષીસ તરીકે મોકલનામાં આવશે માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૧-૦ મોકલના કૃપા કરવી બીજા વર્ષમાં, રૂ. ૦-૧૨-૦ ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦

અન્ય મર્વ માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)
છૂટક નકલ એક એકના રૂ. ૦-૬-૦

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે
- ૨ 'વસન્ત-ઓફિસ' ની સહીના લેખો માટે "વસન્ત-ઓફિસ" અને બ્યવસ્થા જવાબદાર છે અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે
- ૩ માર્ક પશુ લેખનું અસલ લખાણ-એ લેખ "વસન્ત"માં દાખલ કરવાનો થાક્યો, કે ન હોય-પશુ એ લેખકને પાછું મોકલવાને અમેા અધાતા નથી

બ્યવસ્થાપક.

આયોનિક ફાર્મસી

માં

બનતી માધારણ ઉપયોગની દવાઓ.

કીવર ફોર્મ—નરબિન્ડુ દરેક જાતના તાવ ઉપર લાગુ પડે છે
ધણીજ સસ્તી અને અરકારક દવા છે રૂ. ૦-૪-૦

જર્મીસાઇડ—જલ્મવિનાશક એપી કે ઝેરી જંતુના વિપતે
ઠાપી નાંખે છે રૂ. ૦-૮-૦

બ્રેડ પ્યુરિફાઇંગ સોલ્યુશન—રક્તશોષક, લોહી વિકાર ઉપર
ધણીજ અસરકારક દવા રૂ. ૧-૦-૦

લીવર સોલ્યુશન—કાનની કમજબીયત વગેરે દુર કરે છે ચેટ
સાફી આણે છે અને ભુખ લાગે છે રૂ. ૧-૦-૦

એન્ટિસેપ્ટિક મધ્યમ—ચામડીના દરેક રોગ ઉપર દહોતું અટકાવી
જલદી રૂઝ આણે છે. રૂ. ૦-૮-૦

એ ઉપરાંત દરજનો મલમ, ખીલનો મલમ, કાહેરા પેન્ટ વગેરે સખળી જાતની
મનતીર દવાઓ બનાવવામાં આવે છે

વધુ ખબર માટે તથા નમુના માટે લખો—

(પ્રો. અજીતરની) આયોનિક ફાર્મસી

ગીરમામ—સુબ

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय. पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાદ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ્.

પર્થ ૮, અંક ૯.

[આસિક.]

ભા.૨૫૬, સપ્ત ૧૯૬૫.

પુરોહિતની રાજભક્તિ.^૩

(અનુક્રમ)

“ રાજપુત્ર હુ ત્યા ગો મુદ્દનો બપ રાખવો,
જાતા ! અજ્ઞ ચલાવીને રણપાડિત્ય દાખવો । ” ૧

(વસન્તોષે ૬)

પ્રતાપ ને શુન્ત* સુસંપ ધાર
ગણા ઉદ્દેસિંહતણા મુત બેડ ગગ
કુયોગ એક દિન તે પ્રિયરીર પૂત
ચંદના વિવાદે મૃગયાવિહારે. ૨

(મ દાકાના)

તોપે હાંડુ વન બહુ તપે, એમિન્વાના છવાતી,
અરવો સર્વે દિશુરિણુ યતા ત્યાં સદે ભૂમિ તાતી,
આરે પક્ષી સભય ઉડતાં હાંડીં જાયે બરાય,
ને રહેજે ત્યાં બપ કુંવરો વાદમા ઢેં તણાય. ૩

૩ જેહનશાહ અકબરની સામે અપૂર્વ વીર્ય દેખાડી પોતાની અત્યંતતા અખંડ રાખ-
તેવાડના અમર ગણા પ્રતાપસિંહ બ્યારે મુવસલ દતા તે વેળાનો આ હૃદયભેદક વૃત્તાત છે.

* એ શુન્તના વંશનો પાછળથી શુન્તાવત્ નામે પ્રસિદ્ધ છે. ૪

(અનુષ્ટુપ)

પ્રતાપ ત્યાં પ્રતાપે તો દન્ડ યુદ્ધ તણો કીધોઃ
શુકતે તે શર શબ્દોથી ઉતાર બ્રાતને દીધો. ૪

દન્ડ યુદ્ધ પડે બને, સત્ત્વ સૌ ચમકી રહેઃ
વીરહાકે ધગ ધૂળે, સાથીઓ નિરખી રહે. ૫

(શાલિનીમંદા.)

દેહે દેહે ઝેર બાપી ગયું છે,
રોમે રોમે સૌય ધૂમી રહ્યું છે,
બાતા બાતા રોદસંબંધ ભૂલેઃ
શસ્ત્રે શસ્ત્રો, નભ ચમકતાં, આધડી હસ્ત ઝૂલે. ૬

(મંદાધરા x)

કદી કદી, ઉછળી ઉછળી, સિંહ શું દગ રાખે,
રાતા તાતા ઉભય કુંવરો યુદ્ધનેપુરુષ દાખેઃ
બીબા બીબા અવર જન સૌ ધૂળતા મીટ મીડે,
વહેા ધૂળે જોએલાં, અનિલ હુધવતો ઘોર ત્યાં ઘોષ પાડે. ૭

જાયા બ્યોમે નહિ નહિ કદી યુદ્ધ કો બોલું એવું,
થેકું થેકું નહિ જ અનિલે ગીત કો ગાયું તેવું;
પાપાણીમાં, વનવન વિશે, ઘોષ એવા ન ધૂમ્યા,
આતે એવાડના શા ઉભય વીર લડે, અંધકોષે ઝૂમ્યા. ૮

(અનુષ્ટુપ.)

એવાડ રત્ન શું ખોરો, રોદમંત્રો જ શે' સર્પો ?
સર્પે ને ચંદ્રના નેવા રાજપુત્રો પ્રભાભર્ષા !

કોષ છે રોદનો વેરી, અગ્નિમાં બધું બાળતોઃ
કોષ છે નકનો સાથી, પ્રજાને ને પ્રજાળતો.

(કૃતવિલંબિત.)

નયી નયી હઠતા કુંવરો જરા,
ઉભય યુદ્ધલામહિ—છે પૂરાઃ
કુલપુરોહિત આર્ષો વ્યુએ તર્હી,
સકલ નાચ ચલું દિસતું જહી.

સ્થિતિ વિચિત્ર જણાય વિલોકતાં,
યુગલ તે અટકે નહિ રોકતાં;
ઉભયને અતિ તીવ્ર જ આજ્ઞે
રામન કાજ પુરોહિત વીનવે. ૧૨

સફલ ચલ જરાય જણાય ના,
વિકૃત બુદ્ધિયો કાંઈ સુણાય ના;
કુલપુરોહિત દીન વિભાસતો
હૃદય ના સમજે વિધિપાશ તો: ૧૩

ઉભય બધુવિરોધકો આ સંગે
જીવન નિશ્ચય એકનુ આયમે;
ઉભય વા કદિ નાશ જ પામશે:
અરર ! આ ભૂમિનું પહોં શું થશે ! ૧૪

(અનુકૃષ્ટ.)

તપતું ત્યાં મહાતાપે દીસે છે વન તે વધુ
લાગે છે ધૂમતું હૈયું, વન ને વિશ્વ તો બધુ ! ૧૫

(મંદાધરા.)

રાતા તાના ઉભય કુંવરો યુદ્ધથી ના જ ખાંચે,
ઊભા ઊભા અવર જન સૌ ધૂળતા શાંતિ જાએ:
એવે આવી યુગલવચમાં તે પુરોહિત ઊભે,
ભેડીને તે કટારી ઝટ નિજ ઉરમાં ત્યાપડી રત રૂબે ! ૧૬

(અનુકૃષ્ટ.)

લડતા કુંવરો મધ્યે વિપ્રનો દેહ તર્ફે:
ભૂડીને યુદ્ધ પોતાતું શુશ્રૂષા કરવા પડે ! ૧૭

પ્રાણ શન્ય પડ્યો દેહ વિપ્રનો પળમાં તર્ફે:
શુશ્રૂષા ત્યાં કરે કોની ? અરેરે ! સમજ્યા નહીં ! ૧૮

(મંદાકાંતા.)

રે કેવી આ ઉરજગવતી ભેરવી રાજભક્તિ !
આહા કેવી પ્રભળ સ્ફુરતી એ મહા પ્રાણશક્તિ !
કેવો ઊડો, અડગ, વિરલો. બળ્ય આ દેશપ્રેમ !
એ આત્મા, એ ગહન પ્રાણના, લેસ બહાવ કેમ ! ૧૯

છે મેવાડે રૂધિર વિરલું સૂમિમાં વીરકેડું,
પાપાણીમાં, કુદર કુદરે, ઉછળે તે અનેક;
ચળરનેહ રૂધિર નિજ દે, હા પુરોહિત સુએ !
જિય તેના હૃદયપદ્મા ત્યાં છૂમે છે હળુપે !

૨૦

(અનુક્રમ.)

રોકાચર્યે હોંબા બજે વીર શુક્ત પ્રતાપ ત્યાં;
દળતા બાતુના રસ્મિ જુઝાવે ઉડતાપ ત્યાં.

૨૧

યતાં પ્રતાપની સંગ, શુક્ત તે જામિ ત્યાગતો;
પ્રતાપ પ્રાણનિદ્રાથી પ્રતિજામયું જાગતો.

૨૨

(દ્રુતવિગમિત.)

ગદન ઘાંતિ વને પ્રસરી રહે,
ગગન રક્તપ્રભા કિતિને મહે;
કવચિત ઘોરકે અશ્વ પુખ્તારતો,
વન અગાધ પ્રતિધ્વનિ ધારતો.

૨૩

મદ્રાસ;

૫-૭-૦૯.

}

અરંદેશર ક. અખરદાર.

+ કેવિમાં પ્રાણની નિદ્રા ન સંભવે. જરા વાગ્યાં વ્યાગ્ય બાગ્ય શું બની ગયું તેથી
ખરી રીતે પ્રતાપનો આત્મા હળુ સૂધી જાણે અજાણ્ય ન હતો, અને એ પ્રાણનિદ્રાથી તે
હમણાં ન જાગ્યો.

§ એ મૃત પુરોહિતને વાસ્તે પ્રતાપે પાછળથી અનેક કામો કીધાં હતાં.

નાઈટ્રોજનવાળાં ખાતરો.

(અનુબંધાન પૃષ્ઠ ૩૩૬ થી)

નાઈટ્રોજનવાળાં ખાતરો જમનીમા સૌથી વધારે વપરાય છે અને તે દેશમા જ જેમ હાલ ચીનીનો સુરોખાર પડેશથી આવે છે તેમ કંઈકામ સાધીએનેમાઈડ અને એવા ખીજા ખાતર પણ પરદેશથી લાવવા પડશે એ વિચારને લીધે ત્યા કાર્યશક્તિ મેળવવાના હવુ સુધી પણ નહિ વપાવવા સાધનો ખોળી કાઢવાનું કામ ઘણું જાગરૂ આવે છે આર્થિક વિચારે જોતા આ પ્રશ્ન ઘણો ગંભીર છે, અને જમનીમા ખીજાવાળા પ્રદેશમા એટલી થએલી કાર્ય શક્તિને કામમા લેવાથી આ પ્રશ્નનું હાથ નિરાકરણ થયુ છે આ પ્રદેશમા ‘ મેડો એર ’ (જમણની કાગી ધાતુ) નીમ્નગતી હતી તેનો શો ઉપયોગ થવો તે સળથી જ્યારે હુ સાહિત્યો તૈયાર ક તો હતો ત્યારે, અને જ્યારે હું આ પ્રદેશમા પોતાશના ખાતરો લખન ક વાના નવનો કગ્તો હતો ત્યારે ત્યાના ઝાડ પાંચો અને તેમા હેલી કાર્યશક્તિ વિશે તપાસ ક વાની મને ઈ સ ૧૮૬૫-૬૬ મા તમ મળી હતી પીગ્મતના મેનમાના ત્યા વિસ્તીર્ણ થર છે, તે થ ને સારી રીતે કામમા લેવામા બારે મુસ્લિમીઓ નવતી હતી તે મે ધ્યાન પર લીધુ વીજળી ઉત્પન્ન કરવાના સાહિત્યો તૈયાર મવાના નુવાતને અગે આપખુને મળેલી શક્તિનો ગમે ત્યા લઈ જઈ ઉપયોગ કરી શકાય એવુ ઈ મ ૧૮૮૦-૮૬ મા સમન્વિત થયુ નાઈટ્રોજન મેળવવા સાર જખરી કાર્યશક્તિની જરૂ પડે છે એમ મો માદુમ પચુ ક તમ્ત જ, મે મારી તપાસ કરી શઝ કરી આ અનુભવ પચી તેમ જ ખીજા લોગની ાગીપારી પરથી મને માદુમ પચુ ક પીટમા વજો બાગે પાણી હોવાથી તેને ખીજા જ તના મેનમા ક તા એાછે ખર્ચ બગતણના ઉપયોગમા લેવા સાર ખીજો કંઠારો નઈજ વાતો નથી, આમ હોવાથી ઘણી એાછી મહેનતે વાગ બનાવવા સાઝ પીગ્મો ઉપયોગ થાય એવા તે ખીજાવાળા પ્રદેશમા જ મોગ વીજળી કક્તિના મ આા બાધવાની મે બનામણુ કરી આ બાબતની મોાવણુ કરવામા ઝંઝ એન્ટનમા થયેલા સુધારા, ઝો એકી વખતે પાવર ગ્રાસ અને એમોનીઅમના દ્વાર તૈયાર થઈ શકે એવી મોનની રીત મને ઘણી સહાયજૂત થઈ પડી જો કાયા પીટનો પહેલા સુકવીને એક વાસજુમા ન્યાસ કરી શકાય અને ત્યા પછી તેમાથી એકલો પાવર ગ્રાસ નહિ પણ તે ઉપરાત તે જ વખતે એમોનીઅમના દ્વા ના રૂપમાં તે પીટમા જો ઘણો બાગ નાઈટ્રોજનનો રહેતો છે તે બધો મળી શકે તો ઘણે બાગે એાછે ખર્ચ કાર્યશક્તિ મેળવવાના પ્રશ્નનું ઝટ નિાકરણ થઈ જાય મારા બાધખમ િમ્પટર કરો માથે મ્દેલા તેમ જ િમ્પટર મોનની રીકકટન અને વીનીગલન આ ગળ ‘ પાવ ગ્રાસ ઈરપેરેશન ’મા અને ત્યા પછી વેમ્ટફેલીઆમા આવેતા ‘ ટ્યુશ મોનગ્રેસ ઇરટલ સાપ્ટ ’ મા કદેલા સર્વે પ્રયોગો પરથી મો જખાયુ ક જેમા ૫૦ કે ૫૫ ટકા બાગ પાણી હોય એવા પીગ્મુ ઘણી સહેલાઈથી ગ્રાસમા રૂપાન્ત કરી શકાય ઉપર જણાવેતા અખત ૧ ક તી વખતે મને વધારે એ માદુમ પચુ ક ઈર ટ્યુપીમા મીટર પીટમાથી ૧૪૦૦ ક્રોગે કેલેરી પાવર ગ્રાસ અને તે પીટમાં ટેા નાઈટ્રોજનનો ૭૫૮૦ ટકા જેટલો નાઈટ્રોજન હોય તેટલું એમોનીઅમ સફેદ મળે છે ગયા મે માસમા વેસ્ટફેલીમા આવેલા

સીડિંગન શહેર આગળ જર્મન મોન્ડ ગ્રાસ કમ્પનીના કારખાનામાં કરેલા એક મોટા નિકપ પ્રયોગમાં દરરોજ ૪૦ ટન કાચો પીટ વપરાયો હતો. તે પ્રયોગનું પરિણામ એ આવ્યું કે જેમાં અડધો ભાગ પાણીનો હતો એવા ૨ ટન પીટમાંથી ૨૪૦૦ ક્યુબીક મીટર પાવર ગ્રાસ અને ૩૮ કીલો એમોનીયમ સલ્ફેટ મળ્યો. સુકા પીટમાં ૧૦૦૫ ટકા જેટલો નાઈટ્રોજન હતો તેથી ઉપરની રીતમાં મળેલા એમોનીયામાં કુલ ૭૫ ટકા જેટલો પીટમાંનો નાઈટ્રોજન આપણને મળ્યો. મોટા ડ્યુઝના એન્જનમાં પાવરગ્રાસ વાપરવામાં આવ્યો ત્યારે માલમ પડ્યું કે દર કલાકે એક હોર્સ પાવર શક્તિ માટે ૨.૪ ક્યુબીક મીટર પાવરગ્રાસ જોઈએ છીએ. આ ઉપરથી આ સંચામાં વરાળ બનાવવાને જોઈતી શક્તિ ન ગણીએ તો ૨૪૦૦ ક્યુબીક મીટર પાવરગ્રાસમાંથી ૧૦૦૦ હોર્સ પાવર અવર જેટલી શક્તિ મળી શકે.

આવી રીતે, પર્વતવાળા પ્રદેશોમાં અગતી ઘણી જ સરતી પાણીની શક્તિને પશુ હાંકવી શકે એવી કંદશમ કારખાઈડ અને નાઈટ્રોલાઈમ બનાવવામાં ઘણી જ ઉપયોગી શક્તિ હાય આવી છે. જર્મનીમાં ૨૨,૦૦૦ રકવેર કીલો મીટર (૮૫,૦૦ ઇંગ્લીશ ચોરસ માઈલ) પ્રદેશ ખીણવાળો છે માટે તેમાંથી ખેતીના કામ સાથે જોઈએ તેટલા જથ્થામાં નાઈટ્રોજનવાળાં ખાતરો તૈયાર કરી શકાય એટલું જ નહિ, પણ રેલવે અને નહેરો મારફતે માલ લઈ જવા લાવવાના, અને એવા બીજા ખેતી અને ઉદ્યોગના કામમાં પણ આવે, એવી શક્તિ પુરી પાડી શકાય. આ ઉપરાંત જેમ હોલેન્ડમાં માલમ પડ્યું છે તેમ જેમાંથી કોલસા કાઢી લેવામાં આવ્યા હોય એવા ખીણવાળા પ્રદેશમાં પછી ખેતી પણ કરી શકાય. આયર્લેન્ડના ખીણવાળા પ્રદેશમાં પણ આવી જાતની સ્થિતિ છે. ક્ષેત્રફળના પ્રમાણમાં આયર્લેન્ડમાં બધી દુનિયામાં સૌથી પહેલા નંબરે આવે એટલા જથ્થા વિસ્તીર્ણ, એટલે ૪૨૫૦ ચોરસ માઈલ પીટના થર છે. આ પીટ જેવો જ અડતી પ્રતનો પીટ યુરોપમાં બીજા દોષ્ટ પણ કેટલાં નીકળતો નથી અને તેમાંથી નાઈટ્રોજન પણ ઘણો વધારે મળે છે. આયર્લેન્ડની ખેતી અને ઉદ્યોગને સારા પાયા પર લાવવાના જે હોંસમર્થ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે તે પ્રયત્નોને આ ખીણવાળા પ્રદેશમાં નીકળતા પીટના ઉદ્યોગથી ઘણી મદદ મળે.

કંદશમ સાઈએનેમાઈડના રૂપમાં ખેતી માટે નાઈટ્રોજનનું Fixation કરવા કરતાં વાતાવરણમાંના નાઈટ્રોજનમાંથી ખારોખાર વીજળાક દીવા (arc) ની મદદથી નાઈટ્રીક ઍસીડ અને નાઈટ્રેટ મેળવવામાં આ એાછે ખર્ચે મળેલી શક્તિનો ઉપયોગ કરવો એ વધારે કામનું છે. આ કામમાં ઉષ્ણતા (ગરમી) અગત્યનો ભાગ બજાવે છે. નાઈટ્રોજનનો સંયોગ થતી વખતે કંદશમ કારખાઈડ ગરમી બહાર નીકળે છે, પરંતુ નાઈટ્રોજન અને એક્સિજનનો સંયોગ થાય એ સાથે ગરમી આપવાની જરૂર પડે છે. આમ હોવાથી પાછળની ક્રિયા કરતી વખતે વધારે કાર્યશક્તિ જોઈએ છીએ. એવી ગણતરી કરવામાં આવી છે કે અમુક ભાગ નાઈટ્રોજન માટે પહેલી ક્રિયામાં જે ૧ ભાગ કાર્યશક્તિ જોઈએ તેો બીજી ક્રિયામાં ૨.૮ ભાગ કાર્યશક્તિ જોઈએ. પણ વ્યવહારમાં તો આ કરતાં પણ વધારે કાર્યશક્તિ જોઈએ છીએ એમ આઈડ જણાવે છે. બર્કેલેન્ડ-આઈડની રીતે મળેલો નાઈટ્રેટ ઍક્સ લાઈમ ખાતર તરીકે નાઈટ્રેટ ઍક્સ સોડા જેટલો જ ઉપયોગી છે. પણ nessler (જેમાં હાઈડ્રોક્સાઈડના અણુ ન હોય તે.) નાઈટ્રેટ ઍક્સ લાઈમમાં બેજ સુગી લેવાની શર્મિ નેહલી હોવાથી તેને ખાતર તરીકે વાપરવામાં અવશ્ય નડે છે. માટે બેજ સુસી લેવાની શક્તિ જેમાં ઘણી એાછી હોય એવા (Basic

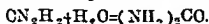
જેમાં હાઇડ્રોસાઇડ હોય તે) બેઝીક નાઇટ્રેટ બનાવવાની જરૂર જણાયું. આ પદાર્થમાં ૧૧ કે ૧૨ ટકા નેટલો નાઇટ્રોજન હોય છે. ઍમોનીયાને ઑક્સિજનમાં બાળવાથી તેનો નાઇટ્રીક ઍસીડ બનાવવાની રીતોમાં, હાઇડ્રોજન અને ઑક્સિજન એ બેના સંયોગને લીધે નેઇએ તેટલી ગરમી મળી શકે એવી નતના પ્રયોગો લીપઝીગના પ્રો. ઑસ્ટવૉલ્ડે, મેં તથા ડૉ. કેરોએ કર્યા હતા. ઑસ્ટવૉલ્ડની રીતનો આધાર જલેદીનમાં રહેલા રાસાયણિક ક્રિયાના વેગમાં (catalysing) વધારો કરનારા ગુણ ઉપર હતો અને મેં તથા ડૉ. કેરોએ ઑસરના દ્રાવ્યમાંના સળગતા પદાર્થો—જેવા કે ચૌરીઅમ અને સીરીઅમ ઑક્સાઇડ—ના મિશ્રણમાં રહેલા ઉપરના ગુણનો ઉપયોગ કર્યો હતો. અત્યાર સુધીમાં હમે આ બાબતમાં જે ધણા નાના પાયા પર કામ ચલાવ્યું હતું તેમાં તૈયાર થયેલા પદાર્થમાં ઍમોનીયામાં રહેલા નાઇટ્રોજનનો ૮૫ ટકા નેટલો ભાગ પાછો મળ્યો હતો. ઑસ્ટવૉલ્ડે જણાવેલી રીત પ્રમાણે કામ કરવામાં મોટાં કારખાનાં બંધાય છે પણ તેમાં યતા કામકાજના રીપોર્ટો હજુ બહાર પડ્યા નથી. નાઇટ્રોલાઇમમાં ભારે દબાણમાં (under high pressure) વરાળ પસાર કરવાથી ઍમોનીયા બને છે એ આપણે ઉપર જણાવી ગયા હીએ. આ રીતે ૯૮ ટકા નેટલો નાઇટ્રોજન પાછો મળે છે એ બાબતનો વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે, નાઇટ્રીક ઍસીડ બનાવવાની હમારી રીત પણ ઉપયોગી ધર્ષ પડવાનો સંભવ છે. હાલ તો “ પીઆનો ડી ઓર્ટ ” ના કારખાનામાં—ઍમોનીયમ સફેદ મેળવવા સાથે નાઇટ્રોલાઇમમાંથી ઍમોનીયા મોટા જથ્થામાં તૈયાર કરવામાં આવે છે. ખરું જોતાં તો (હોનીઝ અને પેરોટીએ બતાવી આપ્યું છે કે જે જમીનમાં ધણો Humus (બેજ) હોય તે સર્વ જમીનમાં રહેલા જંતુઓને લીધે “ ઍમાઇડ ” (જેમકે સાઇએનેમાઇડ) નું નાઇટ્રીક ઍસીડમાં રૂપાંતર થાય છે અને આ ક્રિયાને અંગે જમીનની ફળદુપતા વધે છે.

ખેતીના કામ સાથે પુરા પાડવામાં આવતા કેશમ સાઇએનેમાઇડમાં નીચેના પ્રમાણમાં તરવો એકઠાં થયેલાં હોય છે:—

નાઇટ્રોજન	૨૦—૨૬ ટકા.
કેશમ	૪૦—૪૭ ટકા.
કૌસ્ટીક લાઇમ (ચુનો)	૫૬—૬૬ ટકા.
કાર્બન અને બીજી કચરો	૧૭—૧૮ ટકા.

આ કચરામાં પણ નીચે જણાવેલા પદાર્થો હોય છે:—

સીલીસીક ઍસીડ, માટી, ફૌરફૌરીક ઍસીડ વગેરે વગેરે. આ સર્વ પદાર્થો કેશમ કા-બાઇડમાં Impurity તરીકે રહેલા હોય છે. જ્યારે કેશમ સાઇએનેમાઇડ જમીનમાં મળી જાય છે ત્યારે જમીનમાંના કાર્બોનીક ઍસીડ અને બેજ જોડે કેશમ સાઇએનેમાઇડની રાસાયણિક ક્રિયા ધર્ષ અતિ કેશમ કાર્બોનેટ અને free (ચોખ્ખો) સાઇએનેમાઇડ તૈયાર થાય છે. ચોખ્ખો સાઇએનેમાઇડ બેજ ચુસી લે છે અને આ બેનો Urea બને છે:—

આ ચુરીઆમાં નાઇટ્રોજન પસાર કરવાથી ઍમોનીયા અને નાઇટ્રીક ઍસીડ મળે છે. આ રીતમાં કેવી તરેહના રાસાયણિક ફેરફારો થાય છે તે બાબત હજુ કંઈ પણ નક્કી જણાયું નથી, પણ અતિ નાઇટ્રીક ઍસીડ મળે છે એવું દરેક શોધખોળ ચાચીને જ.

જાયું છે. આવી રીતે છોડને નાઇટ્રેટ ઓફ લાઇમમાંથી બારોબાર નાઇટ્રીક એસીડ મળે છે તે બીજા બાદ્યુએ બેતાં, એમોનીયમના ક્ષાર, પ્રાણીઓના મળમૂત્રથી થતાં બીજાં નાઇટ્રો-જનવાળાં ખાતરો, તેમ જ નાઇટ્રોલાઇમ, એ સર્વેનું જમીનમાં પહેલ પહેલું નાઇટ્રીક એસીડમાં રૂપાન્તર થાય છે. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ખેતી માટે ભવિષ્યમાં “નાઇટ્રેટ” અને “એમાઇડ” એ બંને જાતનાં નાઇટ્રોજનવાળાં ખાતરો સાથે વપરાશે. વસન્ત ઋતુમાં અને એવા જ પ્રસંગોમાં છોડને ઝડ પોષણ આપવાની જરૂર તે દરેક પ્રસંગે Top-Dressing (ઉપર નાખવા સાર) સુરોબાર વપરાશે અને બી વાંચ્યા પહેલાં જમીનની અંદર જે અસર એમોનીયમ સલ્ફેટથી થાય છે તે લાવવા સાર પહેલેથી જ જમીનમાં નાઇટ્રોલાઇમનું ખાતર નખાશે. આ ઉપરાંત નાઇટ્રોલાઇમનાં જે તત્ત્વો જુદાં પડે છે તે બધાને જમીન ચુસી લે છે અને અતે તેઓ જમીનમાં જ રચાયી રહે છે; પરંતુ વરસાદ ધણો થાય ત્યારે નાઇટ્રેટ ધોવાઈ જઈ બહાર ધસી જાય છે. જુદી જુદી જાતની જમીનમાં અને જુદા જુદા છોડ માટે આ તત્ત્વ ખાતર કઈ રીતિમાં વાપરી શકાય એ બાબતનું નિરાકરણ પ્રકૃત લાંબા બ્યાવહારીક અનુભવથી જ થઈ શકે. પોટાશના ખાતરમાં ઘણું ભાગે ક્લોરીન હોવાથી પહેલાં તેની સફળતા વિષે ઘણી બીક રાખવામાં આવતી હતી અને તેથી પોટાશનાં ખાતર દાખલ કરતી વખતે આવા જ પ્રસંગો આવ્યા હતા.

વાતાવરણમાંના નાઇટ્રોજનનું Fixation કરવાની રીતને અંગે થયેલા બીજા કેટલાક સુધારા વિષે હવે હું બે બોલ કહીશ.

પૌંડ્રસીઅમ અને ઓડીયમ સાઇએનાઇડ બનાવવા સારૂ શાંલોટનબર્ગ આગળ હમણું મોટું કારખાનું રચાયેલું છે. વળી હાલના સમયમાં “સાઇએનાઇડની રીત” નો ઉપયોગ વધ્યો છે, કારણ કે રૂપું કાઢવાની પહેલાંની મેક્સીકોની “પાશીઓ” ની રીતને બદલે, જે કાચી ધાતુમાંથી રૂપું કાઢતાં ઘણી મહેનત પડે એવી ધાતુને શુદ્ધ કરવામાં ફક્ત સાઇએનાઇડની રીત વપરાય છે. આ કારણને લીધે સોડીઅમ સાઇએનાઇડ બનાવવા તરફ આપણા રસાયણ શાસ્ત્રીઓનું ધ્યાન ખેંચાયું. નાઇટ્રોલાઇમને મીઠામાં ઓગાળવાથી સાઇએનેમાઇડનું સાઇએનાઇડ બને છે અને મોંઢી કાર્બન બળે છે; આવી રીતે તૈયાર થયેલા પદાર્થમાં આસરે ૨૫ ટકા નેટલો ચોખ્ખો સોડીઅમ સાઇએનાઇડ હોય છે, અને ઈંગ્લાંડમાં એ વિષે કરેલા અખતરાથી માલૂમ પડ્યું છે કે સાઇએનાઇડની રીતે સેલું અને રૂપું કાઢવામાં આ પદાર્થ ઘણો કામ આવે છે. ખાણો આગળ વિજ્ઞાનીક શક્તિનું કારખાનું બાંધવાથી આ પદાર્થ બનાવવાનું ઘણું સહેલું થઈ પડે છે. આ પદાર્થનું નામ “સુરોગેટ” પાડ્યું છે. એવી જ રીતે નાઇટ્રોલાઇમમાં “Fluxes” મેળવવાથી પોટેશમ ફ્રોસાઇએનાઇડ જેવો પદાર્થ બને છે. તે સોડુ અને પોલાદને Tempering (કઠણ) કરવામાં ઘણો સારો કામ આવે છે. હથિયારો બનાવવાના ઉદ્યોગમાં આ પદાર્થ ઘણો જ વપરાય છે. તેનું નામ “ફ્રોડર” રાખ્યું છે. આ ઉપરાંત, કેશમ સાઇએનેમાઇડથી ઘણા Organic પદાર્થો બનાવી શકાય છે, અને આ પૈકી યુરીઆ (Urea) બનાવવા વિષે ઉપર આપણે કહી ગયા પછી છીએ. મોટા પાયા પર યુરીઆ અને થાયોયુરીઆ (Thiourea) બનાવવામાં ઉપર જણાવેલી રાસાયણિક ક્રિયા પાયા રૂપ છે.

(અપ્રેક્ષ્ય.)

સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ.

પાપમોચિની આગળ.

ત્રિપતી બાલાજી—એ નામનું યાત્રાનું મ્થાન થદ્દાગુ હિંદુઓમાં વિખ્યાત છે. વ્યકંટક અથવા બાવાજી, ત્રિપતીથી સાતેક માર્ગલિને અન્તરે વિસ્તરે છે, ત્યાં જવાનો માર્ગ અતીવ સુંદર છે. ત્યાંથી ચારેક માર્ગનું દૂર એક નાનકડી પણ ઘણીજ સુદૃઢ નદી વહે છે ને તે ઉચી શિવાપરથી પડતી હોવાથી ત્યાં એક સુદૃઢ ધોધવેા પડે છે તે જોસામાં પડતો હોવાથી તેની નીચે સ્નાનનું મન ઘણુંએ ચાપ છતાં તે કરવું સુકું નથી, ખામ કરીને એક ખુણા આગળ. તોપણ યાત્રાગુઓની સગવડ માટે શિવા સાથે ત્યાં એક મજામુત માફળ બાધી છે, તે પકડી સ્નાનેચ્છીઓને નિર્ભય સ્નાન કરવાનો અભિમાનદ મળે છે તેવે મ્થળે એક કાણુ, એક મિનિટ પણ મનોભાવના શુદ્ધ થઈ—અને મ્થળની દિવ્યતાને લીધે શુદ્ધ મનુષ્યોને તેમ યવા મબવ છે—તો તેને માટે લીધેલો શ્રમ મફત છે સાન સ્થળેા ઘણુખડં વસ્તીથી દૂર હોય છે એટલે ત્યાં જવું વિકટ કામ થાય છે. છતાં આ મ્થળે જવાની મગતઃ ઘણી છે. યાત્રાગુઓને સુખમાં લઈ જવા મજામુત ડોળીવાળાઓ તૈયાર હોય છે તેમની સક્તિને હદ છે. જતાં કેકાણે કેમલે અધન રસ્તા આવે ત્યાં ‘એહે—ઓહો’, ‘એહે—ઓહો’ એવો મ્દર લનકારતા લનકારતા તેઓ વધારે સહેલથી પોતાનું કામ કરી શકે છે ચરઆતમાં આ સ્વરો જગ વિચિત્ર લાગે છે પણ ઉપરા ઉપરી માનવાથી એકાન્ત પર્વતમાં જતા કહ્લુપન દીક અમર કરે છે.

દરિબી —

વિન્દ્ય વિન્દ્યા તાન જ્યોતિર્વિના નભમાં હતા
કલકલ ગણેા પર્ક્ષિ સવ કંઈ દગ્તા હતા
અનિલ મધુરો ધીમે ધીમે હતો પ્રિય લાગતો
ઉદયગિરિને યેએ પીળો પ્રમથ યતો હતો.

૧

એહે — ઓહો —

‘ એહે — ઓહો ’ —

દરિબીત —

સ્વર્ગ શ્રવણપથમાં આવતા આનંદ સા દેતા હતા
પડા ગિર્ગિના અન્તમાંથી દ્વિગુણુ તે કરતા હતા.
જ્યેા અનેક નિહાળવા દર્શિ થતી તત્પર હતી
ખડયપ સ્થળ મ્થળ નીરખી તૂર્તિ વિશેષ થતી હતી.

૨

ગિરિરાજ વ્યકટની શિવાઓ સ્વામ શીતલ રોબતી
સ્થળ સ્થળ વિષે યાત્રાગુજનનામો હતી દર્શાવતી
લીલોતરી દગ કારતી પ્રેક્ષકમનો દર્શાવતી,
મોદય શીતલતા મનોહરતા વિષે સ્પર્ધા હતી

૩

‘ એહે — એહો ’ —

‘ એહે — એહો ’ —

ધ્રુવનુ:—

સ્વરો ફરીને ફરી કણ આબ્યા
એકાન્તતામાં રણકાર લાબ્યા
સોપાનની દાર અનેક આવી
ગિરિ પરે માર્ગ વિચિત્ર લાવી.

અનુષ્ટુપ:—

આસોરજ્ઞાસ થયો બારે સર્વે શ્રમિત ત્યાં થયા
ડોળોવાળા બોંચારા રે ! દુઃસાધ્ય શ્રમ તાલરા !

મન્દાકાન્તા:—

સ્વેદે નહાયા, ગિરિહલ્લમાં ધામ વૈકુંઠ* આબ્યું
આબ્યું આબ્યું અનલદ્ધ રકું ઉચ્ચ તે સ્થાન આબ્યું.
પંખા નાંખી ઉઠર બરતા બિલુ બાએ જનોને
‘ ગોવિંદા ’ ના સ્વર રટી રટી, બુંગ બાણે મધુને.

નીચે પેલું ત્રિપટી દોસતું આમ હાથેલી જેલું
લીકાં વૃક્ષો સરવર મહી લુપ્ત હા ! શુષ્ક કેતું !
વસ્તું સર્વે સ્થિર વિમલ ને શાન્ત મોઢે મુદ્રે
અદ્રિહારો સર્મોપ સ્થળની મેખલા બાંધીને રે.’

માર્ગે ચાલ્યા; નિરખી નિરખી વસિના લેશ લાગે,
લાગે બાગે શ્રમ વિહરતા પુષ્પ ને વૃક્ષ વાસે.
વિશ્રાન્તિને સ્થળ, જળ અને તક લે ડોળોવાળા
મંત્રોવાયે પદ પલુ લઈ બાપડા લોક કાળા.

‘ એ આબ્યું એ ’ સ્થળ નજીક ત્યાં પેલું બાલાજી કેડું
યાકંપા મુણી ફરી ફરી, થયો જોઈ આનંદ દેડું.
આકંપે છે પ્રથમ નયનો સ્વામ ગોપુર+ ઉચો
દેરાં માંહે અગમગો રહ્યો શું ધ્વજસ્તંભડું પીળા !

x

x

x

* પગથીઆંની ઉચી દાર પુરી થયા પછી જે સ્થાન આવે છે તેનું નામ.

+ ત્યાં દહેરાંના દરવાજાની કમાન પર મોટી ઇમારત હોય છે તે ગોપુરના નામથી એળખાય છે.

‡ ત્યાં દહેરાંની વચમાં મોટો ઉચો ચાંબલો હોય છે તે.

અનુક્રમ:—

ગામકું શું વસે નાનું ગિરિના ઉદરે અહીં
શ્રદ્ધા મંદિર ચોપાસે બે દારે; રથ તે મહાં. ૧૦

ધૂમે વાનર સ્વચ્છંદે નિર્ભયે, મુખ લાલનાં
દરે મંદિરચોક ને ગોપુરે, શ્રદ્ધા સર્ગમાં. ૧૧

કુદે જુદે કુદે રસ્તે ને તળાવતરે કુદે
હરે વસો હરે અજ, કદી નાણકને હરે. ૧૨

ગુણથી વિહરે ક્રોધ ને નાંખે વસ્તુ દૂર લા
ખરે વાનર બામે છે, વિકલ્પે નર વિશ્વમાં. ૧૩

ગ્રામમાં મંદિરે જાતું ન્હાતું રોજ તળાવમાં
સોદાને બકિત્રાવેથી વસતું મુખશાન્તિમાં. ૧૪

તમે જ્યાં ગણે માન, જ્યાં ઉદ્દેગ ને મુખે
નહિ તે માન ઉદ્દેગ ને મુખે લાં મહે જનો. ૧૫

તમારી બુદ્ધિને પોષે તે પર શ્રદ્ધા વસ્તીમાં
પર્યંત બુદ્ધિ લાં પોષે શ્રદ્ધા દીનમુખ્યનાં. ૧૬

તમેને બૂત સાથે છે ને છે બીલિ બવિધ્યની*
નિવૃત્તિ સ્થાન એ મોહું પ્રવૃત્તિ માત્ર ધર્મની. ૧૭

×

×

×

દરિયાત:—

મંદિર વિષે શ્રુતિ મહા બાલાજી વ્યકટ-ધર્મની
'ઉત્સવ' અને લાં 'બોગ' શ્રુતિ પાપમાંડી વિરાગિની
કુસુમો અનેક સુરમ્ય સાથે દાર મોડો કમળનો
લાલવણ અર્પી શ્રુતિને હરતો શું બકતજનો મનો! ૧૮

×

×

×

* ગામડાંમાં જ્યારે જમીન, તે પર વસતાં કુટુંબને ઉત્પન્ન થતી વસ્તુથી પોષણ આપે છે ત્યારે શહેરોમાં ખાસી જમીન નકામી માપે પડે છે, ને જમીનનો અરથ તે પરનાં ઘરનાં બાણ વગેરેથી પૂરો પાડવામાં આવે છે. આ વિચાર અગ્રજી પરથી છે.

The ground above the house maintains it there
The house maintains the ground about it here—Abraham Cowley.

દ્રુતવિલખિતઃ—

વસી કઈ શ્રમ દૂર કર્યો અહીં
નહીં મનોહર, એક, ગિરિ મહી
હરતી પાપ કહે જનની કઈ
નિરખવા સદુ સજ્જ ગયા થઈ. ૧૯

વિકટ માર્ગ અનેક પુરા કર્યો
ખોળુ મહાન નજીક અમે ગયા
નહીં મનોહર શીતલ આવતાં
અહિમ રશિમ થયો દિમરશિમ સાં. ૨૦

અનુદુષ્ઠઃ—

પાપમોચિની આવી સાં મારી આનંદ વ્યાપીઓ
પરંતુ કાણુ જે માંહી, ત્યાં પુનઃ સ્વર નીકળ્યો. ૨૧

‘ એહે — એહો ’ —

‘ એહે — એહો ’ —

ને નિરાશ થયા સર્વે પાપમોચિની દૂર છે
આશા બમાશ તો થાતાં ચિત્ત ક્ષોભિત થાય છે. ૨૨

x

x

x

અન્તે બિહુજનો જોયા, સાધુના સંગ નીરખ્યા
મરડી દેવડી નાનાં, નાના હર્ષ પમાડતાં. ૨૩

x

x

x

સાદૃશ્યવિકીરિતઃ—

શોભે સુંદર પાપમોચિની, ગિરિ મધ્યે મનોરંજિની,
સાન્તિ અગ્નિની છેદતી, સીતલતા આ રથાન વર્ષાવતી.
વૃક્ષો ચારુ અનેક પુષ્પ ફળથી રૂકે કઈ રનેહથી
ને શી સ્વામ શિલા મહા પરચકી ધારા વહે વેગથી ૨૪

દ્રુતવિલખિતઃ—

ધવલ નિર્મલ આ જલ ધોધનું
મનુજજીવન શુદ્ધ બતાવતું
ગિરિશિલાપર પાપ પછાડતું
ડરતું પાપ રમે વળગી જતું. ૨૫

મરી જતું અતિ વેગથી શુ દરો ?
નહિ નહોં કદી તે કઈ સબવે,
જનસમાગમથી નહિ હૃદયવે ?
મલિનતા કદી સુરચળને વિશે

૨૬

મનુજપાપવિમોચનધર્મને
મરી, ત્વરાથી સમાપ્તિ રમે તને.
સુજન કાર્ય મહાન નહોં મહે
મરી કદી ન વિચમ્બ કરે ખરે.

૨૭

x x x

અતિ ત્વરાથી વહે જલધોધ વ્યા
અતિ ત્વરાથી કરે જન સ્નાન ત્યા
અતિ ત્વરાથી દરે મન સુષ્ટિ ત્યા
અતિ ત્વરાથી રમરે પરમેશ ત્યા

૨૮

વિવિધ રંગ વિચિત્ર જનો તણા
વિવિધ ગગ સ્વભાવ અનેકના
વિવિધ બ્રાહ્મણુ ગો- વિનજતા
વિવિધ ભિક્ષુ જનો જનુ પીડતા.

૨૯

x x x

કઈ ત્વરાથી જતા અજના મરી
સરી જતા અજના સખયા ખરી
ખરી બાપા થઈ સુદિત મરિતે
થઈ ન તે જર્ગ લેખર્ગ તે પડે.

૩૦

• અનુક્રમ —

કંપારો હપનો પેખી, દુ ખ તે સદો ના ચમ્યા
હતા સ્વામા ગઈ ન્હાવા, લોહો જોઈ વિકાસીઆ

૩૧

કાર્તિક ધાર્મિક બાવોથી, કાર્તિક સ્ત્રિત વિરોપથી
ગિર્થે બ્યંકટ લીલામાં હુખ્યા દુ ખ જૂલી ગઈ.

૩૨

x x x

સિસાદય તણા ખૂણા પાસ ધોધ સુરમ્ય છે
તેના વેગ વિરોપથી સ્નાન લાગે અશ્વમ્ય છે

૩૩

પરંતુ શુંખલાબદ્ધ શિલાઓ સ્થાન તે રૂડી
યાત્રાળુ કાળ કીધી જે ધન્ય હો નર તે સખી. ૩૪

હરિગીત:—

જેણે તણી ધટના રૂડી, નહિ સર્વ તાપ પ્રચંડ રહે
પુષ્પો સુવાસ હરે અનિલ, નદસ્વર મધુર ગીતિ કરે.
કો'કો' શિલા વેગે 'પડી, કો'કો' સરિત ફોણુ કાઢતી
તટપર શું પેણુ પેણુ ના? સૌંદર્યની સીમા નથી. ૩૫

x x x

દ્રુતવિલંબિત:—

કહી જરી અહીં એક સરે શિલા,
કહી વહે જલ રેલ સુવેગમાં,
સમય તે અતિ દુષ્ટ ન શું કરે?
ઈશ કૃપાળુ કાણે કાણુ હું સ્મરે. ૩૬

ભુવનતાપતપેલ મનુષ્યના
મન વિષે અર્થો રેલતું સ્થાન આ
સરિત-ધોધ-સુગાન સ્વરે વહે
“ વિહર દુઃખ મહુ પ્રિય આ સથળે. ૩૭

“ નિરખી શાન્તિ અનુપમ અદ્રિની
“ નિરખી મૈત્રી શિલા સરિતા તણી
“ નિરખી સ્નેહ તરવિટપો તણો,
“ નિરખી ગ્રાધુ નિશ્ચ અહીં જતો. ૩૮

“ ત્યજી વિકાર અનેક સુખી હું આ
“ ત્યજી મનોજન્ય શાન્ત વિશુદ્ધ થા;
“ ગ્રહી વિલાસી વિનોદીપણું સદા
“ ગ્રહી સુખદિ, સુખે સ્મર સ્થાન 'આ.' ૩૯

અનુબંધુ:—

મધુરાં મધુરાં કંઈ, હર્ષથી બોધ આપતાં
શુશ્રુષો સુણતાં છાપાં, સ્નાન સ્થાન જતાં જતાં, ૪૦
સ્મર્યાં સમ્યન્ધી સ્નેહી ને સ્મર્યાં શ્રી વ્યઠટેશને
સ્મરતાં, દિવ્ય એ સ્થાને આદર્શ સ્નાનકર્મને, ૪૧

x x x

હરિગીત:—

દિવ્ય આ શું સ્થાન દીસે ! દિવ્ય શું સંગિતા મરે ।
દિવ્ય આ જલધૌધ અર્પે દિવ્યતા કંઈ કાપને ?
હા ધન્ય છે મમ માનુષ્યમિ । ધન્ય છે પ્રભુ હો તને ।
સૃષ્ટિ વિગે આ સ્વર્ગને નિદાગૌને વિદ્યુત્ ખરે । ૪૨

અતિસુખશકર કમળાશકર ત્રિવેદી.

પરમાત્મ-નમન.

ૐ તત્સત્પરમાત્મન, નમન તુજ પદે,
જેની સત્તા સર્વ વિશ્વમા,
રહી અખુટ વ્યાપી,
અસખ નિરંજન, દુહનિકંદન,
બકતને-શાંતિ પ્રદે...ૐ તત્સત્પરં
મહત્ત્વ સૃષ્ટિના-આદ્ય કર્તા,
સર્વાન્તરૂયામી
મુનિજનવંદિત, સુરજનસેવિત,
આત્મતિક સુખ દે...ૐ તત્સત્પરં
તુજ પ્રકાશે સર્વ પ્રકાશે,
ગૃહ નક્ષત્રો બારે,
તેજોરાશિ, તુ અવિનાશી,
ઘટ ઘટ વ્યાપિ રહે...ૐ તત્સત્પરં
યોગીયી નવ પાઠ પમાએ,
પડિત શુકવત્ પડે,
તુજ કૃપાએ, માન પમાએ,
અભેદ સુખને લહે...ૐ તત્સત્પરં

સિખરિણી:—

તમે ધાતા ત્રાતા, અખિય જનતાને સુખ કરો,
ઉપાધિ ટાળાને, હૃદય તણી અન્ધી ઝટ હરો;
ખુલે અન્ત ચક્ષુ. દહન થઈ જાએ તિમિરતું,
અવિદ્યાને પારે, સ્વર્ગેષ તુજ પામી સિધર ચઢ.

માલિની:—

અચલ વિમલ ધામે, પૂર્ણ વિષ્ણુ સ્થિતિ તે,
નહિ મુખ દુઃખ ત્યાં તો, એક શાંતિ વહે છે;
અનખ અનખ જ્યોતિ, સર્વ આકાશ છાએ;
રવિ ચીતકર વર્ણ, તારકા હ્રમ યાએ.

અનુદુષ:—

અહ્યાત્મેક્ય સ્ફુરતાં રે, સંશયો સર્વ જાય છે,
સચ્ચિદાનંદરૂપીની, પ્રાપ્તિથી પ્રાપ્ત ના રહે.

ઉપભતિ:—

હે નાય મહારો, ગુપ્તથી અભેદ,
પ્રભુ તથાપિ, સહનો પિતા તું;
યાતું ઉપાસું, હૃદયે રમડું હું.
સમાધિશયે, રસ-ઐક્ય પામું.

માયથી સર્વગ મહેશ્વર,
પ્રભવ વેદનો આદિ,
દુઃખનિવારક, ભવભયહારક,
મત્ય ભોધ તું દે...ૐ તત્સત્પરં

શિખવ શિખવ કર્તવ્ય જગતને,
યમવેદી ઉદ્ભવે,
હોમી પ્રીતિ, હોમી ભક્તિ,
અહમય આચરે
અહમય આવરે, નર, અભેદ પૂરમાં વહે...ૐ તત્સત્પરં

પુરુષોત્તમ હરિકૃષ્ણ પુરાણી.

સાહિત્ય અને તેનાં અંગો.

સાહિત્ય એ જનમમૂલનું જીવન છે જનમંડળમાં ગહેના ગભીર વિચારો અને ઉત્કૃષ્ટ લાગણીઓ, તેમની દૃઢ શ્રદ્ધાઓ અને તેમની ઉડી આશાઓ, તેમની તીવ્ર વેદનાઓ અને તેમના મીઠા મનો થો સાહિત્યમાં પ્રગટ થાય છે બીજા રૂપે ગહેના ભાવો સાહિત્યદ્વારા વિકાસ પામે છે અન્યકત ગહેવા વિચારો સાહિત્યદ્વારા બહાર નીકળે છે અસ્પૃશ્ય અને નિર્બળ સ્વરૂપના દબાયેલી લાગણીઓ સાહિત્યદ્વારા વધારે માઠી વધારે બગવાન અને વધારે જો-રસાદાર બને છે જેવી સમાજની પરિસ્થિતિ તેવું તેવું સાહિત્ય જેવું સમાજનું સાહિત્ય તેની તેની પરિસ્થિતિ ઇંગ્લાંડમાં નાણી ઇનિઝાબેચના સમયમાં દેશની આર્થિક, વ્યાવહારિક, મર્મ રીતે ઉન્નતિ થઈ તો તેની સાથે તેના માનમાં ગેરસંતોષ અને જન-સત, માર્તો, ઓમન્ટ અને ફેલેચ વગેરે અને સમર્થ કવિઓને હાથે ત્યાં પડીના સમયમાં કદી ન લખાયના એના અત્યુત્તમ નાનના પશુ રચાયા યુગિન મતાના કૃત્રિમ બન્ધનોમાં મપાવવી પ્રજા વચ્ચે તે બન્ધનોમાંથી છૂટી વધે ત્યાં લોકોની જેણી કણીમાં જે નિઃકુશતા વ્યાપી નહી તેની અમર તેઓના સાહિત્ય ઉપર પણ જાણ્યા વિના નહી પ્રજાકીય જીવન મન્દ પાંચુ અને બહાગના આડંબરો વધવા માડ્યા તેની સાથે કવિહૃદયનો મ્વાનાવિક વેગ પણ મન્દ પડ્યો અને અકુશળ કવિઓને હાથે અતિ તર્ક અને કૃત્રિમતાથી દૂરિત થયેલી કવિતાઓ ગ્યાવા માડી પતાપક્ષીનો પવન નેચી દુમયો અને મન્ય કોશીદાકસમાં મમય વ્યતીત થયા લાગ્યો તેની સાથે એ તરફી કટાક્ષમય મ્યના (satire) નો વિકાસ થયો અને કવિતામાં વિચારના કરતા વાણીને વધારે મહત્ત્વ અપાયું મિત્તલભર્યા વિચારોને બદલે રુષ્ટ દીવોને કવિતામાં મ્યાન મળ્યું—તો બીજી તરફથી ઍડીમન અને સ્ટીન જેવા મર્મ્ય લેખકોએ માઠી, સંગ, અને લોકપ્રિય થાય એવી સુંદર શૈલીમાં લખીને ગયોનો વિમસ કંવા માડ્યો, વર્તમાનપત્રોમાં નોકાના મનમાં ઉતરી જાય તેની રીતે અનેક મામાજક પ્રશ્નોની વ્યાવહારિક ચર્ચા કીધી જનમમાજની અનિષ્ટ રૂઝિઓનો મખળ ગીતે ઉન્હેદ કયો, અને આધુનિક નવનમ્યાઓનો પાયો નખાયો એજ પ્રમાણે ફ્રાન્સમાં થયના મદાન નાન્ય-પરિવર્તનની ગ્રાસર યુરોપના સર્વ દેશોમાં તેની ઇંગ્લાંડમાં પણ થઈ, અને તેથી થયેનો સંશોભ તે વખતના અને કવિઓ અને નવનકથામરોની કૃતિઓ વડે સ્થાપી સ્વરૂપમાં પ્રકટ થયો એજ ફ્રાન્સનું નાન્યપરિવર્તન વૉલ્ટર અને રૂમો જેવા પ્રિનસુરોના વિચારોને કોણુ આભારી હતું એ દતિદાસની જાણીતી વાત છે ઇટાલીની પ્રજામાં પણ જે નવ બળ આ યુ, સ્વતંત્રતાની નાણમાં ટકી ગેનાનું જે સામર્થ્ય આપ્યું તે મેત્રીની જેવા સમર્થ લેખકના વિચારોનું જ પરિણમ હતું એથી ઉનડ, રૂસિયામાં પીટર ધી ગ્રેટ દાખન કરેના સુધાગરો બહાગથી એકાએક કૃત્રિમ રીતે દાખન થયેના હોવાથી, સમાજના રૂધિર માથે તે બળી ગયેના ન હોવાથી, તેનાથી દેશને મગીન લાભ થવાને બદલે ઘટલીકે હાનિ પહોચી, સાક્ષરો અને સામાન્ય જનસમૂહ વચ્ચેનું અન્તર વધતું જાય, સમાજસ્થિતિની સાહિત્ય ઉપર જોઈએ તેની અમર થઈ નહી, સાહિત્યનો મર્મ્યો વિકાસ થયો નહી, અને રૂસિયાના વિદ્વાનોનું બુદ્ધિચાતુર્ય સુંદર કૃતિઓ ન્યવભો ક લોકોની રમટિઓને પોતાને બદલે માન

ઉપદેશાત્મક વચ્ચનો કહેવામાં જ આવી રહ્યું. ઇટાલિમાં જેવો ડેન્ટી થઈ ગયો, જર્મનીમાં જેવો ગેયે થઈ ગયો, ગ્રીસમાં જેવો હોમર થઈ ગયો તેવો એક પણ કવિ રૂઝિયામાં થયો નહીં, અને હાલના સુપ્રસિદ્ધ સાધુચરિત વીરનર અને ઉત્તમ નવલકથાકાર કાઉન્ટ લિયો ટોલ્સ્ટોયની પણ સંઘળી કૃતિઓ ઉપર જણાવેલા આખાં રૂઝિયાત સાહિત્યના દોષથી મુક્ત રહી નહીં.

ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, ગ્રીસ, ઇટાલી, રૂઝિયા, જર્મની-એ દરના દેશોને મૂકીને આપણે આપણાં ભારતવર્ષ તરફ વળીશું તો ત્યાં પણ સાહિત્ય અને સમાજની વચ્ચે એવો જ ગાદો અને અનિવાર્ય સંયોગ આપણા જોવામાં આવશે. “નાંખી નજર ના પહોંચે એવા જે પ્રાચીન યુગમાં પ્રકૃતિની વિવિધ વિભૂતિમાં પ્રકાશતા દિવ્ય સત્ત્વનો મહિમા ઋષિઓએ ગાયો, તેજ યુગમાં આર્યોના આધિપત્યે આર્યવર્તને આર્યવર્ત બનાવ્યો. જે સમયે ઉપનિષદ સાહિત્યની પરમેશ્વરજ્ઞ બ્રહ્મભાવના પ્રગટી, તે સમયે ગાર્ગી વાચકનવી આદિ મહિલાઓ પૂજાર્થ અને અકુચતી સમર્પિની પંકિતમાં માન્ય પદ પામી. જે જમાનાએ રામાયણ અને મહાભારત જેવી વિશ્વવિખ્યાત વીરસંહિતાઓને જન્મ આપ્યો, તેણે ભારતભૂમિની નૈતિક ને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પણ જોઈ. જે વખતમાં યુદ્ધ ભગવાનનાં ઉદ્દેશ્યક વચ્ચેનાં ત્રિપિટક ગૂંથાયાં, તે વખતમાં વિશ્વવિજયી સિકંદરના સમર્થ અનુયાયીઓએ સાર્વભૌમ ચંદ્રગુપ્તની અને તેના મહા પ્રતાપી પુત્ર અશોકની મૈત્રી શોધી. જે કાળમાં વિશુદ્ધ દાંપત્યપ્રીતિનું આદર્શ મેઘદૂત ઉદ્ભવ્યું, તે કાળમાં ભરતખંડે સ્વરાજ્ય પાછું મેળવ્યું.”+

એજ પ્રમાણે આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રથમ યુગમાં-જૂની ગુજરાતીના સમયમાં-ગુજરાતના અબ્યુદયની સાથે તેના સાહિત્યમાં પણ ઉત્સાહ, પ્રેમ, અને શૌર્ય જળકી રહ્યાં હતાં. ત્યાર પછી એ દેશ પારકા રાજ્યની હુસરી હેઠળ જોડાયો અને નરસિંહ, ભાલજી, અને પદ્મનાભ જેવાં કવિ-રત્નોમાં આગલા સમયનો વેગ યોડીવાર ટકી રહીને તેઓનાં અવસાન સાથે એ વેગનો પણ અન્ત આવ્યો. ત્યાર પછીના કાળમાં તો સામાન્ય જનસમઃ-હની ધર્મવૃત્તિને સંતોષ આપવાને માટે કયા પુરુષોમાંથી વસ્તુ લઇને જુદાં જુદાં આખ્યાનો જ લખાયાં જે બાપાના પ્રથમ યુગમાં-સાહિત્યના પ્રભાતમાં-નરસિંહ મહેતા જેવા ભક્ત કવિનાં પ્રભાવિયાં ગાથ રહ્યાં હતાં તેના મધ્ય યુગમાં-સોળમા અને સત્તરમા શતકમાં-કવિતાનાં સ્વર્ગીય ગાનનો ધ્વનિ છેક મન્દ પડી ગયો. અરાધમા શતકમાં કવિવર પ્રેમાનંદનાં રસભર્યાં આખ્યાનો વડે, સોમજ બટ્ટની કદિપત કથાઓ વડે, અખાભક્તના જ્ઞાનમય ઉપદેશ વડે કવિતામાં કંઈ નવું બળ આવેલું માત્રમ પડ્યું. પણ ત્યાર પછીના શતકમાં ઘણે ભાગે ભજનિયાં ને વૈરાગ્યનાં જ પદો રચાયાં, અને જો દયારામ જેવો રંગીશો કવિ ન જન્મ્યો હત તો એ આખા શતકનું સાહિત્ય તદ્દન નિર્બળ અને નિઃસત્ત્વ લેખાત. ધીરા ભક્તની કાંઈ અને ભોમ્મ ભક્તના ચાખખા પણ એજ કાળમાં લખાયા ત્યાર પછીના સુધારાના સમયમાં નર્મદની “મસ્ત” શૈલીનો અને દલપતની “સમારંજની” શૈલીનો ગુજરાતીઓએ સ્વાદ ચાખ્યો અને તેમાંથી કંઈ નવું જ બળ પ્રાપ્ત કીધું.

+ રા. કેશવલાલ દુર્વેદરાય ટ્રેવનું બીજી સાહિત્યપરિપદમાં પ્રમુખ તરીકેનું બાપજી.

પણ કવિતામાં જ સાહિત્યની પરિસ્થિતિ નથી, અને પ્રેમ-શૌર્યનાં ગીત ગાનાર વીગ્ન-નર્મદે કવિતા રચવા સિવાય બીજી અનેક રીતે સંગીત સાહિત્ય-સેવા બજાવી છે. “ગુજરાતી ભાષામાં ૩૯ અથવા લખવાનો પ્રથમ પ્રયાસ કરનારને તેમાં અસાધારણ સફળતા મેળવનાર એજ મસ્ત કવિ છે. કવિચરિત લખવાનો રીતજ પણ એમણે પાડ્યો. ગુજરાતી ભાષાના કોઇને વ્યાકરણ પણ પ્રથમ એમણે જ લખ્યા. પિંગળ ને અલંકારશાસ્ત્રને પણ એમણે જ ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચલિત કર્યાં. સુધાગનો સમગ્ર ઝુંડો પણ એમણે જ ઉપાડ્યો, રાજ્ય રંગમાં વિવિધ પ્રજાઓનો ઇતિહાસ પણ એમણે જ લખ્યો, દેશાભિમાનની મસ્તી પણ એમણે જ જારી કરી. “દેશાભિમાન” શબ્દ પણ એમણે જ પહેલી વાર ગુજગતીમાં વાપર્યો ઇતિહાસને જુના શાસ્ત્રના અધ્યયનથી સુધાગની નિષ્ફળતા માન્ય પડી ત્યારે સુધાગારા વિરુદ્ધ લખાણ પણ કવિએ રસભેગ ઉલટભેગ કીધું”x એ પ્રમાણે એ કવિની, પ્રવૃત્તિ મર્વદેશી હતી.

ત્યાર પછીના સમયમાં સાહિત્યના વિકાસ અર્થે જે જુદા જુદા પ્રયાનો થયા છે, જે નવા નવા પ્રયોગો અનુભવાયા છે, જે નવા નવા સિદ્ધાન્તો ઘડાયા છે, અને જે વિવિધ પ્રકારના સમર્થન થયા છે તે સર્વ કોઇને જાણીતા છે, અને એ સર્વને પરિણામે સાહિત્યને સંગીત લાભ કેટલો થયો તે નિર્ણય કરવાનો વખત હજી આવ્યો નથી, રાષ્ટ્રમાં જે નવુ ચેતન આવ્યું છે તેને પરિણામે દેશાભિમાનના કાવ્યોની જરૂર પણ જણાઈ છે. પણ હાલના સમયમાં આપણા સાહિત્યને દેશાભિમાનના કાવ્યોની ઘણી જરૂર છે, માટે એવા કાવ્યો લખવા એવા વિચાર માત્રથી માગ કાવ્ય લખી શકાય નહીં. ‘સહસ્રલિંગ તળાવના કામ ઉપરથી પાટણ’ એ કાવ્યમાં ના. નરસિંહગવ પાટણના હાલના હાલ વિષે ખેદ કરતાં કહે છે કે -

“ગુજગતનો પૂત રહી દબો આ સ્થળમાં,

પ્રાણ એહવો જેહ નયન બંધ્યા નહીં જળમાં ?”

દેશાભિમાન વધાનના કાવ્યોમાં પ્રાચીન મહાત્માઓના કે પ્રાચીન સ્થળોના જેમાં વખાણ થયા હોય તેવા કાવ્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે. એવા કાવ્યોની જરૂરિયાત પૂરી પાડવાના ઉદ્દેશથી જ રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ તન્દ્રથી “શાત્રપાળ-મહારાણા પ્રતાપ” નામનું કાવ્ય લખ્યા છે, જે કે એ પ્રયત્ન કેટલે અશે સફળ થયો છે એ વિષે મતભેદનો અવકાશ મહે છે. ઉપરના રા. નરસિંહગવનું નાનકડું કાવ્ય કઈ અમુક ઉદ્દેશથી લખાયું છે એમ લાગતું નથી, તો પણ રા. હિંમતવાય ગણેશજી અન્નરિયા પોતાના “કાવ્યમાધુર્ય” માં એ કાવ્યની દીકામાં કહે છે તેમ “કોણ એહવો જેહ ઈ સવાલો જેમ વિગેષ પુછાય તેમ સ્વદેશચિંતવન વધારે થવા સંભવ છે” એ પછી કોઈ ઉત્સાહી યુવક એમ ધારે કે સ્વદેશચિંતવનની હાલના સમયમાં ઘણી જરૂર છે, માટે મ્હારે પણ એવા પ્રશ્નો પૂછવા તો તેથી કંઈ તે સારું કાવ્ય બનાવી શકે નહીં. કવિતાને ‘હૃદયનો ઉભરો’ કહો કે ‘આત્માનો આ-વિભાવ’ કહો કે ‘ભાવનો સતત પ્રવાહ’ કહો, પણ એટલું નહીં છે કે સારી કવિતા આવાને માટે એ ઉભરો સ્વાભાવિક હોવો જોઈએ, એ આવિર્ભાવ લાગણીના પ્રબળ વેગને

લીધે ચતો હોવો જોઈએ, એ સતત પ્રવાહવાળો બાવ હૃદયના ઉડાણુ સુધી પહોંચેલો હોવો જોઈએ.

“કવિત્વની વૃત્તિ કવિ વિચાર કરી ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી, પણ તે વૃત્તિ પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તે કવિતા રચવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ માટે ઈશ્વરદત્ત ધન્ય ક્ષણમાં કવિતા રચાય છે એમ કહેવામાં આવે છે.”*

દેશાભિમાન જગવનારી કવિતા જે બનાવે તે જ કવિ એવો નિયમ કોઈ પણ સાહિત્યમાં સ્વીકારાયેલો વાંચવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યો નથી. રા. રણછતરામ વાવાભાઈ કહે છે તેમ રા. નરસિંહરાવ જોશનાયે એક પણ દેશાભિમાનનું સાદું કાવ્ય ન રચ્યું હોય, તો પણ તેટલા જ પરથી એમની કવિતામાં જે બીજી અનેક ખુબીઓ છે તે નષ્ટ થતી નથી, અને એમના જોડણી કે બાપાશુદ્ધિ વિષેના વિચારોમાં જેટલો મતબેદનો અવકાશ રહે છે તેટલો “મધ્ય રાત્રિયે કોયલ,” “ચંદ,” “દિવ્ય સુંદરીઓનો ગરબો” વગેરે કાવ્યોનાં કાવ્યન્ય વિષે રહેવાનો સંભાવ નથી.

એજ પ્રમાણે, દરેક કવિએ સદિસૌન્દર્યનાં-કુદરતની લીલાનાં-ગાન ગાવાં જ જોઈએ એવો પણ નિયમ નથી. રા. નરસિંહરાવનાં અને સ્વ. કલાપીનાં જેવાં, મયા મે માસનાં “જ્ઞાનસુધા”માં પ્રસિદ્ધ ચપલાં રા. ન્હાનાલાલનાં “શરદ પુનમ” જેવાં કાવ્ય બનાવવાની સર્વમાં શક્તિ ન હોય. છતાં કોણ કહેશે કે હાલના ઉત્સાહી યુવકોમાંથી કોઈ કવિ પોતાના સાંકડા પ્રદેશમાં એ કવિઓ કરતાં પણ વધારે સુંદર રચના નહીં જ કરી શકે ?

આત્મલક્ષી-સ્વાનુભવરસિક કવિતા સારી કે પરલક્ષી-સર્વાનુભવરસિક કવિતા સારી એ પ્રશ્નનો નિર્ણય પણ કવિતા લખનારને આવશ્યક નથી. ફ્રેંચ સાહિત્યમાં એક કાળ એવો હતો કે જ્યારે આત્મલક્ષી-કવિતામાં જ કાવ્યત્વ આવી રહ્યું છે એમ ગણાતું અને લોકો નંહેરમાં પોતાનાં રોહણાં રડવામાં જ આનન્દ માનતા. એથી કેટલીક સારી આત્મલક્ષી કવિતાઓ રચાઈ, પણ કવિ ચવાનો લોભ એ એવી અજબ વસ્તુ છે અને પોતાના હૃદયની સાચી જુદી વાત કહેવાનું કામ પ્રમાણમાં એટલું રહેલું છે કે ફ્રેંચ બાપામાં કવિઓ ધર્મમાં ધ્રુષ્ટાંની પેઠે ખદબદવા લાગ્યા અને આપણા આધુનિક સાહિત્યની પેઠે ફ્રેંચ સાહિત્યમાં પણ કવિની કીર્તિ મુલબલ થતી અટકાવવાને માટે અનેક સૂક્ષ્મ નિયમો રચાયા. એ નિયમોમાંનો એક એ હતો કે કવિતાના વ્યાપારમાં કવિ-હૃદય પ્રધાન વસ્તુ નથી, પણ ગૌણ વસ્તુ છે. કવિતાનું મુખ્ય સ્થાન હૃદયમાં નથી, પણ યુદ્ધિમાં છે. લાગણીવાળી કવિતા તે ઉત્તમ નહીં, પણ કદપનાવાળી કવિતા તેજ પ્રશંસાને પાત્ર છે.

“હૃદયમાં રાગ છે; હૃદયમાં ભક્તિ છે; હૃદયમાં અનીતિ છે; કદપનામાં જ કવિતા છે.”

“હૃદયની લાગણી કવિનાં કામને સર્વાંશે અનુકૂળ નથી. લાગણીની તીવ્રતા દલ બહારની હોય તો તે કવિનાં કામને હાનિકર્તા પણ થઈ પડે. કદપનાની તીવ્રતા એથી જુદી જ જાતની

છે. ત્વરાથી, સહજ રીતે, પસંદગી કરવાનું, ન્યાય કરવાનું, તુલના કરવાનું, અમુક વસ્તુને ભજવાનું અને અમુકને ત્યજવાનું એને આવડે છે. ”x

એ નિયમ જે આપણા સાહિત્યમા સ્વીકાર્યો હોત તો તો કલાપી જેવા કવિને માટે ‘ એ કવિ છે કે સ્નેહી ? ’ એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે જ નહીં. પણ કમનસીબે એવો નિયમ કોઈ પણ સ્થળે સર્વમાન્ય થયેો જાણ્યામાં આવ્યો નથી, અને ક્રાન્સમા પણ સાહિત્યની સ્થિતિ અમુક પ્રકારની હતી ત્યારે કેટલાક સાહિત્યકારોએ ઘડી કહાડેો એ નિયમ તે સમયની જરૂરિયાત જ પુરી પાડતો હતો, નહીં કે તેમા કંઈ સનાતન સત્ય સમાયલું હતું. પ્રાચીન કાળમા આપણા દેશમા કેટલાક સ્મૃતિકારોએ જેમ તે વખતની સ્થિતિને અનુકૂળ એવા બાબતને વગેરેના નિયમો ઘડ્યા હતા તેમજ ક્રાન્સમા તે વખતની સ્થિતિને અનુકૂળ એવો આ નિયમ ઘડ્યો હતો. અનેક સાહિત્યકારોએ સ્થાપેલા અને સર્વમાન્ય થયેલા મતથી એ કેવળ ઉતરે જ છે એ નિર્ણય છે.

પણ કલાપી કવિ છે કે સ્નેહી - એ પ્રશ્નની નવ્યાં કરવાનું આપણે હાલ મુતવી રાખીશું. સાહિત્યનો સમાવેશસ્થિતિની સાથે કેવો સૂક્ષ્મ સમ્બન્ધ છે એ યુરોપના સાહિત્યના ઇતિહાસથી તેમ જ આપણા પ્રાચીન અર્વાચીન સાહિત્યોના વિશ્લેષકમંથી બતાવવાનો જ આપણે ઉદ્દેશ હતો. વર્તમાન કાળમા અંગ્રેજ કેળવણીને પંચિણમે દેશાભિમાનના, સૃષ્ટિસૌન્દર્યના, કવિતાના આત્મવક્ષી અને પરલક્ષી વિભાગના જે જે વિચારો સમાજમા દાખલ થવા માંડ્યા છે તે મમાજના અંગમા પુરેપુરા ઉતર્યા ન હોય, કવિહૃદયમા પણ તે જોઈએ તેવા જન્મ્યા ન હોય ત્યાં પહેલા તે સામાન્ય જનસમૂહમા કવિતાહાગ દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ જવાનો જ સંભવ છે એ કહેવાનું આ સ્થળે અપ્રાસંગિક નહોતું. હવે આપણે સાહિત્યના જુદા જુદા અંગ વિષે કંઈક વિવેચન કરીશું એ વિવેચનમા વિગત અને તત્ત્વજ્ઞાનના, શાસ્ત્રો અને કળાઓના પુસ્તકોને આપણે બાતલ જ કરીશું

કાવ્ય, નાટકો, સંવાદો, નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, નિબંધો, એ સર્વ સાહિત્યના જુદા જુદા અંગ છે. એ સર્વમા કાવ્ય એ ઉત્તમ કહેવાય છે કાવ્યના પણ જુદા જુદા વિભાગ હોય છે, પણ તે વિષે અત્રે વિસ્તાની જરૂર નથી નાટક તે પણ કાવ્યનું જ એક સ્વરૂપ છે, અને તે ઉંચામા ઉંચું સ્વરૂપ છે. જેમા ઉંચા પ્રકારનું કલાવિધાન જેવામા આવે તેવા સંવાદોની પણ નાટકોમા જ ગણતરી થાય પરંતુ હાલના પ્રસંગને માટે કાવ્યો, નાટકો, અને મવાદોએ ત્રણેને આપણે જુદા જ રાખીશું તો તે વિષે વિવેચન કરવું વધારે મગવડ બનું થઈ પડશે નવલકથાઓ અને વાર્તાઓમા કલ્પના હોય છે, વર્ણનો હોય છે, જન સ્વભાવના ચિત્રો હોય છે. પણ તેની કલ્પના કવિતા કરતા ઓછા ગૌરવવાળી હોય છે, તેમાં કલાવિધાન ઉત્તરતા પ્રકારનું હોય છે, અને તેમા સંમાગની સૂક્ષ્મ વીગતો પણ અસ્થાને નથી ગણાતી. વાર્તાઓના કરતા નવલકથામા વધારે ઉંચું કલાવિધાન જેવામા આવે છે. નિબંધોમા કલ્પના મૌથી થોડી હોય છે, પણ તેથી એ અંગ સૌથી ઓછા મહત્ત્વનું છે એમ સમજવાનું નથી જેમા બાવ વધારે ઉત્કટ હોય છે, જેમા કંઈક કર્ણપ્રિય લાગે એવી વાચ્ય-ગ્યના હોય છે તેવા નિબંધો પણ કાવ્યમા ગણાય છે. કલ્પના વત્તી ઓછી દીક્ષામાં આવે છે તે પ થી આપણે ઉપર જણાવેલા સાહિત્યના અંગોને ત્રણ વિભાગમાં ગણવીશું

૧. કાવ્યો, નાટકો, અને સંવાદો.
૨. નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, અને રૂપકો (allegories.)
૩. નિબંધો અને અન્ય પ્રકારના લેખો.

પ્રથમ વિભાગમાં સૌથી ઉંચા પ્રકારનું કલાવિધાન દીકામાં આવે છે, ખીજામાં કલ્પના હોય છે પણ તેનો પ્રભાવ પ્રથમ કરતાં કંઈક ઓછો; ત્રીજામાં કલ્પનાને અવકાશ રહેતો નથી પણ અમુક વસ્તુઓ અથવા અમુક વસ્તુ વિશેના વિચારો સીધી ને સરળ રીતે કહેવાનો જ ઉદ્દેશ હોય છે. આ લેખમાં આપણે નીચેના ક્રમમાં સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં અંગોને વિશે કંઈક વિવેચન કરીશું.

૧. નાટકો.
૨. સંવાદો.
૩. નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, અને રૂપકો.
૪. નિબંધો અને અન્ય પ્રકારના લેખો.
૫. કાવ્યો.

‘જન્દોબદ્દ રચના’ નાં લક્ષણ વડે છેલ્લું અંગ બાકીનાં ચારથી ભેદ પડે છે.

પ્રથમ આપણે નાટકો વિશે બોલીશું.

૧. નાટકો.

નાટકો અને નવલકથાઓ વિશે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ‘લીરક’ મહોત્સવ પ્રસંગે શ્રી રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠે સચિત્તર વિવેચન કર્યું હતું. એટલે તેમાં ઘણું ઉમેરી ચકાવ એમ નથી. સપ્તમા દેશમાં બને છે તેમ આ દેશમાં પણ કવિતાતો જન્મ પ્રથમ થયો, અને ગદ્યની એક સાહિત્યના ઉપયોગી અંગ તરીકે ખીલવણી અનેક શતકો પછી ચર્ધી. “નાટકો” માં ગદ્ય પણ હોય છે એટલા બેદને લીધે આપણે એને “કાવ્યો” થી જુદાં પાડ્યાં છે, તેમ પણ સાહિત્યમાં ગદ્યના કરતાં જન્મ કવિતા પ્રથમ લખાઈ, તેમ પ્રથમના ચાર વિભાગોમાંથી નવલકથાઓ કે નિબંધો કે સંવાદો કરતાં નાટકો પ્રથમ લખાયાં. ગ્રીસમાં, ઇંગ્લાંડમાં, તેમજ પ્રાચીન ભારતમાં સાહિત્યનું એ અંગ પ્રથમ કેળવાયું, નાટકો કેવાં હોવાં જોઈએ તે વિશે સૂક્ષ્મ નિયમો રચાયા, અને તે નિયમાનુસાર લખાયેલાં નાટકો જનજીવનમાં આવતાં હોવાથી અને તે ધીર કાવ્યોની પેઠે મ્હેડિ કરવામાં આવતાં હોવાથી જનસમાજમાં તેનો ધણો સત્કાર થતો. પણ ગુજરાતી ભાષામાં નાટકના આકારમાં પ્રકટ થયેલું ઉત્તમ સાહિત્ય ઘણું થોડું છે. પ્રાચીન કવિઓમાં તે પ્રમાણમાં જણ નાટકો જ પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં તેને કવિ જાતે “આખ્યાન” નું નામ આપે છે. તે સંસ્કૃત સાહિત્યકારોએ રચેલા નિય-

માનુસાગ્ર ધડાયા છે તેમા ઉચ્ચ પ્રકારનું કવિત્વ અને જનસ્વભાવનું ખંડોડું જ્ઞાન દીવામાં આવે છે પણ તેની કવિતાની ચૈત્રી ધણી કૃત્રિમ છે અને ત્રિમાસિકના બીજા કાન્ધેમા જે મન્ગલતાની ખુબી જોવામા આવે છે તે એ કવિતામા નથી જોવામા આવતી ત્યાગ પડી તો નાટક તરફ બીજા બે કવિનું વક્ષ ગયું જણાતું નથી આધુનિક મમયમા ગ્યાયના નાટકોમા કવિ દરપતનમનું ' મિસ્થાભિમાન ' નાટક, ન રણછોડભાઈ ઉદયરામનું ' લલિતા કુબર્શક ' નાટક રા નવનરામનું ' વીરમતિ ' નાટક તથા " ભટ્ટનુ સોપાનું," રા ગણપતરામ રાજરામનું ' પ્રતાપ " નાટક, એ મણિનાથ નંજુભાઈનું " કાન્તા " નાટક વગેરે સુપ્રસિદ્ધ છે, તેમજ કેટલાક સરકૃત, અગ્રેજી નાટકોમા બાપાન્નર પણ વિદ્વાનોને હાથે ચપડા છે છતા ઉત્તમ નાટકકારોમા જે ઉચ્ચ કલાવિધાન જોવામા આવે છે, જે વસ્તુ સમ્મનનાની ખુબી જોવામા આવે છે, જે જનસ્વભાવનું વિશાળ અને ઉંડું જ્ઞાન જોવામા આવે છે, જે સ્નેહની વિપુલતા, સ્વાભાવિકતા, અને સાર્વત્રિકતા જોવામા આવે છે, જે બાપાનો કાનુ જોવામા આવે છે, જુદી જુદી પ્રિયતા માણસોની બોલીઓનું જે જ્ઞાન જોવામા આવે છે, જે રામ્બોનો બડોગ જોવામા આવે છે, પાન-આલેખનના વ્યાપારમા, બાવના ઉદ્ઘાટનમા, પ્રમગના વિવગ્નમા જે દુશમતા અને ભક્તિત્વનું વિરમરણ જોવામા આવે છે તે આધુનિક નાટકોમા નથી જોવામા આવતા એ નિસશય છે અને જુદી જુદી નાટક કંપનીઓ તરફથી બજવાતા નાટકો તો એથી પણ ઉત્તરતા છે

એક વિદ્વાન લેખક કહે છે કે આધુનિક સમાજમા ' નાટકકાર ' તે ' કુબકાર ' કે ' શકટકાર ' કે બીજા કંઈ ' કાર ' ના જેટલો જ ઉપયોગી અને પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષ છે, અને એના બીજા કારીગર બધુઓ કરતા સોકમતમા એ કંઈ પણ રીતે ઉત્તરતો ગણાવેો જોઈએ નહીં છતા સોડો તેના તરફ જોઈએ તેના માનની નજરથી જોતા નથી તેનું જે કંઈ પણ કારણ હોય તો તે એ જ છે કે કુબકાર અને શકટકાર દેહની જરૂરિયાત પુરી પાડવાને માટે મૃતિકા કે કાંઈ ઉપર પોતાનો વ્યાપાર ચલાવે છે અને બરાબર સગવડ ભરેલું ઘાય એવું યન્ત્ર બનાવ છે, ત્યારે નાટકકાર આત્માની જરૂરિયાત પુરી પાડવાને માટે વિચાર ને લાગણી ઉપર પોતાનો વ્યાપાર ચલાવે છે અને બરાબર સગવડ ભરેલું નહિ એવું યન્ત્ર બનાવે છે બીજા કંઈ પણ રીતે એ કુબકાર કે શકટકાર કરતા ઉતરતો નથી. કંઈ પણ પ્રામાણિક માણસ એટલું તો કહુન કરશે કે એક નાટક બનાવવાને માટે જે બુદ્ધિ જોઈએ છે તેટલી જ બુદ્ધિ એક કુબ કે શકટ જ નહીં, પણ વધારે કારીગરીવાળું કંઈ યન્ત્ર બનાવવાને બસ યાય છતા એક રીતે જો લોકો તરફથી નાટકકારોને ગેરલાભ થતો હશે તો બીજા રીતે લાભ પણ થતો હશે અંદાજ સ્મિયના કહેવા પ્રમાણે જે ધંધા ઓછા આબકાર ગણાય તેમા ઉપજ વધારે એ પ્રમાણે એક ચીજનો બીજા ચીજથી બનેલો વજતો હોવાને લીધે નાટકકાર પોતાનું જીવન હજી પણ ટકાવી ગમી શકે, અને તે નખે જ છે એ આપણે જોઈએ છે કારણ કે, નાટકકારો હમેશા ફક્તા, છે, અને હશે. પડી કાળે કરીને આખી મનુષ્ય જાતિ નાટકનો ધંધો જ બધ કરે અથવા તો દરેક નાટક બનાવનારો પોત

પોતાનું નાટક લખે ને એ પ્રમાણે નાટકકારનો ધર્મ નાટક બજવનારના ધર્મ સાથે બળાબળ્ય તો કાણુ જાણે.

એ જ લેખક પોતાની અસલ દબમાં ઇંગ્લાંડના આધુનિક સાહિત્યમાં નાટકનો અભાવ જણાય છે તે વિષે લખતાં અનેક નાટકોથી બરપૂર જર્મન સાહિત્ય સાથે એને સરખાવે છે, અને કહે છે કે બ્રિટિશ પ્રજામાં પણ નાટકકારો છે, અને તેમાંના કેટલાક પોતાના દુનરમાં ઘણા હોશીયાર છે; પણ એમ જણાય છે કે એ દેશમાં એ જાતનું સુધાર કામ બહુ ચાલતું નથી. પ્રજાકીય ઉદ્યોગોની ખીજ શાખાઓમાં જેટલી જગૃતિ જણાય છે તેટલી એમાં નથી જ જણાતી. ચીની કામ અને સુતરાઉ માલના વેપારમાં, રસાયણિક અને યાન્ટ્રિક ઉદ્યોગોમાં, ઇંગ્લાંડ દુનિયાના કોઈ પણ દેશ કરતાં સ્ક્રી જાય એવું છે. સાહિત્યવિષયક કારીગરીની કેટલીક શાખાઓમાં પણ એ કોઈથી ઉતરે એમ નથી એવું અભિમાન સાથે કહી શકાય. દાખલા તરીકે, નવલકથાઓની બનાવટમાં. પણ નાટકની બાબતમાં તો એ કંઈ એવું સ્ક્રી. પાતાપણું સિદ્ધ કરી શકે એમ નથી, પછી તેમ હોવાનું કારણ ગમે તે હોય. નાટકનો પાક એનો ફ્રાન્સ કરતાં ઘણો ઉતરતો છે, અને જર્મનીથી તો એ ઘણો જ ઉતરતો છે. ૨. ૧. છેલ્લાં વીસ વર્ષ થયાં આપણે એમ નથી સાંભળ્યા કરતા કે નાટકકલા બરણ પામી છે, અથવા એ ભાન અવસ્થામાં પડેલી છે અને શાસ પણ લઈ શકતી નથી? અને એની આસપાસ બેસીને વૈદોને દાકતર લોકો અકવાડીયે અકવાડી, મહીને મહીને, ત્રણ ત્રણ મહીને, જુદાં જુદાં ઔષધ ઉપચાર બતાવી રહ્યા છે, પણ કંઈ શાવતા નથી? જર્મનીમાં તો નાટક કલા જીવતી જણાય છે એટલું જ નહીં, પણ જાણે બર જોખનમાં હોય એવું લાગે છે, જાણે જુવાનીથી દિવાની બની ગઈ હોય! ત્યાંના નાટકકારોની સંખ્યા એટલી તો મહોટી છે કે કદાચ કંઈ યુદ્ધ થાય અને પાવદળની જરૂર પડે તો દરેક સિપાઈએ અને દરેક અમલદારે પોતાનું નાટક અથવા નાટકો લખ્યાં હોય એવું લશ્કરનું લશ્કર તૈયાર થાય.

એવું લશ્કર તો આપણા ગુજરાતમાં પણ મળી આવે. પણ સારે કે માટે નસીબે આપણે હાલ અંગ્રેજોને કહાડી મુકવાને તૈયાર નથી એટલે એવાં લશ્કરની આપણે જરૂર નથી. રેનોલ્ડસ કે ખીન્ન કોઈ નવલકથાકારમાંથી નાટકનું વસ્તુ લઈ, અમુક હાસ્યરસના પ્રયોગો અંદર ધુસારી, ચાલતી ફેશનનાં ગાયનોથી અને સીન સીનરીના બપોરથી દિર્ઘાલ્ય કૃતિને શણગારી રંગભૂમિ ઉપર બજવવામાં આવતાં નાટકોની સંખ્યા કેટલી મહોટી થઈ છે અને નાટક બજવનારાઓ જ નાટક રચે એવા દાખલા પણ અનેક મળી આવે એમ છે. સાહિત્યનાં સર્વ અંગમાં જે પ્રથમ અંગ ગણાય, જેમાં સૌથી વધારે કુશળતા જોઈએ, જેમાં સૌથી ઉંડું જ્ઞાન જોઈએ તે જાણે સઘળા રચનાઓ કરતાં વધારે સહેલું હોય તેમ ગણવા લાગ્યું, અને “બીજું કંઈ લખી શકે નહીં તે નાટક લખે એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ.”

(અપૂર્ણ.)

મહાનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

સાહિત્ય ઉપર વિવેચનની અસર.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૮૪ થી.)

ધર્મીનો દુર્ગુણ પણ વિવેચકમાં હોવો જોઈએ નહિ. ધણે ભાગે વિવેચકો પોતે પણ લેખકોનું હોય છે અને તેઓ કોઈ અમુક બાબતમાં પ્રથમ પંક્તિ મેળવી શકતા નથી, સ્પર્ધામાં તેઓ વિનયમાન થતા નથી, તેઓ પાછળ પડી જાય છે, તેઓની સાહિત્યમાં ગણના થતી નથી તો તેઓ પછી વૈરભુદ્ધિથી વિવેચક બને છે. આથીજ હિઝરાયલી લોથેરમાં કહે છે કે જેઓ સાહિત્યમાં વા કલામાં નિષ્ફલ જાય છે તેઓ પછી વિવેચક બને છે. + હું એમ પણ કહીશ કે ધણાં મનુષ્યો જેમને લેખનના ક્ષેત્રમાં નિષ્ણતા, નિરાશા મળી છે, જેમને મશ મળતો નથી, તેઓ પછી વિવેચકની પદવી ધારણ કરી લે છે. તેઓ મહાન, મહાન લેખકોપર ટીકા કરે છે અને પોતે તેમના કરતાં પણ વધારે મોટા વિદ્વાન છે એવો આડમ્બર, એવો દમ્બ કરે છે. કોઈક વાત નીકળશે, કોઈક વિષય ચર્ચાતો હશે તો જોવા-ધૈનભાઈ આવું લખતા પણ અમુક તેમનામાં દોષ છે, અમુક લેખકમાં કલ્પનાશક્તિ ખરી, પણ અમુક જ્ઞાન તેમનામાં નહિ, અમુક લેખકમાં કલ્પના છે પણ કલા નથી, અમુકની બાપા પ્રૌઢ ખરી પણ વિચાર પ્રૌઢ નહિ, અમુક મનુષ્ય વિદ્વાન ખરા પણ લખતા નથી, કલાણું તો પદ કરતાં બધામાં લખાયું હોત તો સાફ. એક મહાન પુરુષ, મહાન વિદ્વાનની મારફતે તેઓ ખીન્ન ઉછરતા, તેમ સામાન્ય રીતે સર્વ વિદ્વાનો, મર્વ લેખકોપર તે માત્ર દોષ-ગ્રાહી દૃષ્ટિથી અભિપ્રાય પસાર કરે છે.

સાહિત્ય તેમ સર્વ વિષયના વિવેચકમાં ઉત્તેજક વૃત્તિ, સમ્યક્તા તેમ શિષ્ટતા હોવાં જોઈએ. કોઈ ઉદ્દગારો, કોઈ લેખ, વા કોઈ પુસ્તકને હલકાં પાડી દેવાં, તેમને ઝાડી કાઢવાં, તેમનાપર માત્ર આક્ષેપ જ કરવા, બોલનાર કે લખનારને હલકો પાડી દેવો એજ માત્ર વિવેચકનો હેતુ હોવો જોઈએ નહિ. બધુંજ વખોડી કાઢવા જેવું, બધુંજ નિન્દા કરવા જેવું કોઈ પણ કૃતિમાં ભાગ્યેજ હોય છે તો લેખકના પ્રયાસમાં સાફ શું છે, લેખક કથી બાબતમાં કથી રીતે વધારે ફતેહમંદ થાય એવા માર્ગ દર્શાવવાની જરૂર છે. ખીન્નઓ ગમે તેમ માનતા હોય, પણ મારૂં તો એમ માનવું છે કે સમાજમાં નૈસર્ગિક શક્તિવાળા, પ્રતિભાયુક્ત મનુષ્યો બહુ હોતા નથી અને પ્રતિભાયુક્ત મનુષ્યો, ઘણું સાફ, ઘણું ઉચ્ચ પ્રકારનું, ઘણું કલાચક્રારક લખી શકતા હોય તો સામાન્ય લેખકો, ચોટું સાફ, ચોટું હિતકારક પણ લખી શકે છે. તે શિવાય જેમ સામાન્ય મનુષ્યને પણ સિદ્ધાંતની, અમતી જરૂર રહેછે તેવીજ રીતે પ્રતિભાયુક્ત મનુષ્યોને પણ તેવી જરૂર રહેછે તો માત્ર વિનાશક વિવેચનથી, કોઈ સામાન્ય, કોઈ ઉછરતા લેખકની અભિવૃદ્ધિના, વિકાસના, ઉત્કર્ષના માર્ગ બંધ કરવા યોગ્ય નથી. સહુ કાળિદાસ, સહુ શેકસ્પિયર, સહુ પ્રેમાનંદ ખની શકતા નથી છતાં, પોપ, માર્શે કે ફલપતરામ જેવાની અવગણના થવી જોઈતી નથી. તેઓમાં પણ ઘણું શીખવા જેવું, ઘણું અદલ્ય કરવા જેવું, કેટલુંક વખાણવા જેવું હોય છે.

+ તે કહે છે કે "you know who critics are? The men who have failed in literature and art."

વિવેચનનો મુખ્ય ધર્મ માર્ગદર્શન છે. વિવેચનમાં આશા, અંકુશ કે હથોડાની બિલકૂલ આવશ્યકતા નથી. સાહિત્યપર પ્રીતિ, લેખકને ઉત્તત કરવાની, સારા લેખ જોઈ ખુશ થવાની સહૃદયતા, ન્યાયવૃત્તિ, તે સાથે અનુકંપા એ સારા વિવેચકનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. વિવેચકે સત્ય જોલવાની જરૂર છે પણ તે સમ્યક્તા સાથે પ્રિય ધર્મ પડે તેવી રીતે જોલવાની આવશ્યકતા છે* છતાં ગમે તેવું પ્રિય લાગે પણ અસત્ય તો જોલાવું જ ન જોઈએ.

કોઈપણ લેખની પરીક્ષા કરતાં, વિવેચકે, માત્ર, તેના કેટલાક ભાગની તપાસ ઉપરથી, આખા લેખપર અભિપ્રાય આપવો જોઈએ નહિ. સવાળો, એ લેખનું સૌન્દર્ય કેટલું છે, તેની ખુબી શું છે, તે લેખ સર્વ રીતે સુંદર છે, અગર તેના અમુક ક્યા ક્યા ભાગ સુંદર છે, તે લેખ સર્વ રીતે તિરસ્કારપાત્ર છે અગર તેના અમુક ક્યા ક્યા ક્યા ભાગ તિરસ્કારપાત્ર છે તે તરફ તેની દૃષ્ટિ રહેવી જોઈએ. કોઈ લેખનો કેટલોક ભાગ ઠીક ન જોતાં, તે લેખ સર્વ રીતે ઠીક નથી એ કહેવું જોઈએ ઉતાવળ બરેલું છે તેવીજ રીતે ઘણી બાબતો ખોટી હોય પરંતુ એકાદ અથવા વધારે સારી હોય તો તે સારી બાબતો છૂપાવવી એ પણ ઠીક નથી.

એક ખીલ અગત્યની બાબત એ છે કે જે વસ્તુપર, જે વિષયપર, વિવેચકે ચર્ચા કરવી હોય તે વિષયનેજ માત્ર પોતાની સન્મુખ રાખી, તે વિષયપર ધ્યાન આપવું જોઈએ. કનિષ્ઠ પંક્તિના વિવેચકો ઘણી વખત વિવેકબ્રહ્મ યદ્ય, ચર્ચાનો વાસ્તવિક વિષય દૂર રાખી, માત્ર અંગત આક્ષેપો કરેછે અથવા અંગત આક્ષેપ અને ચર્ચાના વિષયને બેળસેળ કરી દે છે. આવા વિવેચકો તિરસ્કારપાત્ર છે અને તેમના આ અયોગ્ય વર્તનથી તેઓ વિવેચક તરીકે ખીળજોને પોતાના વિચાર જણાવવાનો, સંભળાવવાનો હક ખુબી છે. આ સાથે જોણાવવું અનુચિત નહિ ગણાય કે, ટીકાકારે, જોલનારે કે લખનારે, વ્યક્તિપર વિશેષ લક્ષ નહિ આપતાં, તેની મુખ્ય તપાસ નહિ કરતાં, તેના લેખ, તેની કૃતિ ઉપર ધ્યાન આપવાની, તેનાં વચન, તેના લેખની તપાસ કરવાની જરૂર છે. માણસનું ખાનગી જીવન, તેનું ચરિત્ર, જનસમાજમાં તેની પંક્તિ, સાહિત્યની દૃષ્ટિ બહારના વિષયોપર, ખાસ કારણ અગર પ્રસંગ સિવાય, વિવેચકે લક્ષ નહિ આપતાં, લેખક અને લેખન પ્રત્યેજ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

વિવેચકે કોઈ પણ પક્ષ લેવો જોઈએ નહિ. કોઈ પણ વિષયમાં સત્ય શું છે, ઉત્તમ શું છે, ઉત્તમ કેવું હોઈ શકે તે બતાવવું એ જ તેનો હેતુ હોવો જોઈએ. વિવેચનમાં તેણે અમુક વ્યક્તિથી, અમુક પક્ષથી દોરવાઈ જવું જોઈએ નહિ. વિવેચન કરતાં પંક્તિ, વક્તિ જૂલી જઈ, માત્ર વિષય પ્રત્યે જ ધ્યાન અપાય ત્યારે જ નિષ્પક્ષપાત વિવેચન યદ્ય શકે છે.

આ રથને, એટલું કહેવું અનુચિત નહિ ગણાય કે કોઈ પણ પ્રકારના અવલોકનમાં, નિર્ણય-માં, બીજા પર આધાર નહિ રાખતા, વિવેચકે જાતિ-તપાસ પરજ આધાર રાખવો જોઈએ.

શુજ્ઞર સાહિત્યનો જોઈએ તેવો અભ્યાસ મેં કર્યો નથી, છતાં શુજ્ઞર સાહિત્ય મેં જે કાંઈ જોયું છે તે પરથી કહીશ કે, બીજા લોકો ગમે તેમ કહે પણ વિવેચનની શુજ્ઞર સાહિત્ય પર ધણી સારી અસર થઈ છે. સદ્ગત અભિયાન નજીબાઈ, નવલરામ લક્ષ્મીનામ અને રા. રમણભાઈએ શુજ્ઞરાતી સાહિત્યની આ દિશામાં ઉત્તમ સેવા બજાવી છે સાહિત્યના હાલના પ્રવાહોનું દિગ્દર્શન તેમણે જ કરાવ્યું છે. દિવગીરીની વાત છે કે રા. અણિરાવ નજીબાઈ ગયા, રા. નવલરામ ગયા અને રા. રમણભાઈની ઉચ્ચ પ્રકારની વિદ્વાનો, તેમની ઉચ્ચ, ઉત્તમ વિવેચક શક્તિનો, શુજ્ઞર સાહિત્યને ઘણો લાભ મળ્યો છે પરંતુ હાલ જોઈએ તેવો લાભ મળતો નથી. ઉત્તમ વિવેચન, ખરું કહીએ તો, કોઈ પ્રકારના ઉચ્ચ વિવેચનની સ્થાયી પ્રવૃત્તિ હાલ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. ઉત્તમ સાહિત્ય, ઉત્તમ લેખ, ઉત્તમ પુસ્તક ક્યા, ઉત્તમ માહિત્ય ઉત્તમ કન્વાના માર્ગ ક્યા તે બતાવનાર બાલાભિમાની મજબૂનોની, તેવા સજ્જનોની, તે દિશાની પ્રવૃત્તિની હાલ ધણી ન્યૂનતા છે.

કેટલાક ઉછરતા યુવકો અને અન્ય વિદ્વાનો આ કામ કોઈકોઈ વખતે કરે છે પરંતુ રા. રમણભાઈ જેવા વિદ્વાન જેમણે પોતાના જીવનનો ઘણો ભાગ આ પ્રવૃત્તિમાં ગાળ્યો છે, જેમણે આ પ્રવૃત્તિમાં, શુજ્ઞર સાહિત્યની ઉત્તમ સેવા બજાવી છે, તેઓની સેવાનો લાભ, શુજ્ઞરાતી ભાષાને, શુજ્ઞરાતી વાચકોને હાલ મળી શકતો નથી એ ખેદજનક છે રા. રમણભાઈનું માહિત્યનું ઉચ્ચ પ્રકારનું જ્ઞાન, ઉચ્ચ પ્રકારની તેમની વિવેચક શક્તિ, તેમની સાહિત્ય સેવાની જનસમાજને અપેક્ષા, એ સર્વથી આ ઉદ્યોગ પ્રેરણા છે જેખન તેમ વિવેચન, એ ખરી રીતે જોઈએ તો એક પ્રકારની લોકસેવા છે. જ્યારથી કોઈ પણ પંચાંગકારી મનુષ્ય, કોઈ પણ રીતે, જનસેવાના કોઈ પણ વિભાગમાં પોતાનું જીવન અર્પણ કરવાની ઈચ્છા દર્શાવે છે ત્યારથી તે, કેટલેક અંશે, જનસમાજ પ્રત્યેની પોતાની જવાબદારી જાહેર કરે છે. જનસમાજ તેને કોઈ પૂછી શકે છે જનસમાજને તેની પાસે કોઈ માગણી કરવાને, મન્યતાપૂર્વક વિનંતિ કરવાને હકદાર થાય છે. રા. રમણભાઈના સંબંધમાં આપણને આ હક પ્રાપ્ત થયો છે અને તે શુજ્ઞર જુ જણાવવાની હિમ્મત કરે છું કે શુજ્ઞર સાહિત્ય ને તેમની સેવાની બહુ અપેક્ષા છે શુજ્ઞર સાહિત્ય પ્રત્યે, તે દિશાના યત્નો પ્રત્યે, તેમની લાગણી, તેમનો સમભાવ છે, એ અનેકવાર તેમણે દર્શાવી આપ્યું છે, એમાં બિયંકૂલ શક નથી. પરંતુ સાહિત્યનો હાલનો ઉપાસક વર્ગ તેમના તરફની ત કરતા વધારે અપેક્ષા રાખે છે. રા. રમણભાઈ, લોકસેવાની અન્ય પ્રવૃત્તિ મૂકી દે કે નહિ એ તેમની ઈચ્છાની બાબત છે પરંતુ લોકસેવાનો પોતાનો ઘણો સમય તેઓ સાહિત્યસેવાને અર્પણ કરે એવી સાહિત્યના ધણી ઉપાસકોની ઈચ્છા મેં ઘણા મહેાએ સાબળી છે.

હિન્દુસ્થાનની અશાન્તિ, રાજદારી હીલચાલ, વિદ્વાનોનું, લેખકોનું મિથ્યાભિમાન, પ્રમાદ કે મિથ્યા કીર્તિના પ્રસારો, ગમે તે કાળે કહો, પરંતુ હાલ ખરી રીતે શુજ્ઞર જનસમાજમાં, ઉદ્યોગી, આગ્રહી, સાક્ષર જીવન, ખરી સાહિત્યપ્રીતિ જેવામાં આવતા નથી. લેખકો યોગ્ય નથી. માસિક સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિઓના તત્ત્વો યોગ્ય નથી પરંતુ તેમાં ધણી કાર્તિને

માટે, દ્રવ્યને માટે, સ્વાર્થને માટે જેટલું કરે છે તેટલું સાહિત્યપ્રીતિને લીધે કરતા નથી. તેઓ ઉચ્ચ પ્રકારના સાહિત્યની, લેખોની મોટી મોટી વાતો કરે છે પરંતુ કયા પ્રકારનું સાહિત્ય લોકોએ વાંચવું જોઈએ, કયા પ્રકારનું સાહિત્ય વાંચવું ન જોઈએ, સાહિત્યમાં કયા કયા પ્રકારની ન્યૂનતા છે તે બતાવવાને તેઓ તરફી લેતા નથી. ઉચ્ચ સાહિત્ય પ્રકટ થતું નથી એમ તેઓ શરિયાદ કરે છે, વિવેચન એ પોતાની ધરજ છે એમ તેઓ સમજે છે, તેઓ માર્ગદર્શક છે એમ કહેવામાં આવે છે છતાં બીજાઓને તેઓ માર્ગ બતાવી શકતા નથી, માર્ગ બતાવવાને દરકાર રાખતા નથી, તરફી પણ લેતા નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યના આરંભકાલમાં, કવિ દલપતરામને, કવિ નર્મદાશંકરને, સાક્ષર શ્રી નવલરામને ગુજર્નર સાહિત્ય ઉપર જે પ્રીતિ હતી, સાહિત્યસેવા બજાવવાનો જે ઉત્સાહ હતો, તેમને સાહિત્યનો જે શોખ હતો, તેમણે સાહિત્યની જે સેવા બજાવી છે તે પ્રીતિ, તે ઉત્સાહ તે શોખ, તે સેવા, તેમનું તે સાક્ષર સાહિત્યમય હૃવન, વર્તમાન સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓમાં, સાહિત્યના કહેવાતા ઉપાસકો અને લેખકોમાં જોવામાં આવતાં નથી. તે સમયના કરતાં હાલના લોકો વધારે મુશિધિત, વધારે અખરદાર થવા છતાં, પણ મહાન ગ્રંથકાર કૃત્તવ્ય થતા નથી, ગુજર્નર સાહિત્ય અવનત દશામાં છે તેનું કારણ આ જ છે. હાલ તો યજ્ઞે ભાગે સર્વની નગર લોકપ્રિયતા તરફ છે અને તે પણ અગ્રિજમાં જોને “ Cheap popularity ” (ઓછા અમથી, ઓછા ત્યાગથી મળતી લોકપ્રિયતા) કહે છે તે તરફ છે. ઓછા અભ્યાસે, ઓછા શ્રમે, અને ઓછા ત્યાગથી લોકપ્રિયતા મેળવવાનો જ લગભગ સર્વ માસિકકારો, અંધકારો અને લેખકોનો પ્રયાસ હોવાથી, હાલ દશ વીસ વર્ષથી જોઈએ તેવું તેમ જોઈએ તેટલું ઉચ્ચ ગુજર્નર સાહિત્ય પ્રકટ થતું નથી, જોઈએ તેવી સાહિત્યની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવતી નથી. ફેટલાક જૂજ સાદા લેખો, સારા અન્યો પ્રકટ થાય છે પરંતુ તે અપવાદ રૂપે છે. હાલનો જ્ઞાનનો પ્રચાર, સાહિત્યની ઉત્પત્તિ કરવાનાં વધેલાં સાધન એ સધળું જોતાં કહેવું અતિશયોક્તિ બરેલું નહિ ગણાય કે કવિ નર્મદાશંકર, કવિ દલપતરામ, અને સાક્ષર શ્રી નવલરામે તેમની શક્તિ અને તેમના સાધન મુજબ તેમના સમયના સાહિત્યની સેવા બજાવી છે, તે હાલના વિદ્વાનોએ બજાવી નથી તેમ બજાવતા નથી, તેઓએ ગુજર્નર ભાષા અને સાહિત્યને વ્યવસ્થિત કરવાને, ઉત્તર કરવાને જેટલો યત્ન કર્યો છે તેટલો પ્રયત્ન હાલ જોવામાં આવતો નથી, તેમના જેટલી સાહિત્યપ્રીતિ, સાહિત્યસેવાની પ્રવૃત્તિ, સાહિત્યના માર્ગદર્શક થવા નિઃસ્વાર્થ ઉકડા, હાલના વિદ્વાનોમાં હોય તો ગુજર્નર સાહિત્યનું હાલનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ જાય, આપણે તેની અધોગતિને બદલે ઉત્પત્તિ જોવાને બાબચાણી થઈએ એ નિઃસંશય છે.

પુરી થવા જતું છે કે, ગુજર્નર સાહિત્યની હાલની અવદશા જોઈ, સાહિત્યના સર્વ મુગ ઉપાસકોને અસન્તોષ થવા લાગ્યો છે, ગુજર્નર સાહિત્ય પ્રત્યે કરુણાની લાગણી, કરુણાની દૃષ્ટિ થવા લાગી છે, વિદ્વાનોનું લક્ષ, ગુજર્નર સાહિત્યની ઉત્પત્તિ, સાહિત્યસેવા પ્રત્યે ખેંચાવા લાગ્યું છે એટલે ગુજર્નર સાહિત્યની દુર્દશા ચિરકાલ રહેશે નહિ એવી આપણે ખાતરી રાખી શકીશું.

ડૉ. ધ્રુવના જીવન.

અને
કવનની રેખા.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૦૪ થી.)

આવા વૈષ્ણવ કુટુંબમાં, આવા ધાર્મિક કુટુંબમાં, આવા પ્રતાપી કુટુંબમાં, પણ અસ્તમાં ધેગચલા કુટુંબમાં ઈશ્વરસત્તા અને નીતિના પ્રાબલ્યનું ગૌરવ અધિક હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ? પોતાના પિતાના અરીજીના વ્યસન અને નિરુદ્ધતાના સાક્ષાત્કાર, અને પોતાના જ્યેષ્ઠ બન્ધુના કડોદરથી અકાળ મરણના આઘાતથી, હૃદય, વર્તન આદિની સુપરિશુદ્ધતા આવે અને તે વધારે નિર્ભજ અને વધારે ધર્મ અને નીતિ, સત્ય અને પુણ્ય માર્ગમાં પ્રબળ થાય એમાં શો અત્કાર ? પોતાના પિતામહના પ્રતાપી પણ બિન્ન બિન્ન સત્તાના સંપર્કમાં મળતા અધિકારમાં પણ તેમ્હના પિતાદિથી મરણથી એક જ ગભ્યમેવાને અભિમુખ થવામાં તેમ્હની વૃત્તિ કેમ ના થાય ? થાય જ. માટે આ અસ્તમિત કુટુંબના પાછા હૃદયસાધક તારકે પોતાનો પ્રકાશ એક જ સ્વર્ગીય માર્ગમાં વિસ્તારેલો લાગે છે. તેમ્હનું જીવન પુણ્યમાં અને શુભ ધર્મકર્મમાં જ ગયું છે. શુરુજન અને દેવ દિગ્ગજ અને સન્ત સાધુ અને યોગી વિરાગીની સેવામાં જ વ્યતીત થયું છે. દોષને પાત્ર તો મનુષ્ય માત્ર છે, તેમ આ કુટુંબ પણ હશે. પણ સ્વાર્થ સાધવા, અને પરાર્થનો ધ્વસ તે તેમ્હનો અબીદ વિષય હતો નહિં જ.

અમદાવાદમાં, ખાડિયામાં, ધોખીની પોળમાં એક બાળાના ધરમાં આવીને વસતાં, એક સગાના સમ્બન્ધથી વિદાબાસ કરી, નોકરી મેળવી બિનવખીસે પણ પોતાને કામે અને શુદ્ધ નિષ્પાક્ષમ વર્તને માત્ર ચાર રૂપિયાના તવાટીના દમખાયાથી ફરેટ ક્વાસ મામ્લદાર અને કુલપાવડ મેહરેટ્ટેને હોદ્દે એજ પોતાના નવીન વતનમાં, ગૂજરાતના જુદા જુદા ભાગમાં નોકરી કરી સરકાર પાસેથી, આગળના વારામાં વિરલ એવું ગવ સાહેબ પદ પામી શક્યા હતા અને હજુ પણ એક આદર્શમ્બરૂપ (Ideal) મામ્લદાર તરીકે ગણના પામે છે. રાજ અને પ્રજા ઉભયે કરેલી કન્ટ, જે બતવાવી આપે છે. ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના વિ. સં. ૧૯૧૪ ના સિપાહીઓના બળવાના હિંગામમાં પોતે મામ્લદાર છતાં, તાત્કાલ ટોપીનું લશ્કર આ પ્રાન્તમાં ઊતરે નહિ ત્હેની નાકા બન્દી માટે જતા સૈન્યમાં સામીપુ થવાના હુકમ થતાં, તે સાહેબ પોતાના એકતા એક પુત્ર (શ્રી હરિલાલ) ને અને પત્નીને, પોતાની એક ગત થયેલી બ્હેનની પુત્રી નિર્વિશેષ બાળેજીને સ્વચાલ મોકલી, ઈશ્વર પાછા લાવશે તો મળીશું કહેતા. ધર્મવીર અને મુક્તીરતું ચિત્ર કોને ઉત્સાહક નહિ લાગે ? પોતાની નિપુણતાથી અને પ્રજાના મનરંજન કરી વશમાં રાખવાની શક્તિથી પોતાનો મહાલ શાન્ત અને રાજ્યભક્ત રાખવામાં, અને ગભ્યની શિર સદે સેવા કરવાના આ પ્રસંગે હવે થોડા જ છે. આ વિના પણ તેમ્હને એવા જ ન્હાના ન્હાના હિંગામો રાખવાના પણ પ્રાણુસંકટના પ્રસંગે અનુભવ્યા છે તે બધાનું વર્ણન તેમ્હના જીવનચરિત્રનો ભાગ થાય.

તેમ્હની માતાનું નામ રેવાબાઈ હતું. તેમ્હની પતિપરાયણતા અને ધર્મપ્રધા અપ્રતિમ હતાં. તેઓ નિરક્ષર ન હતાં ઉભય દમ્પતીનાં રચેલાં કોર્ટન હજુ કુટુંબમાં મોજૂદ છે. આ માયાળુ માતાને મુખે કવિ પ્રેમાનન્દની નાગદમણની કરુણારસિક બાનીએ અને મીરાંબાઈની ધર્મશૂંગાર રસિક વાણીએ શ્રીયુત હરિલાલના હૃદય ઉપર જે મધુર મુદ્રા પાડી હતી, તેમાંથી જ 'કુન્ડવિદાર' અને 'પ્રવાસ પુષ્પાન્જલિ' ઉદ્ભવ્યાં હોય એમ શે ના સમ્ભવે ? ધર્મ-

નિષ્ઠ અને કર્મનિષ્ઠ પિતાની શોધક બુદ્ધિમાં અને એ જ માતાની સાથે સમાહ ભાગવત શ્રવણાદિમાં ગ્રાસીન વિદ્યા, અને તેને શોધ કરવાની જગત્સા હરિલાલમાં જન્મત થયી હશે એમ પણ સમજવે. વિશેષે, આ જ કુટુંબનું કર્તવ્યપરાયણત્વ, સ્વધર્માંગ્રહ, સ્વગ્રન્થ અને સ્વદેશનું અભિમાન તથા આર્યગૌરવ પરમ્પરા સંસ્કાર સાથે, પ્રાપ્ત સંસ્કારથી અધિકાધિક દીપી નિકળ્યું છે. જે સંસ્કારની છાયા તેમ્હની ‘ભરતદશા દ્વંદ્વશી’ પાંચનારને સહજ સમ્બન્ધશે.

સ્વધર્માંચરણી માતાપિતાએ, પોતાના ચુરુ યોગિરાજ વિષ્ણુ સ્વામીની ત્રેરણાથી, પુત્રેષ્ટિક વિષ્ણુયાગ, સાશ્રમતિને તીરે, ઉત્તર કીનારે, પોતે તેમ્હને રમી આપેલા

બાલ્યાવસ્થા આશ્રમમાં કીધો હતો અને તેના ક્ષણરૂપે હરિલાલ હતા એમ તે

અને માતાનાં બાલ્ય કાલમાં છેક જ કિશોરાવસ્થામાં, એક અવધૂત યોગી વિદ્યાર્થીજીવન, જેમ્હના ઉપર હર્ષદત્તવને અટળ શ્રદ્ધા હતી, તે આ બાળકને તેની માતાના ઉત્સંજમાંથી એકાએક ઉપાડી બધાનાં ભય અને ચિન્તા

વચ્ચે અદૃષ્ટ થયા હતા । તે એ ત્રણ કલાકે પાછા આવ્યા અને શ્રીમતી દેવાબાઈને વિચિત્ર પ્રસંગમાં પુત્ર: સમર્પિત કીધો હતો. યોગિરાજને પૂછતાં, તેમ્હણે કહ્યું કે આ બાળકની સ્વધ્મ આયુષ્ય હતી તે આ પરમાત્માએ વધારી દીધી.

બાલ્યકાળમાં તો આરોગ્ય અવ્યવસ્થિત, અને દેહ-કૃશ છતાં, આગળ જતાં પ્રકૃતિ સુરક્ષિત અને દેહ જડ અને સ્થૂળ તો નહિ પણ કોમળની સાથે દૃઢ બેવામાં આવ્યો હતો અને તેણે કોઈ પણ રીતે સરસ્વતીકર્મમાં વ્યત્યય આપ્યો ન હતો. વિ. સં. ૧૮૧૭ (ઈ. સ. ૧૮૬૧) માં તેમ્હની પાંચ વર્ષની વયે, તેમ્હના પિતા વિરમગામમાં મામલદાર હોવાથી ત્યાં શરૂ થયો હતો, અને વિ. સં. ૧૮૨૦ માં ચોરપાડામાં તેમ્હની ખદલી થવાથી, ઇન્ડોજીનો અભ્યાસ ત્યાં શરૂ થયો હતો. તેમ્હની બહુવાની આતુરતા એટલી તો બધી હતી કે નીજ ચોપડીમાં છતાં, ચોથી આપતાં તે કડકગ્રાંત વાંચતા અને તેને પણ પૂરી કરી ખીજતી જગત્સા કર્તા. જે કોઈ પુસ્તક હાય આવે તે સદ્ તે વાંચતા અને અન્ય મનુષ્યની સહાયતા વિના સ્વર્ધ શીખી લેતા । નોંધ અને નિયમસરપાછું તે આજથી જ શરૂ થયી ચૂક્યું હતું. બોબત ચૂકાય પણ અભ્યાસ ના ચૂકાય એવી તો તીવ્ર તે પ્રતિ પ્રીતિ બંધાવી હતી. આંકની માયાકૂરે પ્રથમ ગણિત ઉપર અભાવ હતો. પરન્તુ સાહિત્ય તો કપડાં પાણું હતું. અમદાવાદમાં તેમ્હનો ઇન્ડોજી અભ્યાસ રા. બા. લાલશંકરભાઈના હાથ નીચે થયો હતો.

વિ. સં. ૧૮૨૩ ના વૈશાખ સુદિ એકાદશી ને મંગળવારે તેમ્હનું લગ્ન મણિલક્ષ્મી નામી નવેક વર્ષની કન્યા સાથે થયું હતું. કન્યાને પણ વિદ્યાના સંસ્કાર થયા હતા. શૃદ્ધ-કાર્યના બાવસાચથી વિદ્યા વ્યાપારથી વરકન્યાનું પુકત યુગલ થયું હતું. ઈ. સ. ૧૮૭૨ માં તેમ્હના પિતા વાનપ્રસ્થ થયા હતા. અને ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં માતાનો સ્વર્ગવાસ થવાથી કુટુંબનો સર્વ ભાર આ બાલ્ય દમ્પતી ઉપર પડ્યો; પરન્તુ સહનશીલતા સાથે ભારનું વહન કરવા લાગ્યાં.

ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં અમદાવાદના જાણીતા જૂના વકીલ સ્વ. મોતીલાલ અને અને રા. બા. લાલશંકર ઉમિયાશંકરે સ્વ. કવિ બુદ્ધાખીરામ ચક્રભાઈ અને કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈના પુત્ર કવિ મોહનલાલ દલપતરામ વજોરેએ એક બાળ મણુજની યોજના કીધી હતી અને તેમાં ભાગ લેવા આ ન્દાના હરિલાલને આમન્ત્રણ થયેલું તેસ્વીકારી બાપણુ આપનાર પ્રથમ તે પોતે હતા. આ સમાનું નામ ‘સત્ય માર્ગ દર્શક સભા’ હતું, અને તેમ્હના બાપણુનો વિષય-બણ્યા પણ ગણ્યા નહિ—એ હતો. આટલી બાલ્ય વયે પણ કરેલું આ બાપણુ તેમ્હની રનેદ-

શીલતા, મિત્ર ભાવ, ઔદાર્ય, સરલતા, શુદ્ધ અન્તઃકળ, પરોપકાન્તિ, સ્વદેશ પ્રીતિ અને ઉત્સાહ તથા જ્ઞાનભીમામા આદિનુ પ્રદર્શન કરે છે આ ભાષણ તા ૨૫ મી ડિસેમ્બર ઈ. સ. ૧૮૭૦ ના રોજ રવિવારે આપાયું હતું આ સભા ભોમિયો નામનું પત્ર પ્રસિદ્ધ કરતી હતી આ જ સમયે રા. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી તેમજના સસર્ગમા આવ્યા હતા અને મૈત્રી થયી હતી તેમજની પ્રથમ અકુસ્તિ શક્તિને સ્તુતિવાળા તેઓ જ હતા, જેહની છાયા તેમજના 'સ્વજીવન' ના જીવન ચરિત્રમા, 'સુદ્યુત', 'ચક્રો કૌમુદી,' અને 'ચમેલી' મા પ્રકાશી છે

ઈ. સ. ૧૮૭૨ થી એટલે પન્દર વર્ષના હતા ત્યારથી જ નીતિ વિષયક અને પ્રાર્થનાત્મક સરકૃત સ્તોત્રના ભાષાન્તર કરવા માડયા હતા બાવ્યવયથી જ આમ કવિતા સરકાર પૂરવા લાગ્યો હતો

ઈ. સ. ૧૮૭૩ મા મેટ્રિક્યુલેશનમા પાસ થયી ઓલિવરિન કોલેજમા દાખલ થયા હતા.

આ જ સમયે, તેમજે પૂર્વ સ્થાપિત સભાથી કાર્થક મ્હોટા પાયા પર 'જ્ઞાન ચન્દ્રોદય સભા' સ્થાપી હતી. કોલેજમા દાખલ થયા પછી જ વિદ્યાર્થીઓ વિશેન સમજાવતા થાય છે, જ્ઞાનનુ મૂલ્ય પણ ત્યારે જ જાણે છે અને વસ્તુતઃ જ્ઞાન ઉદય પણ તે દરમિયાન જ થવાથી સભાનુ નામ એ પ્રભાણે નાખવા તેમજે વિચાર્યું હશે. આ સભામા દમ સભાસદો હતા તેમા મુખ્ય પોતે, શ્રીયુત નન્સિંહરાવ ભોળાનાથ, રા. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી અને દાકતર અનુભાઈ મહિપતરામ નીકણે હતા સાક્ષર શ્રી નન્સિંહનવના સમ્બન્ધમા સભાના રિપોર્ટમા તે લખે છે, કે —

Mr Narsimhbrao Bholanath Divatia is a virtuous and a modest man Only he is not an eloquent speaker and he is some what credulous At last, he is quite fit for The Society as long as I am a member of The Society

ના નરસિંરાવ અને હરિયાય મુખ્ય ભાગ લેતા અને પ્રથમ ભાષણ પણ હરિયાને જ આપેલું હતું

પ્રાચીન કવિયોની કવિતાના સમ્રદની યોજના પણ આ જ સમયે તેમજનામા થયી હતી. જેહના ક્ષણ રૂપે નરસિંરાવ કવિની કવિતા અને રહેવા બીજા સમ્રદો છે, જેહે આપણી ગૂઝરાતી ભાષાના (પ્રાચીન) ઇતિહાસ અને સાહિત્ય પર પુષ્કળ પ્રકાશ નાખ્યો છે

આ સમયે તેમજના જ્ઞાનચન્દ્રનો જ ઉદય થયો હતો એમ નહિ, પરન્તુ ભારત વર્ષમા સર્વ પ્રવૃત્તિયો ઉદ્ભવવા માંડી હતી કવિ નરસિંરાવ અને કવિ દમપતરામના વાર્ણ્ય અને કવિતા કવહ શાન્તિ પામ્યા હતા તેમજના ઉભયનો ગુણ સ્વસ્થપણે, શાન્તિથી અવલોકવાના, અધ્યયન કરવાના હતા. અમદાવાદ અને ગુગતનો ભેદ, દક્ષિણી ગૂઝરાતીનો ભેદ, ભરતખણના પ્રાન્ત અને પ્રાન્તનો ભેદ અને જાતિ જ્ઞાતિનો ભેદ, એમ ધીમે ધીમે અદૃશ થયી, એક પ્રતિ પ્રજાનુ મન દોળાયું હતું. સ્વદેશ હિત અને સ્વદેશ પ્રેમ જનસમાજમા જગવા માડયા હતા ગ. બા. ગોપાળનાથ દેશમુખ સ્વદેશ સેવાનુ ઉદાહરણ આપતા હતા રા. બા. મહીપતરામ રૂપરામ જે કે કમનદાસ મુજીજ વગેરે મણ્ડળોના મુખ્યાર્થના સુધાનના મશામથી વિરક્ત થયા હતા પણ હજૂ તેવા નિડ, સીધા અને સ્વતન્ત્ર રહી કાર્ય કરતા હતા રા. બા. ભોળાનાથ સારાભાઈ તેમજના એ જ પ્રમુખ મિત્ર, અને અન્યને લઈ 'પ્રાર્થના સમાજ' નો ઝુલ્ડો ઉઠાવતા હતા. રા. બા. મુજીજીજીના છોટાવાય વ્યાવહારિક નીતિમોધ આપતા હતા દિ. બા. અમ્માવાન સાકરલાન અમદાવાદ-ગુગતની પ્રમુખ સાવાઓમા ઉત્તમ શિક્ષણ આપી અનેક વિદ્યાર્થનો આપતા હતા, અને હજૂ તેઓ દેશી નોકરીમા દાખલ થયા ન હતા, અને સ્વતન્ત્ર નિયમિતપણાનો જીવનત દર્શનત પ્રદર્શિત કરતા હતા. 'આર્ય સમાજ' ના સ્થાપક

પણિડત શ્રી દયાનન્દ સરસ્વતી સ્વામીની વિજયધોષણા યવા લાગી હતી, તેમ જ આદ્ય સમાજના વિખ્યાત વક્તા બાપુ કેશવચન્દ્ર સેન, બાપુ પ્રતાપચન્દ્ર મજુન્દાર અને શિવનાથ શાસ્ત્રીના બોધાત્મક બાપણો આપણા દેશમાં અપાયી રહ્યાં હતાં. 'બાળલક્ષ બ્રીશી' ના કર્તા આપણા માનનીય વિશિષ્ટ વિવેચક શ્રી નવલરામ લક્ષ્મીરામ તેમ્હના મિત્રો રા. બા. લાલસંકર ઉમિયાસંકર અને રા. બા. અમ્બાલાલ સાંકરલાલ વગેરે અમદાવાદમાં 'બાળલક્ષ નિષેધક સભા' ને ગમવી રહ્યા હતા. કવીશ્વર દલપતરામ અને બાપાશાસ્ત્રી શ્રીયુત વજ્રલાલ કલિદાસ શાસ્ત્રાઓમાં ગૂજરાતી કવિતા શીખવતા હતા. આ બીજી વિભૂતિ અને સામગ્રી ભ્યાં વિસ્તરી રહી હતી તેવા અનુકૂલ સમયમાં પૂર્વવર્ણિત વિભૂતિવાળા હરિલાલ ને સર્વની અસર થાય, તે સ્વાભાવિક હતું. રા. સા. માણેકલાલ સાંકરલાલ તથા દાંડતર અનુભાઈ મહિપતરામ નીલકંઠક તેમ્હના સ્વાભાવિક મિત્ર હતા. તેમ્હની અને તેમ્હની સભાની ચર્ચાઓ પણ તે જ હતી. સાર્વજનિક સભાઓમાં માત્ર હાજરી આપતા એટલું જ નહિ પરંતુ સર્વ ધ્યાનમાં લયી, તેમ્હના મિત્રોની પૂર્વ કથિત સભામાં ચર્ચતા અને કર્મણા પ્રયોગ કરતા. 'બાળલક્ષ નિષેધક સભા' ના, તેમ જ 'પ્રાર્થના સમાજ' ના તેઓ સભાસદ થયા હતા અને બીજા મિત્રોને 'બાળલક્ષ નિષેધક સભા' ના સભાસદ થવા આમંત્રણ કરતા. અરુ.

આજ સમયે, ભારતે 'ભારતીય રાષ્ટ્રીય સમાજ' (Indian National Congress) બંધિષ્માં ઉદ્ભવશે, અને તેના એક ડગ રૂપ 'સ્થાનિક સ્વરાજ્ય' નો હક આપણને મળશે, એવો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ હતો ત્યારે સ્વદેશવત્સલ સોળ સત્તર વર્ષના વિદ્યાર્થી હરિલાલને એક સ્વપ્ન દૃષ્ટિગોચર થયું; જે 'સ્વદેશ વત્સલનું' અમરકાર દર્શન' નામના લેખ રૂપે તા. ૨૦ : ૮ : ૭૩ માં ઇન્ડિયનમાં લિપિબદ્ધ થયું હતું, અને જેનું ગૂજરાત સાહિત્ય સમાજ પ્રમુખ શ્રી રમણભાઈ ગૂજરાતીમાં બાપાન્તર કર્યું હતું. સાથે જ 'આર્યોત્કર્ષક' બ્યાયોગ (નાટક) પણ લખાયું હતું. બંગાળની આનન્દમોહન બસુ, સુરેન્દ્રનાથ, અને શિવનાથ શાસ્ત્રીવાળી 'ભારત સભા', તેમ જ પૂણાની 'સાર્વજનિક સભા' પણ અસ્તિત્વમાં ન હતી, અને ગૂજરાતને તો સ્વદેશહિતનાં સ્વપ્ન પણ ન હતાં, તે સમયે આર્યના ઉત્કર્ષક તે જ હતા અને એ અમરકાર દર્શન પણ તે જ પાખી શરૂઆત હતા તો જે સમયે 'ભારતીય રાષ્ટ્રીય સમાજ' નું સંમિલન થયું હશે તે સમયે આ સ્વદેશમતનો આનન્દ અને ઉત્સાહ. શી ગતિમાં અને શી સ્થિતિમાં હશે ? !

ઈ. સ. ૧૮૭૩, માર્ચ તા. ૩૦ ના રોજ 'બ્રીષ્ણનાં દાંડાં શીકે ન મ્હડે' એ વિષય ઉપર ગૂજરાત વર્તમાનચક્ર સોસાયટી મારે નિબન્ધ લખ્યો હતો જે કવિ દલપતરામે ત્રીજે નમ્બરે ગણ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં તેમ્હણે 'ધૃષ્ટિર સ્તવન' નામની એક પદ્યાવળિ રચી તેમ્હના પૂજ્ય પિતાને સમર્પી હતી. આ ઉપરાન્ત મિત્રોના પત્રોમાં કવિતા ઉછળતી. એક વર્ષ ઉપર ઉર્દૂ કોરસાની ગ્રન્થિકા 'વતીનામા' નું પણ બાપાન્તર તેમ્હણે કર્યું હતું.

આ પ્રમાણે સ્વદેશસેવાની સાથે જ સાહિત્ય સેવાનાં અંકુર આટલી બાલ્યવયથી જ ફૂટવા માંડ્યાં હતાં તો તેમ્હના કાન્યોમાં અને તેમ્હના લેખોમાં સર્વત્ર સ્વદેશ જનતાના-પ્રતિ-બિમ્બ દૃષ્ટિગોચર થાય તો શું આશ્ચર્ય ? ! તેમ્હનું એકે કાર્ય એવું નહિ હોય કે જેમાં જન-તીયતાના પાંચા માલુમ નહિ પડે.

(ક્રમશઃ).

સુમનસ હરિલાલ કુવ.

આટ્લાન્ટિસ અથવા કુશદ્વીપ.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૩૫૦ થી.)

આટ્લાન્ટિસનો ભંગ થવા લાગ્યો ત્યારે ત્યાંના નિવાસીઓ ત્યારે દિશામાં વીખરાવા લાગ્યા અને તેઓએ જુદા જુદા મુલકોમાં વસીને પોતાના પૂર્વજોની રીતભાત, સુધારા, આચાર વિચાર વિગેરેનો પ્રચાર કર્યો. આ વાતને ડાક્ટર મેકડોસલેન્ડ પોતાના “ એટલ એન્ડ એટલાન્ટિસ ” નામના ગ્રન્થમાં અનુમાન પ્રમાણ તરીકે ટેકા આપે છે. તે કહે છે કે પૂર્વ કોઈ સમયે સારી ઉચ્ચ પ્રકારની અને સંસ્કાર પામેલી બાપા બોલનારી પ્રજાના લોકો કોઈ બળવાન કારણસર પોતાના મંડળમાં ભંગ પડવાથી ભિન્ન ભિન્ન દિશાઓમાં ચાલ્યા ગયા અને વર્તમાન કાળમાં જે કોંક્રેશન પ્રજાથી વસેલા મુલક છે તેમાં પ્રવેશ કરી ત્યાં નિવાસ કર્યો. તેઓનો મુલક એક તરફ આટ્લાન્ટિક મહાસાગરથી ગંગા નદીના કાંઠા સુધી ફેલાયેલો હતો અને બીજી તરફ આઇસલેન્ડથી સ્પીલોન સુધી હતો. તેઓની ઉત્તર તરફ એસીઆનો મોન્-ગોલીઆનો મુલક હતો અને દક્ષિણમાં મધ્ય આફ્રિકાના હબસીઆનો મુલક હતો. વળી ઉત્તર અમેરિકાના પ્રાચીન શોધ કરનાર મી. શૉર્ટ લખે છે કે દોલમીએ એસિઆમાઇનરમાં તેના સમયમાં જે શેદરો હતાં તેનાં નામો પોતાની શ્વેતવિદ્યામાં વ્યાખ્યા છે તેમાંનાં ચાર પાંચ નામો મધ્ય અમેરિકાનાં શેદરોનાં જ નામ છે. આ સમાનતા કેવી આશ્ચર્યકારક છે ! અને તેનો ખુલાસો આ બન્ને મુલકના વસનારા એક જ જાતિના હોવા શીવાય બીજા શું હોઈ શકે ? આ ઉપરાંત ધર્મ સંબંધી માન્યતા તથા ઇશ્વરભાવના, જીવની મરણોત્તર સ્થિતિ ઇત્યાદિ વિષયોમાં પણ ધણી મમાનતા મળી આવે છે, અને એ સર્વ હકીકત ઉપરથી એવું સિદ્ધ થઈ શકે છે કે અત્યારે જે સુધારો જોવામાં આવે છે તેનું બીજા આટ્લાન્ટિસનો સુધારો છે એવી માન્યતા અત્યારના વિદ્વાનોની ધર્મ છે. હવે એ સંબંધી શુભવિદ્યાના ગ્રન્થો કેટલી વિશેષ હકીકત આપે છે તે જોવાથી જણાશે કે હાલ જે શોધો થયા છે તેમાં હજી ધણી ખામી છે, અને તે કાળના ક્રમમાં પુરી પડશે.

શુભવિદ્યાના ગ્રન્થોમાં આટ્લાન્ટિસનના સાત વિભાગ હતા. તેઓ વારા ફરતી સત્તાવાન તથા બળવાન થયા હતા અને તેમાંના અમુક વિભાગના લોકો જ્યારે પોતાની આંતર શક્તિનો દુરુપયોગ કરવા લાગ્યા ત્યારે તેઓના દેશમાં અધર્મ પ્રવર્ત્યો અને તેને લીધે તે દેશનો નાશ થવાનો સમય પ્રાપ્ત થયો. ઉપર કહેલા સાત વિભાગનાં નામ નીચે પ્રમાણે હતાં:—

૧ રમેહળ. ૨ તલ્લવતલી. ૩ તોલ્લેક. ૪ તુરાનીઅન. ૫. સેમાઈત. ૬ એક્કાડીઅન. ૭ મોંગલ.

આમાંના તુરાનીઅન લોકો પોતાની વૃદ્ધિ થવા લાગી ત્યારથી પરદેશગામી થવા લાગ્યા હતા. સેમાઈત અને એક્કાડીઅન પણ એવા હતા, પરંતુ તુરાનીઅન કરતાં તેઓની વૃત્તિ બહાર જવા માટે ઓછી હતી. પ્રત્યેક પેટા વિભાગવાળા લોકોમાંથી જે પરદેશ ચાલ્યા ગયા તેઓની હકીકત મેળવતાં તેઓના વંશજો અત્યારે ક્યાં ક્યાં છે તે હકીકત પણ મળી આવે છે.

રમોદળ લોકોને તેઓની દક્ષિણે વસનારા તલવતલી લોકોએ હેરાન કરવા માંડ્યા એટલે તેઓ ઉત્તર તરફ અને પૂર્વ તરફ ખસવા લાગ્યા અને ઝીનલેન્ડની ભૂમિ જે ભૂશિર તરીકે હતી ત્યાં જઈ પોહોંચ્યા અને સ્કાન્ડીનેવીઆના પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર અને મધ્ય એસિઆના સમુદ્રની ઉત્તરે જે સુડી જમીન હતી ત્યાં સુધી ધીમે ધીમે ગયા. અિટની અને પીકાર્ડ એ સ્કાન્ડીનેવીઆના દ્વીપમાં તે સમયે હતા અને યુરોપખંડની જમીન પાણીમાંથી છુટી છુટી બહાર નીકળવા લાગી હતી. આ લોકોનાં નીચાન ક્રાન્સમાંથી મળી આવે છે અને “કર્વાઈ-રનરી સ્ટ્રાટ” માંથી જે ગોળ મસ્તકવાળાં ‘ફોસીલ્સ’ મળી આવે છે તથા સામાન્ય રીતે જોને “ફરજુક” જાતનાં મનુષ્ય કહે છે તેઓ આ પ્રથમ વિભાગના લોકોનો નમુનો છે. લેપલેન્ડના લોકો છે તે તેઓના શુદ્ધ વંશજો નથી તેા પણ યોગ્ય ધણા મિશ્રણવાળાં એ જાત છે. તલવતલી લોકો તેા એમરે ફેલાયા હતા, પણ તેઓમાંના ઘણા ખરા કાલીફોરનીઆ અને આઝીલના કાંઠાના પ્રદેશમાં વસ્યા હતા. વળી કેટલાક પૂર્વ તરફ ગયા તે સ્કાન્ડીનેવીઆના ટાપુમાં જઈ વસ્યા અને કેટલાક તેા તે સમયના આફ્રિકાની સમુદ્ર માર્ગે પ્રદક્ષિણ કરી (હિંદુસ્તાન જઈ પોહોંચ્યા. ત્યાં દક્ષિણમાં વસનાર લીમુરીઅન જાતના મૂળ વતનીની સાથે જળા ગયા અને અત્યારે જે દ્રાવિડીઅન લોકો છે તે તેઓના વંશજો છે, અગર જો કે તેમાં પાછળથી આર્યન લોકો જળવાથી કેટલોક ફેરફાર થયેલો છે એટલે કીવા લોકો કીવા પ્રકારના છે એ નિશ્ચય કરવું બહુ ઝટિલ છે, તેા પણ સામાન્ય રીતે એટલું કહી શકાય કે આર્યન જીવો ઉચ્ચ વર્ણમાં અવતરે છે, આદલાન્ટિસના જીવો શદ્રમાં અવતરે છે, અને લીમુરીઅનોના જીવો પાહાડી જાતોમાં અવતરે છે. અમેરિકાના છેક દક્ષિણમાં પણ એ લોકોની વસતી હતી અને હાલના પાટાઓનીઅન લોકો તેના વંશજો છે. તેઓના શુદ્ધ વંશજો તેા દક્ષિણ અમેરિકાના ઘઉં વર્ણના ઇન્ડિઅન્સ છે બાકી ઘણા ખરામાં મિશ્રણ થયું છે, તેમાં પણ આર્યન લોકો વિશેષ શેઝમેળ થયેલા જોવામાં આવે છે. અરમીઝ અને સીઆ મીઝ લોકો આવી મિશ્ર પ્રજા છે. યુરોપમાં “કો-મેગનોન” જાતનાં માણસનાં હાડપિંજર મળી આવ્યાં છે તે આ લોકોનાં છે અને સ્વિટ્ઝરલેન્ડના સરોવરમાં રહેનાર લોકો તેઓ પણ આમાંની કોઈ છુટી પોલી શાખા હતી એમ લાગે છે.

ત્રીજા વિભાગના લોકો જેઓ તોલતેક કહેવાતા તેઓ આ જાતના લોકોમાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ થયા. તેઓ ખેતીવાડી તથા કલા કૌશલ્યમાં નિપુણ થયા હતા અને તેઓ તે સમયની પૃથ્વીના ઘણા ભાગમાં પ્રસાર્યા હતા. અમેરિકાના ઉત્તર અને દક્ષિણ ભાગમાં તેઓની વસતી બહુ ઘાડી થઈ હતી અને તેઓ ત્યાં પ્રથમ ગયા ત્યાર પછી હનરે વર્ષે મેક્સિકો અને પીરની પાદશાહીઓ આબાદીમાં આવી હતી. તેમાં પીરના લોકો પોતાના અસલ વતનની મહત્તાએ પોહોંચ્યા હતા. તેઓના રાજ્યકર્તા તથા ધર્મગુરુઓ ઇન્કાની જાહોઝલાલીની હકીકત ઇતિહાસથી પણ જાણી શકાય તેમ છે, અને તે ઉપરથી ઍટલાન્ટિસમાં કેવી સ્થિતિ હશે તેવું અનુમાન થઈ શકશે. અમેરિકાના “રેડ ઇન્ડિઅન્સ” લોકો આ તોલતેકના વંશજો છે. પરંતુ તેના ઉપરથી એ લોકોની જે સમયે શ્રેષ્ઠ સ્થિતિ હતી તેના લેશ પણ ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે. આ જ લોકોમાંના કેટલાક ઇજીપ્ટમાં ગયા અને ત્યાં તેઓના રાજ્યકર્તા દેવી પુરુષો હતા. તેઓએ જ્યારે ઍટલાન્ટિસમાં વસનારા લોકોની વૃત્તિ બ્રહ્મ થતી જોઈ અને તેઓની શક્તિનો દુરુપયોગ કરવા લાગ્યા એમ જોયું ત્યારે તેમાંના કેટલાક ભાગના લોકો જે

સહૃદયિવાળા હતા તેમને ત્યાંથી દૂર લઈ ગયા અને નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું આ સમયે ગીઝેના પિરામીડ બાધવામાં આવ્યા હતા ત્યાં ધર્મની કેટલીક ગુપ્ત ક્રિયા કરતા તેમ જ રાજ્યનો ખજાનો તેમાં રાખતા તે દેશમાં આ રાજ્યની પ્રથમ સ્થાપના થઈ ત્યાર પછી ત્રણ વાર તેઓનો મુનક જળમય થયો હતો અને ત્રણ વાર પાછો બહાર નીકળ્યો હતો ત્યાંના લોકો જેઓ એ સમયે ઍબીસીનીઆના પર્વતો ઉપર નાશી જતા તેઓ બચી જતા અને ખાફી નાઓનો સહાર થતો ત્રીજી વખત બહાર નીકળ્યા પછી જે સ્થિતિ બધાઈ હતી તેના પ્રાચીન કામો જેવા કે કરનામ્નુ દેવાલય વગેરે અત્યારે જેવામાં આવે છે પ્રથમના રાજ્યની નિશાનીમાં માત્ર પિરામીડો જ રહેલા છે જ્યારે પોસાઇડોનીસનો લય થયો ત્યારે પણ આ દેશનો ટ્રેલોમ ભાગ જળમાં ખેસી ગયો અને ત્યારથી દેવી રાજ્યવંશીઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. ત્યાર પછી તેમાં ખીજા વિભાગના લોકો જેવા કે એકેડીઅન ત્યાં જઈ વસ્યા અને તેઓની સાથે મળી ગયા ઇજીપ્ટના મૂળ વતની આ લોકોમાંના છે

શાસ્ત્રોમાં જે અસુર યયાની હકીકત છે તે આ લોકો હતા કારણ કે એ તોલતેક પાસે રિવા તથા શક્તિ હતા અને તેનો ઉપયોગ તેઓએ પાઠ્યાથી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા માટે કરવા લાગ્યા તે એટલે સુધી કે તેમાં જરા પણ વિચાર રાખતા નહતા તેઓના ઉપર દેવી રાજ્યકર્તા અમિશ્વાત વિભિઓમાંથી જ મ ધારણ કરી આવ્યા હતા તેની સામે તેઓએ બળવો કરી તેની રાજ્ય સત્તા તેમજ રાજ્ય પટ્ટાની લીધા અને પોતે ઘણી ધર્મ પોતે ઇશ્વર જ છે એમ મનાવી લોકો પાસે પોતાની મૂર્તિઓ સ્થાપન કરી પૂજન કરાવવા લાગ્યા આ પુરાણના દૈત્યો હતા તેઓમાં અહકારની પરાકાષ્ઠા આવી હતી અને તેઓ પ્રાચીન લીધુ રીઆના લોખનાના મમઅકન લોકો રહેલા હતા તેમાંથી ટ્રેલોમ દેખાવમાં સુદર ઓઓને પરણ્યા અને તેની જે સતતી ધર્મ તે ઘણી જ નીચ ધર્મ અને તેઓ હાત એ લોકો કેટલામ નીચ કર્મો કરાવતા હતા પૂર્વે જ્યાં ધર્મની પવિત્ર અને ગુપ્ત ક્રિયાઓ પવિત્ર ધર્મગુરુઓ હતા ત્યાં આ લોકોએ માસ મદિગના હોમ કરવા માડ્યા અને મહિન સત્ત્વેને તૃપ્ત કરી તેઓને પોતાની સહાયતા કરવા મગમાં લેવા લાગ્યા જ્યારે તેઓ કેવળ મદાધ થઈ ગયા ત્યારે તેઓના મુલકનો પ્રલય થવા લાગ્યો અને તેમાંથી છુટા છવાયા નાશી છુટ્યા તે બચી ગયા

એ લોકોના ચોથા વિભાગના મોઝ જે તુરાનીઅનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેઓ આફ્રિકામાં ગયા એટલું જ નહિ પણ પૂર્વમાં આમર વધી એસિઆમાં પણ ગયા અને મધ્ય ભાગમાં જ મૂળ ચિનાઓ અત્યારે છે તે આ લોખિના વસાને છે તેમાંની એક એક્ટેક જાત ધર્મ તે મહા બળવાન ધર્મ અને તેઓએ અમેરિકામાં તોનતેક લોકોએ જે ગળ્ય સ્થાપ્યા હતા તે જીતી લઈ પોતાની સત્તા ખેસારી આ તુરાનીઅન લોકો તોલતેક કરતા પણ વધારે ક્રૂર અને અભિમાની હતા અને તેઓ જે આર્યન પ્રજા હજી ઉઠરતી હતી તેઓને સર્વ પ્રકારે દુખ દેવા ઉપાયો યોજતા હતા સામાયણ-મહાભારત તથા પરાણોમાં જે રાક્ષસોના યુદ્ધની કથાઓ છે તે આ લોકો હતા પાચમો વિભાગ સેમાઈત લોખિનો હતો તેઓમાં પણ અભિમાન અને અહકાર સપૂર્ણ હતા તેઓમાંના કેટલાક અમેરિકાના હાતના સુતાઇટ્સ સ્ટ્રેટસના મુનકમાં વસ્યા અને કેટલાક આફ્રિકાના ઉત્તર ભાગમાં વસ્યા તેઓમાં હવે આંતર શક્તિ રહી ન હતી અને તેને બદલે તેઓની તર્કશક્તિ ખીલવા માડી હતી

આ લોકોમાંથી યોગ્ય મનુષ્યોને છુટાં પાડી મધ્ય એશિયામાં લઈ જવામાં આવ્યા હતા; અને તેઓને યોગ્ય કળવણી આપી તેઓનો વિકાસ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાંથી આગળ જતાં આર્યના પ્રજા યઈ હતી: શુદ્ધ સૈમેતિક લોકો ગણાપ તેવા હાલના યાહુદીઓ તથા ઉત્તર આફ્રિકાના આલજરીઆના પર્વતમાં કબીલીસ લોકો છે તે છે.

છઠ્ઠો વિભાગ અકેદીઅન લોકો હતા. તેઓ અત્યારે જ્યાં સાર્ડનીઆનો ટાપુ છે તેની આસપાસના મુલકમાં રહેતા હતા કેમકે ભૂમધ્ય સમુદ્ર તે વખતે સુકી જમીન હતી. ત્યાંથી તેઓ અરબસ્તાન, ઇરાન, દર્દાનિત તરફ વસવા ગયા અને ઇજીપ્ટના લોકોમાં પણ ભળવા લાગ્યા. ઈનુસ્કન, ફિનીશ્પન, કાર્થેજનીઅન વગેરે આ લોકોના વંશજો હતા. એકાદ્રિટનના ટાપુ તે સમયે સ્કાન્ડિનેવીઆ સાથે જોડાયેલા હતા તેના કાંઠા ઉપર આ લોકો જઈ વસ્યા હતા. સ્કોટલેન્ડના જે ખંડેરા છે તે આ લોકોએ બાંધ્યાં હતા. સીધીઅન અને પેલાસીયઅન લોકો આ અને તેની પછી થયેલા સાતમા વિભાગના મિશ્ર થયેલા લોકો હતા.

સાતમો વિભાગ મેંગોલીઅન લોકોનો હતો. આ લોકો જે તુરાનીઅન એસિઆમાં વસવા ગયેલા તેમાંથી થયા હતા અને તેઓને ધર્મો વિસ્તાર એસિઆમાં થયો હતો. પરંતુ એક સમયે તેમાંના એક કીતાન જાતના લોકો બેલેરોંગની સામુદ્ર ધુની ઓળંગી ઉત્તર અમેરિકામાં દાખલ થયા હતા અને તેના વંશજો અગર જે કે શુદ્ધ તો નહિ પણ મિશ્ર થયેલા હજી પણ ત્યાંના મૂળ વતનીઓમાં જોવામાં આવે છે. મલાયાના લોકો આ મેંગોલીઅન અને દીમુરીઅનની મિશ્ર પ્રજા છે અને હુઝેરીઅન લોકો મેંગોલીઅન અને આર્યન લોકોની મિશ્ર પ્રજા છે. આ લોકોના સંજયમાં એક વિશેષ વાત એ છે કે તેઓમાંથી નીકળેલી એક શાખા જેમાં જાપાની તથા કેટલાક ચિના છે તેઓની હજી ઉન્નતિ પૂર્ણ થઈ રહી નથી એટલે તે ભવિષ્યમાં ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાના છે.*

ઉપર પ્રમાણે આટલાન્ટિસની પ્રાચીન ભૂમિમાં વસનારા જુદા જુદા લોકો જુદે જુદે સમયે તે સમયની પૃથ્વિના જુદા જુદા ભાગોમાં જઈ વસ્યા હતા અને આર્યન લોકો પણ એક રીતે જેતાં તેઓમાંથી જ અલગ થયેલા લોકો હતા એટલે અત્યારે આપણી પૃથ્વિના જુદા જુદા દેશોમાં જે લોકો વસે છે તે મૂળ આટલાન્ટિસમાંથી નીકળેલા છે. એ સમયના લોકોમાં કેટલીક કળા એવી હતી કે જેના જરાખરી હજી યઈ નથી તેમ કેટલીક બાબતમાં હાલના લોકોએ જે શોધો કરી છે તેવી તેઓએ કરી નહિ હતી પરંતુ તેઓમાં કેટલીક આંતર શક્તિઓ હતી તેને લીધે તેઓ ઘણાં કાર્ય એવી સહેલાઈથી કરી શકતા કે જેવાં વર્તમાન કાળની યાંત્રિક શક્તિથી કદિ પણ યઈ શકવાનાં નથી. તેનાં મુખ્ય નમુના અમેરિકા તથા આફ્રિકામાં જે પીરામીડ, એક પથ્થરના સ્થંભો, દેવાલયો, તથા એસિઆમાં પવતની ગુફાઓમાં કરેલાં દેવમંદિરો છે. અત્યારે પ્રાચીન શોધ કરનારાઓ આ કાર્યો માટે ઘણા પ્રકારનાં અનુમાન કરે છે, પરંતુ તેઓ સત્ય વાત શોધી શકતા નથી કારણ કે તેઓ અમુક

* આંહી એટલું જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે આ ગ્રુમ વિદ્યાના અંચ ઉપરથી લખાયેલી હકીકત ઢીલીઆ અને જાપાનની લડાઈ પહેલાં ઘણા વર્ષ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલી છે, એટલે તેઓનાં પરાક્રમ જોઈ તેનું ભવિષ્ય કહ્યું છે એમ માનવાનું નથી.

સમયની આગળ થું રિયલિ હતી તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. આ સર્વ હકીકત તેમ જ્ઞાતાં પ્રસિદ્ધિમાં યેત્ય પ્રસંગે આવતી જશે એવું મેડેમ ઇસાવાટરકીએ બવિધ્ય કરેલું છે. અને ત્યારે આ પૃથ્વીનો ખરો ઇતિહાસ લોકો જાણશે.

આત્મલાન્ટિસના અસ્તિત્વની અને ત્યાંના રહેવાસીઓની તથા તે સમયના સુધારાની વાતો માત્ર કપોલ કસ્પિત ગણી કાઢી ધણા લોકો હસી કહાડે તો તેમાં નવાઈ નથી કારણ કે ગુપ્ત વિદ્યાના અન્યમાંથી લખેલી હકીકતને ન્યાં સુધી વર્તમાન કાળની પદ્ધતિ પ્રમાણે ટેકો મળે નહિ ત્યાં સુધી વર્તમાન કાળની કેળવણી લીધેલા લોકોને તે વાત માન્ય થઈ શકે નહિ પરંતુ અત્યાર સુધી જુદા જુદા દેશોમાં જે પ્રાચીન શોધો થયા છે, તથા જુદી જુદી વિદ્યાનો અભ્યાસ કરનારા વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીઓને દૂર રહેલા દેશોમાં દેખાતી સમાનતાનું નિરાકરણ કરતાં જે સિદ્ધાન્ત ઉપર આવ્યા છે તે જ્યારે આપણે આ ગુપ્ત અન્યોની હકીકત સાથે મેળવીએ છીએ ત્યારે એટલે બધા ટેકો મળે છે કે એ વાત માન્ય રાખવામાં કંઈ અધ આરથા છે એમ કહેવાય તેમ નથી. આ સંબંધી વર્તમાન કાળમાં થયેલી શોધોનો સમગ્ર સંગ્રહ કરી મી. ડોનેલીએ આત્મલાન્ટિસ-પ્રલય પૂર્વની પૃથ્વી-નામનો એક ધણો જ વિદ્વાત બરેસો અન્ય લખેલો છે તેનું અવલોકન કરવાથી ધણી વાતોનો સંશય દૂર થાય છે એટલું જ નહિ પણ ધણી નવીન અને નવાઈ જેવી વાતો જાણવામાં આવે છે.

પુરાણોમાં તથા હાલત અને રામાયણમાં ઘણી હકીકત છે, પણ તે એવી રીતે લખાયેલ છે કે તેમાંથી ઐતિહાસિક ભાગ છુટા પાડી તેને યથારિયત સ્થાને ગોઠવવો એ બહુ કઠિણ કામ છે, અને તેટલા કારણથી ધણી વાર તેમાં લખેલી હકીકત ગપ જેવી અથવા અતિશયોક્તિ વાળા ગણી દૂર સુકવાની ઈચ્છા થાય છે. પણ જે કાંઈ ધીરજથી તેનું સ્વદ્ધ રીતે અવલોકન કરે તો તેમાંથી આત્મલાન્ટિસ તથા તેની પૂર્વે થઈ ગયેલા દેશો તથા લોકો સંબંધી જે વાતો ગુપ્તવિદ્યાના અન્યોમાં આપેલી છે તેને મળતી નીકળી આવે તેમ છે. પરંતુ તેવો શોધ કરવાને પૂર્વની ધણી બાબતોનું જ્ઞાન પ્રથમથી પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર પડે તેમ છે અને તેટલો શ્રમ કરવા પેહેલાં તે વાત ઉપર શ્રદ્ધા બેસવાની જરૂર છે. એટલે ન્યાં સુધી એ જે બાબત એકી થાય નહિ ત્યાં સુધી આ પ્રાચીન લેખોમાંથી સત્ય શોધવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ એ વાત નહિ જ બને એમ માનવાનું નથી. અત્યાર સુધીમાં જેવી રીતે નવા નવા શોધો થતા આવ્યા છે અને તેને આધારે ઉપર વર્ણન કર્યું તેવી પ્રાચીન હકીકતને ટેકો મળેલો છે તો આ શોધો પણ ક્રમે ક્રમે યશે એમ કહી શકાય છે, અને જ્યારે એ શોધોથી આપણાં શાસ્ત્રોની વાતોને યથાર્થ પ્રકાશિત કરવામાં આવશે ત્યારે એ અન્યોની મહત્તા અને તેમાં આપેલા જ્ઞાનનું સત્ય જ્ઞાન આપણા લોકોને યશે.

“ કવિતા-પ્રવેશ. ”

—અવલોકન—

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૨૮૪ થી.)

નવીન છન્દોની યોજના વિશે આ ઇતિહાસદર્શનમાં અનુલક્ષણ કરતે, વિષમ હરિગી- તની યોજનાનું સર્વ માન ‘ નરસિંહરાવ ’ ને આપ્યું છે તે જરાક મર્યાદિત કરવાની જરૂર છે. એ યોજના તો મરહુમ અણ્ણિલાસ નબુભાઈ દ્વિવેદીની હતી; મહેં માત્ર એ યોજનામાં સુરિય- તતા આણી હેને ‘ વિષમ હરિગીત ’ એમ નામ આપ્યું એટલું જ વાસ્તવિક છે.

આ પ્રકરણમાં ખીજી ન્યૂનાધિકતા એ છે કે જો ‘ અંગની ગીત ’ જેવા બન્ધને મરા- હીમાંથી ગુજરાતીમાં રા. અણ્ણિશંકર ભટ્ટે આપ્યું છે તે ગણનાયોગ્ય ધાર્યું છે, તો મરાહી- માંથી ‘ દિંડી ’ છંદ ગુજરાતીમાં આણવા માટે, તેમ જડું અભંગ માટે, સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈની પણ નામગણના થવાને અવકાશ હતો. હેમના એ પ્રયાસના પરિણામમાં અ- ભંગ તો નહિં પણ દિંડી છંદ તો ગુજરાતીમાં અત્યન્ત પરિચિત અને અનુકરણવિષય થઈ ગયો છે. આ પ્રસંગે એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે—મધ્યપિ છન્દ તરીકે દિંડી ગુજરાતી પદ્યમાં સ્વીકારાયેલી, સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈના સમય પહેલાં, જણાઈ નથી, તથાપિ દિંડીના જ માપની રચના દયારામભાઈની એક ગરબીની શદમાં, પેટા અંગ તરીકે, દૃષ્ટિએ પડે છે, જે તરફ ઘણા લોકોનું ધ્યાન ખેંચાયલું જણાતું નથી.*

“ સાલ બહેલી અલખેલી પ્યારો રાધે ’,

—એ સુપ્રસિદ્ધ ગરબીનું એ આરમ્ભનું ચરણ તદ્દન દિંડીના માપનું જ છે, અને તે પછી કેટલોક ભાગ જઈને લાગટ આવતાં ચરણો—

“ તથી તુજ સમા કોઈ અખિલ વિશ્વ વામા;

રાચી સાવિત્રી ઉમા રામા. ”

ઈત્યાદિ પણ એ જ માપનાં ચરણો છે.

§ પ્રેમાનંદ કવિએ “ દ્રાપદી-હરણ ” માં (૮ મા કડવામાં) અભંગ છન્દ સ્વીકાર્યો છે એ વાત આ વચનને બાધક જણાશે. પરંતુ એ પ્રેમાનંદના અભંગ વિશે મહારી શરૂકાઓ તથા વિચાર “ પ્રેમાનંદનાં નાટકો ” એ વિષયના નિબન્ધમાં સવિસ્તરે મહેં ખતાવ્યાં છે, તે ઉપરથી એ વિશેની મહારી અશ્રદ્ધા સંકારણ જણાઈ આવશે.

* રા. કેશવલાલ કુવના ‘ પદ્યરચના ’ વિશેના નિબન્ધમાં આ વિશે ઉલ્લેખ નથી; પ્રસંગ જ ન હોવાને લીધે. દિંડીમાં ઉપાન્ત્ય શ્રુતિ પ્લુત હોય છે તે તરફ હેમણે ધ્યાન ખેંચીને તે પ્લુત દાખલ કરવાનું માન દક્ષિણી બન્ધુઓને ઘટે છે એમ હેમણે કહ્યું છે. દયા- રામભાઈની ગરબીમાં આજ પ્રકારનો બન્ધ છે એ વાત હેમણે લક્ષમાં રાખી હશે તો પણ, ગરબીઓ વગેરેનો વર્ગ ‘ લયબન્ધ ’ નો ગણી એ નિબન્ધની ચર્ચાના વિષયની ખહાર હેમણે મૂક્યો છે તેથી સ્પર્શ નહિં કર્યો હોય એમ લાગે છે.

અંગ્રેજી સોનેટનું અનુકરણ કરવામાં ગ. બ. ક. હાકોળ વગેરેએ માત્ર હેની પંક્તિની સંખ્યાનું કેવળ ગૌણ અંગ પકડી લઈ ‘સોનેટ’ નો દાવો અચોક્ક્ય કર્યો છે, પરંતુ મિ. ખખરદારના ‘ધ્વનિત’ માં ટેલિક નિનતા છતાં ‘સોનેટ’ ની છાયા અને સ્વરૂપ સવિશેષ રીતે પ્રતિબિમ્બિત થયા છે—એમ મહે “વિલાસિકા” ના અવલોકનમાં સવિસ્તર રીતે દર્શાવ્યું છે તેથી આ ઇતિહાસદર્શનમાં સ્પષ્ટતા એ પ્રશ્નને અંગે અહિં પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી તેમ જ, મિત્ર હમ્મીત, તોટકમણિ, વગેરે ‘નવીન’ હન્ડે મિ. ખખરદારે યોગ્યતા છે તેમાં કેટલાકમાં નવીનતા ખરી છે, અને કેટલાકમાં નામની જ છે તે પણ તે સ્થળે ચર્ચ્યું છે x અંગ્રેજી Balladને ગુજરાતીમાં મિ. ખખરદારે જ આપ્યું છે એમ આ ઇતિહાસદર્શનમાં કહેવામાં આવ્યું છે, પરંતુ એમ કહેવામાં આપણા ગુજરાતી folk-songs (લોક ગીત) માતા balladsની અવગણ થાય છે તે પણ બતાવવું જોઈએ

૧ નહાનાલાલ દ. કવિની “વસન્તોત્સવ” ની શૈલી (બાધણીની શૈલી) વિશે આ ઇતિહાસદર્શનમાં ઉલ્લેખ થયો છે તે ઉપર એ બોલ આવશ્યક છે એ શૈલી તરફ આ સમ્રહકારોએ અરુચિ નથી બતાવી તેમ મંચિ પણ નથી બતાવી, ગદ્ય ઔદાર્યયુક્ત તટસ્થતા જ રાખી છે એ શૈલી—અથવા સમ્રહકારોના શબ્દો પ્રમાણે રા. નહાનાલાલનો નવીન ‘સુધારો’ (૧)—“છેક જ નવો અને સ્વચ્છન્દી નથી” એમ જણાવવા બહુ રા. કેશવલાલ ખુવનો ઉદ્દેશ હશે એમ એમો તર્ક કરે છે, અને રા. કેશવલાલના અતિશય આતુર્યયુક્ત તથા અપૂર્વ પદ્ધતિની ચર્ચાવાળા ‘પદ્યરચના’ વિશેના લેખમાંથી લાખો ઉતારો આપે છે. પરંતુ એ ઉતાવળ ઉપરથી એ પ્રકારનું અનુમાન મર્વાંગે ફલિત થાય છે કે કેમ તે સંશયની વાત છે ગ. કેશવલાલ બતાવેલે કે—

“પદ્યરચનામાં અક્ષરો, રૂપો, માત્રાઓ, કે પ્રયત્ન (stresses, accents) નો નિયમ હોયછે અક્ષરસંવાદથી અક્ષરબન્ધ રૂપસંવાદથી રૂપબન્ધ, માત્રાસંવાદથી માત્રાબન્ધ, ને પ્રયત્નસંવાદથી પ્રયત્નબન્ધ એમ ચાર પ્રકારની પદ્યરચના આપણી બાપામાં પ્રચારમાં આવી છે”

રા. નહાનાલાલની ચર્ચાવિષય રચના (૧) આ ચારમાંથી એક પણ વર્ગમાં આવી મકે એમ મહારી અલ્પમતિને લાગતું નથી હેના બે કારણો છે, એક તો એ જ કે રા. નહાનાલાલ પેતાના એ બન્ધમાં *ખખરદાર સ્વરિતત્વ*, રા. કેશવલાલનો શબ્દ લખ્યો તો, પ્રયત્ન જે તત્ત્વ મમાયણ છે એમ કાંઈક દાવો કરે છે અને હેમાં તે ઉપર રહેલું આન્દોહન પણ જુલે છે. આ આન્દોહન મહારી જરૂર શ્રવણશક્તિથી અતીત જ છે, તેમ જ સ્વરિતત્વ (‘પ્રયત્ન’) એ વસ્તુ આપણી બાપામાંથી હુમ જ થયેલી છે, તો અન્ય ઉપર આધાર રાખનારી કલ્પના અન્યવત જ ગણાય રા. કેશવલાલ પણ સ્વીકારે છે કે—“પ્રયત્નબન્ધ આપણે તદ્દા (અર્થાત્ ગુજર પદ્યમાં) બીજાવસ્થામાં દર્શન દેછે”. એ બીજાવસ્થા હાન તો પદ્યબન્ધને માટે નિરૂપયોગી જેવી જ છે, અને રા. નહાનાલાલની કૃતિને તો તે લાગૂ પડતી નથી. ‘ઇંગ્રેજીમાં તે (પ્રયત્નબન્ધ) અદ્ભુત વિસ્તાર પામ્યો છે એ પણ આ જળદુષ્પ ભૂમિમાં અનુરૂપ વિકાસ પામેા.”—એમ રા. કેશવલાલ ઇચ્છાયુક્ત ઉદ્દગાર કરેછે.

રા. ન્હાનાલાલની શૈલીમાં તે બીજા જટલ નથી એટલું જ નહિ; પરંતુ પ્રયત્નબન્ધને આવશ્યક પ્રથમ મર્યાદા જે સંવાદ તે રા. ન્હાનાલાલની શૈલીમાં જણાતો જ નથી. રા. કેશવલાલ એ આવશ્યક મર્યાદા આંકવા માટે કહે છે જ કે:—

“પદ્યરચનાનો આત્મા સંવાદ છે. રચના બંધબેસતી આવવી તે સંવાદ. ગદ્યમાં સંવાદ નથી; શાથી જે ત્હેમાં બંધબેસતી રચના છે નહિ; વાક્ય કોઈ પણ જાતના બન્ધન વગર કેવળ વિચારબ્રેહ્મીને અનુસરે છે.”

રા. ન્હાનાલાલની કૃતિમાં આ ગદ્ય જેવી બન્ધનહીન સ્થિતિ છે તે “વસન્તોત્સવ” ઉપર ચર્ચાપત્ર મ્હેં ઈ. સ. ૧૮૯૯ માં બાન્ધુઆરી—માર્ચના શાનસુધામાં લખ્યું હતું ત્હેમાં સંવિસ્તર રીતે બતાવ્યું છે. ગદ્યવાક્યોના અકારણ સ્વૈચ્છિક કકડા પાડી ચરણો જેવી ગોઠવણને પદ્યરચના ગનાવવાનું રા. ન્હાનાલાલે તે સ્થળે કહેલું કેવળ સ્વચ્છન્દી જ છે. હું નથી ધારતો કે રા. કેશવલાલ એ શૈલીને પદ્ય તરીકે સ્વીકારી સકે. આ વિગતને અંગે રા. રમણભાઈની “છન્દ અને પ્રાસ” વિશેના નિબંધના ચર્ચા બહુ ઉત્તમ પ્રકાર પાડે એમ છે. હેનો સાર એ જ છે કે ગદ્યરચનાનું સ્વરૂપ જ સ્થિતિકલાનું હોવાથી તે છન્દ—પદ્યરચના આપોઆપ જન્મે છે; માટે ખરી કવિતાને છન્દ (નિયમયુક્ત પદ્ય સ્વરૂપ) આવશ્યક નથી સારો તત્ત્વનો રા. ન્હાનાલાલ કે કોઈ પણ અનાદર કરે તો ત્હેની તે કૃતિમાં તે બાંધેલી કલાસ્વરૂપમાં દૂષણ જ ગણાય. આ દૃષ્ટિથી ‘ગદ્યકાવ્ય’ એ વસ્તુ પણ કાંઈ ‘અંતર્વિરોધી’ પ્રકાર જ ગણાય. એમ હેતુ નથી કે હેમાં કવિત્વના અંશ નથી. પરંતુ કલાસ્વરૂપના તત્ત્વને ધોરણે ‘કવિતા’ તરીકે એટલે અંશે ઊનતા જ. આ વિશે વધારે વિસ્તાર કરવાનો અહિં પ્રસંગ નથી.

(અપૂર્ણ.)

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

* Pitch accent તો ના જ સંભવે, પણ stress accent પણ એ રચનામાં અનુભવગોચર થતો નથી.

§ “કવિતા અને સાહિત્ય”—૫૪ ૨૩૭—૩૪૧ જુલો.

ખાસ ૫૪ ૨૫૮-૯, ૨૬૭, ૨૮૧, ૨૮૩ જુલો; જે ઉપરથી જણાશે કે, કવિતાનું આવશ્યકભાવિ કલાસ્વરૂપ છન્દબન્ધ છે એમ રા. રમણભાઈ સરળ રીતે સ્થાપે છે.

દક્ષિણના પ્રવાસની સંક્ષિપ્ત નોંધ.*

દણ્ડકારણ્ય, પંચવટી, ગોદાવરી, દિગ્વિષ્ણુ, પંપામરોલ, ઋષ્યમૂક, રામસેતુ, રામેશ્વર, લંકા આદિ રામાવતારનાં સુવિખ્યાત સ્થળ તેમ જ આધુનિક સમયમાં અગત્યનાં ગણાતાં અને જોવા લાયક હિન્દુસ્થાનના દક્ષિણ પ્રદેશનાં બીજાં સ્થળ પણ અને તો સાવકાશ જોવાં એવી ઉત્કંઠા લાંબા કાળથી ઉદ્ભવી હતી, પરંતુ તે અમલમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન અદ્યપિ મળ્યો ન હતો. લાંબે પ્રવાસે નીકળવાને કેટલીક અનુકૂળતા શોધવી પડે છે તેમાં પ્રથમ તો સમાનશીલ અને સમાન અભિરુચિવાળા મિત્ર સાથે હોય એવું બહુધા પ્રત્યેક જન ઇચ્છે છે. ગયા ઈમેમ્બર માસમાં મદ્રાસ શહેરમાં ઇડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ બઝવાતી હતી તે પ્રસંગે એ અનુકૂળતા મેળવી આપી, અને ગયા નવેમ્બર માસના અંતિમ ભાગમાં

* હિન્દુસ્થાન એક 'દેશ' નથી પણ 'ખંડ'—અર્થાત્ 'અનેક-દેશમય'—છે એ અર્થે અસત્યને સંપૂર્ણ અસત્ય બનાવે દેવા દેશ ઉત્સુક થયો છે, અને એકરાષ્ટ્ર-હિન્દુસ્થાનનાં જૂનાં જૂનાં ભૂ-પૂર્વે અને ઉદયગ-વ્યાપાર પર જ નહિ બાકે ગૃહ અને સાહિત્ય, કીર્તિ અને લિપિ મર્મ ઉપર પોતાની અમર વિરેકતા માંડી છે. 'एरांड इ बहु मयम्' એવી આત્મપ્રશ્નપૂર્ણ પ્રતિ ઉચ્ચારીને 'बहुमयम्, एकप्रधान' એવી આત્માભિમુખી પ્રતિ ચોતરફ પ્રસરી રેખાય છે. આ વર્તમાન પ્રતિને વર્ધોનાં જની કરવાનાં અનેક માધનોમાંનું એક મુખ્ય સાધન જુદા જુદા પ્રાન્તોના લોકોને એક બીજાં જોડાં નોમાં પ્રવાસ, એક બીજાની રીતભાતનું અવલોકન, એક બીજાની ખાસિયતોનું ઉદારતાથી જાણવું વગેરે છે. તેથી 'દક્ષિણ યાત્રા' મંબંધી આ સવિસ્તર લેખ પૂર્વોક્ત પ્રતિને અનુકૂળ થશે એમ ધારી અત્રે કહડે કહડે અમે પ્રસિદ્ધ કરવા માગીએ છીએ. અમે આશા રાખીએ છીએ કે આમાં વાચકોને એ પસંદ પડશે, અને હિન્દુસ્થાનના બીજા પ્રાન્તો સંબંધી પણ એવા જ લેખ આ પત્રમાં કે અન્ય પત્રોમાં વખતો વખત બહાર પડતા રહેશે.

વળી ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા (વીકલી) નાં ચિત્રો તથા દેશપરદેશની મુખ્યદીર્ઘ વર્ણનો અમે જોઈએ છીએ ત્યારે એક વિચાર અમને સતત આવ્યાં જ કરે છે અને તે એ કે આ અગ્રેજ પ્રજાની માથે જ્યાં મુઠ્ઠી આપણા લોક સમસ્ત પૃથ્વીતળને પોતાના આનંદ ઉદયગ અને પરાક્રમનું ક્ષેત્ર નહિ બનાવે ત્યાં મુઠ્ઠી એ પ્રજાની હરીદાર્થ કરવાની સઘળી આશા વ્યર્થ છે. અને તેથી હિન્દુસ્થાન બદાગનાં દેશોનાં વર્ણનો પણ જનજાતી વાચક આગળ વારંવાર મૂકાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. આટલા જ માટે નાદરોબી (હસ્ત આક્રિષ્ટ) થી લખાઈ આવેલું 'વિક્ટોરિયા ન્યાન્સ' નું પદ્યાત્મક વર્ણન, કાવ્ય તરીકે માધ્યમ પકિતનું હોવા છતાં, તે અમે આ પત્રમાં ખુશીથી પ્રકટ કર્યું હતું.

હિન્દુસ્થાનના જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં તેમ જ તેની બહાર વસેલ પત્રના ઘણા વાચકો છે તેઓને અમારી આદરપૂર્વક વિદ્યાપના છે કે પોતાના સ્થળનાં વર્ણનો (સપ્તસાન્દર્ભ-શહેર અને ગામડાંની વાધણી-લોકતા રીત રિવાજો-તેઓના વ્યાપાર વાણિજ્ય વગેરેનાં વર્ણનો) તેઓ અમને લખી મોકલશે તો તેને અમે વર્તમાનમાં ચોખ્ખા સત્કાર આપીશું. તન્ત્રી.

અમે અમારો પ્રવાસક્રમ નક્કી કરવાનું લઈ બેઠા. ક્યાં ક્યાં જવું, શું શું જોવું, અને કયે સ્થળે કેટલું રહેવું એ સર્વની નોંધ તૈયાર કરવા દિલ્હી સ્થાનનાં આરે ધામ, તથા દક્ષિણની યાત્રા એ વિષય ઉપર અમારી પાસે એ પુસ્તક હતું તે અને નકશા જોઈ જવા ઉપરાંત તે તે પ્રદેશના પરિચિત જે પુરૂષો અમને મળી આવ્યા તેમની પાસેથી માહિતી મેળવી. તે પછી જુદે જુદે સ્થળે ટ્રેનો પહોંચવાનો તથા ઉપડવાનો સમય જ્યાં દર્શાવેલો હોય છે એવા જુદી જુદી રેલવેના ગાઈડ એકઠા કરી અમે અમારી નોંધ તૈયાર કરી અને બની શકે ત્યાં સુધી તેને વળગી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. રાજસેવાના બાધનથી શુંબંધિત મિત્રની અનુકૂળતા જાળવવા માત્ર પરિમિત સમયમાં જ અમારે અમારો પ્રવાસ સંપૂર્ણ કર્યા સિવાય છૂટકો નહતો માટે કાર્યક્રમ દોઢાંદોડીનો ગોઠવવો પડ્યો. મર્યાદિત પ્રમાણે અમે સુંબઈમાં એકઠા થયા ત્યારે જણાવું કે ધાર્મિક કરતાં અમારી સંખ્યા વધી હતી. બીજા કેટલાક મિત્રને ઉત્સાહ થઈ આવવાથી તેઓ અમને આવી મળ્યા એટલે બિન બિન વયનાં સ્ત્રી અને પુરૂષ મળી અમારી સંખ્યા નવની થઈ.

વર્તમાન સંવત્સર ગોદાવરીમાહાત્મ્યનો હોવાથી અહીં બહુ જોવાનો નોંધ પ્રમાણે અમારે પ્રથમ નાચક ચંચક જવાનું હતું, ત્યાંથી નાગપુર પ્રદેશનું જોઈ ઉતારાનાં કાર્ય જોવા જવાનું હતું અને તે પછી થોડાં મનમાં રેલવે મારફત બારસી રોડ જઈને ઉતરી પંદરપુર જવાનું હતું. પરંતુ સુંબઈ આવતાં ખબર મળી કે નાચકમાં કોમેરોનો રોગ જો સમાં આસે છે અને નિઃશ્વાસ રોટ રેલવેની મુસાફરી શરૂ કરતાં જ કોર્પોરેટાઈઝમાં રહેવું પડે છે તેથી ધાર્મિક પ્રમાણે ઈશ્વર જવાશે નહિ. માટે અસહ્ય યોજના પડતી મૂકી અમે તા. ૧૫ મી ડિસેમ્બર ૧૯૦૮ ને રોજ સુંબઈથી ઉપડતી મદ્રાસ મેઇલ ટ્રેનમાં સવાર થયા અને તા. ૧૬ મીએ બારસી રોડ સ્ટેશને ઉતરી. અમને ટ્રેનમાં જ ખબર મળી કે પંદરપુરમાં પ્લેગ ચાલે છે તેથી ગામ ઉતર યઈ ગયું છે, માત્ર પૂનગરી લોહિ દિવસના બાગમાં દેવાર્ચન કરવા ત્યાં જાય છે. અમારી બાવના કેવળ સ્નાન તથા દર્શનની હોવાથી અમે તરત જ “બારસી લાઇટ રેલવે”ની ટ્રેન ત્યાં જવા તૈયાર હતી તેમાં બેસી ગયા. પંદરપુર અમને લગભગ અગીઆર કલાકે પહોંચાડ્યા. સામાન સથળે આગમ્યામાં જ રહેવા દઈ સ્નાન કરી બહારવા જેટલાં કપડાં લઈ ગામમાં ગયા. મધ્યાહનોત્તર એ વાગે ટ્રેન પાછી ઉપડવાની હતી તેથી ચક્રમાળામાં સ્નાન કરી શ્રીચિત્રલનાથજીનાં દર્શન કરી લાગતી પાછા ફર્યા. ગામમાં ઘર, રસ્તા, ખબર સથળું નિર્જન હતું. ટ્રેન નિયમિત સમયે ઉપડી અને અમને સાંધાજો પાંચ કલાકે બારસી રોડ જઈને સ્ટેશને ઉતાર્યા.

તા. ૧૮ ડિસેમ્બર ૧૯૦૮. આગલી રાત્રે નીકળેલા સવારમાં શોલાપુર પહોંચ્યા. આ બાબુએ શોલાપુર માત્ર પુનાથી ઉતારું શહેર ગણાય છે. શોલાપુરથી અમારે બવાની માતાનાં દર્શને હાજરજાપુર જવું હતું. પરંતુ ૨૮ માર્ચ જઈ અમુક વખતમાં પાછા આવવા માટે ગાદીનું સાધન અમને જોઈએ તેવું તાકીદ મળ્યું નહિ અને વધારે દિવસ અમારાથી ત્યાં રહેવાય તેમ નહતું માટે એક ઠેકાણે મુકામ કરી અમે ગામ જોવા નીકળ્યા. અહીં અમે સિંગાપતની વસ્તી વધારે દીઠી. સિંગાપત લોહિ દિલ્હી છે અને માંસાહાર કરતા નથી. મનુએ વર્ણવેલા આરે વર્ણુ તેમનામાં છે અને તે સર્વે શિવને માને છે. સ્ત્રી પુરૂષ દરેક

શિવનું એક નાનું સિંગ રૂપાની દાબડીમાં દોંડી ગમેલું પોતાના અંગ ઉપર રાત્રિ દિવમ થાપી મૂકે છે: સ્ત્રી પુરુષ બંને તે દાબડી કંદમાં અગર હાથે આબૂપણુ સ્થાને રાખે છે. ઉપવીત પહેરનાર ઉપવીતની સાથે ગમે છે. તે દાબડીમાંનું સિંગ પોતાના સંપ્રદાયની બહા-
રનાની દૃષ્ટિએ કદિ પણ ન પડે એવી ખાસ કાળજી રાખે છે. તન્મવીજ કન્તાં કાષ્ટએ તો
એમ પણ કહ્યું કે જીવ જાય તોએ શું અમે એ સિંગ કાઢતી દૃષ્ટિએ પડવા દઇએ નહિ.
શિવબક્ત છેએ એમ બતાવવા એ લોકો કપાળે તથા હાથે બરમ લગાડે છે. આખા દક્ષિ-
ણમાં સિંગાયતની મંખ્યા ૧૪,૨૨,૦૦૦ ની છે એમ ગણતરી થઈ છે. શેઠાપુરમાં એ
સિંગાયતના પૂજ્ય મિદેશ્વરનું સ્થાન એક વિશાળ અને ગમણીય તળાવ, જેને સિદેશ્વરનું
તળાવ કહે છે તેને કિનારે છે. એ સ્થળે યાત્રા બગવાને સમય નજીક હોવાથી પોતાનો
માલ ખપાવવાને આસપાસના શહેરોમાંથી જે વ્યાપારીઓ આવે તેના ઉપયોગ માટે એ
તળાવના કિનારાપર આખે રસ્તે નવી દુકાનો ઉભી કંવામાં તથા રમત કરી ગમત કરાવવા
જે ખેવાડીઓ આવે તેને સગવડ કરી આપવામાં લોકો પ્રયત્ન થઇ ગયા હતા. તેમ જ
આજે પણ સિદેશ્વરના અમુક ઉત્સવો દિવસ હોવાથી સિંગાયત માત્રને તે સ્થળે બોજન
સેવાનું આયોજન હતું તેથી તે સંપ્રદાયના આખાતરફ અનુયાયીનાં ટાળેટાળાં મિદેશ્વર
જતાં અમને મળ્યાં. સામાન્ય દિવસોમાં પણ મિદેશ્વરની ગોખા સારી હોય છે તેમાં વળી
આજના ઉત્તમને લઇને તેને વિશેષ શુભોચિત બનાવ્યું હતું.

શેઠાપુરમાં સાર્વજનિક ઉપયોગ માટે તળાવ કાઢે બગીચો છે અને તેની મધ્યમાં
એક સુંદર મકાન બનાવ્યું છે તેને Ripon Hall એવું નામ આપ્યું છે. તેમાં એક
Reading Room છે અને જાહેર બાઇબલ માટે બેઠક વગેરેની ઉત્તમ ગોઠવણવાળો
એક વિશાળ ખંડ છે.

શેઠાપુરમાં બજાર ધણું ખડું રાત્રિએ બગતુ હોય એમ જોવામાં આવ્યું. એ સ્થળે
સત્તર કાંતવાનાં તથા કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે તેથી લોકોને ઉદ્યોગ સારો મળે છે.
બાપા મરાઠી સાથે કાનડી પણ બોલાય છે.

શેઠાપુરથી ગડગ જઈએ ત્યાં અમારે હોસ્ટેલ સ્ટેશને ઉતરવું હતું તેથી તા. ૧૮
મી ડિસેમ્બરે સવારે નીકળી હોસ્ટેલ જઈએ ત્યાં બહારી અમે દક્ષિણે ચાલ્યા માર્ગમાં
ખીજપુર આવ્યું. ‘જીવ્યા કરતાં જોયું બહુ’ એ અમારામાંના એક વિનોદપ્રદ મિત્રનું
પ્રતિનિધિવાચક વાક્ય છે અને તે એટલે સુધી પોતે પાળે છે કે રસ્તામાં કોઈ નાનકડું ગામ
આવે ને ત્યાં દૂરી આવવાની અનુકૂળતા મળી હોય તો તેમ કરવા બાગ્યે જ ચૂકે તો
પણી મુસવમાની અમલમાં એક વાર ખીજ દરજ્જાનું ગણાઈ ગયેલું ખીજપુર જેવું શહેર
માર્ગમાં આવે તે એમનું એમ કેમ જવા દેવાય ? ખડું કહીએ તો ખસે ત્રણસે વર્ષ ઉપ-
રની આશય પમાડે એવી કારીગરી અને હુજરનો ખ્યાલ આપે એવાં ખંડીઓનાં ત્યાં છે તે
શહેર જોવાની અમને સૌને પણ ઉત્કંઠા હતી જ અને તે પરિપૂર્ણ કરવા અમે અમારો
પ્રવાસ અત્રે ખર્ચિત કર્યો. બાપાની ગાડીવાગાને જ બોમીઆ તળીકે ઉપયોગમાં લેવાનો
કરાવ કરી સ્ટેશનપર બહારોબહાર જ અમે ચાલ્યા. જુમામસ્જિદ, મહેનરમદાવ, અસર

મહોલ, તાજખાવડી, ગગન મહોલ, વગેરે, વગેરે મકાનો જે એકવાર તેની આખા હાલ-
તમાં જોનારને ચકિત કરતાં હતાં તેના અવશેષની જાંખીથી પણ અમને તેની બચ્ચતાનો
ખ્યાલ આપ્યા વગર રહો નહિ. બાકી તેની ખરી ખુબીઓ નિરીક્ષવાને, સમજવાને તથા
તેની યોગ્ય પ્રસંસા કરવાને જે અવકાશ, નિશ્ચિત અને શિષ્ટપશ્ચાત્તું જ્ઞાન જોઈએ તે અમને
ન હતાં. તેમાં વળી અમારામાંથી જે અઘાપિ પદ્ધતિનાના શક્યમાંથી યુક્ત થયા ન હતા
અને તે કારણને લીધે પોતાના સમય ઉપર પોને પ્રભુતા ભોગવી શકતા ન હતા તેમ ખી-
જને ભોગવવા દેવી પણ તેમને પરવડે એમ ન હતું તેથી તે તો “ ચાલોઓઓ, ચાલો-
ઓઓ ” નો આપખો ચમકાવતા જ રહેતા. પરિણામ એ આવતું કે કોઈ કોઈને તો મકાન
જોવા પેદા ન પેદા એટલામાં આગળ ચાલવા પાછું ગાડીમાં સવાર થવું પડતું. આ ઠેકાણે
એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે મંડળીની સંખ્યા ધાર્યા કરતાં વધેલી હોવાથી મિત્રજ્ઞાન
હોકા એ સામાન્ય ઉક્તિનો અમને અનુભવ મળે તેમાં પણ નવાઈ નહિ.

છેવટે સુલતાન મહમદની કબરવાળા વિખ્યાત “ ગોળ શુબજ ” આગળ અમે આવી
પહોંચ્યા. અમારે રેલવે સ્ટેશન ઉપર રાત્રિએ રહેવું હતું અને એ શુબજ સ્ટેશનથી નજીક
હોવાથી કંઈક નિશ્ચિતએ જોઈ શકીએ મારે અમે એ ઠેકાણે છેલ્લું આવવાનું રાખ્યું હતું.
શુબજ જમીનથી લગભગ ૨૦૦ ફુટની ઉંચાઈએ હશે અને અમે એ જોવાને ધણી અધીરા
થઈ ગયા હતા તેથી નીચેના મજલા, તેની બાંધણી, તેની કારીગિરી જોઈ ન જોઈ ને અમે
તે એક પછી એક આવતી ગોળ સીડીઓ ચઢ્યા જ ગયા. છેવટે તે ગોળ શુબજ પહોં-
ચતાં કોઈક શબ્દ ક્યો અને તેનો પ્રતિધ્વનિ દશેક વખત ઉપરા ઉપરી થવા લાગ્યો અને
પછી તો મોટા ધોંધાટ થઈ રહ્યો. તે જોઈ કોઈક તો હર્ષધેલા થઈ ગયા અને કૂદવા લાગ્યા.
તેઓ શાંત થતાં લાંબે બેઠેલા કેટલાક માણસે એ શુબજની ખરી ખુબી અમને સમજાવી.
એ શુબજનો બ્યામ ૧૨૫ ફુટ છે અને તેમાં ૧૨ ફુટ પહોળી gallery એટલે આસ-
પાસ ચારે તરફ ફરવાનો રસ્તો છે. તેમાં ચાર ઠેકાણે બરાબર કર્ણુલીટીએ ચાર બેઠકા છે.
તે અમને બતાવી તે બેઠકાએ કહ્યું કે, બે બાજે વહેંચાઈ જાઓ, તેમાંથી એક બાગવાળા
એક બેઠકે બેસો અને બીજાને બરાબર સામી બેઠકે જવા દો. પછી તેમાંથી એક જણ
તે બેઠક પાસેની દીવાલ પાસે મોં લઈ જઈ ધોંધાટ કર્યા સિવાય ધીમે રહીને, કાનમાં વાત
કરતા હો તેમ, કંઈ બોલો. અમે તેમ કયું એટલે તે ધીમે આવજ, જાણે કોઈ મોટા ધોંધા
પાડીને રહેતું હોય તેમ પરંતુ ધણે જ સ્પષ્ટ સામી બેઠકવાળાને સંભળાયો. તે જાણે પાછ-
ળની ભીતમાંથી જ કોઈ બોલતું હોય એમ લાગ્યું. અમે સામસામે સવાલ જવાબ કર્યા
અને બેઠક આનંદ અનુભવ્યો. આ શુબજ દુનિયામાં મોટામાં મોટા શુબજ છે તેમાંનો
એક ગણાય છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે તો દુનિયામાં આ શુબજ માત્ર એકથી જ
ઉતરતો છે.

જો અંગ્રેજીમાં Whispering Gallery ને નામે ઓળખાય છે. એના બાંધકામનું
તેમ જ બીજા પુસ્તકોમાં બીજા મકાનોનું શાસ્ત્રીય વર્ણન Fergusson's History of Indian
Architecture માં આપેલું છે.

ખીખપુ મા કેટલી મોટી મોટી તોપો છે તેમા સૌથી મોટી ને “ મટેક એ મેલન ” કહે છે તેના મુખની પહોળાઈ એવળી છે કે એ માણસ કુદાદે તેમા બેસી શકે

ખીખપુ થી જમીને નરે ટ્રેનમા મેથ તે સિતિમણિ સ્ટેશને ઉતરી કૃષ્ણા નદીમા સ્નાન કરી તા ૧૮ મીએ પાછા ચા-યા તે ત્રિએ દેસ્પેટ સ્ટેશને ઉતર્યા ગામમા જઈ મુમમ રોધવાનો વખત ન હતો મા એવે સ્થળે સૂઈ ન્હા કે જ્યા દિવસના ભાગમા બેસવાનું પણ મન ભાગ્યે થાય

પ્હો ફાટતા ધોગાડીઓ* બાડે કરી સ્ટેશનથી સાત માઈલ દુર હાંપી છે ત્યા જ્યા નીમળ્યા તુંગભદ્રાને દક્ષિણ મિનારે હાંપી એક નટવિભવવાળુ સ્થાન છે પુરાતન કાળનું વિજયનગર તે હાંપી દક્ષિણ દિશામા જે દિદુ તંત્રઓ એમ્વાગ તંત્ર કરતા હતા અને જેના વશને તેમ જ ગળ્યને વિજયનગર કહેતા હતા તેની રાજધાની આ સ્થળે હતી જિન બિન્ન યિતિએ પાંચેના જે ખીએરે પડેલા છે તે નવ એગસ માઈનના થેલામા છે એમ મટે છે તેમા મ્મળાપુ ગામ અને આનામુળી આની જાય છે જે ખીએરે અ થાપિ નજરે પડે છે તેમા ગળનો મટેન ગણીઓનું હમામખાનુ વિડોઆનુ મંદિર દ્વાથી થાન વગેરે છે હાંપી પહોળતા રસ્તામા જે ખીએરે આ-યા તે જોતા અમને ધણો વિસ્મય થયો અને અસનના જાળઓની દોનત વેબવ તેમના સમયના શિલ્પશાસ્ત્રીઓની કુશળતા અને તેમના જાળની ગોળાને વખાણતા અમે આગળ ચાલ્યા હાંપી પહોંચી ઉતરવાની સગવ માટે તપાસ કરતા માનમ પ યુ કે મંદિર મિવામ ખીએ કોઈ ટેમણે ઉતરવું અને તેમ નથી માટે ત્યાંના નિયમાનુમા દેવના અભિષેકના ૩૫ અગાઉથી આપી એક ઝોરડી લીધી મંદિર બહાર ધોગ મુપડા સિવાય ગામમા કંઈ વસ્તી દીધી નહિ મંદિર પાસે જ સીધું સામાન વગેરે વેચનારની બે ત્રણ દુકાન છે મ્મળાપુર મ્મિ મોટું ગામ છે ને ત્યા સગન સારી કહેવાય છે પણ અમે ત્યા ગયા નહતા તે દિવસે તે તુંગભદ્રામા સ્નાન કરી આપી બોળન કર્યા પછી સૂઈદેવે ચારી આપી નહિ તેમ જ થાકી પણ ગયા હા એ દેને સૂઈ ન્હા

કિર્કિંધા ગામ તુંગભદ્રાને સામે કિનારે છે ત્યા જ્યા માટે બોમીઓ લઈ સવારમા નીમળ્યા નદી એગગવા માટે હોગી મ્ પનાઇનો ઉપયોગ તેઓ જાણતા નથી આમ્થુના મોટા ગોળ હાજર ટોપના બનાવી તેને બહારથી આમડે મઢી લીધેના હોય છે તેમા બેસાડે છે ટોપનાની ઈર તર્ફ ફેરમા આર માણસ બેસી શકે છે વાસવડે એ માણસ તે ટોપ લાને ગોળ ફેરવતો ફેરવતો આગળ ચલાવે છે અને સામે પાર લઈ જાય છે એ બે ગામ વચે પ્રતિદિવસ બ્યવહાર ચાલુ હોવાથી ઘણું ખર્ સૌ પેતપોતાના ટોપના રાખે છે તેમ

૬ એટલે, સમગંગણુનો રાજ

* દક્ષિણ દેશમા ધો ગાડીઓને “ ઝટકા ” અને બગડગાડીઓને “ બડી ” અથવા વાળે છે અને ગાડીની બનાવટ નયા ધાટમા બનુ ફેર હોનો નથી ચાર પાય માણસ તેમા બેસે અને બાડુતી છતા ધો । તથા બગડ બનુ વગથો રસ્તા કાપે છે

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

આહુ જમાનાની તંકાત આપનારી તમામ આપણિયોમાં

ચાગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિપાને દૂર કરે છે
- (૨) નળણા પડતાં યાન તાલુકાને પ્રુષ્ઠિ આપે છે.
- (૩) પડતી જતી સ્મરણ શક્તિને સંતોજ કરે છે.
- (૪) શેદીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મરથાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં ચતા ધાતુ પાતને અટકાવે

શુભાવેલ પુરુષ વને પાંચ રહે છે.

૩૨ ગોળીની કચી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

સચળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક ભયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.

ચેતરણાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર ”

અમારૂં પુસ્તક પાંચો

તે આગેગ્ય, દોહત અને આખાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનાર છે

૪૨ આકૃતિઓમાં બહાર પડી આજ સૂધીમાં તેની

લગભગ લાખ પ્રતો મુદ્રત વહેંચાઈ ચુકી

તે પુસ્તક

કચેછ, મગડી, ગુજગતી, હિન્દી, ઉર્દૂ, ઉર્દૂ (સર્જગતી લિપિમાં), જમાણી અને તામિલ
બાવામાં તેપાર છે તેહુય જાણમાં જણાય છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ પેણે લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

WESTERN EDUCATION FOR ORIENTAL PEOPLES

"What I want to say—and all this leads to it—is that although it is far from me to belittle in any way the education of a purely occidental type which is being given in these institutions I would strongly urge upon parents of all boys who are themselves natives of Ceylon to insist upon their children being thoroughly grounded in their own language, that they should be taught to understand their own great history not merely the names and the date and incidence, but the philosophy of all the events of all the happenings of those many hundreds of years of their history during which their race has been in process of formation that they should learn to glory in the high achievements of their race, that they should learn to be proud of its traditions, proud of its history and its vernacular as becomes those who are born in the country, and that they should know above all the people of the country—not the educated people who have received an education such as their own because that acquaintance is easy to make—but to learn to know the people and thoroughly to understand the natives of the country so that they may be able to speak for those natives the mixed-blooded natives—with the voice of authority, which must be recognised as of immense value. It seems to me that this is a very important point in the real broad education of the rising generation in our Colony to-day and very humbly I would commend it to parents as something worth thinking about. Colleges such as this will, I am convinced, do all they can to fulfil their objects and to give to the children of all classes of the Colony the best education according to the best occidental ideas that we are capable of affording. But nobody can give to any son of a native of this Colony an education in his own country in his own history, in his own traditions in his own language, and above all an understanding of his own people except the parents who bore him. They must take care that he shall not forget in the flood of other learning, this most important learning of all a thorough knowledge of his own country, its people, its history and its language. I say again with St Paul that if a man of this Colony speak with the voice of men and angels and hath not love for his Colony he has become as a sounding brass and a tinkling cymbal, and he fails to play his part in the great development of the race which it is the duty of every man here to play.

३५३

इदं सत्यं सर्वपा भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयं पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयं
पुरुषोऽयमेव स योऽयमाभेदममृताभिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

सत्यान्न प्रमादितव्यम् । धर्मान्न प्रमादितव्यम् । बुद्धालान्न प्रमादितव्यम् ।
भृत्यै न प्रमादितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्या न प्रमादितव्यम् । उपनिषद्

ବର୍ଷ ୮, ୨୦୧୫ ୧୦.

[भासिक.]

આધિન, સપ્ત ૨૬૬૫.

તન્ત્રી—પ્રેક્ષિત? આનંદરામ ખાપુભાઈ છુ। એમ એ એતુ એતુ બી

અનુસંધાન

Y33

(૧૧ ૨૧ અરદેશર ન અખરદાર)

ગ્રીષ્મ યુગમાંની સાહિત્ય પરિપક્વતા તો સાદે એ એક નજર પર લાગે કે તેનું બાહ્ય ન

٥٣٤

સાનનાતનુ સરકૂત રા હિત્ય

447

(२१ २१ आनन्दराज पण्डित)

विक्रमता सप्तमा सै । नी जराती भावा

४५७

(२१ २१ ६ ११ २१००)

આદિત્ય જાને તેના અંગે

450

(સા તા મોહનવાણી પૃથ્વીમાં હવે એમ એ ક્યુએન બી)

મોગત પાઠશાળોનું નિર્વહન

५३७

(२१ २१ शुभमस हविषा २१)

आपणा देशी राज्या

493

(२१ २१ श्रीकृष्णदास अग्रवाल २)

લવાજમ.

(૧) લાઘણીઓ, (૨), સભાઓ, (૩) વિદ્યાઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) ગુજરાતીઓ, (૬) માસ્ટરો, (૭) તળાવીઓ તથા (૮) માસિક રૂ. ૧૫ મુધીના સર્વ પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉપરની લાઘણીઓને ખાસ બદલીસ: નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અંદરની) રાજ્યના આશ્રય વિનાની લાઘણીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પત્ર નક્કીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૧-૦ મોકલવા ૫૫ કરવી. બીજા વર્ષમાં, રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦:

અન્ય સર્વ માટે વર્ષ એકના

રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ એક અંકના

રૂ. ૦-૬-૦

મળવાનું ટેકાણું—વસન્ત ઓફિસ—અમદાવાદ:

આયોનિક ફાર્મસી

માં

બનતી સાધારણ ઉપયોગન

ફીવર ડ્રોગ્સ—જ્વરબિન્દુ દરેક જાતના તાવ ઉપર લાયક પડે છે

રૂ. ૦-૪-૦

જર્મીસાઇડ—જંતુવિધવાચક: ચેપી કે ઝેરી જંતુના લપ્પને કાપી નાંખે છે.

રૂ. ૦-૮-૦

બ્રસક ર્યુરિકાઇંગ સોલ્યુશન—રક્તશોષક, શેઠી વિકાર ઉપર

રૂ. ૧-૦-૦

ફીવર સોલ્યુશન—ઝાડાની કબજાઆત વગેરે દુર કરે છે. પેટ સાફ આવે છે. અને જીભ લાગે છે.

રૂ. ૧-૦-૦

એન્ટિસેપ્ટિક મલમ—ચામડાના દરેક રોગ ઉપર કંટાળું અંટકાવી

રૂ. ૦-૮-૦

એ ઉપરાંત દવાઓ મલમ, ખીલનો મલમ, કાલેર: પ્લેગ વગેરે સમગ્રી જાતની અકસીર દવાઓ જતાવવામાં આવે છે.

વધુ ખર્ચ માટે તથા તમુના માટે લખો:—

(પ્રો. મજમરની)

આયોનિક ફાર્મસી

ગીરગામ—સુબખ.

નિયમો.

- ૧ વગર સહીના અને તન્ત્રીની સહીના લેખો માટે તન્ત્રી જવાબદાર છે.
- ૨ “વસન્ત-ઓફિસ” ની સહીના લેખો માટે “વસન્ત-ઓફિસ” અને બવરધાપક જવાબદાર છે, અન્ય સર્વ લેખો માટે તે તે લેખોના કર્તા જવાબદાર છે.
- ૩ કોઈ પણ લેખનું અસલ લખાણ—એ લેખ “વસન્ત”માં દાખલ કરવાનો મા કચો, દો કે ન દોષ—પણ એ લેખકને પાછું મોકલવાને અમે બાધાના નથી. બધવસ્થાપક.

ઉપકાર.

“ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય” એ લેખ આ પત્રમાં—સાહિત્ય પરિષદના મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ તથા સેક્રેટરી સાહેબ—એઓની મુશ્કેલી દૂર કરવાના કાર્યક્રમમાં દાખલ થઈ શકે છે. તે માટે હું તેમનો ઉપકાર આનુંકું.

આનંદરાંકર બા. ધ્રુવ.

વસન્ત.

इदं सत्य सर्वेषा भूताना मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो यश्चायमध्यात्म सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

મત્યાન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલ્લાન્ પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાશ્ચ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ

વર્ષ ૮, અંક ૧૦.

[માસિક.]

આદિત, સપ્ત ૧૯૧૫.

જીવનસન્દ્યા.

(ગરબી *)

મખિ ! મૂઝાઈ પ્રાણુની પાખી રે,
અધસડી લાગે શુ વસત જો,
ખાલી ખાલી પત્તે મેવના રે,
અધુરા અજાણા ઉતરત જો
સખિ ! કંઈ આની મધુ જીવન થયે ૩ । ૧

મીઠા તેજેમય રવમા હતાં રે,
ધ શીમા કંઈ દીપતી જ્યોત જો,
હવેદાલી ઊંડરી આંખડી રે
સન્દેશા દેતા ખેલત જો
સખિ ! એવુ જીવનમાં કંઈ હતું રે । ૨

વનદીનામા પ્રાણુ વસાવતો રે,
પખીડાનો પુણ્ય સમીઠ જો,
કળે કળ મૂડી ખાલી દીસે રે
અધુરું અધુરું લાગે આજ જો
સખિ ! જીવનમાં કંઈ બિલુ થયું રે । ૩

ઉધડતા પ્રત્યેક પ્રભાતમાં રે,
કે પુરુષો શું ખીલતે રૂઢ ને;
રંગો કંઈ આવે ને નાથ છે રે,
પણ કંઈ ગઈ તે પ્રભા અતૂલ ને.
સખિ ! કંઈ જીવનમાં ઘટતું દીસે રે ! ૪

આજે એ જ ઊભી તરુવેલડી રે,
એ જ ઉપર છાયું આકાશ ને;
ધૂમતી રવિચંદ્રાની બેલડી રે,
વેરે એ જ અલૌકિક હાસ ને.
સખિ ! પણ કંઈ હડી ગયું રે ! ૫

સખિ ! આ ધરણી તબતી તેજને રે,
કે આ બૂલતી પહારી આંખ ને;
અન્ધારે ગૂંચાતું તેજ કે રે,
તેજતણી ખીડાતી પાંખ ને.
સખિ ! કંઈ એવું અગમ્ય જ શું હશે રે !

શું સૌન્દર્ય ન ધારે એકતા રે,
કે નવ ધારે માનવહરે ને;
ન્યોત્ત અખંડ અચળ પથ પર દીસે રે,
કે વધતાં ખસતી તે દૂર ને ?
સખિ ! કંઈ એવી સમસ્યા સદિની રે ! ૭

ટહુકા કરતાં જુલજુલ કોકિલા રે,
તે સાથે રસ ઝીલતાં વૃક્ષ ને;
નાચે યનયન મોંઘા મોરલા રે,
તારા ટમકે નયને લક્ષ ને.
સખિ ! એ સર્વ લદ્દું કંઈ અંતરે રે. ૮

પણ આ સાગર ઊડા ઘોરતો રે,
ને પીંપળ જીભાં સૂઝાઈ ને;
ઊડા કંઈ નિઃશ્વાસ વહાવતાં રે,
કરતાં એ જ કથા સુખ કાંઈ ને.
સખિ ! આં મોંઘેરાં શ્રમણાં ગયાં રે ? ૯

નિદ્રા જેવું જીવન આપણું રે,
એક રત્નનીનો જન્મ જણાય ને;

ફૂટી તારા સંધ્યા, તેજથી રે,
વધતાં અન્ધારે ગૂંથાય ને.

સખિ ! એવા જીવને પડદા પડે રે । ૧૦

પણુ તે સમણાંની છાયા રહી રે,
અગ્નિને બારેલી રાખ ને;
જીવન વનમાં વધતા પ્રાણને રે,
તિમિરે તેજ તણી રૂહે જાંખ ને.

સખિ ! સ્મરણે કંઈ સત્યો ભગતાં રે । ૧૧

હાડી કાળી છાયા મેઘની રે,
કે બ્રહ્માંડબર્ષાં ભરશેર ને,
નહિ દાંડી, નહિ બૂલાવી શકે રે
એ સ્મરણોના પ્રિય અંકોર ને.

સખિ ! અમીસાગરતીર એ કંઈ ઉગે રે । ૧૨

તો આ અન્ધારે નભગંગને રે,
નેતાં તારકશું જલુ તીર ને
ઉતરતા જીવનના પંથમાં રે,
ધર્મ અને શ્રદ્ધામાં ધીર ને;

સખિ ! કંઈ એ અંતર બળ અપડુ રે । ૧૩

સખિ ! આ વનહીવામાં નાયતાં રે,
પંખીયાં રેશે રસરેલ ને;
તે આ ઋણાં દોડે ફૂલતાં રે,
એમ હતા મુજ બાલકખેલ ને;

સખિ ! તો એ આજે વધુ વ્હાલીકાં રે । ૧૪

સંધ્યા મેઘી રંગે રમ્યાં રમ્યાં રે,
ને આથમે તેજનું તેજ ને;
સંકેશો તેમ જીવન જગે રે,
અશુની પ્રજ્વલતામાં એ જ ને.

સખિ ! ત્યારે પણુ તે કંઈ દોરો રે । ૧૫

મદ્રાસ:

14-૮-૦૯. } અરદેશર ફ. અબરદાર.

ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં

સ્વાગતમંડળનાં પ્રમુખ ગોંડલનાં રાણી સાહેબ અ. સૌ.

નંદકુંવરબા સી. આણ. એએએ કરેલું બાપણ.

સાહિત્યપરિષદના સભ્ય પ્રતિનિધિઓ,

આપને અહીં આવકાર દેવાનું કામ સ્વાગતમંડળે મને સોંપ્યું છે. આ કામને માટે મારી યોગ્યતા ને ચકિતની ખરી કસોટી એ મંડળે કરી હોત તો એક કોષ ખીળ કુચળ ને વિદ્વાનને એ માનવતા કામને માટે પસંદ કરત, ને તેથી કરીને આપ લોકના કાનને વધારે રમદાર, સંગીન ને પુષ્ટિકર ખેરાક મળત. પણ માણસ સ્વભાવથી પ્રાંતિને વચ ચવા પાત્ર છે. જે ગુણ કે ચકિત જ્યાં ન હોય ત્યાં તેનો આરોપ કરવો એજ પ્રાંતિ છે. આનું પરિણામ આપ લોકને નિરાશા ઉત્પન્ન કરનારૂં થશે એમ માફ તો મોકસ માનવું છે, તોપણ મારે આત્મીયૃત્વે જણાવવું જોઈએ કે આપને સન્માન આપવામાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે; કેમકે આપ સદુ સાક્ષર છે. ગુણીને આવકાર તેના ગુણને લઈનેજ છે. તેથી આ વિદ્વાન મંડળને સ્વાગત આપવામાં હું સરસ્વતીનુંજ ઉમંગથી આવાહન કરું છું એમ માનું છું.

હિંદુસ્તાનના સઘળા ભાગમાં તેમજ જાવા, શ્યામ, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જાપાન, એકાંડ, ઉગાંડ, ક્રાંસ, આફ્રિકા, અમેરિકા, મોરિયસ આદિ દૂર દૂરના દેશોમાં ધંધા રોજગાર કે અભ્યાસના નિમિત્તને લઈને વસતા ગુજરાતી બાહ્યોમાંના કેટલાક તરફથી આજના સમારંભ માટે સદાનુશ્રૂતિના તાર આવ્યા છે. એ તાર મૂકનારા દેશાંતરનિવાસી બહુઓ પોતાના રચુગ ઘરોમાં અહીં આવી ચડ્યા નથી, તોપણ કહેવામાં આવે છે કે જ્યાં ગામા થણ વચ્ચે છે ત્યાં હનુમાનજી અદરશરૂપે રામચરિત્ર સાંભળવા આવે છે, અને જ્યાં બારતનું શ્રવણ થાય છે ત્યાં વીરપરાક્રમ સાંભળવા અપ્પરથામા સુક્રમરૂપે હાજર હોય છે, તેમ તાર મૂકનારા બહુઓના સુક્ષાત્મા અહીં વિદ્યમાન છે એમ માની તેમને પણ મારી તરફ સ્વાગત અંગીકૃત હો એમ ધન્ય છું.

સમારંભો અને સદ્ગુરુઓ, આ દુનિયામાં લોક નાના પ્રકારનાં ઉદ્યોગ ને કાસીસ કરતા જણાય છે. તેમાં સદુથી વખાણવા જોઈ ને જરૂરના ઉદ્યોગમાંના એક સ્વભાષા ખીલવવાનો ને તેના સાહિત્યમાં ઉપયોગી વધારો કરવાનો છે. એજ ખરી માતૃપૂજા છે. માતા વિશેષે કરીને ત્રણ પ્રકારની છે. એક તો જેણે આપણને જન્મ આપ્યો છે તે આપણી ભક્તિ, સેવા ને પ્રેમની સર્વ પ્રકારે દાવાદાર છે. એ વાતને નાનાં મોટાં સદુ સ્વીકારે છે. કેમકે માણસમાં સ્વભાવના ચીલવણુની ઉત્પત્તિ એજ છે, ને એજ આપણા આ લોક પરલોકના સુખનું ખીજ છે. બીજી માતા જે ભૂમિમાં સ્થાવર જંગમ તમામ પ્રાણી પદાર્થ

ઉત્પન્ન થાય છે, સ્થિતિ કરે છે ને લય પામે છે તે. માટેજ આપણી જન્મભૂમિનો આપણા પ્રેમ ને ભક્તિ ઉપર પૂરો દક્ષ છે. સ્વદેશાભિમાનનું બીજ અર્થ છે. ત્રીજી માતા પોતાની ભાષા છે. કેમકે આપણું જ્ઞાન વાણીયી, અર્થાત્ ભાષાથી, ઉત્પન્ન થયું છે, ને એજ કારણથી આપણા મુજાફરો 'માતૃકા'ના નામથી ઓળખાય છે એની વચાર્થતા સમજનાં પરમ્-પદ્મોધનુજ બીજ છે એમ વિચિત્રત્વનો નિર્ણય કરનારા કહે છે. એ રીતે આપણે સદૃ વાણી એટલે ભાષાથી ઉત્પન્ન હોઇ ભાષા આપણી માતા છે એમ સદજ સમજી શકીએ.

હવે દુનિયામાં સપૂત થઇને પોતાની માતાને સ્મિયરેલાલ, અડવી જોવાને કાણુ ઇચ્છે? કોઇજ નહીં. ભામિનીશૂણ્યના સોળ શણુગારના પગના શણુગારને ઠેકણે ભાષાદેવીનું આશ્રયણ ધર્મ છે. ધર્મ એટલે કર્તવ્ય. બોધી મુદતની આપણી જીવગી છે, તેમાં આપણે શું કામ કરવાનું છે, એ પ્રથમ જાણવું જોઈએ. એ સવાવનો જવાબ મહાત્મા નારદ મુનિએ એક પ્રસંગે એમ આપ્યો છે કે પોતાના સર્જનદાર માલિકને સંતોષવો એ મનુષ્યનું મુખ્ય કામ છે. તે કેમ સંતોષ પામે તેનું સવિસ્તર કથન પોતપોતાના ધર્મશાસ્ત્રમાં કીધું છે. માટે માતૃભાષામાં મુખ્ય સાહિત્ય ધર્મતાનને લગતું જોઇએ. એટલે તેવા પુસ્તકો અનુભવી અને મર્મગ્ર સેખકોને દાયે લખાવવાં જોઇએ. જે ભાષામાં ધર્મતાનનાં સાધન પૂરતા નથી તે ભાષા કેવળ શૌભા વિનાની છે. ધર્મને કંઈ નવેસરથી પેદા કરવાનો નથી અનાદિ કાળનો સિદ્ધ છે. માત્ર મૂળ ભંડારમાંથી ઉત્તમ, મધ્યમ, કનિષ્ઠ શુદ્ધિને પોત પોતાના લાયકનું પુષ્ટિદ્રવ્ય મેળવી તેને ફેલાવવાનુંજ કામ કરવાનું છે.

દાયના સૌભાગ્યચિહ્નને ઠેકણે ભાષાદેવીને અર્ચણ પુરપાર્યનું સાહિત્ય જોઇએ. દાય એ અનેક પ્રકારના ઉદ્યોગનું સાધન છે, ને એથી આજીવિકા સધાય છે, માટે જે જે ધંધા રોજગાર દેશમાં પ્રચલિત છે તેનું યત્ન સોકને સુવખ રીતે મળે, તેમજ બીજા દે-શોની આયોગિક સંસ્થાઓ, જેનું પ્રાર્તન આ દેશની દોલતમાં વધારો કરવાની આશા આપતું હોય તેની આપણા લોકને માહિતગારો મળે એનું સાહિત્ય ભાષામાં બહોળું જોઇએ. આ સંધળું અર્થશાસ્ત્રના અગમૂત છે. એમાં જેતીવાડી, વેપાર રોજગાર, વિવિધ હુજરો, યાંત્રિક કળા, તથા વ્યવહારોપયોગી અનેક શાસ્ત્રોનો સમાસ થાય છે. કેળવણીનો અત્યુત્તમ વિષય પણ એક રીતે અર્થનુંજ અંગ છે. એમાં બાળકને બાળકના લાયકનું, જીવાનને તેના બર્તનું, જુદને જુદ લાયકનું, સ્ત્રીને અતુકૂળ પડતું સ્ત્રીને માટે, ને પુરુષને અતુકૂળ પડતું પુરુષને માટે, એવાં વિવિધ શિક્ષણને લગતું સાહિત્ય ભાષાનું આમરણ છે. કેળવણીના પેટામાં શારીરિક કેળવણી આવી જાય છે. તેથી બાળકો તથા જીવાનોને માટે જાત જાતની કસરત તથા રમતગમતનાં પુસ્તકો તેની રીતિ તથા ચિત્રો સાથે ઠેકઠેકણે પ્રસિદ્ધ થવાં જોઇએ કે જ્યાં તેઓ શરીર બળવાન થાય ને જહાદૂરી, હિમ્મત તથા નિઃશતાના ચણે સંપાદન કરે. સામાન્ય કેળવણી સંજોઈ એટલું અવલોકન કરવાની જરૂર છે કે તે સર્વથા પારકાની નકલ ન જોઇએ. આપણા દેશ, કાળ, સીવાજ તથા પરંપરાને માફક આવે એવી કેળવણીની આપણને જરૂર છે. દરેક પ્રકારે આપણું આર્થિક સચવાય ને તેને કોઈ રીતનો વિકાર ન આવે એવાં શિક્ષણરૂપ સાહિત્યની ખોટ પૂરવામાં સાક્ષરોએ ઉદય કરવો પડે છે. એ પૂરવામાં એ વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી એ છે કે આ દુનિયામાં જેવા જાણવાની

પરંતુ એટલી છે કે કોઈ જન્મ તેનો અભ્યાસ કરતાં રહીએ તોપણ તેનો પાર આવે એમ નથી. તેથી જ કેળવણીથી આપણી ખાસ ગરજ સરે તેટલીજ સારી રીતે આપણની વ્યવસ્થા આવકારણી છે. જેમાં વખત ને મહેનતનો વ્યય થયો ને ફળ થયું તે જાતના શિક્ષણને બદલે જેમાં થોડા શ્રમથી ને થોડા વખતમાં ફળ વધારે થાય એ ઉદ્દેશથી શિક્ષણનું સાહિત્ય યોગ્ય તોજ સુખપદ નિવડે એમ માફ માનવું છે.

બાપાદેવીના હૃદયના હારને સ્થાને યામરૂપ પુરુષાર્થનું સાહિત્ય શોભવું જોઈએ. હું એ વાસનાનું નિવાસસ્થાન છે. હરેકનાં હૃદયમાં એવી કામના રહે છે કે મારો સંસાર સુખરૂપ નીવડે; હું યશસ્વી થાઉં; સંભાવિત લોકની પ્રતિજ્ઞાને પાત્ર ગણાઉં; મરીબ લોકની દુવા મેળવું; પુત્ર પરિવારનો દહાવો લઉં; સદૃશ્યથી શોભું; જાહેર કામમાં ભાગ લઈ લેડાણને અર્થે પ્રયત્ન કરું; આ સઘળા સંસારવ્યવહારને લગતી બાબતો છે. માટે લોકોનો વ્યવહાર ક્ષેત્રર કેમ થાય; માણસનો પોતાની જાત તરફ, સ્ત્રી-પુત્ર-પરિવાર તરફ, ભાઈ-ભાંડુ, સગાં સંબંધી તથા ગાંતિબંધુ તરફ, તેમજ સ્વદેશી તરફ, વિદેશી તરફ, રાજા તરફ, રંક તરફ, શેઠ તરફ, આકર તરફ, મિત્ર તથા શત્રુ તરફ, શો ધર્મે છે, પ્રશ્નિમાત્ર તરફ પોતાની શી ફરજ છે, એ સઘળા બાબતનાં સાહિત્યો પ્રાચીન અર્વાચીન દર્શનો સહિત જન મંડળના કલ્યાણનો ઉદ્દેશ રાખીને લખાવવાં જોઈએ. આપણા સંસારી રીતરીવાજો ને હાનિકારક માલમ પડે તેમાં ઘટતા સુધારા કરવાનો વિષય પણ આ પેટા ભાગમાં આવે છે. તેજ પ્રમાણે આપણી રાષ્ટ્રીય સભાઓ, સામાજિક મંડળો, નીતિશાસ્ત્ર અને રાજ્યપ્રકરણ એ તમામનો એમાંજ સમાસ થાય છે. માટે એ વિષયો નિપુણ ને જ્ઞાનવદ્ વિદ્વાનોને હાથે લખાવ તો બાપાની સારી સેવા થઈ કહેવાય.

બાપાના નાકનું આજ્ઞાપણ મુક્તિ છે. મુક્તિ એટલે સંસારબંધનથી છૂટી અશ્રેય દુઃખની નિવૃત્તિ ને પરમ સુખની પ્રાપ્તિરૂપ એક દયા છે. એ રિયલિટીનો અનુભવ એજ મનુષ્ય માત્રનો પરમ પુરુષાર્થ છે. સઘળા પુરુષાર્થનું એ નાક છે. માણસ આકાશ પાતાળના બેઠોની માહેતગારી મેળવે, મહાસાગરની ઉગાઈ માપે, તરેલ તરેહની શોધમેળ કરે, પુસ્તકશાળાના અનેક ગ્રંથોના અભિપ્રાયથી મગજને હસોડસ ભરે, પરંતુ જ્યાં સુધી પોતે કોણ છે તે જાણતો નથી તો તેણે શું જાણ્યું? તમામ ઉત્પન્ન થતી વસ્તુ અસ્થિર છે, કાળાધીન છે, તો સ્થિર ને કાળાતીત વસ્તુ કઈ છે તેની શોધ કરવી ઘણી જરૂરની છે. પ્રાણી માત્ર સુખની ધનંડા રાખે છે. વિષયના ભોગથી સુખ મળતું લાગે છે. પણ પરિણામે તે દુઃખનો હેતુજ સમજ્યામાં આવે છે. જેના યોગથી સુખ, તેના વિયોગથી દુઃખ, એ વાત કોને અજાણી છે? તો એવાં મિશ્રિત સુખને ઠેકાણે કેવળ શુદ્ધ સુખની પ્રાપ્તિની અભિલાષા સફળે હોવી જોઈએ. એ સુખ સર્વોત્તમ ત્યારેજ મળે, ત્યારેજ સુખરૂપ થવાય, કે જ્યારે આ જગતનું ધર્માર્થ સ્વરૂપ સમજ્યામાં આવે. જીવચેતનનો ને ઈશ્વરચેતનનો શો સંબંધ છે; માણસનું શરીર પડ્યા પછી તેના જીવચેતનની શી દશા થાય છે; પુનર્જન્મ છે કે નહિ; અનાદિ કાળથી આલતા આવેલા સંસારનો અંત છે કે નહિ; છે તો શી રીતે; એવાં એવા સવાલોનું જુદાં કબૂલ કરે એનું સમાધાન જોમાં કીધું હોય એવા બેલશાસ્ત્ર

સંબંધી સાહિત્યથી ભાષા મુખ્યત્વે કરીને સુશોભિત થવી જોઈએ. આ અપૂર્વ ને આધ્યાત્મિક વિષય ઉપર પ્રાચીન ઋષિ મુનિઓએ જોઈતું અજવાળું પાડ્યું છે. ભરતખંડની આ ભારતી વિદ્યા આપણને ખાસ વારસામાં મળેલી કીમતી પૂજી છે. માટે ભાષાંતર રૂપે તથા સ્વતંત્ર લેખદ્વારા તેની પ્રસિદ્ધિ ભાષાસાહિત્યની ચકતી કરનારી છે એમ હું માનું છું.

કહેવાનો સારાંશ એ છે કે ભાષાનું સાહિત્ય ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થના પાયા ઉપર રચાયેલું સફળ કહેવાય. સાહિત્ય પરિષદની છેલ્લી બે બેઠકામાં જે જે વિષયો ચર્ચાયા હતા તથા આ પરિષદની કાર્યકારી મંડળીએ ચર્ચાવવાલાયક જે જે વિષયોની સૂચનારૂપે યાદી કીધી છે તે તમામ વિષયો ઉપયોગના છે, ને તેનું વર્ગીકરણ આ ચાર પુરુષાર્થની વ્યવસ્થામાં સુષ્ટ છે. જે ભાષામાં એ ચાર, કે એમાંના કોષ, પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવાનાં સાહિત્યનો અભાવ હોય તે ભાષા નથી પણ કેવળ બહુજાત છે, ને જે શિક્ષણ એ ચાર પુરુષાર્થ કે એમાંના એકાદનું પણ સંપાદક નથી તે શિક્ષણ નથી, પણ જ્યાં કાળદોષ ને જ્યાં પરિશ્રમ છે.

ભાષાને કેવા પ્રકારનાં સાહિત્યથી શોભાવવી જોઈએ તે ટુકામાં જણાવ્યા પછી કહેવું જોઈએ કે ભાષાને તેના મૂળ સ્વરૂપમાં અવલોકી તેના બધારણની ખુર્ખાઓ પ્રકાશમાં લાવનારાં સાધનની જરૂર જોઈતી નથી. એ સંબંધી તાત્કાલીક પણ એક વિનોદી વિષય છે. ભાષાનો આધાર વર્ણ છે. વર્ણનું મુળ શું? વર્ણોના આકાર મનસ્વી છે કે કંઈ સકારણ છે? મૂળાક્ષરની દારમાં સંયુક્ત વર્ણ 'શ', 'ચ' ને બેસાડવાનો પ્રાચીન સંપ્રદાય કયા દેવથી પડ્યો છે? એવી એવી બાબતોનો વિચાર પૂર્વજાનના પડિતોએ કીધો હોય તો તેને પ્રકાશિત કરવાનાં સાહિત્ય તરફ આપણા ભાષાશાસ્ત્રીઓનું આકર્ષણ યતું જોઈએ. શબ્દનો આધાર વર્ણ ઉપર છે, તેમ ભાષાનો આધાર શબ્દ ઉપર છે. માટે ભાષામાં એક સંપૂર્ણ મોટા કોષની અગત્યતા ઘણીજ છે, ને તે આપ સદ્યે રચીકારી છે એ ધણા આનંદની વાત છે. જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી બોલાય છે ત્યાંના રૂઢ-યોગિક શબ્દો એકઠા કરી વિદ્વાનોની એક મંડળી આરંભત વ્યુત્પત્તિ સહિત એક મોટા કોષ યાજ તો તેથી ભાષાની ખરી સેવા થઈ કહેવાય, તથા તેથી જોઈતી સંબંધી કચાટ ભરેલા સવાલનો પણ ધણે અંશે નિકાલ થઈ શકે. એવા સંગ્રહમાં કાઢિયાવાડ પશ્ચુ શબ્દનો મોટો દિરસો આપી શકશે એમ માઈ ધારવું છે. આજકાલ આપણે જોઈએ છીએ કે ચાર ગુજરાતીઓ કોષ વિષય ઉપર વાત કરતા હોય તો દરેક ત્રીજો શબ્દ ઉઠેજોનો સાંભળવામાં આવે છે! કદાચ બોલનારને યોગ્ય ગુજરાતી શબ્દો નહીં જડવાથી આવી સંકરતા કરવી પડતી હોય, તો સારો કોષ યવાથી આ ખામી દૂર થવાનો સંભવ છે. જહેરવકતાઓ અને ઉંચા દરજ્જાનાં વર્તમાનપત્રોના નેતાઓના શ્રમથી પણ આ ખામી ટળી શકે.

આપડી ગુજરાતીની આવી રીયતિ છે. હિંદી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે ખીજી પ્રાકૃત ભાષા કરતાં આપણું ભાષાસાહિત્ય ઉતરતું છે, માટે આપણી ગુજરાતીનો ઉત્કર્ષ કરવાને દરેક સાક્ષરે હિમંમતી તૈયાર થવું જોઈએ, અને જેનાથી જોઈતું બને તે કરી તેના સાહિત્યમાં ઉપયોગી વધારો કરવો જોઈએ. પશ્ચિમ દિગ્દેશનાના લોક ઉપર "પારંભશૂરા" નો અપવાદ મૂકાતો આવ્યો છે,

તેને ખોટો ઠરાવવો એ આપણું કર્તવ્ય છે. જ્યારે ચવાનું ફરો ત્યારે યશ એમ કાળ ઉપર આધાર રાખી સ્વભાષા તરફ બેદરકાર રહેવાથી આપણે ધણા પાછળ પડી ગયા છીએ. કાળ ફક્ત પોતાના ઉત્સાહની રિયતિ છે. સાક્ષર લોક આજસમાં ઉઘે એ કલિયુગ છે; ઉઘમાંથી જાગે એ દ્વાપર છે; જાગીને ઉભા થાય એ ત્રેતા છે, ને હીને પોતાનાં કર્તવ્યમાં ચાલતા થાય એ સતયુગ છે. આપ સહુ ઉલટથી માનુષાધાના સાહિત્યને પોપવાના ઉદ્દેશથી અહીં દૂર દૂરથી આવી એકઠા થયા છો તેથી હું એમ સમજું છું કે આ વેળા સતયુગજ પ્રવર્તે છે. આપ સહુને હું અંતઃકરણ પૂર્વક આવકાર દઉં છું અને ખાતરી કરવા માગું છું કે એ આવકાર કેવળ મારી જાત તરફથીજ નથી, પરંતુ જે દેશને ગીતાના વક્તા જ્ઞાનભૌદી યોગીશ્વર શ્રીકૃષ્ણ પોતાનું નિવાસસ્થાન પસંદ કરી ચૂક્યાથમનું પાલન કીધું છે; જ્યાં ગૌતમ, ચવનાદિ મહર્ષિઓનાં તપોભૂમિનાં સ્થળો છે; જ્યાં આદિ જગદ્ગુરુ શ્રી શંકરાચાર્ય શારદા એટલે વિદ્યાદેવીની પીઠ સ્થાપી છે; જેની ગુહા કંદરોએ ગોરક્ષાદિ સિદ્ધ જ્ઞાનિઓને એકાંતવાસ પૂરા પાડ્યા છે; જ્યાં ઘનશર બળીરાજાએ પોતાના દેહ સહિત સર્વેવ ઈશ્વરાર્પણ કીધું છે; જેના વિદ્યાજ વનને ભારતપ્રસિદ્ધ અદ્ભુત વીર ઘટોત્કચે પોતાનું કીચસ્થાન કીધેલું છે; જ્યાંના ભીમક રાજાની કન્યા બ્રહ્મવિદ્યારૂપ શૂરમિત્રીએ પ્રતાપી શ્રીકૃષ્ણની પટરાણીનું માન મેળવ્યું છે; જેના અસખ્ય રાજાઓનાં મહાન પરાક્રમે બાટ ચારણોના કવનમાં અને રાસડાઓમાં અમરરહ્યાં છે; જ્યાંના યુજરાતી આદિ કવિ નરસિંહ મહેતાએ પોતાનાં પદોથી લોકને ભક્તિરસમાં ભીંજવી નાખ્યા છે; જ્યાં ભોળે ભગત કંઈ કાળ વસીને પોતાના આજખાથી લોકને ચેતવી રહ્યા છે, તેમજ મનહર સ્વામિ, કાળીદાસ, મીરો, કલ્યાણ, તુળસીદાસ, બ્રહ્માનંદ, નિષ્કુળાનંદ આદિ કવિઓ અને અનંત ભક્તરાજે પોતાનાં કાવ્ય અને બજનોથી લોકને સ્વરૂપમાં જાગૃત કરે છે; જ્યાંના કેટલાક રાજકર્તાઓએ પણ પટંતરમાં રહી સાહિત્યને સેવ્યું છે; જે ભૂમિમાં મેવાડનાં રજપુતાણી મીરાંબાઈએ પોતાની જીંદગીનો છેલ્લો ભાગ પોતાના ઈષ્ટ “પ્રભુ ગિરધર નાગર”ના રસભર્યા પદ-ગરબી રચી પોતે તેમાં લીન થઈ બીજાને લીન કીધાં છે, જ્યાં જગમીને તાજેતરમાં પ્રભાચંદ્ર ગઢલાલાએ પાંડિત કવિ તરીકે પોતાની ખ્યાતિનાં ફિરજો માતેડની પેઠેમ ભારતમાં ફેલાવ્યાં છે; અને તેવીજ રીતે નાના મોટા સર્વને પ્રિય થઈ પડેલા કવિ દલપતરામે પોતાની પ્રાસાદિક કવિતાથી જનમંડળના ચિત્તમાં શુદ્ધિપ્રકાશ વિસ્તારવાનો સ્તુત્ય પ્રયાસ કીધો છે; જેના દયાનંદ સરસ્વતિ સરખા એક પુત્રના છટાદાર બાપણો ને અસરકારક બોલે સ્વજન આપ્યા પંજાબને સામાજિક તંત્રથી વશ કીધો છે; અને જે સુલકની રસિક સોરઠ રાગણી રાગરંગના રસિકને આનંદથી રંજે છે એવા ઐતિહાસિક આખા સોરાષ્ટ્ર તંત્રથી હું આપસહુને આવકાર આપું છું; અને ઇચ્છું છું કે આપના સ્તુત્ય કામમાં આપ યશ મેળવો, આપનો પ્રરિથમ સફળ થાઓ, અને આપનાથી યુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ ગાળવું રહે.

ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય: એ વિષયનું થોડુંક રેખાદર્શન.

મહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ અને સાક્ષર બન્યુઓ,

આ ત્રીજી સાહિત્યપરિપદ્ધતી કારોબારી કમિટિના મેકેટરિ—મારા મિત્ર-રા. રા. બળ-વતરાય કલ્યાણુગય ઠાકોર અમદાવાદ આવ્યા પછી, ત્યારે અમો-સર્વને નિમન્ત્રણ આપતાં એમણે કહ્યું હતું કે સરસ્વતીદેવીના આ સત્રમાં સર્વ બંધન જનોએ આવવું અને બનતાં સુધી ખાલી હાથે ન આવવું. એ મિત્રની આમ્રાને, અને “ રિક્તપાણિર્ન ગચ્છેત ” એ પ્રાચીન વાક્યને માન આપી, હું આપની સમક્ષ થોડાક ‘શુદ્ધ તન્દુલ’ ધરૂ છું—તે સ્વીકારવાની આપ કૃપા કરશે. *

ગુજરાત જેવો વૈષ્ણવચિંતિનો દેશ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શો ભાગ લઈ શકે ?—એમ પ્રશ્ન થઈ, પ્રથમ દૃષ્ટિએ મારો લેખ કદાચ કાઢીને નિર્વિષય લાગશે. પણ વસ્તુસ્થિતિમાં તેમ નથી. યદ્યપિ ગુજરાતે સંસ્કૃત વાદ્યમયમાં અન્ય પ્રાન્તો જેટલો ભાગ લીધો નથી, તથાપિ જેટલો લીધો છે તેટલો પરિમાણમાં છેક અલ્પ નથી; અને ગુણમાં તો તે આપણો ગુજરાતીઓના માનને અને અભિમાનને પાત્ર છે એટલું જ નહિ પણ કેટલાક અન્યોએ તો અન્ય પ્રાન્તમાં અને પરિણામે આખા હિન્દુસ્થાનમાં સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. આમ હોવાથી મને મુશ્કેલી મારા વિષય માટે પૂરતું વસ્તુ મેળવવાની જણાઈ નથી; પણ ઉત્તરું, એ વસ્તુનો ટુંકા વખતમાં આપની આગળ કેવી રીતે વિન્યાસ કરવો એ વધારે દુષ્કર થઈ પડ્યું છે. આદ્ય-બકાળથી આપણા પ્રાન્તના સંસ્કૃત લેખકો કમવાર લેવા, તેમના જીવન વિષે જે જે દ્રવ્ય-કથાઓ અને પ્રમાણસિદ્ધ વાર્તાઓ મળે છે તે કથવી, તેમના અન્યોના પ્રતિપાદ્ય વસ્તુનો સાર સંગ્રહવો, અને તેની સારાસાગતાની પરીક્ષા કરી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેનું ક્યાં સ્થાન છે એ બતાવવું—એ પદ્ધતિ આવા વિષય માટે સ્વાભાવિક રીતે જ ચુકરી આવે છે; પણ તે મોટા પુસ્તકમાં ચાલે, ટુંકા સમયમાં આપતું તે તરજ લક્ષ એવવા સાથે તો તે અવગમ્યી શકાય તેવી નથી. તેમ વેદની ઋચાઓનાં ઋષિ-દેવતા-અને છન્દની અનુક્રમણિકા જેવી અત્યલ અત્ય-કારોનાં નામ અન્ય અને અન્યતા વિષયની અનુક્રમણિકા આપવી તે પણ ઇષ્ટ નથી; એવી અનુ-ક્રમણિકા તો બ્રિટિશ સરકાર અને ગાયકવાડ સરકારની આગ્રાથી ડૉ. બૂલર, ડીલહોર્ન, બાં-

* સેક્રેટરિ સાહેબોએ પુષ્કળ અનુકૂલતા આપ્યા છતાં, અમુક કૌટુંબિક આપત્તિને લીધે, હું મારો લેખ વખતસર તૈયાર કરી રાખ્યો નહિ તે માટે દિલગીર છું. પણ દેવનિમિત્તે કરેલું તે દેવને જ અર્પવું એ ન્યાયે, જે થયું તે-જેવું થયું તેવું—સાહિત્યપરિપદ્ધતિ અંગે નહિ તો છૂટું પણ—યમવાટમાં નહિ તો દેવધરમાં પણ—ત્વરાથી સરસ્વતી દેવીને અર્પણ કરવું ઉચિત છે એમ સમજી, તે અંગે ધરૂ છું.

આતનન્દરાંકર.

ડાકરકર, પીટર્સન અને રા. મણિલાલ વગેરે વિદ્વાનોએ ગુજરાતના પ્રાચીન ભંડારોની જે વાદીઓ કરેલી છે. તેમાં થોડે ઘણું અંશે વિદ્યમાન છે નહીં. માટે આ અને પદ્ધતિઓનો કાંઈક કાંઈક અંશ લઈ, હું આપને ગુજરાતના સાહિત્યના ફાલના ત્રણ ચાર યુગ પોડી તેનું ટુંકામાં રેખા દર્શન જ કરાવીશ: વર્તમાન પ્રસંગ અને કાલમર્યાદા ધ્યાનમાં રાખી, હું ઘણુંક છોડી દઈશ, પણ મારા લેખને માત્ર એક દિગ્દર્શક 'Sign-board' જેવો ગણી આપ તે તે ખાતરીઓ દરગુજર કરશો.

‘ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય’: અત્રે ‘સાહિત્ય’ શબ્દ તો ‘ઉપલક્ષ્યમેત્વ’ એમ કહી શકાશે; અર્થાત્ આપણી નવીન રુઢિને અનુસરી સમસ્ત વાક્યમયના (લાક્ષણિક) અર્થમાં લેવાશે. પણ ‘ગુજરાત’ માં આપણે કેટલી ભૂમિનો વિષયમર્યાદા. સમાવેશ કરીશું? એ જતા વિકટ પ્રશ્ન છે. ગુજરાતના રાજ્યની સીમા હાલની ભૂગોળમાં આપણા પ્રાન્તની જે સીમા બાંધી છે તેટલી જ હમેશાં રહી નથી. આ પ્રાન્તના રાજ્યોએ કેટલીક વાર રજપૂતાના અને માળવા ઉપર રાજ્ય વિસ્તાર્યું છે, અને ગુજરાતના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ દક્ષિણના રાજ્યોના તાલ્લામાં ગયો છે. તેમ જ ‘સુરત’ નામ ‘સૌવીર’ ઉપરથી આવ્યું છે એ મત સ્વીકારીએ તો સૌવીર જે હાલનું રજપૂતાના મનાય છે તેનો વિસ્તાર પણ એક વખત દક્ષિણ ગુજરાત સુધી થએલો હોવો જોઈએ; અને સૌભામનનું ‘ઓષીર’ (Ophir) તે ‘સૌ’ (સૌ) વીર’ જ હોય, અને સૌવીરની રાજ્યધાની તે હાલના ખારાધોડાની સમીપે હતી અને તે વેપારનું મ્હોટું મથક હતું એમ જો આનીએ તો ઉત્તર ગુજરાતનો ધણે ભાગ દક્ષિણ સૌવીરમાં જાય; તે જ પ્રમાણે વળી હાલ આપણે જોને કાઠીઆવાડ કહીએ છીએ તે કેટલીક વાર ખાડીના ગુજરાત સાથે ભળેલું છે અને કેટલીક વાર અળથું રહ્યું છે. વળી પૂર્વે માળવાનો ગુજરાત સાથે બહુ નિકટ સંબંધ હતો અને તેથી મયૂર, સિદ્ધસેન દિવાકર, માનતુ-ક્રૃપાચંદ્ર આદિ મહાન ગ્રંથકારોને આપણા વિષયમાં લેવા હોય તો લઈ શકાય એમ છે; તેમ જ ગુજરાતના વિદ્વાનો ધારાનગરીના ભોજરાજની સભામાં માન પામ્યા હતા એ પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. તથાપિ, પ્રકૃત લેખને માટે ગુજરાતની કાંઈક પણ મર્યાદા નિશ્ચિતરૂપે સ્વીકારવી જ પડશે, અને તે સાર આપણી વર્તમાન મર્યાદા જેમાં ઉત્તર દક્ષિણ ગુજરાત અને કચ્છ-કાઠીઆવાડનો સમાવેશ થાય છે તે સ્વીકારીને આગળ ચાલીશું.

ગુજરાતના જૂતકાળમાં દૃષ્ટિ નાંખતાં, ધર્મ રાજ્ય અને વેપારના વિષયમાં એ દૃષ્ટિ ઈ. સ. નો આરંભકાળ બેદીને એની પાર જઈ શકે છે. પણ સાક્ષિતેજ ઉપર યુગ્મસ. દિવ્યના વિષયમાં તો એ ઈ. સ. ના છૂટા કે સાંતમા શતકની પાર ગાઢ યુગ્મસ બહુ અભેદ દિવાલ સિવાય બીજું કાંઈ જ જોતી નથી. સરસ્વતીને કાંઠે આવેલું સિદ્ધપુર ‘આદિવિદ્વાન’ અને સોમ્યશત્રુના પ્રવર્તક તરીકે સુપ્રસિદ્ધ કર્ણિલયુનિના નામ સાથે જોડાયેલું છે; પણ સરસ્વતીના સ્થાન વિષે અનેક મતભેદ જોવામાં આવે છે તેનો છેવટનો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી કર્ણિલયુનિ ઉપર આપણે હક સર્વત્ર માન્ય થવો મુશ્કેલ છે.

તે જ પ્રમાણે, નકુલીશદર્શન યાને પાશુપત મત જેનું સંક્રમચાર્યના સારીઃક બાધ્યમાં ખંડન વાંચીએ છીએ તે મતવાળાઓનું એક પશુપતિનું મંદિર વડોદરાની દક્ષિણે નમંદા પામે આવેલું છે: તથાપિ એ દર્શનના આદ્ય આચાર્યની જ એ માટી દર્શ એમ સિદ્ધ કરનારું દર્શ પ્રમાણ મળતું નથી. અશોકના સમયથી તે ઈ. સ. સાતમી સદી (જે લગભગ સમયથી શુદ્ધરાતના સંસ્કૃત માદિત્યનો દત્તિદામ આપણે ચક્ર કરી રહીએ એમ છે) ત્યાં મુઘીમાં શિલાલેખ વગેરે પ્રમાણ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે વિશેષે કરી જૈન બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણ (વિશેષે કરી શિવ અને આદિત્યની ઉપાસના) ધર્મનું તે વખતે આપણા પ્રાન્તમાં પુષ્કળ જોર હતું, અને તેથી આ આસામાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા અનેક અન્યો ગ્યાયા લગે, પણ કામમહોદયિ એમનું ધણું ખડું ખેંચી ગયો છે.

ઈ. મ. પાંચમા સંક્રાન્તિ મધ્યમાં વલ્લભીપુરમાં જૈન સઘ મળ્યો અને ત્યાં દેવર્ધિગણિ દામાશ્રમણ નામના આચાર્ય જૈન મિદાન્તોને પુસ્તકારૂઢ કર્યા, અને તે સર્વત્ર માન્ય થયા તેથી એ આચાર્યશ્રીની વિદ્વત્તા અને પ્રતિષ્ઠાનું આપણને ખાતર થાય છે. પરંતુ એમના કે એમના શિષ્યોનાં રચેલા અન્યો ઉપલબ્ધ થતા નથી.

ઈ. મ. માત્રમા સતકના પૂર્વાર્ધમાં પ્રખ્યાત ચીનો યાત્રાળુ હુએન્સાંગ દિન્દુમ્બાનમાં કુધો તે વખતે એણે વલ્લભીપુરમાં બૌદ્ધ ધર્મની દીનયાન સાખાના દર્મરે બિમ્બુએ જોયા હતા; અને શુદ્ધમેતના એક દાનવેખથી પણ જણાય છે કે દીનયાનના અગ્રદ પ્રભેદ ત્યાં પ્રવર્તતા હતા. વળી, હુએન્સાંગ વલ્લભીપુરમાં રહેતા ગુણમતિ અને દિશ્વર્માતિ નામના બોધિસત્ત્વો-ઉત્કૃષ્ટ બૌદ્ધ સાધુઓ-નાં નામ દે છે. તેમાંના દિશ્વર્માતિએ પ્રખ્યાત બૌદ્ધ અન્ય-કાર વસુવન્ધુના અન્ય ઉપર દીકરા તથા મહાયાત પન્થના-યોગાચાર મતના-બીજા સ્વતંત્ર લેખો પણ લખ્યા છે. એમાં પ્રતિપાદન કરેલા મિદાન્તોમા શાક્યવેદાન્તને એટલું બધું મળતું આવે છે કે બ્રાહ્મણ અને બૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદનો પગરપર મળ્લ અને તેમનું પૌર્વાપય વધારે સ્પષ્ટમતાથી તપાસવાની જરૂર છે. પરંતુ એ ચર્ચા અત્રે આગાને હોઈ, એટલું જ કહેવું આજના વિષયમાં પ્રાસંગિક છે કે અસહ, વસુવન્ધુ અને દિશ્વર્માતિએ યોગાચાર મતના જે નજીક મહોટાં નિષ્પરે છે તેમાંના એક ઉપર શુદ્ધગત મમત્વ કરી શકે છે એ થોડું નથી.

હવે આ સમયનાં કાલ્યો ગણ્યવતા પહેલાં, સામ્પ્રવાયિકા નામના એક મંદિરક કાળ અને કર્તૃત્વવાળા કાલ્ય વિશે બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. સૂર્યની રતુતિરૂપે ધીકૃષ્ટુના પુત્ર સાન્ને આ કાલ્ય રચેનું કહેવાય છે, અને તે ધી કૃષ્ટુના પુત્ર સાન્ને જ ખરેખર રચેનું છે એમ માનીએ તો શુદ્ધગત એના ઉપર દૃઢ કરી શકે; પણ એ રીતે તો એ કાલ્ય ઈ. સ. ની બન્ધ પૂર્વે મૂકવું પડે, અને એટલી પ્રાચીનતા હાથનો કોઈ વિદ્વાન એ અન્યને આપી શકે એમ નથી. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત સાદિત્યમાં આ ઉપરાંત મહાકવિ ન્લાકગ્ની વજ્રોત્તિવચ્ચારિકા તથા જ્વનિગાપ્પાચારિકા, ધનપાલની ક્ષયમવચ્ચારિકા અને બિદલણુની વૌરવચ્ચારિકા પ્રસિદ્ધ છે-જે-મતિ પહેલો કવિ ઈ. સ. ૯ મા સતકમાં, બીજો ૧૦ મામાં અને ત્રીજો ૧૧ મા સતકમાં થયો છે. પરંતુ આ દાખલઓથી સ્વયંવાચ છે તેટલી અર્ચાચીનતા પણ સામ્પ્રવાયિકાની જણાતી નથી. વગદપુરાણમાં માએ સૂર્યનું આગાધન કર્યાની વાત છે. પણ તે પુરાણના ઉવેખને આધારે

પાછળથી ટાઈ કવિએ એ સ્તોત્ર રચ્યું હોય એ સંભવિત છે, તેમ એ સ્તોત્ર ઉપરથી પુરાણમાં એ ઉલ્લેખ દાખલ થયો હોય એ પણ બનવા બેગ છે. પણ આ કાવ્યની બાપા પ્રતિપાદ વરતુ વગેરેનો સમય વિચાર કરતાં, ઘણું દરી ઈ. સ. પાંચમાં અને સાતમાં સૈકાની વચમાં આ કાવ્ય રચાયું હશે એમ હું અનુમાન કરું છું. એમાં વેદાન્ત અને યોગનાં અતિ ઉત્તમ તરવો સમાવેલાં છે તથાપિ બાપા પ્રાસાદિક અને સમાસબન્ધ અદ્ધ હોઈ તે મયૂરના સૂર્યગતકતું નહિ પણ બવબૂતિના ‘કલ્યાણનાં ત્વમસિ મહર્ષાં માજનં વિશ્વમૂર્તેં કલ્યાદિ શ્લોકનું સ્મરણ કરાવે છે. સામ્યની સ્તુતિના હેઠા શ્લોકમાં જરા કૃત્રિમ રીતે ‘સેતુવન્ધ’નું નામ ચૂંધ્યું છે, અને તેથી સેતુવન્ધના કર્તા પ્રવરસેનનો સમય ઈ. પીટસેનના માનવા પ્રમાણે ઈ. સ. ૪૭૨ નો લઘુએ તો આ કાવ્ય ત્યાર પછીનું સિદ્ધ થાય છે. પણ એના કર્તાના ખરા નામનો નિશ્ચય ન થાય ત્યાં સુધી આ કાવ્ય વિષે શુદ્ધરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યને અંગે અધિક ચર્ચા કરવી નકામી છે.

પ્રથમયુગ. (ઈ. સ. ૬-૮ શતક.)

સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં શુદ્ધરાતના આદ્ય કવિ તે માણ છે. એના સમય વિષે વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે, પણ એની ભૂમિ બિહારમાં મા બિજમાલ (જેને હુએન્સંગ ‘પિથો મિથો’ કહે છે તે) હતી એ વિષે સર્વ એકમત છે. આ વખતે શુદ્ધરાતના બે વિભાગ હતા; ઉત્તર અને દક્ષિણ—તેમાં દક્ષિણ શુદ્ધરાતની રાજધાની બન્યું હતી અને ઉત્તર શુદ્ધરાતની બિજમાળ હતી. બિજમાળ એ બારે જાહોજલાલીનું શહેર હતું, અને માધ કવિ પણ પુષ્કળ વૈભવવાળા શૂદ્રથ હતા.

માધ નામના એક વૈશ્ય શેઠ પાસેથી ધન લઈ એક ગરીબ બ્રાહ્મણે પોતાનું કાવ્ય એ વણી દેને નામે ચઢાવી દીધું છે એવી એક દંતકથા છે, તેને અન્ય કોઈ પ્રમાણથી પુષ્ટિ મળતી નથી.

બ્રહ્મલકૃત મોજપ્રવચ્ચ જેમાં બોજ રાજ્ય અને માધ પંડિતના અનેક રસિક પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે તેનું પ્રમાણ સ્ત્રીકારીએ તો માધ અને બોજ એ સમકાલીન હતા.

શિશુપાલવધને અન્તે સ્વયંશ્વરૈનમાં કવિ કહે છે કે—શ્રી વર્મલનામે, રાજના સર્વાધિકારી સુપ્રભદેવ, તેમના પુત્ર દત્તક, અને દત્તકના પુત્ર પોતે. સુપ્રભદેવ રાજ્યને હમેશાં સારી અને હિતકારક સલાહ આપતા અને તે રાજ્ય ખુશીથી માનતા—“તથ્વમુદર્કપર્વ તથાગતસ્યેવ જનઃ સચેતાઃ”—કાલો માણસ તથાગત (ખુદ) નો ઉપદેશ માને છે તેમ. આમ બૌદ્ધ ધર્મ માટે કવિ ઉદાર મન દાખવે છે પણ એમનો સ્વીકૃત ધર્મ બ્રાહ્મણ જ છે એ આ મહાકાવ્યના વિષયથી તથા તેમાંનાં કૃષ્ણાદિકના સ્વરૂપથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. પણ આ ઉપરથી એટલું કહી શકાય કે બૌદ્ધ અને બ્રાહ્મણના અવિરોધકાળનું આ કાવ્ય છે.

અને તે જ પ્રમાણે મેરુતુંગાચાર્ય (ઈ. સ. ૧૩૦૫) ના પ્રવચ્ચચિત્તામણિમાં અને શ્રીપ્રભાચંદ્ર (ઈ. સ. ૧૨૭૮) ના પ્રમાવકચરિતમાં પણ માધને બોજરાજના સમયમાં મૂકે છે. વળી પ્રભાવકચરિતમાં સુપ્રભદેવના પુત્ર દત્તક અને શુભંકર, દત્તકનો માધ અને શુભંકરનો સિદ્ધર્ષિ એમ ઢગમિતિમવપ્રગ્વના કર્તા સિદ્ધર્ષિને અને માધને કાકાના હોકરા બાઈ

કલા છે. સિદ્ધિપિત્રો સમય ઈ. સ. ૯૦૬ ગણાય છે એટલે મોટા ભાઈના પુત્ર માધને ઈ. સ. ના નવમા શતકના ઉત્તરાર્ધ મૂકવો એમ એક મત છે. પણ પૂર્વોક્ત બોજપ્રબંધાદિક અન્યો બહુધા દન્તકથાથી જ ભરેલા છે, અને સ્પષ્ટ રીતે જુદા જુદા સમયના સિદ્ધ થઈ ચૂકેલા છે અન્યકારોને એમાં બોજરાત્નની સભામાં એકલા કર્યા છે તેથી એનું પ્રમાણ વળનહાર નથી એમ પ્રસિદ્ધ જૈનશાસ્ત્રી ડૉક્ટર જોકોબીનો મત છે.

વામન પંડિતે કાવ્યાલક્ષ્મણવૃત્તિમાં માધનો શ્લોક ઉતાર્યો છે અને એ વામન ઈ. સ. નવમા શતકના મધ્ય ભાગમાં થએલા આનન્દવર્ધનના પહેલાં થએલો એ સિદ્ધ છે, એટલે આનન્દવર્ધન પહેલાં વામન, અને વામન પહેલાં માધ એમ પૌર્વાપર્ય ગોઠવતાં માધનો સમય પૂર્વોક્ત પ્રબંધોમાં બતાવેલા સમય કરતાં વધારે જૂનો હોય છે. પણ જોકોબી તો માધને બાણ અને સુબન્ધુની પણ પહેલાં મૂકે છે અને ઈ. સ. છઠ્ઠા સૈકાના મધ્ય કરતાં એને વધારે અર્વાચીન ન માની શકાય એમ કહે છે. જોકોબીના મત રદભે કેટલુંક વિચારવાનું રહે છે પણ તે ચર્ચા અત્રે વધારે પડતી થશે ધારી વિરમું છું. માધના કેટલાક શ્લોક જે સુમાપિતાવલિમાં વપ્તભદ્રે ઉતાર્યા છે તે જોતાં શિશુપાલવધ ઉપરાંત એના બીજા અન્યો પણ હશે એમ લાગે છે. પણ અત્યારે તો શિશુપાલવધન ઉપસ્રબ્ધ થાય છે. 'શિશુપાલવધ' એ આ યુગનાં અનેક વધવિષયક કાવ્યમાંનું એક છે. પણ આ વર્ગનાં કાવ્યોનાં દોષએ પ્રાપ્ત ન કરેલી એવી અસાધારણ પ્રતિકા-પંચગદ્યાકાવ્યની જુદલપીમાં એક મોટું રચાન-આ કાવ્યે પ્રાપ્ત કર્યું છે. વિષય શુન્નરાતના કવિને શોભતો-હારકામીશ ધી કૃષ્ણના યશોગાનનો—છે, અને એમાં સમુદ પર્વત (દેવતક-ગિરનાર) વગેરેનાં બહુ ભવ્ય વર્ણનો છે. નીતિબોધ અને તરવ-જ્ઞાનથી મદાકાવ્યને જે ગાંઝીયં મળે છે તે પણ અત્રે વિદ્યમાન છે. અને એકાદશ સર્ગમાં માલિનીવૃત્તમાં જે પ્રભાતવર્ણન કર્યું છે તે અસાધારણ કવિત્વથી આંકાયેલું છે. વળી એક ખાસ લક્ષમાં રાખવા જેવું એ છે કે કવિએ કાવ્યના લક્ષણ ગુણ રસ વગેરે સંબંધી પણ પોતાના વિચાર એકે સ્થળે દાખલ કરી દીધા છે,* અને એ જ આપણે આગળ જતાં વામન અને મમ્મટ જેઓ માધમાંથી ઉલ્લેખો લે છે તેમના લેખમાં પણ જોઈએ છીએ.

ઈ. સ. માત્રા સૈકાથી આપણા ઇતિહાસની જૂગિ વધારે દૃઢ થાય છે. આ સમયનું જૂનામાં જૂનું કાવ્ય જૈન વિદ્વાન ધનેશ્વરસુત્રિએ શીલાહિત્ય રાજના વખતમાં રચેલું શુદ્ધ-માહાત્મ્ય નામનું છે. પણ એ શતકને દીપાવનાર કૃતિ તો મદાકવિ મદિની છે. એ કવિએ

* તેજઃ ક્ષમા વાનૈકાન્તં કાલજ્ઞસ્ય મહીપતેઃ ।

નૈકમોજઃ પ્રસાદો વા રસમાવવિદઃ કવેઃ ॥

નાલમ્બતે દૈટિકતાં ન નિષીદતિ પૌરુષ્યે ।

શબ્દાર્થો સત્કવિરિલિ દ્વયં વિદ્વાનપેક્ષતે ॥

સ્થાયિનોડર્યે પ્રવર્તન્તે માવાઃ સંચારિણો યથા ।

રસધૈકસ્ય મૂયાંસસ્તથા નેતુર્મહીમૃતઃ ॥

પલબીપુરમાં શ્રી ધરસેન રાજના વખતમાં રાવળવંશ નામનું બાવીસ સર્ગનું મહાકાવ્ય રચ્યું છે જે મદિકાવ્યને નામે શુદ્ધસિદ્ધ છે. અન્યનો ઉદ્દેશ પાંચુનિની સત્રેનાં ઉદાહરણો આપવાનો છે, પણ તે ઉદાહરણો રામાયણની કથામાં ચૂંચી કાવ્યના આનન્દ સાથે વ્યાકરણનું શિક્ષણ જોડ્યું છે. અન્યને અન્તે કવિ-કહે છે:

“ દીપતુલયઃ પ્રવચ્ચોડયં શબ્દલક્ષણચક્રુપામ્ ।

હસ્તાદર્શ (મર્પ) ઇવાન્ધાનાં મહેન્દ્ર વ્યાકરણાદ્યતે ॥ ”

જેઓને શબ્દશાસ્ત્રની અર્થાત્ વ્યાકરણની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે તેમને આ પ્રખ્યાત દીપા જેવો છે; અને વ્યાકરણ નળણવાથી જેઓ આંધળા કદી શકાય તેમને માટે તો ‘આંધળાના હાથમાં આરસી’ આપવા જેવું છે—હસ્તામર્પ (સં) પાઠ લખ્યે તો—હસ્તરપર્ણથી આંધળાને પદાર્થોનો પરિચય કરાવીએ છીએ, તેમ અત્રે વ્યાકરણના તેજ વિના કાવ્યના સ્પર્શ માનથી તે તે પદોનો પરિચય કરવાય છે. * પરંતુ આમ વ્યાકરણશિક્ષાને પ્રધાન ઉદ્દેશ તરીકે જતાવી, કવિ પોતે જ પોતાના કાવ્યને અન્યાય કરે છે: કારણ કે કેટલાક ભાગમાં કવિએ રસને બિલકુલ ક્ષતિ પહોંચાડ્યા વિના જાતુ સદજ રીતે વ્યાકરણનાં ઉદાહરણો ગોઠવી દીધાં છે, અને થોડાક સર્ગો રસ અને અક્ષરના ઉદાહરણથી પણ મનોહર અને શુશોભિત કર્યા છે; તેમજ શરદ્ અન્તોદય વગેરેનાં વર્ણનો તથા નીતિશાસ્ત્રના ધણા સંવાદો પ્રથમ પંક્તિના સંસ્કૃત કવિઓમાં ભદ્રિની ગણના કરાવે તેવાં છે. છેલ્લા સર્ગમાં રામ અને સીતા અયોધ્યા પાછાં વળે છે એ વર્ણનમાં તેમ જ

‘તસેન તત્તસ્ય વધાવસો ન:

મન્થિ: પરેણાસ્તુ વિમુક્ચ સીતામ્’

એવી છૂટક પંક્તિઓમાં આપણને કાલિદાસના બહુકારા સંભળાય છે, અને એ ‘કવિકુલશુર’નાં કાવ્યોએ ભદ્રિના સમય સુધીમાં શુન્દરાતમાં પ્રવેશ કર્યો હશે, તથા ભદ્રિના અને પ્રવરસેનના કાવ્યનો વિષય એક છે અને બંનેનું નામ રાવળવંશ છે એ જોતાં પ્રવરસેનની કીર્તિ પણ શુન્દરાતમાં પહોંચી ચૂકી હશે એમ લાગે છે. આ વાત ઉપર ભાર મૂકવામાં માફ તાત્પર્ય એમ બતાવવાનું છે કે શુન્દરાત અને પંજાબ અને કાશ્મીર વચ્ચે આ સમયમાં તેથી કાંઈક પહેલાં પુષ્કળ વ્યવહાર ચાલતો; ઉત્તર હિન્દુસ્તાન શાસનના રાજાઓની આજુ શુન્દરાત ઉપર પણ કૌરી વળી હતી, અને શુન્દર લોક પંજાબમાંથી અત્રે આવ્યા હોવાય છે ઇત્યાદિ ઐતિહાસિક વસ્તુસ્થિતિને ભદ્રિના કાવ્યથી પણ ટેકો મળે છે. વળી આજ અરસામાં (ઈ. સ. ૧૦૩ માં) શુન્દરાતનો રાજકુવર જાવામાં જઈ વસ્યાની જાવામાં દંતકથા ચાલે છે, અને શુન્દરાત-સિન્ધથી જાવા જવાનાં વહાણો લંકાદ્વીપ થઈને જતાં એ વિચારીએ છીએ ત્યારે ભદ્રિને રાવણવધનો વિષય પોતાના કાવ્ય માટે કેમ સૂઝ્યો હશે એનો પણ સદજ ખુલાસો થઈ જાય છે.

* ‘હસ્તાદર્શ’ પાઠ ખરે હોય તો આપણી ‘આંધળાના હાથમાં આરસી’ એ કહેવત શુન્દરાતમાં જ ત્રણસે વર્ષ જૂની થઈ જાય છે.

ઈ. સ. ૮-૯ સદીમાં વળ્લમદિમ્બિ અને દસમીમાં હળમિતિભવપ્રવંચના કર્તા સિદ્ધર્ષિ શિવાય ગુજરાતના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કોઈ મ્હોટાં નામ સંભળાતાં નથી.

ઈ. સ. ૭ મા સૈકાના ત્રીજા ધરસેન મહારાજના દાનપત્રમાં ‘વળ્લપુત્રમદિમ્બ’ નું નામ છે, તેથી જણાય છે કે આ સમયમાં ‘ભટ્ટિ’ નામ ગુજરાતમાં ધણું પ્રચલિત હશે. ‘વળ્લમદિમ્બિ’ માં વળ્લ એ પોતાનું અને મદિ એ પિતાનું નામ છે, અને ભટ્ટિ એ પંચાલ દેશના વતની હતા એમ કહેવાય છે એ કિંવદંતીમાં સત્ય હોય તો મહાકવિ ભટ્ટિ વિષેના ઉપસા નિરૂપણમાં ગુજરાત અને પંચાલ વચ્ચે જે સંબંધ બતાવ્યો છે તેને આ પ્રમાણથી અધિક પ્રુષ્ટ મળે છે. ઉપર નોંધે તેમ સિદ્ધર્ષિ અને માત્ર કાકા કાકાના છોકરા કહેવાયા છે પરંતુ માધનો સમય ઈ. સ. ૬ દી સદી માનીએ તો સિદ્ધર્ષિ તે માધના પીતરાર્ધ વંશમાં થએલ હશે એટલું જ એમાંથી અનુમાન કાઢી શકાય. હળમિતિભવપ્રવંચ એ શ્રીપ્રભાચન્દ્ર કહે છે તેમ ખરેખર એક ‘રમ્ય’ ‘મુખોદકવિત્વપૂર્ણ’ અને ‘વિદ્વજ્જનોના મસ્તકને હલાવે’ એવી મહાકથા છે. પણ ઈ. સ. ૮-૯-૧૦ બદલે ૧૧ મી સદી એટલા ચારસે વર્ષના કાળમહોદધિમાં આવી બે ત્રણ જૂજ દીવાદાડી શિવાય આપણને અધિક પ્રકાશ પથરાએકો નગરે પડતો નથી. પરંતુ એમ માનવાને કારણ છે કે આ પ્રદેશમાં એક વખતે તેજથી છવાએલી અનેક ક્ષીપાની માળ વિસ્તરેલી હોવી નોંધએ જે અત્યારે કાળસમુદ્રના પાણીમાં ડુબી ગઈ છે. આ સમયમાં કાઠીઆવાડ અને ઉત્તર ગુજરાત પછી સાહિત્યસેવા માટે દક્ષિણ ગુજરાતનો વારો આવ્યો હશે એમ લાગે છે.

ઈ. સ. છઠ્ઠા સૈકાના મહાકવિ દંડી ‘કાવ્યાદર્શ’ માં વૈદર્ભી અને ગૌડી એ બે રીતિઓ કહે છે. આઠમા સૈકાના અન્તભાગનો વામન વૈદર્ભી ગૌડી અને પાંચાલી એમ ત્રણ ગણાવે છે. અને ઈ. સ. ૧૧ સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થએલા સરસ્વતીકઠામરણના કર્તા ભોજરાજ એમાં લાટી અવન્તિકા અને માગધી એમ બીજી ત્રણ ઉમેરે છે. આ લાટી ક્યાંથી આવી ? અનુમાન કરવું યોગ્ય છે કે આઠમા અને અગીરમા સૈકાની વચ્ચે લાટ દેશ (દક્ષિણ ગુજરાત) માં ધણાં કવિઓ થયાં હોવાં નોંધએ, તદિ તો “લાટી” એવી વિશિષ્ટ રીતિનું નામ ઉત્પન્ન થયું ન હોત. ૧૧ મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં ‘કાવ્યપ્રકાશ’ કાર મમ્મટ પોતાના સ્વદેશ બન્ધુ વામનને અનુસરીને રીતિ તો ત્રણ જ ગણાવે છે, પણ ‘લાટાનુપ્રાસ’ નામે અનુપ્રાસ વિશેષનો ઉલ્લેખ છે.

પાંચ-સાત પદના સમાસવાળી રીતિ તે ‘લાટી’ કહેવાય છે; ગૌડીથી એનો બહુ ભેદ નથી તેથી કેટલાક આલંકારિકાએ એને ગૌડીમાં સમાવી લીધી છે, અને ગુજરાતના ૧૨ મા સૈકાનો વિદ્વાન વાગ્બટ-પણ કાવ્યપ્રકાશને પગસે પગસે ચાલી લાટીની અવગણના કરે છે. પરંતુ એ પણ મમ્મટની માફક લાટાનુપ્રાસ તો સ્વીકારે છે.

લાટકવિઓને હાસ્યરસ બહુ પ્રિય હશે એમ લાગે છે કારણ કે હાસ્યરસને અને પાંચ-સાત પદના સમાસને કાંઈ ખાસ સંબંધ દેખાતો નથી છતાં વાગ્બટનો ટીકાકાર સિદ્ધેશ્વરગણિ—

“લાટી હાસ્યરસે પ્રયોગનિપુણે રીતિઃ પ્રવન્ધે કૃતા”

એમ લાંબી રીતિને હાસ્યરસ સાથે જોડે છે. હાલ પણ સુરત-બરચીઓનો વિનોદી સ્વભાવ ક્યાં અજાણ્યો છે ?—

દ્વિતીય યુગ, (ઇ. સ. ૧૧-૧૩ શતક)

ગુજરાતના સંસ્કૃત વાસ્તવના ઉપલબ્ધ ગ્રન્થોનો ખીજો યુગ ઈ. સ. અગીઆરમાં સૈકાથી શરૂ થાય છે. આરંભકાળમાં કાવ્યદેવીની વીણા વિરામ લે છે, અને તે અરસામાંના વરહત આનર્તાય વિષ્ણુ વગ્ગટ ઉચ્ચટ ઘાદિવેદ ઇત્યાદિ પાટણુ અને વડનગરના વિદ્વાન અને ધનસંપન્ન બ્રાહ્મણોના વેદધ્વનિથી ગુજરાત ગાજે છે. સદીની શરૂઆતમાં ડ(ઔ)ચ્ચટે પ્રતિશાલ્યસૂત્રો ઉપર તથા વાજસનેયિસંહિતા ઉપર ભાષ્ય રચ્યાં. વેદ ભાષ્યકર્તા આ ઉચ્ચટ અને પતંજલિમહાભાષ્યના ટીકાકાર કૈમટ એ છે કાવ્યપ્રકાશકાર મમ્મટના બાઈ હોઈ કાસ્મીરી પંડિત હતા એમ કૃટલાકનું કહેવું છે, અને આ મતને વે. સા. સં. અગ્રકીકર પણ અવલંબે છે. પરંતુ યજુર્વેદભાષ્યમાં ‘ ભોજરાજના વખતમાં આનંદપુર(વડનગર)વાસી વગ્ગટના પુત્ર ઉચ્ચટ આ મન્ત્રભાષ્ય લખ્યું ’ એમ સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે; અને તેથી ઉચ્ચટ એ કૈમટના પુત્ર મમ્મટનો બાઈ હોય એ સંભવતું નથી. કૈમટના સંગ્રામ કોઈ વગ્ગટનો એ હત્તક પુત્ર હશે—ચાસ્ત્રી અગ્રકીકરની એ કલ્પનાની અવાસ્તવિકતા તો સ્વયંપ્રકાશ છે. ટકારાન્ત નામ ઉપરથી ઉચ્ચટને કાસ્મીરી માનવો નેહએ એ દલીલ પણ ‘ ભિપિનભિહારી ’ અને ‘ રામમોહનરાય ’ આદિ યંબાળી નામના શૈખીન ગુજરાતને જલદી ગ્રાહ્ય થાય એવી નથી. વગ્ગટ ઉચ્ચટ આદિ નામ સ્વતન્ત્ર રીતે ગુજરાતમાં ઉદ્ભવ્યાં હશે એમ કહેવાતું માફ તાત્પર્ય નથી. ગુજરાતને તે સમયમાં પંજાબ-કાસ્મીર સાથે પુષ્કળ સંબંધ હતો, અને સરસ્વતીના તેજથી જગત્પ્રધાન કાસ્મીર દેશનાં ઘાન્ત નામનું અનુકરણ ગુજરાતમાં થતું એ ખીજ એક પ્રમાણુથી—

“અધ્વરવિધૌ પરીવાન્ આમટનામા તત્તોડમવત્તનયઃ”—

ઇત્યાદિ તે જ સમયના ગુજરાતના એક બ્રાહ્મણકુટુંબની વંશાવળિના “ આમટ ” નામથી આપણે જાણીએ છીએ.

ઉચ્ચટનાજ વખતના અને એમના જ ગામના ઘાદિવેદ નામે એક ખીજ વિદ્વાને ‘ નીતિમજ્જરી ’ નામે ગ્રન્થ ઈ. સ. ૧૦૫૪ માં પૂરો કર્યો. આ ગ્રન્થમાં ‘ વેદમાંની પ્રાચીન ઇતિહાસની કથાઓ નીતિ-ધર્મના ઉપદેશ અર્થે ’ શ્લોકબદ્ધ કરીને વર્ણવી છે.* પૂર્વોક્ત ઉચ્ચટ અને

* “ ષિલોક્ય સંહિતામયે ઇતિહાસાન્ પુરાતનાન્

કૃતા યે ધર્મસંપુક્તા શ્લોકર્ચક્ષા મુવુદિદા ।

અવ્યેષા ચાર્થદા વિપ્રૈર્ધર્મિષ્ઠૈઃ સાત્યવાદિભિઃ

અલ્પજ્ઞેન કૃતા યસ્માન્છોધનીયોરુદ્ધિભિઃ

વેદદષ્ટાન્તરુપેયં ઘાદિવેદકૃતા શુભા ।

નીતિધર્મપરા રમ્યા સેતિહાસકથામિકા ॥”

દાદિવેદ બંને વેદના જગપ્રસિદ્ધ બાબ્યકાર સાયણુચાર્યથી પ્રાચીન છે. અને સાયણુચાર્ય અને દાદિવેદના અન્યોમાં જે સમાન બામ નજરે પડે છે તે દાદિવેદની કીર્તિ ત્રણસો વર્ષમાં ક્યાં સુધી પહોંચી હતી એનો પુગવો છે. (યજ્ઞ કરીને આ જ સમયના) વિષ્ણુ નામે શાસ્ત્રાવનવદ્યતિના કર્તાની વંશાવળિમાં એક જાણુવા જોગ હકીકત છે. અન્યકર્તા કહે છે કે એના પૂર્વજો ઘણા વિદ્વાન હતા, અને એમાંના એક વિદ્વાન વામન નામના તે દેશાન્તરેથી ઘેર આવ્યા ત્યારે અદૃષ્ટવશાત પોતાનું આખું કુટુંબ નાશ પામી ગયેલું જોયું. પોતે ૬૫ વર્ષના હતા છતાં વિદર્ભ નગરથી એક કન્યા પરણી લાવ્યા અને એમનો વેસો ચાલ્યો !

ઈ. સ. ૧૧ મા સત્કના ઉત્તરાર્ધથી પાછો લૌકિક વાદ્યમયનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. ઈ. સ. ૧૦૮૯ થી ૧૧૭૩ એ વર્ષો 'કલિકાવસર્વજ' હેમચન્દ્રના તેજથી દેહીખમાન છે. આ જૈન આચાર્યના કોય વ્યાકરણુ અલંકાર ચન્તિ સ્તુતિ આદિ વિષયના અનેક અન્યો સુપ્રસિદ્ધ છે જેનું નિરૂપણ અવકાશને અભાવે આ રચને છોડી દેવું પડશે એટલુંજ કહેવું જમ છે કે સંસ્કૃત જેવા અન્યો ગુજરાતીમાં રચીને પ્રેમાનન્દે જેમ ગુજરાતી બાપા દીપાવી તેમ હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન શાસ્ત્રોમાં બ્રાહ્મણુ જેવા બાપા અને માહિત્યના અન્યોની જે ખોટ જણાતી હતી તે પૂરી કરવા ચન્દ્રાનુશાસન કાવ્યાનુશાસન વગેરે રચ્યાં. એ અન્યો જે કે અતુક-જુની અભિજ્ઞાપામાંથી ઉદ્ભવ્યા છે, તથાપિ અર્વાચીન સમયના જૈન અન્યોમાં તે યોગ્ય રીતે પ્રથમ પદ ભોગવે છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પણુ ખેશક સારા વિદ્વાન હતા, અને તે વિષયના પણુ દ્વાર્જિજ્ઞાન વગેરે એમના દેટલાક અન્યો છે, પરંતુ જૈન વાદ્યમયને એમની ચિરસ્થાપી સેવા તો આ વિષય કન્તા બાપા અને સાહિત્ય વિષયમાં વધારે યદ્ધિ છે-એમાં મંશય નથી. સંસ્કૃત બાપા ઉપર એમનો હાથ કેવો મદાદથી અને સરજ-તાથી ફરેતો, એમનું કવિત્વ કુંવું મધુર હતું, એ 'વિપટિશલાકાપુરુષચરિત્ર' વગેરે અન્યોની શૈલી અલંકારકલ્પના વગેરે જોતાં જણાય છે. એ વિદ્વાનના કુમારપાળ રાજા સાથેના અને એની મબાના બીજા બ્રાહ્મણુ વિદ્વાનો સાથેના પ્રસંગો સુપ્રસિદ્ધ છે.

હેમચન્દ્રાચાર્યની સાથે તેમ જ એમની આગળ પાછળ બીજા જૈન વિદ્વાનો પણ થયા છે, અને એમણે જૈન ધર્મશાસ્ત્રમાં સારો ઝ્રમ કર્યો છે. પરંતુ એ ચન્દ્રના તેજ આગળ તારલાઓનું તેજ જાંખું પડી ગયું છે.

હેમચન્દ્રના વખતમાં શરૂ થયેલી સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિ એમના પછી પણ ચાલુ રહી છે. એમના મમાનકાચીન વાગ્બટે અણુહિલપુરપાટણમાં વાગ્મદાલદ્વાર લખ્યો છે. હેમચન્દ્રાચાર્યના કાવ્યાનુશાસન કરતા એ નાનો અન્ય છે, પણ તે પણ બહુધા કાવ્યાનુશાસનની પેઠે કાવ્યપ્રમાસને પ્રસિદ્ધિ જ અનુમરે છે એ જોતા આ વખતે કાસમીરી વિદ્વાન મમ્મટે ગુજરાતમાં કેટલી અને પ્રતિક્ષા મેળવી હશે એનો પ્રસિદ્ધ ખ્યાલ આવે છે.*

* આ જ સમયના મીમ નામના એક કાસમીરી કવિએ ભટ્ટિની માફક એક વ્યાકરણુ કાવ્ય રચ્યું છે. અન્યને અન્તે એ કવિનું સ્થાન કાસમીરમાં 'શારદાદેશાન્તર્ગત વલ્લભી' જણાવ્યું છે. કાદીઆવાડમાં પણ શારદાપીઠ અને વલ્લભી છે એ જ્ઞામ્ય આશ્ચર્યજનક છે.

ઈ. સ. ૧૩ મો સૈફો સોમેશ્વરદેવ, નાનાક પાંડિત, સુભટ, અરિસિંહ, અમરચન્દ્રસંદિ વગેરે સમકાલીન કવિઓના તેજથી ઉજ્જ્વળ દ્વીપે છે. આ યુગ સાહિત્યના વિલાસનો હતો. કુમારપાળ, ભીમદેવ લવણપ્રસાદ, વીરધવલ, વીરજીદેવ વસ્તુપાળ તેજપાળ વગેરે સાહિત્યના શોખીન ઉત્તેજકો હતા. ભોજ અને વિક્રમરાજની સભામાં જેમ કવિમંડળો મળતાં, તેમ આ સમયમાં શુન્દરાત રાજ્યોની સભાઓ પણ વિવિધ દેશના કવિઓની આતુરી ભલાવવાનું રચાન હતું. અનેક ન્હાના મોટા કવિઓ ત્યાં એકઠા થતા, પરસ્પર સ્પર્ધા કરતા, અને ન્યાં કવિતા અદ્ભુતક દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન હતી ત્યાં 'કાવ્યચૌર'નો પણ અભાવ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે.* આ મંડળનો પ્રધાન કવિ સોમેશ્વરદેવ પોતાને 'શુન્દરેશ્વર પુરોહિત' એવું વિશેષણ લગાડે છે, અને પોતાના વંશની હકીકત 'સુરપોત્તવ' નામના પોતાના કાવ્યને અન્તે આપે છે.

એમના ધરમાં શુન્દરાજની પુરોહિત કટલીક પેઠીઓથી ચાલતી આવતી હતી. વડ- નગરમાં 'શુલેચા' * કુળમાં સોલશર્મા નામે એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ હતા. તેમણે પ્રયાગમાં સોમ- પાળ કર્યો હતો અને મૂળરાજે એમને રાજ્યપુરોહિત સ્થાપ્યા હતા. એમના વંશજેએ વ- ખતોવખત રાજ્યની લડાઈમાં, યજ્ઞમાં, તેમ જ મન્ત્રસ્થાને સેવા બજાવી હતી. સોમેશ્વરના પિતા કુમારે અન્યપાળ રાજને રણક્ષેત્ર ઉપર મંગેલો જવતો કર્યો કહેવાય છે. એ રાજ્યે અહણુ વખતે રત્નશશિનું દાન આપવા માંડ્યું તે તેણે ન લીધું અને મૂળરાજનાં વખતમાં એક ભારે દુકાળ પડેલો તે વખતે રૈયતનો કર એણે માફ કરાવ્યો હતો.* એમનાં પત્નીનું નામ લક્ષ્મી અને ત્રણ પુત્રોમાંનો મધ્યમ તે સોમેશ્વરદેવ. ભીમદેવ વીરધવલ તથા વીસલદેવ રાજના વખતમાં એ પુરોહિત સ્થાને હતા અને અડધા પ્રહરમાં એમણે નાટક રચી કાઢ્યું હતું એવી એમની શીખ્રકવિત્તની શકિત હતી.

સુરપોત્તવ કાવ્યનો વિષય માર્કંડેયપુરાણાન્તર્ગત પ્રસિદ્ધ ચંડી-આખ્યાનમાંથી લીધો છે; સુરથ રાજ્યે પોતાનું ખોએડું રાજપાટ દેવીની કૃપાથી કેવું પાડું મેળવ્યું એ એ આખ્યાનનો

*રસપ્રધાનઃ કવિતાવિતાનૈર્માન્યા ન માન્યાઃ કવયો ધયોભિઃ ।

તેજોવિશેવાન્ મળયોર્હનીયા મવન્તિ ન પ્રસ્તરવત્ પ્રધિન્ના ॥

પરસ્ય કાવ્યં સ્વમિતિ દુવાળો વિજ્ઞાયતે ધૈરિહ કાવ્યચૌરઃ

વિલોક્ય માળિક્યમયોગ્યહસ્તે પ્રત્યેતિ કો નામ યદેતસ્ય ॥”

૧. નાગરોના લગ્નપ્રસંગે વિદાયગીરી વખતે કરવામાં આવતા કુલોચ્યારમાં આજે પણ આ 'શુલેચા' નામ આવે છે એ જાણવા જેવું અને અધિક જિજ્ઞાસા પ્રેરે એવું છે.

૨ “અરુન્ધતીવ કાન્તાસ્ય પત્યુરાજ્ઞામરુન્ધતી

અમૂદમિધયા લક્ષ્મીઃ સાક્ષાદ્લક્ષ્મીરિવ ક્ષિતૌ ।

વિલોક્ય દુઃકાલવશેન લોક કલાલ્યણે સવિશેષશોકઃ

શ્રીમૂલરાજં દક્ષિતારિરાગમચીકરસ્તકારમોચનં યઃ ।”

વિપય છે, અને તેને અંગે મહાકાવ્યમાં અવશ્ય ગણાતા સર્વ ઋતુ વસન્ત-ચન્દ્રોદય પર્વત (હિમાલય) વગેરેનાં વર્ણન પણ દાખલ કર્યા છે. ઉપમા ને ઉત્પ્રેક્ષા આદિ અલંકારો મનોહર કર્યા છે, અને માધ બારવિ વગેરે પૂર્વ કવિઓને અનુસરી શબ્દાલંકારના વિવિધ બન્ધો અને ચમત્કારો પણ દર્શાવ્યા છે.

આરંભમાં કવિ વાકમીકિ વ્યાસ ગુણાદય સુખન્ધુ કાલિદાસ માધ અને મુગરિ એટલા પૂર્વ કવિઓની પ્રશંસા કરે કરે છે, તેમાં કાલિદાસ માટે તો કહે છે કે—

“શ્રીકાલિદાસસ્ય વચો વિચાર્ય નૈવાન્યકાવ્યે રમતે મતિર્મે ।

કિં પારિજાતં પારિદ્વ્ય હન્ત મૃદ્વાલિપ્તનન્દાતિ સિન્ધુવારે”

કાલિદાસની કવિતાની આ કદર એના પ્રસાદના અનુકરણથી સાર્થક બને છે. સોમેશ્વરદેવનું બીજું કાવ્ય ‘કીર્તિકૌમુદી’ એ એના સમયના ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર સારો પ્રકાશ પાડે છે. એનું ગુજરાતી ભાષાન્તર ગુ. વ. સોસાધટિએ સાક્ષરશ્રી વયબજી હન્દિય આચાર્ય પામે કરાવ્યું છે એટલે એ સંબંધી અધિક વિસ્તરની જરૂર નથી. માત્ર એના મગધાચરણમાં મુરપોત્સવમાં જણાવેલા કવિઓ ઉપરાંત બારવિ બાળુ ધનપાલ બિહલણ હેમચરિ નીલકંઠ પ્રહલાદન સુભટ હરિહર અને યશોવીરનાં નામ વિશેષ ગણાવ્યાં છે, અને ગુણાદય સુખન્ધુ અને મુરગિનાં મૂઢી દોધાં છે. સોમેશ્વરના પોતાના મમયમા કેટલાક નવીન કવિઓની કદર થવા માંડી હતી એમ આ યાદી ઉપરથી જણાય છે. જૈન-બ્રાહ્મણ વચ્ચેનો એક જુથાર્ધ જર્ધ હેમચન્દ્રની વાણી દેવી લોકપ્રિય થઈ હશે એ ખરું એમના વિશેના જ્ઞેય થકી જણાય છે. વળી જૈન મંત્રી પણ બ્રાહ્મણોને દાન આપતા એવો એ બે ધર્મના અનુયાયીઓનો પરસ્પર પ્રીતિભર્યો સંબંધ હતો.*

આ કાવ્યમાં રથજે રથજે ધણાં મનોહર વર્ણનો છે પરંતુ સૌથી રસિક અને અપૂર્વ કદરના તો લવણપ્રસાદનું સ્વપ્ન છે—જેમાં ચેત ચન્દ્ર જેવા મુખવાળી ગુજરાતીયકમી, ચેતચન્દન લગાવીને, ચેત વસ્ત્ર પહેરીને, ચેતમાળા લાધમા ધરીને, ગાનસમીપ આવે છે અને રાજના પ્રજના જવાબમાં—

“હે વીર વૈરિષ્વજિનીગજેન્દ્ર ગણ્ડસ્થલીમણ્ડનલખ્ણચણ્ડ ।

પ્રલ્યર્થિસાર્થેન કદર્થ્યમાના જાનાંહિ મા મૂર્જરરાગ્મલક્ષ્મીમ્ ॥

દિવં ગતાસ્તે વત મૂર્જેન્દ્રાસ્તે કુઞ્જેન્દ્રાશ્વહતાઃ સપત્નૈઃ ।

યેવાં ક્ષમામૃદલનક્ષમેષુ મુજેષુ દન્તેષુ ચ મે નિવાસ. ”

ઇત્યાદિ કરણુ-વીગ આદિ અનેક રસસંભિજ ઉત્તર દે છે.

પ્રહલાદનદેવે શ્રી જોજ અને મુંજ સંબંધી એક કરણુરસપ્રધાન કથા ગ્યાતુ સોમેશ્વર

*નાનર્ચ મક્તિમાજેમૌનેમૌ શઙ્કરકેશવૌ ।

જૈનોડપિ યઃ સવેદાનાં દાનામ્મઃ કુરુતે કરે ॥

કહે છે પરંતુ તે કેથા કે પ્રહલાદનદેવના બીજા મૃત્યો હાથ લાગતા નથી. પણ આ પંડિત જે સોમેશ્વરના પિતાના શુરુ થાય તે અત્યન્ત પરોપકારપરાયણ પુરુષ હશે એમ સોમેશ્વરના એક વચનથી જણાય છે.* સોમેશ્વર જે સુમટ કવિનો ઉલ્લેખ કરે છે. તેમનું રમેશ દૂતાદ નામે એક અતિ લઘુ નાટકક વાંચવા જેવું છે. દેવ શ્રી કુમારપાલદેવના મેળામાં મહારાજાધિરાજ ત્રિભુવનપાલની પરિપક્વની આજ્ઞાથી આ નાટક જાજવાય છે એમ આરંભમાં સૂચનાર જાહેર કરે છે. માત્ર એક જ અંકનું આ નાટક છે, અને તેમાં પણ રાજશેખર ભટ્ટહરિ આદિ પૂર્વના કવિઓમાંથી કંઈકે કંઈકે લીધું છે—છતાં આ કવિ માટે સોમેશ્વર કહે છે કે—

‘સુમટેન પદન્યાસઃ સ કોઽપિ સમિતૌ કૃતઃ

યેનાધુનાઽપિ ધીરાણાં રેમાઙ્ગો નાપચીયતે” ।

દૂતાદનાના કેટલાક શ્લોકને આ પ્રશંસા લાયક પાડી શકાય એવી છે ખરી, પરંતુ અત્રે તેમ જ અન્યત્ર પણ ‘કવિપ્રવર’ માં એમની ગણના થઈ છે તે માટે તો આ લઘુ નાટક કરતાં કંઈકે વધારે મહત્વની કૃતિ હોવી જોઈએ એમ લાગે છે.

તે જ સમયના બીજા એક શુરૂર સંસ્કૃત કવિ નાનાકવંદિત હતા. વડનગર પાસેના એક ગામમાં કપિલ જોત્રના એક કુળમાં એ જન્મ્યા હતા. ઉપર સોમેશ્વરની માતા લક્ષ્મી વિષે જે કહેવામાં આવ્યું તેમ એમના કુળમાં અને કુટુંબમાં અનેક સન્નારીઓ થઈ છે.* એ ‘કવિ પંડિત’ નાતિએ નાગર, શ્રીમાન, અને વેદ રામાયણ ભારત નાટક આલંકાર આદિ વિષયોમાં પણ નિપુણ હતા. એમનું ‘એકે કાવ્ય ઉપલબ્ધ થતું નથી, પણ એમ કહેવાય છે કે વીસલદેવ રાજાની સભામાં જ્યારે અમરચન્દ્રમૂરિ આવ્યા તે વખતે ગૂર્જરેશ્વર પુરોહિત સોમેશ્વરદેવ, વામનરથલીના કવિ સોમાદિત્ય, કૃષ્ણનગરના કમલાદિત્ય તથા વીસલનગરના નાનાક-પંડિત બેઠા હતા. તેમાં જુદા જુદા કવિઓએ અમરચન્દ્રને જે સમસ્ત્યા પૂછી તેમાં નાનાક-પંડિતની—ગીતં ન ગાયતિતરાં સુવતિન્નિદામુની પૂર્તિમાં અમરચન્દ્રે કહ્યું:—

* વૈદુષ્યં વિગતાધ્રયં ધ્રિતવાતિ શ્રીદેમચન્દ્રે દિવં

શ્રી પ્રહલાદનમન્તરેણ ચિરતં વિશ્વોપકારજતમ્

* “પ્રમેવ મહત્તાં પત્યુર્ગોસ્નેકામૃતદીપિતેઃ

તત્પાસાદિતમસ્તાપા સીતેતિ સહચારિણી ॥

સજ્જનીતિગૃહિણી ગૃહામ્યુદેસ્તરપ મૂરિગુણરત્નભૂષણા

સર્વકાલમવલોકતે સ્મ યા ગર્તૃપાદમુલ્લદર્પણે મુલમ્ ॥

લક્ષ્મીરમુખ્ય પત્ની દ્વિતીયમર્ગે બહિશ્વરાઃ પ્રાણાઃ

વિમલકુલદ્વપમૂવા પ્રત્યૂપામ્બોજમન્જુમુલી” ॥

આ સર્વ નાગરી નાતની સન્નારીઓનાં—એમના પતિની સાથે સાથે થતાં,—ત્રેમ અને ગુણનાં વખાણ વાંચી આ સર્વ પંડિતો અને કવિઓના શ્રદ્ધાસંકારના સુખનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

શ્રુત્વા પ્તનેમંધુરતાં સહસાવલીળે મૂકી મૃગે વિગતજાઞ્ઞનપ્ત ચન્દ્રઃ ।

માગાન્ મદીયવદનસ્ય તુલામતીવ ગીર્તે ન ગાયતિત્તરાં યુષતિર્નિશાસુ ।

તાત્પર્ય કે દુઃગાદિશિ તેા આ ચન્દ્રમતિા શ્રુત તે માંભગવા નીચે ઉતરી આવગે, અને આમ શ્રુગદ્વાંનથી શુક્રા યદને ચન્દ્ર માગે શુભની બગ્ગમતી કની ચક્રશે તેથી એ ત્રી રાત્રે ગાતી નથી ।

આ પ્રસંગે ભમરચન્દ્રમૂર્તિએ કુલ ૧૦૮ ભમરયા પૂર્ણાનુ કહેવાય છે. એ આજુદિવધુર પાટખુ પામેના વાપટ યા વાપટ ગામના કવિ શ્રી જિનદત્તચુડિ નામે જૈન આચાર્યના શિષ્ય દત્તા એમનો મુખ્ય મન્થ શાલમારત નામે કારમીર કવિ શ્લેષેન્દ્રકૃત—

મારતમાજીની તરેકનો મન્થ છે. આ શાલમારતમા ગરજેખરના એ જ નામના નાટક જેટલી અપૂર્વતા નથી; તેમ શ્લેષેન્દ્રની કૃતિ સાથે બગ્ગમતી કરી શકે એટલું તે તેજસ્વી નથી. પણ કાવ્યકલ્પલતા, હન્દોગ્લાવલી, કલાકલાપ વગેરે અનેક સાહિત્યમન્થો કરીને એમણે પોતાના મમયમાં ઘણી પ્રતિષ્ઠા મેળવેલી જણાય છે. કવિએ સરખવતીની ઉપામના કરી દત્તી અને એકવીમ દિવગ્ના પ્રતને જાને મન્થ મત્રે આકાશમા ચન્દ્રગિમ્થ પ્રકાશનું હતું તેમાંથી બાગ્ગી પોને ઉતરી આવ્યા અને કન્કર્મંદુમાંથી અમરને જાળ પાધું અને વરદાન આપ્યું કે નું સિદ્ધ કવિ થા અને સર્વ ગુપતિથી માન મેળવ એવી કિંવન્તી છે. આવબાન્તમાં પ્રભાતવર્ણનના એક શ્લોકમાં વેણીને કૃપાળુ (કામરેવતી તન્વાર) સાથે મન્થાવવાથી 'વેણીજાળોડમરઃ' એવું ગિરઃ એમને મળ્યું છે. આ કવિ જૈનધર્મી હોઈ એમણે કેટલાક જૈન મન્થો પાળ્યું આ છે. પન્થુ શાહાળુ ધર્મ ઉપગ્નો એમનો નૈમર્ગિક બાપ શાલમારતના ફેક ગર્ગના આન્ધર્ભમાં કહેલી વ્યાસજીની મુતિમા મ્પપ દાગી આવે છે.*

ઈ. મ. ૧૧૬૦ માં માગિયવચન્દ્રે કાવ્યપ્રકાશ ઉપર સજેત નામે દીકા લખી, અને આ સમયને અન્તે (ઈ. મ. ૧૨૦૪), જયન્ત નામે એક વિદ્વાને જયન્તી નામે દીકા લખી છે. એ બંને દીકાની મદના એ છે કે કાવ્યપ્રકાશ ઉપર ઘેરે ઘેર દીકાઓ લખાઇ છે તેમાં સૌથી જૂનામાં જૂની દીકા સજેત છે, અને સ્વપ્નજીની બીજી છેડીને બીજી તે જયન્તી છે. સારામુણ્ય નામની દીકાનો લખનાર મ્લકક મર્વ દીકાઓમાં આ જયન્તીને મુખ્યપદ આપે છે. વળી તેજ વખતનો જાને એક પ્રખ્યાત મન્થ મણિવેણુસુત્રીની મ્યાદ્વારમાજી નામની દેમયન્દ્રાચાર્યની અગ્ન્યલોગદ્વાજિતેષ્ટા ઉપર કરેલી દીકા છે. એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો મન્થ મણિવેણુ અનેક બ્રાહ્મણ દર્શનોના મન્થો અવલોકીને લખ્યો છે. મન્થ યુદ્ધિવેખનથી અંકિત છે.

જૈન મન્થકારોએ ચરિત્રો લખવાની પદ્ધતિ વિશેષ પ્રચલિત કરી છે લગભગ પોતાના સમયના બોજ કુમારપાપ જેવા રાગજ્ઞો, વસ્તુપાત્ત તેજપાત્ત જગદ્ગુણ જેવા શ્રીમંતો અને માત્ર વગેરે કવિઓનાં ચરિત્રોમાં તેઓએ સારો ન્સ નીધા છે—અને દેમયન્દ્રાચાર્યના સમયથી ઉદ્ભવેલી આ પ્રવૃત્તિના ઉદાદરણોમાં આદમા મૈકાના, 'પ્રવચવિન્તામણિ' કાર મેર-તુંગાચાર્ય વગેરે ગણાવી શકાય.

*

ઓંકારો યઃ સદાયૈકવર્ણોવીશ્વધામયઃ ।

વ્યાસનિઃશ્વસિતાન્ વેદાન્ પાવાદ્રવાસમુનિઃ સ નઃ ॥

ત્રીજો યુગ (ઇ. સ. ૧૭-૧૮ શતક.)

આ સમય છોડીને ઈ. સ. ૧૭-૧૮ શતકે પહોંચતાં મુધી અચલ દ્વિવેદીના નિર્ણય-
દીપક જેવા કે જૈન ધર્મશાસ્ત્રના છૂટા છવાયા લેખ શિવાય સંસ્કૃત વાદ્યમય વધારવામાં
શુન્નરાતે કાંઈ અમ લીધો જણાતો નથી. ઈ. સ. ૧૭ માં સૈકાના આરંભ પછી થએલા
દેવવિમલગણિ નામે જૈન પંડિતે હોરસૌમાર્ય નામે સતર સર્ગનું એક મહાકાવ્ય લખ્યું છે.
એ કાવ્ય હીરવિજયગણિની યાત્રા અને ધર્મપ્રવર્તન સંબન્ધી છે. હીરવિજયગણિએ ઈ. સ.
૧૫૯૫ માં દેહ છોડ્યો એમ લખે છે તેથી ત્યાર પછીનું આ કાવ્ય છે એ સ્પષ્ટ છે, પણ
એની ચોકસ સાથ અત્યારે નક્કી કરી શકાતી નથી. મહાવીરસ્વામીની પદ્મપદ્મપરાના
આચાર્યોનું એક સર્ગમાં વર્ણન આપ્યું છે, તથા જૈન ધર્મનાં વ્રત, દહેરાં વગેરેને લગતી
બીજી ધણી લક્ષકત અંદર સમાવી છે. પણ આ જમાનાના સામાન્ય વાચકને રસ ઉપજાવ-
નાર વસ્તુ તો હીરવિજયગણિએ આકર્ષક પાદશાહની સમામાં મેળવેલું માન, એમના ઉપદેશથી
શુન્નરાતમાં જરૂરના વેરાની કડવામાં આવેલી માશી, તથા એમની મુસાફરીમાં એમણે જોએલાં
સહેરો-નદીઓ-કુંગરોનાં વર્ણનો તથા તે તે સ્થળોનાં સંસ્કૃત નામ વગેરે છે. આ જૈન
આચાર્ય ઉત્તરે દિક્ષી અને કંદહાર મુધી, દક્ષિણે ખાનદેશ અને વરાહ મુધી અને કાઠીઆવા-
ડમાં દીવ અને ઊના મુધી કર્યા હતા. શુન્નરાતના વર્ણનમાં આ સ્વદેશાભિમાની કવિ કહે છે:—

તદ્વક્ષિણાર્ધે સુરમેહગર્વસર્વેકવો મૂર્નરનીવૃદાસ્તે ।

ત્રિપેય રત્નં પુરુષોત્તમેન જગત્કૃતાકારિ ચિલાસવેદમ ॥

અરોપદેશેનુ વિશેષિતશ્રીયો મન્નિવાન વહતે સ્મ દેશઃ ।

આક્રાન્તાડિક્ચક્ર દ્વાખિલેપુ યસુન્ધરામર્તૃપુ સાર્વભોમઃ ॥

એમાં ‘ખાનદપુર’ ‘બુદ્ધનગર’=વનગર, તારંગાનો કુંગર, આદિથી માંડીને વર્ણન
ગાત્રે છે. એક સ્થળે ‘અંજવાડ’ના સર્વદેવની પ્રતિમાનો ઉલ્લેખ આવે છે. સાબરમતી અને એના
કાંઠાની જમિના કુંગરો, ડાંગરના ક્યારાગ્યો, અને એમાં શોભતાં પક્ષીઓ-સારસો-ગાયો
વગેરેનો બહુ સુંદર વર્ણનો છે. શુન્નર દેશનું ‘અહમ્મદાબાદ’ તે મુખ્ય અને મોટું પાટણ અને
ખંભાત (‘સ્તંભતીર્થ’) તે કુંગર એમ ઉપમા કહી છે.* ‘રાજનગર’ (અમદાવાદ)થી
અણુદિલાપુર પાટણ જતાં રસ્તાની ‘કુંજજમિ’ વિવિધ છંદોનાં નામદારા વર્ણવી છે.^૧

* શ્રીસ્તંભતીર્થ પુટમેદનં (વૃહત્પત્તનં) ચ યત્રોમયત્ર સ્ફુરતઃ પુરં દ્વે ।

અહમ્મદાવાદપુરાનનાયાઃ કિં કુણ્ડલે મૂર્નરદેશલક્ષ્મ્યાઃ ।

૧ કુત્રચિદ્વાણિનાં સ્વગ્વિળી શાલિની યત્ર લોકપૃળા કાપિ વાતોર્મિકા ।

હંસપાલા કાચિકાપિ કન્યા મૃગી કુત્રચિન્માલતી પુષ્પિત્રા પુનઃ ॥

કાપિ શાર્દૂલધિકીદિતં દરયતે કાપિ દૃષ્યદ્રુજંગમપ્રપાતં પુનઃ ॥

મૃતિશીતશ્રુતેઃ સર્પતઃ પદ્મતૌ ભન્દસાં જાતિયત્કુન્જમ્ભીઃ સ્મમ્ન ॥

સ્તનાના ઝાડ ઉપર ઉડતા પોપટના ટોળાઓ પણ કવિના લક્ષ બહાર ગયા નથી 'ભિષ્મપક્ષી મા કિં તોલું મધ (કાન્ધ્યારી) પાન, ભીનગળ અર્જુનજીને કરેલુ જીવદયાનું નિયમદાન વગેરેના વર્ણન પછી આમુ અને એના દહેગ આવે છે અને એમ એક પક્ષી એક સ્થાનમાં થઈ આગળ મુસાફરી આવે છે દેવવિમલગણિએ વર્ણવેલાં સ્થળોમાંના થોડાક જાણવાએગ સંસ્કૃત-ગુજરાતી નામે નીચે નોંધુ છું

સંસ્કૃત નામ કવિએ પોતે પોતાની ટીકામાં આપેલું ભાષાનામ હાન આપણામાં પ્રસિદ્ધ નામ

અરોહિણી	સીંગલી	શિરોહી
મેદિનીપુર	મેન્તાખ્યનગ-	મેન્તા
ચિન્નમનગર	વીકાનેગ	
ગોપાલસીલ	અંબેરગઢ	આવિય-
*પાદાલક્ષપુર	પાનીતાલ	
દ્વાપુર	દ્વીપબન્દિ-	દીવબ ૨
ઉત્તરનગર		નના
જ્ઞાન		ખાનદેશ
ચિત્રા	વર્ધરા	વરાહ
મહાશૂલ	મરહટ	મરાઠા

પ્રાચીન 'તક્ષશિલા' જેને આપણે પેશાવર પાસે હતું એમ જાણીએ છીએ તેને આપણા કવિ 'મક્ષા' ધારે છે—આ બાદ કંઠતા કવિના સંસ્કૃત નામોની યોજના બરાબર નથી. તે આ ઉપરાંત, 'જેઝાયક' (જીજ્યાવેરો), 'કુમાન' (કુમાન) 'હુમાઈસુત' (હુમાઈસુત હોકરો આકબર) 'મુન્ગહેદ' (મોમન તામ્બ) વેરાજ પાતિસાહ' (પીરોજ પાદશાહ), ચતુરિકા ('ચટ્ટરી-ચોરી) આદિ સમ્પ્રદાય વાચતા નમ્ર આપે છે

આ યુગના ખીજ મહાન ગ્રંથમાં તે યજ્ઞોવિનયજ્ઞ છે તે ખબત વગેરે સ્થળે રહ્યા એમણે ન્યમરહસ્ય ગ્વાપાન્તેજ સ્વજનસાચ આદિ ઘણા કુશાસ્યુદ્ધિમતાથી રોબતા ગ્રંથો ગયા છે, અને એમની વિદ્વતાથી ચકિત થઈ દારીના પરિતોએ એમને 'આચાર્ય' પદ આપ્યું હતું એમના ગ્રંથોમાં બ્રાહ્મણ ગ્રંથોનો અભ્યાસ પુષ્કળ પ્રતીત થાય છે ન્યાય સ્વજનસાચનું નામ શ્રીહર્યના તેવા જ ગ્રંથનું સ્મરણ કરાવે છે, પરંતુ આ બે ગ્રંથ વચ્ચે નામ સિવાય ખીજુ થોડું જ સામ્ય છે શ્રીહર્ય અનિર્વચનીયતાવાદ રસિત કરવા માટે લક્ષણ માત્રનું ખડન કરે છે, અને યજ્ઞોવિનયજ્ઞ તો આત્માના અસ્તિત્વાદિ સખધી બૌદ્ધ નૈયાયિક વગેરેના સિદ્ધાન્તોની પરીક્ષા કરીને સ્થાપ્તાનું પ્રતિપાદન કરે છે એ શ્રીહર્ય અને યજ્ઞોવિનય એ બેના ગ્રંથની પદ્ધતિ વચ્ચે ભેદ છે સ્વજનસાચની વાણી રૌદ્ર અને મરકારી છે, અને વિષય બહુ વૈસાધી ઉપસ્થિત કયો છે

* નાગાર્જુન નામના યોગીન્દ્ર પાલિક્ષસરિના નામ ઉપન્યી ગામ વસાન્યુ અને નામ પાડ્યું એમ કવિ કહે છે

ત્યારબાદ છેક અર્વાચીન સમયમાં—ઓગણીસમા શતકમાં—પણુ વિજયલક્ષ્મીસારિ વગેરે કેટલાક નૈન આચાર્યોએ ઉપદેશપ્રસાદ વગેરે અન્ય રચ્યા છે, અને અહીં તહીં કેઈ બ્રાહ્મણ અન્યકાર પણ નહરે પડે છે. પણ આ સમયને એક યુગની પ્રતિષ્ઠા આપી શકાય એમ નથી.

ઉપસંહાર.

સાક્ષરબન્ધુઓ, આટલું નિરૂપણ કરી હું હવે મારો નિબન્ધ સમાપ્ત કરું છું. મેં મારા લેખના નામ સાથે જ જણાવ્યું છે તેમ આ કેવલ રેખાદર્શન છે. દરેક અન્યકાર લેવાનો તથા તે ઉપર ચર્ચા કરવાનો મેં લોભ રાખ્યો નથી, તેમ જ કવિઓ અને વિદ્વાનો લીધા છે તેમના પણ સર્વ અન્યતું કે એક પણ અન્યતું સર્વાંગે વિવેચન કર્યું નથી—કારણ કે એવું વિવેચન સંસ્કૃતસાક્ષરપરિપક્વ આગળ જ ઉચિત ગણાય. મારો ઉદ્દેશ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સંસ્કૃત સાહિત્યના જે ત્રણ યુગો અને પ્રતીત યાવ છે તે તરફ આપનું લક્ષ યોગ્યવાનો, અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગુજરાતે શો ભાગ લીધો છે તે દર્શાવવાનો હતો. આ ભાગ અલ્પ નથી, બહુકે અભિમાન કરવા યોગ્ય છે એ આપને જણાવું જ હશે. બૌદ્ધધર્મની મહાપાતશાખામાં ત્રણ મહોદ્ધાં નામ તેમાંનું એક ગુજરાતમાં જ; જૈન વિદ્વાનોમાં ‘કલિકાલસર્વજ્ઞ’ નું ઉપપદ્ધ પામેલા આચાર્યશ્રી તે ગુજરાતના જ; સાયણાચાર્યશ્રી પણ પ્રાચીન વેદવેદાંગપારંગત બાળ્યાદિઅન્યના પ્રણેતા તે ગુજરાતના જ, સંસ્કૃત પંચ મહાકાવ્યમાંના એક મૌઢ કાવ્યનો કર્તા તે ગુજરાતનો જ, વ્યાકરણ કાવ્યોનો સૌથી પહેલો રચનાર તે ગુજરાતનો જ, અને કાવ્ય પ્રકાશની એક જુનામાં જૂની ટીકા લખનાર તે પણ ગુજરાતનો જ; ગીર્વાણ વા દેવીની આ સેવા અલ્પ નથી. અને તેથી આપણે પણ દેવવિમલગણિના શબ્દોમાં સદગ કેાર કરીને સામિમાન આનન્દપૂર્વક કહીશું કે આપણો દેશ તે—

ગીર્વાણવાચઃ પુરુષોત્તમન જગત્કૃતાકારિ વિલાસવેદમ

જગત્કર્તા પરમાત્માએ આ દેશને ગીર્વાણવાગ્દેવીનું વિલાસલવન બનાવ્યો છે.

આનન્દશંકર આપુલાઇ ધ્રુવ.

વિક્રમના સત્તરમા સૈકાની ગુજરાતી ભાષા.

(કવિ નાકર કૃત ચંદ્રહાસાખ્યાન.)

મહા કવિ ત્રેમાનન્દભાષિના પદોનાં ચર્ચ ગયેલા કવિઓના કાવ્યની ભાષા જોતાં તે હાલના વખતની ભાષા જેવી માન્ય પડે છે ખરી, પણ કેટલીક બહુ જૂની હસ્તલિખિત પ્રતો જોતાં જણાય છે, કે તેમણે તે વખતની વપરાતી ભાષામાં પોતાનાં કાવ્યો રચ્યાં હતાં. આનું એક ઉદાહરણ નાકર કૃત ચંદ્રહાસાખ્યાન નામના અપ્રસિદ્ધ કાવ્યમાંથી આ નીચે આપવામાં આવે છે.

આ કાવ્યને છેડે કવિએ રચ્યા સાચ આપી નથી, પણ તેમના જુ. કા. ના છઠ્ઠા ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા દરિયન્દ્રાખ્યાનની રચ્યા સાચ વિ. સં. ૧૫૭૨ ઉપરથી, તેમ ૨૧. ૨૧. કેશવલાલભાઈ ધ્રુવના જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓ વિ. સં. ૧૬૦૨-૪ માં લખાત હતા તે ઉપરથી અનુમાન થાય છે, કે આ કાવ્ય પણ તેમણે એ જ અરસામાં રચ્યું હશે.

મહેલી હસ્તલિખિત પ્રતમાંથી ઉતારો કરતાં, મૂળના લખાણમાં કોઈ પણ જાતનો સુધારો વધારો કરવામાં આવ્યો નથી. અસલ નકલ પ્રમાણે નકલ ઉતારવામાં આવી છે.

ચંદ્રહાસ આખ્યાન

કલ્ક ૨૧ મું, રામ ધનાશ્રી

પ્રાણસ કાગે પૂનરું પ્રગટ્યું, કુસુમ ચઢન કરી પાણીજ;
આનંદ ભરેલ જાતુ આનું, જઈ પૂજૂ રૂદ્રાણીજ.
હાર ઉઘાડી ને તાં જોડા, આતાઅ કહે કાંથીજ;
પૂત્ર પ્રધાન બે મારી નાંખ્યાં, આ વાત કહેજે નવી જાણીજ.
સહી રાત્રીએ કહેજે મરણા, અહીં નાખ્યા છે તાંણીજ;
તાપસ મનાંદાં એમ બ્યભાસે, આવડું શું અણુજાણીજ.
એતાં માહારે માયે ચડસે, મીઠ્યા મુખ્યાં અનાહાતજ;
ચંડીના દેહેરા મહિ મારી નાંખ્યા પડ્યાં તન ને તાતજ.
સહી નરપલ કો નવું બેઠું છે, કરાવી ઉપધાતજ;
હવે તાં હું રાજનીતિ રાખૂ જઈ સંભલાવું વાતજ.
ધાતુ ધસમશું ભરડક આવ્યું, સાસ ભરણું નહીં સાંનજ;
સભા સંજુક્તી સિંહાસને, બેઠું વિષ્ણુ બક્ષ રામનજ.
કર જોડી કરું વિનતિ, સાંભળો સ્વામી કાંનજ;
ચંડીના દેહેરામાંદે મારી નાંખ્યા પડ્યા પુત્ર પ્રધાનજ.
તે માટે હું કહેવા આવ્યો, વેગે દેવરાવું દહનજ;
એહવાં વચન તાં શ્રવણે સાંભળી, અને ઉઠ્યા ચંદ્રહાસજ.

અણુદણુ પગે ને ઉજાએ અને થયા નિરાશજી;
 અરે આઈ એ કાં મારયું, એહવૃત્ત કાં કીધું નાશજી.
 હું અપરાધી તે સે ન મારયું, મદન તાં શિવનો દાસજી;
 આઈ અંખે જે જગદંબે, એ ચં કીધું કાનજી.
 પ્રાણુ આધાર એ તાં માહરું, એહની અદ્ધી લાનજી;
 હું અપરાધી તે સે ન મારયું, મદન કાં મારયું આનજી.
 ધીમ્ય ધીમ્ય તે જીવતબ્ય માહરું, ધિમ્ય ધિમ્ય માહરું તંનજી;
 દાર ઉધાડીને તાં જોઈ, પડયા દીધા તાં મદનજી.
 કમળ સરખાં તેહનાં લેખન, અને તાં હસતું વદનજી;
 કનક ખેરખા બારે સોભે, મુગટે જડયાં રતનજી.
 અર્ધા ઉધતાં એહુ પડયા તાત ને તાં તંનજી;
 પૂળ પાતરી સર્વ વીખરાણી, ઢળ્યું બાવનાં ચંદનજી.
 ઉઠ મદન એવડી શી નિદ્રા, હું આબ્યું ચંદ્રહાસજી;
 તું આલિંગન દે અળવેશ્ચં, આનંદે ઉહુલાસજી.
 તારા મનમાંંદાં એમ આબ્યું, છે મુચ્ચ કીધું વિશ્વાસજી;
 મુખામુખે કહેવા આબ્યું, વાંણી કરો પ્રકાશજી.
 જુ મરું તું આમહત્યા, કે જાઉં વનવાસજી;
 ઉઠ મદન એવડું ચં સુત, સાહ કરું નહીં સાંતજી.
 વિષયા તારી બેહેન આવી છે, આલિંગન દે કાંહાનજી;
 દુષ્ટબુધ્ધ લેહ તું કાં પુદયું, તું મોડું પરધાંતજી.
 હું તું તાહારું પૂજ્ય પ્રધાન, તું મુજને દેને માંતજી;
 તનયા તાહારી લાડ કરે છે, માગે કંન્યા દાંતજી.
 એવું કહીને બાહરી પધાર્યા, અને કરાવ્યું કુંડજી;
 મહા મનોહર x x x મુખંડુજી.
 હવે મદનને પૂજ્યા કરી, અને આપ્યું કાયાનું ડડજી;
 શરીર આપીને ચાઉં ઓશીકલ, જાણે તે બ્રહ્માંડજી.
 એહવું કહીને બાહરી પધાર્યા, અને કરાવ્યું કુંડજી;
 અતિ મનોહર ને મુખંડુ, જાણે તે બ્રહ્માંડજી.
 પાવક તાં પહેલું પધાર્યું, ઉપરે મેહેલ્યા વારીજી;
 જ્યવ તલ તાં પ્રથમે હોઆ, તે જાઉં પાવક આહારીજી.
 પંચામ્રત તાં પછે હોઆ, રૂદ્રી બણીને સારીજી;
 હવે માહારું શરીર જ હોઆ, આપ ઉપર ઉતારીજી.
 રામ કૃષ્ણ બેલો રે બાઈ, જીવન જગદાધારજી;
 લેઈ x x x કૃતાસનમાં હોમેજી.

કટકા કિંચીત કરીને મુકે, એવડું દુઃખ ક્યંમેળ;
કરે જોડીને કરે વિનતી, સાંભળે માહરી માયળ.

મુર, મૂનિવર અંતર જુએ, તેમને આશ્રમ થાયળ;
ચંદ્રદાસને શરણાગત રાખે વૈકુંઠ નાયળ.

પછે તે તાં ચરીર સધળુ, હુતાશનમાંકાં હોઆળ;
પછે એકલાં અરથી ઉઘડે, હુતાશનમાં હોમ્યુંળ.

લેઈ વસ્ત્ર તાં કમલમાંહે મેલ્યું, કૃષ્ણાર્પણ તાં કહીઉળ;
લેઈને ખડગ કમલમાંહે મેલ્યું, અને વિનતિ તાંકાં દાખીળ.

આઈ તું તો શક્તિ વિષ્ણુની, વેદ પુરાણે સાખીળ;
ભક્ત વચ્છલ તાં ખીરદ ભૂધરનું, ભક્તે વિનતિ દાખીળ.

માહારાં માંસ તાં છે રે મીઠું, ચંડી જો જો આખીળ;
વળી ખડગ કમલમાંકાં મુકે, અને બોલે વાંણીળ.

આઈ તું તાં રહી રહી જોએ, રંગબેર રૂદ્રાણીળ;
મુરનર મુનિ જન અંતર જોએ, તે મુખે બોલે વાંણીળ.

મહાદેવ સાથે ગંગા આબ્યાં, ઈંદ્ર સાથે ઇંદ્રાણીળ;
તુંબરૂ ધરીને નારદ આબ્યા, બ્રહ્મા સાથે બ્રહ્માણીળ.

વિપયા કહે મુણુ ચંપક માલીણી, વિનતત્રી દવે ધારુંળ;
આપણે સ્વામી જોડે ઉધરીએ, બોલે રમ્પતિ સારુંળ.

ચરણ કમલ લેઈ પાસે બેસ, નરાતા નિરધારળ;
ચિસ સ્વામીતું બોલે લેતાં, મનચં કરચું વિચારળ.

જન્મ જન્મનાં સ્વામી કને, મારું ચન્દ્રદાસ તાં ભર્તારળ;
લેઈ ખડગ કમલ માંકાં મૂક્યું, અને વાવડું દાયળ.

ત્રાહે ત્રાહે ત્રીભોવન નાયક, વાંણી વૈકુંઠ નાયળ;
હસી હસી હરખે દે તાલી, ઉલટ અંજે કરે વાતળ.

આપણુ બેહુએ સાંગવાંન, કરચું ઉધરચું આપતો નાયળ;
અમલ ભાઈ તાં સાહી સાહી રાખે, બીડાડી બીડી બાયળ.

પછે ચંડી પ્રત્યક્ષ થયાં, આવી સાથા દાયળ;
માગ માખ્ય હું તુજને તુડી, આપું તાં વરદાનળ.

જો માગ્યે તે તુજને આપૂ, હું ચર્ષી તુજમાંનળ;
અરે આઈ તુ મૂળને તુડી, મુજને દીધું માંનળ.

જન્મ જન્મ ભક્ત ભૂધરનો, રહે રહે કમલમાંકાં ધ્યાનળ;
ચંદ્રદાસતણા ચરીરે, ચંડીએ ત્રીચક્ષ રેરમ્યું દાયળ.

દીવ્ય દેહ તાં, યદ્યદેખતાં, અને મુખે ખોલે વાણીછું;
અખીલ અભિધાન પુરુહારી, પૂરું મનેરથ મનનાછ.
તાહારે માયે સ્વામી મોટો, સમરથ સારથંગ પાણુછ;
વળી આઈ એક બાળ્યું માગું, પૂરું માહારું લાડછ.
માહારું સસર ને સાહુએ બેહુને જીવાડુછ;
કહે ચંડી એહને નહી જીવાડું, એહના રડવડશે લાડછ.
વાણું જનનો એ તો દેવો, એહેનુ મ અધવેશ પાડછ.

છ. વિ. રાવળ.

સાહિત્ય અને તેનાં અંગો.

(અનુસંધાન ૫૪ ૪૦૮ થી.)

૨. સંવાદો.

જ્યાં નાટકની રચના તરફ જ દુર્લભ હોય ત્યાં નાટકના જ એક અંગને ખીલવવા તરફ પ્રવૃત્તિ થાય છે. છતાં, સંવાદ એ પણ સાહિત્યનું ધણું ઉપયોગી અંગ છે. લેન્ડોર કહે છે તેમ દરેક સમયના ઉત્તમ લેખકોએ સાહિત્યનાં એ અંગને સ્વીકાર કીધો છે.*

“The best parts of Homer and Milton are speeches and replies; the best parts of every great historian are the same; the wisest men of Athens and of Rome converse together in this manner, as they are shown to do by Xenophon by Plato, and by Cicero”.

હોમર અને મિલ્ટનની કવિતાના જે ઉત્તમ ભાગ તે સંવાદોનું રૂપમાં છે; દરેક મહાતા ઇતિહાસકારની કૃતિમાં પણ તેમ જ હોય છે; હેરોડોટસ, પ્લેટો, અને સિસેરો જેવાએ ગ્રીસ અને રોમના સૌથી શ્રેષ્ઠ માણસોને વાર્તાલાપ કરતા બતાવ્યા છે.

લેન્ડોર પોતે પણ એજ રીતે સ્વીકારી હતી, અને અગ્રજ સાહિત્યમાં એના “કાલ્પનિક સંવાદો” (Imaginary Conversations) ગદ્યમાં હોવા છતાં કવિતા નેમાં મધુર અને આકર્ષક ગણાયા છે. સંવાદોની પદ્ધતિમાં એક મહોટો લાભ છે, અને તે એ છે કે કંઈ ચર્ચાનો વિષય હોય તે એ રીતિથી સવિસ્તર ચર્ચાય છે, અને બાળ્યની દલીલો વાંચક આગળ મજબૂત રીતે મુકી શકાય છે, અને અમુક સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર કરીને તેનાં સમર્થનને માટે સ્થાપા પદ્ધતિને અન્યાય આપવાની લેખકને જરૂર પડતી નથી. વળી, કોઈ નવીન

* “Imaginary Conversations, (Scott Library); “Barrow and Newt”. ૫૪ ૨૦૨

વિચાર લેખકના પોતાના તરીકે મુક્તતાં તે અસ્વીકર યદ્યં પડવાનો ભય રહે તેના તરફ ઘટતું લક્ષ અપાય નહીં, પણ એક પાત્રને મુખેથી તે વચનો નીકળતાં વેધારે સ્વસ્થ ચિત્તથી તે સાંભળવામાં આવે છે અને ઘણી વાર તેની જોઈતી અસર પણ થાય છે. સાદાર શ્રી ગોવર્ધનરામે આપણાં કુટુંબપંચરાં, સ્ત્રીઓનું કામાર જીવન, લક્ષ્મી રીતિ, વેધવ્યની રિતિ, આપણાં દેશી રાજ્યો અને બ્રિટિશ રાજ્યનો અમ્યન્ધ વગેરે મહત્વનાં સામાજિક અને મનઃકીય પ્રશ્નો ચર્ચવામાં કંઈક આવીજ રીતિનો સ્વીકાર કરેલો જણાય છે; અને એ રીતિ સરળ નથી યદ્યં એમ કોણ કહેશે ?

સંભાષણદ્વારા, પત્રો અને તેના પ્રત્યુત્તરદ્વારા, સ્વમત બાષણો અને બે માર્ગમાં ક્યો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે તે વિષે મનજનાં ચાલતા સૂક્ષ્મ વિચારોદ્વારા અનેક અગત્યના પ્રશ્નો સરસ્વતીચંદ્રની નવલકથામાં ચર્ચાયા છે. એ ચર્ચાઓનું સ્વરૂપ ઉત્તર પ્રત્યુત્તરનું હોવાથી જ દરેક દૃષ્ટિથી વિષય ચર્ચા શકાય છે. પુનર્વિવાહનો વિચાર કરતાં એક તરફથી વિધાયતુર પ્રશ્ન ઉઠાવે છે કે:—

“Is it proper in a father to submit to the control and see the child writhing before his eyes, because he is a social-moral-coward”. તો ખીજ તરફથી એના જ મનમાં વિચાર આવે છે કે “હજી તો જદ્દ પિતા અને મામા આયુષ્માન છે—તેમના મત વિના મ્હારાથી શું બનશે ? તેમનાં મત કેણી પાસ પડશે તે જોશીને પુછતું પડે એમ નથી. તેમના વિરુદ્ધ પડી મ્હારે આ કામ કરવા જેવું છે ? શું મને કુમુદ જ્ઞાલી છે અને તેમને નથી ? જદ્દ પિતા અત્યારે પૌત્રીને માટે માયું છેટે મુકી તરવાર બાધી નીકળી પડ્યા છે. એ બાળકી મ્હારી ખરી ને તેમની નહીં ?”

એક તરફથી સરસ્વતીચંદ્ર સાચેના સંવાદમા કુમુદસુદરી એમ કહે છે કે “મ્હાઈ સર્વ આયુષ્ય આપની સૂક્ષ્મ પ્રીતિથી તમ ઘરો ને સ્થૂલ પ્રીતિના સ્થૂલ ભોગની વાસનાને આપના આશ્રયથી હું દૂર રાખી રાખીશ ! મ્હારા હૃદયમત્થી પ્રીતિનો જદ્દ ઉખાડી શકતી નથી ને કોઈ ઉખાડી શકે એમ નથી. આપની છાયા પેડે, ચુકુબોધિની ધર્મપત્ની પેડે, સર્વ પૃથ્વીને રાખે છે તે પૃથ્વીની પેડે, હું આપનો ધર્મ સહચાર કરીશ ! સંસાર કહેશે તે સાંભળી રહીશ, પિતામાતાનાં દુઃખ જોઈ રોઈ રહીશ, પણ મ્હારો ધર્મ તો આ દેખું છું તે જ પાળીશ,” તો ખીજ તરફથી એક ખીજ મંવાદમાં ચંદ્રકાંત સરસ્વતીચંદ્રને પુનર્વચન અને મનોમનની મિત્રતા એ બેઉ કલ્પનાની વ્યર્થતા સમજાવે છે અને કહે છે કે:—

“આપણા હાલના આર્થ સંસારમાં એ સર્વ સુંદરતાનું તેજ, તમારા “પુનર્વચન” દહે-વાતા તમારા નવા લક્ષ્મી જાણી. કાળું પડી જશે, તમે ચદ્દ હો તેમ લોક તમારા સંસર્ગથી દૂર રહેશે, અને તમારી અપદીર્ઘિને લીધે, પૃથ્વી ઉપર વૃદ્ધિ કરવા નીકળેલાં વાદળાંની ધા-ગઓ ખારા સમુદ્રમાં પડી જાય ને પૃથ્વીને બિન્દુ પણ ન અડકે તે રીતે તમે વરસાવવા ધારેલા કલ્પાણુમેધ લોકને ઉપયોગી ન થતાં નકામે સ્થાને ગળી જશે અથવા જાતે વેરાઈ જશે.

“સ્થૂલ પ્રીતિને દૂર રાખી, તમાગં સૂક્ષ્મ શરીરનો સમાગમ રાખી, શરીરના સંબંધ

માત્રનો ત્યાગ કરી મનોમનની મિત્રતાથી જ, આ લોક કલ્યાણમાં પ્રવૃત્ત થવા ઇચ્છતાં હો તો તે પણ તમારી વૃથા કલ્પના જ સમજવી. આપણા લોક કોઈ પણ સ્ત્રી અને પુરુષને સાથે ઉભેલાં દેખે એટલે સ્થૂલ સમાગમ જ માને છે. તેમની તુલામાં ખીખાં કાટલાં નથી. સેંકડો વર્ષના સંસ્કારોથી અને અભ્યાસથી પુરોષનાં સ્ત્રી પુરુષો એકાંતમાં પણ મન મારીને સાથે વસવાની કળાને પામ્યા છે અને તેવી કળા આ સાધુજનોમાં અથવા તમે રૂઢો છો તેવા પ્રાચીન આર્ય સંસારમાં એક કાળે હશે; પણ આજ તો આ દેશકાળમાં તે અભ્યાસનું સ્વપ્ન પણ નષ્ટ થયું છે ત્યાં જોવો બળિષ્ઠ અભ્યાસ યોગ કાળમાં કેવી રીતે ઉગવાનો કે સમજવાનો? માટે તમે વરણ વિધાનથી વિવાહિત થાવ તેથી જેમ લોકનું કલ્યાણ કરવામાં તમારી તાકેલી બન્ધુકોના બાર ખાલી જવાના, તેવી જ રીતે વિવાહ વિના કેવળ સદ્ગત સમાગમ રાખી કરવા ધારેલા બાર પણ ખાલી જ જવાના, અને તમારે બેને સ્થૂલ સરીનું નિષ્ફળ બ્રહ્મચર્ય—તપ તપનું પડશે તે વધારામાં;” તો ત્રીજી તરફથી ચંદ્રકાંતને પોતાની સ્ત્રીના પત્ર સરસ્વતીચંદ્રને વંચાવતો આપણે જોઈએ છિયે:—

“એવું પણ સંભળાય છે કે કુમુદસુંદરી જીવતાં નીકળ્યાં છે. પણ હવે તો તે વૃથા નાતરીયા નાત હત તો જુદી વાત હતી, તમે સુધારાવાળા નાતરું કરાવો તો ના રૂઢવાય નહોતો—પણ, એ નાતના ધોળમાં પડવાની ને છેલ્લાં છોકરાં પરણાવવાની એમ બે વાતો સાથે અને એવી નથી. ઉદ્ધતલાલ રૂઢે છે કે આપણે નાતરીયા નાતને, વીલાયત જઈ આવનારાનો, નાત બહાર રહેલા લોકોનો, ને એવા એવાઓને સહનો શમ્ભુ મેળો કરી નવી મ્હોટી નાત કરીશું ને તેમાં નાત બહાર મુકવાનો ચાલ રૂઢાડી નાંખી એ નાતમાં આવે તેને માટે સહને સદર પરવાનગીનો પાસ આપી બારણાં ઉઘાડાં મુકીશું એટલે આપણી નાત વધ્યાં જ જશે ને જુની નાતોમાં ધરણ ધરણ રૂઢેશે ને નવીમાં નવાં નવાં જુવાનીયાં આવશે. મને તો આ બધી વાત મરકેરીની લાગે છે, પણ તમારું ઠેકાણું નહોતું માટે જણાવું છું કે આવું તો કંઈ હીક નહી. એ તો પછી છોકરવાદી નાત થાય ને ગાય ગધેડાં બેગાં થાય એ કંઈ મને ગમે નહી. મને તો લાગે છે કે એવું થાય તો બાયડાઓ એ નવી નાતમાં જાય પણ કંઈ કંઈ બાયડીઓને તો તેમનાથી જુદાં પડી જુનામાં રૂઢવાનું ગમશે, એવી વર્ણસંકર નાત થાય તે તો કંઈ સારું નહી. માટે એવો કળજીગ બુદ્ધ્યે ચુક્યે બેસાડશે નહી.”

એમ એકનો એક વિષય અનેક દર્શિબંદુથી જોવાયેલો છે, અને લેખકને પોતાનો વિચાર ચોક્કસ સ્પષ્ટમાં મુકવાની જરૂર પડી નથી. અવિબક્ત કુટુંબના કંદેરોનું ચિત્ર ચંદ્રકાન્ત ઉપર આવેલા સગા સનેહીઓના પત્રોથી જેવું આબેહૂમ ચીતરાયું છે તેવી જ એ સંસ્થાથી થતી અનેક હાર્દન વિષે ઉદ્ધતલાલ તરફથી શાસ્ત્રીય ચર્ચા છટાદાર ભાષામાં થઈ છે, પણ સાથે જ ચંદ્રકાંતનો પ્રયત્નર છે, જેમાં એ દુર્બલરથાનાં ચિત્રની સત્યતા સ્વીકારાઈ છે, પણ તેમાં રહેલી અપૂર્ણતા દૂર કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે. એવી જ રીતે કોમાર જીવન વિષે પણ સંવિસ્તર ચર્ચા કુમારિકા કુસુમ અને વિધવા સુન્દરનાં સંવાદથી અને ત્યાર પછીના કુસુમનાં સ્વગત બાપણથી થઈ છે.

કુમુદસુંદરી અને મોહનીચૈયાના સંવાદમાં પણ એ જ રીતિને અનુસરીને હાલની વિવાહ પદ્ધતિ વિષે ચર્ચા ચાલી છે:—

મોહની—ધાર કે નવીનચંદ્ર જોડે ત્હારું વરણુ વિધાન થયું હત અને તેમાં સ્ત્રી મંડળ બે ચાર ગીત ગાવાં શુદ્ધી મળ્યાં હતા—તો તેથી ત્હારો વિવાહ અપૂર્ણ રહેત ?

કુમુદ—ના.

મોહની—તેઓએ વરધોડો ફાડ્યો હત નહીં અથવા શાંતિ બોજન કર્યું હત નહીં તો ?

કુમુદ—તો પણ કંઈ નહીં. સમપદી એક જ આવશ્યક વિધિ છે.

મોહની—તો નેતિ નેતિ કરી અલખ આત્માનું અભિગ્રાહ થાય છે તેમ નેતિ નેતિ કરી અલખ મન્મથના અવતારમા જ વિવાહનું તત્ત્વ તને દર્શાવીશ. સમપદીમાં બે પગલાં વાંકાં ચુકાં મુકાયાં હતા તો ?

કુમુદ—તેનું કંઈ નહીં.

મોહની—તેમાં પ્રતિગ્રાના શબ્દો ત્હારે ઠેકઠે ત્હારો ચોર બોલ્યો હોય તો ?

કુમુદ—તે તો નિત્ય થાય છે જ.

મોહની—તો સમજ કે ત્હારો વિવાહ આ વિધાનમાં નથી, પણ સંકલ્પમા અને સંકલ્પની પ્રતિગ્રામાં છે.

કુમુદ—હા, પણ પિતાએ મ્હારા દાનનો સંકલ્પ કર્યો અને પ્રતિગ્રા લેવડાવી.

મોહની—હા, પણ સંકલ્પ કરનાર અને પ્રતિગ્રા કરનાર એક કે જુદાં ? ત્હારા પિતાએ સંકલ્પ કર્યો પણ પ્રતિગ્રા ત્હારી પામે લેવડાવી. સત્ય જોતાં વરકન્યા જ સંકલ્પ કરે અને પ્રતિગ્રાઓ લે. પિતાએ બલાતકારે કે આગાવડે પુત્રી પાસે પ્રતિગ્રાઓ લેવડાવવી એનું કોઈ શાસ્ત્રનું શાસન કે વિધાન નથી. એ તો તમારા મૂર્ખ બ્રહ્મ સંસારી જનોનો આચાર છે. પિતા કન્યાદાન દે તે તો શકુન્તલા જેવી આપત્તિમાંથી પુત્રીને ઉગારવાને જ સાક્ષી થાય તે, અને તેની, અને તેને અભાવે ધિર કન્યાદાનના અધિકારીઓ છે તેની આવશ્યકતા તો માત્ર ઘોડે ચઢનારનું પેંગડું ઝાલી ગ્રામવાને માટે જ છે.....

કુમુદ—અલ્પવર્ધા તે ગૌરી વગેરે વાંકોથી કન્યા વધની મર્યાદાની જે પ્રતિગ્રાઓ શાસ્ત્ર તેની પાસે કરાવે છે, અને પિતાએ આપેલું દાન સફળ કરી સ્વામી સેવા કરવા એ પ્રતિગ્રા લેવાય છે, તે નિષ્પજ કરવાનો તમારો પ્રયત્ન અધર્મ્ય છે ને મ્હારી પાસે તો વૃથા છે.

મોહની—વૃથા હો પણ અધર્મ્ય નથી. ત્હેં કહેલાં વાંકો તમ સંસારીજનના કોઈક દેશકાળને ઉદ્દેશી કોઈ શાસ્ત્રકારોએ લખેલા છે તેટલા કાળ માટે તે ઉપયોગી હશે. પણ તેમાં સર્વ દેશકાળનો સનાતન ધર્મ નથી. એવો ધર્મ તો અમે પાળીએ છીએ તે છે. જે શાસ્ત્રો ત્હેં કહેલાં વાંકો ઉચ્ચારે છે તેમાં જ બીજું પણ કહેલું છે તે સાંભળ. સંસારીજન બ્રહ્મ અને દુષ્ટ થઈ ગયા છે તેના વર્તનથી તો એ શાસ્ત્ર પણ વિરુદ્ધ છે. તેમાં તો રજોદર્શન પહેલાં જે સ્વામી વધૂનો અભિયોગ કરે તેને શિર અધોગતિ અને બ્રહ્મહત્યા મુકી છે. એ શાસ્ત્ર પણ પ્રસ્તુત વિષયમાં રહે છે તે કહું છું. એ શાસ્ત્રોમાં પણ વરણુકાને વધૂએ વરને વરમાળા આરાપવી વિહિત છે. જે પિતાની દાનેશ્વજન વરણુને માટે પર્યાપ્ત હોય તો આ વરમાળાનો વિધિ વ્યર્થ જાય જો તે વ્યર્થ ન હોય તો વરણુમાં કન્યાની ઈચ્છા આવશ્યક છે.

શું તે ઈચ્છાગૌરી રોહિણી આદિ બાલકોએને હોય છે? શું વરવધૂની પ્રતિજ્ઞાઓ એવી કન્યા બોધ પૂર્વક ગ્રહી શકે? કન્યાની વૃત્તિ વિના પિતા કન્યાદાન આપે છે એવું શું તેને દેનાર પિતાએ સમજવાનું છે કે લેનાર વરે સમજવાનું છે? શાસ્ત્ર પ્રમાણે તો કન્યાદાનને કાળે કામ-સ્તુતિનો પાઠ યોગ્ય છે તેમાં સ્પષ્ટ મંત્ર છે કે આ દાન કરનાર કામ છે, દાન લેનાર કામ છે, અને દાન લેતે પણ કામ છે. વળી વર કહે છે કે 'સોમે આ કન્યા ગર્ધવને આપી, ગર્ધવે અમિને આપી અને અમિએ મને આપી. વળી વર કન્યાને કહે છે કે "હું સામ અને તું ઋદ્ધ, હું ધૌ અને તું પૃથ્વી, તે આપણે બે વિવહન કરીએ, ચાલ!" વિશેષ વહન તે વિવહન-વિવાહ, સંસારમાં બે જણે એક કાર્ય-એક જીવન-સ્ત્રી તેનું વહન કરવું તે વિવાહ. જે વધુ આ વાઝોના અવશ્યને યોગ્ય છે તે શું તમારી રોહિણી દશાવાળી-કે જે પરિશીલનમાં કે કામમાં સમજે જ નહીં? મધુરી, આદિ ઋષિઓ એવું, ગણતા ન હતા. તેઓ તો કન્યા પાસે સમ્પદ ભરાવતાં વર પાસે કન્યાને "સખા" શબ્દથી સંબોધાવે છે. સજ્જ મસપદા મવસામા મતુવતા મવ અને કન્યા પાસે વરને લગ્ન કાળે પગલે પગલે કહે છે કે.....

"જે કન્યાને માથે આવડી અને ઝાટલી પ્રતિજ્ઞાઓનો ભાર મુકાય તે કન્યા શુ આઠ દસ વર્ષની કેવલ બાલકા હોયી જોઈએ? તમારા સંપ્રત સંસારમાં તો કન્યાઓ સ્વમુખે, આટલું બોલી શકતી નથી એટલું તેમનું સહભાગ્ય છે નીકર શુક પેટે તે બોલી જાય તો પણ શું! શાસ્ત્રકરે તો એમ જ જણેલું કે આ વાઝો બોલતી બોલતી કન્યા તે સમજશે અને સ્વીકારશે. તે જ્ઞાન અને તે સ્વીકાર પરિશીલન વિના ચવાનાં નહી. કારણ "વિષ્ણુ સાક્ષી છે કે આપણી પ્રીતિ બની મુકી છે" એ છદ્મ પગલાનું વાઝ્ય હવે કરવાની પ્રીતિથી પ્રતિજ્ઞા નથી, પણ વાઝ્ય બોલાય તે કાળે બનેલી પ્રીતિનું વાક્ય છે. દસ બાર વર્ષની અપરિશીલિત અને અપરિશીલક કન્યાના મુખમાં આ વચન મુકાવનાર સંસારીઓ કેવા દુષ્ટ હોવા જોઈએ? હજી તો સંપાત્ર નથી થતું. આ પછી વર વધુના ખુબા હોય તે મુકી તેના "હૃદય" નું "આલબન" કરે છે અને કન્યાને આપણે સ્પષ્ટ જોઈ છે કે મહારા વ્રતમાં ત્હારા આ હૃદયને મુકું છું તે મહારા ચિત્ત એવું જોઈ છે હો!.....

જે કન્યાના હૃદયને વર આમ "આલબન" કરે તે કન્યાનું વય પરિશીલન અને સંવતન યોગ્ય હોવું જોઈએ. તે પ્રતિજ્ઞા કરી કન્યા કહે કે આપણી પ્રીતિ ધર્મ ત્યારે વર કહે કે "ત્હારા હૃદયને મ્હેં આમ પ્રાપ્ત કર્યું છે તેનું નિત્ય રહો!" પરિશીલન વિના આ કેમ થાય?....."

એ જ પ્રમાણે બીજા પણ મહા પ્રશ્નો વિસ્તારથી ચર્ચાયા છે. અહીં જે ઉદાહરણો આપ્યાં તે સઘળાં એક સરખાં નથી. "સંવાદ" નાં એ ઉદાહરણો કહેવાય નહીં કોઈમાં બે કે તેથી વધારે માણસો સાથે વાતચીત આવે છે, તો કોઈમાં પત્ર વ્યવહાર જ ચાલેલો દોઢામાં આવે છે, અને ત્રીજામાં સ્વમત બાણજી સિવાય બીજું કંઈ નથી હોતું, તો ચોથામાં એક જ પ્રશ્નની ચર્ચામાં એક રીતિ બીજી બેઉની સાથે કે બેમાંથી એકની સાથે મિત્ર ચપલી જોવામાં આવે છે. પણ એ સર્વ રીતિમાં એટલું સરખાપણું છે કે સર્વમાં સવાલ જવાબ થાય છે, (પછી તે બીજા કોઈ માણસ સાથે મ્હોડેથી થયો હોય કે પત્ર વ્યવહારથી થયો

હોય કે હૃદયની અંદર ન-પોતાનાં મન સાથે ન-ચયો હોય), અને સર્વમાં એકનો એક વિષય અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી ચર્ચાય છે. છેલ્લા ઉદાહરણમાં એક બીજી વિશિષ્ટતા છે, અને તે એ છે કે એમાં લેખક મધુરી મંથાના યુખથી પોતાના વિચારો બહાર કઢાડે છે અને કુમુદ-સુન્દરી કેવળ શિષ્ય વૃત્તિથી તે સાંભળે છે. આ પ્રકાર વિષ્ણુદાસ બાવાના ઉપદેશોમાં એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. યજ્ઞ, કોઈમાં પાત્રના સ્વભાવનું નિરૂપણ વગેરે ખુબીઓ હોય છે ને કોઈમાં તે નથી હોતી.

એથી સહજ સમજારો કે સંવાદના બે પ્રકાર હોય છે. એકમાં અમુક વિષયથી ચર્ચા કરવાનો જ ઉદ્દેશ હોય છે. તેમાં પણ કેટલાકમાં સંવાદ કરનારા બે પાત્રમના એક લેખકના પોતાના વિચારો પ્રકટ કરનારો હોય છે અને બીજો માત્ર શિષ્ય ભાવધારીને તેનું શ્રવણ કરનારો હોય છે. ને કોઈ કોઈ વખત સંકેત ઉઠાવે છે, પણ વિવાદમાં ઉતરતો નથી અને સંકેતના સમાધાનમાં જે કંઈ કહેવામાં આવે તેનાથી તે સંતોષ પામે છે, એટલું તે ઉભયની બુદ્ધિમાં અન્તર હોય છે. આપણા તત્ત્વ જ્ઞાનના સમૃદ્ધ ગ્રન્થોમાં પૂર્વ પક્ષી અને સિદ્ધાન્તી જે કામ કરે છે તે આ બે પાત્રો વડે એવા પ્રકારના સંવાદોમાં થાય છે. સિદ્ધાન્તીના વિચારો ને વધારે મજબુત રીતે સુકવાને માટે પૂર્વ પક્ષીના વચનો તે એક સાધન રૂપ બને છે તેનું અહીં પણ થાય છે. પૂર્વ પક્ષીની દલીલો તો કેટલીક વાર ઘણી સખગ લાગે છે, પણ અહીં તેનું ભાગ્યે જ હોય છે. એક પાત્ર બીજાના વિચારનાં સમર્થનને માટે એક જગ જોડું સાધન છે. તેનામાં સ્વતંત્ર અસ્કિતત્વ નહીં જોડું લાગે છે, અને મ્હોટે ભાગે માત્ર “ હાથ હા ” કયાં કરવી એ જ એનો ધંધો છે.

બીજા પ્રકારમાં બેક પાત્રો બુદ્ધિમાન હોય છે, અને જે ચર્ચાનો વિષય હોય તે ઉપર ખરાં બુદ્ધિબળ સાથે અને નિષ્પક્ષપાતપણે ઉભય રમ ભરી ચર્ચા ચલાવે છે. એ સંવાદો આગલા પ્રકારના સંવાદો જેવાં છે અને ઉભયોગી ગણાય એ સ્વાભાવિક જ છે. એ સંવાદનાં પાત્રો તે દોરી નવજન. વર્તા અને ચાતુરતા, જીવતાં અને નગતાં, બુદ્ધિમાન અને સહૃદય પ્રાણીઓ છે, નવ જન. જ તેઓના વાગ્વ્યાપારમાં આપણને આનંદ મળે છે.

પણ સંવાદનું એથી જુદું જ એક સ્વરૂપ છે, જે એથી પણ વધારે મનહર અને ચિત્તાકર્ષક છે. ઐતિહાસિક કે કવિ-કલ્પિત પાત્રોને અમુક સક્ષમ પ્રસંગે વાત કરતાં ચીતરીને તે મસંગતું નિરૂપણ કરવામાં, તેઓના ચળવટના તેઓનાં હૃદયની સ્થિતિ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવામાં, તેઓનાં ચારિત્ર્ય આલેખવામાં, ઇતિહાસનું કે કવિ કલ્પનાનું સત્ત્વ પ્રકટ કરવામાં નાટકના જેવું જ ઉચા પ્રકારનું કલાવિધાન જરૂર છે. અંગ્રેજીમાં એવાં ઉત્તમ સંભાષણોનો રસ રેસાવનાર એક જ કવિ થયો છે અને તે વાલ્ટર સ્કોટ લૅન્ડોર છે. જે કામ એણે માથે લીધું તેને માટે એનામાં ખાસ યોગ્યતા હતી. જુદા જુદા દેશનો ઇતિહાસ વાંચવાનો એને જ્ઞાનપણથી શોખ હતો. જગતના વીર નરોનાં પરાક્રમ વાંચતાં એનું વીર પૂજક હૃદય અપૂર્વ ભક્તિભાવથી તેઓને નમત કરતું. કાર્લોલિની પેટે એ માનતો કે “ જગતના વીર નરોનો ઇતિહાસ તે જ જગતનો ઇતિહાસ છે. ” એવી પૂજની ભાવના સાથે એનું સર્વા-

નુભતે ભાવ રસિકત્વ ઉમેરતાં તેમાંથી એનાં “કલ્પનિક સંવાદો” નો ઉદ્ભવ થયો. અનેક શતકો પૂર્વે થઈ ગયલાં નરનારીઓ, જેને કંદો જ્યેષ્ઠાં નહીં, તેની સાથે ગાઢ પરિચયથી ઉત્પન્ન થાય એવો સ્નેહ એના સ્નેહી હૃદયને લાગ્યો, અને એ ફરવા જતો ત્યારે અનેક વાર તેઓની સાથે કલ્પનિક સંવાદોમાં એ જોડાતો. કવિઓ અને પાંડિતો, વિનંતીયોદ્ધાઓ અને અનાથ અબળાઓ. — સર્વ કોઈ તેઓની બહાદુરી, તેઓની વક્તૃત્વશક્તિ, તેઓની સાહસિકતા, તેઓની કેમળતા અને સહનશીલતા વડે એનાં હૃદયનું આકર્ષણ કરતાં. એ સ્નેહની લાગણી સાથે કલ્પનાનું તત્ત્વ ઉમેરાયું, અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓને પોતપોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે વાતચીત કરતાં કલ્પીને તેઓની રીતભાતનું, તેઓનાં વર્તનનું, તેઓના વિચારનું અને વાણિનું એ પ્રત્યક્ષ દર્શન કરતો. અમુક છુટક છુટક વિચારો તેઓનાં મુખમાંથી નીકળતા એ કલ્પા, અને એ વિચાર વ્યાપારમાં આગળ વધતાં પરસ્પર વિવાદ થતા એની કવિત્વ પૂર્ણ દૃષ્ટિને જણાતા અને એ પ્રમાણે એક ન્હાનું સરખું નાટક એની કલ્પનામય સંદિમાં સ્વાભાવિક રીતે બની જતું. પાત્ર-આલેખન, સૂક્ષ્મ પ્રસંગનું નિરૂપણ, ઐતિહાસિક અન્વેષણ, જન સ્વભાવનું વિચરણ વગેરે અનેક ખુબીઓ ઉપરાંત એ સંવાદોમાં લૅન્ડોરની અદ્ભુત શૈલીનું પણ અનુભવ આકર્ષણ રહેલું છે. ડૉક્ટરિન્સની “અદ્રીણીની કબુલત” Confessions of an Opium eater) માં ભાવમયતાને લીધે જેવી કવિતાની ખુબી આવી છે તેના કરતાં પણ વધારે ખુબી લૅન્ડોરનાં ગદ્યમાં ભાવમયતાની સાથે સમગ્ર સાર રૂપ એક મહત્ત્વના વિચારને આતિ સંક્ષેપમાં કર્ણ પ્રિય લાગે અને સંગીતની ખોટ પુરાય એવો મધુર રીતે મુકવાની છટાને લીધે આવી છે. એનાં ન્હાના ન્હાના સંવાદોમાં એની પ્રતિભા, એની સર્ગ શક્તિ, એની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિનાં પ્રમાણ આપણને ડગલે ડગલે નજરે પડે છે. એની શૈલીમાં આડંબર કે વિનાશરણનો વિસ્તાર જરા પણ જોવામાં આવતો નથી. કૌંસમાં કંઈ સૂચના રૂપે લખવાની કે પૃષ્ઠની નીચે લાંબુ ટિપ્પણ આવવાની એ જરૂર ધારતો નથી. છતાં દરેક પાત્રની વાણીનો તેમ જ તેનાં વર્તનનો — તેનાં સમગ્ર સ્વરૂપનો — તેની દરેક દ્રષ્ટિ, હૃદયચાલનો આજેહૂં જિતાર કવિ નયન આગળ ખડો છે એ જ આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ. એ ઉત્તમ રચનાઓ રચતાં લૅન્ડોરનાં કવિ હૃદયમાં જે સંદેહ — ચંચલતા અને એને જે કષ્ટ ભોગવવું પડતું તે અસાધારણ હતું. હૃદયની તીવ્ર લાગણીમાં ઘસડાઈ જતું હૃદય વાંચકની સમજણી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનું કામ કોઈક વાર ભૂલી જાય છે, છતાં લગભગ વધારે ધ્યાન આપીને વાંચતા એ સ્નેહી હૃદયની ભૂલ આપણે સુધારી લઈએ છીએ અને ફાળવારમાં સમજણું ધુમ્મસપટ વેરાઈ જાય છે. સ્ત્રી પાત્રોનાં આલેખનમાં પણ લૅન્ડોરની કલા શેક્સપિયર સિવાય બીજા કોઈ પણ નાટકકાર કરતાં ઉતરતી નથી. લૅન્ડોરમાં કોઈ પણ વિષય ઉપર ખારીખાધી અને વિસ્તારથી મુંખલાબદ્ધ દલીલો સાથે વિવેચન કરવાની કે ઉચ્છેદનનારા-ત્વરાથી બનેલા બતાવોનાં આજેહૂં વર્ણનો આપવાની શક્તિ કે વૃત્તિ નહીં જેવી હતી. એનાં પાત્રો દલીલ કરવામાં કે વાર્તા કહેવામાં ભાગ્યે જ શેકાય છે. છતાં એના ન્હાનકડા સંવાદો રસથી રેલછેલ થઈ રહે છે, અને જેમાં નાટ્યકલાનો અવકાશ નથી એવા વિચારાત્મક વિસ્તૃત સંવાદોમાં પણ નવીનતા, ગંભીરતા, ઉદાપણ, યુદ્ધિયાતુર્વ, કલ્પના, અલંકાર વગેરેથી અલંકૃત થયેલા વિચારો ઝગડી ઉઠે છે. એ વિચારોની સુન્દરતામાં જ એનું સમગ્ર બળ રહેલું છે. મારા વિચારોને જે મ્હાતો હોય તેને તો એનો એક પણ સંવાદ એવો નહીં લાગે કે જે તેમાં રહેલા કીમતી

રતોને માટે એ ફરી ફરીને નહીં વાચે. જ્યેમ જ્યેમ એના સંવાદો વાંચીએ તિથે તેમ તેમ તે વાંચવાનું વધારે ને વધારે મન થાય છે. કોઈ વખતે કંટાળા આવે એવાં પણ લખાણુ એના ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે, પણ કોઈ કોઈ સ્થળે તો એનાં લખાણુમાં એવી અદ્ભુત ખુબીઓ આવે છે, એવું અજળ માનર્થ દીક્ષામાં આવે છે, કવિહૃદયનો સ્નેહ એવો જળકી રહે છે કે એનાં શુદ્ધ લખાણુ વાંચતાં સ્ફુટલા કંટાળાનો બદલો પૂરેપૂરો મળી જાય છે, અને સ્ફુટલા થાક ક્ષણવારમાં ખસી જઈને તેને સટે દસરણો આનંદ થયા વિના રહેતો નથી. એ પોતાના ઉત્તમ વચનોને વિરોધ બારથી કે બીજાં વચનોથી છુટાં પાડીને મુક્તો નથી, પણ મધ્યમાં ઉત્તમ અને મધ્યમ વચનો એક મરખી શાન્તિથી અને સંપૂર્ણતાથી વાચક સમક્ષ મુકે છે.

પણ એક અગ્રેજ લેખકને માટે જોઈએ તે કરતા વધારે વિસ્તારથી આપણે વિવેચન કીધું એમ કહાય કેહેવારો. સંવાદ એ સાહિત્યના અગત્યના અંગ ત ૩ ગુગંગતી લેખકોનું ધ્યાન નહીં જેવું જ હોવાથી એ અંગના સ્વીકારના સુપ્રસિદ્ધ કવિએ અગ્રેજ સાહિત્યની કેવી કીમતી એવા બખતી છે તે તરફ વાચકનું લક્ષ દોરતું જરૂરનું હતું. લેન્ડોન આપણા સાક્ષરોને કેવળ અજાણ્યો છે એવું કંઈ નથી, એના અનુપમ વિચારો કેવળ લક્ષ બદાગ રહ્યા છે એવું કંઈ નથી, એની મોઢક શૈલીનો ચમત્કાર છેક અદસ્ય રહ્યા છે એવું કંઈ નથી. ગ. કાન્ત અને સ્વ. કલણી જેવા શિષ્ટ લેખકો એ મવાળાનું અનુકરણ કરવાને સ્વાભાવિક રીતે ગ્રેમયા છે, પણ પ્રયત્નોમા મૂળની ખુબી સર્વાશે નથી આવી અને એવા મંવાહોની સમ્યા પણ ઘણી ન્હાતી છે એ નિર્વિવાદ છે

(અપૂર્ણ.)

મોહનલાલ પાર્શ્વતીશંકર દવે.

મોગલ પાદશાહોનું નિત્યજીવન.

દિલ્હી અને આગ્રાના મોગલશાહીમહેલો, દર સાલ, દર અને નજદીકથી હજારો આદમીઓની, મુલાકાત માટે નજર ખેંચે છે. તેઓની ખુબસુરતીએ અને રૌનકે સારી આકર્ષમાં ખુબ તાન્ત્રુખી ઉપજાવી છે. તેમ જ અનેક શબ્દચતુર લેખકો અને અનેક પ્રસસક કારીગરોને પણ હેરત પમાડ્યા છે. જગત્રવાસી પોતાની મુસાફરીની પરિપાટીમાં તેમને શીર્ષગયાન આપે છે. 'ફોટોગ્રાફસ' અને 'સેન્ટર્ન સાઉથસ' દાન ફુનિયાને ખીજે છે, રહેનાર અને મુલસ્થાવી પુરોગોને પણ તે માહિત થયેલા છે.

પણ સામાન્ય મુસાફર. અન્દર જે જોવા તલસાય-તો શું હશે ? તે વિરલ, વિચિત્ર, અને વિવિધરંગી જડિત કામ તથા તેમાંનાં વિશ્વામર્યાદા જોવી નયનોત્સવ પામે; શુદ્ધ, ચેત શિખરોની નીચે શીતલનિવૃત્તિસ્થાનમાં આત્માને પ્રસન્ન કરે; પરન્તુ, અન્તે.તો, જે સર્વે જીવે છે, તે સર્વે જડ પથ્થર જ છે । કદિ તે ખચાલ કરે છે, કે આ જાળ મકાને એક વખત ચૈતન્ય-મય અને રાજપ્રાસાદના જંગમ આરંભપૂર્ણ હતાં । અતિ દૂરવર્તી, અસદૃશ, અતીત જગતની ચેતના અનુભવવા શું તે પ્રયત્ન કરે છે કદિ ? પ્રયત્નશીલ હોય તો તહેવું માનસચિત્ર શું હશે ?

અમ્હને ભય રહે છે, કે અનેક યુરોપિયનો, હજૂ પણ મી. મેકડોને અને રહેના વિશ્વત સામપ્રદાયિકોની આખ્યાયિકાઓથી મન્ત્રણ મુગ્ધ છે । તેઓને મન, પૂર્વના સર્વ પાદશાહો બેરહેમ, બેઅકલ, અને જીલમગાર છે । અજ્ઞાન અને મદપૂર્ણ છે. વિટ અને ખુશામદ-ખોરથી વિટલાયલા છે । દીન અને મ્હાન ક્ષેત્રિકોને નિષ્પિણી શેષ-પાઈ પણ લેવી લખી, બાહ્ય રમતોમાં, અને વિયયોપબોગમાં અદળક ખૂબના મુદ્દા કરનાર છે । જનાનખાનામાં સ્ત્રીઓની સાથે વિલાસ કરનારા છે । નિમકૂહરામ દરબારીઓની ખાલી ખુશામદમાં મગલ માનનારા છે । શરાબુના ઘેનમાં ચક્રચૂરે રહી અને પ્રગત બની, પોતાને બેવકૂફ પ્રદર્શિત કરનારા છે । જેમ્હનુ પ્રાણમય અસ્તિત્વ, માનસિક વ્યાયામથી, આત્મધ્યાનથી, રસિકતાના અતુ-શિલ્પનથી, અને કાર્યની નિયમિતતાથી કદિ પણ ઉત્તત નહિ થયું હોય । લોકપ્રિય ઉમેછ નવલકથાનો મુક્તાન આ પ્રમાણે રનખચિત તાજવાળો, વાંછી આંકટવાળી મૂછવાળો, મદી-રાક્ષ, તથા હવામાં ઉડ્યા મ્હડી ગયેલા નાકવાળો અને કમરપટામાં એક ન્હાતા. હથીઆર-વાળો હોય છે । પોતાના અન્ધની સિદ્ધિ સાધનાર્થે, સલતાનો લોપ કરનાર, લોકપ્રિય લેખક-ગણ, યુરોપની જનસમાજ પર આ ભાવ અંકિત કરે છે । તેમ્હના પૂર્વના ઇતિહાસની અજ્ઞાનની છુલના, પશ્ચિમની સર્વ વસ્તુ પ્રત્યેના તેમ્હના અભિમાનની જ સાથે થયી શકે છે ।

કિન્તુ, એક અલ્પ આલોચના જ પ્રતિપાદન કરશે, કે એ અભિપ્રાય કદિય રાસ્ત હોયી શકે નહિ જ । ઔરંગઝેબ પૂર્વેન્ત આપણે ચાર મહાન રાજ્યકર્તાઓ જોયિયે છિયે; જેમ્હણે દોડ સૈકા સધી અખંડિત પરમ્પરાયે અમલ ચલાવ્યો છે અને સત્તા વિસ્તારી છે; સ્વદેશમાં શાન્તિ સામ્રાજ્ય સ્થાપી, પ્રદેશમાં ગૌરવ માન રાખી, શાસન પદ્ધતિને સર્વ શાખાસુ વિસ્તારી છે અને અનેક કલાઓને પૂર્ણતાયે પહોંચાડી છે । નિદ્રાશીલ, વિયયોપબોગી, વિલાસી પાદશાહોથી શું આ મહત્ કાર્ય સાધી શકાયું હત કદિ । ? । આલમ પર અમલ ચલાવવો સહેલ નથી. અયોગ્યતા, અને અપ્રબલતા પૂર્વમાં પણ સ્વરૂપ સમય-જ. નબી શકે છે. મોગલ પાદ-શાહો સમાની સંસ્તનત એક નિસ્તેજ, નિઃસાર નંડ ઉપકરણ નહિ હોય । શાસન, હુન્નર, અને ધન, તે વખત પરાવૃદ્ધિ પામ્યાં છે તેટલી નહિતર નહિ પામ્યાં હત, જે સેનાના નાયકો અને સંસ્તનતના સુસ્તાનો વિલાસી હત તે ।

સુબાગ્યે, સામયિક દાર્શી ઇતિહાસ, પાદશાહોના નિત્યજીવનનો કાર્યક્રમ સંપૂર્ણતયા વર્ણવે છે. તેમ્હના દરબારની જિન્દગાનીનું ચિત્ર ચિતરતાં આપણને શક્તિમાન કરે છે. આપણે ત્યારે જોયિયે કે, પાદશાહ શાહજહાન, કેવી રીતે, પોતાના આગાના હજીમમહેલમાં, પોતાનું જીવન ગાળતા હતા.

સાદુજીહાનના નિત્યજીવનનો કાર્યક્રમ.

પાતઃ કાળ.	{ ૪—અગરણુ; બન્દગી; વાંચન. ૬-૪૫—ઝરુખાયે દર્સનમાં દેખાતા; હાથીના યુદ્ધનું અવલોકન; ધોડાનું અવલોકન.
પ્રાતાકાલ	{ ૭-૪૦—દિવાને આમ્; ૮-૪૦—દિવાને ખાસ; ૧૧-૩૦—સાદુજીરુદ્ પર ખાનગી મસ્જદ.
મધ્યાહન	— ૧૨-જનાનખાનામાં; ભોજન; સ્વપન; સ્ત્રીઓને દાન.
માર્ગકાલ	{ ૪-દિવાને આમ્; ઈન્સા. ૬-૩૦—દિવાને ખામ્.
રાત્રિ	{ ૮—સાદુજીરુદ પર ખાનગી મસ્જદ ૮-૨૦—જનાનખાનામાં; ગાન તાન, કિતાબ વચાતી સાંભળવી; ૧૦-૩૦—શયન; નિદ્રા.

બન્દગી.

સરોદય પહેલાં બેઠક ઠરાકને મુખારે પાદસાદ ખાખમાંથી બેઠારૂ થતા. હાથ મેહાં ધોયી વિશુદ્ધ થયા પછી શેષ સમય ધર્મોપાસનામાં તે વ્યાપારતા. મહમ્મદ પેગંબરની હદીસ (લોકકથા) પ્રમાણેની લોકિક બન્દગી કર્યા પછી, મક્કા તરફ મેહા કરી બેસતા અને કુગત્તી સરાહો પડતા; ખુદાનો પ્રયાણ કરતા. સરોદય પહેલાં યોડી જ વારે મહેલની મસ્જદમાં દિવમની પહેલી ફરજવાત નમાઝ પડતા અને પછી દુનિયાની ફરજોમાં સામીપ થતા.

ઝરુખાયેદર્સન.

તેરહનું પહેલું કામ રૈયતને દર્સન (સંઘે દર્સન) દેવાનું હતું. આમાના કિયતની પૂર્વ તરફની દિવાલમાં, જુમતા (સંઘી યમુના)ના કિનારા ઉપરના એક મેહાટા મેદાન ઉપર પડતો, એક ઝરુખો હતો. તેને લોકો ઝરુખયેદર્સનના નામથી પીઠાનના. દરરોજ, રુદવારે દર્સનની ઉપેક્ષા ગ્રાખનાર અનેક મનુષ્યો, ત્હાં પાદસાદના આવવાની રાહ જોયી ખડા મેહતા. સરોદય પછી અઠતાલીસેક મિનીટે પાદસાદ તે ઝરુખામાં આવી બેસના એટલે રૈયત સલા-

માલેકમ કર્તી, અને પાદશાહ પણ માલેકમ સલામ કરતી હતા. પાદશાહ ત્રીસચાલીસ મિનીટ્ અહિં ગાળતા; નહિ માત્ર દર્સનમાં પરન્તુ પોતાની ફરજો આદ કરવામાં, તેમ જ મગ્નહ ભોગવવામાં પણ.

કિલ્લાની દિવાલની બહાર, મેદાન હોવાથી સહ કોઈપણ આવી શકતા; અને જેમ્હના ઉપર જુલમ ગુજરતો તે પોતે અર્જ કરી, ફર્યાદ પણ કરી શકતા. પાદશાહના દરવાજા અને હજૂરીઆઓના ગોદા અને ગાલો ખાધા વિના તેમ જ તેમ્હનો બહુબુણા સૂણ્યા વગર, તેમ જ ફર્યાદ નોંધવાનો ખર્ચ કયો વગર તથા કંટાળો ખાધા વગર પાદશાહ પાસે રૈયત દાદ માગી શકતી. પાદશાહ, આ પ્રમાણે, દરરોજ, રૈયતના સંસર્ગમાં આવી, તેમ્હનો વિચાર અને અભિપ્રાય જાણી શકતા. ઘણી વાર તો એક દોરી, ઝરુખામાંથી નીચે ટાંગવામાં આવતી; જેને રૈયત પોતાની ફર્યાદો લખી બાંધતી અને ઉપર ખેંચી લીધા પછી પાદશાહ તે વાંચતા. આ અકલમન્દ રીવાજ મહાન અફ્ખરે શરૂ કર્યો હતો. વિશેષ આશ્ચર્યકર એ હતું, કે દર્સનીઆ બાલિયુનો એક વર્ગ જ હતો જે પાદશાહનું મંગલમય દર્સન કર્યા વિના દિવસનું કોઈ કાંઈ કાર્ય આરંભતા નહિ.

રૈયતની સલામી લીધા પછી, અને ફર્યાદો સૂણ્યા પછી મેદાનમાંથી સર્વે લોકોને દૂર કરવામાં આવતા. પછી હાથીઓને લટાવવામાં આવતા. આ પાદશાહનો ખાસ અધિકાર હતો. શાહજહાઓ પણ, પોતાને માટે તેમ કરાવી ન શકતા. આ ગમ્મતના ખાસ શોખીન પાદશાહ શાહજહાન પોતે હતા. કોઈક વાર તો તે માટે પાંચ પાંચ હાથીની જોડોને વારાફાળી લટાવવામાં આવતી. આ દૂર આક્રમને માટે, આ રૂઢ સંધાગને માટે, આ વ્યવસ્થાને માટે એ મેદાન વિશાલ હોવાથી, સહીસલામત હતું. નહિતર, અન્ય સ્થાને હજારો તમાશો જોનારાઓ જતા પર્વતોથી ખીલાખી, છંદ્યો, મરી જત.

રૌદ્ર યુદ્ધ ગળે તેમ જ નવા પકડયેલા અન્ય હાથીઓ પાદશાહને અહિં દૃષ્ટિગોચર કરવામાં આવતા. બીજા હાથીઓની માફક, કિલ્લામાં, તખેલાની અન્દર લઈ જવા તે મુશ્કેલ થયી પડત. યુદ્ધ ગળેને અશ્વદ્વય રહાગે કેમ થતું તે સીખવવામાં આવતું અને ઘોડાનો સ્વાભાવિક ભય આ પ્રમાણે દૂર કરવામાં આવતો. પછી પાદશાહી લશ્કરના ઘોડાઓની કવાયત કરવામાં આવતી; અને ઉમરાવોના ખીજમતદારોની પણ પરેડ કરાવવામાં આવતી.

દિવાને આમ.

તે પછી સાડ સાતને સુમારે મ્હોટા દરબાર ભરાતો. તે દિવાને આમ કહેવાતો. કારણ, ઉમરાવો ઉપરાન્ત અન્ય સાધારણ લોક પણ તેમાં ભાગ લેતા. અફ્ખર અને જહાંગીર એક જ મકાનમાં એક જ જગ્યાએ દરબાર ભરતા. દિવાને આમમાં રંગબેરંગી ભબકાદાર ચિત્રવિચિત્ર ભરતકામવાળી છત હતી. ઈ. સ. ૧૬૨૮ માં શાહજહાને તે મણકપને વિશેષ ખુશ્નુરત અને રૌનદ્દાર બનાવ્યો હતો; પરન્તુ તે મકાન કાજ નિર્માત હતું અને પાદશાહના દરબારીઓના નિવાસ માટે હતું; કિન્તુ ઈ. સ. ૧૬૨૮ થી, દિવાને આમ અહિં

વિરાજતી અને મકાનને લાન કાઢીઆ પથ્થ થી બાંધવામા આવ્યુ હતુ અને ચૂનેથી ઘોળવામા આવ્યુ હતું મનનૂત નાનીશયાબનાઓ પગ તે બાંધેલુ છે અને ત્રણ બાજુએથી ખુલ્લુ છે પૂગ બાંસાદી દમામવાળું છે ચોથી બાજુએ આવેલી દિવાનની મધ્યમા શુદ્ધ ચેત સંગેમર્મનુ એક તખત ન્યવામા આવ્યુ છે તે દિવાલ ઉપર સંગેમર્મની અન્દર ખુબ સરસ ચિત્રકામ કરવામા આવ્યુ છે તેમા ફૂલ, તથા ઝાડ પાન કઢાગી ન્હાનો બાગ આકારવામાં આવ્યો છે અહિં પાંસાદ દ બારીઓ ઉપર નગર દેહતા વિરાજતા, અને મોટો દરબાર બરતા ડાસી તવારીખોમા તે વખતના પાદશાહી દરબારનું વર્ણન સપૂર્ણતયા આપેલું નજરે પડે છે. પાદશાહની ડાબી જમણી બાજુ પાદશાહાએ બેસતા જ્ઞહારે જ્ઞહારે પાદશાહ ખાસ રૂઆવતા ત્યાં જ તેજો કાગર રહેતા નીચે દિવાખાનામા દરબારીઓ, અમીરો, ઉમનો, અમદારો વગેરે પરમ્પનમા બિમા મહેતા તખતની નજીકતા બે યાબનાઓ સધીમા, ડાબી જમણી બાજુ પાદશાહના અગત સેવક બિભારેતા તેમ્હની પીઠ બીંત તર ન્હેતી પાદશાહ રહાસુ મોઠા તખી મજબના સદર અમતારા પંધીના કમમા બિમા મહેતા બાંસાદી વાવટો જાનનાનાઓ, હાથમા મોનેરી વાવંટા તથા 'તુમ અને , ' ઝાડી પાદશાહની ડાબી બાજુ નિનાન તર પીઠ કરી બિમા મહેતા

આ પ્રમાણે આખો, ૨૧૦ ફીટ લાંબો, અને ૬૭ ફીટ મોટો મુલક આઢમીઓથી બરાબી જતો હતાય, અન્દર દાખલ થવા ધીરજતા, તથા દાખલ થવા મોમ્મ આમીઓના પ્રમાણમા તો તે ઘણો જ ન્હાનો હતો મુલકની નજો બાજુ રૂપાના સગીઆનો કંઠેરો જડવામા આવ્યો હતો ત્રણ દિશામા ત્રણ મ્ત્રતા મૂકવા હતા આગણામા, યોડિક જગા ડગીન લાખડાના કંઠેરથી બાધી લેવામા આવી હતી તેના ઉપર ખુબ ભગત કામનાળી, સોને રૂપે બરેલી મુખમત્તની મૂતો મધ્વામા આવી હતી હાંની પાયરીના નોકકો, અન્દર મજબનાગ, તીંગદાન, અને દરબારમા ઉમતયોના ખીન્મતદારો ત્યા બિમા ન્હેતા છેક પાળ બડીંગ અને 'યુનીફોર્મ ડેસ' મા સિપાહ માનાર બિમા ન્હેતા, જે બીજા લોખને અન્દર દાખલ થતા રામતા

દરબારીઓ તંયાગ થયી આસરે કનાક ૭ ને ૪૦ મિનિટ પાદશાહના આવવાતી રાહ જોયી બિમા રહેતા અને પાદશાહ પાળના દરવાજેથી આરી તખત પર વિરાજતા અને તે પછી દરબારનું કામ શરુ થતું

પછી બહી સાહેબ મન્સબદારોની અરજને પાદશાહ આગળ મૂકુ કર્તા અને તુર્ન કાઢને બહીસના, કાઢને નવી નોકરી વગેરેના દુકમ મેળવતા બીજા પરમણુના અમદારોને દબામા પછી દાખલ કર્તા નવા નીમાયના માણસોને તેમ્હના ઉપરી સાથે મિલાવતા અને મુલાકાત થતી. પછી મીન્આતાસ અને અહમ્મિસ તેમ્હના માણસોમાથી લાયક માણસો માટે પાદશાહને બવામણ કર્તા તે માણસે પાદશાહને કુર્નિય કંગી પાદશાહની મટેરબાની મેળવતા અને અરપ, દસ્ત, જવાહીર, વગેરેની બહીસ લયી કુર્નિય કંગી ચામ્યા જતા

પછી પાદશાહના ખાનગી પગારવા નોકરો અને રાજની જમીનના મહેસુલી અમલ

દારો આવતા અને તેઓના ઉપરી મારફત દરખાસ્તો પાદશાહ કર્તા, અને પછી હજૂરના તાકીદ્ દુકમ મેળવતા.

પછી પાદશાહના :વિશ્વાસુ દરબારીઓ તેમની આગળ શાહજાદાના, ફૌજદારોના, દિવાનોના, મોકલેલા કાગળો પાદશાહ આગળ રજૂ કર્તા. વળી નજરાણાં આવતાં તો તે પણ રજૂ કર્તા.

શાહજાદા અને સદર અલ્લદારોના રુક્ષાઓ પાદશાહ પોતે વાંચતા અગર સાંભળતા. બાકીના કાગળોનો તો સાર માત્ર જ તે સાંભળતા. ત્યાં જ ઇન્સાફ આપવા, નહિતર તેમની તરફ મોકલી હેવાલ લખવા ફર્માવતા.

આ પ્રમાણે આગ્રા (તથા દિલ્હી) નું નિયત જીવન હતું. પરંતુ તેમાં વારંવાર ફરતી સ્વારીથી, ફેરફાર થતો. ધણું ખર્ચ રહાંજના બાદશાહી જહાજમાં બેસી જુમ્મા પર સફર કરાતી. શિકારે કોઈ કોઈ વાર વાર પાદશાહ જતા. આમ આપણે જોયે છે, કે મોગલ સલ્તનત બરાબર રીતે તે સમયે પણ ફૂલતું ખિલાતું ન હતું. પાદશાહોને તેમની ફરજો હતી. વખૂતરી તેમની બેંચણી જ તે સાતતા સિદ્ધ કરે છે. શાહજહાંનનું જીવન સતત ઉદ્યોગશીલ હતું; અને તેમણે રૈયતને સલાહ, આબાદની, અને સન્તોષ બધાં હતાં. લગ્નની 'ઇન્દિયા આરિસ' ની લાઇબ્રેરીની એક પુરાતન ડાર્સી હસ્ત લિપિ શાહજહાંનનો કાર્યક્રમ વર્ણવી નીચે પ્રમાણે તેમને સમજાવે છે:—

ખલક સખક દિલ્લ જે ગિરાંન બારિયશ,
ફિલા ગિરાંન ખાજુને ખિલાયશ.

હે પાદશાહ! ત્હારી રૈયતનું દિલ હલકું થયું છે. કારણ ત્હો બધો બોળો (શબ્દ બાર=) ઉચકી લીધો છે. ત્હારા રાજ્યમાં, જુલમ પરમ નિદ્રા પામ્યો છે; કારણ ત્હો ત્હારી આંખમાંથી નિદ્રાને કાઢી ચૂકી છે.

આ પ્રસંગ તેમને યાદાગર્ય છે.*

અમદાવાદ,
તા. ૨૩:૧૯:૦૮

સુમનસ હરિલાલ ધ્રુવ.

* આ લેખ માટે પ્રયોગનીય વસ્તુ અખંડુલ હમીદકૃત પાદશાહ નામહમાંથી લીધી છે; અને પ્રો. જદ્દનાથ સરકારના લેખનું આધારસ્તર છે.

નોંધણી: આ લેખ ખડુ વખત પહેલાં લખેલો હોવાથી અક્ષરો ખોટા કરી સુધારવાનું હાલ હસ્ત ધાયું નથી. સુ. હ.

આપણું દેશી રાજ્યો,

તેમનો જૂનકાલ, તેમની આધુનિક સ્થિતિ, અને તેમનો ભવિષ્યમાં
ઈચ્છવા સારક વિકાસ.

દ્વિન્દુઆનમાં શ્રીકૃષ્ણ સંસ્થાને તાલે જોડેલો મુલક છે તેનો લગભગ ૬ જાગ આ-
પણા દેશી સંઘાનોને તમે છે. અને વસ્તીનું પ્રમાણ જમ્મે તો પણ પ્રમાણ લગભગ તેજ
છે. શ્રીકૃષ્ણ દ્વિન્દુમાં અત્યારે મામાન્ય ભોમવતી સવતનન રાજકીય સુધારાના પગલાં ધીમે
ધીમે પણ નિશ્ચિત રીતે આગળ મૂકી જાય છે. અને તેમ કરી તે ગામ્ય વિરેથી છતાં
વિરેથી પ્રજાને પોતાના બરોણમાં મેલી જાય છે તેવે સમયે આપણું દેશી ગામ્યો સજ્જમાં
વિચાર કર્યો એ અવસ્થાની બાબત છે. તેમનો જૂનકાલ શુ દનો, તેમની આધુનિક સ્થિતિ
શું છે, અને તેમનો ભવિષ્યમાં વિકાસ કરી રીતે જાણવા લાયક છે તે આજનો વિષય છે.

ઈતિહાસમાં પૃથ્વી પૃથ્વી ગામ્યો અને પૃથ્વી પૃથ્વી પ્રજાનો જાળવે જનિદાસ આપણે
અવગણન કરીએ છીએ ત્યારે આપણે એમ જોઈ જાય છે કે સમાન્ય રીતે દરેક
ગામ્યની રચનામાં ઈર્ષ્યા માલિકી નરને પોતાની સાથે પોતાના જોડા સંબંધિતનોને પુર
વખતે ખરેખરે રાખી કરી છે. તે સાદસિદ્ધતર ગામ્યની રચના કરવા માટે છે તે જખતે
તેનો દેવ જોડાસ્થાનોનો દોષા કરતાં અગત્ય ગામ્યસભા (Agriculture) નો વિશેષ કરીને
દોષાનું પ્રત્યક્ષ જોવાઈ જાય છે. પૃથ્વી ઉપર મહામયેલી, અને અત્યારે અસ્થિત ભોમવતી
પ્રજાઓનો ઈતિહાસ આપણે જોએ છીએ તો આપણે આ વાત જોઈએ થયેલા છે.
આપણું આ દેશમાં આજેનો પ્રવેશ, ત્યાં પહોં તેમનો વિકાસ, તેમનો અંદર અંદરનો
વિરોધ આ વાત જ પ્રતિપાદન કરે છે. આજેકાલ સમાજ યથા પડી સુમંગલ પ્રજાનો
આ દેશમાં પ્રવેશ, અને તેમની આપણા જમ્મેની સ્થિતિ પણ એજ વાત પ્રતિપાદન કરે
છે. દેશ અને શ્રીમતે ઈતિહાસ વાંચો, કે યુગેથી રાજ્યોનો જાણવો કે પ્રચીન ઈતિહાસ
વાંચો તો તેમાં આપણી દિગ્દર્શ પ્રથમ આ પુરકાત જ આવે છે.

આપણા દેશી સંઘાનોની રચનામાં આ પુરકાત જ અગત્યનો આગ મળ્યો છે.
અને જેમ પુરકાત ખીલ સર્વે ગામ્યોની રચના સુધે નિહાળો. મનમાં મારે છે તેમ
આપણું દેશી રાજ્યોનો જાળવે અને ઉદ્ભવ પણ તેમના ઈતિહાસ મધ્યેના પુરકાતને જ
અખારી છે. પુરકાતમાં રાજ્ય સેન, વિજયસાગર, પૃથ્વી મેગલની જે પુરકાત, અખા-
ભિમાન, એ અને એવા યુગો દર્શિતોય થાય છે પ્રજા કાલજી, દેશભિમાન, દેશરિતિ, વગેરે
તત્ત્વો મુખ્યત્વે કરીને દર્શિતોય જોવામાં નથી અને કરી અસ્થિતમાં દોષ છે તો તે મેંજી
પછે દોષથી પ્રત્યક્ષ થતાં નથી. કેઈ પ્રમતે કેઈ પરજાઓનો અગત્ય જાણવા પ્રથમ થય
પરિ, ખમાં સ્વગામ્યની રચના થાય છે ત્યાં રચના કરનાર નર રત્નમાં આયુક્તો પ્રજાન-
કાં જુમ્મર અને છે. અખેનિ ના યુગાદિઃ ફેરેમતી રચના આ જાણુથી થઈ છે. તે
ગામ્યને જાળવે આપણે સેનિયરન રાજ્ય દેશ, રાજ્યકીર્તી અને પૃથ્વીની આજી. કરતાં
સ્વેચ્છાકીર્તિની આજી અખેનિ દને. એ વાતની યુગાદિઃ ફેરેમતી ઈતિહાસ સહી આવે છે.

અવ આધુનિક ગામ્યમાં અનેકા અવજાણ દર્શિતોય સિવાયનાં જાણુમાં ગામ્યની

સ્થાપના આરંભમાં બતાવ્યું તેવા કારણોથી થઈ છે અને તે પ્રમાણે આપણાં દેશી રાજ્યોની સ્થાપના પણ તેવા જ કારણોને આભારી છે.

આપણા દેશી રાજ્યોને આ યુદ્ધકાળ પસાર કરી આપણે આગળ વધીએ છીએ ત્યારે આપણે દેશી રાજ્યોના ઇતિહાસના બીજા પગથીઆં ઉપર આવીએ છીએ.

યુદ્ધકાળનું કાર્ય સમાપ્ત થયા બાદ, આબાદીનું કાર્ય (Work of Consolidation) શરૂ થાય છે, અને તે આબાદીના કાળમાં યુદ્ધકાળમાં જે જે પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યું હોય છે તેની સુદૃઢ વ્યવસ્થા કરવાના કાર્યનો આરંભ થાય છે. જે પ્રદેશો વિજયથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યા હોય છે તે પ્રદેશોને જળવવાના પ્રયત્નો થાય છે. અને તેથી લશ્કરી યોજનાની સાથે રાજ્યકીય (Administrative) યોજનાઓ ઘડાય છે, અને તે યોજનાદ્વારા જીતેલા મુલકોનું સંરક્ષણ, અને વિવૃદ્ધિ કરવામાં આવે છે. આ આબાદી કાળમાં આપણાં દેશી સંસ્થાનોમાં પણ હાલના અધિષ્ઠાતાઓના પૂર્વજોએ બહાદુરીથી યુદ્ધકાળમાં જે પ્રાપ્ત કર્યું હતું તેનું સંરક્ષણ અને વિવૃદ્ધિ કર્યાં છે. આપણાં દેશી રાજ્યો યુદ્ધકાળનાં પરાક્રમને જોઈતાં આભારી છે તે કરતાં આ આબાદી કાળના કાર્યવાહકોની બુદ્ધિ, ધૈર્ય, અને રાજ્યકીય દુરદેશીને ઓછા આભારી નથી. એક કાલમાં સાદસ, અને બાકુબજે જોઈતું કાર્ય કર્યું છે તેટલું જ અથવા તેથી વિશેષ કાર્ય આ બીજા કાલમાં બુદ્ધિ બળ, દીર્ઘદષ્ટિ, અને ધૈર્ય કર્યું છે.

આ બે કાળમાં લોક કલ્યાણનું તત્ત્વ પ્રાધાન્યે જોવામાં આવતું નથી, તે વખતે આરંભમાં બતાવ્યું તેમ વિજયઆકાંક્ષા અને ત્યારબાદ જીવન આશા (Desire for survival) પ્રધાનપણે પ્રત્યક્ષ થાય છે.

ત્રીજો કાળ વિવૃદ્ધિનો છે. તે સમયમાં રાજ્ય વ્યવસ્થા સુદૃઢ થાય છે. રાજ્ય બંધારણો બાંધવામાં આવે છે. રાજ્યની સમૃદ્ધિને વધારવાના ઉપાય લેવામાં આવે છે. રાજ્યની નિગૂઢ સંપત્તિ (hidden resources of the State) નો વિકાસ કરવા પ્રયત્નો થાય છે. અને તેમ કરી રાજ્યને સુદૃઢ, સમૃદ્ધિવાન, બનાવવા પ્રયાસો થાય છે. આ સુદૃઢતામાં, આ સમૃદ્ધિમાં રાજ્યનું પોતાનું હિત, પ્રજાના હિત સાથે મિશ્રિત થયેલું હોય છે તેથી રાજ્ય તરફથી પ્રજાને પોતાના પ્રયત્નમાં સહાયજૂત બનાવવા પ્રયાસ થાય છે. અને પ્રજા પણ પોતાનું હિત સમાયેલું હોવાથી તે તે કાર્યોમાં સહાયજૂત થવા રાજ્યના આકર્ષણથી, તેમજ પોતા તરફના પ્રયત્નોથી આગળ આવે છે.

આ વિવૃદ્ધિ સમયમાં અત્યારે આપણે છીએ. અને તે વિવૃદ્ધિ સમયમાં રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વચ્ચે પરિચય વધતો જતો આપણે જોઈએ છીએ. પરિચય પ્રાપ્ત થતાં બે પક્ષ વચ્ચે મતભેદ થાય તો વિરોધ પણ થાય છે, પણ વિરોધના પરિણામે પણ રાજા પ્રજા વચ્ચે ઐક્ય થતું નજરે જોવાઈ શકાય છે. બ્રીટીશ સલતનતના કાર્યદક્ષ, બુદ્ધિમાન નેતાઓ બિજાબિજા મત ધરાવતા રાજ્યદારી પુરોગામી અભિપ્રાય કરતાં આગળ વધી વધારે ઉઠાર રાજ્યનીતિ અપ્પત્યાર કરે છે. અને તેને પરિણામે રાજ્યકીય સુધારા જેને લીધે રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વધારે અને વધારે નજીક આવી શકે તેવાં પગલાં લેવાય છે.

આપણાં દેશી સંસ્થાનોના પ્રથમ યુદ્ધકાળ પસાર થયો. ત્યાર બાદ આબાદી કાળ પસાર થયો અને અત્યારે વિવૃદ્ધિકાળ પ્રવર્તે છે. રાજ્યલક્ષ્મીનું માપ બંધાઈ ગયું છે. દિનપ્રતિદિન વિશેષ સુધારા નિમિત્તે વ્યયની આવશ્યકતા જોવામાં આવે છે.

અને તેવા વિશેષ વ્યયને પુરા પડવા માટે વિશેષ સાધનો ઉઠાં કરવા માટે રાજ્યપુરા વહન કરનારા કાર્યદક્ષ પુરુષોનું ધ્યાન ખેંચાયું છે. સમૃદ્ધિમાં વધારો થાય તોજ નવીન યોજનાઓ થઈ શકે. નહિ તો જ્યાં રાજ્યલક્ષ્મીની હદ બંધાઈ ગઈ છે ત્યાં નવીન વિકાસક્રમ (process of development.) અટકવોજ જોઈએ. જે સંસ્થાનોની ઇચ્છા એમ હોય કે તેમનાં રાજ્યો, અને તેમની વસ્તીને આબાદ કરવાની જરૂર છે તો તેમણે નવીન યોજનામાં વસ્તીને મરોસામાં લેવી જોઈએ. રાજ્યલક્ષ્મી ઉપર દીનપ્રતિદીન નવીન નવીન ખાતાંઓના ખર્ચનો ખોળે વધવા સંભવ છે. આવણા દરેક વ્યક્તિના વ્યવહારમાં પણ નવીન નવીન ખર્ચ વધતો જાય છે તો રાજ્યની વ્યવસ્થા માટે નવીન નવીન ખર્ચની આવશ્યકતા ઉભી થાય તે સ્વાભાવિક છે. આજથી આજીય વર્ષ પહેલાંની રીયતિ ઉપરથી દેશીએ તો રાજ્યને સૈનિક ખર્ચ સિવાય બીજાને ખર્ચ બહુ વિશેષ નહોતો. રાજ્યકર્તાઓની પોતાની જરૂરીઆતો બહુ ઓછી હતી. રાજ્યના ન્યાયખાતાં, પોલીસખાતાં, કેળવણી ખાતાં, અને વૈદકખાતાં નિમિત્તનો ખર્ચ નિર્ણવ હતો. આ વિશ્વદ્વિ સમયમાં આવતાં આ તમામ ખર્ચ વધવા લાગ્યો છે.

આપણું દેશી સંસ્થાનોના સંબંધમાં બહારના ઉત્પ્રેક્ષકો એમ કહેવા માંડે કે આપણે આજુબાજુના જમાના સાથે વધ્યા નથી તો તેમના અભિપ્રાયને આ ચર્ચા સારી પ્રત્યુત્તર આપે છે. ક્ષીટીય રાજ્યવ્યવસ્થામાં પ્રગટિતું તત્વ બીજક તરીકે હોવાથી તેમણે પ્રગટીય કાર્યો કરી પ્રજાને રાજ્યલક્ષ્મીનો લાભ આપવા માંડ્યો. તે જોઈ દેશી રાજ્યોએ પણ પોતાની સમૃદ્ધિનો મોટો ભાગ આ આજીય વર્ષમાં પ્રગટીય કાર્યોમાં પાડે આપવા માંડ્યો છે. જ્યારે જ્યારે ભાજરાજને રાજ્યાભિષેક કરવાના પ્રસંગો આવ્યા ત્યારે ત્યારે ક્ષીટીય સહતનતના અગ્રણી પુરુષોએ બાજ રાજ્યોને તેમનો ધર્મ સૂચવ્યો છે. અને તે ધર્મ સૂચવી તેમનાં મનમાં તેમને માટે શું કર્તવ્ય છે તેનું બાજ કરાવ્યું છે. આ અગ્રણી પુરુષો બાજ રાજ્યોની સગીર અવસ્થામાં રાજ્યવાહકો બન્યા તે વખતે રાજ્યની શુ શું ફરજ છે તે અટકરી બાજ રાજ્ય ગાદીનશીન થાય ત્યારે તેમની દૃષ્ટિ આગળ રાજ્ય ધર્મના પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો ખડાં કર્યાં. બાજ રાજ્યોને સારી કેળવણી આપવા પ્રયાસ થયેલો હોવાથી તેમનામાં વિદ્યાના સંસ્કારો ખેસવા લાગ્યા અને તે વિદ્યાના સંસ્કાર ક્ષીટીય અગ્રણી નેતાઓના સહવર્તન અને દર્શાતથી મજબૂત થયાં. તે સંસ્કાર મજબૂત થતાં રાજ્યો પોતાનો ધર્મ સમજવા લાગ્યા અને તેથી પ્રતિષ્ઠાને અંકુર તેમનામાં ફુટ્યો. લોકકાર્ય કરવામાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા પોતાની પ્રજા આગળ છે, ક્ષીટીય સહતનત આમળ છે, અને પોતાના પરમેશ્વર આગળ છે એવો ખ્યાલ મજબૂત થતાં પ્રગટીય કાર્યો થવા લાગ્યાં છે. અને અત્યારે તમામ દેશી સંસ્થાનો પોતાની રાજ્યલક્ષ્મીને મોટા વ્યય લોકકલ્યાણના કાર્યો પહોંચાડે કરે છે તે વાત પ્રતિપાદન કરે છે કે દેશી સંસ્થાનો પોતાના કારભારમાં પ્રજાને સામેલ કર્યા સિવાય પણ પ્રગટિત તરફ પુરતું લક્ષ પહોંચાડી શક્યાં છે.

આ પ્રમાણેના વર્તનથી દેશી રાજ્યો મધ્યેનાં જૂથજુરૂપ મનાતા નરરત્નોએ પોતાની પછી આવનાર રાજ્યો માટે, પોતાના સમકક્ષીન રાજ્યો માટે, એક દત્તિદામ (tradition) ખડો કર્યો છે. અને તેમ કરી જૂનકાલમાં રાજ્ય બધારજુમાં જે તત્વ નહોતું તે તત્વ ઉમેર્યું છે. ઇંગ્લાંડનો દત્તિદાસ જે લોકોએ વાંચ્યો છે તે પુરવાર કરે છે કે રાજ્યબધારજુ (Constitutions are not made but they grow) બાંધી શકાતાં નથી પણ

રાજ્ય બંધારણો ધીમા ધીમા પ્રવાહથી સ્વતઃ ઉદ્ભવ પામે છે તેનો આ અચ્છેદાદાખણો છે. દેશી રાજ્યોની આ નવીન જમાનાની બીજી પેઢી આસે છે, અને તે બે પેઢીના અધિષ્ઠાતાઓએ પ્રજા હિતાના કાર્યો સ્વેચ્છાથી કરી પોતાના અનુયાયી (successors) માટે બન્ધનો ઉભાં કર્યાં છે. અનુયાયીઓ આ બન્ધનો કષ્ટુલ નહિ રાખી સ્વેચ્છાએ વર્તવા પ્રયાસ કરશે તો તેઓ પ્રજાની, તેમજ અંગ્રેજ સરકારની અપ્રીતિને પાત્ર થશે અને પોતાના સમ-કાલીન રાજ્યોની દૃષ્ટિ આગળ નિંદારૂપક થશે.

કાયદાના અભ્યાસીઓ અને કાયદાના શાસ્ત્રીઓ જાણે છે કે લેખી કાયદો (written codes) જેટલો માનપાત્ર છે તેટલોજ બલકે તેથી વિશેષ માનને પાત્ર ચાલુ ક્રમમાં ચાલતી આવેલી, વ્યવહારીક પરંપરા (customary tradition) છે. કોઈપણ સવાલનો નિર્ણય કરતી વખતે વ્યવહાર (practice) શું છે તે પણ લેખી કાયદાની કલમ જેટલે જ અંશે જોવાય છે. આપણાં સંસ્થાનોનાં બે પેઢીના રાજ્યકર્તાઓએ પોતાના અનુયાયીઓ માટે, પોતાના આ સ્વાર્થણ અને ત્યાગથી મજબૂત મઠ ઉત્પન્ન કર્યો છે. હિન્દુસ્તાનના દેશી રાજ્યો પોતાની લક્ષ્મીનો વ્યય પોતાના અંગત વૈભવમાં કરે છે એમ કહેવા ધીમર પ્રયાસ થાય તો દેશી રાજ્યો પોતાની વાર્ષિક પેદાશનો જે મોટો ભાગ પ્રજાકીય કલ્યાણના કામ માટે પ્રતિવર્ષ રોકે છે તેજ પ્રત્યુત્તર રૂપે ખસે છે.

દેશી રાજ્યો વાર્ષિક વ્યય લોક કલ્યાણ માટે કરે છે એટલુંજ નહિ પણ વાર્ષિક ઉત્પન્નમાંથી પ્રતિ વર્ષ થતી ખચતમાંથી મોટાં વિસ્તાર ઉપરનાં કાર્યો પણ રાજ્યલક્ષ્મીમાંથી કરે છે. ધ્રીટીશ મુલકમાં થતી રેલવેઓ, અને જાહેર બાંધકામે ધણીવાર વ્યાજી કાઢેલા નાણાં (Borrowed capital) માંથી કરવામાં આવે છે ત્યારે દેશી સંસ્થાનોએ અપવાદ નહિત આ મહાન કાર્યો પોતાની સમૃદ્ધિમાંથીજ કર્યાં છે.

આ બધી ચર્ચા ઉપરથી હું એમ સમર્થન કરવા માગું છું કે જો કે દેશી સંસ્થાનોએ રીતસરનાં રાજ્યબંધારણો (regular constitutions) હજી પોતાના રાજ્યોને આપ્યાં નથી તોપણ વ્યવહાર (practice) એવો ઉત્પન્ન કર્યો છે કે રાજ્યલક્ષ્મીના વિભાગ સ્વતઃ થઈ ગયા છે. રાજ્યલક્ષ્મીના મોટા ભાગ પ્રજાકીય સુધારા માટે અને રાજ્ય બંધારણ માટે અને રાજ્યલક્ષ્મીના બીજા સહુ ભાગ અંગત વૈભવ માટે એમ વ્યવહાર થઈ ગયો છે. આટલું આ થયું છે તે આપણા દેશી રાજ્યનું બંધારણ જોતાં જોઈું થયું નથી, પણ મેં હમણાંજ ખતાવ્યું તેમ વધારે થયું છે. ચાલુ ઉત્પન્નમાંથી ચાલુ ખર્ચ અને અંગત વૈભવ નિભાવનો અને તે ઉપરાંત એટલી મોટી ખચત પાડવી કે જ્યાંથી મોટાં કાર્યો (Railway) રેલવે અને પ્રજાકીય બાંધકામે થઈ શકે તે કાંઈ જોડો સ્વાર્થસાગ નથી. રાજ્યકર્તાઓના મગજમાં જ્યારે એવો ખ્યાલ ઉત્પન્ન થાય કે તે પોતે Personal રાજ નથી પણ પોતે પોતાની પ્રજા અને રાજ્યનો રાજ છે ત્યારેજ આ સ્વાર્થસાગ, અને આત્માર્પણ કદંપી શકાય છે. અને આ સ્વાર્થસાગ અને આ આત્માર્પણનાં તરતો આપણાં દેશી સંસ્થાનોના અધિષ્ઠાતાઓમાં દાખલ થયાં છે તે આપણને વધારે સુશોભિત બિવિધની આશા આપે છે.

ઉપરની ચર્ચામાં એક વખત કહેવામાં આવ્યું છે તેમ રાજ્યબંધારણને એક મીનીટમાં બાંધવા કરતાં તેને સ્વતઃ ધીમે ધીમે ઉત્પન્ન થવા દેવું એ હજીવા લાયક છે તે પ્રમાણે આપણા સંસ્થાનોમાં આ વ્યવહાર ધીમે ધીમે ઉદ્ભવ પામી, સુદૃઢ બની રાજ્યબંધારણ

(constitution) ની પરંપરાને જન્મ આપતો જય છે તે રાજ્યવાદક પુરૂષોને, દેશી રાજ્યોને પોતાને અને તેમના મંત્રીઓને અભિનંદન આપવાના કારણે આપે છે.

આપણા આ વિવૃદ્ધિના સમયમાં આટલી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ છે તો 'તે સ્થિતિ કદી બહુ જોસથી આગળ વધનાર તો કદી મંદગતિવાળી લાગશે તોપણ એ કલા સિવાય છુટકો નથી કે તે ગતિ મંદ હોય તોપણ તે ગતિ છે. અને આપણું દેશી સંસ્થાનેત્રું મ્હાલબંધારણ, અને તેમની ક્ષીટીય સહતનતના મધ્યમાં જે સ્થિતિ છે તે લક્ષમાં લેતાં કાંઈ લક્ષમાંથી કદી નાંખવા લાયકની ગતિ નથી. ક્ષીટીય સહતનત સાથે કોલકરારો આરંભમાં થયા તેથી ક્ષીટીય સહતનત દેશી સંસ્થાનેત્રના આન્તર વ્યવહારમાં દરમ્યાનગીરી કરી શકતી નથી. અને તેથી દરમ્યાનગીરી ધડીબર લાભકારી મનાય તો પણ ધ્વજીવા જેવી નથી. તે વાત લક્ષમાં લેતાં દેશી રાજ્યોએ સ્વતઃ આજીવ્યાજીવના જમાના અને આજીવ્યાજીવના સુધારાને લક્ષમાં લઈ જે ગતિ કરી છે તે બહુ દૃઢ અને સુરક્ષિત ગતિ થઈ છે એમ કહેવું જ જોઈએ.

હવે આપણે આજના વિપયના ત્રીજા વિભાગ ઉપર આવવું જોઈએ. તે કાલને હું વિકાસનો કાલ કહું છું. કઈ દિશામાં તે વિકાસ થાય તો પ્રજા અને રાજ્યને લાભકારી થાય તે વાત અગત્યની છે.

આપણું દેશી રાજ્યો ક્ષીટીય મુલકની વચ્ચોવચ આવેલાં છે અને દરેક દેશી રાજ્યનો મુલક ખીજા દેશી રાજ્યના મુલક સાથે તેમ ક્ષીટીય હકુમતના મુલક સાથે મિશ્રિત થયેલો છે. અને તેથી ક્ષીટીય મુલકમાં વધતી જતી સમૃદ્ધિ, ક્ષીટીય મુલકનો વિકાસ અને ક્ષીટીય રાજ્યનાં દૃષ્ટિ દેશી રાજ્યના મુલક અને તેમાં વસતી પ્રજાને અસર કર્યો સિવાય રહેશે નહિ. અને આપણું દેશી રાજ્યના યુદ્ધિવાન નરરત્નો પોતાની યુદ્ધિના પરિપૂર્ણ વિકાસ માટે દેશી રાજ્યમાં અવકાશ નથી એમ સમજી ક્ષીટીય મુલકમાં પોતાના ઉત્સાહનું દાર શોધે છે. ક્ષીટીય રાજ્યમાં યતા સુધારા વધારા જે દેશી રાજ્યના યુદ્ધિવાન નરરત્નોને, અને દેશી રાજ્યની લક્ષ્મીને તે મુલકમાં ખેંચી જાય તો દેશી રાજ્યો યુદ્ધિબળમાં, અને લક્ષ્મીબળમાં પછાત પડે તે સ્વાભાવિક છે. અત્યારે જ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે આપણું દેશી રાજ્યની મોટી અને જયત રહેલી લક્ષ્મી ક્ષીટીય મુલકમાં જુદી જુદી જમીન-ગીરીવાળી જોનો, અને શેરો, અને ખેડામાં રોકાઈ છે—આપણું દેશી રાજ્યમાં કરવાનાં કાર્યો કાંઈ ઓછાં નથી કે આપણે આપણું જયત નાણું અને આપણું શૂણ્યરૂપ નરરત્નો ક્ષીટીય મુલકમાં મોકલવા સમર્થ છીએ એમ કહી શકાય. આપણું સંસ્થાનેત્રનો મોટો વ્યવહાર ખેતી ઉપર છે. છતાં ખેતીનોજ પુરો વિકાસ કરવા કાંઈ પગલાં લઈ શકાતાં નથી. કોઈપણ દેશી સંસ્થાનની પ્રજા વર્ગનું નાણું (capital) જે ક્ષીટીય મુલકમાં લોનો, અને શેરો, ખેડા અને નોટામાં રોકવામા આવ્યું છે તે ખેતીના વિકાસ માટે રોકવામાં આવે તો ખેતી આખાં થાય, અને નાણું ધીરનારા (capitalists) ને બ્યાજનો મોટો ફાયદો થાય—નાણું ધીરનારાને બ્યાજનો ફાયદો થાય અને ખેતીનો વિકાસ થાય તેથી સંસ્થાનની સમૃદ્ધિમાં તેટલો વિશેષ ઉમેરો થાય.

ઔદ્યોગિક વૃદ્ધિની પણ આપણા દેશી સંસ્થાનોમાં તેટલી જ જરૂર છે. આપણા સંસ્થાનોમાં કપાસ, ખીયાં વીગેરેનો કાચો માલ ખુબજ થાય છે, પણ આપણે ત્યાંયાંત્રિક જળથી ચાલતી ફેક્ટરીઓ, મીયો વીગેરે ઉદ્યોગનાં સાધન ન હોવાથી તે કાચો માલ ક્ષીટીય

હકુમતના મુલકમાં અને પરરાજ્યોમાં મોકલવો પડે છે. આપણાં પોતાનાં બાલકો, જેઓના શુભચિન્તનું સાધન ધીમે ધીમે એકલી ખેતી ઉપર આવતું જાય છે તેઓ વર્ષનાં મોટા ભાગમાં નિર્ધન થઈ જાય છે અને તેથી તેટલું બળ (Energy) નકામું જાય છે. કોઈ ગામડામાં જાઓ તો વર્ષના મહિના અને મહિનાઓ સુધી ચોરે બેસી ગપાટા મારવા સંખ્યાબંધ કામ કરી શકે તેવા મનુષ્યો આપ સર્વે જોઈ શકશો. શું આ આપણા સંસ્થાનની વસ્તીની આબાદી બતાવે છે? દરેક મનુષ્ય જોને ધન્યરે કામ કરવા માટે જ નિર્માણ કર્યું છે તેણે કામને અન્તે વાજબી રીતે અને હકની રીતે મેળવવા લાયકનો આરામ ભોગવવો જોઈએ તે ઉપરાંતનો બધો વખત પ્રવૃત્તિમાં જ રોકવો જોઈએ. દીવસના ચોવીસ કલાક, અને કલાકની સાઠ મીનીટ અને વર્ષના ૩૬૫ દીવસોમાં વાજબી રીતે, હકની રીતે જેટલો આરામ જરૂરનો છે તેટલો આરામનો વખત ખર્ચ કરતાં બાકીના તમામ વખતમાં પ્રવૃત્તિવાન દરેક મનુષ્યે બનવું જોઈએ. આવી રીતે પ્રવૃત્તિવાન ન બનતો મનુષ્ય પોતાને અંગત નુકસાન ફરે છે એટલું જ નહિ પણ આખા દેશના દારિદ્ર્યમાં વધારો કરનાર બને છે. પ્રવૃત્તિ એ કુદરતનો કાયદો છે. નિવૃત્તિ એ પ્રવૃત્તિને અન્તે જ મેળવવા લરકોઈને હક થાય છે, અને તેથી તે કુદરતના કાયદોનો અપવાદ છે. આ ધોરણ હેતુ જોઈએ છતાં પ્રવૃત્તિનાં સાધનોનો અભાવ છે તેથી તથા પ્રવૃત્તિમાં જ એક જાતની સાધનને અભાવે શિથિલતા બીજા સ્વભાવની માફક પેસી જાય છે તેથી કામ કરી શકે તેવો મનુષ્યનો જથ્થો આજસુ બની જાય છે, અને જ પ્રમાણમાં આ શિથિલતા વધતી જાય છે તે પ્રમાણમાં દેશનું દારિદ્ર્ય વધતું જાય છે.

હવે આપણે ત્યાંની બચત લક્ષી પર મુલકની જામીનગીરીઓમાં ન રોકાતાં આપણા મુલકની ખેતી અને આપણા મુલકના ઉદ્યોગને વિકસિત કરે તેટલા માટે આપણી પ્રજાના મનમાં આપણા દેશી રાજ્યોની પ્રતિષ્ઠા (credit) માટે સારો અભિપ્રાય બંધાવો જોઈએ. અને તેવો સારો અભિપ્રાય બંધાવવા માટે પ્રજા, અને રાજ્ય વચ્ચે વિશેષ સંબંધ, વિશેષ પરિચય, અને વિશેષ ભરોસો થવાં જોઈએ. આપણાં દેશી સંસ્થાનોએ આજકાલ પોતાની પ્રતિષ્ઠા (credit) માટે ચિંતાભરી રીતે પ્રયાસ કરી રોકસમુદાયમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપી છે. અને સંસ્થાનોની બેઠા, અને સંસ્થાનોનાં 'બોન્ડો' પણ છીંદીશ સરકારની બેંક અને 'બોન્ડ' માફક વિશ્વાસ આપનારાં બનતાં જાય છે.

પણ પ્રજા અને રાજ્ય વચ્ચેનો વિશ્વાસ વધારે સુદૃઢ થાય માટે પ્રજા અને રાજ્ય વચ્ચે હજી વિશેષ એકંચ (Identity of interest) થવાની જરૂર છે. રાજ્યનું હિત તે જ પ્રજાનું હિત છે. અને પ્રજાનું હિત એ જ રાજ્યનું હિત છે એમ માન્યતા ઉત્પન્ન કરાવવાને માટે પ્રજાએ પોતાના વર્તનથી (by their character) રાજ્યના અંગીભૂત થવા પાત્ર છે તેમ બતાવી આપવું જોઈએ. તેમજ રાજ્યે પ્રજા ઉપર પોતાનો વિશ્વાસ છે એમ બતાવવો માટે તેમને માત્ર ઉત્તેજક નહિ રાખતાં રાજ્યની જોખમદાર ધુરા વહન કરાવવામાં બાંધીદાર બનાવવા જોઈએ. મુખ્ય મુખ્ય અને અગત્યના કેળવાયેલા અને સુધારામાં આગળ વધતા દેશી રાજ્યોએ પોતાની પ્રજાનો આગેવાન અને વિદ્વાન નરોને પોતાની રાજ્ય સેવામાં જોડ્યા છે અને તેમ કરી પોતાની પ્રજાના અચ્છી વર્ગોને એક રીતે રાજ્યધુરાના વહનની જવાબદારીમાં ઉપયુક્ત કર્યા છે.

આ પ્રમાણે દેશી રાજ્યો અને તેમના અધિષ્ઠાતાઓ આજ આજીસ પચાસ વર્ષ થયાં

આમ મર્યાદા (limitations) પોતાના અધિકાર ઉપર સ્વતઃ મુક્તા ન્યાય છે અને તેમ કરી તેમજો પોતાની આત્મપાસ પોને મુક્ત કરેલી મર્યાદાનું વર્તણૂક બનાવ્યું છે. પોતાના અંગત ખર્ચ માટે પણ વિદ્વાન અને બુદ્ધિવાન નરેશોએ દરમાસા (monthly salaries) મુક્ત કરી આ સ્વતઃ મુક્ત કરેલી મર્યાદા વધારે દૃઢ કરી છે. પોતાના રાજ્યકુટુંબીનાં વર્ણવેલા પણ મુક્ત કર્યા છે. અને આમ મર્યાદા ઉપર મર્યાદા મૂકી ગળ્યસદમી ઉપર પોતાના હક્કને સંકુચિત હદમાં લાવવા પ્રયાસ કર્યો છે. રાજ્યના વાર્ષિક રીપોર્ટો પ્રસિદ્ધિમાં મુદ્દી પ્રજા વર્ગને રાજ્યની સ્થિતિથી માહેત કરવા ઉપાય ચોંટ પોતાના ઉપર એક નવીન અંકુશ મૂક્યો છે. આ પ્રમાણે દેશી રાજ્યમાં રાજ્યપદ્ધતિ (constitution) ઉત્પન્ન થતી ન્યાય છે. અને તે રાજ્યપદ્ધતિ ધીમે ધીમે મુદ્દ બની રાજ્યબધારણુરૂપે બનતી ન્યાય છે. આ પ્રમાણે દેશી રાજ્યમાં મુધારાનો પ્રવાહ મુંગે મુંગે પણ અસ્ખલિત રીતે આગળ વધતો ન્યાય છે અને આવી રાજ્યપદ્ધતિનું એક કાર્ય બીજા અસંખ્ય કાર્યો માટે દર્શાવણ બનતું ન્યાય છે અને રાજ્યોની ગાદી ઉપર આવવા રાજ્યકર્તાઓ માટે નવીન નવીન બન્ધન ઉત્પન્ન કરતું ન્યાય છે.

આ પ્રમાણે ગળ્યબધારણુ ઉત્પન્ન થતું ન્યાય છે ને ખરી વાત છે તોપણ કોઈ સ્વચ્છંદી રાજ્યકર્તા તે તમામ જમાનાની મેહેનતથી, અને અનેક રાજ્યકર્તાઓના સ્વાર્થભાગ, સ્વાર્થ-છુથી થયેલા રાજ્યબધારણુને વીંધી નહી નાંખે તેને માટે પ્રયત્નવર્ગ, અને દેશી રાજ્યનો દિનેચ્છુ વર્ગ હમેશાં ચિન્તાતુર રહે છે, અને તેથી દેશી રાજ્યના ખગ મિત્રો હવે એમ ઇચ્છવા લાગ્યા છે કે કેળવાયેલા રાજ્યે, એ રાજ્યનીતિના દિતનું એક દિમતવાન પગલું (a bold stroke of policy) બરું જોઈએ અને દેશી રાજ્યો અત્યારે ચોક્કસ ધોરણના અભાવે વખને પોતાની અસત્થ સ્થિતિમાં પાછો ન જઈ પડે માટે રાજ્યબધારણુનું ધોરણ તેની આસપાસની ચોક્કસ મર્યાદાઓ સાથે સ્વતઃ મુક્ત કરું જોઈએ. આવી મર્યાદાઓ મુક્ત કરવાથી રાજ્યની સ્થિતિ ચોક્કસ હેઠા મૂલવાળી (stable) થશે અને રાજ્ય-લક્ષમી, અને રાજ્યહિત પ્રસંગે પ્રસંગે ફરતા વાતાવરણના હુમલાથી ડોચામમાન ન થતાં રિપર અને ચિન્તયાથી થશે.

દેશી રાજ્યો તેમની સ્વતંત્ર સ્થિતિથી બીટીસ સરકાર કરતાં જનસમાજનું બહુ કરવા માટે વધારે સંકિત ધરાવે છે. દેશી રાજ્યોના માલેકો દેશી રાજ્યો પ્રજાની સમક્ષ હરેક મીનીટ અને હરેક પ્રસંગે હરેક કાર્ય માટે હાજર હોવાથી, દેસ, કાગ અને પાત્ર ઉચિત મુધારા કરી શકે છે. એક ચોજના સારી છે તો તે અમલમાં મુકવા માટે રીતસર મજુરીઓની જરૂર નથી. કાગળ ઉપર લાખા કારણો અને લેખો તૈયાર કરવાની આવરકતા નથી. દેશી રાજ્યમાં રાજાની પોતાની હસ્તિ પ્રજાવર્ગમાં તેમની ચિરોમણી તરીકેની હોવાથી ધોરણનાં સખત બન્ધનો દેશી રાજ્યને નડતાં નથી. કોઈ ધોરણ સખત હોય તે તારકાલિક સિધ્ધિ કરવું હોય તો થઈ શકે છે. જે દાહને પામતા ઓટીસ મુધકમાં કેટલાંએક વર્ષો કાઢવાં પડે છે, અને કેટલાંએક ખર્ચ કરવાં પડે છે તે દાહ દેશી રાજ્યમાં તરત વિના ખર્ચ મેળવશી એ સહેલ છે. રાજ પોને સ્વત વર્ગને ઓગળવા ધારે તો ઓગળી શકે છે. અમલદાર વર્ગ તો પ્રજા મધ્યેનો જ હોવાથી પ્રજાની દાજનો જમણ શકે તેવો હોય છે. મુલકના અંતરો (Distances) બહુ નથી. અને તે અંતરો ટુંકા છે તેને વધારે ટુંકા બનાવનારાં નાર, ટપાક, રેલવે, ટેલીફોન, અને મોટરનાં સાધનો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. માત્ર તેમનો વધારે

વિકાસ અને વધારે બોહોળો ઉપયોગ કરવો એટલું જ નિર્કર્તવ્ય રહ્યું છે. આ અતરો મૂલે ડુંકા હતા તે હવે વધારે ડુંકા થવાથી અમલદારોનો સ્વચ્છંદાચાર ટકી શકે તેમ નથી.

આવા ખાસ સંયોગો દેશી રાજ્યોને લાભકારી છે. અને તે સંયોગોનો લાભ લઈ દેશી રાજ્યોએ હવે પ્રગ્નને પોતાના વિશ્વાસમાં વધારે લેવી જોઈએ. પ્રગ્નવર્ગ વધારે વિશ્વાસમાં આવવાથી પોતાની સમૃદ્ધિના વધારાની સાથે વધારે કરો આપશે અને તેવા વધારે કરો રાજ્યલક્ષ્મીના વિશેષ વધારા માટે સાધનજૂત બનશે. દેશી રાજ્યો ઉપર વધારે વિશ્વાસ બેસતાં દેશી રાજ્યની પ્રગ્ન ઉપરાંત બ્રીટીશ મુલકના સમ્પત્તિ બંધનેમાંથી આગમ શોધતી પ્રગ્ન દેશી રાજ્યમાં પોતાની સમૃદ્ધિ સાથે વાસ કરશે. અને તેવા વાસ કરી રાજ્યના શુભ સાધનોને ખીલવવામાં તેમણે બ્રીટીશ મુલકમાં મેળવેલા ધન, ગુણબલ, અને યુદ્ધિબળથી મદદ કરશે. બ્રીટીશ નાગરિકોનું બચત નાણું દેશી રાજ્યની જગમગીરીઓ શોધશે અને દેશી સંસ્થાનની વૃદ્ધિમાં અનેક રીતે મદદ કરશે.

દેશી રાજ્યોને અસારે પરાયા મુલકોથી બીડવાનું નથી. તેમના ઉપર પરદેશી રાજ્યોની ચડાઇઓનો અવકાશ નથી તો તેમણે તેમની આંતર બ્યવસ્થા શોકકલ્યાણ અર્થે ખીલવવી જોઈએ. તેઓએ નિયમતરીકે વિદ્યાર્થીઓની અમુક સંખ્યાને યુરોપ, અમેરિકા, અને જાપાન આદિ દેશોમાં કેળવવાની તક ગુમાવવી જોઈએ નહિ અને તેમ કરી પોતાની પ્રગ્નના ઉદ્ધારની સાથે કમશઃ આખી હિન્દની પ્રગ્નના ઉદ્ધારનો આશિરવાદ લેવો જોઈએ. યુરોપ, અમેરિકા આદિ દેશોમાં કેળવાયેલા વિદ્યાર્થી વડના ઝાડની માંદક અનેક નવીન શાખાનું બીજ બનશે. દેશી રાજ્યકર્તાઓ અને તેમના કાર્યવાહકો પણ હિન્દના જ બાળકો છે અને તેથી હિન્દ દેશી રાજ્યકર્તાઓએ પોતાના સમૃદ્ધિવાન, પોતાના કેળવાયેલા બાળકો મારફત હિન્દના અભ્યુદયમાં આટલો દિરસો ભાગે તો વાજળી છે એમ કહેવામાં જરાએ ખાધ નથી.

પણ એ બધાં પરિણામ લાવવા માટે દેશી રાજ્યોની રાજ્યપદ્ધતિ ડોલાયમાન ન રહે તે જોવાનું છે, અને તે પદ્ધતિ ડોલાયમાન ન રહે તેટલા માટે રાજ્યના અધિષ્ઠાતાઓ અને રાજ્યના કાર્યવાહકો ઉપર ઝુકરેર ચોક્કસ પ્રકારનાં અંકુશો હોવાં જોઈએ. અને તે અંકુશો મુકવા માટે આપણાં રાજ્યકર્તાઓએ સ્વાર્થસાગ, સ્વાર્થેષુ જતાવવાં જોઈએ. જૂતકાલમાં અસાર સુધીમાં ઘણો સ્વાર્થસાગ અને ઘણું સ્વાર્થેષુ જતાવવામાં આવ્યું છે પણ તે સ્વાર્થસાગ અને સ્વાર્થેષુનું પરિણામ એક રાજ્ય ફેરફાર સાથે રહે થવા બીતિ રહે છે તેથી હવે એવો સમર્થ આત્મી લાગ્યો છે કે રાજ્યબંધારણ હવે સુધારેલું અને દૃઢ થયું જોઈએ. અને જે આમ થશે તો જ ઇંગ્લેન્ડનો વૃદ્ધિનો પ્રવાહ જે આજ ૧૮૫૬ થી અત્યારે ઇ. સ. ૧૯૦૯ સુધી સતત વૃદ્ધિમાન રહ્યો છે તેમ દેશી રાજ્યની વૃદ્ધિનો પ્રવાહ પણ વધતો જ રહેશે.

આજનો વિષય રાજ્યકારી હોવાથી દષ્ટાન્તો મેં આપ્યાં નથી. અને દષ્ટાન્તોના અભાવથી કેટલીક કશિયુતા વ્યાખ્યાન સમજાવવામાં લાગશે તે હું સમજું છું પણ મેં પોતે વિષય પસંદ કર્યો ત્યારે જ જણાવવા રજા લીધી હતી કે વિષયને હું વ્યક્તિ તરીકે ચર્ચવા માંગતો નથી. પણ સામાન્યરૂપે ચર્ચવા માગું છું અને તેથી મેં પ્રયાસપૂર્વક વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ દુર રાખ્યો છે.

કુંડલા.

તા. ૫-૬-૦૯

વીરલલાસ ગીરમશાંકર.

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

આણું જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

અગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્રિયાને દૂર કરે છે.
- (૨) નબળા પડતાં ચાન તંતુઓને પ્રુદ્ધિ આપે છે.
- (૩) પડતી જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) સોહીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે.
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં ચતા ધાતુ પાતને અટકાવે
- (૮) ગયલા પુરપત્તને પાછું બહે છે.

૩૨ ગોળીની કબી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે.

મેહેરબાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર. ”

અમારૂં પુસ્તક પાંચો.

તે આરોગ્ય, દોહત અને આજ્ઞાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારૂં છે.

૪૨ આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સૂધીમાં તેની

સર્ગભગ લાખ પ્રતો

મુદ્રત

વહેંચાઈ ચુકી.

તે પ્રસારક.

કમ્પેન્ડિયમ, મરાઠી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દૂ, ઉર્દૂ (અંગ્રાતી લિપિમાં), બંગાલી અને તામિલ ભાષામાં તૈયાર છે. તેમજ ખાખામાં છપાય છે.

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ પણ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશંકર ગોવિંદજી.

જામનગર—કાઠિયાવાડ

FURTHER THE EDUCATION OF OTHERS

As you will thus educate yourselves, so we expect you to be mindful of your duty in forwarding the education of others. You may not be able to do much, some may have it in their power to do more than others, but if you are well satisfied of the pleasures and the profits of knowledge in your own case, you ought to seek to impart the same benefits to your fellows. Every educated man who like you has been stamped by the University may become the centre of a fresh circle of educational activity and action. The scholar who studies merely for himself, pursues but a selfish aim, scarcely worthy even of praise or of approval. nay, it may be that he is but unconsciously wasting his invaluable, irrevocable time in another form of laborious idleness. He is like a fountain, the waters of which fall back unproductive into the basin of its own reservoir; while the scholar who labors for his fellow-men is like an abounding river, which gladdens and fertilizes the country through which it runs. The one at best is but as a star upon a cloudy night it shines, but in privacy, and so far as this world is concerned, with ineffectual fire, the other is as the universal Sun, seen and felt through the clear atmosphere at midday, giving out light and warmth to all mankind."

J. B. NORTON.

In a "Consecration Address of the Madras University (1869)

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यथा
पमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमय पुरुषो यथायमध्यात्म सात्यस्तेजोमयोऽमृतमय.
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
ભૂત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । રાઘ્યાયપ્રવચનાશ્ચા ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ઉપનિષદ્

વર્ષ ૮, અંક ૧૧.

[માસિક.]

કાર્તિક, અવત્ ૧૯૬૬.

તાન્ત્રી—પ્રોફેસર આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ એમ એ એનુ એલ બી

સન્ધ્યાકાળે સાગર કિનારે (રા રા અરુદેશર ફ અખરદાર)	૪૮૧
ઠવિતા પ્રવેશ (રા રા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી એ સી એસ)	૪૮૪
મેવાડના રાણાઓ અને ગુજરાતના નાગરો (રા રા દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાડારમ એમ એ)	૪૮૬
ગુજરાતની શ્રી ઠવિઓ (સો વિન્ડા બી એ)	૪૮૯
મનુષ્ય સ્વભાવ (સો સુમતિ)	૪૯૭
નાઈટ્રોજનવાળા ખાતરો (રા રા સંકલ્પદ બેઠાકાલ શાહ એમ એ)	૪૯૯
સાહિત્ય અને તેના અંગો (રા રા મોદનલાલ પાર્વતીરા કર દવે એમ એ એવએવ બી)	૪૧૪
દક્ષિણના પ્રવાસની સંક્ષિપ્ત નોંધ (રા રા મોતીલાલ મોદનલાલ)	૪૧૭
રામકૃષ્ણ અને ભરધરી (રા રા ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા)	૪૨૪

લવાજમે.

(१) साहयेरीओ, (२) सभाओ, (३) निघाथीओ, (४) श्रीओ, (५) शुभरातीओ, (६) गाना भास्तरा, (७) तगाडीओ तथा (८) भासिकि इ. १५ सुधीना सर्व पगारदहदे माटे वर्य ओभना इ. २-०-० (पोस्टेज आये.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસઃ નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દરની) ગ્રંથના આશ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પદ્ધતિમય તરીકે મોકલવામા આવશે. માત્ર પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા હુપા કરવી બીજા વર્ષનાં રૂ. ૧૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વ માટે વર્ગ એકના ૩. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

ਭੁਟਕ ਨਕਲ ਐਕ ਆਰਕਾ

0-5-0

भणवानुं ठेकार्थं—वसन्त आदिस—अभेदानाहं

“વસંત” ના ત્રી સાહેબ,

ઈ. સ. ૧૯૦૯ ની સાલમાં પ્રસિદ્ધ યથેચ્છાં ગુજરાતી સાહિત્યનું અવલોકન લખવાનું કામ અમનવાદની ગુજરાત વર્તમાનપત્રના મોસાવટીની વ્યવસ્થાપક દિનિટિએ મને સોંપવાનું કરાવ્યું. તે મેં મેલાયુદ્ધિથી ઉપારી લેવાની દિશામાં કરી છે, તે એ સંખ્યાએ કર્તાઓ, મોસાવટીઓ, ગદ્યો, પુસ્તક પ્રસિદ્ધકો, હાપખાનાંઓ, વર્તમાનપત્રો, આદિ જે કાંઈએ ઈ. સ. ૧૯૦૯ ની માસ દરમિયાન ગુજરાતી પુસ્તકો, ચોપાનિયાં, માસિકો, વર્તમાનપત્રો, રિપોર્ટો, આદિ પ્રસિદ્ધ કર્યું હોય, તે શીને આપના પત્ર દ્વારા વિનંતિ કરવા રમ્મ લઉં છું કે તેની એક એક નકલ મને "મિલિસ રેજીસ્ટ્રાર, રાજકોટ" ને સરનામે તા. ૧૫ ફેબ્રુવારી ૧૯૧૦ મુદ્દીમાં મોકલવાના કૃપા કરજો; અને વળી તે દરેકમાં "ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં પુસ્તકાલયને ભેટ" એ મુજબ લખીને મોકલવાની તરદી સેશા, એટલે એ, પુસ્તકો આદિ વંચાઈ ગયા પછી મારી પાસે રાખવાને બદલે પરિષદ પુસ્તકાલયને મોંપી દેવામાં આવશે.

ઈ. મ. ૧૯૦૯ માં પ્રમિદ્ધ થયેલી તમામ વસ્તુઓ મળે તો ૧૮ મારા અવધોક્તમાં પૂર્ણતા આવે એમ હોવાથી શુભગતી વર્તમાનપત્રે તથા મામિદોને વિનંતિ કરવા રજા લઉં છું કે સાંચે આ કાગળ પ્રકટ કરીને મારી આ આગણી આખા દેશમાં સર્વેન જાણીતી કરવાની મદદ કરવા મહેરબાની કરવી. તા ૧૯-૧૨-૦૯, બજાવંતરાય કલ્યાણરાય દાદોર

આહકોને વિનંતિ.

જાણે આખર મુઠી લવાજમ ભરી દેવાનું મુશ્કેલી ન ગણતાં, દુરત તે ભરી દેવાની આમાન આદરેને વિનંતિ છે. કારણ કે સર્વ પત્રોને રિવાજ અમાઁથી જ લવાજમ લેવાનો હોય છે—અને એ રિવાજથી પરિણામે આદરેને જ લાભ થાય છે કેમકે વી. પી. વગેરે કરવામાં રોકાતો વખત તથા મહેનત બચે છે તેમજ પ્રેસ વગેરેનાં ખિસ વહેણાં ચૂકવાય તો ખર્ચ ઓછું આવે છે, અને ઓછું ખર્ચ એ આદરેને જ ફાયદાકારક છે. વ્યવસ્થાપક.

शुद्धिपत्रक,

पसन्त वर्ष ८ अंक १० आश्विन १८६५

પાનું.	કડી	શીટી	અણદ	પ્રક.
૪૩૩	૨	૩	કળકળતી	અળકળતી.
૪૩૪	૫	૫	ક'ઈ	ક'ઈ એઆથી.
૪૩૫	૧૫	૪	પ્રમુખી	પ્રમુખી.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् । उपनिषद्.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । घर्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।
भृत्ये न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । उपनिषद्.

વર્ષ ૮, અંક ૧૧.

[માસિક.]

કાર્તિક, સંવત્ ૧૯૬૬.

સન્ધ્યાકાળે સાગર કિનારે.

(હરિગીત.)

ગભીર સાગર ઉછળતો ધુનવે ધન ગગન કરી,
ને ઘોષ તેના ગગનને ઘૂમવતા ખુબ ધુન ભરી,
એ ઘોષના તરતા તરંગે કિરણ રંગો પ્રોઈને,
નગવેલીx પાછળ સૂંતો રવિ સૌમ્ય સન્ધ્યા મોહોને.+ ૧
ચુમ્મે શિખર આકાશને ત્યાં કનકસન્તા રેલતી
અન્ધારમુખ વહોં જાય ધીમે રંગ વ્યોમે ખેલતી,
શિખરો નીચે છાયા ઊંડી લખાતોં જાય ધરાપરે,
ને મંદમંદા ચક્રિકા નિજ એહધામે જગ ભરે । ૨
સાગર ફેટે નિજ તાનમાં, ભરતી ભરે, ખાલી કરે,
ને શૂદ્ર લેખે જગતનો ધૃતિહાસ તટ પર ચીતરેઃ
ફરી એજ સાગરતીર હું આવી પહુ તે વાંચવા,
પણ એક કંઈ સમજું જરા ત્યાં હૃદય લાગે નાચવા । ૩
એ ધન્ય પળમાં હૃદયના તારો, ઝીણા ઝઝૂણી રહે,
રણુકાર કંઈ ઊંઠે દિલે, નવજ્યોતિ કંઈ આખે વહે!
મંસારના અંગારની ત્યાં જાળ ના કંઈ લાગતી,
પથુ ભાવિતુ ઉર ચીરતી નવકલ્પના કંઈ જગતી । ૪

x પર્વતોની હાર પાછળ હાર એટલે પર્વતોરૂપી વેલી.

+ મોહિત કરીને.

એ મિષ્ટ પાનમાં અંતરે મૃદુ ભાવ કંઈ જન્મે નવા,
 ઘડી રક્ત સાથે શ્વાસને પણુ તે કહે ચંબી જવા;—
 આંખો છતાં દેખે નહીં, કણ્ઠો છતાં સંજો નહીં,
 પણુ આત્મ જોડે જન્મી વધુ દેખે વધુ સંજો તહીં । ૫

એ પણ વિશે પડી રેતીમાં, હું જોઉં જાએ ને નીચે:
 રજની ધીમે અન્ધારજળ આકાશથી જગપર સિંચે;
 પ્હાડો, મિનારા, વૃક્ષ સૌ—હુનિયા બધી તેમાં રૂબે,
 એ નિત્યપ્રલય જ નિરખવા તારા નમે નીકળી જીએ । ૬

હુનિયા રૂબે, હુનિયા તરે: એ જોય માનવ સર્વદા;
 આ વિશ્વના પક્ષાંતણી દાંડી રહે નવ રિયર કદા;
 હુનિયા તરે, હુનિયા રૂબે: માનવ જોડે, માનવ સૂએ,
 ને બાર બેસતા પ્રાણી શું આવી જતું સઘળું જુએ । ૭

હુનિયા રૂબે, હુનિયા તરે: તરતાં રૂબે, રૂબતાં તરે:
 રૂબતાં વીંચે મોતો અને તરતાં જીંવે તારા કરે ।*
 એ વીણતું, એ જીલતું, આ વિશ્વ આશ્ચું જાય છે,
 અગણિત વર્ષ થયાં ઉભય પક્ષાં દિ'દોળા ખાય છે । ૮

હુનિયા બધે અધુરી દિસે, માનવ બધું સમજે નહીં:
 આ સત્ય શું, આ શુદ્ધિ શું, કરીને પડે શંકામહી !
 અધુરું દિસે નજરે બધું તે પૂર્ણ સર્વ ચરો મળી,
 છૂટી પડી લાગે કડી સન્ધાય ત્યારે સાંકળી । ૯

નહિ સત્ય હર્મય કો યજ્ઞી, નહિ 'શુદ્ધિ દુર્લભ કો દિલે:
 જોતાx બધા તારા જુએ, કુસુમો સહ કાળે ખીલે;
 જ્યમ મહેલથી ત્યમ ઝૂંપડેથી પુષ્પ વ્યોમજ જાય છે;
 પણુ માનવીથી માનવી જૂદો જ કંઈ દેખાય છે । ૧૦

આ કૃત્યભેદ વિશ્વપદ્ધતિ તો બરાબર ડોળતું,
 કો દરદિવ્યપ્રસંગ માટે સહિને દિ'મોળતું;
 કર્તવ્ય કરતો માનવી નિજ ભાગ નાંખે તે વિશે,
 શંકા કરે નહિ કે ન બેદાસ્તેક જાણે કો મિત્રે । ૧૧

* હુનિયા અનેક ચટતીપટતી જોય છે, પણુ પટતીમાં કે ચટતીમાં તે તો લાભ જ મેળવે છે. અને પોતાની ઉત્ક્રાંતિ કરતી જ જાય છે, એવો અર્થ થવો જોઈ.

x દેખતાં; ને જોઈ શકે તેઓ.

માડી થકી ક્યન જડે, પત્યગ વિશે ગ્લો મગે,
હા, તેમ માનવદેહમાંથી દેવ આખર અગ્રજીએ !
સુખદુઃખ આ વૃક્ષ વધતું મળતી બર ધારશે,
ફળફૂલથી જૂકી રહી આનન્દ દિવ્ય પ્રસારશે ! ૧૨

કંઈ પર્વતો પીંગતી જઈ ઝાકગ સમા બીડી જશે,
પડશે ધગ સાગરમુખે, સાગર હલી ખાલી થશે,
ખરશે ઉડુ, ગ્રવિ શીત થશે, પડશે શયી કાળો ખમાડુ
પણ માનવી કર્તવ્યવશ વધતો જશે નિજ તેજમાં ! ૧૩

જે તેજ વેરાણુ જ્યે તેં બિન્દુરૂપ ગ્લુ બધે,
આ વિશ્વમા તારા સમુ નિયમે ન્હી આગળ વધે,
અન્યારમા ધસાય પણ છે દૃષ્ટિ દૂર દિશા બધી,
કા મહાતેજ વિશે જઈ મળશે બધી જ્યોતિઃબળી ! ૧૪

નીચે પડી આ રેતીમાં જોડ બાંધા આકાશને,
આતુરનયન નિરખુ ગમનમણ રમાતા રસને
અઘાડ કુપ અમકારતું જ તણાય જાગી તાનમા,
ને આ ધગ પણ દોડતી લઈ જાય સૌ તે સ્થાનમા ! ૧૫

તો હે મહામુખ સાગરા ! તુજ ધપ નિત્ય ગમવજો !
એ ઘોષમા અમને સદા કર્તવ્ય અમ સમજવજો !
તુજ નિત્યજાતવ હૃદયનુબળ આપજો અમને જતા,
આ પગ સખી કંઈ ધન્ય પગ દેજો ધણી, હે સાગરા ! ૧૬

અન્યાગમા આ તારવા નિજ પથમા વાગે કમે,
આકાશભગતા ભવ્ય તેજે જઈ પ્રભાને સદુ શમે
તમ આ ધરા પગ ધૂમતા, હે સાગર ! આપણુ જશુ
તે દ્વરદિવ્યપ્રસંગમા હું, હું, બધા સાથે થશુ ! ૧૭

મદ્રાસ

૮-૧૧-૦૯.

અરદેશર કૃ. અબરદાર.

કવિતાપ્રવેશ.

(અનુસન્ધાન ૪૪૬ યી.)

આ 'પ્રતિહાસદર્શન'માં મરદૂમ નવલરામભાઈ તથા હુ. હુ. ધ્રુવની સહિત્યસેવાની નોંધ લેતાં આ સંગ્રહકારો એક અપૂર્વ નિયમ સાક્ષરચર્યાને અંગે દર્શાવેછે. એ નિયમનું પરિણામી રૂપ એજ યાપ છે કે ચોગ્યતા-અયોગ્યતાના પ્રશ્નથી નિરપેક્ષ કોઈ પણ ઉછરતા 'કવિ', લેખક વગેરેને ગમે તેમ પણ ઉત્તેજન આપવું. આ બોલવું જરાક સાદસ બરેલું જણાશે. સંગ્રહકારોના શબ્દો આથી વધારે સાવચેતી બરેલા અને સંકુચિત છે; પણ જે મરદૂમ હુ. હુ. ધ્રુવની ઉત્તેજનકૃતિને વિશે એઓ પ્રશંસાદષ્ટિથી જુવેછે અને જે આધુનિક વિવેચન લખનારઓમાં ઊનતા એઓ બતાવેછે, — તે વિચારતાં તો ઉપરનું જ પરિણામ દર્શિત થાયછે. પરંતુ ન્યાયને ખાતર હેમના શબ્દો જ ઉતારિયે. નવલરામભાઈ વિશે બોલતાં કહેછે:—

“પ્રતિષ્ઠિત લેખકોની ખામિયો અજવાળામાં લાવી તે બવિષ્યમાં સુધારવા ધસવતા યુવક અને અનખિત લેખકવર્ગને દપકા કરતાં શિખામણુ વધારે આપતા. નહરે અવલોકન: નમાં પણ ખામીઓ કરતાં ખૂબીઓ વધારે દેખાડતા.”

આ શબ્દોમાં કાંઈ વાંધા બરેલું નથી. પરંતુ નવલરામભાઈની પદ્ધતિનું આ એકપક્ષી સ્વરૂપ છે એમ કહેવું પડશે. ‘સુબોધચિંતામણિ’ ઉપરનું હેમનું વિવેચન, હુ. હુ. ધ્રુવની સંસ્કૃતમય ભાષા વિશે હેમના “એક ચિત્રદર્શન” કાવ્ય ઉપરની ટીકા વગેરેનું હાઈ જોતાં જણાશે કે હેમણે દ્રવ્યજ્ઞતા અંશી ઉપર દદતાથી પગ મૂકવામાં કસર રાખી નથી. “સાત ચોપડિયોના ભેરે ઉપર કુદનારા” લેખકોને હેમણે દદતાથી દખાવેલા છે; એ વચન જ હેમનું પોતાનું છે અને દદતા બરેલું તેમ જલુ સુચક છે. તેજજ એક મહેતાજીએ નાટક રચીને હેમને મોકલ્યું હશે તે વિશે શાળાપત્રમાં એક જ વાક્યમાં ચાબૂક લગાવી હતી તે શબ્દો નોંધવા લાયક છે:—“આ મહેતાજીને હમારી સલાહ એટલી જ છે કે હેમણે નાટક શાટકનું એટલે ઊડી દબને ઊડરા બણાવવામાં જ લક્ષ રાખવું.” આ મતલબના શબ્દો, દતા. આ સિવાય અનેક પ્રસંગો બતાવી સકાય, જેમાં નવલરામભાઈએ આ પ્રકારની સ્પષ્ટ વાણી, ઉપહાસ, વગેરેનો ગંભીરતાથી પણ દદ રીતે ઉપયોગ કર્યો જણાશે. હેમણે એક સ્થળે પોતાના અવલોકનકાર્વના નિયમોના ધરારો કરેલો યાદ છે. જે પુસ્તકો કેવલ નમાણાં હોય તે માત્ર એકાદ વાક્યમાં પતવવાં. જેમાં કાંઈ તત્ત્વ હોય તે વિશેષ ચર્ચાને માટે લેવો, અને યુજ્ય હોય બંનેની પરીક્ષા કરવી. આ કારણથી એઓ “ખામીઓ કરતાં ખૂબીઓ વધારે દેખાડતા” એ વચનમાં બંને વાતનું તોલન કરવું કહણુ લાગેછે. અજબબત, — “નવી કુપજોને બદલે જ નાબૂક દાયથી: અકકરું નોંધયે. અજાણતાં પણ ખેદરકારી ધતાં તે કાચી વૃત્તવાનો સંભવછે” — એ તત્ત્વ સર્વથા સંમાન્ય જ આપણે ગણું નોંધયે. પણ જતારે આ સંગ્રહ-કારો જ એમ આગળ વધીને સુચવેછે કે હાલના વિવેચકોએ તત્ત્વનો અનાદર કરેછે, ત્દારે કહેવું ધામ થાયછે કે એ આરોપમાં કાંઈક અણુમાર્ગી અન્યાય સમાયેછે. “આપણા હાલના સાક્ષરો આ પ્રમાણે જ વર્તે તો કેવું સારું ?” આ હેમના વચનમાં આ આરોપ સ્પષ્ટ

રંગભૂમિને શીખાઉ લેખકની અભ્યાસશાળા બનાવી દેવાનું હેતુનું વલણ નહોતું. હ. હ. કુવના 'ચન્દ્ર'ને આ અભ્યાસશાળા બનાવી હોત તો પણ દીક; પરંતુ એ સ્થાનમાં સુધારવાના પ્રયાસનું દર્શન જણાતું નહોતું; માત્ર સર્વ પ્રકારના માલનું સંમંદસ્થાન અને પ્રદર્શન એ માસિકને બનાવ્યું હતું. આથી લોકપ્રિયતા મળે: સાહિત્યસેવા તો ના થાય.

આ પ્રશ્નને છોડતી વખત એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે અવલોકનકાર અને અવલોકન થનાર એ બે જણના પ્રયાસની ભૂમિ એક જ હોય તો અવલોકનના હેતુ વગેરે વિશે ગેર-સમજ થવાનો ભય વધારે રહેછે; પછી 'મને એટલાં સત્ય ધોરણોથી અવલોકન થાય. મારે હેવે પ્રસંગે—કર્તવ્યની લાગણી સખળ હોય નહિ' તો—અવલોકનનું કાર્ય આદરવું નહિ' એ સલામતી બરેહુંછે. પરંતુ કર્તવ્યની આપ્તા થઈ એમ લાગ્યું તો પછી ખોટા ભયથી વૃથા દાક્ષિણ્યની સેવા કરી સાચાં ધોરણોને ઘસારો પહોચાડવો એ પણ એક જાતની બીરતા જ છે.

આ વિષય આટલેથી બસ કરી આ ઇતિહાસદર્શનના નિબંધમાં આપણી ભૂમિ, તેના કવિયો, વગેરે તરફ પૂર્વચાલિ સંયમમાં ના રહેવાના પ્રકાર તરફ વળિયે. પાશ્ચાત્ય મ્હોટા મ્હોટા કવિયોના જેવા આપણામાં પણ થયાછે એમ બતાવવાના લેખે મ્હોટા નેડે ન્હાતાને સરખાવવાનો અયોગ્ય પ્રયાસ આજ પહેલાં અનેક જણે કરેલોછે. સ્વ. ગોવર્ધનભાઈએ એ સ્વસંતોષક વૃત્તિને વિશેષ પ્રેરક બળ આપ્યું જણાયછે. ત્રેમાનંદ તે શેકરપીઆરની બરેબર, દયારામ તે આયરનની બરેબર, વગેરે અનેક અસમાન તુલનાઓ કરવામાં આપણા ન્હાતા સરખા, અને વિષયગામી આત્મસંતોષની ભૂખ તમ થતી હશે, પરંતુ એ વૃદ્ધિનો કે સત્યદર્શનનો માર્ગ નથી જ. પરંતુ સામાન્ય વચનો બસ કરી ઉદાહરણ આપિયે. ઇતિહાસદર્શન પૃ. ૬ કે નીચે પ્રમાણે દીકાછે:—

“જગીને જોઈ તો જગત દીસે નહિ, ઊંધમાં અટપટા બોગ બાસે ‘એ નરસિંહની લાંટી અને

‘I slept and dreamt that life was beauty,
I wake and found that life was duty.’

એ વર્ણવેયની કડી વચ્ચે ફેટલું સામ્ય છે. પણ એક ૧૫ મા સૈકાનો કવિ હતો અને બીજો ૧૯ માનો.”

આ ટેકાણે કહેવું પડેછે કે આ બેમાં જોયેલું સામ્ય કેવળ બાહ્યરૂપી અને એકાંશી છે; એટલું જ નહિ પણ જરાક ઊંડી અર્થ પરીક્ષા કર્યાથી બંનેમાં તાત્ત્વિક ભેદ મહત્વનો જણાઈ આવશે. સ્વપ્ન અને જાગૃત દયાના અનુભવોમાં ફેર, અને તે અનુભવનો વિષય ‘જીવન’—એટલા જ સમાન અંશ આ બેમાં છે. પરંતુ જીવનને સ્વપ્ન ગણવાનો પ્રકાર તો સર્વ દેશમાં, સર્વ તત્ત્વવિચારમાં, અતિ પરિચિત છે; તેથી બાહ્યતણને સ્પર્શનાર વિચારસામ્યમાં ચમત્કાર જોવો એ જરાક વૃથાલેખ જેવી વાત છે. પરંતુ આ જીવન તરફની આ બંને કવિની દૃષ્ટિમાં મૂળગત ભેદ આ બે વચનો ફેટલો બધો દર્શાવેછે તે જોઈએ. નરસિંહ મહેતાની પંક્તિમાં અદૈત મૃતને અનુકૂળ જીવનની—જગત માત્રની—અવારતવિકતા સૂચવાઈ છે.

વસ્તુત એ અસત જ છે, એમ હેતુ છે વર્ત્તવ્યની પકિતયોમા જીવન (જગતની વાત નથી, માનવ જીવનની છે માનવનું વ્યક્ત જીવન) અસત નથી માન્યુ, છે તો વાસ્તવિક, પણ જીવનને માત્ર સૌન્દર્યભૂતિ માનવી, આનન્દોપભોગનો વિષય જ માનવો તે સ્વભવત અસાર વાત છે, અને એ જીવનને કર્ત-અમાર્ગ તરીકે, કર્ત-અસાધન તરીકે, ગણ્યુ તે જગત દર્શન—સત્યપરીક્ષા—છે, તે ખરી સ્વરૂપકલના છે, એમ તાત્પર્ય છે આ એ અર્થમા કેટલો ખધો ફેર છે ! છતાં ઉપરટપકિયા સામ્યથી મોહી જવામા લાખ શો ? આપણા દેશમા ૫૦૦ વર્ષ ઉપરની કવિતા હાલના પાશ્ચાત્ય ૧૮ મા સૈકાના ઉચ્ચ કવિતાની ખરોખર હતી એમ વૃથા અભિમાનનું પોપણું કરવા ઉપરાંત ખીજુ ક્ષણ જણાતું નથી આ વૃત્તિ આપણા જ વિકાસને ક્ષતિકર છે,

આ પદ્ધતિ સ્વ ગોવર્ધનભાષ્યે વિશેષ પ્રચલિત કરીછે, તે કહેતા હેમજે કરેલી આ પ્રકારની એક તુ નના યાદ આવેછે પ્રથમ સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ સ્થાનથી વાએલા નિબન્ધમા હેમજે નીચે પ્રમાણે કહ્યુંછે —

“ ‘ જળદ્વા ન્યેત રેત રવિકોટમા હેમનો કોલ જ્યા નીસરે તોતે,
સચ્ચિદાનન્દ આનન્દ રી । ’ ” મોનાના પાશ્વળા મારિ ઝૂલે ’

જ્યા આ સોનાના પાશ્વળામા જુલતા સચ્ચિદાનન્દને કવિ ક્યેછે ત્યાં ઈશાવાસ્યોપનિ ૫૬ સોનાના પાત્રમા સત્યતત્ત્વને શુભ મ્હેલુ ગણી ક્યેછે —

હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્વાપિહિતં મુક્તમ્ ।

×

તત્ત્વ પૂજનપાઠુણ સત્યધર્માવદષ્ટયે ॥

અધ્યાત્મદૃષ્ટિ સોનાના પાત્રમા સચ્ચિદાનન્દને જીવેછે તો બ્રહ્મ કવિ રહેને સોનાનાજ પાશ્વળામા જીવેછે અને જુલાવેછે ’

ફૂ નગસિંહમહેતાની આ પકિતયોતુ માહ સૌન્દર્ય અને ગભીરતા સ્વતન્ત્ર રીતે આ કંપક છે તે વાતની ના નથી પરંતુ મહારો વાધો જુદા જ પાયાઉપર છે તે ઉપરની ચર્ચાથી જણાશે

‘ ભોગ ’ શબ્દ છે તે ઉપરથી ‘ beauty ’ ના અર્થ જોડે સામ્ય વખતે કોઈ બેસાડવા જશે પરંતુ જગત્તુ અસતપણું અને સાચા તરીકે સ્વીકારેલા જીવનનું ભોગ વિલાસના વિરોધમા કર્તવ્યસાધનતુ સ્વરૂપ એ બે તરવો વચ્ચેનો ભેદ તો અડગ જ રહેછે અને મૂળ ઉત્તારમા ‘ ભોગ ’ ને ઠેકાણે ‘ ભાસ ’ શબ્દ છે, તે શુદ્ધિપત્રમા ‘ ભોગ ’ એમ સુધાર્યુંછે. પરંતુ જો ‘ ભાસ ’ એમ કોઈ પણ ઠેકાણે પાઠ હોય તો ‘ ભોગ ’ કરતા ‘ ભાસ ’ એ જ વધારે સુધારિત થાયછે ‘ અટપટા ભાસ ભાસે ’ હેમા અર્થઘટના બધ બેસતી આવેછે ‘ ભોગ ’ ને ‘ અટપટા ’ એ વિશેષણુ તેમ જ ‘ ભાસે ’ એ ક્રિયાપદ પણ અર્થ જોતા અનુરૂપ નથી જણાતા, કેમકે ભોગ તે આન્તર અનુભવની વાત છે, અને ભાસ તે બાહ્ય પદાર્થના દર્શનની વાત છે તો અટપટા અને ભાસતુ તે દ્રશ્ય વસ્તુને ખરોખર લાગુ પડેછે એટલે ‘ ભાસ ભાસે ’ એમ પાઠ હોય તો તો ‘ ભોગ ’ શબ્દમા ‘ beauty ’ નો દ્વરતમ સમ્બંધ હતો તે પણ શુભ હશે

× ‘ પાપણુ, ’ અથવા ‘ પાનણુ ’—એમ જોઈયે

આ બંને દર્શનોમાં પણ સામ્ય કેટલું છે તે સંશયનો વિષય છે. પરંતુ વિષયાન્તરતા કરનારી વધારે ચર્ચાનો અહિં પ્રસંગ નથી. તાંત્રપર્ય એટલું જ છે કે આત્મસંતોષના અનિષ્ટ સ્વરૂપને આપણે બહુ વિકાસ આપ્યે જઈએ છીએ, તે તથ્યનું સ્હારે જ ઉત્કર્ષને આવશ્યક પ્રથમ અને પ્રધાન સ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે.

આ પ્રકારના જ આત્મસંતોષની લઘુતાજનક વૃત્તિનું એક ઉદાહરણ આપી સમાપ્ત કરીશું. આ વૃત્તિના પોષક અને આચાર્યભૂત સ્વ. યોગવર્ધનબાઈની જ પંક્તિયોથી આ ઇતિહાસદર્શન સમાપ્ત થાયછે:—

“ મ્હોટાં ન્હાતાં વધુ મ્હોટામાં, તો ન્હાતાં પણ મ્હોટાં,
વ્યોમદીપ સંવ નભ બિન્દુ તો ધર દીવડાં નહિં ખોટાં. ”

પૂર્વગત આત્મશ્લાઘાથી આ પ્રકાર પ્રથમ દર્શને વિરુદ્ધ છે. પ્રથમના પ્રકારમાં આપણા કવિએ તે અન્ય મહાન કવિઓના જેવા જ હતા એમ વડાઈ લેઈ વૃથા અભિમાન સ્થાપાયછે; તેથી ઉલટું આ પ્રકારમાં—દેખાતી નમ્રતા છે અને અલ્પરિચિતિમાં સંતોષનો ભાસ છે. “ હમારે ગરીબાગરીબી છે તે ખાસ્તું છે ”—એ વૃત્તિનો ડોળ છે. પરંતુ હેમાં અન્તર્ગત બ્દેહ પોતાના મુશ્કેલીગૌરવનું પણ સ્પષ્ટ છે. ઉભય પક્ષમાં વૃદ્ધિના માર્ગના શંકાણુનો ભય છે. વૃથા ગૌરવની સાથે વૃદ્ધિ અટકવાની, તેમ જ અયોગ્ય આત્મસંતોષનું પણ તે જ ફળ. “ મુસંતુષ્ટ ધૈવર્ણયિવા: (—નશા:) ” “ મુસંતુષ્ટઃ કાપુરુષ: ”—એ વચનોનું હાર્દ કંઈક આ પ્રકારનું જ છે.

આ વિશે વધારે બોલવાની જરૂર નથી. આ વૃત્તિનો સારો અંશ હું બૂલતો નથી. પરંતુ હેનાં માથાં પરિણામનો ભય વિશેષ છે. આપણે હજી કેટલા ઈંગણા છીએ, કેટલા વધવાની જરૂર છે, એ તરફ લક્ષ રાખવું એ વધારે લાભકારક છે; અને તે કારણથી જ આ પંક્તિયોને પૂજ્ય સત્તરીકે મૂકેલી જોઈ જતાકે ગ્લાનિ થાયછે.

બસ. હવે વિશેષ કહેવાનું બાકી નથી. આ સંમદકારોના સ્તુત્ય પ્રયાસ માટે મુન્દર પ્રબ્ધ આભારી છે; એ હેમનો પ્રયાસ બહુ અંશે સફળ થયોછે, અને ઇતિહાસદર્શનમાં ઉપર કહેલા મતભેદના પ્રસંગે કોરાળું મૂકતાં સ્પષ્ટ દલીલ સકારો કે એ પ્રકરણ બહુ સરસતાથી, વ્યાપક દૃષ્ટિથી, અને ગમ્ભીરતાથી લખાયુંછે, એ જ આ સંમદકારોની ચક્રિતનો સબળ પુરાવો છે.

રત્નાગિરિ જિજ્ઞો.

તા. ૩૦-૧-૦૮.

નરસિંહરાવ પોળાનાથ.

મેવાડના રાણાઓ અને ગુજરાતના નાગરો.

રાજપુતાનાના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધીમાં મેવાડનું રાજ્યકુલ કેટલું ઉંચું ગણાય છે તે દોડ કૃત રાજસ્થાનના વાંચનારાઓને કહેવું પડે એમ નથી. દોડ લખે છે:

“ એ રાજ્યકુલના ગોત્ર ઉપરથી તેમ સર્વાનુમતે પણ મેવાડના રાજવીઓ સૂર્યવંશી રામચંદ્રજીના સીધા વંશજો તરીકે સ્વીકારાય છે. ” “ મેવાડના રાજાઓ રાણા કહેવાય છે, અને તેઓ સૂર્યવંશી મોટરી શાખાના છે. સૂર્યવંશી બધી શાખાઓના આંખાનું થડ રામના પૂર્વજ રહ્યું છે, તેથી મેવાડના રાણાઓ રઘુવંશી પણ કહેવાય છે. વહીવંચાઓ સૂર્યવંશી શાખાઓને લંકાના વિજેતા રામની સાથે સંધવા મળે છે; ઘણી શાખાઓને એ મુજબ સાંધવામાં તેઓ ક્ષમતા નથી અને એ શાખાઓ રામથી ઉતરી આવેલી હોવા વિષે વિવાદ ચાલ્યા કરે છે. પરંતુ મેવાડની શાખા રામની ગાદીથી સીધી રીતે ઉતરી આવેલી છે એ વિષે સર્વ રાજકુલો બલકે બધા હિંદુઓ એકમત છે, અને મેવાડના રાણાને હિંદુઓ ‘ હિંદવા સરજન ’ કહે છે. ” દોડ પોતાના પુસ્તકમાં વારંવાર લખે છે કે મેવાડના રાણા પોતાને “ સો રાજાઓના વંશજ ” તરીકે ગણાવવામાં ખાન સમજે છે તેનો અર્થ આ છે. અને વળી તે લખે છે કે, “ બીજો રાજકુલોમાં રાણાના કુલની પદવી સર્વાનુમતે પહેલી છે, તેમ એના યોદ્ધાની વિશુદ્ધિ વિષે દ્રાઈ કાળે પણ શક સરખો ઉઠવા પામેલો નથી. ”

દ્રાઈ પણ કુળની વિશુદ્ધિનાં આથી વધારે વખાણું સંભવતાં નથી. અને રાજપુતાનાનો લોકમત આજ સુધી દોડના લખવા પ્રમાણેનો જ છે. દોડે મેવાડનો પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ વિગતવાર આપેલો છે. અને એને જેવાં સાધનો મળી શક્યાં હતાં તેનો વિચાર કરીશું તો કમુલ કરવું જોઈશે કે એણે ઇતિહાસકાર તરીકેની પોતાની ફરજ ઉત્તમ બજાવી છે. પરંતુ દોડે એનો ઇતિહાસ રચ્યો તે પછી સંખ્યાબંધ શિલાલેખો મળી આવ્યા છે, એટલે એણે જે લખેલું છે તેમાં કેટલોક ફેરફાર કરવાની જરૂર પડે છે. અને આ નિબંધમાં હું મેવાડના, રાજકુળની ઉત્પત્તિ વિષે લખવા માગું છું, અને એ વિષે શિલાલેખોથી જે નવો પ્રકાશ પડે છે તે દર્શાવવા ઇચ્છું છું.

મેવાડનો રાજવંશ ‘ ગૃહલોત ’ કે ‘ ગેહલોત ’ નામના કુળની શાખા છે. એ નામ સંસ્કૃત ‘ ગૃહિલ પુત્ર ’ શબ્દનું અપભ્રંશ રૂપ છે, અને ગૃહિલ પુત્ર નામ શિલાલેખોમાં મળી આવે છે. દાખલા તરીકે મળ ચિતોડગઢમાં મળી આવેલા અને હાલ ઉદેપુરના વિકટોરિયા હોલમાં સંગ્રહી રાખેલા એક લેખમાં નીચે મુજબ છે:

શ્રી ફર્લિંગમહારાધન-પાશુપતાચાર્ય-દારોતરાધિ કષ્ટિય-ગૃહિલપુત્ર-સિંહલચમદોદયા

આમાં મેવાડ વંશના એક આગલા વખતમાં ર્ધ ગયેલા સિંહ નામના રાજાને ગૃહિલ પુત્ર એટલે કે ગેહલોત કહ્યો છે.

આલહથુદેવીના બેરાધાટના શિલા લેખમાં: -

અસ્તિ પ્રસિદ્ધમિદ્ ગોમિલપુત્રગોત્રં
તત્રાજાનિષ્ઠ નૃપતિઃ કિલ હંસપાલઃ ॥

અહીં હંસપાલ જેનું નામ મેવાડના વંશવૃક્ષમાં જેવામાં આવે છે તેને ગોમિલપુત્ર એટલે ગૃહિલોત્તના વંશનો કહેવામાં આવ્યો છે.

વિક્રમ સંવત ૧૨૨૪ ના હાંસી આગળના શિલાલેખમાં સંસ્કૃત ગૃહિલપુત્ર કે ગોમિલ-પુત્રને બદલે એ શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ 'ગૃહિલોત્ત' છે. આ લેખમાં 'અપ્પસિકારુર્ગ' એટલે કે હાંસીગઢના કોટવાલ તરીકે આહમત પૃથ્વીરાજના મામા કિલ્લનને ગૃહિલોત્તાન્વય એટલે ગૃહિલોત્ત વંશનો કહેવા છે. સારાંશ કે આપણે એ શબ્દનું સંસ્કૃત રૂપ લખએ કે પ્રાકૃત, પણ તેનું નામ ગૃહિલ ઉપરથી પડેલું છે. અને એક માણસના નામ ઉપરથી તેના આખા વંશનું નામ પાડવાની રીત રાજપુતાનામાં એટલી પ્રચલિત છે કે એવી રીત હતી એમ સાબીત કરવાને માટે દાખલાઓની જરૂર નથી, તેમ એ રીત ઐટ ઐટનમાં પણ અનુભવી નહોતી એ રોબર્ટસન, સ્ટીવનસન, અને એવાં નામો ઉપરથી બેઈ શકાય છે. રોબર્ટસન આદિ નામોમાંના અત્ય ભાગ 'સન' ગૃહિલપુત્ર જેવાં નામોમાંના 'પુત્ર' ની આખા પ્રતિકૃતિ છે. પણ નામને છોડે 'પુત્ર' લગાડીને જેમ વંશનાં નામ પાડવામાં આવતાં તેમ સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણમાંના તર્જિત પ્રકરણના નિયમોને અનુસરીને પણ વંશનાં નામ પડતાં. આ નિયમો પ્રમાણે ગૃહિલ ઉપરથી તેના વંશનું નામ 'ગૌહિલ્ય' થાય અને આ 'ગૌહિલ્ય' માંથી જ રાજપુતકુળોમાંનું એક જાણીતું નામ—'ગોહલ,' 'ગોપલ,'—ઉત્પન્ન થયેલું છે. ગૌહિલ્યનામ, દાખલા તરીકે, વિક્રમ સંવત ૧૩૩૧ ના ચિતોડગઢના શિલાલેખમાં આવે છે. એ લેખમાં નીચેનો શ્લોકાર્થ છે:

યસ્માદ્ધૌ ગૃહિલવર્ણનયા પ્રાસિદ્ધા
ગૌહિલ્યવંશમવરાજગણોઽન્ત્ર જાતિ ॥

કુમલગઢના મામાદેવીના મંદિરની પ્રશસ્તિમાં પણ આ શ્લોકાર્થ આપેલો છે, ગૌહિલ્યનું અપભ્રંશ રૂપ 'ગૌહિલ' વિક્રમ સંવત ૧૫૦૦ ના મહુવાના લેખમાં જેવામાં આવે છે. એ લેખમાં એ તારીખે એ સ્થળનો રાજા સારંગ ગૌહિલ હોવાનું જણાવેલું છે. 'ગૃહિલવંશ' અને 'ગૃહિલાન્વય' શબ્દો પણ લેખોમાં જેવામાં આવે છે, તેનો અર્થ 'ગૃહિલ' કે 'ગૌહિલ' ના વંશના એવો જ થઈ શકે.

ચાટસના ખાલાદિત્યના લેખમાં:

વંશસ્તાદિપરીત એવ ગૃહિલસ્યોદ્ધારમૂતો મુવઃ ॥

એ પંક્તિથી આ અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. પણ વિક્રમ સંવત ૧૨૦૨ નો એક શિલાલેખ આંગરોળ આગળ મળી આવેલો છે, તેમાં ગૃહિલાન્વયાન્વય છે એટલે આ અન્વયનું નામ એના મૂળ પુરુષ ગૃહિલ ઉપરથી પડ્યું એ લેવા પણ શંકા રહેતી નથી.

ગુહિલોટાની ઉત્પત્તિ વિષે ટોડ બે જુદા જુદા વૃત્તાંત આપે છે: એક દંતકથા ઉપરથી, અને બીજા સુસલમાન ઇતિહાસકોને આધારે. દંતકથાને આધારે આપેલા વૃત્તાંત પ્રમાણે આ વંશને સૂર્યવંશના છેલ્લા રાજા સુમિત્રની સાથે સંધિવામાં આવે છે અને છેલ્લા વલ્લભી રાજા શિલાદિત્યને એ જ વંશનો જન્માવવામાં આવે છે. આ વિશેની વિગત ટોડના રાજ-સ્થાનમાંના 'મેવાડના ઇતિહાસ' નાં પહેલાં બે પ્રકરણોમાં આપી છે. સુસલમાન ઇતિહાસ-કારોએ આપેલી હકીકત એ વંશને સસ્સનિયન રાજાઓના કુળની સાથે સગપણ ધરાવતો જણાવે છે. એક સુસલમાન લેખકનાં ટોડ નીચેનાં વાક્યો ટાંક્યાં છે:

“મેવાડનું રાજકુળ નોશિરવાનપુત્ર નોશિરખાદામાંથી ઉતરેલું છે અથવા તો તે યજ્ઞ-દેવિર્દની બેટીની ઓલાદ છે.” આ વિષય ટોડ મેવાડના ઇતિહાસના ત્રીજા પ્રકરણમાં ચર્ચ્યા છે. પણ આ માટે જુનો આધાર કોઈ પણ જણાતો નથી, અબુલ ફઝલે આ પ્રમાણે હોવાનું લખ્યું તે પહેલાંના કોઈ પણ ઇતિહાસકારમાં એવાતનો ઇસારો પણ નથી; અને અબુલ ફઝલે એ ક્યા અને કેવા આધાર ઉપરથી લખ્યું તે પણ કંઈ જણાતું નથી.

પણ મેવાડના શિલાલેખોમાંથી મળી આવેલી વિગતની આપણી તપાસ આપણે આગળ ચલાવીએ. કેમકે એ શિલાલેખોમાં એ કુળ વિષે જુનામાં જુની અને વિશ્વસનીય બિનાઓ નોંધાયેલી છે.

આખું પૂર્વત ઉપરના અમરેશ્વર મહાદેવ પાસેના એક મઠ આગળ વિક્રમ સંવત ૧૩૪૨ નો એક લેખ છે. એમાં તે વખત રાણો સમરસિંહ રાજ્ય કરતો હતો એમ જણાવેલું છે, અને એ કુળના એક પ્રાચીન પૂર્વજ વલ્લ વિષે નીચેનો શ્લોક આપેલો છે.

હારીતાત્કિલ વલ્લકોંઘ્રિવલપન્યાજેન લેખે મહ:

ક્ષાત્રં ઘાતૃનિમાદિતીર્ય મુનયે બ્રાહ્મણ સ્વતેવાછલાત્ ।

પુતેવાપિ મહીમુજઃ ક્ષિતિતલે તદ્દંશસમૂતપઃ

શોમતે સુતરામુપાત્તવપુપઃ ક્ષાત્રા હિ ધર્મા ઇવ ॥

“જુની કથા એવી છે કે અધ્ધકે બ્રહ્મા સરખા હારીતને સેવાના છલથી બ્રાહ્મતેજ આપ્યું. પોતે તેના માસેથી વલ્લમના રૂપમાં ક્ષાત્રતેજ મેળવ્યું. તેના વશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજાઓ આજ પણ પૃથ્વીનાં પડ ઉપર શરીરધારી ક્ષાત્ર ધર્મોના જેવા અત્યંત શોભી રહ્યા છે.”

આ શ્લોકનો આશય એવો જણાય છે કે બાપા મૂળ બ્રાહ્મણ હતા, તેનો ગુરુ હા-ગ્રીતરાય મૂળ ક્ષત્રિય હતો, અને બાપાએ પોતાનું બ્રાહ્મતેજ ગુરુને આપી તેને બદલે ગુરુનું ક્ષાત્રતેજ મેળવ્યું.

ઉપર જણાવેલા ચિતોડગઢના વિક્રમ સંવત ૧૫૩૧ ના લેખમાં તેમ જ આમદેવી પ્રશસ્તિમાં નીચેના શ્લોક જોવામાં આવે છે:—

જીવાદાનંદપૂર્વ તદિદ પુરમિજાલંદસૌંદર્યશોભિ
 ક્ષોળી, પ [પૃ] પ્રસ્યમેવ ત્રિદશપુરમધઃ કુર્વ્વદુષ્ટૈઃ સમૃદ્ધ્યા ।
 યસ્માદાગાય વિપ્રધ્વતુરુદધિમહી (।) વેદિનિક્ષિતયૂપો
 મપ્પાદ્યો વીતરાગધ્વરણયુગમુપાસીત [સિટ] હારીતરાશેઃ ।

“ વિજય હો આનંદપુરનો, જે ધલાખંડના સૌંદર્યથી શોભી રહ્યું છે, જેની મહા સમૃદ્ધિ આગળ દેવેનું નગર પણ ઝાંખું પડે છે, જેમાંથી આવેલા વીતરાગ બ્રાહ્મણ બપ્પએ, ગુર હારીતરાશિના ચરણયુગલની ઉપાસના કરનારાએ, પોતાનો પ્રચૂપ ચારે સમુદ્રથી વીંટાયેલી પૃથ્વીરૂપી વેદિ ઉપર રાખ્યો.”

આ શ્લોકમાં બપ્પને સ્પષ્ટ રીતે વિપ્ર કહ્યો છે, અને તે આનંદપુરથી આવ્યો એમ કહ્યું છે, એ બે બિના ખાસ ધ્યાનમાં લેવાની છે. હવે આનંદપુર એટલે કયું સ્થળ એ વિષે મેં મારા ગુજરાત વિષેના નિબંધમાં લખ્યું છે કે

સાતમા શિલાદિત્યના અલીણા આગળથી મળી આવેલા દાનપત્રમાં આનંદપુર ગામનું નામ છે તે વિષે ડોક્ટર ફ્લીટ એવી કલ્પના કરે છે કે આણંદ તાલુકાનું આણંદ ગામ, જે ખેડાથી આઝિ ખૂણે એકવીશેક માઈલને અંતરે આવેલું છે તે. કટચૂરી રાજા છુદરાજના સરસવણીના લેખમાં પણ એ નામ આવે છે, અને તેને વિષે ડોક્ટર ફ્લીટ ડોક્ટર ફ્લીટની ઉપલી કલ્પના સ્વીકારતો જણાય છે. પરંતુ મારા અધીન મત પ્રમાણે એ કલ્પના સંતોષકારક નથી; એના સમર્થનમાં આસપાસના ગામો વિષેનો નિર્વિવાદ આધાર જણાતો નથી; તેમ આણંદની આસપાસના કોઈ પણ લેખમાં આ આનંદપુર નામ માત્રમ પડેલું જણાવવામાં આવ્યું નથી. નામસાદસ્ય એટલે જ માત્ર ડોક્ટર ફ્લીટ અને ડોક્ટર ફ્લીટની કલ્પનાનો આધાર જણાય છે. એથી ઉલટું મારા અધીન મત મુજબ આનંદપુર તે હાલ વડનગરને નામે જાણીતું પ્રસિદ્ધ શહેર. એ મતને માટેનો પુરાવો સંગીન છે. રાજા કુમારભાગના વખતની વડનગર પ્રશસ્તિમાં એને આનંદપુર કહેલું છે અને એ પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે એ શહેરમાં નાગર નામના બ્રાહ્મણોનું એક ટાળું વસે છે. નાગરોમાં પણ પરાપૂર્વથી દંતકથા છે કે તેમનું મૂળ મયક વડનગર છે, તે આને સંપૂર્ણ રીતે મળતી આવે છે. વળી અલીણાની ઈ. સ. ૬૪૯ અને ૬૫૬ ની સનદો એક જ સનદદારને આપેલી મળી આવેલી છે, તેમાંની પહેલીમાં લખેલું છે કે સનદદારનું મૂળ વતન આનંદપુર હતું, અને બીજીમાં લખેલું છે કે એનું મૂળ વતન આનંદપુર હતું. આ સ્પષ્ટ બતાવી આપે છે કે આનંદપુર અને આનંદપુર એક જ નગર હોતું જોઈએ. અને ગેઝેટીયરમાંના ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ટકિલી પ્રચલિત લોકકથાઓ પ્રમાણે વડનગર ચેતાયુગમાં આનંદપુર કહેવાતું હતું.

આ ઉપરથી જેવામાં આવશે કે ગૃહિલોક વંશનો મનાયલો રથાપક બપ્પ, જેને વિષે ચિતોડગદના ઉપર આવેલા લેખમાં તે આનંદપુરથી આવ્યો એમ લખેલું છે, અને બ્રાહ્મણ હતો એમ લખેલું છે, તે નાગર બ્રાહ્મણ હોવો જોઈએ એવું અનુમાન પ્રાપ્ત થાય છે. અને જો કોઈને એ વિષે શંકા રહેતી હોય તો તેનું સંપૂર્ણ સમાધાન રાણા કુંભના સમયમાં રચાયેલા એકસિંગમાહાત્મ્યમાંથી નીચલા ઉત્તાર વડે અર્ધ જન્ય એમ છે:

જયાતિ જગતિ વિહ્યાત સકલમહીલોકપાવનં સુમદત્ ।
 શ્રીએકલિદેવતં ગોત્રં શ્રીવૈજનાપાદમ્ ॥ ૧ ॥
 જયાતિ તથાનન્દપુરે નાગરકુલમળ્લનો મહીદેવઃ ।
 યજનાદિકર્મકુશલો વિજયાદિત્યાભિધો વિપ્રઃ ॥
 તત્તનયો દ્વિજવર્યઃ કેશવનામા વમૂઃ લોકેઽસ્મિન્ ।
 ધ્રુતયો યત્ર ચતસ્રઃ પઢહસાહિતા ભાન્તિ ॥ ૨ ॥
 તસ્યસુતો જગતીતલમલિકં તપસા સુહાસપદં કુર્વન્ ।
 નાગારાઝલનામા વમૂઃ પાત્રં સ્મૃતીનાં યઃ ॥ ૪ ॥
 તત્પુત્રો જગતિ મોગારાઝલસંજ્ઞો ધરાધિપૈર્વન્યઃ ।
 આસાધરોસ્ય સૂનુઃ શ્રીદેવાદસ્ય તનુજન્મા ॥ ૬ ॥
 તત્તનુજઃ સર્વજ્ઞો દક્ષાધ્વરઃકૃદ્વિભૂતિભૃદ્વિમલઃ ।
 સ મહાદેવો ભગવાનભિધાનેનાભિધે યેન ॥ ૮ ॥
 તસ્ય કુલાલઙ્કરણો ગુહદત્તોઽન્વર્યનામધેયોઽભૂત્ ।
 અચાપિ યસ્ય નામ્ના વંશોઽયં હ્યાતિમાન્જગતિ ॥ ૭ ॥
 યદુક્તં પુરાતનૈઃ કાવિભિઃ ।
 આનંદપુરસમાગતેષ્વિકુલાનન્દનો મહીદેવઃ ।
 જયાતિ શ્રીગુહદત્તઃ પ્રમયઃ શ્રીગુહિલવદાસ્ય ॥

(તરંગુભો)

“શ્લોક ૧. જગતવિખ્યાત, સકલમહીલોકપાવન, સુમહાન શ્રીએકલિંગ દેવ અને શ્રી વૈજનાપ ગોત્રનો જન્મ ।

શ્લોક ૨. વળી યજનાદિકર્મકુશલ, આનંદપુરના, મહીદેવ, નાગરકુલમંડન વિજયાદિત્ય નામના આદ્યજ્ઞનો જન્મ ।

શ્લોક ૩. તેનો પુત્ર દ્વિજવર્ય કેશવ યયો, જનામાં આરે શ્રુતિ પઢગસહિત પ્રકાશી રહી.

શ્લોક ૪. તેનો પુત્ર સ્મૃતિએનો આધાર અને આખાં જગતીતલને પોતાના તપ વડે સુખાસપદ કરતો હવે નાગારાઝલ થયો.

શ્લોક ૫. તેનો પુત્ર મોગારાઝલ રાજાએનો વંદનીય થયો; તેનો પુત્ર આસાધર થયો; તેનો પુત્ર દેવાહવ થયો.

શ્લોક ૬. તેનો પુત્ર મહાદેવ નામ પ્રભાણુ ગુણુવાળો થયો; મહાદેવ સર્વજ્ઞ તેમ એ પણ સર્વજ્ઞ; મહાદેવ 'દક્ષાધ્વરકૃત' એટલે દક્ષના યંત્રનો ભંગ કરનાર તેમ એ પણ 'દક્ષાધ્વરકૃત' એટલે કુશળ યંત્ર કરનારો; મહાદેવ 'વિભૂતિભૂત' એટલે શરીર રાખ ધારણ કરનાર તેમ એ પણ 'વિભૂતિભૂત' એટલે સમૃદ્ધિવાન; અને મહાદેવ વિમલ તેમ એ પણ વિમલ.

શ્લોક ૭. તેનો પુત્ર તેના કુલનો અલંકાર અને નામ પ્રભાણુ ગુણુ વાળો ગુહસ્ત થયો; જેના નામથી તેનું કુળ હજીયે જગતમાં સુવિખ્યાત છે."

અને પુરાતન કવિઓ કવી ગયા છે કે—શ્રી ગુહિલ વંશનો મૂળ પુરુષ શ્રીગુહસ્ત બ્રાહ્મણ, આનંદપુરથી આવેલાં બ્રાહ્મણ કુળોને આનંદ દેનારો, જય પામે છે."

હવે આ શ્લોકો શું બતાવી આપે છે ? આઠમો શ્લોક, જે ધણુ મહત્ત્વનો છે, તેમાં જણાવ્યું છે કે ગુહિલ વંશ એટલે કે ગુહિલોતોનો મૂળ પુરુષ ગુહસ્ત હતો, તે બ્રાહ્મણ હતો, અને એનું કુળ મૂળ આનંદપુરથી આવેલું. વળી કઈ જાતનો બ્રાહ્મણ એ વિષે કે આનંદપુર ક્યું એ વિષે પણ લેશ માત્ર સંકોને સ્થાન રહેતું નથી, કેમકે બીજા, શ્લોકમાં "નાગરકુલમંદન" એમ નાગર સંપદ સ્પષ્ટ રીતે લખવામાં આવેલો છે. એટલે ગુહિલોત કુળનો સ્થાપક ગુહસ્ત નાગર જાતનો બ્રાહ્મણ હતો એ નિઃસંશય સાબીત થાય છે. બીજા શ્લોકમાં વિજયાદિત્યથી માંડીને ગુહસ્તના પૂર્વજોનાં નામ આપેલાં છે તે આપણા હાલના વિષયને માટે બહુ અગત્યનું નથી. પણ પહેલાં શ્લોકમાં એ કુલના ગોત્રનું નામ વૈજવાપ આપેલું છે, એ વિગત અગત્યની છે.

કવિ જયદેવ કૃત ગીતગોવિંદ કાવ્ય ઉપર રાણા કુંભે રચેલી રસિકપ્રિયા નામની ટીકામાં પણ એક શ્લોકમાં એ જ મતલબની હકીકત છે: એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે—

શ્રી વૈજવાપેન સગોત્રવર્ય:

શ્રીવૃષ્ણનામા દ્વિજપુંગવોઽમૃત ।

હરપ્રસાદાદપસાદ રાજ્ય

પ્રાજ્યોપમોગાય નૃપોઽમવચઃ ॥

વળી મેવાડના બ્રાહ્મણોને રાણાના કુળ વિષે સંક્ષિપ્ત હકીકત જણાવવા કહીએ છીએ ત્યારે તેઓ નીચેનો શ્લોક સંબળાવે છે.

દેવઃ શ્રીપર્ણિગો હરિતશ્ચપિગુરુર્વાળમાતા કુલમ્બા

પર્વાણિ શ્રીણિ સૂત્રે યનુરિતિ નિગમો વૈજવાપાક્ષગોત્રં ।

ચપ્પો મૂલં નરેશો દ્વિજસુરભિદપા મેદપાટેશ્ચત્વં

ચિત્રોઽદ્વિર્મૂલમ્ભીર્દશભિરિતિ ગુણેર્માતિ શીશોદવંચઃ ॥

(તરજુઓ)

“ ઇષ્ટદેવ શ્રી એકલિંગ, હરિત ઋષિ સુર, બાણમાતા કુરદેવી, સૂત્રમા ત્રણ પર્વ, વેદ યજુર્વેદ, ગોત્ર વૈજવાપ, મૂળ પુરુષ રાગ બપ્પ, ગોષ્ઠાહણ વિરે દયા, મેદપાટનુ ઇશ્વરત્વ, અને મૂળ ભૂમિ ચિત્રાદ્રિ (ચિતોડગઢ), આ દશ શુભ વાળો શીશોદવંશ પ્રકારો છે ”

આ શ્લોકમાની ખીણ લીંડી આપણા વિષયને માટે ખાસ ઉપયોગી છે. એ લીંડી ઉપરથી જાણાય છે કે રાણાનું ગોત્ર વૈજવાપ છે, વેદ યજુર્વેદ છે, અને સૂત્રમા ત્રણ પર્વ છે સૂત્રના પર્વ અને ગોત્રના પ્રવર એક ખીળ સાથે સખદ હોય છે એટલે એનો અર્થ એવો થાય છે કે વૈજવાપ ગોત્ર ત્રિપ્રવર છે આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ એકલિંગમાહાત્મ્ય પ્રમાણે શુદ્ધિલ વરના સ્થાપક શુદ્ધતનુ ગોત્ર વૈજવાપ, પણ એ વિષે એ માહાત્મ્યમા ખીણ કઈ માહિતી નથી પણ આ શ્લોકમા રાણાઓનો વેદ યજુર્વેદ અને એમનું ગોત્ર ત્રિપ્રવર એટલી વિશેષ માહિતી છે. ગોત્રપ્રવરનિબધકદંબ નામના ગોત્રો અને પ્રવરો વિષેના એક ગ્રંથમા નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે —

અથ કાલ્યાણનલૌગાસ્પુક્તમાત્રગોત્રકાણ્ડમુદાહરણ્યામ દક્ષવ્યા-
લિખદાર્ણકૃદ્ગાલયના અર્ણનાભિરવેષ વૈજવાપેશ્રિમિશ્વમૌઝ્નકેશો ગર્વિષ્ઠિરુઃ । एतेषामविव्राहः ।
તેષા યાર્યેષ પ્રવરો ભવતિ આત્રેયગાવિષ્ઠિરપૌર્વાતિથેતિ આત્રેવદ્રાવિષ્ઠિરવત્પૂર્વાતિથિવત્ ।

આમા જુદી છાપમા છાપેલા શબ્દો મહત્વના છે એમાની ગોત્રોની યાદીમા પહેલું નામ “ વૈજવાપિ ” છે અને એ અને વૈજવાપ તે એક જ એમા શક જોવા નથી એ ગો-
ત્રના ત્રણ પ્રવર ઉપના ઉતારમા ગણાવ્યા પ્રમાણે આત્રેય, ગાવિષ્ઠિર, અને પૌર્વાતિથ છે.
વળી આ ઉતારાના આરંભમા જણાવ્યા પ્રમાણે એમા આપેલી ગોત્રો અને પ્રવરોની યાદી
કાલ્યાણન અને લૌગાક્ષિની આપેલી યાદીને અનુસરે છે, અને ધેત યજુર્વેદ તથા કૃષ્ણ યજુ-
ર્વેદના કૃષ્ણસૂત્રોના કર્ત્તા કાલ્યાણન અને લૌગાક્ષિ તે જ આ કાલ્યાણન અને લૌગાક્ષિ. એટલે
ઉપલા શ્લોકમા આપેલી ઉદ્દેષ્ટના રાણાના ગોત્ર અને પ્રવરની વિગતને સૂત્રકાર કાલ્યાણન અને
લૌગાક્ષિએ આપેલી ગોત્રો અને પ્રવરોની વિગતોનો આધાર મળે છે. વળી નાગર ચાલિના
બ્રાહ્મણોમા વૈજવાપ ગોત્ર હતું એ તેમમા સૈકા જોતા જુના લેખો વગેરેથી સાબીત થાય છે.
આ સાબીતી અમરેલી પ્રાંતના ટાડીનાગ આગળથી મળી આવેલી નાનાક પ્રશસ્તિઓમા છે.
એ પ્રશસ્તિઓ ૨૧૦ હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. આમાની પહેલી પ્રશસ્તિમાના
શ્લોક ૭ અને ૮ ઉતારવા જેવા હોવાથી આપુ છું

ત્રેતાયુગપવિત્રિતોમ્બરચરસ્વાધ્યાયધોષોત્તર

સ્થાન તીર્થમનોહરં નગરમિત્યાસ્તે કિલ્લાનશ્વર

આર્યોપાસનયા વૃષપ્રિયતપા યજ્ઞ દ્વિજેન્દ્રાશ્રિયા

વ્યક્ત વક્તિ કળીન્દ્રમૂળમૃતો દેવસ્ય સસ્યાપન ॥ ૭ ॥

ગુરુજા નામ ગ્રામસ્તદન્તિકે વૈજવાપગોત્રાણા ।

શ્રીકરણવ્યાપારાત્પ્રીણિત ચૌલુક્યનૃપદત્ત ॥ ૮ ॥

(તરજુઓ)

શ્લોક ૭. એક મનોહર અનશ્વર તીર્થસ્થાન નગર નામનું છે, વેદાધ્યયનના ગગનમાં

દેવાતા ધોપથી ગાજતું, અને (ત્રણ અશ્વિઓના) ત્રેવણ ધૂમથી પવિત્ર, જે આર્યોપાસનાવાળું એટલે પૂજ્ય પુરુષોના સમૃદ્ધિવાળું, વૃષપ્રિયતાવાળું એટલે ધર્મ ઉપર પ્રીતિ વાળું, અને દ્વિન્દ્રશ્રીવાળું એટલે ઉત્તમ બ્રાહ્મણોની સમૃદ્ધિવાળું હોવાથી આર્યોપાસનાવાળું એટલે અંબા (પાર્વતી) ની ઉપાસના વાળું, વૃષપ્રિયતા વાળું એટલે નંદી ઉપર પ્રીતિવાળું, અને દ્વિન્દ્રશ્રીવાળું એટલે શિવના લલાટમાં શોભતા ચંદ્રના પ્રકાશવાળું (ધૃણદ્રિના અલંકાર ધારણ કરનાર) શિવનું નગર જ હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

શ્લોક ૮. એની પાસે ગુંજ નામે ગામ છે, જે વૈજવાપ ગોત્રીઓનું છે; અને તેઓને મુખ્ય મંત્રીઓ તરીકેના તેમના કામકાજથી સજી થઈને ચૌકુલ્ય રાજ્યએ આપેલું છે.

આ ગુંજ ગામ હજી છે અને વડનગરથી દક્ષિણ-પશ્ચિમમાં ચારેક માઈલ ઉપર આવેલું છે. વડનગર નજીકના આવા ગામના બ્રાહ્મણો નાગર સ્થિતિના હોવા જોઈએ, વળીએ પ્રશસ્તિઓ ઉપરથી જણાય છે કે ગુંજ આનેદપુર (વડનગર) નો એક ભાગ જ ગણાતું. પહેલી પ્રશસ્તિના નવમા શ્લોકમાં નાનાકનો પૂર્વજ સોમેશ્વર ગુંજવાસી હોવાનું કહ્યું છે, અને બીજી પ્રશસ્તિના પહેલા શ્લોકમાં તેને આનેદપુર (વડનગર) વાસી કહ્યો છે. એટલે ચોક્કસ અનુમાન પ્રાપ્ત થાય છે કે તે વખતે ગુંજ આનેદપુરનો એક ભાગ જ હતું. એટલે વૈજવાપ ગોત્રી બ્રાહ્મણો સ્થિતિએ નાગર હતા એ વિશે પણ સંકા રહેતી નથી.

હવે આ પ્રમાણે તેરમા શ્લોકમાં વૈજવાપ ગોત્ર હતું તે ગોત્ર હાલના નાગરોમાં છે કે કેમ અને એ ગોત્રી નાગરો હોય તો તેઓ યજુર્વેદી અને ત્રિપ્રવર છે કે કેમ, એ વિશે જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થવી સ્વાભાવિક છે. અમદાવાદના ૨૦ ૨૦ કૃષ્ણસવ લોચાનાય દીવટિયાને મેં એ સવાલ પૂછ્યો ત્યારે તેઓએ મને જણાવ્યું કે નાગરોમાં બૈજવાપ ગોત્ર છે અને બૈજવાપ તે જ વૈજવાપિ કે વૈજવાપ એ નિર્વિવાદ છે. પણ તેઓ જણાવે છે કે એ ગોત્રી નાગરો ઋગ્વેદી છે. આ ફરક મહત્વનો ગણવાનો નથી, કેમકે એક જ ગોત્રમાં એકથી વધારે વેદ હોવાના દાખલા વિરલ નથી તે ગોત્રપ્રવરનિબંધકર્મ જેવાં પુસ્તકમાં એકાદ દષ્ટિપાતથી જ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે એવું છે.

હવે આપણે એક બીજી વિગત તપાસીએ. રાણાની ઉત્પત્તિના ટોડે આપેલા હેવાલમાં (સુસલમાનોની એક સ્ફલકમાં મૃત્યુ પામેલા) વલ્લભીનગરના છેલ્લા રાજા શિલાદિત્યની સાથે એવાડના રાજકુલને સંબંધ હોવાનું જણાવ્યું છે. આપણને આજ સુધીમાં મળી આવેલા લેખ, તાત્રપત્ર, આદિ વડે આ સંબંધ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. વલ્લભીપુરનો. છેલ્લો શિલાદિત્ય તે સાતમો શિલાદિત્ય અને એની સાલ ગુપ્ત સંવત ૪૪૭ ની એટલે ઈ. સ. ૭૬૬ ની છે. ગુહિલોત રાજવંશની જે જુનામાં જુની સાલ આજ સુધીમાં મળી આવેલી છે તે વિક્રમ સંવત ૭૦૩ એટલે ઈ. સ. ૬૪૬ ની છે. અને વળી એ સાલના ગુહિલોત રાજા શીલથી ગુહિલોત વંશનો મૂળ પુરૂષ ગુહલત પાંચમી પહેડીએ. એટલે ગુહલતનો સમય ઈ. સ. ૫૪૬ ની આસપાસનો હોવા સંભવ જણાય છે. એટલે કે એવાડના રાણાઓ વલ્લભીપુરના શિલાદિત્યના વંશ જ હતા એ માત ખોટી જણાય છે. પરંતુ એ બે રાજવંશોને પરસ્પર નિકટનો સંબંધ હોતો એ પ્રકારની સાખીતી તો મળી આવે છે. વલ્લભી રાજાઓનું પ્રાબલ્ય હતું તે સમ-

પમાં ૧૮ નાગર જ્ઞાતિના બ્રાહ્મણોનું નામ પહેલ પહેલું સાંભળવામાં આવે છે. વધુની રાજ-
ઓનાં ઘણાં દાનપત્રો મળી આવેલાં છે, જેમાં દાન મળેલા બ્રાહ્મણો ત્રણ આનંદપુર કે આન-
ર્તપુરના એટલે કે વડનગરના વતનીઓ હોવાનું જણાવેલું છે. આથી વિશેષ સાખીતી એ છે
કે એમાંના કેટલાકનું ગોત્ર શાર્કરાક્ષિ જણાવેલું છે, અને નાગરો જણાવે છે કે એ ગોત્ર એમના
શિવાય ખીજ કોઈ પણ જ્ઞાતિમાં નથી. વળી વધુની તામ્રપત્રોમાંથી નીચેના ઉતારા ધ્યાનમાં
લેવા જેવા છે :

(૧) શુભશક ૨૭૦ ની સાલનું અલીણાનું તામ્રપત્ર.

આનર્તપુરવિનિર્ગતલેટકનિવાસિશાર્કા રાક્ષિસગોત્રવહ્વૃચસબ્રહ્મચારિબ્રાહ્મણ

મિત્રપુત્રબ્રાહ્મણવિષ્ણુમિત્રાય ।

(૨) શુભશક ૪૪૭ નાં અલીણાનું (હાલ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીનું તામ્રપત્ર.)

શ્રીમદાનન્દપુરવાસ્તવ્યચાતુર્વિદ્યસામાન્યશર્કરાક્ષિસગોત્ર વહ્વૃચસબ્રહ્મચારિમદ્દા
લખ્લકમિત્રાય મદ્દવિષ્ણુપુત્રાય ।

(૩) શુભશક ૩૩૦ નું અલીણાનું તામ્રપત્ર.

આનર્તપુરવિનિર્ગતકાસપ્રામનિવાસ્યાનર્તપુરચાતુર્વિદ્યસામાન્યશર્ક રાક્ષિસ
ગોત્રવહ્વૃચસબ્રહ્મચારિબ્રાહ્મણકેશવમિત્રપુત્રબ્રાહ્મણનારાયણમિત્રાય

(૪) શુભશક ૩૩૭ નું અલીણાનું તામ્રપત્ર.

આનન્દપુર વિનિર્ગત લેટક વાસ્તવ્યા નન્દપુર ચાતુર્વિદ્ય સામાન્યશર્કરા-

ક્ષિસ ગોત્ર વહ્વૃચસ બ્રહ્મચારિ બ્રાહ્મણ કેશવપુત્ર બ્રાહ્મણ નારાયણાય.

આ ચાર જુદી જુદી સાલનાં તામ્રપત્રોમાંના બ્રાહ્મણો શાર્કરાક્ષિ ગોત્રના અને વડન-
ગરના છે, એટલે કે નાગર જ્ઞાતિના છે. અને એક ખીજ વિગત પણ એ ધ્યાનમાં લેવાની છે
કે એમાંના પહેલાં ત્રણ તામ્રપત્રોમાં પિતા અને પુત્રના નામને છેડે ‘ મિત્ર ’ શબ્દ જણાય
છે. આનો શા અર્થ ? વિષ્ણુમિત્ર, આખલમિત્ર, આદિ આખા નામ જ ગણવા, ‘ મિત્ર ’ને
નામનો છુટો ના પડાય એવો ભાગ ગણવો ? પણ એથી તામ્રપત્રમાંના નામોમાં ‘ મિત્ર ’ વગરનાં
નામ છે અને ત્રીજા તેમ જ એથી તામ્રપત્રનો નારાયણ કેશવ એકનો એક માણસ જણાય
છે, એટલે એ મત ટકે નહીં. ત્યારે નામને છેડે ‘ શર્મા ’ વગેરે માનાર્થ ઉમેરવામાં આવે છે
તેમ ‘ મિત્ર ’ પણ માનાર્થ ઉમેરેલું ગણવું ? એ કલ્પના સંભવિત ગણાય નહીં કેમકે સંસ્કૃત
સાહિત્યમાં તેમ શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, આદિમાં કોઈ ઠેકાણે ‘ મિત્ર ’ પદનો એવો બ્રાહ્મણોના
નામને છેડે માનાર્થ ઉપયોગ કરવામાં આવેલો જણવામાં નથી. વળી ઉપરના ખીજા ઉતારામાં
‘ ભટ્ટ ’ પદ માનાર્થ વાપરેલું જ છે અને એ ઉતારામાં એક નામને છેડે ‘ મિત્ર ’ પદ પણ છે,
ત્યાં ‘ મિત્ર ’ પદને માનાર્થ વાપરેલું ગણીએ તો ‘ ભટ્ટ ’ પદ નકામું પડી જાય. અને વળી આ
પ્રમાણેનું ‘ મિત્ર ’ પદ વધુની તામ્રપત્રોમાં જ છે એટલું જ નહીં પણ નાગર જ્ઞાતિના આનંદ-
પુરના-બ્રાહ્મણોના નામને છેડે જ વાપરવામાં આવેલું છે. વધુની તામ્રપત્રોમાં પણ ખીજ કોઈ
બ્રાહ્મણોના નામને છેડે વાપરવામાં આવેલું મેં જોયું નથી.

હવે શાંતિના નામ તરીકે 'નાગર' નામ બહુ જીનું નથી. એ નામ અર્વાચીન છે અને નગર જે (ઉપર આવેલી નાનાક પ્રશસ્તિના સાતમા શ્લોક સુજળ) પણ વડનગરનું એક નામ છે, તેના ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. કુમારપાળ રાજાની વડનગર આગળ મળી આવેલી પ્રશસ્તિમાં વડનગરના બ્રાહ્મણોને નાગર કહ્યા છે તે કરતાં એ શબ્દ શાંતિનામ તરીકે બહુ વહેલો વપરાશમાં આવેલો જણાતો નથી. અને એ નાતનું એ નામ પણ તે આગમ્ય તેનું બીજું કોઈ પણ નામ હોવું જોઈએ, કે જેવડે તેઓ બીજા બ્રાહ્મણોમાં ઝાળખાઈ આવે. એટલે મને એવું અનુમાન આકર્ષક લાગે છે કે એ બ્રાહ્મણો વધુભી સમયમાં બીજા બ્રાહ્મણોથી 'મિત્ર' નામવડે ઝાળખાતા હશે, અને 'મિત્ર' એ જ એમનું શાંતિનામ કે મૂળ જાતિ નામ (tribal name) હશે. માણસના પોતાના નામ પછી તેની નાતનું નામ મુકવાનો આજ રાજ્યપુતાનામાં અદાપિ ધણો સાધારણ છે, અને ગુજરાતમાં પણ છે. એટલે આ કલ્પના-કે 'મિત્ર' પદ શાંતિવાચક હોવાથી વધુભી તામ્રપત્રોમાંના નામોને છેડે મુકાયેલું છે એ-અસંભવિત નથી.

હવે વધુભી રાજાઓ પોતે કઈ જાતિ (tribe) ના હતા તે પણ જોઈ લઈએ. વધુભી વંશના સ્થાપક ભદ્રાકે વિષે જેટલાં તામ્રપત્રો મળ્યાં આવેલાં છે તેમાંનાં ધણાપત્રોમાં એનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે.

પ્રસન્નપ્રજામિત્રાણા મૈત્રકાણામતુલ્યલક્ષણમંદલામોગસંસતસંપ્રદારશતલચ્ચપ્રતાપઃધૃષ્ટાદિ. વધુભી તામ્રપત્રોનો મેં અભ્યાસ શરૂ કર્યો ત્યારથી જ હું મૈત્રકાણામ પદ ભદ્રાકેના સંબંધમાં લેતો આવેલો છું, અને એ ઉપરથી એવો અર્થ કરતો આવ્યો છું કે ભદ્રાકે મૈત્રક જાતિનો હતો, અને એ તામ્રપત્રોના બીજા અભ્યાસીઓને એવો અર્થ કેમ સૂઝતો નહોતો એ વિષે વિશ્વમ પામતો હતો. પરંતુ પછી યોગ્ય વખતમાં જ મને માહુમ પડ્યું કે એ પદનો એ અર્થ પ્રેક્ષિતર હુલ્લશ જેવા સમર્થ પરિતે પ્રસિદ્ધ કરેલો છે. એટલે હવે મને ખાતરી છે કે આખરે એ જ અર્થ ખરા અર્થ તરીકે સ્વીકારશે. વળી તામ્રપત્રોમાં કેટલાક વખત સુધી સંપન્ન વાંચી લેવાતું હતું તે પદ સંપન્ન નહીં પણ સપ્તન છે એમ પ્રેક્ષિતર હુલ્લશે સિદ્ધ કરી આપ્યું તેથી પણ ઉપલા અભિપ્રાયને પુષ્ટિ મળે છે. સારાંશ કે વધુભી રાજાઓ અને તેમનો મૂળ પુરુષ ભદ્રાકે મૈત્રક જાતિના હતા એ વિષે હવે કોઈ પ્રકારની સપુકિતક શંકાને અવકાશ નથી. અને આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે વધુભી તામ્રપત્રોમાંના નામોને છેડે 'મિત્ર' પદ આવે છે, તે એઓની જાતિનું વાચક જ હોવાનો સંભવ છે. મૈત્રક અને મિત્ર એ બે જુદી જુદી જાતિઓ નહીં પણ એક જ જાતિનાં બે નામ અથવા તો એક જ નામનાં બે રૂપ હોવાં જોઈએ. ગુજરાતના સોલંકીઓને એકના એક કવિએ એક સ્થળે સુહૃદ્ય કહ્યા છે અને બીજે સ્થળે ચૈલુદ્ય કહ્યા છે એના જેવો જ આ મિત્ર અને મૈત્રકનો રૂપ ભેદ છે. માટે આપણે શિલાલેખો તામ્રપત્રો, આદિ સર્વ પુરાવો જોતાં જ્યારે એવા નિર્ણય ઉપર આવતું જોઈએ કે વધુભી અને મેવાડના રાજકુળો વચ્ચેના સંબંધની દૃઢકથા કંઈ ખોટી કે ખનાવડી નથી અને એ જ્યારે રાજકુળો તેમ જ ગુજરાતના નાગર શાંતિના બ્રાહ્મણો મૂળ મિત્ર કે મૈત્રક નામની એક જ જાતિ (tribe) ના હતા.

દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકર.

* ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ માટે/શ. રા. દેવદત્ત રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે મોકલેલો આ નિબંધ પરિષદના ઉપયોગને માટે બહુ મોડો મળેલો હોવાથી અહીં પ્રસિદ્ધ કરવા એક મિત્ર દ્વારા મળ્યો છે.

તા. ૧૧.

ગુજરાતની સ્ત્રી કવિઓ.

સુપ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત લીકાર મન્મથે કવિની સૃષ્ટિને વિધાતાની સૃષ્ટિ કરતાં ચઢીપાતી કહી છે. એ તો કાંઈક અતિશયોક્તિ છે. પોતાને પ્રિય વસ્તુનું નિરૂપણ કરવાના આવેશમાં તેની હદ બહારની પ્રશંસા છે તથાપિ કવિની વાણી અલૌકિક છે, દિવ્ય છે અને આ સૃષ્ટિમાં તેની સરખામણી કરવા સરખું મનુષ્યની અન્ય કૃતિઓમાં ભાગ્યે જ જડશે. અથવા મનુષ્ય કૃતિમાં કવિતા *Sui generis* છે એટલે તેનો સુકાબલો કરી શકાય તેમ નથી. સૌન્દર્યોત્પાદક કલાઓમાં કવિતા આવે છે, અને ખીજી કલાઓ સાથે એ રીતે તેને સરખાવવામાં આવે છે, તથાપિ દરેક કલાની ખરી ઉત્તમતા તેમાં રહેલી કવિતામાં જ રહેલી છે. એટલે દરેક કલામાં કાવ્યનો અંશ હોવો જ જોઈએ. ઉત્તમ કવિનાં કાવ્યો તે ઈશ્વરના હૃત છે. ઈશ્વરી સંદેશ એવાં કાવ્યો દ્વારા આપણે મેળવી શકીએ છીએ. ખરાં કાવ્ય મનુષ્યહૃદય પર જે અસર કરી શકે છે તે ખીજા કશાથી થતી નથી. શુષ્કતા હોય છતાં રસ રેલાવવો એ કાર્ય કવિતા કરે છે; નિવેદ હોય ત્યાં આનંદ પ્રસરાવવો એ કાર્ય કવિતા કરે છે; જડતા હોય ત્યાં દિવ્યતા દર્શાવવી એ કાર્ય કવિતા કરે છે; અધમતા હોય ત્યાં ઉચ્ચ આદર્શ દેખાડવો એ કાર્ય કવિતા કરે છે. આવી પ્રસાદમય કવિની વાણી છે. આ સંસારને દુઃખાવર્તથી ભરેલો સાગર માન્યો છે તો તેમાં કવિતા એ કવચિત્ આવતા આનંદતરંગ રૂપ છે. કવિતા-ઉત્તમ કવિતાની શક્તિ અમાપ છે.

આવી દિવ્ય શક્તિનાં અધિકારી સર્વ કોઈ હોતા નથી. ઈશ્વરે જેના પર કૃપા કરી પોતાની અમૃતમય પ્રેરણાથી જોને એ અધિકાર આપ્યો હોય તેઓમાં એ શક્તિ પ્રકટ કરવાની સ્વયંભૂ શક્તિ હોય છે. દરેક સુગમાં કવિઓ પેદા થાય છે, અને તેમની ન્યૂનાધિક શક્તિનો ઉપયોગ તેઓ જગતનાં મનુષ્યના લાભ માટે કરે છે. કવિતાની ઊર્મિને વાણીમય રૂપ આપવા વાસ્તે કાંઈક કલાની જરૂર રહે છે. તેનું રૂપ સુન્દર અને માટે કવિમાં પ્રતિભા ઉપરાંત સુસંસ્કાર અને કાંઈક જ્ઞાનની પણ આવશ્યકતા હોય છે.

ગુજરાતી ભાષામાં પ્રાચીન કવિઓનાં કાવ્યો ધણાં છે, અને ધણાંક ઉત્તમ પંક્તિનાં પણ છે. પુરુષ કવિઓ થયા છે, એટલું જ નહિં પણ કેટલીક સ્ત્રી કવિઓ પણ થઈ ગઈ છે. જ્ઞાન અને સંસ્કારના ઓછા પ્રમાણને લીધે તેમની સંખ્યા યોડી છે. આગળ પુસ્તકો છપાવવાનું સાધન નહિં હોવાથી કેટલીક સ્ત્રી કવિઓની કવિતા કદાપિ નાશ પણ પામી હશે. જે સ્ત્રી કવિઓનાં કાવ્ય હાથ લાગ્યાં છે તે મીરાંબાઈ, કૃષ્ણબાઈ, ગવરીબાઈ, પુરીબાઈ, દીવાળીબાઈ અને રાધાબાઈ એટલાં છે. હાલની પેઠે પહેલાં ગદ્ય લખાણની પદ્ધતિ નહોતી, તેથી તે સમયમાં જોને જે લખ્યું હોય તે પદ્યમાં જ લખતા. પરંતુ આ સ્ત્રી કવિઓ માટે એટલું તો કહી શકાય એમ છે કે તેમને કાંઈક લખ્યું હતું માટે પદ્ય રચવાં પડ્યાં એમ નથી. તેમના હૃદયમાં લાગણીઓ ઉભરાવાથી કાવ્ય જનાવ્યાં છે, લાગણીઓ સ્વતઃ બહાર પડવા મથવાથી તેમને કાવ્ય રચવાની શક્તિ થઈ છે.

ઉપર ગણાવેલી કવિઓમાં મીરાંબાઈ સર્વાનુમતે પ્રથમ પંક્તિએ ગણાય છે, એ મીરાંબાઈ મેવાડના કુંભારાણીની રાણી હતી અને મેરતાના જમલ રોઠોડની દીકરી થતી હતી. મીરાંબાઈની જીવનકથા ગુજરાતમાં એટલી સુપ્રસિદ્ધ છે કે તેનાથી બાગ્યે જ કોઈ અનુભવું હશે. પોતે પિતાને ઘેરથી વૈષ્ણવ ધર્મની ચુસ્ત અનુયાયી હતી, પતિનો ધર્મ જૂદો હતો. સાસરીઆંના ધણું સમજાવવા છતાં મીરાંબાઈએ પોતાનો ધર્મ છોડ્યો નહિ. સંસાર તરફ તેને પ્રથમથી જ અરુચિ હતી. પરંપરા પછી પણ સંસારનો મોહ તેને વળગી રાખ્યો નહિ, અને રાતદિવસ તે કૃષ્ણભજનકીર્તન કરતી તથા સાધુ સંતોનો સમાગમ રાખતી. કુંભારાણી આંધી ઘણો નારાજ થયો અને એ સર્વ છોડી દેવા મીરાંબાઈને સમજાવ્યાં. ત્યારે મીરાંબાઈએ તેને કહ્યું કે તમે કૃષ્ણની ભક્તિ કરતાં શીખો. રાણાએ તેને ધણું સતાવવા માંડી તેથી તેનો દેશ છોડી તે ગુજરાતમાં દારકો આવી રહી, અને કૃષ્ણભક્તિની કવિતા અહીં આપ્યા પછી બતાવી. આવી એના જીવનની કથા મનાતી ચાલતી આવેલી છે. કવિ દયારામે પણ મીરાંબાઈને લખ્યું છે તેમાં પણ એ જ હકીકત છે. મીરાંબાઈનાં કાવ્યોમાં એક કાવ્ય ઉપલી હકીકતનું છે, પરંતુ તે મીરાંબાઈનું પોતાનું લખેલું હશે કે નહિ તે સક પડતું જણાય છે. તેમાં કોઈ ખીનું માણસ મીરાંને ઉદેશીને લખતું હોય એવી રચના છે. ગમે તેમ હોય. એ પોતે મારવાડની રજપુતાણી હતી તેથી ગુજરાતમાં વસ્યા પછી તેણે ગુજરાતીમાં કવિતા લખવા મારેલી હોવી જોઈએ. એમાં કોઈ કોઈ હિંદી શબ્દો આવે છે. અને કેટલાંક આખાં હિંદી કાવ્યો છે. પરંતુ મારવાડની બાપાની ડાયા જણાતી નથી. હિંદી બાપામાંથી ધસાઈને થયેલી હોય એવી પણ નથી. આગળના ધણા કવિઓનાં લખાણમાં હિંદી વાક્યો અને શબ્દો શુદ્ધ ગુજરાતીની વચ્ચે આવેલા દીકામાં આવે છે તેવું જ મીરાંબાઈમાં છે. મીરાંબાઈની કવિતાનો વિષય કૃષ્ણ સિવાય બીજો શો હોય? તેની સર્વ કવિતા કૃષ્ણની પ્રેમભક્તિની છે. કૃષ્ણપરની અનન્ય ભક્તિને લીધે મીરાંબાઈ ભક્ત તરીકે પણ પોતાનું નામ અમર કરી ગઈ છે. ગુજરાતમાં કવિઓનો મોટો ભાગ ભક્ત કવિઓનો છે, અને તેમાં પણ વિશેષે કૃષ્ણભક્તિ પ્રધાનપણે તેમનાં કાવ્યોમાં છે. પ્રેમાનંદ, સામળ અને આખો ખાદ કરતાં ખીન કવિઓમાંના ધણા ખરાએ કૃષ્ણને જ પોતાનાં કાવ્યોનો વિષય કર્યો છે. કૃષ્ણની બાળલીલા, શૃંગાર તથા ભક્તિ એ એટલાં બધાં કાવ્યોમાં નજરે પડે છે અને તેમાં એક ખીનનું અનુકરણ પણ એટલું છે કે કેટલાક ઉતરતી પંક્તિના કવિઓની પોતાની છાપ તો તેમાં નહિ, જેવી જણાય છે. મીરાંબાઈની કવિતામાં તેનું પોતાનું એવું લખ્યું છે જે તેનાં કાવ્યો વાંચતે જણાઈ આવે છે. વળી તે પોતે સ્ત્રી છે એ વાત પણ તેનાં કાવ્યો દર્શાવી આપે છે. ગુજરાતી સ્ત્રીઓમાં અતિ પ્રિય થએલું સતભામાનું રૂપલું એ એવું જ કાવ્ય છે.

વળી—

“ મુજ અબળાને મિરાત મોટી, આમળો ધરેલું મારે સાચું રે.

વાળી ધડાડું વિઠ્ઠલવર કેરી, હાર હરીનો મારે હથએ રે;

સીત માળા ચતુરભુજ ચુડલો, શીદ સોની ઘેર જઈએ રે. મુજ.

ઝાંઝરીઆં જગજીવન કેગં, કૃષ્ણજી કહ્યાં ને કાંખી રે;
વિધુવા ધુધરા રામનારાયણના, અણુવટ અંતરજામી રે. સુજ.

પેટી ધડાવું પુરુષોત્તમ કેરી, ત્રીકમ નામતુ તાણું રે;
કુંઝી કેરાણું કરણાનંદ કેરી, તેમાં ધરેણું માઈ ધાણું રે. સુજ.

સાંસરવાસો સજીને બેઠી, હવે નથી કાંઈ કાચું રે;
મીરાંબાઈ કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, હરિને ચરણે જાયું રે. સુજ."

આ કાવ્ય લખનાર ભક્ત મીરાંબાઈ પોતાનું સ્ત્રીધણું આમાં સ્પષ્ટ રીતે બતાવે છે. સ્ત્રીની ધરેણાની વાંછા સંસાર છોડવા પછી ઈશ્વર ધરેણું છે, એમ દર્શાવી બતાવી આપે છે. ધરેણું એ સ્ત્રીની પ્રિય વસ્તુ છે. હવે બીજા ધરેણા મીરાંબાઈને નકામાં છે, તો ઈશ્વરરૂપી ધરેણું બનાવ્યું અને પાછું તેને સંભાળી પેટીમાં મૂકી તાણું કુંઝી વાસણું પણ ભૂલી નથી !

વળી—

" સંસારીનું સુખ કાચું,
પરણીને રંડાવું પાછું;
તેને ઘેગ શિદ્ધ જાહેરે રે. મોહન પ્યારાં

પગણું તો પ્રીતમ પ્યારે,
અખંડ સૌભાગ્ય મારે,
મંડવાનો બે ટાળ્યો રે. મોહન પ્યારાં "

ગોપીરૂપે કૃષ્ણને વરવાની ઈચ્છા પુરુષ કવિઓના કાવ્યોમાં પણ છે, પરંતુ પરણીને રંડાવવાનું, અને અખંડ સૌભાગ્ય પ્રીતમ પ્યારાં, પરણી મંડવાનો બચ ટાળ્યો, એ તો એક સ્ત્રીના જ હૃદયનાં વાક્ય હોઈ શકે. પુરુષને મંડવાનો બચ હોતો જ નથી. સ્ત્રીની આ કલ્પના છે. મીરાંબાઈનું હૃદય સ્ત્રીનું જ હતું એ ઉપગનાં જેવાં ઉદાહરણોથી જણાઈ આવે છે.

કૃષ્ણભક્તિનાં કાવ્યોમાં બધા કવિઓની પેઠે શૃંગારવર્ણન અને ગોપીઓ સાથેનાં વિલાસવર્ણન મીરાંબાઈમાં પણ છે. કૃષ્ણગોપીના વિહાર ગાવાથી જ કૃષ્ણ પ્રત્યેની ભક્તિ દર્શાવાય છે એવી માન્યતા હોવાથી શુન્દરાતના સર્વ કૃષ્ણભક્ત કવિઓએ તે ગાવા છે. ભક્ત તે ગોપીરૂપ અને પ્રભુ તે કૃષ્ણરૂપ છે એમ માની એ લખાએલાં છે. અને ગમે તેવાં શૃંગારનાં વર્ણનમાં પણ મીરાંબાઈનાં કાવ્યોમાં છેવટે ' મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, ચરણ કમળ ચિત્ત લાગ્યું, ' ' મીરાં કહે પ્રભુ ગિરિધર નાગર, ચરણ કમળ બલિહારી રે; ' ' ચરણ કમળ ચિત્ત ધાલો રે; ' એવા ઉદ્દગારોથી એની શુદ્ધ ભક્તિ જણાઈ આવે છે. ઈશ્વરપર પૂર્ણ પ્રેમ અને શ્રદ્ધા એ મીરાંના જીવન તથા કાવ્યમાં પ્રધાનપણે જણાતો ગુણ છે. કૃષ્ણનાં મનુષ્ય તરીકેનાં એના વર્ણન છતાં એ સર્વ કાવ્યોના અંતરમાં રહેલો અર્થ જોઈશું તો સર્વશક્તિ-માન સચરાચર, સર્વજ્ઞ અને ભક્તવત્સલ જગવાનની જ તેણે ભક્તિ કરી છે એમ જણાઈ આવે છે. એનું શુદ્ધ જીવન અને દૈનિક શ્રદ્ધા તથા મંસારપરના વિરાગ એ સર્વ જોતાં 'રાધા-

કૃષ્ણના વિલાસનાં વર્ણન રચવા છતાં તે કેવળ અલિપ્ત રહેલી છે એમ ખાન થયા વિના રહેતું નથી. એવાં વર્ણન અને એથી પણ વધારે શૃંગારમય વર્ણન નરસિંહમહેતાનાં કાવ્યોમાં છે. બીજા સંત કવિઓનાં કાવ્યોમાં પણ શૃંગાર કામ કામ છે.

મીરાંબાઈની કવિતામાં જે મધુરતા અને આકર્ષક શક્તિ રહેલી છે તેવી બીજા કોઈ સ્ત્રી કવિમાં નથી. તેનું જીવન romantic-અદ્યુત કૈતુકવાળું બન્યું હતું. તેની શૈલીમાં જે ગૌરવ તથા મુદ્દતા છે તેની બરાબરી અન્ય સ્ત્રી કવિઓથી થાય તેમ નથી. વિચારની પરિપક્વતા એ પણ એનાં કાવ્યોનું લક્ષણ છે. એને નામે ધણું કાવ્યો પ્રચલિત છે તથાપિ તે સર્વ એનાં હશે કે નહિ તે સંશય પડતું છે. પરંતુ કેટલાંકમાં તો ખાતરી પૂર્વક એની છાપ જણાઈ આવે છે.

ચાલતા આવેલા સામાન્ય અભિપ્રાય પ્રમાણે એ સંવત ૧૪૬૯ માં જન્મી સંવત ૧૫૨૬ માં મૃત્યુ પામી. એ કાળમાં બનેલા બનાવોની નોંધ કોઈ ઠેકાણે રાખવાનો રિવાજ ન હોવાથી મીરાંબાઈનો સમય અથવા બીજા કોઈ પ્રાચીન કવિઓનો સમય નક્કી કરવો એ મુશ્કેલ કામ છે. તેઓનાં પોતાનાં લખાણોમાં કાંઈ સાદા કે લક્ષીકત હોય તો કાળ નક્કી કરી શકાય. મીરાંબાઈનાં કાવ્યોમાં તેનું કાંઈ માલમ પડતું નથી.

કૃષ્ણબાઈ વડનગરની નાગરણ્ય હતી એવું માલમ પડે છે. સીતાજીની કાંચળી નામે જે એનું કાવ્ય છે તે સુપ્રસિદ્ધ છે. સ્ત્રીઓમાં વિશેષે કરીને તે જાણીતું છે. સ્ત્રીના સ્વભાવ તથા આચારવિચારનું એમાં આગેદુણ વર્ણન છે તે સિવાય એનાં કૃષ્ણનાં હાલરડાં અને બીજાં ગીતો છે. એની જીવનકથા અપ્રસિદ્ધ છે. મીરાંબાઈ કરતાં એની કાવ્ય શક્તિ ઉતરતા પ્રકારની છે.

ગવરીબાઈ ગીરપુર અથવા ફુગરપુરમાં સંવત ૧૮૧૫ માં નાગર જ્ઞાતિમાં જન્મી હતી. તેને પાંચ કે છ વર્ષની ઉંમરે પરણાવી હતી અને લગ્ન પછી થોડા જ દિવસમાં તેના વર મૃત્યુ પામ્યો. તે પછી પરમેશ્વર મારો ધણી છે એવી બાંવતા તેનામાં ઉત્પન્ન થઈ. પોતે બુદ્ધિમાન હતી તેથી વાંચતાં લખતાં શીખી અને બાગવત ગીતા વગેરે શ્રવણ કરવા માંડ્યાં. ઈશ્વરભક્તિમાં એનું ચિત્ત દિવસે દિવસે દૃઢ થયું. પોતાનો સર્વ કાળ તે ઈશ્વરભજનમાં કાઢતી. ધીમે ધીમે સંતસમાગમથી એનામાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય વધ્યાં. લાંબા સમય સુધી તે સમાધિ ચઢાવીને રહી શકતી એવું માનસિક બળ તેણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તે લાલજીની પૂજા કરતી. સંસારપર તેને કાંઈ પણ મોહ નહોતો. ગીરપુર તથા જેપુર તથા કાશીના તે સમયના રાજાઓ પણ તેનાં દર્શન કરવા આવતા. ફુગરપુરથી તે કાશી જઈને વસી હતી, અને ત્યાં જ દેહત્યાગ કર્યો હતો.

એનાં ૬૫૨ પદોની હસ્તલિખિત પ્રત છે પણ તેમાંના જુદા છપાએલાં છે. કૃષ્ણ-બાળલીલા અને શિવસ્તુતિનાં કેટલાંક છે, અને ઘણાં અજ્ઞાનનાં છે. પ્રાચીન શુન્નરાત્રીમાં વેદાંતી કવિમાં અષો શ્રેષ્ઠ છે. તેનાં કાવ્યો પેઠે જ ગવરીબાઈનાં અજ્ઞાનનાં કાવ્યોનો અર્થ સરળતાથી સમજી શકાય તેવો નથી. શુદ્ધ અજ્ઞાનનાં પદમાં કવિતાની ઊર્મિ કાંઈક ઓછી છે. અદેશ મતનું પ્રતિપાદન કરેલું છે અને ઉપદેશ પણ છે. બીજાં કાવ્યોમાં તેમની કવિત્વ-

શક્તિ જણાઈ આવે છે. તેમની ભાષા સંસ્કારી છે, અને કેટલાંક કવિતામય સુંદર વાક્યો એવાં છે કે બીજી સ્ત્રી કવિઓમાં નજરે નથી પડતાં. ‘વનેશ્વર વિશ્વમાં વિલાસ્યા, જેમ પુલ-
નમે’ બાસ;’ ‘ચંદમે’ તું ચૈતન્ય, સુરજમે’ તું તેજ;’ ‘ગવરી બેટી બ્રહ્મ સનાતન, જેમ
સાગરમાં ગંગા;’ વગેરે. એનાં કાવ્યના ઉદાહરણ તરીકે એક લખ્યો. ।

‘હરિ નામ બિના રે ઝોર ખોલના કયા,
હરિ કયા બિના ઝોર સુનના કયા.
સુખ સાગર સામલીઓ ત્યાગી,
કુપ ડાબમે’ ડોલના કયા.
ધટ ગિરધર ગિરિધારી પાયા,
બાહેર દ્રોગ અબ ખોલના કયા.
આત્મ અખંડ આવે ન જાવે
જન્મ નહિ’ તો ફિર મરના કયા.
ગવરી બ્રહ્મ સંકલમે’ જાન્યા,
જાન્યા તો જઈ ખોલના કયા.’

બાલપણમાં વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું તથાપિ ગવરીબાઈએ પોતાનું જીવન એજે ન ગાળતાં તેનું
સાર્થક્ય કર્યું છે અને પોતાનું નામ અમર કરી ગઈ છે. આ લેખમાં ગણાવેલી સ્ત્રી કવિઓમાં
એ સર્વથી સંસ્કારી હતી અને તેનું જ્ઞાન પણ સર્વથી ચઢીઆતું હતું.

પુરીબાઈનું સીતા મંગળ પ્રસિદ્ધ છે અને તેના કેટલાક ભાગ લખ પ્રસંગે સ્ત્રીઓ ગાય
છે. તેનાં જ કાવ્યો પ્રસિદ્ધ છે તે પરથી તેની કવિત્વશક્તિ સામાન્ય હોય એવું જણાય છે.
તેની ભાષા ગૌરવવાળી છે. તેના જીવનની હકીકત જણાવેલી નથી.

દીવાળીબાઈને વિશે એવી હકીકત જણાવેલી છે કે તેનો બાપ હોમોદના બ્રાહ્મણ હતો
અને સંવત ૧૮૪૭ માં જ્યારે સુડતાળો કાળ પડ્યો ત્યારે દીવાળીના બાપથી પોતાનું તથા
પોતાની દીકરીનું પોપણ યઈ સઝ્યું નહિ’ તેથી એક વૃદ્ધ સાધુને તે છોડી સોપી તીર્થયાત્રા
નિમિત્તે કહીક જતો રહ્યો. વૃદ્ધ સાધુ રામ ભક્ત હતો તેથી તેણે દીવાળીને વાંચતાં લખતાં
શીખવીને રામભક્તિ ઉપર દહતા કરાવી. તે સાધુને તુલસીકૃત રામાયણ સાંઝે આવડતું હતું
તેથી તે પણ દીવાળીને ભણાવ્યું. દીવાળીબાઈ તુલસીકૃત રામાયણ વાંચતી અને રામભક્તિમાં
નિરંતર નિમગ્ન રહેતી. સાધુની સાથે બે ત્રણ વાર અયોધ્યાજી પણ જઈ આવી હતી. એ
બાઈ સ્વભાવે સાલસ અને ગરીબ હતી. હોમોદથી જોરવા ગામમાં આવીને વસી હતી અને
ત્યાંથી વડોદરે આવી રહી હતી. ત્યાં રામ મંદિર કોઈ શ્રદ્ધાળુ રામભક્તે તેને બંધાવી આપ્યું
હતું. ત્યાં રહેતાં પણ અનેક ઉપાધિયો થતાં તે સાધુઓ સાથે અયોધ્યા જતી રહી અને ત્યાં
જ મરણ પામી હશે. એના જન્મમરણની સાલ મળી નથી. તેને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયેલું એવું,
તેનાં કાવ્યોમાં તેણે લખ્યું છે. સાધુ પાસે રહ્યા પછી પરણી હોય એવું માલુમ પડતું નથી.
તેથી છેક બાળપણમાં વૈધવ્ય દશા પામેલી એમ અનુમાન થાય છે. તેણે રામાયણ સંબંધી

જ, કવિતા રચી છે. રામેજન્મ, રામબાળલીલા, રામવિવાહ, અને રામરાજ્યાભિષેક એ ચાર પ્રસંગો માટે તેણે ગરબીઓ તથા ધોળ લખ્યાં છે. લગભગ પાંચસો ગરબીઓ અને ધોળ એનાં રચેલાં છે. તુલસીકૃત રામાયણના અવધુ તથા અન્યાસપરથી એણે રામચરિત વર્ણવ્યું છે. પરંતુ એની કવિતામાં શુદ્ધ ગુજરાતી બાધા છે. કોઈ પણ હિંદી શબ્દ કે વાક્યરચના નથી. એની કવિતા ધણી જ સરળ હોઈ સર્વ કોઈ સમજી શકે તેવી છે. માત્ર રામના ગુણ ગાવા એ તેની કવિતાનો મુખ્ય હેતુ છે. તેનું જ્ઞાન પણ પરિમિત જણાય છે. રામનામ ગાવાની મનની ભૂમિના પરિણામે તેણે કવિત્વ શક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે. તેમાં ઉજળતો મનોવેગ નથી, પરંતુ કલ્પના શક્તિ ધણી છે. રામાયણની ટુંકી દંડીકોતોને સ્વકલ્પનાથી વિસ્તારી વર્ણવી છે. એ કલ્પના શક્તિ પણ સામાન્ય પંક્તિની છે, પરંતુ સર્વત્ર છે.

રામના ગુણ ગાવાથી રામભક્તો તૃપ્ત છે અને દીવાળીને પણ રામચંદ સદાયતા કરી છે એમ હામ હામ એ લખે છે. રામને નીતિ વહાલી છે, 'એને જોઈએ નીતિવાન, સંતો રામના રે,' 'એને જોઈએ નહિ નાત કે જાત સંતો રામના રે,' 'એને જોઈએ નહિ કુલ કે પાન સંતો રામના રે,' 'એને જોઈએ નહિ દખણ દાન સંતો રામના રે,' એને જોઈએ એક ભજન સંતો રામના રે.' રામ પરનો એનો ભક્તિભાવ આવાં વાક્યો દર્શાવે છે. ઉચ નીચ, સધવા વિધવા, સૌ સરખાં એને છે. એને ધનનું કામ નથી એવાં વચન અનેક ઠેકાણે છે. ઇશ્વરના ખસ ભક્તો, પછી તેને કૃષ્ણ રૂપે પૂજનાર નરસિંહ મહેતા સરખા અથવા રામ રૂપે ભજનાર ઇશ્વરને આ સકલ જગતનો તાતા માનનાર સર્વ ભક્તોની જે જિતિ થાય છે તેવી જ આ દીવાળી બાદની જિતિ છે. ઇશ્વરને સકલ પ્રજા સરખી છે. તે માત્ર ભક્તિનો ભૂખ્યો છે. એને બીજું કોઈ જોઈતું નથી અને તે ભક્તને પાર ઉતારનાર છે એવી ભાવના શુદ્ધ ભક્તિમાનના હૃદયમાં સહજ ઉત્પન્ન થાય છે. એવા ભક્ત રામના કે કૃષ્ણના ભક્ત નહિ પણ તેની પાર જનાર, સાક્ષાત્ ઇશ્વરના ગુણને સમજનારા યદ્ય ગયા છે અને તેમનાં જીવન ધન્ય થયાં છે એ સર્વને જાણીતી વાત છે. સામાન્ય સમુદાયમાં પ્રચલિત કૃષ્ણભક્તિ કે રામભક્તિથી આ ઉચા પ્રકારની ભક્તિ છે એ નિઃસંદેહ છે. ઇશ્વર પરની એની અદ્વાર્યપ્રતિભા છે તે કહે છે:—

‘મટે ભવોભવનાં દુઃખ, રામજી કહીએ રે;

આજ તમ પામ્યાં સુખ, રામજી કહીએ રે.

યદ્ય વિધવા પામ્યાં ભજન, રામજી કહીએ રે;

એવાં વિધવા જુગો જુગ, રામજી કહીએ રે.

દીવાળી કરીએ તમારું ભજન, રામજી કહીએ રે.’

વૈધવ્યમાં રામનામ ગાવાની અનુકૂળતા મળી મઈ માટે ભલે એવું વિધવાપણું જનમો-જનમ આવે તો શીકર નહિ. એ સ્થિતિમાં રામનું ભજન ગવાશે એથી મોટું સુખ શું એમ માનનારને પ્રાપ્ત સ્થિતિનો સંતોષ કેટલો હોવો જોઈએ? નરસિંહ મહેતાના ‘ભક્ત યદ્ય બાગી જનન સુખે ભજીયું શ્રી ગોપાળ’ એ વાક્ય જોવો જ આ ઉદ્દગાર છે.

સ્ત્રીના હૃદયની લાગણીઓ દીવાળીબાદ એ હામહામ વિરોધ કુશળતાથી ચીતરી છે.

કવિ પોતે સ્ત્રી છે એ વાતનું વાંચનારને સ્પષ્ટતાથી જ્ઞાન થાય છે. તેણે સરસ્વતી પાસે વિદ્યા-રૂપી કાષ્ઠીની ચાચના કરી છે, ગુરુએ વિદ્યા કાષ્ઠી આપી છે, ‘પહેરી જ્ઞાન કાષ્ઠી’ એમ ધણે ઠેકાણે લખ્યું છે. રામનો રાજ્યાભિષેક કરવાની ધારણા હતી તેની આગલી રાતે સીતાના મુખમાં કવિએ ઉક્તિ મુકી છે તે એક સ્ત્રીની જ કલ્પનામાં આવે. સીતા રામને કહે છે, ‘કાલે પેઠું કેઈ સાડી રે; અતિ આનંદ થાય;’ ‘જુઓ કાળી ન પેરાયે, મુને લાલ ન ગમે રામ, ત્યમ લીલી ના પેરાયે; મુને પીળી ના ગમે રામ રે, હું તો પેંરીય શુભાળી સ્વામી, તમને કહું છું સુસ્તક નામી રે; પેઠું દાળીના જોઈ જોઈ, દીવાળી રે’વા દેહ ના કાપ રે.’ તેમ રામ પણ કેવો વાઘો ને કેવી પાધ પહેરશે તે પૂછી તેનો જવાબ મળે છે, ત્યારે સીતા જાય છે એમ વર્ણવ્યું છે.

દીવાળી બાઈની કવિતા સાદી અને જીવનની શુદ્ધતાથી ભરેલી છે; એનું જ સાદુ શુદ્ધ અને સૌમ્ય જીવન કવિનું પોતાનું પણ હતું.

રાધાબાઈ વડોદરાની દક્ષિણી બ્રાહ્મણ હતી અને કોઈ અવધૂતનાથ નામના સાધુની સાથે હમેશાં રહેતી. તેને પૂજ્ય ગુરુ માની તેની સેવા કરતી અને પોતાનાં કાવ્યોમાં તેનું નામ હમેશા લખતી. રાધાકૃષ્ણની અચ્ચલ ભક્તિ તે કરતી. અવધૂતનાથ સાથે ઉત્તરમાં તેમ જ દારકાંની યાત્રા તેણે કરી હતી. રામનાથના મંદિરમાં તેનો વાસ હતો. તેના જીવનનો પૂર્વ વૃત્તાંત જાણવામાં આવ્યો નથી. સવત ૧૮૯૦ માં અવધૂતનાથની એ શિષ્યા યઈ ત્યારથી એની હકીકત જાણાએલી છે. એને જોયેલી એવા ઘણા મનુષ્યો વડોદરામાં છે એમ પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રસિદ્ધકાર કહે છે. ગુરુ પાસે પુરાણ કથાઓ તેણે સાંભળેલી. પોતે બજન બનાવી સાજ સાથે સુંદર રીતે ગાતી ત્યારે લોક મોહ પામતા.

એ બાઈની કવિતા ગુજરાતી કહી શકાય તેવી નથી. તેમાં હિંદી મરાઠી અને ગુજરાતીનું એવું મિશ્રણ છે કે તે બધી ભાષા આવડનાર જ સમજી શકે તેમ છે. ભાગવતના પ્રસંગોપર તેની કવિતાઓ છે. તે સિવાય ઘણા નામાંકિત ભક્તોનાં ચરિત્ર પણ કાવ્યરૂપે તેણે વર્ણવ્યાં છે. વળી પોતે યાત્રાઓ કરેલી તે યાત્રાના સ્થાનને ઉદ્દેશીને પણ કાવ્યો લખ્યાં છે. એ રીતે આ લેખમાં આવેલી બીજી કવિઓ કરતાં એનાં કાવ્યોમાં વિષયોની વિવિધતા વધારે છે. એનું જ્ઞાન વિશાળ અને કવિત્વશક્તિ સામાન્ય કરતાં ચઢીઆતી પ્રતની છે. દીવાળીબાઈની પેઠે એનાં કાવ્યો વર્ણુનાત્મક વધારે છે. બધી ગરખીઓની ચાલો ગુજરાતમાં પ્રચલિત લીધી છે. એની કવિતામાં ભાષા કેવી જોળાઈ છે તેના ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ.—

‘ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણા ચોરરે,
સુણો જન્મ જોનાયા ચોરરે,
દેવા કરે સેવા રાધીબાઈરે,
માતા યશોદા તણે કૃષ્ણરામરે,
જગમે કા દેસ તેરા સા’યારે.

આવી રીતે તમામ કાવ્યોમાં મિત્ર ભાષા હોવાથી ગુજરાતી વાંચનારને તેમજ બધી ભાષા સમજનારને પણ સમજાવણું કરવામાં કોઈકે ક્ષતિ થાય છે.

આ સર્વ સ્ત્રી કવિઓનાં કાવ્યો અને ચરિત્રો જોતાં એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે જેમ ગુજરાતના કવિઓનો મોટો ભાગ ભક્ત કવિઓનો છે તેમ સ્ત્રી કવિઓ તો સર્વે ભક્ત જ છે. તેમનાં કાવ્યની પરીક્ષામાં તેમની કવિ તરીકેની તેમ જ ભક્ત તરીકેની પરીક્ષા સ્વાભાવિક રીતે જ થાય. ભક્ત હોવાથી જ કવિ થઈ હતી માટે તેમની ભક્તિ જે તેમની કવિતા શક્તિના મૂળરૂપે છે તે ધ્યાનમાં લીધા વિના તેમની કવિતાનું યથાર્થ વિવેચન થઈ શકે તેમ નથી. ગુજરાતના પ્રથમ પંક્તિના કવિઓ પ્રેમાનંદ કે દયારામની બરોબરી કરવા સરખી ઉચ્ચ કાવ્ય શક્તિ એ કોઈનામાં નથી એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. તેમ બીજા વર્ગના કવિઓ કરતાં કોઈ રીતે સ્ત્રી કવિઓનાં કાવ્યો ઉતરે તેમ નથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે. તેમની કવિતાનો વિષય પરમેશ્વર છે અને તે સર્વનો ભક્તિભાવ એવો ગાઢ છે કે એ બાવની અતિશયતાથી લાગણીઓ ઉભરાઈ કવિતાનું રૂપ ધારણ કરે છે. સાંસારિક ભિન્ન ભિન્ન સ્થિતિનાં જતાં સર્વને સંસારનાં બંધન નહોતાં અને સંસારથી વિમુખ થઈ આપું જીવન ભક્તિપરાયણતામાં કહાડેલું એમ જેમનાં ચરિત્ર જણાયાં છે તે પરથી માલમ પડે છે સંસાર છોડવાથી જ તેમને જ્ઞાન અને સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરવાનો અવકાશ અને સાધન મળેલાં. સંસારમાં રહેલી સ્ત્રીઓની કલ્પના શક્તિ કાવ્ય રચવા કરતાં નવલ કથાઓ લખવા તરફ પ્રેરાતી હશે એમ ઇંગ્લાંડની સ્ત્રી લેખકો જોતાં લાગે છે. આપણા દેશમાં તો તેવું જ્ઞાન અને સંસ્કાર સંસારીજીવનમાં ગુંથાએલી સ્ત્રીઓને ભાગ્યે જ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રસિદ્ધ ગુર્જર સ્ત્રી કવિઓ વિશે યથાશક્તિ ચર્ચા કરી છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળા અને બૃહત્ કાવ્ય દોહન એ એ ગ્રંથોની સહાયતા છૂટથી આ લેખમાં લીધી છે. એ ગ્રંથો સિવાય અન્યત્ર સ્ત્રી કવિઓનાં કાવ્યો હશે તે જાણમાં નહિ હોવાથી તેનું વિવેચન થઈ શક્યું નથી. અર્વાચીન સમયમાં સ્ત્રીઓની કવિતા કોઈકે કોઈકે રચેને નજરે પડે છે પણ ઇંગ્રેજોમાં કાવ્ય લખનાર બંગાળની તરલતા દત્ત કે સરોજિની નામક સરખી સખળ શક્તિધરાવનાર નવીન સ્ત્રી કવિ હજી ગુજરાતમાં થઈ નથી. તેમજ પ્રાચીન કવિઓની ઢબનાં પણ હાલની સ્ત્રીઓનાં કાવ્યો નથી તેથી તેમનાં કાવ્યોની પરીક્ષા પાછળના જમાનાને સોંપવી ઉચિત છે. અંગ્રેજ અને સંસ્કૃત અભ્યાસના પરિણામે પુરુષ કવિઓનો નૂતન વર્ગ ચમો છે તેવો જ કોઈ કાળે સ્ત્રી કવિઓનો યશ એવી આશા સાથે આ અલ્પ મતિ અનુસાર લખેલો લેખ સમાપ્ત કરું છું.

સૌ. વિદ્યા.

મનુષ્ય સ્વભાવ.

ઉપેન્દ્રવલ્લભ

છે એક મહારી સખો દૂર દેશે
આ સયાનથી તે બહુ દૂર રે' છે
પ્રીતી અતી તે મુજ માઠ ધારે
છે એવું યોરો મુજ તેહ સારે—

૧

શાખરિણી

મદી ધમ્મિ હુ તો, જરૂર ઝટ આવે મુજ કને
બહુ યોડે યત્ને, દુરથી અહીં આવી નહી શકે
વહુ યોડું તોયે, સમજી સધળું અર્થ લાદી લે
અને મહારે કાગે, છવન મુખી સર્વે દહ શકે—

૨

તોરક

અતી વ્યાધિ યજી પકડાઈ યદી
નવ તે સમયે હુ યાચ કદી
'લ્લહુ', બોલુ નહીં, વળી કુર બનુ
તદાપી કદી મેવ સહે સધળું—

૩

હરીનીત,

છે આવી મહારે શાન્ત પ્રેમી સહનશીલ સખી યદી
જે મુજ કૃતે સહુ અર્પવા તૈયાર છે તેવી વળી
તોયે ન ગણતા તેહને કરી હુ દૂર ચાહું બીજી
એ અન્યનાં ગુણુ વર્ણુનો કરજો શ્રવણુ સર્વે । હજી—

૪

વસંતતિલન,

એ અન્ય મહારી સખી આંહી રહે સદાયે
આ દેશમાં—સમિપમાં—વસતી જણાયે
તેના પરે અતીવ છે મુજ સ્નેહ ઘેસો
તેના પ્રતિ બહુ હુ આકર્ષાઈ છુ અહો!—

૫

ચાહુંલ,

તેને તો નથી લેશ માત્ર પરવા મહારી તદાપી મહેને
લોભાવે નિજ સત્ય અંતર યજી આકર્ષી એવે મહેને

ભણી પાસ નથી અતી વિનવીને યત્નો કરું હું જરા
પ્રિતે ના મુજની પ્રતિ નીરખતી અમિ ભર્યો અશુભાં- ૧

હરીગીત.

હું સમજું છું એ સર્વ તોયે નિત્ય ખેંચાઉં તહીં
હું માતું છું એ સત્ય નાગણુ. ડંખશે કો દી કંઈ
હું જાણું છું કે વિષ મુજને વ્યાપશે વસમું અતી
તોયે અરે એ દુષ્ટ સંગંતી તો જરા છુટતી નથી ૭

અનુશુચ.

આ સખી સૌ મનુષ્યોને બે સખી મળતી વળી
તજ પહેલી ગ્રહે બીજી એ સ્વભાવ થયો નહી ૮

હરીગીત.

ભાકિત અને આચારી તે બે સખીયો આ કહી
છે એક દૂર અને બીજી છે આદ્ય જે સમિપે રહી
છે દિત ધણું વળી એવકારક લાભદાતા તે તજ
યું કામ ઇચ્છી અન્ય જોયી નાશ છે એ પારખી ૯

દોશ.

લેશ યત્ન કરે અભિલાષ ધારે
દોષી પ્રથમ સખી આવશે ત્વરાએ
સ્વભાવ થકી અન્યને હડેલી દેશે
વળી એ સમે પ્રભુ સહાય દેશે— ૧૦

તા. ૨૮-૮-૦૯
અધેરી.

સૌ. સુમતિ.

નાઇટ્રોજનવાળાં ખાતરો.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૬૨ થી.)

સાઇએનેમાઇડના Polymerisationથી ઘાઇસાએનેમાઇડ અને છે અને પછી તેમાંથી Dicyandiamidine કીઘસાઇએનઘાઇએગીઘાઇન અને દ્વારા પણ તૈયાર થાય છે. આ શિવાય નાઇટ્રો લાઇમમાં ગવાનીઘાઇન (Guanidine) ના દ્વારા અને તેના Nitroderivatives (નાઇટ્રોજન પસાર કરતાં થતા પદાર્થો) પણ બનાવી શકાય. આ બધા પદાર્થો ડ્રક્ત રંગના ઉદ્યોગમાં નહીં, પરંતુ દારૂગોળા અને સળગી ઉઠે એવાં પદાર્થોનું ઉત્પન્ન કરવામાં પણ ઘણા વાપરી શકાય એમ મારે ખાસ જણાવવું જોઈએ. દારૂગોળામાં આ પદાર્થો ઉમેરવાથી તેમાં નહીં મળી શકે એવા નાઇટ્રોજનનું પ્રમાણ વધે છે.

વીજળીકે જડીના તાપને લીધે કેટલેક સાઇએનેમાઇડમાંથી બનતા બીજા Organic પદાર્થો પૈકી હું આ આપણની અતિ લિબિમના Extract of meat (માંસનો સત્) માંના એક ઉપયોગી તરવ વિષે જણાવીશ. આનું નામ Creatine કીએટાઇન છે અને તે નાઇટ્રોલાઇમમાં સારકોસાઇનને સંયુક્ત કરવાથી તૈયાર થાય છે.

રસાયણશાસ્ત્રની મદદથી કૃત્રિમ રીતે એલીઝરાઇન, ગળી અને એવા બીજા પદાર્થો કુદરતી રીતે કરતાં પણ ઘણા સારા બનાવવા શકેહ મળેલી હોવાથી, માણસના પોષણને મારે જોઈતા કાર્બોહાઇડ્રેટસ અને પ્રોટીન્સ પણ તેમના તરવામાંથી કૃત્રિમ રીતે રસાયણ શાસ્ત્રીઓ બનાવી શકશે ત્યારે મનુષ્ય જતને કુદરતના અનિયમિત પાકપર જરા પણ આધાર રાખવાની જરૂર રહેશે નહિ એવા આશાબંધ વિચારો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. જેમ ખાંડ સંબંધી ફેતેહ મળી છે તેમ રસાયણિક પ્રયોગશાળામાં કુદરતી રીતે કરતાં પણ વધારે સારી રીતે તૈયાર કરી શકાય એમ હું જોકે રસાયણશાસ્ત્રી તરીકે ૬૬ વિચાર ધરાવું છું તો પણ જમીનમાંથી નેટલો પાક મળી શકે છે તેટલો જ પાક આપણે કૃત્રિમ રીતે મેળવવામાં ફેતેહમદ ઉતરીયું કે નહિ એ વિષે મને ઘણી શંકા રહે છે. પ્રયોગ શાળાઓમાં અને કારખાનામાં જે રસાયણિક નિયમો અને રીતો પર કામ કરવામાં આવે છે તેના જ ઉપર ખેતીના પાકનો પુરેપુરો આધાર રહેલો છે તે ખર; પણ આ રીતો ખરાખર કામમાં આવે તે સાર ખેડૂતને સૂચ, વાતાવરણ અને જમીનમાંથી બારોબાર જોઈએ તેટલી શક્તિ મળે છે તે, ઉદ્યોગમાં શક્તિ આડકતરી રીતે મળે અને તેથી તેનું ખર્ચ પણ બહુ થાય. આ ઉપરાંત રસાયણશાસ્ત્રીના સાહિત્યે કરતાં પરમેશ્વરે બનાવેલાં પ્રાણીઓ અને છોડવાઓ તેમને મળેલી શક્તિનો ઉપયોગ વધારે મારી રીતે કરી શકે તે પણ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ.

હવે આર્થિક સ્થિતિએ જોતાં, જે પદાર્થો જમીનમાંથી પુરતા જથ્થામાં મળી શકતા

નથી તે પદાર્થો રસાયણ શાસ્ત્રની મદદથી પુરા પાડીને આપણી ખોરાકની ચીજોનો બંધર વધારીએ તો આખરે અનહદ ફાયદો થશે એ નિઃસંશય છે.

“જ્યાં ફક્ત એક મણુ અનાજ પાકતું હોય અથવા એક-બારો ધાસ થતી હોય ત્યાં બે મણુ અનાજ કે બે બારો ધાસ ઉગાડી શકે તે મનુષ્ય પોતાના દેશને ઘણો જ ફાયદો કરે છે,” એવું ડીન સ્વીસ્ટનું જુના વખતનું વચન છે; અને “જેવી રીતે ચિત્રકાર પોતાની અકલ્પ વાપરીને રંગનું ચિત્રણ કરે છે તેવી જ રીતે જો ખેડુત ખાતર સંબંધી પોતાનું જ્ઞાન વધારી ખેતી કરે તો નબળા પાક વિશે જરૂર પણુ લુપ્ત રહે’ નહીં એવું માકર્વાઈએ સોલ્જબરીનું વચન છે. આ બે ફકરાઓ પહેલેથી જ ખેતી સાથેના રાસાયણિક ઉદ્યોગના સંબંધમાં બોમિયા રૂપ થઈ પડ્યા છે અને હવે પણ થઈ પડશે.

પ્રો. મેટ્ટોલાએ ચર્ચા કરતાં જણાવ્યું કે ખેતીના કામ માટે જોઈતા પદાર્થો કુદરતે આ દેશ (ઇંગ્લેન્ડ) માં આપ્યા નથી અને આપણા ઉપર ધણી કઠોરતા વાપરી છે તે જણીને કોઈ પણ માણસને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયા વગર રહેશે નહિ. એક નમુનેદાર ખેડુત તો ઇમેજ જ છે; પણ એમ લાગે છે કે તેને કુદરતી કે તૈયાર કરેલા પદાર્થો માટે ખીજ દેશો પર આધાર રાખવો પડે છે.

x x x x x

ખેતીની પ્રગતિના સંબંધમાં ડૉ. લિબિગના કામ માટે જોસતાં હું જણાવું છું કે તે મોટા રસાયણ શાસ્ત્રી અને ઇંગ્લીશ ખેડુતોની વચ્ચે Intermediary (દલાલ) તરીકે લોર્ડ પ્લેકેરે જે કામ કર્યું હતું તે આપણે બૂલી જવું જોઈએ નહીં. લિબિગના કામની મદદતા પહેલ પહેલી આજ મૃદસ્થને જણાઈ હતી; તેમણે તેનાં પુસ્તકોનું બાણંતર કર્યું હતું, તેને ઇંગ્લેન્ડમાં નિમંત્રણ કર્યું હતું અને લિબિગની શોધખોળની ઉપયોગિતા બતાવવા સાર તેની જોડે ફરી ગામે ગામના ખેડુતોની સમક્ષ અગત્યનાં બાપણે આપ્યાં હતાં. આ સંબંધી યાદ લાવતાં ઇંગ્લેન્ડના રસાયણવેત્તા તથા ખેડુતોએ લોર્ડ પ્લેકેરેના નામની લિબિગના નામ જોડેની યાદગીરી રાખવા સુકલું જોઈએ નહીં.

હવે મારે ખીટની ખાંડના કચરામાંથી મળતા પોટાશના ઉપયોગ માટે જોસવું છે. અસુક જાતના પાકને પોટાશ ઘણો કામ આવે છે તેમજ તે ઘણો જરૂરનો છે એ વાત દરેક જણ સ્વીકારે છે અને ઇંગ્લેન્ડમાં ખીટમાંથી ખાંડ તૈયાર કરવાનો સવાલ વારંવાર ઉભો થાય છે. ઈ. સ. ૧૮૬૦-૭૦ માં જેમ્સ હન્કને સરોહમાં ખીટરૂટ ઉગાડવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. પણ આ તેમજ એવા ખીજ સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા હતા. આમ હોવાથી ઇંગ્લેન્ડમાં ખીટરૂટ ઉગાડી શકાય કે નહિ અને જો ઉગાડી શકાય તો તે કામ શા માટે હાથ ધરવામાં આવ્યું નથી તે સવાલોનો આજના વિષયને અંગે નિર્ણય થવાની જરૂર છે.

નાઇટ્રોજનવાળાં ખાતર સંબંધી મારે કહેવું જોઈએ કે સાઇએનેમાઇડના રૂપમાં નાઇટ્રોજન Fix કરી શકાય છે એવું ગ્રોફેસર કેન્કે વ્યવહાર રીતે તેમજ ગણતરી કરીને બતાવી આપ્યું છે તો પણ રાસાયણિક રીતે એતાં તે સાઇએનેમાઇડનો નાઇટ્રેટ બનાવવાની ક્રિયા

ધણી લાંબી છે અને છોડવાને તો ફક્ત નાઇટ્રોજન કામ આવે છે, માટે ચિલીના સુરાખાર સાથે સરખાવતાં સાઇએનેમાઇડ આતર તરીકે કેટલું ઉપયોગી છે તે નક્કી કરવાનો સવાલ તો હજી ઉભોજ છે. આ સવાલનો નિર્ણય કરવા સાર જુદે જુદે ઠેકાણે અખતર કરવામાં આવ્યા છે, પરંતુ શું પરિણામ આવ્યું તે જાણતની ચોક્કસ હકીકત હજી મળી નથી.

છેવટે પ્રોટીડસ ખનાવવામાં પ્રાણીવર્ગની, હરીફાઈ કરે એવી રાસાયણિક રીત ઉપ-
જનીવી કાઢતાં ધણો વખત લાગશે એ જાણના પ્રોફેસર ફ્રેન્કના વિચારને હું પુરેપુર અતુ-
મોદન આવું છું.

જીવન શાસ્ત્રીની રીતે જોતાં પણ નાઇટ્રોજનના Fixation સંબંધી પ્રશ્ન સજીવ જંતુઓએ ક્યારનુંએ નિરાકરણ કરી દીધું છે. આપણે બધા જાણીએ છીએ કે સીમ્બાયોટીક (Symbiotic) ગોઠવણથી એક જાતના જંતુઓ મારફતે Leguminous (લેગ્યુમીનસ) છોડવાઓ નાઇટ્રોજન મેળવે છે. આ છોડવાના nodules (નોડ્યુલસ) માં જંતુઓ રહેલાં છે; તે જંતુઓ ખારોખાર વાતાવરણમાંનો નાઇટ્રોજન લઈ લે છે અને આવી રીતે Legu-
minous પાકને પોષણ આપે છે. એટલે જે સવાલનો નિર્ણય કરવા સાર રસાયણ શાસ્ત્રનાં ઉંઝા જ્ઞાનની જરૂર છે તે સવાલનું નિરાકરણ કુદરતના હલકામાં હલકા જંતુઓ કરી શકે છે.

પ્રોફેસર મેંડેલા બોલી રહ્યા પછી-સર ઉવીલીયમ ફ્રેન્કે નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા-

આ મંડળ આગળ ચોલાક વર્ષ ઉપર પ્રોફેસર ગાઇએ જે સવાલ મૂક્યો હતો તે હાલ જણાવવાની હું રમ લેઉં છું. નાઇટ્રોજન અને ઑક્સીજનનો સંયોગ કરવાની સાથે સાથેજ કેશમ સાઇએનેમાઇડ ખનાવવાનું કામ હાથ ધરવું જોઈએ. ડૉ. ફ્રેન્કની રીતમાં શુદ્ધ નાઇટ્રો-
જન ધણોજ જોઈએ છીએ; અને ઑક્સીજન નકામો જવા દેવામાં આવે છે. માટે આ રીત ધણી ખર્ચાળ છે. બીજી રીતે જોતાં બર્કેલેન્ડ-આઈડની રીતે નાઇટ્રોજન અને ઑક્સીજનનો સંયોગ કરવા સાર, જે વાયુઓ આર્ક (arc) માંથી પસાર થતા હતા તેમાં હવાના કરતાં ઑક્સીજન વધારે પ્રમાણમાં હતા. જો આ બે રીતનો સાથે સાથે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો વધારાના પદાર્થો સારા કામમાં લાવી શકાય અને કોઈપણ પદાર્થ નકામો જાય નહિ.

હવે જે શોધખોળ હમણાં ચાલે છે અને જે હજી કંઈ પણ માહિતિ આપી શકાય એવી સ્થિતિએ પહોંચી નથી તે શોધખોળ સંબંધી હું કંઈ કહેવાની રમ લેઉં છું. ડૉ. ફ્રેન્કની રીતમાં શક્તિ આપણને મળે છે અને બર્કેલેન્ડ-આઈડની રીતમાં આપણે વારંવાર શક્તિ આ-
પીએ છીએ. આ સંબંધી મારા એક પ્રયેગમાં એક ઘણું અજાણ્ય જંતું પરિણામ આવ્યું છે. અમુક ઉષ્મમાન મળે તો જ નાઇટ્રોજન અને હાઇડ્રોજનનો સંયોગ થાય છે એ સર્વ કોઈ જાણે છે. અને દરેક નવા રસાયણવેત્તાને ખબર છે કે નાઇટ્રોજન અને હાઇડ્રોજનના સાદા મિશ્રણમાં વીજળીનો તણુપો પસાર કરીએ તો ઍમોનીયા બને છે અને જો ત્યાં આગળ ગંધકનો તેજબ શરખીએ તો બધા મિશ્રણનો ઍમોનીયા બને ત્યાં સુધી આ રાસાયણિક ક્રિયા ચાલુ રહે છે. પણ જે નાઇટ્રોજન અને હાઇડ્રોજનના વાગ એકઠા થયેલા હોતા નથી તેના પ્રમાણમાં દરેક વ-

ખતે એમોનીયા ધણો ઓછો બને છે. કાર્સ રૂઢને આગળ ચોડા વખત પર અખતરા કરવામાં આવ્યા હતા ત્યારે એમ માલુમ પડ્યું કે ઉંચા ઉષ્મમાનમાં એમોનીયાના તત્ત્વો જુદા પડે છે, અને જેમ જેમ ઉષ્મમાન ઓછું કરવામાં આવે તેમ તેમ નાઇટ્રોજન અને હાઇડ્રોજનના પ્રમાણમાં વધારે એમોનીયા બને છે; પણ આસરે ૫૦૦ ડીગ્રી કરતાં ઓછું ઉષ્મમાન હોય તો નાઇટ્રોજન અને હાઇડ્રોજન એટલા ધીમે ધીમે એકઠા થાય છે કે એમોનીયા જુગ પ્રમાણમાં જ મળે છે. રેડીયમ ઇમેનેશન (Radium Emanation) એ શક્તિનો મોટો ભંડાર છે અને તેને લીધે એમોનીયાના તત્ત્વો જટ જુદાં પડે છે એટલું જ નહિ પણ નાઇટ્રોજન અને હાઇડ્રોજનનો સંયોગ પણ ઝપાટા બંધ થાય છે. આ ઠેકાણે Radium Emanation એ રાસાયણિક ક્રિયાનો વેગ વધારે છે કે તેમાંની શક્તિને લીધે ક્રિયાને ટેકો મળે છે તે વિષે મને કંઈ પણ ખબર નથી, પણ એ તો નિર્વિવાદ છે કે નાઇટ્રોજન અને હાઇડ્રોજનના રાસાયણિક સંયોગને લીધે આપણને શક્તિ મળે છે. આ સંયોગ કરવા સાફ વધારાની શક્તિ આપવાની જરૂર રહેતી નથી. હજુ સુધી તો એમ માલુમ પડ્યું છે કે જેટલી ઝડપથી એમોનીયાના તત્ત્વો જુદાં પડે છે તેટલી જ ઝડપથી નાઇટ્રોજન અને હાઇડ્રોજનનો રાસાયણિક સંયોગ થાય છે; અને જ્યારે આ ક્રિયા Radium Emanationમાં ઘર્ષ થોડો છે તો તેના જેવો ખીજો કોઈ પદાર્થ હશે કે નહિ તે જોણી કાઢવાનો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે. જો આવો કોઈ પણ પદાર્થ આપણને મળી શકે તો આ પ્રશ્ન જટ નિરાકરણ ઘર્ષ નય. ગમે તેટલો હાઇડ્રોજન તૈયાર કરવામાં બારે મહેનત પડતી નથી; અને હાય આવેલાં ખરેખરાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવાથી આ હાઇડ્રોજનને નાઇટ્રોજન સાથે સંયુક્ત કરી શકાય, એમાં કંઈ પણ શક નથી.

ત્યાર બાદ મી. એ. એમ. લીએ દીકા ઠરી કે—

કોલસા અને સળગે એવા ખીજ પદાર્થમાંથી એમોનીયમ સલ્ફેટના રૂપમાં નાઇટ્રોજન મેળવવામાં ઇંગ્લાંડ પહેલે નંબરે છે. ૧૫ વર્ષ પહેલાં દર દન કોલસામાંથી ડૉ. મૉન્ડ ૮૦ રતલ જેટલો એમોનીયમ સલ્ફેટ બનાવતા હતા. આ રીતમાં ધણો વધારો થયો છે તે એટલે સુધી કે પીટ નાતના કોલસામાંથી એમોનીયા તૈયાર કરી શકાય છે. આ સંબંધમાં ગ્રેડિસર ફ્રેન્કે જણાવ્યું છે કે પીટમાંથી એમોનીયા બનાવવાની રીતનો ડૉ. મૉન્ડની સલાહથી ડૉ. ફ્રેન્કે ઉપયોગ કર્યો પણ એમાં રહેજ બૂલ થયેલી છે તે મારે જણાવવી જોઈએ. કોલસાની ખાણમાંના નકામા પદાર્થમાંથી અથવા જે જર્મનીના “ સીક્ષખીક (લેક લાઇમ)”માં ધણો ભાગ નાઇટ્રોજનનો હોય છે તેમાંથી નાઇટ્રોજન મેળવવાને મૉન્ડની રીતનો ડૉ. ફ્રેન્કે ઉપયોગ કર્યો એ ખરું, પણ પીટ સંબંધી મારે કહેવું જોઈએ કે ડૉ. મૉન્ડ અને હું ડૉ. ફ્રેન્કેને મળ્યા તે પહેલાં એકાદ વર્ષ પર એટલે ઈ. સ. ૧૯૦૩ માં રોકફોર્ડ ઓન દીઝ આગળ લંડનની પાવર પ્લાસ કોરપોરેશન તરફથી હું પીટનો વ્યાસ બનાવતો હતો અને આ મંડળે જર્મનીમાં જે કારખાનાં સ્થાપ્યાં હતાં તે કારખાનાનો રીપોર્ટ આ બાબતમાં અપાયો છે. આજ કંપનીએ ખીજા બે મોટાં કારખાનાં સ્થાપ્યાં છે તે પૈકી ઇટાલીનું એક નવું કારખાનું પ્રલેકટ્રીસીટી સપ્લાઈ રોશન આગળ છે. જર્મનીમાં ખીજાવળો પ્રદેશ ધણો વિસ્તીર્ણ છે અને તે પ્રદેશમાંથી નીકળતા પીટનો ઉપયોગ કરવામાં મૉન્ડની રીત ધણી કામ આવે છે એવું

બરાબર સમજનાર તરીકે ડૉ. કેરો અને પ્રોફેસર કેન્કને ઘણો ધન્યવાદ આપવો ઘટે છે. ઇંગ્લાંડમાં તેમ જ આયર્લેન્ડમાં પીટના મોટા થર છે અને તેમાંથી ઘણો નાઇટ્રોજન મળે તેમ છે અને તેનો વ્યાસ કરીએ તો પાવર વ્યાસને નકામા પદાર્થ તરીકે ગણતાં પણ એમાંથી એટલો બધો એમોનીયા મળે કે તે કામમાં ઘણો નફો થાય. એક ટન પીટમાંથી કેટલો સલ્ફેટ ઓફ એમોનીયા નીકળે તેનો આધાર તે પીટમાના નાઇટ્રોજનના પ્રમાણ પર રહે છે. પણ મારા અનુભવ પરથી કહી શકું કે સાધારણ રીતે એક ટન પીટમાંથી ૮૦ થી ૧૬૦ રતલ એમોનીયમ સલ્ફેટ મળી શકે. નાઇટ્રોજનવાળાં ખાતરના કાચા પદાર્થ તરીકે એટ બ્રીટ-નનો પીટ કેટલો બધો કામ આવી શકે તેનો ઉપર જણાવેલી હકીકતથી બરાબર ખ્યાલ આવશે. દર ટને ૨૫ કે ૩૫ શિલિંગના ખર્ચે વ્યાસ બનાવવા સારૂ જોઈતી પ્રતનો પીટ તૈયાર કરી શકાય. દર ટન પીટમાં ૨૫ કે ૩૦ ટકા જેટલો ભાગ એમોનો હોય છે.

મીડલેન્ડ્સમાં પણ નકામા નાના કોલસામાંથી એમોનીયા મેળવવા સારૂ તેનો વ્યાસ બનાવવાનું એક મોટું કારખાનું બંધાય છે અને તેમાંથી નીકળતો પાવર વ્યાસ ફાલ તો નકામો જવા દેવામાં આવે છે.

છેવટે મી. સી. રેવીસે જણાવ્યું કે:—

નોડ્યુલના જંતુઓ વિષે ખબર પડ્યા પછી તેમને જોઈતું પોષણ મળે એવા પદાર્થો બનાવવાનું એક મંડળ ઉભુ થયું છે. પણ એવા પદાર્થોના ઉપયોગની કંઈ સારી અસર ન થવાથી આ કંપની નાસીપામ થઈ છે. પરંતુ આ બાબતમાં ઘણા સુધારા થયા છે એટલે પહેલાં જે મુશ્કેલીઓ નડતી હતી તે હવે દૂર થઈ છે. અને હાલ કેનેડા અને ઓસ્ટ્રેલી-આમાં આવેલા અમુક પ્રદેશોમાં આ જંતુઓને ઉછેરવામાં આવે છે. આ જંતુઓ ખેડુતોને તેઓ વાપરી શકે એવી સ્થિતિમાં આપવામાં આવે છે અને તેમની વપરાશને લીધે પાકમાં વધારો પણ થયેલો માલૂમ પડે છે. આ જંતુઓ હજી ઇંગ્લાંડમાં લાવવામાં આવ્યા હોય તેમ જણાતું નથી પણ પ્રોફેસર બ્રાઉન લીએ જે અગત્યનું કામ કર્યું છે તે આપણે જુની જરૂ જોઈએ નહિ. અત્યાર સુધી તો એમ જ ધારવામાં આવતું હતું કે નોડ્યુલના જંતુઓ શક્ત લેગ્યુ-મીનસ જાતના છોડને કામ આવે છે પરંતુ પ્રોફેસર બ્રાઉન લીએ હાલ બતાવી આપ્યું છે કે આ જંતુઓ ગમે તે જાતના છોડને માટે ઉપયોગમાં આવે એવા છે.

સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ.

સાહિત્ય અને તેનાં અંગો.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૪૬૭ થી.)

૩. નવલકથાઓ, વાર્તાઓ, અને રૂપકો.

નાટકો અને સંવાદો મુકીને હવે આપણે સાહિત્યનાં ત્રીજાં અંગ તરફ વળીએ. નવલકથાઓ અને વાર્તાઓ તરફ સ્વાભાવિક રીતેજ માણસને વધારે પ્રેમ હોય છે. ન્હાનાં બાળકોને પણ વાર્તા સાંભળવી વધારે ગમે છે. અર્ધશિક્ષિત સ્ત્રીઓ અને પાઠશાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ પણ વાર્તાનાં પુસ્તકો ઘણા ઉત્સાહથી વાંચે છે. રામાયણની કે શિવપુરાણની કે ગરુડપુરાણની કથાઓ સાંભળવાને લોકોની ઠંઠ ઝાગે છે. ધર્મ ઉપર આપણા લોકોને વધારે આસથા હોય છે એ ખરું, પણ ભગવદ્ગીતા કે બીજાં કોઈ ગ્રંથોનાં કે ભક્તિનાં પુસ્તકો વાંચવાં જેને નથી ગમતાં તેને પણ આવાં પુરાણો વાંચતાં સાંભળવાં ગમે છે, અને હરદાસનાં હરિકીર્તનમાં રસ પડે છે, તેનું કારણ જ એ કે વાર્તા માણસને ઘણી પ્રિય હોય છે. સામાન્ય વાર્તાઓ અને નવલકથાઓમાં ભાષા અધરી નથી હોતી, લોકોને રૂચે એવાં રસિક વૃત્તાંતો હોય છે, શિલ્પકલાનાં લાંબાં ટાલણાં નથી હોતાં, અને ઘણા કેળવણ્યસા પ્રકારની રસિકતા જોઈએ એવું બહુ નથી હોતું. તેથી તે જનસમૂહમાં લોકપ્રિય વધારે થાય છે. જેમાં શૃંગારરસ વધારે આવેલો હોય કે જેમાં અરેબિયન નાઇટ્સના જેવા ચમત્કાર આવતા હોય તે વધારે વંચાય છે.

એવા પ્રકારનાં વાંચનથી જનસમાજને હાનિ ન થાય માટે અંદર અનીતિનાં ચિત્ર એવી રીતે ન મુકાવવાં જોઈએ કે જેથી વાંચકના મગજ ઉપર ખોટી છાપ પડે. નવલકથાનું કામ વિવિધ પ્રકારનાં મનુષ્યોના સ્વભાવ આલેખવાનું હોવાથી અનીતિમાન પાત્રો તો અંદર આવેજ. પણ તે પાત્રો એવી રીતે મુકાવવાં જોઈએ કે જેથી નીતિમાન મનુષ્યોનું ગૌરવ વધારે સચોટ રીતે સ્થાપિત કરાય અને અનીતિમાન મનુષ્યોને પડતાં દુઃખોને લીધે અથવા તેનાં હૃદયમાં ચતી પીડાઓને લીધે વાંચકને અનીતિ તરફ અત્યંત અણુગમે ઉત્પન્ન થાય.

જળી, નવલકથામાં અસંભવનો દોષ ન હોવો જોઈએ. નવલકથાની સૃષ્ટિ આપણી આ સૃષ્ટિના જેવીજ આબેહૂબ હોવી જોઈએ એવો કંઈ નિયમ નથી. જૂતો અને પિશાચો, દેવો અને દાનવો, અપ્સરાઓ અને પરીઓની સૃષ્ટિ કલ્પવાની નવલકથાકારને સંપૂર્ણ છૂટ છે; પણ એ જૂતો અને એ પિશાચોનાં, એ દૈત્યો અને એ દાનવોનાં, એ અપ્સરાઓ અને એ પરીઓનાં વાણી, વર્તન વગેરે એવી રીતનાં હોવાં જોઈએ કે જેથી આપણને એમ જ લાગે કે એ પ્રાણીઓ જે હોય તો બરાબર એવીજ રીતે વર્તે. જે એમ ન હોય તો જોઈએ તેવો રસ ઝામે નહીં અને વાંચનારો સંતોષ મળે નહીં. કલ્પનામય રચનાઓમાં આપણને આનંદ મળે છે તેનું કારણજ એ કે આપણી કલ્પનાશક્તિનાં બળવડે આપણે તે વસ્તુને સત્ય જેવી ગણી શકીએ છીએ. નાટક જોઈને આપણે ખુશ થઈએ છીએ, ચિત્ર જોઈને

આપણે આનન્દ પામીએ છિયે તેવું કારણજ એ કે નાટકના તખ્તા ઉપર કે ચિત્રપટ ઉપર જાણે ખરીજ વસ્તુ હોય તેવો દેખાવ આપણી નજરે પડે છે. ખાજકને પોતાની ટીંગલીમાં કે ખીછ વસ્તુમાં આનન્દ મળે છે તેવું કારણજ એ કે તે તે વસ્તુમાં તે સત્યતાનું આરોપણ કરી શકે છે. જ્યાં એ ખુબી નદ્ર યદ્ય કે તેની સાથે આનન્દની વસ્તુ તે પણ નિર્મોલ્ય ને નકામી બની જાય છે. માટે નવલકથામાં અસંભવનો દોષ ન હોવો જોઈએ.

નાટકોમાં જેમ નાટકનું વસ્તુ (plot) હોય છે અને તેમાં જેમ જનરવખાવનું ચિત્ર દોરવામાં આવે છે તેમજ નવલકથામાં પણ થાય છે, પણ કાવ્યમાં અમુક વસ્તુઓ દાખલ ન થઈ શકે એવી ગણાય છે. ત્યારે નવલકથાકારને વિષયની પસંદગીને માટે કંઈક વધારે છૂટ રહે છે. ક્યા વિષયો કવિતાને યોગ્ય છે ને ક્યા નથી એ વિષે સૌજન્ય નિયમો થઈ શકે એમ હોય તો પણ તે યવાથી થણા લાભ નથી. જે કવિ હોય છે તેનો પસંદ કરેલો વિષય સ્વાભાવિક રીતે કવિતાને અનુકૂળજ હોય છે. ટીકાકારની દૃષ્ટિએ જે અયોગ્ય ગણાય તેવા વિષયને પણ કવિ પોતાની પ્રતિભા વડે અલૌકિક ચમત્કારવાળો બનાવે છે. સુન્દરતા માત્ર કવિતાનો વિષય છે. માટે આ વિષય કવિતાને યોગ્ય છે ને આ અયોગ્ય છે એવા ચોક્કસ નિયમો કરી શકાય નહીં. તોપણ એટલું નક્કી છે કે નવલકથામાં જે સંસારની ગ્રીણી ગ્રીણી વિગતો આવી શકે તે કવિતામાં આવી શકે નહીં, અને એવી વિગતોને કુશળતાથી વાંચક સમક્ષ મુકવી એમાંજ નવલકથાનો ખાસ ઉપયોગ છે.

અમુક નીતિનો ઉપદેશ જેમાંથી કઢાડી શકાય તેજ નવલકથા સારી એવો કંઈ નિયમ નથી. આ આખી સૃષ્ટિનું બંધારણ નીતિના પાયા ઉપર છે, અને એવી મૃદ્ધિનો જેમાં ચિતાર આપાયો હોય તેવા નાટકો અને નવલકથાઓ પણ નીતિના પાયા પરજ રચાયવાં ગણાય. વાસ્તવિકતાનું તરવ સાચવવા તરફ જ નવલકથાકારે લક્ષ આપવાનું છે. તેમ યતાં તેની રચનામાંથી જે ઉડા ઉપદેશ મળે તે અલ્પત ધણો કીમતી છે. પણ ખાસ ઉપદેશ આપવાનાજ ઉદ્દેશથી રચાયેલી નવલકથામાં ઉંચા પ્રકારનું કલાવિધાન આવી શકતું નથી, અને એવી રચના મનુષ્યની રસિક વૃત્તિઓને ઉદ્દીપ કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે.

નવલકથાઓના બે વિભાગ પાડી શકાય. એકમાં અદ્ભુત ચમત્કાર અને અલૌકિક વૃત્તાન્તો હોય છે, બીજામાં સાધારણ રીતે દુનિયામાં બને એવાં માનવવૃત્તાન્તો હોય છે. એકને romance કહે છે, ને બીજા novel કહેવાય છે. માણસને અદ્ભુત વૃત્તાન્તોનો એવો શોખ હોય છે કે ઐતિહાસિક બનાવોને પણ romanceનાં રૂપમાં મુકવાની લેખકોને જરૂર પડે છે. હુંડી વાર્તાઓમાં નવલકથાકરતાં ઉત્તરતા પ્રકારનું કલાવિધાન હોય છે. તેમાં જન સ્વભાવનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ કરેલું ભાગ્યેજ હોય છે, હૃદયના જુદા જુદા ભાવો વાંચક આગળ ખુબીથી જવલેજ મુકવામાં આવે છે, અને સ્વાભાવિકતા પણ કંચિત્ કંચિત્ નથી જોવામાં આવતી. હાલમાં આપણા માસિકોમાં અનેક વાર્તાઓ આવે છે. પણ તેમાં ઉંચા પ્રકારનું કલાવિધાન નથી હોતું. મોટે ભાગે એ વાર્તાઓ અગ્રેજી વાર્તાઓના અનુકરણ રૂપે હોય છે. જે સ્વતંત્ર રીતે લખાયેલી હોય છે તેમાં પણ જોઈએ તેવી વિવિધતા નથી આવતી અને દાંપત્યરતેહ સિવાય બીજા કશાનાં ચિત્રો અંદર દીકામાં નથી આવતાં. બહેન તરીકે,

માતા તરીકે, દેશજન તરીકે સ્ત્રીથી શું. શું થઈ શકે તે સચવનારી વાર્તાઓ સ્ત્રીઓને માર્ત પ્રસિદ્ધ થતાં પત્રમાં પણ કવચિતજ જોવામાં આવે છે.

આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં વાર્તાના બે પ્રકાર હતા. પુરાણોમાંથી વસ્તુ લઈને રચાયેલાં આખ્યાનો અને કવિકલ્પનાયો ધણીથી માનવવૃત્તાન્તો વાળી વાર્તાઓ. અંગ્રેજી સાહિત્યના romance અને novelની વચ્ચે જેવા ભેદ છે તેવા જ આ બે પ્રકારની વાર્તાઓ વચ્ચે છે. પ્રેમાનંદે આખ્યાનો લખ્યાં છે, ત્યારે સામળભદ્રે માનવ-વૃત્તાન્તો વાળી વાર્તાઓ લખી છે. ત્યાર પહેલાં વરતો, તુળસી જેવા આખ્યાનો લખનારા અને રસમંજરીના લેખક વચ્છરાજ જેવા વાર્તા લખનારા થઈ ગયા હતા. પણ એ બે પ્રકારની વાર્તાઓ રચનાર તરીકે પ્રેમાનંદ અને સામળભદ્ર વધારે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા છે, અને સાહિત્ય ઉપર તેમની અસર પણ વધારે થઈ છે.

હાલના સમયની પહેલી નવલકથા તે મહુમ રા. બ. નંદશંકરનો કરણુધેશે છે. રા. સા. મહીપતરામે પણ “વનરાજ આવડો” વગેરે ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખી છે. પણ તેમાં સંસાર સુધારાના પ્રયોગ વિશેષ ચર્ચાયા છે.

“સાસુ વહુની લગાઈ” પણ એમણે કરી છે. રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથની લખેલી “શુક્રચંદ્રન” પણ સુધારાની દિશાગત કરે છે. “હિંદ અને ઓરિયાનિયા” એ રાષ્ટ્રીય ભાવના જગવનારી રચના છે. ગુજરાતી પ્રેસ તરફથી તેમ જ બીજા તરફથી ફેરલીક ઐતિહાસિક નવલકથાઓ રચાઈ છે. કાદંબરીનું ભાવાન્તર થયા પછી એ નમુના ઉપર ફેરલીક નવલકથાઓ રચાઈ, તેમાંની એક “કુસુમાવલી” છે. પણ નવલકથા એ સાહિત્યના સ્વરૂપને સૌથી વધારે ઉત્તેજન સરસ્વતીચંદ્રથી મળ્યું છે. એ નવલકથાની અસરથી અનેક ન્હાતી મહોટી રચનાઓ થઈ છે. “ચિકમતી વીસમી સદી” માં આધુનિક સંસારનું ફીક ચિત્ર દર્શાવે છે. “સુન્દરી મુખોધ” માસિકના વ્યવસ્થાપકો તરફથી પ્રસિદ્ધ થતી વાર્તાઓમાં હાલની પ્રખ્યાત વિચારો અને અભિલાષોનું ઓછું વતું પ્રતિબિંબ પડે છે. રા. ભોળીન્દરાવ રતનલાલ દિવેદિયાની “ઉપાકાન્ત” (જે શુજરાતી પંચના ગ્રાહકોને ભેટ તરીકે આપાઈ છે) તે, એમની “મૃદુલા” કરતાં વધારે રસમય બની છે. અંગ્રેજી અને બંગાળીમાંથી અનેક ભાવાન્તરો પણ થયાં છે.

રૂપક (allegory) એની સાહિત્યમાં ઉપયોગિતા ઉપર જણાવેલાં સાહિત્યનાં અંગો કરતાં કંઈક યોદી છે. પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં “વિવેક વણુજારો” અને “ઉદયમ કર્મ સંવાદ” વગેરે નજરે પડે છે તો હાલમાં પણ ‘વસન્ત’ જેવાં માસિકમાં ફેરલાંક રૂપકો ગદ્યમાં લખાયેલાં આપણા વાંચવામાં આવે છે. અંડિસન દ્વારા “Vision of Mirza” નું ભાવાન્તર રા. કરીમ મદમદ ભારતરે કરેલું ગયા વર્ષનાં “આંધ્રે ધર્મ પ્રકાશ” માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. હાલનાં ઉત્તમ માસિક પત્રોમાં પણ ભાવાન્તરો આવે છે એ એમની બુદ્ધિને ચોંચ લાગતું નથી, છતાં પોતે પણ ભાવાન્તરો કરવા તરફ રાખે છે ને તે ભાવાન્તરને પ્રસિદ્ધિ આપવી એ લાભદાયી સમજે છે એ ઘણું ખુશી પામવા જેવું છે.

(અપૂર્ણ.)

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

દક્ષિણના પ્રવાસની સંક્ષિપ્ત નોંધ.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૪૭૨ થી.)

રાત્રિએ ટૂંકમાં મુસાફરી કરી તો. ૨૨ ડિસેમ્બર ૧૯૦૮ ની સવારે અમે તાડપત્રી ઉતર્યા. ધર્મશાળામાં મુકામ કરી લોન્ન કથી બાદ દર્શને નીકળ્યા. ગામ બહાર એ મંદિર છે: એક ચિન્તલરાય સ્વામી (વિષ્ણુ) નું અને બીજું રામેશ્વર (શંકર) નું. ચિન્તલરાયના મંદિરમાં રામલક્ષ્મણની મૂર્તિ છે. મંદિરમાંના ચોકની દીવાલ ઉપર પથરમાં રામાયણમાં વર્ણવેલાં રામચરિત્ર ક્રમવાર કોતરેલાં છે. તે જોતાં આપણું રામાયણ આપણી નજર આગળ ખડું થાય છે. શ્રી કૃષ્ણનાં ચરિત્ર પણ એ જ પ્રમાણે કોતરેલાં છે. મંદિરનું કોતરકામ સારૂ છે. ગામના મધ્ય ભાગમાં ચેટી લોકો એક નહું મંદિર બંધાવે છે તેનું કામ પણ પુરાતન મંદિરોના કામ સાથે યથે અંગે સ્પર્ધા કરે એવું યશ એમ અમને લાગ્યું.

જેને અંગ્રેજીમાં The Dravidian style of Architecture ધ્રાવટોની બાંધણીની દ્રાવિડી દળ કહે છે તે દળે બાંધેલાં દેવસ્થાનો હવે અહીંથી શરૂ થતાં અમારા જોવામાં આવ્યાં. એ દળનાં લક્ષણ ફર્ગસન સાહેબ* પોતાના પુસ્તકમાં વર્ણવે છે તે આ પ્રસંગે ટાંકી લેવાં યોગ્ય લાગે છે:—

"The temples* consist almost invariably of the four following parts, arranged in various manners, X X differing in themselves only according to the age, in which they were executed:—

1. The principal part, the actual temple itself, is called the *Vimana*. It is always square in plan, and surmounted by a pyramidal roof of one or more storeys; it contains the cell in which the image of the god or his emblem is placed.

2. The porches or *Mantapas*, which always cover and precede the door leading to the cell.

3. Gate pyramids, *Gopuras*, which are the principal features in the quadrangular enclosures which always surround the *Vimanas*.

4. Pillared halls or *Choultries*, used for various purposes, and which are the invariable accompaniments of these temples.

Besides these, a temple always contains tanks or wells for water—to be used either for sacred purposes or the convenience of the priests—dwellings for all the various grades of the priesthood attached to it, and numerous other buildings designed for state or convenience."

History of Indian and Eastern Architecture.

Fergusson.

* I. e., of the Dravidian style of Architecture.

ભાવાર્થ:—“વિવિધ પ્રકારના ક્રમમાં ગોઠવાયેલા નીચે જણાવેલા ચાર વિભાગો દ્રાવિડી દળનાં દેવસ્થાનના ધણું ખડું હંમેશાં હોય છે. માત્ર જે શૈકમાં અધાયલાં તેને લઈને જ તેઓમાં ભેદ હોય છે:—

૧. વિમાન—એ મુખ્ય વિભાગ, એ જ ખરેખરું દેવતું સ્થાન. તેની સ્થાના હંમેશાં સમચોરસ હોય છે, અને તેની ઉપર એક અથવા વધારે મજલાવાળો ચતુરસ્ર ધ્રુમટ હોય છે. એ વિભાગમાં “અબલ” અથવા ગર્ભાગાર હોય છે, તેમાં દેવની મૂર્તિ અથવા સિંગની સ્થાપના કરેલી હોય છે.

૨. મળ્લપો—એ હંમેશાં ગર્ભાગારમાં જવાના દારના અથા ભાગમાં આવીને દારને ઢાંકે છે.

૩. ગોપુરો—હંમેશાં વિમાનને ધરતા ચતુષ્કોણ પ્રકાર, ચોક્ક હોય છે. તે પ્રકારની દીવાલ અથવા ગદના દરવાજા ઉપર બાંધેલાં કંઈક અંશે મિનારને મળતા ધાટનાં ચતુરસ્ર બાંધકામ હોય છે તેને એ નામ આપેલું છે. એ ગોપુરો તે ગદને ઓળખાવનારાં મુખ્ય ચિહ્ન છે.

૪. ચૌહાદોઓ—અથવા સ્તંભ-મણ્ડપો. એનો ઉપયોગ વિવિધ કાર્યનેડું માટે થાય છે. એ વિનાનાં દેવસ્થાન હોતાં જ નથી.

આ ઉપરાંત નીચે જણાવેલાં ત્રણ વાનાં એ દેવસ્થાનમાં હોય છે:—૧ પવિત્ર ક્રિયામાં વાપરવાના પાણીને માટે અગર પૂજારીઓના સુખને માટે કુંડો અથવા કૂવાઓ ૨ દેવસ્થાનની સાથે સંબંધ ધરાવતા અનેક વર્ગના પૂજારી અથવા ગોર લોકોનાં નિવાસસ્થાન ૩ ગૌરવ અથવા અનુકૂળતાને માટે જેની ચોગળા થયેલી એવી બીજી ધણી ઇમારતો.”

કર્ગસનકૃત દિંદી અને પૂર્વ દેશીય શિલ્પકલાનો ઇતિહાસ.

તા.૧૫મીથી ત્રીજા તારીખ નીકળ્યા હતા. તા. ૨૩ ડિસેમ્બર ૧૯૦૮ નો આખો દિવસ ટ્રેનમાં ગાળ્યો. વચમાં નંદલૂરને સ્ટેશને ચોકાવું પડ્યું. તે પછી બીજી ટ્રેન મળી તેમાં આગળ ચાલતાં કંડા સ્ટેશનેથી વરસાદ શરૂ થયો. ચુંટાકલ જકડને ટ્રેન બદલી. આ સ્ટેશનેથી શ્રી રામેશ્વરના ગોરનો નોકર અમારી સાથે થયો. એ માથુસ આગળ જતાં બાપા સમજવામાં,

* ચતુષ્કોણ પ્રકારની ચાર બાજુએ એવાં ચાર હોય છે. તે દરેકને ત્યાંના લોક ગોપુર કહે છે. તેને ઘણા-બહુધા પાંચ, સાત કે નવ, મજલા હોય છે અને અનેક જાતનાં પૂજારીઓ તેની ચારે બાજુએ સુશોભિત બનાવેલી હોય છે. દરેક મજલામાં બે બાજુએ બારીઓ હોય છે તેમાં રાત્રિએ દીવા મૂકે છે.

x આ વિભાગને ઘણે ઠેકાણે સહસ્ત-સ્તંભ-મણ્ડપ એવે નામે ઓળખાવતા હતા. અમે ગણી તો નહોતા જોયા પરંતુ દરેકમાં સહસ્ત સ્તંભ હશે એમ લાગતું હતું ખડું.

§ અમારા જોવામાં એવું આવ્યું છે કે રચોત્સવને દિવસે ઉત્સવમૂર્તિ વાગતે ગાગતે પરિક્રમણ કરી પાછી આવે છે ત્યારે સહસ્તસ્તંભમણ્ડપમાં બિરાજે છે. બીજા ઉપયોગની માહિતી નથી.

સમન્વયવામા તથા બીજાં પરચુરણ કામકાજમા અમને ઠીક સહાયભૂત નીવડ્યો. સાયંકાળે રેણીગુટા જઈશને ઉતરતા માવમ પડ્યું કે તિરૂપતિની* ટ્રેન ઉપડી ગઈ હતી તેથી અમે બાંહે ગાડીઓ કરીને રાત્રિએ તિરૂપતિ પહોંચ્યા અને ગોગને ત્યાં મુકામ કર્યો.

નારાય, અબક, પઢગુરુ વગેરે તીર્થ સ્થાનોમા પ્રવેશ કરતા જ ગોરના ટાળા ચોપડા લાવી તેમાથી નામે બોલવા માંડે છે અને યાનાળુને પ્રશ્ન પર પ્રશ્ન કર્યા જાય છે તે એટલે સુધી કે ગમે તેવા ધૈર્યવાનની પણ સહિષ્ણુતા હામએ એવું દક્ષિણના ક્ષેત્રોમા અમે જોયું નહિ, અગર જો કે અહીં પણ ગોગ યાનાળું સુફલ આપતી વખતે કુટુંબના માણસોના નામો નોંધાવી લે છે ખરા.

દક્ષિણમા ગોરને પુરોહિત કે ઉપાધ્યાય કહે છે પરંતુ પ્રાકૃત જનમા તેઓનું “પડા” ઉપનામ વિશેષ પ્રચલિત છે. અપરિચિત દેશ કે સ્થાન જોવામા યૂરોપવાસીઓને બોમીઆ જેટલા ઉપયોગી છે તેના કરતા ગોર આપણને ઓછા ઉપયોગી નથી તીર્થમા શ્રાદ્ધાદિક ધાર્મિક ક્રિયા કરાવવામા, દેવદર્શન, જીવવામા, ક્ષેત્રાદિ સમ્બંધી પૌગણિક ઇતિહાસથી વાકેફ કરવામા, ત્યાંના જોવા લાયક સ્થળ બતાવવામા તેમ જ બોજનાદિ માટે જોઈતું સાહિત્ય મેળવી આપવામા તેઓ જે સહાયતા કરે છે તેના બદલામા યાનાળુઓ દક્ષિણા રૂપે તેમને જે આપે છે તે એકદંડ રીતે તપાસતા યુરોપીઅનોના બોમીઆ કઢાવે છે તે કરતા વધારે હોટ નથી તેમની ઉપયોગિતા બતાવી તેમનામા જે કંઈ ન્યૂન છે, જે કંઈ નિધ છે તે, તેમની ક્ષમા માગી, સાથે સાથે કહી દેવાની જરૂર લાગે છે બ્રહ્મણુ તરીકે તેમનામા જે બ્રહ્મતેજ અને વિદ્વતા હોવા જોઈએ તે નષ્ટપ્રાય થયા છે. ટાઈ કોઈના તો આચાર વિચાર પણ દૂષિત થયા છે તે સાથે તેમનામા બ્યારે સરકૃત બાપાના સામાન્ય જ્ઞાનનો પણ અભાવ, કેવળ યાત્રકજીતિ, અસતોષ, આલસ્ય અને અસત્ય બાપણુ જોવામા આવે છે ત્યારે તેમને વધ ગણવા મન કમ્બલ કરતું નથી.

કચિવધારામા સ્નાન કર્યાં સિવાય બાવાળના દર્શન થાય નહિ એવો નિયમ હોવાથી તા ૨૪ મીએ સવારમા ત્રણ માઈલ દૂર કપિનધાન છે ત્યાં બાડાની ગાડીમા અમે ગયા. એ ધારામાથી પડતા જળને બાધી લેવાથી બનેલો મધ્યમા તળાવ જેવો મોટો ડુંડ છે તેમા પ્રથમ સ્નાન કર્યું તે પછી ફરતી પાળ ઉપર જુદી જુદી બખોવમા માથા સુધી બરેલા દ્વા જેવા ત્રણ કુડ-બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશને નામે છે તેમાથી અનુક્રમે લોટે લોટે પાણી લઈ ગોરે અમને સ્નાન કરાવ્યું. છેવટે ઉંચા ડુગમ્પની પડતી પાણીની ધારા, જેને કપિલધારા કહે છે તે નીચે ઊભા રહી અમે સ્નાન કર્યું સ્નાનાન્તર સામેની પાળ ઉપરના દેવસ્થાનમા કચિવેશ્વર તથા સહસ્રલિંગ મહાદેવના દર્શન કર્યા એક મોટું બાણુ જેની ઉપર આબુબાલુમાં ફરતા સહસ્ર લિંગ છે તેને સહસ્રલિંગ મહાદેવ કહે છે દક્ષિણ પ્રદેશમા પવિત્ર સ્થળે સંધવા સ્ત્રીઓ પણ વેણુદાન કરે છે એટલે કે કેશવપન કરાવે છે એવું અમે પહેલ વહેલુ અહીં જાણ્યું અને દીઠું.

બપોરે જમીને તિરૂપતિથી ચારેક માઈલ દૂર ત્રિચવર ગામ છે ત્યાં ગાડીમા ગયા.

* અંગ્રેજીમા એનો અપભ્રંશ થઈ Tripatty, Tripathy એમ પણ થયું છે.

ગામ વચ્ચે કુંડ છે તેની આસપાસ પહોળા રસ્તા, લોકોને રહેવાનાં ઘર તથા બગીચા અને એક બાજુએ શ્રીલક્ષ્મીજીનું મંદિર છે. કુંડની ચોખા સારી છે. આ દેશમાં દેવસ્થાનને લગતા કુંડ અગર તળાવના મધ્ય ભાગમાં છત્રવાળો એક ચોતરો હોય છે તેમાં જળગ્રીવણી એકાદશી અને બીજા ઉત્સવ પ્રસંગે અવલૂચ્છમાન માટે ભોગમૂર્તિને પધરાવે છે. તેવો એક ચોતરો અહીં હતો. અમે ગયા ત્યારે કુંડની બાજુપરનાં લક્ષ્મીજીનાં મંદિરમાં દર્શન બધ હતું. આ તરફ બધાં મંદિરોમાં, પછી તે વિષ્ણુનું, શિવનું, લક્ષ્મીજીનું કે પાર્વતીજીનું ગમે તે હોય તેમાં માત્ર બે વખત જ દર્શન થાય છે. એક પ્રાતઃકાળથી દશ અગીઆર લગી અને પછી સાયંકાળથી નવ દશ લગી. દર્શન કરવા જતી વખતે તે બધાં મંદિરોમાં નાળાએ અને કેળાં પ્રસાદ ધરાવવા માટે તથા કર્પૂર આરતી માટે લઈ જવાનો રિવાજ છે. મૂર્તિની પાસે એટલું અધાઈ હોય છે કે આરતી ન કરે તો મૂર્તિનાં દર્શન જ થઈ શકે નહિ. દર્શન બધ હોવાથી મંદિરની પાસે બાગ છે તેમાં વચગાળાનો વખત ગાળી, સંધ્યાકાળે દર્શન કરી, રાત્રિએ પાછા તિરૂપતિ* ગયા.

પુરોહીઅન લોકો Upper Tirupati અને Lower Tirupati એમ બે નામ આપે છે. તિરૂમલ* પર્વત, જેના ઉપર શ્રી બાલાજી બિરાજે છે ત્યાં વસેલાં ગામને Upper Tirupati કહે છે. ત્યાં હિંદુ સિવાય બીજા કોઈ કોમને રહેવા દેના નથી. ત્યાંની વસ્તી ૧,૬૦૦ માણસની ગણાય છે. બીજામાં જે ગામ વસેલું છે તેને Lower Tirupati કહે છે. તેની વસ્તી ૧૫,૦૦૦ ની ગણાય છે, અને દરિયાની સપાટીથી તેની ઉચાઈ ૩૫૦ ફુટ છે. એ બંને ગામ ઉપર સત્તા મહંતની આસે છે. મહંત રેલવે સ્ટેશન નજીક રહે છે. તિરૂમલ પર્વત દરિયાની સપાટીથી ૨,૫૦૦ ફુટ ઉચ્ચ છે તેનાં સાત ચિખર છે. જે ઉપર શ્રી બાલાજી બિરાજે છે તેને શ્રી વેંકટેશ્વરેશ્વર કહે છે. શ્રી બાલાજી વિષ્ણુનો અવતાર છે. ત્યાંના લોકો એને શ્રીવેંકટેશ્વર સ્વામી કહે છે અને શ્રી ગોવિંદરાજ પણ કહે છે. શ્રી બાલાજી દક્ષિણનું એક મોટું પવિત્ર ધામ ગણાય છે. એવું કહેવાય છે કે કલિયુગના આરંભમાં (ઈ. ૧૦

* તિરૂપતિ એટલે બાલાજી. ત્યાંની દેશી ભાષામાં “તિરૂ”નો અર્થ “શ્રી” થાય છે, તેથી તિરૂપતિ એટલે વિષ્ણુ. શ્રી બાલાજી વિષ્ણુનો અવતાર છે. બાલાજી નામ શા ઉપરથી પડ્યું હશે તેની માહિતી નથી, પરંતુ એક મહા પુરૂષ એવું અનુમાન કરે છે કે, ઉત્તર હિંદુવાસી સાધુઓએ એનું “બ્રહ્માજી” (વ્રહ્માજી) નામ પાડ્યું છે તેનો એ અપભ્રંશ હશે.

દક્ષિણમાં ઘણું ખૂંડ ગામનાં નામ અને તેમાં બિરાજતા દેવનાં નામ એક જ છે; જેમ કે, ગ્રામેશ્વર, ચિદંબર, શ્રી રંગ, પદ્મનાભ, ઇત્યાદિ. ત્યાંના લોકો અકારણ નામને નમુંસક લિંગે પ્રથમાના એક વચનનો પ્રત્યય લગાડે છે, પછી તે નામ ગમે તે લિંગે હોય; જેમ કે, મંડપ, જનાર્દન, રમ્ય, ઇશ્વર, ઇત્યાદિ.

* “તિરૂ”નો અર્થ “પવિત્ર” પણ થાય છે ને “મલ,” “મલ” —કુંગર; તિરૂમલ એટલે પવિત્ર કુંગર.

ફેટલાદ આને અપભ્રંશ ગણી “વેંકટેશ્વર” એમ મુધારે છે, પરંતુ તપાસ કરતાં “વેંકટેશ્વર” જ શુદ્ધ જણાય છે. આપ્ટેના સંસ્કૃત કોશમાં પણ એ પર્વતનું નામ વેંકટ આપ્યું છે.

સં ૫૦૦ ૩,૧૦૦ માં) એ મંદિર બંધાયું હતું. એની બહારની દીવાલ વટીને યુરોપીઅન. મુસલમાન કે એવા અન્ય ધર્મવર્ણાને અંદર જવા દેતા નથી. વેંકટગિરિ આખો પવિત્ર ગણાય છે તેથી હિંદુઓ આમકાન જોડા પહેરીને ઉપર જતા નથી.

શ્રી બાલાજી ઉપર ચઢવાનો માર્ગ સાત માઇલનો છે માટે ડોળી દીઠ રૂ. ૪૫ ચઢવા ઉતરવાનો નક્કી કરી તા. ૨૫ મીને મળરુકે અમે જોરને ઘેરથી જ ડોળીમાં બેઠા. ડુંગર ઉપર આખે રસ્તે બીખાર ઘણાં બેઠેલાં હતાં. યાત્રાળુ કરતાં તે લોકોની સંખ્યા વધારે હતી. એક પૈને માટે કેટલાંક તો અરધા માઈલ સુધી “ગોવિંદ”, “ગોવિંદ” પોકારતાં પાછળ દોડતાં. દયા ઉત્પન્ન કરવા કેટલાંક પેટ પર મોટી શિલા મૂકી માર્ગમાં સર્પ જતાં, કેટલાંક લૂંટાં હોવાનો કે બીજી રીતે અંગવિકલતાનો દોષ કરતાં. તેમને આપવાથી દયાનો દુરુપયોગ થાય છે એવો ખ્યાલ આવે તો ખરો પરંતુ વસ્તુતઃ તેઓ દરિદ્ર તો ખરાં જ, તેમ કામ કરવાને શક્તિમાન પણ ખરાં. માટે ધનાઢ્ય પુરુષોનો ધર્મ છે કે ઉદ્યોગશાળા અગર ઉદરપોષણનું સાધન મળે એવાં નજીકમાં જ કારખાનાં કાઢી તેમને ધંધે લગાડવા જોઈએ. અફસોસની વાત છે કે સાંપ્રતકાળમાં ભારતવાસીના હૃદયમાંથી આત્મોન્નતિનું મૂળ જે આત્મમૈદવ તે જ નાશ પામ્યું છે. કેટલીક કેમો તો બીખને ધંધો લઈ બેસનારી યર્ધ પડી છે. શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ વર્ણુ બ્રાહ્મણ તે પણ આજ કાલ “ધંધો બિજ્ઞાવૃત્તિનો” એમ કહેતા આચારો ખાતા નથી તો બીજી હલકી કેમોનો શો દોષ કાઢવો? તેમને સામાન્ય કેળવણી મળે અને મુખ્ય તો ઉદર નિર્વાહ માટે ધંધો મળે એવાં સાધન પૂરાં પાડવા જે દેશમુધારકો યત્ન કરે અને તે મેળવી આપે તો પછી, અગર જે કે ઇંગ્લાંડની પેઠે બીખ માગવી એને ગુનાહ ગણી કાયદાથી શિક્ષા ન કરાવાય તો પણ લોકમતથી તેમને ધિક્કારી કાઢવા તો યોગ્ય જ ગણાય. જે તેઓ કેળવાય અને ધંધો શીખે તો તેઓ પણ ધીમે ધીમે સમજે કે મરણે યાત્રિ વિદ્વાનિ તાત્રિ વિદ્વાનિ યાત્રિ મરવું અને માગવું બરાબર છે.

હવે પ્રાસંગિક મૂકી દર્શ પ્રકૃત આગળ ચલાવીએ. બોમ્બે, સીધો, વિક્ટ પહાડ ચઢી “વૈકુંઠ ગોપુર” નામને વીસામે વીમાએ લઈ અમે શ્રી બાલાજીને મંદિર પહોંચ્યા ત્યારે દર્શનનો સમય વીતી ગયો હતો માટે ત્રણ માઈલ દૂર ડુંગર ઉપર “પાપનાશની”નો ધોધ છે ત્યાં ડોળીમાં જ ગયા. ધોધ એક કરતાં વધારે છે પણ તે ચાતુર્માસમાં જ બરપૂર હોય છે. અમે ગયા ત્યારે બે વહેતા હતા. એકમાથી બહુ જોસમાં પાણી પડતું હતું. તેની નીચે કાંઈ પરમાર્થાંજી જઠાવેલી સાંકળો હતી તે પકડીને નહાયા. પાણીનો જથ્થો તથા જોસ વધારે હતું તેથી તેની નીચે ટકી શકાતું નહતું તેમ જ જે ખડક પર હોમા રહીને નહવાતું હતું તે ઉપર લીલ જમી ગઈ હતી તેથી પકવાની ધારતી ધણી હતી. અમારા જેખતાં જ એક સ્થૂળ શરીરવાળો જુદા યાત્રાળુ સ્ત્રી પડી ગઈ અને બેભાન થઈ ગઈ. પાસે બીજો ધોધ હતો તેમાંથી એટલા જોસમાં પાણી પડતું નહતું તેમ તેની નીચે જોમા રહેવાની જગ્યા પણ જરા વિચાળ હતી. જોરે બંને ધોધ નીચે અનુક્રમે નહાવાતું કહ્યું તે પ્રમાણે નાહીને બપોરે ખારને અમલે પાછા બાલાજી આવ્યા. શુક્રવાર હોવાથી અભિષેક હતો તેથી જણ દીઠ રૂ. ૧ આપી દર્શન કર્યાં. તે સમયે મંદિરના યોગાનમાં રાંધેલા ચોખાનો પ્રસાદ વહેંચાતો તથા વેચાતો હતો. તે લેવા સેંકડો ભક્તજન વટી પડતા હતાં. આ દેશના બ્રાહ્મણ પણ એ રાંધેલો પ્રસાદ લઈ પિવામાં વટાણ સમજતા નથી.

મુવર્ણના સાત કળશના ગોપુરવાણુ બાલાજીનું દેવાલય ભવ્ય છે. મુર્તિ પણ ભવ્ય, સ્વામવર્ણી, ચતુર્ભુજ અને સાતેક કુટ ઊઠી છે. વક્ત્રસ્થળમાં થી દેવી બિરાજે છે.

ભાણું ખાઈ પાછલે પહોરે ડુંગર ઉપરથી નીચે ઉતર્યા. રસોઈ ખંતાવી જમીને સર્ષ રહ્યા.

દક્ષિણ દેશમાં સર્વ સ્થળે દરેક ગૃહસ્થને ઘેર મોટે પેરોડીએ સ્ત્રીઓ આંગણું, ચોટલા, ઉમરા સાફ કરી ધોઈ નાખી, ગોમૂત્ર છાંટી, પુષ્પ ચઢાવી પૂજે છે અને આંગણુમાં એકાંતો ચિત્રવિચિત્ર સાથીઓ પૂરે છે કે રેખાશિત તથા ચિત્રકળા શીખેલાને પણ તે જોખ આપ્યા વિના રહે નહિ. તિરૂપતિમાં તો શુકન તરીકે પગથીઆની બે બાજુએ ગોમયના લોચા મૂકેલા પણ જોયા.

ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ માથે બેઠાં લઈ પાણી ભરે છે તેમ દક્ષિણી સ્ત્રીઓ કરતી નથી. તેઓ તો વિવિધ પ્રકારની મનોહર કેશચર્યા કરી પુષ્પવડે માથું શણગારેલું રાખે છે અને કેડ ઉપર વાસણુ લઈ પાણી ભરે છે. વાસણુ પણ તે કાર્યને યોગ્ય ઘાટનાં હોય છે.

તા. ૨૬ ડિસેમ્બર ૧૯૦૮ ની સવારમાં તિરૂપતિને રેલ્વેસ્ટેશનથી ટ્રેનમાં બેસી બપોરે બે વાગે મદ્રાસ પહોંચ્યા. આગલે રેલ્વેસ્ટેશનથી જ પ્લેગ ખાતાના માણસો અમારી ગાડીમાં દાખલ થઈ ગયા હતા. હોસ્પેટથી મળેલા અમારા passports તેમણે બદલી આપી ચાર દિવસ સુધી અમારે નાડીપરીક્ષા માટે મદ્રાસમાં અમુક સ્થાનકે જવું એવી સૂચના આપી અમને મુક્ત કર્યાં.

દેવોને એક ધનવન્તરિથી નિર્વાહ કરવો પડતો પણ અમારે બે હતા. અમારા આરોગ્યની સંભાળ રાખ્યા ઉપરાંત, તેમના મિલનસાર સ્વભાવ ને ઉપકારક ધર્મને લઈને દેશ પરદેશ સારો લાગવગ ધરાવતા હોવાથી બની શકે ત્યાં ઉતરવા માટે મકાનની તથા ઉતર્યા પછી જ ને જ કસ્ટમ હોય તે સર્વને માટે બિજ બિજ સગવડો કરવા ચલનશીલ રહી આખા પ્રવાસમાં તેઓ અમને ઉપકૃત કર્યા કરતા હતા. તેમણે વ્યગ્રાઉથી બંદોબસ્ત કરેલો હતો તે પ્રમાણે મદ્રાસમાં રહેવા માટે અમને જગલો મળ્યો અને તેના શેઠ તરફથી અમારું આતિથ્ય પણ સાફ થયું.

બીજે દિવસે સવારે અને તે પછીના ત્રણ દિવસ સુધી નાડીપરીક્ષા માટે ગયા. આ પ્રસંગે “ધિ ઈડીઅન નેશનલ કોમિસ” નો વાર્ષિક મેળાવડો હતો તેમાં અમારામાંથી માત્ર બે જણે હાજરી આપી. સવારમાં People, Park નેઈ આવ્યા. મધ્યાહ્નેનાંતર શાહુકાર પેઠાં જોવા ગયા. ત્યાં ખેડવાળા બ્રાહ્મણ તથા બીજા ગુજરાતીઓ ધણા રહે છે. તેઓ ધણે બાગે ધીરધારનો ધધો કરે છે ને સાફ કમાય છે. કેટલાક તો સારા ધનાઢય થયા છે. શાહુકાર પેઠાંમાં કંઈ સ્વામીની નગ્નુડીમાં દર્શન કર્યાં. તેમજ એકામ્બરેશ્વર મહાદેવ અને બાલાજીમાં પણ દર્શન કર્યાં.

તા. ૨૮ મીએ મ્યુઝીઅમ નેઈ આવ્યા. ત્યાં ધણી જાતનાં માછલાં, વીંછી તથા સર્પ

+ મંદિરને તૈલગી કે તેલુચુ બાયામાં “ગુડી” અને તામીલ બાયામાં “કાદલ” રહે છે.

જીવતાં રાખેલાં છે. તે સિવાય કેટલાંક પ્રાણીને તેની ચામડીમાં અમુક જાતનો મસાલો ભરીને રાખેલાં છે તે જાણે જીવતાં જ હોય એવાં લાગે છે. જાત જાતનાં અનાજ, લાકડાં, ખનિજ, સમુદ્રની પેદાશ, વગેરેનો સંગ્રહ સારો છે. બીજી તરફ ભિન્ન ભિન્ન જાતનાં પક્ષી, તેનાં ઈંડાં તથા ધણાં ખરાંનાં માળા પણ સાથે સાથે જ મૂકી રાખેલા છે. એક ઠેકાણે ગર્ભસ્થાનમાંથી કાઢેલું હાથીનું બચ્ચું પણ રાખ્યું છે.

તા. ૨૯ મીએ ટ્રિપ્લિકેન નામનું ૫૨ ચારેક માઈલ દૂર છે ત્યાં ટ્રામ ગાડીમાં ગયા. ત્યાં પાર્થસારથિ (કૃષ્ણ) નું બવ્ય મંદિર છે. તેની સામે સરોવર જેવો મોટો કુંડ છે. ટ્રિપ્લિકેનની પેલી મેર માછલાપુર છે ત્યાં પણ ટ્રામ ગાડીમાં ગયા. એ પરામાં કપાલેશ્વર મહાદેવનું વિશાળ મંદિર છે. બાણ બહુ જ સુંદર છે. તે બાણ ઉપર નાકને આકારે ત્રણ રેખા છે તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રૂદ્ર દેખાડે છે એમ ગોરે ખુલાસો કર્યો. તે દેગની આસપાસ બીજાં પણ દેરાં છે તેમાં મુખ્ય લક્ષ્મીજીનું છે તે સુશેષભિત છે. બીજું કાર્તિકસ્વામીજીનું છે. એ બંધાં દેરાંની પાછળ એક મોટું તળાવ છે તેની વચમાં એક છત્રવાળો ચોતરો છે. તળાવની આબુઆબુ સડક છે અને સડકની પેલી મેર મકાનો છે. મદ્રાસથી માછલાપુર ૭ માઈલને આશરે દૂરી.

તા. ૩૦ મી. ગઈ રાતથી વરસાદ શરૂ થયો હતો. જાણે શ્રાવણ માસ ચાલતો હોય તેમ આખો દહાડો ઝરમર ઝરમર વરસ્યો અને ધનધોર ચર્ધ રહ્યું. પાછલા પહોરથી વરસાદ વધ્યો અને આખી રાત વરસ્યો. આવો વરસાદ મહીનો મુઘી રહેશે એમ અમને લાગ્યું. કેમિસ પેડોલ જોઈ, માછલાપુર થઈ આડીઆરમાં મિસિસ જોની એસાંટનું The Opening Cycle વિષે વિક્રાંતો ભરેલું બાવણું સાંભળ્યું. મદ્રાસથી આડીઆર આઠ માઈલ છે. ઠેક મુઘી ટ્રામ ગાડી જતી નથી.

તા. ૩૧ ડિસેમ્બર. આખો દિવસ વરસાદ વરસ્યો. સર્વના દર્શન થયાં નહિ. કેમિસ પેડોલ ક્ષમાં સોશાયલ કોન્ફરન્સમાં જઈ આવ્યા.

મદ્રાસની ઉત્તરના પ્રદેશમાં તેલુગુ બાબા બોલાય છે ને દક્ષિણમાં તામીલ બોલાય છે. મદ્રાસ તળમાં એ બંને બોલાય છે અને ચાળાઓમાં પણ એ બંને શીખવાય છે. અંગ્રેજીનો પ્રચાર બીજા શહેરો કરતા અત્રે વધારે છે. સાધારણ કુલી, મજૂર, બાડાની ગાડીવાળો, શાકભાજી વેચનાર સ્ત્રી, પોલીસનો સિપાઈ વગેરે પણ કામજોગું અંગ્રેજી સમજે છે ને બોલે છે.

અહીં પોલીસનો પોશાક અમે વિચિત્ર જોયો; સફેદ પાટલુત, સફેદ ડગલો, કમરે ચામડાનો પટો અને માથે લાલ ફેટા—જાણે સુંબઝનો “કાયમેન.”

તા. ૧ જાનેવારી ૧૯૦૯. સવારમાં ૭ કલાકે મદ્રાસથી નીકળ્યા. સેન્ટ્રલ સ્ટેશનથી ટ્રેનમાં બેસી આવડી સ્ટેશને ઉતર્યા. ત્યાં Mono-rail Railway train એટલે એક પાટા ઉપર ચાલતી રેલવેની ગાડી જેવા ઉતર્યા હતા. ગાડી ચાલતી બંધ થઈ હતી તેથી બધું અરત વ્યસ્ત પડ્યું હતું. એક લોખંડોનો પાટો સીધો ચાલ્યો જતો હતો. તે ઉપર ચાલનારી ગાડીઓ પણ પડી હતી. તે દરેક ગાડીને તેની અસલ પહોળાઈના જરાખર મધ્ય ભાગમાં એક પૈડું હતું. વળી તે દરેક ગાડીને તેની પહોળાઈના ભાગમાં એક બાબુએથી વધારેલી હતી અને એ વધારેલી

બાળુમાં ઘોડાગાડીની ચેડે એક મોઢું પૈડું નાખેલું હતું. વચલું પૈડું લોખંડના પાટાપર ફરે અને બાળુપરનું મોઢું પૈડું સડકની જમીનપર ફરે એ રીતની ગાડીઓની બનાવટ હતી. પ્રથમ તો એ-જન જેવીને ચલાવતા હતા પણ તેમાં નફો ન થવાથી ઘોડા બોડવા માંડ્યા હતા. તેમાં પણ કામદો ન થયો ત્યારે કામ બંધ પાડ્યું હતું. એ ખાનગી સાહસ હતું. રોશન નજીક જ એ બધું પડેલું હતું તેથી જોઈને આવ્યા કે તરત એક ટ્રેન ઉપડતી હતી તેમાં તિરૂતની ગયા. એ ગામ આરકોનમ બંકશનથી આઠ માઈલ છે. તિરૂતનીના રોશનની પશ્ચિમે આશરે એક માઈલ દૂર હુગર ઉપર કુમારસ્વામીનું દેવસ્થાન છે. કાર્તિકેય, દક્ષિણમાં સ્વામી, કુમારસ્વામી, કાર્તિકસ્વામી અને સુબ્રહ્મણ્ય એ નામથી ઓળખાય છે, તેમાં સુબ્રહ્મણ્ય એ વધારે સામાન્ય છે. હુગર ઉપર ચઢવાનાં પગથીયાં છે અને હુગરની નીચે એક વિશાળ ડુંડ છે. ઉપર ચઢ્યા ત્યારે દર્શન બંધ હતાં. વરસાદ પણ શરૂ થયો હતો અને અમે સૌ ભૂખ્યાં હતા તેથી પાછા ઉતરી આવ્યા અને એક શાળાના મકાનમાં આશ્રય લીધો. સંજે ટ્રેન સમયે રોશન પર ગયા ત્યારે ખબર થઈ કે ટ્રેન ત્રણ કલાક મોડી છે. એટલે ભૂખ્યા, વરસતે વરસાદે, રોશન પર સૂકી માછલીની ગાંસડીઓ પડી હતી તેમાંથી નીકળતી માયું શહે એવી દુર્ગંધ વેદતા ખેરી રહ્યા. રાતે આઠ વાગે આરકોનમ પહોંચ્યા અને રોશન પર સૂઈ રહ્યા. અહીં દૂધ ગરમાગરમ વેચાતું હતું. પણ તેમાં એક ભાગ દૂધ અને ત્રણ ભાગ પાણી હતું. બહુશઃ દક્ષિણમાં બધે જ એવું દૂધ ગળે છે.

(અપૂર્ણ.)

માતીલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

“રાજકન્યા અને ભરથરી.”

(ઇંગ્રીજ ઉપરથી.)

હજી હમણાંજ સર્વોદય થયો હતો. હેનાં જીણાં જીણાં કિરણો વાદળાઓને વીંટીને પ્રકાશ નાખવા પ્રયત્ન કરતાં વાદળાઓમાંજ યમાઈ જતાં હતાં. વિશાળ બૂમિમાં પર્વત જોવા શોભતો એક પ્રચંડ કિલ્લો હતો. કિલ્લાની આસપાસની બૂમિમાં કુદરતે પોતાનું સર્વ સૌન્દર્ય આલી દ્યું હોય તેવું જણાતું હતું. સ્વર્ગ સિવાય અન્ય સ્થળે બાગ્યે જ હાવું સૌન્દર્ય નિહાળાતું હશે. ખમ ખમ કરતા બેઠા નિર્ભજ ઝરાઓ, અનેક વૃક્ષોથી અવનવી શોભામાં વધારો કરતા ન્હાના મોટા ગિરિશૃંગો, સર્વપ્રકારને મ્હાત કરનારાં આંખાવાડીયાં, તારનાં વનો, અને ન્હાની ન્હાની નદીઓ કિલ્લાની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યાં હતાં. પૃથ્વીમાંથી હજી રાત્રિની નિર્ભજ શાન્તિ ગઈ નહતી. રાજકન્યા કિલ્લાના ગચનચુમ્બિ ગોખમાં આવીને બેઠી હતી. શાન્તિમાં વિમરૂપ થઈ પડતા પછી સૌન્દર્યમાં એર નહિ કરતા પક્ષીઓના કલરવ કિલ્લાની

બીંતોને અયગ્રાને રાજકન્યાના કર્ણુમાં પ્રવેશ કરતા હતા. શું રાજકન્યા આ સૌન્દર્ય નિહાળવાને નિદ્રા તણને ગોખમાં આવીને બેઠી હતી ?

ના, ગોખમાં બેઠેલી રાજકન્યાની દૃષ્ટિભૂમિની અગતિના પ્રથમના ચિહ્નો જોવામાં કે આકાશમાં ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા રંગ બધી જોવામાં રોકાઈ નહતી. રાજકન્યાની દૃષ્ટિ પોતાને લાગતી વધુ અનુપમ સુન્દરતા જોવામાં ફરી રહી હતી. સુવર્ણ આરસીમાં પોતાનું જ વદન જોતી રાજકન્યાના હૃદયમાં અન્ય સુન્દર વસ્તુઓ માટે જગ્યા નહતી.

રાજકન્યાની સુન્દરતા ખરેખર અવર્ણનીય હતી, અનુપમ હતી. વિધાતાએ અન્ય મનુષ્યોના સ્થૂળ દેહાત્મામાં બાએજ હાવી સમ્પૂર્ણ સુન્દરતા મૂકી હશે. જ્યારે જ્યારે રાજકન્યા કોક અન્ય સુન્દર વસ્તુ જોતી હતી ત્યારે ત્યારે કટ્ટીમેખળામાં હામેશ બેરવાઈ રહતી આરસી કહાડીને પોતાની સુન્દરતા સરખાવતી અને ગણગણતી: “ મહારી સુન્દરતા હાના કરતાં વિશેષ છે ! ”

તરતનાજ ખીલેલાં દેવની હયેળીશાં કમળને જોઇને પણ રાજકન્યાએ આજ ઉદ્ગાર કહાડ્યા હતા. ગત્રિમાં ઝબકતા તારલાઓને નિહાળીને રાજકન્યા આજ શબ્દો બોલી હતી. રાત્રિએ ખીલતી ચન્દ્રિકાના ચિત્તજ પ્રકરણને પણ રાજકન્યાએ પોતાના અદ્ભુત સૌન્દર્ય આગળ તુચ્છ ગણ્યો હતો. પિતાના વિચારા રાજ્યમાંની અનેક સુન્દરીઓના સૌન્દર્ય પણ તેણે પોતાની સુન્દરતા સાથે સમખાવ્યાં હતાં અને પરિણામે પોતાનોજ વિજય ગણ્યો હતો.

હાવી રીતે આ વખતે પણ રાજકન્યા પોતાના નિત્યકર્મમાં જ પરાવાયલી હતી. નિદ્રા વસ્થામાં સ્વપ્નમાં પણ આજ બાળતનાં તેને સ્વપ્ન આવતાં હતાં. રાત્રિએ જ્યારે જ્યારે ભગૃત થતી ત્યારે ત્યારે આરસીમાં પોતાનું મુખ જોતી, સહવારે સ્થોદિય થાય ત્યારથી તે રાત્રિ પર્યન્ત હાવી જ રીતે રાજકન્યા પોતાના દિવસો નિર્ગમન કરતી.

આ વખતે વસન્ત પૂર દિવિંગા ખાતો હતો. ખીણો અને ગિરિશૃંગો અનેક જાતનાં પુષ્પો અને વૃક્ષોથી છલકાઈ ઝતાં હતાં. પક્ષીઓના સુસ્વર ગગનમંડળને બેદતા હતા. ઝીણી ઝાકળથી પુષ્પસુગંધ લાવતા અનિલને અપાટે ચઢીને અહિં તહિં ઉડતી હતી. પરન્તુ રાજકન્યાને આ સર્વ શબ્દ લાગતું હતું. પ્રભાતમાં આકાશમાં બદલાતા રંગ તેને મન આરસીમાં બદલાતા ઝોળાજ હતા.

એક પક્ષીએ આવીને ગોખમાં અચિંતી ઝીસ માડી. રાજકન્યા ચમકી. ઊંચું જોધું. કામદેવના પુષ્પધનુષ્પને લગ્નિજત કરે તેવી ભમર પક્ષીની સ્થાના ફેરવી. હસ્તની કોમલ અંગુલીઓ બઢીકથી ઢીલી થઈ. સુવર્ણ આરસી સરીને નીચે ખીણમાં અદ્ભુત ધઈ ગઈ.

કિશ્કિનો ગોખ ઝુલતો હતો. નીચે પોલાણ વાળા ખીણ હતી. ખીણ પૂરી થયે રસ્તો હતો. આરસી સરી પડીને ખીણ ઉપર યધને રસ્તા ખાસેના ન્હાના ન્હાના છાડવાનાં ગીચ બુથમાં પડી. રાજકન્યાની આંખોથી અદ્ભુત ધઈ ગઈ.

રાજકન્યાની ચીસથી કિહો ગાણ બેઠ્યો. અનેક દાસદાસીઓ દોડી આવ્યાં. અનુચરોને એકદમ આરસી શોધવા દોડાવવામાં આવ્યા. આરસી અમૂલ્ય હતી. રાજ્યના સૌથી હોશિયાર કારિગરની કારિગરી હતી. ન્હાના દિવાળી જયોતને જોઈને અન્દર પતંગીયું ઝીપવાવું હોય હેવી કદ્યના અન્દર કોતરવામાં આવી હતી. આસપાસ દીરાથી મદી લેવામાં આવી હતી. પરન્તુ આવીજ તે અમૂલ્ય હતી એમ નહતું. આટલો વખત યથે રાજકન્યાની કટિમેખલાને શોભવતી આરસી તેહું ખીજું હૃદયજ ચર્ચ ગર્ચ હતી. રખેને આરસી જતે તેહું સૌન્દર્ય પણ વિનાશ પામે ! અન્ય આરસી પણ પોતાની સુંદરતા જણાવત પણ શું તે આ આરસીની તોલે આવી શકે ? રાજકન્યા રડી, દાસદાસીઓએ પરિણામે માર આધા. પરન્તુ સંઘર્ષ બ્યર્થે ગયું. આરસી જડી નહિં.

આરસી રસ્તા પાસેના છોડવાઓમાં ગુચવાઈને પડી હતી. ગ્રહ્ય સમયમાં તે રસ્તે એક ભરથરી એકતારા તમ્બુરામાં પોતાનું હૃદય ખોલતો આવ્યો. ભરથરી દુઃખી હતો. પેટ-પુરતું અન્ન પણ મળતું નહતું. સુખ દુઃખનો સાથી એકતારો તમ્બુરોજ હતો. આટલેથી તેને સંનેય નહતો.

આવીને ચાક્યો હોવાથી લીલાં તૃણમાં બેઠો. ઉંઝે આકાશ સ્થામી દૃષ્ટિ ફેરવી. પૃથ્વી તરફ દૃષ્ટિ કરી. જીવનપથ બહુજ લાંબો જણાયો. તમ્બુરો લઈને વગાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ કંઈ નવીન સંગીત નીકળ્યું નહિં.

એક પછી એક જૂતા સર નીકળવા માંડ્યા. હૃદયમાંથી નીકળેલું સંગીત જંગલને સંગીતમય કરવા લાગ્યું. પદ્મીઓ પણ અન્ય ધધો છોડી આ બેઠી સંગીત સાંભળવા એકઠાં થયાં. પરન્તુ ભરથરીને આથી મુખ થયું નહિં. ગરિબાઈમાં તેને મુખ લાગતું નહતું.

જેઠારે તે ખાળક હતો ત્હારે તેને પૈસામાં મુખ નહોતું લાગતું. એક 'ખુલખુલની ચીસ કે એક કાપલડીનો ટહુકાર તેને પૈસાના કરતાં વધારે પ્રિય લાગતાં હતાં. પરન્તુ હવે ખાળકહૃદય નહતું તેથી પૈસો વધારે સુખમય લાગતો હતો.

અનેક ધુધો તેની આસપાસ પડ્યાં હતાં. ચડોળની ચીસ આકાશમાં સંભળાતી હતી. પતંગીયાં તેના ખોળામાં વિશ્રાન્તિ લેતાં હતાં. પરન્તુ તેને મન તો આ સર્વ જૂઠું સ્વપ્ન હતું. એટલામાં તેની દૃષ્ટિ રાજકન્યાની સુવર્ણ આરસી ઉપર પડી. વેચીશ તો એક ટંકનું ખાવાનું તો મળશે હેવા ક્ષુદ્ર વિચારથી વનકવિએ તે લઈને ઝોળામાં ધાલી.

પછી થોડેક દૂર જઈને એક આંખાવાડીયામાં એક વૃક્ષની નીચે બેઠો. પાસે એક ન્હાનો મરો બેઠો હતો. ન્હાના ન્હાના માછલાં, અદિતલિં ઉડીને પડતાં હતાં. અનનો વિચાર કરતાં પોતાનું જીર્ણ મુખ જોવા ભરથરીએ આરસી કહાડી અને અન્દર બેસ્યું. તેજે શું જોયું ? તેને કોઈ દિવસ જંગલના ગુલાબને ખીલતાં જોયું છે ? કમળને સલિલનાં પડ ચીરીને બહાર આવતાં નિહાળ્યું છે ? સ્થવારમાં શુક્રતા તારાને કદિ નિરખ્યો છે ?

જેવારે ભરથરીએ જોયું ત્યારે તેણે આ વસ્તુઓના કંઠા પણ અધિક સુંદરતા જોઈ

તેને અન્દર રાજકન્યાની સુખાકૃતિ જણાઈ રાજકન્યાના પોતાના સૌન્દર્ય માટેના અવલુંનીય પ્રેમને લીધે આરસીમાં રાજકન્યાના સુખર્તુ જ પ્રતિબિમ્બ પડી રહ્યું હતું કોઈ પણ સુંદર વસ્તુ માટેના અવલુંનીય પ્રેમ આ જગતમાં શું ન કરી શકે ?

ભરથરીએ જ્યારે આ જોયું ત્યારે તેને લાગ્યું કે આ આરસી તેનાથી વેચી શકાશે નહિ, તેને ભૂખ્ય જ રહેવું પડશે જાણે આકાશમાંથી દેવો તરફથી સ્વર્ગીય પુષ્પ આવીને તેના ઝોળામાં પડ્યું હોયને ! શું તેના જેવા ગરિષ્ઠ પણ વનકવિનું હૃદય આ વસ્તુને વેચવાની ઇચ્છા કરી શકે ? જો જો તે વધુ આરસીમાં જોતો ગયો તેમ તેમ તેને લાગ્યું કે પોતાના આત્મા જેવીજ અમલ્ય વસ્તુ તેને પ્રાપ્ત થઈ છે તે વસ્તુને તે કદાપિ વેચી શકશે નહિ

આરસીમાં જેવામાં તે પોતાની ભૂખ ભૂરી ગયો વર્ષોના દુઃખ વિસરી ગયો, અને પોતાની એમનતાવસ્થાનું પણ યિચ્છા છુ યર્થ ગયું સૂર્યોસ્ત થઈ ગયો એવામાં ધોળાની ખરીના અવાજ તેને સંભળાયા રાજ યાએ જાણ્યો દરેક દિશામાં જાહેર કરા પુ કે જે મનુષ્ય આરસી પાછી શોધી આપશે તેને મોટું ઇનામ મળશે આ ઇનામ જાહેર કરવા ઘોડેસ્વાર જતા હતા ભરથરી એક ઝાડીમાં લપાઈ ગયો યોગીવારમાં ઘોડેસ્વારો આડ્યા ગયા ભરથરી પાછો નીકળીને પોતાનો માર્ગ કાપવા લાગ્યો

દુર્ભાગ્યે હેતુ બન્યું હતું કે જે વખતે ભરથરીએ આરસી ઉપાડી તે વખતે રાજકન્યાની એક દાસીની દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડી હતી ભરથરીના ગીત આપના રાજ્યમાં જાણીતા હતા, એટલે દાસીએ ભરથરીને ઝોળાખે એને એ વાત રાજકન્યાને કહી

આથી ભરથરીની જીદગી ભયમાં આવી પડી ચોર છુટારાએ ઇનામની લાનચે ભર થરીને શોધવા નીકળી પડ્યા પૈસાદાર મનુષ્યો પૈસાની લાનચે આરસી લેવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યા પરંતુ સર્વ વ્યર્થ ગયું ભરથરી આખો દિવસ અને રાત્રિ એક ગામથી ખીજે ગામ નહાસવા નાગ્યો ભૂખ અને તરસથી તેને ઘણું દુઃખ પડ્યું પરંતુ હવે તેને તે દુઃખ લાગતું નહોતું સામાન્ય મનુષ્યજન વિહલદયના બેદ રી રીતે પારખે ? સ્વપ્રમાણ સતોય માનનારા પુરુષોના ભાવ ક્ષુદ્ર મનુષ્યો શે કળે ?

રાજકન્યા આરસી નહિ મળવાથી નિરાશ થઈ ગઈ તેને ભય લાગ્યો કે આરસી ગઈ તેમ સુંદરતા પણ જશે તેથી ઘણા વિદ્વાન પુરુષોની સલાહ લીધી ઇનામની લાલચ ભર થરીને આપી પણ વ્યર્થ ગઈ

આખરે રાજકન્યાએ એક વૃદ્ધ મહાત્માની સલાહ લીધી મહાત્મા રાજકન્યાના અતઃક જ્ઞાના ભાવ જાણતા હતા, ભરથરીના કવિહૃદયને પણ ઝોળાખતા હતા અનન્તતાના ભાવ ઉકેલી શમનારા પુરુષને મનુષ્યહૃદયનું પૃથ્વકરણ કરવું મુશ્કેલ ન લાગ્યું

તેથી તે મહાત્માએ રાજકન્યાને કહ્યું ‘હું ભરથરીને ઝોળાખુ છું સાત દિવસમાં હું આરસી પાછી લાવીશ

મહાત્મા જંગલમાં પાછા ગયા. ભરથરી ત્યાં ફળફળાદિ ખાતો નિર્વાહ કરતો હતો. તેને કહ્યું: “આ આરસી શું અમૂલ્ય છે?”

ભરથરી: “હા, આ આરસીમાં પૃથ્વીની સૌથી સુંદર રાજકન્યાનું મુખ કોતરાયલું છે.”

મહાત્મા: “એ સત્ય હશે પરંતુ મહાની પાસે પણ એક આરસી છે ત્હમે જોશો?”

ભરથરીએ તે આરસી લીધી અને અંદર જોયું. તરત જ રાજકન્યાની આરસી હાથમાંથી પડી ગઈ.

“કેમ? આ અમૂલ્ય આરસી કેમ ફેંકી દેા છો?”

ભરથરીએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેની આંખો ખીલ્યા આરસીમાં નં દેખી રહી હતી.

“આરસીમાં શું જણાય છે?”

“મને ઘણું જણાય છે. અનંત વિશ્વની અકળ સૃષ્ટિચક્તિ, આકાશમાં યુધાયલા અસંખ્ય તારલાઓ, બેખડોમા ચળતે વહેતી પ્રચલ્લ નદીઓ, તરંગો ઉછાળતા મહાસમુદ્રો, પૃથ્વીના પડમાં છૂપાયેલાં અનેક પુષ્પો, રાત્રિએ પ્રકાશ નાંખતી ઉર્જા સન્દ્રિકા, અનંત અખણ પ્રભુનો સંદેશો અદિ” પૃથ્વીની પ્રજાને કહેનારા ગગનસુગ્મિ ગિરિશૃંગો.....”

“અને આ આરસીમાં શું જણાય છે?” રાજકન્યાવાળી આરસી પાછી આપતાં મહાત્માએ કહ્યું.

ભરથરીએ જોયું. એક પછી એક બન્ને આરસીમાં જોયું, અને પછી રાજકન્યાવાળી આરસી મહાત્માને આપતાં કહ્યું “આખરે મને જણાયું કે આતો સ્વમંવત્ ક્ષણભંશુર પુષ્પ છે. પ્રભુની અગણિત ખીણોમાં ઉગેલાં હજારો પુષ્પમાંનું એક પુષ્પ છે પણ આ તો”.....

ખીલ્યા આરસીમાં જોઈને તે બોલ્યો “હામા તો અનંત મૌનદર્પ, સ્વર્ગીય એકતા, અખણ જ્યોતિ છે.....જેવારે મનુષ્યને અસંખ્ય પુષ્પોથી ભરેલી સૃષ્ટિ મળતી હોય ત્યારે તે શામાટે એકજ પુષ્પથી તૃપ્ત થાય?”

“ત્યારે શું આ રાજકન્યાની આરસી પાછી લઉં?”

“હા ખુશીથી.”

કવિહૃદયના બેઠ કોઈકે જ ઉકેલી શકે છે.

x x x x x

રાજકન્યાને આરસી પાછી મળી પરંતુ એથી તેને તૃપ્તિ મળી નહિ. કપ્ડાંથી મળે તે વનવન બટકતા એક સામાન્ય ભરથરીને પોતાની સુખાકૃતિની સુંદરતા કરતાં પ્રભુજ્યોતિની સુંદરતા અધિક પ્રિય લાગી હતી.

ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા.

આયોનિક ફાર્મસી

માં

બેનતી ઉપયોગી સાધારણ દવાઓ.

શીવર દોઝ—જવરબિન્દુ દરેક જાતના તાવ ઉપર લાગુ પડે છે.

પણીજ સરતી અને અસગ્રાસક દવા છે

૬ ૦—૪—૦

જર્મીસાઇટ—જંતુવિધનાશક. ચેપી કે નેત્રી જાતના વિરતે

કાપી નાખે છે

બ્લક ઇયુરિક્સાઇંગ સોલ્યુશન—રક્તરોધક, લેડી વિઝાર ઉપર

પણીજ અસગ્રાસક વદા

લીવર સોલ્યુશન—ઝાડાની કબજીઆત વગેરે દુઃ કરે છે પેટ

સાફ આણે છે. અને જીખ લાગે છે.

એન્ટિમેપ્ટિક મલમ—આંખડીના દરેક રોગ ઉપર દહોતું અટાવાવી

જાલદી રૂઝ આણે છે,

એ ઉપરાંત દરજનો મલમ, ખોડાનો મલમ, ફેલેના પ્લેગ વગેરે સુધગી જા

તની આસીર દવાઓ જતાવવમાં આવે છે

વધુ ખબર માટે તથા વસુના માટે લખો —

(પ્રો. ગજાની) આયોનિક ફાર્મસી

ગીરગામ—મુબઇ

કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો

ગુહલક્ષ્મી—દંતાં મી છ ના મેશી આ પુસ્તક એક દિવ્વ સસારી વાતો છે.

પ્રેમ અને નીતિના તત્વોને અચ્છી રીતે મુલ્યેલ છે નામદાર ગામકવાડ સરકા

રના પ્રેમવધ્વી આનાએ પનામ તથા લાકષ્મીઓ માટે મજ્જુર દરેલ છે કપડ

ની શેભીતીબધાઇ સાથે કી ર. ૧-૧૨-૦

બે મુદ્રિકા—આ દિવ્વ સસારી વાતો “લોકેટ સાજ” / છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે,

તેમાં હીરગોશીનું અખડ પ્રેમ તેમજ પુર દર્શન પાંચત તેમજ “કર્મગનિતી

સ્થનતા” ના ભવતારો છે કપડાની બધાઇ મી રૂકા ર. ૧-૭-૦

દુશ્મન દારાખ—આમાં દરેલો મુલમનો રૂમકો, પારસી સંસારી અતી

રસીલો વાતો, પહેલી આશતિ ખલાસ થતા લાલમી ખીજ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

કપડાની બધાઇ રોતેરી નામો કો. ર. ૧-૮-૦

આ સાથ અમારે ત્યા તમમ પુસ્તકો મળી રહે છે સ્વીપત મમાવતો

મેકવી આપીશુ

લક્ષ્મીદાશનો ફ.

પારમીબજાર કોટ, મુબઇ

હૃદય રંગ.

(દ્વિતીય કિરણ-કાવ્ય.)

પ્રાસાદીક અને ધાર્મિક કાવ્યો કાપતું પુઠું. ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી
લાઈબ્રેરી માટે મળુર કરેલ છે. કિ. ચાર આના. પો. એક આનો.

કે. રચનાર—

ભાઈશંકર કુબેરજી શુક્લ.

મોરબી નીવાશી મુ. વેરાવળ.

અથવા એન એમ ત્રિપાઠી—બુકસેલર્સ મુંબઈ.

તૈયાર છે. “રસીકચંદ્ર” યાને “દેશોન્નતિનો કારીગર.”

ભાગ ૧ લો.

તૈયાર છે.

ઉપરના નામનું તોલેશ ૧૦૦ પાનાનું દળદાર છે છતાં તેની પાછળ ૨૦
દળદાર “રસીક રમણી” તો અઠી નાટક તથા ના. મદારાજ સવાઈરાવને ૨
ચારે બાજુ વેલવાળો ફોટો બેટ આપવામાં આવે છે. કીમત રૂ. ૦-૧-૦ આના
પોષ્ટેજ ભડું. સરનામું.

મેસં જયશંકર એન્ડ શંકરલાલ

મુ. ચાંગા (મુંબરાત)

ઉપા કાન્ત.

એક રસિક નવલકથા.

જેને વિશે વિદ્વાનોના હૃદય અભિપ્રાયો આગ્યા છે સરખ મુંબરાતી ભાષામાં
ચેલી છે લગભગ ૩૦૦ પાના.

કર્તા—ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા,

બન્દ સમાજ.

ઉચ્ચ કામળની પાકા પુઠાની. કિમત રૂ. ૧-૦-૦

કાચા પુઠાની ને હલકા કામળની રૂ. ૦-૨૨-૦

SELECTIONS FROM ENGLISH POETS.

With Notes—Nearly 300 Pages.

Beautiful poems of various English and American authors.

PRICE ૦-12-૦.

મળેવાનું ઠેકાણું.

ભોગીન્દ્રરાવ : રતનલાલ દિવેદીયા.

બી. એ. આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી.

સેવાસદા-ગિરગામ બેકરોડ-મુંબઈ.

મેધનાદ જોશીસ અમદાવાદ

નાગર

સુવરી સુખેશ

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

આણે જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઓપધિયોમા

અગ્રેસર છે

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિપાને દૂર કરે છે
- (૨) નબળા પડતા ચાન તાતુઓને પ્રુથિ આપે છે
- (૩) ઘટતી જતી સ્મરણ શક્તિને સતેજ કરે છે
- (૪) મેદીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે
- (૫) તામોત વધારે છે
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે
- (૭) સ્વપ્નમાં ચતા ધાતુ પાતને આટકાવે
- (૮) ગચલા પ્રાપ્તરને પાતુ બંધે છે

૩૨ ગોળીની દબી એકનો રૂા. ૨

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશ કર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે
મહેરબાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર ”

અમારૂં પુસ્તક વાંચો

તે આરોગ્ય, દૈનંત અને આજ્ઞાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનાર છે

દર આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સુધીમાં તેની

લગભગ લાખ પ્રતો **મુદ્રિત** વહેચાઈ ચુકી

તે પુસ્તક.

ઉગ્રેજ, મગડી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, ઉર્દુ (ગુજરાતી લિપિમાં), જમાલી અને તામિલ
ભાષામાં તૈયાર છે તેલુગુ ભાષામાં છપાય છે

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ અર્થ પણ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશ કર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

VILLAGE SELF-GOVERNMENT.

Among the Greeks and the Romans, towns and cities were the nurseries of popular power and popular institutions. As the Roman empire extended its limits, self-Government spread from Rome to the empire. In the Middle Ages it was still the inhabitants of towns who strove to curb lawless barons, when the country population were little better than slaves. And in modern times, after feudal power had been replaced by the power of kings, citizens of great commercial and manufacturing centres took the largest share in restricting royal power, and building up constitutional forms of Government.

In India, with her few large commercial towns and her vast agricultural population, self government was developed in villages. The people left their kings absolute power to rule or misrule the empire, and the kings left the people a free hand in their villages. No central constitutional government was organized; but each village republic had its own constitution and ruled itself.

The result of this is manifest in the history of the West and the East. The nations of Western Europe had more of national unity and national life than the people of India, but the agricultural population of India enjoyed more civic rights, more control over their village concerns, than the villagers of Europe. In many places on the Continent of Europe, even in France and Prussia, the tillers of the soil were little better than slaves down to the eighteenth century.

When British rule was introduced in India, European forms of administration necessarily replaced the Indian. The Central Government was strengthened and Village Government declined. Villages no longer policed themselves. Land revenue was no longer collected by Village Communities. Criminal and civil cases were no longer disposed of by village elders. Village roads and tanks ceased to interest the people. The village school was neglected, village charities ceased, and village services declined. On the other hand, the Central Government, gradually assumed larger functions. They maintained peace, collected revenue, adjudicated cases, looked after education and communications all over the empire. Administration became more centralized, and the people, who had lost their share in village administration, came naturally to demand a share in those centres where the administrative functions had been shifted. It is for this reason that the new Councils Act has been gratefully accepted by the people of India.

By Mr. Ramch C. Dutt C. I. E

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्थं सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

અવનિષદ.

सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्माग्र प्रमदितव्यम् । कुशलाग्र प्रमदितव्यम् ।
भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

અવનિષદ.

વર્ષ ૮, અંક ૧૨.

[માસિક.]

માર્ગશીર્ષ, સંવત્ ૧૯૬૬.

તાન્ત્રી—પ્રેરિસર આનન્દશંકર બાપુભાઈ મુળ. એમ. એ. એલ. એલ. બી.

વર્ણવીર નરસેયા ને વનદન.

૫૨૬

(રા. રા. લલિત.)

હમતોગિરિ અને તે ઉપરની બધી જાણનાઓ.

૫૧૭

(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)

રજાડી રિપે સ્ટેન/સાળ.

૫૩૩

(રા. રા. પિત્રપદ્માવ દેવજીવંદ સાદ.)

સાદિત્ય અને તેનાં અંગ.

૫૩૫

(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)

દક્ષણીય પૂર્વ આદિલાને સંક્ષિપ્ત કવિતાસ.

૫૮૪

(રા. રા. રામતસિંહ સિસોદિયા.)

કિંદુસ્તોનનો અસ્તર કવિતાસ.

૫૫૩

(રા. રા. પિત્રપદ્માવ કનેયાલાલ મુન. બી. એ. એલ. સી. ઈ.)

રિજા કવિ.

૫૬૧

(રા. રા. દુલેરાય મહીપતરામ ઝોશી.)

ગુજરાતી ભાષા તથા અંગ્રીક-વિશે અંગ્રીક.

૫૬૮

(રા. રા. નરસિંહરાવ બોળાનાથ. બી. એ. સી. એસ.)

સાદિત્યમાં ફેરી પોતી.

(રા. રા. મોહનલાલ ભંડારકર. જનપ્રસાદ.)

લવાજમ.

(૧) લાઇબ્રેરીઓ, (૨) સભાઓ, (૩) વિદ્યાર્થીઓ, (૪) સ્ત્રીઓ, (૫) યુજરાતીઓના માસતરે, (૬) તળાટીઓ તથા (૭) માસિક રૂ. ૧૫ સુધીના સર્વે પગારદારો માટે વર્ષ એકના રૂ. ૨-૦-૦ (પોસ્ટેજ સાથે.)

ઉછરતી લાઇબ્રેરીઓને ખાસ બક્ષીસ: નવી રચનાતી (એટલે કે એક વર્ષ અન્દરની) રાજ્યના આગ્રય વિનાની લાઇબ્રેરીઓને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થના સર્ટિફિકેટ ઉપરથી આ પદ નક્ષીસ તરીકે મોકલવામાં આવશે. માન પોસ્ટેજ વગેરે ખર્ચના રૂ. ૦-૬-૦ મોકલવા કૃપા કરવી બીજા વર્ષમાં રૂ. ૦-૧૨-૦; ત્રીજામાં રૂ. ૧-૪-૦.

અન્ય સર્વે માટે વર્ષ એકના

રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ સાથે)

છૂટક નકલ એક અંકના

રૂ. ૦-૬-૦

મળવાનું દેકાણું—વસન્ત ઓફિસ—અમદાવાદ.

આવતો અંક વી. પી.

જે ગ્રાહકોનું ચાલુ વર્ષનું લવાજમ નહીં મળ્યું હોય તેને પોષનો અંક વી. પી. દ્વારા મોકલવામાં આવશે તે સ્વીકારવાની વિનંતિ છે.

વ્યવસ્થાપક.

અન્યકારો માટે ખાસ સગવડ.

વસન્ત-પત્રનો સાહિત્ય પ્રેમી જનોમાં જાહેરો પ્રચાર છે. પરન્તુ અત્યાર સુધી પૂંકામાં જગા ન હોવાથી છૂટથી પુસ્તકોની જાહેર ખબરો લઈ શકાતી નહોતી. પોસ્ટલ દરમાં ફેરફાર થવાથી હવે આ પત્રના વજનમાં વધારો કરી શકાયો છે, અને તેથી જ નવાં પૃષ્ઠ ઉમેરી જાહેર ખબરો હાખત કરવાનું અમે સ્વીકાર્યું છે, આ અનુકૂળતાનો લાભ લેવા અન્યકારો ચૂકશે નહિ એમ આશા છે. વસન્તનું નવું વર્ષ ૧૯૬૬ ના માઘથી શરૂ થયે માટે નવા વર્ષથી એક વર્ષ માટે જેને જાહેર ખબર મૂકાવવી હોય તેમણે પોષ સુધીમાં ખબર આપવા કૃપા કરવી.

વ્યવસ્થાપક.

વસન્ત.

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्यस्य सत्यस्य सर्वाणि भूतानि मधु यश्चा-
यमास्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ।

वपनिषद्.

સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
મૂર્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાઙ્ગાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।

વપનિષદ્.

વર્ષ ૮, અંક ૧૨.

[આસિક્ક.]

માર્ગશીર્ષ, સંવત્ ૧૯૬૬.

ભક્તવીર “નરસૈયા” ને વન્દન.

(દોનું કાંઠે કદમ્બ દેરી હાથા-એ પાતની ધનમાં.)

નમું નેહે તને: નરસૈયા ।
પ્રેમ ભક્તિ ન આપે યધૈયા હો ।
રમડ રનેહે તને: નરસૈયા ।

જૂઠું જગતથી તાન જગાવ્યુ
તમ્જૂરમાં: રસ-ઢ્યા । હો ।
નમું નેહે તને: નરસૈયા ।

માધી તે' આનન્દ-વિજયની
શાંતિ-લક્ષ્મી મેયા. હો ।
નમું નેહે તને નરસૈયા ।

બહાણું બહાણું હૈયે વાતાં,
રેલવ્યા રમ્ય રમેયા હો ।
નમું નેહે તને: નરસૈયા ।

મેગલીલા શ્રી કૃષ્ણની ફૂલ
તે' તે' સૌતણ-બપૈયા: હો ।
નમું નેહે તને: નરસૈયા ।

(અનુક્રમ.)

માર્ગ એ વિચર્યો પ્રેમે દર્પ અંગે શમ્ભો નહો
બગીચાનો વિહારી તે આબ્યો બ્યાં સરિતા નહો ૧૨

(ઉપનતિ.)

અને દોડી ત્યાં જળધાર રમ્ય
દીઠા વળા માર્ગ, હતા અગમ્ય
એ માર્ગથી તે ઉતરી નદીઓ
સમેવડી સુન્દર શી રાખીઓ. ૧૩

(હરિગીત.)

ગિરિ એકનો બાલક ત્રણે ત્યાં સંગ શાં રમતાં હતાં !
કંઈ દિવ્ય ગંગા ગાદને આનન્દમાં બમતાં હતાં
માનવહૃદય દોષલ્પને તે જોઈને હસતાં હતાં,
કંઈ ગૂઢ ગંભીર ભાવ તેના ઊંચમાં વસતા હતા. ૧૪

એક સરખે હૃદય રચાનેથી પ્રભવ તેનો હતો
એ હૃદય કુળમાં જન્મ લાખ્યો, ગર્ભ પણુ તેનો હતો
સૌન્દર્ય ને આધુર્યમાં નવ લેશ પણુ ખામી હતી
સારિવક હૃદયનો રનેદ ને આનન્દ સૌ ખામી હતી. ૧૫

(ઉપનતિ.)

વિપ્રો અને બિલ્વકના બ્રમેને,
અજ્ઞાન ને નિર્વેળના શ્રમેને;
જોઈ ત્રણે ત્યાં પિંગળી જતી'તી,
દ્યાર્દ્ર ચિત્તે લવતી જતી'તી. ૧૬

(રાખરિણી.)

પરન્તુ તેઓના ગુણ નવ હતા એક સરખા,
કંઈ જાદાં તરવો પ્રતિ પ્રકૃતિમાં નિત્ય બળતાં;
હતી બાળા ફોમે તે નિડર ફરતી સાથ વસતી,
ગોળથી* ફરે તે કંઈક રહીને ખૂબ હસતી. ૧૭

ફુ ઓઢા અને ભક્તિ; એ બેઉ કેવળ શુદ્ધ પુદ્ધિથી ફર રહે છે, પણ તેનાથી વિ-
પ્રુખ યાત્રી નથી. એ બેઉ પુદ્ધિની મત્રુ નથી, પણ તેની સખીઓ છે.

* પુદ્ધિ; મતુખને સન્માર્ગ અથવા કુમાર્ગ તરફ દોરનાર-સુપુદ્ધિ અથવા કુપુદ્ધિ
દેનાર-પ્રચંડ શક્તિ; ઓઢા અને ભક્તિ વિનાની શુદ્ધ પુદ્ધિ.

ગુમાની તે ત્રીજી અતિ પ્રજ્ઞા ને ઉગ્ર મનની,
ધસે જુસ્સામાં શી ત્વરિત મતિથી શોર કરતી !
ટકી રે'લું સ્હામે, અતિ કઠિન સૌ માનવગણે,
અને તેથી જાતાં સર્ખોપ, કરથી સાંકળ બહે ૧૮

જનો જે ત્યાં જાતા પ્રથમ નમતા બે યુવતિને
વિશુદ્ધિ પામીને તતુ મન યદી આગળ વધે
પછી તે ત્રીજીને સરસ્વતીદેવેથી પ્રણમતાં,
જતાં સર્વે દુઃખો દુરિત જગમાં સર્વે શમતાં. ૧૯

×

×

(અનુક્રમ)

અદ્વા, લક્ષ્મિ, અને છુદ્ધિ, સાથે માહેસીઓ મળી;
રચીને દિવ્ય સંગીત ગાય તે ગરબે બળી. ૨૦

સર્વ એ બાલિકા કેવી રમ્ય ને પાપમોચિની !
વિધિપુરઃમ્મર જે સેવે યાપ તે સર્વદા સુખી. ૨૧

મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે.

રબારી વિષે સ્ટેજસાજ.

સોરાષ્ટ્ર દેશ પ્રાચીન કાળથી ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં મેઝ, રબારી, કાડી, આહીર, બાબરીઆ વગેરે ઘણી જૂની જાતો વસે છે. હું આસ કામગીરી ઉપર પ્રગણામાં જરતો હતો ત્યારે એક રબારી સાથે તેની કામના રીત રિવાજ સંબંધી જે વાતચીત થઈ હતી તે ઉપરથી નીચેની હકીકત લખી મોકલું છું.

રબારીના બે ભાગ છે. સોરઠીઆ ને ગુજરાતી. શ્રી કૃષ્ણની સાથે એટલે યાદવોની સાથે જો આ દેશમાં આવી વસ્યા તે સોરઠીઆ રબારી કહેવાય છે, ને પાછળથી આવી વસ્યા તે ગુજરાતી કહેવાય છે. તેઓ જે જે સ્થળે જઈ વસ્યા તે તે સ્થળનાં નામ ઉપરથી તેના વિશેષ વિભાગ પડ્યા છે. જેમકે વીણુ નદીના પ્રદેશમાં વસ્યા તે વીણુઆ કહેવાયા.

સોરઠીઆ રબારીની સ્ત્રીઓમાં લાજ દહાડવાનો દસ્તુર નથી પણ મોટેરા પાસે યદને વહુવારોની નીકળે તો છાતી-ઉપર છેડા નાંખવામાં આવે છે. રબારી લોકોમાં ધરધરણાનો ચાલ છે. રબારણો દેરવડું વાળે છે એટલે વિધવા થયા પછી દેર સાથે પરણે છે. દેર ઘોડી-યામાં હાંચકતો હોય તો પણ કુંડળના વડીલોની મરજી વહુને જવા દેવાની ન હોય તો વિ-

ધવા વહુને ખીજની સાથે ધરધરણું કરવા ન દેતાં દેર મોટા થાય ત્યાં સુધી વહુને ધરમાં રાખે છે. આથી કેટલીક વાર ભારે નુકસાન તથા તોષાન પણ થાય છે. પરંતુ ચાલિતો આશ એવો છે કે જેને કુટુંબના વડીલો હક ઉપર આવ્યાં હોય તો વહુને બેસી રહેવું પડે છે કેમકે નાત પણ તે કુટુંબના વડીલને મદદ કરે છે વહુ મોટી ને વર (દેર) નાનો હોવાથી જે નુકસાન થાય છે તે ધ્યાનમાં લઈ ઘણી વાર કુટુંબના વડીલો પોતાના સગા કુટુંબીઓનાં સરખા ઉમરના જે માણસને જરૂર હોય તેને એ વિધવા વહુ સાથે પરણાવે છે પણ બની શકે ત્યાં સુધી સગા કુટુંબી સિવાય ખીજના ધરમાં એ વિધવા વહુને બેસવા દેતા નથી. જે તેવો કોઈ યોગ્ય માણસ મળી ન આવે તો પછી તેઓ સંધ્યો વિચાર કરી એ વિધવા વહુને ગમે ત્યાં ધરધી જવાની પરવાનગી આપે છે. ધરધનાર જીવાન ૩. ૨૩ ત્રેવીસ વહુના સાસરીઓને આપે છે. રજા વગર જે કોઈ જીવાન તેવી કોઈ વિધવાને ધરધી જાય તો તેની પાસેથી નાત ૩. ૩૦૦) દંડના લે છે ને નાતને ખીચકુ ખવરાવવું પડે છે. ધરધી જનાર વિધવાની સાથે જે આગલા ધરનાં પુત્રપુત્રી જાય તો તે રહે ત્યાં સુધી ૩. ૨૩) સાસરીઓને મળતા નથી. તે પુત્રપુત્રી ઉપર આગલા ધરજાળાના વડીલોનો જ હક ગણાય છે. આ લોકો કોર્ટ ચડતા નથી પરંતુ નાતના પટેલીઆ કે ચોવડીઆ પાસે દરિયાદ કરી તેમની પાસેથી જ ઈસાફ મેળવે છે.

તેઓ માતા તોતળીના બંધ છે ને જાહ જ શ્રદ્ધાળુ છે. તેઓમાંના કોઈને સરખ આ-બડ્યો (કરડ્યો) હોય તો તેઓ સરખ મંત્રથી ઉતરાવતા નથી પણ માતાજી ઉપર આરથા રાખી તે દિવસે બકરનિ કે છોકરનિ ધવરાવવાનું બંધ રાખે છે. માતાજીનો જીવો જમવાની રજા આપે ત્યારે જ સર્વે જાગે છે. જીવો નાતમાં પટેલ કરતાં પણ વધારે વજનદાર ગણાય છે. પીણાયા રખારીની માતાનું સ્થાન જેઠવાડ(પોરબંદર સંસ્થાનનો પ્રદેશ)ના બળે જ નામના ગામમાં છે. ને તેમના પીર રામદેવું સ્થાન ઢાંક (ગોંડલ સંસ્થાન) ગામમાં છે. માતાની માતતાનું જન્મજી જન્મવાનો હક ફક્ત જેઓ માતાની જન્મજીએ જઈ આવ્યા હોય તેને જ છે. રખારીઓ પોતાની માતાનાં બજનને ગીત ઘણી વાર ગાય છે પરંતુ તે આપણે સમજી શકતા નથી કેમકે તેમની માતા તોતળા હોવાથી સ્પષ્ટ બાપમાં તે ગીતગાઈ શકતાં નથી. જે રખારીઓને એવાં ગીતો ગાવાનો મદાવરો હોય છે તેની પાસે બેસી એ ગીતો સાંભળવામાં મળે પડે છે કેમકે તેમની ગાવાની ઢબ ને હલક કંથુપ્રિય ને મધુર હોય છે.

રખારણુ કોઈના ધરમાં બેસી આતી હોય પણ તે પોતાના મૂળ ઘણીને ઘેર પાછી આવવાને ખુશી હોય તો તેનાં અસહ સાસરીઓ તેને પાછી પોતાના ધરમાં બેસાડી શકે છે. સોરઠીઆ રખારી ને સોરઠીઆ આહીરના રીત રીવાજો એક સરખા છે. ઉદારતા સંબંધી તેમનામાં બોલાતા ચારેક સોરઠા આ નીચે આપ્યા છે.

મેમાનોને માત્ર, દિવ બરી દીધાં નહિ;
સાજન નહિ તે જ્ઞાન, સાચું સોરઠીઓ બજી.
સપ્ત પહેરે સુત, ઓઢે પણ આલે નહિ;
તે ગણવા તાજુત, સાચું સોરઠીઓ બજી.

મુખી ગદ્યમાં લખાયલાં અવલોકનો દ્વારા કવિતાના રસનું આસ્વાદન થતું નથી ત્યાં મુખી કવિતાની સઘળી મધુરતા અને સઘળી ખુબી નકામી જાય છે. પણ પુરૂષ પોતાનું આખું જીવન ભોગવિલાસમાં ગાળવાનું નથી, પણ ખીજા અનેક કર્તવ્યો કરવાનાં છે.

શિખરિણી.

“ ઘડ્યાં કર્તવ્યો જે મનુજ શિરમૂઝ્યાં જગપતિ,
હવેખ્યાં એ જાએ કયમ કરી પ્રિયે ! કહે મુજ થકી ?
વિલાસો પ્રેમીલા નવ ગણું કદી નીરસ વળા,
ઝારે તો એ આગા શિર ધરવી જે જાય ન ટળા. ”

એટલા જ માટે “ કવિતા કરવામાં જ કવિનું મુખ ” છે એમ સમજનાર કવિએ પોતાનો સઘળો સમય પ્રિય સખીની સાથે ભોગવિલાસમાં ગુમાવ્યો નથી, પણ કાવ્યરચના અને કાવ્યચર્ચા ઉપરાંત જોડણી અને લિપિના પ્રશ્ન તરફ, બાયાશુદ્ધિ તરફ, “ દ્વરથી ગીત ધ્વનિ ” તરફ પોતાનું લક્ષ દોર્યું છે, અને જો કે એમના સઘળા વિચારો સર્વમાન્ય થયા નથી ને થવાનો સંભવ પણ લાગતો નથી, તો પણ એમની અનેક વિધ પ્રવૃત્તિઓથી એમણે સંગીત સેવા બળવી છે એની ના પડારો નહીં.

અનેક સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક વિષયો નિબંધના આધારમાં ચર્ચાવાની ધંજી જરૂર છે, સાહિત્યસમૃદ્ધિ જ્યાં હોય એવા દરેક મુધરેલા દેશમાં સાહિત્યના એ અંગને ખીસવવા તરફ ખાસ લક્ષ અપાયું છે. ઇંગ્લેન્ડમાં નિબંધકારોએ આરાધના શતકમાં જેવી ઉત્તમ સમાજસેવા બજાવી હતી તેવી કાવ્યોથી કે નાટકોથી પણ નથી બળવાઈ. કાવ્યો અને નાટકો લખવા ઉપરાંત દરેક સમર્થ લેખકે નિબંધદ્વારા પોતાના વિચાર દર્શાવવાની જરૂર સ્વીકારી છે. હી કિવનિસ જેવા કુશળ લેખકે પણ નિબંધદ્વારા જ સાહિત્યસેવા બજાવી હતી. કવિતામાં જેમ ધ્વનિત (Sonnet) રચવામાં જેવી કુશળતા જોઈએ છિયે, એક ચોક્કસ જાતને અમુક મર્યાદામાં સચોટ રીતે કહેવામાં જેવી બુદ્ધિની તીવ્રતા અને લાગણીની ઉત્કટતા, જોઈએ છિયે તેવાજ પ્રકારની કુશળતા, તેવાજ પ્રકારની તીવ્ર બુદ્ધિ, અને તેવાજ પ્રકારની ઉત્કટ લાગણી ગદ્યમાં એક સારો નિબંધ રચવામાં જરૂરની છે. પણ આપણા સાહિત્યમાં એ અંગને ખીસવવા તરફ જોઈએ તેટલું લક્ષ અપાયું નથી. લોકોને નિબંધ વાંચવાનો હજી જોઈએ તેવો શોખ લાગ્યો નથી. નર્મદાચંદ્ર, નવલરામ, ને દલપતરામ તરફથી ગદ્યવિકાસના જે પ્રયત્નો થયા હતા તે નિષ્ફળ ગયા નહોતા, તો પણ ત્યાર પછી નિબંધો દ્વારા ગદ્યના વિકાસ તરફ જોઈએ તેવી પ્રવૃત્તિ થઈ નથી. વાંચકો તરફથી એવા પ્રયત્નોને ઉત્તેજન મળે એવો સંભવ જણાતો નથી. એજ કારણથી ગોવર્ધનરામભાઈ જેવા સમર્થ વિદ્વાનને પણ પોતાના વિચારો નિબંધના રૂપમાં ન સુકતાં નવલકથાના રૂપમાં સુકવાની જરૂર પડી હતી. ઉત્તમ નવલકથા રચવાનો પ્રધાન ઉદ્દેશ રાખીને એ કૃતિ થઈ નથી, પણ પોતાના પ્રાદ વિચારો

જે રા. નરસિંહરાવની કુસુમભાગ્ય કૃતિએ અને વિલાસ.

જનસમાજ આગળ મુકવાના ઉદ્દેશથી એ નવલકથા રચાઈ છે. લોકોને ખુશ કરીને પોતાનું કામ કહાડી લેવું એજ લેખકનો ઉદ્દેશ હતો. પરિણામે, “સરસ્વતીચન્દ્ર”ના ચાર અન્યો નવલકથા તરીકે જોઈએ તેવા સફળ થયા નહીં, જેવા તે “મનર” થયા તેવા “મનહર” થયા નહીં; પણ લેખકના સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક વગેરે વિષયો પરના વિચારોના કીમતી સમૃદ્ધ રૂપે એ ચારે અન્યો ધણુ અગત્યના છે.

હાલના સમયમાં અનેક માસિકોમાં જુદા જુદા વિષયો પર નિબંધો પ્રકટ થાય છે, સાહિત્યપરિવ્રહમાં પણ કેટલાક વિદ્વાતાભ્યાં નિબંધો વંચાય છે. “અભિનયકળા,” “અલંકારશાસ્ત્ર,” “ગૃહકળાઓ” વગેરે નિબંધો આગલી સાહિત્યપરિવ્રહમાં વંચાયલા તે ધણુ ઉપયોગી હતા. પણ એવા નિબંધો જવમેજ લખાય છે. વધારે નિબંધો જે લખાય છે તેમાં તેની રચના તરફ કે શૈલી તરફ જોઈએ તેટલું લક્ષ અપાતું નથી, પણ પાંડિત્યનું પ્રદર્શન ધણી વાર કરવામાં આવે છે. ડીકિન્સિસએ પાઠેલા સાહિત્યના બે વિભાગ જો આપણે સ્વીકારીએ તો એવા લેખોની ધજગનાં સાહિત્ય (literature of power) માં નહીં, પણ જ્ઞાનનાં સાહિત્ય (literature of knowledge) માં જ ગણવી થાય. જુદા જુદા વિષયોની શાસ્ત્રીય ચર્ચા ધણી જરૂરી છે, પણ જ્યારે તે સાદી અને સરળ ભાષામાં-લોકોને રૂચે તેવી રીતે કરવામાં આવે, તેમાં કંઈ શૈલીની ખુબી પણ જોવામાં આવે, તેમાં જ્ઞાન સાથે ગમ્મત પણ કંઈક મળે એમ હોય ત્યારે તે જનસમૂહમાં વધારે વંચાય, તેની ચોખ્ખ કદર થાય, અને તેથી સંગીન લાભ પણ થાય. વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ જેવા અનેક સરસ નીરસ વિગતોથી ભરેલા વિષયને પણ જ્યારે અંગ્રેજીમાં શૈલીની ખુબી વડે અને રચનાની કળા વડે શણગારવાના અને રસમય બનાવવાના પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે ત્યારે એથી વધારે રહેલા વિષયોમાં હાથે કરીને હદ બહારનું પાંડિત્ય બતાવવામાં આવે અને શુષ્ક મેળો, લખાય એ તો શોચનીયજ છે. જોઈએ જેવા કેટલાક વિષયો એવા હોય છે કે જે પરનાં વિવેચનની જ્ઞાનનાં સાહિત્યમાં જ ગણવી થાય. તેમાં શૈલીની ખુબી આવી શકે નહીં. એવું જ્યાં હોય ત્યાં ઉપાય નથી. પણ એવા વિષયોની સંખ્યા ધણી ન્હાની હોય છે, અને સામાન્ય જનમંડળને રસ પડે એવું લખવાનો આદર્શ રાખવામાં આવ્યો હોય તો તેની સંખ્યા ધારવામાં આવે છે તેના કરતાં પણ વધારે ન્હાની થયા વિના રહે નહીં.

નિબંધ સિવાયના બીજા લેખોને આપણે ચાર વિભાગમાં ગોઠવીશું:

અ. જીવનચરિત્રો, આત્મકથાઓ; ઇતિહાસો, અને પ્રવાસવર્ણનો.

બ. અન્યાવશોકનો અને સાહિત્યચર્ચા.

ક. હાસ્યરસના લેખો અને કટાક્ષમય રચના.

દ. જોઈએ, ક્ષિપ્ત વગેરે વિષય પરના શાસ્ત્રીય ચર્ચાના લેખો.

એ ચારે વિભાગો વિશે આપણે ‘ક્રમવાર શંભેષમાં બોલીશું’

સ્વધર્મ, આર્ય ધર્મ પ્રકાર એ માસિકપત્રોમાં પણ પ્રવાસ-વર્ણનના લેખો આવે છે. “ચૈદ દિવસનો ધાર્મિક પ્રવાસ” તથા સુંદરી મુબોધમાં એક સ્ત્રીનો લખેલો “પાવાગદની યાત્રા” નો લેખ આત્મલક્ષ્મી હોવાથી વધારે રસ પડે એવા લાગતા હતા.

૬. અન્યાવલોકનો અને સાહિત્યચર્ચા.

અન્યાવલોકન કરનારનું-ટીકાકારનું-કામ ઘણું રહેલું ગણાય છે. જેમ વકીલાતના ધંધામાં જે ન કાવે તે વખત આવે તે ઉમર પહોંચે તો મુનસફની નોકરી લઈ લે છે તેમ જે લખવાના ધંધામાં ન કાવે તે ખીજના લેખ ઉપર ટીકા કરવાનું કામ માથે લે છે. પણ ટીકાકારનું કામ એવું હલકું નથી. એની જવાબદારી ઘણી ભારે છે. વાંચક અને લેખકને એક ખીજના પરિચયમાં આણવાનું કામ ટીકાકારનું છે. જે ડબ્બાઓને જોડનારી જે સાંકળ તે ટીકાકાર છે. પાંજરામાંથી સાક્ષી જે જુખાની આવે છે તે ન્યાયાસન આગળ રજુ કરનાર interpreterનું જે કામ તે ટીકાકારનું છે. એથી પણ વધારે સમોદકષાન્ત જોઈતું હોય તો, પ્રેમપાશમાં બંધાવાને આતુર બનેલાં યુવકયુવતિઓને એક ખીજના પરિચયમાં આણનારી દૂતીનું જે કૃત્ય તે ટીકાકારનું છે. જે કામળ હૃદયને રોડની સાંકળથી જોડવાનું કામ જેવું મધુર અને આનંદજનક છે તેવુંજ તે પ્રેમાળ જોડાને પ્રીતિકર અને મુખપ્રદ છે. પણ દૂતીના શિર ઉપર જે જવાબદારી રહે છે તે ઘણી ભારે છે. એવું કામ ઘણુંજ નાશુકર અને પવિત્ર છે. એ કામ યોગ્ય રીતે બજાવતાં કંપતી હંમેશને માટે તેનો ઉન્નર માનેા છે. એથી ઉલટું, દૂતી પોતાનું કર્તવ્ય યોગ્ય રીતે બજાવવાને બદલે પુરુષનાં હૃદયનું અણધરતા રીતે પોતા તરફ આકર્ષણ કરે તો તે પોતાના ધર્મથી પતિત થાય છે, પોતાની સખીના દુરમનની ગરજ સારે છે, અને પુરુષને ઉત્તરિના માર્ગથી ભ્રષ્ટ કરે છે. તેવી જ રીતે વાંચક અને લેખકને એક ખીજનો પરિચય કરાવવાને બદલે પોતાની વિદ્વાનો આરંભર જે ટીકાકાર કરે છે તે પોતાનાં કર્તવ્યમાં મુકે છે અને સાહિત્યને હાનિ પહોંચાડે છે. માટે, દરેક ટીકાકારે નિષ્પક્ષ માત્રપણે, કોઈને માઠું લગાડવાની જીદીક રાખ્યા વિના પોતાનો સંગીન મત બહેરમાં પ્રદર્શિત કરવો જોઈએ. જોઈલા અન્યો છપાય છે તેના પ્રમાણમાં અન્યાવલોકન ઘણાં યોગ્ય થાય છે,

શુદ્ધ બુદ્ધિથી તે અભિપ્રાયને વાચક સમક્ષ રજુ કરવો એજ એનું કર્તવ્ય છે. અથાવતોડન એ જાહેરખબર નથી, છતાં એ જાહેરખબરના હોય તેવી રીતે લખવામાં આવે છે ને કેટલીક વખત તો બોટનું પુસ્તક મોકલવામાં આવે તેની સાથેજ પોતાની અથવા પોતાના મિત્રની લખેલી દીકા પણ પ્રમિદિ અર્થ લેખક તરફથી મોકલવામાં આવે છે. દીકા-કારને ઉત્તમ ધંધો આવી રીતે અધમ સ્થિતિએ પોતેને એ ઘણું ખેદજનક છે

કેટલાક અમુક લેખકની પ્રથમા કન્વા પગ ચઢે છે તો તે આધુનિક પાણી જોવા વગર પ્રથમ સા બે ક્યાં જાય છે, અને નિન્દા કરવા પગ ચઢે છે તો નિન્દાજ ક્યાં જાય છે આ પ્રમાણે કનવારના હૃદયમાં કંઈ ચૂંદે તેનું ન દોય, તો પણ એ રીત એવી છે કે જેથી સ્વાભાવિક રીતે તટસ્થ વાચકના હૃદયમાં વાચ્યનારની આત્મશુદ્ધિ વિશે સંશય ઉત્પન્ન થયા વિના રહે નહીં માટે દીકાકારે દરેક ગ્રંથનાની સારી નમૂની બેઠે જાણુ જોવાની અને ત્યાર પછીજ યોગ્ય નિર્ણય પગ આવવાની ખત નખવી જોઈએ

કેટલાક વળી જુદીજ પદ્ધતિ રીતે કરે છે, અને ગમે તેવું સા પુસ્તક દોય તો પણ તેની ઘણી પ્રથમા કન્વી નહીં અને નકાર પુસ્તક દોય તો પણ તેના લેખકને માફ લાને એવી રીતે તેની નિન્દા કરવી નહીં એ સ્વ પ્રમાણે તેઓ વત છે આવું પોતેનાપણું કુનિયામાં કદાચ વખણાવું રહે, આવી અપ્રમાણિત વર્તણૂક કુનિયામાં કદાચ વ્યાવહારિક કુશળતા લેખાતી હશે, પણ સાહિત્યના દેશ ક્ષેત્રમાં તો એવા સામ વિચારો કેવળ હાસ્યજનક અને નિરસગ્રસ્ત છે અને જેવા વિચારો દીકાના અવનોમ્નો કદી પણ સગીન ઉપયોગના યર્થ પડનાં નથી માહિત્ય વિમમક્રમમાં એથી કંઈ પણ મદદ મળી શકતી નથી, એવા પ્રયત્નથી માર્ગ લામો વખતે ૧ ઉત્તર નથી, અને એવા અવતોડનની અતર્ગત નિર્માણતા ચિત્રકાળ સુધી દંઘાવથી દેતી નથી. લેખકની જે ખરેખરી ખુબીઓ હોય તે સોધી કહાડવી, જે ખરેખરા હોય દોય તે જાનાવવા, અને તે કેવી રીતે સુધારી શકાય એમ છે તે મૂલ્યવત્તુ એ સમગ્ર દીકામંત્રુ જામ છે મોઢમ વચ્ચેમાં ઉપનદીયા વિચારો ઉતારા વિગેરે કંઈ પણ આપ્યા વિના મૂંઝવામાં આવે તેનું કદી વર્જન પડે નહીં ' આવી કૃતિ ગ્રાંથ તે ઘણી સારી વાત છે, એવી કૃતિઓ ગ્રાંથવી જોઈએ, લેખકને પ્રયત્ન ઉત્તેજનને પાન છે, પણ એ પ્રયત્ન જોઈએ તેવો સફળ થયો નથી, તેમ અંદર કંઈજ ખુબી નથી એમ પણ કહેવાય નહીં, પણ હજી વધારે સમગ્ર નાખીને લખ્યું હોત તો વધારે સારૂ થાત, છતાં લેખક જે પ્રયત્ન કર્યો તે યોગ્ય સ્તુતિપાત્ર છે, એ પ્રયત્નને માટે એને અભિનંદન ધટે છે, પણ એથી વધારે ખતથી પ્રયત્ન કરતા રહે એ તો આમાં જે મહત્ત્વની બૂલો દી ગઈ છે તે સુધારી શકશે " એ પ્રમાણે પ-૭ પાના બરીને લખી શકાય, અને એવું યદુની વાગ લખવામાં આવે છે એ આપણે જોઈએ છીએ. પણ એવી દીકામાં કંઈ પણ સગીન-પણ નથી હોતું, માત્ર ચમ્પે ઉપાસાપરી ખાંડવામાં આપ્યા હોય છે, અને જુગ લેખની અંદર ખુબીઓ કંઈ કંઈ છે, દોરો કયા કયા છે, એ દોરો કેવી રીતે દૂર થઈ શકે, મધ્યમ વર્ગનો લેખ હોય તો તે ઉત્તમ કેવી રીતે જાનાવી શકાય તે વિશે કંઈ પણ ચર્ચા કરેલી નથી દેતી એવી દીકાને " અર્થહીન ખમ્પાદ ' સિવાય ખીજુ સુ નામ આપી શકાય તે-સમજતું મુશ્કેલ છે ગમે તેવો મારો લેખક દોય તેની કૃતિમાં પણ કેટલીક વાગ ગંભીર

દોષો આવી જાય છે. માણસ હમેશાં એક સરખું લખી શકતો નથી. સાધારણ લખનાર પશુ કોઈ વાર ઘણા મહત્ત્વનો વિચાર અચાનક પ્રદર્શિત કરે છે, જો કે એવું કવચિત્તજ અને છે. દીકાકારની ખરી કસોટી એવી વખતેજ થાય છે. સાધારણ રીતે જેવી કરાય છે તેવી દીકા કરનાર તો સારા ગણ્યતા લેખકના નિર્માણ લેખને પણ છાપે મહાવરો, અને જેની કીર્તિ સ્થાપિત ન થઈ હોય એવો કોઈ લેખક ગમે તેવું સાફ લખે તો પણ તેની પ્રશંસા કરવા જતાં ગભરાશે કે રખેને મહારાથી આણુધટી પ્રશંસા થઈ જાય અને સાક્ષર તરીકે મહારી આગર એાછી થઈ જાય! એવે વખતેજ અવલોકનકારનું માનસિક અને નૈતિક બળ માલમ પડી આવે છે. લેસ્લિ સ્ટીવને કહ્યું છે તેમ નવા પ્રકટ થયલા લેખકની ઘટી કદર કરવાની શક્તિ એ સમર્થ દીકાકારનું મહોટામાં મહોટું લક્ષણ છે. આવા દીકાકારમાં સહૃદયતા હોવી જોઈએ, પુસ્તકોથી અને દુનિયાના અનુભવથી મેળવેલું વિશાળ ગ્હાન તેનામાં હોવું જોઈએ, અને લાંબા મનનથી વિકાસ પામેલી વિચાર શક્તિ તેનામાં હોવી પણ એ જુદી બળની જોટલી જરૂર છે તેટલીજ નીતિબળની પણ એને જરૂર છે. ક્ષુદ્ર વિચારોને આ આવવા ન દેતાં નિખાલસપણે નિર્ણય કરવા જોટલી પ્રામાણિકતા તેનામાં હોવી જોઈએ, સત્ત્વ રીતે વિચાર કરવાની તેને ટેવ હોવી જોઈએ, એ વિચારનાં સંગીનપણાં ઉપર તેને ભરોસો હોવો જોઈએ, અદ્વંતા ગમતાતો તેણે ત્યાગ કરેલો હોવો જોઈએ, અને લોકોમાં વાદ વાદ કહેવડાવાનો લોભ તેને ન હોવો જોઈએ.

આ સઘળી શુણ્ણસમૃદ્ધિ હોય તોજ યોગ્ય રીતે દીકા થઈ શકે, બાકી શુન્નરાતી બાપમાં નીકળતાં અસંખ્ય માસિકોમાં નિર્માણ દીકાઓ કરીને પાનાંનાં પાનાં ભરવાં એ કામ તો ઘણું રહેલું છે.

“આમુક રચના સારી છે કે નહારી છે, તે સારી આગવા નહારી હોવાનાં કારણો શાં છે, તે કટલે આંશે સારી અથવા નહારી છે, તે ઉત્તમ પ્રકારનાં અવલોકનમાં બતાવું જોઈએ. વળી, દેવી રીતે અને કટલા પ્રમાણમાં તેના તેજ વિચારો ખીન્ન લેખકોને પણ આવેલા તે પણ બતાવું જોઈએ, અને તે વિચારો જો કવિતાના આકારમાં મુકાયા હોય તો એક રહેજ અમરયા દેશધારથી એક કવિમાં જે વિચાર સાધારણ જેવો લાગે છે તે ખીન્નમાં અદ્વંત ચમત્કારવાળો બની જાય છે તે પણ ચર્ચાવું જોઈએ.”*

અંયાવલોકન સિવાય સામાન્ય સાહિત્યચર્ચા પણ ઘણી જરૂરની છે, પણ સાહિત્યનાં સનાતન સત્યોને, સર્વ દેશમાં અને સર્વ કાળમાં સ્વીકારાયલા—સર્વ માન્ય સ્થાપિત નિષ્ક્રમેને એવી ચર્ચાઓ વડે ઉચલાવી નાંખવાનો પ્રયત્ન થવો જોઈએ નહીં. એવી ચર્ચાઓ પ્રામાણિકતાથી અને નિઃસ્વરૂપે, છતાં સ્નેહથી અને સૌજન્યથી થવી જોઈએ, અને ઝીણી ઝીણી બુલેજ બતાવવા તરફ કે અંગત દીકાઓ તરફ જેમ અને તેમ એાહું વલણ રહેલું જોઈએ. ‘પોતાના લેખ વિષે ચર્ચાજ ન થવી જોઈએ, તેની વિશ્વ કઈ પણ દીકા ચવીજ ન જોઈએ’ એવી અસહિષ્ણતા પણ લેખકે ન રાખવી જોઈએ, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે લૉર્ડ અવર્બરી+ કહે છે તેમ “Half the quarrels in the world are

* Lander's imaginary Conversations : Alperi and Solomon.
+ Peace and Happiness.

misunderstandings." દુનિયાની અડધી લગભગ ગેરસમજૂતીને લીધે થાય છે સાક્ષ્ય યુદ્ધોમાં જેને મજા પાતી હોય એવા સિમ્ વૃત્તિવાળા પુરુષોને તો ગેરસમજૂતી પ મ આનન્દનું કારણ છે, પણ આ શુદ્ધ દુનિયામાં એવા માણસોની સંખ્યા ઘણી યોડી હોય છે, અને સાક્ષ્યયુદ્ધમાં ઉતરવા જેટલો ઉત્સાહ કે હિમત જેનામાં ન હોય તેણે ગેરસમજૂતીથી દૂર રહેવું એ ધણુ જરૂરનું છે. જે સમજૂતી ઉત્પન્ન થાય એવા વચનો વાપ વા કે વપ ન વનાં વચનોનો સારો અર્થ થતો હોય તે મુઝીને આડો અર્થ કરવો એ ઉભય અનિષ્ટ છે.

સાહિત્યચર્ચાના અગ્રને ખીનવવામાં મર્ડમ માક્ષ નવનિર્માણએ ઘણી કીમતી મદદ કરીધી હતી હાલમાં તો રમણુભાઈ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા "કવિતા અને સાહિત્ય" માં સાહિત્યની અને કવિતાની વિકસા બી ચર્ચા થઈ છે, તે ઉપરાંત તો ન સિદ્ધાન્ત, તો કૃષ્ણાવ, સ્વ લોગાનાથ, સ્વ લીમરાવ વગેરેના ચેષ્ટા પુસ્તકોના શુણાવનો ન થયા છે એમની ચર્ચા હી અને વિસ્તૃત, હતા ટેટલીક વા એકપણી રોય છે.

ક. હાસ્યરચના લેખો અને કટાક્ષમય રચના.

મર્ડમ માક્ષ નવનિર્માણ લક્ષ્મીરામનું "ભગ્નુ લોપાગ્નુ" હાસ્ય સના લેખોમાં પ્રથમ પ. લોગવે છે એ નાટક મૅડિવચના "Mock Doctor" નામના નાટક ઉપરથી ન્યાય છે "પુનર્વિવાહ પક્ષની સોને મોળ આના રજેતી" એ પણ હાસ્યસંધી શરૂપૂર ગણાય છે કુદા લેખોમાં તો રમણુભાઈને "પાગીયા વાંચના" નો લેખ અને તો કૃષ્ણાવના "પાગીયા લખનારા" અને "ત્રિમલદર્શન" ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવા છે કટાક્ષમય રચના (satire) અગાઉ નર્મદાસકરના 'ઠાળિયા' પત્રમાં જેવામાં આવતી તો રમણુ ભાઈનું "હાહાહા" શુભસાતી ખાતામાં પ્રથમ લખાયેલી કટાક્ષમય રચના હોવાનો દાના કરે છે, પણ એમાં તો રમરનો ભાવ દૃષ્ટિ વિગેર આગળ પ તો હોવાથી અંમિનના સમ્ય લેખો (the gentlemanly satire of Addison)ના જેવી સમાન ઉપર એની અમર થઈ નહીં.

ઢ. જોડણી, સિપિ વગેરે વિષય પગના શાસ્ત્રીય લેખો.

નગસિંહરાવનો પ્રથમ સાહિત્યપરિચ્છેદમાં વચાયેલો 'જોડણી' ઉપરનો લેખ, પ્રો. આનન્દસકરના એ જ વિષય પગનો લેખ, તો કમળાચંદ્ર નું શુભદાન વર્નાકયુગ સો સાષ્ટીનો હીરક મહોત્સવ પરનું "ભાગ્યશુદ્ધિ" વિશેષ લખાયું આ વર્ગમાં મુઝી ચકાવ વિકસા બરેલા લેખોની જ્ઞાનના માહિત્ય (literature of knowledge) માં જ ગણતરી થાય, અને તેમ હોવાથી એમાં શૈલીની કંઈ ખાસ ખુની ન જેવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે.

(અપૂર્ણ)

• મોહનલાલ પાર્શ્વતીશંકર દવે.

✽રક્ષણીય પૂર્વ આફ્રિકાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.✽

ઉપર કટિબંધમાં આવેલા આફ્રિકાની ખરી ખબર ઇસ્વીસન પૂર્વે સેંકડો વર્ષો ઉપર ગ્રીક ભૂગોળ શાસ્ત્રીઓએ લેલી. તેઓને તે ખબર મુખ્યત્વે કરીને હિંદો મહાસાગરમાં સુસાદરી કરવાવાળા ફોનીસીયન ખુલાસીઓની વાર્તાઓ અને નોંધ પોથીઓ ઉપરથી મળી હતી. પરંતુ તે કિનારાની સવિસ્તર હકીકત સને ૧૫૦ ની સાલ પૂર્વે અપાએલી નહોતી. સને ૧૫૦ ની સાલમાં વા તે અરસામાં ટોમલીનાં લખાણો અને નકસાઓ પ્રગટ કરવામાં આવ્યા હતા. ગ્રંથ કર્તાનું નામ અને તારીખના અભાવવાળા “Periplus of the Erythraean Sea” નામના ગ્રંથમાં ધણું જ જણવા બેગ અને યથાર્થિત વર્ણન મળું પડે છે. એક ઇંગ્લીશ્મન લેખકે રચેલી “A Pilot's Guide to the Indian Ocean” નામની ચોપડીમાંથી જંગલારના ટાપુની પ્રાચીન કાળની ખીના મળી આવે છે.

અંદરના ભાગ વિશે માહિતી મળી હોય એમ ધણું જ ચોક્કસ જણાય છે. ફક્ત તે હિંગણા અને મનુષ્યાદારી માણસોથી વસેલો છે અને જંગલી-ઘાતકી પ્રાણીઓ ખડબ રંગના પહોંચાડે છે એવી માન્યતા રાખવામાં આવતી: પરંતુ નાઇલનો પ્રદેશ હંમેશા રોમન, ગ્રીક અને આરબોએકોનું લક્ષ્ય તે પ્રતિ આકર્ષવામાં કારણભૂત ધર્મ પડ્યો હતો: અને ગગન સાથે જોડી કરતા જરૂરી ઢંકાએલાં શૃંગોવાળા Mountains of the Moon અને Mount Olympus નામના પર્વતોનાં ગૌરવ વિશે ઘણા ઘણા ઇતિહાસ કર્તા અને કવિ-યોએ પ્રશંસા કીધી હતી.

તેમના મહાન પેંગ'બરના મર્હુ પથાત કેટલીક સદી સુધી મુસલમાન લોકો આફ્રિકા, એશીયા અને યુરોપના મોટા ભાગમાં ફરી વળ્યા હતા. સને ૯૦૮ ની સાલ સુધીમાં તે લોકોએ આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારાપર શોધ કરી ઘણાં શહેરો વસાવ્યાં હતાં. કીલ્લા સને ૯૭૫ ના વર્ષમાં વસાવવામાં આવ્યું હતું અને ત્યારથી આશરે સો કે બસો વર્ષ પથાત મોમ્બાસા, કીલીરી, મલીન્ડી, પાટા, સિયુ, ફાજા અને લાસુ વસાવવામાં આવ્યાં હતાં.

સને ૧૦૦ માં એક ગ્રીક વ્યાપારીએ જો કે વાસીન ટાપુ વિશે ઇસારો કર્યો હતો તથાપિ હાલ જો રક્ષણીય પૂર્વ આફ્રિકા કહેવાય છે તેનાં શહેરોનો જોડામાં જોડો હેવાલ મરાહુર શોધક શેખ ઇલિનબાતુતાએ ૧૩૩૧ માં લખેલો છે. તે મોમ્બાસા ઉદ્દેશીયા આવ્યો હતો અને તેણે તેને અતિ જળદુષ અને પવિત્ર, પ્રમાણિક અને ધર્મ સુસ્ત લોકોથી વસેલો કહ્યો છે. તેના કથન પરથી એમ ધારી રાકાય કે તે સમયે વાનીકા લોકો કિનારા સંખીપ વસ્યા

• East Africa Protectorate (British).

✽ અમારા ભાષપદના વસંતમાં પૃષ્ઠ ૪૨૭ માં આપેલ મુચના અનુસાર આ લેખ મળતાં તે અત્રે પ્રગટ કરવામાં આવે છે ને વ્યાપાર ગ્રન્થખંધારણ, વસ્તી શહેરના સાધન-શુ વર્ણન આદી હકીકત હવે પછી પ્રકટ કરવામાં આવશે.

નહોતા. આ લોકોના સ્વહેવાલ મુજબ તેઓ શુંબવાયા (પોર્ટ ડર્ન ફર્ડ) ના પાછળના ભાગ-
માંથી આવેલા હતા અને ઘણું કરીને સોળમી સદીના અંતમાં જે જમીન અધુના તેમના
કબજામાં છે ત્યાં આવી વસ્યા હતા.

આરે વારકોડીગામાના હુકમ તથે પોર્ટુગીઝ લોકોએ ૧૪૯૮ ના એપ્રિલની ૭ મીએ
પહેલ જહેલી ચઢાઈ કરી અને મોમ્બાસાના બંદરમાં લગર નોખ્યું ત્યારથી જ પૂર્વ આફ્રિકાનો
ખરો ઇતિહાસ શરૂ થયો એમ કહેવાય છે. મોમ્બાસાના ખારામાં પ્રવેશ કરતાં લગભગ બંદાણુ
નુટવા જેટલું નુકસાન સલા પશ્ચાત તે મલીન્ડી ઉપડી ગયો અને ત્યાં યજ્ઞને ઇન્ડીઆ. ખીન્ન
વર્ષમાં તેની મુસાફરીએથી પાછા ફરતાં તે પુનઃ મલીન્ડી જઈ ચોગ્યો અને શહેરની દક્ષિણ
દિશામાં એક પથ્થરનો ખુંટ (Pillar) ચણાવ્યો. આ ખુંટ કિંવા તેજ સ્થળે તેના જેવો
જ બનાવેલો ખીન્ને ખુંટ અદ્યપિ અસ્તિત્વમાં છે.

તદનંતર પોર્ટુગીઝ લોકોએ આફ્રિકાના આખા પૂર્વ કિનારાપર પોતાની સત્તા જમા-
વવા સારૂ થોડાંક વર્ષો સુધી યત્ન લીધો. સઘળાં મુખ્ય શહેરો અને સુલતાનની સત્તા તજોનો
સુલક જેવાં કે નંગબાર, કીસ્વા, પેમ્બા, બસવા અને સોફાલા તે લોકોને હાથ લાગ્યાં અને
૧૫૦૫ ના અગસ્ટની ૧૫ મી તારીખે ડોમશ્ચાન્સી સ્કોડીએલ મેઈડા જે પછીથી ઇન્ડીઆનો
વાઇસરાય થયો હતો તેના હુકમ તથે ૧૬ બંદાણુના પોર્ટુગીઝ કાફલાએ તોફાન મચાવી
મોમ્બાસામાં ભારે લૂંટ ચલાવી.

ત્યારથી એક વર્ષ પશ્ચાત લામુનો રાજા પોર્ટુગીઝને શરણ આપ્યો અને પ્રતિવર્ષે રૂ.
૪૫૦૦ ની ખંટણી આપવાની કમ્યુલાત આપી.

મલીન્ડીમાં રહેવા વાસ્તે ઇથીઓપીઆ અને અરબસ્તાનના પ્રાંતોના ગવર્નરની નિમણૂક
લીકમોનથી ૧૫૦૯ માં કરવામાં આવી.

તેજ વર્ષમાં પદબદ્ધ થયેલા કીસ્વાના સુલતાન આજી હુસેન જેને પોર્ટુગીઝ જનરલ
વાસડી ગોઇઝે હરાવ્યો હતો તેને તેની દૈવતાનાં કુટલાંક માણસો સાથે દહપાર કરી મોમ્બાસા
લઈ જવામાં આવ્યો. કથનાનુસાર વાનીકામાં હેના હુરમા લોકો અમુક બાના કીગોઝીએ
મોમ્બાસામાં આણેલા મદૂઆ અને કીસ્વા લોકોના વેશમાંથી હતયો છે. આ ઉભય બનાવો
વચ્ચે કોઈ સમ્બન્ધ હોવાનો સંભવ છે.

મોમ્બાસાના આ સમયના વતનીઓએ પોર્ટુગીઝો સામે સખ ટક્કર લીધી હતી અને ૧૫૨૮
ના નવેમ્બર માસમાં નુન્હોડી કુન્દાએ મલીન્ડીના સુલતાનની સ્દાયથી આ શહેર (મોમ્બાસા)
માં પુનઃ તોફાન મચાવી બાળી નોખ્યું. ૧૫૧૯ ના માર્ચ માસ સુધી નુન્હોડી કુન્દાના હસ્તમાં
કબજો રહ્યો. તે સમયે તેનાં અર્ધ કરતાં વધારે માણસો રોગના ઉપદ્રવથી મરી ગયાં અને
હરકરને પાછું ખેંચી લેવામાં આવ્યું. પરંતુ ત્યાંની વસ્તીની સત્તા છુટી પડેલી હોવાથી તદ-
નંતર થોડાં વર્ષ લગણુ પોર્ટુગાલ જસવાથી તે કેપ ક્રેડીએન્ટીસ સુધીના આખા કિનારા

(એક સો કરતાં સહજ ઉપરાંત) નાં તેની શિખવણીથી ખૂન કરી નાંખવામાં આવ્યાં હતાં તત્પશ્ચાત તેણે પોતાનો નિવાસ કિલ્લામાં કીધો.

આ ખૂના મરદીના સમાચાર ઈન્ડિયા પહોંચતાની વારજ તેને (ખંડખોરને) શિક્ષા કરવા અર્થે ગોવાથી ડોન ફ્રાન્સીસ્કોડી મૈરાની હકુમત તળે એક કારસો રવાના કરવામાં આવ્યો. સહતાન પુરકરૂ તેમાંનાં બે વહાણો કબજે કરી લેવામાં શ્વેતહથ્થે નિવડયા; તેણે પછી કિલ્લાને જામીનદોસ્ત કરી નાંખ્યો-શહેરનું સત્તાનાશ વાળી દીધું અને ત્યાંથી નાસી અરબસ્તાનમાં જઈ ભરાઈ બેઠો. ત્યાર પછીનાં થોડાં વર્ષો દરમિયાન માડાગરકર, કોમોરાના ટાપુઓ અને મહાભૂમિમાં લૂંટ ચલાવી-હુમલા કરી-તોશન મચાવી તેણે પોર્ટુગીઝ લોકોને બહુજ હેરાન કર્યા. આખરે તે કેટલાક આરબ લોકોની સાથે મારા મારી કરવામાં ૧૬૩૮ ના ૨૬ મી નવેમ્બરના રોજ જોદામાં મરાયો. તેના મરણથી મોમ્બાસાની સહતાનીનો અંત આવ્યો.

પૂર્વ આફ્રિકાના પોર્ટુગીઝ મહાસના નવા ગવરનર ફ્રાન્સી સ્કોડી સૈફુલ્લેહ દીકબરેશએ ૧૬૩૫ માં કિલ્લાનો પુનરોદ્ધાર કર્યો. તેનાં સૌધે-પરાક્રમ-ચાતુર્ય અને નેતૈનીતિ વિશે કિલ્લાના કારની દિવાલમાં એક લેખ મહુમ પડે છે.

કિનારા પર આવેલાં કેટલાક મુખ્ય શહેરોના આગેવાન લોકોએ ૧૬૪૯ માં, તેમના પર ગુજરવામાં આવતો પોર્ટુગીઝ લોકોનો જીલમ સહન નહિ થઈ શકવાથી તેમાંથી મુક્ત થવા માટે પોર્ટુગીઝ લોકોને હાંડી કહારવામાં કહાવની પાચના કરવા અર્થે આમાનના ધર્મામ સહતાન ખીન સેફ એલયેરાળીકને એક મંડળ (Deputation) મોકલ્યું. ત્રણ વર્ષ પશ્ચાત એક આરબ કાફલે મરકતથી નીકળી આવી જંગખાર અને પાટે માંહેના પોર્ટુગીઝ વસવાટને આગ લગાડી.

૧૬૬૦ માં આરબ લોકોએ ફ્રાન્સ અને મલીન્ડી કબજે કર્યાં અને પાંચ વર્ષ દરમિયાન મોમ્બાસા અને ઈતર શહેરો પર વારંવાર હુમલા કરતા ગયા.

એવી ધારણા કરવામાં આવે છે કે રાસસેરાની અને રાસ મઝીમ્લીની વચ્ચેનાં કીલીન્ડીનીના જંગમાં પ્રવેશ કરવાનાં સ્થળ સમીપ બાંધવામાં આવેલા સેંટ જોસેફ નામના કિલ્લાને પછુ તેઓએ કબજે કરી લીધો હતો અને પોર્ટુગીઝ લોકોએ ૧૬૬૬ માં પુનઃ સ્વહવાલે કરી લેવાનો દાખલો આપતો એક શીલા લેખ તેના ખંડીએમાંથી મળી આવ્યો હતો જેને ૧૯૦૨ માં મોમ્બાસાની હાઈકોર્ટની દિવાલમાં ચણી લેવામાં આવ્યો છે.

૧૬૭૮ માં પોર્ટુગીઝોએ પાટે, સિફુ, લાપુ અને માન્ડા સામે સખ લડત ચલાવી. આ લડાઈ ચલાવવામાં તેમને રીઝાના લોકોએ મદદ આપી હતી. ઉક્ત ચારે શહેરોના રાજાઓને કેદ કરી લેવામાં પોર્ટુગીઝ લોકો ફાળ્યા અને તે ચારે જણોનો શિરચ્છેદ કરવામાં આવ્યો હતો, તત્પશ્ચાત તેઓએ પાટેમાં અને ફ્રાન્સ નજીક કિલ્લા બાંધ્યા જેનાં ખંડીએરો અધુના

મોઝામ્બિક છે અને દરેક પથે આવે છે. બીજા વર્ષમાં આરબ લોકોએ વળી તેમને હંફાની નાંખ્યા અને મોઝામ્બિક અને મોઝામ્બિકપ્રતિ પાછા હાંફી કહાડ્યા.

૧૬૮૭ ની ૩૭ અગસ્ટના રોજ પોર્ટુગીઝ લોકોએ પાટિ પુનઃ શરૂ કર્યું. આ સમયે તેઓએ રાજાના લોકો, સોમાલી અને ગાવાના સીધાઓનું લશ્કર હતું પાટિને કબજે અસ્પષ્ટાગત દરેક કારણ કે કીમેન્બરમાં એક વખત આગ્નિ કારણોએ દેખાવ દીધો જેને પરિણામે તેઓને બનતી તબાવી મોઝામ્બિક બચી પાછી નાસી જવું પડ્યું.

મોઝામ્બિકનો મોટો ઘેરા જે ૩૩ માસ સુધી ટકી રહ્યો હતો તે ૧૬૯૬ ની ૧૫ મી માર્ચે શરૂ થયો હતો. તે દિવસે એક સાત વ્હાળુના આગ્નિ કારણોએ કીલીન્ડીનીમાં પ્રવેશ કર્યો અને ફોર્ટેસેન્ટ જેનેસેપો મોઝામ્બિક-મારો મસાઓ. તે સમયે ટાપુ પર ૫૬૫ ૫૦ મુરોબીઓ અને ૨૫૦૦ દેશીલોકોની શેપમાં રહેલી વસ્તી ફોર્ટેસેન્ટમાં અને તેની આસપાસ બચાવ અર્થે બનાઈ જેવી અને આગ્નિ લોકોએ શરૂ કરી, મધ્ય, ફોર્ટેસેન્ટ જેનેસેપો અને મોઝામ્બિક સેન્ડો-મારો મસામી નામનું દેવળ સરૂ કર્યું.

મોબીના સખા તોળેના વાનીમ લોકોએ અને વર્તમાનની મુશ્લુમિ (બીબીએ) મોઝામ્બિક સાથે એક ક્રાંતિ વધારેવાર દુમલા કર્યા પછી તેમને સખા પરાજય સાથે અત્યંત નુકસાન મોસમ પડ્યું હતું.

આગ્નિ લોકોને મરકત અને પાટિથી કારણોની પૂરવણી મળવાથી તે વર્ષના નાતાલના દિવસે મોવાથી આવેલા માર પોર્ટુગીઝ વ્હાળોને બંદનમાં પ્રવેશ કરતા અટકાવવામાં તેઓ સખિમાન થયા હતા ૧૬૯૭ ના જાનેવાની મારામા કિલાના લશ્કરમાં ગાલીઓ પ્લેમ ફાટી નીકળ્યો અને તેનું પશ્ચિમ એ આગ્નિ કે કમાન્ડન્ટ, જે પોર્ટુગીઝ બાગે, મજાનો રાજા; યોગ્ય વાણી, ૯ સ્વાહીલી અને ૫૦ દેશી સ્ત્રીઓ સીવાય તમામ માણસો મરી ગયા, કમાન્ડન્ટ એન્ટોનીઓ એગો કીમેન્બર અગસ્ટની ૨૪ મીએ મર્યું પામ્યો. ત્યાર પછી રાજાના રાજાએ, જે કે તેનીકને ગળ્યા ગાડ્યા જ માણસો હતા છતાં, આરબ લોકોને ત્રણ આ-વાટિયાં સુધી સામા ચર્ચ દૂર રાખ્યા. દીર્ઘકાળની દીવ પશ્ચાત આખરે મોઝામ્બિકથી સપ્ટેમ્બર માસમાં મદદ આવી પહોંચી અને કિલાનું લશ્કર વધુ-અગ્રગ થયું. આ સમયે આ લશ્કરમાં ૧૫૦ પોર્ટુગીઝ, ૨૦૦ થી ૩૦૦ છોકરીઓ અને દેશીઓ હતા.

ઘેરા, ૧૫ માસના દીર્ઘકાળ લગણુ ચાલુ રહ્યો સને ૧૬૯૮ ની ૧૨ મી કીમેન્બર સુધી આરબ લોકો કિલામાં પ્રવેશ કરી શક્યા નહિ. નાનકડાં સરખાં લશ્કરમાંથી અત્યારે ફક્ત ૧૧ પુરુષ અને ૨ દેશી સ્ત્રીઓ બચવા પામ્યાં હતા અને તેઓ પણ સતત લાડાધને લીધે તદ્દન નિર્જીવ બની ગયાં હતાં. તેમનાપર તબાવો કરી વળી કિલ્લું છોડ્યું અને નિર્મા-સ્થાના અગે તેઓ કિન્નિત માત્ર પશુ સામા ચર્ચ શક્યા નહિ.

જે દિવસ પશ્ચાત મોવાથી એક પોર્ટુગીઝ કારણો આવી પહોંચ્યો પરંતુ કિલાપર આરબ

૫૨ પોતાના નિર્વિવાહિત અમલનો દાવો કરી શક્યું. તેમ છતાં પણ પોર્ટુગાલે તેની કુર રાજનીતિ, અભિમાન અને નિર્દયતાના પરિણામે સ્થાનિકોનો સખ તિરસ્કાર પ્રાપ્ત કર્યો.

૧૫૮૫ માં તુર્કિસ્તાનનો મીરલ બેક (અલીબેક) નામનો ચાંગીઓ પૂર્વ આફ્રિકાના કિનારે આવ્યો અને ત્યાંની સૂલતાનીનો દાવો કર્યો. તેને જુમ્બો (હીસમાયુ), ઝાઝા, લામુ અને મોમ્બાસાના રાજાઓએ સારી મદદ કરી અને પોર્ટુગીઝોને તેમનાં ઘણાં ખરાં સ્થળોમાંથી હાંકી કહાડી ૯૦ લાખ રૂપિયાની લૂંટ તથા ૫૦ પોર્ટુગીઝોને કેદી તરીકે તેની સાથે લઇ ૧૫૮૬ માં તે લાલ સમુદ્ર પ્રતિ પાછો ફર્યો. તુર્ક લોકોને જે ચાર રાજ્યોએ સહાય આપી હતી તેમને શિક્ષા આપવા સાડે બીજા વર્ષમાં ગોવાથી મોકલવામાં આવેલાં લશ્કરે સખ કુર શિક્ષા કરી હતી. ૧૫૮૬ થી ૧૫૮૯ સુધી જામ્બેસી નદીના દક્ષિણ ભાગમાંથી આવેલાં જીમ્બા નામના લોકો પૂર્વ આફ્રિકામાં ફરી વળ્યા. તેઓએ કીલ્લા પર ઘેરો ઘાલી કબજો કર્યું અને આશરે ૩૦૦૦ માણસોને મારી નાખ્યાં. તત્પશ્ચાત તેઓ મોમ્બાસા પ્રતિ ધસ્યા અને તે શહેર પર હુલો કર્યો.

૧૫૮૮ માં તુર્ક લોકોએ બીજી વાર ચલાર્થ કરી. તેઓના રસ્તામાં આવતાં દક્ષિણ ભાગનાં કેટલાંક શહેરોમાં યથા ત્યાંના રાજાઓ કનેથી ખંડણી વસુલ કરી તેઓ મોમ્બાસા ઉતર્યા અને રાસ સેરાની પર કિલ્લો બાંધ્યો. તેજ સ્થરપર પોર્ટુગીઝ લોકોએ ત્યાર બાદ "Nossa Senhora das Mercês" નામનું દેવળ બાંધ્યું. આ દેવળને પાછો આરબ લોકોએ ૧૬૯૬ માં કિલ્લો બનાવી દીધો. જેના વિનાશો (ખંડીએરો) સંભાળ પૂર્વક સારી સ્થિતિમાં રાખવામાં આવ્યા છે.

૧૫૮૯ના માર્ચની ૫ મી તારીખના રોજ ટોમસ ડી સુઝા કુટીન્હોએ ૨૦ બંદાશુના કાફલા સાથે મોમ્બાસામાં લંગર કર્યું અને તુર્કીશ કિલ્લા પર ગોળો ચલાવવો શરૂ કર્યો. એક બાજુ આવી રીતે ગોળો શરૂ થયો અને બીજી તરફથી મોમ્બાસાના ટાપુની બીજી બાજુએ મહા બૂમ (Main land) પર આવેલાં મકુપામાં પડ્ડવ નાંખી પડેલા જીમ્બા લોકોએ તેમના પર હુલો કર્યો અને તેઓને સમુદ્રમાં હાંકી કહાડ્યા. તુર્કના અસંખ્ય માણસો બાંધ્યાં ગયાં અને મીરલ બેક સો માણસો સહિત પોર્ટુગીઝોના હાથમાં પડ્યો-પકડાયો. ત્યાર પછી ટોમસ ડી સુઝા કુટીન્હો કીલીરી, લામુ, માન્દ્રા, પાઝા, સિયુ અને શાઝાના રાજાઓને શિક્ષા કરવામાં વિનયવત નિવડ્યો.

તેજ વર્ષના જુન માસમાં નિજ્જુર જીબા લોકોએ મલીન્ડીપર હુલો કર્યો કિંતુ ધન્ય છે તેમના વાસેજેશુ લોકોનાં લશ્કરને કે જેમની સહાયથી પોર્ટુગીઝ લોકોએ જીમ્બાઓને સખ રીતે હરાવ્યા અને કેટલુંક તુકસાત કરી તેઓનાં બળનો સંપૂર્ણ રીતે ઉચ્છેદ કર્યો.

૧૫૯૨ માં વાસેજેશુ લોકોની મદદથી પોર્ટુગીઝોએ મોમ્બાસા અને કીલીરીના રાજાઓને કેદ કરી ઉભય શહેરો કબજે કર્યાં.

મોમ્બાસા ધણુજ અગત્યનું માનુષ પડવાથી પોર્ટુગીઝોએ તેને પોતાની સત્તા તળેના પૂર્વ આક્રિમતાનું મુખ્ય શહેર બનાવવા ઇચ્છ્યું અને મનીન્ડીના રાજાને ત્યાંના સુલતાન બનાવ્યો.

મોમ્બાસાનો દુર્ગ જે જેસસ કાથરિનને અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો અને જેનું નામ “ The Jesus Fort ” પાડવામાં આવ્યું હતું તે ૧૫૮૩ માં શરૂ કરી બે વર્ષનાં અંતરે પુરો કરવામાં આવ્યો હતો. અદ્યપિ તે ધારવા મુજબ પૂર્ણ થયો નથી. આ બાબતનો લેખ તે ગદની દેવડીમાં દ્રષ્ટિ પામે આવે છે

આ સમયના અરસામાં જ ઈંગ્લીશ અને ડચ લોભિતા વ્યાપારી બહારોડા પહેલ બેઠા હિંદી મહાસાગરમાં આવ્યા હતા ૧૫૮૧ માં ધી એન્વર્ડ બોન એડવેન્ચર (કેપ્ટન જે. લેન્કેસ્ટર) નામનું ઇંગ્લીશ બહારોડા જમનારના ઉત્તર દિશાના છેગપર પડાવ નાખી પડ્યું હતું અને ૧૫૮૫ માં ડચ કાંઈવાને વ્યાપાર કરવા અર્થે ઈન્ડીઆ મોમ્બલવામાં આવ્યો હતો હોવાનું અને ઇંગ્લાન્ડ આ બાબતે આવવાની પ્રતિજ્ઞા થવાને લીધે અને ૧૫૮૦ માં રચેન અને પોર્ટુગીઝ વચ્ચે ઉપડેલા War of Succession ને લીધે પોર્ટુગીઝ પૂર્વ તરફનું બળ-સત્તા ધીમે ધીમે ખામવા લાગ્યું આક્રિમતા તેઓએ મોઝામ્બીક, મોમ્બાસા, અને પાટેમાં બનતું લશ્કર એકત્ર કર્યું હતું અને ઘણે અંગે અન્ય શહેરો બિલકુલ ખાલી કરી નાખ્યા હતા તેઓની મુખ્ય વસિ-દરિ બવિખ્યામાં ૧૫૫૫ મોમ્બાસાને જ ખીનવવા વાંતે દોગી હતી

વાનીકા લોકો જેઓ વખતો વખત છુટ ચલાવી મોમ્બાસામાં મંજૂર હતા હતા તેમને અકુશમાં ગણવા અર્થે ૧૬૦૩ માં મહુપામાં ત્રણ લાખા રૂપયા બાંધવામાં આવ્યા હતા. જેમાંના બેના ખરીદોરો અદ્યપિ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે

૧૬૧૨ માં મોમ્બાસાના સુલતાન હસનખીન અહમદએ મનીન્ડી એ પોર્ટુગીઝ ગવર્નરે તેની મટેલાતપર મારો ચનાવવાથી તેની સાથે તોફાન મચાવ્યું અને તકરાર-કણ્ઠો બોલો ક્યાલ સુલતાન તદ્દન ત્યાં પાડો કીરીરી ગયો જ્યાં તે આઠ માસ સુધી રહ્યો તેની પુત્ર નિમલુપ કરવામાં આવી, પરંતુ ૧૬૧૪ માં તેના પર મહાન રાજદ્રોહનો આરોપ આવવાથી તે ગ્યાર્દ બહી પવાયન કરી નામી ગયો, ત્યાં પ્રથમ તો તેની સારી સુચુપા કરવામાં આવી પરંતુ પછવાડેથી ત્યાંના લોકોએ તેને મારી નાખ્યો અને તેનું મસ્તક ૨૦૦૦ કપડાના ટુકડાને બદલે પોર્ટુગીઝોને વેચવામાં આવ્યું હતું

સુલતાન હસનના પુત્ર યુસુફને કેનવહી લેવા અર્થે ગોવા મોકલવામાં આવ્યો હતો ૧૬૨૭ માં તેને ખ્રીસ્તી ધર્મમાં ભેગવી ડોનલેરો નીમે ઝાંગીલીઆ નામ આપવામાં આવ્યું હતું તે એક પોર્ટુગીઝ સ્ત્રી સાથે પરણ્યો હતો ૧૬૩૦ માં તેને મોમ્બાસા બહી પ્રતિજનન કરવાની છુટ મળી હતી અને સુલતાન પદ આપવામાં આવ્યું હતું ત્યારથી એક વર્ષ પશ્ચાત એલે ૧૬ મી અગસ્ટ ૧૬૩૧ ના રોજ તે સમયે મોમ્બાસામાં વસતા તમામ પોર્ટુગીઝો

લોકોનો વાવડો ફરકતો જેવામાં આવવાથી તેનો એકમીરલ દરેકો કર્યા શીવાય પાછો ચાલ્યો ગયો.

મોમ્બાસા સર કર્યા પશ્ચાત આરમ્બ લોકો દક્ષિણમાં દીક્ષા સુધી આગળ વધ્યા અને તે શહેર તેમજ જંગલો અને પેમ્બાના ટાપુઓ સર કર્યા; લીવાલીઓ અર્થાત ગવર્નરની નિમણુક કરવામાં આવી અને સર કરેલાં સ્થળોમાં મસ્કતથી આવેલી ફોજના વિભાગ પાડી લશ્કર રાખવામાં આવ્યાં.

પોતાની પૂર્વ આફ્રિકાની સત્તાનો ખ્વંસ થવાથી પોર્ટુગીઝ લોકોને ધણીજ દિલસોજી લાગી આવી, મોમ્બાસાને પુનઃ સર કરવા માટે લીસોબા અને ગોવાથી ૧૬૯૯, ૧૭૦૩ અને ૧૭૧૦ નાં વર્ષોમાં લશ્કર મોકલી ચડાઇઓ કરવામાં આવી. પરંતુ તે શ્રમ નિષ્ફળ નિવડ્યો. આખરે સ્વગત એક ઉમદો લાભ-લાગ આવી પડ્યો. તે વર્ષમાં મોમ્બાસા અને જંગલોના લીવાલીઓ વચ્ચે ઝઘડો થયો અને જંગલોના લીવાલી પાટે ન્હાસી ગયો, આરમ્બ લોકોના ટંટામાં ભળવાની ધ્વિજ નહિ હોવાથી આશહેરના રાજાએ એક કામદારીઆને જોવા મોકલ્યો અને પોર્ટુગીઝના રક્ષણની માયના કરી. ૨૪ મી ડીસેમ્બરના રોજ પૂર્વ આફ્રિકા પુનઃ કબ્જે કરી લેવા અર્થે જનરલ લ્યુઇઝ ડીમેલો સેમ્પેયો એકલો વ્હાણુનો કારસો લઈ ગોવાથી નીકળી પડ્યો. આરમ્બ લોકો સહજ સામા થયા પરંતુ આખરે રાજા ચાલ્યા ગયા અને પાટે અને સિયુમાં પોર્ટુગીઝનો ખ્વજ હાથ લાગ્યો. તદનંતર જનરલ સેમ્પેયો મોમ્બાસા આવ્યો અને ફોર્સેન્ટ જેસેફ પર મારો ચલાવી દીલીનીનીના ખારામાં દાખલ થયો, વળતે દહાડે આરમ્બ ગવર્નર પકડાઈ ગયો અને પાછો કિલ્લા પર એકવાર ફરીથી પોર્ટુગીઝનો વાવડો ફરકવા લાગ્યો. આ બનાવથી થોડાંક આઘાડિયાંના અંતરે બરાવાથી કૃપકારીએન્ડીસ સુધીનો આફ્રિકાનો સંધળો પૂર્વ કિનારો પુનઃ પોર્ટુગીઝની સત્તા તળે આવી ગયો. પરંતુ જેવું જલદી તેનું ઉદીપન થયું તેવુંજ જલદી પતન પણ થઈ ગયું. ગવર્નરે તરીકે નિમવામાં આવેલા માણસો આચારબ્રટ અને અસક્ત નિવડ્યા. પ્રજા પર ભારે કર અને ખંડણીઓ નાખી તેઓનો વિચાર એકદમ દોલતનું હરણુ કરી લેવાનો હતો અને તેઓ દેશી લોકો સાથે ધણી જ નીચ, નિર્દય અને અભિમાન વાળા રીતિથી વર્તતા હતા. ૧૭૨૯ માં મોમ્બાસાની પ્રજાએ આરમ્બોને પુનઃ આવવાને આચલ કર્યો જેના પરિણામે તે વર્ષના અગસ્ટની ૧૪ મીએ પાટેમાંથી અને ૨૯ મી નવેમ્બરે મોમ્બાસામાંથી પોર્ટુગીઝ લોકોને હાંકી કહાડવામાં આવ્યા. પૂર્વઆફ્રિકાની સત્તા પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા અર્થે ઇન્ડીયાના વાઇસરાયે (પોર્ટુગીઝ) ધણી જ પ્રયત્નો કર્યા. તેણે પાંચ લડાયક વ્હાણુ અને ૧૨૦૦ ઉપરાંત માણસોનું લશ્કર એકઠું કર્યું અને તેને જનરલ સેમ્પેયોની સત્તા તળે મોમ્બાસા મોકલ્યું. પરંતુ હિંદી મહા-સાગરમાં ભયંકર વાવાઝોડું લાગ્યું. વ્હાણુ તળે ખેસી ગયાં અને તેની અંદરના લગભગ માણસો રૂખી મૂચ્યાં.

૧૭૩૯ માં ઓમાનના ધિમામે અચુક મોહમદ બીન અથમાનને મોમ્બાસાનો ગવર્નર નીમ્યો હતો. તે મજરૂઈ કુટુંબનો હતો જે કુટુંબના મેમ્બરોએ ગત બે સૈકાના પૂર્વ આફ્રિકાના ઇતિહાસમાં અગત્યનો પાત્ર (Role) ભજવ્યો છે.

મસ્કતના રાજાને મોઝામ્બિક સાથે સમ્બન્ધમાં જોડનાર શૃંગલા ઘણી જ નબળી અને ઇમાનની સર્વોપરી સત્તા (જેને હોવાનો તેના નામ પરથી જ અર્થ નીકળે છે) કેવળ નામની જ હતી. ચોરાખી રાજા પર પ્રતીઆ સાથેની તેમની મુશ્કેલીઓ જોતો તેઓનો પરજવ્ય ચતાં ૧૭૪૧ (જે સમયે એલખુસાઈદીના રાજાએ ઓમાનનું રાજ્ય પડાવી લીધું) માં અત્યંત આવ્યો તેની અસર અગાઉથી લાગી જવાથી તેનાં દુરનાં આફ્રિકાનાં રાજ્ય પ્રતિ ઘણું જ અલ્પ લક્ષ આપી શક્યો. જેને પરિણામે મોહમદ બીન અયમાનને તેના રાજા પ્રત્યેની રાજભક્તિનો પરિત્યાગ કરવાને અને ગવરનરપણામાંથી પોતે જ સ્વતંત્ર રાજા બની જવાને કાંઈ પણ મુશ્કેલી નહીં નહિ. તેવી રીતે તેણે ઉત્તર મહીન્ડીથી દક્ષિણે પાન્ગાની સુધી તથા પેમ્બાના ટાપુ પર રાજ્ય ચલાવ્યું.

પાટોના રાજા જે અસલી નાબાહાન કુટુંબનો હતો અને જેના વડવાઓએ પોર્ટુગીઝ લોકોના આવ્યા પૂર્વે કેટલાક સૈનિક સુધી બાબુના આખાય દિનારા પર રાજ્ય ચલાવ્યું હતું તેણે પણ મોહમદ બીન અયમાનના દાબકાનું અનુકરણ કર્યું. પૂર્વ આફ્રિકાની સર્વોપરી સત્તા પ્રાપ્ત કરવા માટે મજરૂઈ અને નાબાહાન લોકોમાં તદન્તર ૮૦ વર્ષ દરમિયાન સતત વિગદ ચાલ્યો કરતો હતા.

આવી સ્થિતિનો લાભ લેવો ઇચ્છી મોઝામ્બિકના ગવરનરને ૧૭૬૯ ના જુલાઈ માસમાં મોઝામ્બિકાને પુનઃ કબ્જે કરવા સારૂ બે બહાણોના કાફલો રવાના કર્યો. પરંતુ તે લશ્કરમાં આર્થિકત્વ ધરાવનાર કેપટનને પરાજયની અપકીર્તિનો ભય લાગવાથી જમીન પર ઉતર્યા વગર મોઝામ્બિક બંધી પાછો ચાલ્યો ગયો.

પૂર્વ આફ્રિકાનો કબ્જો પુનઃ પ્રાપ્ત કરવાનો પોર્ટુગીઝો આ હેતુમાં હેઠ્ઠા પ્રયાસ હતો કે જે કબ્જો તેણીને અગાઉ તેણીના સહચો પુત્રોની જીંદગીઓને સાટે મળ્યો હતો.

(અપૂર્ણ.)

મોઝામ્બિકા.
બીટીશ ઇસ્ટ આફ્રિકા.

} રાણા દોલતસિંહ સિસોદિયા.

હિંદુસ્તાનનો ભુસ્તર ઇતિહાસ.

(અનુસન્ધાન પૃષ્ઠ ૩૭૧ થી.)

ઉપરના સર્વ ક્રમેમાં જીવની નીશાનીઓ બહુ જ યોડી મળી આવે છે અને દ્વિપદ-
 વ્યર્થાનો પહેલવહેલો જીવની નીશાનીઓવાળો ક્રમ ગોંડવાના ક્રમ છે. આ ક્રમ હિંદુસ્તા-
 નના આર્થિક ભુસ્તરમાં બહુ જ ઉપયોગી છે કારણ કે આમાંથી ઢોલસો અને લોહું નીકળે છે.
 નર્મદાની દક્ષિણના ગોંડ દેશ ઉપરથી આનું નામ ભુસ્તરશાસ્ત્રીઓએ ગોંડવાના આપ્યું છે.
 આ નામ અસહ્ય મધ્યપ્રાન્તના જમ્બલપુર, નાગપુર અને છત્તીસગઢના પ્રદેશને આપવામાં
 આવતું હતું. આ ક્રમના નીચેના મુખ્ય ચરો ટાલચીર, ડામુડા, અને પાંચેટના ચરો છે. ટાલ-
 ચીરમાં કારબારીના ચરોનો સમાવેશ થાય છે. ડામુડામાં ખરાકરના ચરો લોહાવાળા રોઇલના
 પાથરના ચર અને રાણીગંજના ચરો આવે છે. આ વખતના ભુસ્તર ઉપરથી આપણને
 જળ સ્થળ કેવી રીતના હતાં એટલું જ નહિ પણ તે વખતે કેવી આબોહવા હતી તે પણ
 જાણવાનું મળી આવે છે. ગોંડવાના કાળે શરૂ થયેા ત્યારે ઘણીજ સજ્જ હંડી પડતી હતી.
 અને દ્વિપદવ્યર્થના મોટા ખંડમાં મોટા મોટા સરોવરો હતા અને તેમાં ખરકના મોટા ટેક-
 રાઓ નદીની જેમ ધીમે ધીમે આ સરોવરમાં ધસી આવતા હતા. આ ટેકરાઓને હિમ
 સંહતિ (glaciaciers) કહે છે. સમુદ્ર આ વખતે રજપુતાનાના રણમાં, પંજાબના ઉત્તર
 પશ્ચિમમાં અને ગંગાની પશ્ચિમના ભાગમાં આવેલા હિમાલયના પ્રદેશમાં પ્રસરેલો હતો. આ
 સમુદ્ર ઠંડે અફઘાનીસ્તાનની પેલીએર આગળ વધેલો હતો અને એમ મનાય છે કે દિતિય
 યુગમાં આ સમુદ્ર ઠંડે યુરોપ સુધી પહોંચેલો હતો. આ સમુદ્ર એ કાળનો મહાન ભુમધ્ય
 સમુદ્ર હતો અને તે ભુસ્તર શાસ્ત્રમાં “ ટીથીસ ” ના નામથી ઓળખાય છે. આમ માનવાનું
 મુખ્ય કારણ એ છે કે આ યુગના બાહ્ય દ્વિપદવ્યર્થના ક્રમેમાં મળી આવતા સામુદ્રિક જી-
 વોની નિશાનીઓ યુરોપના તે કાળના ક્રમેની નિશાનીઓ સાથે બહુ જ મળતા આવે છે.
 અને જીવોમાં આટલું બધું મળતાપણું એક બીજે ઠંડાણે સહેલાઈથી પ્રવાસ થયા શિવાય
 આવી શકતું નથી. પૂર્વ આસ્ટ્રેલીયાના દિતિય યુગના ક્રમેમાં પણ તેવી જ નિશાનીઓ મળી
 આવે છે એટલે આ સમુદ્રનો આસ્ટ્રેલીયા સાથે પણ સંબંધ હતો. હવે આ સંબંધ સીધો
 ઉત્તર ને પૂર્વમાં થઇને હતો કે દ્વિપદવ્યર્થને પશ્ચિમમાં ઓળંગીને દક્ષિણમાં નીચે થઇને હતો
 તે જાણવાને કાંઈ મજબૂત સાધન નથી. માત્ર સીધો સંબંધ હતો એમ માનવાને એક
 કારણ એ મળે છે કે ત્યારે આ સમુદ્ર સર્વ સ્થળોએ પ્રસરેલો હતો તે કાળમાં દક્ષિણ આ-
 ફ્રિકા અને ઓસ્ટ્રેલીયાની આસપાસનો સમુદ્ર પ્રદેશ જમીન રૂપે હતો એટલે ભુસ્તર શાસ્ત્રીઓ
 એમ માને છે કે આ વખતે પૃથ્વીના ઉત્તર અને દક્ષિણ એમ બે મોટા ખંડ હોવા જોઈએ.
 જેમાં ઉત્તર ખંડમાં યુરોપ અને ઉત્તર એશીયાનો પ્રદેશ હતો અને દક્ષિણમાં આફ્રિકા, હિંદુ
 દ્વિપદવ્યર્થ અને આસ્ટ્રેલીયા એ સર્વ એક બીજાની સાથે જોડાયેલા હોઈ મોટો કક્ષિણ ખંડ
 બનાવતા હતા. હવે ઉપરના આ અનુમાનમાં ગમે તેટલું સત્યાર્થ હો તોપણ આટલી વાત
 તો ચોક્કસ જ છે કે ગોંડવાના ક્રમનો કાળમાં હિંદુસ્તાન અને આફ્રિકાનો ખંડ જોડાયેલા
 હતાજ, કારણ કે ગોંડવાનાના પેચેટ ચરોમાં મળી આવતા સર્પો અને મોટી ગરોળી જેવા

પ્રાણીઓની અને મોટા ફર્નના ઝાડોના જંગી નીચાનીઓ પૂર્વ આફ્રિકાના યરોમાંથી પણ મળી આવે છે. અને તે ઉપરથી એક બીજા દેશ જોડે જમીનનો સંબંધ હોવો જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે.

ગોંડવાનાના યરોમાં મળી આવતી જળચર પ્રાણીઓની નિશાનીઓ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે એ સઘળા જીવો મીઠાપાણીમાંના છે એટલે મોટાં તળાવો આ યુગમાં હોવાં જોઈએ. માત્ર કચ્છમાં ઉમીયાના યરો છે તેમાં સામુદ્રિક જીવની નિશાનીઓ મળે છે. અને આ ઠંડાણે સમુદ્ર હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ પ્રમાણે ગોંડવાના ક્રમની જળ સ્થળની સ્થિતિ હતી. અને તેની નીચાનીઓ ઉપરથી કહી શકાય કે આ કાળમાં મોટાં મોટાં સાહચી સીત્તેર ટ્રુન્ટની ઉંચાણના લેખીડોડેટ્રેલ અને કેલેમાઈટના ફર્નો જમીન ઉપર ચારે ગેર ઉગી નીકળી મોટાં મોટાં જંગલો અને રાનો દત્તા અને તેમાં મોટા મોટા સર્પો, અજગરો અને જમીન ઉપર ચાલનારી રાક્ષસી મગરો વસતી હતી.

દ્વિતીય યુગના યુરોપના જ્યુરાસિક ક્રમને મળતા યરો દ્વિપકલ્પના થોડા જ મળી આવે છે. આવા યરો થોડા થોડા કાઠીયાવાડની ઉત્તરે અને કચ્છના પ્રદેશમાં મળી આવે છે. આ ક્રમના યરોમાં કચ્છના કત્રોલ, છારી અને પચ્છામના યરો છે. જેસલમીરના સુનાના પત્થરોના યરો છે અને પૂર્વ બાજુએ ત્રીપેટી અને રંગવપુરના યરો છે આ જ્યુરેસિક ક્રમના યુગમાં દ્વિપકલ્પ જમીન જ હતો અને તેનો પૂર્વ કિનારો લગભગ હાલના જોવા જ હતો અને પશ્ચિમમાં સમુદ્ર કચ્છ, રજપુતાના, પંજાબ અને હિમાચલ સુધી પ્રસરેલો હતો. દ્વિપકલ્પ આગળની જેમ આફ્રિકા જોડે જોડાયેલો હતો.

જ્યુરેસિક પછી ક્રીટીશીયસના ક્રમમાંના યરો જો કે બહુ નથી મળી આવતા પણ જે થોડા મળ્યા છે તેમાં જીવની નીશાનીઓ બહુ જ છે. આ યરોમાં મુખ્ય ઉત્તાપુર, બાધ, ટ્રીચીનાનાપોલી અને ચૌરાલુરના યરો છે. આ યરો ટ્રીચીનાપોલી અને પોડીચેરી પાસે પૂર્વમાં અને ભરૂચ અને માંડલસરના નર્મદા કિનારા પર પશ્ચિમમાં મળી આવે છે. ભરૂચ પાસેના યરો બાવના થયે છે. (બાધ ઈદારથી ૫૦ માઈલ છે.) અને તેમાં પૂર્વેના એટલે ટ્રીચીનાપોલીના યરો જેટલા જીવ મળતા નથી તો પણ આ યરોની કિંમત ભુસ્તર રાક્ષીઓને ઘણી છે કારણ કે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં પ્રસરેલા મોટા ટ્રેપના ચરતી ઉમ્મર નક્કી કરવામાં આ યરો મોટું સાધન થઈ પડે છે. કારણ કે આ યરો ટ્રેપ અને પ્રાચીન યરોની વચ્ચેમાં આવેલા છે. આ ક્રીટીશીયસના ક્રમના યુગમાં આફ્રિકાનો ભૂમિ સંબંધ જળવાઈ રહ્યો હતો, પૂર્વ બાજુએ સમુદ્ર હાલના પૂર્વ કિનારાની બરાબર હોઈ ગંગાના ઉપસુખ ઉપર થઈ આસામ સુધી હતો અને પશ્ચિમમાં સમુદ્ર અરબસ્તાન અને અરબી સમુદ્રમાં થઈ ઠંડ નર્મદાના બારામાં પહોંચ્યો હતો અને ઉત્તરમાં ગંગાના પ્રદેશમાં અને ટીબેટમાં પણ વહેતો હતો.

ક્રીટીશીયસ ક્રમને અંતે પશ્ચિમ દ્વિપકલ્પમાં જ્વાળામુખીઓ ચોમેર શરી પડ્યાને

જાળાના રસ અને રાખોડીમાં સીંધથી માંડીને રાજમહેન્દ્રી સુધીનો પ્રદેશ દેરાઈ ગયો. આ ઉપાતને કંઈક ઉત્તર સમુદ્રમાં ચાલી રહેલા મોટા બૂકપો સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ જે બૂકપોને લઇને ધીમે ધીમે ઉત્તર જીર્મ્ય સાગરમાંથી હિમાલય પર્વત ઉભો થતો ગયો હતો. આ જાળા રસના ફેલાવાથી દ્વિપકલ્પના પશ્ચિમ તલતું સ્વરૂપ સાથે બદલાઈ ગયું એટલું જ નહિ પણ તેથી કરીને નદીઓની વહેવાની દિશાઓમાં પણ મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. આ દક્ષિણ દ્રેપનો વિસ્તાર ઠેક મુંબઈથી અંમરકંટક સુધી અને બેલગામથી ગુણા સુધી લગભગ ૨ લાખ ચોરસ માઈલમાં વ્યાપેલો છે. આ દ્રેપની જાડાઈ ૬૦૦૦ ફીટ જેટલી છે. આ દ્રેપની ખાસ ખુબી એ છે કે તે દ્રેપના જાળા રસો સપાટીમાં ગોઠવાયેલા છે. કટલાકો એમ માને છે કે આ દ્રેપનો રસ સમુદ્રને તળાવે નીકળ્યો હતો પણ એમ માનવાને બહુ સખળ કારણો નથી, આ દ્રેપની વચ્ચે વચ્ચે મીઠા પાણીમાં બંધાયેલા થરો રહેલા છે જે ઉપરથી સ્પષ્ટ એમ જણાય છે કે દ્રેપના જાળામુખીઓ વચ્ચે વચ્ચે કટલાક કાળાતરે શાદી નીકળેલા હોવા જોઈએ. આવા વચલા થરો બહાર, નીજમના રાજ્યમાં નાગપુર પાસે અને મુંબઈના ટાપુમાં મળી આવે છે.

દ્રેપના થરો સપાટ હોવાથી જ્યારે તેમાં નદીઓ વહેવાથી તે પ્રદેશમાં વચે ઉડી ખીણો થઈ અસંખ્ય પ્રદેશ પર્વતો જેટલો ઉંચો રહી જાય છે અને તેના પડખામાં બહાર આવતા સપાટ થરો હવાથી ખવાઈ જવાથી તે સપાટ થરો નીસરણીના આકાર પકડી લે છે તે ઉપરથી આ થરોનું નામ દ્રેપ (Trappas a stair case) પડેલું છે.

તૃતીય યુગમાંના યોગજ થરો દ્વિપકલ્પમાં છે. કડલોર અને તાંજોરના પૂર્વ કિનારે રેતીના પથ્થરોના થરો છે પશ્ચિમ કિનારે ત્રાવણકોર અને રત્નાગીરી પાસે યોગ થરો છે. રત્નાગીરીના થરોમાં આ યુગના થરો મળી આવે છે. તૃતીયયુગના ઇથોપીનક્રમના થરો સુરત અને બરુચ વચ્ચે મળી આવે છે અને કીમના રોચન પાસે આવેલા તાંજેશ્વર પાસે ન્યુ-મીલાઈટના ચુનાના પથ્થરો નીકળે છે. ખીજા થરો અંબાતના અખાતના કિનારાપર આવેલા છે અને પેરીમના બેટમાં પણ આ થરો દેખાય છે. પેરીમના થરોમાંથી બહુજ મોટા પ્રાણીઓના જેવા કે ગેંડા, હાથી વિગેરેનાં હાડકાં અને ખોખાં મળી આવે છે. છેવટે કાદીયાવાડના પશ્ચિમ કિનારે પોરબંદરના બેલીયોલાઈટના થર આવે છે.

ઉપરના તૃતીય યુગમાં આફ્રિકાનો સંબંધ જણાતો નથી. ઈથોપીયન કાળમાં એટલે તૃતીય યુગની શરૂઆતમાં ઉત્તર સમુદ્ર રજપુતાના, સિંધુપ્રદેશ અને ગંગાપ્રદેશમાં પ્રસારેલો હતો. પાછળથી ધીમે ધીમે આ સમુદ્ર ઉપર જમીનનું પ્રાબલ્ય વધતું ગયું અને પહેલા પં-જન્ય અને હિમાલયના પ્રદેશમાંથી અને પછી સીંધ અને સહરદેશમાંથી છેવટે સમુદ્ર પાછો હડકો હતો અને ત્યાર પછી હિમાલય પર્વત આટલી બધી ઉચાઈએ ચડી ગયો હતો.

ચતુર્થ યુગ જે બહુજ અર્વાચીન છે તેમાં હાલની નદીઓનાં મટાકાનાં પ્રદેશોનાં સમાવેશ થાય છે. નર્મદા અને તાપીનો પ્રદેશ જેમાં આપણા સુજરાતનો મોટો ભાગ સમાયેલો છે તે ચતુર્થ યુગનો પ્રદેશ છે. આ મટાકાને લઈ સુજરાતની રજપુતા છે. ખીજા મટાકાને

પ્રદેશ ગંગા સિંધુ વચ્ચેનો છે આ લગભગ ત્રણ લાખ ચોરસ માઈલમાં પ્રસરેલો છે અને જેની રજાદ્રુપતા જગપ્રસિદ્ધ છે. આ મટાડની ઉંચાઈ ઘણી જ છે. નર્મદા તાપીનો પ્રદેશ નદીના મટાડોનો છે તેમજ ગંગાસિંધુનો પ્રદેશ તેવો જ છે, કેટલાક ભુસ્તર શાસ્ત્રીઓ ગંગા સિંધુનો પ્રદેશ સમુદ્રમાંથી થયેલ છે એમ માને છે પણ એમ માનવા કંઈ ખાસ કારણો નથી. આ પ્રમાણે દ્વિપકલ્પનો અને ગંગાસિંધુ પ્રદેશનો ઇતિહાસ અવાંચીન કાળ સૂધી આવી પહોંચે છે. દિમાલયપર્વત જ્યારે ખદાર આવ્યો ત્યારે દ્વિપકલ્પમાં પણ કંઈ મોટા ફેરફાર થયો હોવો જોઈએ એમ કેટલાકનું અનુમાન છે. અને સંભાદ્રિપર્વત જે ડેકન્ટ્રેપ્સી ટંકાયેલો છે તે આ વખતે આટલી ઉંચાઈએ આવ્યો એમ તેઓનું કહેવું છે. પણ ખરું જોતાં આ વખતે આફ્રીકાનો ભુમી સંબંધ ત્રુટયો હતો એટલે વચલા પ્રદેશમાં સમુદ્ર ધસી આવ્યો હતો અને પશ્ચિમ પ્રદેશ ધીમે ધીમે સમુદ્ર તથે ટંકાતો આવ્યો જેની ' લક્ષ્વી ' ' માધવી ' ના ટાપુઓમાં હાથ નીચાની છે પશ્ચિમ ઘાટ એટલે સંભાદ્રિ મુળના મોટા ખંડના પર્વતો છે અને આ પર્વતોમાંથી નીકલતી નદીયો પૂર્વ અંગાગાના અખાતમાં અને પશ્ચિમે નીકળતી નદીયો અરબીસમુદ્રમાં જતી હતી. પશ્ચિમ નદીયો હવે બધી બંધ થઈ છે કારણ કે આ પર્વતની પાસે સમુદ્ર આવી પહોંચ્યો છે. એટલે સંભાદ્રિ મુળનો પર્વત હોવો જોઈએ અને તે કંઈ દિમાલયની સાથેના વખતમાં ઉંચો આવેલો નથી.

ખાલ દ્વિપકલ્પનો ઇતિહાસ ભુસ્તરશાસ્ત્રીને બહુ રસિક છે કારણ કે તેમાંથી જીવની નીચાનીઓ ઘણી નીકળી આવે છે. આ પ્રદેશમાં આદિ કાળથીજ ખજભજાટ ચાલી રહેલો છે અને તેમાં ભુસ્તરના લગભગ બધા યરો મળ્યા આવે છે. સૈદુરીયન કમના યરો, પંજળના સિંધવપ્રદેશમાં કાસ્મીરમાં અને ઉત્તર પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં મળ્યા આવે છે. ડેવોનીયન કમના દેખાતા નથી. પૂર્વ ટીબેટમાં કોઈક કોઈક છે.

કાંબોનીરસ અને પર્મિયનના યરો અજાદેશમાં, પશ્ચિમ દિમાલયમાં, કાસ્મીરમાં અને પંજળના સિંધવ પ્રદેશમાં છે. ટ્રાયેસિક સિંધવપ્રદેશમાં, અને ઉત્તર પશ્ચિમ દિમાલયમાં, અને જ્યુરેસિક ઉત્તર પશ્ચિમ દિમાલયમાં, ઉત્તર પશ્ચિમના રપીટી યરોમાં અને સિંધવપ્રદેશમાં મળ્યા આવે છે ક્રીટીશીયસ આસામમાં મીઝોમના યરોમાં અને સિંધમાં મળ્યા આવે છે. ઇયોસીન સિંધવ પ્રદેશના ન્યુમીલીટકમાં, સિંધના ન્યુમીલીટકમાં, પંજળ, આસામ, બર્મામાં, સખ દિમાલયના કોસોલી અને ડાગાશીના યરોમાં મળ્યા આવે છે. શીવાલીકના નામથી ઓળખાતા પ્રખ્યાત યરો પ્લાયોસીન કમના છે. આ શીવાલીક યરો મોડા પાણીમાં થયેલા છે. આ યરો દિમાલય જેમ જેમ ચઢતો ગયો તેમ તેમ તેની સાથે ચઢતા ગયા અને નદી-યો તો જ્યાં વહેતી હતી ત્યાં વહેતી રહી. એટલે આ ઉપરથી એમ માલુમ પડે છે કે દિમાલય બહુ ધીમે ધીમે ઉંચો વધતો ગયો હોવો જોઈએ. દિમાલયના ઉંચે આવ્યા પછી ગંગા સિંધુના પ્રદેશમાં મોટી ખીણો થઈ રહી હોવી જોઈએ. જે ખીણો ધીમે ધીમે સિંધુ અને ગંગા પુરતા ગયા અને મોટા ગંગાસિંધુનો મટાડોનો પ્રદેશ થયો જે ઠેક પંજળથી માંડી કલકત્તા સુધી ત્રણ લાખ ચોરસ માઈલમાં છે આની ઉંચાઈનો તો પારજ નથી.

આ પ્રમાણે પ્રાચીન યુગમાં અરવલ્લીના પર્વતો બહુજ ઉંચા હોઈ દ્વિપકલ્પની ઉત્તર સીમા યઈ રહ્યા હતા અને પૂર્વ દિનારો હાલ છે તે પ્રમાણે લગભગ આદ્યો આબ્યો છે અરવલ્લીના ધોલાવાથી વિંધ્યા ક્ષમ થયેલો છે. બાહ્ય દ્વિપકલ્પમાં રજપુતાના પંજાબ અને હિમાલયના પ્રદેશમાં સમુદ્ર આવ જા કર્યો કરે છે. અને છેવટે તૃતીય યુગમાં હિમાલયપર્વત સમુદ્ર સપાટીથી ૨૦,૦૦૦ ફીટ ઉંચે ચડી ગયો છે, પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં તૃતીય યુગની શરૂઆતમાં જ્વાળા મુખીયોના પ્રકોપ આવી રહ્યો હતો અને દક્ષિણનો ટ્રેપ મુલક તેનાથી પ્રસરાઈ રહ્યો. છેવટે અર્વાચીન કાળમાં ગંગા સિંધુનો પ્રદેશ અને નર્મદા તાપીનો પ્રદેશ મોડાઈ જવાઈ રહ્યો.

આ પ્રમાણે કુદરતના સ્વાભાવિક દયીયારોથી ઘડાયેલા હિંદુસ્તાનના મુદ્દર પ્રદેશમાં જ્યારથી મનુષ્યે બહુજ ફળદ્રુપ અને સમૃદ્ધિવાન રહીતિ જોઈ ત્યાર પછી કોઈપણ મોટા ભુસ્તર ફેરફાર આ ખંડ પર થયો નથી. કેટલાંક વર્ષો સુધી આખો હિંદુસ્તાન તેના રહેવાસીઓથી પણ જાણીતો નહોતો. હિંદુસ્તાનના સર્વ પ્રદેશને લાગુ એવું પહેલું નામ ભારતવર્ષનું ઉત્તરમાંથી આવેલા શાસકોએ આપ્યું છે. ખરૂં જોતાં આ નામ માત્ર તેઓએ પહેલાં સિંધુ ગંગાના ફળદ્રુપ પ્રદેશને કે કદાચ તેનાએ માત્ર ભાગને આપ્યું હોતું જોઈએ. મધ્ય એશીઆના આર્યો વસ્તીના ફેલાવાને લઈને ટોળાને ટોળામાં દક્ષિણમાં, ભારતવર્ષ તરફ ધસવાટા આપ્યા અને તેઓને સિંધુ નદી ઓળંગવી અતિશય મુશ્કેલ લાગી અને તે નદીને તેઓએ સમુદ્રનું “સિંધુ” એવું નામ આપ્યું. ધિરનીઓ આને ઝેન્દ આપામા હિંદુ “એ નામથી ઓળખતા હતા. ગ્રીક લોકોએ વળી “ઇન્ડોસ” એવું નામ આપ્યું હતું. આ પ્રમાણે પશ્ચિમના લોકો હિંદુસ્તાનને હિંદુના પ્રદેશ તરીકે ઓળખતા અને તેજ આ મોટા ખંડના નામની વ્યુત્પત્તિ છે.

ચિત્રપલાલ કનૈયાલાલ મુન.

દિવ્ય દષ્ટિ.

પુરાણી કથાઓમાં તેમ જ દંતકથાઓ અને વાર્તાઓમાં એવું વારંવાર સાબળવામાં આવે છે કે મનુષ્યને વર્તમાન નેત્રો છે તેનાથી જોઈ શકે એવાનું બની શકે છે તે કરતાં વિશેષ દર્શન કરાવવા માટે કોઈ ચોગી આયવા સિદ્ધ પુરૂષ હોય તેઓ દિવ્ય ચક્ષુ આપતા અને તે વડે પ્રથમ જે કોઈ તેને અદૃશ્ય હતું તેનું દર્શન કરી શકે તે આ શક્તિ પ્રાપ્તિ આપેલી હોય છે ત્યારે માત્ર કોઈ પ્રસંગ પરત્વે આપવામાં આવે છે તે પ્રસંગ પુરો થતા બધ થાય છે પરંતુ જે માણસ પોતે અભ્યાસ તથા ક્રિયાથી પોતાની દિવ્ય ચક્ષુ જાગ્રત કરે છે તેની દષ્ટિ તો તેની ઇચ્છા અનુસાર કાર્ય કરી શકે છે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં આ વાત પ્રસિદ્ધ રીતે બે પ્રસંગમાં કહેવામાં આવેલી છે એક તો જે સમયે ભગવાન શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને પોતાના સ્વરૂપનું વિશ્વરૂપ દર્શન કરાવ્યું છે તે વખતે અને બીજા સમયમાં તે મતનબથી પરિણામ રૂપે જે સંન્યે કહેલું છે તેના સબધમાં છે પ્રથમ બાબતમાં એવું કહે છે —

ન તુ મા શક્યસે દ્રષ્ટુમનેનૈઃ સ્વચક્ષુષા ।

દિવ્ય દદામિ તે ચક્ષુઃ પશ્ય મે યોગમૈશ્વરમ્ ॥

(અ ૧૧. શ્લો ૮)

અહીં તો વાત સ્પષ્ટ જ છે કે અર્જુનને કહેવામાં આવ્યું કે જે તારા નેત્રથી આ સ્વરૂપનું દર્શન યથાર્થિત થતું હોય નહિ તો તુને દિવ્ય ચક્ષુ આપુ આટલા ઉપનયી એક એ વાત પણ સ્પષ્ટ જણાય છે કે જેવાનો વિષય અને જેનાં એ બને એ ભૂમિ । ઉપર નહતા કાળજી કે જે આપણી ભૂમિકાનો વિષય હોય તો આપણી દૃષ્ટિગોચર થવો જ નેહ્યે પણ જે વિષય કોઈ અન્ય ભૂમિકાનો હોય તો તે દૃષ્ટિ ગોચર થવા દૃષ્ટિ અન્ય પ્રકારની નેહ્યે એટલા માટે અર્જુનને પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યું છે કે જે દર્શન કે વાત છે તે તેની દૃષ્ટિએ પડે છે કે કેમ ? જે ન પરતું હોય તો અન્ય સાધન પુરૂષ પાડવામાં આવે વળી એ વાત પ્રસંગોપાત્તે તો શાત જ હતી કે જે વસ્તુનું દર્શન કરાવવાનું છે તે મનુષ્યના સામાન્ય નેત્રથી જોવાઈ શકાય એમ નથી એટલે વિવિધ ચક્ષુ આપુ એવું કહે છે ત્યાં એમ પણ સાચું જ બોધ કરે છે કે એવી શક્તિ આપવાનું પોતાનામાં સામર્થ્ય પણ છે

હવે બીજો પ્રસંગ નેહ્યે તો ગીતાની સમાપ્તિમાં સંન્યે જે હકીકત ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવી છે તે છે યુદ્ધનું સ્થાન કુરુક્ષેત્રમાં હતું અને સંન્યે તથા ધૃતરાષ્ટ્ર હસ્તિનાપુરમાં હતા ત્યાં વ્યાસ મુનિએ શ્રી કૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચે જે સલાહ આપી હતી તે સંન્યે હતા કહી મહાગાઓ એટલે આહી બે સાધનની અપેક્ષા રહે છે, શ્રવણ તથા દર્શન હસ્તિનાપુરમાં બેઠે બેઠે કુરુક્ષેત્રમાં થતી વાત જોવી અને સાબળવી આ પણ બની શક્ય હતું એમ સંન્યે પોને કહે છે તે કહે છે કે —

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।

संवादमिममग्नौपमद्रुतं रोमहर्षणम् ॥

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद् गुह्यमहं परम् ॥

योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयतः स्वयम् ॥

(અ. ૧૮. શ્લો. ૭૪-૭૬.)

અર્થાત્ કહે છે કે આ મેં ઉપર પ્રમાણે વાસુદેવ તથા મહાત્મા અર્જુનનો અદ્ભુત રોમ ઉભાં થાય એવો આ સંવાદ સાંભળ્યો; અને તે પરમ ગુહ્ય સાંભળવાનું વ્યાસની કૃપાથી બની શક્યું. એ યોગેશ્વર સાક્ષાત્ કૃષ્ણે પોતે કહેલો છે.

કથા એવી છે કે વ્યાસજીએ સંન્યસને એ દિવ્ય દર્શન તથા શ્રવણની શક્તિ આપી એટલે સંન્યસને કુરુક્ષેત્રનું દર્શન થયું અને ત્યાં શ્રી કૃષ્ણ અર્જુનને જે કહેતા હતા તે સંન્યસ ધૃતરાષ્ટ્રને કહી સંભળાવતો હતો. આ બન્ને દર્શ થયાનું એ કથાઓમાં તો કહેવામાં આવે છે પરંતુ આધારના સમયની સમજ અને શક્તિ પ્રમાણે એ સંભવિત છે કે કેમ તે જોવું જોઈએ.

વર્તમાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં શારીરિક ક્રિયા સંબંધે શ્રીઝીઓલોજીનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તથા સ્થૂલ અંધારણું સંબંધી ઓનાટોમીનું જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તેમાંથી મનુષ્યને જે નેત્ર છે તેની રચનામાંથી એવું જણાય છે કે એ ઇદ્રિયોનો પ્રભાવ ક્રમે ક્રમે થયેલો હોવો જોઈએ. વિકાસ ક્રમ-ઇર્ષાદ્યુશન-શાસ્ત્રના કહેવા પ્રમાણે એવું કુદરતી રીતે બનેલું જણાય છે કે જ્યારે બહિર દર્શન કરવાની જરૂર લાગવા માંડી ત્યારે નેત્રની રચના થવા લાગી. આ નિયમ પ્રાયશઃ સર્વે ઇદ્રિયો તેમ જ અવયવોને સંબંધે સમાન રીતે જોવામાં આવે છે. પ્રથમ ક્રિયા કરવા પ્રાણી મચ્છે છે એટલે કુદરતથી તેનાં સાધન તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આ તો કેવળ જડવાદ છે. પણ સદિના નિયમિત કાર્યમાં તે યથાર્થ છે. માત્ર તેમાં એટલું જ વિશેષ કહેવાનું અને સમજવાનું છે કે સ્થૂળ શરીર અથવા નિર્જીવ કુદરત કંઈ કરી શકતાં નથી. તેમાં દાર્ય કરનાર અંતર્યામી શરીર તથા કુદરત બન્નેના સંબંધમાં એવો બળવાન અને સમજથી પોતાનું કાર્ય કરનાર છે કે તે પોતાનો હેતુ યુક્તિ પ્રયુક્તિથી ગમે તેટલા લાંબા કાળે પણ પાર પાડે છે.

આપણાં એ નેત્ર થયાં તે પહેલાં એક નેત્ર હતું એમ ગુપ્ત વિદ્યાના ગ્રંથોમાંથી નીકળે છે અને પુરાણમાં જે વિરૂપાક્ષ નામના ગણનું વર્ણન આપેલું છે તેમ જ દેવીને વિરૂપાક્ષી કહે છે તે સદિના એક સમયમાં જે મનુષ્ય જાતિ હતી તેની દિશ્વિતિનું જ્ઞાન કરાવવા છે. આપણી આર્ય પ્રજા પાંચમી જાતિ ગણાય છે તેની પાંચ ઇદ્રિયો પોતપોતાનું કાર્ય કરવા લાયક થઈ છે પરંતુ આપણી પહેલાંની ત્રીજી જાતિ જેને લીયુરીઅનની સંગ્રા આપવામાં આવે છે તેઓનાં શરીરની વ્યાકૃતિ આપણી દૃષ્ટિએ જોતાં વિરૂપ હતી અને તેઓને પ્રથમ માત્ર એક નેત્ર હતું. હાલ જે બે નેત્રો છે તે સ્થળે માત્ર બિંદુ જેવાં ચિન્હો હતાં. આનાં સંબંધમાં અન્ય પ્રજાઓની કથાઓ પણ એવું જ કહે છે. ઝીક લોડો સાધકોપોપ્ત નામથી

એવા વિગ્રહાસ્થને વર્ણવતા એમ લખ્યું છે. આ સમયે બે સામાન્ય નેત્ર પણ કાર્ય કરવા લાગ્યાં હતા એટલે મનુષ્ય ત્રણ નેત્ર વાળુ જણાવુ હતું. આ સમયની સ્થિતિને અનુસરી આર્યન પ્રજા તેમ જ ઈતર પ્રજાઓએ પોતાના દેવોને ત્રણ નેત્ર વાળા કહેલા છે. આ વાત માત્ર કલ્પના છે એમ નથી પરંતુ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ શારીર શાસ્ત્ર તથા પ્રાણી વિદ્યાનો જોટને અંગે અત્યારે અભ્યાસ કરેલો છે તે ઉપરથી તેઓને એમ માન્ય ગમ્યુ પામ્યું છે કે વિશ્વમ ક્રમના કોઈ સમયે પ્રાણીઓને એક નેત્ર મસ્તકના મધ્ય ભાગમાં હતું અને ત્યાં પડી દાઢ છે તેવા બે નેત્રો ગ્યાયા છે. એ સંબંધી મહાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હીકલ પોતાના “પેડીઝી ઓફ મેન” અર્થાત મનુષ્યની પરંપરા નામના અન્ધમાં દર્શિયો વિગે લખના કહે છે કે “કેટલાક પ્રાણીઓના મસ્તકમાં હાથાણા બહી ચામડી અને નમોથી આશ્પાદિત થયેલાં નેત્રો લેવામાં આવે છે. તેઓનાના કેટલાક પૂર્વ શાગમાં તે નેત્રોથી જોતા હશે પણ અંધા ભા રહેતાની રેવ પડવાથી તેનો ઉપયોગ યતો બધ થયો એટલે તેના માત્ર નિશાન નેપા છે અને તે ખોટા પડી ગયાં છે.” બે આવી રીતે અત્યારે જ નેત્રો છે તે ખેટા પડી જાય છે તો પડી જ એક નેત્ર ધણા જ પુતળા કાગમાં હતું અને જ વર્તમાન નેત્રો પ્રુત્ત કાગમાં લેવાનું બધ થયું તે ખોટું પડે તે માનવામાં શ બાધ છે? એ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ ન્યુઝીલેન્ડના પ્રાણીઓની શારીરિક ગોધ કરતા તેઓને એમ લેવામાં આ યુ છે કે ત્યાં એક જાતની ધોળા ધાય છે તેની તેમ જ કેટલીક માલ્લીની જાતની અને મર્પની જાતની મગજની મ્યના તપાસતા તેના મધ્યમાં ત્રીજું નેત્ર મગા આવે છે નધમ એવી માન્યના હતી કે તે માત્ર મગજમાં કરોળતા હાડકાનો મર્ગ વધાનનો ભાગ હશે પણ તેની મ્યનાનુ અવતોમન કરતા તે નેત્ર હોતુ જોઈએ એમ તેઓનો અભિપ્રાય થયો છે

ગુપ્ત વિદ્યાના શિશુ પ્રમાણે મસ્તકના મધ્ય ભાગમાં યોગ યોગ અંતરે બે બહુ સૂક્ષ્મ કંદ રહેલા છે તે મનુષ્યની હાલની સ્થિતિમાં અગર જો કે મર્ગ જાણીતુ કાર્ય હતા નથી તો પણ બલિષ્ઠમાં તેનો વિશ્વમ ચલાવો છે અને ત્યારે તે વડે મનુ યને દિવ્ય દર્શન તેમ જ દર દર્શન ચર્ચ સકશે આમાનો એક કંદ છે તે આજના કાગમાં ત્રીજું નેત્ર હતું અને તે વડે તે સમયના મનુષ્ય જોઈ શકતા, પરંતુ તેની સક્તિ અતિ વિસ્તાર વાળી હોવાથી તેનો અંતર, બહાર તથા અત્યારે અદૃશ્ય દેવતા પ્રદેશમાં પણ દર્શિપાન થઈ શકતા. તે સમયે વર્તમાન નેત્રો છે તે બહાર પડવાની તૈયારીમાં હતા પણ તેનું કાર્ય કરવાની રક્તિ પ્રાપ્ત થઈ નહિ હતી. આ વાતમાં એવું પ્રશ્ન ધાય કે એવી વિસ્તારવાળી દટિ હતી તેને દર કરી અત્યારે જ છે તેની બાધિત દટિ મનુષ્યની કંવામાં ચટિનો નિયમ કેરી રીતે લાનશરક હતો એમ કહેવામાં આવે છે? આનો હત્તર એવો છે કે જેટલી વિગત અને બારીક વાત આપણી હાલની દટિથી લેવામાં આવે છે તેનું તે દટિથી લેવાઈ શકતુ નહતું અને વિશ્વમ ક્રમમાં જીણામાં જીણું અને મહોટામાં મોટું લેવાની રેવ મનુષ્યને પડે તો જ પૂર્ણ દટિ ખીલી દેવી શકાય એમ નિયોજાયેલું છે તેથી આવી બાધિત દટિ કરવાનો ચટિનો કમ પધાર્ય ગણાય છે. ત્યારે આપણે લેવાનું એ છે કે જેમ જેમ વર્તમાન નેત્રો બહાર આવતા ગયા તેમ તેમ પેલું ત્રીજું નેત્ર અદૃશ્ય પેસનું ગયું અવજન આ ક્રમમાં થોડો સમય એવો પડ્યું હતો કે જે વખતે એ ત્રણે નેત્રો કાર્ય કરતા હતા અને એ સમયની સ્થિતિને જોઈ કેટલાક દેવો તેમ જ નાશમ તથા દાનવોને આવી બને રક્તિની કયા પૂર જુદાં અન્યોમાં

જોવામાં આવે છે. પરંતુ બ્યારથી મનુષ્ય વર્તમાન સ્થિતિ છે તેવું થયું ત્યારથી એ નેત્ર દ્રવણ બંધ પડી ગયું છે.

હવે આપણે જે બે સક્ષમ કંદ મસ્તકના મધ્યમાં છે તેમાંનો એક આ ત્રીજા નેત્રનું સ્થાન છે એ વાત સમજવાની છે. આ બે કંદને ઈંગ્રેજીમાં “ પીટ્યુટરી બોડી ” તથા “ પાઇ-નીઅળ ગ્લાન્ડ ” એવાં નામ આપવામાં આવે છે. ઘણી વિગતથી મગજની સમજ આપવામાં આવે છે એવાં પુસ્તકો વિના સામાન્ય જ્ઞાન આપનારાં પુસ્તકોમાં આ કંદોની નામ ઉપરાંત વિશેષ હકીકત આપવામાં આવતી નથી, તેનું કારણ એ છે કે વર્તમાન શારીરશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ તેઓની ગણના કાં તો કોઈ ભવિષ્યમાં થવાનાં અંગના બીજા માત્ર છે એમ કરે છે અથવા તો કોઈ તે વર્તમાન કાળમાં કાર્ય કરતાં નથી માટે તે સંબંધી કોઈ હકીકત જણાવવા જેવી નથી એમ કરે છે. પરંતુ કેટલાક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓએ તેની હકીકત આપેલી છે અને તેઓની સમજ પ્રમાણે તેઓ એવું વર્ણન આપે છે કે—

“ પાઈનીઅલ ગ્લાન્ડ ” જેને “ કોનેરીઅમ ” પણ કહે છે તે લગ્નગોળ કંદ છે. તે માત્ર પણ ચાર દોરા વાર છે. તેનો રંગ ઘેરો મેલો રાતો છે. તે મગજમાં જેને “ થર્ડ વેન્ટ્રી-કળ ” કહે છે તેના પાછલા ભાગ સાથે જોડાયેલો છે. તેના તળીઆમાં બે ઝીણાં રનાયુ જેવાં તંતુઓ છે તેથી તે મગજ સાથે જોડાયેલ છે અને આ તંતુઓ આગળ વધી આંખોની નાડીઓના મૂળ તરફ જતાં જોવામાં આવે છે. આંખોની નાડીઓના બે સમૂહ છે તે પાછળ વધતાં સંક્રાંચાતા નર્વ એકઠા થાય છે અને જ્યાં એકત્ર થયા પછી “ પાઈનીઅલ ગ્લાન્ડ ” ના આધારભૂત થઈ રહે છે. આ વર્ણન “ પાઈનીઅલ ગ્લાન્ડ ” અને નેત્રોનો સંબંધ સ્પષ્ટ છે. અને વિશેષ એમ પણ વર્ણન છે કે જ્યારે ગર્ભસ્થાનમાં બાલકનો પિંડ બંધાય છે ત્યારે પ્રથમ એ કંદના મૂળ પાસેથી નેત્રોનો આરંભ થતો જોવામાં આવે છે. એટલે કુદરતમાં આ ત્રીજા નેત્રનો સંબંધ વર્તમાન નેત્ર સાથે ચાલુ રાખવામાં આવેલ છે એમ જોવામાં આવે છે. આ વાતને જ્યારે પ્રાણી વિદ્યાશાસ્ત્રીઓ જે ન્યુઝીલાન્ડની એક જાતની ધેરાળી તથા કેટલાક પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓના માથામાં ત્રીજું નેત્ર જોવાની વાત સાથે મેળવીએ છીએ ત્યારે “ પાઈનીઅલ ગ્લાન્ડ ” પૂર્વના ત્રીજા નેત્રનું રહેલું તીજાન છે એમ માનવામાં કોઈ ભૂલ થાય છે એમ કહેવામાં આવશે નહિ.

વળી ક્રેન્ય તત્ત્વવેત્તા દીકાતે એમ કહી ગયેલ છે કે “ પાઈનીઅલ ગ્લાન્ડ ” જીવને રહેવાનું સ્થાન છે. આ વાત અત્યારના પદાર્થ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને ગોઠશે નહિ, પણ તેનું અનુમાન બહુ ભુલ ભરેલું નથી. કેમકે શુભ વિધાના શિક્ષણ પ્રમાણે એ કંદ મનુષ્યના ઈન્દ્રિય-જન્ય જ્ઞાન કરતાં આધ્યાત્મિક જ્ઞાન સાથે વધારે સંબંધ રાખે છે. વિકાસક્રમશાસ્ત્રના અભ્યાસ કરનારાં જે સૃષ્ટિના તે સંબંધીના સત્ય નિયમ જાણી શકે તો તેઓને તત્કાળ જાણવામાં આવે કે આ કંદ સંબંધી તેઓની જે માન્યતા છે તે કરતાં તે મનુષ્ય શરીરમાં વધારે અગત્યનું અંગ છે અને તેનો ખરેખરો વિકાસ થશે ત્યાં મનુષ્ય કોઈક હાલ છે તે કરતાં વધુ જ પ્રકારનું થશે. વિકાસક્રમ અગર જો કે શ્રદ્ધિ પામતો કહેવામાં આવે છે પરંતુ સૃષ્ટિની ઘણી ક્રિયાનાં નિયમાનુસાર આમાં પણ શ્રદ્ધિ સાથે તેનું પરિવર્તન થયે જાય છે. જે “ પાઈ-

નીચ્છાન્ન ગ્લાન્ડ ” એક સમયે જાણત હતો અને વિસ્તૃત દૃષ્ટિ સાધત હતું તે વિકાસક્રમના નિયમને આધીન થઈ કાર્ય કરતો બંધ પડી ગયો. પરંતુ તેનો સમજ નાશ થયો નથી, એટલે તેનો સૃષ્ટિનાં નિયંત્રણે બંધિતમાં કંઈ લાભ લેવા ધારેલો દરો એમ અનુમાન થઈ શકે છે. પ્રાચીન શોધ કરનારાઓને “મેસોઝોઈક” યુગમાં જે પ્રાણીઓ હતાં તેમાં પણ “રેટીરીઅન” જાતનાં પ્રાણીઓમાં તપાસ કરતાં ખાસ જણાય છે કે તેઓની પાયાણુ રૂપ થઈ ગયેલા માયાની બોપરીમાં એક હિદ્દ દેખાય છે તેનું પ્રયોગન કંઈ ખીલું સમજી શકાતું નથી. પરંતુ તે ત્રીજું નેજ જ હોતું નેધએ અને તેની જીવતી અવસ્થામાં તે પૂર્ણ રીતે ખીલેલું હોતું નેધએ એમ અનુમાન થાય છે. વળી કેટલાક સૃષ્ટિજ્ઞાનવેત્તાઓ તેમાં પણ ફોરશેલ્ડ નામનો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી એવું કહે છે કે વર્તમાન કાળમાં કેટલાંક પેટ માલનારાં પ્રાણીઓની બોપરીમાં એક બીગું નેવામાં આવે છે. તેના ઉપર જડી ચામડી આગ્રહિત થયેલી છે હતાં જેવી રીતે એક માણસની આંખ ઉપર પાટો બાંધ્યો હોય તો પણ તે પ્રકાશ છે કે અંધકાર છે એટલું જાણી શકે છે તેવી રીતે આ પ્રાણીઓ પણ એ બીગડવાળા સ્થાનથી એટલું જાણી શકે છે. તે ઉપરથી એવું મિદ્ધ થઈ શકે છે કે પૂર્વે કોઈ સમયે તે સ્થાને પૂર્ણ ખીલેલું ખુલ્લું નેજ હોતું નેધએ.

પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એ પ્રમાણે અત્યારે મરતકમાં ખોદું પડી ગયેલ જેવું એક ન્દાનું સરખું અંગ છે તે એક નેજ હતું અને પુરાણ સમયમાં વર્તમાન સમયના નેજના જેવું કાર્ય કરતું હતું એવું અનુમાન કરી કંઈક સિદ્ધાન્ત ઉપર પણ આપ્યા છે; પરંતુ તેઓ માત્ર જડ પદાર્થના અજ્યાસી હોવાથી તેઓ કદી પણ તે સંબંધી સાચ વાત જાણી શકવાના નથી. કારણકે જીવાત્મા સંબંધી વાત તો તેઓ દસી કાટે છે, પણ કોઈ કોઈ તત્ત્વવેત્તાને સત્ય જ્ઞાન થયેલું જણાય છે. ઉપર કહેલા દીકાતે નામના દેવ્ય તત્ત્વવેત્તા આગળ ચાલી એમ પણ કહે છે કે જીવ આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત છે એ ખરું છે તો પણ તેને પોતાનું કાર્ય કરવા માટે કોઈ વિશેષ સ્થાનની આવશ્યકતા લાગે છે. આ સ્થાન કોઈ ખીલું નેવામાં આવતું નથી પણ આ સૂક્ષ્મ કંદ છે તે છે એમ લાગે છે. તે મગજમાં જાણે છુટો બાંધેલો હોય તેવો દેખાય છે, પરંતુ તેનું કાર્ય મગજથી સ્વતંત્ર રહી તે કરતો જાય છે. કારણ કે મગજમાંની નાળોમાં જે “એનીમલ રિપરીટ” અથવા સ્થૂળ પ્રાણુ વહે છે તેનાથી એ કંદ સદજમાં હોયોળા ખાય છે.

વર્તમાન વિજ્ઞાનશાસ્ત્રવેત્તાઓ આટલે સુધી આવેલા છે. તેઓ જો જરા આગળ નધી શકે તો એ “પાર્થનીચ્છાન્ન ગ્લાન્ડ” ની મદદતા સદજ સમજી શકે. પણ અત્યારે તેઓનો જડવાદ હજી ચાલુ છે ત્યાં સુધી એ આજ્ઞા રાખવી વ્યર્થ છે. પરંતુ ક્રમે ક્રમે તેઓ કેટલો આવશે એમ માનવામાં કંઈ નિરાશ થવાપણું નથી. ક્રમકે એ વિદ્વાનોનું એક એ વિશેષ લક્ષણ નેવામાં આવેલું છે કે અમુક સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ વાત નવીન પ્રથમ પ્રસિદ્ધિમાં કોઈ લાવે ત્યારે એક વાર તો તેને દસી કાટે, પછી તેની સામે વિવાદમાં ઉતરે અને અંતે ત્યારે નેવામાં આવે કે તે વાત તો પ્રતિદિન દૃઢ થમ પેસારો કરતી જાય છે એટલે તેને નામાંતરે પોતાની કરી સ્થાપિત કરે છે. આવી રીતે “મેસમેરીઝમ,” “કલ્લેરવાયન્સ,” “યોટ ટ્રાન્સફરન્સ” “કલેર ઓડીઅન્સ” “ઈથર” ઇત્યાદિ યણી વાતો સામાન્ય માન્યતામાં આવી છે.

ખાટે શુભવિધાનો આ ત્રીજા નેત્ર સંબંધી જે સિદ્ધાન્ત છે તે અત્યારે જણાવવામાં કાંઈ બાધ લાગતો નથી, કેમકે બવિધ્યમાં તે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત રૂપે અહણુ થશે એમાં કાંઈ બહુ શંકા રાખવાની નથી.

શુભવિધાના અન્યોમાં લખે છે કે એક સમયે જ્યારે મનુષ્ય આર્ધનરનારીરૂપ હતું ત્યારે આ નેત્ર તેના મસ્તકમાં ખુલ્લું હતું અને તે વડે પોતાનો દર્શનનો સર્વ વ્યવહાર ચલાવી શકતું એટલું જ નહિ પણ તેની શક્તિ એટલી વિશેષ હતી કે તે પીળાં લોક પણ જોઈ શકતું, એટલે તે સમયે મનુષ્ય તેમ જ દેવની દૃષ્ટિ સમાન હતી. વિકાસક્રમમાં મનુષ્ય જેમ આગળ વધવા લાગ્યું તેમ તેનાં શરીર વિશેષ સ્થૂળ થવા લાગ્યાં, સૂક્ષ્મ દિગ્દિગ્ધાની પેતાની શક્તિઓ નાશ પામવા લાગી અને નર તથા નારીનાં સંયુક્ત શરીર ધીમે ધીમે બદલાઈ પુરૂષ તથા સ્ત્રીના પૃથક્ પૃથક્ શરીર થવા લાગ્યાં. આ સમયમાં મનુષ્યને પ્રગ્ન ઉત્પન્ન કરવાની ઈચ્છાની સાથે સ્ત્રીસંગની વૃત્તિ અત્યંત ચંચલ થાય છે તેથી મનુષ્યની ઈચ્છાશક્તિ અધોગતિ પામે છે, અને પ્રથમ જે કાર્ય તેની ઉચ્ચ વૃત્તિથી પાર પડતું તે પાર પાડવામાં હવે અધોવૃત્તિ થાય છે. આવી સ્થિતિ થવાથી દિવ્ય જ્ઞાનશક્તિનો ક્રમે ક્રમે ઘટારો થતો જાય છે એટલે તેની સ્થૂળ કામનાતું બળ વૃદ્ધિ પામે છે તે ઉપર એવી દશા થાય છે કે સ્થૂળ કામના પ્રાધાન્ય પામે છે અને દિવ્ય જ્ઞાન શક્તિનું નીશાન પણ જણાતું નથી. એ જ્ઞાન શક્તિનું અંગ પેલા “પાઠનીઅલ ગ્લાન્ડ” હતો. તે પૂર્વે સારી રીતે વિકાસ પામેલો હતો તેનું કાર્ય યથાસ્થિત થતું હતું. એ જ જ્ઞાનચક્ષુ, દિવ્યચક્ષુ અથવા ત્રીજું નેત્ર હતું. આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ વાસ્તવિક રીતે તો એ સમયમાં તે એક જ નેત્ર હતું અને આપણું હાલનાં એ નેત્ર તો પાછળથી પ્રાદુર્ભાવ પામ્યાં. પરંતુ કાંઈકે સમય એવો હતો કે જ્યારે એ ત્રણે સાથે હતાં તેથી કેટલાંક દેવો તથા દેવીનાં રૂપ પ્રિતેજવાળાં કલ્પવામાં આવ્યાં છે. તે સમયનાં કેટલાંક મનુષ્યોને જ્યારે સ્થૂળ કામનાનો સ્વાદ લાગ્યો તે સાથે આ ઈચ્છા શક્તિ હજી દૂનપ્રદ હોવાથી તેઓએ તેનો દુરુપયોગ કરવા માંડ્યો એટલે તેઓનાં દુષ્ટ કર્મ વધવા લાગ્યાં. એમ થતાં થતાં સૃષ્ટિના નિયમાનુસાર તે દૃષ્ટિ કેવળ બંધ પડી ગઈ. મનુષ્યની અકલ્પ વધી, તર્ક શક્તિએ કાંઈક અંશે પેલી નાશ પામેલી શક્તિની જગ્યા પુરવા માંડી; પરંતુ તર્કમાં ભૂલ થાય એ સ્વાભાવિક છે પણ આંતરજ્ઞાનમાં ભૂલ થાય નહિ એ સ્પષ્ટ વાત છે. આવી સ્થિતિમાં મનુષ્યના વિચાર કરવાનું સાધન મગજ છે તેની રચનામાં ફેરફાર થતો ગયો, અને તેમાં “મેડુલા ઓલેરીટા” નામનો એક અગત્યનો કંદ છે તેની અંદર ગ્રાન્-દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયોનાં મૂળ રોપાઈ શારીરિક કાર્યો થવાનું મથક ત્યાં બંધાયું અને “પાઈનીઅલ ગ્લાન્ડ” ને ટાળી દઈ પાછળ ખસેડી મુક્યો. ક્યેન નામનો એક શરીરશાસ્ત્રી મગજની રચના સંબંધી લખતાં એ “પાઈનીઅલ ગ્લાન્ડ” નો ઉલ્લેખ આપે છે તે ઉપરથી શુભવિધાના સિદ્ધાન્તોને પૂર્ણ રીતે મજબૂત છે. તે લખે છે કે મગજની અંદરની રચના સંબંધી વિચાર કરતાં “પાઈનીઅલ ગ્લાન્ડ” અને “પિટીયુટરી બોડી” એ કેટલીક રીતે રસિક જ્ઞાન આપે છે. આ હકીકત ખરી છે કેમકે જો મગજનો પાછળનો ભાગ હાલ જોડેલો વૃદ્ધિ પામેલો છે તે ન હોત તો મસ્તકની પાછળનું ઢાંકણ જોડું ને હાડકું છે તે ખસેડતાં વેંત જ “પાઈનીઅલ ગ્લાન્ડ” આપણા જીવમાં આવી શકત. પરંતુ એ પાછળના ભાગમાં હાલ “મેડુલા ઓલેરીટા” સ્થાપિત થયેલ છે અને “પાઈનીઅલ ગ્લાન્ડ” આ સમયમાં નકામો

યર્ધ જવાથી છેક સુક્ષ્મ સ્થિતિમા માત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે એટલે વર્તમાન શારીરશાસ્ત્રીઓ ધણે ભાગે તેની અગત્યતા સમજતા નથી, પણ ઉપર કહ્યું તેવા યોગ વિદ્વાનો તેની ખરી સ્થિતિ સમજે છે ખરા તો પણ શુભવિધામા તેની મહત્તા જણાવી છે તેટલે અંગે તો નહિ જ

“ પાર્થનીઅળ ગ્વાન્ડ ” યોગીઓની જ્ઞાન અથવા દિવ્ય ચત્તુ છે યોગશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે મનુષ્ય જ્યારે અભ્યાસ કરી સુધુષ્ણા નાડી આસતી કરે છે અને તેમા યર્ધ વહન કરતો પ્રાણ કુંડલિનીને જાગ્રત કરી તે નાડી દ્વા. મગજમા દોરે છે ત્યારે તે કુંડલિની “ મેષ્ટા આબદાગેટા ” ના કદને જોરથી દાખી આ “ પાર્થનીઅળ ગ્વાન્ડ ” ને ધક્કે મારે છે. એથી કરી તે ગતિમાન થાય છે અને તેમ યતા જ તેની પૂર્વની શક્તિ ખીનીનીકળે છે અને વિશ્વદર્શન થાય છે. જે યોગ કરનારને બિજ બિજ ભૂમિમાનુ જ્ઞાન હોય છે તેઓ તે સરળા પ્રદેશનું વર્ણન સમજી શકે છે, પ.તુ જોને તેનું જ્ઞાન ટોણું નથી તેઓને અવધર્મ તેજનો પુજા જોવામા આવે છે અને તે સાથે જો કાર્ક દષ્ટ હોય તો તેનું દર્શન થાય છે આની રીતિનું દર્શન થવામા અગમ્ય છે તેને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ “ પાર્થનીઅળ ગ્વાન્ડ ” કહે છે શાસ્ત્રોમા તેને દિ વચનુ નામ આપે છે એ ચત્તુ જાગ્રત નાધી દેરા.ગ તથા વગ્તુની પરિવ્રજતા દ્વ. થાય છે અને એ. ગયજે બેરેલો મનુષ્ય સમગ્ર દર્શન કરી શકે છે આવી શક્તિ પ્રત્યેક મનુષ્ય અભ્યાસથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે, પ.તુ તેમા અમ તેમ જ પવિત્રતાની આવશ્યકતા છે અમ કરવાનું એટલા માટે કે તે કાર્ય એમણેકે મિદ્ધ થતું નથી પણ ક્રમે ક્રમે યર્ધ શકે છે, અને પવિત્રતા એટલા માટે કે જે શક્તિ પૂર્વ હતી તેનું સાધન અંગે પેનો “ પાર્થનીઅળ ગ્વાન્ડ ” બોલે પડયો તેનું કારણ મનુષ્યની સ્ત્રીસગની ઉચ્ચ કામના હતી. માટે તે કામના તથા તેને લગતી ક્રિયા જ્યા સુધી મનુષ્યને રોકી રાખે છે ત્યા સુધી તેનું મન સ્થિર અને એમગ્ર થતુ નથી એટલે જ્ઞાનચર્ચ તથા તેના અગતા નિયમો પાળવાથી એ પવિત્રતા જળવાય છે આવા રીતનું જ્યારે વર્તન સિદ્ધ યર્ધ શકે છે ત્યારે મનુષ્યની એ ચત્તુ ખુલે છે વ્યાસ મુનિએ અજયને જે તાત્કાલિક એવી શક્તિ પ્રાપ્ત કરાવી હતી તેવી રીતે મહાત્માઓ યોગ્ય પુરૂષને યોગ સમય માટે કરી શકે છે અને જે મર્ચ પગલે તે કન્વામા આનુ હોય છે તે પંપૂલું યતા કરી તેની પૂર્વની સ્થિતિમા તે આવી જાય છે એ શક્તિ તેની પોતાના પુરૂષાર્થથી પ્રાપ્ત કરેલી નહિ હોવાથી તેની ઉચ્છા પ્રમાણે કામમા આ શક્તિ નથી.

ઉપર જે પ્રમાણથી દિ વચનુ અથવા ત્રીજુ નેત્ર કહે છે તેનું અસ્તિત્વ દર્શાવવામા આવ્યું છે તથા તેમા જે શક્તિ નહેલી છે તે પ્રાપ્ત કરવાથી મનુષ્યનું જ્ઞાન કેટલું વિસ્તૃત થાય છે એ વાત વચાર્થ સમજવાથી ધર્મ શાસ્ત્રોમા તેમ જ પુરાણાદિક ગ્રન્થોમા એવી વાતો લખેલી છે તે કેવળ કપોળકલ્પિત નથી એમ વાચક વર્ગને ખાત્રી થશે

દુલેરાય મહીપતરામ ઓઝા,

ગુજરાતી ભાષા.

‘વસન્ત’ ના તન્ત્રી

સાહેબ,

નીચેનું ચર્ચાપત્ર ગુજરાતશાળાપત્રને મોકલ્યું હતું તે એ પત્રમાં દાખલ નથી કર્યું. માત્ર ડીસેમ્બર ૧૯૦૯ ના શાળાપત્રના પૃષ્ઠમાં શુદ્ધિપત્ર આપી એ દોષો બતાવવા માટે મ્હારો ઉપકાર માન્યો છે. પરંતુ એ ચર્ચાપત્ર પૂર્ણ રૂપે છપાયાથી ચર્ચાના વિષયનું ખરું સ્વરૂપ સમગ્રી સહાય એમ છે. તેમજ મ્હે બતાવેલા એક દોષ માટે એ શુદ્ધિપત્રમાં પણ મૌન છે. માટે આપના માસિકમાં એ ચર્ચાપત્રની નકલ પ્રગટ કરશો તો આભાર થશે.

પ્રસંગવશાત્ ઉમેરવાની જરૂર છે કે ડોક્ટર ગ્રીન્થર્સનના Linguistic Surveyના ‘રાજસ્થાની તથા ગુજરાતી’ ના ગ્રન્થમાં જેતાં જણાય છે કે મુઘલાવબોધ ઔક્તિકનું નામ હેમાં દેવાયું નથી, માત્ર વગર નામે ધરાયેલ ચયોછે^x; તેમજ કિદા અને દા માટે હેમાં *Kinda* અને *da* એમ જ છે, *Kinda* અને *da* નથી^૬; તેથી એ સંબંધી મ્હે બતાવેલા દોષ માટે એ વિદ્વાન જવાબદાર નથી; શાળાપત્રના લેખકનો જ પ્રમાદ ગણવો પડશે. શાળાપત્રે પોતાનો લેખ ડોક્ટર ગ્રીન્થર્સનના ગ્રન્થને આધારે લખ્યો છે તેથી આટલું બતાવવું આવશ્યક છે.

રત્નાગિરિ નિઃશે.

તા. ૯-૧-૧૦.

આપનો

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

ચર્ચાપત્રની નકલ—

ગુજરાતી ભાષા,

ગુજરાત શાળાપત્રના તન્ત્રી

સાહેબ,

ઉપરના મધ્યાગાથી નોવેમ્બર ૧૯૦૯ ના શાળાપત્રમાં ચર્ચા આવી છે તે ખંડ ઉપયોગી અને એકલ છે. તે માટે જ હેમાં એ એક સંસ્કૃત સ્થળો વિશે મ્હારા વિચાર પ્રગટ કરવાની રજા લઉં છું.

- (૧) ‘મુઘલાવબોધ ઔક્તિક’ નામનો વ્યાકરણનો ગ્રન્થ છે એમ આરમ્બના પૃષ્ઠમાં આપ જણાવો છો. પરંતુ ‘ઔક્તિક’ નહિ પણ ‘ઔક્તિક’ એમ ખરું નામ છે. મુઘલાવબોધ ઔક્તિક એમ નામ હોવાથી જમ થયો જણાય છે. ઔક્તિક=કિતિયોનો (વ્યાકરણના નિયમોનો) સંગ્રહ; એ ગ્રન્થને વ્યાકરણનું ભારે નામ ના આપતાં ‘ઔક્તિક’ એમ વિનીત નામ આપેલું જણાય છે. ઈ. સ. ૧૮૯૦ ના

^x એ ગ્રન્થનું પૃ. ૩૨૭ પેરા ૨ નો જુવો.

^૬ એ ગ્રન્થનું પૃ. ૩૨૮ ફૂટનોટ ૨ જુવો.

ઓગસ્ટ-સેપ્ટેમ્બર-અને ઓક્ટોબરના ગુજરાત શાળાપત્રના અંકોમાં મુદ્દાવબોધ ઔઘિતકનું અવલોકન મહે પ્રમટ કર્યું હતું ત્હેમાં આ સ્થિતિ બતાવી હતી. એ અન્યના આરંભમાં

અર્હે પ્રણમ્ય મુગ્ધાનાં વોધહેતોર્વિધીયતે ।

પ્રાયઃ પ્રાકૃત લક્તીનાં કિંચિદામ્નાયસંપ્રદઃ ॥

એમ કહ્યુંછે; તેમ જ સમાક્ષિમાં—

લક્ષણાસવચનામ્બુધિવિન્દુ (Sic)

વિન્દુ વાળ કૃતભૂમિત વર્ષે ।

ઔક્તિકં વ્યધિત મુગ્ધકૃતે શ્રી

દેવસુન્દરગુરુમરણુ. ॥

એ વચનમાં ‘ઔઘિતક’ એ સ્પષ્ટ નામ આપ્યુંછે; તે ઉપરથી મહારા વચનને પુષ્ટિ મળેછે.

(૨) પૃ. ૩૨૪ મે છેલ્લા પેરેઆરમાં આપ કહોછો કે પંજાબીમાં “કિડા” તું સંક્ષિપ્ત રૂપ ‘ડા’ છે.”

અહિં અંગ્રેજી લિપિમાં લખેલા Kida અને da ઉપરથી જામ થઈ હત્યને બદલે મૂર્ધન્ય અક્ષર મૂકાયો જણાયછે. વસ્તુસ્થિતિ કિદા અને દા એમ છે. પંજાબીમાં હત્ય દા જ બોલાયછે. સંસ્કૃત કૃતે, શૌરસેની કિદે,* ઉપરથી કિદા આવેલું જણાયછે. (એ જ કૃતે ઉપરથી કેરળે ભારત ગુજ. કેડું, અને કિઅમ ભારત હિન્દી વા આવ્યાછે).

(૩) પૃ. ૩૨૫ મે એક નિયમ આપ હેવો બતાવેછો કે “અપભ્રંશમાં ‘ન’ ને ‘લ’ સમ્પન્ની વચમાં હોયછે ત્હેનું ગુજરાતીમાં ‘ણ’ ને ‘ળ’ થાયછે.”

અહિં લકારનો ળકાર થવાના નિયમ માટે વાધો નથી. પણ નકારનો ળકાર થાયછે એ નિયમમાં મૂલગત ખામી એ છે કે અપભ્રંશમાં એ સ્થિતિમાં નકાર નહિ પણ ળકાર જ હોય છે. આપે આપેલા ઉદાહરણમાં જ તેમ જણાયછે. અપભ્રંશ—‘ધણ્ડ’, ‘ગુજ.’ ‘ધણું’ એમ આપે બતાવ્યુંછે. તો ળુ નો જ ળુ છે, ત્હાં ન નો ળુ થવાની વાત કંહાં આવી? સંસ્કૃત ન નો જ હેવે પ્રસંગે પ્રાકૃતમાં ળુ થાયછે. (નોણઃ) સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૮-૧-૨૨૮ શુભો); અને તે નિયમ અપભ્રંશમાં પણ પ્રવર્તેછે.

આ શિવાય કેટલીક અપ્રધાન બાબતની શરૂઆત છે તે દર્શાવી આપતું સ્થળ રોકવું ઉચિત હું નથી ધારતો.

રત્નાગિરિ જિલ્લો.

આપનો

૩-૧૨-૦૯

(સહી) નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

* તોરો નાદો શૌરસેન્યામયુક્તસ્ય । સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૮-૪-૨૬૦ ને આધારે અનાદિ ય અસંયુક્ત ત નો દ થાયછે.

૨.
અંકીક—વિશે ચર્ચાપત્ર.

‘વસન્ત’ ના તન્ત્રી
સાહેબ,

આ નીચેનું ચર્ચાપત્ર ગુજરાતશાળાપત્રને મોકલેલું. પણ તે સમય ના છપતાં હીસે-
મ્બર ૧૯૦૯ ના અંકમાં જાહેરખબરોની છેવટના ભાગમાં મૂળ લેખમાં સુધારો વધારો
મહારા ચર્ચાપત્રને લીધે કર્યાનું નોંધ્યું છે. તેથી આપના ‘વસન્ત’ માં એ ચર્ચાપત્ર પૂરું દાખલ
કરશે તો આભાર થશે.

રત્નાગિરિ જિલ્લો.

આપનો

તા. ૯-૧-૧૦.

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

ચર્ચાપત્રની નકલ—

ગુજરાતશાળાપત્રના તન્ત્રી
સાહેબ,

જૂન—જુલાઈ ૧૯૦૯ ના ગુજરાતશાળાપત્રમાં “ગુજરાતી ભાષામાં વપરાતા અને
ખીમ કેટલાક અરખી ફારસી શબ્દો”—એ મથાળાના લેખમાં પૃ. ૧૮૩ મે નીચે પ્રમાણે
નજરે પડે છે:—

“અંકીક (અ) લાલ રંગનો કીમતી પથ્થર. ખંભાતના અખાતમાં થાય છે.”

આ માહિતીમાં એ મહત્ત્વની બૂલ્યો જણાય છે, તે વિદ્યાર્થીઓને પદાર્થોનું ખરું જ્ઞાન
થવા માટે સુધારવાની જરૂર લાગે છે.

(૧) અંકીકનો પથ્થર લાલ રંગનો જ હોય છે એમ નથી. પરંતુ પીળો, કાળો, શૂરો,
ભૂખરો, શફેદ, વગેરે અનેક રંગનો હોય છે.

(૨) એ પથ્થર ખંભાતના અખાતમાં નથી થતો. સમુદ્રની એ ઉત્પત્તિ નથી. ખં-
ભાતમાં તો માત્ર એ પથ્થરને સૂર્યના તાપમાં અને બઢીમાં પકવી, પછી કરવતથી કાપી, વીંધ-
ણાથી ઘાટ ધડી, વગેરે અનેક સંસ્કારથી રચના ત્વંતાં કારીગરો કરે છે; એટલું જ. બાકી
એ પથ્થર ખંભાતમાં આવે છે તે તો સુખ્યત્વે કરીને રાજપીપળા સંસ્થાન, મેરખી રાજ્યનાં
ગામો, અમદાવાદ જિલ્લામાંનું રાણપુર, એણજીલું કપડવણજ, મુરત જિલ્લામાંનું તડકેશ્વર,
ચાણીસગાંવ, અને સાદગપુર—એ સ્થળોમાંથી.

આ વિશે લંબાણની જરૂર નથી, પરંતુ ત્રીજા ઇલિપ્સ ઇન્ડસ્ટ્રીયલ કોન્ફરન્સમાં Stone
Industry in Cambay એ વિષય ઉપર ખંભાતના દિવાન રા. બ. માધવરામ હર-
નારાયણ વ્યાસે એક લેખ રજૂ કર્યો હતો તે વાંચ્યાથી આ અખાતમાંથી ઉપયોગી જ્ઞાન
મળી સકે એમ છે, તેથી તે તરફ લક્ષ્ય ખેંચવું અયોગ્ય નહિ જણાય.

રત્નાગિરિ જિલ્લો.

આપનો

તા. ૨૫-૧૧-૦૯

(સહી) નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તા.

શુનર્ જનસમાજમાં ટૂંકી વાર્તાના વાચન માટે ઉત્સુકતા વધતી જતી જોવામાં આવે છે એ ખતાવી આપે છે કે સાહિત્યના તે વિભાગ પ્રત્યે લોકોની પ્રાસ્તાવિક. અભિરચિ વૃદ્ધિગત થતી જાય છે. ટૂંકી વાર્તા, હાલ, માસિક, સાપ્તાહિક અને દૈનિક પત્રના એક આવસ્યક અને ઉપયોગી અંગ તથા અલ-

કાર તરીકે ગણવામાં આવે છે. કેટલાક વાચકો લાંબી નવલકથાના વાચન કરતાં ટૂંકી વાર્તાના વાચનને વધારે પસંદ કરે છે. જગતના હાલના સ્પર્ધાના, મારામારીના, દોડાદોડીના સમયમાં જનસમૂહનો સાહિત્ય પ્રત્યે ખાસ પ્રીતિ ધરાવનાર વર્ગ જ માત્ર લાંબાં પુસ્તકો, ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા, અવલોકવા, તકલીફ લે છે. તેઓ જ માત્ર અમુક્ત વાચન માટે ધૈર્ય રાખી રહે છે. કથાસાહિત્યમાં લાંબી નવલકથા કરતાં ટૂંકી વાર્તા વાંચવા તરફ, જેનું વાચન અલ્પ સમયમાં પતી જાય તેવી વાર્તાઓ વાંચવા તરફ, લોકોની રુચિ વધતી જતી હોવાથી, તે લખવાના પ્રયાસ પણ જગતની લગભગ-દરેક ભાષામાં વધતા જાય છે. યુરોપ, અમેરિકામાં ટૂંકી વાર્તાનું મહત્વ, તેનું ગૌરવ એટલું વધ્યું છે કે લેખનપ્રદેશના તે વિભાગે, એક ઉચ્ચ કક્ષાવિધાન, એક કક્ષા તરીકે સાહિત્યમાં અગ્રસ્થાન સંપાદન કર્યું છે, એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. આ મહત્વના વિષય સંબંધે કાંઈકે ઉપયોગી માહિતી શુનર્ સાહિત્યપ્રેમી સમાજ સમક્ષ રજુ કરાય તો હીકે એ વિચારથી આ લેખ તૈયાર કરવા ઉચિત ધાર્યું છે.

વિદેહ નારાયણ હેમચંદ્રે “ નવલકથા વિષે ચર્ચા ” એ નામના નાના ગ્રંથમાં, તેમ રા. રણછતરામ વાવાભાઈ મહેતાએ મહુમ નરસિંહરાવ ધ્રુવવાળા “ સાહિત્ય ” માસિકમાં ટૂંકી વાર્તા વિષે કેટલુંક સંક્ષિપ્ત પણ જણાવ્યા જેનું વિવેચન કર્યું છે. નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા વિષેના આપણા પચાસનો દહાલવ, મુખ્યત્વે કરીને, તે પ્રકારના અગ્રેષ્ઠ સાહિત્ય પરથી થયેલો છે એટલે તે વિષેના ઉપર જણાવેલા બન્ને લેખકોના વિચારમાં, તેમ, આ લેખમાં કાંઈકે સામ્ય દૃષ્ટિગોચર થવાનો સંભવ છે. પરંતુ “ ટૂંકી વાર્તાની ” સાહિત્યમાં ને વાસ્તવિક ઉપયોગિતા છે, સાહિત્યના તે વિભાગને વિકાસની ને જરૂર છે તે જોતાં તે વિષય ઉપર જેમ બને તેમ વધારે પ્રકાશ પડવાની આવસ્યકતા છે.

સાહિત્યના ને પ્રદેશ પર સામાન્ય જનસમાજનું વિશેષ લક્ષ, સાહિત્યના ને વિભાગનું વાચન વધારે, તે સમાજનું હિત વા અહિત કરવાને વધારે શક્તિમાન વાર્તાના વાચનની યાદી શકે છે. નાટકની રચના નવલકથા કરતાં વધારે સ્પષ્ટ, વધારે લોક પ્રિયતા. દુર્ઘટ છતાં, નવલકથાની રચનામાં એવા લોકપ્રિય અંશો રહેલા છે, કેાઈ પણ કાળના જનસમાજનું, માનવ સ્વભાવનું, લોકોની મનોવૃત્તિ-ઓનું, મનોવ્યાપારનું ચિત્ર આપવા માટે કથાસાહિત્યમાં, નવલકથા, વાર્તામાં એવી યોગ્યતા રહેલી છે કે સાહિત્યના કાઈ પણ અન્ય અંગ કરતાં, વાર્તાનું વાચન લોકોમાં ઘણું વધી પડ્યું છે.

અનુભવ ઉપરથી, તેમ લાપચેરીઓનાં રેજીસ્ટરો ઉપરથી માલુમ પડ્યું છે કે સાહિત્યની

અન્ય કોઈ શાખા કરતાં કથાનાં પુસ્તકો લોકોમાં વધારે વંચાય છે. નવલકથા અને વાર્તાનો, ઉત્તમ આદર્શપૂર્ણ, પુસ્તકો લખવા તરફ ધ્યાન આપવાં આવે તો તે વધારે ઉપયોગી થઈ પડે, લોકજીવનને ઉચ્ચ, અને ઉન્નત કરવામાં સાહાય્યજીવન થાય એ નિઃસંશય છે. ધણી લોકો નવલકથા અને વાર્તાના લેખનને સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપતા નથી. તેને હલકા પ્રકારનું સાહિત્ય ગણવામાં આવે છે. તેનું તેમ, નાટકોનું વાચન પણ હલકું ગણાય છે. શુભરાત્રી બાપામાં સામાન્ય રીતે સારાં નાટક લખાયાં નથી, તેમ બળવાતાં નાટકની આસપાસ, કેટલાક એવા મહિન સંજોગો જેવામાં આવે છે કે નાટક નામ તિરસ્કારને પાત્ર થઈ પડ્યું છે એ વાત ખરી છે પરંતુ શુભરાત્રી કથાસાહિત્યના વાચન માટે થોડે અંશે પણ તિરસ્કાર જોવામાં આવતો હોય તો તે મારા ધારવા પ્રમાણે કેટલીક હલકી અંગ્રેજી નવલકથાઓ અને તેનાં બાવાંતર વા અનુવાદને લીધે છે. પિકટર બુકો, આર્ટ્સ ડિક્શન્સ અને સ્કોટના આ દિશાના પ્રયાસ, તેમની મહાન કૃતિયો જેમના જેવામાં આખ્યાં હોય છે તેમનો આવો અભિપ્રાય થતો નથી. કથાસાહિત્યનું વાચન યજ્ઞાને પ્રિય અને અનુકૂળ હોઈ તે અન્ય સર્વ કલાઓ કરતાં વધારે લોકપ્રિય કલા યજ્ઞાને સંભવ છે.

કોઈ પણ પ્રકારના આપણા વિચારો અગર વૃત્તિઓનું પ્રાકટ્ય, કોઈ પણ પ્રકારનું સૈાન્દર્ય અનુભવવાની આપણી શક્તિનું આકર્ષણ કરી શકતું નથી ત્યાં સુધી કલાની આવશ્યકતા. તે પ્રાકટ્યમાં કલાની ન્યૂનતા છે એમ કહેવું અયોગ્ય નથી. અમુક લાગણી અગર વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવાની કોઈ પણ પ્રકારની આપણી પદ્ધતિ, જ્યારે સૈાન્દર્યને અનુભવવાની આપણી મગજ અને હૃદયની શક્તિઓનું રસગતાનું આકર્ષણ કરે છે ત્યારે જ તેમાં કલા છે એમ કહી શકાય છે. દૂંડી વાર્તાની રચનામાં પણ કલાની આવશ્યકતા છે, કારણ કે જ્યાં તેનું લેખન વાચકવર્ગની રસગતા સમક્ષ, સૈાન્દર્ય પિાજનવાની તેની શક્તિઓ સન્નુખ, સન્તોષજનક સામગ્રી રજુ કરી શકતું નથી ત્યાં સુધી તે લેખન દોષયુક્ત ગણાવાતો હરેક સંભવ છે. કુદરતથી, સ્વભાવતઃ—પ્રાકૃતિક સ્વરૂપમાં—કોઈ પણ વસ્તુ ગમે તેવી સુંદર હોય, પરંતુ તે જેવી હોય તેવી બતાવવા ઉપરાંત તેનું અનુકરણ રજુ કરવા ઉપરાંત, કલ્પનાની સામગ્રી ઉમેરી તેમાં રંગની પૂર્તિ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે એક કલા તરીકે આકર્ષણ કરી શકે નહિ, વિજ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ.

હાલ જે સ્વરૂપમાં, દૂંડી વાર્તા માત્રમ પડે છે, તેનો મૂળ સંબન્ધ સામયિક સાહિત્ય, દૈનિક, સાપ્તાહિક, તેમ માસિક પત્રો સાથે છે. એમ કહીએ તો પણ દૂંડી વાર્તાનું સ્થાન. કેટલેક અંશે ખોટું નથી કે ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકાની મારફત અંગ્રેજી તેનો ઉદય માસિક, આઠવાડિક, અગર દૈનિક પત્રોની સાથે થયો છે. દૂંડી વાર્તાઓના લેખનનો આરમ્ભ રૂઝ્વાડે કિખ્લાંગ અને ઝેંખીલ જેવા લેખકોએ સામયિક પત્રોમાં કર્યો હતો તેમ આપણા શુભરત્ર સાહિત્યની હાલના સ્વરૂપની દૂંડી વાર્તાઓ લખવાનું પણ “ મુંબાઈ સમાચાર ” જેવાં પારસી વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમાં શરૂ થયું હતું.

દૂંડી વાર્તાઓનો એક પુસ્તક તરીકેનો સંગ્રહ હીક છે પરંતુ દૂંડી વાર્તાનું ચોખ્ખું અને મજા સ્થાન દૈનિક, સાપ્તાહિક અમર માસિક પત્ર છે. દૂંડી વાર્તાઓનાં પુસ્તક, વાર્તાના

સંગ્રહ વાંચી તેની કંઈ અસર ગ્રહણ કરવી હોય તો એકી સાથે તે વાર્તાઓ વાંચવી રમ-ભરી અથવા લાભકારક યર્થ પડતી નથી, કારણ કે ટૂંકી વાર્તાના સંગ્રહમાં વિષયો બિન બિન, લાખા ટૂંકા, તેમ જૂદી જૂદી અગત્યના હોય છે. આથી, એક વાર્તા વાંચી સાથે ને સાથે બીજી શરૂ કરવાથી પહેલીની અસર અને મહત્ત્વમાં વિક્ષેપ આવે છે.

વાર્તા-સંગ્રહની જૂદી જૂદી વાર્તાઓની સારી કદર થવા માટે, તેના વાચનની ખારીકી અને મજા માટે, સમયને કેટલેક અન્તરે તે વાંચવી ઠીક યર્થ પડે છે આ રીતે જોતાં. અન્તરે અન્તરે, મુદતે પ્રગટ થતા પત્રો, ટૂંકી વાર્તાઓ માટે યોગ્ય અને અનુકૂળ સ્થાન છે એ બિના સિદ્ધ થાય છે.

બોલધુ, વાતચિત કરવી, સવાદ, વાર્તા કહેવી, વાર્તા સાંભળવી, એ માનવ સ્વભાવ, શુદ્ધિ અને વાણીના ઉદયનાથી જોવામાં આવે છે. બાળવયમાં, માતા કથાસાહિત્યનો પિતા કે વડીલ ભાઈ બહેનના બોલામાં, બહાવથી, આનંદથી ઉભગતે ઇતિહાસ હૃદયે, ઉમંગમાં અને ઉત્સાહ મદિત, “અકવાચકી” ની, “સેન-બાઈ” ની, “ચાંદા સર” આદિની વાર્તાઓ કાણે નથી સાંભળી? આ વય પછી છોકરાને તેમની શાળાના પુસ્તકોની વાર્તાઓ, કહાણીઓ વાંચવાનો પ્રસંગ આવે છે. ધીરે ધીરે તેઓ “પરોપાખ્યાન,” “અરેબિયન નાઇટ્સ” આદિ કથાઓ વાંચતા થાય છે. ઘેર પણ સગા વડાલાને ત્યાં, રમત મતમમાં પણ, ભાટચારણ, ભરથરીઓ, માણ-ભટ્ટા અને બીજાઓને સુખે કથા શ્રવણ કરવાના પ્રમગ તેમને મળે છે. યુવાવસ્થામાં તેઓ ઘણે ભાગે પ્રેમકથાઓ અને ડિટેક્ટીવ વાર્તાઓનું વાંચન પસંદ કરે છે. પુખ્ત વયે, સ્કેટ, અગર હુગોની, ટ્રિનિડા અગર હિકન્સની, વિટેલ માક્સર મણિલાલ નલુભાઈની “શુવા-બમિદ” જેવી કથાઓ વાંચવામાં તેમને રમ પડે છે આપણી પ્રાચીન કથાઓ, ઉપકથાઓ, આખ્યાનો, ભાટ ચારણની વાતો, રાસા, રાસડા, ગુજરાતી પ્રાચીન કવિતામાં રહેલી વાર્તાઓ, આખ્યાનો, ચન્નિ, ઇતિહાસ, નાટકો અને નોવેલો, તે સાથે સાથે જ કથાવી લખાતી ટૂંકી વાર્તાઓ, વાર્તાનું દીર્ઘકાલનું અસ્તિત્વ, તેમ કથાસાહિત્યનો ઇતિહાસ પ્રકટ કરે છે.

હિંદુસ્થાનના કથાસાહિત્યનો પ્રાચીન ઇતિહાસ યુરોપના તે પ્રકારના સાહિત્યના વિકાસને ઘણે ભાગે મળતો આવે છે. નવલકથાના ઉદ્ભવ પહેલાંના કથાસાહિત્યનો આ દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ તપાસીશું તો માલમ પડશે કે વેદમાં પણ ટૂંકા ટૂંકા આખ્યાન, વાર્તાના અંશ જોવામાં આવે છે. “રામાયણ” અને “મહાભારત,” કથા, ઉપકથાઓ અને આખ્યાનોના મહાસાગર છે. “કથાસરિત સાગર,” “પંચતન,” આદિ વાર્તાગ્રંથો જોઈએ તો આપણા કથાસાહિત્યનો ઉદ્ભવ યુરોપના કથા સાહિત્ય કરતા જૂનો છે. ઇટલિના લેખક બોવિશિયો-કુત કેમેરોની વાર્તાઓથી, યુરોપના વાર્તાના ગદ્યસાહિત્યનો ઉદય થયો એમ માનવામાં આવે છે હિંદુસ્થાનમાં “કથાસન્તિસાગર,” “પંચતન” આદિ ગ્રંથો પછી પણ વધારે સરકારશીન ગ્રંથો તરીકે મુખ્ય-કૃત “વાસવદત્તા,” દ્વંદ્વકૃત “દશકુમાર-ચરિત” અને બાણભટ્ટકૃત “કાન્નખરી” જોવામાં આવે છે. યુરોપીય કથાસાહિત્ય અને ગુજર્નર કથાસાહિત્યના ઉદ્ભવમાં પણ સામ્ય છે ગદ્ય કરતાં પદ્ય જેમ ઘણી ભાષામાં પહેલું લખાયું છે તેમ ગુજરાતી ભાષામાં વાર્તા પણ પ્રથમ કવિતામાં લખાઈ છે. આખ્યાન અને

વાર્તાના અંશ, નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનન્દ અને શામળ આદિ કવિઓની કવિતામાં જોવામાં આવે છે. ત્રીક કવિ જોમરના ઇલિયડમાં, ઇન્કાંટના આદ્ય કવિ ચૌસર અને બીજા કવિઓની કૃતિઓમાં પણ તે જોવામાં આવે છે. દયારામ, દલપતરામ અને નર્મદાશંકરે પણ નાની વાર્તાઓ, જ્ઞતાન્ત અને સંવાદ કવિતામાં લખ્યા છે. ગુજર્નર સાહિત્યમાં નવલકથાઓ લખાવા માંડી તે પહેલાંના કથાસાહિત્યનો ઘણો ખરો આધાર, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણ આદિ પ્રાચીન ગ્રંથો, ભાટ, ચારણો, અને ભરથરીઓના, રાસડા, રાસા, વાર્તાઓ જેન પ્રબન્ધો અને ફારસી કથાઓ, કિસ્સાઓ ઉપરથી લેવામાં આવ્યો છે. નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનન્દ, શામળ આદિ કવિલિખિત ચરિત્રો અને આખ્યાનોમાં, આનાં પ્રમાણ દૃષ્ટિએ થાય છે. નરસિંહ મહેતા, પ્રેમાનન્દ આદિ પ્રાચીન કવિઓએ લખેલાં ચરિત્રોમાં, તેમ આખ્યાનોમાં, વાર્તાના અંશ માત્ર જોવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષામાં, પ્રથમ પદ્યવાર્તા નામે રસમંજરી વચ્ચરાજે લખી. વાર્તાના પૂરા અંશ પહેલ પહેલા શામળમટની વાર્તાઓમાં જોવામાં આવે છે. ગદ્ય વાર્તાઓ પ્રથમ લખનારા પારસીઓ છે. શરૂઆતમાં લખાયેલાં “ગુજરાત કાઠિયાવાડની વાર્તાઓ” જેવાં એકાદ બે પુસ્તક, બાટચારણોને મુખે કહેવાતી વાર્તાઓના સંગ્રહ રૂપે પ્રકટ થયાં હતાં. પરંતુ શામળના સમય પછી, ગદ્યસાહિત્યના પ્રાદુર્ભાવ પછી, કથા કરતાં નાટકો લખવાનો માર્ગ લેખકોએ વધારે ગ્રહણ કર્યો. ગુજરાતી અગર દોષ પણ ભાષાના કથાસાહિત્યના વિકાસમાં નાટકોનો સમાવેશ કરવાનું કારણ એ જ છે કે નાટકમાં પણ વસ્તુતઃ કથાના જ અંશો છે.

ગુજરાતી ભાષામાં નાટકીય સાહિત્યના ઉત્પાદક રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ છે. તેમના “લલિતા દુઃખદર્શક નાટક” માં કાંઈકે કલાવિધાન છે. છતાં “કાન્તા” નાટકના લેખક જેટલી સજ્જતા નાટ્યલેખનના પ્રદેશમાં દોષોએ મેળવી નથી. આ પછી નાટકના લેખન તરફ દોષ વિશિષ્ટ લેખકે ધ્યાન આપ્યું નથી અને નવલકથાના લોકપ્રિય લેખન તેમ વાચન તરફ લોકોનું ધ્યાન વધારે હોવાથી હાલ તરત તો તે દિશાના ગુજર્નર લેખકોના પ્રયાસ મળે છે એમ કહીએ તો ચાલે. અપવાદ તરીકે કહીએ તો રા. નંદાનાલાલ દલપતરામ કવિ એક નાટક અસ્પ સમયમાં પ્રસિદ્ધ કરનાર છે અને તે સાહિત્યમાં સત્કીર્તિ પ્રાપ્ત કરશે એમ ધારી શકાય છે. નાટક પછી નવલકથાના લેખનનો આરમ્ભ થયો છે. નવલકથાનું લેખન એ પ્રકારના પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનું અનુકરણ છે. નવલકથાની રચના આ દેશની નથી. ગુજરાતી ભાષામાં પ્રથમ નવલકથા તરીકે “કરણવેલો” અને “વનરાજ આવડો” પ્રસિદ્ધ થયા. “સામુ વહુની લડાઈ” એ એક સાંસારિક નવલકથા છે. સુપ્રસિદ્ધ “સરસ્વતીચંદ્ર” આ પછી લખાયો. ખરી વાત છે કે એ પછી પણ નવલકથાના ગ્રંથો ઘણા પ્રકટ થયા છે અને થાય છે પરંતુ બંગાળી, મરાઠી અગર અંગ્રેજીનાં રૂપાન્તર શિવાય, આરમ્ભથી માંડી અત્યાર સુધીના ૨૦-૨૫ વર્ષ જેટલી લાંબી સુદંતા નવલકથાના લેખનમાં પાશ્ચાત્ય લેખકો જેવા કે સ્કોટ, ડિકન્સ, ફ્લિડ્ગ, ચેકરે, જેન ઓસ્ટિન, છુગો આદિની કલા આવી શકી નથી. “સરસ્વતીચંદ્ર” ને સમગ્ર રીતે જોઈએ તો નવલકથાના લેખન તરીકે તે નિષ્ફળતા માત્ર છે. સંસારચિત્ર, પાત્રાલેખન, જીવનના મહાન પ્રસંગો વિશે ચર્ચા, મહાન વિચાર તેમાં છે. તે દૃષ્ટિએ જોવાર્થનરામની તે મહાન કૃતિ અતુલ્ય છે છતાં નવલકથાના જે આવશ્યક અંશ, વસ્તુ સંવિધાન, વાર્તાના રસિક અવિહિત પ્રવાહ, આદિ જોઈએ તે તેમાં નથી. એ દૃષ્ટિએ જોતાં નવલકથા તરીકે “ચિકમની વિશમી સદી” તેના કરતાં વધારે હિતી છે એમ કહાય કહીએ તો જોડું નથી.

નવલકથાના અત્યાર સુધીના આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં અંગ્રેજીની મુખ્ય છાપ છે, અને બંગાળી ભાષાની તે પછી છે. બંગાળી ઉપન્યાસ પણ અંગ્રેજીનું જ અનુકરણ છે છતાં તેની પોતાની જૂદી જ કાંઈક છાપ ગુજર્જર કથાલેખન ઉપર પડી છે. બંગાળી કરતાં મહારાષ્ટ્ર સમીપ છતાં મરાઠી કાદમ્બરીની અસર, ગુજરાતી નવલકથાને થઈ નથી. પાશ્ચાત્ય સંસર્ગથી, અસરથી, આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના જે કોઈ વિભાગનો પહેલો ઉદ્ભવ, વિકાસ થયો છે તો તે આપણા પારમી ખિરાદરો વડે જ થયેલો છે. તેમને હાથે નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તા લગભગ સાથે લખાયાં છે પરંતુ સામાન્ય ગુજર્જર સાહિત્યમાં નવલકથા પછી ફેટલેક સમયે, ટૂંકી વાર્તા લખાવા માંડી છે. “ગુજરાતની બૂની વાર્તાઓ” ઘણા વખત પહેલાં લખાઈ છે. ટૂંકી વાર્તાની શરૂઆત વિદેહ નારાયણ હેમચન્દ્રે ઘણા લાંબા વખત પહેલાં કરી હતી. પારસી માસિકોમાં ટૂંકી વાર્તાઓ ઘણા વખતથી પ્રકટ થાય છે છતાં તેનો મામાન્ય પ્રયાગ, “વાર્તાવારિધિ,” “સુન્દરીસુગ્રોધ” અને “સાહિત્ય” માસિકોએ કર્યો છે.

પહેલી વાર્તા અને પછી નોંધેલ એમ કથા સાહિત્યનો ઉત્પત્તિ ક્રમ છે. વાર્તા, નવલકથાનું બાળક છે એમ નથી. વાર્તાનો વિકાસ, તેની અભિવૃદ્ધિ એ નવલકથા છે. છતાં કલા તરીકે ટૂંકી વાર્તાના લેખનનો પ્રચાર, તેમ તે દિશાના પ્રવાસનો આરંભ નવલકથાની પછી થયો છે. કલા તરીકે ટૂંકી વાર્તાનો પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવ ફ્રાન્સમાં થયો, તે પછી ઇંગ્લેન્ડ, અમેરિકા, જર્મની આદિ પ્રદેશોમાં થયો. ગુજરાતી ભાષામાં નવલકથાની માફક ટૂંકી વાર્તાનું હાલનું સ્વરૂપ પાશ્ચાત્ય છે અને ઘણે ભાગે અંગ્રેજી અને બંગાળીમાંથી, ગુજરાતી ભાષામાં દાખલ થયું છે. ફ્રેન્ચ અને અમેરિકન લેખકો પાત્રાલેખન, માનવચરિત્ર, મનોભાવ અને વૃત્તિઓનાં ચિત્ર પ્રત્યે વિશેષ લક્ષ આપે છે ત્યારે અંગ્રેજી વાર્તાના લેખકો પ્રસંગ પર વધારે લક્ષ આપે છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તાના લેખક તરીકે રૂથ્થાઈ કિર્ષીંગ, ઓગિવલ અને સ્ટેવન્સનનાં નામ મુપ્રસિદ્ધ છે. અમેરિકામાં જ્યાં ઇંગ્લેન્ડ કરતાં પણ ટૂંકી વાર્તાના લેખનનો મહિમા વધતો જાય છે, જ્યાં તેના લેખનમાં ઘણાં ઉપયોગી અને નવીન તરવેા ઉમેરવામાં આવ્યાં છે અને હજુ પણ, જ્યાં તેની સામગ્રી, તેનાં સાધન વધારવાના ચતન ચાલુ છે ત્યાં એડગર એલ્ડન પો, હોયર્ન અને ઓટ હાર્ટના તે દિશાના પ્રયત્ન વિશિષ્ટ છે.

સાહીવાત અને ટૂંકી વાર્તામાં ફેર છે. માઠી વાત સરળ હોય છે. તેમાં કોઈ અરિત્ર અગર બનાવતું વર્ણન હોય છે. અસુક બનાવ આમ બન્યો તેટલું સાહી વાર્તા, નવલકથા અને જ તેમાં હોય છે. ટૂંકી વાર્તામાં કોઈક નવીન સંકલના, કાંઈક નવીન ટૂંકી વાર્તાનાભેદ; તેનું અસર ઉપજાવે તેવું નાટકીય તત્વ હોય છે. એક અસુક લાક્ષ-સ્વરૂપ, તેની ઉપયોગિતા. શુક વસ્તુચિતિનો વિકાસ ટૂંકી વાર્તા બતાવે છે.

નવલકથા અને ટૂંકી વાર્તામાં રહેલા ભેદ આપણે વિચારીશું તો ખાસમ પડશે કે નવલકથામાં જ્યારે ઘણા પ્રસંગો, ઘણી બાબતો, ઘણી વાતો હોય છે ત્યારે ટૂંકી વાર્તામાં ઘણે ભાગે એક પ્રસંગ એક જ બાબત, એક જ વાત, અને તેનો ઉદ્દેશ, પરિણામ, અસર પણ એક જ હોય છે. નવલકથામાં અન્યત્રની જે વિશાલતા, તેમ વિશિષ્ટતા હોય છે તે ટૂંકી વાર્તામાં કોઈ શકતી નથી. નવલકથાનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોવાથી તેમાં કલાવિધાન, સુન્દરતા અને રસનો વધારો જમાવ થઈ શકે છે. કોઈ પણ પ્રસંગ તેમાં ઉપસ્થિત થઈ તેની સવિસ્તર ગર્થા, તેનું

નિરાકરણુ તે દારા બની શકે છે એ વાત ખરી છે પરંતુ વાચક વર્ગ ઉપર એક જ તની તાત્કાલિક છતાં સમગ્ર હાથ લગાવવા માટે દૂંઢી વાર્તા જોઈતી તેનામાં બધા દૂંઢામાં પણ સારી દંઢ અસર કરવી એ બાબત, તેમ નવલકથા કરતાં દૂંઢી વાર્તાના વાચકને ઝટ માલમ પડી આવે છે એ બાબત બોતાં, દૂંઢી વાર્તાનું લેખન સુરક્ષેલ છે. બ્યવહાર, મનુષ્ય સ્વભાવ, જીવનની ઉત્તમ ભાવનાઓના આલેખન માટે, એક જ બનાવ, એક જ બિનાનું યથાર્થિત અને અસરકારક ચિત્ર દર્શ કરવા માટે યોગ્ય અનુકૂળતા કરી આપનાર તરીકે દૂંઢી વાર્તાનું સૌન્દર્ય તેની ઉપયોગિતા, તેનું મહત્વ, તેનું મૂલ્ય હજી જોઈતું તેનું સમન્વયું નથી.

દૂંઢી વાર્તાના લક્ષણ, તેના સ્વરૂપના સંબંધમાં બે મત છે. એક મત એમ માને છે કે દૂંઢી વાર્તાનો ઉદ્ભવ, એક જ પ્રસંગ, એક જ બનાવ, એક જ પાત્ર, એક જ મનોવૃત્તિ, લેખકના હૃદયમાં જે તરંગ ઉત્પન્ન કરે છે, તે વડે થાય છે. બીજો વર્ગ એમ માને છે કે દૂંઢી વાર્તા એ નવલકથાનું, નાનું, સાદું સ્વરૂપ છે. અમારું પોતાનું માનવું એમ છે કે દૂંઢી વાર્તાનું વાસ્તવિક અને ઈષ્ટ સ્વરૂપ પહેલું બતાવવામાં આવ્યું છે તે છે. અને દૂંઢી વાર્તામાં વિશેષ કરીને એક જ પાત્ર, એક જ પ્રસંગ, એક જ બનાવ, એક જ મનોવૃત્તિનું આલેખન હોય તો તે વધારે બસવાન યર્થ શકે છે. છતાં દૂંઢી વાર્તાનું તે સ્વરૂપ, સાધારણ રીતે, પાશ્ચાત્ય પ્રદેશો બધાં તેનો જન્મ છે, ત્યાં પણ રહ્યું નથી. ફ્રાન્સ અને રૂશિયાની ઘણી નાની વાર્તાઓમાં એક કરતાં વધારે પ્રસંગ અને પાત્ર હોય છે છતાં તેને દૂંઢી વાર્તા કહેવામાં આવે છે. ઈંગ્લાંડ પણ હાલ, ઘણી રીતે આ બાબતમાં ફ્રાન્સનું અનુકરણ કરે છે. બંગાળી ભાષામાં પણ તે બન્નેનું અનુસરણ છે અને આપણું આ દિશાનું સાહિત્ય પણ તે સર્વની નકલ છે એટલે આપણામાં એ બન્ને પદ્ધતિના મિશ્રણનો સ્વીકાર થયો છે.

દૂંઢી વાર્તા અને નવલકથામાં કેટલુંક મજાતાપણું એવું છે કે ઉપર જણાવેલા તેમ બીજા, તે બન્ને વચ્ચેના ભેદ, સમજવાની જરૂર છે. નવલકથાકાર વિગતમાં ઉતરે છે ત્યારે દૂંઢી વાર્તાના લેખનનો ઉદ્દેશ માત્ર સચવાત્મક હોય છે. પસંદગી કરવી, કેટલુંક બાદ કરવું, કેટલુંક દૂંઢ કરવું એ દૂંઢી વાર્તાના લેખનને માટે ઘણું અગત્યનું છે. વિદેહ નાસાયણ હેમચન્દ્ર જણાવ્યું છે તેમ અંગ્રેજ સોનેટ અને મહાકાવ્ય એ બન્નેમાં જે ખૂબી છે છતાં તેમાં જે ફેર છે તે ખૂબી તથા ભેદ નાની વાર્તા અને નવલકથામાં છે. નવલકથામાં વર્ણન, વિચાર, આદિ વિસ્તારથી દર્શાવવામાં આગમાં હોય છે, ત્યારે દૂંઢી વાર્તામાં કોઈ પણ વસ્તુની અને-કતા આવી શકતી નથી. સુન્દર, સુન્દર જ્ઞાનંત અને પ્રસંગ, વિચાર અને ભાવની પસંદગી કરવી, દૂંઢામાં તેનું પ્રદર્શન કરવું એમાં દૂંઢી વાર્તાની ખૂબી રહેલી છે. પસંદગી અને ઔચિત્ય એ દૂંઢી વાર્તાનાં લક્ષણ છે. નવલકથામાં કેટલુંક નકાલું પણ હાખલ યર્થ શકે છે. દૂંઢી વાર્તામાં ઉપયોગિતા, પસંદગી અને ઔચિત્ય પ્રત્યે વધારે લક્ષ આપવું પડે છે; તેથી જ દૂંઢી વાર્તાનું લેખન સુરક્ષેલ ગણાય છે.

(અંપૂર્ણ.)

ઠાણાલાલ લક્ષમણ (બન્ધુસમાજ.)

આયોજનિક કાર્યસી

માં

બેનતી ઉપયોગી સાધારણ દવાઓ

શીવર ટ્રોસ—જ્યગજિન્દ દરેક જાનાં તાન કરાર લાગુ પડે છે.

ધણીન મરવી અને આસરધારક દવા છે

૩ ૦—૪—૦

જર્મીયાદ—જીવિપનાચક. ગેષી કે ગેગી જાતની વિષને.

કાપી નામે છે

બલક દ્યુરિટ્ટાઈમ સેલ્યુશન—સંજોષક, લેલી વિધાર ઉપર

ધણીન અગત્યારક વદા

લીવર સોલ્ડશન—ઝાડની કળકળાત વગેરે દુર કરે છે પેટ

સાર આણે છે, અને પ્રાપ્ત લાગે છે.

એન્ટિસોપ્ટક મલમ—આંખની દરેક રોગ ઉપર રહોતું અટકાવે.

બલકી રજ આણે છે,

એ ઉપરાંત દરાનનો મલમ, જોડાનો મલમ, કોલેન પ્લેગ વગેરે સુધળી જાતની અકસીર દવાઓ જનાવવમા આવે છે

વધુ ખજર માટે તમા નમુના માટે લખો—

(ઓ મેનબની) આયોજનિક કાર્યસી

ગીરગમ—મુખક

કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો.

નૃસિંહકીરી—કતા મી છે ના. મેવી આ પુસ્તક એક હિંદુ સસારી વાતા છે.

પ્રેમ અને નીતિના તત્વોને અચ્છ રીતે ગ્રહણકે નામદાર ગાયકવાડ સરકાર

રના કેનવણા ખાતાએ ધનામ તથા લાભેરીઓ માટે મજુર દરેક છે કપડ

ના શોભીતીજાણ સાથે કી. ર. ૧-૧૨-૦

એ મુદ્રિકા—આ હિંદુ સસારી વાતા "સુદૃઢ રાજ"માં હાથથી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે,

તેમાં હીરગીરીનું અખડ પ્રેમ તેજગ પુરંદરનું પતિનદન તેમજ "કર્મગતિની

સદનતા" ના ચિતારો છે દપગની જાણ ની રકમ ૩ ૦—૭—૦

દુશમન દારોબ—આમાં દારોબ મુખ્યત્વે ગેહોગે, પારમી સસારી બતી

રસીવી વાતા, પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ થતા લાભમાં બીજી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

દપગની જાણ ગેતેરી નામે કી. ર. ૧-૮-૦

આ સિવાય અમારે તમા તમામ પુસ્તકો મળી રહે છે સુચીપત્ર મંગલનાં

મોકળી આપીશું

કદમીદાશનો ક.

પારસીબગર કોટ, મુખક

આતંક નિગ્રહ ગોળીઓ

આહુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિઓમાં

અગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્ષિપાને દૂર કરે છે
- (૨) નનળાં પડતાં જ્ઞાન તત્ત્વોને પ્રુષ્ઠિ આપે છે.
- (૩) ધટ્ટી જતી સ્ખરણ શક્તિને સતેજ કરે છે.
- (૪) બોહીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે
- (૫) તાકાત વધારે છે
- (૬) મર્મસ્થાનોની શક્તિને ઉત્તેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વપ્નમાં યતા ધાતુ પાતને અટકાવે
- (૮) ગરલા પુરપત્તને પાણુ બંધે છે

૩૨ ગોળીની ડબ્બી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાક

સઘળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે
મહેરબાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર ”

અમારૂં પુસ્તક વાંચો

તે આરોગ્ય, દોખત અને આખાદીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારૂં છે

હર આશુસ્તિઓમાં બહાર પડી આજ સૂધીમા તેની

લગભગ લાખ પ્રતો

મફત

વહેચાઈ ચુકી

તે પ્રસરક.

ઉગ્રજી, મગડી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, ઉર્દુ (ગુજરાતી લિપિમાં), જગાલી અને તામિલ
બાષામાં તૈયાર છે. તેનુચ બાષામાં છપાય છે

વિના મૂલ્ય,

ટપાલ ખર્ચ પણ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

(હરિગીત.)

ભાંયાં હમે સહસા અને ત્યાં દોડધામ ધર્મ બહુ,
કર્તવ્ય આટાધ્યાં અને વસનો ધર્મો અંગે સહુ,
“ વિરલ વિરલા ” તારલા તે કોઈ ને ત્યાં સાંભળાઈ
ને ગાડોઆની રાહ ભેતાં આમ તેમ કર્યાં હર્ષાં. ૩

(હરિણી.)

જગત પરતું અન્ધારું તે ધોરે ખસતું હતું,
હૈવન નવહું તેમાં કોઈ પ્રવેશ ચતું હતું;
કઈ કઈ જનો ખોંખારીને વિનિદ્ર યતા હતા,
કઈ કઈ ધ્વનિ રસતે જાતા જનો કરતા હતા. ૪

(અનુબંધ.)

વાહનો આર્ષો પ્હોંચ્યાં ને ધર્મશાળા ત્યજી હમે,
જોયું અનુભવ્યું જે જે તે બધું ચિત્તમાં ભમે. ૫

(હરિગીત.)

અગિરયવિશ્રામસ્થાને ત્વરિત ગતિથી આબિયા,
અન્દર ગયા, બેઠા, અને વિધ વિધ વિચારો લાવિયા;
શું જોયું? ને શું જોઈશું? તે સ્મરણમાં આણ્યું બહુ,
ઓ! અગિરય આબ્યો! જઈ બેઠાં તરત તેમાં સહુ. ૬

(મન્દાકાન્તા.) -

આહા! કેવો કલકલ મહો સર્વવ્યાપી યયો છે!
કેવો મ્હોટો વિવિધ જનનો સંઘ ભેળો યયો છે!
દોડે કેવાં યુવક, યુવતિ, વૃદ્ધ, ને બાળ ન્હાનાં!
રવેદે બીનાં અવયવ બધાં, દોઈ દોઈ બિચારાં! ૭

કોઈ બોળાં નિજ કર રહો તેજ સામાન શોધે,
મહિમાંહે કુપિત થઈને કો બુંદ બોલ બોલે;
અચાનીને અધિકૃત જનોજ લોભ રાખી સતાવે,
તેને બુંદ પળવ્યો પળવ્યો અભ પૈસા કઢાવે. ૮

(અનુક્રમ.)

સીટી વાગી અને ગાડી, ત્યાં થકી ચાલતી થઈ,
દોલાદલ વિરામ્યો ને શાન્તિ પાછી થઈ રહી. ૯

x x x

રાત્રી થઈ હતી પૂરી, અજવાળું થયું હતું,
સ્થાવરો જંગમો કેડે, જટલ તે ગયું હતું. ૧૦

(મન્દાકા. ૧૧)

એ પાસે શી તરુ વિટપતી દારની દાર આવે !
લીલાં ક્ષેત્રા, પવન મધુરો, ચિતમાં હર્ષ લાવે;
સ્થાને સ્થાને સરવર રુડાં ચક્ષુને દારનારાં,
આકાશથી વિરલ સરતાં બિન્દુ સ્વીકારનારાં. ૧૧

એ બિન્દુથી પરિમલ મીંદો પૃથ્વીમાંથી ઉઠે છે,
રાત્રી માટી પર ટપકતું વારિ શો હર્ષ દે છે !
એ લીલાને સ્થિર નયનથી દૂરથી જોઈ રૂઢે છે,
પેલા ઉંચા ગિરિવર મહા ! શું સમાધિરથ એ છે ? ૧૨

સોપારીનાં તરુ, ફળ, અને રમ્ય મેદાન કે'વાં !
ને બીચારા અબણુ કુળડા સામળા લોક કે'વાં !
બોલી બોલે અટપટી અને દૂરના દૂર ન્હાસે,
અજબપ્રાને નિરર્પી ઉરમાં વ્યર્થ તે અર ત્રાસે. ૧૩

જ્ઞેતાં લીલા કુદરત તણી હર્ષ દેરે ન માય,
'ત્રે ! એ ત્હારી પ્રિય ! પ્રિય ભૂમિ !' એમ વાણી વદાય;
આ પૃથ્વીમાં જડ હૃદયનો કાણુ એવો દશે જ,
આતું જ્ઞેતાં નિજ હૃદયમાં ગર્વથી ના કુલાશે ? ૧૪

ત્હારી ભૂમિ રસકસવતી તે કૃપા ધરે ! ત્હારી,
દેજે એને અતુલ સુખની સર્વ સામગ્રી સારી !

તે જોવાનો સમય નિરખી હર્ષે ધ્યાપેછ કે'વો!
જોવાનોયે વિમલ મધુરો હર્ષ હોશે ન એવો! ૨૨

(અનુષ્ટુપ)

દૂરનાં ગોપુરો દેખી શોક સર્વે હુખી ગયો,
ચિત્તભાર થયો ખાલી, હર્ષે ત્યાં ઉઝળી રહ્યો. ૨૩

(મન્દાકિન્તા)

દેખી તેને હૃદયતિમિરો સર્વે વેસઈ ચાલ્યાં,
ને આનન્દે વદનપર ત્યાં હાસ્ય મીઠાં છવાયાં;
દૃષ્ટિ કેવી કુતુહલ ભરી આમ ને તેમ વહેતી!
ઉઝાં ઉઝાં શિખર નિરખી ભક્તિની રેલ રેલી. ૨૪

(અનુષ્ટુપ)

રોશને વિપ્રનાં ટાળાં આસપાસ ફરી વળ્યાં,
સાથે ખેંચી જવા માટે કોલાહલ કરી રહ્યા. ૨૫

(હરિગીત.)

શિવકાંચીનું રચન સર્વોપમાં છે એ વચન સુણવા યકી,
શિવભક્તિ યાત્રાણું જનોનાં હૃદયમાં વસવા યકી;
શિવકાંચીના તે વિપ્રમાં સૌજન્ય નિરખવા યકી,
તેને કરીને ગોર ચાલ્યા, કલકલાણુ સઠું ત્યજી. ૨૬

(અનુષ્ટુપ)

ધર્મશાળા હતી ન્હાની દૂર તે રમ્ય આમની,
પેહા, ત્યાં જોઈ કે બાઈ, હતી દ્રુપિડ જાતની. ૨૭
કોલાહલ કોંધો તેણે, શાન્ત ના ઠરવા કોંધા,
ધમ્પણડ મચાવીને કુદ ત્યાં સર્વને કોંધા. ૨૮

(હરિગીત.)

વચન કડવાં સુખ યકી તે બાઈ ને ઉચ્ચારતી,
તે તેજ સમજે એમ, તોયે વહેણુ એ નવ ખાળતી;
“આમ કરશે ના તહમે,” ને “આમ પણ જશે નહીં,”
એવું કંઈ કે'તી હતી, અભિનય વડે સમજ્યા તહીં. ૨૯

(અનુષ્ટુપ)

જોયું કે બાઈ છે બૂંડી, લેખવી ન પછી જરી;
યાદી, હારી, થઈ શાન્ત, પછી નમ્ર થઈ ધણી. ૩૦

(હરિગીત.)

ખીન્ને દિવસ ઊઝ્યો, અને ત્યાં અનિલ મીઠો ફરયો,
ને પૂર્વમાં શો ગોળ પેલો તેજરાશિ ઝળહળ્યો !
ઊઠ્યાં હમે, નઅત થયાં ને શિથિલતાને પરહરી,
સરવર કિનારે સ્નાન કરવા ગયાં શ્રી હરિને સ્મરી. ૩૧

(મંદાકિન્તા.)

આખું પેલું મુખકર રુદ્ધુ શીતળું સર્વતીર્થ,
દીકું તેનું વિમલ હજળું વારિ ને, ‘કાર્ય સિદ્ધ;’
દીધું એવો હૃદય મહિં ત્યાં પૂર્ણ સન્તોષ વ્યાપ્યો,
ન્દતાં પહેલાં સરવર જળે સૂર્યને અધ્યે આપ્યો. ૩૨

(અનુકંપ.)

“અશ્વવિક્રમ”ને ખીન્ન પાપથી મુક્ત ત્યાં થયાં,*
દપતી સાથ બેસીને સ્નાન કર્મ કરી રહ્યાં. ૩૩

(હરિગીત.)

વસ, ફળ, ને દક્ષિણા ત્યાં વિપ્રને અર્પણ કર્યાં,
સદુ સંગ દર્શન કાળ પણુ ઊમંગ સાથે નીકળ્યાં;
અંદર જઈ સરવર રૂપાળાં, દેવ પણુ દીકા ધણા,
શ્રી કાર્તિકેય સ્વામા કેરું ભક્તિથી દર્શન કર્યાં. ૩૪

(અનુકંપ.)

અશ્વેશ્વર પછી જોયા, વાલુકામય તે હતા;
ગૌરી શાંકર તે તેની પાર્શ્વમાં શાં વિરાજતાં ! ૩૫

(શિખરિણી.)

હતું આંખા કેડું તરુવરનું ધણું ત્યાં સર્માપમાં,
ફળો કિન્તુ તેને વિવિધ રસનાં ત્યાં નવ હત્યાં;
સુષમા એના રહા અનન્ય ગુણુ ને વિસ્મિત થયા,
પ્રસી પાછાં પ્રેમે અમર પ્રજુનાં દર્શન કર્યાં. ૩૬

* સ્નાન સંકલ્પમાં અશ્વવિક્રમનું પાપ પણુ ગણાવવામાં આવે છે.

+ એમ કહેવાય છે કે અમેશ્વરનું શિંગ ચાર વેદ રૂપી આંખાના જાડની નીચેથી પ્રકટ થયું છે અને એ આંખાને ચારજાં ફેરીઓ થાય છે. તે ફેરકનો રસ જુરો જુરો સ્વાદ આપે છે.

(અનુષ્ટુપ)

કામાક્ષી મંદિરે ત્યાંથી દર્શનાયેં ગયાં હમે,
બકિતપૂર્ણ બલાં હૈયાં ભાવથી ચરણે નમે. ૩૭

(હરિગીત.)

આ સર્વ કરતાં ભવ્ય ત્રીજે મંદિરે ચાલ્યાં હમે,
વામન સ્વરૂપી દેવતાં દર્શન સદા મનમાં રમે ।
“અચળ” ને “ચળ” મૂર્તિ પણ સર્વે તોવીત્યાં હતી,
બલિરાયને સંહારનારી આકૃતિ ઊંચી હતી. ૩૮

(અનુષ્ટુપ)

બલિને આંપનારી એ મૂર્તિ સ્વામલ ભવ્ય શી ।
અન્ધારમાં છુપાઈ તે દીપકે જ પ્રકાશતી. ૩૯

(શિખરિણી)

પછી ત્યાંથી ચાલ્યાં શિવપુર તથા વિષ્ણુપુરમાં,
ગયાં કૈલાસેથી અતિ વિમલ વૈકુંઠ સ્થળમાં;
ધ્વજસ્તંભો જોયા, સરવર નિહાળ્યા ફરી હમે-
પ્રભુ જોવા કાળે જનહદય શા તત્પર બને । ૪૦

(હરિગીત.)

ઊંચી સીડી પરથી ચઢડ્યાં. અલનત અન્ધારે હતું,
પવન સૂર્યપ્રકાશ માટે ભેશ નવ બારે હતું;
અન્ધાર કાશગૃહ મહિં પ્રભુના પ્રભુ પૂર્વાં હતા ।
શ્રી વરદરાજ ચતુર્ભુજ ગૃહહાર દેવાયાં હતાં । ૪૧

(અનુષ્ટુપ)

વિપ્રોએ તાળું જોડ્યું ને, કરમાળ્યુ “જુઓ લહે,”
નિરક્ષર જતો કેરી મૂર્ખતા ન રમે કપમે. ૪૨
“ વિપ્ર સન્તોષને । તેણે પ્રભુ સન્નિધિ યાચ છે । ”
એજ ‘ આહાણુ ’ પાસેથી માન પ્રાપ્ત કરાય છે ॥ ૪૩

(શિખરિણી)

પછી લક્ષ્મીજીને નમન કરવા ઉત્સુક થયાં,
વળી બીજે સ્થાને અમિત થયલાં બિપર ચઢડ્યાં;
હતાં તેયે દુઃખ્યાં તિમિરમય સ્થાને ફર ઘણાં,
નમ્યાં ભાવે-તોયે ઉર ઉકળતાં તે નવ શમ્યાં । ૪૪

(અનુષ્ટુપ)

વાહનો, મંડપો જોયાં, દેવ દેવી દીર્ઘાં ઘણાં,
કૃષ્ણ વાર ઉમાં ત્યાં ને સર્વ પાછાં પછી વર્યાં. ૪૫

અમથી, કે કુધાથી, કે કોધથી, વિપ્ર—સોભથી;
કંઠાળાને મુંગાં મુંગાં ગતિગૃહ પ્રતિ કરી. ૪૬

વિચરે સંધ જે સાયે સંતાપ ચપલો હતો !
વિચરે નભમાં સૂર્ય તેમ તપ્ત હતો મણો ! ૪૭

x

x

x

(મન્દાકાન્તા.)

ધામે ધામે હૃદય પરના સર્વ સન્તાપ નાશ,
ધામે ધામે સ્મરણ મધુરાં સર્વ તાન્ન-યથાં ત્યાં;
આકાશોયે રવિહિરજુની ઉચ્ચતા તે રામીંતી,
પક્ષીમાલા નભ પર રૂડી હરેથી ઊડતીંતી. ૪૮

(હરિગીત.)

સન્ધ્યા સમે સૌ સાય પાછાં દર્શનાર્થ ગયાં હમે,
ફરી એક વેળા અમર ઈશ્વરમાં હૃદયવૃત્તિ બમે;
અત્યન્ત અનવાશું હતું, ત્યાં વેદપાઠ થતા હતા,
કઈ વિરલ ભાવ મનુષ્યનાં અન્તર વિષે ઉડતા હતા. ૪૯

(મન્દાકાન્તા.)

ધંટા કેસ મણુમણુ શા ઘોષ ગાહ રલાંતા !
ભડોટા કેવા ભગ્ન કરતા જ્ઞાન બૂલી ગયાંતા !
દીવા મ્હોટા ઝગમગ થતા જ્યોત આપી રલાંતા !
ગંધાપાળા મધુર અનિલો મન્દ વ્યાપી રલાંતા ! ૫૦
પૂજારીઓ કપુરે લઇને આર્તિઓ ઉતારે,
વિપ્રો કાળા નમન કરીને વેદમંત્રો ઉચારે;
નાચી વણીં નરમ જનીને વેગળેથી જુવે છે,
આંખો મીઠી સ્તવન કરતાં ઈશને તે બળે છે. ૫૧

x

x

x

આલું આલું નિરખી નિરખી તાપ સર્વે-શમે છે,
તે સન્માર્ગે વિમલ મધુરી ચિત્તવૃત્તિ રમે છે;
આલું, જ્ઞેતાં. જડ હૃદય જે પીગળે ના લગારે,
તે પાપીને ૪૮ ૪૯ હજો સૂર્યને; વાર વારે. ૫૨

(અનુશુચિ.)

બુદ્ધિમાન ભમે હોળો ! નીતિમાન ત્હમે યજ્ઞે !
નમ દોમળ દૈયામાં શ્રદ્ધા—લક્ષિત સદા હજો ! ૫૩

ગોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે

ઉપાનો અનિરુદ્ધ પ્રતિ સંદેશો.

(હરિગીત.)

નિંદાય વારે વાર બહુ એ (પ્રેમ) એક જ શબ્દ તે,
ને તેથી મ્હારે નિંદવા બાકી રહે નહિં એ ખરે;
ને એક (પ્રીતિ) વૃત્તિ મિથ્યા બહુ અવજા પામી છે,
તેથી ન રહી કરવા અવજા ચોગ્ય તે ત્હારે હવે. ૧

(સાર્દૂવ.)

આશા એક (પ્રીતિ તણી) બહુ સમે ભીતિરૂપે છે યદ્ય,
થાવા શાન્ત વિવેકબુદ્ધિ યદી તે શક્તિ ધરાવે નહીં;
ને હું તો વળી આહું છું પ્રિય ! બહુ એ સર્વ વસ્તુ યદી,
ત્હારી પૂછું દયા હું હમ્મું વધતી ઇચ્છા ન બીજી કશી. ૨

(અનુરુદ્ધ.)

પ્રેમ, આશા, મનોવૃત્તિ એ કશું નવ હું ગણું;
માત્ર ત્હારી દયા સાર હું ત્હને પ્રિય ! વીનવું. ૩

(હરિગીત.)

પ્રિય ! આપી નહિં સકું હું ત્હને જન જે કહે છે પ્રેમ તે,
મણુ શું સ્ત્રીધારીય તું નહીં હું અન્ય આપુ કાઈ તે ?
હું ભક્તિ માયા હૃદયની અર્પું ત્હને જે દિવ્ય છે,
જે ઉચ્ચ ખેંચે ને પ્રભુ પણ જે કદી ન અનાદરે. ૪

(સાર્દૂવ.)

ધ્યોતિ માટ કરે રષ્ટા સસબને, સત્રી ચહે પ્રાતને,
તેવી આ મુજ શુદ્ધ ભક્તિ ખરી છે ઉચી અભિલાષ એ;
આ શક્તિ મુજ તે આર્તિ વિમળ છે, છે તે બહુ ઉચ્ચ ને,
ને તે આપણુ શોકના જીવનની મર્યાદથી દૂર છે. ૫

(અનુરુદ્ધ.)

“ ચિત્રલેહા ! હવે જ તું પત્ર આ લઈ સંગને,
આપજે શોધીને મ્હારા નાથને અનિરુદ્ધને—” ૬

સૌ. સુમતિ.

આશ્વાસન.

(હરિગીત.)

જે હવ કો સુખી કમો કદી રનેહમય સેવાયકી,
જે દીલ તારું રૂખતું કો દુઃખના દરિયામહી;
જે ચિત દારું દાઝતું દવાનજે દુનિયાતણા,
તો નાનકામો હવ બાળીશ, હૃદયું નહિ લહાડે વૃથા.

“ સર્વતું સારું કહે ” એ વૃત્તિ ત્હારી ધન્ય છે,
કિન્તુ વિશુની વૃત્તિ તો દોસંત બાઈ! અન્ય રે;
નહિ તો શું આપત ના વીરા! શક્તિ અનંત જ એ ત્હને ?
શું સારું કરવામાં વળી કે શક્તિમયીદા ધટે ?

માટે ‘ રહીને સર્વના હિતમાં જ. તત્પર સર્વદા,
સત્કર્મ કરવાં જે બને તે ’-એ જ છે કૃતકૃત્યતા;
તો બાઈ! તું ઉરમાં કદી આણું કંઈ લાવીશ ના,
અનંત દીધું સુખ અન્યને તો હૃદયું તે ના નહિ વૃથા.

મુખાઈ-ગિરગામ, } અન્નદશાંકર નર્મદાશાંકર ખંડયા.
તા. ૪-૧૧-૦૮ }

એલિસબ્રિજજ પરથા જોયલા સાબરમતી.

(હરિગીત.)

આ રેતમાં સરિતા વહે છે, ધવલ નિર્મલ જલવતી;
“ ભ્રમતો તે ” આવે અહીં, લોકો કહે સાબરમતી.
નયો રવ મધુર તારો કંઈ, નયો વેગ કે ફોણુ તુજ વિષે;
નયો પદ્મિકોલાહલ કંઈ, તો પણ તું રમ્ય મને દીસે. ૧

નયો નાવ કે બહારો અહીં, નયો વૃક્ષ સુંદર સર્ખોપમાં;
એકાન્તની લીલા નથી, નયો શુષ્કતાની વર્ગો સોમાં.
નયો ઘાટનો સંભવ અહીં, નયો મંદિરો રૂંડાં તટે;
નયો દિવ્ય પ્રકૃતિ, દિવ્ય રચના, પણ તું રમ્ય મને દીસે. ૨

તુજ રમતા, તુજ મધુરતા, તુજ ચારતાનો હેતુ ગો ?
હું શોધું શોધુ ને દૂર પુલ ઉપર રોજ વિચારતો.
તુજ ઉઠકમાં લોકો વિવિધ આવી અહીં રનાનો કરે;
તે દીપવે શું ? નહિ નહિ, સંધ્યા સમે નહિ તે દીપે. ૩

કોવાર આલીરો અહીં, ઘેટાં ધણાં આણે ખરે ।
ને જળા મહા બેખાટ તે પ્રવાહ ગાટર્ગો કરે.
કોવાર ઉછેરો દદરેપાંની હાર રૂડી જાય છે,
ને પટ વિશે જલો મનોહર મૃગયા બંધાય છે. ૪

કોવાર અઓ ન્હાય છે, કોવાર સતો ગાય છે,
કોવાર જલદીય હીસે, ને વજ્રધોનારા હીમે.
પણ હીમકારા, જલકોઈ કે, ગાયનો સતો તણાં;
આથ, ઉછ નથી સડું, આનંદ, ઘેટાં, આપનાં. ૫

ઓ નદસખે ! આનંદનું હું એક કાચું નીરખું;
તુજ જમણું મધુનું લેધને, આનંદનું ને આસ્વાદનું હું.
એક વેળા આ તરે તો, અન્ય વેળા તે તરે;—
કુટિલતા તુજ, મહિતતા વિણ, માતૃપીથી શુદ્ધ છે. ૬

આ વેળા હું આવી અને જ્યાં નીચું તુજને મળે ।
તો પુલ તમે લજ્જા યદી, તું મુખ મનોહર છપવે.
આ તગની યુવતી ગડુ, ધુમરો દરી નામે ખરે ।
તે નિયમ કુદરતને રચ્યો, જોઈ મનોભ્રમ ઉપરે. ૭

*

*

*

(અનુક્રમ.)

રમતા નહીંની દીમે, નાતિશુદ્ધ રથાનગાં;
માનું મોંઘંતા હેતુ. કશ્વનામય, સદિમાં ૮

તા. ૧-૫-૦૯ }
પ્રેમચંદ નમચંદ દેનીંગ કોલેજ. } અતિશુભરાકર કમળાશંકર, ત્રિવેદી
અમદાવાદ.

આવાસન.

(હરિગીત.)

જો જીવ કો સુખી કયો કદી સ્નેહમય સેવાયકી,
જો દીલ તારું રૂખતું કો દુઃખના દરિયામહી;
જો ચિત્ત દારૂં દાઝતું દાવાનજો દુનિયાતણ્યા,
તો નાનકામો જીવ બાળીશ, જીવું નહિ લાડું વધા.

“ સર્વતું સાડે કંઈ ” એ જીતિ લહારી ધન્ય છે,
કિન્તુ વિભુની કૃતિ તો હીસંત બાઈ! અન્ય રે;
નહિ તો શું આપત ના વીરા! શક્તિ અનંતજ એ લહેને ?
શું સાડે કરવામાં વળી કં શક્તિમયોદા ધટે ?

માટે રહીને સર્વના હિતમાં જ તાપર સર્વદા,
સત્કર્મ કરવાં જ બને તે ‘-એ જ છે કૃતકૃતતા;
તો બાઈ! તું હરમાં કદી ઝાણું કંઈ લાવીશ ના,
બનતું દીધું સુખ અન્યને તો જીવું તે ના નહિ વધા.

મુંબાઈ-ગિરગામ,

તા. ૪-૧૧-૦૮

} ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા,

એલિસપ્રિજ્જ પરથા જોયલા સાબરમતી.

(હરિગીત.)

આ રેતમાં સરિતા વહે છે, ધવલ નિર્મલ જલવતી;
“ ભ્રમતી તે ” આવે અહીં, લોકો કહે સાબરમતી.
નયો રવ મધુર તારો કંઈ, નયો વેગ કે કૌણ તુજ વિશે;
નયો પશ્ચિકોલાલલ કંઈ, તો પણ તું રમ્ય મને હોશે. ૧

નયો નાવ કે વ્હાણો અહીં, નયો વૃક્ષ સુંદર સમીપમાં;
એકાન્તની લીલા નયી, નયો શુષ્કતાની વળી સૌમાં.
નયો ધારનો સંભવ અહીં, નયો મંદિરો રૂડાં તટે;
નયો દિવ્ય પ્રકૃતિ, દિવ્ય રમ્યા, પણ તું રમ્ય મને હોશે. ૨

તુજ રમતા, તુજ મધુ-તા, તુજ ચારતાનો હેતુ મો ?
હું શોધુ મોધુ ને ફડ પુલ્લ ઉપર મેજ વિચા-તો.
તુજ ઉડકમાં લોકો વિવિધ આવી અહીં રતનો કંગે;
તે દીપવે શું ? નહિ નહિ, સંધ્યા સંગે નહિ તે દીને ૩

કોવાર આહીરો અહીં, ઘેરા ધણા આરો ખરે !
ને જળ મહી બેઘાટ તે પ્રવાહ ગાઝગા કંગે.
કોવાર ઉપરો દહરેખાંની દાર રૂડી જાય છે,
ને પટ વિશે જાણે મનોદર કૃપા બંધાય છે ૪

કોવાર અષો ન્દાય છે, કોવાર સતો ગાય છે,
મેવાર જલહીય દીસે, ને વજ્રધોનારા હીમે
પણ હીમકાન, જનકોંગ કે, ગાયનો સતો તણા,
આથ, ઉટ્ટ નથી સહુ, આનંદ, ઘેરા, આપતા. ૫

ઓ નદસપે ! આનંદનું હું એક કાણુ નીરખું.
તુજ બમણુ મધુન જોધને, આનંદુ ને આનંદાડું હું
એક વેળા આ તરે તો, અન્ય વેળા તે તરે,—
કુદિલતા તુજ, મયિનતા વિણ માનુષીયા શુદ્ધ છે. ૬

આ વેળ હું આવી અને જ્યા નીરખું તુજને મપે !
તો પુલ્લ તમે લજ્જા થઈ, તું મુખ મનોદર છાયે
આ નગની યુવતી મદુ, ધુમરા કરી નામે ખરે !
તે નિયમ કુદરતને રચ્યો, જોડે નનોગા ઉપરો. ૭

x

x

x

(અનુક્રમ)

અમતા નહોતી દીમે, નાતિમુદ્દ રયાનમા,
માનું મો પંદા હેતુ, કલ્પનામય, સદિમા ૮

તા ૧-૫-૦૮ }
પ્રેમચંદ્ર નાયક દ્રેનીંગ દોનેન. } અતિસુખરાકર કમળાશંકર, ત્રિવેદી
અમદાવાદ.

મેવાડના રાણાઓ અને ગુજરાતના નાગરો. ચતુર્થાધ્ય. ૧.

રા. રા. દેવદત્ત સંમકૃષ્ણ ભાંડારકર એમ. એ.

સુ. પુના.

વિ. જે “મેવાડના રાણાઓ અને ગુજરાતના નાગરો” એ મધ્યાજ્ઞના આપના લેખનું ગુજરાતી ભાષાંતર “વસંત” નામના માસિકના કાર્તિક માસના અંકમાં આવેલું છે. જે કે સદરહુ માસિકના તંત્રી સાહેબ કુટનોટમાં લખે છે કે “આ લેખ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો પરંતુ મોટા યથાથી લેખમાં આવ્યો નહોતો અને એક સુહૃદ-જનની સૂચનાથી છાપવામાં આવેલ છે” *પરંતુ તપાસ કરતાં એમ જાણવામાં આવ્યું કે પરિષદની સભ્ય કમિટીમાં આ લેખ માટે પુષ્કળ વાદવિવાદ થયો હતો અને ‘મિત્ર’ શબ્દના અર્થે કરેલા અર્થ બાબત વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યાથી એમ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો હતો કે આ લેખ પરિષદમાં વાંચેા નહોતો તેમ જ પરિષદના રીપોર્ટમાં છાપવો નહોતો પરંતુ તેને વાંચેલા તરીકે ગણી કાઢેલામાં કાળ્પિક રાખવો.

સદરહુ લેખના છેવટના ભાગમાં મિત્ર પદ જે અલીણાના વલ્લભી તામ્રપત્રોમાં પુરૂષોના નામ સાથે લખવામાં આવેલ છે તે સંજોગો આપની જુદી જુદી કલ્પનાઓ તેમ જ તે મિત્ર પદ માટેનું આપનું નિરાકરણ વાંચતીક નથી એમ આધાર સહિત જતાવવા તેમજ આપને આવા ઉપયોગી વિષય ઉપર કેટલીક અગત્યની તેમ જ યથાર્થ હકીકતથી વાકેફ કરવાના હિસાબથી નીચેની બાબત આપ સમક્ષ મુકવા રજા લઉં છઉં.

મિત્ર એ પદ, નાગરો નાગર નામથી ઓળખાવા લાગ્યા તે સમય (એટલે કે સં. ૧૨૦૮) પહેલાંનું, તેઓનું જાતિવાચક (Tribe name) પદ નથી, પણ સદરહુ નાગર જાતિ માહિલા અમુક જગ્યા વાચક પદ છે. એટલે કે ‘નાગર’ એ મુખ્ય જાતિ (Genus) નો મિત્ર એ પેટા વિભાગ (species) છે.

નાગરોમાં તેવા કુલ ૧૩ જગ્યાઓ છે અને તે જગ્યાને ‘શર્મ’ એવું નામ આપવામાં આવેલ છે. પ્રવરાધ્યાય નામના જુના હસ્ત લિખિત ગ્રંથમાં તે ૧૩ શર્મો શ્લોકબદ્ધ ગણાવ્યાં છે.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬
દત્તગુપ્તો નંદધોર્વો શર્મદાસો ચ શર્મ ચ ॥

૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩
નાગદત્ત જ્ઞાતમૂતો મિત્રદેવો મવસ્તયા ॥

* ઉપરના શબ્દો, અમારી કુટ નોટનું અક્ષરરૂપ અવતરણ નથી. એ લેખ પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલનાર મિત્રે ‘પ્રસિદ્ધ કરવા’ નો જે હેતુ અમને જણાવ્યો હતો તે અંગે કુટનોટમાં મુક્યો હતો—તે એ કે ‘આ નિબંધ પરિષદના ઉપયોગ માટે બહુ મોટો મળેલો હોવાથી.’ વસ્તુસ્થિતિ જે હોય તે ખરી. આ અતિ અંબીર અને રસિક મહારવના પ્રશ્નની ચર્ચામાં, હજા લેખનો પરિષદમાં સ્વીકાર થયો હતો કે નહિ એ બહુ ગૌણ બાબત છે. તેથી એ ચર્ચા અધિક લંબાવવામાં રજા નથી.

તાન્ત્રી.

અમુક ગોત્રવાળાઓનું અમુકજ સર્મ હોય છે તે દર્શાવનાર સવિસ્તર પત્રક આહી પ્રગટ થતા અમારી શાંતિના 'ત્રિમાસિક' નામના ગોપાનીયામાં તેમ જ તેના વધારાના અંકમાં છપાયેલું છે જે આ સાથે આપને મોકલ્યું છે જે સ્વીકારી ઉપકૃત કરશો એવી આશા છે.

આ પત્રક અતુસાર 'મિત્ર સર્મ,' શાર્ક રાક્ષસ ગોત્ર અને ગાગ્યાપનસ (ગાગ્યાપન) ગોત્રવાળાઓનું જ હોય છે જેથી અણીલાના ત્રણે તામ્રપત્રમાં શાર્ક રાક્ષસ ગોત્ર અને મિત્ર સર્મ એ બન્નેનો સંયોગ યથાગ્રિય છે.

હાન જે કે અમુક ગોત્રવાળાઓ પોતાના જ સર્મ પદાન્ત જ નામ પાડે એ રીવાજ અમારામાં બંધ પડી ગયો છે પણ અગાઉ એ નિયમ અનુસાર જ નામ પડતા મિત્ર સિવાય બીજા સર્મ પદાન્ત નામના દાખલાઓ જુના લેખોમાંથી મળી આવે છે જેમાંના એ એવાં ત્રણ સર્માન્ત તેમ જ દત્ત સર્માન્ત નામવાળા બે લેખ નીચે ટાકવામાં આવ્યા છે

(૧) વથબીના બદાર્ક (સેનાપતિ) ના ત્રીજા દીકા ધ્રુવસેન ૧ વાના—મં. ૨૨૧ ના તામ્રપત્રની પ્યેમિટ બીજામાં લખ્યું છે કે

મહારાજ શ્રી ધ્રુવસેનઃ કુશલીઃ * * * * * રામોહર પ્રામે * * * *
વાવ્યથ પન્ આનન્દપુર વાસ્તવ્ય બ્રાહ્મણ સ્કન્દરાત્ ગુહરાતામ્યા મારહાજ ગોત્રામ્યા હંદો-
ગસબ્રહ્મચારિમ્યા મયા માતા પિત્રોઃ પુણ્યાપ્યાનાપ્યામનઘૈહિકામુષ્મિક * * * * * હદ
કાતિપર્ગેગ બ્રહ્મદેવ મતિસૃષ્ટ * * * * * સ. ૨૨૧ આશ્વયુજ વ. ૧.

આમાં લખેના બારહાજ ગોત્રના બે બ્રાહ્મણના નામ 'સ્કન્દરાત્' અને 'ગુહ રાત્' એ 'રાત્' સર્મ પદાન્ત છે સર્મના ઉપર આપેલા મનોહા / જે નંબરે રાત્ સર્મ છે

(૨) તેમજ ભાવનગરના મહાન મહુવા તામે લૂમડી (લયા) ગામમાંથી મળેલું મં. ૩૫૨ નું શિલાલિપ્ય ૨ નાના તામ્રપત્રની પ્યેમિટ બીજામાં નીચે મુજબ છે.

પરમ માહેશ્વરઃ શાંલાદિત્વ કુશલી સર્વગ્નેય સમાજાપયા મિસ્તુ વસ્તવિદિત વાધા
મયા માતા પિત્રો પુણ્યાપ્યાવનાયા આનન્દપુર ત્રિનિર્ગન વલમી વાસ્તવ્ય ત્રૈવિચ શામાવ્ય
ગાર્ગ્યસ ગોત્ર અધ્વર્યુ બ્રાહ્મણ કિક્કકપુત્ર બ્રાહ્મણ મોપદત્ત દ્વા....નામ... વ સુરાટ્સુ જોશં-
સ્વાસા સ્યત્વા લૂયા પ્રામે ક્ષેત્રે * * * * * હદકાતિ સર્ગેગ ધર્મદાયે તિસૃષ્ટઃ * * * *
સં. ૩૫૨ ભાદ્રપદ શુ. ૧. સ્વહસ્તોમમ.

આમાં ગોપદત્ત એ 'દત્' સર્મ પદાન્ત નામ છે અને તેવું ગાર્ગ્યસ (ગાર્ગ્ય) ગોત્ર એ યથાગ્રિય છે આ ઉપરથી અષ્ટ રીતે સિદ્ધ થાય છે કે કેસવમિત્ર, નારાયણમિત્ર, અને

આખંડલમિત્ર એજ આખાં નામ છે. યોથા તાત્રપત્રમાં કેશવ અને નારાયણની સાથે મિત્ર પદ નથી તેને માટે તો જેમ આપણે અત્યારે પણ અધુરાં નામ વાપરીએ છીએ (હરીસં-કરનું હરી પ્રતાપરાયનું પરતાપ ધર્મસાદિ) તેમતે નારાયણ કેશવ પણ અધુરું નામ ગણવું જોઈએ.

શર્મ પદાન્ત નામ પાડવાનો રીવાજ જો કે હાલમાં અમારામાં બંધ પડી ગયો છે તો પણ હજી શાસ્ત્રીય તેમ જ વેદોક્ત ટર્મમાં ખુદ નામને છેડે શર્મ પદ લગાડીનેજ બોલવામાં આવે છે; દાખલા તરીકે ટર્મના અંગમાં બ્રાહ્મણ વરણ વપ્તે યજ્ઞમાન ઋત્વિક પ્રતિ બોલશે કે—

ગોપાલસગોત્રં ત્રિપવરં ઋગ્વેદાન્તર્ગત શાંભાયિનીશાલાપ્યાયિનં હરીશંકર નંદશર્માર્જિ
ત્વામહં ધૃણે.

‘મિત્ર’ પદને આ અર્થમાં લીધા પછી તે માનાયે વપરાવા ત્રિગેરેની આપની કદપ-નાનો આવશ્યક રહેતો નથી તેમ જ વજ્રબી વંશના સ્થાપક બદાકે સાથે લખાતા મૈત્રકાન્તમ્ માંથી મૈત્રક શબ્દ અને વજ્રબીના તાત્રપત્રમાંના મિત્ર એ-શુને એક જ શબ્દનાં જુદાં જુદાં રૂપ છે અને તે બન્નેથી એક જ જાતિ સમજવાની છે એ કદપના અને સદરાડુ કદપનાને આધારે વજ્રબી અને ચેવાડના રાજકુળો તેમ જ ગુજરાતના નાગર રાતિના બ્રાહ્મણો મૂળ મિત્ર-મૈત્રક નામની એક જ જાતિના હતા એવું આજે બાંધેલું અનુમાન મથાર્થે હોય એમ કોઈ પણ પ્રકારે સંભવતું નથી.

ઉપર દર્શાવેલું મિત્ર પદનું નિરાકરણ આપને સંતોષકારક ન જણાય તો તે આખતનો આપનો મત જણાવવા કૃપા કરશો જેથી તે વિષયનાં મોક્ષ નિશ્ચય ઉપર આવવાનાં અધિક સાધનો આપને ઘણી ખુશીથી મોકલી આપીશ. હાલ એ જ વિનંતિ.

તા. ૨૯ જાનેવારી ૧૯૧૦ }
વાર શનિ.
રાજકોટ,

હું છઉં આપનો ધર્મસાદિ,
આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્ત.
કચ્છેર વોટસન મ્યુઝીયમ.

ચેવાડના રાજાઓ અને ગુજરાતના નાગરો:—અધ્યાપત્ર. ૨.

મુરત, તા. ૨૮-૧-૧૦.

ડા. ડા. વિદ્યાર્થ વસંતના તંત્રો.

આપના સુપ્રસિદ્ધ અને પ્રતિષ્ઠિત અસિકના “કાર્તિક” ના અંકમાં “ચેવાડના રાજાઓ અને ગુજરાતના નાગરો” એ મથાળા વાળો ડા. ડા. દેવદત્ત રામજી બાવડારકરનો લેખ મેં સમ્મતિ વાંચ્યો.

એ લેખના સબંધમાં હું નીચે કેટલીક હકીકત દર્શાવવા મન લઉં છું; અને જો આપને એ હકીકતો રા. રા. બાણગકગના લેખને વધુ પ્રકાશ આપનારી અથવા સહાયબૂત લાગે તો તેનો યથારહિત ઉપયોગ કરો.

હું જાતે સુગતનો વડનગરો નાગર છું. મારું ગોત્ર બૈજવાપસ છે. મારા પ્રવર “આ ત્રેય, ગવિહિર, પૌર્વતિથી છે આ કાગણથી ત્યારે સદરહુ લેખમાં મેવાડના શિરોદ વંશના મૂળ પુરુષ બૈજવાપસ ધ્યાને આપા રાવળ જાતે નાગર બ્રાહ્મણ બૈજવાપસ ગોત્રના આનંદપુર વાસી હતા એ વાચ્યુ ત્યાં એ લેખ અને વિગેય આકર્ષક લાગ્યો.

બૈજવાપસ ગોત્ર વિશે હું એટલું જણાવવા માગું છું કે એ ગોત્રના નાગરોનો ગૃહસ્થ વર્ગના મોટા જથ્થો છે. તેમાં મુખ્ય ભાગ દેશાર્ધ ઉપનામથી યાદચો આવે છે અને તે જમીનદારો છે ખીન્ને જથ્થો હોરાર ઉપનામથી ઓળખાય છે અને એ ત્રીજું કુટુંબ છે જમીન. ન. ન. શ્રી ગમણભાઈ મહીપતનમ નીવકંઠ પોતે છે હું પોતે દેસાઈ કુટુંબનો છું. મારા પૂર્વજો ઓગપાડા દેસાઈ એટલે સુગત બ્રહ્મના ઓગપાડ તાતુમના છેલા પેશ્વા અમલ સુધી Criminal and Revenue” વહીવટ કરનાર અને પિંચાન, બહારતીઆ અને ખીજા બપેશા ખોરોથી તાતુકાની ચૈતતુ દંડણ કરનાર તરીકે કામ કરતા હતા તેની સાથે તેઓ આગ્રહી રીવ માર્ગના વેદશાસ્ત્ર અને સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રતિષ્ઠા હતા એવું મારા પ્રપિતા મહતા હસ્ત લિખિત કેટલાક લેખો મારી પામે છે તે ઉપરથી જણાય છે રા. રા. પેશવાઈ અમલ સુધી મારા પૂર્વજોના તત્કાલ અને વેદશાસ્ત્ર અધ્યયન બેટુ પ્રતિભાન હતા રાજ્યકે બંદાણુ તત્કાલ ગઈ અને મારા પિતા સુધી વેદશાસ્ત્ર અધ્યયન મારા કુળમાં ગયું.

બૈજવાપસ જોનતુ ખીન્ને એક નાગર કુટુંબ વડોદરામાં મજાસુદા ઉપનામથી ઓળખાય છે અને તે પણ જમીનદાર છે.

બૈજવાપસ ગોત્રના નાગરોનો ત્રીજો જથ્થો પ્રાચીન આપાનેતની યાદમાં આવેલા કાતોત ગામમાં છે અને તે પણ દેશાર્ધઓ ધ્યાને જમીનદારો છે

આ બધા બૈજવાપસ ગોત્રી નાગરો ઋગ્વેદીઓ છે અને બૈજવાપસે યજુર્વેદી કહ્યા છે મારા આધીન મત પ્રમાણે પૂર્વકાળમાં આત્મ સંસ્કારોને માટે વેદે અને શાખા કયા સ્વીકારવાં એ સંસ્કાર્ય અને સંસ્કારના અભિમાન ઉપર વિશેષ આધાર મળતા હતા આને એક દાખલો સુરતના નાગર ગૃહસ્થની જાતીમાં હજુ મોટું છે અમદાવાદમાં શર્ટે કનાસ સખાઈનેટ જડજનો હોરો યોગ વખત આગમજ બોગવના રા. ન. કૃષ્ણમુખનમ આત્મ-રામ-બારહાજ સંગ્રામી છે એ ગોત્ર મૂળ યજુર્વેદી છે પણ એમના આગમના માર્ગ પૂર્વજો ઋગ્વેદ શાખાથી શાખા અધ્યયન સ્વીકારેલું હોવાથી અધ્યાપી પર્યંત એમણે બહોળું કુટુંબ ઋગ્વેદી છે અને હજુ ઋગ્વેદી સંસ્કારો લખા જાય છે

એ જ પ્રમાણે બૈજવાપસ અને તેના વંશજોને શાસ્ત્રધર્મ પ્રતિ સિદ્ધ હોવાથી અને યજુર્વેદ યજુર્વેદનો ઉપવેદ હોવાથી તેમણે યજુર્ શાખી સંસ્કારો સ્વીકારેલા હોય અને યજુર્વેદી કહેવાતા હોય તો તેમાં કોઈ તરફનો વિરોધ આવતો નથી. ગોત્ર અને પ્રવરો એ પ્રાચીન

મહારાજાના વંશ અને લોહી સંબંધ સચવનાર હોવાથી તે અત્યુક વિધાન અથવા સંસ્કારો (જેવાં કે દત્ત વિધાન; સ્ત્રીઓને પાણી ચઢાવું સંસ્કાર) રીવાજ બદલી શકાતાં નથી. વેદ અને શાખા અધ્યયનના નિષેધો છે તે યથાર્થિ બદલી શકાય છે.

આનંદપુર, અનંતપુર, વડનગર, વૃદ્ધનગર, નગર આ બધાં નામ વડનગરનાં જ છે એનો વિશેષ પુરાવો નગર ખંડ જેવાથી જણાયો. શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો કરતાં પુરાણનો આધાર ગ્રાણ્ય પક્ષનો હોવાથી તેના અવતરણો આખી આ લેખ હું લખાવવા માગતો નથી.

આગળ જતાં આ લેખમાં વધુનીપૂરના શિલાલિપિ સાથે મેવાડના રાજાઓનો સંબંધ હોવાના વિષય ઉપર ચર્ચા કરતાં વિદ્વાન લેખક રા. રા. ભાણુદાસે કેટલાંક મળી આવેલાં તામ્રપત્રોમાં આનંદપુરના “શર્કરદ્વી” ગોત્રના બ્રાહ્મણના નામ આગળ “મિત્ર” શબ્દ લગાડેલો હોવાથી આનંદપુર ધ્યાને વડનગરના બ્રાહ્મણો “નાગર” સંસ્થાથી ઓળખાતા થયા તે પહેલાં “મિત્ર” સંસ્થાથી ઓળખાતા હોવા જોઈએ એવી કલ્પના ઉપર જાય છે. પરંતુ મારી જાણ પ્રમાણે “શર્મા” જેમ સામાન્ય રીતીએ બ્રાહ્મણપણું સચવનાર છે તેમ જુદા જુદા સમુદાય સચવવાને માટે એક વિશેષ ઉપનામ તરીકે શર્માની સાથે રાખવામાં આવતું. અને હજી આવે છે એ વિશેષ ઉપનામ ધણું ખડું ગોત્ર પરત્વે હોય છે.

જેમ હમે બેજવાપસ ગોત્રીઓનું શર્મ “દશ” છે અને તે બ્રાહ્મણિક કર્મોમાં અંગ્રહી અથવા પિંડદાનના ત્યાગ વખત બોલવામાં આવે છે તેમ જુદા જુદા સંસ્કાર આપતી વખત પણ બોલવામાં આવે છે.

સુરતના નાગરોમાં ખીજો મોટો જથ્થો છે અને તેનું ગોત્ર “શર્કરાક્ષસ” છે તે પશુ અજવેદ શાંખાવન સાખાના છે તેનાં પાંચ પ્રવર-બાર્જવ, વ્યાવન, આમવાન, ઔર્વ અને જામ-દશી છે અને તેનું શર્મ “મિત્ર” છે. આ ગોત્ર સુરતમાં ફક્ત નાગર ગૃહસ્થોમાં જ છે અને બીજો સ્થળે નાગરોમાં છે કે નહીં તે મારા જાણવામાં નથી.

હમારા કુટુંબની ગણતરી આવેલી દંતકથા પ્રમાણે હમો વડનગરથી ચાંપાનેર આવ્યા અને ચાંપાનેરથી સુરત જીલ્લામાં આવ્યા. તેમ જ શર્કરાક્ષ ગોત્રીઓ પણ આવ્યા. એ લોક નવસારીમાં પ્રથમ વસવાટી હજુ લગી નવસારીગર કહેવાય છે અને હમો તેની જ પાસે આવેલું અક્ષમા ગામમાં પ્રથમ વસવાટી “અક્ષમીઆ” કહેવાઈએ છીએ બાદ બેહુ કુટુંબ સુરતમાં આવી વસ્યાં. અઘાપી લગી હમો બેહુ કુટુંબ કન્ના આપ લેના સંબંધથી જોડાયલાં છીએ. તેમ પૂર્વે પણ જોડાયલાં હોવાથી સાચેના સાથે સ્થળાંતર કર્યો કરેલો હોય એમ અનુમાન જાય છે હવે ભટકે મૈત્રક હતો. તે ઉપરથી તેની જાતી વિષે તથા તેના મેવાડના રાજાઓ સાથેના સંબંધ વિષે અનુમાન બાંધવાનું કામ કોઈ સાક્ષર Antiquarian scholarનું છે. તે કામને માટે હું યોગ્ય નથી. માટે આપણી દૃષ્ટિકત નિવેદન કરી આ પત્ર પૂરું કરું છું.

સાહિત્ય અને તેના અંગો.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૫૪૩ થી.)

૫. કાવ્યો.

સાહિત્યનાં જુદાં જુદાં અંગો આપણે તપાસ્યાં. પણ એ સર્વથી જે વધારે મહત્ત્વનું સાહિત્યનું ઉત્તમાંગ-કવિતા તે વિષે બોલવાનું હજી બાકી છે. એ અંગ તરફ તો આપણા સાહિત્યપ્રેમીઓએ પૂરતું લક્ષ આપ્યું છે, બહુકે જોઈએ તે કરતાં વધારે લક્ષ આપ્યું છે એમ કહી વિના ચાલે એમ નથી. “કાવ્યમાધુર્ય” જેવા આધુનિક કાવ્યોના સંગ્રહ તરફ આપણે નજર કરીએ છિયે તો હાલના સમયમાં કવિતા રચનારાઓની સંખ્યા જોઈને આપણે ચકિત થઈએ છિયે. એમ-સાધક અધિકારી વર્ગના તથા બીજા કેટલાક ઉત્સાહી યુવકોનાં કાવ્યોને તો તેમાં સ્થાન અપાયું નથી, તે સર્વેનાં નામ જો ઉમેરવામાં આવે તો સાંપ્રતકાળના કવિઓની સંખ્યા કેટલી મોટી થાય! એ કવિઓમાં જે કંઈક વિશેષ પ્રતિષ્ઠા પામેલા છે તેમની કૃતિઓના શુભદોષ વિષે પણ જોઈએ તેટલા અભિપ્રાય અપાયા છે. કોઈને રા. નર-સિંહરાવ જોષાનાથનાં સ્થાનુભવરસિક કાવ્યોમાં પ્રાચીન અર્વાચીન સર્વ કવિઓના કરતાં કંઈ જુદોજ ચમત્કાર લાગે છે, તો કોઈને એજ કાવ્યોમાં વિચાર અને વાણી ઉભયના અનેક દોષ દોષામાં આવે છે. કોઈને રા. ન્હાનાલાલનાં વિરલ કવિહૃદયમાંથી અમોક્ષાં રસઝરણાં ઝરતાં જણાય છે, તો કોઈને એજ કવિહૃદયની પ્રસાદીમાં ક્ષિપ્રતા, કંકશતા, નિર્નિમિત્તા સિવાય બીજું કંઈ જણાતું નથી. વળી, કોઈને રા. કાન્તનાં તો કોઈને રા. લલિતનાં, કોઈને રા. દિવાનાનાં તો કોઈને રા. કાકોરનાં કાવ્યમાં રસ પડે છે, ત્યારે કોઈ પેલા પારંગી કવિની ખખરદારી જોઈ ચકિત થાય છે. ઘણાખરાને કલાપીની કવિતામાં ઘણો રસ તો પડે છે, પણ “કલાપી” કવિ નથી, પણ રુનેહી છે” એ સ્ત્ર “કલાપીનો કેકારવ”ના પ્રકારકે જનસમાજ આગળ મુક્યું અને રા. સાગરે એને ઉત્સાહથી વધાવી લીધું, એટલે એની કવિ તરીકે પ્રશંસા કે નિન્દા કરવાનો અવકાશ જ ક્યાં રહ્યો ?

સમાજસુધારકો સુધારાની મહત્તા વધારવાના ઉદ્દેશથી કહે છે કે “રાજદારી લડતો લડવા ત્હમે તૈયાર થાઓ ત્યાર પહેલાં ત્હમारी સામાજિક ઉન્નતિ કરો! દેશને સુધારવા પહેલાં ધરને સુધારો! રાજદારી પુરૂષો (statesmen) જનતા પહેલાં માણસો (men) બનો!” સુધારો પણ ઘણા અગત્યનો છે, અને રાજદારી લડત લડવામાં ઘણો ઉત્સાહ રાખો છો તો સામાજિક ઉન્નતિને માટે પણ પ્રયત્નશીલ બનો,—એ અર્થમાં જ. આ વચનો ખરાં છે. એ વચનો અક્ષરશઃ લેતાં તો અસત્યજ છે, પણ સામાજિક પરિવર્તની બેઠક ઉપરથી સુધારાની અગત્યતા ઉપર બાર મુકવામાં આવે તો તે છેક અયોગ્ય નથી. તેવી જ રીતે પ્રો. દ્રુવે એક બાપજીમાં કહ્યું હતું કે “કવિતા એ હૃદયનો ઉત્કર્ષ નથી, પણ આત્માનો આવિર્ભાવ છે.” એ વચનો અક્ષરશઃ ખરાં નથી. પણ કવિતાદ્વારા કવિ-હૃદયની જે લાગણીઓ પ્રકટ થાય છે તે છેક ઉપલક્ષીયા નથી હોતી પણ હૃદયનાં ઉદાગ્ર સુધી પહોંચેલી હોય છે એટલુંજ સત્ય એ વચનો અસરકારક રીતે પ્રકટ કરે છે. તે જ પ્રમાણે “કલાપી કવિ નથી, પણ

રનેહી છે” એમ કહેવામાં સત્ય માત્ર એટલુંજ છે કે એ કવિનાં હૃદયનું પ્રધાન તત્ત્વ રનેહ છે. પણ તેથી એમ કહેવું કે એની કવિતા તે કવિતા જ નથી, એની કવિતાનું કવિતા તરીકે અવલોકન થાય નહીં, અને રનેહ સિવાય બીજાં કોઈ પણ તત્ત્વની પરીક્ષા એનાં કાવ્ય વિશે અસ્થાને છે એ તો સાહસ માત્ર છે. x

રા. સાગર પોતે “કલાપી અને તેની કવિતા” ઉપર મોટું બાળ્ય લખે છે, એની કવિતાનો સારાંશ કહે છે, કાવ્યમાધુર્યમાં કલાપીનાં “કાવ્યોના પાકા અભ્યાસ વિના પસંદગી કરવાના પરિણામે ન્યૂનતા” રહી ગયલી હોય એવું એમને લાગે છે, “હૃદયની અસ્ખલિત ફેલાફેલ” એની કવિતામાં છે એમ માને છે, એની કવિતાનાં ઉડાં રહસ્યો સમજાવે છે, એમાં રહેલા ઉત્તમ ઉપદેશો પ્રકટ કરે છે, “એની કવિતા આપણાં હૃદયન નરમ, મુલાયમ, અને રસભર્યા બનાવે છે” એમ સ્વીકારે છે, એ કવિતામાં જીવન છે, પ્રાણ છે, અને “હલાયનાં ચૈતન્ય” છે તેથી એ કવિતાને સફળ માને છે, છતાં એ કવિતા લખનાર “કવિ” નથી, પણ “રનેહી” છે એવો આમલ કરે છે, અને કોઈ તેનું અમુક કામ્ય લખને કાવ્ય તરીકે તેની પ્રશંસા કરે છે તો જાણે તેમ કરવામાં કંઈ મોટો અપરાધ થતો હોય તેમ તેના પર છેડાઈ જાય છે. જાણે કલાપીને “રનેહી” ન કહેતાં “કવિ” કહેવામાં આવતાં તેની કીર્તિને કલંક લાગતો ન હોય. રા. સાગર જુદી જતા જણાય છે કે “કવિ” એ “રનેહી” ના કરતાં ઉત્તરતું પદ નથી, પણ મહીયાતું છે. “કવિ” માં ગણુવવાને માટે રનેહ ઉપરાંત અનેક હૃદયના ભાવની જરૂર છે અને કલાપીનાં રનેહાળ હૃદયમાંથી નીકળેલી કાવ્યસરિતામાં કવિત્વના ઉચ્ચ ગુણો છે કે નહીં એ વિચારવાથી કલાપીને કે તેની કવિતાને કોઈ પણ રીતે અન્યાય નથી થતો, પણ એ કામ જો યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો તેથી સાહિત્યની એક કીમતી સેવા બજવાય છે.

રા. સાગર ખતાવશે કે કયા મોટા કવિનું હૃદય રનેહ વિનાનું હોય છે? શકુન્તલા નાટકના કર્તાનું-દાંપત્યરનેહનો ઉચ્ચ આદર્શ જનમંડળ આગળ મૂકનારાં મેધદૂત કાવ્યના રચનારનું-રસુવંશમાં અજવિશ્વાસ જેવું હૃદયવેધક ચિત્ર ચીતરનારનું હૃદય શું રનેહ વિનાનું હતું?

अद्वैतं सुखदुःखपौरुषगुणं सर्वस्वस्यासु यद्

विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्न हायो रसः।

कालेनावरणात्ययात्परिणते यस्नेहसारे स्थितं

भद्रं प्रेम सुमानस्य कथमप्येकं हि तत्प्राप्यते॥*

x રા. કાન્ત તો ખીજી સાહિત્ય પરિવદ્ધ વખતના “આપણું નવીન કાવ્ય સાહિત્ય” એ ઉપરના નિબંધમાં કંઈકે ગુચવણુ ઉત્પન્ન કરે એવા વાક્યસમૂહની વચ્ચે એટલું સ્પષ્ટ રીતે કહે છે કે “કલાપીને કવિના વર્ગમાં ન ગણુવાનો આશય માત્ર જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ તરફ ધ્યાન આકર્ષવાનો છે.”

* સુખ દુઃખ-સર્વ અવસ્થામાં જે એકરૂપ છે, જ્યાં હૃદયનો વિશ્રામ છે, જેનો રસ ઘડપણથી હરાતો નથી, કાળે કરીને આવરણ ખસી જતાં પરિપાક પામેલા રનેહના સારમાં જેની રિયતિ છે, એવો સુજનનો સારો પ્રેમ વિરલ છે.

એ શ્રોકમાં સુન્દરતા રહેલું છે સુંદર ચિત્ર ભવભૂતિએ આપ્યું છે ।

વ્યતિપન્નતિ પદાર્થાનાન્તર કોઽપિ હેતુ
ર્ન ચલુઃ બહિષ્પાધીન્ પ્રીતયઃ સંશ્રવન્તે ।
વિકસતિ હિ પતંગસ્યોદયે પુણ્ડરીકં
દ્રવાતિ ચ હિમરસમાવુદ્રતે ચન્દ્રકાન્તઃ ॥*

એ પંક્તિઓમાં કવિએ રોહનું ખરેખરું રહસ્ય પ્રકટ નથી કર્યું શું ? એવા અકારણુ રોહની અનિવાર્યતા વિષે એજ કવિ કહે છે કે—

અહેતુઃ પક્ષપાતો યસ્તસ્ય નાસ્તિ પ્રતિક્રિયા ।
સ હિ સ્નેહાત્મકસ્તન્તુસ્તર્મમાણિ સીન્વાતિ ॥†

આવાં સુંદર રોહનાં ચિત્રો ચીતરનારો અને રોહના પાઠો પઠાવનારો મહાકવિ ભવ-
ભૂતિ શું રોહ વિનાનો હતો ? જર્મનીના મહાકવિ ગેથેનાં રોહી હૃદય વિષે તો રા. સાગરે
પોતેજ એક લાખો કુકરો રાંધ્યો છે એટલે એ વિશે કહેવાનું રહેતું નથી. પણ કદાચ રા.
સાગરને ખબર નહીં હોય કે ઇંગ્લેન્ડના મહાન કવિ કેન્ડીનું હૃદય પણ એવુંજ રોહ-
પરિપૂર્ણ હતું. એનો બીટ્રિસ ઉપરનો પ્રેમ દરેક સાહિત્યપ્રેમીને સુવિદિતજ છે. એ કવિનાં
ન્દાનાં મ્હોટાં અનેક કાવ્યો એ રોહભાવથી રંગાયા છે. એ રોહ જેવો ગાદો હતો તેવોજ
વિશુદ્ધ, પવિત્ર, અને આત્માની ઉન્નતિ સાધનારો હતો. બોકેશિયો, પેટ્રાર્ક, ટાલ્મિયો જેસો વગેરે
અનેક કવિઓનાં હૃદય રોહભાવથી ઉભરાતાં હતાં. શેક્સપિયરના પ્લેનિ તો શું સૂચવે છે ?
લૅન્ડોરના સંવાદો શું બતાવી આપે છે ? રવ. ગોવર્ધનરામની નવસકથાનો મૂળ પાથો રોહ
ઉપરજ છે. સરસ્વતીચંદ્ર, અને કુમુદસુન્દરીના રોહનું જે રસિક અને કલ્પનામય ચિત્ર એ
સમર્થ સાક્ષરને હાથે ચીતરાવ્યું છે તેવું સુજસતી સાહિત્યમાં ક્યા કવિએ ચીતર્યું છે ?
ગોવર્ધનરામભાઈનાં “The hermit” નાં ભાષાન્તરની હુંદી પંક્તિઓમાં જે અપૂર્વ મીઠાશ
આવી છે તેવું એક કારણુ જે તેની સરળતા હોય તો તેવું બીજું કારણુ તેનો રોહ છે.

રોહ એ જગતનો આધાર છે. મનુજહૃદયમાં રહેલો ઉદામાં ઉડેા ભાવ તે રોહનો
છે. આપું જગત એ રોહને અવલંબીને રહેલું છે. જેણે એ રોહનાં તત્ત્વને પીછાપ્યું છે

* કોઈક અન્દરનો—છુપાયલો—હેતુ પદાર્થોને એક બીજા સાથે જોડે છે. બાહ્ય ઉપાધિઓ
પર પ્રીતિનો આધાર નથી. સર્વોદય યતાં કમળ વિકાસ પામે છે, અને ચંદ્રોદય યતાં ચંદ્ર-
કાન્ત દ્રવે છે.

† એક માણસનો બીજા ઉપર જે વિના કારણનો પક્ષપાત હોય છે તેને રોકવાનો
ઉપાય નથી. એ સ્નેહાત્મક તન્તુ બેઢનાં મર્મને સીવી લે છે.

તેણે મનુષ્યહૃદયમાં છુપાયલાં સત્યોને નિહાળવાને એક નવું સામર્થ્ય મેળવ્યું છે. “સ્નેહી હૃદય એ સઘળા જ્ઞાનનું પ્રથમ પગથીયું છે. સ્નેહી હૃદયજ આખા મગજને ખુલ્લું બનાવે છે, અને બુદ્ધિ પોતાનું યોગ્ય કામ-જન્યુવાનું, અને તેનાં અનિવાર્ય પરિણામ તરીકે તે જ્ઞાનને આબેહુબ રીતે વાણીદ્વારા પ્રકટ કરવાનું કામ-કરી શકે તેને માટે તેની દરેક શક્તિને સ્નેહી હૃદયજ સતેજ કરે છે. આબેહુબ ચિત્ર આપવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે મેળવવા જેવું બીજું કોઈ પણ રહસ્ય નથી; પણ આજ સઘળા રીતે એ કામને માટે પૂરતું છે. એમ કહેવાય છે કે ‘હૃદય બુદ્ધિ કરતાં વધારે દૂર સુધી ભેદી શકે છે;’ પણ ખરેખર, ભેદી શકે એવાં (સ્નેહી) હૃદય વિના, બુદ્ધિથી કોઈ પણ સત્યદર્શન યર્થ શકે એજ સંભવિત નથી; સ્નેહ વિના ભેવાયું સર્વ ઉપલક્ષીયા છે, સર્વ ભ્રમણા રૂપ છે, સર્વ સ્વપ્નનાં ચિત્ર જેવું છે, અને એવાં દર્શનથી કોઈને પણ જાણી શકે નથી. x”

અંધુ આનોરડ કહે છે તેમ “કવિતા એ મનુષ્યની ઝિંદગી ઉપર દીકારૂ છે; કુદરતનાં અને જીવનનાં રહસ્યો એ સમજાવે છે.” સ્નેહની કૃત્રી મેળવ્યા વિના પ્રકૃતિના વિવિધ પદાર્થોમાં અને મનુષ્યહૃદયની ઉડી ગુહામાં છુપાયલાં કીમતી જવાહિર કવિ ક્યાંથી મેળવી શકે? સ્નેહ સિવાય બીજાં પણ તત્વોની કવિને ઘણી જરૂર છે, પણ સ્નેહ વિના તો ચાલેજ નહીં. જેમ પ્રભુભક્તિનો રસ રેલાવવાથી નરસિંહ મહેતાનું કવિત્વ નષ્ટ થયું નહોતું, જેમ શ્રેમતી ગીતા ગાવાથી દયારામનું કવિત્વ નષ્ટ થયું નહોતું તેમજ સ્નેહનાં તત્ત્વનું પ્રાધાન્ય હોવાથી કલાપીની કવિતા ‘કવિતા’ નામને નાલાયક કરતી નથી, પણ એ નામ તેને વધારે શોભે છે. સ્નેહની લાગણીનાં બળવડે એ સમર્થ કવિએ જે પરમ સત્યોનું દર્શન જાતે કીધું છે અને અન્યને કરાવ્યું છે તે બીજા બધા કવિઓએ નથીજ કીધું અને નથીજ કરાવ્યું. અનુકરણ શક્તિવડે મનુષ્ય સ્વભાવનો બીજા કવિઓ કરતાં વધારે આબેહુબ ચિતાર એણે આપ્યો છે, અને કલ્પનાશક્તિવડે આ સૃષ્ટિના કરતાં વધારે સુંદર એવી સ્નેહ સૃષ્ટિ એણે રચી છે. એવા કવિને ‘કવિ’ ન કહેતાં ‘સ્નેહી’ નીજ પંક્તિમાં સુકીયું તો ‘કવિ’ ના અત્યંત ઉચ્ચ પદને યોગ્ય આપણે કેવળે ગણીયું ?

સ્નેહ એ કવિતાનો પ્રાણ છે, એ આપણે ઉપર જણાવ્યું. સ્નેહ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક તરવો કવિતામાં જરૂરનાં છે એ વિષે એ બોલ બોલવાની જરૂર રહે છે. એમાં સહુથી ઉપયોગી તત્ત્વ સંગીત અથવા ગેયતાનું છે. ઘણી વાર આપણા ભેવામાં આવે છે કે કવિતાનો અર્થ બિલકુલ સમજ્યા વિના પણ માત્ર તેને સાંભળતાંજ આતા જનને આનંદ મળે છે. આ ખુબી તેના સંગીતમાં રહેલી છે. ગમે તેવી સારી રચના હોય, ગમે તેવી પ્રૌઢ કલ્પના હોય, ગમે તેવા ઉત્તમ વિચારો હોય, પણ તેમાં જો સંગીત ન હોય, કંઈને પ્રિય લાગે એવું તત્ત્વ જો તેમાં ન હોય તો ‘કાવ્ય’ તરીકે ઉચ્ચ પદ તે કદી મેળવી શકશે નહીં.

* Carlyle's Critical and Miscellaneous Essays: Biography.

Mathew Arnoldની પંક્તિએ સરખાવે.

“Charm is the glory which makes sorry of the poet divine, Love is the fountain of charm.”

એથી ઉલટું, જેમાં કવિત્વ ધણું સાધરણ હોય એવી રચનાઓ પણ તેની ગેયતાને લીધે વિશેષ ઝળકી ઉઠશે. ઉદાહરણ તરીકે, રા. ન્હાનાલાલનું હાલ તરતજ પ્રસિદ્ધિ પામેલું “વીરનાં વારણાં” નામનું કાવ્ય લો.

“ખમ્મા ! વીગને જાઉં વારણે રે લોલ.

મેલા મૂલો છે મહારા વીર જો !”

ખમ્મા ! વીગને જાઉં વારણે રે લોલ.”

... ..

એજ કવિનાં “વીગને વિદાય” વગેરે કાવ્યોમાં જે હંચા પ્રકારનું કવિત્વ જણાય છે તેનું આમાં નથી, છતાં પણ એમાં ગેયતા હોવાને લીધે એ નીચ સ્થાન યદિ જનું નથી, એવાં જ ઉદાહરણ રા. નરસિંહરાવનાં કે બીજાં કોઈનાં પણ કાવ્યોમાંથી મળી આવે. સારામાં સારા કવિનાં પણ સઘળાં કાવ્યો એક સરખાં નથી હોતાં. કોઈ પણ કવિના કાવ્યોમાંથી અમોશ ભાગ વિશેષ ચમત્કાર વાળો દીકમાં આવે તો તે કંઈ યોરો ન દહેવાય. પણ એ વિષે વધારે ઉદાહરણની જરૂર નહેતી હોય એમ લાગતું નથી. કવિતા તે ગાવાને માટે છે, જે ગાઈ શકાય તેજ કવિતા ગેયતા તેજ કવિતાને માટે છે. ગેયતા એ કવિ-હૃદયના કોમલ સ્વાભાવિક પરિણામ છે. ગેયતા વિનાની કવિતા ‘કવિતા’ ના નામને અયોગ્ય છે.

બીજું તત્ત્વ સરળતા અને સ્વાભાવિકતાનું છે. કોઈ પણ મહાકવિનું કાવ્ય લો. તેની ઉત્તમ કૃતિઓ વાંચો. તદ્દમને તેમાં કૃત્રિમતા કે વિવશતા કદી પણ જણાશે નહીં. કાલિદાસનાં કાવ્ય બુદ્ધે શૈક્ષણિકતાં નાટકો વાંચો. તદ્દમને તેમાં સગળતા કે સ્વાભાવિકતાની ખામી જગ પણ જણાઈ છે? ભવભૂતિમાં કવચિત્ત કવચિત્ત સમામે વિશેષ આવે છે એ ખરું, તો પણ તેથી એની કૃતિમાં અર્થ બોધ ન થઈ શકે એવી ક્ષિણિકતા તો નથી જ આવતી. મહા કવિની રચેલી કવિતામાં સાદાર્થ અને સગળતા હોય તેમાં કંઈ નવાઈ જેવું નથી; કારણ કે “હૃદયની ભાષા હમેશા સાદી જ હોય છે. કવિત્વથી ઉભરાતું હૃદય સંસ્કૃત ભાષાનો કોય શોધવા જતું નથી, પણ બહાર નીકળવાને, હૃદયનો બાર દાવવવાને જ તત્પર હોય છે. કાલિદાસના રઘુવંશની સરલતા કોને અજ્ઞણી છે? વર્ણવર્ણનો સરળ કવિતા માટેનો આગ્રહ એટલો જ સુવિખ્યાત છે. પ્રેમાનંદનાં આખાહરણ, મુદાભાચરિત્ર, અને નળાખ્યાનની સરળતા સર્વ કોઈ પૂજે છે. સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામની “દીધા છોડી પિતામાતા” અને જોગીરાજવાળા કવિતા સર્વને ગમે છે. “The Hermit”નું આખાંતર એમને હાથ ચપલ કલાપીનાં આખાંતર કરતાં વધારે વચાપ છે તેનું એક કારણ એની સરળતા છે. રા. નરસિંહરાવનું “વિધવા વિલાપ,” કલાપીનું “વીણાને મૃગ,” રા. ખમ્મરદારનું “મુણવતી મુજરાત,” રા. ન્હાનાલાલનું “પુલ્કાં કટોરી” અને “વીરની વિદાય,” રા. લલિતનું “અનેરી આશા,” રા. કાન્તનું “અન્દાને સંદેશો” વગેરે કાવ્યો તેના વિચારની સુંદરતાને લીધે, તેટલા જ તેની વાણીની સરળતાને લીધે વાંચકને પ્રિય થઈ પડ્યાં છે. આનંદ આપવો એ કવિનો મહોશમાં મહોશ ઉઠે છે. માણસને હંચા પ્રકારનો આનંદ આપવો એટલું જ નહીં, પણ તેનામાં ઉત્તમ ભાવનાઓ જગવવી, દિવ્ય આત્માસનો આપવા, હૃદયની કોમળતા વધારવી,

આ દુનિયાંથી પર એવી અવનવી સૃષ્ટિના સૌન્દર્યભર્યા અમત્કાર ખતાવવા એ કવિનું કામ છે. જ્યાં બાપાજી સર્વથી રહેલાઈથી સમગ્રજ એવી ન વાપરવામાં આવે ત્યાં આ સંપત્તિ કેવી રીતે ખતે? કવિતાના વિચાર ગમે તેવા પ્રૌઢ હોય પણ તેને વહન કરવાને માટે અનુકૂળ સાધન ન હોય તો તે વિચાર સામાન્ય માણસ પર શી રીતે અસર કરી શકે? કવિતા એ બુદ્ધિની કસરત માટેનો અખાડો નથી. શુષ્ક તત્ત્વજ્ઞાનથી એ તદ્દન જુદી છે. મનહર યંત્ર એ તેનું પહેલું દર્તન્ય છે. મનહર થયા વિના મનભર શી રીતે થવાય?"*

ગમે તેવી ઉંચી કવિત્વશક્તિ હોય, ગમે તેવા ઉન્નત વિચારો હોય, ગમે તેવી પ્રૌઢ કલ્પના હોય, પણ જો ગેયતા, સરળતા અને સ્વાભાવિકતા તેમાં ન હોય તો તે કાવ્ય કદી પણ કાવ્ય તરીકે વખણાતું નથી, પછી ઉત્તમ વિચારોના સંગ્રહ તરીકે અથવા બુદ્ધિ-આતુર્યના નમુના તરીકે તેની ગમે તેટલી પ્રશંસા થાય.

અલખત, ઉત્તમ કવિઓની રચનામાં રહેલી સઘળી ખુખીઓ સર્વથી એકસરખી સમજી શકાતી નથી. કવિ-હૃદયને સંપૂર્ણ રીતે તો કવિ-હૃદયજી ઓળખી શકે છે. હુંમે-ટની સઘળી ખુખીઓ સાધારણ મનુષ્ય નજ સમજી શકે. પણ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે હુંમેટનું નાટક સર્વે ડોઠ વાંચી શકે છે અને સમજી શકે છે. બિલકુલ અર્થ બોધન થવાથી એ પુસ્તકને દૂર ફેંકવું પડે એવો કડવો અનુભવ એ મહાન કવિની કૃતિ વાંચતાં કોખે નથી થતો. કાવ્યની સઘળી ખુખીઓ તો “કુલડાં કટોરી” જેવાં દોષ પણ સારાં દોષ સમયે કવિજી સમજી શકે અને સમજી શકે. સામાન્ય જનો તો એનો શબ્દાર્થ જ સમજી શકે અને બહુ બહુ તો “કુલડાં” અને “અરી” જેવા શબ્દ-પ્રયોગ સારું દીકા કરી જાય. છતાં એ “કુલડાં કટોરી” નું કાવ્ય સંજ્ઞા નથી એમ દોષથી પણ દહેવાશે નહીં. ડા. કાન્તના “વસન્ત વિજય” અને “મેમાનને વિનાંતિ” એ કાવ્યોની સરળતા વિશે પણ કંઈ સંશય રહેતો નથી. એ કાવ્યો સમજવા માટે રા. નરસિંહરાવની “ભાવનાસૃષ્ટિ” વિશે જોઈએ છિયે તેવી કવિ તરફથી લાંબા ટિપ્પણીની જરૂર પડતી નથી, તેમ જ અન્ય લેખકને હાથે એના ઉપર વિસ્તૃત દીકા અર્થ બોધને માટે અનાવશ્યક છે. કલાખીની કવિતા તો સરળતાની બાજતમાં ખાસ કરીને નમુના રૂપ છે. એ કવિતામાં રમેલ છે, એ કવિતામાં લાગણી છે, એ કવિતામાં ઉન્નત વિચારો છે, એ કવિતામાં કલ્પના છે, છતાં જો સરળતા ન હોત તો રા. સગર અથવા રા. અતિસુખશંકર એની કવિતામાં ખતાવાયલી છે તેના કરતાં દશ ઘણી ખુખીઓ ખતાવત તો પણ સાહિત્યમાં કદી એને ઉચું સ્થાન મળી શકત નહીં. રા. ચંદ્રશંકરનું “મહોટું મન” અને “એક અનોદશા” સુંદર લાગે છે, એમની “ન્હાનકડી નજુદ” પણ ઘણી વ્હાલી લાગે છે, અને રા. નર્મદાસંકરની “કુમારિકા” પણ ઘણી મધુર જણાય છે, તેનું મહોટું કાગળ તેની સરળતા છે. એ સરળતાનાં તત્ત્વ પર જોઈએ તેવું લક્ષ ન અપાવવાને લીધે જ હાલના કવિઓની અનેક રચનાઓ નિષ્ફળ જાય છે.

* તેના તે જ વિચારો વધારે સારી રીતે સુકવાની મ્હારી અસમર્થતાને લીધે સં. ૧૯૫૪ ના જ્યેષ્ઠ માસના વસન્તમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા “સાહિત્ય કળા” નામના મ્હારા જ લેખ-માંથી ઉતારો કરવાનો અવિરેક યયો છે તે ક્ષન્ત્ય મળાશે એવી ઉમેદ છે.

રનેહ, સંગીત, મરણતા સ્વાભાવિકતા-એ આર સરસા વિનાની કૃતિઓ તો કાન્યતા નામનેજ અથોગ્ય છે, પણ સાગ કાવ્યને માટે તે ઉપગત ખીજાં કેટલાક તત્વોની પણ જરૂર છે કવિતામાં કેટપના હોવી જોઈએ, વાણીનું ઘળ હોવું જોઈએ વગેરે વગેરે એ વિષે વિસ્તા ની જરૂર નથી, પણ એટલું સક્ષમા રાખવું જરૂરનું છે કે કવ્યના તે માત્ર કાવ્યરચનાનું એક સાધન જ છે, કવિતાનું મૂળ સ્થાન તો હૃદયમાં રહેલું છે, અને હૃદયની નબળા લાગણીનું વાણીના રૂપમાં પ્રગટ થવું એ કવિતા છે, પછી તેને હૃદયનો ઉભરો કહો, કે આત્માનો આવિર્ભાવ કહો, કે ભાવનો સતત પ્રવાહ કહો, કે ખીજી યોગ્ય નામ આપો.

કેવળ વર્ણનાત્મક કવિતાઓ ભાગ્યેજ ઉત્તમ કવિતાની પકિતમાં આવી શકે છે જેમાં લાગણીનું તત્ત્વ વધારે હોય તે કવિતાજ વધારે પ્રિય લાગે છે । નરસિંહરાવના કુલની સાથે 'નમત' અને 'મધ્યરાત્રિયે મેષલ', સ્વ કાપીના 'મહાદ કબૂતર' અને 'એક આગિયાને' — એ કુદરતના મળ્યો વખણાય છે તેનું મ ધુન એ કે તેમાં લાગણીનું તત્ત્વ વધારે છે જેમાં લાગણી ઉપરાંત ઉત્ત વિચારો હોય તે તેવી પણ વધારે વખણાય છે । ન સિંહરાવનું ધ્રુવડ એ એવા કાવ્યો નમુનો છે મીઠી મિઠિલા ની જે કવિતા એજ ધોણુ પ્રમાણે રા ન સિંહરાવે બનાવી છે તેના મરતા ગુરની પેઠે ઉપદેશ મળતા ધ્રુવડને ધુનનો સાબળીને, શાન્ત એમન્ટમાં હૃદયને પી તા વિચારોની માલામાં 'કદી નહો' કદીને ભગ પાતો એને જોઈને વધારે આનંદ થાય છે પણ એ મધળા મળ્યો કે તા વીર ચિતિ કા ચો અને નાટમની પ્રુષી તો ઝ્યારજ છે હોમ અને વાત્મિકી જેવા કાલિદાસ અને ભવજીતિ જેવા સમર્થ કવિઓ મોપ્રતકાળમાં મર્ધ થયા નથી, અને કદી થશે તો કયાંયે થશે એ કદપી શમતું નથી એ મહાન કવિઓની કૃતિમાં રહેલી અને પ્રગરની અદ્વિત પ્રુ બીઓ જેતા આપણા સાહિત્યની રાનની સ્થિતિ વિશે અસંતોષ મને નહોં થાય કે એ અસંતોષ દૂર થવાને હજી અનેક વર્ષોની વાર છે હાનમાં તો અપ્રાપ્ય વસ્તુને માટે ખોટા ધમ પલાગ મા વા છોડીને કવિતા સિનાયના પણ ઉપા જણાવેલા સાહિત્યના અને અંગોને બનવતા કે વાનો આપણે પ્રપત્ત કરીશુ તો તેથી આપણે વધારે સગીન કામ કરી શકીશુ અને વધારે ઉપયોગી એવા બનની શકીશુ ભાષા તર કે વાથી આપણી આખર કમી થવાની નથી-કે આપણી સર્ગશક્તિ જતી નહેવાની નથી મદમાં લખવાથી આપણી લાગણી ક્ષીણ થવાની નથી કે આપણી કે પના નજ થવાની નથી જીવનચરિત્રો કે આત્મકથાઓ લખવાથી આપણી સમૃદ્ધિ નાશ પામવાની નથી કે આપણી કીર્તિ કેરમાં જવાની નથી. સગીન કૃત્ય એજ જરૂરનું છે, અને ઉત્સાહ, ઉમંગ, અને ઉદ્વેગ એ એના સાધન છે

સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તા.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૫૭૬ થી.)

જગતમાં, માનવજીવનમાં અનેક નાના ગોટા બનાવ બને છે. નવલકથામાં આવા પદાર્થ પ્રસંગમાં ચિત્ર હોય છે. એકાદ અમુક બનાવની તાત્કાલિક અગર સ્થાયી અસર નવલકથા કરી શકતી નથી. ટૂંકી વાર્તા ગમે તે કોઈ એક બનાવની ઉપયોગિતા, તેનું મહત્વ, વાચક વર્ગની આગળ રજુ કરી તેને અસરકારક બનાવી શકે છે. ખાસ, નાની નાની બાબતો જેને નવલકથામાં યોગ્ય સ્થાન મળી શકતું નથી તેનું મહત્વ ટૂંકી વાર્તાની રચના અને કૌશલમાં વધારે તાદ્દશ બની શકે છે. ટૂંકી વાર્તામાં બનાવ એક હોવાથી, તેનો અભ્યાસ, અભ્યાસનો વિષય એક હોવાથી, તે વધારે આકર્ષક અને અસરકારક કરી શકાય છે.

નવલકથાના અને ટૂંકી વાર્તાના લેખકોમાં બે મત છે. એક મત જેવું હોય તેવું બતાવનારાઓનો છે. ખૂબી, માત્ર ઉત્કૃષ્ટ જગત, બતાવનારનો છે. પહેલા “વાસ્તવિક” ના દેખાડનાર છે. ખીજા બાવના બતાવે છે. પહેલો વર્ગ લોકોની દુર્વૃત્તિ અને પાપાચરણનાં ભયંકર, ત્રાસજનક ચિત્ર પણ રજુ કરી પવિત્રતા અને નીતિ, તથા સત્કાર્પના પ્રભાવ પ્રત્યે લોકોનું ધ્યાન ખેંચે છે. ખીજા વર્ગના લોકો જગતની માત્ર સુંદરતા તરફ, માનવ જીવનની ઉત્કૃષ્ટતા, પવિત્રતા, ઉત્તમ નીતિ પ્રત્યે વાચક વર્ગનું લક્ષ ખેંચે છે. બન્ને મતમાં જે કોઈ ઉત્તમતા રહેલી છે તેનો સ્વીકાર થવો જોઈએ અને તેમ થાય તો બન્ને મત અગત્યના છે.

ટૂંકી વાર્તાની ઉત્કૃષ્ટતા, તેની સરલ અને કુશલ સંકલનામાં રહેલી છે. વાર્તાનો પ્રવાહ તેમાં સતત વહે છે. તેના સર્વ વિભાગ સુસંબદ્ધ હોય છે. ટૂંકી વાર્તાનું અસ્તિત્વેષન વધારે આબેહુલ જોઈએ. સમય, સ્થાન અને ઉદ્દેશ આખી વાર્તામાં ઘણે ભાગે એકજ રહેવા જોઈએ. પાત્ર યોડાં પણ ધ્યાન ખેંચે તેવાં હોવાની જરૂર છે. નવલકથામાં એક મુખ્ય વિચાર હોય કે ન પણ હોય એમ બને છે. ટૂંકી વાર્તામાં એક મુખ્ય વિચાર અવશ્ય હોવો જોઈએ. કારણ કે જીવનના કોઈ એક ઉપયોગી અગર સૂક્ષ્મ વિભાગ, અમુક રિયલિટી સંજ્ઞા ચિત્ર આપી, કોઈ ધારી મૂકેલો વિચાર અગર અસર રજુ કરવી તે ટૂંકી વાર્તાના લેખનનો આશય હોય છે.

અસર ઉપજાવવા માટે ખાસ પ્રયાસ તેમ એક અમુક વસ્તુરિપતિ પર વિશેષ લક્ષ, એકાગ્રતા એ બાબતમાં ટૂંકી વાર્તા, નવલકથા, આખ્યાન અને સાદી વાર્તાથી જૂદી પડે છે. ટૂંકી વાર્તામાં બહુ વિભાગ હોતા નથી. નવલકથામાં-મુખ્ય પાત્ર, ગૌણ પાત્ર હોય છે તેવું ટૂંકી વાર્તામાં વિશેષ કરીને હોતું નથી, તેમ મુખ્ય સંકલના અને ખીજા આંતર સંકલના એવું પણ તેમાં કોઈ જોવામાં આવતું નથી.

પાત્ર અને પ્રસંગનું એકાગ્રણ, સંવાદની પરાકાષ્ટા, કલા, પ્રશ્નની એકાગ્રતા અને આબેહુલ ચિત્ર એ નાટકનાં લક્ષણો ટૂંકી વાર્તામાં પણ નજરે પડે છે. નાટકમાં એક અમુક વસ્તુરિપતિ પર જે લક્ષ આપવામાં આવે છે તેમ અસર માટે જે યોજના કરવામાં આવે છે તે ટૂંકી વાર્તા માટે અતિ આવશ્યક છે.

પ્રાચીન, અર્વાચીન સંસ્થાઓ, રીતરિવાજ, જગતની સાસારિક, ધાર્મિક, રાજદારી પ્રવૃત્તિઓ, મનુષ્ય સ્વભાવ, ભાવનાઓનાં રસિક અને અસરકારક ચિત્ર માટે ટૂંકી વાર્તા એક ઉત્તમ સાધન છે. જગતની રચનાનું વૈવિધ્ય, મનુષ્ય સ્વભાવ આદિ જગતના અનેક ચિત્રોમાં રહેલી બિનજાતને લીધે, વાર્તામાં વસ્તુ, પ્રસંગ અને પાત્રની, ખોટ પડે તેમ નથી.

વાર્તાલેખનના આરંભ કાળમાં “રાજા રાણી” ની જ વાર્તા લખાતી ભાટચારણો અને ઓછા સંસ્કારવાળા લોકોની વાતોમાં “રાજા રાણી” નાજ જતાત આવે છે જન-સમાજના દરેક વિભાગની અગત્ય સમજણ પછી જ, રાજધી રંક સૂઝીના દરેક વર્ગના જીવનની વાર્તાઓ લખાવા માંડી છે. અંગ્રેજીમાં આ નવીન યુગનો પ્રારંભ ફ્રિડિગ અને ડિકન્સથી થયો છે. “ગુજરાતની છુની વાર્તાઓ” વાળા પશુ માલમ પદ્મ કે તેમાં પશુ રાજા રાણી, પ્રધાન, રાજકુમાર, પ્રધાન પુત્ર એ જ પાત્રો મુખ્ય અંશે આવે છે. આ શિવાય ખીના પાત્રોને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવ્યું હોતુ નથી અંગ્રેજ અમલ દાખવ થયા પછી જ, અંગ્રેજ શિક્ષણ વડે જનસમાજ વિષેના લોકોના વિચારોનો વિકાસ થયા પછી જ, ઉચ્ચ તેમ મધ્ય વર્ગના લોકજીવનની વાર્તાઓ ગુજરાતી ભાષામાં લખાવા માંડી છે. હજુ પશુ ગરીબ લોકોના જીવનને લગતી વાર્તા લખવાના પ્રયાસ બહુ ઓછા છે.

લેખકને વાર્તાના વિષય, માનવ જીવનમાં એટલા બધા મળી આવે છે કે ખાસ પોતાના મત સિદ્ધ કરવાને કે વિરોધીઓ પર કટાક્ષ કરવાને વાર્તાલેખન યોગ્ય કામ હોય એમ માની શકાય નહિ. માનવ જીવનમાં પશુ આપણે કેટલુંક એવું અદ્ભુત, માનવ જીવનની વિશ્લેષણતા, લોકોનાં ચરિત્ર, રહસ્ય, તેમની લાગણીઓ વિષે આપણે એટલું બહુ જાણીએ છીએ કે, એ એટલા બધા આપણા અનુભવમાં આવે છે કે, તે અનુભવ અને જ્ઞાન વાર્તા-દ્વારા લેખક, વાચક વર્ગ આગળ રજુ કરવા ધારે તો વસ્તુ માટે બહુ પ્રયાસ કરવાની જરૂર રહેતી નથી. છતાં કેટલું જરૂરું છે કે લેખનશક્તિનો ઉપયોગ, કાર્ય, અગર વૈરની ટુચ્છિ માટે થવો જોઈએ નહિ. પરંતુ એટલું તો ખરૂં જ છે કે, માનવ જીવન, માનવ સ્વભાવ અને સહિષ્ણુદર્શ વિષે અનુભવ અને કલ્પનાથી જેટલું, તેમ જેવું સરસ લખી શકાય, તેટલું તેમ તેવું સરસ માત્ર કલ્પનાથી લખી શકાતું નથી.

કથાના લેખકે પોતાની સામગ્રીના સમૃદ્ધ માટે, અવલોકન કરવાની જરૂર છે. જગતમાં હરતાં ધ્રુતાં કોઈ પશુ સ્થિતિમાં, જે કોઈ અસરકારક, ધ્યાન ખેંચે વાર્તાના સમગ્રી તેણે, આશ્ચર્યજનક, આનન્દપ્રદ માલમ પડે તે તેણે નોંધી લેવું જોઈએ. બહારના જીવનની કેટલીક હકીકત અનુભવાથી પેદા થઈ શકતી નથી. તે ઉત્પન્ન કરવાને લેખકે, અંગત લાગણીઓ દોરે મૂકી સમભાવ સાથે સ્ત્રી પુરુષોના વચનો, કાર્યો, સમાજની જૂઠી જૂઠી સંસ્થાઓની ગતિનું અવલોકન, અભ્યાસ કરવો જોઈએ. કોઈ પશુ વાર્તા રજુ કરવા માટે, વિચારના પ્રતિષ્ઠાન માટે આ સધળું જરૂરું છે.

પરંતુ માત્ર હકીકત એકડી કરવામાં ફળ નથી. તેથી જ માત્ર વાર્તાની રચના થઈ શકતી નથી. કંઈક નૈસર્ગિક કૃતિ, નવીનતા બતાવવી એ ટૂંકી વાર્તાના લેખકનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ. વાર્તાની સામગ્રીમાં માત્ર ઉપર ઉપરની હકીકત નહિ પશુ તે હકીકતમાં મનુષ્યનો

આત્મા, શરીર, શિષ્ટાચાર, હેતુ, પ્રસંગ અને ચરિત્ર આવવાં, જોઇએ. ધડકતા, ઉછળતા માનવ હૃદયની માફક હકીકત હવંત, ઉન્માયુકત હોવી જોઇએ.

ટૂંકી વાર્તાની ખરી કીમત, તે જે ખતાવે તેમાં, તેમ તે વડે થઈ આવતી સંચના, અને અર્થમાં, રહેલી છે. કોઈ પણ આકર્ષક દેખાવ, ચરિત્ર અગર બનાવતું પોતાના વિચાર સુબળ મહત્વ બતાવતું; તેમાં સર્વમાન્ય, અને નિત્ય સાહસરતાના અંશ, ગૌરવ અર્પણ કરવાં તે કથા લેખકનો ઉદ્દેશ હોવો જોઇએ. ઘણા લોકો, ઘણી સીને જૂદી જૂદી દૃષ્ટિથી જૂએ છે. દરેકને જૂદી જૂદી અસર પણ થાય છે. આ દેખાવ, આ અસર, ખાસ પ્રસંગ, લેખક વાર્તા દ્વારા દર્શાવી શકે છે.

ટૂંકી વાર્તામાં વર્ણનનો વિસ્તાર આવી શકે નહિ તેમ આવે તો સસિક થઈ પડે નહિ. વર્ણનમાં પણ જે કોઈ વધારે આકર્ષક, મનોહર, સચક હોય તે જ આવતું જોઇએ. જુદા-ગીમાં કેટલીક સાધારણ બાબતો, નીરસ, નકામા પ્રસંગ, ઘણાં હોય છે તે કથામાં લાવવામાં કોઈ ફળ નથી. ટૂંકી વાર્તા, હવંતની નકલ માત્ર નહિ પણ હવંતની એક અમુક ખાતુ અગર મુદ્દાનું સરલ આલેખન હોવું જોઇએ.

વાર્તામાં ન્યાં સધી લેખકનું વ્યક્તિત્વ ન આવે ત્યાં સધી તે બહુ આકર્ષક થઈ પડતી નથી. વાર્તાલેખનમાં બીજાનો અનુભવ બિલકૂલ કામમાં આવી શકતો નથી. કોઈ પણ પ્રસંગ અગર આવિર્ભાવનો લેખકને પોતાને જે અનુભવ થયો હોય તેનું ચિત્ર તે સારી રીતે આપી શકે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે લેખકની તેમાં અદંતા આવવી જોઇએ. અગત્યની વાત, એટલી જ છે કે વાર્તાની સામગ્રી માટે, તેણે પોતાના અવલોકનારે જમત રહેવું જોઇએ.

કોઈ પણ બિનાથી પોતાને આનંદ, અગર સન્તોષ થવા જેટલી ઉબા, તેટલી ચોખ્ખો પોતાને પોતાને અનુભવ ન થાય ત્યાં સધી લેખકે પોતાનું લેખન બન્ધ રાખવું જોઇએ. જે પ્રસંગ કે ચરિત્રનું ચિત્ર તેને આપવું હોય તેના ઉડાણમાં તેણે ઉતરવું જોઇએ.

બુદ્ધિમાન લેખકોની સ્મરણ શક્તિ હમેશાં મજબૂત હોતી નથી. વાર્તાના લેખકે પ્રથમ પોતાના સાધન, પોતાની સામગ્રીના સંગ્રહ માટે એક નોંધપોથી રાખવી જોઇએ છીએ. તેમાં અમુક વિચાર, અમુક ચિત્ર માત્ર નહિ પણ મુખ્યમુદ્દા, નામ, લક્ષણ, વાર્તામાં દાખલ કરવા જેવા સસિક પ્રસંગ, ચરિત્ર, અસરકારક શબ્દો, કોઈ સુંદર સંકલનાના વિચાર, વાર્તાને ઉપ-ચોગી થઈ પડે તેવું વસ્તુ, વિચાર તેણે નોંધી રાખવાં જોઇએ. ટૂંકી વાર્તાના અમેરિકન લેખક હોયોર્નની નોંધપોથીએ કેવું ઉત્તમ કાર્ય કર્યું છે તે સર્વ વિદ્વાનો સારી રીતે જાણે છે,

રંજન એ જ માત્ર વાર્તા લખવાનો ઉદ્દેશ હોવો ન જોઇએ. રંજન સાથે શિક્ષણની જરૂર છે. આથી જ ઉદ્દેશયુક્ત વાર્તાનું મહત્વ વધ્યું છે. સુશિક્ષિત વર્ગ ઉદ્દેશયુક્ત વાર્તાઓને જ પસંદ કરે છે, ઉદ્દેશ વગરનું જેમ માનવ હવંત નકામું થઈ પડે છે તેમ ઉદ્દેશ વગરની વાર્તાઓ કાલ્પ આનંદ આપે છે, પરંતુ નકામા જેવી થઈ પડે છે. આ કારણથી ક્રાન્સ અને અમેરિકામાં ઉદ્દેશયુક્ત વાર્તાના લેખન પ્રત્યે, વિસિદ્ધ લેખકોનું લક્ષ વધારે છે.

ફરેક રસિક વાર્તામાં સંકલના હોય છે. સંકલનાનો પાયો એક અમુક વિષય, વિચાર, ઉદ્દેશ પર રચાયેલો હોય છે. કોઈ એક અમુક બનાવની અસર, ખરી વસ્તુ સંકલના. અગર કાલ્પનિક સ્થિતિ, કોઈ પણ પ્રકારની વૃત્તિ કે અસ્તિત્વના કોઈ ખ્યાલથી, વાર્તાની સંકલનાનો આરંભ થાય છે. વાર્તા લખવાની વૃત્તિ જે વડે ઉત્કેરાય છે, વાર્તાને હલાવનાર જે મુખ્ય બળ હોય છે, જેના પર વાર્તાના અસ્તિત્વનો આધાર છે તેવા કોઈ વિષય, વિચાર, ઉદ્દેશની હમેશાં જરૂર રહે છે. માત્ર અમુક બનાવ આમ બન્યો એવું બતાવે તેવી, કોઈ મુખ્ય વિચાર અગર ઉદ્દેશરહિત વાર્તા ઉત્તમ પદ મેળવી શકતી નથી.

વાર્તાની મુખ્ય બિના જેના પર વાર્તાની રચનાનો આધાર હોય છે તેના જૂદા જૂદા વિભાગ અને વિષયની સંકલના સુસંબદ્ધ હોવી જોઈએ. તેમાં પરસ્પર વિરોધ આવે એ ઈષ્ટ ગણાતું નથી. તેથી રસની ક્ષતિ થાય છે. પાત્રલેખન અને સંકલનાનો વિકાસ યતાં યતાં મુખ્ય બિના પર લેખકે એવી સરસ રીતે આવવું જોઈએ કે વાચકના હૃદય પર તે મુખ્ય બિના નિઝલ અને આકર્ષક રહે. વાર્તાની સમગ્ર ગતિમા જે ચાલુ વ્યાપાર જોવામાં આવે છે તેની નિયમિત યોજના-તે વસ્તુસંકલના કહી શકાય. સાદમ્ અગર પગલમની કોઈ વાર્તામાં વસ્તુ સંકલના હોવાનો સંભવ નથી કારણ કે તેમા માત્ર અમુક જાણવા જેવી બાબતનું બયાન જ હોય છે. અર્થપુક્ત, ઉદ્દેશાત્મક વાર્તાઓમાં સંકલનાની ઘણી જરૂર રહે છે કારણ કે ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે કોઈ યોજના ઉભી કરવાની જરૂર રહે છે.

વસ્તુસંકલનાનો વિસ્તૃત અર્થ ફરીએ તો યોજના અગર નકશો જ થઈ શકે છે. કેટલાક એમ કહે છે કે કથામાં સંકલના હોવાની જરૂર જ નથી, કારણ કે માનવ જીવનમાં હમેશાં સંકલના હોતી નથી. ખરી વાત છે કે માનવ જીવનમા ઘણા બનાવ નીરસ હોય છે. એ સંધળા વાર્તામાં આણવા એ પણ ગસહીન થઈ પડે માટે જીવનમા જે કોઈ અગત્યનું, ઉપયોગી હોય તે પસંદ કરી વાર્તાની વસ્તુસંકલના કલા વડે થવી જોઈએ.

ટૂંકી વાર્તાની સંકલના શુચ્ચવણુ બરેલી નહિ પણ સંગ્રહ હોવી જોઈએ. સાદી સંકલના જ સ્વાભાવિક છે અને બળવાન હોઈ શકે છે. એક ઉદ્દેશથી તે રચાવી જોઈએ, અને તેની અસરમાં એકતા જોઈએ. વાર્તા લખવી શરૂ કરતાં લેખકે પ્રથમ તેની મુખ્ય બાબત ઉપર અને પછી તેના અન્તિમ ભાગ ઉપર આસ દૃષ્ટિ રાખવાની જરૂર છે.

રસની જમાવટ માટે વાર્તાનો પ્રવાહ જલદી અને અસ્ખલિત વહેવો જોઈએ. લાંબાં લાંબાં વર્ણનો, સંવાદો અને સજ્જોની બરતીથી આ પ્રવાહ અટકે છે. શેલી. વર્ણનને બદલે સચ્ચનાથી, કુશળ પસંદગી અને રહાપણુ બરેલી કાપકપથી ટૂંકાં ટૂંકાં વાક્યો અને અસરકારક સજ્જો વડે પ્રવાહ આનન્દ

સાથે આગળ વધે છે.

- કેટલાક લેખકો પોતાના લેખમાં માત્ર સજ્જો જ બરે છે. અર્થ અગર વિચારના પ્રકાશન માટે જે આવશ્યક સજ્જો જોઈએ તે કરતાં વધારે સજ્જો તેઓ પોતાના લેખમાં ઠસે છે.

આથી લેખ બારે અને કંઠાળો આપનાર થઈ પડે છે. શૈલીના આડમ્બર અને બલ્યતા કરતાં, સુરજનો સરળતા અને સુન્દરતાને વધારે પસંદ કરે છે. ભાવ અને વિચાર પ્રદર્શન વિનાનાં ભાષા અને શૈલી વ્યર્થ છે. ટૂંકી વાર્તામાં લાંબાં લાંબાં વર્ણનો, લાંબા લાંબા સંવાદ અને ઉપદેશાત્મક વચનોના ગણગણાટ કરતાં, તેમાં સ્પષ્ટ અને દૃઢ સંભાવણું, ટૂંકા પણ મીઠા અસરકારક સંવાદ, તથા ઉપદેશ, સંક્ષિપ્ત અને પરાક્ષ હોવો જોઈએ. વસ્તુસંકલના એવી ડિલેટ, એવી શુંચવણ બરેલી ન રાખવી જેથી વાચકને તેનો ઉદ્દેશ સમજવાને, તેનું રહસ્ય જાણવાને માથાકૂટ કરવી પડે. વાર્તાના વાચનનો હેતુ, વિશ્રાન્તિ, આનન્દ, શિક્ષણ, વિચાર, સ્વચનાઓ આપવાનો, કુતૂહલ જાગ્રત કરવાનો હોય છે અને જેટલે અંશે આ સામગ્રી, તેને અનુકૂળ સંકલના પૂરી પાડવામાં લેખક વિજયમાન થાય છે તેટલે અંશે તેનું લેખન શ્રેષ્ઠ પ્રિય થઈ પડે છે. સંજોગો અને વર્ણન કરતાં, પાત્રલેખન તરફ નવલકથા અને વાર્તાના લેખકે વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ છીએ.

ટૂંકી વાર્તામાં ચરિત્રાલેખનની અગત્ય કાંઈ ઝોઝી નથી. ચરિત્રાલેખન માટે નિરીક્ષણની ખાસ આવશ્યકતા છે. જનરલભાવમાં વિચિત્ર અગર વિલક્ષણ શું છે પાત્રાલેખન. તેની તપાસ કરવી એ હમેશાં લેખકનો હેતુ હોવો જોઈએ નહિ. છતાં ચરિત્રાલેખન એવું અગત્યનું જોઈએ કે માનવજાતિને તે સંતત રસ પૂર્ણ લાગે. અમુક ચરિત્રનું નિરીક્ષણ કર્યા પછી પ્રથમ તો લેખકને પોતાને તે વિષે અભિપ્રાય બાંધવો પડે છે. આ કારણથી લેખકે પોતાનો સ્વભાવ, પોતાની વૃત્તિઓ, પોતાના આધારો સમજવાની આવશ્યકતા છે. તે પોતે કાંઈ સમજતો હોય તો જ બીજાને સમજાવવાની યોગ્યતા તે બતાવી શકે. અનુભવસિદ્ધ પાત્રાલેખન જ આકર્ષક થઈ શકે છે. સંસર્ગમાં આવતાં અમુક પાત્રના ચરિત્રનું અવલોકન કર્યાબાદ તેને લેખમાં સ્થાન આપવા લેખકને ધ્વિજા થાય તો આસપાસના સંજોગોમાં તેણે એવો ફેરાર કરવો જોઈએ કે તે ઝોળખાઈ આવે નહિ.

નવલકથામાં કાંઈ પાત્રના ચરિત્રનો ક્રમશઃ વિકાસ બતાવી શકાય છે; એક પાત્રની બીજા પાત્ર પર શી અસર થાય છે તે જણાઈ આવે છે. પરંતુ ટૂંકી વાર્તામાં કાંઈ પૂરું પાત્ર, અગર તેના જીવનનો મોટો ભાગ આવી શકતો નથી. કાંઈ પણ પાત્રના જીવનનો અગત્યનો, મુદ્દાનો વિભાગ જે વડે તેના જીવનની કાંઈક તુલના થઈ શકે તે તેમાં આવે છે. જીવનના નાના મોટા પ્રસંગ અગર બતાવોની ટૂંકી વાર્તામાં પસંદગી કરવામાં આવે છે. પાત્રના દેખાવનું સંપૂર્ણ ચિત્ર પણ, સમસ્ત જીવનચરિત્રમાં આવી શકે. એક અમુક પ્રસંગ કે કારણથી મનુષ્યના અપાયલા ચિત્રમાં દેખાવના વિસ્તારની અગત્ય નથી. ચરિત્રના પૃથક્કરણમાં પણ અમુક મુદ્દાનું, જીવનના અમુક અગત્યના વિભાગનું, પૃથક્કરણ કરવું આવશ્યક છે. પાત્રનાં વચન, સંવાદ, તેમનાં કામકાજનાં સવિસ્તર વર્ણન કરતાં તેનું સંક્ષિપ્ત પણ સ્પષ્ટ દિગ્દર્શન થવાની જરૂર છે.

પાત્રની વાતચિત ખરેખરી, સંભવિત હોવી જોઈએ, તેમ અમુક પાત્રને અનુસરતી હોવી જોઈએ. સંભાવણીની પદ્ધતિ ઉપરથી પાત્ર ઝોળખાઈ આવે એવી યોજના થાય ત્યારે જ તે સફળ કહેવાય. વાતચિતમાં વાતચિત કરનારનું વ્યક્તિત્વ તેમ વૃત્તિઓ આવવાં જોઈએ. વાતચિતમાં, પણ, કાંઈ, અમુક અગત્યના પ્રસંગ, વાંચવાની ઉત્સુકતા ઉત્પન્ન કરે તેવું કાંઈ હોય છે તો જ તે પ્રિયતા પ્રાપ્ત

કરી શકે છે. વાતચિત બહુ મજાની હોવી જોઈએ પણ તેમાં કૃત્રિમતા દાખલ ન થાય તેવી સંભાળ રખાવાની જરૂર છે. બાવનાત્મક વાતચિત હોય ત્યાં જ સાધારણથી જૂરી વાત સંભવી શકે.

વર્તમાન નાટ્યકારોની માફક વાર્તાના કેટલાક લેખક એક બાબત બહુ મોટી જૂલ કરે છે. વાર્તાના સમય અને સ્થાનને અતુલ્લ પરીધાન, રીતરિવાજ, સંભાવણુ, કાલ અને સમયની આચારવિચાર અને ઇતિહાસની ચોજના વાર્તાના વસ્તુ અને પાત્રમાં ગણનામાં જામ, યતી નથી, તેથી વાર્તાની વાસ્તવિકતા બતાવવામાં લેખક નિષ્ફળ જાય છે. દૃશ્ય તરીકે વિક્રમાદિત્યના સમયની વાર્તામાં, છુટ, પાટલન, પાસ્ટરોફિસ, ઓરિપતલ, ક્વોન્ટાઈન, જાહેર સભાઓ એવી આધુનિક બાબતો આજુબાજુ આવે તો લેખનનો તે એક બહુ મોટો દોષ કહેવાય. વાર્તાના ઉદ્દેશ ગમે તેવો હવ્ય હોય, તેવું વસ્તુ ગમે તેવું સુંદર હોય પરંતુ સમય અને સ્થાનને અતુલસરતા યોગ્ય સંયોગોની ઘટના કરવામાં ન આવે તો વાર્તાથી ધારવામાં આવેલી, ચિત્રની સુંદરતા, સંપૂર્ણતા તેમ સાચકતા રચુ યર્થ શકે નહિ.

નવલકથામાં જેમ અદ્ભુત તત્વ હોય છે અને જેને લીધે તે અદ્ભુત કથા કહેવાય છે તેવી જ રીતે ટૂંકી વાર્તામાં પણ અદ્ભુત તત્વ આવી શકે. વાર્તામાં અદ્ભુત તત્વ. વાસ્તવિક માનવ જીવન ઉપર વધારે ધ્યાન આપનાર વિવેચકો વાર્તાના અદ્ભુત તત્વને પસંદ કરતા નથી. પરંતુ માનવ જન્મ, મૃત્યુબળુ જીવન, તેની ખુદ્દિ, આત્મા એ સર્વમાં એવા અદ્ભુત અંશ રહેલા છે કે કેટલાક અદ્ભુત અંશ વાર્તામાં આવવાથી વાર્તા કૃત્રિમ, કે અસંભવિત બનવાનો ખતરો, ઉડો વિચાર કરનારને, સંભવિત, સ્વાભાવિક, અને સુંદર લાગે છે.

ઉત્તમ કથાનું એક મુખ્ય લક્ષણ એ હોય છે કે દિલસોજ વાચકના હૃદયમાં તે લાગણી ઉત્પન્ન કરી શકે છે. જે જે કથાઓમાં આ બળ વધારે હોય છે તે લાગણીની અગત્ય. સાહિત્યમાં પ્રથમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે એટલું જ નહિ પણ વાચક વર્ગને તે વધારે આકર્ષે છે. જે લેખકમાં વાચક વર્ગનાં હૃદય જાગ્રત કરવાની, હલાવવાની શક્તિ ન હોય તેણે પોતાના નિરીક્ષણ અને અનુભવથી તેનો વિકાસ કરવો જોઈએ, અને ત્યાં સુધી વાર્તાલેખનની પ્રવૃત્તિમાં તેણે પશું જોઈતું નથી.

હાલની ઘણી કથાઓમાં, નાયક નાયિકાના, પતિપત્નીના ત્યાગ રહિત, સહેલા, ક્ષણિક, વિકારમુક્ત, નાણુક, તકલીદો પ્રેમનું પ્રદર્શન કરવામાં આવે છે તેને બદલે જ્યાં સુધી તેમાં દંદતા, ગમ્બીરતા અને પવિત્રતાના અંશ આવશે નહિ ત્યાં સુધી ખરી પ્રીતિ, રનેહ, દયા, પરાપકાર, નિર્બળતા, દંદતા, ત્યાગ અને વીરત્વ આ હવ્ય સદૃશ્યો વાર્તામાં તેમ જગતમાં યોગ્ય સ્થાન મેળવી શકશે નહિ. જગતમાં, યુવકયુવતીઓમાં, પ્રેમના આવેગનું અસ્તિત્વ અગત્યનું છે પરંતુ કથાના લેખકને આ સાથે બહાદુરી, ધૈર્ય, જનદયા, ન્યાય, પરાપકાર આદિ ઘણા વિષયો લેખન માટે મળી શકે છે. માત્ર અમુક છાકરી જોઈ, પ્રીતિ યર્થ, તેની

સાથે લામ કરવાની ઇચ્છા થઈ, પરંપરા અને સુખી થયાં, એ પ્રકારનું જ વસ્તુ પ્રસંદ નહિ કરતાં અન્ય ઉત્તમ વસ્તુ વાર્તાના લેખકે પ્રસંદ કરવું જોઈએ.

અન્યની આપત્તિ જોઈ આપણને જે લામણી, જે સમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સાહાય્યભૂત થવાને આપણને જે વૃત્તિ થાય છે. અને તેવી સહાયતા હાસ્ય અને કરુણા. કરતાં આપણને જે આનન્દ થાય છે તેનું ચિત્ર કથાસાહિત્યમાં ઘણી મનુષ્યત છાપ પાડી શકે છે. આપણે સર્વ એક જ પિતાનાં સંતાન છીએ. રાજ અને પ્રજાજન, ધનવાન અને નિર્ધન જન્મથી સર્વ સમાન છે, તે આપણામાં રહેલી સહાનુભૂતિ, કરુણાની લાગણી ઘણી સરસ રીતે સિદ્ધ કરે છે. જે વાર્તાઓ વાચકના હૃદયમાં, સહાનુભૂતિની, કરુણાની લાગણી, વિશેષ ઉત્પન્ન કરી શકે છે તે પરિણામે જનસમાજને ઉત્તમ કરવામાં વધારે સાહાય્યભૂત થાય છે.

મનુષ્યજીવન હમેશાં આનન્દ અને ઉદ્વેગથી મિશ્ર રહે છે એટલે જે વાર્તાઓમાં, જે કથાઓમાં, હાસ્ય અને કરુણાનાં તત્વોનું સુન્દર મિશ્રણ હોય છે તે ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આનન્દ અને ઉદ્વેગ એ લાગણીઓમાં એવો સંબંધ છે કે કરુણાજનક પ્રસંગો વાચકને હમેશાં પ્રિય ન લાગે તેમ કરુણ તત્વ વિતાનાં, કેવળ આનન્દજનક ચિત્ર પણ પ્રિયર થઈ પડે નહિ. હાસ્યના, આનન્દના તો કોઈ પ્રસંગ હોય, દૂચકા હોય. માનવ જીવન તદ્દન ઉદ્વેગમય કે સર્વાંશે આનંદયુક્ત હોઈ શકે નહિ. જીવનમાં તેનું જેમ મિશ્રણ હોય છે તેમ વાર્તામાં હાસ્ય અને કરુણાનું મિશ્રણ વધારે સ્વાભાવિક અને આકર્ષક થઈ પડે છે. હાસ્ય રસમાંથી અશ્લીલતા અને હલકાઈનાં તત્વ હમેશાં દૂર રહેવાં જોઈએ. શિષ્ટતાયુક્ત હાસ્ય રસ જ સન્માન પાત્ર હોઈ શકે છે.

આપણા કથાસાહિત્યમાં હજી સુધી રસની, આનન્દરસિની. અભિવ્યક્તિ બરાબર થઈ નથી. હેતુ, ઉદ્દેશ, વાર્તામાં જરૂરનો છે. પરંતુ વાર્તામાં તેને હક બહેાર અગત્ય આપી, ગંભીર તત્વ હમેશાં વધારે દાખલ કરવાં, હાસ્યનાં તત્વોને નરમ પાડવાં, તે, જીવન, માત્ર શ્રમપૂર્ણ, દુષ્કર્મ અને આનન્દરહિત છે, એવું બતાવવા જેવું થાય છે. જીવનનું આશાજનક ચિત્ર જેને આપણે છે, મનુષ્ય હૃદયમાંથી જેને નિરાશા અને ખિન્નતા દૂર કરવાં છે, માનવ જીવન જેને ઉત્તમ આનન્દથી અનુવાળવાં છે, તેણે જીવંતીના ઉદ્વેગ સાથે, જીવનનાં ગંભીર તત્વ સાથે, જીવનના આનન્દનું રસિક મિશ્રણ કરવું જોઈએ છીએ. હાસ્ય રસની ઉત્પત્તિ માટે કોઈ નિયમ હોઈ શકતા નથી. હાસ્ય રસની જમાવટ કરનારે અમુક નિયમને અધીન રહેવું જોઈએ એવું કોઈ નથી. લેખક પોતે આનન્દ અનુભવે છે, અને તેનો આનન્દ વાચક વર્ગમાં વિસ્તરે છે કે કેમ તે જ આપણે જોવાનું છે.

એક સુન્દર ચિત્ર જોવાથી, એક ગદ્ય સંગીત શ્રવણ કરવાથી જે આનન્દ ઉત્પન્ન થાય છે, સદૃષ્ટિના જે ઉદ્ઘાસ પ્રકટ થાય છે, તે જ આનન્દ અને ઉદ્ઘાસ એક ઉત્તમ દ્રુતી વાર્તાનું વાચન ઉપજાવી શકે છે. કોઈ કાવ્યમાં તેનો પ્રસ્તાવ, તેનું આમંત્રણ, તેનું મંગલ, જેમ આકર્ષક હોય છે તેમ વાર્તાનો આરંભ પણ દ્રુતી છતાં રસિક હોવો જોઈએ. વાર્તાના

આગળ વધવામાં કાષ્ઠ વિશેષ આવશે ન જોઈએ. સરકારના, સુન્દરતા અને સરળતા સાથે સંબંધપૂર્વક આગળ વધવી જોઈએ. સર અને તાલની એકતાના સુનિયમના પાલનથી જો સંગીત મજા આપે છે તેમ ટૂંકી વાર્તામાં પણ અને વિચારના આવેખનની એકતા વાચકને આનન્દ આપે છે. વાર્તાનો આરંભ, વાર્તામાં રહેલા પ્રશ્નનું નિરાકરણ, વાર્તાનો અન્ત, એ સર્વેની રચના, એવી સરસ, એવી સુન્દર, એવી યુષ્ઠી ભરેલી થવી જોઈએ કે વાચન પૂરું થતાં લેખક અને વાચક અત્યંત આનન્દ અને સન્તોષ સાથે છૂટા પડે.

ડાહ્યાલાલ લક્ષ્મણ (અન્ધસમાજ.)

રક્ષણીય પૂર્વ આફ્રિકાનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

(અનુસન્ધાન ૫૪ ૫૫૧ થી.)

એમાનના એલ્યુસાઇદી વચના ખગ મજા પુરુષ ઈમામ મહમદ ખીન સૈયદે ૧૭૮૫ માં તેનાં સર્વોપરી આધિપત્યનો અગ્રથાથી સ્વીકાર કરવા સાર મઝદૂઈ લોકોને જોરજુલમથી ફરજ પાડી; પરંતુ પાંચમા એલ્યુસાઇદીના સૈયદ સૈદખીન સુલતાનના ૧૮૦૬ માં થયેલાં રાજ્યા શોહણ કુદી મરકતનાં રાજ્યને તેના આફ્રિકાના પુરુષોની પુનઃ પ્રાપ્તિની પુક્તિ રચવાનો આશ્ચ પણ આવ્યો નહતો.

પાટના લોકો જમને મઝદૂઈ લોકોએ હંફાવો નાખી વધ કર્યા હતા તેમની માગણીથી ૧૮૨૨ ના સૈયદ સૈદે પાટે અને પેખ્યા કબજે કર્યા અને મોગ્યાસાને પણ તેમ કરી લેવાની ધમકી સાથે સાવચેતી આપી.

મઝદૂઈ લોકોના સુલેમાનખીન અલી નામના રાજાએ ગ્રેટબ્રીટનની સ્થાપની થાચના કરી જે થાચનાની તે સમયે (ડીસેમ્બર ૧૮૨૩) આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારાપર ફર્યા કરતાં એન્જેલ બ્લાણુ “ખારા કાઉટા” ના અધિપતિ કેપ્ટન વાઈડલે યોખ્ખી ના પાડી. તેમ છતાં પણ મઝદૂઈ લોકો તેમની હદમાં બ્રીટીશ વાવડો ચડાવવા લાગ્યા. બ્રીટીશ બ્લાણુ “લીવન” ના અધિકારી કેપ્ટન ઓવનને ૧૮૨૪ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં આ વાવડો હડતો માણુમ પડવાથી તેણે બ્રીટીશ સરકારની મંજુરીથી એક અલ્પકાળે સ્થાપી રક્ષણીય રાજ્ય (Protectorate) રચાવ્યું. લેફ્ટેનન્ટ આર.એન.રીટઝ (જેના સ્મરણાર્થે પોર્ટ રીટઝ નામ પાડવામાં આવ્યું છે) ને રેસીડેન્ટ નિમવામાં આવ્યો હતો અને તેનાં મેજી પદાત અપ સમયમાં શીલીપ્સ નામના બ્લાણુમાંના મુખ્ય અધિકારીને તેની જગ્યાએ નિમવામાં આવ્યો હતો. તો પણ બ્રીટીશ સરકારે રક્ષણીય રાજ્ય રાખવાની તા પાડી અને જે વર્ષનાં અતર પમાત પોતાનું રક્ષણ પાણું ખેંચી

લીધું. અને સલીન ખીન અહમદ જેણે સુલેમાન ખીન અલીને પદબદ્ધ કર્યો હતો તે વંશ પરંપરા મત પોતાનો વાલીપણાનો હક કાયમ રાખી અને શહેરની ઉપજનો અર્ધો ભાગ આપવાની શરત કરી ૧૮૨૮ માં સૈયદ સૈદને શરણે ગયો. જે કે આવી રીતે સલાહ થઈ ગઈ. સુલેહ વર્તવા લાગી તો પણ તે કેવળ અસ્પાયુષી જ હતી. મસ્કતવાળાની સત્તાનું ઉન્નત્તર કરવા મઝદૂઈ આરબોએ કરેલા બે નિષ્ફળ-વ્યર્થ પ્રયાસો પશ્ચાત્ત સૈયદ સૈદ ૧૮૩૭ માં મોઝામ્બાસા લીધું અને તે સમયે ત્યાં રાજ કરતા મઝદૂઈ રાશીદખીન સલીમને છળકપટથી પકડ્યો અને તેને ક્રુધિત અને તૃપિત અવસ્થામાં મારી નાંખવા સાડ તેના ૨૪ અનુયાયીઓ સહિત બંદર આબાસના કારાગૃહમાં મોકલાવી આપ્યો.

આવી રીતે મઝદૂઈની સત્તાનો લય થયો—તુર્કી પડી. રાજ્યનાં ઐક્યના બે વિભાગ પડી ગયા. વડી સાખાવાળા ગાઝીમાં અને લઘુ સાખાવાળા ટકાઉ-શુમાં રચનાંતર કરી રજુ ન્યાં તેઓ ન્હાના રાજ્યો તરીકે રાજ ચલાવતા હતા. આ રીતિ જે કે ૧૮૫૫ સુધી કાઈ દહાડો કાયદેસર રીતે સ્વીકારવામાં આવી નહોતી.

૧૮૩૨ માં સૈયદ સૈદ પોતાની રાજધાનીનું રચનાંતર કરી મસ્કતથી જંગબાર ઉપાડી લાવ્યો. ન્યાં ૧૭૮૪ ના વર્ષે થયાં લામુની માફક અરબસ્તાનથી નિમેસો અમલદાર રાજ ચલાવતો હતો. એકમીરલ ખસેનેદ તબેના ખ્રીદીશ બ્હાણુ “હ્યો પડ” ની અમલદાર મંડળી માંહેના એક લેફ્ટેનન્ટ ખીસેકે શહેરની હકીકત આપી હતી. બોનાપાર્ટનાં રક્ત સમુદ્ર વાટે ઇન્ડીયા પ્રતિ આગમનના યત્નને ભાગી. પાડવાને વારને આ બ્હાણુને મોકલવામાં આવ્યું હતું. ખીસેક લખે છે કે—“શહેર થોડાંક ઘરોનું બનેલું છે, બાકીનાં બધાં ઘાસની સાદડીનાં ઝુપડાં છે જે ઘણાં સ્વચ્છ છે.” આ ઉપરથી એમ માલુમ પડશે કે ઇમારતો બાંધવાના કૌશલ્યની ઉભાં અને આડાં પાતળાં, લાકડાંના તાટાં પર મારીના સ્તર લગાડી દિવાલો બનાવવાની રીતિ (wattle and daub system of architecture), જે અધુના સામાન્ય થઈ પડી છે, તે સમયે જંગબારમાં પ્રચલિત નહોતી. દુર્ગ જે મૂળ પોર્ટુગીઝ લોકોએ બાંધ્યો હતો તેને લીવાલીવાળા હાકેમો માંહેના એક યાફુદી નામના એખીસીનીઅન લીવાલીએ ૧૮૦૦ ના વર્ષના અરસામાં સમાર્યો હતો.

થોડાંક જ વર્ષના અંતરે જંગબાર કિનારા પર આવેલાં શહેરોમાં એક વિપુલ-મોટું અને ઘણું જ અગત્યનું શહેર થઈ પડ્યું હતું. ૧૮૩૬ માં સૈયદની કોર્ટમાં અમેરીકન લોકોએ એક વ્યાપારિક પ્રતિનિધીય સ્થાન* સ્થાપ્યું અને ક્ષેત્રમાં પ્લેલ બેલા જ દોવાથી તેઓએ પૂર્વ આફ્રિકામાં તેઓની સુતરાઉ કાપડ અને લોખંડના સામાનનો બહોળો ફેલાવ કર્યો. ચાર વર્ષ પશ્ચાત્ત લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ હેમરટનને જંગબારમાં તેનું સુખ્ય સ્થાન બનાવવાની આજ્ઞા કરી “હિઝ હાઇનેસ ઇમામના રાજ્યમાં ખ્રીદીશ એલચી અને એચ. ઇ. આઈ. કંપનીના એજન્ટ” તરીકે મોકલવામાં આવ્યો હતો. ૧૮૪૪ માં ફ્રેન્ચ એલચી આવી જંગબારમાં રહ્યો અને તદન્તર કમેકમે પોર્ટુગાલ (૧૮૩૯,) ઇટાલી, બેલ્જિઅમ અને જર્મની (૧૮૮૫) અને ઑસ્ટ્રીયા હંગેરી (૧૮૮૭) આદિના એલચીઓ નીમવામાં આવ્યા.

અમેરીકન લોકો જોકે જંગલાર અને પૂર્વઆફ્રિકામાં વ્યાપારાદિ મહત્ત્વ કાર્ય કરવા-વાળા પ્હેલપ્હેલાજ ગેરા લોક હતા તથાપિ કેન્યા અને એથી ઉત્તરતે દરજ્જે સ્પેન અને પોર્ટુગલના લોકોએ ૧૮ મી સદી થયાં ટાપુ અને મહા ભૂમિ બંનેએ સ્થેલાં વિહાર ક્ષેત્ર તરીકે માન્યાં ગણ્યાં છે કે, જે ક્ષેત્રોમાંથી શુલામોનાં ઉપધાનો-થાપણોની પ્રાપ્તિ કરી તેઓ અને આરબ લોકો મરકત, ઇન્ડીઆ, ગેરેસીઅસ અને દક્ષિણ અમેરીકા મગવી દેતા.

એચ. ઈ. આઈ. કંપનીનાં વ્હાણુ 'ટરનાન્ડો'ના કેપ્ટન સ્ત્રીએ ૧૮૧૧ માં એવેલ આસટો કહાડયો હતો કે જંગલારમાંથી પ્રતિ વર્ષ ૧૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦ શુલામોનો નિકાસ થતો હતો જ્યારે આયાત આશરે ૧૫૦૦૦ હતી. ફક્ત શુલામ વેચવાના વ્યાપારનો પ્રતિ-બંધનિપેધ કરવાના ઉદ્દેશથી જ ઇંગ્લાન્ડે પૂર્વઆફ્રિકામાં પગપેસારો કાઢ્યો અને જંગલારના સુગંધતાન સાથે આ સમ્બન્ધે પ્હેલપ્હેલું કરારપત્ર ૧૮૨૨ માં કરવામાં આવ્યું. શુલામગીરીનો પ્રધેવસ કરવાનાં મહત્ત્વવાળાં કાર્ય—જે ઇંગ્લાન્ડે ત્રગર મદદે કર્યું છે—ને ફિજીબૂત કરવામાં ૮૦ વર્ષ લાગ્યાં છે પરંતુ એક સત્ય હકીકતને વાગ્તે તેણી (ઇંગ્લાન્ડ) મગરૂબ છે કે, તેણીના પરિશ્રમે કરીને જ પૂર્વઆફ્રિકાની શુલામો વેચવાની મારકેટો બધે યર્થ છે અને શુલામગીરીનો અવસાન આવી ગયો છે. સીદી લોન્ડોને હવે તેઓનાં ઘરોમાંથી છીનવી લેવામાં આવતાં મધી, આંદરના બાગમાંથી કિનારા પર આવવાની ભીતિ અને જુલુમ શુભરવામાં આવતો નથી તેમ જ શુલામી વ્હાણુમાં એસી મુસાફરી કરવા ત્રાસ વર્તાવવામાં આવતો નથી.

સૈયદ સૈદની કારકિર્દીમાં એકલું જંગલાર જ કાર્થ અમલનાં બંદર તરીકે ખીલવવામાં આવ્યું નહોતું પરંતુ મોઝામ્બિકા અને લાસુ પશુ તદરૂપ બન્યાં હતાં. આખાય કિનારાને આધીન સર કરવામાં થોડોક કાળ વ્યતીત થયો અને અન્ય નગરોની સાથે સિયુ, પાટે અને ફાલા એ તેને અતિશય શ્રમ આપ્યો હતો. પાટેના નાબાહાન્ રાજાની પ્રથમની મદાઈથી સિયુને મત્તરની સદીમાં બેહક ખમતું પડ્યું હતું અને તેઓનું રક્ષણુ-બચાવ કરવા માટે ત્યાંના (સિયુના) લોકોએ જે નાબાહાન્ લોકોને હાંકી કહાડવામાં ફતેહમંદ નિવડે તો શહેરની ઉપજનો અર્ધ ભાગ આપવાની કબુલાત આપી સામેની મહાભૂમિ પર વસતા સોમાલી લોકોની સહાયની યાચના કરી. તેઓએ તેનો સ્વીકાર કર્યો અને સિયુને બચાવી લીધું. દ્વિ પ્રકારનું વિચિત્ર રાજ્યપ્રકરણુ બાંધવામાં આવ્યું. ફેમાઓ (અગાઉ એશીઆમાંથી આવી અને વસનાર લોકોને વંશ જ) અને સોમાલી શેખ એકબીજાનાં સ્વપ્રકરણુથી વ્યવસ્થા રાખતા હતા. આ પદ્ધતિ ૧૮૧૨ સુધી ચાલી. જે વર્ષમાં મટાકા નામના ફેમાઓ શેખે સઘળી સત્તા તેના હસ્તમાં લઈ લીધી. સોમાલીઓએ સૈયદ સૈદને વિરમ્મિ કીધી. શહેરને કબજે કરવા તેણે ૬ ફૂી જનવારી ૧૮૪૩ ના રોજ અત્યન્ત શ્રમ લીધો, કિન્તુ તે નિષ્ફળ નિવડ્યો. વળતાં વર્ષમાં પશુ વ્થા શ્રમ લેવામાં આવ્યો હતો અને આખરે સૈયદ સૈદ અને મટાકાનાં મર્જોના પરિણામે ૧૮૬૫ પશ્ચાત સિયુના શેખે જંગલારના સુવત્તાનની સર્વોપરી સત્તા સ્વીકારી. પાટેના લોકો સિયુના લોકો સાથે બળી ગયા અને ૧૮૬૬ સુધી તેઓનું સ્વાર્થ્ય ટકાવી રહ્યા. ક્રીશ એક મ્જીમીન સેફ જેને પછીથી ગવરનર બનાવવામાં આવ્યો હતો તેના પ્રયત્ન અને જાગ્રેહનું ભોગ યર્થ પડ્યું અને ઇમ્પીરીઅલ ક્વીટીશ ઇસ્ટ આફ્રિકા કંપનીના એજન્ટોએ તેને પદબ્રષ્ટ કરી જંગલારમાં મર્ચ ૧૫મ્ (૧૮૯૬) કારાજીદમાં કેદ કર્યો ત્યાં સુધી તેણે આવી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું.

સૈયદ સૈદના શનિભૂત નિવરણ મહત્ત આશયોમાં એક એ હતો કે તેણે જંગખારની છેક સમીપની મહા ભૂમિથી તે દૂર દેશ જે અધુના કોંગો પ્રી સ્ટેટસ કહેવાય છે ત્યાં સુધી વ્યાપારનાં મથકો બનાવ્યાં. આરખોનું છેક અનુકરણ કરી યુરોપીય શોધકોએ પૂર્વ આફ્રિકાના ગર્ભમાં પર્યટન કર્યાં અને છેલ્લી ઓગણીસમી સદીના અન્તિમ ભાગમાં દરેક દિશાઓમાં સર્શો (Expeditions) કરવામાં આવી હતી અને તેના પ્રતિફળથી આ દેશ જે તત્પર્યંત બિજકૂલ આણીદો અને અજળપ્યો હતો તે અધુના ખુલ્લો થઈ ગયો છે. ૧૮૪૮ અને ૧૮૪૯ માં રેફનેન્ઝ અને ક્રિફ વાઈન્ટસ કીલીમાન્જરો અને કેનિયાની શોધ કરી; ૧૮૫૭ માં બક્ષટન અને સ્પેક્ટોએ લેક ટાન્ગા નૈકમાં સુસારી કરી, અને ૧૮૫૮ માં સ્પેક્ટો લેક વીકટોરીઆમાં આવી પહોંચ્યો; સ્પેક્ટો અને ગ્રાન્ટે યુગાન્ડાના રાજા મટેસાની સુલાકાત લીધી અને નાઇલના પ્રદેશમાં ઉતર્યા જેના કંઠ પર તેઓ ૧૮૬૨ માં સર સેમ્યુઅલ બેકરને મળ્યા; બિન્ન બિન્ન રસ્તાઓથી સુસારી કરી કેમેરન અને સ્ટેન્લીએ આફ્રિકાનું અતિક્રમણ કર્યું. ૧૮૮૨ અને ૧૮૮૩ માં ફ્રીચર અને રોમ અને મસાઇના દેશમાં પગપેસારો કર્યો; અને કાઉન્ટ ટેલેકીએ ૧૮૮૭ માં લેક્સ ફોલ્ક અને સ્ટીફીની શોધ કરી.

સૈયદ સૈદ ૧૮૫૬ માં સમુદ્રમાં મર્ણુ પામ્યો. તેનાં મૃત્યુપત્રના આધારે તેનો વરો પુત્ર સૈયદ ટવેઈન ઓમાનનો રાજા થયો અને લઘુ પુત્ર સૈયદ મહમ્દને જંગખાર અને પૂર્વ આફ્રિકાના કિનારાનાં રાજ્યો મળ્યાં. પોતાને મળેલા વારસાથી આસંતુષ્ટ બની વડાએ ૧૮૫૯ માં જંગખારવાળાને હક્કો કરવાની ધમકી આપી પરંતુ અંગ્રેજ સુસારોએ તેની એ વૃત્તિનો નિષેધ કર્યો. આ કથાએ તે સમયના ઇન્ડીઆનાં વાઇસરાય લોર્ડ કેનિંગની સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો, જેના ફેસલાથી જંગખારને ઓમાનના સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે જાહેર કરવામાં ફાવવામાં આવ્યું અને ઈમામને ઇન્ડીઆ તરફથી વાર્ષિક ખંડણી આપવામાં આવતી હતી. સૈયદ મહમ્દ ૧૮૭૦ માં મર્ણુ પામ્યો અને તેના પછી તેના બાઈ બરગાશને તેનાં પદની પ્રાપ્તિ થઈ.

ઈજિપ્તમાં ઈસમાલ પાશાની કારકિર્દીના અન્તિમ ભાગનાં થોડાંક વર્ષો દરમિયાન ઈજિપ્સીઅન સુદાનની ગવર્નમેન્ટ અતિશય મહત્વાકાંક્ષિત બની. તેણીએ સોમાલી લેન્ડના અમુક ભાગને આલસા કર્યો તથાવિધ ઓબીરાનીઆને પણ આલસા કરવાનો યત્ન કર્યો. યુગાન્ડા સુધી નાઇલ પર તેણીના હાકમેને મોકલ્યા. એક દિલોપ પાશાના હુકમ તજે ચારે ઈજિપ્સીઅન લશાયક વહાણો ૧૮૭૫ માં આફ્રિકાના પૂર્વ કિનારા સુધી આવ્યાં અને ભૂખંડનાં બંદરો કબજે કરવા હુમલો કર્યો. ઓકટોબર માસમાં કીસમાયુના બંદરમાં લંગર નાંખી ૩૫૦ થોડે સ્વારોને દારૂગોળા સાથે ભૂમિપર ઉતારવામાં આવ્યા. ૨૨ મી ડીસેમ્બર સુધીમાં જુબાના મુખ સમીપનો દેશ પ્રાપ્ત થયો. ત્યારે સૈયદ બરગાશના ઠંડેરા—“ સર્વ શક્તિમાનને તેમનું પ્રસ્થાન કરવાની ઈચ્છા છે ” તે અનુસરી ખેડીવ જેને ખીટીશ સરકારે અવિખ્યનું રૂપ કલ્પી નિવેદન કર્યું હતું તેના તરફથી મળેલા હુકમને આન હઈ તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

૧૮૮૦ અને ૧૮૮૫ નાં વર્ષોના અંતરમાં જર્મન લોકો પૂર્વ આફ્રિકામાં પોતાનાં જ વહાણોથી વ્યાપાર ઉદ્યોગ કરવા લાગ્યા; તેઓના પ્રતિનિધિઓ (Agents) વારંવાર કિનારા પર આવતા ગયા અને અદના ભાગના જુદા જુદા રાજ્યો સાથે સંધિ પત્રો કરતા ગયા.

૧૮૮૫ ની ૧૭ મી ફેબ્રુઆરી પર્વત આ સંધિપત્રો પરથી અર્થાત અધિકારના અભાવે કરેલાં (Unofficial) જ રહ્યાં, જ્યારે પરદેશમાં જઈ પોતાનાં રથાનો રોપવાવાળી જર્મન મંડળીને તેમના શહેનશાહે રક્ષણ આપવાનો લેખ ઇનામત કર્યો.

જંગલારના સહતાનનાં રાજ્યનું ૧૮૮૬ માં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું, જ્યારે ત્યાં વસતી ભિન્ન ભિન્ન દેશોની પ્રજાઓના અધિકારીઓએ એકત્ર થઈ સિમાઓ નક્કી કરી. એવો કરાર કરવામાં આવ્યો હતો કે તેનું રાજ્ય જંગલાર અને વેમ્બાના ટાપુઓ તથા લામુના ઘણા ન્હાના ન્હાના ટાપુઓની સાથે ઝોમ્બી નદીના મુખ સમીપ ટૂંગાએથી કાપીની સુધી ફિનારા પરની દસ માઈલની માચુદ્ધુની અને કોસમાચુ, જંગવા, મેકી, મકડીચુ અને વારશેખનાં બંદરોનું બનેલું હતું. સહતાનના દસ માઈલના દુકડાની પછવાડેના દેશના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા; ઉત્તર દિશાનો અર્ધો ભાગ ઇન્ગ્લાન્ડ અને દક્ષિણ દિશાનો અર્ધો ભાગ જર્મનીને આપવામાં આવ્યો હતો.

૧૮૮૭ ની ૨૫ મી મેના રોજ મેયદ બરગશે તેનો યુગ્મા નદીથી તે કાપીની સુધીનો મહાભૂમિનો દેશ બ્રીટીશ ઇસ્ટ આફ્રિકા એસોસીએસને બક્ષીસ—પ્રદાનમાં આપ્યો. અને વળતાં વર્ષમાં તેની પશ્ચાત ગાદીએ આવનાર મેયદ બક્ષીસએ યુગ્મા નદીથી દક્ષિણ દિશાનો દેશ જર્મનીને એવીજ રીતે આપ્યો. બ્રીટીશ એસોસીએસનું ઇમ્પીરીઅલ બ્રીટીશ ઇસ્ટ અફ્રિકા કંપની તરીકે ઉપાતર વા પુનઃ બંધાવ્યું કરવામાં આવ્યું અને ૧૮૮૮ ની ૩ જુલાઈએ રોજ બાદશાહી લેખ બક્ષવામાં આવ્યો હતો.

પાટથી ન્હામી આથી આશ્ચર્ય લઈ વસેવા નાખાહાન લોકોથી વમેલાં વીરુનાં સ્વર્ત્ર રાજ્યને જર્મનશેઝોએ ૧૮૮૫ માં પોતાનાં રક્ષણીય તરીકે જાહેર કર્યું અને તત્પશ્ચાત ત્રણ વર્ષનાં અંતરે લામુના ટાપુના પ્રજાન વિતરણને માટે પ્રયત્ન—કાયદેસર માગણી કરવામાં આવી. સહતાને તેનો અનાદર કર્યો અને ૧૮૮૬ ના ઝાંગટ માસમાં ઝોમ્બી અને વુમા નદીઓનાં મુખે વચ્ચેના તેના આખા સુલકને બ્રીટીશ ઇસ્ટ આફ્રિકા કંપની ગણાતપટે આપવાની માગણી કરી. જર્મનીએ વાધો ઉઠાવ્યો અને ૨૨ મી ઝાંગટાબરના રોજ વુમા અને વીરુ વચ્ચેના સુલકને પોતાના રક્ષણીય દેશ તરીકે જાહેર કર્યો. આ પ્રશ્નને નિર્ણય કરવા સાર પચના હસ્તમાં સુકવામાં આવ્યો પરંતુ પચે ફેસલો આપ્યો તે પૂર્વે ઇન્ગ્લાન્ડ અને જર્મની વચ્ચે તારીખ ૧ લી જુલાઈ સને ૧૮૮૦ ના રોજ સંધિપત્ર કરવામાં આવ્યું જેના આધારે જર્મનીએ ટાનાથી ઉત્તર દિશાનો સુલક અને કેટલાંક અન્ય રક્ષણીય રાજ્યો પરથી તેનાં પ્રતિજ્ઞમાં જંગલારના સહતાન તરફથી ગણેતર પેટ લીધેલો દેશ અને હેલીએલેન્ડના ટાપુ પર નિશ્ચયાત્મક હક લઈ પોતાનો હક ઉઠાવી લીધો.

૧૪ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૦ ના રોજ વીરુમાં ૧૦ જર્મન લોકોનાં ખૂન કરવામાં આવ્યાં હતાં જે પચી તે કતલનું વૈર લેવા એસ્ટીરલ સુર ઇ. ક્રીએન્ટવનાં આધિપત્ય તરફે એક નૌકા સૈન્ય રવાના કરવામાં આવ્યું. શહેરને બાળી નાખવામાં આવ્યું અને બંદરોરો ત્યાંથી

બરાઈ ગયા, જ્યાંથી તેઓ દીર્ઘ કાળ સુધી દેશને બંદુ જ હેરાનગતિ આપતા. આ માં કંપનીએ વીરુને છોડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને સરકારે સહતાનનાં રાજ્યની વ્યવસ્થા હસ્તમાં લીધી.

૧૮૪૪ માં મોમ્બાસામાં સ્થપાએલી અર્થ મીસનરી સોસાયટીએ ૧૮૭૭ માં તેમની એક પ્રથમની મંડળીને યુગાન્ડા મોકલી અને તત્પશ્ચાત અદ્ય સમયમાં જ એલ્જરીઆના પાદરીઓ (જે white fathers તરીકે ઓળખાતા હતા) ની હકુમત તળેના રોમન કેથેલીકોએ તેનું અનુકરણ કર્યું. યુરોપીઅનોને માલુમ પડી આવ્યું કે મુસલમાન લોકો તેઓના પહેલાં પહોંચી વળ્યા હતા અને જે કે પ્રથમ તે તેમને સાફ માન આપવામાં આવ્યું હતું અને ઉચ્ચ પ્રકારની શુદ્ધિ કરવામાં આવી હતી તથાપિ તેઓને ત્યાંના રાજા અને પ્રજાના હસ્તથી જે હદ ઉપેક્ષા-અપમાન અને અભિદ્રોહ સહન કરવો પડ્યો હતો. મીસનરીઓનાં આગમન પૂર્વે પડી ગયેલાં તરો (પક્ષો) અને તેમની વચ્ચે ચાલતા વિરોધ અને કળ-આગે યુગાન્ડાને લગભગ પાપમાસ કરી નાંખ્યો હતો, અને હવે ત્રણ નૂતન ધર્મો દાખલ થવાથી કળઓ ગાદ બની વધવા લાગ્યો. કેટલાક વર્ષો સુધી એ દેશ ધાર્મિક વિમુક્તમાં જ મચ્યો રહ્યો. રાજા પ્રથમ એક પક્ષને મદદ આપતો અને તત્પશ્ચાત તરત જ અન્ય પક્ષને. ૧૮૬૦ ના વર્ષની શરૂઆતમાં ડોક્ટર પીટર્સ જેણે એમીન પાસાને રહાય કરવાનો કેવળ નામનો જ પ્રારંભ કર્યો હતો તે અચ્છુય યુગાન્ડામાં આવી પહોંચ્યો અને ત્યાંના રાજા સાથે જર્મનીના હિતમાં રાજકીય સંધિપત્ર કરવાની વિદ્યે ચલાવી. પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ અને જર્મની વચ્ચે થયેલા કોલકારોના ઉદ્દેશ મુજબ થી ઇમ્પીરીઅલ ક્રીટીય ઇસ્ટ આફ્રિકા કંપનીએ એજ વર્ષમાં યુગાન્ડાનો કબજો લઈ વ્યવસ્થા કરવા માંડી. ૧૮૬૩ ની ૧ લી એપ્રિલના રોજ કંપનીએ વ્યવસ્થા સરકારને હસ્તગત-મુખત કરી દીધી અને સારથી થોડા માસ પશ્ચાત પહેલ વહેલા કમિસનરની નીમણુંક કરવામાં આવી. ૧૮૬૪ અને ૧૮૬૫ માં યુન્યોરો, યુસોગા, નાન્ડી, અને કવીરોન્ડોનો કબજો પ્રાપ્ત થયો અને આ બધાય મુલકને રક્ષણીય યુગાન્ડા તરીકે સંયુક્ત કરવામાં આવ્યો.

૧૮૬૫ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ટકાન્-મુમાં થોડે ધણે અંશે ગંબીર બંડ ઉદ્ભવ્યું. તે મામલા લીવાલી સલીમ બીન હમીસ એલમજરખના મર્ણુ પશ્ચાત તેના પુત્ર રાશીદ બીન સલીમને તેનું પદ ધારણ કરવા કંપનીએ પસંદ-મંજુર કર્યો. એક અન્ય દાવાદાર ઉમો થયો જેને મુસલમાની શેરીઆ (કાયદા) મુજબ લીવાલીપણુના વધારે સારો-મજબૂત હક હતો પરંતુ તે ક્રીટીય પ્રત્યે સાફ વર્તન નહિ ચલાવતો હોવાથી તેના દાવાને રદ કરવામાં આવ્યો. તે ઉપરથી તે ગો-એરોમાં આવ્યો ગયો અને લડાઈ કરવાની ધમકી આપવા લાગ્યો. તે બંડ-એરને વશ કરવા એક નૌકા સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું અને તેમાં પરાજય પામવાથી તે ગાત્રીમાં જઈ બરાઈ પેડો. રાજ્યતંત્ર આવી અનિયમિત રીતિમાં હતું જે સમયે કંપનીના અધિકાર-સત્તાનો અંત આવ્યો.

મિસ્તર (પટ્ટીથી સર) એ. હાર્ડેન્જ જેને હિઝ એજેન્ડીઝ કમિસનર અને કોન્સલ જનરલ નીમવામાં આવ્યો હતો તેણે તારીખ ૧ લી જુલાઈ ૧૮૬૫ ના રોજ રક્ષણીય પૂર્વે આફ્રિકા

પર આરોપાર ફેરિનઓફીસની સત્તા સ્થાપિત કરી ઑગટમા મઝદૂરની વગી શાખાએ અદરે અદર લડવાનો નિર્ણય કર્યો અને ઉત્તરે કીવીનીથી તે દક્ષિણે વાન્ગા સુધીના મિનાગ પર આવેલા શહેરોના લોકોથી બડખોરોનું દમ ઉભરાવા લાગ્યું ગાઝીનો રાજ્ય મુમાઝ ખીન રાશીદ જંગબાગના સૂલતાન સામે ત્રણ વખત બંડ ઉઠાવી ચૂક્યો હતો અને તેમા તેને ચો ગ શાસન નહિ મળેલું હોવા સમયે તે અદરે ગમ્મા વિના સમજતો હતો કે તે બીટીય સત્તાધીશો સામે કોઈ પણ પ્રકારનો બચ રાખ્યા વગર લડાઈમા ઉતરી શકશે. ન્હાની ન્હાની-સુદ લડાઈઓ કર્યા પશ્ચાત્તે ચોતાની યુદ્ધ વિચેષ્ટા આજ્ઞા રહિત હતી એમ માનુષ પરી જવારી તે તેના અનુયાયીઓ સહિત હદ ઓગમી જર્મનના ગભ્યમા ગયો અને ૧૮૮૬ ની ૨૦ મી એપ્રિલના રોજ જર્મન પૂર્વ આફ્રિકાના ગવર્નરને શરૂ ગયો

યુગાન્ડાના બવિધના ઉત્કર્ષ સમયે આવતી ખબરો એવી લાભપ્રદ હતી કે તે દેશને વ્યાપારના ધણા જ અગત્યના ક્ષેત્ર તરીકે ગણવામા આવતો હતો તથાપિ માલધર્મ જવાના સાધનોનો અભાવ મુખ્ય અંતરાય હતો આ બાબતનો ઉપાય કરવા માટે મોમ્બાસાથી વિક્ટોરિયા ન્યાન્ગા સુધી રેલ્વે બાંધવાની યોજના યોજવામા આવી અને ૧૮૮૨ ૬૩ મા પ્રાથમિક સરવે કરવામા આવી પહેલ વહેલી રેલો ૧૮૮૫ મા મુકવામા આવી અને ધમી મુસ્કેનીઓ પડવા છતાં કિનારાથી મરોવર સુધી અડવાડિક ટ્રેનનો આવજા ૧૮૦૧ ની આખરમા શરૂ કરવામા આવી

૧૮૮૭ ના સપ્ટેમ્બર માસમા યુગાન્ડાના બ્હાની લોકોના સંન્યમા દારુણ બળવો ફાળી નીકળ્યો માહાડીસ્ટ લોકો સામે યદ્ય ઉષ્ણ કટિબંધના મુદ્દાને ટાળી રહેના એની પાસાના લશ્કરના અવશેષમાથી આ માણસોની ભરતી કરવામા આવી હતી અને અધુના તેઓ ક્ષણીય સુલકના પ્રત્યેક ફૂગોમા પડાવ નાખી રહ્યા હતા યુમાડા અને યુન્યોરોના મળ્યો આ બળવામા સામેલ થયા હતા અને એક સમયે એવી બીતિ પ્રસી રહી હતી કે કવિદ મુસવમાની ગભ્ય સ્થાપવામા તેઓનો શ્રમ ફળિશૂન નિવશે પશુ આખરે બળવો સત્ત યદ્ય ગયો અને યુગાન્ડા અને યુન્યોરોના નાજાઓને કેદ કરી સેસીલમા હદ પરક વામા આવ્ય

૧ લી એપ્રિલ ૧૯૦૨ ના રોજ નૈવાસ અને કીસમુના પ્રાંતોને યુગાન્ડાથી છુટા કરી પૂર્વ આફ્રિકા સાથે ભેળવી દેવામા આવ્યા આ બે (યુગાન્ડા અને પૂર્વ આફ્રિકા) કાળી સુરકો વચ્ચેની સિમા અધુના વિક્ટોરિયા ન્યાન્ગાના પૂર્વ મિનાયી માર્કન્ટ એન્ગન અને ત્યાથી ટકેવેલ નદીથી રૂડોલ્ફ સરોવર સુધી આવેલી છે ૧ લી એપ્રિલ ૧૯૦૫ ના દિને આ બે રક્ષણીય મુવકોની વ્યવસ્થા ફેરિન ઓફીસ કનેથી કોલોનિયલ ઓફીસને સુપ્રત કરવામા આવી

પૂર્વમા મહા અનિષ્ટ ચિંતન ગાઠીઆ પ્વેગે યુગાન્ડા રેલ્વેના મધ્યસ્થ સ્ટેશન નાકરોખી (જેને ૧૯૦૭ મા ગવર્નમેન્ટ સેન્ટર તરીકે જાહેર કરવામા આવ્યું છે અને વતમાનમા સેન્ટરકારી ખાતાઓની હેડ ઓફીસો મોમ્બાસાથી છુપાવી ત્યાં લઈ જવામા આવી છે) નેમા ૧૮૦૨ મા દેખા દીધો અને યુન. ૧૮૦૫ અને ૧૮૦૬ મા વિન્ટોરિયા મરોવર પર આવેલા કીસમુ (રેલ્વે તેને પોર્ટ ફોરોસ કહી બોનાવે છે અને જે રેલવેનું અન્તિમ સ્ટેશન *port manus* છે) અને વોઈ (લગભગ મોમ્બાસા અને નાકરોખીના મધ્ય ભાગમાં છે) મા પણ

૧૮૦૫ તથા ૧૮૦૬ માં એ રોગનો ઉપદ્રવ ઉદ્ભવ્યો હતો. એવી માન્યતા રખાય છે કે આ ઉભય સ્થળોમાંનો રોગ આ દેશનો ખાસ પોલીકા-સ્વયં રોગ (Endemic) હતો. ભારે શ્રમ અને ઉત્સાહ ભરી સાવચેતી અને ઉપચારોના પરિણામે આ દુષ્ટ-ભયંકર-નાસદાયક મરકીતો ઉપદ્રવ આગળ નહિ પ્રસરતાં એટલેથી જ સમી ગયો તથાપિ બીતિ રહેતી હતી કે કાળાંતરે એ ઉપદ્રવ પુનઃ ઉદ્ભવશે. ક્રીસ્ટીયુમાં અવાર નવાર રોગનો ઉપદ્રવ થયાંજ કરે છે તેને આ દેશનું સીકલી સ્થાન ગણવામાં આવ્યું છે. ત્યાં રહેતા માણસોને ઘણું ભાગે Black water fever Oeamoniana રોગ લાગુ પડે છે અને આ રોગોથી ભાગ્યશાળી લોકો જ બચવા પામે છે.

યોગ્ય ગત વર્ષો દરમિયાન બિજા બિજા પ્રસંગે રમખાણ મચાવનારા લોકો તેમાં ખાસ કરીને નાન્ડી, કીકુયુ અને જુળા લેન્ડના સોમાત્રી લોકો-સામે તેમને દેહાંતની શિક્ષાઓ કરવી આવશ્યક માણુગ પડી છે. તેમ છતાં પણ વર્તમાનમાં આ ઉભય રાજ્યીય રાજ્યોમાં શાંતિ પોતાનું માત્રાન્વ્ય જમાવી રહી છે.

એથી આશા રખાય છે કે આ ઉભય રાજ્યો દીર્ઘ કાળ વિત્યા પૂર્વે ખાલસા ધર્મશ્રીટીશ માત્રાન્વ્યનો એક ઉમદો ભાગ થઈ રહેશે.

મોખાસા,
શ્રીટીશ ઈસ્ટ આફ્રિકા.

} રાજા દોલતસિંહ સિસોદિયા.

જૈન કવિ જયભદ્ર.

છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં ગુજરાતના પ્રાચીન કવિઓ તથા મંથકારો વિષે માસિકો તથા સાપ્તાહિકો વગેરેમાં યોગ્ય ગરજા થઈ છે. પરંતુ જૈન કવિઓ તથા મંથકારો તરફ ગુજરાતના સાક્ષરોની અમૃતમરી દટિ થઈ નથી અને જૈન સાહિત્ય તપાસવા તરફ વિદ્વાન વર્ગ કેવળ બેપરવા રહ્યો છે એમ જોઈ લેવાય છે. કવિ દલપતરામે કાવ્યદોહનની પ્રસ્તાવનામાં જૂદા જૂદા કવિઓના સંખ્યામાં કંઈક કહ્યું છે—તેમનાં નામ માત્ર પણ સંભાવી છે ત્યારે જૈન કવિઓ કે લેખકો સંખ્યા એક અક્ષર પણ લખ્યો નથી. કાવ્યદોહનના પહેલા ભાગમાં ત્યારે તેમણે ૩૦ કવિની કવિતાઓ લીધી છે ત્યારે તેમાં માત્ર ૧ એકજ જૈન કવિની કવિતા લખવા થવાને ભાગ્યશાળી થઈ છે. કવિ દલપતરામે, શાસ્ત્રી મજલાલે તથા ખીન્નજીએ ગુજરાતના જુના કવિઓ તથા લેખકો તરફ જનમંડળનું લક્ષ દોરવા યોગ્ય ધણું પણ પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ જૈન કવિઓ તથા લેખકો તરફ લક્ષ દોરવાને યોગ્ય ધણું નહિ એટલુંજ નહિ પણ કવિ દલપતરામે તો કાવ્યદોહનમાં એવા પ્રકારની નોંધ લીધી કે જોયી જૈન કવિઓ તથા મંથકારો તરફ જનમંડળનું ફલક્ષ જ થાય. બેશક તેમણે તપ્પી જોઈને તેમ કયું નથી પરંતુ જૈન કવિતા કે લેખનું સારસ્વ જોવા તપાસવા જેટલો શ્રમ લેવાનું તેમણે મન કયું નહિ અને તેને પરિણામેજ વિદ્વાન વર્ગ એ જૈન સાહિત્ય તરફ બેપરવા રહ્યો. કવિ દલપતરામ કાવ્યદોહનમાં પૃ. ૧૫૩ એ જણાવે છે કે “ખીન્ન દિંદુઓ

કરતાં જૈનના જતિઓના રચેલા ગુજરાતી ભાષાના અથો ઘણા છે પણ તેમાં માગધી ભાષાના તથા ખીજા તરેહવાર શબ્દો આવે છે માટે અમે ઝાઝી કવિતા તેઓની લીધી નથી. ” અને લાગે છે કે હાલની ‘કેટલાક’ લેખકોની સંસ્કૃતમય ગુજરાતી ભાષા કરતાં જૈનોની ગુજરાતી ભાષા સમજવી કઠણ નહિ હોય. વળી વિશેષમાં હું એમ માનું છું કે પ્રાકૃત અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીમાંથી હાલની ગુજરાતીનું જે બધારણ થયું છે તેમાં ક્રમસર કેવા કેવા વિકાર થયા છે તે જોવા જણવાનું ખરેખર સાધન જ જૈન અથો છે. ગદ્ય બે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના માનવંતા પ્રમુખોએ પોતાના ભાષણોમાં જૈન અથો તરફ યોગ્ય આદર બતાવ્યો છે અને સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે જૈનોએ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉપયોગી સેવા બજાવી છે.

* નરસિંહ મહેતાના વખત પહેલાંની ભાષા પણ ગુજરાતી છે અને ગુજરાતી ભાષાનો કાળ ૧૪ માં શતક પહેલાંનાં પણ બે એક શતકો સંધી લંબાય છે. હવે જો એ શતકોમાંની ગુજરાતી ભાષાની કવિતાઓ તપાસી એ તો આજની ગુજરાતી ભાષાની કવિતાઓ કરતાં તેમાં વિશેષ ફેર દેખાઈ આવશે. અને ફેર પડવાજ જોઈએ એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ તેથી તે શતકોનાં લખાણો ગુજરાતી નથી એમ જેમ કહી શકાય નહિ તેમ તે લખાણો તરફ સાહિત્યના ઉપાસકો તરફથી વાજબી રીતે બેપરવા પણ રહી શકાય નહિ. માત્ર સંસ્કૃત શબ્દોથી ભરેલી કે માત્ર જારસી શબ્દોથી ભરેલી કવિતાઓ પણ જે સાહિત્યના ઉપાસકોને પ્રિય હોય તો પછી પ્રાકૃત માગધી શબ્દોના પરિચયવાળી જૈન કવિતાઓનો બદિગાર તેમ નાથી શી રીતે થઈ શકે ? ગુજરાતી સાહિત્યના ઉપાસકોનું લક્ષ આ બાબત તરફ ખેંચવા માટે જ આટલો ઉલ્લેખ કરવો પડ્યો છે અને તે સાક્ષર મંડળ ક્ષંતિમય જણાશે.

જૈન સાધુની જુની ગુજરાતી કવિતા જે હાથમાં આવી છે તે મુનિશ્રી વિજયભદ્રજીની કવિતા છે. પાટણ, જેસલમેર કે ખંભાતના ભંડારમાંથી કદાચ હજી પણ તેથી જૂની કવિતાઓ હાથ લાગે પરંતુ હાલતો આપણે તેને જૂનામાં જૂની ગુજરાતી કવિતા કહી શકીશું. કેમકે વિજયભદ્ર મુનિની એ કવિતા સંવત ૧૪૧૨ (ઈ. સ. ૧૩૫૬)માં લખાયેલી છે. વિજયભદ્ર મુનિ, નરસિંહ મહેતા પહેલાં આચરે ૧૦૦ સોએક વર્ષ ઉપર થયા હશે. કેમકે કવિ નર્મદાશંકરના જણાવવા મુજબ જ્યારે નરસિંહ મહેતા સં. ૧૫૦૦ માં હતા ત્યારે ગૌતમ સ્વામિનો રાસ કહે છે કે વિજયભદ્ર મુનિ સં. ૧૪૧૨ માં હતા.

વિસ્તારભયથી વિશેષ નહિ કહેતાં હવે આપણે વિજયભદ્ર મુનિની કવિતા જોવા માટે ગૌતમ રાસનો કંઈક ભાગ તપાસીએ. એ રાસમાં લખ્યા મુજબજ લખવાથી જોવા જણવાનું વધારે ઠીક પડશે.

॥ પ્રથમ ભાષા ॥ વીર ૧ જિનેશ્વરચરણ કમલ કમલાકમ વાસો ॥ ૨ પણમવિ ૩ પલ-
ણિયું સામિસાલ ગૌતમ ચર રાસો ॥ ૪ મણુતણ વપણ એકંત ૫ કરવિ ૬ નિસુણો ૭ બો
૮ ભવિયાં ॥ જિમ નિવસે તુલ દેહ ગેહ, શુભગણ ગદગદાહિયા ॥ ૧ ॥

૧ જિનેશ્વર ૨ પ્રણમી. ૩ પ્રલણીયું. ૪ મનતનુવચન. ૫ કરી. ૬ સુણો. ૭ હે

૮ લવિજન. ૯ ગદગદતા.

કવિતાની આ કડીઓ રાજાજ્ઞ (કાવ્યછંદ) ને ઢાળે ગાઈ શકાશે. એ કડીનો અર્થ એમ બેસાડી શકાય છે કે-કમળના સમૂહથી વસિત શ્રી મહાવીર જિનેશ્વરના ચરણ કમળને પ્રણામ કરી, મહારાજ શ્રી ગૌતમ ગુરુનો રાસ કહીશું. હે ભવિક (સંસ્કારી) જનો મન, શરીર અને વચનને એકાગ્ર કરી તે તમે સાંભળો. જેથી કરી તમારા દેહ મંદિરમાં ગહગહતા (આનંદના-ઉત્સાહક) ગુણોનો સમૂહ આવી વસે.

॥ ૧તાણુપુત્ર ૨સિરિ ૩ઈદ્રભૂતિ ભૂવલય પસિદ્ધો ॥ ચઉદ દહવિ ૪ગ્ના વિવિહ ૬જ નારીર સુવિદ્ધો ॥ વિનય વિવેક વિચાર સાર ગુણગણ ૫હ મનોહર ॥ સાત હાય સુપ્રભાણુ દેહ રૂપે રંભાવર ॥ ૩ ॥

તે (વસુભૂતિ ગિઃ) નો પુત્ર શ્રી ઈદ્રભૂતિ (ગૌતમ) પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ હતો. વિવિધ પ્રધારે દ્રૌપદી વિદ્યાએ જાણ્યો હતો. વિનય, વિવેક, સુવિચાર વગેરે ગુણોનો તે બંધાર હતો. સાત હાયની સુંદર મનોહર દેહવાળો રંભાના વર (ઈદ્ર) જેવો રૂપાળો હતો.

॥ નપણુ વયણુ કર ચરણુ ૧જિન ૨વિપંકજ ૩જલપાણીય ॥ તે જે તારાચંદ્ર સર આકાશ બમાડિયા ॥ ૪રૂવે ૫મયણુ અનંમ ૧૨કરવિ ૧૩મેલિહિઓ નિરધાડિય ॥ ૪ધીરમે મેરૂ ગભીર સિંધુ ચંગમ ચિજચાણીય ॥ ૪ ॥

તેનાં નયન, વચન, હાય અને પગ જોઈને કમળ તો જાળને જાળમાં પડ્યાં. તેનું તેજ જોઈ તારા ચંદ્ર અને સૂર્ય આકાશમાં ભમવા લાગ્યા. તેનું રૂપ જોઈ મદન (કામદેવ) અંગ વિનાનો થઈ ગયો. ધીરજમાં તે મેરૂ જેવો ને ગંભીરતામાં સાગર જેવો હતો (ચંગમચિય) એ લખાણુ સમજાવું નથી. લલિયાએ લખવામાં કાંઈ ગરબડ ગોટા કર્યો હતો કોણ જાણે.

॥ દ્વિતીય ભાષા ॥ ૧૩ચરમ જિજ્ઞેસર કેવળ ૧૪નાણી ૧૫ચજિવિહસંધ ૧૬ચંદ્રકા જાણી ॥ પાનાપુર સામી ૧૭સંપતો ૧ ચજિવિહ દેવનિકાયે ૧૮જુતો ॥ ૮ ॥

છેલ્લા જિનેશ્વર કેવળ જ્ઞાની (મહાવીર) ચતુર્વિધ સંધની પ્રતિષ્ઠા (વધવાનું) જાણી એ પ્રભુ ચાર જાતના દેવતા સહિત પાવાપુરી પધાર્યાં.

॥ દેવે સમવ સરણુ તિહાં દીજે ૧ જિણુ દીકે મિથ્યા મજિ ખીજે ॥ ત્રિભુવન ગુરૂ સિંહાસણુ બઢો ૧ તતખિણુ મોહ દિગંતે પડો ॥ ૯ ॥

દેવતાઓએ ત્યાં સમવસરણુ રચ્યું જે જોઈને મિથ્યામતિ ખીજ્યા. એ સમવસરણુમાં દેવતાએ ગોઠવેલા સિંહાસન ઉપર ત્રણ ભુવનના ગુરૂ જેવા તે મહાવીર દેવ બેઠા કે તરત એ સમવસરણુની સભામાંથી મોહ રાજાએ પોણારા ગણ્યા. (મોહ ભાવ સર્વને જતો રહ્યો ને સમભાવ દાખલ થયો.)

૧ તેનો પુત્ર. ૨ શ્રી. ૩ ઈદ્રભૂતિ. ૪ વિદ્યા. ૫ હલિની પેડે પાદપૂજાર્થ. ૬ જેનાં ૭ કમળ. ૮ જાળમાં પાડ્યું. ૯ રૂપે. ૧૦ મદન. ૧૧ કરી. ૧૨ મેલ્યો. ૧૩ છેલ્લા. ૧૪ જ્ઞાની. ૧૫ ચતુર્વિધ. ૧૬ પ્રતિષ્ઠા. ૧૭ સંપ્રાપ્ત થયા-આગ્યા. ૧૮ યુક્ત.

॥ ૧ ઉપસમ રસભર ભરી વરસંતા । ૨ જોજનવાણિ ૩ વખાણ કરંતા ॥ ૪ જાણવિ
પદ્મમાણુ જિણપાયા । સુરનર કિતર આવે રાયા ॥ ૧૨ ॥

પ્રભુએ ઉપસમ રસથી ભરપુર વાણીના વરસાદ વડે ભુદ્રદ અવાજે વ્યાખ્યાન આપવા
માંડ્યું. વર્ધમાન (મહાવીર) જિન ત્યાં આવ્યા છે એ ખબર સાંભળી દેવ, મનુષ્ય, અને
કિતર તેમ જ રાજાઓ પણ તે તરફ આવવા લાગ્યા.

યશમાં નહિ આવતાં બધાઓ મહાવીર તરફ જાય છે એવું જાણી ગૌતમ જ્યેષ્ઠા વિપ્ર
હોવાથી યત્ર કરતા હતા તેઓ મહાવીરને હસવવા યત્નશ્રમિ ઉપરથી એકદમ ઉઠ્યા અને
સાથે ૫૦૦ શિષ્ય લઈ સમવસરણુ તરફ ચાલ્યા.

॥ તૃતીય ભાગ ॥ તો અદિઓ ૧ ઘણુમાણુ ૨ ગજે ૩ ઇંદ્રભૂઈ ૪ ભૂય દેવતો ॥ હુંકારો
કરી ઝંચરિઓ । કવણુ સુજિણુવર દેવતો ॥ ૧૭ ॥

ગાઠ માન રૂપી હાથી ઉપર તે ઇંદ્રભૂતિ (ગૌતમ) જુદેવ ચડ્યો અને એમ હુંકારો
કરીને આગળ વધ્યો કે એ જિનવર દેવ કોણુ છે ?

॥ ૬ સહસકિરણુ સમવીરજિણુ । ૧૦ પેખીવિરૂપ વિસાસતો ॥ એહ અસંભવ સંભવ
એ । સાચો એ ઈંદ્ર જાસતો ॥ ૨૧ ॥

સર્વ સમાન એ વીર પ્રભુનું મુંદર રૂપ જોઇને અસંભવિતને સંભવિત કરી દેખાડનાર
આ તો કોઈ ઈંદ્ર જાસીઓ છે એમ તેને લાગ્યું.

॥ તવ બોલાવે જિજ્ઞાસુઃ । ઇંદ્રભૂઈ ૧ નામેણુતો ॥ શ્રી મુખ સસય ૧૨ સામિ ૧૩ સવે,
દ્વેડે વેદ ૧૪ પએણુતો ॥ ૨૨ ॥ માન મેદિહ મદ ઢેણિ કરે । ૧૫ ભગ તે નામે ૧૬ સીસતો ॥
૧૭ પંચસયાસું વત ચિઓએ । ગોપમ પહેલો ૧૮ સીસતો ॥ ૨૩ ॥

તણુ લોકના ગુરૂ શ્રી મહાવીરે ગૌતમને તેનું નામ લઈ આદરથી બોલાવ્યા. પોતાના
શ્રી મુખથી તેને વેદ પદ્મમાં જે કંઈ શંકા હતી તે સર્વેનું સારી રીતે સમાધાન કર્યું. મહા-
વીરના આવા ઉત્તમ જ્ઞાન વડે તે માન મેલી અહંકારને અજાણો કરી ભક્તિથી વીર પ્રભુને
વંદના કરવા લાગ્યા અને પોતાના પાંચમે શિષ્ય સહિત જૈન દીક્ષા લીધી, એ રીતે ગૌતમ
વીર પ્રભુના પહેલા શિષ્ય થયા.

૧ ઉપસમ. ૨ જોજન સુધી સંભળાય તેવી—બુદ્ધઃ અવાજવાણી. ૩ વ્યાખ્યાન-ભા-
ષણ-ધર્મદેશના. ૪ જાણી. ૫ વર્ધમાન. ૬ ધનમાન. ૭ ગજ ઉપર. ૮ જુદેવ. ૯ સહસ્ર
કિરણ. ૧૦ પેખી. ૧૧ નામવડે. ૧૨ સ્વામિ. ૧૩ સર્વે. ૧૪ વેદ. ૧૫ વડે. ૧૬ ભક્તિથી,
૧૭ માર્યું. ૧૭ પંચસાત. ૧૮ શિષ્ય.

કવિનાની આ કહીઓ રાજાવત્ત (કાવ્યછંદ) ને હાથે ગાઈ સકારો. એ કહીનો અર્થ એમ બેસારી શકાય છે કે-કમળના સમહથી વસિત શ્રી મહાવીર જિનેશ્વરના ચરણ કમળને પ્રણામ કરી, મહારાજ શ્રી ગૌતમ ગુરુનો રાસ કહીશું. હે ભવિક (સંસ્કારી) બનો મન, શરીર અને વચનને એકાગ્ર કરી તે તમે સાંભળો. જેથી કરી તમારા દેહ મંદિરમાં ગહગહતા (આનંદના-ઉત્સાહક) ગુણોનો સમૃદ્ધ આવી વસે.

॥ તાણુપુત્ર રસિરિ ઇદ્રભૂતિ ભૂવલય પસિદ્ધ ॥ ચઢદ દહવિ રૂઝા વિવિહ ફળ નારીર સુવિદ્ધ ॥ વિનય વિવેક વિચાર સાર ગુણગણ પદ્મ મનોહર ॥ સાત હાથ સુખપ્રાણુ દેહ રૂપે રંભાવર ॥ ૩ ॥

તે (વસુભૂતિ વિપ્ર) નો પુત્ર શ્રી ઇદ્રભૂતિ (ગૌતમ) પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ હતો. વિવિધ પ્રકારે ક્ષાંત્રે વિદ્યાએ જાણુતો હતો. વિનય, વિવેક, સુવિચાર વગેરે ગુણોનો તે બગાર હતો. સાત હાથની સુંદર મનોહર દેહવાળો રંભાના વર (ઈદ્ર!) જેવો રૂપાળો હતો.

॥ નયણ વયણ કર ચરણ જિનિ વિષકંઠ જલપાટીમ ॥ તે જે તારાયંદ સર આક્રમ ભમાડિયા ॥ રૂપે ૧૦ મયણ અનંગ ૧૧ કરવિ ૧૨ મેલિદઓ નિરધાડિય ॥ ધીરમે મેર ગંભીર સિંધુ ચંગમ ચિળચાડિય ॥ ૪ ॥

તેનાં નયન, વચન, હાથ અને પગ જોઈને કમળ તો જોઈને જળમાં પડ્યાં. તેનું તેજ જોઈ તારા ચક્ર અને સૂર્ય આક્રમમાં ભમવા લાગ્યા. તેનું રૂપ જોઈ મદન (કામદેવ) અંગ વિનાનો થઈ ગયો. ધીરજમાં તે મેર જેવો ને ગંભીરતામાં સાગર જેવો હતો (ચંગમચિય) એ લખાણુ સમજાતું નથી. લહિયાએ લખવામાં કાંઈ ગદબડ ગારો કર્યો હતો કાણુ જાણુ.

॥ દ્વિતીય ભાષા ॥ ૧૩ ચરમ જિજ્ઞેસર કેવળ ૧૪ નાણી ૧૫ ચળવિહસંધ ૧૬ ચંદ્રકા જાણી ॥ પાવાપુર સામી ૧૭ સંપત્તો ૧ ચળવિહ દેવનિકાયે ૧૮ જુતો ॥ ૮ ॥

છેલ્લા જિનેશ્વર કેવળ માની (મહાવીર) ચતુર્વિધ સંધની પ્રતિષ્ઠા (વધવાનું) જાણી એ પ્રભુ ચાર જાતના દેવતા સહિત પાવાપુરી પધાર્યાં.

॥ દેવે સમવ સરણુ તિહાં ડીજે ૧ જિણુ દીડે મિથ્યા મતિ ખીજે ॥ ત્રિભુવન ગુર સિંહામણુ ખરડો ૧ તતખિણુ મોહ દિગંતે પછડો ॥ ૯ ॥

દેવતાઓએ ત્યાં સમવસરણુ રચ્યું જે જોઈને મિથ્યામતિ ખીજ્યા. એ સમવસરણુમાં દેવતાએ મોહવેલા સિંહાસન ઉપર ત્રણ ભુવનના ગુરુ જેવા તે મહાવીર દેવ ખેડા કે તરત એ સમવસરણુની સભામાંથી મોહ રાજાએ પોખારા મણ્યા. (મોહ ભાવ સર્વને જતો રહ્યા ને સમભાવ લાગલ થયો.)

૧ તેનો પુત્ર. ૨ શ્રી. ૩ ઇદ્રભૂતિ. ૪ વિદ્યા. ૫ હહિની પેટે પાદપૂર્ણાદિ. ૬ જેનાં ૭ કમળ. ૮ જળમાં પાડ્યું. ૯ રૂપે. ૧૦ મદન. ૧૧ કરી. ૧૨ મેલ્યો. ૧૩ છેલ્લા. ૧૪ માની. ૧૫ ચતુર્વિધ. ૧૬ પ્રતિષ્ઠા. ૧૭ સંપ્રાપ્ત થયા-આગ્યા. ૧૮ યુક્ત.

॥ ૧ ઉપશમ રસભર ભરી વરસંતા । ૨ જોગનવાણિ ૩ વખાણુ કરતા ॥ ૪ જાણુવિ
પવદ્રમાણુ નિજપાયા । સુનર કિન્નર આવે રાયા ॥ ૧૨ ॥

પ્રભુએ ઉપશમ રસથી ભરપુર વાણીના વરસાદ વડે જુનું અવાજે વ્યાખ્યાન આપવા
માધુર્ય વર્ધમાન (મહાવીર) જિન ત્યાં આવ્યા છે એ ખબર સાંભળી દેવ, મનુષ્ય, અને
કિન્નર તેમ જ રાજાઓ પણ તે તરફ આવવા લાગ્યા

યશ્મા નહિ આવતા બધાઓ મહાવીર તરફ જાય છે એવું જાણી ગૌતમ જેઓ વિપ્ર
હોવાથી યજ્ઞ કરતા હતા તેઓ મહાવીરને હતાવવા યજ્ઞભૂમિ ઉપરથી એકદમ ઉઠ્યા અને
સાથે ૫૦૦ શિષ્ય લઈ સમવસન્ધુ તરફ ચાલ્યા

॥ તૃતીય બાપા ॥ તો ચદિઓ ૧ ધણુમાણુ ૨ ગજે । ૩ દબ્બુ ૪ ભૂય દેવતો ॥ ૬ કારો
કરી સચિઓ । ૭ વણુ સુનિજુવ ૮ દેવતો ॥ ૧૭ ॥

ગાઠ માન રૂપી હાથી ઉપર તે ઝદ્રજીતિ (ગૌતમ) બુદ્ધ ચડ્યો અને એમ હોશગે
કરીને આગળ વધ્યો કે એ જિનવર દેવ ગ્રાણુ છે ?

॥ ૯ સહસકિરણુ સમવીરજિણુ । ૧૦ પેખીવિરૂપ વિસાનતો ॥ એહ અસમ્ભવ સમ્ભવ
એ । સાચો એ ઇદ્ર જાનતો ॥ ૨૧ ॥

સૂર્ય સમાન એ વીર પ્રભુનું મુદ્દ ૩૫ જોઇને અસંભવિતને સંભવિત કરી દેખાડનાર
આ તો કોઈ ઇદ્ર જાનીઓ છે એમ તેને લાગ્યું

॥ તવ બોલાવે બિનુગગુઝ । ૧૧ ભૂ ૧૨ નામેણુતો ॥ શ્રી મુખ્ય સસય ૧૩ મામિ ૧૪ સવે,
૧૫ વેદ ૧૬ પએણુતો ॥ ૨૨ ॥ માન મેહિ મદ દેનિ કરે । ૧૭ ભગ ત નામે ૧૮ સીસતો ॥
૧૯ પચસયાસુ વત નિઓએ । ગાયમ પહેલો ૨૦ સીસતો ॥ ૨૩ ॥

ત્રણ લોકના ગુરુ શ્રી મહાવીરે ગૌતમને તેનું નામ લઈ આદરથી બોલાવ્યા. પોતાના
શ્રી મુખથી તેને વેદ પદ્મા જે કઈ ચક્રા હતી તે સર્વેનું સારી રીતે સમાધાન કર્યું મહા-
વીરના આના ઉત્તમ જ્ઞાન વડે તે માન મેલી અહકારને અજાણી કરી ભક્તિથી વીર પ્રભુને
વંદના કરવા લાગ્યા અને પોતાના પાચમે શિષ્ય સહિત જૈન દીક્ષા લીધી. એ રીતે ગૌતમ
વીર પ્રભુના પહેલા શિષ્ય થયા

૧ ઉપશમ ૨ જોગન સુધી સંભળાય તેવી—બુદ્ધ અવાજવાણી ૩ વ્યાખ્યાન-ભા
પણુ-ધર્મદેશના ૪ જાણી ૫ વર્ધમાન ૬ ધનમાન. ૭ ગજ ઉપર ૮ ભૂદેવ ૯ સહસ્ર
કિણુ ૧૦ પેખી. ૧૧ નામવડે ૧૨ સ્વામિ. ૧૩ સર્વે. ૧૪ વેદ પદ વડે. ૧૫ મિત્રી,
૧૬ માયુ. ૧૭ પચસત. ૧૮ શિષ્યા.

॥ ૫૪ બાપા ॥ ૧નિમસહકારે કોયલ ટહુકે । નિમકુસુમાવને ૨પરિમલ મહકે । નિમ
ચંદન સુગંધનિધિ ॥ નિમ ગંગાજલ લહેરે લહકે । નિમ ૩કણુપાચલ તેજે જલકે । તિમ
૪ગોપમ સૌભાગ્યનિધિ ॥ ૫૨ ॥ નિમ માન સરોવર ૫નિવસે હંસા । નિમ સુરવર ૬સિરિ
૭કણુચવતંસા । નિમ ૮મહુધર રાહુવવની ॥ નિમ ૯ચણુપર ૧૦ચણુ વિલસે । નિમ
૧૧અંબરે તારાગણુ વિકસે । તિમ ગોયમ ગુણુ કે લિવની ॥ ૫૩ ॥ પૂનિમ નિશિ નિમ
૧૨સસિપર સોહે । સુરતર મહિમા નિમ જમ મોહે । પુરવ દિસિ નિમ ૧૩સહસકર ॥
૧૪પંચાચણુ નિમ ગિરિવર રાજે । નરવર ધર નિમ ૧૫મંગલ ગાજે ॥ તિમ નિન શાસન
મુનિ ૧૬પવર ॥ ૫૪ ॥ નિમ સુરતર વર સોહે શાખા । નિમ ઉત્તમ સુખ મધુરી બાપા ।
નિમ વન કેતકી મહમહેએ ॥ નિમ ભૂમિ પતિ ભુવંજલ ચમકે । નિમ નિન મદિર ધંટા
રણુકે । તિમ ગોયમ લખિંધ મહમહેએ ॥ ૫૫ ॥

જૈન ચતુર્વિધ સંધમાં-જૈન સમાજમાં તે કાળમાં, તે સમયમાં ગૌતમ સ્વામિ કેવા
દીપી ઉઠ્યા હતા તે સંબંધી ઉપલી કવિતામાં કવિએ મયાગતિ મુંદર વર્ણન કર્યું છે. તે સમ-
જનું સહેલું હોવાથી તેનો અર્થ લખવાની જરૂર જણાઈ નથી. કવિ છેલ્લે શું કહે છે તે
લખી, ગુજરાતી આલમનું લક્ષ જૈન ગુજરાતી સાહિત્ય તરફ ખેંચવા સાક્ષર વર્ગને વિનંતિ
કરી આ નાનો લેખ પૂર્ણ કરીશ.

॥ ગૌતમ સામિતણો એ રાસ । બણતાં ગુણુતાં લીલવિલાસ । ૧૭સમલ સંધ મંગલ
કરે એ ॥ ગૌતમ સામિનો રાસ બણી । અજ ૧૮વિહ સંધ રસિઆપત કીજે ખેલા ખેસે
રંગ ભરો એ ॥ ૬૧ ॥ કુંકુમ ચંદન છડા દેવરાવો । માણુકના ચોક પુરાવો । ૧૯ચણુ
સિંહાસણુ એસણુએ ॥ તિહાં ૨૦ચણુ ૨૦દેશના દેશે । ૨૧આવિકે જીવનાં કાજ સરીશે ।
વિજયભદ્ર સુરિ ઇમ બણે એ ॥ ૬

રાજકોટ,

તા. ૨૧ ૧૦-૦૮.

પાપટલાસ કેવળચંદ શાહ.

૧ આખા ઉપર. ૨ સુગંધ. ૩ કનકાચલ-મેરુ. ૪ ગૌતમ. ૫ વસે. ૬ ઈંદ્ર. ૭ કનક
વતંસા. ૮ મધુકર. ૯ રતનાકર. ૧૦ રતને. ૧૧ આકાશ. ૧૨ શશીચલ-ચંદ્રમા. ૧૩ સહસ્રકર
સૂર્ય. ૧૪ પંચાવન-સિંહ. ૧૫ મેગલ-દાધી. ૧૬ મુનિ ધવર. ૧૭ સકલ. ૧૮ ચતુર્વિધ સંધ
(સાધુ, સાધવી, શ્રાવક શ્રાવિકા.) ૧૯ રતન. ૨૦ ધર્મપદેશ. ૨૧ બધ્ય (જે છવો વહેલા
મોડા પશુ સંસાર તરશે તે જીવે.)

શુભરાતી નોંધણી.

ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૦ ના શુભરાતસાળાપત્રમાં પ્રથમ લેખમાં પૃ. ૪૪ થી ૪૮ સંધીમાં આ વિષય ઉપર એ પત્રના વિદ્વાન તન્વીએ પોતાના વિચારોની પુનરુક્તિ કરી છે. એ વિષયમાં અર્થાઈ ચવાઈ ગયેલી દલીલોનું હું પિછોપણ કરી વ્યર્થ થમ લેવાને ઇચ્છતો નથી. પરંતુ હેમાંના એ જૂના મુદ્દાઓ વિષે એક એ નવીન ઉત્તર મહત્વના સ્વભાવી, જેમ બને તેમ, હંકાણુમાં, દર્શાવવું આવશ્યક ધારુ છું.

(૧) 'ત્હાર' જેવા શબ્દોમાં હકાર જોવામાં બાપાશાસ્ત્ર નેડે વિરોધ છે એમ ગ. કમળાશંકર કહેછે; ત્ + હ નો ય ધાય, ફ્ + હ નો ખ ધાય ઇત્યાદિ ધોગ્યુનો એઓ આધાર લે છે.

પરંતુ—“ 'માસ', 'તારા', 'અમે', 'ત્યાગે', વગેરે શબ્દોમાં હકારનો ઉચ્ચાર તો સ્પષ્ટ છે, ” એમ એઓ દૃઢ શબ્દોથી સ્વીકારેછે.

આ સ્વીકારની સાથે ઉપરનો વાંધો અસંગત થાય છે. કેમકે ત્ + હ નો ય થવો તે કાંઈ લખ્યાથી થઈ જતો નથી, પણ વાગ્યાપાત્તો જ પ્રકાર હોઈ ઉચ્ચાર્યુનો જ વિષય છે. તો 'ત્હાર' જેવા શબ્દોમાં હકારનો ઉચ્ચાર છે એમ સ્વીકાર્યું તો તો ચકાઝ ધાય જ એમ પણ પરિણામ સ્વીકારવું પડે. ઉચ્ચાર હકારનો ? 'હ', 'હ', તો હકારને લેખન સ્વરૂપમાં ના દર્શાવવાથી ચકાઝ થતો રોકાઈ જમે નહિ.

(૧) 'હમે' વગેરે કેવો લખી હેમાં લઘુ હકાર પ્રયત્ન છે—“ એમ કહેવાની જગ પડે છે ”, એમ કહી ગ. કમળાશંકર કહેછે:—

“ અક્ષરોના અનેક ઉચ્ચાર કદપવા એ કદી પણ સર્વમાન્ય થવાનો મંભવ નથી. ”

(પ. ૪૬).

અહિં જરાક અન્યાય જણાય છે. હકાર લઘુપ્રયત્ન મ્હે કાંઈ બનાવ્યો નથી. ઉચ્ચાર કોઈના બનાવ્યા બનતા નથી. વસ્તુસ્થિતિમાં ઉચ્ચાર છે તેવું દર્શન કરી બીજાને દર્શન કરાવવાની મ્હે પ્રવૃત્તિ કરી છે, એટલો જ મહારો દોષ છે.

‘વાહન’માં હકાર જોરદાર છે અને ‘હુ’ મા નરમ છે એ કાઠને પણ જણાઈ આવે

ફે પ્રસ્તુત સાળાપત્ર, પૃ. ૪૫, છેવેથી ત્રીજી તથા બીજી પક્તિ મ્હેટાં ટાઇપમાં શબ્દો મ્હે મૂક્યા છે.

એમ છે. તો એ બે ઉચ્ચારો હું હેમાં મૂકવા ગયો નથી; જે છે તે જ છે. ઘેરા અને ખુલ્લા રંગ વચ્ચે ભેદ વસ્તુ સ્થિત છે. તો ઘેરા અને ખુલ્લો એમ નામ આપનારા કાંઈ તે રંગ ઉત્પન્ન કરતા નથી; જે છે તેનો ભેદ નામ આપીને જણાવે છે. એ જ પ્રમાણે અહિં જોવાનું છે.

હકાર છે એમ તો પોતે જ કબૂલ કરે છે. માત્ર ‘હમે’ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં હકાર લખિયે છિયે તો કહે છે હકાર કેમ લખો છો? ઉત્તર એ જ છે કે ‘હું’, ‘હજી’, ‘હવે’ ઇત્યાદિમાં હકાર લખિયે છિયે તે જ રીતે ‘હમે’ ઇત્યાદિમાં પણ લખિયે છિયે. એ શબ્દોમાં હકારનો ઉચ્ચાર કોઈ પણ જોરદાર કરતા નથી. તો ‘હમે’ ઇત્યાદિમાં જોરદાર ઉચ્ચાર જાણી જોઈને કરીને ખોટા દોષ એ શબ્દો ઉપર ચઢાવવો શા માટે?

(૨) ‘આખ્ય’, ‘રાખ્ય’, વગેરેમાં યકારનો ઉચ્ચાર (જે પ્રાન્તોમાં ઉચ્ચારાય છે ત્યાં) ‘ખ’ ની પૂર્વે કાંઈકે હોય એમ રા. કમળાશંકરને લાગે છે;—‘આખ્ય’, ‘રાખ્ય’, એમ આ હેમના મુરતી સંસ્કારનું પરિણામ લાગે છે. (રા. નંદનાથ કેદારનાથ દીક્ષિતને પણ દ્વારું શ્રવણ એ કારણથી જ ચયું હશે. સં. ૧૯૧૧ ના માર્ગશીર્ષના ‘વસન્ત’ માં હેમનો લેખ જુવો.) મુરત તત્ત્વ ‘આખ્યો’, ‘લખ્યો’, ઇત્યાદિને બદલે ‘અ.પૂવો’, ‘લપૂવો’, ઇત્યાદિ અતિ-સંકુચિત પ્રાન્તીય ઉચ્ચારણ છે તેથી જ આ ભ્રમ લાગે છે. પરંતુ ‘આપૂવો’, ‘લપૂવો’, ઇત્યાદિને સ્થાને જેમ ‘આખ્યો’, ‘લખ્યો’, એમ સ્વીકારો છો, તો તેમ ‘આખ્ય’, ‘રાખ્ય’ એમ શ્રવણ કદી તદ્દમને ચતુ હોય તો પણ, ‘આખ્ય’, ‘રાખ્ય’ એમ લેખનપદ્ધતિ સ્વીકારવાને બાધ શો છે? એમ પ્રશ્ન મૂકી સકાય. પરંતુ યકાર પૂર્વે સંભળાય છે એ ભ્રમ જ છે.

સ્તાનિરિ નિરો.

તા. ૧-૩-૨૦.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

અનુક્રમણિકા.

વર્ષ ૮ મું.

સંવત્ ૧૯૬૫-૧૯૬૬.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

લેખક.

અનાજની મોંઘવારી.	૨૪૨	(રા. રા. અંબાદાસ કાળીદાસ પટેલ બી. એ. એલએસ બી.)
આશા. (કાવ્ય.)	૧૬	(રા. રા. 'સ્નેહ જ્યોતિ.')
આપણી પ્રાચીન અને અર્વાચીન શિક્ષણ પદ્ધતિની તુલના.	૨૨૫	(રા. રા. કાશીરામ અંબાસાંકર જાની.)
આટલાંટિસ.	૩૪૫, ૪૧૭	(રા. રા. ફલેરાય મદીપતરાય ઝોઝા.)
આપણું દેશી રાજ્યો.	૪૭૩	(રા. રા. વીરુલદાસ ગીરનાથંકર)
આધ્યાત્મ. (કાવ્ય.)	૫૮૬	(રા. રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાસંકર પંડ્યા બી. એ.)
ઉત્તરગિરિ અને તે ઉપરની વ્રણ જળધા-રાઓ. (કાવ્ય.)	૫૩૦	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે. એમ. એ. એલએસ. બી.)
ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય.	૧૨૬, ૧૭૦	(રા. રા. તનમુખરામ મનમુખરા ત્રિપાઠી બી. એ.)
ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય-પૂરવણી.	૩૨૭	(રા. રા. નરસિંહરાય ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
ઉપાનો અનિર્દ્ધ પ્રતિ સંદેશો. (કાવ્ય.)	૫૮૫	(સૌ. સુમતિ.)
એક ચિત્ર.	૧૧૬	(રા. રા. નરસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ બદ. એમ. એ.)
એક ચિત્રને જન્મ દિવસે. (કાવ્ય)	૩૧૧	(રા. રા. અતિસુખશંકર કમગાશંકર ત્રિવેદી. એમ. એ. એલએસ. બી.)
એલિસાબિજ પરથી જોયલી સાબરમતી. ૫૮૬		" "
કવિતા પ્રવેશ.	૨૭૭, ૪૨૨, ૪૮૪	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
કવિવરોની મોરલીને. (કાવ્ય.)	૧૬	(રા. મ. માણેકલાલ કાળીદાસ.)
કવિ નરસિંહ મહેતાકૃતગરબા. (કાવ્ય.)	૧૧૭	(રા. રા. હમનલાલ વિદ્યારામ રાવળ.)
કર્મયોગ.	૧૪૫, ૧૮૩	(વસન્ત-ઔરિસ.)
કાર્યજનો વિનાશ.	૩૧	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે. એમ. એ. એલએસ. બી.)
" કાવ્ય એટલે શું. "	૮૭, ૧૪૧	(વસન્ત-ઔરિસ.)
" કાવ્ય એટલે શું. "	૧૯૮	(રા. રા. રમણભાઈ મદીપતરામ નીલકંઠ બી. એ. એલ એલ. બી.)

“ કાવ્ય એટલે શું. ”

૨૬૪ (રા. રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ બી. એ. એલ
એલ બી. તથા રા. રા. કમળાશંકર
પ્રાણશંકર ત્રીવેદી, બી. એ.)
(વસન્ત-ઓરિસ.)

- કુમારિકાઓનો વિનોદ. (કાવ્ય.) ૨૫૭ (રા. રા. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.)
કોપલડી. (કાવ્ય.) ૧૫ (સ્વ. નરસિંહરાવ હરિલાલ ધ્રુવ.)
ગુજરાતી છાપો. ૧૫૦, ૨૨૪ (રા. રા. મન્વન્તરાય મણિરાય દુરકાળ.)
ગુજરાતી નાટક અને નવલકથા. ૧૭૭ (રા. રા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ બી.
એ. એલ એલ. બી.)
ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય. ૪૪૧ (રા. રા. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ. એમ.
એ. એલ એલ બી.)
ગુજરાતની સ્ત્રી કવિઓ. ૪૫૯ (સો. વિદ્યા. બી. એ.)
ગુજરાતી બાળ તથા અગ્રીક-વિશે
ગર્ભાપત્ર. ૫૬૮ (રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ.
સી. એસ.)
ગુજરાતી ભેટણી. ૬૧૪
ચૌદ દિવસનો ધાર્મિક પ્રવાસ. ૨૫ (રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રીવેદી
એમ. એ. એલ એલ. બી.)
હવન સંન્યા. (કાવ્ય.) ૪૩૩ (રા. રા. અરુદેશર ૧. ખળરદાર.)
જૈન ધર્મ એ બૌદ્ધ ધર્મની સાખાનધી. ૧૬૧ (રા. રા. પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ.)
જૈન કવિ જયભદ્ર. ૬૧૪
જૈન ધર્મનું સામાન્ય સ્વરૂપ. ૨૪૫, ૩૧૬, ૩૫૧ (રા. રા. પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ.)
“ ભેટજી છિયે. ” ૬૪ (રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ.
સી. એસ.)
ગીત્ર સાહિત્ય પરિપદ-વિષયોની યાદી. ૨૮૫ (વસન્ત-ઓરિસ.)
ગીત્ર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદમાં
રાણી સાહેબ અ. સો. નન્દકુંવરબાએ
કરેલું બાળમ્. ૮૩૬
દશિણના પ્રવાસની સંક્ષિપ્ત નોંધ. ૪૨૭, ૫૧૭ (રા. રા. મોતીલાલ મોદનલાલ ગ્રવેરી.)
દિગ્દર્શન. ૧, ૧૩૪, ૩૩૯ (વસન્ત-ઓરિસ.)
દિવ્યયોગિની. (કાવ્ય.) ૩૩૭ (રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ.
સી. એસ.)
દિવ્યદર્શિ. ૫૬૧ (રા. રા. દુલેરાય મહીપતરાય એમ.)
ધર્મના વિચાર. ૩૭, ૯૩, ૨૦૯, ૨૫૪ (રા. રા. મનસુખરામ કૃષ્ણસુખરામ બી. એ.
એલ એલ બી.)
ડા. ધ્રુવના હવન અને હવનની રેખ. ૨૯૭, ૪૧૩ (રા. રા. સુમનસ હરિલાલ ધ્રુવ.)
નાટ્યગુજરાતમાં ખાનદો. ૩૩૦, ૩૯૩, ૫૦૯ (રા. રા. સાંકળચંદ બેળાનાથ શાહ. એમ. એ.)
નાટ્યભાઈઓની એક બીજા પ્રતિપરત્તે. ૪૧, ૬૮ (રા. રા. બળવંતરાય કલ્યાણરાય શંકર બી. એ.)
નિન્વાર્ય પ્રેમ. (કાવ્ય.) ૨૦૮ (ઓ. સુમતિ.)

ને. (કાવ્ય.)	૧૬૦	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વશંકર દવે. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)
પરમાત્મ નમન. (કાવ્ય.)	૪૦૧	(રા. રા. પુરુષોત્તમ હરિકૃષ્ણ પુરુષોત્તમ બી. એ.)
પ્રમાદી નાવિક. (કાવ્ય.)	૨૦૨	(રા. રા. કાન્ત બી. એ.)
પ્રમાત. (કાવ્ય.)	૩૦૮	(સૌ. મુદલા.)
પોપમોચિની આગળ. (કાવ્ય.)	૩૬૯	(રા. રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)
પ્રાસંગિક નોંધ.	૧૫૫	(વસન્ત-ચૌહાણ.)
પુરોહિતની રાજ્ય ભક્તિ. (કાવ્ય.)	૩૮૯	(રા. રા. અરેશર ફ. ખખરદાર.)
ખગાળામાં સાહિત્ય પરિષદો.	૧૨૧	(રા. રા. મન્વન્તરાય મલિયાય દુરકાળ.)
ખગીઆમાં. (કાવ્ય.)	૨૨૯	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વશંકર દવે. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)
બક્તની ' નરસૈયા ' ને વન્દન. (કાવ્ય.)	૫૨૮	(રા. રા. ' લલિત. ')
બક્ત-રમણી. (કાવ્ય.)	૩૫૪	(સ્વ. ડૉ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ. બી. એ. એલ. એલ. બી. પી. એચ. ડી.)
બાવનાં સંદિ. (કાવ્ય.)	૯	(રા. રા. નરસિંહરાવ મોળાનાય બી. એ. સી. એસ.)
મદાસથી કાંચી. (કાવ્ય.)	૫૭૭	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વશંકર દવે. એમ. એ. એલ. એલ. બી.)
મનુષ્ય સ્વભાવ. (કાવ્ય.)	૫૦૭	(સૌ. મુમતિ.)
મેવાડના રાણાઓ અને શુભચિંતના નાગરો.	૪૮૯	(રા. રા. દેવદત્તરામકૃષ્ણ ભાંડારકર એમ. એ.)
„ „ ચર્યાપત્ર ૧-૨	૫૮૮	(મ. મ. આચાર્ય વસુવચ્ચ દન્દિત. રા. રા. મહાદેવપ્રસાદ તાપીપ્રસાદ દેસાઈ.)
મોગય પાદરાહોલુ નિત્ય યવન. યમુનાનો ઉપકંઠ. (કાવ્ય.)	૪૬૭	(રા. રા. મુમનસુ હરિલાલ ધ્રુવ.)
અણીય પૂર્વે આત્મિકનો સંદેશ	૧૧૫	(રા. રા. નરસિંહરાવ હરમોચિંદ શુક્લ.)
હતિહાસ.	૫૪૪, ૬૦૭	(ન. મ. દોલતસિંહ. સીમોદાયા.)
રખારી વિષે રહેજ રહાજ.	૫૩૩	(રા. રા. પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ.)
રસ પ્રભુતા. (કાવ્ય.)	૨૪૧	(રા. રા. અરેશર ફ. ખખરદાર.)
રસાયન શાસ્ત્રનો ખેતીમાં ઉપયોગ.	૨૧૭	(રા. રા. સંકેશચંદ જોશલાલ શાહ એમ. એ.)
રાજકન્યા અને ભરથરી.	૫૨૪	(રા. રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા.)
રાજકહેવી. (કાવ્ય.)	૨૦૪	(રા. રા. નરસિંહરાવ ત્રિપાઠી બી. એ.)
રેતીનું ઘર. (કાવ્ય.)	૨૭૬	(સ્વ. અરવિન્દ.)
રોહિણી-ચંદ.	૧૫૯	(સ્વ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ. બી. એ. એલ. એલ. બી. પી. એચ. ડી.)
સેધક વિકટોરીઆન્યાન્યા. (કાવ્ય.)	૧૧૩	(રા. રા. વિનાયક.)
સિધિ.	૨૫૧	(રા. રા. કરીમ મહમદ માસ્તર એમ. એ.)

લિપિ.	૨૮૯	(રા. રા. નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ.)
વીરગૂના.	૨૭૦.	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે એમ. એ. એલ એલ બી.)
વિદ્યુરકુરંગ. (કાવ્ય.)	૩૦૭	(રા. રા. 'કાન્ત.' બી. એ.)
વીરંગના કર્મદેવી. (કાવ્ય.)	૩૧૩	(રા. રા. અરદેશર ફ. અખરદાર.)
વિક્રમના સત્તરમા સૈકાની ગુજરાતી બાળા.	૪૫૭	(રા. રા. છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ.)
ચુંક અને પારધિ. (કાવ્ય.)	૩૫૩	(રા. રા. રતનલાલ ગોરધનદાસ દારવાળા.)
" શું " ની વ્યુત્પત્તિ.	૬૬, ૩૭૨	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
" શું " ની વ્યુત્પત્તિ.	૨૩૧	(રા. રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી બી. એ.)
શ્રુતિચરસિદ્ધાંત.	૫૭, ૨૩૩, ૩૬૧	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
મૃન્ધ્યાકાળે સાગર કિનારે. (કાવ્ય.)	૪૮૧	(રા. રા. અરદેશર ફ. અખરદાર.)
સંસારમાં સ્ત્રીની પદવી.	૯૭	(સૌ. વિદ્યા બી. એ.)
સરિતા. (કાવ્ય.)	૧૫૮	(બહેન ઉમા.)
સાહિત્ય અને તેનાં અંગો.	૪૦૩, ૪૬૦, ૫૧૪, ૫૩૫, ૫૪૩	(રા. રા. મોહનલાલ પાર્વતીશંકર દવે એમ. એ. એમ એલ. બી.)
સાંજ. (કાવ્ય.)	૩૫૫	(સૌ. મૃદુલા.)
સાહિત્ય ઉપર વિવેચનની અસર. ૩૭૫, ૪૦૯		(રા. રા. રાજાભાઈ લક્ષ્મણ પટેલ.)
સાહિત્યમાં ટૂંકી વાર્તા.	૫૭૧, ૬૦૦	(રા. રા. રાજાભાઈ લક્ષ્મણ-બાપુસમાન.)
સૂર્યની લગ્ની. (કાવ્ય.)	૧૧૪	(રા. રા. હરિલાલ હર્ષદરાય દ્રુવ બી. એ. એલ એલ. બી. પી. એચ. ડી.)
સાંદર્ભની દેવીને. (કાવ્ય.)	૩૦૫.	(રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ બી. એ. સી. એસ.)
હિન્દુસ્તાનનો સુસ્તર ક્ષતિદાસ. ૩૬૭, ૫૫૩		(રા. રા. વિનયલાલ કનૈયાલાલ દ્રુવ બી. એ. એલ. સી. ઈ.)
હિન્દમાં વેપાર અને તેનાં સાધનો.	૧૮	(રા. રા. ગંગાશંકર મણીશંકર વંખુવ બી. એ. બી. એસ. સી.)
હિન્દમાં વેપારનાં સાધનો, અને તેની ખીલવણી.	૮૦, ૧૦૨.	(રા. રા. ગંગાશંકર મણીશંકર વંખુવ બી. એ. બી. એસ. સી.)
દુસમાનનું અંગાણું એવી ભાવના.	૪૯, ૧૦૫	(રા. રા. બેદરલાલ નટવરજી ત્રિવેદી બી. એ. એલ એલ. બી.)

હૃદય રંગ.

(દ્વિતીય દિરઘ-કાવ્ય.)

પ્રાસાદીક અને વાર્તાક કાવ્યો કાવ્યકર્તા પુરુષે. આયકચક સરકારના કેળવણી ખાતાએ લાઇબ્રેરી માટે મળુર કરેલ છે. રૂ. ચાર આના. પો. એક આને.

૨. રચનાર—

લાઇશંકર કુબેરજી શુક્લ.

ઝારણી નીવાશી શ્રી વેશવળ

અથવા એન એમ ત્રિપાઠી—બુકસેલર્સ મુબઈ

તૈયાર છે. “રસીકચંદ્ર” યાને “દેશોન્નતિનો કારીગર.”

બામ ૧ લો

તૈયાર છે

ઉપરના નામનું મોવેલ ૧૦૦ પાનાનું જગાર છે છતાં તેની પાછળ ૮૦ પાનાનું જગાર “રસીક રમણી” ત્રી અંકો નાટક તથા ના. મદારાજ સપાજીરાવને રંગીન ચારે બાજુ વેશવળો ફોટો બેટ આપવામાં આવે છે. કીમત રૂ. ૦-૧-૦ આના છ પોષ્ટેજ છુટું.

સરનામું

નેસં બચકા કર એન્ડ શંકરલાલ

મું ચાંગા (મુબરાત)

ઉષા કાન્ત.

એક રસિક નવલકથા.

નેને વિશે વિદ્વાનોના ઉચ્ચ અભિપ્રાયો આવ્યા છે સરજ શુભરાતી બાસમાં લખ્યે પેલી છે લગભગ ૩૦૦ પાના.

કર્તા—ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા, બી. એ.

બન્ડ સમાજ.

ઉચ્ચ કામગીરી પાંચ પુઠાની કીમત રૂ. ૧-૦-૦

કાચા પુઠાની ને હલકા કામગીરી રૂ. ૦-૧૨-૦

SELECTIONS FROM ENGLISH POETS.

With Notes—Nearly 300 Pages.

Beautiful poems of various English and American authors

PRICE ૯-૧૦-૦.

મળવાનું દેકાણુ.

ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દિવેદીયા.

મેષનાદ ઝોશીસ અમરાવાદ

બી. એ. અમિટ ટે સેક્રેટરી

નામર

સેવાસહન-ગિરગમ બેક્રોડ—મુબઈ

સુદરી મુબઈ

આયોનિક ફાર્મસી

અં

બેનતી ઉપયોગી સાધારણ દવાઓ.

શીવર દ્રુષ્ટિ—જ્વરખિન્દુ દરેક જાતનાં તાવ ઉપર લાગુ પડે છે.

ધણીજ સરતી અને અસરકારક દવા છે.

૩. ૦—૪—૦

જર્મીસાદક—જંતુવિધનાશક. ગેષ્ટી કે ગેરી જંતુના વિધને

કાપી નાંખે છે.

જલક દ્યુરિક્ષાઈંગ સેલ્યુશન—રક્તશોષક, લોહી વિઘ્નર ઉપર

ધણીજ અસરકારક વર્તે.

લીવર સોલ્યુશન—જાડાની કબજબાત વગેરે દુર કરે છે પેટ

સાફ આણે છે. અને જીવ લાગે છે.

એન્ટિસેપ્ટિક મલમ—ગાંઠીના દરેક રોગ ઉપર રહોતું અટકાવી.

જલકી રૂઝ આણે છે.

એ ઉપરાંત દરાજનો મલમ, ખોડાનો મલમ, કોલેરા પ્લેગ વગેરે સધળી જાતની આશીર દવાઓ બનાવવામાં આવે છે.

વધુ ખર્ચ માટે તથા નમુના માટે લખો:—

(પ્રો. ગવર્નર્ની) આયોનિક ફાર્મસી.

ગીરગામ—મુંબઈ.

કેટલાંક ઉત્તમ પુસ્તકો.

શુદ્ધકર્મી—કર્તા મી. જી. ના. મેઘી. આ પુસ્તક “એક ટિંકુ સંસારી વાંતા” છે.

પ્રેમ અને નીતિના તત્વોને અમ્મી રીતે મુલ્યેલ છે. નામદાર ગાયકવાડ સરકારના કેળવણી ખાતાએ ધનામ તથા લાઈબ્રેરીઓ માટે મંજૂર કરેલ છે. કપડાની શે.બીલીજખાંધ સાથે કી. રૂ. ૧-૧૨-૦.

એ મુદ્રિકા—આ ટિંકુ સંસારી વાર્તા “પોસ્ટ સાઈડ”માં જાણવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે, તેમાં હીરાગૌરીનું અખંડ પ્રેમ તેમજ પુરંદરનું પત્નિજીવ તેમજ “અંગતિની રહનતા” ના ચતારો છે. કપડાની જખાંધ કી. રૂ. ૧-૭-૦

દુશમન દારાખ્ય—ખાંમાં દારેશો મુંબઈનો શેઠીઓ, પારસી સંસારી અતી રસીલી વાર્તા. પહેલી આવૃત્તિ ખલાસ થતાં હાલમાં બીજી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. કપડાની જખાંધ શેનેરી નામે કી. રૂ. ૧-૮-૦.

આ શિવ અમારે ત્યાં તમામ પુસ્તકો ખજાણે છે. સ્વીપન મંગાવતાં મોકલી આપીશું.

લક્ષ્મીદાસની ક.

પારસીખાતર કોટ, મુંબઈ.

—:—

આતંક નિગ્રહની ગોળીઓ,

આહુ જમાનાની તાકાત આપનારી તમામ ઔષધિયોમાં

અગ્રેસર છે.

આ ગોળીઓ.—

- (૧) પાચન શક્તિની વિક્રિયાને દૂર કરે છે
- (૨) નબળા પડતાં શાન તદ્દુઓને પુષ્ટિ આપે છે.
- (૩) ધટતી જતી રક્તશુ શક્તિને સતેજ કરે છે
- (૪) રોઢીને સુધારી ઉમદા બનાવે છે.
- (૫) તાકાત વધારે છે
- (૬) મર્મરયાનોની શક્તિને ઉતેજિત કરે છે.
- (૭) સ્વમંભા થતા ધાતુ પાતને અટકાવે
- (૮) ગયલા પુરુષત્વને પાછુ બહે છે

૩૨ ગોળીની ડબી એકનો રૂા. ૧

વૈદ્ય શાસ્ત્રી.

મણિશંકર ગોવિંદજી,

જામનગર—કાઠિયાવાડ

મેંવળી જાતના નૈતિક અને શારીરિક લયમાંથી મુક્ત રહેવા માટે
ચેહેરબાની કરી

“ કામ શાસ્ત્ર ”

અમારૂં પુસ્તક વાંચો

તે આરોગ્ય, દોલત અને આગાહીનો ઉત્તમ માર્ગ દેખાડનારૂં છે

દર આવૃત્તિઓમાં બહાર પડી આજ સૂપીમા તેની

લગભગ લાખ અંતે મુદ્રિત વહેચાઈ ચુકી

તે પુસ્તક

કોંગ્રેસ, મગડી, ગુજરાતી, હિન્દી, ઉર્દુ, ઉર્દુ (ગુજરાતી લિપિમાં) મગાલી અને તામિલ
બાષામાં તૈયાર છે. તેલુગુ બાષામાં છપાય છે

વિના મુદ્દય,

ટપાલ ખર્ચ પણ લીધા વગર, મોકલવામાં આવે છે.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી

મણિશંકર ગોવિંદજી

જામનગર—કાઠિયાવાડ

“What I do venture to press—upon you is that it requires no preternatural force of will in any young man or woman unless household circumstances are more than usually vexatious and unfavourable to get at least half-an-hour out of a solid busy day for good and disinterested reading. Some will say that it is too much to expect, and the first persons to say it, I venture to predict, will be those who waste their time most. > < > try for yourselves what you can read in half an-hour. Then multiply the half-hour by 365, and consider what treasures you might have laid by at the end of the year, and what happiness, fortitude, and wisdom they would have given you during all the days of your life.

You may have often heard from others, or may have found out, how good it is to have on your shelves, however scantily furnished they may be, three or four of these books to which it is well to give ten minutes every morning, before going down into the little and choking dust of the day. > < > of course every body who is able to possess anything beyond bread and cheese, clothing, and the wherewithal to keep a roof over his head, ought to possess some three, four or five books; it is surprising how very few the volumes are that contain the root of the matter in literature, the gems and pearls and fine gold of literature. It is a great mistake to think you cannot understand or enjoy the pleasures of literature unless you possess a library: a very few books will serve, if rightly chosen. It is a great thing to know such books, so that the world past, present and future, shall not be all cloud and chaos to the mind without order, system or significance. Those who know very little of the past and care very little for the future will make but a sorry business of the present. The present or what Goethe called “this portion of eternity” concerns us most, but we shall not understand the present, nor have the means to deal with its problems and duties unless we have some notion of the general order of the past and experience for the future. For the past you must know history.

—John Morley.